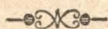

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS ÉS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

EGYHÁZ ÉS NEVELÉS, TUDOMÁNY ÉS IRODALOM KÖRÉBEN.

KIADJÁK:

A SÁROSPATAKI EV. REF. FŐISKOLA TANÁRAI.

SZERKESZTI:

ANTALFI JÁNOS,

hites ügyvéd s jogtanár.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

1863.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FÖRSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

2. SZÁZADAT

1872. ÉVI KÖNYVTÁRI ÉVI JELENTÉS

1872. ÉVI KÖNYVTÁRI ÉVI JELENTÉS

A KÖNYVTÁRI ÉVI JELENTÉS

1872. ÉVI

1872. ÉVI

1872. ÉVI

1872. ÉVI

T A R T A L O M.

A „Sárospataki Füzetek“ hetedik évfolyamához.

1863.

Egyház, hittan és egyháztörténet.

	Lap.
Tájékozás a feltámadás tárgyában felmerült vitatkozások terén. Dr. Szeremlei Gábor	19
A v. hunyadzarándi reform. egyházmegye levéltárából Veszprémi István püspök levele, és Ince Ferenc esperes ismertetése. Baló Bénéjám in	55
Sélyei István levele. Beregszászi István levele. Adatok Szentgyörgyi Sámuel tiszáninneri első ref. szuperintendens életrajzából. Maklári Pap Lajos	60
Kérdések kérdése.	85
A nagybányai helv. hitv. egyházmegye levéltárából. Közli Gál Péter	153
Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von der neapolitanischen Galeeron befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen. Közli Antalfi János. 157 252 386	386
Képek a spanyolországi reformáció történelméből Kun Pál	204
Középleányok. Maklári Pap Lajos.	228
A francia prot. egyházszervezet. Filep Mihály.	244
A filioque toldalék története Fábíán Mihály.	289
A felsőmagyarországi ref. egyházak legelső kánonos könyve. Révész Imre.	418
Adatok Szentgyörgyi Sámuel tiszáninneri első ref. szuperintendens életrajzához. Maklári Pap Lajos.	424
A francia menekült reformátusok befolyása Hollandban, valási és irodalmi tekintetben. Bihari Imre.	493
Átmenet monotheizmusról politheizmusra. Filep Mihály.	517

A protestáns papok ellen 1674. Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklete alatt Pozsonban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve. Közli Ladányi Gedeon	542 656	915
A deáki helv. hitv. elfoglalt templom ügyében 1721. márc. 30-án tett vizsgálat. Közli Garádi		567
Bodrogkereszturban 1734. nov. 5. tartott gyűlés jegyzőkönyve. Közli Maklári Pap Lajos		748
Adatok a magyar protestáns egyház történelméhez. Közli Filó Lajos		754
Báthory Zsigmond levele. Közli Szilágyi Sándor		759
Az egyházi hatalom története a középkorban Ladányi Gedeon		886

Nevelés, tanügy, bölcsészet, történelem, művészet, egyházi költészet, irodalom, könyvismertetés, bírálat.

Vázlatok az ujabbkori bölcsészek életéből. Fichte János Tófor. Zombori Gedőtől.	1. 116	327
Egy francia szociálista bölcsész nézete Sz. János evangyéliomáról. Kovács János.		39
Anyá imája. Bodolai József.		51
Hivatalos előterjesztés a miskolci főgimnázium és elemi iskoláról 186 $\frac{1}{2}$ és 186 $\frac{2}{3}$ iskolai években.	66	934
Főiskolai algondnoki beigtatás.		70
A sárospataki ref. főiskola könyvnyomdájában és Debrecenben Telegdi K. Lajosnál megjelent könyvek.		77
Éji gondolatok, Terhes Barnabás.		146
Bocsor J. Magyarország történelme.		165
Válasz B. M. urnak keresztyén vallástndomány című munkám bírálatára. Dr. Szeremlei Gábor.		168
Osteslamm K. pesti könyvárásnál megjelent könyvek.		185
Peti József emlékezete. Pápai Szabó Károly.		189
Reggeli és estveli ima Fínkei József.		241
Fabó A magyarországi ágost. hitv. evangélikusok történelmi emlékei. Révész Imre.		270
Ivánk a Egyházi énektára. Bartalus István.		276
Dósa Egyházi jogtana		284
Születés és halál, álom és feltámadás új életre. Kovács János.		356
A protestáns pap élete. Bartók Gábor.		365
Öreg ember éneke. M. P. L.		371

Pál apostol kihallgatáson. Gonda László.	374
A gályarabok siralma Sóós Miklós	379
Halotti ének. Átányi Titusz	382
A csillagokon tul. Filep Mihály.	383
Halotti énekek. Szentimrei Z. Tamás	384
Kölesei ünnepély Szatmárt Bartók Gábor	453
B. Vay Miklós főgondnok megnyitó beszéde.	469
Batizfalvi Magyarország történelme.	475
Szénássai Latin nyelvtana	479
Rövid pillantás a történetírás különböző fajaira művészeti szempontból Szinyei Gerzson.	487
A népek halála. Révész Imre	525
Reggeli és bűnbánati ének. Nyilas Alajos	539
Közigazgatói tudósítás. Dr. Heiszler József.	573
Értesítés a sárospataki főiskola nyári közvizsgájáról. Kolos Dániel.	582
Sebastian Castellio. Der Johanneische Lehrbegriff. Die heili- ge Schrift.	589
Channing E. W. Szász Károly.	697
Mit vár a jövő a mai magyar protestáns ifjaktól? Lévai József.	644
Jézus és a kísértő. Czelder Márton.	652
Hornyanszki Beiträge zur Geschichte evangelischer Ge- meinden in Ungarn. Sz—i. L.	690
Válasz H. L. Énektáramra tett egyéni véleményére. Ivánka Sámuel.	691
Szász Károly. Emlékeztetés a hirdetett evangéliomra. A meghívott meghívóival szemben.	697
Szeberényi Lajos Szeretet és tisztelet tolmácsa.	698
Korunk kórjelenségei. Nagy József	699
Mózes küldetése. Fábián Mihály	708
Tudomány és nevelés. Kentron	729
Ének. Ég felé. Filep Mihály.	747
Igazgatói évváró beszéd. Bartók Gábor	760
Igazgatói jelentés. Szilágyi István.	769
Aonio Paleario. Freundes-Worte zur Gemeinde	776
A természettudományok fejlődése, a theológiára vonatkozás- sal. Gonda László.	795
A magyar irodalomtörténet és legújabb kézikönyvei	848
Az ember halhatatlansága. Kovács János.	874

	Lap.
Isten minden mindenekben Miskolci Pál.	911
Ének inséges évben Estveli ének Nyilas Alajos.	913
Renan Jézus élete I. J.	942

Vegyes.

Vegyes Belföld	78 186 286 484 604 698 790 és	961
Fölvilágosításul Szemere Miklós		80
Tisza Kálmán segédgondnok indítványa egy alakítandó ma- gyar prot. segélyegylet iránt.		267
Vegyes Külföld. Berlin. Würtemberg. Milanó. Konstantiná- poly Wiesbaden Szászország. Gotha. München. Kosztinc. Hannover. Innsbruck. London. Velence. Prága.	696	960
Értesítés.		961
Előfizetési felhívás 1864-re.		962

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

Február 2. 1863.

VÁZLATOK AZ UJABBKORI BÖLCSÉSZEK ÉLETÉBŐL.

III. *) Fichte János Tófor (Gottlieb).

I. Gyermek évei és ifjusága.

Köztiszteletben volt még Kant, a hívő bölcseész; de a gondolkodó érzé, hogy a feltétlen lény tárgyilagosságát nem fejté meg a gyakorlati ész, mert okozat előzi meg az okot, midőn a feltétlen tökélyülést azért tüzi előnkbe, hogy lelkünkben a feltétlennek magának az örök tökélynek érzékfeletti léte szilárd tudalomná váljék; de az alap meg volt adva s a rendszernek csak hiányait kellett kitörteni.

Fichte gondolatai bámúlatos elevenségében könnyű mozdulattal az új nézetek egész világát tárta fel; ez a feltétlen lény tiszta alanynyá tevése, melyben azonos az eszme és a lét. „Én vagyok én“, szól ő, s így fűzi tovább gondolatát: az énnak öntevékenysége mind az, a mit látok, érzek, gondolok; az én állítja magának a külvilágot, midőn kiható tevékenysége korlátra találva önmagába visszatér, az az önmagára eszmél s önmagának a nem ént állítja szemben. Én vagyok én! Szellemi életem minden jeleneteit e tétel zárja magába, teszi a tudományt bevégzett egészszé s emeli rendeltetése pontjára.

Fichtének, ki e nézetekkel a bölcseslemnek új irányt — az idealismust (észképelv) határozott alakjában — jelölt ki, akarok bölcseési és irodalmi életéből pár lapot ki-

*) 1862-ben adtuk I. Kant, II. Jakobi életrajzát.

szakasztani. A nagy bölcseésznek, a hazáját és nemzetében az emberiséget oly fennkölt hévvel szerető honfinak, polgárnak, az emberiség szent igényei, jogai tántoríthatlan, sokat szenvedett védőjének, ép ez évben akarok oszlopot emelni nemzetem lelkében is, melyben (máj. 19, 1862) nemzete oly rajongó lelkesültséggel és tisztelettel ülte meg születése százados emlékünnept.

Kütfő gyanánt állanak előttem kitérve saját fia Fichte Armin (Immanuel) Niethammer és Noel ismertetései s lelkemben bámulva hajlok meg e nemes jellem fensége előtt. Küzdelmeiben mily öntudatos nemesség, mily nyugalom és felelőmelkedettség a félreértés és üldöztetésekben, minő példátlan lelki erő melylyel a tudás mélyébe hatolt, s megragadó ékesszólás, melybe szellemének egész hatalmát öntve hatott tanítványai szívére, s mi homlokára a legtisztább fénykört lehelli, minő egész lényét átható honszerелем!

Fichtét ily nemessé nem a boldogság, hanem a szenvedés tevé. Bölcsojét 1762-ben máj. 19-én Felső-Lauzicban, Drezdától mintegy fél napi távra fekvő kis Ramenau-ban ringaták, jó érületű szegény takács Fichte Tófor házában. A jámbor takács öse egy Gusztáv Adolf táborából ott maradott svéd katona volt, s a kis János lángoló s diadalt hosszú önmegtagadás közt küzdött szerelem gyümölcse volt, és nem csudáljuk, ha a nagyanya s a család öreg barátai a gyermek első álma felett valami rendkívülit jósohtak. Hitték, de hogy miként lesz az, a szegény szülők meg nem foghaták. A gyermek első tanítója az atya volt s a „Siegfried története“ a gyermek első olvasmánya, mely lelkét egészen a mesék világába varázsohtta. Elvonult mindentől s lelke képekkel vesződött. Atyja figyelmezteté őt e könyv káros hatására, s a kis János, bár sirt fölötte, maga dohta vízbe. Így szilárditá jellemét korán; de lelkében valami sajátos ábrándszerűt le nem küzdhetett, a falu pásztora, ki szerette, sokszor találta őt alkonyon félálomban öntudatlanul szemeivel a távolba nézve mozdulatlanul. E percek, mint a bölcseés többször mondá, emlékének bár homályos, de mindig kedves tárgyai voltak.

A gyermek lángesze legelőbb a falu jeles lelkésze Diendorf beszédeinek elbeszélésében tünt fel, s szerencsáját is e roppant emlékező tehetsége alapitá meg. Egy vásárnap a jótekonyságáról s kegyességéről egész Sléziában ismert báró Miltiz, ki rég vágyott az ur igéit Diendorf kenetes ajkairól

hallani, Ramenau ba lovagolt a faluban lakó süvéhez gróf Hoffmansegghez. A buzgó férfi elkésett és sajnálatát fejezte ki egy a templom előtt álló földésznek. A földész a kis Fichtét említé, mint ki a pap egész beszédét el fogja mondani. A gyermek a kastélyba hivatott s meg is jelent kezében nagy virágcsokrot tartva kék vászon felöltőben, minőt a német földész suhancok viselnek s a felszólításra bátran sőt érzelemmel zengzetes hangon elmondá a pap beszédét. A derék lelkész szemeiben öröm könnyel érzékenyülten csókolta meg a drága főt s meleg szavakban az urak pártfogásába ajánlá. Miltiznek a gyermek anynyira megtetszett, hogy őt neveltetni s jövőjét megalapítani ígérté. A szülők minthogy kis házukba még négy gyermek (később hét leány) jövője szorult, s felébredett a régi jóslat, gyermeküket készséggel engedték át.

A gyermek most volt először távol a szülői háztól, egyedül, egy lény nélkül kibe bizalmát helyezheté, a komor kastély, az erdők százados fenyői, az imposant sziklák komor nagyszerűsége, mint előtte egészen új, komoran, nyommasztóan nehezült lelkére, s vágya oly erővel ragadta lelkét az édes kis szülői ház s a szülőföld virányai felé, hogy egészsége fonnyadott. A jólelkű gyám egy szomszéd falubeli gyermektelen s gyermekszerető lelkészhez küldte Niederauba, hogy ápolja és nevelje. E jó lelkű pár szeretetteljes bánásmódja, mely megosztotta vele az örömet és fájdalmat, újból s édesdeden érezteté a szülői sziv melegét.

Miltiz a 10 éves gyermeket Meiszenbe s innen az akkor hirhedt tanintézetbe a Pforta-ba küldte, mely ma Naumburg közelében hegyszárny alatt elnyuló hosszú épület. Nem tudjuk mi alapítá meg ez intézet akkori hírét, mert Fichte hamar érzé, hogy nem csak a tanárok durvasága, hanem még azon rossz szokás is, hogy a nagyobbak a kisebbek felügyelői, lelkére nyommasztólag nehezült.

Egyszer Fichte csendes szobájában sajátos zajt hallott a tanárok egyike.

— Mit csinálsz, kérdé a belépő.

— Gyakorlom magam a pofadás művészetében, hogy ha majd felügyelő leszek, oly ügyesen osztogathassam, mint a mostaniak, kiktől azt most mi oly nyugodt megadással szenvedjük. A fonák rendszer még sem tünt fel.

Ez idő alatt jóltevője elhalt, szívét elhagyottsága és a

bántalmak érzékenyebben sebzették; komorabbá tette a klastromszerű élet s elborult lelkével gunyt üttek társai. Helyzete elhordozhatlanná vált, s midőn felügyelőjének durvaságát visszaadta, „Robinson“-nal foglalkozó lelkében szilárd határozat ért meg, s egy hajnalon elhagyta a tanintézetet.

Ment, mindegy volt bár hová; ment, nagy a világ!

Gyönyörű halomra ért, mely ékes virányra nézett alá. Eszébe jutott Diendorf szava: mindent imával kezdj, s eszébe jutva szülői meghiusult reményei, sirt keservesen, tördelve reszkető ajakkal a kebléből felforrt imát.

A kiszennyedett, kinél mind elszakadtak földhöz kötött reményének szálai, csak a tudja mennyi nyugtató van az imában!

A gyermek arcán végig ömlött a kelő napsugár aranya, vonalmai derülni kezdetek, könnyült kebelével kelt fel, s hogy a büntetést kiállja, visszafordult az intézet felé.

A gyermek az intézet rektorának érzet-ártól elöntött kebelével beszélt el mindent, s a tisztes férfiú őt gondja alá véve, földijének s barátjának Sonntag Gusztávnak adta felügyelete alá. Most magát új helyzetében boldognak érezte, s hogy tudásszomjas lelkét kielégítse, gyakran szabad nappalán elzárta a világosságot, mely őt a mezőkre vonta s tanult sokat, átgondoltan és irt latin költeményeket. Az ő szellem hibáit erényeknek néző tanári kar féltékenyen őrzé az ifjúságot az ébredő német szellem jótékony behatásától, s nem volt szabad a komor falak közé a napsugárnak, Wieland-, Goethe- és Lessingnek behatolni. De az ifjú szomjas lelke felkereste a forrást s szellemének irányt a római és görög írókon kívül ezek, továbbá Young s Pope eszméi s a füzetekben megjelent „Antigötze“ vegyes tartalmu folyóirat kitörülhetetlen nyomokkal jelöltek, s behatással voltak, hogy valóvá érlelje szülőinek vágyát, mely gyermek vágyainak vezér csillaga volt és 1780-ban 18 éves korában hittudományt tanulni Jénába ment. Mint legtöbb egyetemi tanulást kezdő ő is általánosságban kapkodott, de szerencsés volt, hogy hirhedt tanárai a nyelvész és műbíró Götz, a szabadelvű Griesbach korán a bölcselem, s a bölcselem hívébe ragadták lelkét, s Fichte érzé, hogy életének irány van adva. Az egyetemre ment ifjat a függetlenség első nyilatkozata, az egyetemi élet vonzó élvezet mámorba ringatják, őt kényelmetlenség, nyomor és nélkülözés várta

Jénában, s nemsokára Lipcsében, hol Pezoldot hallgató. Gyám atyja utódai nem segítették, szülői nem tudták; munkált, de eleget nem kereshetett; s a sors ellen keserűen, zajló szívvel emelt vádat. Élelmét a magány órák oly mértékszerben adták, hogy szégyelte szegénysége nagyságát. Az utókornak nincs joga panaszt emelni a nyomort adó végzet ellen, bölcseésziünk lelkét az életküzdelmek emelték fenköltté. Hogy a tanárok nem pártolák, oka már nyilatkozni kezdő hitnézetei voltak. Idegen földről tán kedvezőbb anyagi helyzet mosolygott rá; de lelkét mindig az a vágy foglalkoztató, hogy szász földön munkálja az ur kertét. Kezében jeles bizonyítvány volt, keresett papságot, de ismert bölcseelmi gondolkodásaért mellőztetett és reményei s jövedelem forrásai naponta apadtak. Ekkor futott végig egy sugár életének korán borult egén: jóakarója, barátja Weisze adóhivatalnok a jeles gyermek irodalmár őt Zürichbe gazdag vendéglőshöz ajánlá nevelőnek.

Fichte ez állást, mely jövőjére nagy befolyásu volt készséggel fogadta s pár hó múlva utban volt, gyalog feléledett életkedvvel és a legkacérabb tündér, a legszebb reményekkel. Otte ur a „kardhoz“ címzett száloda birtokosa emelkedett gondolkodásu volt, s 10 éves fiát és 7 éves leányát egészen kezeire bízta. Az új nevelő tanult és tanított roppant energia és szorgalommal s az anya, ó divatu zürichi polgárnő, megdöbbsent midőn látta, hogy gyermekei többet tanulnak s csakhamar kellemetlen viszony fejlett ki a nevelő és a mama közt. E viszony lelkét két évig edzé viharos keserű jövője számára. Fichte párszor mondott egyházi beszédet s neki beszédeinek tisztasága s szívet ragadó ereje oly jó nevet szerzett még Lavater mellett is, hogy őt többen egy szónoklati iskola felállítására szöliták fel. A terv elmaradt, mert szívében minden hangot tulzengett a szerelem. Hogy az egyetemen mint magántanár (privat docent) órákat ad, a régi terv s a hozzá kötött tervek elnémultak, szívet Klopstock nővérének s a gazdag Rahm-nak leánya a szép és szellemdus Mária iránt ifju hév lángolta át. E szerelemnek gerjelem és szenvedélytől ment nemességét az a sajátos higgadtság jellemzi, mely kiváló jellemek nem minden napias érzelmének nagyságát jelzi.

„Ismertem hölgyekets tán némileg érdekeltek is“ ir bárónőjéhez egyik levelében, de ezt a tiszta gyanutlan bizal-

mat vágytalan s mégis mindig égő lángot, azt az óhajtsát, hogy kegyed annak ismerjen a ki vagyok, azt a ragaszkodást, melybe a nemnek nincs behatása, s azon tiszteletet, mely kegyed jelleme előtt meghajlik, nem ismertem soha.“

Mária magas miveltségű hölgy volt, s tán egy részben szellemének tulajdoníthatni, hogy atyjának Ráhn-nak háza akkor az értelmiség gyűlpontja volt. Ráhn-nál minden héten kétszer volt társaság; Fichtét a lélek buvár és lelkész a jeles Lavater vezette be.

A két sziv sűrű levelezésben beszélt ki magát.

Fichte levelei a legemelkedettebb érzelmgazdagságot tükrözik, minden sorban nagy és tiszta szerelem lehel s há pár árny, pár felhő, lélek világának leszakasztott darabjai, elvonulnak is e sorokon, megjelen mindjárt költészete és bezománcozza e pontokat.

Idézőnk egy ilyen pontot:

„Nem tartom a miniszterelnökséget nagyobb szerencsének a falusi papságnál. A földön minden leírhatatlan kicsiny;“ de mennyei érzet lelkemnek az, ha nemeslelkek szeretnek, ha tudom, hogy vannak kik sorsomon meleg, őszinte résztvétellel csüngnek. Oh drága barátném azóta árasztja el szíve-met egész lényemet ez érzés, mióta önt közlelől ismerem. Itélje meg, minő érzellemmel zárom be e sorokat.“

Fichte ez időben szellemét a barátság, szerelem és bölcsellem közt osztá meg; bölcselmi gondolkodásaért a mindig szabad gondolkodásu Zürichben annyira becsülték őt, hogy Pfenninger, Lavater, a költő Escher, Steinbrüchel, Hottinger és kedves neje, s a nagy befolyásu Tobler őt barátságukkal ajándékozták meg. Fichte felmondá állását, s felolvasásokat kezdett tartani. Boldogságát reményei már közel ígérették, agya tervekkel, szíve érzellemmel csordultig volt s kibékült az élettelle; a viszonyok ujból elfűtták reményei himporát: arájának családja elveszté vagyonát s ő megint a világba ment.

A viszony nem szakadt meg. Az édes láncot szerető szívek még szilárdítá. Fichte levelei, melyeket ipjához és kedveséhez írt, oly szépek és szellemdusak a minő érzellemmel gazdagok. Ez utazása Stuttgarton keresztül Lipcsébe sok barátot szerzett. Szemei Weimárra voltak függesztve, de Goethével nem találkozhatott. Könyvárusokat keresett fel, de Lipcsében a roppant könyvgyárban nem kapott kiadót, s

barátai a szépirodalmat ajánlák; de Fichte már célt tűzött s nyugodtan nézte hogy napjai mindig borusabban keltek. „Minden elhagyott csak a kitartás nem,” irta kedvesének, „éleszt a gondolat, hogy a végzet drága lélek megtart téged nekem.” A jó Weisze őt udvarmesternek ajánlá a kurlandi herceghez; nem fogadta el; reggel 8—12-ig magán órákat adott a Kant bölcselemből és görög nyelvből, tanult, gondolkodott, irt a későbbi idők számára s nyugodtan küzdött a nélkülözésekkel.

Minő viszonyban állott ekkor Kanttal, kedvesének irt szavai mutatják: „nagy reményekkel hagytam el Zürichet, viharzottam a világba. Reményeimét megtörte a való. Inkább kétségbeesés mint izlésből vettem magamat Kant nézetei közé és nyugalmat találtam, de ezt én inkább megjött egészségem s képzelem merész röptének köszönöm.” Fichte érzé, hogy lelke nincs egészen szilárd alapon, s midőn a tárgyak felett észelve kérdeve pillantott el, gondolatai mindig önmagához tértek vissza megoldani a lelkében még rendezetlen, szétszórt jegyeket; de az emberi szabadság halhatlanság s a gyakorlati ész bírálata figyelmét annyira megragadta, hogy kedvenc eszméje lett Kant bölcselemből népszerű nyelven kivonatban teendő ismertetése. Azt hívé Kant adta vissza az embert önmagának, s rendszere szerezte meg az embernek az embert illető tiszteletet. Lelkesültsége tollat adott kezébe s kis füzetet dolgozott, melyet Weiszhuhnnek, ifjúkori barátjának, küldött Thüringiába bírálat végett.

Fichte a szépirodalomtól egészen ez időben lépett vissza. Többek közt erre készíté a kiadók zsarnoksága, s el nem fogadása azon művének, melyet a „Deutsche Muzeum” című folyóiratba küldött. A szerkesztő azért utasítá vissza mert neki Klopstock, ki e bírálatban egy ponton érzékenyen volt érintve, barátja volt. „Az irodalom mint kézmivesség előttem semmi.” Így irt egyik barátjának Fichte. „E kívül hihetetlen mekkora munkát igényel létre hoznom csak olyan művet is, melylyel félig meg vagyok elégedve. Mentől többet dolgozom az annál nehezebben jó. Érzem hiányzik az éltető erő.”

E munkálat s a vonzerő, melylyel lelkét a bölcselem lebilincselé csak percig tartá kábulatban; kedveséhez a schweizi bércek közé vágó lelkének dobbanása felkölté alvó ábránd-

jait, s most midőn a való kitépte azon fenjáró remények szárnyait, melyek jövőt ígértek az irodalmi pályán, most érzé szívét egész hévvel lángolni s 1791-ben a férfi kor küszöbén Zürichbe készült vissza az oltárnál magához kötni imádottságát, és az anyagi élet küzdelmeiben venni meg a sorstól egyrészt abból a melylyel adós maradt.

A véletlen keze letörlé e tervet s mást irt fel. Varsóba a Plater gróf család hívta meg nevelőnek. Szép jövőt mosolyogtak a fényes ígéretek s nem kétkedett hogy sikerülni fog Máriáját is Varsóba vinni.

A hölgy ekkor a család nemtője volt. Atyját ágyba dönték a nehéz gondok, a viszonyok naponkint feketébbre szürkültek; e viszony diadalával még várni kellett s Fichte kedvesét további hűségre kérve, május 8-án egy barátja s nagy tervei kíséretében utnak indult. Ez útjában meglátogatta szülőit s testvéreit. „Minő boldoggá tett megpillantásuk, hangjuk, észjárásuk.“ Irta Zürichbe hová egész útjának rajzát élcekkel fűszerezve küldte meg. Látszik irmodorán, hogy a mosolygóbb jövő gondolatja mint megkönnyíté lelkét. Utját többnyire gyalog tette s június 7-kén érkezett meg. A család már az első percben nem tett kedvező benyomást. Fichte a házinőt ügyes tollal jellemzi: „nagyvilági nő minőt keveset láttam.“ „Soha sincs itthon, jön beszél pár szót, engedelmes férjétől a kézcsokot fogadja, s azzal távozik. A férj, jó, becsületes, vastag röst ember, ki mindent igenel.“ A delnő nem a komoly, szilárd, határozott arcu tudományos Fichtét várta, olyan kellett volna, ki szeszélyeinek hódoló bábja legyen, minők a francia nyelv mesterek, nem tudtak megegyezni a terv felől s Fichte nem fogadta el az állomást, de kárpótlást követelt fáradsága-, költsége- s elvesztett idejeért. Megnyerte s magát pár hónapra biztosítva érezvén, valószínű régi vágyát s eszményét Kantot meglátogatni, útját Königsberg felé fordítá.

Fichte Varsóban létét szépen elszavalt egyházi beszéddel tette emlékezetessé.

Kant szívélyesen, de arca hidegségével nem vonzván fogadta. Fichte négyszer tett látogatást, s e perceket oly jól használá fel, hogy Weiszhuhnhoz irt művét bővítve, irányítva, változtatva „A kijelentések bírálata“ cím alatt rendszeres művé dolgozta, s Kantnak benyújtá. A bölcsész méltánylá a mű szépségét emelkedettségét, csak pár

kétely tünt fel, melyet kitörölni a szerzöt a „tisztá ész bírálata”-hoz utasítá. Kant meghivta ebédre, Fichte itt ismerte meg öt egész kedvességében a szótalan, hallgatag bölcseészt. Meglátogatta Borowsky-t és Schulz lelkészt, ki Kanttal közösen neki szép jövedelmü nevelői állomást szerzett Krokow grófnál Danzig közelében. A művelt főuri házban Fichte szives fogadtatást, előkelő miveltszellem-dus grófnöt s kényelmet talált. Kihajtani készül a virág, mihelyt a napsugár megéri: Fichte lelke is lerázta nyügeit, Zürichbe sorsával elégültlen irt. Minő jól érzé magát az ifju; lelkét itt érinté a méltánylás, becsülés első sugara.

A növendék később, midön Fichte hire bejárta Európát, sértetlenül mutathatta a maig is létező Fichte szobát, a bölcseész lakását s a kertben maig is „bölcseész utjá”-nak nevezik a sétányt, melyen gondolatait sétálva rendezé.

Másik örömet Königsbergben készíték barátai, főleg Borowszky lelkész, midön munkáját Hartung könyvkereskedőnek kedvező feltételek alatt eladniok sikerült. A műnek a „kijelentések bírálata” (Kritik aller Offenbarungen) cím alatt névtelenül Halleban nyomatva kellett megjelenni, minthogy Königsbergben Schulz hittanár és censor nyomtatását betiltá azon tételért, mely a kijelentés bélyegéül nem a csudát, hanem a tartamot teszi. Fichte hiába kért bölcseész könyvvizsgálót, művét kénytelen volt Halléba küldeni, hol Knapp tanár szoros hívősege dacára sajtó alá bocsátá. A munka megjelent. Kant tisztelői főleg a közeljénai tanárok a kitételek, eszme-menet gondolkodásmód szépsége és azonosságától meglepetve elragadtatva mondták:

E művet Kant irhatta.

„Mindenki” szól egyik bírálat „a ki legkisebbjét azon műveknek olvasá, melyekkel a königsbergi bölcseész magát érdemekkel hallhatatlanítá, fel fogja ismerni e műven a fenkölt lelkü szerző szellemét.

Kant (jul. 3. 1792.) nyilatkozott, hogy e szép mű írásában nincs része és szerzője nem ő, hanem Fichte János Tófor papjelölt, nevelő nyugoti Poroszországban gr. Krokownál.

A figyelem a mű iránti érdekeltség nem kisebbült; most mindenütt, egyetemi leckéken mint lapokban Fichtét a tudós világ önálló bölcseésznek ismerte el, és hire szárnyra kelt.

Fichte e szép művéről később tudni sem akart; pe-

dig a tudományos világban oly érdekeltséget egy műve sem keltett. Ha meggondoljuk, hogy e kis mű Kant hitészetű nézetei („Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft“) előtt egy évvel jelent meg, s így uttörő volt, eddig kimondani nem mert nézetekkel világolt elől a gondolkodó éstnek : nem bámulhatjuk azon érdekeltséget s bámulatot, mely a kis művet gyorsan elkapkodta.

II. Fichte jogbölcselete és a frank forradalom, tanári és szerkesztői pályája egész Jénából távoztáig.

A nemes hosszan kitartó szerelem jutalma a legszebb fényben mosolygott rá : 1793-ban okt. 22-kén menyegzőjét ülte kedvese a szelleműs és szép Rahn Máriával. Pár nappal azután nejevel kis utat tett Bern és Genfbe, hol a tudósok közt neve már ismeretes volt, s tisztelettel és szeretettel fogadtatott. Visszatérve ipja házána a legszerencsebb viszonyok közt élt. Bár szívét szép és jó neje, fejét eszméi és a nem várttan nyert dicsőség egészen betölték, helyet engedett a barátságnak is. Rahn megifjultnak érezé magát s újból megkezdtek a kedélyes társas összejevetelek és megalakult a kör, mely Zürich szelleméletét élénkségen tartá. E körre legszebb gyémánt fényt Fichte esze sugárzott s annyi vonzót köleszöszött a lelkes nő, hogy ez összejeveteleket maga az elvonult s egyszerű Pestalozzi a szabad bölcselem ellensége is meg-meglátogatta.

Azon idő volt ez, midőn a francia államrázkodást megéreztek a helvét bércek is, s részint az igazgatás formák ódon merevségéből lett visszaélések, a nemzet kihalt önérzete, s a felemelkedni kezdett féktelenség az alkotmány javítást s a kantonok lazult kötelékeinek erősítését sürgették. A társadalom minden rétegét az alkotmány formák kérdése foglalkoztatá.

Véleményünket még a későbbi időkben is láthatlan szellem kapcsok kötik össze első éveinkkel. Így volt Fichténél is. A földész születésű, ki mindent érdemekkel szerzett, s annyi viszonyok közt önmagához és igényeihez hű maradt, örömmel, s nemzete átalakulása reményével üdvözlé a frank nép jogot kérő mozgalmát. Elve volt : a törvényes szabadság. Az állam célja a miyelődés, szól ő, a mivelt ember

szenvedélyeitől független. A korlátlan (absolute) egyedurság (monarchie) korlátozza az egyed feltétlen önellátározását, s így mivelődését lehetleníti. A népeknek joguk van az alkotmányt igényeik szerint változtatni, s így közös akarásban a forradalom törvényes lesz. Követeli az egyedi akarat szabad nyilatkozatát egész az egyház közönségek mint törvényt és jogot gyakorló testületek felbomlásáig. Tán ez utolsó gondolat tulhajtottsága okozá hogy Fichte első röpiratáról („kísérlet a frank forradalomról ítéletek irányítására“), melyben eszméit legelőbb rakta le, később tudni sem akart.

Fichte még ez évben egy másik röpiratában a nemzetek legszentebb jogát a szabad szólhatást, a sajtó szabadságot követelte vissza („Visszakövetelése a gondolkodás szabadságnak az európai fejedelmektől, kik azt eddig elnyomták. Beszéd. A régi setétség utolsó esztendejében 1793-ban“). E csak pár ívből álló nagy mű Európa minden nemzetéhez elröpité nevét s demokratának nevezték. Eszép név lett átokká élete felett; a világ később azért mondá Istentagadónak, mert előbb jogtalanul demokratának, jakobinusnak nevezte el.

Ez idők s a mindig hangosabban nyilatkozó tisztelet Fichtét böleselmi nézeteinek merészebb terjesztésére batoriták s folyóiratokban s füzetekben Jakobi, Reinhold, Schmidt, Lavaterhez írott nézeteiket bíráló böleselmi levelei sürűen jelentek meg.

Isten csak mint világot folyton teremtő erő (Macht) létezhetik. Az istenség s halhatlanság egyedleges megmutatása fölösleges. Ha egy, a létét időben szemlélő lény, léte pillanatában, mondaná most örök vagyok, nem lenne az. A boldogság, igazság és jogszerűség egyetlen forrása a szeretet.

Dacára ez irodalmi érintkezéseknek Fichte, Reinholddal és Lavaterrel szoros baráti viszonyban volt. Reinholddal a nélkül, hogy valaha egymást látták volna, Lavater pedig Fichtét felkérte, hogy többekkel, kik között a városi értelmiség előbbkelői sőt tanárok is voltak, ismertetné meg egész terjedelmében s bírálná meg Kant bíráló böleselmét. Lavater szép emléklappal köszönte meg e felolvasásokat:

„Tisztábban élesebben és mélyebben gondolkodni, többet megérteni, gyorsabban átmenni az általánosról a különöstre, helyesebben, biztosabban itélni, mindent határozottabban

megjelölni, könnyebben kifejezni tisztán átadni a még soha ki nem mondottat, az emberi lélek erőit inkább bámulni, magának azon dicsőségre, hogy ember vagyok új örömezzettel szerencsét kívánni, az emberi természet fenköltségét minden egyedben jobban tisztelni azok tökélyesítésére, összhangzatosítására megtörhetetlenül mindig szabadabban, komolyabban, reményteljesebben dolgozni: ezt, és ez mily sok, az általam ismertek közt legélesebben gondolkodótól tanultam ki nekem és barátimnak, Zürichben mulatása alatt, oly kedves órákat ajándékozott nagylelkűleg. Egész életében köszöni ezt neki mint tanítványa, barátja és embertársa.

Zürichben, szombat este 1794-ben.

Lavater Gáspár János.

Azt gondoljuk e néhány sor melyben nem a vélemény-barát adott másról szólva dicséretet önmagának, eléggé mutatja azon elragadtatást, melyet mind eszméi élénksége mind következetes átvitele és meglepő előadása eszközölt.

Reinhold ki Kant után ez időben a leghirhedtebb bölcseész volt, Jénából Kielbe hivatott. A német szellemi mozgalmak élénk központjai egyike ekkor is Jéna volt, s a német tudományosság Fichtét Helvéciától visszakérte. Hufland jogtanár volt pártfogója, ki az udvarnál Goethe segélyével elhallgattatá a bölcseész mint demokrata ellen felmerült ellenszenvet, s Reinhold helyére számfeletti tanárnak meghivatott.

Fichtét, melynek egész szívéből örült, a váratlan szerencse nem ragadta el; válaszolt nyugodtan, hogy bölcseelmi rendszerével nincs készen s 1794. tavasza helyett 1795. husvétot kérte beköszönési időül; de az akadémia népessége sürgető ok volt a székfoglalásra s Fichte engedett azon feltét alatt, hogy e félévben hetenkint csak hét órát olvasson.

Fichtével az egyetemi tanács az ifjúságot a bölcselemnek akarta megnyerni. Az emberi jogok e nemes védőjét az ifjúság kitörő örömmel fogadta. Fichtét iratai előzték meg, nagyon kedvezően ajánlotta főleg az ottani bölcseészet-tanár Schmidt-tel megkezdett vitája, de mindezt felül multa a való; a „tudománytan“ (Wissenschaftslehre) című első felolvasása őt egész fényben tünteté fel.

Fichte egyedül ment Jénába, neje és ipja azután párhóval költöztek hozzá.

Schmidt ellenszenve most sötétebben viharzott fel;

nem csak folyóiratokban küzdöttek nézeteik, de ellenszenvét Schmidt önfeledten még a tanszékbe is felvitte. Fichtét ez méltósága nyugodt érzetéből nem ragadta ki, előadásai mint irodalmi fellépései nem várt hirt szereztek neki.

— Nem érdemlem, de meg akarom érdemelni. Szólt ő, s iránya ki volt jelölve.

Észleleti iskolába lépett a kezdő tanár, megtanulta, hogy legtöbbször mozdulatlan bálványok azok, kiket kortársaik egekig emelnek; fénykörük akkora mekkorát oda képzelnek az emberek; s nemes szívének sajgott az is, hogy nem lehet békében élni mindig, habár csak szeretetünkkel akarnók is átölelni az egész világot, s borusan irt egyik barátjának:

„Miért akarnak az emberek okvetlenül utjokon eszméikkel mint egyetlen s egyedül üdvössel boldogítani vagy nyomorulttá tenni oktan önhitte, midőn még az önmagát kezdettől fogva átláthatlan szent következetességgel alkotó világrend is tapogatva kísért, ront és javít.“

Fichte szemeit a merev, kihaltnak látszó bölcselemre veté.

Ébredjen, éledjen szellemélet, a tudomány hányja el tétlenségét! gondolá s a megtámadásokra oly higgadtan tanulmányozás és nagy mérvű igazságokkal felelt, hogy tudomány barátai nyíltan kimondták, hogy Fichte vitája a legpótolhatatlanabb tanítás.

E vitákhoz s általában Fichte Jénábani felléptéhez a német irodalom történetében kedves emlékek vannak kötve.

Fichte Jénába érkeztekor elég udvarias volt Schmidtet is meglátogatni. Idősebb tanártársai irányában annyi előzenységet mutatott, hogy magántanórait azon időkre tette, a melyeken azoknak nem volt kedvök felolvasást tartani. Első felolvasása az egyetem nagy termét a fulladásig megtölté, s a folyosó is tele volt. Első kéziratának ívét, melyet tanítványai számára irt, 5 Lajos arannyal mintegy 30 forinttal díjazta egy berlini könyvtáros. Előadása megragadó, irmodora velős és könnyed, társalgása nyájas, vidor és szellemdus volt; a magánosok barátságát keresték és a tanítványok s a bíráló Forberg őt Reinhold fölébe helyezék, sőt a rendes tanárok és magántanárok (privatdocent) s közöttök Schmidt előadásait sürűen látogatták.

„Minden meg van, csak te hiányzol“ irta nejének.

Szeretetre méltó szerénységét legszebben e pár levél

tükrözi, melyekben midőn a róla való kedvező véleményről tudósítja, oly kedves naivsággal kéri, hogy azt ne mondja senkinek. Kiterjed kosztja, szállása, tervei leírására. Egy ponton így ír. „Télire szállásunk alkalmas lesz, csak egy a hibája : kissé drága. Nem tesz semmit, évenként pár ivvel többet irok, s a dolog rendben lesz, jöjjetek csak szerető, hű és jó lelkek, s a bajtól őrizkedjete.

„Minő boldog ember vagyok én! Anyagilag ilyen állás s benleg oly nő, a ki kielégíti, betölti lelkemet.“

Fichte tudori oklevelet gondolom Heidelbergben kapott, de ezzel Jénában nem elégedtek meg s ott egész türelemmel magát előadásai megkezdése előtt az új vizsgálatnak alá veté. Ily szelid kedély vonzott s az új tanár tisztelői tömegesen szaporodtak, az ifjuság s a tudomány barátok fáklás zenével tisztelték meg, s nem kételkedett senki, hogy magát már az első pár hétben az ifjuság legkedvencebb tanárává küzdötte. Nem kevesebb tisztesség fogadta az udvarnál is. Az új tanárok közül a herceg legelőbb őt hívta asztalához, társaságát kereste s Goethe és Wieland szívélyes előzékenységgel örvendeztették meg.

A fény mögött mindig az irigység sárga képe látszik. Fichtét nem várt dicsősége nem kábitá el, de barátaival ellenei is szaporodtak s már a második hónapban eszméiert Weimárba idéztetett; az ügy javára dült el; a kormány feltétlen bizalmat helyezett eszélyébe és tudományába s mint maga tréfásan megjegyzé, dolgozatai iveért egy Lajos arannyal többet kapott.

Forberg helyesen mondja, hogy Fichte szerencsétlensége csak az, hogy eszméit miért nem bocsátá közre, husz évvel később, midőn személyének tekintélye védte volna. Ha ifju ír merész eszmékből álló remeket, várhatja, hogy lakolni fog. A nagy szellemnek nincs érdeme, ha nemes lemondással egy időre a dicsőségtől megválni nem tud.

Jéna akkor a leglátogatottabb egyetemek egyike volt. Európa minden tartományaiból, sőt számosan édes hazánkból, Francia és Angolországból is elragadtatással hallgáták Fichte előadását.

A legkedveltebb emlékü erdélyi lelkészek egyikének a kedélyes Veres Miklósnak latin szövegü levele így szól : Azt nem tudom Fichte eszméire figyeljek vagy előadásából tanuljak. Most oly szelid és zengzetes mint midőn

az abafái mester leánya ebédre szólit, majd dörg mint a vajai szőlőpásztor midőn tudtul adta, hogy a más dióját ráztuk. Éles szeme benéz a szívembe s ki látja onnan, hogy az ő gondolatainak merész röptét el nem éri az én buta göbé eszem.“

Fichte sokszor más bölcseészek kézikönyvét használva adta elő nézeteit; rendesen a falnak támaszkodva s szemeit a hallgatók felett jártatva csak nem taglejtés nélkül mozduatlan, mondhatni szavalt, és arcán a vonások, mint gondolatainak hű kinyomatai beszéltek. A szavaknak ép úgy mint az eszméknek birtokában volt; hatolt hatolt tárgya benjébe s akkor szép és merész képekkel életből vett igazságok, sőt gyakran kedélyes elbeszéléssel, melyek az ifjúságban honfni és emberi kötélyeket célzottak, emelte fel az elfáradni kezdő figyelmet. Tanítványai kimondták véleményöket, s öket néha velök eszmét cserélve tanitá, de előadása mégis egész bölcseelmi volt. Ismerte az ifjúságot, tudta mivel hat.

Fichte ismerte századát, tudta hogy eleme az államkérdések. Ez utat választá előbb az ifjúság szívéhez, tudva hogy mindenek felett az ifjak lelkével államtani nézetei rokonulnak. Ez időben Fichte levelei többször feltörve érkeztek kezébe s ő célszerűnek vélte kis időre visszalépni. A tanárok pártokra szaggatták az ifjúságot. Az egyetemi élet e fatyu kinövése sérté Fichte emelkedett lelkét, s hogy ettől elvonja, a korától Istentagadónak, lázítónak nevezett bölcseészek öket az erkölcsi alapon kísérté önállóvá és szilárdná képezni, hogy az ifju lelke ne legyen kiskedő érdekek silány eszköze. Nemesen tisztán érző, törhetlenül szilárdan akaró s függetlenül gondolkodó, értő lelkeket akart ajándékozni elszegényült hazájának, s a lakmározás dorbézolássá sülyedt, jeligét és elvet elfeledett társulatok „Verbindung“-ok szabad kicsapongásai ellen kikelt.

Nehéz helyzete volt; rang nélkül egyedül tehetségeire és tekintélyére támaszkodhatott. E kísérlet nem sikerült, Fichte megnyugodni látszott s ment minden a régi uton, de tekintélye annyira nem csökkent, hogy Goethe egyik barátjához így szól az utca más oldalán menő Fichtére mutatva:

„Amott megy kinek mindent köszönhetünk.“

Az ifjak mindig csapongó kedve Fichte lelkületét folyton sérté.

Az erkölcsi érzést kell bennök kiképezni, hogy önmagukkal tépjék ki sziveikből a rossz gyökerét.

Hogy Fichte ezt így érté, s nem az ifjú élet zománját, a kedvet akarta letörni, halála után látták át, s hálául a helyesebb irányt nyert vagy életben maradt „Verbindung”-ok ülték meg leghálásabb emlékekkel a félreértett tanár születése százados ünnepét.

Tanársága első évében e célre „a tudós hivatása” című felolvasásaival akart hatni, most a második év közepén nyílt felolvasásokról tervezett, melyekre az egész ifjúságot maga köré gyűjtse. Erre egyetlen alkalmas idő a vasárnap volt, s Fichte felolvasásait a tekintélyes Schütz tanár tanácsára e napon 10—11-re tette. A kezdeménytől kedvét elvehette volna a félreértés és gyanúsítás. A kormánynál úgy mint lapokban az egész nemzetnél hallatszott a vád, hogy Fichte ezzel a fenálló vallási nézetek ellen működik, s az észvallásnak kezd templomot. Így ítélte el a weimári kormánytól kiküldött bizottmány is, melynek elnöke a nagy Herder weimári lelkész és szuperintendens volt. Ritkán gondolnak azok, kikre a körülmények egyes emberek, tervek vagy eszmék jövőjét bízták arra, hogy kimondott ítéleteik, eljárásaik felett akkor fog ítélni a történelem, mikor az ok és okozat felett tisztán pillanthat el. E körülménnyel vádoljuk és mentjük Herdert.

Fichtét az aljas „Eudemonia” politikai megvesztegetett kormány lap vádolta leghangosabban; de Fichte nem azon ember volt, kit ilyes megzavar s felolvasásait tüzzel s egész szelleme felhasználásával folytatta.

Felolvasásai alatt mind tisztábban látszott, hogy a mindig féktelenülő társulatok az államra nézt vészes, titkos politikai elvek és céloktól vannak elbódulva. Többek közül a magokat minden törvény alól kivenni akaró „unitisták,” „constantisták” és „fekete testvérek” tervei voltak éretlenek és vészesek. Fichte szavainak a legtisztább fenköltebb honszerelem, a nemzetek kincseiérti magasztos lelkesültség s az emberiség közígényei kivivásának reménye, ok és alapokon nyugvó hiedelme adott varázs erőt, beszélt mint erénybarát, világ polgár és honfitárs, megvitatta a felszólalók ellenvetéseit, s a süker oly fényes volt, hogy a mit fenyegetőzés és erőszaktól megtagadtak az ifjúság azt most önként adta fel: Fichténél a rendek követek ál-

tal ünnepélyesen nyilváníták, hogy társulatjaikat feloszlatták, könyveiket és rendszabályaikat átadják.

Jó az a magyar példabeszéd: addig üsd a vasat míg meleg.

Fichtének okszerűen az ifjúságot az egyetem igazgatóságához kellett utasítani, de ez a kormányhoz folyamodást ajánlá s bár Fichte kész volt közbenjáró lenni, az ifjak nem bíztak a kormány bárminő ígéretében visszaléptek, sőt most Fichtét magát nyíltan érzékenyen bántalmazták, annyira hogy ez az egyetemtanácsához, melyben ellenei ültek folyamodott védelemért, elégtételért. Az egyes tanárok ilyenhez szokva hallgatást tanácsoltak, de Fichtét ez érzékenyen sérté; lelke nyugalmat igényelt s félévi szabadságot kért. Osmantädt közepén kert közepében még roskadoz a nyári lak, melyben a bölcseész lakott.

E napokban (1759. szept. 20.) szívét ipja halála keseríté s fiának Immanuel Hermannak születése vigasztalta meg. Az ifjúság a megbántott tanár iránti szeretetét üdvözlő követséggel s az egyetem Loder igazgató által az új világ polgárnak „egyetemi polgár“ címet adó oklevéllel bizonyította.

Fichte ekkor volt dicsősége tetőpontján. Jogi nézeteiért becsülte a nemzet, s a tudósok gondolatainak a „tudománytan“ szolgált irányul. Reinhold, Schelling, Lorberg, Niethammer nézeteiket megváltoztatva elbarátai lettek, s főleg miután a legolvasottabb tudományos lap, „a bölcseészeti lapok (Philosophischer Journal)“ segédszerkesztője lett Niethammer mellett s nézeteit ismertethette az „én“ és „nem én“ lett a bölcseészet jelmondata, hitvallása; mint az előtt volt az „anyag és alak.“

Fichte jellemének legszebb zománcát a szerénységet ez időből Kanthoz írott levelei legszebben tükrözik.

Idézzünk pár mondatot.

„Szabad-e a legtiszteltelemtöbb férfi szabad idejét kéresemmel törni meg?“ kérdi midőn egyik művének bírlására kéri fel. E levelét így zárja be:

„Ön lelke iránt, melyet boldognak sejtek, a legmélyebb tisztelettel áthatva, attól fogva midőn személyét, jellemét közelben voltam szerencsés bámulhatni: „minő boldognak érzénem magam, ha a legujabb munkáim is öntől szíves átpilantást érdemelnének.“

Kant ez utolsó levelére felel (1797. decemberben).

„Nagyon tisztelt barátom! Nem tudnám rossz neven venni, ha ön harmadfél évig késett válaszat barátságatlanság és udvariatlanságnak nézné; de megbocsátaná ha egészségi állapotomat s öregségemből eredt gyengeségemet ismerné, melyek miatt s nem kényelmeskedésből fölolvassaimat is félév óta megszakasztottam; ámbár a „berlini havi lapok“ (Berliner Monatschrift) és a „berlini lapok“ (Berliner Blätter) csatornáján néha tudatom a világgal, hogy még élek.“ Hogy ezen lapokat választám, folytatja tovább azok számára a mi ujat irok „ön és a bölcsestet többi barátai bocsássák meg az öreg rokkantnak. Az ok ez: ezen uton látom munkámat a leggyorsabban közölve és megítélve“ „annál inkább mivel nem tudom, meddig munkálhatok.“ „Ha késedelmemet megbocsátá ne késsen levelével megtisztelni. Megjobbítom magam, jövendőben szorgalmasabb leszek, főleg mióta az ön új művében élénk és népszerű előadását oly szépen láttam kifejtve, melylyel ön az oskolások tövises ösvényén áthatolva soha sem fogja az arra visszatérhetés szükségét ézeni. Mindig tisztelettel és szeretettel vagyok az ön Kantja.

Mi a kik ismerjük Fichte szívét, elgondolhatjuk, hogy az édes söt annyira leláncoló baráti érzelmek heve minő örömet tüzött a környezetétől nyújtott elismerés koszorujába. Ez érzelmekre, a jobbak egész szeretetének tudatára ép most volt legnagyobb szüksége.

Régi eszme s mindig igaz marad, hogy: játszva csal örvénybe, futva vagy lassan menjünk utána, kacér a szerencse. E szempontból nézve, nem erényök kissebbül szemünkben söt eszélyük nagyul azoknak, kik akkor lépnek vissza s szállanak alá önkint mikor legmagasabban állanak. A történet mutatja, hogy minden nagynak kezd homályosulni, s elhomályosul mindig, midőn legfényesebben ragyogott. Az események kérlelhetetlen következetességgel haladó rende Fichténél sem hazudtolható meg magát.

Fichte tisztelője a saalföldi oskola tudós igazgatója Forberg 1798-ban Fichte lapjába egy értekezést küld be, ezen cím alatt: „A vallás fogalmának kifejtése“ (Entwicklung des Begriffs der Religion), melyben az író szabadon de öntudatos nyugodtság és következetességgel érteti az Isten és világ viszonyát. A szerző ebben Istent a

világ kormányzatának nevezi, s igazi vallásnak e világrend szükségességének vágyát, érzetét mondja, s így Istenről előterjesztésünk bármily alakban célt érhető, ha erényt s megnyugvást eszközöl; következőleg vallása van az istentagadónak is ki az Istent mint létezőt tagadja, de elismeri mint működőt midőn például az önmagát folyton teremtető, alkotó természetet isteníteni meg. Megvalósul-e valaha Istenországa, az eddigi tapasztalatok után, mely azonban a végtelen jövővel szemben alapul sem vehető, bizonytalan, s marad is, hogy helyette nem épen az ördög országa valósul.

Ez utolsó az emberiség nagyszerű jövője felől kételkedik merőben ellentétesen Fichtével, ki a haladást tökéletesülést mondá az emberiség élet feltételének, s Fichte a szerzőnek ajánlá a kézirat visszavételét, de ez követelte, s Fichte kénytelen volt közölni, igazítás nélkül.

Zombori Gedő.

(Folyt. köv.)

TÁJÉKOZÁS,

a föltámadás tárgyában fölmerült vitatkozások terén.

A föltámadás dogmáját illetőleg, röpirati szóváltások történtek. Filó, az igénytelen hitelet színvonalán áll, a testi föltámadás mellett emel szót, Ballagi, a vallás terén is, a szabadabb gondolkodás jogával él, csupán szellemi föltámadást állit. Mindkettőnek jelszava „a tudomány érdeke,” mely felett mindkettő örökösül veti fel magát. Tájékozássra ez ügyben annyival inkább van szükség, mivel a vallásos dolgokról a komolyabb gondolkodásuak nem nagy bővségében vagyunk, a nagyobb rész rendszerint az ügyesebb szóvivőkre hallgat, kivált ha azok az elavultnak látszó s bélyegzett tanfoglalom helyett, más korszerűbb eszméket hoznak szőnyegre.

H. ur ugyan, Ballagi, Filón nyert győzelmének tulbuzgó kiemelője, a pesti tanárokon kívül, az összes magyar protestáns theologiai személyzetet erősen leckézteti, derűre borura miért nem nyilatkozik? Szerinte jól esnék, és érdekében is van a vallásáért áldozni kész protestáns közönségnek tudni,

hogy iskoláinak theologiai katedráit milyen talentumok képviselik és minő levegővel lélekzenek (sic!); nevezetesen hogyan gondolkodnak a felvett thema felől Patakon, miként Debrecenben s Pápán (Prot. egyházi és iskolai lap 1862. évfolyam 45. szám 1451—56. lap). Itt H. ur kissé elhamarkodottan szól. Minekutána ugyanis Ballagi, az ellenfele Filó által odadobott keztyűt lovagiasan fölvette, a dolog természete hozta magával, hogy az ő (Ballagi) nézeteinek okadatolt kifejtése bevarassék, mi még nem oly régen történt, hogy a fölszólalás elhalasztását, ennek teljes elmaradásával azonitni lehetne; aztán nem is mindenkinek adatott a prot. egyházi lap ismeretes gyorsasága, melyben a cáfolat olykor már maga a megcáfolandó cikkel együtt jelenik meg. De tagadom azt is, hogy a vallásáért áldozni kész prot. közönségnek érdekében álló dolog volna, egy oly kérdésnek huzamosabb tárgyalása, mely a nem szaktudós hívőnek valóban botránkozás, a vallásos dolgokról könnyedén gondolkodónak pedig újabb lép vessző hányás. Aztán jogos és ildomos követelés-e az, hogy midőn Sz. továbbá T. sőt maga H. is névtelenül szerepelnek a csatában, az ily kényes és csiklandós tárgyban, a könnyen megtörténhető baklövés árát a pataki, debreceni s pápai theologiai tanárok adják meg? Az efféle követelés, inquisitorhoz illő mesterfogás. Nestorius hajdan így késztetett a nyilatkozatra, s eretnekséggeli megbélyegzés jutalmát nyerte. A később korban Lessing egyre zaklattatott, hogy theolog-philosophiai elvét nyilvánítsa, Spinozáét vallá magáénak. Maga Ballagi is, nyílt sisakkal lépven fel, Sz. és T. álláspontján lényeges változtatást tett, mint szerkesztő, a lapjában e tárgyban megjelent Schweizer-féle anonym nyilatkozatokat félig-meddig desavouirozta; pedig neki, mint lapszerkesztőnek hosszú keze van, aztán névtelenek állnak készen szolgálatjára, kik közül némelyek, mint legközelebb H. ur is, a tudomány terén diktátorként vetik fel magukat.

Ez ügy, melyet H. oly nagy horderejűnek tart, hogy még a theologiai tanárok tudományos érdemeit is, a hozzászólás vagy nem szólás mérőserpenyőjén fontolgatja (innen a pestieken kívül, minden más theologiai tanároknak „tespedési“ címmel bélyegzése), ez ügy mondom, legkisebb részvét és figyelem gerjesztése nélkül pendült meg a közelmúltban a németországi protestáns irodalom terén. Sajnos! hogy e tárgyat illetőleg is megtörtént részünkről az utánszerepelés. Gü-

der, bernai lelkész, Jézus testi föltámadását, történelmi erősségekkel igyekezett kétségkivülivé tenni, és így bizonyos tekintetben Filó szerepének előjátékszója. Holsten a „Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie“ czimű folyóirat 1861. évfolyamának 223—284. lapjain, Jézus föltámadását illetőleg egészen oly állás pontot támogatott, mint minőt Sz. és T. urak nyilvánítani bátrak valának. Holsten nézetének, Günther ellen irányzott kinyomatot Schweizer adott. Minden kimélettél s a legilledelemesebb modorban, miről Schweizer, legsértőbb ellenének irányában sem szokott soha is megfélekedezni, vonja kétségbe azt, hogy „Jézus testi föltámadása,“ történelmi támoakkal, valóban tény, s lettdolgi álláspontra emeltethessék. Szerinte Jézus testi föltámadása, és a testben történt megjelenésének szent okmányi elbeszélésében, a különböző előterjesztések sőt valódi ellenmondások történelmi uton el nem háríthatók; minek következtében a gondolkodóra nézve csupán tetszfültámadás állításának van helye, azaz, Jézus szellemerejének azon tulnyomóssága, melyet a tanítványok önmagukon megtapasztaltak párosulva ezeknek (a tanítványoknak) az ő személyiségébe vetett föltétlen hitével, eredményezte azt, miszerint a Jézus halálára bekövetkezett időszakban, ennek emlékeztéveli hív foglalkozás, oly élenkségi álláspontra emelkedett a tanítványoknál, mely Jézus személyiségének testi kinyomatóval lön azonos.

Igy nagyon természetesen magyarázhatók ugyan ki azon christophaniák, melyek állítólagosan a tanítványok szemé láttára történtek, egyszersmind ezeknek abbeli hiedelmük, hogy Krisztus testileg is föltámadott. De az ezen nézetet pártolók csupán tetszfültámadásából hogyan lesz mégis valódi (realis) föltámadás, mint Schweizer is állítja? egy könnyen nem látható be. Ezen uj árucikk honunkbani keletének, köztudomás szerint, Filó hatalmasan ellenszegült, helyette az agg orthodoxia arany szemeit vetvén a mérlegbe.

A vitatkozás tárgya Filó és ellenfelei között tulajdonkép a föltámadás dogmája, mindkét részről azonban több más vallásos tételek is szönyegre hozattak. Nem szükség indokolnom, hogy akármely theologusnak is ez vagy amaz nézetével egy értelemben lehet az ember, a nélkül hogy egyszersmind a dogmai álláspontját is helyeselné. Elvonván a föltámadás specialis esetétől (miről, mi legyen értelmünk? ez ér-

tekezés folytatában világlik ki), csupán a dogmai álláspontot tartván szemünk előtt oda nyilatkozunk, hogy ha Filó csupán a tudományos indokolás határain belül marad, és ha ama desperát erősségekre t. i. a konfeszziók és államjogi viszonyokra hivatkozásával, az általa pártolt ügynek kárt nem tesz, minden elfogulatlantól azon elismerést és méltánylatot nyerendi, hogy „legyen boldog, igénytelen hitéletű meggyőződésében.“ Ingyen se gondolja azonban, hogy egyedül az agg orthodoxiára való támaszkodással lényeges szolgálatot tesz a vallásosság szebb létre fejlődésének, annyival kevésbé azt, hogy az abból meritett támokokkal, a szabadabb gondolkodást már keletkezésében leveri s tiporja. Hogy kissé nagyon is elvilágiasult korunk a vallásos igazságok irányában napirenden lévő közönyösségéből csak némileg is megjöhessen, mindenek előtt azon igazság elismerésére vezérlendő, hogy az isteni kijelentés, egyedül a szentírásban előadott modorban jött létre, mivel fogalmilag (észszerüleg) is egyedül így és nem másképp igazolható. Ez elv szellemébeni működés nehezebb ugyan egyszersmind, a tudományos kézsültség nagyobb mértékét veszi igénybe, mint az agg orthodoxiának hiddelre odavetett bizonyítgatása, minő például amaz ismeretes támok „hogy az apostolok, az igazságról bizonytságot tenni, mind tudtak mind akartak.“ Ily indpont véltelből önként következik, hogy ha valamely szent könyv nem azon szerzőtől eredett, kinek nevét viseli homlokán, nem szent könyv az többé, önként következik az újabb szentírás magyarázat azon nagy eredményének tagadása, hogy az ige isteni hitele nem függ a szent könyv cimszerűségétől, önként következik a szentírói ihletésnek gépies modorbani gondolása t. i. hogy a szent írók nem egyebek valának, hanem a bennök és általok nyilatkozó szent lélek tolmácsai; önként következik végre, hogy ha az ezen erősegekre támaszkodó, bevehetlenségnek hitt erődeiből, a szabadabb kritika által egymásután kiveretik, oly erőséghez folyamodik, melynek valamennyi tételei a bizonyosság hiányában sinlenek, például: „ha valaki meg van győződve, a személyes isten létéről, annak az emberiség váltságára tett üdvintézkedéséről, a bibliának isteni ihletésből származott igaz és szent voltáról, az a bibliában megírt csodás dolgokat nem csak lehetőnek, de valóságoknak is fogja tartani.“

Filó különös büszkeségének tartja, hogy az újabb theo-

logiai műveltségtől, mint nyilvános metelytől légmentesen elzárja magát. Azokra legkevesebb figyelemmel sincs, kik a protestantismus legszebb vívmányának tartják azt, hogy benne és általa örök frigy kötöttetett a vallástudomány és a világi műveltség között, minek következtében, szerintök, protestáns hitehagyott az, ki tagad minden összeköttetést a biblia és észszerűség, a szent történelem és az emberi szellemélet vallásos nyilatkozata között. Hisz Filó, mint szaktudós férfiú tartozik tudni, hogy még a lutheran óhitű Philippi is, ki Hofmannt a rendes kerékvágásból kitérő elégtételi nézleteért (*satisfactio Christi*) oly keményen megtámadta, az agg orthodoxiai állásponton mereven nem szigeteli el magát; Kahnis pedig Hengsterberg és párthiveinek nagy fájdalomára, nagy részben az újabb theologiai műveltséghez szegődött. De ragaszkodott volna F. egyedül igénytelen hitéletű orthodoxiájához, mirevaló volt a konfeszziók és államjogi viszonyokra hivatkozás? Ki a protestantismus szép előfájának, a gondolkodás szabadságának drágalátos gyümölcsét élvezni nem akarja, legalább ne vágja ki tövestől azt, hogy mások se élvezhessék. Ez utó pontra nézve a hibázónak helyes *utra* térítése már R. I. által megtétetvén, feleslegesnek tartom a bővebb nyilatkozatot.

De hát Filó ellenfelei az általa ugynevezett spirituális-ták győző erősségekkel harcolnak-e? Mindenek előtt szükség azon alig és alig észrevehető, de valóban tekintve, lényeges különbséget kiemelni, mely a Schweizeri álláspontu Sz. és Ballagi között van. Sz. szerint a tétel ekkép áll: „a tanítványok a Krisztus-féle látomásaikat, belsejükben végbe ment szellemi működés (Krisztus személye s emlékezetéveli tépelődés) eredményeként élvezték,” e tételnek B. következő lényeges módosítást ad: „Krisztus a keresztfán meghalálózván, annak a sirból kikelt szelleme mennybe ment s onnan jöve jelent meg harmadnapra, szellemi egész valóságában a tanítványoknak, kiknek ebbeli ismételt látásait a későbbi írók testszerinti megjelenésekképen festették” (lásd Tájékozás 87. l.). Sz. egészen lélektani ponton áll, az emberi szellemélet nyilatkozatnak misztikus jelenségeire támaszkodik, Ballagi metafizikai térre csap át, az emberi szellemélet nyilatkozat helyett, *Deus ex machina*-féle közbejövéseket vesz fel.

Mindketten egyezvén a testi föltámadás helyett, tetsz-

föltámadás állításában, méltán kérdezhető: hogy mi ok indítá Ballagit arra, hogy a lapjában megjelent, saját nézetével szellemi rokonságban lévő Sz.-féle nyilatkozatot mintegy desavouirozza? Tán megsokallotta? Maga az alaptételre nézve nem sokallhatta meg, mert hisz a testi föltámadás tagadásában vele egyezik, minden bizonynyal, az emberi szellemélet misztikus jelenségeire támaszkodni nem akarás miatt tért más utra. Valóban az efféle misztikus-féle jelenségeket „Tájékozás” című munkájában még csak meg sem említi.

Az emberi szellemélet misztikus jelensége, csupán lélektani alapon tekintve, nem egyéb tulfeszített képzelgésnél és így nyavalyás állapotiság. Az efféle állapotiságnak olykor föltünése, nem tagadható. Schelling következő esetet említ meg: Marsilius Ficinus és Angelus Politicus, Medici Kosmos korában élt tudósok, kiket a Plato iránti tisztelet tett legmeghittebb barátokká, abban egyeztek meg, hogy ki közülük korábban elhal; adja jelét sirontuli felmaradásának. Angelus Politicus hunyván el korábban, barátjának nyilván megjelent s következő szavakat intézte hozzá: „hidd el, hidd el, igaz az.” (Schelling's Offenbarungs Philosophie II. Theil S. 16—17.). E tulvilági hatást Marsilius Ficinusra minden bizonynyal, az elhunyt barátja emlékezetéveli élénk foglalkozás tette. A nagy physiologus Müller János, képzelődésének huzamosan folytatott megerőltetésével odavitte a dolgot, hogy alakiságok és térek darab ideig szemlátomásként tűntenek fel előtte. Önkényt megvallja azonban, hogy az efféle képzeleti jelenetek előidézése, egészségére káros befolyással volt, minek következtében fel is hagyott az e részbeni próbatételekkel. (Müller, Über die phantastischen Geschichtserscheinungen. Koblenz, 1826.).

Minthogy az efféle jelenségek el nem vitázhatók, az emberi szellemélet nyilatkozat oly elvetemedéseként tartandók, minő például az éberlétnék az alvás állapotiságába való átesapása, vagyis, az ugynevezett holdkórság, minek következtében az e részben alapul szolgáló szellemélet nyilatkozat normális voltának látására van szükség.

Van az emberi szelleméletnek magasb foku nyilatkozata. A végetlen és végés közti érintkezhetés föltételül tartatván ez, egyszersmind vallásos tényező is. Hogy a lelkiismeret tartassék ilyennek, csak is a kegyes érzület nyelven szólani akarás miatt engedhető meg. Schenkel szerint, a ki-

jelentés közlésében, a szent lélek munkássága a lelkiismeret segítségével hatott a szent író értelmére s akaratjára, sőt maga a szent író is, azt a minnek a kijelentés által birtokába jutott, csupán oly egyénekkel közölhette, kikben a lelkiismeret erőteljes volt.

Távol legyen annak állítása, hogy az emberi szellemélet magasb foku vagy vallásos nyilatkozatának tárgyai, csupán képzeletiek volnának. Az efféle ismeretek tárgyai is, nemkülönben valódiak, mint a tapasztalat szerinti ismeret tárgyai. Isten valódi létezése felől ezen az úton és módon győződhetünk meg; minnek következtében abból, hogy valaminek létezése nem test szerinti, ingyen sem következik, hogy az a valódi létezés jegyét nélkülözi.

Ugy látszik, mintha azoknak malmára hajtánók a vizet, kik tagadván Jézus testszerűti föltámadását, mégis valódi (realis) föltámadást tulajdonítanak nékie? Korántsem. Lélek az isten, mond az írás, az ő és a történelmi Krisztus létezése között tehát est statio separata et diversum genus.

Az emberi szellemélet nyilatkozatának produktív álláspontja, vallásos álláspont ugyan, mint ilyen bizonyos tekintetben, a szellemvilág létezése megalapítójának tartható. Ezen az állásponton azonban, az egy igaz Isten hívését, mint ezt az ó-szövetségi álláspont mutatja, szellemvilági ábrándok is zavarhatják. Midőn Jézus e világra jött, teljes volt zsidóország szellemvilági ábrándokkal. Szintén a jó és rossz lelkék felőli azon ábrándok, melyekkel kivált az apokryph könyvek nagyon telvék, nem egyebek az emberi szellemélet vallásos nyilatkozatának elvetemedéssel határos tulbuzgóságánál.

Nyilván van, hogy az igaz vallásnak érdekében álló dolog volt, hogy a vallásigazságok függetlenekké tétessenek az emberi szellemélet nyilatkozatától. Az igében ki testté lett, a történelmi Krisztusban lőn ez tény s lettdologgá. Jézus az emberiségnek nem csupán vezérlője az igaz vallásismeretre, a keresztyénségnek nem is csupán alapítója, hanem az emberiség vallásos hitének, és a keresztyén vallásnak valóban tárgya. Az a mit mi Jézusnak köszönhetünk, mond Schleiermacher, nem csupán az hogy ő élt tanított, tudományának igazságaért üldözést s halált szenvedett, mivel e végett oly rendkívüli tényezőre nem lett volna szükség; hanem

Jézus munkája és személyéről tan ugyanazon tartalmu, a tartalom ugyanazonsága nyilatkozik az ő magábani életében, és reánk való hatásában.

Minthogy Jézus munkája és személyéről tan egy és ugyanazon tartalmu, a testben megjelent ige, az emberi szellemélet vallásos nyilatkozatára nézve történelmi Krisztussá lévén, maga az emberi szelleméletre nézve is ilyenné lett.

Hogyan értsük azt, hogy a testben megjelent ige, maga az emberi szelleméletre nézve is történelmi Krisztussá lett, érdekünkben áll bővebben kifejteni, mivel ez a föltámadás kérdésére nézve valóban punctum saliens.

„A megváltó mond Schelling, az emberi összes életnek három stadiumát (állapotiságát) élte át. A fogantatásától haláláig lefolyt időköz volt az ő összes élet előterjesztésének első stadiuma. Halála után reá nézve is, szellemféle életlétezés állott be. Ő azonban mindenben hasonlatos volt hozzánk. Hogy sirontuli életünkre nézve is első zsengeként lehessen, az emberi összes életet, harmadik stadiumában is, láthatólag (testileg) kellett vala előterjesztenie. Minekutána az emberi magánélet, az istenneli szellem egység és közösségtől különszakadt, az istenneli életközösségre három lépcsőzeten át juthat el. Az első lépcsőzetet, a szabad mozgékonyssággal bíró jelen élet teszi. Az erre következő lépcsőzet, a létezés azon éjszakája, melyben többé senki sem működhetik, hol minden attól függ, milyen kincs gyűjtetett össze a jelen életben, mit az ember itt vetett, azt fogja amott aratni. De jó és jönnie kell az emberi életelőterjesztés azon harmadik stadiumának, melyen a pusztán szellemi (testfosztott) létezés, ismét szabad mozgásává leend, s a jelen életi tevékenység újra életbe lép. Ezen harmadik lépcsőzet az, mely közönségesen „test föltámadásának“ nevezetik.

„E harmadik lépcsőzeten, az emberi élet, szellemivel párosult természeti élet, a második csupán szellemi, az első pedig csupán természeti létezés egyoldalúsága.

„Valóban, az ember jelenléte, nem az ő összes életelőterjesztése. Egyoldalúság jegyét viselvén, oly élet, melyet csupán a lelkes ember (ανθρωπος ψυχικός) él. E természeti állásponton, bármily szellemteljesnek képzelje is magát az ember, dacára az ő szellemi voltának, a természet törvénye és az ettől függés alá vettetett. Jelen életünk a szellemiséget egyáltalában nem nélkülözi, hanem csupán korlátozza azt,

az az, azon mértékben van ez benne jelen, a melyben a természet megengedi s igényli. A szellemiségnek, jelenlétünkbeni tünetkezése, csupán alanyi (subjectiv), tárgyilag a szellem a természet alá van vetve. Bizonyossága ennek az éberlét és alvásnak egymást fölváltása, az étel és ital tápszereknek szükségessége. Együtt létezés volna ugyan ez, de benne épen megfordítva van a dolog mint rendesen lennie kellene. Jelen életünkben a természeti tényezőt, háttérbe vonulás illétné meg, a szellemi tényezőt pedig a nyilvánosság, jelenleg a természeti a nyilvános, a szellemi pedig elrejtett. Azon két alkatrészek, melyek közül a természetiből az ember teremtvé, a szellemire pedig teremtvé van, az emberélet egymást fölváltó, és kölcsönösen egymást kizáró állapotiságává levének; ezért vettetett az emberélet elsőben a természeti aztán a szellemi tényező hatásága alá. A jövőendő élet, e jelen élethez mérve, magosb foku létezés, épen ezért oly szükségességgé létezend az egykor, mint a mely bizonyosan jelenben léteziünk. Az emberélet, a teremtéskor nyert előnyénél fogva, jutott egyszersmind azon szükségesség birtokába, hogy ha elsőben csupán természeti életet él, aztán a szellemélet egyoldaluságába megy át, harmadik stadiumában, a természetivel párosult szellemélet egységét s közösségét élvezhesse.

„Különösnek tetszhetik, hogy az emberélet második mozzanatát szellemi, az első pedig természeti létezés egyoldalusága jellemzi. Azon életnek, melyben a szellemi tényező viszonyos tétlenségre van szorítva, csupán azon élet szolgálhat kiegészítőül, melyben a természeti tényező teljesen elnyelve egészen lappangóvá van téve. Ily különbség mellett az együttlétezés teljes lehetetlen. A második állapotiság bekövetkezhete végett, az elsőnek szükségképp mulnia kell t. i. az embernek szükség meghalni, minek következtében, nem hogy akadályul szolgálna a halál, a sirontuli felmaradásra nézve, sőt inkább ennek szükségességszerű tényezője gyanánt van.

„Igy lévén a dolog, igen természetesen bizonyul be az, mit az agg metafizika, a lélek halhatatlanságáról szóló tanításában, elérni akart. Helytelenül veti ennek Hégel szemére azt, hogy a halhatatlanságot azon körben keresé, hol az idő honol. Ha valódi halhatatlanságot akart, szükségképp itt kellett keresnie azt, mivel ez nem is gondolható időkövetkezés, t. i. előző és következő állapotiságokbai átmenet nélkül. Hi-

bázott abban, hogy a lelket, tehetségek összegének vette. A lélek nem tehetségek, hanem állapotiságok összege. Ha tehetségek összege volna, midőn a lelki tehetségek közül egyik a másik után elenyész, vagy ha maga azon okfő, mely a különböző tehetségeket egységben olvasztja fel lassudan ellankad, mint például az öregségben, dacára a testiségtől mentes voltának, feloszolható volna a lélek. Valóban az emberélet halhatatlansága, következő három állapotiságok válhatatlanságán alapul, természeti, szellemi és természetivel párosult szellemi élet; ezek teszik az emberélet fölbomolthatlan egységét s individualitását, mihelyest az ember ezek közül az elsőnek birtokába lép, benne és általa a többi élet állapotiságok is szükségkép advák, és mivel ezeket együttvéve nem élvezheti, az emberélet egymás után vonul rajtok át.

„Krisztus élete is azáltal lett teljesen emberi életté (történelmi Krisztus), hogy az emberi élet előterjesztés három állapotiságán ment át. Földi életet élt, a holtak országában volt, s innen a látható világba átszellemült testiségben jelent meg. Krisztus föltámadása döntő bizonyossága annak, hogy az ő testben történt megjelenése visszavonhatlan tény s lett-dolog, és hogy istenségéből, egyedül az isteni lelkületet és akaratot tartá meg.

„Épen abban különbözik a halhatatlanság keresztyéni hiedelme, a rationalisticus bölcsészeti nézetek kopárságától, hogy ezek (t. i. a racionalisticus nézetek) ha megengedik is, a sirontuli létezés fenmaradását, ennek valódi célját nem tudják, megnyugtató erejét nem ismerik, nem tudják nem ismerik pedig azért, mivel a természetből (testiségtől) teljesen fosztottnak gondolják azt. De hát nem következik-e szükségképen, hogy ha a természet az emberért átláthatlanná (tért betöltővé) lett, reá nézve egy más életben fel is tisztuljon az, s a csupán phisicum, a szellemnek elannyira alávetessék, hogy a föltámadandó test, a szellemi testnek (σώματος πνευματικῆς) természetét öltse fel, mint ezt az apostol 1. Kor. XV. 44. nyilvánosan állítja. Olyanná lévén az ember, a minő most, Isten célja gyanánt tartandó, hogy az ember a nélkül hogy testiségét, melyhez oly sok oly édes kötelékekkel fűzött, teljesen feladná, hábortalan élvezetébe lépjen azon örömök és gyönyöröknek, melyekkel, hogy ha az eredeti állapotban megmarad, teljes mértékben élhetett volna. Egy ily jövődöben,

ez emberlétezés ily céljában nyughatik meg öntudatos teremészetünk. E reményt is Jézusnak köszönhetjük, kinek igérete által arra nyújtatott a legörvendesebb kilátás, hogy a föltámadásra uj ég és föld álland be! Schelling's Offenbarungs Philosophie II. Theil S. 209—222.

Ime ekkép gondolkodik egy nemcsak bölcész, hanem a szó valódi értelmében vett böles, Jézus testi föltámadása és jövendő testi föltámadásunk tárgyában. Ugyan, hogyan állíthatja Ballagi oly apodictice: „a lélektan korunkban már, oly egyetemes közbirtokká vált, hogy még a miveltség legalantabb fokán álló keresztyén is (sic!) minden lelki szorongás és szomorúság nélkül, bizonynyal a személyes tehát szellemi, nem pedig a testi föltámadást hiszi, várja ohajtja s reményli, midőn földi tartózkodásának véghatárán, siruntuli; azaz örökéletről gondolkodik“ (Tájékozás 95. lap). Hogy az, ki miveltségi tekintetben alant áll, szellemi föltámadást hisz, megengedhető, részint azért, mivel a vallásos dolgokat nem tanulmányozza, helyzete s életmódjánál fogva nem is tanulmányozhatván, a vallásos dolgokról könnyedén vulgaris rationalisticus modorban gondolkodik, részint azért mivel dogmákat gunyoló beszédek s irományok által megmételtyeztetik. Ily fontos hittani tételre nézve, minő a kezünk alatt lévő is, az áll, mit egykor a nagy Newton Halleynek felelt. Halley megszólítá Newtont, hogy miért töltené idejét vallástani balgaságokkal? (Newton a többek között, Dániel propheciájának magyarázatával is foglalkozott). Igen felelé Newton, én is balgaságoknak tartanám azokat, ha valóban nem tanulmányoznám az írásokat. Lehet ugyan hogy B. nézve Schelling is épen oly kevésbé argumentum, mint az, hogy Gerlach Meyer Herder így vagy amugy gondolkodnak, nem is argumentum (Tájékozás 65. lap).

Maga mondja azonban B. hogy leginkább a tudományos vizsgálat őszintesége fekszik szíven (84. lap), engedjen tehát nyílt tért a tudományos vizsgálatnak, hanc veniam petimusque damusque vicissim, ne vágja be annak útját az ilyféle állításokkal: „ha ellenfeleink abban a jámbor hitben élnek, hogy ők az átszellemült test theoriájával, velünk ellenkezésben, Isten tudja mi szolgálatot tettek az orthodoxiának, akkor csak azt árulják el, hogy a theologia e terén merőben járatlanok“ (602. lap). Ez állítás következtében, a theologiai irodalom jelen álláspontjával ismeretlen, azon jámbor hitben

fog élni, miszerint korunk theologiai műveltsége az átszellemült test nézetéhez ragaszkodással már merőben felhagyott, a jelen hitélet köréből teljesen kiküszöböltetett az. En azt nem tagadom oly elhatározottan, mint a mely határozottan B. állítja, csak is annyit mondok, hogy a theologiai műveltség jelen álláspontján is, az átszellemült test theoriáját védők, ha nem többen, legalább annyian vannak, mint azok, kik az efféle nézeteket a kor vallásos fölvilágosodásával többé meg nem férhetőnek tartják. Koránsem oly eldöntött dolog tehát ez, mint minőnek B. állítja.

B. azonban saját állítása szerint nem pusztá okoskodás, hanem a szentírás mélyebb és alapos tanulmányozása által jutott el az általa elannyira pártolt nézetre. Tájékozás című munkájának 103. lapján ekkép szól: „e fejtegetéssel nem az volt célom, hogy a kérdést mindenestül kimerítsem, csak azt akartam kideríteni, hogy a test föltámadása nem keresztyén, hanem zsidótan, és hogy az új szövetségi előadások benső összefüggésük szerint fölfogva majdnem kényszerítőleg (Sic!) Schweizer Sz. és T. nézete mellett bizonyítanak.“ Valóban nem hiába emeli B-t, a csalhatatlanság álláspontjára H. (Prot. egyh. és iskolai lap 1862. évi folyam 45. szám 1453. lap) mivel már ez, majdnem csalhatatlansággal határos állítás. Az efféle elbizakodott állításokra, még a határozottan racionalisticus álláspont vétel sem jogosít fel. Wegscheider ezen áll, és még is rendesen ekkép határoz: mivel ez vagy amaz dogma előadásának a szentírásban kétféle kinyomataira található, közülök az fogadandó el, mely észszerűleg is pártolhatóbb.

Megvallom, hogy a kezünk alatti tételre nézve, a szentírás azon mélyebb tanulmányozásából, melyre B. hivatkozik, meglepőbb eredményt vártam, annyival inkább mivel Filónak a szentírás magyarázatárai följogosultságát a héber és görög nyelvek nem teljes tudalma miatt vonja kétségbe. Egyébiránt a pusztá nyelvtudat, még senkit sem tett nagy exegetává. Az alexandriai Kelemen és Origenes az ó szövetségi könyvek magyarázatában nagy nevet vívtak ki, dacára annak, hogy a héber nyelvnek teljes birtokával nem dicsekedhettek. Igaz az, mit Marheineke mond: hogy ha a betűhöz eszme nem járul, a föld gyomrában rejlő kincs gyanánt fog abban az igazság elrejtve maradni.

B. az e tárgyra vonatkozó szentírási bizonyítást követ-

kező kérdés föltevésével kezdi meg : vajjon mi vihette azokat az újabb dogmatikusokat, erre a szokatlan s merész állításra t. i. a szellemi föltámadás pártolására? mire következőleg felel:

„Az első, a mi arra bírhatta őket kétségkívül az, hogy semmi célját nem tudják belátni annak, hogy miért támadt volna fel Jézus test szerint.

„A mit közönségesen föl szoktak hozni, és mint husvét-i örömet hirdetni, hogy t. i. Krisztus testi föltámadása által biztos látható zálogát nyertük saját halhatatlansági hitünknek, ez éppen ellenkezőleg áll. Mint fentebb ugyanis láttuk, a testi föltámadás, létünk fenmaradási igazságának oly felfogása, mely onnan eredt, hogy az emberiség nem lévén még oda érve, hogy a szellemet, mint önálló valóságot gondolja, annak fenmaradását természetesen csak a testtel együtt képzelhette“ (87—88. lap).

Éppen az a baj, hogy semmi célját sem bírják belátni annak, hogy miért támadt volna fel Jézus test szerint. De hát fürkésztek-e őszinte ezt a belátni nem birt célt. És ha magában a föltámadás lettdolgaiban föl nem találhatták, miért nem keresték egyebütt, nevezetesen az ige testté lételének mivoltában. Bizony ez eset is azon tanulságot adja, hogy nem tanácsos a dogmai tételeket egymástól elszigetelten tárgyalni, mivel így több dogmai tételekre nézve, a kielégítő ok egyre hiányzand. Mi a fentebb kifejtett támokoknál fogva, igen is belátjuk célját annak, hogy miért támadt fel Jézus test szerint. E cél egyszersmind a történelmi christológiának kielégítő oka.

De nem csupán ez az folytatja tovább B. mire a szellemi föltámadás védői nézeteiket alapíthatni hiszik, hanem éppen arra, mire minden igaz keresztyén hitét kizárólag fekteti t. i. a bibliára.

„Hogy a föltámadás bizonyos voltát megmutassa, beszéde elején Pál a christophaniák egész sorát adja, és ennek végén fölemlíti, hogy ő neki magának is megjelent a Krisztus. Hogy e megjelenéseket az író egyformáknak kívánta tekintetni, már csak ebből is nyilvános, hogy azokat minden megkülönböztetés nélkül kapcsolta össze. Ha tehát az apostolok cselekedetében említett negyven napra történt menybe-menetel, a mint közönségesen hiszik, az ur földi létezésének határpontját képezi, melyen túl kezdődik a megdicsőülés, ak-

kor a Pál christophaniája nyilván csak mennyei lehetett, a mint hogy maga is Ap. cs. XXVI: 19. azt *ὁυρανίος ὀπτασία*, mennyei jelenésnek nevezi. Miután pedig Pál a neki történt jelenést, a mint láttuk, a többivel egészen egyformának mondja: önként következik, hogy azok is mennyei és így szellemi megjelenések voltak.

„Annak mi jelentősége sincs, a mit Pál később a lelki és szellemi testről beszél. Pál, a test föltámadása felőli okoskodásának alapgondolata, zsidó rabbi gondolat. Azonban Pál e hasonlatot, a mennyei látványban neki megjelent Krisztussal hozta kapcsolatba, s ezt a farizeusi anyagias nézetet annyira megváltoztatta, hogy ugyanazon szavakkal egészen mást fejez ki, mint a mit amazok mondani akartak, a rabbik képeit s hasonlatait használja, de az értelem egészen más, ezt világosan mutatja az 50 vers. Herder tehát igen helyesen fogta fel az apostol szellemét, midőn ezt mondja: a halottak keresztyéni föltámadása, a zsidó testi föltámadást voltaképen lerombolta, kiszabadult abból, mint szellem az anyagból, s folytonosan tartó életet személyes romolhatatlanságot hozott napvilágra 2. Tim. 1. 40. a mi keresztyén hit lett.

Okoskodása folytában számos helyeket idéz B. leginkább János evangéliomából, melyekben Jézusnak közvetlen az atyához meneteléről tétetik említés, a reá bizott munkának bevégezése után. Ezeknek elősorolását következő állítással kíséri: Jézusnak nem testi megjelenésére volt a tanítványoknak szükségök, mert ez őket anyagias világnézetükben még jobban megerősítette volna; hanem a szellem önállóságát kellett velök észleltetni, be kellett nekik bizonyítani, hogy valamint most az ő szelleme, úgy később az ígért vigasztaló a szent lélek velök lesz, és velök maradand mind örökké.“

Majd záradéku ekkép szól: „ezekből látható hogy a biblia alapos tanulmányozása, és nem a világnézet az, mi Schweizer Sz. és T. urakat arra vezethette, hogy a föltámadást szelleminek és ne testinek tartsák. (Tájékozás 89—100. lap).

Szerintünk a szentírás alapos tanulmányozása más eredményre juttat. Nem akarunk szentírási helyeket, szentírási helyekkel paralysálni, mivel így valamely kérdéses tárgyról soha is tisztába nem juthatni. Nem szegődünk Wegscheider közvetítéséhez sem, mintha e tárgyat illetőleg is, kétféle, ugymint testi és szellemi föltámadás tanfogalma for-

dulna elő a szentiratokban, minek következtében az észszel egyezőbb tanfogalom fogadandó el. Az efféle közvetítés nem egyéb, mint a vallásos meggyőződés boldog kimulása. Hoffmannal tartunk, ki „írás bizonyága“ című munkájában, következő elvet állít fel: ne tétessék a bizonyítás, a szentírásból tetszés szerint kiszakasztott egyes helyekkel, hanem az összes szentírás tanfogalmával, mivel ebben az egyes szentírók olykor egymástól elütő nézetei is, összhangzatba olvadnak fel.

Ugy látszik, hogy nemcsak János evangyélista, hanem a többi szentíróknál is fordulnak elő kifejezések, melyek oda nyilatkoznak, hogy Jézus földi munkájának bevégeztése után, közvetlen az atyához ment. A szentírónak azonban nem egyes kifejezéseire, hanem összes tanfogalmára szükség figyelni.

A történelmi Krisztus, istenember, mint ilyennek prae-existencialis létezés tulajdona. Földi pályájának bevégeztekor, azzal a dicsőséggeli megdicsőítés várt reá, mely dicsősége volt nekie az atyánál, minekelőtte e világ lenne. János XVII: 5. Jézusnak e dicsőségébe, az isteni üdvintézkedés következtében, be volt foglalva, az ő életének letevése és ennek ismét felvévése. Jézus isteni természetére nézve letette az ő életét, midőn emberré lett és felvette azt, a reá bízott munkának bevégeztekor, emberi természetére nézve pedig letette az ő életét halálakor és fölvette azt föltámadásakor.

Jézusnak a világ teremtetése előtti dicsősége az atyánál, oly nem (genus), melyben két alkatrészek vannak. Mindkét alkatrészt egymással válhatlan összefüggésben emeli ki Pál apostol Filipp. II: 6. 12. mondván: ki (t. i. Krisztus) midőn Isten formájában volna, megüresíté magát (emberré lett) engedelmes lett a keresztfá haláláig. Annakokáért az Isten is őtet fölmagasztalá. A fölmagasztalás-féle kifejezést használja ez apostol azért, hogy ez, Jézus isteni természetét illetőleg, az ő logoszi életének újra fölvétele volt, emberi természetére nézve pedig, testi föltámadás. János evangyelistánál is a főpapi imára, nyomban következik Jézus halála és föltámadásának elbeszélése. A főpapi ima pedig, melyben oly sokat beszél Jézus az ő atyjáhozi meneteléről, a tanítványokra viszonyul különösebben, nevezetesen ezen tételre: miképen engem elküldöttél e világra, azonképen én is elküldöttem őket (a tanítványokat) a világra, az

evangyéliom hirdetése végett. Ha már Jézus emberi természetére nézve, letévén életét, újra föl nem vette volna azt, t. i. föl nem támadott volna, Jézus személyében, a két természetnek egymással meghasonlása történt volna; már pedig a kánon szerint az Istenember fogalmábani alkatrészek közül egyiknek sem lehetett a másik mellett rövidségbe maradni.

Látható, hogy a szentiróknak nem egyes kifejezéseik határoznak, hanem összes tanfogalmuk, minek következtében azon állítás, hogy a szentiratokban, Jézusnak halála után, közvetlen az atyáhozi menetele tanítatnék, meg nem állhat.

Ugy látszik, mintha Pál apostol csupán analogiás megmutatással élne, midőn 1. Kor. XV. részben, Jézus testi föltámadásából következteti a mi jövőndő testi föltámadásunkat. Az analogiás megmutatásban, a megmutatandó tárgy bizonyossága a valószínűségen túl nem emelkedhetvén, hogyan mondhatná az apostol, a nevezett részben indokolt alapigazság bővebb támogatásául szolgáló 2. Kor. V. rész 1. versében: „mi tudjuk (*οιδαμεν*), hogyha e mi földi házunknak hajléka elbomol, épületünk leszen Istentől menyben.“ Több az, hogy az apostol nemcsak Jézus testi föltámadásából következteti jövőndő feltámadásunkat, hanem megfordítva, jövőndő testi föltámadásunkat teszi bizonyos jegyül Jézus testi föltámadása már lett dolgának. Ezen különösnek látszó eljárás nyilvánosan azt mutatja, hogy az apostol valamint Jézus testi föltámadásának lett dolgát, ugy a mi jövőndő testi föltámadásunkat is, már szenttörténetileg konstatirozott igazság gyanánt tartja. Igazolja ezt már csak azon körülmény is, hogy az apostol a christophaniákat teszi megmutatásának élére, a christophaniák pedig szenttörténetileg konstatirozható igazságok. Különben is az összes szentírásali bizonyítás nem történhetik, szenttörténelmi álláspont vétel nélkül.

Szenttörténetileg konstatirozott igazság, hogy a végetlen és véges közti érintkezés, nem csupán szellemvilági tényezés által történik, hanem testiségbe való átmenetel által is. Ez igazság nyilvános kinyomatára találunk a választott nép vallásos érzületében. Mindjárt kezdetén a szenttörténetnek, az egy igaz Isten fogalmában Elohim és Jehova-féle megkülönböztetés tétetett. E megkülönböztetéssel nem egyéb fejeztetett ki, hanem az, hogy a végetlen és véges közti érintkezés nem csupán szellemvilági tényezés által történik, ha-

nem testiségbe való átmenetel által is. (Közönségesen elfogadott értelem, hogy az Elohim-féle kifejezésnél fogva, Isten, a világtól elszigetelt mivoltában, metafizikai fenségében tekintetik, mint Jehova pedig, a választott nép történetében élő és munkásnak nyilvánítja magát).

Testiségbe való átmenetel által is történik tehát a végetlen és véges közti érintkezés, szentttörténetileg konstatirozott igazság. Vallásos érzületi nyilatkozatként tartandó az is, miszerint a választott népnél hagyománykénti szokássá lön az, hogy a Jehova név nem mondatott ki, hanem helyette adonai-féle kifejezés olvastatott. Ugy látszik, mintha ennek természetes oka az lett volna, hogy az egy, még pedig láthatlan Isten eszméjére magosult népben, némi ellenszenvet ébresztett az azon eszméveli megbarátkozás, hogy testiségbe való átmenetel által is történik a végetlen és véges közti érintkezés. Az e részbeni helyes eszme a köznépnél ugyan elfajulhatott, de a prophetismus fentartá és híven őrzé azt, t. i. hogy ez nem történhetik az akkori aeonban, az ó-szövetségi állásponton, hanem a jövő aeonban, t. i. a Messiás testi megjelenésének idejében. Azt mondja Pál apostol Zsid. 1: 2. *ὁὐ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησεν*. Ez hibásan ekkép tétetik ki: a ki által (t. i. Jézus által) a világot is teremtette, helyesebben ekkép fordítandó: a ki által a szentttörténelmi korszakokat is tette.

Az ige testté lett és lakozott mi közöttünk, s láthatóvá tette dicsőségét, dicsőségének láthatóvá tétele pedig abban állt: hogy földi történetében a magosb a szellemi, vagy az a mi a történelemnek elrejtett rugójaként van, külalakiságba megtestesülve jelenkezett. Jézus földi történelmének elrejtett rugójaként az szolgál, hogy nem csupán szellemvilági tényezés által történik a végetlen és véges közti érintkezés, hanem testiségbe való átmenetel által is, de ez utóbb nem jelen aeonban történik meg, hanem a jövőben. Ezen elrejtett rugónak, külalakiságban megtestesülve is kellett tehát jelenkeznie Jézus élete történetében. Hogy nem csupán szellemvilági tényezés által történik a végetlen és véges közti érintkezés, az ur színe elváltozásában (Mark. IX. Máté XVII), nyert külalakiságban megtestülést, a testiségbe való átmenetel föltétele pedig, Jézus testi föltámadásában és az erre bekövetkezett christophaniai jelenetekben. Jézus föltámadása az

ő életelőterjesztéséhez tartozik ugyan, de a halálesetének közbejötté miatt, Jézusra nézve is egy más vagy a jövő aeonba esőnek tartható.

Hogy Jézus földi történetében a magosb a szellemi, vagy az, a mi a történelemnek elrejtett rugójaként van, külalakiságban megtestülve jelenkezett, oly fontos és nagy horderejű igazság, hogy e nélkül még a profán történelemnek magosb foku nézletét is egyre nélkülözzük. Die Auferstehung Christi, mond Schelling, ist das entscheidende Factum dieser ganzen höheren, vom gemeinen Standpunct freilich nicht begreiflichen Geschichte. Thatsachen, wie die Auferstehung Christi sind wie Blitze, in welchen die höhere d. h. die wahre, die innere Geschichte in die bloss äussere hindurchbrechend herantritt. Wer diese Thatsachen hinwegnimmt, verwandelt sich die Geschichte in eine bloss e Aeusserlichkeit, das, was ihr Halt, Werth und ihre einzige Bedeutung gibt, ist mit jenen Factis Zugleich hinweggenommen, und wie öd, leer und todt, wie alles göttlichen Inhalts beraubt, erscheint die Geschichte, wenn sie ihres Zusammenhangs mit jener inneren göttlichen, transcendenten Geschichte beraubt ist, welche eigentlich erst die wahre Geschichte, die Geschichte κατ' ἐξοχήν ist. Ausser dem Zusammenhang mit dieser ist zwar eine äussere, gedächtnissartige Kenntniss den Begebenheiten, aber eigentlich nie der wahre Verstand der Geschichte möglich. Wer auf jenem rein äusserlichen Standpunct, getrennt von jener inneren Geschichte, die Geschichte ansieht, sieht sie freilich auch an, aber wie der Pöbel oder gemeine Haufe die relativ grossen Ereignisse einer an Begebenheiten reichen Zeit ansieht, während er von dem eigentlichen Zusammenhang, der inneren Geschichte, den wahren Hergang nichts weiss, der nur jenen bekannt ist, die an der Quelle der Ereignisse selbst gestanden haben. Dass solcher Thatsachen, durch welche der innere Zusammenhang äusserlich hervortritt, nur wenige sind, diess kann wohl keinem denkenden Geist ein hinlänglicher Grund scheinen, sie in Zweifel zu stellen, es wäre denn dass er den inneren und höheren Zusammenhang der Dinge überhaupt nicht anzuerkennen vermöchte, und der Meinung wäre, dass alles bloss äusserlich blindlings Zusammenhänge, eine Meinung, die man ihm wohl lassen, aber um die ihn Niemand beneiden kann. Offenbarungs Philosophie II. Theil S. 219—220.

Azon két mozzanatok közül, melyek Jézus földi élet-előterjesztésében tényezők, az egyik az ember élet-előterjesztésének is tulajdona. Az ember földi életelőterjesztése is hagyja magát a teljes realizálás végett, egy más aeonba (a jövő életbe) áttétetni. Jézus életelőterjesztése és a mienk között épen azon viszony van, mely van a szabad mozgással csak félrészben bíró földi testek és a teljesen szabad mozgású égi testek, napok, planéták között. A földi testek, mint azt az esés törvénye mutatja, csak félig szabadok, mivel csak az idő tényezőhöz vannak viszonyban, ellenben az égi szabad mozgással bíró testek az idői tényezőkön kívül a téri tényezőhöz is viszonyban vannak, mint ezt Kepler 3-ik törvénye nyilván konstatirozott igazsággá tette. A saját fénynyel bíró égi testek megannyi átszellemült vagy föltisztult testek. Vannak, mond az apostol, mennyei testek, vannak földi testek, de különb dicsőségek vagyon a mennyeieknek, különb a földieknek, különb a napnak dicsősége és különb a holdnak dicsősége, és különb a csillagoknak dicsősége, mert a csillag különböz a csillagtól fényességgel, így lészen a halottak feltámadása is 1. Kor. XV: 40—42. Ez igazság magasztos érzelmétől áthatva, mondja a zsoltár író: mikor látom a te egeidet, a te kezdednek munkáit, a holdat és csillagokat, melyeket teremtetél, ekkép szólhatok, micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az ember fia, hogy meglátogatod őtet, Zsolt. VIII: 4—5.

Pál apostol jövőendő feltámadásunkból huzván következt, Jézus testi feltámadásának lettdolgára, teszi ezt azon az okon, mivel azon két mozzanatok közül, melyek Jézus földi élet-előterjesztésében tényezők, az egyik t. i. az idői tényező, ez emberi élet-előterjesztésnek is tulajdona. Épen ezért, a legörvendetesebb kilátásunk van, hogyha e mi földi sátorunk hajléka elbomol, ama magosb égi körökben, a sajátunknak tartható idői tényezőkön kívül, a téri tényezőnek is birtokában leszünk, teljesen átszellemült s föltisztult testiséggel öltöztetünk fel.

Ez azon eszme, mely a 1. Kor. XV. részt áthatja. Még világosabban fejeztetik ki ez, 2. Kor. V. rész elsőbb verseiben. Az eredeti szöveg szavai fordításban ekkép adatnak:

1) „Tudjuk, hogyha e mi földi házunknak hajléka elbomol, épületünk leszen Istentől t. i. nem kézzel csinált házunk, hanem örökkévaló mennyben. 2) Mert azért fohászkodunk, mivel-

hogy kívánunk a mi mennyei házunkban felöltöztetni; 3) mert fel is öltözve és nem mezitelen találtatunk; 4) mert mi, kik e testnek hajlékában vagyunk, fohászokodunk megterheltetvén, mivelhogy nem kívánunk levetkeztetni, hanem felöltöztetni, hogy a halandóság elnyelettsék az élettől.“

E fordítás az eredeti szöveg valódi jelentőségétől egy pár kifejezésben lényegesen eltérve, az alapigazságot nem deríti ki tisztán. A 2-ik versben *ἐπενδύσασθαι* áll. Ezt a fordítás, az *ενδύσασθαι* szó jelentőségében veszi holott az *ἐπενδύσασθαι* nem annyi mint felöltöztetni, hanem a már rendes és megszokott ruházaton kívül ennek disze emelése végett, még egy mással (boriték gyanánt szolgáló öltönyvel) véttetni körül. A 2-ik versben *ενδυσαμενοι* áll, holott *εκδυσαμενοι*-nak kellene állni, részint mivel több régi codexekben nevezetesen D. F. G. ezen olvasás találtatik, részint a következő 4-ik versben előforduló parallelismus miatt, hol ez monadtik : *οὐ θελομεν ἐκδύσασθαι ἀλλ' ἐπενδύσασθαι*.

A föltámadás fogalmában nyilván a téri tényezőre céloz az apostol, midőn a 2-ik versben ezt mondja : ezért fohászokodunk, kívánván a mi mennyei házunkban ezzel is mintegy boritékul felöltöztetni *ἐπενδύσασθαι*.

Ámbár ezt nélkülözve is (*εκδυσαμενοι*) meziteleneknek nem találtatunk (sajátunk lévén a föltámadás fogalmának idői tényezője).

Bár tehát a téri tényezőt nélkülözve se találtassunk meziteleneknek, mindazáltal nélkülözni ezt nem kívánjuk, hanem kívánunk ezzel is felöltöztetni, hogy a halandóság elnyelettsék az élettől.

Pál apostol értelmében tehát, a halandóság csak úgy és akkor nyelettetik el az élettől, vagy mint máshol mondja, akkor nyeletik el a halál szintén a diadalomig, midőn a léleknek boritékul szolgáló test átszellemül; föltisztult testiséggé lesz. Szerinte a léleknek sirontuli fenmaradása, még magába véve, nem halhatatlanság.

Ez Pál apostolnak sőt az összes szent írásnak tanítása Jézus föltámadását, és jövőendő föltámadásunkat illetőleg. A föltámadásnak ezen fogalma lett keresztyén hitté.

En ez egész ügyhöz szólani sem akartam, meggyőződve lévén arról, hogy a föltámadás tárgyában keletkezett telje-

sen elvilágiasult vallásos gondolkodás ellenében, az orthodoxyának élevesztett fegyvereivel nem boldogulhatni, e tárgynak magosabb szempontbóli megvitatására pedig mindennek felett, a mag elhíntésére megkivántató terrenum hiányzik. Hogy mégis fölszólaltam, tettem ezt egyedül azért, hogy némi kétséget támasztanék azoknak keblében, kik netán azon hiszemben vannak, hogy a föltámadás ügye B. által diadalmasan döntetett el.

Szeremlei Gábor.

hittudor.

EGY FRANCIA SZOCIÁLISTA BÖLCSESZ nézete sz. János evangyéliomáról.

A három első evangyéliom, bizonyos tekintetben, a mozaismus három osztályának kifolyása : a negyedik vagy sz. János evangyélioma vizsgálásánál változik a tér, sajátoságos jelleget ölt minden, még az emberi nemzetségi lajstrom is, úgy szólva istenivé alakul át. Minden keresztyén hagyomány szerint, fél századdal jelenvén ez meg a Máté eredetije után, kétségkívül eredeti ihletésű, és ennél fogva igen is eltérő többi társaitól. Mig szent Márk és sz. Lukács, csak szent Mátét másolják, és bár őt elég ügyesen módosítva is, több vagy kevesebb tartózkodással ragaszkodnak elbeszéléséhez; addig sz. János, vagy inkább az ő iskolája, egy valóban új evangyéliomot készít.

Am de azért semmi szakítás, semmi átalános összeférhetlenség a Máté és János apostolok evangyélioma között. Igaz, hogy egyik tiszta zsidó, ki mielőtt keresztyén vala, szadduceus volt; másik zsidó-görög, sőt csaknem egész görög. Egyik nép embere, másik filozóf; egyik, ki korábban irt, csak Mózeszt és a prófétákat ismerte, a másik szerzője úgy látszik inkább Plátót olvasta, mint a zsidó bibliát. Egyike ez evangyéliomoknak az anyagi világot átalakító messiást hirdeti; másika a lelkeket, a szellemvilágot átalakító Istent predikálja; egyikre az érzés, a valárd bélyege van ütve; a másika pedig mindenütt magas eszménység kinyomata. Es,

mondom, mind e mellett is, semmi összeférkezhetlenség a két evangyéliom közt.

Es ez onnan van, mert a palingenesia, mint az ország, Istenország, messiásország s általában Jézus evangyéliomának sarkköve, több viszonylatban vétethetik. 1) mint palingenesia kosmika = a világ vége, és annak megújulása; és sz. Máté különösen ezt az oldalát fogta fel a palingenesiának; 2) palingenesia politika, mely, vagy a zsidó, vagy más felújulandó társadalomról értetheték; szent Máté, habár különösen a zsidó társadalomra vivé ezt, mindazáltal egy új társadalomra is mutat; új képet, Ábrahámnak új gyermekeit láttatja, kik a siket és forrongó zsidók kizárására hivattak. Ő utána pedig sz. Lukács, azaz sz. Pál és iskolája fejtik ki különösen e nézetét Jézus missziójának, úgy hogy azt lehet mondani, mikép a négy evangyelisták közt sz. Lukács fogta fel és képviselte a szocialis palingenesia eszméjének e sajátos alakját. 3) Végre a pszichika vagy pszichologia palingenesia. Ebben tűnik már fel szent János, itt fénylik és uralkodik ő. Már sz. Márk is tett néhány lépést ez uton; hanem ő, mint esszénus, vagy nem tudta, vagy nem akarta odahagyni az esszénisták függönyön belüli (esoterisme) tanítmányait. Szent János tevő fel a világot az asztalra, hogy láttassék mindenektől. Ő merészségénél fogva sz. Pálhoz hasonlít. Szent Pál a farizeusok esoterismusát törölte el; szent János pedig az esszénusokét.

Szomorú dolog! midőn vannak emberek, kik sz. Jánost Plátó meglopása (plagium) ellen védik, mintha mindaz, mit Plátó az igéről (logos) és elvről előad, és a mi sz. János evangyélioma kezdetén is szembeötlőleg feltűnik, sz. János által úgy kezeltetnék miként az egyenesen Plátó megcáfolására szolgálna*). Nyomorult módja a magas lelkű evangyélista eredetisége védelmének! Sz. János cáfolta volna Plátót?! Sőt inkább, nem látjátok-e, hogy kiegészíti Plátót Mózesrel, visszavezeti őt Mózeshez, a világon szétszórt sugarakat gondosan összegyűjti, hogy azokból egy igaz, és teljes filozófiát, egy vallást alkosson. Többé neki Jézus nem egy égből leszállt angyal, nem egy csoda és tünemény, mint sz. Máténak. A metafizikus sz. János szellemi szemei az igazi természetet vizsgálják, okszerű összefüggését (causalité)

*) Bible de Vence

azon Messiásnak, kinek sz. Máté csak kül nyilatkozványát látta.

Mily hatalom rejlett tehát e Messiás alatt? minő emberlény vala az, ki az egységet, szeretetet, testvériséget, egyenlőséget tanította? Szent János szerint e Messiás eleve létezett, azután megjelent; de erőhatályosan megjelenése előtt is élt. Ha ő igazságot szolott, tehát lényege, a mennyiben ezen igazságnak megfelelt, örök volt, mert maga ez az igazság is örök. Ő tehát a maga beszédének lényege, beszéde alatt rejlett lényeg. Az ő beszéde pedig az élettörvénye; és így lényege szerinti élet, teremő elv az Istenben.

Látjátok, mondja a szerző, én itt elfogadom a közös magyarázatot, miszerint sz. János teljesen azonította az ígét Jézussal. De tovább azt is bebizonyítom, mikép ez alaptalan magyarázat; sz. János láthatta az Isten gondolatát, vagy a *λογος*-t szólni Jézus által, a nélkül, hogy bálványimádásba esett volna, a nélkül hogy midőn Jézust úgy nézte, mint az isteni gondolat kinyilatkoztatóját, őt az Istenben egy személylyé tette volna, mint azt később a keresztyénség tevő. Különben amnyi mindig bizonyos, hogy se egyik, se másik magyarázat szerint, sz. János se meg nem lopta, se meg nem cáfolta Plátót. Ő nem megcáfolója, hanem folytatója Plátónak.

Hanem másrésről meg igaztalanok volnánk, ha szent Jánosban oly platonikust akarnánk látni, ki csak egyszerre, minden előzmények, és törvényes indokok nélkül, platói eszméket akarna egy zsidó felekezet keblébe átültetni. Mivel sz. János a kiinduló pontban mozaista és nem platonikus. Ő a Messiásból és Jézusból indul ki eredetileg, és nem az ígéből; s habár aztán Plátóval, s általában a keleti tanfogalmakkal, a teremő, és elevenítő elvben találkozik, azért nem lesz kevésbé igaz, miszerint ő eredetileg Jézusból, s az ő általa hirdetett tanból indult ki. Ez a tan pedig, lényegében az egység tana, mely a genesisben foglaltatik, és a melyet a zsidók, különösen pedig az esszénusok folytonosan műveltek. Szent János tehát, hogy a teremő és éltető elv lényegében Plátóval találkozzék, nem lép ki a mély mozaismusból, sőt mint már mondtam, tetteleg visszavezeti Plátót Mózeshez, azaz, ahoz a tanfogalomhoz, mely Platóénál szabatosabb, világosabb és tökéletesebb. Igen, ő mondhatja Plátónak: a z i g e, lényege szerint az, a minek te állítod; de mi ezen ige tanfogalma?

Már ezt Plátó nem tudta, vagy csak félig-meddig homályosan tudta; hanem sz. János tudta, és megmondotta. Bár legyen tehát sz. János evangélioma görög, vagy plátói evangéliom; bár annak kiállítása azt szükségelte volna, hogy a pogányok is a keresztyénséghez járuljanak; mindazáltal nem kevésbé igaz, hogy ez, a maga módja szerint épen úgy mőzesi és héber evangéliom, mint a Máté-, Márk- és Lukácséi; és pedig azért, mivel Jézusból, azaz, az élet oly bizonyos tanfogalmából indul ki, mely a mozaismusban, sokkal erősebben van kinyomva, mint bárhol másutt. A görög filozofia kétségkívül az utolsó legnagyobb lökést adja e tannak; hanem a görög bölcsezt is, a mozaismussali egyesülése által jelentékenyebb, szabatosabb és világosabb lőn, mint eddig vala. Egyszersmind pedig a palingenesia eszméjéről másodikrendű nézetek (másodrendűeknek mondom, habár azok elébb, korábban hatottak is más szellemekre) is, mindjárt csatlakoztak a sz. János által így, ha szabad úgy szólanom, görögösen felállított metafizikai eszméhez. Ugy értem, hogy midőn sz. János, az ige, vagy az Istenben levő teremő és elevenitő elvet az esszénusok élettanával összekötötte, nem gyengíti, s nem rontja le a palingenesiát; s így közötte, s az eredeti evangéliumista közt nem történik semmi szakadás. Sőt erősen hajtja a lelkeket a szociális palingenesia felé. Az ige t belénk helyezi; a társadalom pedig önmagunkról nézet, tevőleges oldala az embernek, a belsőnek kül kinyomata; ha már az ige bennünk van, ez általunk átalakítandja az emberi társadalmat. Nem rontja le szent János a kosmika palingenesiáról nézetet se, mely sz. Máté előtt annyira kedves. Igaz hogy keveset foglalkozik vele; mert neki Jézus örök teremő és elevenitő. A sz. Máté fogalmazása szerinti csoda lény, az ő Messiása lényegének kinyilatkoztatására nem szükséges, mivel a lényeket a világ élete örök nyilatkozványban tartja. De végre, midőn sz. János ezen axiómából indul ki, hogy az ige, a világosság emberré lett és e világon Jézus neve alatt megláttatott nem veti el, és nem zárja ki teljesen azon eszmét se, miszerint ugyan ez a messiás eljövendő ítélni, eleveneket és holtakat, és hogy e világnak valamint vége, úgy megújulása is leend.

Valóban én fel bírom fogni, mondja szerző, mikép a sz. János metafizikai evangéliomtól átható szellemek a századok folytán, az ő általa nyitott magas emelkedettségű utat

követve, oda jutottak, hogy sz. Máté palingenesiai eszméit, mint durva ábrázolatokat elvetették, és a keresztyénségből egy új eszmét alkottak, mely az egyház előtt épen oly különösnek, mint kárhozatosnak tünt fel. Szent János hozta létre, a középkorban úgy nevezett örök evangyéliomot. En, ugymond szerző, a keresztyénség befejeztetését el nem vetem, sőt teljesen meg vagyok győződve, hogy a keresztyénség igazi átalakulása a sz. János által nyitott uton hajtatik végre. Hanem azt is be kell vallani, mikép az ő ihlettsége csak ugyan nem megy ennyire, és a neve alatti evangyéliom csak a kosmika palingenesia hagyományánál marad, mely a világ közel végére, és felujulására vonatkozik, miként azt sz. Máté, sz. Márk és sz. Lukács is értelmezték.

Hanem azért meg kell vallani, (és ez Ágostonnak jelentékteljes és helyes gondolata) mikép sz. Máté és sz. János közt, Jézus fogalmazását tekintve, oly távolság van, hogy ha Márk és Lukács evangyéliomai, a nagy hézag betöltésére közbe nem jönnek, e nagy távolság megmérhetlennek és soha be nem tölthetőnek tűnnék fel *). Hanem a szadduceus és platonikus, a tény embere és eszmeiség embere közt első az esszénista, azután jó a farizeus; egyik a messiásróli kosmikai, másik a társadalmi, vagy politikai eszme átalakítására szolgál; s ekkép némi lépcsőzetet alkotnak, mely által a vizsgálódó keresztyén ember szelleme, az első és utolsó evangyelisták közötti mélységet átugorja.

Még egy pár szót kell csatolnom a négy evangyéliomnak tulajdonított különböző jelleg megerősítésére. Tudjuk,

*) Isti igitur quatuor evangelistae, universo terrarum orbe utilissimi, hoc ordine scripsisse perhibentur: primum Mathaeus, deinde Marcus, tertio Lucas, ultimo Joannes. Unde alius fuit ordo cognoscendi, atque praedicandi, alius autem scribendi. Ad cognoscendum quippe, et praedicandum primi utique fuerunt, qui secuti Dominum, in Carne praesentem audierunt, facientemque viderunt. Sed in conscribendo evangelio, (quod divinitus ordinandum esse credendum est) ex numero eorum, quos ante passionem Dominus elegit, primum, atque ultimum locum duo tenerunt: primum Mathaeus, ultimum Joannes ut reliqui duo, qui ex illorum numero non erant, sed tamen Christum in illis loquentem secuti erant, tamquam filii amplectendi, ac per hoc, in medio loco constituti, utroque ab iis latere munirentur (De consensu evangelistarum libr. 2. cap. 2.)

hogy a hagyomány mindegyik evangyéliomot bizonyos hieroglifikai peesétnemüvel bélyegzett meg. Mátét egy ember, Márkot egy oroszlán, Lukácsot egy ökör, Jánost egy sas képviselte. És állíták, hogy ez ábrázolatok mindegyik munkájának jellegét fejezik ki. A Máté mögött álló emberi alak, a páterek szerint azt jelenti, hogy ezen evangyélista Jézusban, különösen az emberiséget tartotta szem előtt; a sz. János sasa pedig azt jegyezte, hogy ő kiválólag Jézus isteniségét vizsgálta. Az ökör sz. Lukács kíséretében, azt mondják, az új papság ábrázolója. Azt nem látom, hogy a páterek sz. Márk oroszlánát helyesen tudták volna kimagyarázni. Részemről jobban szeretném e négyféle ábrázolatot, azon négy iskolára viszonyítani, melyből a négy evangyéliomot származtattam; és e vélemény mellett nem kellene nagyon eltávolonom azon közmagyarázattól, melyet az egyházi atyák e jelképeknek adnak: mivel valóban e négyféle iskoláról homályos ítéletök vitte őket oda, hogy a négy evangyélisákban ez eltérő jellemeket lássák.

Mondom, azért adta a legrégebb keresztyén világ Máténak hieroglifikai jelképeül az embert, mivel ő kiválólag emberi dolgokkal, s különösen a világ alsóbb osztályainak nyomorult állapotával foglalkozott; és mivel ő nép embere, forradalmi férfiú volt. Szent Máté valódi mesterkéletlen, és bizonyos pontig teljes kinyomata a szabadító után várakozó emberiségnek. Ő nem bír metafizikai tudományosságával az esszenusok felekezetének, melyből sz. Márk kikerült; se mély politikájával a farizeusoknak, kik közül való szent Pál, képviselve itt sz. Lukács által; s e végre művészi és a végtelen felé törő érzületével a platonikusoknak, kiket sz. János képvisel. Hanem e minőségek csirái azért benne vannak, és a nélkül hogy tudós, politikus és művész volna, a képzettség magas fokán egyesíti önmagában, e hármas természetet. Ő az emberi természet általános képviselője. És már az egyházi atyáknak igazuk volt állítani, hogy Máté inkább emberi mint isteni mivoltát tekintette Jézusnak.

Nekem úgy látszik, hogy sz. Márk oroszlánját is, melyet az egyházi atyák ki nem magyaráztak, vagy igen rosszul magyaráztak, könnyű megérteni, ha úgy akarjuk őt nézni, mint a Messiáshoz csatlakozott esszenusok iskolájának képviselőjét. Az oroszlán, mely a kietlenben él, és a puszták ki-

rályának tartatik, igen is illet e felekezethez, mely valóban világon kívüli életet élt, egyedül gondolatainak emelkedettsége által akart szabadon élni kegyes és magános életet, távol az emberek durvaságaitól, és a kik közt a szemlélődők valósággal az oroszlanok közt laktak a pusztában. Aztán az oroszlan mindig úgy nézetik, mint erő ábrázolata; az ember hármass formulájának (érzés, akarat, ismeret) átvitelében is, az Isten hármass formulájára, az ismeret gyakran erőnek, hatalomnak neveztetik; mivel az Istenben is, az ő ismerete és hatalma közt azonság létezik. Az ökör a hajdani vallásos szertartásokban szinte az áldozatoknál szerepelt, a polgári társadalom, és az ezt rendező papság foglalkozásainak kiábrázolására. A sz. Lukács evangyéliomát pedig mint látók, egy új papság felállítása jellegzi. Végre a sasnak biztosan az a jelentése, melyet az egyházi írók adnak, s így a platonikusok magas evangyéliomára vonatkozik az, kik szent Jánoshoz, s ő általa Krisztushoz csatlakoztak. E jelképek tehát a dolog lényegét ábrázolják; minélfogva e régi hieroglifákat, az általam felállított hasonlóság és különbözőség megerősítésére még egyszer felhozom.

Az egész világ tudja, mikép a régi egyházi atyák és írók ez ábrázolatokat isteni kijelentésből származottaknak hitték. Állították, hogy ezek Ezékiel látomásaiból vétettek *). E látomás valóban igen nevezetes, és a négy evangyelisták különböztető jellemeihez annyira illő, hogy egyelőre nem szabadulhatunk azon gondolatától, miszerint ő utánuk készült.

Hanem e fölvetél mellett azt kellene állitanunk, hogy Ezékiel régi szövege, mielőtt hozzánk jutott volna, nagy változásokat szenvedett. És nem is egészen bizonyos, hogy e próféta iratai, a régi zsidó kánonban meg voltak volna; lehet

*) Ex sacra Ezechielis visione quatuor duntaxat evangelistae erant ordinaturi, non humana, quidem, sed divina forte et electione. Quorum Mathaeus fuit primus, qui et primus scripsisse fertur evangelium in Judaea, et sermone quidem hebraeo; secundus Marcus, qui et secundus fertur scripsisse evangelium suum, sive in Italia, sive alibi id factum sit. Tertius Lucas qui tertio loco scripsisse fertur evangelium suum, in Achaia; Quartus Joannes, qui et ultimus evangelium suum scripsisse creditur in Asia. Et eo ordine in spiritu monstrati sunt Ezechieli. Similitudo autem inquit vultus eorum facies hominis: ecce Mathaeus; et facies leonis: ecce Marcus. Facies autem bovis: ecce Lucas. Ut facies aquilae: ecce Joannes. (Jaques-Lefevre commentarii initiatorii in quatuor evangelia, pag. 318.).

hogy ők ezeket a kétes eredetű Apokrif könyvek közzé tették, és mint hagyományi kutfőt az írástudóknak hagyták, és a kanonikus könyvek tekintélyére nem emelték. Annyi világos hogy Ezékiel az új testamentumban soha se idéztetik, és a héber kanonikus könyvek azon lajstromában, melyet Philó ad, nem emlittetik. Józsefnél igaz, hogy előjön és szerepel a Melito, Origenes, Jeromos lajstromán, és a Talmudban is, csak hogy ezen utóbbi lajstromok későbbiek lévén a keresztyénségnél, nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy az Ezékiel profeciai, mint kanonikusok közzététettek volna a zsidóknál Krisztus előtt. Alkalmasint innen ama gyanítás, miszerint a próféta eredeti szövegéhez a keresztyének toldották volna e rejtelmes profeciókat, s ők okozták elterjedésüket. Az Ezékiel nevének a Philóénál későbbi lajstromokba felvétele eképp magyaráztatik ki. Ha ez igaz, nincs benne semmi csoda, hogy Ezékielnél elég világos jóslatot találunk a négy evangyélisátról. De más részről a későbbi becsusztatás fölvétele azon igen erős ellenvetés által cáfoltatik meg, miszerint e jóslat, mely Ezékiel első fejezetében jön elő, és a melynek tárgya, az Isten dicsőségének látása, miért adatik hát elő igen világosan egy más könyvben, mely Apokrif ugyan, de Jézus Krisztus előtt másfél századdal írottak tartatik: Jézusnak, a Sirák fiának bölcsessége*). Azt kellene hát hinnünk, hogy e munka is megváltoztatott és becsusztatott! Látni való, hogy akármelyik véleményt fogadjuk el, nehézségei nagyok; hanem azért nem megfajthatlenek. Én megengedem, hogy Ezékiel profeciója előbbi a keresztyénségnél és másrésről azt is megismerem, hogy az evangyélisák egysége és különbözése felől tökéletesebben szólni nem lehetett. De egyszersmind azt is állítom, miszerint e titkozos viszony, mely egy régi jóslat, és egy 600 év múlva bevégzett tény között fenáll, hogy valódi és biztos legyen, kimagyarázható is.

Természetesen látnunk kell ezen jóslat összefüggését a keresztyénséggel, és az evangyéliomokkal. Mellőzve a terjedelmesebb költői előadást, a nevezetesebb versek itt következnek: „És láték, mond Ezékiel, négy lelkes állatokhoz hasonlatosságot mindegyiknek vala négy ábrázata, és

*) Sirák 49 : 10. Ezékiel is látásban látta azon dicsőséget, melyet Isten mutatott neki a kerubimok dicsőségében.

mindegyiknek négy szárnya . . . és mind a négynek emberi képe vala, és mind a négynek oroszlán képe vala jobb felől, és mind a négynek ökör képe balfelől, és mind a négy sas képpel bir vala. . . . És mindegyik arccal előre megy vala, mindenütt hová őt a lélek vezérli, és mentőkben vissza nem fordulnak. . . . És egy kerek látszott a földön ezen állatok mellett, az ő négy orcájok előtt. . . . És e négy kereknek hasonlóak valának egymáshoz, és ezek annyira egymásba zárkoznak, mintha egyik kerék a másikban volna. . . . És midőn mennek az állatok, mennek a kerek is; és mikor felemelkednek az állatok a földről, a kerek is felemelkednek, a hová a lélek indítja vala őket, a kerek is szemközt velök felemelkednek, mert a lelkes állatok ereje vala a kerekben. Az állatok feje felett pedig nagy tér látszott, hasonló a csillámló kristályhoz. . . . És e tér felett olyasmi látszék, mint egy trón, mely hasonlított a zafir köhöz; és e trón forma felett, olyan forma ábrázat vala, mint az ember ábrázata, mely legfelül ül vala. A fény, mely ez alakot körül fogá, olyan vala, mint a szivárvány. . . . És ez vala az örökké való dicsőségének képmása. És én ezt látván, térdeimre esém. (Ezékiel 1-ső fejezet).“

E látomásnak, meg kell vallani, költői, sőt torzalakja van; de e magasult ábrándos képben nincs e észrevehető, világos eszme is? Felteszem, mondom, hogy Ezékiel szövege hiteles és hogy e hirneves hasáb lap, valóban hat hétszáz évvel iratott a keresztyén világ előtt. Mit látok hát én e felvételben? Mint a próféta mondja, valóban az Isten dicsőségének jelképét. Az emberi természet felemelkedik az istenségig, azaz visszatér kuftejéhez; a látnok szemei előtt tehát az azur ég felett egy emberi ábrázat tűnik fel, trónon ülve a magasban. Négy titkosatos lény a földön van; e négy lények emberek, emberi alakot viselnek. Az ember a régi tanfogalmak szerint, és igazán is, négyes szám (tetrad=quatrenaire) érzés, akarat, ismeret; ő e három dolgok egyesülete, ezen egyesülés által egységet alkotván, egy mónást tevén. Gondoljátok már e három elemeket úgy, hogy az ökör az érzést, a sas az akaratot, az oroszlán az ismeretet, az ember pedig az egységet ábrázolja: és elöttetek áll az Ezékiel négyes embere, egyszersmind elöttetek van azon talány is, melyet a pogány ősvilág Sphinx terjesztett elő a megfejtésre, s mint állítják Oedipus magyarázott meg. Ökör, oroszlán, sas és ember volt a Sphinx

is együtt; és az általa feladott híres talány sem vala egyéb mint az ő saját maga természete, azaz az emberi természet*). Ez a talány az ösvilág tudományának szimbolikus leple alatt a : *no sce te ip sum* ábrázolata, melyet később Szokrates mintegy második Sphinx, leplezetlenül, és jelképek nélkül adott elő követőinek. Ezékielnél tehát az emberi természet e négy előterjesztései, valami isteni ihletés útján, az embernek azon isteni, azon mennyei átalakulása fele irányulnak, melyet a próféta látomása szerint lát azok feje felett; és a föld is, melyet a négy kerek ábrázolnak, velök emelkedik.

Ha Ezékiel jóslata igaz, ha szövege oly régi, mint állítják; úgy a látnok magasztaltságának bázisa és eredete egy biztos metafizikai örök igazságban, az Isten felé emelkedő négyes emberi természetben van. Van-e tehát abban valami különös, hogy ez az igazság kifejlődvén az emberiségben, hat évszázaddal Ezékiel után Jézus tünt fel, oly isteni, oly átalakult embernek, kit Ezékiel tullángoltsági állapotában látott az égben? És az emberi természet alkotó elemeinél fogva, hasonló levén önmagához, nem kellett-e az emberi természet e különös és sajátos képviselőinek felmerülni és oda emelkedni, hogy ezen Istenember evangyéliomát írásba foglalják? Nem kellett-e különösen egynek oly embernek

*) Valóban képtelenség hinni, mintha a Sphinx talánya abban állana, hogy az ember csecsemő korában kezein és lábain (négykézláb) járna, erősebb korában csak két lábaira volna szüksége, öregségében pedig botra kellene támaszkodnia, mint harmadik lábára. Tudom, hogy e régi világból átszivárgott kábaságot tanítják, de miért nem látják által, hogy a régi jelképek tekintetében, a durva, népies paródiák által gyakorta megcsalódunk? A Sphinx talányának, a görögök állítása szerint, Oedipus általi megfejtésében, annyi a valódi igazság, hogy e talány az embert jelentette. Különben pedig bizonyos, miszerint a Sphinx egyiptomi emblema, következésképp oly talány, melyet a hellenek (ha mythologikus költőiknek hinni lehet) igen kevésbé ismertek. Az utazók nem találják-e meg, még ma is e titkosatos Sphinxet azon templomok bejáratánál, melyeknek romjai Egyiptomban felmaradtak? A Sphinx nem csak a templom ajtóinak őre vala megjegyezve. (Notice du Musée Charles X. par M. Champollion). A héber *Spin*, mely titkos jelent adja gyökét a Sphinx szónak is. Titkok őre, titkok jelképe vala ez. Csuda-e, ha a Sphinx talánya, a tetrade, vagy négyes szám, és így a nagy titok vala? Csuda-e ha e szimbolikus lény négyes alakzatu teste, hieroglifikai előterjesztése vala az élet általános formulájának?

lenni, ki ezen új tan nyilvánítása, valóditása és annak a gyakorlati életbe léptetésére törekedett, kegyes és vallásos maradván, mind a mellett miként mestere is? E szerep a szent Pál és Lukács iskolájának jutott. Nem kellett-e a másíknak, különösebben egy doktornak, tudósnek, egy oly elvont gondolkodónak lennie, ki egy régibb hagyományhoz tapadt, melytől nehezen vált meg; ki inkább azon igyekezett, hogy magába zárkozottan bírja az igazságot, mintsem azt tovább terjeszsze; úgy tekintvén a tudományt, mint választott emberek sajátját és nem bírván belátni a tudomány győzelmét az összes társadalomban; szóval theologus levén inkább, mint politikus, gyakorlati moralista inkább, mint lángoló szónoka az erkölcsiségnek. Ilyen magába zárkozott, tudományát titokban tartó esoterista vala szent Márk, mivel különben is a keresztyének törzséből a régi esszénusok közül származott. Az esszénisták iskolája, bár a zsidók közt mindig előhaldásban volt, midőn a keresztyénséget létre hozta, megállapodott és mozdulatlan lett. Előbb a mosaismusban megfelelt az akaratnak, a keresztyénségben pedig ismeretté vált. Látva az új sarjat némi féltékenységet öltött és tudományával titkolózott. Innen van, hogy sz. Márk legkisebb az evangyelisták közt. Neki az ismeretet kellett vala képviselnie, de ő, ugyszólva, véka alá rejté a gyertyát, ellenére Krisztus szavainak; s így ő a művész sz. Jánosnak hagyá sokkal tökéletesebben végrehajtani a szerepet, mely egyedül neki magának jutott. Szent Márk egy kissé magába szállt, kiábrándult öreg ember, ki tudomáynak feködött a magányban; sz. Lukács életerőben levő férfiú, ki tudomány által akarja kormányozni a világot. Sz. János vagy inkább a nevet viselő evangyéliom szerzője, oly fiatal ember, ki a maga álláspontján művész, rajta az akarat, érzemény gyakorol tuluralmat. A honnan ő az új megtértek lelkesüléségével a keresztyénséget elfogadott görögöket képviseli. Ő annyira metafizikus, hogy ugyszólva maga fedezi fel azon élettant, melynek az esszénista sz. Márk birtokában van ugyan, de azt egészben felmutatni nem akarja. Azonban habár sz. János metafizikus, nézzétek vajjon egyelőre nem érzemény embere, nem csupa jó akarat és szeretet-e? Nem csupa jóakarat és szeretet által vezéreltetik-e oly hatalmasan az ismerethez? Plató mondá: Isten nekünk két szárnyat adott a hozzá emelkedésre a szeretetet és okosságot. Sz. Já-

nos e tekintetben igazán Plató iskolájából került ki; oly filozof, ki az akaratot nem választja külön az ismerettől, és épen úgy emelkedik a szeretet, mint az ész segélyével; ő sas, mint a sz. atyák nevezik, szárnyai vannak a végetlen felé, és e szárnyakkal fen lebeg, míg sz. Márk a pusztában él a remetékkel, sz. Pál pedig a városokban, küzdelemben a főhatalommal. De a Pál evangyelistájának egységet, egységes embert, az ismeret, cselekvőség vagy akarat tuluralma nélküli egységet is kellett előállítani. Krisztus egy oly tanítványának is kellett még fölemelkednie, ki se tudós, se költő, se kormányzó nem vala, de a ki egyszersmind e három embernek, mint magában embernek, csiráját magában hordá; és a ki e tekintetben kiemelkedék, a nép embere sz. Máté vala. Ő irt legelső, ő szentelte fel Jézust legelső; utána jönnek a tudós, a pap és a művész.

És e négy evangyéliomból valami csodálandó egység, az emberi természetben alapuló valami titkozas azonság készíti az evangyéliomot. Az egység négyességre oszlik, és a négyesség egységben öszpontosul. Valamint az egység úgy a négyesség is, mint megannyi különböző színű fonalszál végig huzódik az evangyéliomok szövegén. Nagy igaza van hát a prófétának azt mondani, hogy az a négy ember, kit ő a földön észrevett, és a ki oda ment hová őket a lélek vezérlé, kik titkozasosan egyesülve valának az Isten dicsőségében, mely fejöket felett vala, és ha szabad úgy szólani, mintegy delezve valának az által, e négy ember, bár mennyire különbözzék egymástól, mégis ugyan azaz ember, négy féle nézet alatti ember, emberi négyesség.

A dolog lényege tehát azon biztos, habár láthatlan kötelékben áll, melynél fogva egy zsidó próféta hat századdal Jézus Krisztus előtt, láthatta lélekben az egyházi atyák szó-lása szerint azon négy képviselőit az emberiségnek, kiket ennek adnia kellett az ember-Istennek (a l'homme-Dieu); azaz az Istenben felemelkedett és lényegének elvesztése nélkül átalakult emberi természetnek. A jóslat tehát igaz a nélkül, hogy bálványimádásra mutató babonás felvételekre volna szükségünk, miként azt közösen a vallás védői tenni szokták.

De bármilyen legyen is az Ezékiel szövege hitelessége; legyen később becsusztatott, vagy legyen úgy, hogy valami titkozasos viszonyból fogva ő ismertette meg az evangyelistáknál valóban feltaláltató jellegzetes különbséget; mind-

azáltal nem lesz kevésbé igaz, miszerint a négy evangyéliumok egysége és különbsége kölcsönös egymásra hatása, s azoknak ha szabad úgy szólnom, közös életműködése, saját egyéniségök megtartása mellett is ez ünnepélyes jóslatban csodálatosan vannak kifejezve.

Kovács János,

hernád-németi reform. lelkész.

EGYHÁZI KÖLTÉSNET.

ANYA IMÁJA.

Réggel:

Fölkelt a nap . . . fűszálon porszemen
Ragyogva ég az élet öröme;
Szentegyházzá lett a nagy természet
Hol áldatik a jóság Istene.
És csak nekem ne volna hálaszóm,
Ne volna örömem,
Midőn a jóság édes Istene
Nekem is Istenem?!

Nem! nem! hol minden dicsér tégedet,
Örök Isten! én nem hallgathatok.
Nem hallgatnék, ha mind hallgatna is,
Szivemben a te nagy neved dobog.
Ime leomlom szent szined előtt,
Kiöntöm lelkemet
Oh nyisd meg az imádkozó előtt
Oh nyisd meg mennyedet!

Leheletedből fakadt életem,
Szerelmed melege, mely felnevelt
S hogy napodat ma is megláthatám,
Abban is csak jóságod kedve telt.
Kezed hintette napjaim közé
A but és örömet.
Mind ezekért, jóságos Istenem,
Imádom nevedet.

Milyen leszen e nap pályája rám:

Bánatot ad? örömem elveszi?

Mi az, a mit kimért rám böles kezéd?

Lelkem nem látja, szűm nem kérdezi.

Csak élni tanits meg engem a jó

Szerencse idején,

S hogy szenvedés sötét óráiban

Se zúgolódjam én.

— Melynek imáját kedvesen veszed —

Adj tiszta és alázatos szívet,

Emeld magasra, hogy ne érje el

A földiség szerelme, lelkemet.

Tanits szeretni embertársimat

És cselekedni jót,

Elvégezni a munkát, mit kezéd

Kis életemre rótt.

Minden mi lételt kezedtől nyere,

Betölti a kört, melybe helyezéd:

A féreg tur a földben, és a fa

Gyümölcsözésben végzi életét.

Engem anyává tettél, Istenem,

Oh tartsd meg életem,

A mig e legszentebb rendeltetést

Hivem betölthetem.

E gyermekek ártatlan szívökkel

Jóságod édes ajándékai,

Légy én vezérem, hogy tudjam őket

Imádásodra megtanítani.

Hogy a midőn szivemben egykoron

A dobbanás kihál,

Az ő ajkok teljes legyen neved

Magasztalásával.

Segits atyám, e nap munkáiban,

Hogy majd ha estve fénye elhala

És némaság lesz s mindent eltakar

A csendes szendergésnek fátyola:

Ne csak testemnek hozzon pihenést
A csendes alkonyat,
Lelkemnek is adjon nyugalmat
Az édes öntudat.

Estve.

Lement a nap, végső sugárit is
Elhivta már a bércek ormirul,
Kihalt a zaj, a földre csendesen
A néma éj sötét árnyéka hull.
E néma csendben lelkem valami
Ugy vonzza ég fele...
Imádkozom . . . te vonzod lelkemet
Áldások Istene.

Oh Istenem! mit tudjon mondani
Erőtlen ajkam hálául neked?
Hogy bizton hagytad ma is nyilani
E törékeny virágot, éltemet.
Hogy földi mennyemet — családomat
Megtartottad nekem,
S nem vontad be bánat felhőivel
Reményem, örömem.

De hisz őszinte, tiszta érzelem
S nem szó az, melyben te gyönyörködöl,
Ime azért szívemnek őszinte
Érzelmait küldöm egedbe föl.
Tiszták, őszinték, a minőket szív
E földön megterem.
Vedd kedvesen s szeressél engemet
Imádott Istenem!

Ne hozzon rám az éj homálya gyászt,
Takarjanak oltalmad szárnyai,
Hogy új hálára költsek szívemet
Felkelő napodnak sugárai.
Add, hogy találjon lelkem örömet
Minden nap végzetén,
Az elfáradt test édes pihenést
Az álom lágy ölén.

Oh Istenem! miként most fény helyett
 Sötét homály terül a halmokon;
 Miként bus némaság tanyázik a
 Madár dalától zengő lombokon:
 Így fog borulni rám is majd a sir
 Árnyéka csendesen,
 És szívem egy végdobbanás után
 Örökre megpihen.

Én Istenem! ne bántsanak meg ez
 Erőtlen, gyenge szívnek könnyei,
 Hiszen nem a föld muló öröme
 A mi lelkemet a porhoz köti.
 Hiszen, tudom, mert lelkem érzi, hogy
 Nem itt az én hazám,
 Dicsőbb tavasz virága leszek, ha
 Itt elvirágozám.

Engedd el az anyának könnyeit,
 Ő könyezett, nem a föld gyermeke.
 De im letörlöm, hisz te élni fogsz
 Hitem reményem édes Istene.
 Tudom, hogy az imádkozó anyát
 Most is meghallgatod
 S kiknek általam adtál életet,
 Elhagyni nem fogod.

E hit levén nyugágyam vánkosa
 Bizton hajtom le rája fejemet.
 Legyen, ha tetszik, utolsó ez est,
 A melyen földi ajkam emleget.
 Tudom, hogy elszakadt leheletem
 Hozzád fog szállani
 A hol üdvet mosolyganak a menny
 Örök sugarai.

Bodolai József.

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFÖK.

I.

AZ URNAK KEGYELMÉT ÉS BÉKESSÉGÉT
kér uj esztendőben is kegyelmetekre*).

Noha nem kételkedem semmit is hogy kegyelmetek az én serkengetésem nélkül is Istennek ő felségének im ez parancsolatiról Hebr. 14. Pacem sectamini cum omnibus Hebr. 13. Fraternis amor maneto Rom. 12: 18. Si fieri potest quantum in vobis est cum omnibus hominibus in pace viventes. Item 1. Tim. 2: 1. 2. 3. 1. Petri 2. 13. et sequent. és többekről hasonlókról, és a maga tisztí kötelességéről meg ne emlékeznék, és hogy kegyelmetek mind maga mind kegyelmetek inspectiója alatt lévő atyafiak ezeket nemcsak magok előtt viselik, hanem az hallgatóknak is eleikbe adják ezeket a mint a sz. generálisban is erről beszélgettünk. Mindazonáltal mégis tisztelnék és kötelességemnek ismertem lenni, vévén a keresztyén vallásunkon való méltóságoktól is intést róla, hogy ez írásom által is inculcallyam kegyelmeteknek ezeket.

1) Az ő felségekért úgy mint császár és koronás királyunkért, felséges házokért, és utánok előnkbe tétetett méltóságokért való könyörgést 1. Tim. 2: 1, 2, 3.

2) Tudja kegyelmetek, hogy Istennek ő felségének úgy tetszett, hogy egész világon majd csak egyedül legyen ez az Erdélyországa a kiben annyi külön különféle vallás és nyelv vagyis nemzet legyen. És mégis sub quatuor Receptarum Religionum et trium Nationum nomine et sub unionis Vinculo circiter 160 esztendőtől fogva egy respublica legyen, és a két nagy hatalmas birodalom között majd mint a Mózesről láttatott csipke bokor égjen, és mégis meg ne emésztessék. Ennek a nagy Isten csudájának azon Isten kegyelme, külső eszközeül tévén az atyafiai szeretetet, és mutua tolerantiát a különböző

*) Első közlés a v. hunyadzarándi reform. egyhm. levéltárából.

vallásu és értelmű emberek között, azon munkálódjék azért kegyelmetek is, hogy ez ne romoljon, ne hidegüljön, hanem inkább erősödjék és melegedjék egymáshoz az haza lakosai között.

3) E végre mivel hogy bölcsen mondotta volt régen valaki: „disputandi pruritus est scabies Ecclesiae“ azt kegyelmetek dam provocati távoztassák az ellenkező felekkel, annál inkább provocationes omnes aemulationes caveant; tanításit is moderálja ugy még mikor a matéria ugy hozza is hogy valami contraversiát kellessék traktálni, hogy a nuda veritast a szent írásból magából látván, és az ellenkező értelmeket ugyan abból refutálván in reliquo mindeneket a csendesség, és szeretetnek köntösében öltöztessen, absit a marulentia, maledicentia et quasi Bachantes invectivae odiosi termini. És az olyan kontraversiák traktálását is konkludálja azzal. Akár mit értsen erről mások mindazonáltal, mivelhogy a sz. Job szerint Ens es Errans et in errorem inducens. Szeressük a másképen értőket imádkozzunk érettek és minden közönséges jóban értsünk egyet velük, és szolgáljunk félelemmel az urunknak és édes hazánknek. Quia ad pacem nos vocavit Deus non ad contentionem.

4) Ha mikor alamizsnáért kihirdetést kívánó személyek találtatnak nemcsak szegény koldusok penig, hanem templomok vagy klastromok, ispotályok építésére kéregetők is akár micsoda vallásuak legyenek, traktálja emberséggel, szeretettel kegyelmetek, et absque omni Religionum et Nationum respectu, annál is inkább absque aversatione et commotione hirdesse ki tiszteségesen kegyelmetek.

5) Noha az oláh papok ezelőtt nemi némüképen az mi reformata ekklesiánkkal voltak unitusok, mindazonáltal kegyelmes urunk ő felsége kegyelmes resolútiója szerint szabadság hagyattatván nekik, hogy akármely recepta religióval uniálják magokat, azért kegyelmetek semmiképen azoknak dolgában magát ne elegyitse, lássák a jámborok az ő felsége resolútiója szerint mit követnek, minekünk tisztünk csak az, hogy a többi között ő érettek is imádkozzunk, és együgyőségükért ne gyűlöljük, ne utáljuk, hanem szeressük őket majd ugy mint a világnál vakoskodó zsidókat és megtérésüket kívánjuk.

A mely holnaponként való bűjtölést az ekkleziák eddig kontinúáltak a felső méltóságok rendelkezéséből, tetszett ugyanazon méltóságoknak, hogy azon bűjtölésnek immár véget vessünk, az ekkleziák azért ehhez tartsák magokat.

Ezeket penig kegyelmetek kiki a maga diocessisibe minden predikátoroknak és scholabeli tanítóknak adja ki párban cum denunciatione censurae ecclesiasticae gravis et unjunctis.

Ajánlom penig az ur oltalmában a kegyelmetek életét s mara-

dok/kegyelmetek/atyafia a Krisztusban és az ur Krisztusnak minden munkájában szolgatársa Veszprémi István, erd. reform. püspök.

Datum Albae Juliae Diae 5. Januarii Anno 1702. (Kivül). Admodum Rdis Clarissimis ac Doctissimis viris Rdo Dño Samueli Jenei Pastori Ecclesiae Hunyadensis Doctissimo et Fratrum Tractus Devenensis Notario Cahris. Dnis et Fratrib. in Christo amantissimis patebunt. Hunyad.

(Másik oldalon) Attulit Ad. 1702. 26. jun. Ezen nevezetes történelmi okmány azon korból való, mikor Erdélynek fejedelemsége az ausztriai császárságra ment át. Azon írásmódban másoltam le, mint az eredetiben találtam: „kegyelmétt“ békességett“ stb. Ilyen volt akkor a helyesírás*)! Harmadik száma alatt második sorban, nehezen olvasható egy pár szó így olvasandó: „etiam provocati“ alább ismét: „provocationes.“ A külső borítékon címzett Jenei Sámuel hunyadi lelkész ugyanaz, kinek II. Rákóczi nevével aláírt nagy pecsétű Törökországba szóló utlevele, melyben Jenei esperesnek íratik, 1707. év ápril 7-ről kelve eredetileg meg van v. hunyadzarándi egyházmegyénk levéltárában, honnan a főnebbi levelet közlöm. A fejedelem utlevelében megírta a Jenei törökországi utazásának okát is: ott levő „cselédjeit“ meglátogatni s ha lehet haza hozni ment volt. Ha kedvére lesz e füzetek t. szerkesztőjének beküldhetem ezen fejedelmi utlevél másolatát is, most pedig a főnebbi levélből kivehető egyéb tanúságokat a t. olvasóra bízva, nem mellőzhetem annak két nevezetességét.

1) Az erdélyi oláh lelkészek és egyházak, mint a történelemből tudjuk, erdélyi fejedelmeink korában a reform. püspökség gondja igazgatása és felügyelete alatt voltak, de nem erőszak vagy hatalomszóval kényszerítve, hanem önkéntesen magok uniólodtak egyházaik igazgatását illetőleg a reform. püspökséggel, még pedig szükségből: nem lévén képesek magokat igazgatni. A mint mutatta s mutatja a következők ezen unióból vagy csatlakozásból, az oláh nemzetiségre semmi hátrány és veszély nem háromlott, szokásaik, nyelvök és vallásukban teljes szabadságot élveztek. A vallásszabadság elvét tisztelő és követő reform. püspökök, esperesek őket abban nem háborgatták. A nemzeti fejedelmek letűnével fenmaradván tovább is annak szükségére, hogy az oláh lelkészek egyh. igazgatásilag valamely egyház hatóságához csatlakozzanak, a felsőbb resolútiók az oláh egyháznak szabadságára hagyták azon „recepta“ egyházhhoz csatlakozni, melyhez

*) Megjegyzendő hogy Veszprémi a levelet írnokával íratta le, csak az aláírás övé.

akarnak. Az ildomos és tapintatos reform. püspök Veszprémi István meghagyja fönnebbi körlevelében az espereseknek az oláh egyházakat illetőleg, hogy a korábbi viszonyokból származható bármely igényről lemondva „kegyelmetek semmiképen azoknak dolgába magát ne elegyítse, lássák a jámborok mit követnek, minekünk tisztünk csak az, hogy az többi között ő érettük is imádkozunk, és együgyűségükért ne gyűlöljük ne utáljuk“ stb.

2) Az akkori folytonos háboruk válságai, inségei, veszélyei között a „felső méltóságok“ (egyházi főtanács) rendelkezésből reform. ekkleziáinkban „hónaponként való böjtölések continuáltattak.“ A háboruk megszűnván, a fegyverek csattogása elnémulván, „a böjtöléseknek, írja a püspök, „véget vessünk.“ Legyen elég ezen okmányról. Levéltárunkban régibb koraak is, sőt vannak egyház vizsgálati (visitatio), és egyh. megyegyűlési (partialis synodus) vastag jegyzőkönyvek is, melyekből sok nevezetességet lehetne böngészni, s időnkint szándékozom is azokból közléseket tenni e füzetekben; most szálljunk le a mult század hetedik évtizedéhez, ismerkedjünk meg azon korból egy református esperessel, a kit nem cimezték „nagytiszteletű főesperesnek;“ hanem azért milyen esperes volt mindjárt meglátjuk.

II.

Egy református esperes a mult századból.

1771-ben márc. 8-kán kiszállottak Lisznyói Ince Ferenc dévai lelkész és esperes, és Herepei István egyh. megyei jegyző „ő kelmék“ Maros-Solymosra, az akkor is kicsiny s most még kisebb reform. egyházat hivatalosan látogatni, visitálni „holott konfluáltak, a ns eklezsia részéről t. Brádi Sándor ur házánál Tett. Vadas Mózes és Goro Miklós uraimék, s tiszt. Bitai Benedek parochus.“ Az itt történt vizsgálati rendes folyam nem tartozván, jelenleg fölvetett tárgyamhoz, csak azon ide tartozót említem meg, hogy új papilak építéséről hozatván végzés s e célra a jelen volt egyház tagok adakozván, gyűlés után egy másik háznál folyt le az a tanúságteljes jelenet, mely méltó ne maradjon eltemetve a levéltár porai között. Azonban nem történelmet akarván jelenleg írni, hanem csak ahoz való adatot nyújtani, szólani hagyom magát a jegyzőkönyvet, mint azt fenemlített egyházm. jegyző Herepei István akkor megírta: „Ezen végzésben jelen nem lévén mélt. Barcsai Ferenc ur minthogy ezen az órán nem is volt ide haza, hanem a visitációnak

folyása alatt megérkezvén tiszteletes esperes uram, én és tiszt. Bitai Benedek ur látogattuk különösen maga méltóságos uri házánál maga ebéd felett lévén asztalnál, mi pedig már ebédeltünk vala titt. Brádi Sándor urnál; jelentettük minémi végzés lett a parochialis ház dolgában, és minémü segítséget ígértenek titt. Brádi Sándor, Vadas Mózes és Goro Miklós uraimék, kértük hogy maga a méltóságos ur is, mint fő possesszor és pátrónus ur deklarálná magát, mit fogna konferálni azon sz. végre, tőn ilyen kedvetlen feleletet: kegyelmetek nem keresik meg az alkalmatosságot, és nem considerálják az én állapotomat, hogy a magam dolgaira sem vagyok capax, hanem inportune adgraediálnak s infestálnak. Melyre tiszt. esperes ur par pari repositurus felelé: Én hét esztendőttől fogva szüntelen kerestem az alkalmatosságot, de azt a mélt. urnál soha fel nem találtam, hanem most az idejé, hogy az ur magát deklarálja, és ne tartsa csak szóval az Istent, s az eklézsiát sat. Nem tetszett ez a szó az urnak, és mondotta hogy ezt nem várta volna, s nem is illenék esperes uramhoz olyan pungens acclusakkal élni, hanem modo placidioriis lehetne proponálni, T. esperes uram is mondá: Van harminc esztendeje hogy flattirozok az urnak, de nincsen semmi haszna, én többet nem flattirozok, hanem az ur resolválja magát vagy egy vagy másfelé ád-e? nem ád-e s gondolja meg maga állapotját, óráját se tudja mikor hunyja be a szemét, minthogy a koporsóba féllába, bizony ha ilyen állapotban hal meg az ur, pokolba nyitja fel a szemét, mert az ur mind Istent, mind eklézsiát meg akar csalni sat. Dum verba quis haec audire potest. Reponála az ur, de tiszt. esperes uram nem remittálván semmit, tovább is urgeala s monda: engem ne úgy gondoljon az ur mint privátus embert én esperést vagyok Isten követje, s az Istennek szavát mondom, s ha az ur ebben az állapotban perseverál a telik az uron a mit mondtam. Voltak több ilyen beszédek is, sok volna mind leírni. Segitettem én is a mivel lehetett; mondtam: kinek gyűjt, s kire marad gyűjteménye, sem Istenének, sem gyermekének nem akar adni, párját nem hallottam, nem olvastam semmi írásokban, s ily könyörületlen atyát nem tudok. Átallom leírni minden apróságot; végre is azt monda elmosolyodva: ha egy pap és egy poeta megtámadnak Do victas manus, s megköszöné a traktamentet hogy a hidegét kiűzők, s az ételbeli appetitusát nagyon segítők s maga is resolvála azon végre Hft. 120, és ígére, hogy titt. Brádi Sándor uramnak in primo concursu által fogja adni, sőt ha megfogyatkoznék az eklézsiának költsége s a miatt a munka megakadna, többel is kész leszen segiteni. Megköszönők, és maga asztaltól felkelvén s belső házába bevívén elbúcsúzánk s eljövénk.

Itt és így végződött be ez a nevezetes jelenet, melyhez hasonló korunk keveset nyújt, valamint keveset ennek két fő személyéhez: Lisznyoi Ince Ferenchez, ki esperesi hivatását értette s azt betölteni is tudta, ki megérdemli hogy nevét a feledés homályából kiemeljük s annak ezen közlönyben emléket emeljünk; Barcsai Ferenchez kinek nevét a fönnnebbi adatból szintén tisztelni tanuljuk; mert ha nagy érdeme van annak, ki nemes ösztönéből az egyház közszükségére már szép szokásánál fogva adakozik, úgy annak a ki hideg közönyösségből áldozatkészségre tér szintén olyan sőt még nagyobb erkölcsi érdeme van, mert „nagyobb öröm van mennyben egy megtérőn, mint 99 igazon!” Mind a két képet azért ismertettem, mert föltötte szükséges korunkban mindkettőről példát venni.

Déván, nov. 18. 1862.

Baló Bénéjám:

SÉLLYEI ISTVÁN LEVELE.

Levélcim: Tiszteletes Beregszászi István uramnak adassék Velencében. A levél másik oldalán: Amico et fratri nostro dilectissimo Domino Stephano Beregszászi in Domo Gennaz in Tetrassia tradantur Venetiis. Accepi 28-a decembris.

Az ur Istentől kegyelmednek jó egészséget és rövid időn kívánt szabadulást!

A Krisztusban nekem kedves atyámfia és nagy jóakaró barátom! 20. nov. vettük a kegyelmed d. 9. nov. datált levelét, melyben panaszkodik, hogy már hatodik levelét küldötte hozzánk, mi pedig igen elmulatjuk az írásra való jó alkalmatosságot, de ha a tabellariusokban nem esett a fogyatkozás mi innét mindenkor választ adtunk, csak magam már ezzel negyedszer irok kldnek. Ezeken kívül Otrokosi uram is irt 28. octobris Quidquid sit, a mint utósó levelemben megígértém. Szabadulásunk felől semmi bizonyost nem tudunk mikor leszen, mi módon? pénzen-e vagy pénz nélkül? Ahoz képest sem az előtt sem most kldnek, sem tiszt. Zaffius urnak semmi bizonyost a felől nem tudunk írni. A mi gondviselő becsületes urunktól sem értettünk eddig szabadulásunknak bizonyos módja felől. Azt kldtől igen jó neven veszem, hogy becsületes Pápai uramékat is levelével érteti, ez után is a tevő legyen mind oda, mind másuvá a hová illendőnek ítéli kldnek alkalmatossága adódván szegény hazánkba irjon. Harsányi uraméktól most vettünk elsőben levelet, kldnek mind pedig tiszt

Zaffius urnak hasonlóképen irt, tudom állapotjokat megirta. A tisz. Alistali ur felesége is ujabban irt Magyarországról levelet. Szaki János ur husvét előtt három héttel az urban sok rendbeli számkivetései és bujdosási után elnyugodott. A szegény predikátornék a parochialis házakban ben laknak. A pápai, szőnyi scholák virágoznak sat. A mely Novum Testamentum felől az utolsó levelében emlékezik még meg nem adták, nem tudjuk hová tévelyedett. Ezek után Isten tartsa és éltesse kldet sok esztendőig a maga dicsőségére Amen.

Irtam sietve a neapolisi tenger hátán die 22. novembr. 1675. P. S. A mint általam közönségesen az atyafiak kldet, ugy kld által tisz. Zaffius uramat nagy becsülettel köszöntjük, Istentől kltéknek minden jót kívánván kld igaz jóakarója s az urban rabtársas. S e l l y e y I s t v á n mpr.

BEREGSZÁSZI ISTVÁN LEVELE.

Levélcim: Hanvai predikátornénak igaz hitves társamnak illendő becsülettel adassék. Hanva.

P. S. édes atyámfia! ezen inclusát bizonyos ember által mulasztás nélkül Vályba küldjed. Isten veled!

„Hosszas nyomoruságos szomorúságunk után egymásnak látásával ha Istennek kedves, örvendeztessen még bennünket édes igaz hitvestársam és édes árváimnak gondviselője!

Immár régen kívánt s várt kedves édes velem sokat szenvedett rabtársaimnak hozzám való elérkezésekkel örvendeztetvén szomorita meg a jó Isten. Mert pünkösöd szombatján elérkezének a bukkari égő lángból holt elevenen N. Szalontai uram serény forgolódása által kiragadtatott öt atyámfiat, kik minémű kinban vannak és voltak a Jézus nevéért, tudom irnak róla. A többi között idvezült Kallai István komám uram olyan kinban volt, hogy a gazdámmal hajót fogadván hozzájok mentünk. Bemenvén a hajóba megölelt ugyan szegény komám, de a szájának rothadása és azon rothadás miatt fogainak kihulások miatt nekem egy szót is értelmesen nem szólhatott. Így azért akkor magát ott hagyván a négyet vitettem a derék városba, éjszaka aztán késő mentünk idv. Kállai uramért, ki nem bírván semmi tagjait, istenfélő gazdám az ölében tette más hajóba és így bevívén a derék városba, ott is ölében vitte fel a palotára és így pünköszt első napján reggel 8 óra tájban boldogul az ő uráért az urban meghalt, kit második nap egy tenger szigetben a szokás szerint eltemettenek, nekem

oda elmennem nem lévén sem szabad, sem bátorságos. A négye s annak is a ketteje, ugymint Tatai Sámuel ur és Rimaszombati János ur jobbaeskan birván magokat, de szegény Ladmaczy és Szentpétery István uramék lassabban vannak, kiknek vévén észre hamar időn való szabadulásokat a Bukkari sátán kinzójánál is kinzóbb kapitány mérget fogott adni nekik, hogy mind meghaljanak. Ez innét megtetszik, mert mind egy napon és egy órán romlottanak meg a bűdös és setét tömlőcben, nyolevan egész napokig nem látván napfényt. Melyről tudom bővebben a kinek annyira való ereje lesz fog irni. A szájok rakva fekélylyel, dagadással és elsőben az romlott meg. Elérkezvén Isten kegyelméből N. Szalontai István uram hozzájok és nehezen meg ő felsége parancsolatjára kiszabadítván a tömlőcből, pokrócokban kihordatta a városba és így mindjárt orvosdoktort és borbélyt hivatván ezen istenfélő ur gyógyvittatta nem kicsiny költséggel a d. 3. May még mostan is a doktorok kurálják. Így azért ha erőt vehetnek szegények én is velők, Isten velünk lévén utra indulok már valaha. A Neapolisiakat Isten kegyelméből mind már elbocsátották. De oh mennybeli ur isten! mely igen megkeserítél minket amaz örök emlékezetben a magyar nemzetnél felmaradó boldog emlékezetű győzedelmeskedő hatalmas fejedelemnek siciliái harcon való elesésében! Mert Adrianus Rujter Isten kegyelméből minket megszabadító áldott urunk is életét letette igaz vallása mellett, a franciák ágyuival ellőtték, kiért is szomorúak a mi lelkeink, de így tetszett Istennek. Igaz hitves társam! Mi heten voltunk a kapuvári tömlőcben, de csak hárman maradtunk, Sárvárban is heten voltak vallásunkon való azokból is három maradt. Tizenhat már ez idegen országokban, kik a Jézusért martyromságot szenvedtek. Köszöntöm az urban az egész hanvai szent gyülekezetet, az oda tartozó megyékkal együtt. Én most mindjárt megindultam volna Velencéből, de mig szegények jobban nem lesznek nem lehet, azonban szántsándékkal nem illik nagyobb veszedelemben ejteni magamat, mig ő felségétől nem adódik a hazamenetelre való szabadság. Bátyám és öcsém uramékat, hasonlókép édes szüleidet és édes atyádfiait igen becsülettel köszöntöm és minden igaz jó akaróimat. I dvezült Kállay uram megmaradott özvegyével közöljed ezen leveletem édes atyámfia! és valaménnyel leveletem vetted eleitől fogva hiven megtartsad, jövőendőben is ne láttassam vádoltatni, hogy énnékem csak magamra és nem másra is volt gondom és gondviselésem. Isten legyen veletek tölem régen elvált házam népe. Adja a jó Isten, hogy még ez életben láthassalak testi szemeimmel Amen. Irtam Velencében a d. 1676. 30. May. Az ur Jézus neveért sokat szenvedett igaz hitves férjed. Beregszászi István mpr.

ADATOK

Szentgyörgyi Sámuel tiszáninneni első reform. szuperintendens életrajzához.

Szentgyörgyi Sámuel rimaszombati lelkész s a borsodi egyházmegye esperese, megválasztatott szuperintendensnek 1733. január 6. Hernád-Németiben. Kormányzata alá tartoztak a tiszáninneni egyházkerületben fekvő, borsodi (akkor még együtt lévő gömöri, tornai, borsodi, hevesi kis-honti egyházak) abauji, zempléni, ungi egyházmegyek. Az esperesi s majd a szuperintendensi két hivatal annyira elfoglalta idejét, s oly sok kiutazásokat tette szükségessé, hogy a harmadik évben zugni kezdett a rimaszombati egyház papjának gyakori távolléte miatt s e tárgyban maga Szentgyörgyi Sámuel több levelet váltott Vay Ábrahám főgondnokkal, viszont Vay Ábrahám Sipos János gömör vármegyei főjegyzővel azon célból, hogy a közjó érdekében gyakran eltávozó szuperintendens, ha csak lehet hivatali segéddel helyettesíthetnének. Másik fontos történelmi adat merül fel e levelek folyamán arra nézve, mint értelmezték atyáink a Pál apostol Timotheushoz intézett első levele harmadik részének második versében olvasható oktatását: „szükség a püspöknek egy feleségű férfinak lenni,“ az Istennek világosságra vezérlő szent lelke magát az első reform. szuperintendenst egyházkerületünkben oly körülmények közé juttatá, hogy betegeskedő neje elhalván „per vota secunda“ keresse családi élete új felvirulását, s mutassa meg a Pál apostol oktatásának mindenkorra követendő igaz értelmét.

A levelek itt következnek:

Szentgyörgyi Sámuel levele Vay Ábrahámhoz: 1736. jul. 24. Zsolcára, igen elhányt vetett irás, ebből következők tartoznak a dolog érdeméhez: „A becsületes nemes tanács régen resentiálja in publico sok rendbeli kijárásomat... a vámosi gyűlésre ex consensu amplissimi senatus mentem ki, és az alatt halott esett, a collega uram kihirdette. Zeherjei predikátor uram megigérte, hogy ha eső nem lesz en bejő, de ha meg nem szűnik, se köpönyege, se lova nem jöhet be, hanem predikáljon collega uram, az halott temetése ideje eljövén beharangoznak, nincs predikátor, kiviszik a halottat énekszóval, no ebben a scandalumban ki okozhatna engemet, holott otthon nem voltam, mégis mihelyt haza jöttem mindjárt rám izent a becsületes nemes tanács, hogy miattam ily scandalumok esnek... Kollega uram azt fe-

lelé, hogy ha magam privatumaért néha kimegyek örömet cselekszi, mert ő kime is kimegyen az eklából és mutuo egymásért szolgálunk kell, de hogy valahányszor a publikumba kimegyek mindenkor szolgáljon, senki sem kívánhatja nem is cselekszi . . . itthon nincs notariusunk a kire csak egy dolgot bizhatnék . . . substitutusom épen nincsen . . . méltóbb volna kevés költséggel egy káplánt tartani, én már mivel benne vagyok valamire éjjeli s nappali nyughatatlanságimmal érek, jó lelkiismerettel míg uszhatok uszok, ultra vires nemo tenetur nec ad impossibile obligatur.“

„Fekete István tornai coadjutor Vay Ábrahámhoz 1736. jul. 15. írja hogy esperes és assessor uraimék közül is valakit arra lehetne deputálni, hogy ne kellene mindenüvé magának menni a püspök urnak, vagy 100 kemény tallért kellene fizetni egy oly érdemes embernek.“

„Sipos János gömörvármegyei jegyző Vay Ábrahámhoz 1736. aug. 7. intézett levelében azt javasolja, hogy a szuperintendens mellé rendelendő káplán fizetésére 100 ftot kellene resolválni.“

„Vay Ábrahám Sipos Jánosnak 1736. aug. 9. kelt levelében egyszerűen annyit ír, hogy szuperintendens ur valami uton módon felsegíttessék.“

„Szentgyörgyi Sámuel 1736. dec. 4. kelettel tudósítja Vay Ábrahámot, (kit komájának szólít) az ekklézsia irritációja felől „ő nekik úgy tetszenék, hogy addig ki ne menjek in publicis sehová, valameddig ide tiszteletes egynehány atyafiak ki nem jönnének ad visitandum hanc ecclesiam, és akkor vennék elméjét ezen szent ecclesiának inter caetera quid vult, és melyeket, mint akar circa publicum az én személyemben, mert lehetetlen, hogy engemet is praecipitáltatni kívánjon, melynek ob publicum én akkor is resolváltam magamat Hernád-Németiben, hogy munus pastorale cum onere Superintendentis nem kívánom. Mióta feleségemet a kegyelmed gratiájából haza hoztam (melyet mostan is omni cum honore et gratiarum actione reverállok) sehová ekklézsiából ki nem voltam, hanem Losoncon 2. decembris ezen halotti solennitásra, melyre minden becsülettel invitatus voltam. Ha Isten per vota secunda egy kis consolatiót nem adott volna, micsoda extremitásra jutnék mind boldogult szegény feleségemre öt esztendőknél elfogások alatt lett költekezések miatt, mind a publicum onus miatt az egy Isten tudja és a magam lelkem ismerete, bizonynyal és jó lelkiismeretemmél irhatom uram kldnek, hogy régi keresményeimből az Isten büntessen úgy, ha tíz forintot adhatnék, annyira jutottam. Quid facto opus fuerit, hogy kgléd csak halaszsa az én publicumok miatt való contemptusomat az ekklézsiaiban

és azt orvosolni nem akarná . . . itt kell az eklézsiát praeveniálni, tegyenek az urak és tiszteletes uraimék minden jó dispositiót, és aztán ha mind in publico, mind in privato valami az érkezne, abban jó lelkiismerettel el nem járok, én is törvény alatt vagyok és az alól magamat ki nem vonhatom és kivonni nem is akarom. A causák mind nőttön nőnek és jönnek, csak ez is megérdemelne egy deputatiót . . . a panaszolkodás sine modo szaporodik . . . rettenetes sok a szellőzött expectans és az ujonnan instans, hogy eklézsiánk sincs hová tegyük, hanem ha az hátramaradott visitatio verne ki némelyeket, a mint hogy bizony ki is ver, noha még nem tudhatni hányat? Mind ezekben commendálom magamat az ur kurátor uram publikumunkhoz való szeretetébe és kegyességébe.“

„Vay Ábrahám levele Sipos János Gömör s Hont vármegye jegyzőjéhez 1736. dec. 16-ról, „mint hallom tiszteletes püspök uramnak gyakori eltávozását az szent eklézsia ressentiaálja, de erre tettségére ellen is kényszeríti közönséges hivatalja, úgy látszik hát publico directe incumbit ennek moderatiója s orvoslása, ennek rendbe hozására legalkalmasabb módnak itélhetem, ha azon szent eklézsia ezen borsodi szent tractus gyűlésére vagyis deputatiójára maga érdemes s meghitt deputátusait küldené maga követségének, melyeket tisztt. püspök uramnak publikumokkal való distraháltatása okoz előterjesztésére és azoknak orvoslásában minémü consideratiói legyenek, kijelentésére, . . tudom ezen szent tractus szívére fogja venni rima-szombati szent eklézsia rövidségeinek orvoslását, mivel úgy itélem, hogy praegnantibus ex rationibus tisztt. püspök uram abauji, zempléni és unghi tisztt. esperes uraimékat is borsodi ezen sz. tractus gyűlésére fogja invitálni némely dolgokról való beszélgetésre, holott magam is közjóra kívánom szentelni minden tehetséget. E mellett privata dissensio tollálására jobb remediumot nem látok mintha az sz. eklézsia ezen sz. tractusnak leendő gyűlésén ex eo capite minthogy ott t. Szentgyörgyi uram visitatióját inter se ac alios nem teheti, kérne ki nagy érdemü visitátorokat s kívánna adjungáltatni secularisokat is azok omni justo ac debito moderamine igazitanák el mind azokat. Kegyelmednek azért mind ezeknek illendő folytatását moderatióját mint ottan körül coadjutoroknak szívére kötöm s ezt effectualni a szent eklézsia előtt ne terheltelessék.“

E tárgyra vonatkozó több levelet nem találtam a tiszáninneni e. ker. levéltárában, hol az itt felhozott leveleket is meglehet olvasni. A borsodi egyházmegye Rimaszombatban 1745. febr. 22. tartott gyűlésében Szentgyörgyi Sámuel káplánt kért maga mellé, a gyűlés e célra 130 forintot 15 köb. buzát határozott, de az eklézsia e fizetésre ma-

gát nem ajánlotta, hanem mivel Szentgyörgyi Sámuel öregségi elgyengülése miatt lemondta a közhivatalokról : nyert a rimaszombati egyháztól éltefogytaig szabad lakot 100 tallért 15 köb. buzát, de az öreg püspök ugyanez év apr. 6-dikáig meghalt, mint az ekkor tartott bódvai gyűlés jegyzőkönyvében említetik, a mikor egyuttal az is elvégeztetett hogy ezentul a püspöki és esperesi két hivatalt ugyanazon személy ne viselje.

Közli **Maklári Pap Lajos**

berzétei lelkész.

HIVATALOS ELŐTERJESZTÉS

a miskolci helv. hitv. szentegyház felügyelete alatt álló főgimnázium s elemi fiiskolák 186 $\frac{1}{2}$ tanévi állásáról.

Közönségesen elismert igazság, hogy a mult a jövőndő tüköre, az elmúlt élet jó és rosz napjai, intő képek a következendőkre nézve ; mert az események folyamában hasonló okokból csak hasonló eredmények származhatnak.

Ezen igazság érzetében, midőn tudjuk, hogy egyedül csak az ember s erkölcsi testület bir élettörténettel, vajmi jól esik egyszersmind azt is tudnunk : hogy az ember s erkölcsi testület életének olyannak kell lennie, melynek folyásából a jövőndőség ne csak tanúságot s intő példákat vehessen, hanem azt, mint gazdag tárházat, hiszen megőrizve adja át az utó nemzedéknek.

Ezen igazságot szem előtt tartva, van szerencsénk a miskolci helv. hitv. szentegyház felügyelése alatt álló főgimnázium s elemi fiiskolák 186 $\frac{1}{2}$ tanévi élettörténetéből a nevezetesebb s érdekesebb eseményeket rövid vázlatban a főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés, az érdekelt szülék, nevelés és oktatásügy barátainak tudomásukra juttatni. Nevezetesen :

A mi a kormányzati kört illeti : a protestantismustól válhatlan önkormányzati joggyakorlat a lefolyt tanévben is kétképen gyakoroltatott, t. i. kül- és belkormányzatilag. Amannak lélekismeretes kezelője volt az iskolai, illetőleg egyházi tanács (senatus és consistorium) a főtiszteletű egyházkerület főfelügyelete alatt, emennek ügyeit közvetlenül az intézeti tanári kar s annak élén az igazgató tanár kezelé. Az iskolai kül- és belkormányzat teendői könnyítésére szolgált a lefolyt tanévben is az egyházi tanács azon célszerűnek ismert intézke-

dése, miszerint az általa kinevezett megbízottak, névszerint lelkészek és egyháztanácsosok a tanintézeti osztályokat időszakonként meglátogatták s látogatásuk alkalmával vizsgálatot tartottak, a tévedőt és hanyagot intették, serkentették, a szorgalmast folytonos törekvéssre buzditották s egyszersmind hivatalos eljárásukról az egyházi tanácsgyűlést rendesen írásban tudósították.

Általában a tanintézet bel- és külkormányzati eljárás eredményét illetőleg, a rendes osztálytanárok s igazgató jogkörébe eső intézés, feddés és kisebb büntetési eseteken kívül a lefolyt tanévben összesen 17 iskolai szék tartatott, melynek határozata következtében az összes tanuló ifjúság közül 8 növendék elzáratással büntettetett, egynek az intézet elhagyása tanácsoltatott, 13 tanuló hanyagság és lecke mulasztásért s három pedig tanítási rendetlenségeiért intetett és fenytetett meg.

A tanári testület eljárási körét haladó tárgyakban a lefolyt tanévben összesen hat ízben tartatott iskolai tanácsgyűlés, melyben annyszor a mennyiszer a nevelés és oktatásügy iránti érdekeltség szembeálló jeleivel lehetett találkozni.

Megjegyzendő, hogy a külkormányzati személyzet a tanév lefolyása alatt változáson ment keresztül. Nevezetesen: iskolai kormányzó tekintetes Kolosy Sándor ur hivataláról, melyet nevelés és oktatásügy iránti szeretetből szinte hat éven keresztül ernyedetlen buzgalommal vitt, magánügy viszonyai miatt lemondván, annak teendőit a miskolci szentegyház közös bizalma tekintetes Bizony Tamás ur vállaira tévé, ki is engedve a közbizalom fölhívó szózatának, e hivatalt elválalás s abba folyó év május 4-én tartott népes iskolai tanácsgyűlésben ünnepélyesen be is igttatott. A nevezett férfit székfoglaló tartalomdus beszéde egyelőre biztos kezességet nyujta e téreni szakavatottságának s azóta folytatott hivatalos működése pedig szóló tanubizonyossága tan- és nevelésügy iránti lángoló szeretetének.

A mi a tudományok kezelését s általában a tanítási kört illeti, a gimnáziumi tantárgyak nyolc rendes tanár által adattak elő. Ezeken kívül egy tanár foglalkozott a rajz és szépírást tanításával, más az énekművészetbeni oktatás s ismét más a közönséges énektanítással. Tér nyitott a tanuló ifjúság előtt a francia nyelv tanulás, a testgyakorlat ágai közül pedig a vivás és táncbani kiképeztetésre.

Különösen a gimnáziumi, elemi osztálybeli tantárgyak rajz és énektanítással foglalkozó egyének miként jártak el tisztokban, s minő eredményt mutattak fel, annak legilletékesebb megítélő bírása, maga a szentegyház előljárósága által a tanfolyam közepe s bevégeztével tartott szigorlatokra kiküldött vizsgáló küldöttségek elnökeinek hiva-

talos előterjesztése, mely a folyó évi július 11-kén tartott iskolai tanácsgyűlésben felolvastatván, szóról szóra így hangzik:

„Olvastatván a vizsgáló küldöttségek elnökeinek, a vizsgák eredményéről írásban beadott hivatalos jelentések, ezekből az iskolai tanács örömmel és meglelégedéssel tapasztalá a tanuló ifjuságnak tudomány és művészetbeni haladását s egyszersmind a vizsgák ily kedvező eredményének jelentése után az iskolai tanács teljes méltánylatát s elismerését fejezi ki az összes tanárok sikeres fáradozása iránt s nekik a buzgósághoz jövőre is állandó erőt s kedvező szerencsét ohajt.”

Átalában a nevezett szentegyház előljárósága örömmel és jó lélekismerettel nyilatkoztathatja ki: hogy a lefolyt tanévben is tanintézetekben a nevelés és oktatás ügyeivel megbízott egyéneknek legfőbb törekvésök volt oda hatni s munkálkodni, hogy a miskolci h. h. főgimnázium a hazai protestáns tanintézetek között méltó helyet foglaljon el.

A tudományok kezelése mellett egyszersmind főügyekezettök vala a tanároknak, hogy az ifjak kebelében a vallásos erkölcsiség is mélyebb-mélyebb gyökeret verjen. E végre a vallásos irányu és szellemű nevelés és oktatás mellett, a tanításokat mindig éneklés és imával kezdték s zárták be, a növendékek az isteni tiszteletet, tanáraik vezetésök mellett, szorgalmatosan gyakorolták, az uri szent vacsorával élni kezdők ünnepélyesen megvizsgáltattak s a többiek annyiszor a mennyiszer azzal rendesen éltek.

A tudományok rendes tanulása mellett kedvező alkalom nyílt a tanuló ifjuság előtt a Lévy József magyar irodalmi tanár felügyelése alatt álló ugynevezett Kazinci körbe léphetés, s az azzal kapcsolatban álló magyar olvasó könyvtár használata mellett az önképzésre, mely önképző társulat ünnepélye a vizsgák alkalmával meglepő eredményel tartaték meg s az általa kitűzött pályakérdések megfejtői közül három ifju pályadíjjal koszoruztaték, kettő pedig kitűnő szavalásaért szinte jutalomban részesült.

A fentebb rajzolt tanári személyzetre nézve meg kell jegyez-nünk, hogy az is a lefolyt tanév kezdetén változáson ment keresztül. Nevezetesen Orbán József, ki szintén egyik dicsekedése volt több éveken keresztül tanári diszes koszorunknak, a sárospataki főiskolába gimnáziumi tanárnak hivatván meg, e meghívást elfogadta s jó emléket hagyva maga után, áldásunk kísérete mellett távozott tőlünk. Az eltávozott tanár helyét eddig is helybeli gimnáziumi tanár Kun Pál, ennek helyét pedig elemi rendes tanár Finkey József foglalta el.

A mi a tanításhoz megkívántató segédeszközöket illeti, azok is a

lefolyt tanévben a tanintézet anyagi erejéhez képest öregbedtek. Így az osztályokban megkívántató természetrajzi minták s térképek száma növekedett. A physicum muzeum felszerelésére 50 oszt. ért. forint fordítottatott, ugyan annak tárgyai 100 oszt. ért. forint erejéig gyarapodtak, a könyvtár növekedésére a könyvtári alaptőke kamataiból s az e végre szánt segély összegből 167 ft. 80 kr. fordítottatott. Ezeken kívül kegyadomány útján, ugy a könyvtár, mint physicum muzeum néhány könyv és ásvány darabokkal szaporodott.

Tanintézeti igazgatóságunk a lefolyt tanévben is a jó igyekezetű s kitűnő tanulókat ösztöndíjak és jutalmakban részesíté. A kiosztott ösztöndíj és jutalom mennyisége 170 ft. 74 krt. tett osztrák értékben, ebben összesen 22 ifju vett részt. Ezeken kívül Jászay Sámuel ur adományából Jászay Pál ily című művéből: „A magyar nemzet napjai a legrégebb időktől a mohácsi vészig“ szinte 30 példány a legjobb tanulók közt kiosztatott. Továbbá a rajz alapítványi tőke 10 ft. 56 kr. kamatja, az e végre begyűlt kegyadomány 12 ft. egy füzet népdal, két füzet rajz példány, 30 darab ezüst hatos, egy darab arany a kitűnőbb rajzolóknak közt kiosztatott. A vizsgák folyama alatt az ösztöndíjak alaptőkéje Lossoneczy Andrásnő született bárczai Bárczai Klára urhölgy kegyadományából 40 oszt. ért. forinttal növekedett.

A tanügy iránti érdekeltség s lelkesedés szép példájául kell följegyeznünk azon nemes ténny is, miszerint több lelkes pártfogók s ügybarátok meglepetve az éneklőkar haladása, s bájos zengedezései által, az éneklőkar tagjai s annak tanára Singler György részint egyenlő arányban megosztandó 50 osztrák ért. forintot ajándékoztak, egy részről a tanuló ifjak buzditásaul, másrésztől némi elismerésül a tanár fáradozásaiért, kinek részére szinte egy kegyes jóltevő az említett összegen felül még egy arany jutalommal járult. Végre

A mi a főgimnázium s azzal kapcsolatban álló elemi fiiskolák létszámát illeti, az a lefolyt évben következőleg állott. A gimnáziumi négy felső osztályban a VIII-ik oszt. 19. VII-ik oszt. 18. VI-ik oszt. 26. V-ik oszt. 34. összesen 97. A gimnáziumi négy alsó osztály létszáma volt összesen : 204; ebből a IV-ik osztályra esett 35, a III-ik oszt. 36. a II-ik osztályra 45, az I-ső osztályra 88. Az elemi osztályokat illetőleg a III-ik osztály létszáma 59, a II. osztályé 65, az I-ső osztályé 72 és így a gimnáziumi és elemi osztályok létszáma összesen 497. Az 1861 $\frac{1}{2}$ tanév összehasonlítása az előbbi évvel így áll: a gimnáziumi és elemi létszám 1860 $\frac{1}{2}$ tanévben tett 449-et, az 1861 $\frac{1}{2}$ tanévben fölment 497. és így növekedés volt 48.

Ezek azon fontosabb események, melyeket tanintézetünk 1861 $\frac{1}{2}$.

tanévi élettörténetéből följegyezni s a főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés tudomására juttatni szerencsénk van.

Mély tisztelettel maradván Miskolcon 1862-ik év szept. 27-kén. A főtiszteletű egyházkerületnek

alázatos szolgálai
a miskolci helyv. szentegyház
tanácsgyűlése.

FŐISKOLAI ALGONDNOKI BEIKTATÁS.

Sárospatak febr. 1. 1863.

Küld Isten meleg esőt, midőn a juhok nyirva vannak, támaszt jelesek a jelesek után, kik a közügy érzékeny veszteségére sirba szálltak. Ez a gondviselés ekonomiaja, melylyel a humanitás zászlója alatt nemesen küzdő protestántizmust folytonosan fentartja, ügyét előbb viszi. Kevéssel ezelőtt egy jeles férfiú lépett le a közmunkásság szinteréről, a sárospataki főiskola világi algondnoka m. Ragályi Károly ur. Illő, hogy hálával ujtsuk meg emléké, hogy halotti áldozatot tegyünk sirhalmán; mert a leghivebb munkások egyike volt, mert abban keresett dicsőséget, hogy sokakat boldogítson; mert kellő hivatással forgolódott a közügyek oltára körül; s ha elgondoljuk, mily viharos időkben lépett fel, s tett nagy szolgálatot a közügynek: el kell ismernünk, hogy ő a sárospataki főiskola történetében ragyogó emléket hagyott maga után. Ismerjük el az érdemet: ennyiből áll a mi hálánk az elhunyt jelesek iránt!

Midőn e férfiú sirba szállt, a tiszáninneni ref. egyházak az üresen maradt főiskolai algondnoki szék betöltése végett a választás munkájához láttak, azon komoly méltósággal, mely ily excellens protestáns autonomikus jog érzetéből származik, tehát csendben, nyugodtan s mondhatni, ösztönszerű eltávoztatásával mindannak, mi az alkotmányos jogok gyakorlatát legkevésbé is beárnyékolhatná. A protestáns öntudatra nézve van abban valami boldogító, hogy a legszentebb ügyek vezetését oly férfiak kezébe teszi le a nagy közönség önként és bizalommal, kikben az elveket és meggyőződést tekintve, saját típusát ismerte fel. Szavazás utján az egyházak többsége Komáromy József urat ültette vissza az algondnoki székbe, melyből az annyira emlékeztető 1848-ki események közt azon megdöbbentő gondolatra, hogy a haza veszélyben van, annak védelmére kiszállott. Ünnepléses beiktatása február hó 1-én ment véghez Sárospatakon a főiskola imatermében; ott gyűlt össze a reggeli isteni tisztelet végeztével a

nagyszámu mivelt közönség. A beiktató maga volt főgondnok báró Vay Miklós ur ő excellentiája. Jelen voltak : ft. szuperintendens ur, a nt. számvevő szék tagjai, az összes tanári kar, a főiskolai ifjuság s több mivelt egyének Sárospatakról és a vidékről.

Elzengvén alkalmi énekét a főiskolai éneklő kar, főgondnok ő excja. a következő ünnepélyes beszéddel vezette be az elválasztott férfit algondnoki hivatalába:

„A magyar alkotmányosság jelenleg majdnem kirekesztőleg protestáns autonom egyházunk, bárha szűkebb, de mivel azt szent vallásunk hitbástyái veszik körül, nem kevésbé biztos terére szorult életének, egyik legkitünőbb, legszebb, noha most jobbadán nyugvó, a nemzet által azonban soha föl nem adható része : tisztviselőinek, bíráinak, sőt helylyel-helylyel még kormányzóinak is, szabad szavazatok utáni választása.

Ezen vallás-szervezetünkkel egygyé forrott, annak lényegéhez tartozó, századok által szentesített, s erekyeként óvott hitágazati jogával élt közelebbről a helv. hitvallásu tiszánnineni egyházkerület is, midőn a sárospataki főiskola, egy véletlen csapás folytán üresedésbe jött algondnoki hivatalára, diesőült Ragályi Károlyunk helyére szavazat többséggel, Komáromy József urat választá meg.

Valóban nem lenne sem alkotmányos érzetű fia a hazának, sem önkormányzati rendszert valló igaz református, ki a közbizalomnak irányában ily sziv- s törvényszerű nyilvánulását kivált a jelen viszonyok közt kellőleg nem tudná méltánylani.

De nem kevésbé örvendhet viszont egyházkerületünk is, midőn tapasztalja, hogy egyik legjelentékenyebb, legfontosabb hivatala, újból ily hű, ily kipróbált kezekbe megyen által; örvendhet e felett maga, kevésse elelőtt még méltó gyászba merült főiskolánk is, teljes joggal csatolván legszebb reményeit, hitfeleink közbizalmát bíró megannyi kitünő tulajdonokkal ékes jelöltjéhez!

És ime! kettős főgondnoki tisztemnél fogva nekem jutott a szerenese, újból megválasztott főiskolai algondnokunkat, valamint az egyházkerület, ugy a főiskola részéről is üdvözölhetni, fogadhatni, s e tisztelt közönség jelenlétében újból nyert diszes és hatályos hivatalába ünnepélyesen beigtathatni.

Teszem pedig azt annál nagyobb örömmel, mennél inkább megvagyok magam is róla győződve, miszerint a közbizalom e szép zálogát, innen tul is oly erélyes buzgalom kifejtése által leend gondnok ur viszonzandó, mint a milyennek főiskolánk ügyei iránt eddig csak a most közelebből lefolyt időkben is szakadatlanul viseltetett, megválasztatását irányomban is a hivatalos, de egyszersmind baráti vi-

szonyunk oly kötelékeül tekintvén, mely egymást szilárdul gyámolítandó törekvéseinkre nézve nyújt kölcsönös és biztos kezességet; ugyan is megnyugtatólag hat reám annak tudása, hogy innentul is oly férfiú osztozand gondnoki tisztebemb, kiről bizonyos lehetek, hogy vélem egyesülve fog főiskolánk szellemi s anyagi virágzása előmozdításán törekedni; a ki tudja és érzi mennyire halaszthatlan, különösen annak jobbra, magasbra törekvő belső ösztönét nevelni; a ki tehát részéről is azon fog lenni, hogy abban a mindennapi kenyérkeresés becsületes műveltsége mellett, tudósok, művészek s kitűnő szakemberek is teremtesse a mind inkább haladó kor számára! mert kétségtelenül, méltán meg lehet, egy ily roppant számú s tehetségű iskolától várni, hogy az gazdag kamataival, ne csak a hazai műveltség, de az összes művelt világ kinestárához is járuljon; nem hagyhatom azonban érintetlenül, miként e malasztos szép cél felé, épen oly hasztalanul törekednénk folytonos áldozatokra kész egyházkerületünk minden oldalról következetes támogatása nélkül, mint a mely kevéssé nélkülözhetjük egy buzgó tanári kar, s egy nemes jellemű tanuló ifjuság e téreni közreműködését!

Nem is kételkedhetünk azért, hogy összes n. t. tanári testületünk sem maradand jól megértett rendeltetése kellő felfogásában hátra, s bizton reményljük, hogy ifjaink szorgalmuk, erkölcsi jó magukviselte s mind inkább gyarapodó pallérozottságok által lesznek ez őket keblébe fogadott anyaiskola jó hírét, nevét, disztét, fénytét s ekként a kor kívánata szerinti haladását is előmozdítandók!

A mi pedig épen nélkülözhetlen, ha a velünk szemben álló akadályok ezreit le akarjuk győzni, az, hogy mind ezen elősorolt egy törzs szülte organikus tényezőknek, mondhatnám családí kegyeletű működését az egyetértésnek övedze, kifelé erős és szilárd, egymás irányában pedig mindenkor kiméletes és méltányos szelleme körül! s avagy nem lenne-e tehát megbocsáthatatlan, ha innentul is keletkezének még saját beléletünk szentélyében oly események, melyek közelebből ugyan inkább csak szervezeti működésünket látszatnak bosszantólag zavarni és zsibbasztani, de a melyeknek valóságban meszszebbre terjed káros hatásuk, mint sem azt azoknak rövidlátó szerzői valaha befelélhetnék! s avagy nem ütné e végre maga a közvélemény az erkölcselenség szégyenítő bélyegét minden oly szóra s tette, mely következményeiben iskolánk falait tulszárnyalva, annak jó hírét, nevét, becsületét s tekintélyét, s főleg hitét kockáztatná!

Vajha ne állana tehát gondnokságunk ideje alatt soha többé oly eset elé, melynek hivatalos felelősségünk terhe alatti megtorlása leendene mulaszthatlan, bárha keserű köteleességünk!

Nem akarván azonban a tisztelt közönség béketűrésével tovább visszaélni, ezennel teljes bizalommal kérem fel gondnok urat, reá várakozó tisztének egyházkerületünk nevében s azon majdnem harmadfélszázzezernyi, e pillanatban velünk lélekben egyesült, reformált lakosság jó kívánatai közt leendő elfoglalására, kiknek ön ez uttali választottjuk. Mi a jelenlévők is, nem kevésbé ohajtván gondnok urnak szerencsét, sikert, megelégedést, ezennel előtte megnyílt sokat ígérő pályájához!

Végül pedig forduljunk ama minden jók egyedüli forrásához, nekünk is magyar reformátusoknak, nagy és hatalmas Istenünkhöz, esdvén valamint legjobb áldásáért, főiskolánk, egyházkerületünk, s e honbeli öszves hitfelekezetünk, ugy könyörülő irgalmáért, s örök igazságának végre leendő kiszolgáltatásáért, zaklatott kedves magyar hazánk számára!

Ezután n. Komáromi József ur mondotta székfoglaló beszédét. E beszédből hallottuk öngazolását az ünnepelt férfinak a felől, mi birta egykor arra, hogy algondnoki székéből kilépjen. A legközelebb mult ködfátyolképei vonultak el szemeink előtt s a lélek mélyéből a legtisztább hazafiság szent tűzét láttuk fellobogni. Midőn ily férfi vette át a sárospataki főiskola közvetlen vezetését, egy élő kapocs közelebb és erősebben csatolja azt a hazához, melynek érdekében az intézet, volt idő, midőn saját lételét is kockára tette. Láttuk kellőleg méltányolva a tudományt, miveltséget, az erkölcsök tisztaságát; s azon nyilatkozata a hivatalos állását elfoglalt algondnoknak, hogy az iskolai ifjuság ros barátjának kellene magát tekinteni, ha a törvények tiszteletben tartását kellő szigorral nem eszközölné, megnyugtató lehet a nagy közönségre nézve, s a mi kedvesen meglepő volt, élénk éljenzéssel üdvözlötetett maga az érdekelt tanuló ifjuság által.

A tanári kar részéről Dr. Heiszler József főiskolai közigazgató, a tanuló ifjuság részéről pedig szénior Draskóci Gábor által őszinte hódolattal, meleg szavakban, a jelenlévő közönség részéről pedig többször felhangzó éljenzésekben üdvözlötetett a hivatalába lépett férfi. Este hangverseny, kivilágítás, folytonos éljenzés zárta a kedves emlékű napot.

IRODALMI SZEMLE.

A sárospataki ref. főiskolai könyvnyomda működése 1861. július 1-től 1863. jan. 1-ig. Forster Rezső vezetése alatt.

- 1) Természettan alapvonalai, tekintettel a vegytanra. Krüger után írta Zsindely István. 8-rét, 184 old. 132 fametszetű ábrával. Ára 1 frt. Nyomatott 500 példányban. Kiadta a sárosp. főiskola.
- 2) ABC és olvasókönyv népiskolák számára. 96 old. Ára 21 kr. Nyomatott 10,000 péld. Kiadta a sárospataki főiskola.
- 3) Ker. Egyháztörténet. Irta Dr. Heiszler József. 8-rét 230 old. Ára 1 frt. 30 kr. 1000 péld. A szerző sajátja.
- 4) Keresztyén Vallástudomány. Irta Dr. Szeremley Gábor. III. kötet 236 old. 8-rét. Szerző sajátja. Ára 1 frt 33 kr. 600 példány.
- 5) Sárospataki népszerű naptár névtárral. 1862 évre. Szerkeszté Antalfi János.
- 6) Iskolai tudósítás az 1861. évre Erdélyi Jánostól. 4-rét 16 old. 500 péld.
- 7) Mértan népiskolatanítók és tanítójelöltek számára. Irta Zsindely István. 8-rét 132 old. 87 ábrával. Ára 80 kr. Kiadja a főiskola. Nyom. 500 példányban.
- 8) Növénytan. Irta Dr. Soltész János 8-rét 152 oldal. Ára 90 kr. Kiadja a sárospataki főiskola.
- 9) Tanterv, a főiskolát érdeklőleg. 36 oldal. Kiadja a főiskola. Ára 30 kr. 300 péld.
- 10) Utolsó Árpád. Eredeti történeti dráma. Irta Várady Gusztáv. 128 old. Ára 1 frt. 20 kr. 500 péld. Szerző sajátja.
- 11) Egyházkerületi aratási közgyűlés jegyzőkönyve. 18 oldal folio. 500 péld. Kiadja a tiszáninneri ref. egyházkerület. Ára 20 kr.
- 12) Vezérkönyv a természettanhoz. Irta Orbán József. 186. old. 12-rét 500 péld. Kiadja a főiskola. Ára 42 kr.
- 13) Gyászbeszéd gr. Teleki László felett. Irta Dr. Heiszler József. Nagy 8-rét 16 old 500 péld. Kiadta az önképző társaság. Ára 20 kr.
- 14) Világ- és földismeret népiskolák számára 12-rét, 152 oldal 10,000 péld. Kiadja a főiskola. Ára 21 kr.
- 15) Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve folio. 500 péld. 20 old. Ára 20 kr.
- 16) Rövid természettan. Népiskolák számára. Irta Orbán József, 116 old. 12-rét 2000 péld. Ára 22 kr. Kiadja a főiskola.

17) Istennek igéje a fiakban és általuk. Irták Fodor György és Lénárd István. 8-rét 108 old. Ára 50 kr. Kiadták a szerzők.

18) A Hegyaljai borászati társulat mádi jegyzőkönyve. Folio 12 oldal.

19) Ó és új testamentomi vezérkönyv. Irtá Árvay József, 276 old. 12-rét 500 péld. Kiadja a főiskola.

20) Ó és új testamentomi szent történetek. Olvasókönyv népiskolák számára. Irtá Árvay József. 132 old. 12-rét. 10,000 péld. Kiadta a főiskola.

21) Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve. 500 péld.

22) Katekhetika. Irtá Kolos Dániel 8-rét. 700 péld. 200 old. Ára 1 frt. 15. kr. Kiadta a szerző.

23) Válasz Brassai ismerettyjére. Irtá Szemere Miklós. Kis 8-rét 86 oldal. 500 péld. Kiadta a szerző.

24) A magyar prot. egyház szabadságának védelme némely tekintélyes német tudósok megtámadásai ellen. Irtá Révész Imre. (külön lenyomat a Sárosp. füzetekből) 200 péld. Nagy 8-rét 94 old. Ára 80 kr. Kiadta a szerző.

25) Beszéd- és értelemgyakorlatok. Irtá Árvay József. 12-rét 138 oldal. 700 példány. Ára 55 kr. Kiadta a főiskola.

26) Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1862. 32. old. Ára 30 kr. 500 péld.

27) Vallástevő katekhizmus. Kis 8-rét 16 old 6000 péld. Kiadja a főiskola.

28) A hegyaljai borászati egyesület mádi gyűlésének jegyzőkönyve. 14 old. 270 péld.

29) A néptanítók tisztelete. Egyházi beszéd. Irtá Szilágyi József. 20 old. Ára 30 kr. 1000 péld. Kiadja a szabolcsmegyei néptanítók egylete.

30) Vallásra való bevezetés. 56 old 5000 péld. Kiadja a ref. főiskola. Ára 18 kr.

31) Humorisztikai Kartácsok. Szerkeszték Forster Rezső és Margitai Dezső. Ára 60 kr. 1000 péld. Kiadja Foster Rezső.

32) Jegyzőkönyve a Tiszaszabályozó bodrogekői társulat 1860. Január 16. napjától 1862. jun. 11 napjáig S. A. Ujhely városában tartott köz- s igazgató választmányi gyűléseinek. 8-rét 128 lap. Kiadja a Tiszaszabályozó bodrogekői társulat. 200 péld.

33) Kikelet album. Irtá és kiadja a Kazinczy-társulat. Szerkeszti Bálint Bertalan. Kis 8-rét 130 oldal Ára 50 kr. 500 példány.

34) Tanulókat illető rendszabályok és fegyelmi törvények a sárospataki ref. főiskolában. 4-rét 24 oldal. 3000 péld.

35) A sárospataki ref. főiskola kormányzata, és rendszabályok. 4-rét 32 oldal 300 példány.

36) Gyásznépek néhai mlgos Ragályi Károly ur gyászünnepe-lye alkalmával 8 oldal. 500 péld.

37) Római magánjog	} kézirát gyanánt kiadta Antalffy János.
38) Büntető törvény	
39) Bányajog	

40) Iskolai tudósítás, 1861—62. iskolai évről. Irta Szerem-ley Gábor. 10. old. 4-rét 500 péld.

41) Énekészi vezérkönyv. Irta Ivánka Sámuel. 80. old. 8-rét. 1200 péld. Szerző sajátja.

42) Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1862. 500 péld.

43) Latin-magyar zsebszótár iskolai használatra. Készítették Bakó Dániel és Dr Soltész János. 5000 péld. 16-rét, 648 oldal. Ára 1 frt. 33 kr.

44) Hegyaljai borászati társulat mádi közgyűlési jegyzőkönyve. 270 péld. 10 oldal 4-rét.

45) A keresztyén miveltség elemei. Egyházi beszéd. Irta Ko-los Dániel. 20 oldal. 8-rét. Ára 25 kr. 500 péld.

46) Gyászbeszédek néhai mlgos Ragályi Károly felett 8-rét 90 oldal. 300 példány.

47) Magyar nyelvtan népiskolák számára. 204 oldal. 10,000 péld. Kiadta a ref. főiskola.

48) Toldalék Aezop meséihez. Görögül 8-rét 16 old. 500 péld. Kiadta a ref. főiskola.

49) Egyháztörténelmi kézikönyv. Irta Dr. Heiszler József. I. kötet 316. old. 8-rét. 500 péld. Kiadta a ref. főiskola.

50) Beszéd- és értelemgyakorlatok. Tanítóknak vezérkönyvül szerzette Nagy László. Első rangu jutalmat nyert pályamű. 3000 péld. 260 oldal. 8-rét. Kiadja a hely. hitv. 4 egyházkerület egyetemes tanügyi bizottmánya. Ára 1 frt.

51) Erdélyi János kisebb prózái. I. kötet 8-rét 176 oldal. Ára 1 frt 25 kr. Szerző sajátja. 500 péld.

52) Ugyanaz. II. kötet. Ára 1 frt. 25 kr.

53) Sárospataki Füzetek Évenként 10 füzetben=60 iv. Szer-keszti Antalffy János. Kiadja a sárospataki ref. tanári kar. 500 példány. Ára postán 6 forint.

54) Borsodmegyei Miskolc városi értesítő és megyei közlöny. Szerk. Balajti József. Hetenkint $1\frac{1}{2}$ iv 4-rét. 200 példány.

TELEGDI K. LAJOS

debreczeni könyvtárúsnál megjelent könyvek.

Csécsi Imre, Tiszta Erkölestudomány III-ik kiadás 20 kr.

Farkas Endre, Gazdászati elemi népiskolások számára fűzve 20 kr.

Horkai Bácsi, Kis Templom, Imák és Énekek, iskolások részére, fűzve 36 kr. diszkiadás 50 kr. és 80 kr.

Kovács László, Rövid magyar magánjog népiskolák számára, fűzve 18 kr.

Menyhárt János, Keresztény Hittan a helvéthitvallású népiskolák harmadik osztálya számára, fűzve 18 kr.

B. Papp Lajos, Magyar nyelvtan s olvasókönyv fűzve 60 kr.

Nőitan, iskolás leányok számára 20 kr.

Szoboszlai Pap István, Superintendens confirmációja s az urasztalához először járulhatásra készítő rövid vallásos oktatás kérdésekben és feleletekben, IV-ik kiadás, fűzve 18 kr.

Zákány József, Szentbiblia ismertetése, helv. vallástétel szerint kijelentett vallás elemeit tanuló fiu- és leányiskolák számára 5-ik kiadás kötve 20 kr. Vallásban kis gyermekek számára, figyelem ébresztő és erősítő, értelem fejtő, ismeret gyarapító, és beszédben gyakorló modorban tanítók használatára, 2-ik javított kiadás kemény kötésben 40 kr.

Kallós Lajos, Magyarhoni polgári jog alapelvei a joggal foglalkozóknak. Különösen jogpályára készülőknek, II-ik újjonnan átdolgozott, s az újabb törvényekhez, és országbirói ideiglenes törvény-szabályokhoz alkalmazott kiadás 4 ft. Magyarországi főtörvényszéki ítéletek gyűjteménye a legújabb korig. Nélkülözhetetlen kézikönyv bírák, ügyvédek, s minden a magyar polgárijoggal foglalkozókra nézve 3 ft 60 kr. Mezei rendőrségi törvény. Külön lenyomat az 1840-ik évi törvénycikkelyekből 10 kr.

Ladányi Gedeon, Magyarország alkotmány története 1 ft. Középkor történetei iskolai kézikönyvül 84 kr.

B. Papp Lajos, Történeti elbeszélések, 3 füzet 90 kr. diszes kemény kötésben 1 ft.

Arany ABC, 28 színezett képpel pompás aranynyomattal 1 ft. 50 kr.

Bilder aus der Thierwelt. Ein Geschenk für fleissige Kinder 1 ft.

Bilderbuch in vier Sprachen 70 kr.

Jutalomkönyv, mesék és példázatok képekkel, jó gyermekek számára pompás aranyozott kötésben 80 kr.

Karácsonfa, 16 pompás színezett képpel, oktató és mulattató költeményekkel M. Mészáros Károlytól diszkötésben 80 kr.

Családi körökben igen kedves és épületes olvasmány minden hitfelekezetűek részére, melynek tartalma az általánosan elismert Zschokke klaszszikus művéhez az Ájtatosság óráihoz hasonlít, azonkívül minden elmélkedést megelőz egy hason tárgyu jeles erkölcsi mondatokat tartalmazó rövid versezet, berekeszt az elmélkedés tárgyából meritett egy vagy több ima „Mennyei szövétnek“ vallásos olvasó- és imakönyv. Irta Baksai Dániel. Nagy 8-adrét 33 iv, füzve 1 frt. 60 kr. Kemény kötésben 2 frt. Diszkötésben aranyvágással 4 frt.

Az imádságok külön is kaphatók ily cím alatt : „Üdvösség forrása az örök életre. Községes példány kemény kötésben 60 kr. Diszkiadás aranyvágással, tokban 1 ft. 60 kr.

Kis vadaskert. Képes és verses könyv ; jó gyermekeknek ajánlja M. Mészáros Károly. 12 színezett képpel aranyos kemény kötésben 80 kr.

Képek az állatországból, színezett képekkel 20 táblán arany nyomatu kötésben 1 frt.

Képes mesék 8 színezett képpel aranyos kötésben 72 kr.

Képes rajzok színezett képekkel aranyos kötésben 1 frt.

Képes vásárfia diszes kemény kötésben 1 frt.

Tündérvilág képekben diszkötésben 1 frt.

Népszerű természetrajz 1 füzet : Állatország. 20 kép-pel. Elemi iskolások használatára Irta Szél Farkas. Ára füzve 40 kr.

VEGYES.

Lelkes magyar misszionáriusunk Czelder Márton mult év Karácsony első napján szentelte fel Oláhországban, Pitesten az általa építtetett reform. magyar templomot és igtatta be ez egyház uj lelkészét, Nagy Józsefet.

A rimaszombati reform. egyház jubilált lelkésze, a gömöri egyházmegye nyugalmazott esperese : nt. Terhes Sámuel folyó év január 7-én jobb létre szenderült. Ő ritka képzettségű pap, érdemekben megöszült 80 éves hazafi, és a magyar irodalom hű napszámosa vala. Béke lengjen hamvai felett.

A „Protestáns egyházi és iskolai lap“ szerkesztőségéhez mult 1862-dik évben következő mennyiségű kegyadományok küldettek :

A moldva-oláhországi misszió számára: 1050 forint 61 $\frac{1}{2}$ kr. 107 darab arany, 12 ezüst huszas és egy darab két forintos tallér. A pesti prot. árvaintézetre: 132 forint 74 $\frac{1}{2}$ kr. Vizkáró-sultak számára: 201 forint 45 $\frac{1}{2}$ kr. egy darab két forintos tallér és két ezüst huszas. A pesti főiskolának: 16 for. 50 kr. Ráday-könyvtára: 104 for. 20 kr. és egy ezüst huszas. Melancthon szoborra: 20 for. $\frac{1}{2}$ kr. Luther emlékére 50 kr. Ezeken kívül több jótékony célokra: 338 for. 49 kr. A kimutatásban foglalt teljes összeg: 1760 forint 31 kr. 107 darab arany 17 ezüst huszas és 3 tallér.

Az egyetemes e. gyámintézet középponti tőkéje 1861-től kezdve 1862. december 15-dik napjáig 13,588 forintra növekedett. Hát a reformátusok domesticája hol maradt?

Az ágostai hitv. ev. bányakerület a kebelében született és lakozó minden theologusnak, addig mig ez a külföldi egyetemek valamelyikén tanul, félvéenként 25 ftnyi stipendiumot juttat. A stipendium megadása következő feltételekhez van kötve: 1) Hogy folyamodjék a superintendens utján a kerülethez s folyamodásához csatolja a) gimnáziumi b) theologiai c) candidaticumi bizonyítványait hiteles másolatban. Ki a candidatumot a bányakerületi suprens előtt le nem tette, az nem részesülhet a bányakerületi stipendiumban. 2) Külföldről köteles félvéenként hiteles bizonyítványt küldeni arról, hogy valamely egyetemen csakugyan immatriculálva van, egyszersmind azon tudományok sorát, melyet minden félévben hallgat. 3) A stipendium csak a külföldi egyetemen töltött első félévről szóló bizonyítványok beküldése és annak hogy a második félét is küntölti bebizonyítása után utalványoztatik és pedig azonnal két semesterre 50 fttal, mely az illetőnek helyébe küldetik. Székács József, szuperintendens.

A tiszántuli reform egyházkerületnek 1862. april havában tartott közgyűlési határozata folytán: A lelkészi vagy tanári pályára magukat a külországi egyetemekben s akadémiákban is tovább képezni igyekező azon ifjak, kik a Nagy-József-alapítványnak a folyó 1863-dik évfolyamra szóló 300 háromszáz osztrák forintnyi jótéteményét elnyerni ohajtják: folyamodványaikat kellőleg felszerelve a folyó évi april 5-ik napjáig főt. Balogh Péter szuperintendens urhoz adják be. Felvétetési kellékek: 1) Magyar születésű, reformált vallásu, s a debreceni főiskolában a felsőbb tudományokat bevégezett ifju legyen. 2) Észtehetsége kitűnő, erkölcsi jelleme feddhetetlen, igyekezete és szorgalma kitartó legyen. 3) Kitűzött életpályája a lelkészi vagy tanári hivatal legyen. 4) A filozofiai és theologiai tudományokon kívül, a latin nyelvben annyira jártas legyen, hogy a római klaszsi-

kus írókat jól értse; a görög nyelvtanban az iskolai bizonyítvány szerint kitűnő osztályzatú legyen: az élő nyelvek közül pedig a német nyelvet teljesen értse és egész folyékonyssággal beszélje: végre a francia nyelvben is bírjon oly előkészülettel, hogy a könyveket jól értse.

Szatmáron a csak pár hó előtt felállított felsőbb osztályu prot. növelde már is oly szép virágzásnak indult, hogy az elég tág helyiség nem elegendő a mindig szaporodó növendékek befogadására. Az intézet igazgatója Gyene Károly egyház gondnok ur, kinek ernyedetlen munkássága állította fel a rég szükségelt intézetet. Ingyen órákat adnak egész buzgalommal: Berky István lelkész, Bartók Gábor, Zombori Gedő, Orosz István s Nagy Áron tanár urak, s a nevelde vezetőnöje a tudományosan képzett, szakavatott özvegy Latinák Jánosné, kinek ernyedetlen buzgalma, szakavatottsága, ügyessége vetette meg az intézet nagy jövőjének alapját. A női munkákat Klugh Amália kisasszony tanítja. Ez intézet lévén Beregh, Ugocsa, Máramaros, Szabolcs és Szatmár megyék egyetlen felsőbb osztályu nőnevelője, igen ajánljuk e megyék lelkészeinek, hogy e nagy mérvű intézetet körükben ismertetni és ajánlani sziveskedjenek.

FÖLVILÁGOSÍTÁSUL *).

A hallgatás, igaztalan vádra, annyi mint a ránk fogott ténynek bevallása. Magam iránti kötelességnek tartom e szerint Arany J. által a Figyelő 24-dik számában mondottakra, melyekkel Válaszom nem adhatását okadatulja, a következők földerítését:

A t. szerkesztő ur, egyik általa kihagyatni kívánt mondatomat, így idézi „Brassai ur, mert minden más emberrel ellenvéleményben van, nem ember.“ E hűtlen idézéssel a t. szerkesztő ur, az esztelenség s impertinentia non plus ultrá-jának bélyegét süti a romra. Válaszomban e mondat igen is egy szóig így van, de előzményei-

*) Ezen cáfíratot, bár szorosán véve folyóiratunk határai közé nem tartozik is, mégis szívesen befogadtuk a vegyes rovatba azért, mert a nyílt, szabad szó protestáns lap szellemével nem ellenkeezhetik. Emberi s irodalmi becsület védelméért lapunk idegen nem lehet, s ez uttal annyival inkább nem, mert e „fölvilágosítás“ Pestén több lapoktól visszautasítván, végre lapunknál keresse menhelyét. Mi az igazságot mindenek felett szeretjük.

vel, melyeket a szerkesztő ur valónak látott elhagyni idézetében, teljesen ellenkező értelemben, t. i. következőleg: „Hallod-e t. olvasóm! Rousseau műve „Emil vagy a gyermeknevelésről“ nem gyermeknevelési mű, mert minden más gyermeknevelés ellen szól; az antikritika nem kritika, mert mások kritikája ellen van írva, Brassai ur mert minden más emberrel ellenvéleményben van; nem ember. Ime, így logikázik Salamon „erős logikájú“ embere.“ Akadhat-e oly gyenge értelmű, kinek magyaráznom kelljen hogy a kérdéses mondat korántsem állítás, de cáf, nem az én logikám, de Brassai ur logikájának satírája? annyi mintha így szólnék: Brassai ur állítása ép oly logikátlan mily logikátlan volna az, ha például ezt s ezt állitanám. S a mi legfájdalmasabb, még csak menteni sem vagyok képes szerkesztő ur eljárását ellenem, miután előbb (magánlevele szerint) kéziratomból írta ki e helyet s utóbb az általam, részére küldött példány is előtte állt. A Figyelő azon kisebb számu előfizetői, kiknek füzetem megküldetett, jelen főszoalásom nélkül is fogták látni a hűtlen idézést, de nem a sokkal nagyobb rész, kiknek példány nem jutott.

„Nem tele nnek neveztem Brassait?“ Brassai ur Rousseau tettét: hogy az atyai házból kidobta gyermekeit (holott azok, mint megmutattam, a későbbi törvényes házasság által törvényesítették) helyeslén, e gyermekeket „bitangoknak“ nevezi. E védelmet neveztem én nemtelennek, s nem Brassai urat. Ugy hiszem, e kettő nem egy. Arany J. ur jónak látta ezt is más színben tüntetni fel.

S még e kettőnél is meglepőbb volt rám nézve a t. szerkesztő ur harmadik tette. Az „unitárius“ sat.-féle helyet t. i. melyet cáfomból kihagytam, s melyről rajtam kívül egyedül a szerkesztő urnak volt tudomása, közzé tennie nem volt szabad; ép úgy nem, mint nem szabad, a magánlevél titkait. Mit fogna mondani Arany J. ur, ha én viszonzásul, mihez pedig most már teljes jogom volna, hozzám irt első levelének némely helyeit, miknek Brassai ur aligha meg fogna örülni, szintén nyilvánossá tenném? S még ahhoz szükség sem volt e profanatióra; mi könnyen lett volna elkerülhető következő mondattal: Szemere, követelésem helyességét maga is elismerni látszik azáltal, hogy legélesb kifejezését kihagyta röpiratából. Ha ezt ellenem teszi velem, perfidiának nevezném tettét, de barátom tette, mondja meg tehát azon barátom, minek nevezzem azt?

S mind ezen felül szerkesztő urat én előre értesítém, hogy irántai kiméletből utószavamban csak általánosságban szólandok, részletekbe bocsátkozni nem fogok. Miután azonban szerkesztő ur ép az általam kiméletből nem használt fegyverrel élt ellenem, elősorolva néhány kérdéses mondatomat, ez okból most már valónak lá-

tom, hogy én is szóljak rólok, valamint azok egy részéről is, melyek kitörlésére láthatatlanban kívántatott tőlem felhatalmazás, s melyek visszaküldetett kéziratomban a törölő kék írónnal megjegyezve láthatók. A mily vérig bosszantók voltak ezek rám nézve, úgy hiszem ép oly mulatságosak lesznek az olvasó előtt.

A „dühös kakukot“ nem védem, mert az, mint szerkesztő ur is megjegyzi, valóban hallatlan. Dühös kakuk! nem, ennek még soha nem nevezte író, ellenfelét; számárnak, ökörnek, Luther korában a vitatkozó szent atyák gyakran, de kakuknak soha sem. S tán még ennél is borzasztóbb, hogy ugyanazon mondatban Kolozsvárt kakukórának festi képzeletem.

Kicsinyes aggatódzásaira Brassai urnak ezt mondom: „minutiarum magister, s Domitiánként a legyeket csapkodja“ azaz: *muscas captat*. Kívántatott hogy töröljem ki (Brassai urról azt állítani: hogy *muscas captat*, nem szabad)!

Brassai ur, a Figyelő egyik számában „hórihorgas“-nak (magas termetűnek) nevezi magát. Ezt oly helyen, hol előhozására szükség volt, ismétlem. „Nem adható!“ (Isten ments! hogy Brassai urat, habár tulajdon szavaival is, hórihorgasnak merje nevezni valaki).

A Wielandróli cikkben azt mondom: hogy Brassai urat, az általam tekintélyül fölhozott Goethe, Schlegel, Stael, Jean Paul cáfjai pozdorjává törték össze. „Töröljem ki a pozdorját,“ (megsérténé Brassai urat)!

„Kiugrott, mint Brassai ur Wieland szobájából.“ „Nem adható!“ (Brassai urat Wieland szobájából kiugratni nem szabad).

„Brassai ur, „mind a hét gyermeket elszámálná.“ Nem adható! mi okból? „mert nem illik oda formailag.“

„Nem említi dicséretből? gyönyörű logika!“ „Nem adható!“

„De előbb meg kell tudnod tőle t. olvasóm széles száraz hosszasan.“ „Nem adható!“ (Brassai ur modora sem széles, sem száraz, sem hosszasan).

„Oly messze van sat., mint Brassai urtól a humanus modor.“ „Nem adható!“ (Inhumanus modort követni a Figyelőben szabad, de azt inhumanusnak nevezni nem szabad).

„Önhittség.“ „Nem adható!“ Változtassam így: „önelégteltség.“

„Gyöngé psycholog“ „gyöngé kertész“ a „gyöngé,“ mind két helyütt kitörlendő.

„Risum teneatis“ a világért sem adható.

S hát még arra mit mondjunk, hogy bár Brassai urnak „buzgó szabadságapostol“om miatti üres aggatódzása készséggel ada-

tott, az általam Brassai ur egyik mondatában fölöslegesnek jegyzett kis „a“ ellenben kitörültetik.

S mind ez, csak felét teszi a kihagyatni kívánt helyeknek, de mellőzöm a többit. Való, hogy második levelében Arany J. ur, már csak néhány helynek kihagyását kívánta, de fölingereltetvén első levele által, engednem többé nem lehetett. „Ich merkte die Absicht, und verstummte.“ S annyival inkább, mert másik fele kéziratomnak (fele küldetett fel; s nem mint szerkesztő ur írja : negyede) valószínűleg újra hosszas alkudozásokra adott volna alkalmat.

Mit t. szerkesztő ur a szerkesztői jogokról mond, mind az válaszom nem adására alkalmazva, teljesen alaptalan. Ha tornát adunk, egyenlő fegyverekkel harcoltassuk vivóinkat, de egyiknek kezébe éles, másiknak kezébe csorba kardot adni, ehhez tagadom, hogy joga legyen a szerkesztőknek. Szerkesztő ur elve az illedelmes modorról nagyon is helyes, csak az benne a mulatságos, hogy ez elvet csak Válaszom adásának megtagadásakor fedezte föl, Brassai ur cikke adásakor ellenben, még nem jutott eszébe. Az illemrőli tanácsokat nem nekem, de Brassai urnak, mint kezdőnek az általunk bírált kérdésben, kellett volna adni. A kívánt humanus modor e szerint, miután az csupán az egyik féltől követeltetett, nem volt egyéb ürügynél; a cél Brassainak bókolás, ha szinte régi barátunk megsértése árán is, s ha szintén annak biztos tudatában is, hogy laphoz, melyben egyik dolgozótársnak, a másik szinte fölhítt dolgozótárs ellenében, ily kiváltságok adatnak, közeledni többé tiltani fogja önérzetem. „Ez még nem lépett tul a kellő határon!“ „az már tullépett!“ ép ezen mérlegelés mögé buvhat legkönnyebben a szerkesztői önkény. Írja Szemere a Brassai ur cikkét „tullépett volna“ írja Brassai ur a Szemeréét „nem lépett volna tul.“ Azonban föltéve, de meg nem engedve, hogy Válaszom pár helye a Brassai uréin is tulment, nem de a viszonyos jogosság elve azt kívánja, hogy csak e pár hely törültessék ki, nem pedig egyszersmind azon rakás apróság is, melyre a legmerészebb állítással sem fogható hogy tulmentek Brassai ur élesebb helyein. Vagy tán szerkesztő ur észlelése szerint a „fiasco“ s „cerebrum non habet“ félék, még nem mentek tul; a „gyöngö“ epitheton, s felesleges „a“ kimutatása ellenben tul ment? De ime a magánlevél pár kifejezése (magukat a kifejezéseket elhallgatom) azt állítja, hogy Brassai ur nagyon is tulment; mi csodaszerű tünemény tehát, hogy cikke szerkesztő ur szilárd elve ellenére is adható volt.

Nem lesz fölösleges, még azon bár csekélységet is, miután az szerkesztő ur részrehajlására nézve nagyon jellemző fölemlíteni, hogy szerkesztő ur kifejezése szerint, Válaszom, mely a Brassai ur cikke

után kevesebb, mint harmadfél hó mulva küldetett fel, elkésettnek mondatik; a Brassai ur cikkének második fele ellenben, mely felszólításomra: hogy folytassa, három hó mulva jelent meg (bár tán nyolceszorta kevesebb enyimnél) nem látszott „elkésettnek.”

A ceheskedés nem dicséretes! de ha mind a mellett is ceheskedünk, ne adjuk a szerkesztői önkénynek e tisztas címet: szerkesztői jog.

Arany J. ur, ki mint láttuk hűtlen idézést, s nem szabados közlést volt képes barátja ellen elkövetni (nincs most már szükség ellenre, mit hajdan az ellenség tett, most már a jó barátok vállalták el) igazolását következő szép sententiával (csak szép sententiát a végire! ez mindent helyre hoz, ha bucsuzáskor ajtómnál megcsókoltam vendégemet, semmi panasza nem lehet, habár benn a szobában felpofoztam is) végzi be: „de én sokkal inkább becsülöm Szemerét sat. hogy sem irányában tovább terjeszkedjem, mint a meddig az önvédelem kötelessége kényszerít! Kérem, barátunk, sőt bár ellenségünk ellenében is idézni oly mondatot, melyet az nem mondott, mely a mondót beszennyezné, s profanálni azonkívül más mondatát, mely általa önként kihagyatott, s melyről mint feljebb emlitém, csak két-
tőnknek volt tudomása, tartozik-e a nemes „önvédelem kötelességei“ közé? Ha tiszt. barátom Arany, keblébe nyul, ön maga azt fogja mondani: „nem!”

Szemeré Miklós.

U. i. (Három hó mulva). Jelen felszólalásomnak a Sz. i. Figyelőben lett volna helye; de szüreten létem miatt a Figyelőnek Arany cáfját hozó száma csak a lap megszűnte előtt pár nappal jutott kezemhez, s kérdés, vajjon nem jutott volna e szinte a Brassai ellen irt válaszsorsára, vajjon nem utasított volna e szinte vissza a „tul ment“-ség cége alatt. Azt hiszem: igen! Kényszerülve valék tehát néhány pesti úgy politikai mint szépirodalmi lapok ajtaján kopogtatni, s valóban is ott zárandokolt, ott kopogtatott jelen iratom sorban öt lap ajtaján egy egész hóig, hasztalan. Hasztalan, a nyilvánosság (?) organumának ajtaján! És mi vidékiek e lapokra, melyek (ha nem céhökhez tartozunk) oly készek adni megbecstelenítésünket; öngazolásunkat vagy jogos megtorlásunkat ellenben (ha céhbeli támadtatik meg általunk) a do ut des, facio ut facias elvénél fogva, oly készek visszautasítani — előfizetünk! Ime, ez oka jelen cáfom ily késői megjelenésének. Sokára jelenik meg, mondom e cáfiratom, de becsületkérdésben nincsen elévülés, s én részemről könnyen feledek, szíves szóra, bármi nagy sérelmet is, de csak miután a sértővel megküzdöttem.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

Március 10. 1863.

KÉRDÉSEK KÉRDÉSE.

I.

A kisegyházi levita barátjának az almási káplánának.

Kisegyház, márc. 28. 1862.

Kedves barátom! Holtig tanul a jó pap, ez az én kedvenc szójárásom, melyről engem e vidéken mindenki ismer, s melyért már egyszer, midőn e mondat a vizitációkor kisiklott ajkamon, meg is neheztelt rám, tudod ki, mert azt magára vette, vélvén hogy ama nyolc darab duisburgi miscellancára célzok, melyek thekájában a legutóbbi dátumu könyveket képviselik. A tanulmányozás és elmélkedés volt az én elemem, mióta önállólag gondolkozni tudok, erre pedig a szegénység és elhagyatottság már grammatista koromban megtanított. Volt idő mikor a fütölyuk parázsa mellett a találomra kezembe akadt könyv lapjait betéve édes merengésbe szenderültem át s ily fél éber koromban képzeletem többnyire becses könyvtárakban vagy muzeumokban hordozott s ha el elborult előttem az igazság fénye, a sok fölvilágosító könyv és adat valami szimpateticus mozzanat következtében mind lábra kelt s tolongva nyomult kezeimbe.

Az élet megtanított arra, mit már akkor is sejték, hogy ez csak szép álm, hogy megmarkolja olykor hideg kezével a kételkedés szívünket s nem találunk rokon keblet, melynek melege annak fagyasztó szorítását enyhítené, nem veti közbe magát jó sorsunk, hogy kezünkbe játszék oly szellemterméket, mely magáról a kétely ugyanazon boszorkánynyomását

már lerázta s az igazságot megpillantotta. Fantastának gunyoltatok sokszor, midőn a hónapokig, évekig hordott kéte-lyeket keblem már nem bírva, legvidámabb beszélgetések közé mint hideg kigyót, saját kifejezések, oda csusztattam egy-egy theologiai controverskérdést. A kikacagtatás, a guny fáj a jövődő bajtársaktól, annyival inkább mert lát-tam bennetek a leendő papokat, kik már a pálya kezdetén midőn pedig még a szellem tulbuzgó, közönyösséget öltötte-tek magatokra, keserű gyümölcsnek tekintitek az eszmét, melyet egész éltetek vezérévé szabad akarattal választotta-tok. Csak te voltál néha kibén keserves kérdő jellé vált ar-com szánalmat gerjesztett s szép lelked és szerencsés memo-riád tárából megborogattad zsibongó fejemet egy-egy au-gustinusi, melanchtoni vagy kalvini idézettel s ha jó akartál lenni kezedbe vetted az evangéliumot s oda tartád szemem elé a megváltó ez vagy amaz mondatát; mely legmakacsabb kéte-lyeimet is rendesen eloszlatá.

Később egy védtelen pillanatodban kiláttam belőled, hogy téged is érzékenyen bántanak olykor a kéte-lyek, de vagy könnyű kedélyed vagy jeles észtehetséged mindannyi-szor visszaüzi azoknak ostromát. De az én nehézkes gon-dolkozásmódom s el elbolyongó képzelmem kinosabbakká tette ezeket rám, mintrád nézve. Én ki gyermek koromban is midőn a puni háborukat tanultuk, egy hónapig csak azon töp-rengettem : hogy állna most a világ ha Róma helyett Kart-hágó győz; midőn egy hittani kérdést össze göböződni lát-tam lelkemben, mindannyiszor végig mászott eszem az egész keresztyén valláson, hogy mi változást szenvednének annak egyes tanai ha az előttem álló kérdés ilyen vagy amolyan megfejtést nyerne. És mi eredményre jutottam, arra : hogy a keresztyén vallás minden tényei oly összefüggő egészet al-kotnak, hogy azok közül akármelyiket akarjuk is mozgatni az egész megrogygyan. Te midőn ezt előtted elmondám ka-cagva válaszolád, hogy ez új fölfedezést már akárhány régi föl-iantban olvastad. Elhittem, de figyelmeztettelek arra, hogy más ám valakinek helyes véleményét elolvasás után megér-teni, más pedig ha azt önnön magunkban belküzdelem, hosszú vajudas után m. e. megteremtjük. Az ily igazságok már azok mikről kedves emlékü theológia tanárunk oly jó izüen mondo-gatta el : tudom mert tudom, miket én ha megtámad-tatnak védni is bátorodom. Ilyen meggyőződés mellett érez-

hetem lelkemet nyugodtan, midőn az ezredéves hatályu keresztyén tanoknak a néhány lustrumnyi életkoru geológia és chemia tulbuzgó hiyei neki fognak s azokat nyirbálni desoxidálni akarják.

A gondviselés, mely fölülmulhatlan képzőmester e hazának oly tájára vetett akademikus rektorul ifju koromban, hol a keresztyén hit világa végsőt lobogott, hol egy-egy a kétely, vagy vallás iránti közöny ostorával megvert pásztor-tól elszéledt nyáj elzüllött neki vadult s midőn erővel lőn visszaterelve, kolomposai példájára saját pásztoraít öklelte. És ha ennek okát kutattam, mindenütt rá jövék, hogy az evangyélium hirdetőiben hiányzik az erős hit, mely a hol jelen van ott lelkesít, oktat rendez és a lélek minden jó gyümölcseit, miket Pál apostol felemlit, megtermi. A vallásnak összefüggő felfogása, annak minden tanai és tényeiről szilárd meggyőződés, szóval azon öntudatos bizalom, mely tudja hanyadán van témájával, ez képes hitet teremteni másban is. Ezt nem hűti le buzgalmában karácsoni, husvéti vagy pünkösti beszédei közt e vagy ama racionalistikus eszme vagy rendszer, mely a külföldről beszármazott s egy-egy sok országot és tengert látott akademikus szűk koponyájának prokrustes ágyában vagy nyakaszegetté vagy lábatörötté vált s ily alakban jut sokszor el a legátusok vagy szupplikánsok útján némelyikünk füléhez.

Mécssem halálharcot viv a rá toluló sötétséggel, levele-met hát berekesztem, máskorra is hagyok valamit, jó éjszakát.

U. i. Köszönöm Voltaire bible commentéjét, mit küldeni szives voltál, jól mulattam rajta. A gonosz Voltaire látva, hogy neve már ugy is meg van alapítva és élni fog, pedig ugy hogy egy kis sottise már nem árt neki; kétséggel satyrát akart írni némely bibliamagyarázó theologusra, s hogy annál jobban mimeljen, maga is egész komolyan látszik beszélni. Jó is volna ha minden rosz irányu műnek már mindjárt homlokán oly tisztán ki volna nyomva Mephisto bélyege, kit Pál így mutat be a keresztyén publikumnak „hazug és hazugságnak atyja.“

*
A fenti fordítások a bibliai szövegek alapján készültek, és a fordítások a fordítások alapján készültek.

II.

Az almási káplán válasza.

Almás, április 20.

K. B. Irigylem a te befejezett hitedet ha önelégült bizonyozásaid után is el tudnám hinni, hogy oly erős lábon állsz a hit dolgában. Furcsa az a te theologiai modorod, melynél fogva ha eszedbe jut, hogy a kételkedés szellemével, mely falusi magányodban hozzád lopózik birokra kelj, előveszesz egy Voltairet Shaftesburyt vagy Bahrdtot s más ily elhírhedt theologusokat s ha vastag érveiket sikerül halomra döntened tüstént hekatombát ünnepelsz s hited szilárd talapzatára oly öntelt büszkeséggel fekszel rá mint valami kőoroszlány. Fehér holló vagy mondhatnám rock madár barátoskám az az erős hit a mai világban, s ha vele valamely qualificált templomi közönség elé állnál úgy megbámulnának mintha valami fossilis római sisakot nyomnál a fejedbe. Kömnyü neked a te faludban prédikálni hol magad gondolkozol és hiszesz az egész gyülekezet helyett, de ha itt a mi compossessoraink közt beszélnél pl. a Jairus leányáról vagy az öt kenyérről és két halról s mernéd azokat nem allegorice magyarázni majd letorkolnák grabsa beszédedet ily forma szavakkal: „hát nem ismeri reverende a theologia jelen álláspontját, hát nem olvasta Strauszt, Lücket, Baurt, Schweizert sat., hogy nekünk itt elavult dogmákat talál ki, miket Liebig vegykonyhája régen ad absurdum deducált.“ Midőn te husvéti lelkesedésedben a feltámadt Krisztus üres koporsójához vezeted hiveidet s ünnepi örömmel hirdeted nékik, hogy az ki innen kikelt lett azoknak kik elaludtanak első zsengéjük s ígéréd nékik, hogy dicsőséges testben ismét meglátják azokat kikért ez évben könnyeik folytak, midőn a theodicaea postulátumánál fogva a jövő életbeli jutalom vagy büntetésről szólsz, talán mindenki megnyugszik beszédeden: de itt ha minden erre vonatkozó szavad mellé, ha úgy suttyomban is, hozzá nem csusztatod a szellemi clausulát, ha azt nem mondod, hogy visióban öleljük kedveseinket s visióban kapjuk meg jutalmunkat, a hives fölvilágosult világnézeteit botránoztatod, s öntudatod hogy a hitéletet gyarapítád, dugába dől. Én ugyan magam is meg vagyok győződve arról, hogy a testi föltámadás hite a farizeismus maradványa nálunk, s

hogy Hadrián császár volt a legőszintébb keresztyén theologus, ki szellemétől így búcsúzott el: *va le anima vagula nudula*, de mivel azt hittem balul miszerint ez a föltámadásról bibliai tan bele tartozik a hitéletbe, predikáltam azt, és úgy a mint az öreg Péceli vagy Kiss Ádám megírták. Azonban mivel hibázott nálam a *pectus quod disertum fecisset*, tudtam hogy beszédem s okoskodásom nem sok épületet fog szülni. Mert a mit az angol példabeszéd így fejez ki: *he is a good orator who can persuade himself to believe that which authers ought to believe* rám nem quadrált. Azonban képzeld mily örömmel lélekzettem föl, mily kö esett le szivemről, midőn a szomszéd ormosi pap a pr. Kirchenzeitung 13. számát kezemhez küldé, melyben Tigurumnak papja, kinek kell tudnia hogy mit mond, bebizonyítja hogy mivel a biblia egyik fele tanítja a testi föltámadást a másik fele pedig nem, tehát a plus a minust lerontván marad zero. Csak szép az midőn már így *pondere mensura et numero* be lehet valamit bizonyítani. Köszönetemet hát megosztom közte és a közt ki a mi egyházi lapunk 15. számában Schweizer kritikáját a közönségnek bemutatja. S hogy a hála kettőzött legyen elküldöm neked is olvasd, örvendj neki, láss uj világot s tanulj holtig jó pap!

III.

A levita a káplánnak.

Kisegyház, ápril 25.

Épen temetésről jöttem haza, beszélgetvén a funerátorral a megboldogult példás vallásosságáról, midőn egy fiu kezembe adja küldeményedet. Bele tekintek, s a mennyit egy pillantás kikaphat, azon rágódám hazáig, s e gondolatok épen folytatásai voltak azoknak mikkel én a temetőben bibelődtem. Felöltöttek t. i. ott agyamban oly otiosus kérdések mik egy hajszálgyaluló scholastikusnak megszerezték volna a doktori palmát: mily ruházattal, mily frizurával támadunk fel, hány évesnek fogunk kinézni sat.; midőn pillantásom egy mellettem levő boroszlán bokorra vetődött, melynek a téli merevségtől még szinte csörgő ágain az első piros virágocskák diszlettek. Egy benső hang e látmányt így commentálta nekem: „lassu hitű ember! hát nem látod hogy azon virág-

szirmok miket a mult évben erdön, berken tul ragadott a szél, ujra elötüntek, látod őket olyanoknak milyenek a le- hullottak voltak legszebb diszükben, az anyag, mely alkotásukra szükséges a föld rejtett csatornáin a légtenger örök hullámozó árján kifogyhatlan, s midőn az idő teljessége eljön a sokáig csupasz galy felöltözködve áll előtted!" Mindamelletts is hogy az ily belső meg-meg esendülő szöveg iránt csaknem oly reverentiával viseltetem, mint Szokrates a maga daimonionához : hasonlatát ezuttal mégis sántikálónak talál- tam, s célttévesszettnek a munkát, mely a föltámadás miként- jét oly tövéig kutatja. Küldeményedből kikapott pár szó azt a gondolatot ébreszté hát bennem, hogy valaki a kor eltör- pült, elnyomorodott hitéletén drastikus szerekekkel akarván segíteni annyira élére állítja a dolgot, hogy ellene oly próbált hitbajnok is mint Schweizer felszólal.

Csalatkoztam, s ez által meggyőződtem arról, hogy a legbölcsebb ember is ember s állithat olyat mi másban meg- győződést épen nem szült. Két napig olvastam, kettőig ru- mináltam a dolgot úgy bele ettem magam, hogy a négy evan- gyélista utolsó fejezeteit könyv nélkül el tudnám mondani; és az ötödik napon ime leülök, hogy neked megírfam a mit gondolok. Nem hamarkodtam el a dolgot s jóllehet baráti le- velet írok az ügy szent volta kívánja, hogy még így is jól átgondolt szavakkal éljek, s könnyelműen odavetett gondola- tokat ne használjak.

Ismét átballagtam eszemmel a vallás axiomáit s láttam azokat csupa postulátumokká sőt hypothesisekké olvadni, ha az élet utáni állapot és mindaz, mit a feltámadás nevéen kö- zönségesen érteni szoktunk, a pusztá szellemi fönmaradás szerény ígértévé vonatik össze, mit akármely régi bölcsész- től is megnyerhetnénk. A szellem, ha ennek léte is bizonyi- tékra nem szorul a mai világbölcsélet előtt, mint öröklétü ha- tály, nem szorul arra, hogy őt föltámadással biztatgassuk s így a szellemi föltámadás nem érthető beszéd. A minek föl- támadásra van szüksége olyan valami az, minek meg is lehet halni, az pedig csak a test a maga compositiójában, és ha en- nek viszont egyesülését megengedni nem akarjuk, akkor az evangyélium világos szavai ellenére ejtsük el a „föltáma- dás“ kifejezést, s használjunk mindent csak ezt ne.

A mi pedig a következő mondatát illeti a tigurumi theo- lógnak : itt oly fenakadások léteznek mik a természetkutatás-

ból (?) származván nem legyőzhetők ily beszéddel.“ Isten szabad lény és így föltámaszthatja a halottakat is; erre azt gondolom hogy az idézett mondattal minden legyőzhető; mert ez nem egyéb mint a megfoghatatlan Istenség bölcsességébe, hatalmába és jóságába vetett józan hit legrövidebb legkövetkezetesebb nyilatkozata.

Mert a természetkutatás ama rövid de velős panegirise épen nem elcsavarva azt is teheti: „a mi megfoghatatlan arra a tudomány rámondhatja, hogy nem igaz;“ ezt pedig ne állítsuk, mert evvel saját létünket, a szellemi hatást, világot, istent mindent meg kellene tagadnunk. Messze van még az az idő, mikor a tudomány teljeskorúságra jut, hogy méltán idézheti tribunálja elé a hit tényeit. Sok retorta elpattan addig, nem sejtett erők hatásától, míg az ezredéves tekintélyű tagadhatlan isteni kijelentés a keresztyén vallás lényeges tényei az emberi tudományban jogos kritikust fognak elismerni. Addig tehát míg ez lesz mi természetesb, hogy ott hol az Istentől közvetlen tanított apostol is így kiált föl „oh Isten bölcsességének megfoghatatlan titka! a tudomány vagy vonuljon félre, vagy ha kutat, a minthogy ez kíváncsú is, ne tagadjon mindjárt ha valamit nem ért.

Ez csekélységem ítélete a mű elvéről és irányáról; egyes állításaira fogamzott gondolataimat, ha azok fejemben jobban megérnek egy vagy más izben elmondogatom. Leveledben foglalt saját beszédeidre nem is válaszolok, azok legjobban kommentálják önmön magukat s mutatják, hogy bened a szív szent meggyőződése küzd a hánykódó elmével s ezért rajtuk ama kesernyész hangulat, Önmagad vagy cáfolata magadnak jó szolgám. Áldásom rád!

V.

A káplán a levitának.

Almás, május 16.

Nagyobbrészt az a kimenetele szokott ugyan lenni a nem tudható tárgyak felőli tudományos vitatkozásnak, hogy mindenik fél meglevén győződve arról, hogy ő tudja azt legjobban a mit nem tudhatni; ellenfele érveit mindig azon mellékgondolattal hallgatja végig, hogy erre vagy amarra mit replikázzon. Vagy ha őszinte akar lenni, s nincs valami szer-

feletti irodalmi tekintélye a mit minden áron meg kell mentenie, azt mondja legfőlebb zárszóul mit az egyszeri baranyai ember, midőn a föltámadás felőli kételyeit a papnak előadván, emez őszinte meggyőződésének ékesszólásával igyekezik vele a dolgot megértetni: „hisz tisztelendő uram sajdítom én azt vagy mi és az ő tudalmas szavaira el is hiszem, de meglássa kigyelmed még se lesz az úgy!“ De a példabeszéd azt tartja: egyszer esik meg a mi soha sem, s történhetik az a csoda, hogy két vitatkozó theologus közül az egyik oly igazságot kap nyelvére, melynek ereje a másikat nem csak meggyőzetése őszinte bevallására, de az ellenvélemény elfogadására is bírhatja: ám folytassuk jó remény fejében levelezőseinket.

A prot. lap két utóbbi számában a tárgy derekasán meg van vitatva s úgy látszik hogy hazánk theologusai rá jöttek, miszerint nem az a fő dolog emberi s keresztyéni létünk körül, hogy a lukmás véka vagy kármentő feletti viták a papok és hívek közt minél diplomaticébb egyenlítettessenek ki, hanem ez: teremtsünk hitet s hogy ezt teremthessenek az illetők, maguk is legyenek tisztában avval a mit himniök kell. A hittani irodalom epimenidesi álma után kezdi mutatni az első serkenés jelenségeit s képzelheted, hogy e fölötti örömemre nem kellemesen hatotta földesi öreg páternek e megjegyzése: „az egész dolog elhamarkodás, a magyar prot. theologiai műveltség még nem áll azon a fokon, hogy sikerreményével vitathatók a magasb hittani kérdéseket. Miveljük inkább a ránk nézve illetékes mezőket, mint a lelkipásztori gondviselés, liturgiák, egyházi szónoklat sat. a többieket hagyjuk a németeknek.“ Mondtam neki mit tesz ez, hogy mindig a más szájával rángjunk s míg uszni nem tudunk ne menjünk a vízbe. Ha azt akarjuk hogy hazánkban a protestantismusnak ne az legyen a legnagyobb vívmánya, hogy a nemzeti és alkotmányos élet üldözött geniusát asylumába fogadja, emlőin sokszor vére hullásával táplálja, hanem a hitéletet is megszülje embereiben, vallásminőségi céljának mindenben megfeleljen, akkor egy pere is drága. A tárgy mely körül az eszmeesere történik nem valami szociális kérdés, mely egy Furier vagy Saint Simon magas lelkében megfogalmazva, míg Frankhonban az idők teljességének üdítő gyümölcsévé érett,

honunk viszonyai közt még képtelen izü vackorra esencvész-nék, nem hanem emberi létünk közfontosságú kérdéseit tartalmazza, mik napszámost úgy mint gyárost egyenlő mérvben érdekelnek, mik hogy tisztába jöjenek csak az nem akarhatja, ki a hit tárgyait oly privat speculatio forrásául tekintí mint a gyáros az ő gyárát. Hogy pedig e vitatások soha az absolut negatiók oly terére ne csapjanak, melyre őket a keresztény ember botráncokzás nélkül nem követheti, arról kezeskedik szentsége e tárgynak, mely rendületlen tekintélyének öntudatában méltán mondhatja a körülte őszinte akarat-tal forgolódókról, mit Cicero mondat orátorában a delfősi Apolloról:

Suarum rerum incerti, quos ego mea ex ope ex incertis certos compotesque consilii dimitto, ut ne res temere tractent turbidas.

De épen e vitatások közt fog kitűnni, hogy melyik tárgy tartozik lényegesen a hitélethez, melyiket lehet meggyőződéssel prédikálnunk s vele hasonló meggyőződést keltenünk a nélkül, hogy a tapasztalati élet zavarná annak lelkünkbeni consolidálását. Én azt hiszem, minden könnyebben menne, ha soha sem engednők meg azt, hogy a bibliai tan avult mezében a világbölcselet szebb öltözéke mellett minden lépten nyomon kiríjon. Hogy a bibliában ugyan meglevő, de a hagyomány által eltorzított tanokban az előttünk élt népmilliók megnyugvásukat találták, nem szolgálhat okul arra, hogy mi is azt tegyük s ők lássák ha csalatkoztak. Talán a dogmák azon nehezkesége lesz oka annak, hogy az emberiség mindig alternativában lévén a vallás tanai és a természettan kété-szerkettővel bebizonyított állításai közt, a hitéletet kétely váltotta föl lelkében, mely tetteiben is megtermette fanyar gyümölcseit.

Ime ezért örvendek én nagyon a prot. lapban megjelent ama két legutóbbi cikknek a föltámadásról, mely látván e tannak vastag és bozontos voltát, a már szükségessé vált correctivummal, a tudomány nyíró ollójával azt oly elfogadhatóvá oly tetszetőssé, oly finom vékonyná idomítá, hogy immár mindenki beveheti azt a nélkül, hogy vele elméjét megterhelné. E két cikk teljesen megfelel mindazokra miket a lap 18-dik számának elején egy szinte igen jeles, de a régi bibliai tan módosítása miatt talán alaptalan aggodalmakat

tápláló hazai theológ felhoz, s nézeteiket alá is irom hozzájuk tennivalóm nincs.

Azt ugyan még egész bizonyossággal nem tudom, mert még vele kísérletet tenni alkalmam s elég időm nem volt, hogy szül-e ez szintoly megnyugvást mint melyet a testi föltámadás hite eddig az azt hívőkben szülni látszott; azonban én hiszem, hogy igen már csak azért is, mert ha a régi tan is, melyet im elhagyandónak lenni bebizonyítottunk, minden fogyatkozásai mellett is szült nyugodt életet s csendes halált a keresztyénnek, mennyivel inkább teheti ezt e megigazitott, kitisztázott és sublimált tan. Különben az igazság csak igazság marad, szüljön bár szent megnyugvást, vagy lelki hányattatást.

Már most csak nem mondhatod, hogy a tárgyhoz nem szólottam s megvallom, hogy magam előtt is oly meggyőző erejűnek látszik levelemnek kivált utólja, hogy avval téged nehezkes, aggodalmas ódon nézeteidből valószínűleg kigyógyitlak. Béke veled!

V.

A levita a káplánnak.

Kisegyház, július 3.

Halát adok Istennek ki meghagyta érnem azon időt midőn a magyar theologiai irodalom az első kísérletet teszi, hogy magát a külföld nyomasztó kötelékeiből kiszabadítsa. Igaz ugyan hogy ez még olyan, mint a gólyafi első kísérlete melynek csak a szomszéd házra irányzott repülése akármily csekély dolognak láttassék is egy idegen gólya előtt, önmaga és rokonai nem győznek rajta eleget tapsolni. Mert inter nos, ama két ujsági cikk, melynek elveit te aláírtad meglehetősen magán hordja az első kísérletnek nyomait, s látszik hogy ártatlan emberek irták, mert mindkettő buzgó vallást tesz hitéről cikke elején s a hit legboldogítóbb legfontosabb tárgyának mondja azt, minek tagadásába később bele esik. De hogy mily gyorsan fogunk haladhatni e téren, mutatja a második lépés, mely Föltámadás és spiritualismus cím alatt tegnap jött kezeim közé, s mely következetes tudományi szilárdság tekintetében legalább egy évtizedi fejlődést mutat. A boncolgató kritika ebben is találna ugyan némi

főnakadást pl. ott hol némely theologiai rendszert szokatlan, bár épen nem érthetetlen vagy képtelen nevekkel legnagyobb általánosságban nevez el. Ki egész életét oly sikeresen szentelte a tanulmánynak arról az ily dolgok körüli járatlanságot föltenni nem lehet, s e dolog magyarázatát inkább abban keresem, hogy előtte mindig főcélja lebegvén némely theologiai szélsőség festését pár merész vonással végezni a nélkül hogy ez vagy amaz encyclopaediából egész szabátossággal írná ki azoknak meghatározását. Csak azt ohajtottam volna nem olvashatni a mit az utószóban említ a szerző, s melyet talán maga is azért nyomtatott külön lapra, hogy azt még mindig lemetszhesse onnan. Bár lemetszette volna.

Örömdet hát mint mondom teljesen osztom a fölött, hogy valahára ébredünk s mely reményt nyújt arra, hogy a magyar theologiai művek levetik azt a tarkaságot, melybe őket a sok csillag scholion, parenthesis és idézet öltözteté, melyre már rátekintve is fejszédülés környékezte az embert. Miután az Európa minden nyelvein összehordott idézeteken átküzdötte magát az olvasó, három fontos kérdés támadt lelkében, első az, hogy mit is olvasott voltaképen, s a chaoticus idézetek összege micsoda végeredményt ad, másodsor: hogy birta szerző azt a sok tenger könyvet és nyelvet megtanulni, harmadszor mit tanít a tárgyról a könyv maga.

Most veszem észre, hogy leveled utórészére nyilatkozzattal tartozom, azonban megbocsáss, hogy az általa oly meggyőzőknek tartott szavaid és cikkeid után sem érzem magamban a veritas declarata azon szent békéjét, mely véleményed szerint biztos záloga e megigazitott, megfínomított hitcikk igaz voltának. S bátorságom annál nagyobb, mert ime egy tekintélyes theolog világos szavai is mellettem vannak s ilyenkor szerénytelenségnek tartanám még valamit beszélni a tárgyhoz, mint azt hogy olvasd meg illő figyelemmel. Salem!

VI.

A káplán a levitának.

Almás, október 20.

Annyi volt a dolgom a közelebb lefolyt hónapokban, hogy leveledre s az abban fölemlitettekre nem írhattam, csak ugy töredékes odavetett szókkal pedig silánykodni nem akar-

tam oly művet illetőleg mint az említett röpirat, melytől ha az absolut meggyőző erőt el merném is vitatni akarni, de a szép nyelvezet, tiszta előadás, következetes gondolatmenet s főkép a hittelt pectusért az őszinte méltánylatot megtagadnom lehetetlen: Most hála az égnek be van már fejezve a nagy zavar mely itt a lelkes és hives (parcae a non parcendo) közt a paphér szedő vékának egy meszelylyel meg vagy meg nem kevesbitése körül foly s én a rám, mint káplánra nehezült ideiglenes hivatalviselés terhétől megszabadultam. Hol van ott a hit, keresztyéni szellem, hol a szeretet indulata, melyről írva van, hogy mindent elfödöz, hol az egyház népe irigy panaszos kézzel nyújtja az oltárra a morzsalékokat, melyekből élésre nagy apostolunk utasítja az egyház szolgáit, hol vadállati civódással dul pásztora ellen az Istenországának népe. Hány egyháznak történetét, hány megtört ifju lelkesedésnek, hány kialudt hitlángnak szomorú történetét írná le az, ki avatott tollal az almási vékaügy pragmatiaját előadná a világnak. De fátyolt a sötét képekre, rejtjük el a vérző sebeket s ha egyébbel nem, süppedő szeméttel töltjük be azon szakadékot, melyet a hitétvesztett nép bódult dühe vajt a keresztyéni szeretet gránit sziklájába, mely mint talapzat hajdan egyeseket úgy mint községek a megváltóban vetett közös hitben összezsugorított.

Te tudom mindjárt készen vagy panacaeáddal s cátoi fáradhatatlansággal mondd rá stereotyp szavadat „teremtünk hitet az ige hirdetőkben.“ Igazad van, én is ezt látom orvosságnak, nem a sok eredménytelen gyűléskedést s indítványozást a domesticák disciplinárék, liturgiálék, pastoralék s ezek mellett sok láré-fárék körül, mik mind jó magok lehetnek ugyan, de mihaszna, ha terméketlen puszta keblekbe esnek, mikből a hit vize régen elpárolgott; mert nem élő kútforrásból jött az, hanem viztartatlan gödrökből. Gyűjthatunk egy sötét éjszakában lámpásokat, tölök pár száz ölnyre is tapogatózva és bukdácsolva fogunk járni, de ha az áldott nap feljött, ennek jótékony sugárai megvilágosítják a legkisebb pontot is, s a sűrű erdőben sötét barlangokban is szülnek némi derengést.

Szentül él keblemben a meggyőződés, hogy az evangélium okeanoszából már fellépett a mi rég lenyugodott hitnapunk a láthatárra, de hogy tisztán s jótékonyan áraszt-hassa melegét és fényét el kell oszlani a sötét ködöknek,

mik annak még mindig előtte állanak. De elég az allegória, beszéljünk világosan. Az evangéliumban annyi a sok mondai elem, a sok ellentmondás önmagával és a mai világbölcselettel, s csaknem minden cikk a képes előadások és átvitt értelmek oly mezébe van leplezve, hogy tőle a valót csak nehezen láthatni. És ez helyesen volt eddig, ezeket én úgy tekintem mint jótékony burkokat, mik a gyenge bimbót mindaddig védik a külről romboló elemek befolyásától míg az önálló fejlettségre és kifakadásra az idők teljessége megérkezett. Az idők telje pedig már megjött ránk nézve, mert hol a szükség végpontra hágott, ott közel kell lenni a segítségnek, de hogy a hitnek fejledező virága majdan izes gyümölcsöket teremhessen, nem szükség többé rá erőszakolnunk azon burkokat és lepleket mik már a fejlődést csak akadályoznák. Im ismét benne vagyok az allegorizálásba, de már mindegy, ha egyszer leirtam hadd maradjon; csak az volna már gorombaság tőlem, ha ezt előtted magyarázgatni akarnám. Fájdalom! ily hiu törekvésnek kell látnom az általad annyira dicsért, de elvben általam soha sem helyeselt röpiratot, de tárt karokkal üdvözlöm ama másikat, mely arra megfelel, s mely Tájékozás cím alatt már szerte repült a hazába. A név mely annak cím lapján áll kezeskedik róla, hogy itt nem egy tudományát fitogtató új módi theologussal vagy viszketeges észszel, hanem egy jellemszilárd, tudása elveit át is élt, a tudománynak nem holt, hanem élő forrásából ivott, jóakaratu s így szólásra teljesen jogosult gondolkodó szelleme szól hozzánk. Két okból örvendő ajánlom tehát e művet, az első ugyan önző, hogy magamnak nem kell fáradnom a felelettel, a másik már tisztán felebaráti t. i. hogy ezt olvasva kinzó scrupulusaidtól megszabadulsz s az igazságnak nyíltan szemébe nézni többé nem rettegsz.

VII.

A levita a káplánnak.

Kisgyház, 6 év estvéjén 1862.

K. B. Ha valaki nem veszti ki lába alól, mint Antaeus a földet, a biblia szilárd talapzatát, nincs oly herculesi észme melynek összekapcsolt karjai közül ki ne szabaduljon. Midőn a röpiratot, melyre figyelmeztettél én is kezeimhez kap-

tam, első gondolatom ismét ez volt; viradunk! mindig több több sugárai lövelnek elő az önálló theológiai gondolkodás nappalának, s midőn ily szellemek lépnek ki a munkára bizonyára nem fognak vissza sompolyogni, hogy tovább aludjanak ha azt látják is, hogy a többiek még nagyobb részt álomban vannak. Azután bele fogtam, olvastam végig s elképzelheted mily revolútiót szült ez lelkenben; mint midőn a békében egyesült elemek közé reagentiát töltenek, oly forrongás és susterékolás volt fejemben. Azután bele kezdtem annak tövéről hegyére átgondolásához, majd eljártam a szomszéd papokat s a mi theológiai mű csak kapható volt össze pakoltam, valóságos harcra keltem a paróchiák padlásainak egereivel és pókjaival, a rég ki nem oldott könyves zsákok a kamrákban e háborgattatás feletti ámultukban iszonyura tátották szájukat. E szellemi kápsációval diadalmasan haza érve betemetém magamat közéjük, s ez ő kovászt a nálam találtató kevés ujjal is vegyítve vártam a dolog kimenetelét. De még nagy karácson napján is csak azt mondhattam: „bin so klug als wie zuvor“ s először történt meg életemben, hogy még a kathedrában is, midőn a textust: Isten jelent meg a testben felolvastam, egy pajzánkodó valami mindig azt suttogta füleim körül: hijába való a mi predikálásunk! a hit és kétely között ingadozó pap beszéde falra hintett borsó s az evangélium kívánta egyszerűséget csillogó köntössel cserélt papról nagyon leria lelki szegénység köntöse, mit kathedrájában felölt!

Oh barátom kinos volt e tudat. Hisz nékem nincs mit félthessek, jövedelmes parochiám, nem vagyok tekintélyes egyházi hivatalban sem, irodalmi renommirozottságom nincs, hogy az okosság tanácsa folytán himni állítsam azt a mit nem hiszek; én egy szegény levita vagyok, kinek szavait és elveit nem lesi egy egész közönség jó vagy rossz célból, hogy azokból épülést vagy vádalapot merithessen. S ezért ha meghasonlásba jöven önmagammal meggyőződésemen teszek erőszakot, még csak az sem vigasztalhatna, hogy vele a köznyugalomnak használtam, mert vajh! kinek van gondja a kisegyházi levita lelki hánykódásaira.

De mentül kevesebbje van valakinek, annál féltékenyebb aggodalommal őrzi azt. Nekem e kis nyájacskám van, mit eddigelé örömmel tápláltam a legbensőbb meggyőződés készítette lelki táplálékkal s mely szeretve csügg rajtam,

melynek daróc köntösben járó tagjait oly sokszor sikerült megvigasztalnom földi reménytelen munkájuk és tengő nyomoruk között a föltámadás reménységével. És ha tudnám, hogy e lelki szegényekkel én csak ködalakot öleltetek, ha meggyőződném arról, hogy a jövő élet csak annyi mennyivel engem a jelen világbölcsélet biztathat: elfutnék tőle, s a pásztorbotot ugyan koldusbottal cserélném föl s elemésztené a nyomor, de semmi! így legalább rám nézve is hamarébb legördülne e földi komédia függőnye, mely ha csak ennyiből áll, ugy a költői igazságszolgáltatás akármelyik zug drámaíró művében jobban lenne kezelve. Ajkam elé teszem kezem e gondolatra!!

Létkérdés volt tehát rám nézve, hogy a bennem keltett kételyeket leküzdjem s miután a theológiai irodalom régi és új termékei le nem simithaták a hullámozást mibe lelkem jött, sőt csak kételyt kételyre halmoztak, azon végzém a min kezdenem kellett volna, s ime az evangélium, melynek ide vonatkozó nyilatkozatait a mennyire csak lehetett össze néztem, mérlegeltem és semet secum interpretaáltattam meggyőzött arról, hogy a testi föltámadás hite keresztyéni létünk egyik sarkpontja, s ugyanazon érvek mikkel ez megdöntethetnék, a hit többi tényeit is leomlasztanák. Ha ohajtod tudni e tárgy felőli levitai szerénységű nézeteimet, írj és én azokat elmondandom.

VIII.

A káplán a levitának.

Almás, január 6. 1865.

Irom neked hogy itt volt a deputáció s Almás új papot nyert. Eleinte ugyan zavarosan mentek a dolgok, s a nép volt papja járulékát kiadni nem akarta, sőt lármája és fenyegetései által a deputáció tagjait is majd megfélemlíté, de végre győzött az okos szó és a 10 évig itt pásztorkodott férfiú elment a gyülekezetből, s nem volt népe között egy is, ki utána búcsúszót hangoztatott volna. Sokáig álltam utána merengve, de megvallom az én gondolataim is inkább csendes vádat, mint méltányló sajnálatot vittek utána. Sokat mondhatnék itteni működéséről, hanem de mortuis aut bene aut nihil! Az új pap inaugurationális ünnepe holnap lesz, a mikor

a buza szedő vékából is hivatalos komolysággal fog egy meszelynyi legyalultatni s a pap elmondja obligat nyolc levélnyi beköszöntő beszédét, melyből azonban ha ő is legyalul egy meszelynyt, a hivek méltány-érzete neki megbocsátand, mert az öröm hajlandó az elnézésre, mi lehet pedig nagyobb öröme az almásai gyülekezetnek mintha papjától egy meszely buzát eldisputálhat.

De hogy e prózai dolgok miatt meg ne neheztelj, válszolok leveledre is, s megvallom kíváncsi vagyok az okoskodásokra mit nekem ígérni sziveskedtél. Lássuk hát mint küzd ki, miként menti meg a maga számára a kisegyházi levita ekklezsiáját azt a parányi pontot a földtekén, mely egy jobb sorsra érdemes férfinak a kor gigasi eszméivel vívott pygmaeusi harcai színteréül szolgál. Jó étvágyat!

IX.

A levita a káplánnak.

Kisegyház, január 10. 1863.

A „Tájékoztató” első levelén ezt olvasom „minden jó szándéku vita az igazsághoz egy lépéssel közelebb visz.” Ki elvül ezt tüzi ki, gondolom, az nem fogja magát sértve érezni ha némely állításaitól a meggyőző erőt ellen érvekkel akarnók is elvitatni. E türelmességét csakugyan fényesen is igazolja egy bírálat kiadásával, mely még az ő theológiai tudományát is felületesnek szeretné mondani. Én midőn e munkára észrevételeimet elmondom ezt nem bírálólág teszem, hanem inkább kérdezőleg előadva azon nehézségeket, mik szégyen eszem előtt föltolulnak, ha e műben kifejtett irányt in completo kellene elfogadnom. Régi hitem mielőtt meghalni akarna ezt kiáltja: mehr Licht!

Hogy a tudományban tények észlelésén kell kezdeni és hogy a keresztyén theologia tényei Isten, kijelentés, váltság sat. nem a külső, hanem belső észlelet tárgyai, az nagyon igaz. „Csak hogy itt szükségesnek látszik jól megtemni a különbséget a vallási és egyéb, pl. természettudományi tények közt. Mig emezek egyenként s találomra akadnak érzékeink körébe, mig ahhoz hogy ezekből tudományt vonhassunk le számtalan, egymástól tér és idő tekintetében független tényeket kell combinálnunk és többeket csak föltételesen el-

fogadnunk némelyeket mint bizonytalanokat kilöknünk sat. addig a vallás tényei mint egy kiképzett nagy rendszernek kimért összeillesztett mozzanatai állanak előttünk, hol nem az egyes tények esetlegességétől föltételeztetik a rendszer alakulása, hanem inkább a befejezett rendszer ad szükségképeniséget jelentést a tényeknek s azok mindegyikére saját kétséget nem szenvedő voltának bélyegét nyomja. Minthogy pedig kijelentett vallásunk sinequanonja az, hogy annak különös isteni gondoskodás alatti kiképeztetését higgyük, evvel összefüggőleg annak minden tényeit a maguk helyén állóknak jelentés és erényteljeseknek kell vallanunk. Így míg a természettanban valamely elv egy új elem, vagy a történet-tanban egy új okmány fölfedezése folytán elavulhat, addig a vallás tényeinek e hullámozástól s ingadozástól menten minden körülmények között szilárdul kell megállaniok.

A vallás tényei továbbá benső észlelet tárgyai, de itt ismét egy distinctvoscát! Ugyan ily benső észleleten alapul a filozofia is, csak hogy organumai amaztól különbözök, mert míg emitt főkép az ész működik, s ennek érveire történik az építés, addig a vallásnak alapja a kedélyéletben van. Első rangú kérdés hát itt az, ha vajjon az a mit ez tanít, szívének vágyait kielégíti, s kedélyéletünknek nyugalmat s békét ad-e, és csak másodrendű, ha vajjon biztatásainak lehetőségét mi értelmünk látköréből az emberi tudomány szemüvegén át kivethetjük-e. Annál jobb, ha ezt tehetjük, de ha nem lehet, jogunk a tagadásra még sincs; mert nem állíthatjuk, hogy az emberi tudás véghatára a realitások és lehetőségek véghatára is volna. Ily tulfeszítés vitte a keresztyén theológiát a múlt század vége felé a rationalismus sikamlós terére, melynek rövid, de romboló hatását maig is nyögi a keresztyén világ.

Igy fogván föl a dolgot, nem látszik egyéb kérdezhetőnek mint az, hogy vajjon tanítja-e az evangyélium a testi föltámadást vagy sem. Az maga, hogy a föltámadás kifejezet bár sok helyt minden jelző nélkül használatban van mindenütt az evangyéliumban eleget bizonyít; mert a szellem halhatlansága már tisztábban nem taníttathatnék mint a Genesis első fejezetében; ezt tehát az evangyéliumnak ismét fölmelegíteni vesztett munka lett volna. De mielőtt a bibliának errőli tanítását kifejténők, szemébe kell néznünk a négy evangyelisták ugynevezett ellentmondásainak, miket

szerző részint saját idézetéül, részint a fragmentista művéből felhoz.

Ha az authenticitást illetőleg a szentírásnál is, mint a profán írónál egyedül és mindenkinek felett a szerzők mint egyének lelkeibe behatolás és a szerző kora szelleméhez viszonyának ismerete kívántatnék, akkor abba a dologba avatkozni ily csekély téren nem mernék. Különben is a mint olvasom ehez az kell, hogy az ember gyermeksége óta foglalkozott legyen a szentírási nyelvekkel, s ezt én be nem bizonyíthatnám magamról. De én meg vagyok győződve arról, hogy a szentírásnál földolog az a szellem, mely az egészen keresztül vonul s mely annak minden egyes izeiben üditően lengedez. Én tehát bele nyugodnám ebbe, hogy avval az authenticia nem dől meg, ha más írta is Máté evangyéliumát, csak hogy benne ugyanazon szellem legyen, melyben maga Máté szólott volna, de az ebből vezetett corollariumokat el nem fogadhatom. Mert nézzünk csak jól fenekére ezen engedélynek. Itt a testi föltámadásról van szó s ha kétségen kívül állna, hogy az evangyélium saját kezeivel írta a néki tulajdonított művét, akkor a föltámadást illetőleg a traditio színező befolyásáról, minek kisütése a cél, mindjárt nem lehetne szó. Most hát kérdésbe tétetik, hogy Máté írta-e evangyéliumát s feleletül az jön ki, hogy nem, mert az nyilván későbbi kor szüleménye s így most már mondathatik, hogy a föltámadásról farizeusi nézetek rá befolyhattak. Igen de quaesio, lehet-e akkor azt is állítani, hogy azért szinte azon szellem leng ezen későbbi művön is, mint ha Mátéé volna, holott az egy oly fontos tárgyat minő a Jézus föltámadása materialistikus nézeteivel elesavar, mit Máté nem tett volna. Itt a Máté becsülete az evangyélium rovására van megmentve. Bizony ezen engedély nagyon is visszakívánja a mit eleinte megad, s az ki valamely evangyelistától elvitatja művét s rá mindjárt hagyományos babonának állítja az abban tanított testi föltámadást, nagyon közel jár ahhoz, hogy a szentírás authenticitását kétségbe vonja.

A Máté VIII. 5—14. és Lukács VII. 1—11. közt létező ellentmondást illetőleg megvallom nem akartam szemeimnek hinni, mert újból és újból elolvassva itt a számos egyező vonások mellett egyéb eltérést nem látok, mint azt, hogy egyikben követek által, másikban személyesen hívja

meg a százados Jézust. De ha meggondolom, hogy Mátéban magára a pragmatiaira nincs annyi súly fektetve mint Lukácsnál, hogy Máté nagyobb előszeretettel jegyzi föl azon beszédeket miket Jézus mondott, Lukács ellenben a tényeket miket tett: akkor nem fogok csodálkozni, hogy amott rövidség okáért a meghívásnak másodrendű eszközei a zsidók vénei ki vannak hagyva s maga a causa efficiens a százados mondatik Jézust nem hivatni de hívni. Még tisztábban kezd pedig a dolog állni előttem, ha mind Máténál mind Lukácsnál a megelőző és következő fejezeteket megolvasom s látom, hogy ugyanazon történetek közé szorítva hozza elő mindkettő a kérdéses eseményt. Máténál ugyanis Jézus az V. VI. és VII. fejezetben ugyanazon tanítást tartja a néphez mit Lukács is, de kivonatban ad a VI. fejezetben; szinte a VIII. fejezet vége felé Máté röviden említi azon tetteit Jézusnak, miket meg már Lukács ír le hosszabban a VII. és VIII. fejezetben. Szint így vélekedhetem a Máté XXVII. és Lukács XXIII. fejezeteiről is hol Lukács az események részletezésénél tovább késik, s nem látok benne két külön eseményt, mert sehol sem olvastam, hogy a Krisztust kétszer feszítették volna meg.

Hiszed nem hiszed, de úgy volt, hogy midőn becsukva állt előttem e könyv, de címjéből már tartalmára némileg következtethettem rebegő sejtelem szállott meg arról, hogy ebben is meg fog jelenni az a mumus melylyel a szegény nem hinni nem tudó theológusokat ijesztgetni szokták, ama nagyhirű Wolfenbütteli fragmentum. Ha annyit tudunk e mű felől, hogy az emberiség megváltóját lázítónak s az apostolokat fanatikus demagógoknak nevezi, minden keresztyén ember megítélheti annak az illő sorsot, a mély megvetést és mellőzést; de van a vakmerőségnek, gyöngéd névvel nevezem, bizonyos szerencséje, mely abban áll, hogy a mint megdőbbenti az embert, oly mérvben kelt benne érdekeltséget, miért nem csoda, ha e gáncs később félelmetes hírnévre tett szert. Azon időben pedig midőn ez keletkezett az irodalom, a hol csak volt ilyen, sokrészben vetélytere volt a valást illető legképtelenebb pajzánkodásoknak, s a blazirt publicum, mely a bibliával elkövetett holmi szelid gorombaságokat már nem találta eléggé mulatságosoknak, csak valami kitűnő furcsaság által gerjesztettetett érdekeltségére. E kifika-

mult kornak csodaszülötte a fragment. De szóljunk higgadtan e tisztos mű ide iktatott szavairól.

A tiz idézett tételnek már elnevezése mindjárt föltűnő, ellentmondásnak mondatik t. i. az a mit a nagyon firtató ítész is csak eltérésnek nevezhet. Olvassa valaki figyelemmel végig az idézett evangyéliumi helyeket és bizonyára ellentmondást nem fog találni, miután arról csak akkor lehetne szó, ha egyike tagadása volna a másiknak. De nem mind megegyeznek-e abban, hogy a föltámadott Krisztust a földidézt tanuk érzékelték, látták, tapintották, szavát halották, mi nyilván mind testi minőséget tesz föl. Vajjon ha ez áll, megdöntheti-e magát annak igazságát az hogy a keteket az asszonyok nem pénteken vásárolták, holott vásárolhatták egy részét pénteken, más részét szombaton, vagy hogy József mennyit contribuált a balzsamozáshoz, elmulasztotta-e azt vagy sietve és ideiglenesen annak némi elkerülhetlen részét elvégzé. Megdől-e hitünk, ha a valóságban pár perccel később érkeztek az asszonyok a sírhoz, mint Máté mondja, s az kellene-e hogy a galilaeai vámszedő így beszéljen: „elérkeztek pedig az asszonyok a koporsóhoz azon pontban, midőn a jeruzsálemi szélességi fok alatt a chronometer hat secundát mutatott nyolc után, a mikor is a Germaniában épülendő Gvelferbytában már 9 percet mutatna“ vagy az angyalok állását következőleg határozza meg „egyiknek arca keletdélkeletnek másiké éjszaknyugotnak sat. volt fordulva. Én megvallom, hogy ha csakugyan kételkedni lehetne a dolog felől, akkor tudnék ha az evangyelisták elbeszélésén nem látszanék a meglepetésnek azon zavara, melybe részint maguknak részint az eseményeket nekik elbeszélt szemtanuknak ily dolgok után lenniök kellett; mert akkor könnyebb volna megindítani ellenük az összebeszélési vádat. Így állván a dolgok, nem hiszek absprechende Keckheitot elkövetni, ha mondom miszerint nagyobb bizonyítékokat instálok, hogy ily dologban az ellentmondást elismerhessem.

Mellékesen emlitem itt, hogy a tájékozás elismeri csodául, hogy 1500 év alatt különböző szerzők által, különböző időkben előállott művek egy és ugyanazon nagy célra irányozvák, de miért nem megy már tovább, kiterjesztvén a csodát a Krisztus utáni pár tizedre is, mert nem tartja ébren az isteni ihletés ugyanazon őrszellemét, mely meg ne engedte volna, hogy az evangyélium három negyedébe oly ki-

fejezések csusszanak be, mik az összes emberiséget 1862. évig Ixion kerekére szoriták, a semmit öleltetvén vele realitás helyett. Én azt hiszem, hogy az evangéliumban a test föltámadása oly tisztán taníttatik mint krisztusi tan, hogy okunk sincs kívánni, bár e felől maga a Krisztus irt volna. De tegyük föl, hogy ily irat léteznék, mi bizonyítná annak autentikus voltát, s mentené meg az Abgarus levele sorsától, talán valami belső csoda, mely annak olvasásával mindig együtt járna, de akkor mi mentené meg az emberiséget attól, hogy ezt mint valami fetisht ne imádja. Jézus miért nem irt azt nem tudom s velem együtt sokan nem tudják, de hogy annak ki mindenütt ostorozta a babonát és előítéletet, egy idétlen szájbeli hagyomány megkötötte volna kezét, ha ezt csakugyan tenni akarta azt nem tudom elhinni s e makaesságomban sem állok talán magánosan.

A Luther idézeteit illetőleg előre bocsátva, hogy a cholericus véralkatu reformator sokat mondott a mit simábban is kitehetett volna, s hogy mellette nagyon helyén volt egy Melanchton, ne feledjük, hogy ő a római egyház opus operátumai ellen küzdve mindig csak a hitet ajánlotta, mint az üdv mediumát. Hogy ne lett volna hát neki nagy akadályára Jakab és II. Péter, mikben a jó cselekedetek mellett a hit nagyon is háttérbe látszik szorítva lenni. A helyett hát, hogy Pál és Jakab elveit mint az egyházban eleitől fogva létezett két szélsőség elleni övszert vette és egyeztette volna, amazt fölmagasztalja emezt csépelé mint a szalmát. Egyébiránt ez idézeteknek a fölvetett témához köze ugy is kevés van és maga Luther is protestálna, ha e beszédekből azt következtetnők, hogy nincs test szerinti föltámadás, s megengedhetni hogy „omnia bene et sapienter sunt dicta sed nunc his non erat locus.“ E cikk végére tett ijesztő kép Wilmárról rut ugyan, de van már annyi eszünk, hogy megismerjük ki való kathedrára, ki pedig az örültek házába, s hol politika vagy személyes gyűlölség forog fen, ott a vallást használni ürügyül nem is magyar találmány, se szokás. Nekünk nincsenek s nem is lesznek Hengstenbergeink s Wilmáraink!

Hogy levelemnek csakugyan levél alakja legyen, ezuttal többet nem írok, csak arra kérlék, hogy addig bele ne szólj míg el nem végzem, mert az én csendes lépéshez szokott elmem kidől a futásban ha még te is suhogtatsz fölötte. Nyugton aludjál vidáman kelj!

X.

Ugyanaz ugyanannak.

Kisegyház, január 12.

A Tájékoztásban a csodákat illetőleg a fő súlyt arra látom helyezve, hogy azokat a tudomány ki nem magyarázhatja, de hiszen ha mindent ki lehetne a vallásban magyarázni, akkor az volna a legvallásosabb s legboldogabb ember, kinek legegyszerűsebb logikája van. Épen az a fenség, melylyel fölöttünk a nap elérhetetlen távolban ragyog, ép az a légkör, mely annak testét velünk láttatni nem engedi teszi őt számunkra a fény és hőv áldott forrásává. Sokak vannak mik most elrejtvék előlünk, s én akkor látnám valóban hitünket Muhamed koporsójának, ha a világi tudományok támogatását nem nélkülözhetné. Jó jó, ha a tudomány is rá visz bennünket sokszor arra mit a kijelentés tanít pl. mily szép az, hogy Mózesnek még az encyclopedisták előtt is izetlen mesének tartott kosmogoniáját az ujkori geologia mindinkább igazolja; ily öröme lehet egy közönséges gondolkozó embernek ha némely eszméit, mik olykor fejében megvillannak valamely nagy szellemű író művében is kifejezve olvashatja.

A csodákat hát, őszintén szólva, így határozhatjuk meg hogy azok: „a természetnek általunk ismert törvényeiből ki nem magyarázható események, habár azoknak is kell lenni az universumban oly törvényeiknek, mikhez alkalmazkodnak, mert különben abszurditások volnának. Ha ez által a miraculumból mirabilet csinálunk is mindegy, a név nem határoz „mit Worten lässt sich trefflich streiten.“ Ha jól emlékszem Ebrard dogmatikájából tanultam egy eszmét, mit ide iktatok, bár a citálgatás nem kenyerem. „A természetben minden lépten látni oly eseményeket mikben egy természeti törvény a másikon uralkodik, pl. az életerő, mely bennem működik akaratomra felemeli kezemet a nehezkedési törvény minden rugodozásai dacára, s vegyük föl hogy valamely természeti hatály, mely még lakóföldünkön nem működik, de milyennek létezését föltehetjük egyszerre vágna be az itt működők közé, annak beilleszkedése kétségkívül csoda jelenetek kíséretében történnék.“ Ilyen új hatály jelent meg az Istenember személyében a földön, melynek, midőn akarta,

a természet minden erői hódoltak s előle vagy félrevonultak (betegek gyógyítása, halottak föltámasztása) vagy siettették s megsokszorozák működésüket (khánai lakadalom, öt kenyér és két hal sat.).

Van még egy szempont, melyből szinte tekinthetjük a csodákat. Az Ádám esetének közvetlen következtetése volt, hogy az önmagával meghasonlott embernek a természet is ellene fordult s annak erői mint ellenséges hatalmak támadtak ellene s a föld ura, mivé őt Isten tette, ez egyenetlen harcban minden percben visszaveretett; minden egyes természeti erő, mire az embernek sikerült valahára féket vetni s azt szolgájává tenni, tán ezrek összezuzott tetemeinek árán lőn megvásárolva. Mi már természetesebb, hogy ugyanazon természet, mely az első Ádám maradékainak mindig lázongó alattvalója volt, a második Ádámnak mint eredeti urának szeliden hajolt lábaihoz s akaratának mindenben engedett.

De kérdés mi célra voltak a csodák, ha azok csupán a szemtanukban gerjeszthettek hitet? Hogy ez így van-e, csak akkor ítélnék meg, ha volnának a földön olyan keresztyének, kiknek bibliájukból és neveltetésükből a csodák mindeztől ki lettek volna zárva s mégis erős hitüket vetnék a Jézus személyében. De hogy mily vékony kis könyv lenne ez abból gyanitom, hogy benne sem az Istenségnek emberi természettel egyesülése, sem a Krisztus születése, sem az általa létre hozott váltságnak ránk hatása, sem föltámadása, sem menybemenetele sat. helyt nem foglalhatnának. De ha szinte semminek vesszük is a csodáknak minket illető s hitet szülő erejét, meg kell engednünk, hogy azokban kik szemtanuk voltak sokattettek a meggyőződés ébresztésére s hogy mind ennek dacára a zsidó nép nem ismerte föl a Messiást, ne csodáljuk miután róla saját prófétája rég megmondta „fíleik vannak, de nem hallnak, szemeik, de nem látnak.“ Mi volt pedig szükségesebb, mint az, hogy az evangélium apostolaiban mentül szilárdabb legyen a hit! Nem ezek erős hitlángjától gyult-e meg a keresztyén vallás a föld minden részeiben, s lobogott volna-e ez mindig oly erélylyel, ha Jézusnak vallásos és morális tanításait semmi rendkívüli azaz csodaerő keblükben meg nem szilárdítja. A csodák teljesen megfeleltek céljuknak, ha csak az apostolokban szültek is hitet. Bár képzeltesse hát velem a csoda „Istent a hetedik égben lakozónak“ jobb szeretem, mintha őt anynyira kényszerült alattvalójává tessen a természeti törvé-

nyeknek mint bármely földi lény. Különben is ha őt mindig az okok és „okok és okozatok összefüggő láncolatában“ kerestük volna, ha a keresztyén vallás nem tett volna a fertőben evickélő emberiséggel egy óriási ugrást, maig is aruspexek vagy örvöngő Pythiák szájából lesnők ki üdvünket.

A Herderből tett idézetek következtében mindenek előtt azon üdvösséges tudományt meríti az ember, hogy Herder sokoldalú férfi, a Föltámadás és spiritualismus szerzője pedig szűk látkörű s e tudattal gazdagodva a 74-ik lapon arra oktatattunk, hogy „Herder mesteri tolla félhomályba burkolva a nem védelmezhető dolgokat is úgy adja elő hogy tanát a symbolumokkal egyezőnek vehetni.“ Ezeket így értvén tehát bocsánatodat reméllem, ha az itt következő 3 levélnyi idézetet átugrom. Én tisztetem Herdert s nem is szeretem róla állítani, hogy mystifikálni akarta a világot, de megbocsát ő nekem ha előttem épen a felvett tárgy lebegvén nem török érte lándzsát, s nem teszem azt, mit tenni nehéz nem volna, hogy még épen idézett szavaiból is más értelmet olvassak ki mint milyenben ott vétetnek.

Hanem térek immáron a kérdés elejére és velejére s e felőli hitemet is meghallhatod ha akarod, s ha két napig meg nem öl miatta a kíváncsiság. Légy boldog!

XI.

Ugyanaz ugyanannak.

Kisegyház, január 14.

A Tájékozás 85-ik lapján azt olvasom „az ellenkezések, mik az evangyéliumban előfordulnak előttem Krisztus föltámadására nézve semmi kétséget nem támasztanak.“ Krisztus tehát föltámadott ez áll, mert azon jellem milyet ismerni szerzőben magam is szerencsés vagyok, távol tart a gondolattól, hogy a szavakkal csak játszani akarjon s a föltámadás név alatt olyan valamit értsen a mi nem föltámadás. Csakhogy minő föltámadás?! Erre nézve szükséges lesz a Schweizer-féle nézetnek rövid foglalata adni.

Ez így hangzik: „a természet vizsgálata folytán lehetetlennek bizonyul be hogy a századok alatt elporhadt, s a

világ négy tájaira elszórt tetemek újra összeálljanak; minél fogva a föltámadást sem a Krisztus, sem egyéb emberekre nézve test szerint nem érthetjük, hanem szellemileg, s ezt a bibliából is ez s ez nyilatkozatból bebizonyíthatjuk.“ De itt nekem egy megjegyzésem van, ohajtanám hogy leirhassa azt a kéz mi a lélek előtt lebeg.

Ha valakinek sikerülne egy időre a Lethe vizéből innia s elfeledné az olvasást kivéve mind azon gyakorlati ismereteket, miket a földi élet szűk körében is szereznie sikerült, s ily tabula rázára változott elmével fogna bele az evangélium olvasásába, abban a föltámadás hitét bizonyára a legvilágosabban kifejezve, sőt a hit és morál egyik sark kövének találná, s egyes kifejezéseket mik annak ellene látszanak szólni, ha összevetne azokkal, mik azt határozottan mint testi föltámadást tanítják: amazok oly kisebbségben maradnának, hogy nem lehetne őket egyébnek venni, mint az ily tárgy körül igen könnyen keletkezhető tulzások és szélsőségek elleni óvásoknak. Mi indít hát itt a tagadásra? csak az és egyedül csak az, hogy a természetbölcselet ezt meg nem foghatja, ezért kell hát előrántatniok némely bibliai helyeknek s azoknak annyira előtérbe tolatniok, hogy közelségük által nehányad magukkal a háttérben hagyott legiókat elfödözzék. Ez eljárás erőltetett, s ott hol az emberi kebel szent meggyőződésének egyik erős vára ellen van intézve sikertelen is, mert csak ép érzék kell hozzá, hogy a szorongatott erősség a háttérben álló érveknek segédseregét fölfedezze s magához hívja.

De vajjon csakugyan oly absurdum-e a természet vizsgálat szempontjából is ez az egész dolog? Oh nem igen sok analogia van mi arra némi világot derít. Az elvetett magot nem is említem, de igen is azt, hogy számtalan példák vannak arra miszerint a természetben működő erők és anyagok seregestől tódulnak oda, hol rájuk épen szükség van. A mezők virágai már régen iszszak az égnek üdítő harmatát, midőn még az ország ut pora vagy a száraz parlag abból egy cseppet sem kapott; ha a növény vagy állati test valamely része sérülést szenved, az egész organismus oda fordul, hogy azt orvosolja; hogy a sarkkörök lakói az elkerülhetlen tűzelőszerral elláttassanak, ezernyi mértföldről viszi hozzájuk az amerikai őserdők fáit a tengerfolyam; háboruk vagy járványok után a szülöttek száma föltünően nagyobb mint

közönséges időben; a vegyrokonság és vonzerőnek bizony nem ott van ám határa, hol az ember azt kijegyezte, hanem ha a természetnek szüksége van valami elemre azt az anti-pódoktól is előkeríti. Az egész földet úgy képzelhetni mint egy nagy organismust, éltetve a rajta működő erők által, de a mellett örökös fejlődésben. Miliárd csatorna viszi és hozza benne a tenyészet szükségleteit egy helyről más helyre s majd egyesíti azokat, majd külön szórja, tisztázza, finomítja, tökéletesíti, de elvileg és kitűzött célszerűleg s midőn azon időpont elérkezik, melyet a világ ura meghatározott a teremtettség fejlődésének határpontjául, midőn a nagy mester és ítélőbíró eljő, hogy e nagy művet már befejezettségében collaudálja, akkorra minden elem ott lesz a maga helyén s egy atóm is abból hibázni nem fog. Ez csak lehet sejtetem, de nem azon alapul-e nagy része az emberi tudásnak? Igen, majd ha a tudomány is minden tapogatózástól mentten, mint óriási kétszerkettő jelen meg, leborulok előtte s elhallgatok én is sejtelmeimmel.

Valamint a tájékozás ugy a prot. lapban megjelent két cikk is Jézusnak halála utáni megjelenéseit visióknak veszi s egyikük hivatkozik részint „die mystischen Erscheinungen des menschlichen Lebens“ című műre, részint a revival-féle tünetenyekre. Nem nagy köszönetet érdemel e hasonlatért, melyben a megváltó előtünéseit párhuzamba teszi az oly pantazmagóriákkal, miket vagy a bővérűség vagy a megterhelt gyomor kápráztat az emberi lélek elibe. Így pl. idézett műből a Gespenstergeschichten közül emlékszem egyre, Nikolai drezdai könyvárus esetére, ki mindig maga előtt látott egy rémet s midőn végre magán eret vágatott s pár messzely vért testéből kibocsáttatott a rémnék hire hamva sem lett. A mi pedig a revival tünetenyeket illeti ezek, ha igazak, épen a mellett bizonyítanak, hogy a testből kiköltözött szellemek mily magukkal jól tehetetlen lények s mennyire megszűkül az az anyagtól különvált, organismussal nem bíró léleknek cselekvési köre.

Azt mindenki elismeri, hogy a sirontuli létnek csak ugy van érvénye, ha vele egyéniségünk fenmaradása is összekötetésben van. Igen de az egyéniség a többi világtól különvált, de idő és térbeni létezést föltételez. Egy bolyongó pusztalelek oly fél személy, mely másik felét a testet szünetlenül kergeti. Valamint Istent a nagy alkotó szellemet a világ or-

ganismusában ismerhetem föl, úgy a lelket is csak a testteli összeköttetésben mondhatom felfogható lénynek. A szellem mint hatály önmagában fölfoghatatlan és kell lenni valaminek a min és a mi által nyilatkozzék, valamint a legegyszerűbb természetet is önmagában soha nem, hanem csak a befolyása alatt levő anyagban láthatom. A szellem mint összetétel nélküli hatály fölbomlás, átalakulás vagy meghalásnak kitétetve nincs és így őt illetőleg a föltámadásról szó sem lehet. Föltámad vagy is új kombinációkban összeáll az a mi szétvált s ez a test. Hogy milyen lesz ennek új kombinációja, mily mérvben öltözi föl a rothadatlan természetet, mi lesz a szellemnek status intermediusa addig míg a testtel egyesül? erre nézve Kálvinnal tartok, ki így szól „*Stultum ac temerarium est de rebus incognitis altius inquirere quam Deus nobis scire permittat.*“

XII.

Ugyanaz ugyanannak.

Kisegyház, jan. 14. estve.

Már összehajtott leveletem, hogy másnap hozzád küldjem, midőn estve ellentállhatlan vonzódást éreztem, hogy azt a keveset mi még hátra van szinte elmondjam, s így két levelet veszsz egyszerre.

Hol vannak hát azok a szentirási helyek mik a test föltámadását tanítanak. De inkább hol nincsenek! hol van az a lap az új testamentomban, melyben kisebb nagyobb világossággal ez ne predikáltatnék. Hogy erről meggyőződünk nyissuk azt föl találomra és nem olvasunk egy lapot, hogy ezt ne találjunk. De mielőtt a sok közül néhányat fölhoznék, szükség azokat megtekintenünk, mikből a Schweizeri theológia az ellenkező tanítmányt olvassa ki.

69-ik lap. (I. Kor. XV. 50.). Ebből sok van következtetve, pedig csekély véleményem szerint itt, miután Pál sokáig magyarázza, hogy testben, de dicsőséges testben lesz a föltámadás, eszébe jut, hogy hátha lesz balértelmű ki ebből olyforma tant okoskodik ki, mely a föltámadottakat valódi bonvivant-oknak tünteti föl, mely tannal később Muhamed is előállt, oda teszi, hogy a test és vér nem veszi az Istenországának örökségét, mely csak olyformát tesz mit Jézus mondott

a kapcáskodó farizeusoknak (Mát. XXII. 29.). Különben ennek értelme különösen az utána következő versből világos.

71-ik lap (II. Kor. V. 1—19.). Ez a Herderféle idézetek körül fordul elő s egy kis furcsaság is van benne, bár az egész lehet tollhiba is. Pál t. i. világosan mondja, hogy felöltöztetve és nem meztelenül találtatunk az Istenországában, melynek kommentációja azután így hangzik „világosabban már nem lehetne mondani, hogy levetkőztetnünk s nem felöltöztetnünk kell, hogy Isten országába bejussunk.“ Ez hasonlít ahhoz, mikor valaki nagyot hall, s a mint magyarázzák neki hogy fizesse meg az adósságát, még a markát tartja a magyarázók elé, hogy hát abba fizessenek.

96. lap. Az hogy Jézus már a keresztfán mondá, hogy elvégeztetett nagyon is érthető, mert itt a megváltás nagy művének legnehezebb része, az engesztelés megtörtént, s a mi ezután következett már t. i. a föltámadás, gyümölcse, eredménye lön a keresztfán bevégzett munkának.

92. lap. Pál azt mondja : ha a Krisztus nem támadott fel hijába való a mi predikálásunk“ ez mi oly világos beszéd azután meg is van magyarázva és pedig úgy, hogy Krisztusnak csak szelleme támadt föl, s kérdésbe tételik, hogy mikép következne abból, ha csakugyan testileg kikelt is Krisztus sirjából a mi testünknek is föltámadása. Oh nagyon könnyen sőt szükségképen, miután ő ki a megigazult emberiség prototypusa volt, s azoknak, kik elaludtanak lön első zsengejük, csak akkor kiálthatta az emberiségnek e vigasztaló szavakat „én vagyok a föltámadás és az élet, ki én bennem hiszen ha meghal is él az.“ Valamint születése által hasonlóvá lön az emberekhez úgy halála is, ha csak mint halál s nem mint váltság mű vétetik őt ezeknek sorába állítja. Meg kellett tehát még azt is mutatni, hogy a földi lét e két végpontján kívül van még egy aktusa az életnek, s ha születéséből és halálából az is jó ki, hogy ő hasonló hozzánk; föltámadásából s menybemeneteléből az következik, hogy mi vagyunk hasonlók hozzája. Már hogy azután Korinthus helybe hagyta-e a Pál logikáját azt itt nem kérdelem, de tudom a történelemből, hogy estek ott nagyobb logikátlanságok is mint Pál okoskodása.

99. lap. A továbbiakból az jó ki, hogy Krisztus tanítványainak nem testi megjelenésre volt szükségük. Hogy mikor

mire volt szükségük azt kétségkívül tudta Jézus, és tanítványai nézetei őt nem akadályoztathatták abban, hogy e legvilágosabb tényről saját példájában meg ne biztassa az emberiséget. S hogy erre szükség volt mutatja a tény, hogy Jézus csakugyan testben jelent meg testante Matthaeo Johanne Petro et caeteris paribus.

103. lap. (I. Pét. III. 18.). A Krisztus megöletett test szerint, de megelevenítettett szellem szerint“ ezt az analogia fidei csak így magyarázhatja: Krisztus teste ugyan elszenvedte a halált az emberiség büneért, de a halálban nem maradott, mert a kiszenvedett s hivatását betöltött testbe a szellem csakhamar elevenítőleg tért vissza jeléül annak, hogy az engesztelő áldozat teljesen kielégíté Isten igazságos haragját.

A mennybe menetel szóban is történik itt fönakadás, holott ez csak annyi mintha mondatnék: Jézus a földről eltávozott, miután mind az mi a föld határain kívül esik ránk nézve a mennyben van.

Hogy azután a menny sok hajlékai közül hol van Jézus azt én sem ubiquitással, sem ibiquitással, sem semmi ilyféle ősrómai szóval megfejtve nem találok. Szintugy nyugton marad hitem Jézus azon nyilatkozata folytán is, mit a keresztfán függő gonosztevőhöz mondott „ma velem leszesz a paradicsomban.“ Mert ennek tovább kutatása ismét a lélek status intermediusát illetné, pedig a mire még csak analogia sincs az életben, miről a szentírás semmit sem szól, arról már igazán sejtelmünk sem lehet. De nyilvánvaló, hogy ott is Istenországában van a lélek s ez elég.

Most pedig még pár szentírásbeli helyet ajánlok figyelembe:

Mindenek fölött döntök azon kifejezések mikben Jézus halottaiból föltámadottnak neveztetik, s mit Kálvin is így commentál: „notandum est quod dicitur (Krisztus) ex mortuis resurrexisset, qua voce et mortis et resurrectionis veritas exprimitur ac si diceretur et eandem qua ceteri homines naturaliter defunguntur mortem obisse et in eadem quam mortalem susceperat carne immortalitatem recepisse.“ Szinte azt is figyelembe veszem, hogy harmadnapra mondatik feltámadottnak, mert szelleme csak meg nem halt, s ha mint föltámadott csak szellemi lényegében jelent meg, miért épen harmadnapra mért nem mindjárt a test halála után. Maga a

Jézus is épen ott nyilatkozik legerősebben a test föltámadásáról, hol egy tekintetre az föl nem tűnik: „boldogok kik nem látnak mégis hisznek,” mely az összefüggésben azt jelenti: „meg lehattél volna Tamás már győződve arról hogy én föltámadok, saját szavaimból, annyi ideig közelemben léted után; miért hogy oly meglepetettnek látszol, vagy miért nem hiszesz legalább szemeidnek, hogy még tapintási érzékedet is segítségül hívod!?

Most pedig még következő szentirási helyeket légy szíves meggondolni:

II. Timoth. IV. 8, II. Thess. I. 7. I. Thess V. 23. II. Kor. IV. 14. A ki föltámasztotta Krisztust a halálból, minket is Jézus által föltámaszt és veletek egybe elő állat.

Ján. V. 28. Eljö az óra melyben mindenek, kik a koporsóban vagynak meghallják az Isten fiának szavát 29. v.

Ján. II. 19. 20. 21. Rontsátok el e templomot és én harmadnapra felépitem. Szól vala az ő testének templomáról.

Róm. VIII. 11. Ugyanaz, ki föltámasztotta Krisztust a halálból, megeleveníti a ti halandó testeteket az ő tibennetek lakozó lelke által.

I. Kor. VI. 13. 15. 19. Avagy nem tudjátok-e hogy a ti testetek szent lélek temploma sat.

Phil. III. 21. Az ur Jézus elváltoztatja a mi alázatos testünket, hogy hasonlatos legyen amaz ő dicsőült testéhez.

Ján. VI. 39. Valamit az atya nekem adott nem vesz el, hanem föltámasztom azt amaz utolsó napon.

I. Kor. XV. 51. Jóllehet nem mindnyájan alusznak el mindnyájan elváltoztatunk. (Különben ennek nagy jelentését csak a contextusból lehet kivenni).

I. Thess. IV. 15. Mert ha hiszszük, hogy a Jézus megholt és föltámadott, azonképen az Isten is azokat kik elaludtanak a Jézusban előhossa ő vele. Annakokáért vigasztaljátok egymást e beszédekkel (18. v.).

Ez okért én is vigasztalásomat találom e hitben s evvel vigasztalok másokat is, kik tölem a vigasz szavait hallani akarják. Mivel pedig az álom a halál képe, valamint a halált ki nem kerülhetjük úgy az álom is megveszi rajtunk adóját; én is tehát lefekszem csendes ágyamba, hogy annál vidámabb lehessen holnapi felébredésem. Neked is boldog felviradást kívánok.

XIII.

A káplán a levitának.

Almás, január 18.

Sokszor kezembe vettem már a tollat, hogy leveledre válaszoljak bár azt nekem megtiltád, de ime utóbbi két leveledből okoskodva örülök, hogy azt nem cselekedtem. Mily hasztalan tentafogyasztás lenne ugyanis az, mely ily megcsökönösödött szívós hiedelemnek ellenébe akarna lépni. Maradj hát te meg a magad ódon hitében s igazad van, hogy ha te abban vigasztalásodat találod, miért cserélnéd azt mással, hirdesd azt lelakiszegényeidnek, mert miért is ébresztenéd föl őket csendes szunnyadásokból, de ne hidd, hogy elveiddel a mai világ vasután lépést tarthass az emberiséggel, mert mi haladunk, s én előre örvendek azon időnek midőn szellem-szárnyakon repülve, a mindenséget szellemi szemeimmel vizsgálom s szellem ajkammal éneklek szellem hangokon hymnusaimat. Te az ily finom létminőséget persze föl nem fogod, de mi kik ezt már teljesen értjük csakis ezzel lehetünk boldogok. Isten áldjon meg!

XIV.

A levita a káplánnak.

Kisegyház, január. 20 1863.

Kedves barátom! Hidd el eszemben sem volt egyébnek irni mint neked, mit már csak avval is bebizonyíthatnék, hogy nem citáltam össze hetet, havat levelemben s mégis midőn legutóbbi soraidban ezt olvastam: „ne higgyem, hogy szavaimmal másban meggyőződést szülök,“ megszállt az a furcsa vágy, hogy e pár levelet közzé tegyem. Nem a mások elveinek változtatása volna pedig itt célom, sem azon önelégültség, melylyel látnám, hogy egyszerű gondolataim még a typográfiát is megjárták, hanem egy fontosnak látszó eszme az mi engem erre indítna.

Ugyanis bármily nagy azon tisztelet, melylyel a T á j é k o z á s szerzője iránt viseltetem, mint kit híreből és a protestans irodalom teréni üdvös működéséből ismerek, sőt lelkes szavait egy nevezetes debreceni gyűlésen hallani is szerencsés voltam; mégis tudtára akarnám adni azt, hogy lehet ugyan teljes igazság a Schweizeri elv, minek védelmére ő tollat fogott, de csak ily mérvben kimerítve, mint jelenleg

az van, még egy szegény levita lelkében sem szül meggyőződést, sőt lehet sok oly igehirdető, kit ily alakban hitében is megingat, s csak arra szolgál, hogy a bajt nevelje. Ne tegye tehát azt, hogy az egyszer megkezdett eszmeclerét abban hagyja, mert az volna azután veszedelmes. Tudom én hogy maga is távol van azon gondolatától, mintha e röpirata már eldöntötte volna a dolgot, s mindeneknek elméjét megnyugtatta, sőt gyaníthatja, hogy ép ez alakban s eddig vive szolgálhat az botránykövül, miután a nép közé ugyan nem, de a legszegényebb falusi mester kezeibe is eljuthatott annak egyes példánya. Ha tehát a körülményekhez mérve helyesen-e vagy nem, vitatni nincs jogom, de csakugyan megtörtént a szóllálás, ne harapjuk a szót ketté, mert feléből még rosszabbat értenek, mint ha azt teljesen kimondjuk vagy legalább nem állapodunk meg a testi föltámadás csupa tagadásánál s megdönteni akarásánál a nélkül, hogy a mit helyette hiendőnek tudunk előadjuk. Sőt ohajtsuk és segéljük elő azt, hogy a haza theológusai nem csak e témát, hanem az egész theológiai tudomány minden ágait felölelve kezdjék meg honunkban e még eddig nem honos, de nagyon hasznos gyümölcsnek a theológiai irodalomnak tenyésztését. Igaz ugyan, hogy a tér beláthatlan s csak az előtünk fekvő téma is mivel a mysteriumok körébe vág soha apodictikus tisztaságra nem hozható, de legalább tegyük meg körülte, ha már bele kezdünk, a mit tenni lehet, s hogy még mennyit lehet, mindenki elgondolhatja.

Ezennel pedig és mindenkorra Isten áldása legyen rajtad!

VÁZLATOK AZ UJABBKORI BÖLCSÉSZEK ÉLETEBŐL.

III. Fichte János Tófor.

(Folytatás *).

A cikk megjelent, s itt is feltűnt a szerkesztő nehéz helyzete : felelősségével magáénak vallá s magára vette azon

*) Lásd 1863. 1—19. lap.

eszmék súlyát, melyek nem egészben voltak övéi. A honfi bölcsész, ki a nemzet jobb napjainak reményei felett gondolataival, mint az anya alvó gyermeke bölcsőjénél szíve dobogását hallgatva, virrasztott, feledte a kormányférfiak ármányai közé pillantani; nem látta hogy a kormánytanácsban ülnek legnagyobb ellenei, kik mosolyogva szorítják ugyan kezét; de csak azért, hogy meglássák : milyen lánc kell reá, s hogy ott nem a bölcsészt, hanem az államnokot követik figyelemmel. Egyetlen jó embere volt, kiben legkevesebbé bizott, a komoly, néha élces, hallgatag, de egyenes szívű Goethe, kiről még ez időben ő is elmondhatta volna, hogy „barátnak nagy ur, diplomatának igen őszinte“ volt, „de soha nem ámitott“ s kiről Fichte azt hívé, hogy e napokban irántai vonzalma hült, mivel ki eddig a baráti láncnak kapcsa volt: Schillerrel hidegebben érintkeztek. Ennek oka az volt, hogy Schiller Fichtének „a bölselem betűje és szellemé“-ről (über Geist und Buchstabe der Philosophie) irt értekezéseit, mint a szerző állítá, félre értve, „Horen“ című vegyes tartalmu vállalatába nem vette fel. Schiller kissé kiméretlen bíráló levelére Fichte finom de némely ponton az elfojtott bántalmat eléggé feltűntető választ küldött, s így a kormány közelében egy támaszával kevesebbje volt, s mi kár: ép most midőn fellegekké csoportosultak a lappangva rég rejlő elemek.

Fichte rövid, velős jegyzettel és okadatoló nézeteivel akarta Forbergnek a fenálló egyházat megtámadni látzó nézeteit szelidíteni s azoknak élet venni. Meghagyja (tagadva „mint a gondolható létösszetv öszhangzatának ellentétét,“ az Isten személyiségét) az Istent mint éltető, élő és munkáló világrendet, s oktalannak mondja, ki azt kérdi : van-e Isten? Van, mert minden bizonyosság alapja a világrend, az erkölcsi világrend (ordo ordinans). Ez istenség anyaga : a tiszta öntudat és értelem, a szellemi élet és tevékenység. Ebből kifolyólag a hit: erkölcsi rendeltetésemről önmeggyőződés, s így a hita bizonyosság eleme. „Nem látom át, szól Fichte, miért kellene a világ végetlenül rendező erkölcsi okfejét különös lénynek, személynek hinnie, állitanom. Ezt a korlát s így a végeesség fogalma nélkül nem állithatom; e mondományhoz „véges lény,“ midőn egy másikat : a „végtelen“t tettem, nem Istent gondoltam, hanem gon-

dolatban magamat többszörösítém, a nélkül, hogy az erkölcsi világrend alapokát megmondottam volna.“

Olvasóimra bizom megítélni: volt-e oka a szászweimari egyházaknak s egyházi igazgatóságnak e nézetekért „Isten-tagadás“-sal vádolni Fichtét, főleg akkor midőn Heidenreich, Schelling sőt Plattner és ezekkel Németország legtöbb bölcsésze ily nézetekkel adott feleletet a létezők végokáról feltett nagy kérdésre?

Olvasóim felelete bizonyosan a weimári kormányt sujtja. Egy futó pillanat a kormányok helyzetére: s látni fogjuk, hogy nem a jénai tanártól, hanem a népképviselési rendszer bajnokától félt a tisztán egyeduralmas kormánytanács, mely a francia forradalom eszméitől már megkapott nemzet fölött midőn szilárd alapot sehol nem találva támbolygott: a bukás rémképét, a demokratának ismert Fichte személyében látta. Pillantsunk végig Németországnak a francia forradalom által előidézett helyzetén. Németországban a hatalmas és apró fejedelmek egyben hasonlítanak: maguk bár meg voltak törve: de lábaiknál mint koldusok feküdtek az egykor békételen hübérnökök, s az államot személyökbe s környezetökbe központosíták. Németország minden részében feltűnő volt a tudományszomj, s a terjedő világosodás mellett a jogai tudatára ébredten emelkedő nemzet és az uralkodók közt a viszony mindig feszültebb lett, s a birodalom védnöke II. Lipót a kiüzött frank bourbon-pártiakon kívül 1791-ben még a német fejedelmek titkos követivel is értekezett. A német földön titkos társulatok, gyűldék, s iratok forrongásba hozták a kedélyeket, s míg kívül merev nyugodtság látszott: kitörőben voltak az eszmék, mikor 1792-ben a francia nemzetgyűlés II. Ferenc német császárnak, s így a német nemzetnek hadat üzent. „Az eszmék életreküzdeése meg volt fojtva, az eszmék bajnokaiból a nemzet ellenei váltak.“ Így gondolkozott egy rész, de a más elválasztá a jogigényeket az azoknak legerélyesebben hangot adó frank nemzettől. „Az igazság nem egy népé,“ gondolák, s míg künn küzdöttek a harcmezőn, benn az államban az avult kormányformák eltörlését mindig nyíltabban követelték. A mint Poroszország ereje 1794-ben a Rajnánál kimerült, s a baseli béke a Rajna balpartját Németországtól elszakítá s Manheimot, Heidelberget elfoglalták Pichegru vitézei: a franciák előzékenysége a Rajnán át az ország belsejébe s innen to-

vább átvivő hid lett, és a francia nézetek gyökeret vertek. Ekkor főleg oly kormány mint a weimari legvésebbnek tarthatá ez eszmék ékesszóó hirdetőjét. Vegyük hozzá az egyházi viszonyokat. A nemzet-szabadsági törekvésekkel azok fatyu kinövése a vallástalanság is terjedett, s a viszonyok odáig alakultak, hogy emelkedett gondolkozás volt az, mely csak amnyit állított, hogy magasabb s valódi miveltség lehet a keresztyén vallás nélkül is. Ily nézetek a hívők közt visszahatást szültek, összébb húzódtott s féltékenyebb lett az egyház s szigorral akarta szilárdítani a laza kapesokat és üldözte azokat, a kik gondolkozni merészeltek.

Valjuk meg: mind az egyház mind a kormánypártnak volt alapja tartani Fichtétől, mert az ujító párt hang-adónak, sőt nyíltan s tiltakozása dacára, vezérének öt mondotta. Erre okot adott legközelebből az 1793-ban kiadott műve: kísérlet a frank forradalomról vélemény irányítására. E mű most újból s bővitve jelent meg s vele Fichte a girondistákat leverte Robespierre, Couthon és Saint Just vérszopó, förtelmes rémuralma által elkedvetlenülteket akarta a francia mozgalomnak, az eszmék tiszta diadalra kiforrásának mutogatásával, megnyerni. E művében fejtegeti azon igényeket, mik jogossá teszik a forradalmat, de e műben a fejedelmeket sem tapossa el: „legyetek igazságosak oh népek, s a fejedelmek nem tudják kiállani, hogy igazságtalanok egyedül ők maradjanak.“ Az alkotmány ugy jó, mondja ő, ha a tökélyülést megengedi, ezért a mint a törvény, ugy azok összege, az alkotmány is időleges, viszonylagos. Eltörölni ajánlja a kiváltságokat, szégyenletesnek bélyegzi a nemesi jogokat, s észuralmat kíván. A mű már változt tartalma többi részben megmaradott. Fichte ez új kiadást alig pár száz példányban nyomatta, kitette nevét is, s leginkább Berlinbe s Bécsbe küldötte meg, mint a mely két városból várta a döntő szót nemzete sorsára. Sajátos helyzetbe jött: ép ugy félreérté az a párt mely benne akarátja ellenére vezért látott, mint az mely félt tőle s minden mozdulatát gyanus szemekkel vizsgálta. Ekkor kergette I. Napoleon császár a Würzburgnál győzött Károly főherceget egész Bécsig, s a vitéz Hoche a Rajnán keresztül ment, hogy Németország szívébe nyomuljon és II. Ferenc Leobenben sietve békét kötött. A béke alkalmas volt arra, hogy

a nemzet önmagát emészsze. Fichtét is minden oldalon megtámadták. Fichte még mindig tartott vasárnapi felolvasásokat; az ifjúságot öntudatosan akarta az erény, illem és elvekben szilárdítani. A jénai egyháztanács ebben a nyilvános isteni tisztelet ellen irányuló támadást látott; véleményét osztotta a weimári fő egyházi tanács, s bár a közönség nem nagy tetszésére: lapok s külön értekezések őt „a trón és az egyház ellené”-nek kiáltották. A bölcsész észre vette, hogy barátainak arca hidegült, komorult; gyűltek s pattogtak a villámot rejtő felhők, míg végre megdörrent a törvényes vád, hogy: „a hit ellensége Fichte makacs és titkos összeesküvő, ki a kormányok közös ellenével Németországon nagy államrázkodásokat és ujitásokat tervel és munkál.” Nagy volt a vád s zímankos a helyzet; a bölcsésznek nem csak koszorút tépték, de kenyere után is nyultak, s ő élet és halálharcra elszántan irta meg védiratát.

Kihez forduljon? Voigt ingadozó volt, Goetheben nem bízott. Voltak percek midőn hitte, hogy a weimári udvarnál ez az egyetlen barátja; de tudta róla, hogy a frank forradalom s minden alulról a nép lelkéből jövő terv, igény és mozgalom legnyiltabb és határozottabb ellensége Goethe s így bizonynyal tudhatta, hogy fegyvert ellene legelőbb ez fog ragadni, minthogy őt most az akkori német mozgalmak irodalmi és gyakorlati vezérének kiáltott Reichardt-tal összeköttetésben lenni állíták. Reichardt 1796-ban a „Deutschland” című szépirodalmi, tudományos és tul-szabadelvű politikai lap szerkesztője volt, s mint ilyen fel-szólítá Fichtét munkatársul. A munkatárs meglátogatta a közel Giebichsteinban, azon történeti emlékü romok köz-eleiben, melyek egykor büszke bástyájából aláugrott a merész thüringi gróf Lajos, IV. Henrik császár foglya, csak hogy megölelje kinek férjét ő ölte meg 1065-ben a szász vá-lasztó Frigyes szép nőjét Adelheidot. A táj megra-gadó szépsége, az eszmecserék, a két gondolkozó, s törek-véseikben némileg hason irányu két férfit közelebb hozták, s érzelmeikben még közelebb rokonultak midőn Fichte nője Reichardtnéban hamburgi barátnéjára Alberti Jankára ismert, de hogy e viszonyt nem állami tervek irtották össze, eléggé mutatják azon levelek, melyeket egy-másnak tisztán irodalmi ügyekben és csak ez időben irtak.

A mit nem sejtett az jött el hamar: Goethe magány-

körben élesen kikelt Fichte ellen, felszólítá a bölcseés ba-
rátaít: ajánlanák neki az egyetem elhagyását, s midőn az egye-
tem veszteségét említék: ki egykor azt nyilvánítá, „mindent
Fichtében birunk,“ most hidegen felelt:

„Egyik csillag leszall a másik feltünik.“

Sőt nem titkolta, hogy ő nyíltan csak azért nem lép fel,
mert ismeri azon behatást, melyet Fichte az ifjuságra még
ez időben is gyakorolt.

Fichte tehát némileg Voigtra támaszkodott.

Ez időben jelent meg az altdorfi tudós lelkész Gabler
hittudor röpirata: „egy atyának levele tanuló fiá-
hoz a Fichte-Forberg féle Istentagadásról“
(Schreiben eines Vaters an seinen studirenden Sohn über
Fichte'schen und Forberg'schen Atheismus) kiadási hely s
szerző megnevezése nélkül annyi példányban, hogy Lipcsé-
ben, Drezdában ingyen osztogatták. Az irmodor, a könyv vé-
gén levő G betű és 5 pont szerzőnek Gablert sejteté, de
ez ünnepélyesen s több lapokban tiltakozott, azonban a kö-
zönség, ajakán gunymosolylyal, megmaradt véleményében
s az altdorfi lelkész szerzőnek lön elismerve. E pár ivnyi
füzet a bölcseést a nemzetnek és udvaroknak leghatározottab-
ban vádolta be, gunyolja ki Fichtét, s felkéri a közbün-
tetést és üldözést. Előbb a szász választó közügyerei adtak
hangot, irtak egyetemeik Lipcse és Wittenberg igazgatósá-
gainak, eltiltották Fichte s Forberg iratait, s a Fichte
lapját; irtak Jénába a bölcseést nem csak a legdurvábban
nevezvén Istentagadónak, de nézeteit még az észvallással is
ellenkezőnek kiáltották, s az egyetemet a szász ifjuság eltil-
tásával fenyegetve akarták a bölcseés megbüntetésére kény-
szeríteni. Így tett Hannover, Hessen választó s csak nem
minden német udvar a poroszén kívül. Fichte egy hálás
pillanattal nézte ez emelkedő német állam szellemi önállósá-
gát, eszélyét, életerejét, s lelkében gyököt vert az eszme,
hogy a berlini udvar mérsékletét polgári erényekkel fi-
zesse le.

Fenyegetett helyzetében nemzete ép s gondolkozó eszé-
hez fordult, erre hivatkozott „Appellation an das Pub-
licum“ című művében, melyet már a címén kéri, hogy ol-
vassák el mielőtt lefoglalnák (Appellation an das Publicum
gegen die Anklage des Atheismus. Eine Schrift die man zu
lesen bittet, ehe man sie confiscirt“ Jena und Tübingen 1799.),

s igazsága, ártatlansága érzetében, a félreértés fájdmától csak nem lesújtva, komolyan, s lelke viharát arcán s rezgő hangjában tükröző beszéddel 1799-ben jan. 19-én személyesen adta át az uralkodó weimari hercegnek. Nem mint polgár mentette magát az állam feje előtt: lélegzeni csak a vélemények szabadságában tudó bölcsész tudós beszélt s kérte nemzete meg nem vesztegetett ítéletét. Valami nagyszerű van ez öntudatos fellépésben; fölmagasztosul előttünk a bölcsész nyugodt arca, melyen a vonalmak szilárdsága mondja a mit lelke érzett: hogy nem kegyet, hanem igazságot kér. Azt kérdi legelőbb nemzetétől: a bölcsész iratában lehet-e vallási, hitcikkelyitétet keresni? A szerző felelt: bölcselőben hitet vagy hitelenséget keresni nem lehet.

A második pontban azt mutatta meg, hogy vád alatti nézeteiben nincs Istentagadás, s borult lélekkel tüzetesen mutogatta, hogy a vallásellenesség ürügye alatt félreértett hon-szerelme és állami elveiért unszólják ellene a közvéleményt. Mit várt e fellépésétől: eléggé kifejezi egyik későbbi emlékiratában.

„Igazságot hatalmas vádlóimmal szemben tőlök nem nyerhettem, talán engem is a lehető legkevesebbé sértettek; de ez a kimélet kegynek tünt fel. Így számithatott az udvar, de én nem. Rég kifárasztottak már e titkos utak, egy idő óta nem folyamodtam, nem kértem más ügyben sem, s különösen most sem tettem volna, ha nem hívém miként az igazságnak tartozom azzal, hogy egy kormányt igazságos ítélet mondására kényszeritek, vagy legalább én nem lehetségesitem az attóli eltérést. E volt igazoló iratom célja.“

Fichte eltépte akaratlanul az udvar vonzalmának utolsó szálait, megszólaltak az eddig néma és rejtőző ellen-szenvek: Goethe, Schiller élesen keltek ki, Herder cáfolatot irt.

„Tán én vettem észre legelőbb, irta Goethe, hogy kiket Fichte vallási rajongás, elkésett hiteszmék áldozatainak nevezett, azokban ő gondatlanul légben járó állameszméinek elleneseit akarta a tudatlansággal megbélyegezni.“

Az első percekben a nem várt félreértés a bölcsészt a bámulat némaságába taszítá; érzé, hogy elleneinek élessége sokkal mélyebbre hatott a fájó részbe, mintsem önmagához méltóan felelhelne. Át meg át olvasá iratát: mindenütt nyugodtság, szenvedélytelen nyugodtság; ő ha újból írná nem ír-

hatná máskép, s eszméit egy új „védirat“-ban, mely magánjellegű volt, ismételte; kért vagy tiszteletteljes fölmentést a vád alól, vagy elbocsáttatást, ha a vád igaz. Ezzel egyszerre vagy egykoruan gondnok Voigt kezén át egy levelet juttatott az egyháztanács és a herceg kezébe, melyben nyilvánítja, hogy tanári s irodalmi tekintélyének megőrzése igényli, hogy a kormánytól utasítást, irányítást ne fogadjon el a nyilvánosság vagy az akadémiai tanács, mint hivatal útján, hanem csak első szájából magánuton várja és fogja elfogadni mindazt, mit a kormány vele közölni jönnek lát.

E kérvényszerű követelés sorai közt, melyet ő nem szánt a közönség elé, volt él és bántó dac, de csak magánlevél volt, ismerőshöz, bizalmas jóltevőhöz; magánlevéllel pedig bármely ügynök hivatalos fordulatot adni ép oly jogellenes, mint eszélytelen. A mi a tartalmát illeti: ez eszmék nem annyira Fichtét mint Paulust az egyetem akkori prorektorát nevezik atyjoknak. Fichte úgy járt ezzel, mint ezren, kiknek ügyét a véletlen akkor hozza fölszínre, mikor valami rejtett eszme s tervnek hangot kell adni, rendesen az ilyen szereplőké a dicsőség és bukás. E napokban a tanár önállóságának szilárdítását többen életkérdésnek tarták, s a vádlott és magát mentő bölcseészt rávették, hogy ügyével ezt is összezavarja. Minő benyomást tett e föllépés: Goethe-nek Schlosserhez írt levele tükrözi, mely 1799. aug. 30. s így ezután pár hónappal kelt: „Mindig fájlalom, hogy Fichtét el kellett vesztenünk, s hogy eszélytelen merénnyel őt oly állástól fosztá meg, melyet ő többé föl nem talál.“ „Ő elvitáztatlanul egyike a legkitünőbb tehetségeknek; de félek, hogy maga és a világ számára egészen elveszett.“ „Különben bár mi kicsinnek látszik is az ügy, szerencsések az udvarok, ha midőn a tulmerész (unverschämte) követelések ily szokatlan messze mennek, oly lépést tehetnek, melyet egyik párt méltányol és a más nem gyalázzhat. Én határozottan megvallom, hogy fiamnak is ellene szavaznék, ha egy kormányhoz ily nyelven szólni merészelne.“

Az elbocsátó levél még nem volt kezében, de Fichte már tudta sorsát, azonban minthogy tiszteletteljes meghívás, s nagy tervek szolították őt Mainzba: jövőjére még ekkor nyugodtan nézett. „Nem bánok semmit“ írja nejének, ki akkor úgy hiszem, Badenben volt, „és hason esetben ugyan ezt teném. Hogy lemondásomat elfogadták az ők dolga, hogy a

törvényes utat egészen meg nem tartották (magány-levelet nyíltak vettek) viszont az ők s nem az én dolgom. Nem haragszom reájok, mert tervem (Wille) van. A mint akartam kikerültem a feddést. Ez elmenetel engem nem tesz szerencsétlenné. Első leveletem egészen helyeslem, csak a másodikat hibáztatom, melyet Paulus mondott.“

Ki a német szövetség főerődjét Mainzot látta, beutazta: első pillanatban fölismeri, hogy e város hajlamban, elvben, szokásban francia, bár népének egy része s őrizete német, s nem bámul, hogy a város 1792-ben okt. 14-kén tárt karokkal fogadta a franciákat. Egyszerre szétfoszoltak az eddigi viszonyok, fölbomlott az egyetem, mely Németország mivelődésére befolyással volt, főleg az által, hogy a fejedelmek a tanárokat szabad tanítás ígérete mellett felekezetre tekintet nélkül hívták meg. Laktanya lett a góth egyház mögött emelkedő püspöki lak, az egyetem nagy épülete, s hadi költségre fordíták a szétkergetett muzsák jövedelmeit. Francia fegyverek villogtak diadalban mindenütt, az élénkült s győzelmi mámorban hevülő nemzetet még Chappé találmánya a villanytáviró is segíté; Napoleon rajnai győzelmei Poroszországot a bázeli békére, Németországot semlegességre kényszeríték s Ausztria végerőfeszítéssel, egyedül siker nélkül küzdött; Jourdan előbb Ulm és Agostáig nyomult, s Napoleon Károly főherceget Bécsig kergette; Németország Hoche mozdulatait remegve leste, s így Mainz bár a többi német városok közt legtöbb nyugalmat élvezett: az egyetem visszaállításáról e harcrajban nem gondolkozhatott egész 1797-ig, mikor a leobeni és campo-formioi békekötések megadták a rég várt békét, s a rastadti összejöveteltől a német ügyek békés uton lehető elintézését remélhették. Mainz francia hatalomban maradt, de kormányzója a német Rüdler volt, ki a választófejedelemségi tanácsost, a német gondolkodásu, de költőien szabad lelkű Jung Vilmost bizta meg az egyetem egészen újjá alakításával, olymeghagyással, hogy a szervezendő egyetemen különösen a bölcsészet, természet tudományok, orvoslat, jogi tudományok és történelem legyen leghirhedtebb, alaposan s függetlenül gondolkozó férfiai által képviselve. Jung Fictet hívta meg legelőbb is, s felkérte őt, hogy elvbarátait is hívja meg s a nagy terv kivitelében segítse őt egész buzgalma és munkásságával. Lehet gondolni, hogy a bántalmazott s kedvetlen helyzetbe szo-

ritott Fichte e fölhívást örömmel vette; de keserü igazságokat vésett lelkébe a mult s ő nem akarta függetlenségét eladni. Jung elé két feltételt szabott: hogy véle mint legközelebbi előjárójával és a német igazgató hatósággal közvetlen érintkezzék; továbbá az új intézet szervezésében azon alapszabályok tartassanak szem előtt, melyek elébe is terjesztettek, s ekkor ő is kötelességének tartandja az intézetet egész erejéből azon polcra emelni, hogy célját, a nemzeti mivelődés közérvényübb elvek szerinti átalakítását, egész magasztosságában érje el. Fichtének, ki az elvek embere volt, bár még nem nyilváníták, szilárd meggyőződése volt, hogy az ő elbocsáttatása esetén Paulus, Niethammer, Loder, a két Hufeland, Ilgen s Kilian az egyetem csillagai Jena egéről vele együtt fognak alászállani, mint az később meg is történt. Ezeket szólítá föl a többek közt, hogy Mainzban tanszéket foglaljanak el.

Fichte kedvező választ nyert s egész buzgalommal működött, hogy az ujon szervezendő intézet számára nemzete legnagyobb szellemi erőit megnyerje. A lánglelkü bölcse, ki előtt az emberiség világosodása volt a főcél, ki az emberi tudhatás összegében akarta testvéritni az előtte apróbbnak látszó érdekek által elválasztott nemzeteket, az emberiségnek akart itt közös tudomány-forrást nyitni s nemzete életének oly gyökeres átalakítását tervezé, hogy törekvése magasztosságában előtte kötélynak s értéktelen kicsinnek tetszett minden áldozat. E terv kivitele nem lehetett pár nap feladata, s még a rá következő 1798-ik év, a Fichte életében oly végzetes napok, eldöntő percek, még csak a tervezet megalapítására és a tanerők gyűjtésére volt szánva; de Fichte tervéből a kormány előtt nem csinált titkot s nem tagadta, hogy merész határozott lépéseikhez biztatást terve sikerültének biztos reménye is adott.

Ki tanuja lehetett azon emelkedésnek, melyet Fichte neve, ott léte a jeni egyetemnek adott: az meg nem bocsátható hibának kellett hogy tartsa, miként senkinek eszébe nem jutott, hogy egy Fichtének meg is lehet valomit bocsátani, sőt az egész magánlevelet oly törvénytelen folyamban, a kérdés alatti eszmék utángondolása nélkül tárgyalták, hogy a kormány csak ezt mondhatta: elbocsáttatását kívánta s megadtuk; pedig ott a maradás ígérete még föltűnőbben volt körvonalozva, azon szavakban, melyekben jövőre

ott maradása egyetlen föltétét: érdemei méltánylatát kérte, követelte. Fichtének végre kezében volt a kormány válasza; elbocsáttatott. . . . Ügyének hallatlan kezelése fellázasztá nemzete tudósait: Reinhold, Jessen, Jakobi sőt Dohm porosz közügyér irtak, vagy véleményeiket nyíltan kifejezve rosszalták a magányirat ily fölhasználását, s a bizalom kijátszását; a közvélemény mellette és ellene társaságokban, hirlapi cikkekben és röpiratokban keseredetté vált harcot vivott, mint dsinek az ember sorsa felett, és senki nem tudta: mi tehát a valódi ok, mely a közkedvelt tanárt elbocsáttatá.

A jénai egyetem kormányának élén Károly Ágost veimári fejedelem állott, ki Németország legfénylőbb szellemeit gyűjté körébe, s ki kitünő miveltségével minden szép és nemes iránti lelkesültségével, népe iránti valóban atyai jószágával, s oldalánál egy földi angyallal, a mindig csak alattvalói boldogságán tervező darmstadti Luizával, népének öröme, reménye, atyja, védnöke, mindene volt; de jó szívével változó és könnyen hívő, ki midőn néha környezetének kezét szabadabban engedte munkálni, bizalma világánál nem látta át, hogy fényes életére elhamarkodottság és magánérdekek foltot szőnek. Károly Ágost Fichtét előbb kitüntetve öszinte barátságára méltatta, de midőn pár még nem orvosolt seb, országának s önmagának szíven, a népmozgalomban sajogni kezdett: gondolkozás nélkül kezdé hinni, hogy Fichtének „franciáktól kölcsönzött nézetei“ még lazábbá teszik a nemzet és a trón közötti köteléket, s ha egész idegenséget a bölcsész iránt nem is érzett: engedte működni embereit, a nélkül, hogy szívéhez bocsátotta volna a jog és igazság szavát; nem felelt most is okszerűen Fichtének egy második, s valóban hibáztatható, levelére, melyet végzetes tanácsadója Paulus ösztönzésére irt, melyben szelidítve nyilatkozatait, igényeit, elbocsátását saját akaratától kéri függővé tenni. Károly Ágost megengedte, akarta vagy legalább elnézte, hogy a „National Zeitung“ s pár kormánylap Fichte magánlevelét a küldő akaratja ellenére közölje.

Ennyi méltatlanság valóban vérázító volt. A megbántott bölcsész védelmezését egy felől a sajtó vette át. A védők közt legtöbbet ér a gieszeni hittanárok Sch auman és Schmidt Kr. mint hitészek tanubizonysága, okadatolása, hogy: Fichte nézetei nem célozzák a fenálló egyház meg-

döntését. A kormány ezeket meg akarta cáfolni, sőt azt mondják, hogy az ismert nevű lipcei bölcsész tanár Plattner Ernő is szép ígéretekkel volt fölszólítva, hogy Fichte ellen írjon. Az elragadtatásig szeretett tanárért másfelől az ifjuság kérelmezett: 300 egyetemi tanuló kérte a herceget: bármilyen feltételek alatt Fichtét megmarasztani, s mikor e kérelemre tagadó válasz jött, érzelmeik és hálájuk bizonyítékaul „Fichte-érem“ emlék pénz veretése határozott el.

Az ifjuság e szép tette megérdemli megörökitnünk a kérvény néhány sorát. A kérvény így hangzik:

„Fichte tanár, kinek a bölcsészet körüli érdemeit minden igazságbarát elismeri, s ki majdan századunk fényesebb lesz, ez egyetem fényét nagyban emelte. Mi mindnyájan tiszteljük és szeretjük őt mint tanítót s egész bizalommal vetjük magunkat szellemi vezetése alá. Messze terjedt híre e napokban is Németország legtávolabbi részeiről nagy számú tanulóhozott Jénába s közülünk is többen csak e tanárnak már a közelebbi évre megígért fölolvasásai kötnek ide. Most egyszerre megdőbbentett tanár Fichte ismert elbocsáttatásának híre. Mi félünk a gondolattól: őt elveszteni. Elvesztését előttünk semmi sem pótolhatja. Csalódtunk ezen tanár további előadásainak biztos reményében s ezzel ittlétünk fő célját veszítettük el.

Alázatos kérésünk, s mert a csapás, mely fenyeget köztös: biztos és hódolatteljes reményünk, hogy a nehézségek bármilyen áldozattal kiegyenlítésével a kedvelt tanár nekünk visszaadani fog. E meggyőződéssel“ sat.

Hogy a kormánytól kedvezőtlen fogadott, s bosszúsággal és lenézéssel elutasított kérvény valódi értékében tűnjék föl előttünk, nézzünk végig a kérvényzőkön; a 300 ifjúból emlitsünk meg néhányat. Ott áll a költői tollú, hazáját tollal s karddal szolgáló bölcsész Steffens s Dahlman (Wismárból) a polgári és irodalmi életben egyaránt oly hatásos és kitűnő szerepet játszott kielői és göttingai tanár, állambölcsész és történettudós, Schlezvig és Holstein egységének munkás s nagy tekintélyű vitatója, a kin, míg nemzete osztatlan szeretetében a nemzet életirányadói közt elől szerepelt s volt jutalmazva, mint az ellenzék rendithetlen vezérén a kormány úgy vett boszút, hogy 16 évig tanári székében meg nem erősíté; 1829-ben Göttingába hivatott az államtudományok ren-

des tanárává s ott mint tanár, író, követ, mérséklett szabadelvűség, igazságszeretet által kiérdemelt köztisztelet birtokában élt áldásos és irigylendő életet; ott van továbbá a brémai Treviranus, a szilárd Heise, a hívő Horn Ferenc, az éleselméjű Zandt; a tudomány és irodalom terén babérokkal koszoruzott több név, köztiszteletben és áldásosan munkáló férfiak nevei.

Fichtének szívére e nevek, s e tisztelet volt a balzsam; a mily keserűen emlékezett Paulusra, ki őt vészbe sodorva engedte, hogy a föltorladt hullámokkal egyedül küzdjön: ép oly édes visszaemlékezéssel pihent meg életének e pontján. Esze, szíve helyén volt s mosolyogva nyulta a vándorbot után. Jénában magántanárnak vagy tanítónak maradni anyagilag tán eléggé jutalmazó, de büszke s önérzetes lelkére nézt elhordozhatlan lett volna, s honnan őt annyi tisztelet üdvözlé a boldogabb napokban, irt a szomszéd Schwarzburg-Rudolstadt hercegének, hogy őt kegyébe véve egy annyira szükségelt tanintézet megnyitására segítené. A herceg első levele szívélyes volt, csak azon egy feltétet tűzte Fichte elé, hogy maradna távol az államügyektől; a bölcsész megígérte s már a rég várt zajtalan, nyugodt napokról álmodott, midőn a herceg második levele megtagadta a Rudolstadtba települhetést. A weimari kormány ujjai látszottak itt is. Nyughelyet keresett, kis zugot, hol a világtól elvonulva éljen; a nagy lélek leküzdte vágyait, önnön kezével eltörte merész, magasba vágyó ábrándjainak szárnyait, s a boldog kormány, egy ország fényes gazdag urai megirigylék a menekvő utolsó száraz falatját: elakarták vágni az utolsó életeret! Fichte lelke sajgott, a bántalom velőig hatott, elleneinek keze mélyen merült szíve kincsei közé, a weimári kormány röpívek által magát igazolva, rágalomokkal s ráfogással egyetlen örömet az ifjuság szeretetét is elakarta rabolni.

Mennyi árny a fényes, magasztalt uralkodáson, a weimári udvar fénykorán! Sok, ez igen sok volt, sajgott a seb, fájt a bánásmód, de a nagy férfi szíve nem törött meg, lelkét fenkölt röpte fölülemelte e silány érdek-tusákon, s öntudatára támaszkodva nyugodt önérzetes mosolylyal nézett el a törpévé váltott nagyok felett. Most volt valódi bölcs, multba látó szemünk most látja őt legmagasztosabb alakjában, egész nemességében, hogy ajkunkon szinte a lant zengelve szólal meg, hogy megénekeljük őt, mint merész hajókormányost, ki

küzd, de ha elfáradt vagy a hullámok legyőzhetetlenné nőttek, összefont karokkal nyugodtan néz a háborgó tengerre.

„Kis elrejtett zugot kerestem, hol egészen ismeretlenül rejtőztem volna évekig, míg kiforr a közönség, s haragom, gyűlöletem kialszik, s e kis helyet egy fejedelemtől reméltem a ki engem ismer; megsejték a legfelsőbb helyen, s híriül adták e fejedelemnek, hogy ezt ők rossz néven vennék. Mit mond ön ehhez? Gondolhatott-e ily lépést fölvilágosult századunkban és országunkban?”

Igy irt Reinholdhoz elborult lélekkel 1799. május 3-ikán.

A politikai viszonyok, az újból egész erővel kigyuladt harc megsemmisíték a nagy mainzi tervet. A rastadti alkudozások célhoz nem vezettek, s a franciák 1799. jan. 24-én a békét megtörve elfoglalták a Koblenz felett emelkedő Ehrenbreitsteint. A Rastadtot elhagyott francia követeket Roberjotot, Bonniert és Debryt a székely huszárok összevagdalták, s a bosszus francia had élén Jourdan és Bernadotte a Rajnához zudultak alá. Különben is az értekezleteket s egész működését Fichte Junggal megszakasztotta; egyfelől, mert egész lelki erejét igénylék e válságos percek, másfelől, mert kevés nyugalmat remélt azok közt, kik a közönsön előidézett bajtól kezeiket oly tisztára mosták. Egyik terv a másikat váltotta, üzte agyában, míg mindazok ködét, ki azelőtt ügyében már oly nemesen nyilatkozott: a porosz országlár Dohm levele szét üzte. Dohm s többen menhelyet, pártolást ígérve hívták a porosz fővárosba s Fichte jul. elején 1799-ben hirtelen Berlinben termett. Utána pár hóval vagy évvel eltávoztak Paulus, Hufeland, Loder, Niethammer, Kilian az egyetem fénycsillagai, s Jéna neve egy időre homályba borult.

III. Fichte berlini élete, nézetei bírálata, barátai, nyílt felolvasásai.

Fichte egyedül ment Berlinbe. Fény, kényelem ugyan nem várta, de a nélkülözés sötét képei sem rémitették. Ípjáról nem nagy, de elég szép vagyont örökölt, melyen Jénában házat vett. E ház felett elmentével a még akkor Jénában

maradni szándokolt Paulus alkudozott 1200 tallérra, úgy hogy évenként 4 százalékját fizesse.

„Ha Paulusnak most nincs pénze, nem is lesz soha. Ugy kéz alatt add tudtára e drága barátának, hogy ha ő igen okos, sajnálandó, hogy mi sem vagyunk egészen ostobák.“ Igy irt nejének Berlinből. E kívül „Az emberiség hivatása“ (Bestimmung des Menschen) és fő műve az ép akkor befejezett „Tudománytan“ vagy „Tudás-öszveg“ (Wissenschaftslehre) című műveiért még 7 száz tallért várt, s „így érdemelt annyi mennyiből egy évig élélünk ott és a hogy akarunk; e közben dolgozok s megint lesz,“ vigasztalá a jó nőt, kinek szép homlokán az életgondok már is sötétlettek.

Alig van mi a bölcseész életéből kedvesebben hatna érzet-világunkra, mint az a szenvedélytelen, gyengéd s mégis forró szerelem, melyet a Berlinből Jénába sűrűn menő levelek minden sora lehel. „Drága, jó lélek,“ „jó szerettem,“ „kedves mindenem“ állanak a sorok elején. Elmondja, hogy minő nyugodt, kedélyét felvillanyozta a szabadság, lelkének szárnyalása könnyű, hogy nem érzi nyomni ott a kellemetlen viszonyok egyetlen láncszemét sem; az üde lég vissza adta elvett, rég vágyott egészségét, s elhatárzá ott maradni; de szíve mégis vonja hozzá, s ha a napi munkától bágyadtan megkezdí vagy folytatja a sorokat, melyek a napokkal levélle nőnek : csak akkor, magát a kis családi körbe varázsolva, érzi boldognak megfelfejthetlen érzet-vegyületben. Nem a fiatal rajongó szív áradoz e sorokban : az évek viharaitól megpróbált, fenkölt érzet beszél, mely az egymást megértett szívek tiszta viszhangja. Az érzet melegében ott a bölcseész nyugodtsága : „egészségedet s gyermekünk egészségét kötöm szivedre kedvesem, élj boldogul. Oh hidd : lelkem benjéből vágyok utánad; de még sem fogok oly lépést tanácsolni, a mi később káros lehetne.“

Fichte mindjárt Berlinbe érkezte óta nejével folyton levelezett. Mintegy 20 levelet hagyott hátra a történelem; e levelek kedélyes sorairól, ki e napjaiból oly kicsinségeket, prozai aprólékosságokat felemlit, sőt kedvvel tárgyal, senki sem ismerne a mély elvű bölcseészre. Elbeszéli gyermekdeden időtöltéseit, jellemzi környezetét azon nyelvezen, melyen mondaná akkor, ha otthon a családi tűzhelynél kezében tartaná azt a drága kezét, mely viharos életében soha sem szűnt az övével együtt működni, küzdeni. A mély elvű bölcseész, ki

nek eszméi uj alapra akarák fektetni az emberi tudást, midőn írja, hogy még nem ohajtja, hogy nője Jénát elhagyva Berlinbe költözzék a háztartás szükségzeit oly szakavatottan tárgyalja, oly gyakorlatias költségvetést küldött, mint bármelyik tüzről pattant gazdasszony.

„Ha saját háztartást viszünk, írja egy ponton, kérdés: mi butorozzunk-e vagy béreljünk.“ „Továbbá nekünk kell beszerezni az asztali, konyhai készletet, mert ezt nem bérelhetni.“ Kissé tágas szállás, milyent szükségelünk, konyhával s kis pincével drágább 100 tallérnál.

Vagy en chambre garni éljünk mint most teszem, s ét-házból együnk. Nem épen fényes butorzatért s szobáért, elől három s hátul egy ablakkal 3 Lajos aranyat fizetek. Akkor legalább két akkora szállást kellene tartani; ez hónapra 6, egy évre 360 tallér aranyban. Schlegel barátnőjénél ebédelünk három személy 6 tallérért, s az adagok oly szűkek, hogy jól nem lakunk.

Az igaz „ismerek tanácsurat, ki livrées inast tart, s a mult szombaton fél font hust maga és családja számára s hozzá 6 fillérre burgonyát és répát főzet. Megeszik ezt, s a félfont hust elteszik vasárnapra. Neje szombaton mos inget vasárnapra s addig ing nélkül jár. Így mi nem élhetünk.“

„Több oknál fogva, melyeknek oka bennem és hurutomban van, írja más levélben, nem tudok jókor kelni föl. Legkorábban van 6-kor; ekkor asztalomhoz ülök, a hol bár nem ép renyhén, de még sem megy oly gyorsan mint magamtól követelem. 1 órakor fürteztetem magam. (Igen, igen, fürteztetem, poroztatam, zopfot köttetek) s innen megyek ebédre Veitné asszonyhoz, hol Schlegelt s ennek barátját egy helyvéthitű lelkészt (Schleiermachert) találom. 3 órakor jövök vissza, olvasok egy francia regényt, vagy irok, mint most is neked. Ha csak meglehetősen darab van is, (a mi nem mindig történik) 5 órakor vigjátékba megyek, s ha nem, úgy 6 óra körül a város végéni állatkertben vagy ajtóm előtt a virágzó hársak alatt sétálok Schlegellel. Néha Schlegellel s kis barátnőjével (Veitnéval) kirándulásokat teszünk, mint tegnap, legélénkebb emlékek közt reád és gyermekemre. Borunk ugyan nem volt, hogy egészségtekért igyunk, de volt savanyu sör és egy szelet keserű fekete kenyér, melyhez egy darab vékonyan szelt s félig rothadt sonka mocskos vaj mel-

léklettel járult. Az udvariasság kénytet, hogy némely oly dolgokat is szépnnek találjak melyek csak türhetők.

Estve egy tejes zsemlét és fél medokot, az egyetlen megehető a mit tartok házamnál, vacsorálok; 10 órakor megyek ágyba, alszom de nem álmodok. Csak egyszer, mindjárt első elrémitő leveled után, tartottam karjaim közt Arminomat tele örömmel, hogy megint egészséges, de hirtelen kinyujtózkodott, halvány lett s előjöttek azon jelenetek, melyek kitörülhetetlenül vannak lelkembe vésve.“

Ez itt említett Schlegel Frigyes később tán hivatladászatból kath. hitre térve mint császári udv. titoknok élt Bécsben, Frankfurtban Veitnéveli viszonya fölbomlása után kétszer nősült; családi élete örömtelen volt. A klaszszika literatura, költészet és bölcseészet kedvelője, széles tudományu s csinos előadásu író volt. Testvére, Vilmostal korának legnagyobb keleti nyelvésze, később bonni tanárral, mint író, költő, itész és műfordító nemzetök mivelődésére nagy mérvű befolyást gyakoroltak.

Veitné gazdag s hajlott koru zsidó bankár neje, ki mint látszik hirteleni halálával nem fényes anyagi helyzetben hagyta az őt soha sem szeretett fiatal nőt. A szép özvegy miveltsége s egész lénye mély benyomást tön Schlegel fogékony szívére. Sok vonzó volt e nőben, mint Fichte írja. „Különösen hangzik az én számból egy „zsidó hölgy“ dicsérete; de e nő eltörölte lelkemből azon meggyőződést, hogy e nemzetből jó nem válik ki. E hölgynek sok esze és ismerete van; külfény nélkül egész igénytelenségében maga a jószívűség. Schlegelhez soha nem mehet, nagy akadályok állnak utban, de azért ezt megható gyöngédséggel fogadja, és én e választást Schlegelre nézve a legszerencsésebbnek tartom. Az igaz, nehéz nektek e viszonyt melyben Schlegel van egész valódiságában fogni föl, de gondoljátok meg, hogy azon változtatni nem függ tőlük.“

E viszony tehát nem volt egészen boldogító. A nő szülei és rokonai életében nem hagyhatta el ősei hitét. Fichte annyira becsülte, hogy terve az volt, miszerint egész épületet véve ki, e nővel, a két Schlegellel s ki ekkor akart Berlinbe költözni: Schellinggel együtt egy konyhát tartva egy családot képezzenek.

Fichte már külleg is feltünő egyéniség volt. Szép barnaszög egymásra göndör, tekercs sorokat képezve boruló

hátrafésült fürtei, kissé nagy de szép vágatu orra, melytől vastag vonás huzodott az élénk piros szép metszetű száájig, a telt arc, kissé kövér nyak a görög és german jellegű bölcse képenek vonzó vegyületévé olvadt. Tartása méltóságos, lassu és szabályos volt. Utcán valakit ritkán üdvözölt, bár szemeit sokszor függeszté az elmenők arcára: gondolatai messze jártak. Különben társalgása élénk: sőt élces volt, örömeztobb férfakkal mint nőkkel időzött, bár ezekkel társalkodva beszéde tárgyai a legegyszerűbb tárgyak voltak, s a melyeknek annyi érdeket tudott kölcsönözni, hogy őt a hölgyek egyhangulag a legszeretreméltóbb érdekes egyéniségnek tartották. Mindezek dacára egészen elveszett volna e német, Párizs tömkelegében, ha megjelenésének neve nem kölcsönzött volna varázs hatást.

A tettmezőről nyugalomba lépett bölcse az ut fáradalmait Berlinben még ki sem pihente jól, midőn a rendőrbiztos elég tiszteletteljesen ugyan, de fürkésző arccal lépett szobájába s kinyilvánítá, hogy kötelelességből teszi ezt, megtudni: időtöltéséből-e vagy dolgai intézése végett tisztelte meg látogatásával a porosz fővárost. Fichte felelete egyszerű volt: időtöltésből, de nem tudja, hogy mily hosszúra nyulik ott tartózkodása. Erre az államtanács összedugta fejét s elhatározták, hogy minden lépteit kiváló figyelemmel kövessék. A kormánykörökben átalános volt a megdöbbenés, mindenki tudni akarta, hogy a szabad gondolkozásu bölcse agyában merész államtervek forrnak, pedig a félreértett tudós soha annyi lemondással, s oly nyugodt kebellet nem ült asztalánál mint most, midőn kedvenc művén „az emberiség rendeltetésé“-n lelkét a nagy világ mozgalmaitól, sőt percekre vágyó nemzete nagy igényeitől is egészen elzárva dolgozott.

„Szorgalmasan és kedvvel dolgozom. Tudod, irta nőjének, hogy műveimmel soha sem vagyok elégtől, s így tudhatod, hogy értéke iránt ítéletemnek alapja van.“

Fichte csendes zajtalan életével megmutatta, hogy csak háborítatlan irodalmi működés az, mely őt a fővárosban tartja, s azért III. Vilmos király, kire behatással tán jó szelleme a lelkes Luiza királynő volt, nyugodtan, bár kissé csipő gunnyal, nyugtatá azokat kik néplázitót néztek ki a bölcse szelid arcából:

„Ha Fichte oly nyugalmas polgár, mint minőnek látszik, s magát minden vészes összeköttetésektől távol tartja,

birodalmamban bizton lakhat. Az igaz, hogy a jó Istennel kissé ellenségeskedésbe vegyült, de azt igazítsa el a jó Isten; az nem tartozik hozzám.“

Fichtének arról, hogy Berlinben fölolvasásokat tartson, még ekkor kevés reménye volt. Jakobi, kinek legnagyobb öröme volt, ha maga között láthatá nemzete nagy elméit, Fichtét is kényelemmel s nyugodt étellel kínálva hívta Pempelforthba. Ki helyzetét csak azért nem érzé nyomasztónak, mert kikerülé mit nem akart: a nyilvános megintést, ki a jóllét egész fény nyalábjáért oda nem adta volna szabadsága, függetlensége leghalványabb sugarát, ez ajánlatot el nem fogadhatá; de kérte őt és Reinholdot: használnák arra befolyásukat, hogy neki Heidelbergben szabad felolvasás engedtetnék. Ez egészben kívánata szerint nem sikerülhetvén, szilárdan elhatározta Berlinben maradni. Bár ide is elhatott a kormánytagok még munkálni meg nem szünő lovagiatlan eljárása: magát e lég és környezetben mégis szabadnak s egészen önmagánál érezte. Ehez járult az is, hogy a mint Berlinben tekintélye nőtt, aként hunyászkodtak ellenéi, s lőnek barátságosabbak és tiszteletteljesebbek az eltávozott emléke s a köztük maradt család iránt.

A Berlinbe menetel életének e válságos napjai, nem azt mondjuk, hogy lelkét megrázták, de életében s nézeteiben sarkpontokká lőnek.

Ki e rövid vázlatot figyelemmel olvasta, lehetlen hogy Fichte nézetein észre ne venné a vallásos irányt. Csak egy meghatározással kell tisztába jönnünk: a vallás kétféle, közös és egyéni. Amannak temploma azon épület, melynek boltozata alatt mint felekezetének egyházának tagja hittestvéreivel egyszerre küld imát az egyház láthatlan kapcsához; ennek temploma a szív, annyiféle a hány gondolkozó fő van, s melynek tételeit lelkünk szövi vágyaiból, igényeiből, azon benyomatok szerint, melyeket lelkünk akkor vesz midőn ok és okozatokon kérdőleg hatolva felebb, fejtegetni kísérli a lét talányait. Vegyük Fichte legelső művét „a kijelentések bírálatát“-t (1792.). Ebben nem tagadja az Istenségnek erkölcsi életünkre való hatását. Ő a kijelentésnek csak általános szükségességét tagadja, s mint a gyakorlati ész követelését ebből kísérli levonni, midőn azt mondja, hogy a mit „a priori“ nem bírnunk, a tapasztalat nem adhat meg, minő az Isten, szabadság és halhatatlanság: e for-

rásból azt tisztán meríthetjük. De a férfit, kit a nehéz viszonyok komolyabbá, érettebbé tettek, s ki most kevesebbé merészen és komolyabban kezdett gondolkozni, érzé, hogy a férfi gondolatainak kell betölteni a hézagot, melyet az ifjúé eszméi közt ott hagyott. A hit lényege most határozottabban foglalkoztatá. A tudós világ egy kérdést tűzött elé:

Az én önmagából önmagának teremte világát; de ki fogja, ki tudja betölteni a véghetetlen törekvés és az elért cél közötti hézagot, s ide mint az ég felhőin túl mosolygó nyugalomhoz ki mutat utat?

Fichte észrevette, hogy ki volt feledve a nagy gondolat: az élő és alkotó Isten. Bölcselemének másik hibája volt, hogy benne az emberönerejére volt hagyva. A tárgyakról előterjesztéseink tétmódok: az én magában megszüntet egy „realitás”-t s azt a nem-én-nek adja át. A nem én tehát az én műve (product) mit képző munkássága szült. A szemlélet folyton alkotás; az értelem közbe-közbe szól, a képeket rendezi, megtartja, az ismeret anyagává alakítja, s rá adja a tudás alakját.

Mellőzve hogy az én és nem-én adott viszonyításában nincs egység, homályos és bonyolult még az átvitel is; a nem én fogalmát mintegy erőszakkal látszik bevonni azon pontokra, hol a tárgyra nézt mit sem használ, általa csak magát korlátozza. E kívül a nem én oly magában alapos munkásságot föltételez, melylyel szemben az én csak szenvedőleges lehet; ha pedig az állomány fogalmából indulunk ki, úgy egy korlátozott cselekvés gyanánt szereplő szenvedőlegesség okát az emberben találjuk, s így az épület két ellentett irányban dől szét. Összetartó kapocsul az akadályt, korlátot (Anstosz) vette föl. Tehát nem az én csupa munkássága adja a nem én valódiságát; az én akadályozva lévén, kiható munkássága visszanyomatik s ezt mi tárgynak nevezzük. A tárgy tehát nem egyéb mint az én munkássága, mely megtöretve magába vissza sugárzik s önmagunkból ábrázoljuk magunk elé az ürt betöltő anyagot. Értelem és szemlélet csak a legszorosabb viszonyhatásban képzelhetők. Mi élőknek gondoljuk, élő munkásságban hozzuk elő s élő lesz a természet. Fichte a jelenségeket mint az érzés és látás tárgyait nem tagadta, csak felsőbb értelemben önálló igazságukat, jelentékenységeket vonta kétségbe.

Mi lenne a világ, szól ő, ha nem szemlélhetném, ha neki én nem adnék életet?!

E ponttal a „tudománytan“ (Wissenschaftslehre) harmadik részét a gyakorlati alapját léptük át.

Itt e ponton mondhatjuk már meg, hogy a tárgyakat ránk nézt tárgyakká, többitve, elvonva, hasonlítva, viszonyítva az ítélő erő teszi. Itélő erő nélkül az értelemben önmagára nézt semmi tartalom.

Olvasóim átlátják, hogy eddig az ént előterjesztővé a nem én határozta, itt hatalmas szavával közbe szól, az okosság és korlát eltűnik, magát az én csak a nem ént határozva gondolhatja, szabadon cselekvően mint az egyedüli valódi, melynek lényege a működés és szakadatlan törekvés, valódiakká lenni; célja pedig a végnélküli törekvés de mit el nem érhet, mert ekkor megszűnne törekvés lenni, neki mindig ellenzéke az érzéki világ, pedig a tapasztalati világ nélkül képei légképek; valódiságot ez ad, az élettől elvont énnnek ebbe kell alá szállani.

Mintha hallanám olvasóim ajakáról a másik egyszerre feltűnő tévet: Fichte az énből hozza és magyarázza ki a mindenséget, holott az én egyedüli elkerülhetetlen léte nincs megmutatva.

Fichténél magamból meritem Isten fogalommal létét, holott megfordítva szellemi erőmet Istentől sugározttatom. Állítá miként a vallás a több Isténimádással ép úgy megfér, mint egy Isténimádással, ha fő elve az erkölcs, erény marad.

— Ki adja meg, kérdé, e nagy eszmét?

— „Isten.“

— Lelkiünk hozza elő, magából lényegéből teremti s erkölcsiségemben oldatik meg az élet e nagy talánya. Felel rá határozottan.

Sajátos, hogy Fichte nem hívé, miként e nézetekkel közel áll ahhoz, hogy a keresztyénséggel szakitsen, sőt ellenkezőleg állítá, hogy ő fogta fel annak valódi szellemét s nézetei a vallásos közönyt szilárd hitté emelik. Pedig bármi emelkedettnek hitte is nézeteit, hiányzott benne a bölselem egyik főadata: nincs benne megnyugtató; az első percben tán ád a léleknek bátorságot, de azután nem elégíti, nem békíti ki.

Fichte szól: világomat magam teremtem, de nem fejti ki: nincs-e egy egész más világ, melyhez érzékeink hiányzanak, vagy e világ nem egészen más-e, mint a hogy én te-

remtettem? E nézettel bármi mélybe hatoljon, a lélek elé az a komor gondolat meredhet, hogy létünk nem egy magunktól teremtett álmvilágban saját lényegünkkel általános harc-e, vagy egy megfeythetlen névtelen játék?

Megkisérlé a csillagvilágot s az egész természetet mint a kihatott én-be viisszasugárzást, más szóval, mint képzelmünk megtestesítését magyarázni, s így a tudásról elvette jellegét a bizonyosságot, midőn mindenségünket az önfelismeréssel egynek vette. Ezzel ártott a tudománynak.

Fichte, kit most nehéznapoknak fájdalmai ráztak föl szemlélődéseiből, tán e ponttól dőbbent vissza. Szenvedések égtek lelkén s munkálták, hogy új irányt vegyen, s a viharoktól megrázott bölcseész eszméit Isten eszméjéhez fűzé. Ez új irány minden gondolatján látszik a szenvedő nyugodt önmegadása, a nagy önküzdelem, ha néha a kétely és szemlélődés lelkét a felsőbb régiókba ragadták vissza. Egész lélekvilága hű kinyomata annak, hogy mennyit szenvedett.

Küzd, önmaga ellen kel csatára, ostromolja előbbi nézeteit, kimutatja téveit.

A bölcseészt a mult szenvedései megtörték, de le nem zúzták. Kedélye hamar viisszakapta rugékonyságát, még nemesebb lángban lobogott föl férfiasága, honszeretete, s közboldogítás-vágy tündöklik minden során. Az 1806-ban megjelent hitbölcseelmi felolvasásai (Vorlesungen über die Religionslehre) volt az utolsó nagy munka, melyet a tudós világ számára írt; azután többnyire alkalmi iratokba, beszédekbe rakta le gondolatjait, melyek nem oly tudományosak, mint az előbbiek, de érthetőbbek. Mindeniket a vallásosság jellemzi. Az erkölcsi szigor helyébe keresztyéni szelidség lép. Tanulmányozva a bibliát, az evangyelisták közül egyedül Jánosnak hódolt; a többi, mint mondá, zsidó maradott, Jézus szellemét egyedül ő érté meg (később a jénai iskola véleménye) s az „igé“-ről (logos) bölcseelmi nézeteiért Jánost nagyra becsülte.

Ez utolsóról úgy vélekedett, hogy mindenki, ki Istenneli egységét átlátja, ki az Istenbeni életnek aláadja egyéni élete igényeit, az örök „ige“ benne testté váland; s csak az Isteniség marad abban, ki magában emberiségét megtagadja. Van, úgy hogy benne nem kételkedhetünk egyedül az Isten, a létforrás.

Nézzük csak figyelmesebben, gyanakvóbban e gondo-

latot, s mosolyogva fogjuk észrevenni, hogy ez a réginek folytatása. Így az Isten szellem; Fichtének az én-en kívüli önálló s munkáló Istent gondolni lehetetlenség volt. Melyben legelőbb jelölte lelke elé ez új irányt, szép munkája „az emberiség rendeltetéséről“ végre 1800-ban a közönség kezében volt. A nemeslelkű honfi bölcseész e munkát azon szándokkal adta nemzete kezébe, hogy honfiai lelkében a tudás új alapját tegye le s leszoktassa rossz modoráról, melylyel tanul s tanít.

Kétkedés, tudás és hit! Könyvének fő tartalma e három fogalom.

Figyeltem, szól ő, észleltem dolgokat körültem, hogy miként hatnak munkálnak reám; kitanultam s ennyiben ura vagyok a természetnek. A világban minden, a legkisebb is az egész létoszveggel viszonylik. Ha ezt a virágot vagy azt a követ tekintem, tudhatom, hogy ha a mindenség nem úgy lenne mint most van, nem ott s nem olyanok lennének azok is. Ép így viszonylik létem és helyzetem. Szemeim előtt hullámozik a tenger, ha most kövei, talaja főlebb emelkednék, tovább zudulna az ár; ez a földön, a föld a légkörben s így tovább tovább hozna változást elő. Mit? hát nem vagyok én több mint a kő, a virág? Hát hova lesz szabad gondolat-erőm? Megállj, nézd a virágot, az egész tömegével bír a tulajdonoknak mikkel te nem. A természetben, az összes létezők közt egy sem becsülheti túl magát, egymást egészítik ki, p. o. nem nőne fű, ha a vonzó erő, a mag oda hullása s a termékenyítő behatások össze nem működnének.

Meg van határozva minden, olyannak kell lenni mindennek a milyen, mert olyan volt születésekor. Ha fát gondolok, tudatommá teszem, hogy virágzik, gyümölcsözik, tudhatom, hogy ez másként nem lehetett; jönnek a férgek, megesszik virágát, jön a kertész, nyes, alakít rajta. . . . Hol itt a szabadság? Mindenütt természetében összeszöve, a mely kényszerítőleg hat reá, a mindenség összetes működésével, nagy, örök törvényszerűségével. Ebbe vagyok beírva én is azon erők által mik létrehoztak s mik működnek utolsó órámig, beleszöve a roppant hálózatba. Életemen végig pillantva, a mult tanított meg erre engem.

Szabad vagyok és akarok lenni; erre iránylik szívemből felforrt minden érdekem.

Egykor kétségem támadt, hónapok teltek el a nélkül, hogy e kétségtől megmenekedtem volna, végre egy éj adá

meg nyugalmat. A képzelet előmbé kérdező szellemet hozott.

Ez így szólt:

— A dolgokat, melyek körülded vannak honnan veszed?

— Érzem, vagy látom mint p. o. a színeket.

— Jól van, magadban találod; de honnan tudod ezeket magadban? Te csak úgy találod, hogy a pirosat, fehért, magadban észreveszed; ezek módosításai bensődnek, belállapotodnak és így ezt kell előbb észre vened, ha te magadnak piros, fehér sat. színekről tudomást akarsz szerezni; így veszed észre a hideget, keményt sat. mint belállapotod affekcióit. Ugy de ekkor alapot, okot kutatsz, mely kívülled van, s így a tárgyak tudatára jössz.

— Honnan veszem ez alapot? Nem a tapasztalatból, mert hisz ezt önmagamban észrevét előzte meg?

— Halgass reám. Én vagyok én: ez egyed és tárgy s így bennem a kettősség. Az én öszvege egész öntudatomnak, tartalma a tárgy, alakja az egyed („tárgylagosság“ és „önlegesség“).

— Különös; nem tudok neked ellentmondani; örvendek, hogy a szükségesség tudatát megadád, hogy én vagyok, mert én vagyok, kis világom teremője; de miként gondolod, hogy szabad vagyok, midőn meg vagyok semmitve, ha látom, hogy minden dolog lábaimnál szétfoszlik, s mi marad hátra más, mint gondolatom elhalása. Mi vagyok? Álom vagyok-e az álmvilágban; leveles, gyökértelen, földtelen növény, ki csak anyámat látom? Ez-e a fölvilágosítás? Oh nem, mit te lezuatl: én a realitásra megyek vissza... Most ismerem reád nyugtalan szellem!

— Nyugtalanak nevezesz, felelt a kérdező szellem, mert igaz utba vittelek. Megmutattam, hogy tudásod ingadoz, s te remegsz! Hát nincs-e más erőd?

— Van, a hit! szóltam hévvel, s a szellem eltűnt.

— Lelkemnek elrejtett fensége itt jövök tudalmadra; teremtem világomat, tudásban ismerem mit magamban találok, de tudásom köteléke te vagy! Folytatám, s fölébredtem.

— Van hát bennem akarat, szabadságomból hozok föl célokat, egy szebb világ után kell hogy törjek. Arcom örömben ég, az emberiség egyik fő célját találtam meg. Igen, igen a világnak jobbnak kell lenni. Mit itt előhoz az ember, amott megemészti a természet vad szeszélye. Az emberiség egyik

része otromba szenvedélyek s szerencsétlen sötétségben él, másik külleg miveltebb, de finomítottan vészesebb bűnökben uszva ad képet az emberiségről. Itt zsarnokság, ott féktelenség. A világnak így maradni nem szabad. Ezredekről ezredekre új elemek vétetnek föl, s velek haladni fog a világ. Erre kell törekedni minden embernek, hogy künn együtt és otthon legyen a törvényesség és szabadság. Ha majd a természet tovább szelidültével boldogabb nemzedék fogja a földet lakni s többszerű intézetei hatályosabban fognak működni, akkor az ember érzeni fogja létének szükségességét. Nem lehetséges-e ma e nemzedék? Igen, de magam a kortól, mely törvényeket s helyzetet ad, magam függetlenné nem tehetem. Mentől inkább ragadok a földhöz, annál tisztátalanabbak vágyaim, de van erőm magam fölebb emelni: az én világom nem itt lenn van. Itt kezdődik bennem az örökélet akkor, midőn szellemiségem tudatára jövök. Most értem az örök törvényeket, most midőn tudom, hogy a világban mily fontos lény vagyok.

A törvényeket ugyan önmagamnak nem én adom; de minthogy ez a törvény maga a tiszta akarat, szabadságom nincs korlátolva.

Röviden, de egész élénkségében vázoltuk Fichte ez új szép művét, melyben, ha bár új nézetei összegén el nem pillanthatunk is, határozott vonalokban látjuk rajzoltatni az új erkölcs-vallásos irányt.

Fichte lelkében és ajakán e nézetekkel egyfelől Jakobinak, másfelől Kantnak nyújt kezét. Fölismerjük ez irányt, de nem megyünk oly messze mint azok, kik azt hiszik, hogy e roppant tehetségnek alig van egy gondolata, melynek közeli vagy távolabbi forrása nem Kantnál lenne. Annyi igaz, hogy Fichte magát Kant vég-tökélyének hitte. Okunk van hinni hogy Kant benne tovább fejlett; de a vizsgálódás terve, s így az irány is különböző.

A bölesész hitte, hogy nemzetét s ez által az emberiséget menté meg, midőn annak lelke elé új irányt jelöl. Ezért dolgozott e művén oly szorgalommal.

Hogy Kant nézetei világnézetté emelkedjenek, mint Steffensen mondja, azoknak egységet ő adott; de nézetünk szerint Kant sokban volt tovább. A königsbergi nagy tudósnek tágabb természet-ismerete volt, benézett a természet, az ég, a kiterjedés titkaiba, kereste hogy kiis-

merje az élő, működő erőket, ő a mathesis és metafizika tanára, gondolkozva, és rendszeresen okadatolva észlel; ő oly benső oly ihlett erkölcsstan író, oly tiszta erkölcsöt kíván, milyen Szokratestől koráig nem volt. Fichte a természetről nem tud, nem akar, siránta közönyös. Isten létezik mint lény, ebben él ő, s hiszi, hogy őt a természet nem érdekli.

— Magunk árnyéka a természet, légy más s más lesz a természet is. Az éles elméjü bölcseész merész magasságából sokat levon e hiány.

Fichte korát ez időben egészen süllyedtnék tartá s szenvedélylyel küzdött ellene. Oka, mint maga is mondá, hogy az örök dolgok országában él, övé a szellemvilág. Kant a jelenbe merül, Fichte most oda emeli fejét, hol nincs vihar, hol nem bánt az élet, és megszűnik a vihar. Fichte e szebb pillanataiban a klasszikus ó kor legnemesebb bölcseész alakja, a leglelkesebb és vallásosabb erkölcs-hirdető s a legfenköltebben hazáját, s nemzetében az emberiséget szerető honfi és világ polgár. Ha őt így látjuk észlelni, s törhetlen lelki erővel működni nemzete javán, az erők e roppant tömegével egy fél tökély áll előttünk. Ha Kant tudományossága mellett Fichte mélységét is birta volna: elől állana a tudomány történetében, s a szellem életnek egész forradalmára, tisztítója, ujitója lett volna; de így ujitásai közé örömmel látjuk felmerülni Fichtét.

Kant maga sem állítá ugyan, hogy a világ olyan, milyennek eleitől fogva megszoktuk, mert mi azt mindnyájan fogalmainknak megfelelőleg tudjuk, s így az bensőnk, énünk tükre, ismeretségünknek a világhoz viszonya; mégis Fichte az idealismus valódi tanítója.

— Ha mi a világot ismerni akarjuk, szól Fichte, el kell magunkat tőle különözni; de hogy néz ki a világ angyalok, csillaglakók előtt arról még fogalmunk sem lehet. Mennyivel inkább egészen másként néz ki Isten előtt! Igen, igen, egészen más, különbözik még a legkisebben is a miénktől, mert miénk az idő, és térben esik, Isten előtt pedig nincs tér.

— Látszat az, folytatja tovább, mit mi jelenségnek nevezünk. Hazugság fejedelme alatt élünk. Most látom át mily bajos az embernek magát érthetővé tenni, új meg új kifejezés módokat lelmi. Ismerjete meg és akkor fogtok megérteni.

— A mindenségben sehol nincs halál, tiszta munkásság minden. „Kezdetben volt a szabadság a tevés“ szól Goethe és én vele tartok.

A mély elvű bölesész, kinek ez új irány tudománytalanabb, lazább eszméitől sem lehet a mélységet, érzést és higadságot megtagadni, zárpontul egy merész gondolatot tesz.

— Csak egy a bizonyos körülmény, hogy én vagyok, vagy gondolom magam s így szabad vagyok. Megtaláltam azt, mit Plato hiában keresett, mert nem tudta, hogy az én megelőzi létét: ha én nem akarok lenni, Isten nem teremthet. Ki ezt felfogá, halhatatlansága tudatára jött. Így, így ismered e világot; jön más világ: előhozod magad akkor is, és ismerni fogod azt is.

Most ez időszakban (1804—12.) nem annyira tudományos, mint népszerű iratok jelentek meg, melyekben lélekbuvárlatát (Erweisung zur Seelen-Lehre), böleselmi hitvallását (Religionslehre), erkölcsi elveit (Sittenlehre), államnézeteit (Staatslehre) tárta föl; ez utolsót leghatározottabb vonásokkal az általa legszebbnek s legátgondoltabbnak tartott „Geschlossener Handelstadt, als Anfang zur Rechtslehre und Probe einer künftigen Politik“ című művében ecseteli. E szép művet még kivonatban sem ismerjük. Csak a porosz Struensee országlár leveléből ítélünk:

„... Hogy ön e művet nekem ajánlotta: fogadja érette egész köszönetemet.

A mű tartalma fölött szeretnék önnel értekezni. Meggyőződésem szerint sok jót találtam benne, s a mennyiben még ítélhetek: abban az állam eszménye van előállítva, mely felé az állam minden hivatalnokának törekedni kell. Hogy ez eszmény valósítható-e, ön is kétféle, de ez a mű tökélyének szépségének nem árt. Még egyszer átolvasom ön művét s akkor vegyünk alkalmat eszmét cserélni fölötte.“

Olvasóink kifáradt figyelmét most ez elősorolt s későbbi művei tartalmának tüzetesebb ismertetésével nem fárasztjuk. Egy pillanat e művekre s lelkünk megsajdul a gondolatnál: mennyit működhetett s irhatott volna e roppant tehetség, ha oly hamar el nem lobog, ki nem alszik élete folyása!

Menjünk vissza Berlinbe.

Fichte nejét, ki testvére, barátja, bajtársa, védangyala volt, végre karjai közt tartá. A tudománynak és szeretetnek él, kis baráti körben, mely Schlegel Vilmos,

Fessler, Zeune, Tieck, Woltman, Bernhardi, Hufeland, s a kedélyes és tudósokat szerető Unger családból állott. El kifárasztott életének folyama egész nyugalomban ment tovább.

Az említettek közül némelyeket, mint kik közelebb állottak a bölesész szívéhez röviden jellemezünk.

Azon peretől hogy Hufeland Jénából az udvarhoz Berlinbe orvosnak hivatott, még szorosabban összeforrott a két munkavágyó nemes kebel. E viszonyt csak a halál szakítá meg. A nagy orvos átérzé a család minden örömét, lelkét beárnyalá bánatának minden felhője s csüngött rajta mindig éber figyelemmel s gondnal. Hufeland 1801-től kezdve Berlinben udvari tanácsos címmel, mint udvari orvos, s az orvostani intézet igazgatója, élt, különösen a mirigybetegségek gyógyítása, himlővel bánás sokat nyert kutatásai által. Tárgyalta a tetszhalál jelenségeit, s megalapítá híres életrendjét, melyet a Fichte család egész megadással fogadott el. Másnemű, de a meghittség, bizalom és szeretet ugyanazon nagysága tette a kedélyes és éleseszű költő, sok oldalu miveltséggel bíró Bernhardihoz barátságát. E kitünő férfi, ki tán első kísérlett bölesészetet a nyelvészetben, a mily mély gondolkozó, ép oly élénk társalgó volt s a nagy bölesész a költő körét különösen kereste, honn és sétákban örömmel élvezte, szívesen vitázott vele nyelvészet, böleselmi nézetek államtani elvek fölött, mert Bernhardinak legtöbbször az övével ellenzetes, de tisztán felfogott, szabatosan tárgyalt s finom éllel védett nézetei a gondolkozásra gazdag tárgyat adtak. A két szívben rokont, véleményben ellent a sors szeszélye később elválasztá, s ki utól maradt: a költő szíve könnyyel, lantja dallal áldozott az elhalt bölesész emlékezetének.

Zeune a később híres egyetemi tanár s vakok intézetének igazgatója, ki, mint Fichte gondnal nevelt fiának egyik oktatója, az őszinte, kedélyes Fichte-család gyakori vendége volt, akkor ép a középtanodában tanárkodott. Zeune nagy születése dacára sokszor volt szorult anyagi helyzetben s azon ragaszkodásból, melylyel a Fichte-család iránt viseltetett, itélni merhetjük, hogy az egészen jószívű s jótétellel takarékosága mellett is hajlandó bölesész néha megosztá vele erszényét is. Fichte megérte, hogy a kis, csak látzólag hallgatag, de beszédben főleg magyarázatkor oly

élénk Zeune, ki őt is a spanyol, portugál és olasz nyelvekben oktató, mint a vakok intézetének alapítója és elnöke nagy tiszteletnek és jóllétnek örvendhetett. Gyakran megfordult a bölcseész házánál, s emlékei közt Fichte családéletéről érdekes adatokat hagyott hátra a szép Varnhagen. Kevés van e sorok olvasói közül, ki e sajátosan szép tollu emlékirót ne ismerné, s ne tudná, hogy oly megragadó egyszerűséggel, mégis emelkedetten, oly természet hiven s mégis költői hévvel kevesen irtak mint ő. Szívét ekkor egy lelkes ifjunak Saalfeldnél elhalt barátjának elvesztése vérzette, s Fichténé tudta, hogy a kebel fájdalmához a vigasznak melyik szava hathat gyógyítólag. Minő kár, hogy ekkor írott naplói, melyekben beléletének emelt oszlopot, nagyobbára elvesztek. Szokása volt papírra tenni minden élményét s így Fichte életéből is pár nem fontos, de érdekes családi jelenetet örökített meg.

Nincs reá adatunk, hogy ki a bölcseészt, mint a közlött levél is mutatja, szerette, kitüntette tisztelte, sőt barátságával ajándékozta meg: Struensee befolyásteljes országlár, volt-e a Fichte családdal személyes összeköttetésben. Annyit tudunk, hogy kezdetben Struensee volt az egyedüli, ki a Berlinbe települést a tudomány érdekében szerencsének tartotta. Többen a leghatályosabb férfiak, tudománybarátok és tudósok közül azon párthoz tartoztak, kik Kant nézeteivel is a hitet látták megingani, s így annál inkább remegtek Fichte felleptétől. Azonban a bölcseész nyugodt, nemes magatartása, a még Jéna s Weimar felől mindig bántó röpiratok és ármányokkal szemben is egész lénye és esze által felköltött tisztelet s az iránta mindig nagyobb körben nyilatkozó szeretet kieszközölte, hogy ellene egyetlen hang sem merészelt, s így a porosz államban szeretve nem szeretve megtüretett. Jól választattuk a szót kifejezni, hogy jelene jövője egyiránt bizonytalan volt, újból kellett az életet kezdeni, s mint egészen ismeretlennek, lassan s fáradsággal volt kénytelen nagy tehetségeinek érvényt, tekintélyt és méltányoló elismerést szerezni. De a férfi megtörhetlen lelke most egész erélylyel működött; nagy eszének, könnyed és megragadó előadásának sohasem adta fényesebb mutatványait mint e napokban tartott magány-felolvasásaiban s az általános érdekeltség sebesen nőtt. Bölcseészet és történelmi észleletek voltak e felolvasások tárgyai. Tantermét előbb tanulók, tudo-

mánykedvelők s ifju tanárok látogatták, majd tudósok, költők, országlárok mint Beyme, Schrötter, Altenstein sőt az akkor (1804.) osztrák követként Berlinben mulató Metternich részint gyakori részint rendes látogatókként jöttek össze a tágasság dacára zsufolt hallgatóteremben s minden ajkon és mivelt körben Fichte nézetei adtak vita-tárgyat. A porosz főváros meg volt nyerve a bölcseészetnek, divat lett a gondolkozás, bölcselmi vitatás. A bölcseészre geniusa egész kegygyel mosolygott, szelleme egész rugékonyságát kapta vissza, eszméi művészi fokozatossággal emelkedtek célja felé, magával ragadta hallgatói lelkét s mélyíté a gondolatok magasabb régióiba s tanszékéből soha nem lépett nagyobb megelégedéssel kedves övéi közé, mint most ily felolvasás, vagy nyílt vitaórák (conversatorium) után.

Midőn estve munkája gondjai alatt kifáradtan szerető szívére ölelé családját: mielőtt ép nyugalomra menne, zongora kíséret mellett áhitattal éneklett zsolozsma után, imára borult le a kis család, s Fichte érzelemtől rezgő hangon mondta elől az imát. Miért nem látták azok, kik egykor „Isten tagadó“-nak kiáltották, őt így, midőn arcán ihlettekké lettek a vonások, s imázott azon Istennek, kit ő földi tulajdonoktól tisztítottan mint lelkének igényét, az örök teremtés, a mindig magasztosságban tükröző világrendben élő s éltető szellemet, névvel meg nem nevezhetlent imádott, vagy olvasta föl, ki Jézus szellemi munkásságát legtisztábban fogta föl: János evangéliuma valamelyik szakaszát: hogy hitének tisztasága, nagysága előtt leborulva kénytelenek lettek volna megvallani:

— Ily tiszta fölfogással, mindnyájunknál helyesebben buzgóbban hiszed és imádod azt, kit mi nem lelkünkben, hanem a könyvben kerestünk.

Nem tévedünk, ha e napokat Fichte második s tán legtisztább fénykorának nevezzük. Hire tulhatott a porosz és német határon, s az orosz kormány az akkor ujon szervezendő charkovi egyetembe kedvező föltételek mellett Potocki gróf mint az egyetem gondnoka által, meghívta. Közbenjáró volt Fichte iskolatársa Manne tanár is. E megtiszteltetéssel sok nehézség volt kapcsolatban. Oroszország nem volt oly viszonyok közt, hogy bármelyik egyetemén is ki lehetett volna vinni nagyszerű tervét, mely egy uj bölcselmi iskola megalapítására iránylott: megfontolá, hogy

minő örömök ígérkezhetnek oly nép közt, melynek nyelvét nem érti, szokásait nem tudja s érzülete az övével nem azonosul.

De érzé, hogy lelkének a jelennél határozottabb körű tettmező kell. Habozott, midőn a bajor kormány, még majdani hátramaradottainak is kényelmet ígérve a landshuti egyetemhez hívta meg. Arca fölragyogott, mert érzé hogy iránya kitűzve, s nemzetének szüksége van reá.

Zombori Gedő.

EGYHÁZI KÖLTÉSZET.

ÉJI GONDOLATOK.

(Mutatvány Young Eduárd „Night Thoughts“-jából).

Első éj.

Élet, halál és örökkévalóság.

Lankadt természet ujjászülője

Balzsamlehellő édes álom!

Oda térsz te, mint szokta a világ,

Hol a szerencse napja mosolyog;

Mig lenge szárnyon elrepülsz tova

Bunktól, s könnytelen pillákon ragyosz.

Rövid s zavart álomból ébredék —

Mily boldog a ki nem ébred többé!

De hát ha álmak gyötrenék a sirt?

Fölébredék álmak tengeréből,

A gondolat roncsolt hajója hol

Kétségek közt cél nélkül üzetett

A képzelt veszély bős hullámain,

Midőn elveszté kormányát az ész.

Ébren vagyok, de uj nyomor cserém.

Bánatimnak a nap rövid; s az éj

Sötét uralma legmagasb fokán

Balsorsom mellett fénylő nap maga.

Ébentrónról most csillámatlanul

Nyújtja az éj, e komor istennő,

Ónsúlyú kormánypálcáját fölének.

Mily szörnyű a csend! s a sötétség mi mély!

Se a szem, se a hallgatózó fül

Tárgyra nem talál; alszik a világ.
Mintha az élet lüktető ere
Allott volna meg, nagy szünetet tart
A természet; mily rémes szünet ez,
Mely jóslólag végelmúlásra int.
Hadd teljesüljön tüstént e jóslat:
Sors! ereszd alá függönyöd: hisz én
Azzal többet már úgy sem veszthetek.

Csend és sötétség, komoly testvérek,
A hajdani Éj ikerszületti,
Kik által az erőtlen gondolat
Észszé magasul, s itt alapszik az
Önelhatározás, mely az emberi
Főnség oszlopa, — jertek segélyül:
Megköszönöm majd a sirba lenn;
Hisz a sir a ti birodalmatok,
Hol e test egykor iszonygerjesztő
Boltjaitoknak áldozatja lesz.
De mik vagytok ti!

Te ki elűzted az ős hallgatást,
A kelő naphoz hajnaleszillagok
Midőn örömdalt zengedeztenek;
Kinek szavadra mély sötétségből
A ragyogó nap tündöklött elő;
Te, ki vigasza s drága kincse vagy,
Tedd bölcsesé lelkem, mely hozzád eped,
Miként a fősvény aranyaihoz,
Midőn mások már elpihentenek.

A természet, s lelkem homályán,
E kettős éjen át, bocsáss óh, csak egy
Irgalomsugárt, hogy viduljon az;
S mert bú terhétől lelkem roskadoz,
Az élet s halál szinpadán vezérld;
Hogy lelkesitse minden jelenet
Való, igazra; tetteimre is
Mint énekekre ihletést te adj,
Józan elmét s egyenes szívet
Táplálj te bennem; párosítsd szilárd
Eltökéltégem bölcseséggel,
Hogy lerójjam a régi tartozást:
Boszud kelyhét ne ontssd hiába rám.

Az óra egyet üt — midőn már oda,
 Az időt akkor vesszük észre csak —
 Hogy hangot adott az ember neki,
 Bölcsen tévé — mint egy angyal szava,
 Oly ünnepélyes nékem ez a hang,
 Ha jól hallám, letűnt óráim
 Gyászharangja ez, — s hol vannak azok?
 Elnyelék mind az évek habjai.
 Ez a jel, mely vég megválásra int;
 És teendőm mi sok van hátra még!
 A remény s aggály izgatva ébred
 Bennem, s az élet szűk határain át
 Tátongó mélység az, hová tekint,
 A rettegett örökkévalóság!
 Enyémnek azt mily bizton mondhatom;
 És az öröklét vajj' lehet-e azé
 Kit kegyében egy óra részesít?

Mily szegény, mily dus, mily aljas s dicső,
 Szövevényes és csodás az ember!
 Mily roppant csoda, ki így alkotá,
 Hogy benne ennyi véglet fog kezét.
 Távol világok csodás elegye,
 A lények roppant láncolatában
 Kiváló szem, és a semmiségtől
 Az istenségig ő a középpont;
 Elhomályosult mennyei sugár,
 Beszennyezett, de mégis isteni!
 A végetlen nagy képe kiesiben!
 Dicsőségre szánt, s gyarló por fia!
 Önségélytől fosztott halhatatlan!
 Egy féreg! egy isten! . . . Borzadás fut el,
 Sáját lényemben elvesztém magam!
 Mint idegen bolyg saját honában
 Gondolatom és bámul önmagán:
 Óh, mily csoda embernek önmaga;
 Diadalmában is boldogtalan,
 Öröm dagasztja, majd ismét remeg!
 Mi tarthat meg, vagy mi képes engem
 Megsemmisíteni? Egy angyal keze
 Nem ragad el a sirtól, de abban
 Egy legió sem tarthat bezárva.

Véleményem helyes; minden tanum:
 Meddig az álom szelid uralmát
 Érzék tagjaim, bájló tájakon
 Bármily csodásan röpiült lelkem át;
 Vagy gyászolt a bus rengeteg ölén;
 Meredek szírtől bukva majd alá,
 Szeldelgeté a hullámozó tavat;
 Vagy oromra kuszva lázban szülemlett
 Alakzatokkal légi táncra kelt:
 Lelkem szünetlen, bár kósza röpte
 A mellett szól, hogy a földgöröngynél
 Jelleme nemesb; munkás, légies,
 Emelkedése nem ismer határt,
 Durva társához le nem nyűgözött.
 Ép' a néma éj hirdeti, hogy én
 Halhatlan vagyok s lesz örök napom,
 Mert az ég mindent önjavunkra ad:
 Álmunk is tanít, s csalfa képei
 Nem haszontalan játszanak velünk.
 Mért kesergjek hát azoknak vesztén
 Kik nem vesztek el? sirjok körül mért
 Járjak busongó gondolatokkal?
 Angyalok ők? Avagy porba térve
 Kihamvadtak-e az égi láng?

Élnek ők! Igen! megfoghatlanul;
 S tekintetükből égi szájalom
 Sugárzik rám, ki inkább tartozom
 Holtak közé már. Itt pusztaság van,
 Magány vesz körül; s mi népes a sir!
 Földünk gyászbolt a teremés fölött,
 Siralomvölgy, hol bus ciprus fakad,
 Kisértetek, üres árnyak hona.
 Minden való: balga hisz elmulást;
 Szilárd ott minden, hol nincs változás!

Földi éltünk a lét csirája csak;
 Hajnal- s alkonyunk az előcsarnok;
 Ezzel bezárva éltünk szintere,
 S csak az erős halál mozdítja el
 A sulyos testi zárt, és szabaddá
 Ő tesz minket a lét embrióit.
 Miként nem él még valódi éltet

A magzat a mely méhében alszik,
 Ugy mi szintén csak ébrények vagyunk,
 Mig a külháj áttörve nem leend,
 A körülvevő azurboltozat,
 S óh gyönyör . . . ! mi újra ébredünk !

Mégis az ember, a balga hívén,
 Hogy elvész minden gondolatja itt,
 Sohajtalan vál meg reményitől !
 Mint a föld foglya, szárnyak a miket
 Egyedül ohajt, hogy szárnyat öltve
 Repülne be a végtelent, s oda
 Hol a szeráfok gyűjtik együvé
 A halhatlanokat, érhetne el,
 Hol Isten trónja áll, s az életfa
 Dus lombjain drága örömek
 Gyümölcsei a jók számára érnek.
 Hol nincs többé elmulandó kor ;
 Hol idő, nyomor, változás kihal

És hatvan év gyors röpte képes-e
 Elfeledtetni az öröklétet,
 S halhatlan lelkünk porba sujtani ?
 Halhatlan lelkünk eltékozolva
 Tüzét, s fogyasztva erejét henyén,
 Ha felindul és izgalomba jó,
 — Fenyegét avagy békét int a perc —
 Hasonlatos a tengerhez, midőn
 Viharra kél, s egy pelyhet lebegtet,
 Vagy egy legyecskét fojt hullámiba,
 Mért itélek így ? Oly lesújtó rám ;
 Szivem mint behálózta a világ,
 Lelkem mint hordta önbilincseit,
 Köröskörül be miként szövénék
 A gondolatok selyemszájai,
 Melyeket az ábránd hernyója font ;
 Mig a sötétült észt, mély nyugalom
 Édes tudata fődé egészen,
 S szárnyat nem öltött, hogy égbe törne.

Éji álmunk kedvező lehet, de
 Baljóslatubbak éberálmaink.
 Mint álmodám így a lehetetlent :
 Örök gyönyört, örök változatban,

Tartós örömet hömpölygő habon,
Örök napfényt az élet viharán.
Mint elragadt a rajzolt gyönyörök
Csilláma, mit csak láték, öröm volt;
Mig a halál szavára — melynek
Érenyelve minden nap, millióit
Hivja torára — nem ébredék,
S megsemmisülve érezém magam.

Mivé lőn e test, zilált eszméim
Diszes hajloka? Egy rozzant gunyhó
Hozzája képest még királyi lak.
A pók vékony szála erős kötél
A mellett, mely földi jóhoz kötöz,
Mert egy lehellet elszakasztja ezt.

Óh, örök gyönyör áldott színhelye,
Mely oly teljes vagy és határtalan.
Mert az valódi boldogság csupán
A mely örök. Ti lángoló szivek,
Félhettek-é, hogy élőletek majd
Elmulik egykor az örömpohár,
S bus leend a világosság hona?
Biztos hajlék áll e bolygók fölött,
Melyek szédelgő tánca itt alatt
Mindenre gyászos változást lehell.
Itt minden óra változást ígér,
S ritkán a jobbra; még a legjobb is
Mint sorsszülötte egyiránt muló.

Minden perc sarlót hord s versenyt halad
Az idő roppant kaszája mellett,
Mely gyököstől irt országokat ki.
Minden pillanat kis fegyvert ragad
Az édes házi bék szűkebb körén,
S a földi üdv legszebb virága vész.

Boldogság! földi üdv! . . . hiu szavak!
Isteni végzet ellen törekvés!
Ég jogába merész avatkozás!
Én is kinyultam e csalkép után,
S puszta lég volt csak, mit markolt kezem.
Óh, bár korábban tudtam volna ezt,
Szívemnek most nem fájna ugy sebe.

Halál! a roppant mindenség tied!

Ki eltapodhatsz birodalmakat,
 Szólsz, s kialszanak az ég csillagi;
 Mig te engeded, áraszt fényt a nap,
 Egykor te teszed azt is semmivé.
 Ennyi nagy zsákmány közt részrehajlón
 Ily csekély pontra mért szórod nyilad?
 Bosszud mit hűtöd én rajtam csupán?
 Telhetlen íjász! egyszer nem volt elég?
 Háromszor repült vessződ, nyugalmam
 Háromszor dulva föl; és ennyiszer,
 Mig három izben megtelnék a hold.
 Óh Cynthia! mért vagy oly halvány?
 Boldogtalan barátodon kesergsz?
 Hogy boldogságod változásszele
 Hervasztotta le, az epeszt talán?
 Mit a szerencse ingatag kegye
 Mosolyogva nyujtott, mind enyészik az.
 Nem így az égi öröm sugára,
 Melyet az erény örök napja oszt.

Hely és idő bármint változzanak,
 De az öröm csak mindenütt kerül.
 Nem hágy nyugtot a gondolat sehogy;
 A mult idők homályos ajtaján
 Az éj csendében halkan bévezet,
 Rabló gyanánt ott majd tévutra csal,
 S nyomort keresve átkosan bolyong;
 De minden pusztult; mit elő talál;
 Kihalt öröm kísértő szelleme.
 Előbbi kegydus sorsom könyezem,
 Az édes kéj hűtött gerézdit,
 Szívemnek fáj, ha arra gondolok,
 Mi néki egykor oly kedves vala.

De mit panaszklok? s csak enmiattam?
 A napfáklya csak nekem világít?
 Rajtam kívül a többi angyal-e?
 Én milliókért öltök gyászruhát:
 Közosztályrész ez; a sors elosztá
 Az anyai kint, szülötti között,
 S örökségünk a fájdalom csupán.

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFŐK.

A NAGY-BÁNYAI HELV. HITV. EGYHÁZ- MEGYE LEVÉLTÁRÁBÓL:

Átjegyzések az egyháztörténelem számára.

ADOMÁNYLEVELEK.

A) Báthori Miklós országbiró adománylevele az aranyos-megyesi predikátor részére.

Mi Báthori Miklós magyar ország biró, Szathmár, Szabolcs és Somogy vármegyének főispánja és császár ő felsége tanácsa. Adjuk emlékezetekre mindeneknek a kiknek illik, hogy mi megtekintvén a mi jámbor eleinknek szertartásokat, mely szertartások ő róluk mi reánk maradt: Annak felette mi is hogy láttassunk a megyesi eklézsiaiban, mind az Isten előtt, mind pedig a földi emberek előtt itt e világon éltünkben jó pátronusi a megyesi predikátoroknak, az Istent is megtekintvén, a mi jó akaratunkból, a mikor bor, buza dézmálás vagy on rendelünk huszonöt kalongya buzát és huszonöt köből bort, minden esztendőben ezt megadják. Azért minden rendbeli medjesi gondviselőinknek, hagyjuk és parancsoljuk, minden esztendőben kiszolgáltassák a megyesi predikátoroknak azon huszonöt kalongya buzát és huszonöt köből bort. Azon kívül a rendes fizetést is a predikátoroknak kiszolgáltassák minden esztendőben. Mely dolognak nagyobb bizonyosságára és örök emlékezetére adtuk ez mi pecsétes levelünket. Datum ex Curia Nostra Tagy 29. die July Anno Domini Millesimo Quingentesimo Secundo. Comes Nicolaus Báthori.

Aljegyzet: Transumptum ex originali ad fidem juratam per Ordd. Vblis Tract. Nagy-Bányaiensis Notarium M. T. (Michaelem Técsi) Ad mandatum Clmi Dni St. B. (Stephani Bodoki) Anno D. 1729. die 6-a Apr.

B) Bethlen Kata rendelkezővénye Borbély And-

rás nevű sárközi gazdatisztjéhez, sebben adománylevele a sárközi predikátor részére.

Instructio pro Egregio Andrea Borbély Officiali meo Sárköziensi data.

1) Mikor az ur Isten az aratásnak és gabona behordásnak idejét előhozza, valamit énnekem a föld teremt, mindennemű gabonának decimáját az én csűrös kertembe külön rakassa, buzámnak, rozsornak, árpámnak, zabornak, alakornak (?) borsómnak, lencsének, lennek, kendernek, kölesnek, decimáit, azokat igen szépen jó gondviselés alatt megfedesse, hasonlóképen valami a jószágban mindennemű nevezettel nevezendő dézma én számomra jut annak sedecimáját adják az ott való predikátornak az előbbi usus szerint; az többit takarják jó gondviselés alatt én számomra.

2) Ezt penig az én majorságommal vagy én számomra járandó dézmákkal össze ne egyelitse lelke vesztése alatt csak egy kevet is (kévét).

3) Az mi az jószágnak adaja lészen, annak is decimáját igazán ki vegye és reponálja:

4) Törvény szerint való én számomra jutandó birságoknak is decimáját kivegye és reponálja.

5) Az mi disznó, bárány, méhdézma és váltópénz én számomra a jószágból szokott jutni, hasonlóképen abból az én számomra jutandó decimából is a decimát kivegye és reponálja.

6) Mikor az erdőnek termése leszen az erdővám jövedelméből is a decimát kivegye és reponálja.

7) Az én teheneim szaporodásából is hasonlóképen a decimaborjut pünkösdben kijegyezze.

8) Az disznók szaporodásából is mindenkoron szent Miklós napban az esztendő sülködéből kijegyezze a tizedet.

9) Az méheknek rajából is kisasszony napban vegye ki az decimáját, azonképen az jószágban jutott méhekből is.

10) Valami kertbeli vetemény szokott teremni hasonlóképen mindenekből.

11) Az mi kevés borom énnekem a sárközi hegyen szokott teremni, s mind penig akármi névvel nevezendő sárközi jövedelem boroknak, valamelyek én számomra jutnak, igaz decimáját kivéven külön edénybe töltesse.

12) Ha mi asszogyümlös betakarodik házamhoz abból is hasonlóképen.

13) Ez felül megnevezett magam majorságimból és jószágimból

járandó jövedelmeknek decimáját pedig olyan ususokra convertalja, az melyekre én fogom parancsolni, abban pedig egy pénz érőt is én számomra el ne költsön, se az magáéra, sőt ha valami nagy szükség kényszerítéséből hozzá kellene nyulni is, mentől hamarább helyet igen igazán, mindjárat helyére tegye, kiből ne várjon én tőlem semmit is; oly szorgalmatos gondot viseljen pedig ennek is betakarítására, kár nélkül való tartására, valamint szintén egyéb majorságimra, de erre oly gondja legyen, hogy mihelyt mindenik fele (féle) majorságnak a decimájának kivételének ideje elő jó (mivel én sok dolgaim miatt megfelelkezhetem arról) idején tudósítson felőle ez szerint: Im, ugy mond, ebből s ebből a majorságból ennyi decima jutott, azért hová parancsolod, ugy mond, hogy convertáljam? én is requisitiójára adhassak választ, s tanuságot, hogy annak per longalása miatt vétek és fogyasztás a dologban ne essék, hanem idején azon ususra adhassa ki ember, kit ha ő elmulaszt s vétek esik a dologban, az ő lelke adjon számot Isten előtt érette.

14) Valami annuatim a papnak mesternek a decimából járt, azt igen igazán minden fogyasztás nélkül megadja nékiek.

15) Az mint egyéb külső jövedelmeknek mind introitusáról, exitusáról tartozik számot adni, hasonlóképen ezeknek is az decimák . . . (olvashatlan) introitusáról és exitusáról bizonyos számot (hogy annál inkább vétek és fogyasztás a dologban ne essék) külön egyébféle proventusoktól.

16) Mindezekre azért ugy viseljen gondot, mivel én nem érkezem gyakorta erről való serkengetésre és vigyázásra, hogy se ennek egyéb külső én szükségemre való convertálása miatt, se erre való feledékenység, vigyázatlanság, avagy gondviseletlenség miatt, ebben fogyasztást ne tegyen; mert noha nekem is tartozik számot adni annak ideje korán mindenekről, de annak tartozik nagyobb számadással lelke vesztése alatt, a ki Ananiast és Safírást efféle dologért megbüntette, kinek én oka ne legyek se Isten se emberek előtt, holott én jó szívvvel convertáltam Isten ő felsége tisztességére, kit ő felsége panaszul ne vegyen.

17) Az templom, pap háza és schola épületekre az ottvaló szegénységgel viseltessen szorgalmatos gondot.

Datum in Mieske die 9. Novembris 1649.

Bethlen Kata m. p.

C) Rákóczi György fejedelem levele Kocsis Mihályhoz, kővári vár kapitánja- s udvarbírájához, melyben a szaszari Oláhoktól neki járandótt déz-

mát ottani magyar predikátorok számára hagyatni parancsolja.

Georgius Rákóczi Dei Gratia Princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae Dnus et Siculorum Comes etc. Fideli Nostro Egregio Michaeli Kocsis, arcis et bonorum nostrorum Kőváriensium Provisori moderno, et futuris quoque pro tempore constituendis, nobis dilectis, salutem cum favore. Az Aranyos-Megyes vidéki ekkléziák es-perestje, hozzá tartozó tanítótársaival együtt alázatos supplicációjok által megtalálván, hogy a Szaszaron *) lakó oláhoktól járandó dézmát is kegyelmesen engednők az ott lakó magyar predikátornak, abból hozzájuk kegyelmességünket akarjuk mutatni. Parancsoljuk azért hűségednek, s a következő udvarbíráknak is, hogy ennekutánna azoktól az oláhoktól a dézmát mi számunkra meg ne vegyék, hanem az szaszari magyar predikátornak birni s felvenni engedjék szabadason, különben se cselekedjenek. Datum in civitate nostra Alba Julia, die prima mensis Julii. Anno Domini Millesimo, Sexcentesimo quinquagesimo quarto. G Rákóczi.

A szaszari és más hasonorsu hajdan virágzó egyházakról mondhatókat, történelmi érdekek miatt apróbb betűs aljegyzetbe nem erőszakolhatván : később egy önálló cikkecskében ejtendek szót azon egyházakról, melyek az idők folyamában ez egyházmegyében vagy elpusztultak véglegesen ; vagy affiliáltattak.

D) Lónyai Zsigmondnak az aranyos-megyesi váru-rának Ávas-Ujváros hely- és egyházközségét a ma-lom és korcsmatartás jogában megerősítő levele.

Ujvárosi orthodoxus miniszter Zelizi János meritálván magát és hallgatóit előttünk, mely szerint az ő recommendációjára oda való colonussaink sok szép köveket hordottak megyesi várunk építésére : hogy ez a meritumok oblivióban ne menjen, a molendinum és korcsma-tartás birtokában, melyeknek a fejedelmek és nagy atyáink idejökben is ususában voltak, általam is confirmáltatnak ugy pediglen, hogy a molendinum igaz decimája a pásztornak adattasson, és ebben őket semmi posteritásaim is meg ne turbálják, sőt a ki azt cselekedné, ha-lála után is a föld be ne vegye, sőt minden maradékát tegye Isten földönfutóvá. Datum in Arce Megyes Anno 1637. 8. Juni, Sigismundus N. Lónyai. Coram Georg. Irinyi V. Judl.

A másolat aljegyzete : Originales hujusce Testamenti

*) E két utóbbi adománylevelet eredetiekről irtam át ; az előbbin B. K. névkezdő be-tűk vannak a családi cimér fölé gyűrű pecsétnyomóval papír közé nyomva, az utóbbin : GEORGIVS RACOCI D. G. PRINCEPS TRANIAE. PARS REG. HVN. DO. ET. SIC. CO. fejedelmi cím köriratban a fejedelmi Rákócziak cimere látható.

ab Illustrissimo Sigismundo N. Loniai pro utilitate Incolarum et Ecclesiae in Avas Ujváros condonatae : tempore revolutionis Tartarorum Archivo nostro, in Cellario aliquo seposito humidae factae et dislaceratae pro utilitate praementionatae communitatis huc de verbo ad verbum depictae, memorie (ae) commendantur. N. Bányae 1717. a Stephano Bodoki Jurato Tractus Notario.

Egy superintendentiali határozat, mely fejedelmi kegyelmes jogadományra útál.

Kegyelmes fejedelem urunk ő nagysága méltó tekintetbe vétén a sz. zsinatnak esedezésére, a predikátoroknak meghalálozások után cselédjeik nyomorult sorsokat, hogy azok, noha sokan igaz nemes vérből és nemzetségből eredtek, de árván maradván és árván nevedvén, s elaljasodván adózás és egyéb közönséges szolgálat által terheltetnek, méltóztatott kegyelmes urunk a belső személyeket és azoknak maradékjokat az adózás és egyéb közönséges szolgálatok alól kivenni; egyszersmind az árvaságra maradó és maradható predikátorok gyermekeiről való atyai gondosságot a sz. zsinatnak megparancsolni. Mely kegyelmességét és parancsolatját kegyelmes urunk ő nagyságának örökös háládatossággal vétén a sz. zsinat, végezte is megegyezett akaratból : hogy minden esperestségekben, a predikátorok árván maradt gyermekeik neveltetésekre és taníttatásokra az esperestség által szorgalmatos gond tartassék és a fölnevekedett gyermekek, ha más belső hivatalra alkalmatlanok lennének egyházfiségra, vagy legalább a hol az eklézsiák állapotja engedi (. olvashatlan) alkalmaztassanak *).

Ezek után törvényhatályu végzés áll a harangozókról, azok kötelmét körül irattatván.

Közli **Gál Péter.**

*) Hogy I. Rákóczi Györgynek ezen 1655-ről kelhetett (mert superintendentialis fent leírt végzésnek 1634-ben alapul vett) fejedelmi kegyelmes jogadománya felnőtt e törvény nagyságig az erdély-fejedelemségi törvényhozásban, vagy talán fejedelmi kézből kiadott diploma lón a későbbi jogélvezet alapja: nem lévén kezeim között az approbaták s compiláták könyve, nincs tudomásom róla, a lejegyzésre azonban nem tartottam érdektelennek.

BEITRÄGE

zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen.

Lavater János fölhivása. L. P. S. Venerabiles Clarissimos ac Doctissimos Viros, Dominos ac Fratres Hungaros in Christo plurimum colendos, vehementer rogatos velim, dignentur omnes et singuli quilibet in pagella designata manu sua adscribere aliquod symbolum, dictumve sacrum, cui non gravate sua subscribant nomina et coetum, cui olim praefuerunt docendo, expresso etiam comitatu in quo coetus ille situs ac superintendentia s. Senioratu, ad quem pertinet: annotatis etiam anno, mense et si fieri possit die suae citationis; tempore et locis captivitatis, horrendae captivitatis Buccarinae summa capita, seu praecipuas periodos succinete indicari vehementer desidero, ac tandem liberationis adscripto etiam aetatis suae anno. Pro hoc honore et beneficio humanissime rogat et obsecrat Reverendarum Dignitatum Vestrarum observantissimus Cultor Johannes Lavaterus Philosophiae in Collegio Carolino Professor.

I. Harsányi István életrajza. Hebr. 12. v 11. Omnis autem Castigatio in praesens quidem non videtur esse gaudii, sed tristitiae: ac postea fructum tranquillum justitiae reddit, iis qui per eam fuerint exercitati.

Multum Venerando ac Clarissimo viro, Dno Johanni Lavatero in Collegio, quod Tiguri Helvetiorum est, Professori Philosophiae acutissimo, meritissimo, tamquam de se suisque sociis bene merito Amico in nominis sui perpetuam memoriam = Stephanus Moric Harsányi Hungaro Barovius, nuper Pastor Ecclesiae Rimaszombatiensis in Comitatu Kishontensi sub senioratu Szentpéteriensis indignus; nunc vero (postquam, in nupera in Hungaria facta, dira verae Religionis, persecutione, Anno videlicet 1674. die 18. Febr. citatus Posonium ad 5. Martii praefati anni comparere jussus, ibique 4. Aprilis ejusdem ad amissionem capitis et omnium bonorum injuste condemnatus, cum diris atque atrocibus Adversariorum furoribus variorum carcerum, Posoniensis nimirum (per septimanam) Leopoldopoliensis (per 10 menses) in Hungaria: In Italia vero, cum longi itineris indicibili molestia Piscariensis (per tres dies) sic Theatensis (per 9 menses) denique Neapolitani (per 2 menses) foetidis squaloribus ac squalidis foetoribus, divina manu firmante superatis, praeter omnem cogitatum Adversariorum atque spem suorum et suam, mirabili sic dispo-

nente divina gratia, per aeternae memoriae virum Dnum Michaellem Adrianum Ruyterum Archithalassarchum expeditionis navalis Hollandicae serenissimum libertati esset assertus) pro Christi nomine et bona conscientia in oris Helveticis exul; hisce lubens meritoque est aggratulatus die 15. Julii Anno nati Christi 1676. subscribentis vero 46. Tiguri Helvetiorum in aedibusque Exsell. ac Clarissimi Dni Joh. Henr. Hejdeggeri hospitis sui liberalissimi, observandissimi. Symbolum Sincere et constanter.

2. Szódói András. Cant. 2. v. 2. Ut lilium inter spinas, sic amica mea inter filias. Admodum Rdo Clarissimo ac Doctissimo viro, Domino Joh. Lavater. Professore Phil. in Collegio Tigurino acutissimo honoris et amoris ergo apposuit. Andreas Szódói. Quondam in Hungaria Superiori Ecclae R. Nagy Sároiensis. Pastor indignus, nunc propter veritatem Evag. Exul. Tiguri Helvetiorum Anno Dni 1676. Die 17. Julii.

3. Kálnai Péter. Psal. 119. 19. Peregrinante me in hac terra, ne abscondas a me praecepta tua.

Venerabili ac Clarissimo viro, suo Johanni Lavatero in Collegio Carolino Philosophiae Professore acutissimo in amoris, honoris ac benevolentiae symbolum, apposuit hoc Petrus Kálnai Hung aetatis circiter quinquaginta quinque Annorum, quondam in Hungaria superiori, in Comitatu Gömöriensi, minister in verbo Dei, Ecclesiae Reform. Putnokiensis indignus, sub Senioratu Comitatum Borsod, Gömör, Kishont, Pilis. Qui anno 1674. die 26. Februarii per Capitaneum praesidii Germanici arcis Putnokiensis, missis duobus militibus, uno Hungaro, altero Germano, in arcem eandem vocatus sum et per Sacerdotem Patrem Hirco, cognomine dictum, proprio nomine mihi ignotum, in Conventu Joh. Bapt. Jászoviensi, ibi jam praesentem cum mandato celsissimi Principis Georgii Szelepcséni Hungariae locumtenentis et Archiepiscopi Strigoniensis emissum, citatus sum Posonium ad diem 5. Martii Anni 1674. et in causam attractus communiter cum R. D. Fratribus; sed de legitimo juris processu, et causae suae integritate, parum securi, sententiam in innocentes pronunciare, multis diebus differebant, tutius sibi existimantes condiciones quasdam in causam attractis praescribere et proponere, siquidem eos, hac via ad subscriptionem protrahere, et hominum judicia a se ipsis removere possent. Conditio igitur ab ipsis duplex proponitur, vel ad mansionem, vel ad exitum. Admansionem: ut manu propria subscribat, qui in regno manere vult, se ministerium verbi divini in totum abdicaturum, nec unquam amplius Ministerii officium exerciturum nec praedicantismum (ut ipsi loquebantur) nec sacramentorum administratio-

nem, nec privatim nec publice; nec clam nec palam, sed tamquam subditum tributarium se in regno suae Majestatis mansurum, nec cum adversariis Majestatis, verbo, consilio, facto, consensurum, et quidquid suae Majestati adversum, vel audiverit, vel viderit, aut aliquo modo perceperit, teneatur suae Majestatis Officialibus, statim et de facto sub amissione capitis et bonorum indicare. Quodsi vel unicum horum violaverit et deprehensus fuerit, capiatur et amissione capitis et bonorum damnetur. Ad exitum: quodsi officium ministerii abdicare nolit, manu propria subscribat, se tamquam rebellem contra suam Majestatem, sponte, nemine cogente, velle exire e regno suae Majestatis, intra spatium quindecim dierum nec ad inimicos suae Majestatis profecturum, nec umquam in Hungariam reversurum, nisi accedente gratia suae Majestatis. Quodsi antem elapsis quindecim diebus, vel post, successu temporis, absque gratia suae Majestatis in Hungaria deprehendatur, capiatur et amissione capitis et bonorum damnetur.

Non est silentio transeundum: His conditionibus a quodam internuncio, ex chartis praelectis et toti fraternitati in palatio audientiae propositis annexus erat etiam modus quidam: ut qui vellent subscribere ad mansionem, illi se sisterent et conferrent ad dextram palatii partem, qui vero vellent subscribere ad exitum, illi se sisterent et conferrent ad sinistram palatii partem, qui vero neutri conditioni vellent subscribere, illi se sisterent et conferrent ad extremam palatii partem, retroeundo. At hoc postremo conditionum modo audito, tota Fratrum cohors, nemine excepto, statim et de facto, repente et quasi in momento, retrocessit et postremam palatii partem tenuit. Et internuncius qui haec praelegebat ac proponebat, magnus vir, a sede excelsa emissus, solus relictus, cum pudore sui et admiratione etiam sedis excelsae judicariae, reversus est.

Tertia conditio nunc quidem expresse non ponebatur (quamvis priores conditiones huc tenderent) sed postmodum expresse nominabatur ita ut qui se ad subscriptionem, pronos declararunt nec secus liberari possint, nisi amplectantur fidem Rom. Catholicam. Hac tertia conditione decepti sunt Fratres Aug. Confessionis Comarini in Hungaria sedecim aut plures, hac Bucarini Fratr. Aug. Confess. 7. Refor. 3. Quibus quidem conditionibus subscribendis ante latam sententiam, vehementer urgebamur tum Aug. Conf. tum Helvetice Ref. Confessionis, tum a Procuratoribus Fisci Regii, tum a Magnifico Dno Adamo Forgács et Assessore sedis excelsae, Judice curiae Regiae qui a sede judiciali surgens, solus ad nos, bis anter, alternis diebus accedens, rogabat nimis ad subscriptionem Similiter Archiepiscopus G. Szelep-

cséni, e sede judiciali, solus, ad nos egressus, bis, alternis diebus, rogabat vehementer : Filii, subscribe, nunc Patrem me offero, sed postea me Judicem futurum. Sed et ab ipsomet Leopoldo Colonnits Episcopo Neustadiensi et Camerae Poseniensis Praefecto, viro crudelissimo et maximo Persecutore, multum sollicitabamur, At cum praefixis conditionibus bona conscientia subscribere nequam possumus, prout semper et omnibus, respondebamus, in causam attrahentes coacti sunt nolentes volentes sententiam pronunciare, sperantes lata in nos sententia severa ita nos percelli, ut quod ipsi vellent, per hoc obtinerent, prout etiam Excell. Hungariae Gubernator, Johannes Gaspar, tunc Posenii residens, dicebat, cum ipsi hanc sententiam retulissent : obtinuistis, inquit, quod voluistis, id est jam subscribent.

Si Rebelles fuimus, ad quid tantae, tantorum virorum rogationes, petitiones.

Rebelles non rogantur ad exeundum, sed juridice judicantur et puniuntur.

Quapropter ergo in persona nec accusatus, nec testibus convictus die 4. Apr. gravem ac horrendam capitis et omnium bonorum amissionis sententiam latam audire coactus sum. Et quamvis post sententiam latam Procurator fisci Regii Nicolaus Mailat, vehementer urgebat, ut damnati statim in carceres deducantur et compedibus vinciantur, tamen Legislatores in conscientia probe gnari nostrae innocentiae, permiserunt me una cum R. D. Fratribus hospitio nostro frui, et in Civitate multis diebus de ambulare pacifice, missis subinde suis Procuratoribus et legatis ut velimus subscribere alterutri conditioni sive ad exeundum e regno intra spatium 15. dierum, sive ad ministerium verbi in totum abdicandum. Quin ipsemet Archiepiscopus Strigoniensis, G. Szelepcséni saepissime nunc hos nunc illos habuit ad se vocatos, ut re bene excussa, cognoscerent, dicebat, quid essent facturi, ne tam crudeles, tum in se ipsos, tum in familiam suam, existerent, ut nec sui, nec familiae rationem vellent habere. Sed cum sua admonitione nihil proficere videret, quodam tempore multos ad se vocari curavit, et ut gratiam favorem et benevolentiam suam insinuare posset, ex optimis suis vinis afferri praecepit his verbis : ex meo vino ferte et blandis verbis large et affatim bibere jussit, tecte saltem de religione loquens ne apparent decipiens. Sed cum mediis et modis omnibus tentatis, in suo proposito se progredi non posse existimaret, Domino Leopoldo Colonnits Camerae Poseniensis Praefecto, Episcopo Neustadiensi et Domino Magnifico Hoffkirker militiae Germanicae in Hungaria summo Generali ad se vocatis primum quidem, Fratres Augustanae confessionis

(qui satis magno numero statim subscripserunt, et paucos subscribere nolentes ad arces et carceres rapi mandarunt ex quibus etiam paucissimi constantes permanserunt) postea Helveticae Reform. religionis Fratres ad se accedere praecepit. Et hi tres quemque seorsim in palatio severe examinarunt : Tu visne suae Majestati obedire ? mihi coram eis consistenti dicebant. Respondi, nolo. Tu ergo non vis obedire suae Majestati ; Respondi volo, si suae Majestatis mandatum patens videro, in quo exitum mandaverit, nec amplius nos religionemque nostram tolerare voluerit, omnino obediam. Sed mandat sua Majestas per nos dicebant. Ad haec tacui, et ipsi mihi minabantur dicentes : no, non videbis amplius uxorem et filios tuos, abi abi mox in carcerem deduceri et postea ad triremes. Quibus respondi, fiat voluntas Domini. Sic omnibus seorsim examinatis D. R. Fratribus, jussiebunt adesse Castellatum Arcis Posoniensis qui militibus armatis satis numerosis, a latere utrinque ad terrorem majorem incutiendum adhibitis, ad carcerem, tanquam maleficum quendam, deduxit circa finem Mai 1674 una cum D. R. Fratribus. Fuimus Posonii in carcere per septimanam, quibus diebus, Evangelici Posonienses, nos in carcere etiam minis Archiepiscopi posthabitis large et humanissime sustentarunt. Posonio 5. Junii 1674. Leopoldopolim Urbem Imperatoris de novo exstrui caeptam, curru vectus sum ibiqu Collonello praesentatus statim carceri mancipatus, et compedibus vinctus fui, et per decem menses, consilio et voluntate Nicolai Keli, Jesuitae aestu et frigore, siti et fame, serena et turbata tempestate, variis et gravibus continuis laboribus vexatus sum, sacra eorum adire, audire et delato ad agros hostiae sacramento genuflectere nolens, horrendum in modum muscetis, hastis et baculis percussus arreptis capillis et barbis tractus sum et hoc multis vicibus factum praesertim cum ex atrio in Templum intrudere, et coram altari sistere vellent. Die 18. Martii Anni 1675. Leopoldopoli, occidente sole a laboribus communibus, relictis omnibus sarcinis nostris in carcere quo reverti amplius non licuit, clam per foramen cujusdam muri cum R. D. Fratribus eductus, et currum ascendere jussus per Moraviam, Austriam, comitatu equestri numeroso in Styriam vectus sum. Inde pedes, pedibus utrisque compedibus vinctus per duos dies iter conficere coactus sum. Secundo die Capitaneo Georgio Manner, ductori nostro, fessus in compedibus indicavi, me non posse incedere sed debere succumbere in via, eram enim pridie mala febris vexatus, sed ille iratus baculo percussit in capite et in via pergere jussit, et eodem die pede altero solutus a compedibus, altero compedes portante, per Styriam, Carnioliam, Istriam, in fame et siti traductus sum Trijestum die 6. Apr. ubi in stabulo quodam extra ur-

bem, magno et oblongo, advocatis tonsoribus, mistaces et barbas abradi curavit, vestibus (quas habebam meliores) et pecuniis, quas, habebam paucas, persuos milites spoliari jussit. Jussit etiam adferri vestes militares, ut iis induti amplecteremur militiam externam ac cruentam, sed cum Rev. D. Joh. Füleki quondam in Hung. superiori, in Comitatu Gömör, Minister V. D. Eccl. R. Napragiensis p. m. (qui Neapoli obdormivit) vestes oblatas rejiciens, vehementer baculo ab ipsomet Capitaneo percuteretur, nobis conclamantibus: volumus potius mori, quam vestes militares induere, tunc desiit a proposito. Trijesti die 9. Apr. navi marinae impositus, per mare Adriaticum vectus et Piscariae expositus sum die 22. Apr. Piscaria urbe per regnum Neapolitanum, fame et siti et nimia lassitudine pressus, imbecilis Neapolim appuli die 7. Mai 1675. Ibi a Colonello quodam Germanico (nomine mihi ignoto) venditus sum quinquaginta ducatis (ut a teste fide digno intellexi) qui tertio aut quarto die post nefariam innocentium Christianorum sanguinum venditionem plus quam barbaricam, severum dei judicium expertus e numero viventium morte repentina deletus est. Sequenti die 8. Mai ad triremes ductus sum. Eodem die e triremibus infirmus in Xenodochium delatus sum, ibidem varios ac varios morbos Phraenesin, dysenteriam ac alios per novem mensus expertus sum, tribus vicibus eram morti proximus in quibus temporibus Sacerdotes sacrificuli, Medici infirmorum exploratores et alii Xenodochii Curatores mirum in modum insultabant ut religionem mutarem dicentes: unicam Romanam Ecclesiam esse veram, in qua homo Christianus salvari possit, extra quam omnes alios damnatum iri quare necessum est ut moriturus de salute aeterna cogitarem, et ad matrem Ecclesiam (scil. Rom.) in qua unice salus residet, reverterer quibus breviter respondi: non damnatum iri eum, qui credit in Christum Jesum Filium Dei. Et alia multa dicebant, quae hic referre longum esset, haec cum est eorum consuetudo, ut tunc praecipue insultent piis animabus cum cogitant aliquem morti esse proximum ut videantur unice salutem animarum quaerere, quod factum est cum omnibus D. Patribus, qui in Xenodochio in Christo obdormiverunt. Tandem morbus quidam in capite solutus, per utrasque aures, pure simul et sanguine effluxit (et hodie adhuc per dextram effluit) quo tempore jacebam in lecto semimortuus, nec initia fluxus sentiebam, imo essem ne in rerum natura, vel non ignorabam, tamen evigilans sensi in capite levamen, etiam quietem aliquam nocte habui, quam antecedenter habere non licuit. Interim generosus dominus Georgius Veltz civis Napolitanus vir Nobilissimus Evangelicus et vere Christianus,

me infirmum in Xenodochio, praecipue a fine mensis septembris (tunc enim capit me invisere) saepe visitabat, singulis fere septimanis alimenta varia ac suavia ad sustentandum, per famulum mihi administrabat; egestatem pecuniis sublevabat; nuditatem amiciebat, vestimenta omnia necessaria procurando. Hospes enim Xenodochii omnes, in ingressu meo, vestes exuere jusserat, pure nudus relictus, nudum in lectum purum collocavit. Vestes autem meae Hungaricae ab Hospite in locum madidum collocatae, omnes cursu temporis putruerunt, et quaedam furto ablatae sunt: scilicet unum indusium, unum femorale, saccus, mantile, calcei hungarici et pileus, nec citius eas ob longam aegritudinem ab hospite repetere potui quam in fine mensis Septembris, cum jam aëris inclementia sentiretur, sed jam tunc omnia pervivere. In pietate promovit Nov. Testamentum J. Christi mihi donando, Nov. enim Testamentum Hungaricum, adhuc cum Leopoldopoli essem in Hungaria; Nicolaus Keli, Jesuita, sacrificulus ibidem, per milites, ut pecuniis fere ad viginti florenos hungaricos, sic libro me spoliavit ut et ceteros D. Fratres: In tristitia cor meum moerore affectum, vix non confectum, refecit et consolatus est in Xenodochio Regio; accessit enim me semper, plenus verbis consolatricibus ex sacris petitis, verba sua docta, pia ac jucunda ad mediam, quandoque ad integram horam extendens et de liberatione certum faciens his verbis: Certa est liberatio vestra. Dici non potest quantum gaudii et solatii perceperim ab ipso et per ipsum in afflictionibus meis, cui dominus retribuatur ac benedicatur quam copiosissime in hac vita largiendo bona salutaria: in futura vita vero reddat ei Dominus vitae ac gloriae aeternae coronam immarcescibilem. Tandem ex longa aegritudine per Dei gratiam aliquantulum convalescere et emergere incipiens, mirabili Dei providentia, per Excellentissimum Heroëm Dominum Michaellem Ruyter, Hollandicae classis bellicae supremum Generalem p. m. qui in praelio cum Gallis in Sicilia habito, occubuit mense Aprili. Et per Generosum virum Dominum Johannem de Haen, Hollandicae classis bellicae Vice-Generalem p. m. qui etiam occubuit in conflictu Gallicano in Sicilia, mense Majo e triremibus liberatus sum die 11. Febr. A. d. 1676. et e Xenodochio eductus, consilio Jesuitarum prohibitus ire in urbem (metuentes ne in urbe Neapoli, et in via per aridum reversi, doctrinam Evangelicam disseminemus, cum veritas non metuat lucem Joh. 3. 21.) vectus sum ad naves Belgicas ad mare, (quae eodem die venerant in portum Neapolitanum) ubi fui collocatus in navem generosi viri Dni Mathiae Megang, Supremi Capitanei, et sustentatus usque ad diem 27. Martii. Inde commendatus sum una cum R. D. fratribus ab excellentissimo Domino Generali Michael Ruiter, cuidam

Anglo, cui nomen Jacobus Andreae, qui die 27. Martii in navem suam recipiens, solvit Malasso Siciliae die 3. April, et ad portum Venetianum deductus sum 24. die Apr., ipsam urbem Venetior. ingressus sum die 28. Apr. ubi commoratus sum aliquot diebus in diversorio ad formosam Mariam. Venetiis egressus die 8. Mai in prima classe (eramus enim divisi in tres classes commodioris itineris gratia veni Curiam Rhaetorum die 20. Mai sumptibus Generosi Viri Dni Johannis Baptistae Soreri, mercatoris venetiani, ubi festum Pentecostes celebravi usus etiam communione sacrae caenae, mente hilari, cum gaudio spiritus una cum R. D. Fratribus, Egressus Curia civitate Rhaetorum die 27. Mai perveni in inclytam Helvetiorum urbem Tigurum, die 29. Mai ubi valde honorifice excepti sumus, primum in communi diversorio; secundo die R. ac Clarissimi Pastores et Professores, humanissime salutantes, et ad Curiam Ecclesiasticam deducentes, oratione sua eximia ex verbis: Hi sunt qui venerunt ex afflictione magna Apoc. 7. 14. desumta et per Excellentiss. ac Clariss. virum Dominum Joh. Henr. Heideggerum Doct. ac Professore S. S. Theol. recitata et explicata, egregie cohonestarunt, et honori pristino, quo eramus apud Antichristianos privati, restituerunt; loco illusionum, contumeliarum, convitiarum et omnigenarum calumniarum quibus dietim afficiebamur, et ceteris, laudibus cum omnigenarum benedictionum voto fuimus affecti et ornati. Denique divisim per binos ad aedes suas duxerunt, hospitio commodo exceperunt, et liberaliter sustentarunt. Ego receptus sum cum aliis duobus fratribus Rdo Dno Joh. Jablonczai, Ministro quondam in Hungaria superiori in Comitatu Gömör. Ecclesiae Bejeensis et Rdo D. Joh. Kotsi quondam Rectori Papensi in Comitatu Vesspremiensi et hospitio commodo exceptus a Clarissimo viro Dno Joh. Hen. Hottingero. Profess. linguae Hebraicae meritisimo sustentorque liberalissime adhuc hodie in aedibus suae claritatis. Ad votum tuae Clar. absq. prae notatis ut potui, non ut debui Tiguri Helvetiorum Anno Dni 1676. die 12. Julii.

IRODALMI SZEMLE.

Magyarország Történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Főtanodai és magánhasználatul írta Boc sor István történet és államjogtanár. I. II. füzet. Pápán, a ref. főiskola betűivel Magda M. által 1861. nagy 8rét 190 és 191—403. lap. Bolti ára 2 ft. 40 kr.

Nem tudományos, s különösen nem történettudományi szempontból, hanem inkább iskolai s közhasználati célból mutatjuk fel a

derék pápai tanár Bocsor István föntírt munkáját. A tudományos oldalt illetőleg sem fog ugyan e munka engedni kellő becséből, mert gondosan fölhasználvák benne a történelmi kutatás és tisztázás eredményei, továbbá a történelem konkrét előadása, föld és népismével gazdagítva, élénkitve, mintegy kiegészített alakban áll az olvasó előtt: mégis nekünk azon időszerűség és szükség veendő különösen figyelembe, a mely e munkát egy részről előhozá, más részről ki van pótolva benne. Tudatik ugyanis, hogy a protestáns főiskolák szintén föltrezentek az októberi diplomára és a magának visszaadott nemzeti szervület élénkségével láttak újabb módok és eszközök után az időközben egyoldalulag fölvelt theologiai színezetet világival párosítani, vagyis megtétettek a lépések, hogy a pusztá theologiai intézetekből a régi főiskolai rangra, bölesészeti, jogi karral, ismét visszamehessenek. Mindenesetre hatalmas indokoknak kellett e cél felé dolgozni. Ha más nem, a régi jó emlékezet elegendő inger volt a jogi tanszékek felállítására; de főbb az, hogy a jogi tudományok több oldalu fejtegetése, az egyetemen kívül akadémiákon, kollégiumokon (Debrecen Pápa, Sárospatak, Eperjes sőt Sziget, Losonc) stb. jótékony versenyt idézett elő az iskolák és tanulmányozás között, elvégre, a mi szintén számba veendő, végetlenül volt könnyebbitve az iskolázás; kényelme szerint választhatván gyermekének az atya intézetet, hol vagyoni állásához, a szülei felügyelés szükséges voltához képest, mintegy kéz alatt neveltesse, taníttassa minden irányban. A máramaros-szigeti, a losonci, késmárki alsóbb rendű iskolák jogtanári székekkel, s a tudományoknak kombinatív berendezésével, sok méltó tagot neveltek Werbőczy népének, s a szülék közrészvételét, a nevelési ügybe feltartott befolyását, a nyilvánosság nélküli régibb korszakban eléggé hirdetik a pataki régi examenek. Valósággal egy Vay József korában a magyar protestáns értelmiséget lehete itt látni ő körül mint ugyanannyi tanulmányi bizottság tagjait, kiket a köz és magán érdek egyiránt sürgősen vonzott együvé.

Mindezek azonban elmúltak; a tudomány arca megváltozott. A régi magánjog egyedül uralkodó tekintélye megszűnt. A jogi tudományok mind anyagilag mind formailag módosuláson mentek keresztül. A ref. főiskolák jogi tanszékei, gyakran úgy a hogy, de a korhoz képest mégis jól beillesztve, alig mutattak egyebet mekhanikai összefüggésnél a tanrendszerben; s most, midőn a varázsütés újból talpra serkenté a prot. iskolák igazgatóságait, hogy jogi tanfolyamot indítsanak alig volt anyag, a régihez viszonyítva, melynek nem ujnak kellett lenni; azaz nyakra főre kézikönyveket kelle csinálni, szerkeszteni.

Ugy gondoljuk, hogy ezek a jelen iskolai könyv szülemelésének

körülményei, mert szerző minden bevezetés vagy utasítás nélkül bocsátotta ki az eddigi két füzetet, igérvén, hogy térképet és előszót a következő füzetekkel fog adni. Mi megvalljuk, ezt vártuk, féléven a netalán tarthatlan szempontból lehető felfogás kudarcától, mi ösmeretetésünket szinte gyűlöletessé teheté vala.

Nem kell feledni hogy e könyv „különös tekintettel van a jogfejlésre,“ így mint történelmi munka el fog ütni, meglehet, társaitól, de viszont más részről oly elemeket is tartalmaz, melyek a történelmi folyósságból mintegy a földhöz hozzák le vagy épen a földön szilárdítják meg az eseményeket; így földrajz és honisme, jog és történelem együvé foglalván, egymást élénkítőleg összefűzvék a protestáns tanár és magyar polgár lelkesedett előadásában. A történelem, ha az állami és jogi élet fejlődése megkapta illő magyarázatát belőle, nem igen alkalmatlankodik minden apró, másod vagy latitudinarizmusra mutató harmadrendű eseményekkel. A mit nem szükség szorosán tudni a népisméből, elmarad, de megmarad annyi, a mennyi azt akarja láttatni hogyan tolongott e mi hazai földünkön sok mindenféle nép s mint nem volt egynek is, a magyaron kívül, ereje megállni rajta, hogy a népáramlással felbolygatott államrendszerek, azaz kelet és nyugat, a szétmáló római és alakuló germán birodalom között jelentékeny helyet töltött volna be.

Hasonlóul egymás ellen támasztvák bár a pápai és királyi hatalmak, az ó magyar és újabb keresztyén hit küzdelmei, a külföldiség és hazaiság versengései, de mindenütt bölcsen mérsékelvék egymás által egymás ellen a vívó erők, melyeknek utóeredménye, végkimenetele a hon és ország, hit és törvény, állam és társadalom megalakulásai. Nem lohasztjuk a lelkesedést, s nem öntünk jeges vizet a kebel melegségére, de az mégis megjegyzendőnek látszik, hogy némely ítéletmondásokban nem ártana élit venni a kifejezésnek főleg bizonyos tárgyaknál, melyek ma is mint seb sajognak a nemzet testén és a gyulékony ifjúság velőfeszülését könnyen előidézhetik; miknél azonban nem alantabbi tekintet maga a történelmi bírósízők méltósága, mely midőn kára nélkül zárhat ki lelkesedést, csak veszteségével nélkülözheti a komolyságot. Ez a megjegyzés már ily előadásra eshetik. „Péter futtában Mosonynál elfogatott, az üldöző csapat által szeme világától megfosztatott s Fehérvárott börtönbe záratván a nemzetelleniség áldozatául esett. A nemzetiség borzasztó ítéletet tartott a külföld erőszakai fölött s megmutatta büntetésével, hogy kész lesz akármikor a tolakodó beavatkozás szemeit kitolatni.“ 63—64. lap.

Hajlandók vagyunk az előadás eme, sok helyen fölismerhető hevét, az inkább szónoki mint prózai nyelv hangzatosságát a munka

gyors készülésének tulajdonítani. Félő, nagyon félő, hogy nyelv dolgában nincs megütve benne a mai magyar nyelvműveltség mértéke. Ha protestáns közlöny érinti ezt, nem vél másképp mint négy szem közt szólni, mert tart tőle, hogy ezen egyben t. i., a nyelvben, mely pedig mennél többünket egyesítene, különbséget azaz hátramaradást vethetnek szemeinkre. 1827. év után, mikor a M. T. Akadémia szervezésére küldöttség ült együvé Pesten, megjelentek ott mind a katolikus mind a protestáns tudós kar emberei néhányan, és feltűnően az a különbség, mely köztök nyelvészeti tekintetben volt, egy éles elmű tag így nyilatkozott: nem hittem, hogy a katolikusok olyan jól tudnak magyarul, s a reformátusok oly classice latinul. Mi már a latint elfeledtük; mi lesz most a mi dicsekvésünk?

Mindettől, a mi ugy is csak kitérés volt, elnézve, Bocser könyvében jól rendezett tananyaggal találkozunk; ő közli azt nem bőven, hogy tultömné, és nem fukarul, hogy elégtelenül hagyna. A felfogáson még bizonyos tárgyilagosság tisztasága fénylik, mely vallási, politikai elemeket, papi vagy hazai visszaéléseket részrehajlatlan világításba igyekszik tenni. Várva várjuk e könyv folytatását, melynek eddig megjelent két füzetét szívesen ajánljuk az iskolák és tanférfiak figyelmébe. Előadásban ajánljuk még a nyomdai korrektséget.

r. d.

VÁLASZ B. M. URNAK

„Keresztyén vallástudomány“ című munkám bírálata.

Bibornok Richelieu mondá: „egy pár sor iratod elégséges arra, hogy az akasztófára juttassalak.“ Hogy egy korlátlan hatalmu miniszter, kétszázaddal ezelőtt, ily barbár szellemben szólt, netán cselekedett is, nem csoda; de hogy korunkban, a theologiai irodalom terén, efféle eljárás követésében törhessen ki az ugynevezett odium theologorum, nem hinnők, ha B. M. bírálatában valósulva nem látnók. Igen, B. M. ur bírálat színe alatt merő denunciatiót követ el. Denúciál engem.

1) A dogmatikai tudomány törvényszéke előtt. B. M. szerint dogmatikámnak nincs tudományos értéke s belbecse; belőle mitsem tanult. Munkám már régebben ismertetett és bírálattott. Az ismertetést esperes Hegedüs László ur tevő teljes méltánylással. Részrehajlással nem vádolható; ennek ismertetésében semmi

nyoma. A bírálát a „Protest egyházi és isk. lap“ 1860. évfolyam 2. és 3. számában jelent meg. Bíráló (Dunántuli) sine ira et studio teszi észrevételeit, mutatja ki a hiányt s fogyatkozást, de a munkát tudományos tekintetben is méltányolja. „Tisztelettel kell meghajolnunk, mond bíráló a 83. lapon, azon széles ismeretség, roppant olvasottság s a dogmatikai literatúrában való nagy jártasság előtt, mely Szeremleinek talán páratlan mennyiségben sajátja, a mely ép úgy kiterjed legközvetlenebb jelenére mint múltjára ama literatúrának. Nagyon sajnálnók, ha a tisztelt szerző, kinek mély tudománya előtt legnagyobb elismeréssel hajlunk meg, és az egyházi tudományosság terén elsőbb rendű tekintélyeink közé sorozzuk, pusztán gáncsolódásnak tekintené mindent szemügyre vevő bírálatunkat.“ Tehát mégis vannak férfiak, kik munkámról elismerőleg nyilatkoztak, habár B. M. minden tudományos becset megvon tőle. Avagy talán B. M. az összes protest. intelligentia képviselőjéül akarja magát föltolni? Az egészen más dolog, ha ő maga munkámból nem tanult. Sokszor megtörténik, hogy az ember más szerző munkájából nem tanulhat, mivel azt, a miben vele egyezik már tudja, az övétől elütő nézetet pedig elfogadni nem akarja. Továbbá a tudomány terén is igaz az, hogy mindennek tetszeni lehetetlen. Rosenkranz Encyclopädiáját, a szelid természetű Hagenbach csak magára nézve mondta hasznavehetlennek (Vorrede S. 8.). De már Ebrard egyáltalában hasznavehetlennek állítja Schweizer dogmatikáját (Dogmatik S. 97.). Más azonban Hagenbach és Ebrárd, mivel mindkettő rendszert rendszerrel bírál, tudományos munkának ellenébe, tudományos munkával lép föl. B. M. pedig dogmatikám ellen csak felsívít, a nélkül, hogy a rendszeres dogmatikai irodalomban tett volna is már valamit. Dogmatikai irodalmunk, kiskorúságának kötelékeiből addig ki nem bontakozand, míg csupán lemásolói leendünk Bretschneider, Wegscheider, Ebrard, Schenkel s más bárkinek. Önállásra van szükségünk, erre pedig egyedül az által juthatunk, ha a dogmatikai literatúrában különböző irányok keletkeznek, rendszerek ellenébe rendszerek tétetnek, és ha a dogmai productivitás terméke felett tudományos mű ítél, nem pedig céhbeli kritikus szeszélyes elfogultsága és szűk látköre. Ily szellemben kezd ébredezni korunkban, a hollandiai ref. egyház dogmatikai productivitása. Nincsenek ott Krabbék, Kliefothok és B. M.-k, kik jelszóul Herdernek következő mondatát teszik: „man muss nicht nur mit Menschen, sondern mit Menschen auf einer Basis stehen und leben, oder man geht unter.“ azaz, ha nem úgy gondolkodol mint a többség, veszned kell.

2) B. M. denunciál engem azon egyházkerület

közönsége előtt, melynek kebelében hivatalt viselek. Protestáns theologiai tanárnak lenni szép dolog, mivel a protestantizmus a tanszabadság és tudományos vizsgálódásnak nyílt tért enged. Ha már az ember a dogmákat nem csupán hagyományként kezeli, hanem azokat tudományosan megalapítani és igazolni is igyekszik, nem nélkülözheti a speculatiót, azaz a dogmáknak tudományos szempontból való méltánylását. A dogmatikát, a benne fölhasznált speculativ elem mértéke teszi könnyebb vagy nehezebben fölfoghatóvá. Én a dogmákra nézve, a tudományos megalapítás és igazolás szabadságát igénybe vettem s használtam, de a speculativ elem a jókora nagyságu munkának csak kisdéd része, a nagyobb részt azon tanfogalmak, egyházi és szimbolikus határozatok teszik, melyeket a dogmatikai tudat egyáltalában nem nélkülözhet. B. M. munkámat, a benne itt ott előforduló speculativ elemmel teljesen azonítja, hogy így az érthetlenség bélyegét kényelmesen ráüthesse. A speculativ eszméket tartalmazó dogmatikának a filozófiához mindenben hasonló sors jutott. Ha az atheizmus, pantheizmus s nihilizmus bélyege rá nem üthető, rendesen az érthetlenség kategóriája vétetik elő. Ettől Kant óta egy bölcsészeti rendszer sem menekülhetett meg. *Opus hoc* (mondá Kant munkájáról Rozgonyi) *mira et prorsus heracliter laborat obscuritate.* Fichte, napfény tiszta megmutatást (*Sonnenklarer Bericht*) dobott a közönség elébe, kényszeríteni akarván ezt, rendszerének megértésére, de e részben célját csak kevés komolyabban gondolkodókra nézve érthette el. A speculativ elem, minden munkában, bölcsész szemlélődést igényel; igen furcsa volna, ha gondolkodás nélkül akarnók értetni azt. Nem a tartalom nehéz mindenkor, hanem az emberek tartják nehéznek a gondolkodást, és kényelmesnek a nem gondolkodást. A speculativ elemet tartalmazó dogmatikára nézve is áll az, mit Cicero a bölcsészetre nézve mondott „*est philosophia paucis contenta iudiciis, multitudinem consulto ipsa fugiens, eique ipsi et invisae et suspectae, ut si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit.*“ *Tusc. Quaest. 1. 11.*

3) B. M. denúciál engem az egyházi pályára készülő ifjúság előtt. Tanítványaim, kivonatban hallgatják dogmatikámat. Tanulják belőle azt, a mivel az egyháznak befelelhetnek, s a lelkeszi pályára szükséges képzettségöket bebizonyíthatják. Ha a legszükségesebb ismeretek közlése mellett, speculativ eszmék tárgyalására is jut idő, örömmel hallgatják ezt, mint olyat, melyet kiki a neki adatott kegyelmi ajándok mértéke szerint élvez. Leckéztető rendszerünket tekintve, oly jókora nagyságu könyv, mint dogmatikám, csak is kivonatban tanítható. Hogy munkám, a nemzedékre

nézve kiszámíthatlan kárt, de hasznót igen keveset tehet, ez állításért bátran ki merem mondani mind tanítványaim, mind munkámnak elfogulatlan olvasói elítélik önt; miről alább bővebben lesz szó. „Munkám által, mond tovább B. M. egy nemzedék észjárása ferdítették el, és tétetik hasznavehetlenné az életre.“ E nemzedék elferdített észjárását majd helyrehozandja ön, a „Prot. egyh. lapban a mult évben megjelent épületesnél épületesebb értekezéseivel. A vulgaris racionalismust lehetőleg populárizálni törekszik, hogy így minden vallásosság, az általa kitűzött trifoliumban (Isten, szabadság, halhatatlanság) központosulhasson. Ily eljárás következtében tört be a XVIII. században a prot. egyházba a vulgaris racionalismus. A XVII. század, azon nagy eszméket, a melyeket a protestantismus szolgáltatott, csak hagyományként kezelte, ezeknek csupán népszerűsítésén igyekezett. A tartalom tudományos megalapítása helyett, csak a terjedelmesebb kifejezés vala törekedésének célja. Ekkép nyitott ut arra, hogy a racionalismusi hitetlenség az egyházba betörjön. Schleiermacher nem popularis, hanem mély bölcselmi modorban hatott; így adott szebb lendületet a XIX. század vallásos hiedelmének, szerzett tekintélyt a vallás igazságainak még azok előtt is, kik különben a vallás terén az ész supremáciájának hódolnak.

B. M. azt mondja : „semmi oka reám mint emberre haragudni, bírálatát egyedül a tudomány érdekében teszi.“ Hogy epébe mártott tollát ezuttal is szenvedély vezette, nyilvános bizonyossága az, hogy már ezelőtt is örömet és készen ragadott meg minden alkalmat, mely bármely tekintetben is, becstelenítésemre szolgálhatott. Történt, hogy mult évi pünkösdi pátensemet a „Religio“ című római katolikus lap megróttá. Ez az ő szempontjából rendén volt, de már az nem volt a maga rendén, hogy e megrovást a „Prot. egyh. és isk. lap“ szerkesztője, oly curiosumként közlé, melyből nyilván kitetszett a káröröm. Ez eljárásáért önnek egy adomával szolgálók, miről egyszersmind a tasi plebanus ur is érthet. Egykor I-ső Károly angol király London utcáin kocsizván, egy kipelengérezett egyént pillantott meg. Kérdezte mit vétett? Felséged minisztere ellen talált szólani, lón a felelet. Balgatag ember, mondá a király, ha nem miniszterem, hanem ellenem szól, semmi baja. Fiat applicatio. Én a mult évi pünkösdi pátensemben, ama menyei királynak, Jézusnak, a katolikusok értelme szerénti földi helytartóját találtam érinteni, erre a tasi plebanus ur fölajdult, a „Prot. egyházi lap“ szerkesztője pedig, a curiosum-féle vészharangot ráhuzta. Sz. és T. urak, maga az égi király Jézus ellen szólottak (testi föltámadását tagadván), erre, se a tasi plebanus ur föl nem ajdult, se

B. M. curiosumként nem közlé ezt, sőt nyílt sisakkal kelt ki Sz. és T. urak védelmére. En quales estis iudices!

Állítja B. M., hogy ellenem igaz kritikával lép fel. Birálata minden egyéb, csak igaz kritika nem. Az igaz kritika, a bírálendő művet, mint egy egészet, lényegében és szellemében fogja föl; minek következtében bírálónak tekintenie kellett volna elsőben is munkám irányát s törekvésem végcélját. Munkám az igaz vallásosság megalapítását tűzte ki célul, és az ellenkezőt, bizvást állíthatom, be nem bizonyíthatja.

Tekintenie kellett volna továbbá a cél kivitelére fölhasznált eszközöket. A kiviteli eszközöket tekintve, igénybe vettem az egyházi tanfoglalom előadása mellett, ez vagy amaz dogmára nézve a tudományos megalapítást és igazolást. Ugy hiszem, hogy ezt a protestantizmus szelleme nem hogy ellenzené, sőt inkább igényli s kívánja.

Bíráló, tudta személyem képét művemből összealkotni, de művem egyetemes képét összealkotni nem tudta, vagy inkább nem akarta. Minek is bajlódott volna ezzel, holott könnyebb végét is foghatta a dolognak. Előveszi ama bármely speculativ eszméket magában foglaló műre is szélkében használható kategoriát, az érthetlenséggeli megbélyegzést. Támogatja ezt néhány félreértett vagy egyáltalában nem értett tételekkel, ehhez egyes nem egészen szabatos kifejezéseket s egy pár nyomtatási kijavított és ki nem javított hibákat sorol, s kész a bírálat.

Munkámnak minden bizonynyal van árnyoldala úgy tartalmi mint előadási tekintetben. E hiányt munkám ismertetője Hegedüs László ur szakavatatosan adja így szólván: „meg vagyok győződve, hogy szerző nem kereste önként a tudomány azon szigorú alakját, nem azon exoterikus irmodort, mely kivált az éjszaki német hittudósok műveit sokszor oly nehezen éldelhetővé teszi: hanem miután nálunk, a hittani irodalom mezeje még igen miveletlen, szerző nem talált s nem találhatott kimivelt theologiai nyelvet, s a tudomány ezen ága német földön fejlődén ki a legteljesebben, s szerző is a német hittudósok termékeit ültetvén át, nem tudá teljesen levetkezni azon nehézkes alakot, melyben ott a tudomány mozog. Ehhez járul még mindenesetre szerzőnek sajátságos irmodora, s azon szokás, hogy sokszor a tárgyakat csak főbb vonásaiban veti papírra, s az olvasóra bizza, hogy a részletes vonásokat tegye meg, a következményt vonja ki, a közvetítést hajtja végre. Ott járja ez meg csak, a hol a tudomány annyira kifejlett, hogy saját légköre van, melybe az ember magát beélheti, ott a közvetítést maga azon tudományos álláspont teszi meg,

melyre a tudomány ki van fejlve. Nekünk nem adatott ez a szerencse.“
Sárospataki Füzetek 1860. évfolyam 181. lap.

Munkám ezen árnyoldalát teljesen elismerem azon megjegyzéssel, hogy ha már az iskolában meg nem kezdjük a dogmatikai tudat jelenének ismertetését, soha e tudomány annyira nem fejlőd ki, hogy saját légköre legyen, melybe az ember magát beélhesse, s azon közvetítést, mit másutt maga azon tudományos álláspont tesz meg, melyre a tudomány ki van fejlve, itt a tanár élő és elevenítő szava s magyarázata teheti s teszi is meg.

Önigazolásunk tovább folytatásában, bírálónak azon észrevételeit kísérvük ellenbírálattal, melyek általa néhány cikkekre nézve megrovólag tétettek. Ellenbírálatusunkat akkép teszszük, hogy dogmatikai álláspontunk kitűnjék. Szolgáljon ez, a munkát ismerőknek bővebb tájékozásul, a nem ismerőknek pedig elfogulatlan tudósításul.

Munkám 1-ső cikkében ez van: „a keresztyén egyházban több vallásfelekezetek lévén, innen, a dogmatika nem lehet más, mint vallástudomány, ez vagy amaz vallásfelekezet hittanja szerint.“ Erre B. M. azt mondja: „ha meggondoljuk, hogy a szerző maga a dogmatikát vallástudománynak nevezi, hogy hittan szintén annyi mint dogmatika, akkor a gyönyörűséges definitio tulajdonképen így hangzik: a dogmatika nem lehet más mint dogmatika, ez vagy amaz vallásfelekezet dogmatikája szerint.

Én ezen határozatban, a dogmatika nevezetét csupán oly elnevezésül veszem, minő például valamely vallásos könyvnek Káté-féle elnevezése. Róla, mint csupán vallásos könyvről mondom, hogy az vallástudomány, mely különösebben ez vagy amaz vallásfelekezet tanára viszonyul.

Szerintem tehát a dogmatika annyi mint vallásos könyv. A dogmatikának, mint csupán vallásos könyvnek első mondományául teszem, hogy az vallástudomány, azaz, a keresztyén vallás igazságait nem Káté modorban kezeli s adja, hanem tanfogalmilag megalapítva —, második mondománya pedig az, hogy a keresztyén vallás igazságainak ezen tudományos előadása, ez vagy amaz vallásfelekezet értelme s érdekében tétetik. Schleiermacher az egyesült protestáns egyház érdekében működött, még is észrevehető nála, hogy a reformált egyház tanfogalmához szíttott. Szintén ez áll Lange Péterre nézve, ki elvileg a vallásfelekezeti különbség szempontját mellőzni kívánja, csupán keresztyéni álláspontot foglalván el.

A dogmatika meghatározását következő megjegyzéssel kísérem: „a protestántizmusban a vallástudomány, a vallásos tételeknek nem merev és eszmeileg egyszer mindenkorra berögzött halmaza, hanem hit-

élet, lényegesen elütő azon hitélettengéstől, melybe az egyén, mint az egyház által rátukmáltba kénytelen s kellen szorít be.

„Mint hogy már a hitéletnek, természeténél fogva munkásságnak lehet és kell lennie, innen

A protestántizmus addig nyugtot nem találhat, míg a hitet a tudattal összhangzásban nem bírja, és épen az ezen való igyekezet, a protestáns dogmatikának, mint vallástudománynak, fogalmával mindenben egyező feladata.“

Kérdezi B. M. nagy gunyosan: hogyan állítható, hogy a vallástudomány élet, továbbá, hogy ezen élet oly munkásság, mely összhangzást eszközöl?

A hol a dogmatikai tudat annyira ki van fejlve, mint például a protestáns német egyházban, sajátságos légköre van ennek, melybe az ember magát mintegy beélheti. Nálunk a presbyteri és zsinati egyházszervezetnek van ily sajátságos légköre, melybe magunkat beéltük, s mely egyházi létezésünkkel egygyé lett. Munkásság által jutottak el ők, jutottunk el mi a protestántizmus ezen életerői nyilatkozatának élvezetére. Összhangzatra törekvő munkásság ez. Németországi protestáns hitsorsosaink, mint az újabb egyházszervezeti mozgalmak mutatják, azon vannak, hogy a presbyteri és zsinati egyházszervezetbe beéljék magukat. Nekünk viszont nem lehet tovább vesztegelnünk; a theologiai tudat jelenének élvezetére kell törekednünk t. i. öntudatos belátására annak, hogy a vallás eszméjének az isteni ige szerinti nyilatkozata egyedül a szentírásban előadott módon történhetett, mivel ez észszerűleg is így igazolható.

Midőn én, csupán a hitélet munkásságáról állítom, hogy az összhangzást eszközöl, hogyan kérdezheti B. M., az iméntinél nagyobb gúnnyal: „tehát minden munkásságnak összhangzatosot kell eredményeznie? akkor én jelen munkálkodásommal azonnal fölhagynék, mert isten őrizzen attól, hogy észjárásom valaha a Szurével összhangzatba jöjjön.“

Bizonyára nekem is volna okom szintén kívánni, hogy isten őrizzen attól, hogy észjárásom a B. M. urával valaha összhangzásba jöjjön. Visszatorlással azonban még ott sem akarok élni, a hol azt legjogosabban tehetném. De kérdőre kell önt vonnom, még pedig a tudomány érdekében ezen kérdéseért: „tehát minden munkásságnak összhangzatosot kell eredményeznie“? Hát nem tudja ön Krug bölcsészete legfőbb elvét: „ich bin thätig, ich suche absolute Harmonie in aller meiner Thätigkeit.“ A bölcsészet a theológiával egyezik abban, hogy mindkettő a főjóra, az istenire irányult munkásság. Csakis az ily munkásságnak lehet és kell összhangzatosot eredményeznie, nem pe-

dig akármely munkásságnak; legkevesbé pedig olyannak, mely lényegében tekintve nem is munkásság, hanem merő gáncsoskodás.

Dogmatikámban a második cikknek címe ez: állása a dogmatikusnak saját tárgyához, a vallásigazságokhoz.

A szöveget ekkép adom „a dogmatikus, saját tárgyához, tudniillik a vallásos igazságokhoz.

1. Reflexios állást vehet. A hittani tételeket szabadon tárgyalja, szabadon elmélkedik azok felett. Egyaránt állása ez a racionálistikus és supranaturálistikus theologusnak. A különbség csak a fölfogandó s vizsgálat alá veendő tárgyban van, ugyanis, a racionálistára nézve a vallási tárgy észszerű levén, teljesen átlátható s fölfogható, a supranaturálistára nézve pedig, legalább némely vallásigazságok felőli meggyőződésre, hit általi közremunkálásra van szükség.

2. A dogmatikusnak a vallásigazságokhoz állása, szellemélet nyilatkozatú. Lélekben járó dolognak tartatik itt, hogy a vallásosság az emberi szelleméletben annyira meghonosuljon, miszerint ennek mintegy kinyomata gyanánt tartatik.

3. A dogmatikusnak állása a vallásigazságokhoz szenttérténeti alapzatú. A Schleiermacher iskolájából kikerült dogmatikusok tartoznak ide, kiket korunk méltán-e vagy méltatlanul? azzal jellemez, hogy nagy mesterök elvének mélyebb fölfogásán igyekeznek. Helyesebb állítás, hogy ők Schleiermacher talpraesett idealistikus állását erős bibliai vagy szenttérténeti réalizmussal súlygyenezik.

B. M. sejtése szerint, a három álláspont jellemzése érthetőn kifejezve, körülbelől így hangzanék:

1. Az ember magát a vizsgálandó tárgyon kívül helyezi, a menyiben kész nézetekkel fog a vizsgáláshoz és a tárgyat nézeteihez mérven bírálgatja, a helyett hogy azt magából kifejteni törekednék. Így a racionálista egyéni esze szerint konstruál magának egy vallásnézetet, s aztán hozzáfog a positiv vallás vizsgálásához oly módon, hogy a mi ebben az ő nézeteivel nem egyezik azt vagy módosítja vagy kereken elveti. Hasonlót tesz a supranaturálista.

2. Az ember a vizsgálandó tárgy kellő közepébe helyezi magát, midőn nem a maga nézetéhez szabja a tárgyat, hanem ennek fejtegetése nyomán alkotja meg a felőli nézeteit. Így midőn a vallásos ember a bensőjében tapasztalható vallásos eszméből indulva ki, azoknak tartalmát fejtegeti, úgy hogy vallásos rendszere ama benső szellemélet hű kinyomata képmása legyen.

Vége 3. Az ember a vizsgálandó tárgyat történelmi genesise szerint tekinti, s e végett visszamegy annak bölcsőjéhez, hogy azt

csirájában, első keletkezésében meglesvén, ebből a későbbi fejleményeket kimagyarázza, ezáltal ezeknek igazvoltát bebizonyítsa.

Ez utóbbi, mond B. M. az újabb tudománynak álláspontja, s dicseretére mondhatnók Sz. urnak, hogy az övé is, de a mit a tudomány már világosan formulázott, azt Sz. ur érthetlen beszédei által homályba burkolta.

B. M. a sok mocskok mellett valahára egy kis bókot is akar csapni. El nem fogadhatom ezt, mivel a számomra kijelelt álláspont nem az enyim. Én tehát a győztes ügy helyett ezuttal is a levertt ügy mellett maradok. Ha gúnyteljes megtámadásomat, hason fegyverrel akarnám visszaverni, méltán kérdezhetném: micsoda bűbájosság az, hogy az ember magát szabad tetszése szerint, most a vizsgálándó tárgyon kívül helyezi, majd a vizsgálándó tárgy kellő közepébe lép, végre a vizsgálándó tárgy élére áll?

B. M. helytelenül alkalmazza itt az átalánosnak azon dialektikus mozgását, mely Hegelnél a lét s lényeg mozzanatain áthatolva, a fogalom álláspontján, mint a melyben kezdet és vég központosulvák, jut teljes megállapodásra.

B. M. emberéről is elmondható az, a mivel Hegel: van, lényeg, és fogalomtana kigunyoltatott.

. das Sein
Dort geht hinaus, hier geht hinein,
Zuletz die Lehre vom Begriff
Enthält des Absoluten Pfiff.

Láthatja B. M., mily könnyű akármely komoly dolgot is kigunyolni. Nekem nem természetem a tudományos tárgyból csufot üzni.

Ön mint tanító s kiigazító lép fel, de a kiigazítás helyett elrontja szövegemet tartalomra és a benne foglalt speculativ eszmére nézve. Helytelenül jeleli ki álláspontomat. Az újabb dogmatikai tudatnak is oly állást jelel ki, mely reá nézve non ens-nek tartható. Turpe est doctori quum culpa redarguit ipsum.

Ön szövegem kijavítását ekkép kezdi: „az ember magát a vizsgálándó tárgyon kívül helyezi, a mennyiben kész nézetekkel fog a vizsgáláshoz és a tárgyat nézeteihez mérvén bírálgtatja, a helyett hogy azt magából kifejteni törekednék.“ Ez önnek álláspontja, dogmatikámra való tekintetben. Nálam nem a kész ismeretekkel bánásmód s eljárásról van szó, hanem átalában véve, az ismeretre jutásról. Én az ismeretre jutás módját, s miként származását értem, mit eléggé igazol az, hogy a dogmatikus kijelelt állását a vallásigazságokhoz, mindenben egyezőnek mondom azzal, melyet a bölcsész vesz, a tudat tárgyát illetőleg.

Hogyan történik az ismeretre jutás? e kérdés megfejtése különbözőleg tétetett.

1. Némelyek ekkép gondolják: én birok észí tehetségekkal, tőlem függ, hogy lelki tárházamat téri és idői adatokkal, mint mennyi nézleti tárgyakkal betöltsen. A véges dolgok terén, így történik az ismeretre jutás. A metaphysicumokra nézve pedig, ha a hit biztos karjaiba nem akarom egyáltalában vetni magamat, mást nem tehetek, hanem az okoskodás szigorú következetességétől függeszteni fel a tudnivalót.

2. Mások azt tartják: az ész nem csupán képesség, hanem szelleméleti nyilatkozatában t. i. a kategoriákban, a tárgyaknak eszmei kinyomatát mintegy képmását bírja. A kategoriák, mint mennyi szelleméleti tényezők segítségével foghatók fel a tárgyak, szerezhető meg az ismeret.

E nézetnél fogva, összefüggés létezőn a tudat és lét, az énegies és tárgyas között, az énegies némileg kötve van, nem teheti oly szabadon határozatait mint az előző állásponton. Már itt mutatkozik azon „függés érzése,” melynek korunkban a vallás terén, jelentékeny szerep jutott.

A tudat és lét közti összefüggés könnyen megzavarható. Adható az énegiesnek tulnyomóság, adható a tárgyasnak. Kant az énegiesre tette a súlyt, állítván, hogy a kültárgyak, az észí munkásságra nézve csupán táplálék s földolgozási anyagként szolgálnak.

Ez álláspont lehet szenvedőleges, lehet tevőleges (productiv) a szerint, a mint most az énegies, majd a tárgyas tétetik tulnyomóvá.

Az ismeretre jutásban, az ismerni akaró egyén, és ismereti tárgy között viszony levén: jelen állásponton sem helyezheti magát az ember a vizsgálendő tárgy kellő közepébe. Az ismeretes „in medias res, lectorem rapit“ a költészeten kívül, a kész ismeretekkel sáfárkodásban is megjárja, de az ismeretre jutás feltételeinek vizsgálatánál nem.

Biráló teljesen tévelyg a dogmatikus harmadik álláspontjának kiigazításában. Rámfogja, mintha azt érteném, hogy az ember a vizsgálendő tárgyat történeti genesise szerint akarván tekinteni, e végett visszamegy annak bölcsőjéhez, hogy ezt csirájában első keletkezésében megleshesse.

Én a dogmatikusnak harmadik vagy szentttörténeti álláspontjára a Schleiermacher iskolájából kikerült theologusokat teszem, kiket, korunk azzal jellemez, hogy nagymesterök elvének mélyebb fölfogásán s tovább vitelén igyekeznek. Nem kezelem én a tételeket atomistikus modorban t. i. hogy az előző és következő tételekre figyelemmel ne le-

gyek. Szerintem a dogmatikusnak már második álláspontján mutatkozik azon „függés érzése,” melyet Schleiermacher vallásos elvül tett. Ezen vallásos elvnek mélyebb fölfogásául, egyszersmind következetes kivitelül szolgál a harmadik vagy szenttérténeti álláspont, mely következő kérdés megfejtésére szorítkozik: hogyan történik a végetlen és véges közti érintkezés?

Ez álláspont az újabb dogmatikai tudat éltető lelke. Kész vagyok én ezt önnek tisztelt bíráló ur, a legtudományosabb folyóiratokból vett adatokkal bebizonyítani, csak legyen képes theologiai tárgyról illedelmes modorban vitatkozni. Az ön értelmében vett harmadik állásponton Strauss és Hase áll. Mindkettő a dogmai tételeket, keletkezése, szimbolikus megszilárdulása és lehanyatlása szerint tekintti. Ezen eljárás eredménye Straussnál a nihilismus, a keresztyénség positiv dogmáinak tagadása, Hasenál pedig, a racionalizmus ismeretes trifoliumára (isten, szabadság, halhatatlanság) szorítkozás.

A szenttérténeti álláspont bővebb kifejtését, azonban a 12-ik cikkre tett észrevételek ellenbírálásánál, adandjuk.

Dogmatikámban a 3. cikk, a vallás divatozó meghatározásait adja. Előadatként itt a vallás szokott határozata, nevezetesen, hogy az az isten igaz ismerete és helyes tisztelete, a vallástudomány terjedelmével összhangzóbb határozatnak mondatik, miszerint a vallás oly igazság, melynek kegyeletben kell nyilvánulni. A kegyelet természete hozza magával, hogy az a legfőbb igazsági állásponton, cultusban istentiszteletben nyilvánul.

E határozat nyomán, mondatik tovább, következetesen kérdeztethetvén: mi az, a mi a vallásigazságba kegyeletet önt? minden bizonynyal, a vallásigazság tartalmának érdekessége az e részbeni tényező. Isten, szabadság, halhatatlanság, üdvre jutás sat. oly igazságok, melyek irányában, az okos természettel bíró lénynek, az embernek, köszönyösnek lennie nem szabad. Bizonyossága ennek, a vallástársulatok könnyű keletkezése és az egyházalapítók nehéz munkájának magában megkönnyülése; innen tartalmilag még kielégítőbbnek látszik következő határozat: a vallás oly igazság, mely tartalmának érdekeltségénél fogva egyháztagságra vezérel. Vallástörténetileg bebizonyult tény, hogy isten ismerete és tisztelete gyülekezeti létezésben tenyészik.

B. M. következő kifejezésemot: mi az, a mi a vallásigazságba kegyeletet önt? a következő tételektől elszigetelvén, pelengérre állítja. Hiszen e kifejezés következő tétellel áll lényeges kapcsolatban: minden bizonynyal a vallásigazság tartalmának érdekessége az

e részbeni tényező. Ugyanis isten, szabadság, halhatatlanság, üdvre jutás sat. oly igazságok, melyek irányában az embernek közönyösnek lenni nem szabad, s épen ez az, a mi a vallásigazságba kegyeletet önt azaz kegyeletessé teszi azt.

Én a kegyeletet subjectiv értelemben veszem, korántsem valamely kenet vagy olaj gyanánt. Nyilván mondom, hogy a kegyelet, a legfőbb igazságra, az istenre vitetésben, cultusban, istenitiszteletben nyilvánul.

De álljon a megrótt kifejezés a következő tételektől elszigeltten, megszűnik az képtelen lenni, mihelyest speculativ szempontból méltányoltatik.

A vallásigazság kegyeletes mivoltára nézve is áll azon mély speculativ kérdés, melyet a jó lényegének fölfogása végett már Plato ekkép tett fel: azért jó-e a jó mivel isten akarja, vagy isten azért akarja a jót, mivel az már magában véve is bir belbecscsel?

A kezünk alatti tárgyra nézve is nagyon helyén volna a kérdés: a vallásigazság azért kegyeletes-e, mivel ennek irányában az embernek közönyösnek lennie nem szabad, vagy kegyeletes a vallásigazság azért, mivel az, már magában véve is bir belbecscsel?

B. M. hibául említi fel, hogy én a La-Plata folyam környékén tanyázó vad törzseket népeknek mondom, holott ha népek volnának, már ezáltal társaságot alkotván, nem állhatna rólok, hogy nincs társadalmi létezésük.

Bizony, a vad törzsek is olyan a milyen társaságot alkotnak. Ezen társaság ugyan nem polgárzati, nem törvényes vagy álladalmi, hanem csupán külön népfajt tevő társaság. Azara népfajként említi fel őket, Pampas, Guanas, Leugnas, Mebajas, népfaji különbségeket tevén közöttök.

B. M. szerint a befejezésnek, a praemissához képest épen megfordítva kellene hangzania, nevezetesen így: ezen embereknek (nem népeknek, mert ha népek már társaságot alkotnak) nincs társadalmi létezésük, nem lévén vallások, mely kapcsul szolgálna köztök.

A helytelennek nyilvánított befejezés nem a főtételekre vitetik, hanem következő episodra. Cicero állítását t. i. hogy nincs oly durva és vad népcsoport, melynél a vallásnak nyomai nem találhatnának, már Robertson angol kétségbe vonta. Hasonló értelemben nyilatkozik korunkban Azara, állítván, hogy a La-Plata folyam környékén tanyázó népfajoknak nincs vallásuk. Látható, hogy itt annak okadatolására van szükség: állítható-e és micsoda okon, hogy vannak népfajok, melyeknek vallásuk nincs? Az okadatolás, vallástörténelmileg így tehető: némely népfajoknak azért nincs vallások, mert

nincs kifejlett társadalmi létezésük, igazolják ezt az ugynevezett történelmi vallások, melyek a társadalmi létezés kifejlett fokán állott népeknél találhatók.

A 4-ik cikk címe: a dogmatikának, productiv álláspontja szerinti valláshatárzat.

Szememre veti itt B. M. ur 1., hogy fentebb, hol tüzetesen értekeztem arról, mily álláspontot vehet a dogmatikus tárgyalandó tudománya irányában, productiv álláspontról szó sincs, 2., hogy a 15. lapon azt mondván, hogy a productivitás jelesen a kánoni productivitás csak a szenttörténeti állásponton van a vallásban, mindenhol egyebütt csak receptivitásnak van helye, még is productiv álláspontot veszek fel a vallásban és ezt Schleiermacher álláspontjával azonítom, mert ennek nézetét bírálgom, 3. keményen kikel ezen kifejezésem ellen: „hogy a vallás érzület dolga, mondható, hogy ezen állítás inkább csak kapóra van ütve, mint lényegben fölfogva.”

Azon fölvilágosításból, melyet a dogmatikusnak a vallásigazságokhoz 2-ik álláspontjára nézve tettem, nyilván látható, hogy ezen álláspont lényegében fölfogva, lehet productiv is, a midőn aztán a vallás, kisebb-nagyobb mértékben az emberi szellemélet nyilatkozatának tartatik. Ismertető H. ur is így fogta fel és tisztán is kifejezte.

Az emberi szellemélet nyilatkozatának veszik a vallást azok,

1. Kik azon értelemben vannak, hogy a vallás nem egyéb mint kötelességeinknek isten parancsa szerinti elismerése.

2. Nem szűnik meg a vallás azokra nézve is a szellemélet nyilatkozata lenni, kik a vallást, valamely saját önálló szervvel (organum) bíró életnyilatkozatnak tartják. A vallás e sajátos szerve, érzés, lelkiület, lelkiismeret nevezetek alatt jó elő.

A dogmatikusnak a vallásigazságokhoz 2-ik álláspontja csak annyiban Schleiermacheré, hogy már itt lehet feltalálni nyomát „a függés érzésének,” melyet Schleiermacher vallásos elvvé tett. Ezen elv függetlenné tétetik az emberi szellemélet nyilatkozatától, ha számára nem jeleltetik ki valamely saját önálló szerv se az elmélet, se a tevékenység terén. Ezért állitható, hogy a vallás nem tudás, nem cselekvés.

Ha már a vallás terén, az ember átalában független tartozik lenni, az emberi szellemélet nyilatkozatától; természetesen keletkezik a következő nagy fontosságú kérdés: hogyan realizáltatik a végetlen és véges közti érintkezés? Ez a szenttörténeti álláspont, mely egyszersmind színhelye a kánoni productivitásnak.

Láthatja B. M. ur, hogy Schleiermacher álláspontja, lényegében fölfogva, csupán átmeneti lépcsőzet egy magasb álláspontra.

Kik magokat a Schleiermacher-féle érületi alapon, mint valamely netovábbon elszigetelik, az ő vallási elvét lényegében föl nem fogják.

Dogmatikám 11-ik cikkében, a vallás természetes fejlődése (lépcsőzete) ekkép adatik:

„Az ember tartalmas énjét, összege teszi azon viszonyoknak, melyekben más embertársaihoz s általában véve az egész kültermészethez áll. Az emberi szellemélet azon vallásos nyilatkozata tartozik ide, mely megtestesült tárgyak, elemek csillagzatok, állatok, emberek sat. tiszteletére irányul.

Ezen állásponton az ember a kültermészethez annyira bekebelezve érzi magát, miszerint körülményeinek veszte, saját élete veszét is vonhatja magával. Cato nem élhette túl a római álladalom veszét, sokan nem élhetik meg, kedves körülményeik múltát. E miatt viseltetik az ember kegyelettel azon tárgyak iránt, melyekben viszonyai megtestülnek. Oly álláspont ez, melyen az énegiesség vagy személyesség nagy részben veszve van, minek következtében:

Nagyon természetes, hogy az ember ezen önmegtágadását nehezen szívelvén, énegiességének nemtőjéhez folyamodott, és az ennek birtokában levő érzemenyi alapon Olympust emelt fel, ennek körét az emberiségnek kedvezőbb istennel tölté be, olyanokkal, kik anthropomorphizmusai tulajdonoknál fogva az emberhez mindenben hasonlóak, a végesség kivételével.

Erre B. M. szokott elménckedését ekkép teszi: mi az, hogy az ember tartalmas énjét összege teszi azon viszonyoknak, melyekben más embertársaihoz s általában véve az egész kültermészethez áll? Ugyan miféle csodadolog az, melynek lényegét viszonyok teszik? Hiszem, a viszony csak létezési forma (Aristotelesnek *πρᾶσι*) mikép lehet tehát az, hogy viszonyok tegyék az én éneget?

B. M. Aristotelest idézi ellenem, jogom van szintén tekintélyt idéznem ő ellene. Hegel ezt mondja: „Zum concreten Sein eines Individuums, gehört die Gesamtheit seiner Grundinteresse, der wesentlichen und particulären empirischen Verhältnisse, in denen es, zu anderen Menschen und mit der Welt überhaupt steht“. Encyclopädie 3. Ausgabe S. 419.

Én azonban tekintélyes egyén állítását, szintén tekintélyes egyén ellenállásával paralyzálni nem akarom, mivel így nehéz valamely tétel igazsága felett tisztába jönni.

Azon eszmét, melynek nyomán a vallás természetes fejlődését adtam azon fölvilágosításom foglalja magában melyet fentebb, a dogmatikusnak második álláspontjára nézve adtam.

Mondatott ott, hogy az ész nem csupán képesség, hanem szelleméleti nyilatkozatában t. i. a kategoriákban, a tárgyak eszméi kinyomatát mintegy képmását birja, és így tartalmaz.

E nézetnél fogva, összfüggés viszony van a tudat és lét vagy az énegies és tárgyas között. Legelemibb jelenségére találhatni itt azon „függési érzületnek,” mely korunkban a vallás terén szereplővé lett.

A tudat és lét közti összfüggés könnyen megzavarható. Adható a tárgyasnak túlnyomóság, adható az énegiesnek, minek következtében lehet ezen álláspont szenvedőleges, lehet tevőleges, (productiv) a szerint, a mint vagy a tárgyas vagy az énegies bir túlnyomossággal.

Fiat applicatio.

Az emberiség fejlődésének első stadiumán, nagy természetesen, a tárgyas birt túlnyomossággal. Az emberiség a kültermészetbe annyira bekebelezve hitte magát, hogy ennek mint urának állt s esett. Nagyon természetes, hogy ezen az állásponton az emberiség szelleméletének vallásos nyilatkozata, megtestült tárgyak tiszteletére irányult. Durva polytheizmusi álláspont ez.

Az emberiség műveltségének fokonkénti emelkedése hozta magával, hogy azon kötelékek, melyeknél fogva az ember magát a kültermészethez bilincselve hitte, mindinkább meglazultak. Az ember észrevete s be kezdte látni, hogy ő személyes előnyénél fogva a természeteni uralkodásra van jogosulva. A görög vallásos élet a művészettel összeesik. A görögöknél a művészet az emberi szellemélet vallásos nyilatkozatában mutatja erélyét. A művész nem elégszik meg az előtte példányként álló teremtető tevékenységgel, énegiességének nemtőjéhez a teremtető lángészhez folyamodik; s ez által egyetemes törvényhozásra igyekszik emelkedni, t. i. hogy ő szolgáljon másokra nézve példányúl. Azonban az emberi szellemélet nyilatkozatnak ezen túlnyomósága által, nem semmisül meg azon viszony, melynek kell lennie az énegies és tárgyas között. Ezt fejezi ki a művészet következő jelszava „kövesd a természetet, de szépítsd meg azt.” Ezért áll fentebb, hogy az emberiség, énegiességének nemtőjéhez folyamodván, az ennek birtokában levő érzeményszerű alapon emelt Olympust istenei számára.

A 12-ik cikkben a dogmatikusnak azon álláspontjáról van szó, mely szenttérténetinek nevezhető.

A dogmatikusnak a vallás igazságokhoz második álláspontjából látható, hogy az ember a vallás terén független tartozik lenni

az emberi szellemélet nyilatkozatától, önkényt foly a kérdés: hogyan történik tehát a végetlen és véges közti érintkezés?

E kérdésre szentttörténeti alapon ekkép felelhető: a végetlen és véges közti érintkezés nem csak szellemvilági tényezés által történik, hanem egyszersmind testiségbe való átmenet által.

E szentttörténeti alap, mint prophetia adatik elő a Példabeszédes könyv VIII: 22—32 következő három tételben, „1) az úr bír vala engem (mond a bölcsesség) az ő utának kezdetén, 2) holott annakokáért ő nála neveltettem, és legyek ő neki mindennapi gyönyörűsége, örvendezvén ő előtte minden időben 3) örvendeztettem e világon az ő földét és az én gyönyörűségemmel az emberek fiait“. E 3-ik pontja a prophétának nyilván mondja, hogy testiségbe való átmenet által is történik a végetlen és véges közti érintkezés, nemcsak szellemvilági tényezés által, mint a második pont tartalmazza.

Az ó-szövetségben szellemvilági tényezés t. i. a prophetizmus folytonossága (félbe nem szakadt nyilatkozata) által tartatott fel a végetlen és véges közti érintkezés, az új-szövetségben pedig az íge testiségbe való átmenetele által tétetett élő és munkássá az istenismeret folytonossága és erélye.

A történelmi Krisztus, a keresztyén vallásnak nem csupán alapítója, hanem ennek valóban tárgya, a keresztyén ember hitének valóban tárgya ő.

A történelmi Krisztus, a keresztyén vallás tárgyává tevén magát, ezáltal a benne vetett hitet tette a végtelen és véges közti érintkezés föltételeül.

A hívővel a keresztyéni állásponton nem közöltetnek az isteni természet tulajdonságai vagy más bármely charizmák; csupán teljességét kapja azon kegyelmi ajándokoknak, melyeknek elfogadása által arra képesíttetik, hogy méltó tagja lehessen isten országának. Kegyelmi tényező a hit, mint a végetlen és a véges közti érintkezés föltétele.

A végetlen és véges közti érintkezés substancialis alapon fogatik fel.

1. Ha érintkezési föltétül saját önálló szerv vétetik fel, az emberi szellemélet nyilatkozatában, miű például az érzület lelkület, lelkiismeret.

2. Ha a végetlen és véges közötti szellemvilági tényezés nem oly alapra fektetik, mint a melynek kora már lejárt az emberiség vallásos nevelésében, a kánoni productivitásban, szóval a szentttörténetben. Szentttörténelmi tény s lettdolog, hogy a végetlen és véges

közi érintkezés nemcsak szellemilegi tényezés által történt, hanem az ige testté létele által is. E szenttéörténelmi ténynek első alkatrésze az őszövétségi állásponton nyilvánult, az utóbb pedig a történelmi Krisztus megjelenésekor. A végetlen és véges közti érintkezést szintén substancális alapon fogják fel azok is, kik mint Ebrard azon hiszemből vannak, hogy a megigazulásra jutásnál, a kegyelmi okfő, Jézus a hívőbe mintegy beszületik.

A szenttéörténeli alapra fektetett valláshatározat legkielégítőbb, tartalmasabb. Zászlója ez a protestántizmusnak, mely enuek elvét védi, jellemét fentartja, hiveit maga körül összegyűjti. Nem egyetlen tétellel dönt ez, s kívánja a tárgyat (a vallás fogalmát) teljesen ki-meríteni. A reflexio, productiv-érzeményi mozzanatokon s mint megannyi fejlődési lépcsőzeteken át, emelkedik a szenttéörténeli alapon nyugvó határozatra, mint a melyet a protestántizmus életbe léptetett s elvéül tűzött ki.

Igazolásomból világosan látható dogmatikai álláspontom, látható hogy ez a dogmatikai tudat jelenének álláspontja. Én nem a jövő kor-
nak irtam, mint bíráló gunyosan mondja, hanem adtam a dogmati-
kai tudat jelenét; mit tehetek arról, hogy az illő álláspontnál egy
félszázaddal hátrább vagyunk; de hogy örökre háttérbe ne veszte-
geljünk, ideje, hogy készíttessük az utat, egyengessük az ösvényt
melyen az előtér kanaánjába valaha eljuthassunk. Hogy munkám
pép gyanánt fenekig föl nem kanalizható, ez csak azt teszi, hogy
sokszor a könyv mellé tanító is kell és hogy az illőleg előkészített
terrenum nélkül, az ige magvetése, kopár szirtekre hull meg nem
gyökeredzik. Leckéztető rendszerünk miatt, a compendiumokat nem
nélkülözhetvén, innen, az egyházkerület pár évvel ezelőtt oda nyi-
latkozott, hogy addig, míg a dogmatikumokra nézve az examinatorium
el nem készítettik, Somossy János compendiuma, mely 1842-ben jött
ki, szolgáljon a lelkészi vizsgát tevőkre nézve utmutatásul. Ezt az
egyházkerület annyiaval inkább tehette, mivel az említett compen-
diumnak valamivel rövidebb kivonata, jelenben is kézikönyvül szolgál
a felső gimnáziumban. Az én dogmatikám, nem examinatorium, de
jó lélekkel kérdelem, hogy bármelyik újabb dogmatika is, például
Schweizeré, Ebrardé, Schenkelé, ugy a mint van, szolgálhat-e exa-
minatorium gyanánt? Mindamellet is a legközelebbi lelkészi vizsga
alkalmakor kitűnt, hogy azok, kik tankönyvem szerint tették le a
vizsgát, szintoly dicseéretesen feleltek, mint azok, kik Somossy com-
pendiumából készültek.

Ezért állítám felebb, többeket mellőzve, hogy tanítványaim önt

B. M. ur elítéli azon állításaért, hogy a nemzedéknek kimondhatlan kárt, de hasznót igen keveset teszek.

Végre nekem még egy magánszóm is van a tisztelt bíráló urhoz, ez ugyan a közönségre nem tartoznék, de mivel bíráló maga hozta szőnyegre, jusson köztudomásra. Bíráló jelen évi lapjának 8-ik számában azt mondja: „Sz. ur a mint hallok az életben derék, becsületes ember, énnekem vele soha semmi érintkezésem nem volt.“ Lapjának 12-ik számában pedig ezt mondja: „miért gyűlölném én Sz. urat, kivel egész életemben egyszer találkoztam.“ Bizony igen tisztelt bíráló ur, hamar megfejtkezett arról, a mit lapjának 8-ik számában mondott. Ön ellenmond magának, én pedig kénytelen vagyok ellenmondani önnek, mert ön tisztelt bíráló ur, két ízben látogatott meg sárospataki lakhelyemben, egyszer akkori tisztitársam, most már superintendens főtisztelteű Zsarnay Lajos ur társaságában, másszor a háromszázados ünnepély alkalmakor többek szemeláttára. Én önt, a nyilvános dolognak ily nyilvános eltagadásaért, felelőssé teszem, saját lelkiismerete, isten és ember előtt.

Dr. Szeremlei Gábor.

Osterlamm Károly

pesti könyvárusnál megjelent könyvek:

Tájékozás a theologia mezején viszonzásul Filó Lajosnak „Feltámadás és Spiritualizmus“ című műve, mint a halottaiból feltámadt scholastica legujabb termékére. Második átdolgozott kiadás. Irta Ballagi Mór. Ára — 80 kr.

Az erdélyhoni evangéliko-reformátusok egyházi jogtana. Irta Dósa Elek jogtudor és tanár Ára 1 for. 60 kr.

Szám- és mértani gyakorló könyv. Felsőbb elemi és alsó reál vagy polgártanodák osztályai számára. Irta Düringer János, a pesti ev. ág. hitv. elemi főtanoda IV. fiúosztályának tanítója. Ára 1 for. 20 kr. Feleletek — 40 kr.

A magyarországi ágost. vall. evangélikusok történelmi emlékei. Közli Fabó András, agárdi ág. vall. pap. Tartalma: I-ső kötet Schmal A. Brevis de vita superintendentum evangelicorum in hungaria commentatio. Venturæ posteritatis gratia anno post reparatam salutem MDCCLI. 2 for.

II-ik kötet. Schmal A. Adversaria ad illustrandam histori-

am ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia, Deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita anno reparatae salutis MDCCLXV.

Bahil Mathias. Tristissima ecclesiarum hungariae protestantium facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrimabunda invitans, publico exposita conspectui. Ára 4 for.

Ballagi Károly. Magyar feladatok a német nyelv gyakorlására. Második kiadás. Ára 60 kr.

Batizfalvi István. A földrajz elemei az algimnázium és ipartanoda alsóbb osztályai számára. Ötödik kiadás. Ára 60 kr.

A magyar királyság földrajza, az alkotmányos felosztás szerint iskolai s magánhasználatra. Második kiadás. Ára 40 kr.

Ugyanaz kivonatban népiskolák számára versekkel. Ára 30 kr.

Vezérfonal a világtörténet első oktatásánál. Algimnáziumi kézikönyvül. I. rész: Ó-kor; II. rész: Közép-kor; III. rész: Új-kor. Mindegyik ára 50 kr.

Magyarok története. Gimnáziumi kézikönyvül: Első füzet: Az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt. Ára 50 kr.

Bocsor István Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlődésre. Főtanodai s magánhasználatul 1. kötet ára 2 ft. 40 kr.

Kerkapoly Károly. Protestáns egyházalkotmány, tekintettel történeti fejlődésére. Ára 1 for.

Világtörténet észtanilag előadva. Első kötet ára 2 for.

Molnár Aladár. A magyar alkotmány történeti kifejlődése 1-ső kötet 1-ső fele. Ára 1 for.

VEGYES.

A sárospataki főiskolában az egyházkerületi számvevő és vizsgáló küldöttség folyó év január hó 26-ik s következő napjain tartotta üléseit. A pénztárnok 1862. január 16-tól folyó év január 16-ik napjáig általa bevett és kiadott pénzekről számolván: kitünt, hogy a képezdei, nyomdai, tápintézeti és könyvtári pénztárak hiányait, a középítkezési és alumniális pénztárak oly kedvező eredménynyel pótolták, miszerint az összes bevétel 4095 forint 12 krajcárral haladta meg az összes kiadást.

A vizsgák eredménye a következő volt:

A tanítóképzésben:

Az első osztályban volt 4 kitűnő, 6 első osztályu, 11 másodosztályu, és 1 vizsgálatlan, összesen 22 tanuló. A második osztályban volt 2 kitűnő és 4 első osztályu, összesen 6. A harmadik osztályban volt 2 kitűnő. Összes létszám 30.

A gimnáziumra készítők osztályban volt 26 kitűnő, 43 első osztályu, 2 másodosztályu és 1 vizsgálatlan, összes létszám 72.

A gimnázium

1-ső osztályában 43 kitűnő, 79 első oszt., 10 második oszt., és 4 vizsgálatlan, összesen 136.

2-dik osztály: 35 kitűnő, 109 első, 7 másodosztályu, 3 vizsgálatlan, összesen 154.

3-dik osztály: 50 kitűnő, 65 első, 8 másodosztályu és 3 vizsgálatlan, összesen 126.

4-dik osztály: 30 kitűnő, 77 első, 5 másodosztályu és 5 vizsgálatlan, összesen 117.

5-dik osztály: 18 kitűnő, 59 első, 12 másodosztályu és 2 vizsgálatlan, összesen 91.

6-dik osztály: 27 kitűnő, 41 első, 6 másodosztályu és 3 vizsgálatlan, összesen 77.

7-dik osztály: 19 kitűnő, 53 első, 8 másodoszt., összesen 80.

8-dik osztály: 17 kitűnő, 35 első, 6 másodosztályu, 2 vizsgálatlan, összesen 60.

A gimnázium összes létszáma 841.

Az akadémiában:

Bölcsészethallgatók: 17 kitűnő, 24 első, 4 másodosztályu, összesen 45.

I-ső éves joghallgatók: 13 kitűnő, 7 első osztályu, 4 vizsgálatlan, összesen 24.

II-dik éves joghallgatók: 18 kitűnő, 23 első osztályu, 1 vizsgálatlan, összesen 42.

I-ső éves theologusok: 13 kitűnő, 24 első osztályu, 1 vizsgálatlan, összesen 38.

II. éves theologusok: 5 kitűnő, 16 első, 2 másodosztályu. Összesen 23.

III. éves theologusok: 6 kitűnő, 11 első osztályu. Összesen 17.

IV. éves theologusok: összesen 4.

Esküdt diák: 9.

Az akadémia összes létszáma: 202.

Főiskolai összes tanulók létszáma 1145. —

Varasdi Lajos pesti reform. s. lelkész „A protestáns egyházi énekköltészet története” című munkára előfizetést hirdet. A műben adni fogja a reformátusok, lutheránusok és unitáriusok énekköltészetének templomi- és halotti énekes könyveinek történetét. Terjedelme a könyvnek 10 ív. Előfizetési ára: 1 for. 50 kr. Az előfizetési pénz beküldésének határideje: Május 31-ik napja. Gyűjtők 8 előfizető után egy tiszteletpéldányt kapnak.

Ungvártt Bánócy Ferenc felelős szerkesztő s kiadótulajdonos folyó év május 2-dik napján „Felvidék” című minden Szombaton egy nagy íven megjelenendő vegyes tartalmu lapot fog megindítani. Ára Májustól December végeig 4 for. Májustól Augusztus végeig 2 for. Tizenkét hónapra 6 for. —

A Házi Kincstár munkás segédszerkesztője Batizfalvi István tanár folyó év Május első napjától kezdve „Magyar néplapja” című új, ismeretterjesztő, közhasznú és legolcsóbb képes ujság szerkesztője leend. Előfizetési ára e havonként háromszor megjelenő vállalatnak December végeig 2 for. 80 kr. Májustól Augusztus végeig 1 for. 40 kr. Az előfizetések a kiadók: Hornyánszki és Hummel nyomdájába küldendők.

— Örömmel jelelnhetjük t. olvasó-közönségünknek, hogy főiskolai főgondnok id. báró Vay Miklós úr ő excellenciájának erélyes intézkedései következtében, uszodánk f. év jun. első napján már teljesen felszerelve, meg fog nyitni. Kérjük tehát mindazokat, kik uszodai részvények eladására még 1858-ban vállalkoztak, hogy számadásaikat f. év május havában a főiskolai igazgatósághoz szíveskedjenek beküldeni.

Figyelmeztetés. Mindazon egyének, kik a főiskolai tápintézet jótéteményében akarnak jövő 1863^{3/4}. iskolai évben vagy először, vagy továbbra is részesülni, szegénységi bizonyítványaik, melyekben a szülék neve, kora, állása, évenkénti adója és gyermekeinek száma kitéve legyen, a nt. s tekintetű egyházkerületi küldöttséghez címzett folyamodásaikkal együtt, f. év június elsőjén, mint a kérvények beadására meghatározott napon, küldjék el hozzám.

A tápintézet rendes tagjainak száma százra van határozva, ezek közül 40 ifju, mint egész dijas 30 frtot, 30 ifju 15 frtot fizet egy évi kosztért és szállásért. Van 15 ingyenes és 15 felszolgáló, hasonlólag ingyenes tag.

Ingyenesek csak a legjobb tanulók lehetnek, és ezek is csak olyanok, kik szegény árvák, vagy kiknek szüléi a munkára vagy fizetésre nem képesek. A féldijas osztályba azon jó tanuló gyermekek vétetnek be, kiknek szüléi valósággal szegények. Az egész dijasok koszt pénzét is pótolja a főiskolai pénztár, így ezen osztályba is csak a jól igyekező, jó erkölcsű ifjak juthatnak be. Sárospatak, március 20. 1863. Antalfi János, tanár.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

April 24. 1863.

PETI JÓZSEF EMLÉKEZETE.

Ki ne emlékeznék ama csillagra, mely az egyházirodalom egén néhány év előtt feltűnt? ki nem látta fénysugarait, melyekből — emberi belátás után következtetve — ki nem jósolt egy leendő elsőbbrangu mennyei fényre? E fényes csillag a múlt év elején oly váratlanul sötétedni kezdett, és tavasszal jött egy erős lobbanása után, augusztusban oly hirtelen lefutott. — — — —

Napi irodalmunknak közgei mult évi augusztusban fájdalommal hirdették eme mindenkit meglepő szavakat: „Peti József nincs többé!“ — A munkás író, szeretett tanár és kedvelt műveltségü ember itt hagyta meglepett ismerőseit. —

A folytonos munka, mit komoly életfeladatává tüzött ki, megtörte testének rugalmas ifjú erejét. Betegsége folytonosan erősebb gyökeret vert bomladozó létszerveiben. Így a folyvást tevékeny léleknek lassanként terhére kezdett már válni a roncsolt porhüvely, s megszorító bilincsül a nyavalyás élet; — bár még mindég erős lélekkel tudta tűrni pusztuló egészségét, bajának növekedését. Mig nem minden fájdalmat a földbe temetve, megdicsőülten költözött a szellemek honába!

Huszonnyolc év! és e földön test szerénti élete már bezárva! oly ifju még, hogy szinte majd lihetetlen halála. Ebbéli kétségünk azonban azonnal eloszlik, mihelyt bekerített sirhalmára tekintünk, és észreveszszük, hogy nevével semmiműi füzet és lap hasábjain nem találkozunk.

Mennyi szép reményt, mily nagyszerű törekvéseket, mily munkás életcélt akasztott meg Peti halála! hány embernek biztos alapon nyugvó várakozása semmisült meg az ő tulvilágra költözése által!

Más ember, az ő korában, még csak messziről nézhet jövőjének ígértföldre, midőn ő már életfeladatának fonálát kezében tartva, érett megfontolással haladt a férfi munkáiban!

E füzeteknek is szorgalmas dolgozótársa volt, — mikben a tisztelt olvasó többször vette tanulmányul párosult, figyelemmel írott dolgozatait. Méltán enged át tehát ezeknek t. szerkesztője néhány lapnyi tért, hol az irodalmilag már is eléggé ismeretes ifju tudományos fő emlékét visszaidézve, meghidegült homlokára a tisztelet és méltánylás hervadhatlan koszoruját akarjuk föltenni.

Somogy megye volt szerencsés fiának nevezhetni Peti Józsefet. Komlósdon, Peti István és Németh Julia nemes szüléktől, 1834. október 24-én született. Atyja, mint megyei pandurőrmester, katonás keménységgel, engedelmességre s becsülettudásra szoktatva nevelte fiát. Majd utóbb, a szülék elhaltával, Hobolyon ¹⁾ tiszt. Németh Ferenc urnál, mint anyai nagybátyjánál volt honn.

Az elemi oktatást bevégezve, a csurgói ref. középtanoda adta a fogékony eszü szorgalmas növendéknek az első tudományos készültséget. Hat évi pályáját megfutván, több csurgói tanulótársával együtt, 1850. őszén Pápára jött. A kitünő szorgalmu, éles fölfogásu ifju már az első félévben kivívta magának a nemkülönben jeles tanulótársai között az első helyet. Itteni két évi pályája alatt a bécsi kormány rendeletéből átalakittatván iskolánk, 1852. őszén, mint gimnáziumi 8. osztályt végzett ifju, a győri r. kath. főgimnáziumi igazgatóság elé járult a kormány által követelt érettségi szigorlat letétele végett. És ő ezt september 20-án „eximio modo“ állotta ki. E vizsga-fölvehetési jogtól főiskolánk megfosztatott.

Pályát kellett választani. Az ernyedetlen szorgalommal párosult eleven ész előtt más körülmények közt a legszebb, legfényesebb államéleti pályák lettek volna nyitva; miken bizonyosan nemkülönben kitűnt volna. De a magyar ifju nem akarván az államgépezet nemzetellenes kényszereinek eszébe lenni, — némileg szűk vagyoni helyzete pedig nem en-

¹⁾ Ezért áll baseli bizonyítványában és a Zsindely I. által S. P. F. IV. évf 2 darab 163. lapon tett közleményben is „Hoboly“.

gedvén más világi pályák választását: szíve belső sugallatát követve, szerencsés választással az egyházi tudományok tanulására szentelé munkás erejét.

1852. őszétől kezdve harmadfél éven át tanulta Pápan a theologiai tanokat. Ezen években egyúttal tagja levén az ifjusági önképzőtársulatnak, mi ugyan ekkor csak „literaturai órák“ címe alatt állhatott fenn, mint e társulat jegyzője, három pályáértekezéseért nyert több aranyjutalmat és műveinek az „érdemkönyvbe“ iratását. Értekezései pedig következő tárgyakat fejtegették: „Bire az ember szabad akarattal, és mit kelljen az akarat szabadságán érteni?“ „Zsidóország vagy Görögthon történetei adassanak-e Egyptoméi után?“ 1853-ban; és „Adassanak elő az okok, melyek miatt a magyar nemzet az ujkor megnyíltával a többi nemzetekkel nem haladhatott“ 1854-ben. Ugyanezen idő alatt 13 szépirodalmi költeménye iratott az Érdemkönyvbe, mik hazafias érzelmekről, nemes gondolatok s némi költészi érről tesznek bizonyosságot.

Tanpályáját 1855. Ápril havától kezdve a bécsi ev. prot. theol. intézetben folytatta. Majd egy év eltöltével, az 1856-ki nyarat Baselben tanulta át. Mely külföldön időzhetését könnyíték mind a bécsi intézetben félvélenként kiosztatni szokott s 50 pftig emelkedő stipendiumok, mind a Baselben általa is élvezett tápintézeti ingyenellátás, mind végre a dunántuli ref. egyházkerület kezelése alatt is levő Szalai-alapítványnak kezébe adott 100 pftnyi kamata.

Az említett esztendő őszén visszajött szeretett hazájába. És itt várta már őt a pápai nagygymnáziumnál egy megüresedett rendes tanári állomás. Egy évig viselte ezen hivatását; — mialatt folytonos munka s lelkeszetre készülődésben teltek el napjai. Pápai tanárságában avattatta föl magát az egyházi életre is.

Némely ember bármennyire küzd és fárad, oly nehezen látja valósulva ifjusági vágyait és törekvéseit. Peti József e részben tökéletesen kivétel volt. Őt a szerencse korán vette karjaira. 1857. nyarán, ajánlat és jó hire alapján, Kecskemétre választatván el theologiai tanárnak, még ezen év őszén el is foglalta élettörténetében nevezetes mozzanatot képező

ezen állomását. Előadta ekkor: a keresztyén hittant, a ref. egyház szellemében, dogmatörténetet; theol. encyclopaédiát; homilétikát, katechetikát szónoklati gyakorlatokkal. — A következő évben igazgatója is volt ezen intézetnek.

Kecskeméti tanársága alatt lépett föl az irodalom egén is; előbb ugyan homályosabb fénynyel, mignem lassanként tisztultabb s világolóbbá lön. — A huszonhárom éves éles gondolkodásu s ékes tollu egyházi író itt kezdett nemcsak tanítványaié — az intézeté lenni, hanem az egyházi irodalom olvasó közönségé is.

Első dolgozatát, mit az 1858-ki „Prot. egyh. és isk. lap“ első száma hozott, az „Egyház és iskolá“-ról, kettős oldala teszi érdekessé és nevezetessé; először, hogy ez volt az ő első nyilvános dolgozata, és hogy az ujonnan feltámadott s megindult egyházi lap első számában jelent meg. Különben világosan látszanak rajta a kezdés uttorései. Ezután a 15. számban „Az elnökség, fizetés s a hitbuzgóság megelevenítésének kérdése körül nyilatkozó balfogások“ cikke közlötetett, miben fejtegeti, hogy az egyház betegeskedésének orvoslátánál mindenkélt a nép egyházi s világi vezéreinek szellemi újjászületését, s Krisztusi szellemben működését kellene eszközölni. Majd még a 28-dik számban is némileg rokon cikke következett: „Egy őszinte szó a prot. tudományügyhöz“, miben Ballagi Mór hasoncimű cikke ellen fog fegyvert, — nem helyeselvén az országos prot. főiskolának Pestre telepítését, és a tudomány föléledését mindenkélt fölt az írók életének biztosítása s olvasó közönség előteremtése által vélvén eszközölhetni.

Ezen kisebb cikkei után jelent meg a „Kecsk. prot. Közlöny“ I. II. és III. füzetében 1858/-ról „A theologiai tudat fejlődésének áttekintése a legközelebbi évtizedekben“. „A theol. tudat tovább fejlődése“ és „a hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban.“ — Mely értekezéssorozat gondos olvasottságot, mély gondolkodást tanusít minden hiányai mellett is. Hittani tudat alatt értvén a vallás örökkévaló tartalmának felfogási s kifejezési módját“ (III. 28. l.), mi is ugyanezt várnók, a cím után, értekezéseiből, — azonban megelégszik a racionalismus és supranaturalismus legáltalánosb elvei ismertetésével, a vallás alapjának, életgyökerének keresésével, és a

ref. egyház hittani elvének vizsgálatával. Így önként eszünkbe juttatja Horác ama sokat ígérő írójának magaviseletét (Ars. p. 138. v.). De nem kevésbé csalódunk „a legközelebbi évtizedekben“ cimszávaiban is; mivel e részben meg tételének körén tulmegy, fölvevén vizsgálódásának keretébe majdnem egy századot. Csakhogy ebből is alig öt embert méltat kiváló figyelmére.

Azonban bocsátkozzunk tüzetesebben ezen értekezéseinek ismertetésébe. Dolgozatát a racionalismus és supranaturalismus elveinek tárgyalásával kezdvén meg, amannak képviselőiül Eichorn, Dr. Paulus, Wegscheidert, ezéül Reinhardot mutatja be. Azt egyébiránt helyesen jegyezte meg értekező, hogy mind a racionalismus, mind a supranaturalismus egyiránt birnak pozitív és negatív oldallal, — mindegyik egy és ugyanazon, a közértelem álláspontját foglalja el, — mindegyik ehhez viszonyítja a keresztyénségnek történelmileg adott tartalmát. Csakhogy az első a vallásban az észnek mindent-felfoghatását és megoldhatását állítja, az utóbbi pedig tagadja. — Ezután Jézus személyiségéről, mint a keresztyénség középpontjáról beszél, fölmutatván és vonzóan bebizonyítván a Jézus személyében tántorithatlanul élt, őt megdicsőítő istentudatot.

Tóth Ferenc és Somossy Jánosnak, a vallás illető alapját felfogó álláspontjaik futólagos ismertetése után, két füzetben keresztül majdnem kizárólag az általa különösen kedvelt Schleiermacherrel foglalkozik. Schleiermacher hittani álláspontját, a vallás felfogása s meghatározása dolgában, főleg a „Der christliche Glaube, nach den Grundsätzen der ev. Kirche“, továbbá az „Über die Religion“ és „Weihnachtsfeier“ című művei után teszi fejtegetései tárgyává, — következően. Miután Schleiermacher megmutatta, hogy az értelmi tudás — ész — ismeret és az akarat-cselekvés alapján fejleni és élni gondolt vallás számos hiányokkal birt, ő az öntudatos szellem azon irányzatát tekinti a vallás alapjául, mely az érzelemben nyilvánul. Ezen öntudatos érzelem érezvén mintegy azt, hogy „minden véges dolog csak a végetlen universumban és által létezik, minden időszerinti csak az örökkévalóban és örökkévaló által“: ezért mindenkben azon egyet keresi és találja föl, mi által minden van. Ezen keresés és föltalálás szülvén azután a vallást, mi az Istentőli átalános függés érzetében álland. Mely függés érzete egy-

uttal az alanyiség megsemmisülését, megalázódását is már előre szükségkép fölteszi, csak így lehetvén a vallásnak nélkülözhetlen, biztos gyökere. A vallás alapja tehát ennélfogva sajátkép a szellem életében foganzott és élő Isten-tudat, az öntudatos szellemnek Istenre való első vonatkozása leendő, mely után a vallás pedig az Isten és ember legbensőbb közvetlen azonsága életösszeköttetése, — Isten élete az emberben és az ember élete Istenben hit által. Nagyon természetesen állván ekkor elő a hit fogalmát adó ama meghatározás, hogy az a szellemnek Istenről közvetlen tapasztalása, bizonyossága.

Igy Peti elfogadván Schleiermachernek érzelmi álláspontját, félre kellett vetnie a Schenkeli lelkiismereti vallást, — miben ő még a vallást magát is veszélyeztettnék látja (III. 22. l.); mondván, hogy mivel a lelkiismereti vallás az Isten és ember közt történt szakadást hozza tudatunkra, mely pedig az embernek tulnyomóan a világ általi határoztatásából ered: ez által bennünk nyughatatlanság, fájdalom érzete támad. És így nem is fogjuk kimagyarázhatni a vallásnak megnyugtató, vigasztalva örvendeztető hatását. De meg épen a világtudatnak előtérbe nyomulása voltakép már magát a vallást tette semmivé, fogékonytalanná tevén az emberi lelket az Istentől függés érzetére. E mellett a lelkiismereti vallás nem hitből; de törvény-parancsolta jó cselekedeteket követel (III. 23. l.).

Peti azonban nem elégszik meg Schleiermachernek pusztán érzelmi vallásával. Mert beismeri, hogy az érzelem még sem oly állandó és nyugodt, milyennek a vallás alapját kellene képezni. Ezért a szellemnek azon öntudatos nyilatkozatát veszi a vallás életgyökeréül, mintegy anyaméhéül, mely a szellemnek azon legbensőbb, állandó, nyugodt s központias egységét fejezi ki, mely minden körülmények között átalános függés bizonyosságával egyedül Istenben találja teljes megnyugvását, boldogságát. Az ily öntudatos érzelmet, istentudatos lelket nevezi azután lelkiületnek. Csakhogy — legalább úgy látszik — még maga sem volt egészen tisztában az imént körülírott vallás-alapnak fogalmi meghatározásával; vagy ha igen, — nem fejezte ki magát elég világosan. Ő ugyanis az emberi lelket, mint olyat nézi a vallás gyökeréül (mint következőkben látandjuk): mégis szavaiból az tűnik ki, mintha a szellemnek érzelemirányzatában fedezte

volna föl a vallás alapját, és csak ezt nevezné el lelkületnek. A minthogy ezen dolgozatának a P. E. I. lapban bírálója is így fogta fel állítását, és így azonosította Schweizer álláspontját az övével.

Végül ugyanezen értekezés sorozatában a ref. egyház hittani elvét is vizsgálja Schneckenburger, Baur, Schweizer és Schenkel után. A schweizeri „félre a pogánysággal“ elvet történetinek nyilatkoztatván, az egyház egyedüli hittani elvének ezt ismeri el, hogy „az Isten megigazító kegyelmét, az emberiség üdvét, a vallásos tudatnak eleve érzett szerve, az Isten és ember összhangzatát állandóan bizonyító hit által lehet elsajátítani“. Ez igen is hittani, tartalmi elve a ref. egyháznak, mi mellé szükségkép hozzáadandó még ezen alaki elve is, hogy az Isten megigazító kegyelmét elsajátító hit dolgában csupán a józan vallásos lélek által magyarázott sz. írás, mint Isten kijelentett igéje által szabályoztatunk. E kettő együtt tevéni ki a ref. egyház lételvét.

A hittani tudatról irt emez értekezéseit a P. E. I. lapban egy névtelen bírálva ismertetvén, alkalmat adott Petinknek a „Kecsk. prot. Közlöny“ IV. füzetében, még 1859-ben megjelent „A vallásos tudat, ismeret és lelkület“ theol. levelének írására. Ebben a Schweizerével azonosított, de tőle különböző álláspontját igyekszik világosabban körülírni, mutogatván a saját felfogása szerint értett és rajzolt vallás-alapnak a Schweizerénél mélyebb s teljesebb minőségét. Mivel — ugymond — a vallást a szellem teljességének teszi sajátjává (160—1. l.); a szellem életében pedig, mint önálló s állandó életet s mozgást fogja fel: nem csontosítja pusztá gondolat-hatalommá, eszmévé. — Egyuttal igazolja azon állítását is, hogy az igaz ismeret hitből származik; mivel ő a vallásos szellemet, a hitbuzgóságot állandosította, élővé tette a lelkületben foganzása s növekedése által. Ezért kell minden későbbi igaz ismeretnek ezen alapon fölépülni.

Még 1859-ben jött a közönség elé a S. P. F. III. évf. 2 d. 105—26 lapjain „A hegyi prédikáció“ című sz. írás magyarázati töredék-kísérlete. A hegyi prédikáció tartalmáról általában, és az uri imáról különösebben értekezik benne. — Ugyanezen évi P. E. I. lap 33-dik számában egy

érdekes cikk jelent meg tőle „Szelleméleti ténylegesség és erély, mint az egyház fenmaradhatásának alapföltételei“ címmel; sürgetvén általa a prot. egyházban több szellemi realizmust, — mely hitbuzgóságot, életelevenséget idézne elő a hittudományban, kormányzatban, az iskolák rendezése- és erősítésében.

Szinte a lefolyt két évben jött ki sajtó alól a „Különféle Papi dolgozatok“ lapjain négy egyházi- és a „Papi dolgozatok gyászesetekre“ füzeteiben tíz gyászbeszéde. Ezekben azonban a tudományosan gondolkodó Petinek már inkább gyöngye oldala tűnik fel. Magasröptü gényusza nem birt az egyszerű természetességében ékes és a tárgyat apróbb oldalairól is rajzoló egyházi tanítási nyelv sajátosságaihoz egészen leszállani.

A ki emberi és polgári kötelességeit hiven teljesíti, az e kötelesség teljesítésének érzetében boldog lehet. Mennyivel inkább beállhatott ezen eset Peti Józsefnél, kinek szorgalmas irodalmi és tanítói működését közel és távol ismerősei beismervén, 1859. őszén elválasztatott a pesti ref. theol. tanintézetbe, ujszövetségi sz. írás magyarázati székre rendes tanáruul. Ezen megtiszteltetést, Pest ingerén kívül, kétségtelenül szeretett jegyesének s csakhamar nejének Jókaik Mórrali rokonsági összeköttetése és a kecskeméti theol. intézetnek közlő felbomlása miatt elfogadván, még ezen év októberében el is foglalta új állomását. De mielőtt előadásait megkezdte volna, szeptember harmadik tizedében Hymen zászlaja alá esküdött. Mert hiszen Jókaiként „hiában mondja a virág: én nem akarok virágzani; a tavasz eljő és a sziv virágai kinyílnak“. Oltárhoz vezette tehát pápai főiskolai tanár, nt. Vály Ferenc ur egyetlen sművészi széplelkű leányát, Máriát. Boldog házasságuk a következő év nyarán egy leánykával, Melindával lett megáldva.

Petinél életszükségesség volt a folytonos tanulmány, írói foglalkozás, mint a szélnek fogalmához tartozik a fuvás, a napéhoz a világítás. Ha valaki, ő értette át teljesen Kölcsey ama szavait „alapos s egyszersmind sokoldalú tudományt szerezni felette nehéz. Sok olvasás, még több gondolkozás; sok egybe hasonlítás, még több gyakorlás; s fogyhatlan békétülés és állandóság az, a mi itt kívántatik. Ezért találko-

zunk vele mindenek előtt az 1860-ki P. E. I. lap 14. és 16. számában újra, hol Dobos egyházi beszédeit szép és gazdag ismerettel bírálgatva mutatta be.

Ezután pedig „Közlemények a vallásbölcse-szet mezejéről“ című értekezése jelent meg a S. P. F. IV. évf. 4- és 10-dik 289—301 és 892—900 lapjain. Itt elsőben is a felől tájékoz, hogy vajjon lehető-e vallásbölcse-szet tárgyain, azaz hogy lehet-e a vallás igazságai fölött bölcselkedni. S miután történetileg bemutatta, hogy miért nem lehetett eleinte a keresztyén vallás a bölcelet tárgya, végre Weisse Ch. H.-vel tartva lehető, sőt szükségesnek tekinti a vallásbölcse-szetet, mivel csupán így igazoltathatnak az emberi ész előtt is a vallás igazságai. A második közlésben már az Isten és vallás eszméjéről értekezve, bebizonyítani igyekszik azt, hogy miképen vezeti az embert az Isten eszméjének, mint legmagasb eszmének fölfogása saját eszméjének megértésére, öntudatára, s mikép szüli eme foglalkozás közben e kettőnek szükségképi találkozása a vallást. S mivel az Isten eszméjével foglalkozást az emberi lélek alkotó, fogalmi eleméül tapasztaljuk: ezért leszen a vallás az egész emberi szellem dolga, az egész embert megható s elfoglaló. Így a vallás szerve is nem a léleknek bizonyos iránybani munkás nyilatkozata, hanem a változatlanul állandó egységében maradó szellem, mint lelkület leend. Továbbá ugyanezen értekezésében igen csinosan jellemzi, Sack K. H. apologetikája nyomán, a tudomány, erkölcsiség, művészet és vallás között fölfedezhető viszonyt. Mondván ugyanis, hogy az igazi tudomány: természetes vallásosság, az erkölcsiség: az Isten eszméjéből fejlett jót valószínű vallásosság; a művészet: a végtelen és véges öszhangzatos egységből, a világnak Istenre vonatkozásából eredett szépnek vallása.

Ezen évben egy önálló röpiratot is bocsátott ki „Az eszmeelviség védelme a tapasztalati s értelmi álláspontu bölcse-szek ellen“ címmel. S benne Danielik, Brassai és Somogyi K., mint tapasztalati bölcse-szeknek „A bölcse-szet számára igényelt szabadság és függetlenségről“ „Logica lélektani alapon“ és „A bölcse-szet lényege és feladatá“-ról írott műveikben tett némely állításait cáfolgatja, illetőleg nyomósan védi az eszmeelviség vagyis hégeli bölce-szetnek jogosultságát, észszerűséget. Különösen figyelmet érdemlő

gonddal tárgyalja az ismeret, kétségbölcsészeti, dialectica, eszmefogalmi határozatokat és a hégeli logika szükségességét. E röpiratot a S. P. F. V. évf. első darabja a 72—85. lapokon ismertette, hihetően a „Bölcsészeti jelene“ írójának tollából. Mely ismertetés egyfelől ugyan a dolgozat hiányául emeli ki, hogy ép azok álláspontjának hibáit nem mondja el, kik ellen a keztyűt fölvette: másrésről azonban megdicséri szabatos nyelvét, találó kifejezéseit, komoly fejtegetéseit, világos és nyomós előadását.

Majd Szalai István, szentesi ref. lelkésztől, az „Egy szó az eszmeelviséghez“ című cikk jelent meg ugyan a S. P. F. V. évf. 5. d. 455—62 lapjain, melyben szerző magát szintén az eszmeelviség hívéül vallván, mégis következő négy pontot megcáfolandónak tart: u. m. 1) a dolgok lényege az eszme, 2) az eszmében azonság egység van különbség nélkül, 3) a bölcsész kötelessége a dolgokat eszmei létükben ismerni, s 4) a régi modoru logikát meg kell szüntetni. Erre Petink nemkülönben a S. P. F. V. évf. 7. d. 653—62. lapjain felelt a „Rövid válasz az „egy szó“-ra“ című nyilatkozatában. Benne kijelenti, hogy azt ő sem tagadja, mikép a dolgoknak eszmei belső oldala mellett az alakí külső oldal is lényegökhöz tartozik (hiszen a külvalóságba lépett lényeg, vagy dolog, csak mint alakult anyag létezik, és valami csupán az által belső, hogy van külseje is); sőt ő ezt röpiratában, az eszme élőhatalmi értelmezésénél bőven ki is fejté. Továbbá ő hasonlóan különbséggeli azonságot vall; mert hiszen, hol egyezés mellett különbözés hiányzik, ott nem azonság, de az egyazonosság van, és ép e miatt lehetlen is volna a dolgok értelmezése. Azután a dolgoknak eszmei létükben felfogása pedig szerinte éppen előre fölteszi a dolgoknak folytonos fejlődési nyilatkozatában, mint jelensége által végetlenségre jutott lényegnek vizsgálatát. Végre a régi modoru logika lerontása alatt nem absolute semmitést ért, hanem dialektikait, kiigazítást, magasabb egységbe emelést, mint p. o. a virágból gyümöleshozást, a gyermekből ifjat várunk.

Petinek említett eszmeelviségi röpiratára, a Korunk 70—74. számában Brassai is felszólalt. Peti József ekkor ennek vádjai ellen, a „Tájékoztató a bölcsészeti ügyekben fenforgó vitához“ című VI. cikksorozatában adta ki viszonzását, az E. I. lap 1861-ki évf. 16—22 számainak

hasábjain. A pantheismus és indifferentismussal vádolt álláspontját szépen kitisztázván, a Brassai által idézett „Revue des deux mondes“-nak a Hegelismus elleni polemiáját cáfolja és az ujkornak a hőskortóli különbözését igyekszik felmutatni. Végre magyarázva fejtí föl a mozgásban s levésbeni ellenmondást, a létezésnek levésben felolvadását. Ezen vizsgozásra Brassai ugyan a P. E. I. lap „Világosítás“-ában felelt nyers s kicsinylő modorban, és e mellett elferdítő állításokkal. Nagyon természetesen a megtámadott sem hagyta válasz nélkül e „világosítás“-t, hanem rövid időn férfiasan, de már többé ő sem az előbbi nyugodt, hanem kissé ingerült lélekkel nyilatkozott.

A következő év elején, Menyhárt János debreceni hittárnak „A keresztségnek és urvacsorájának jelentőségéről“ című művét hosszasan ismertetvén: általa sokoldalú készségének, vallásos lelkületének, és már könnyű gyorsasággal mozgó dialektikájának nem megvetendő emlékét hagyta fenn. Ugyan e pesti évei alatt jelent meg a főlebb említetteknel szembetűnően sikerültebb és szebb két egyházi beszéde a „Különféle papi dolgozatok“-ban, Máté X, 16. 22. és Luk. XXII, 37. alapján. Amaz előadja az okosság, szelidség és állhatatosság, mint az ev. tudomány bajnokaiban megkívántató kellekeket, emez fölmutatja Krisztusnak nagypéntekiszenvedéseiben erős lelkét. Szintén ezen években olvashattuk gyakorta a „Házi kincstár“-ban, mint e lap szorgalmas egyik segédszerkesztőjének ügyes elbeszéléseit, vezércikkeit, történeti adomáit.

Jeles tolla és gyors-tiszta felfogásu eszének köszönhető a boldogult még azon megtiszteltetést is, hogy 1861-ben a Dunamelléki ref. egyházkerülettől kerületi aljegyzőnek választatott el. Tekintvén benne a választók nem az ifju kort, de a férfias érett tehetséget.

Igy midőn magát már felküzdötte, magának az irodalomban jó hangzásu nevet szerzett és átalános tiszteletet nyert volna: lett hozzá hűtelen szerencséje, és elégette meg végzete ifju munkásságát. 1861 végétől fogva mindég töröttebb s roncsoltabb lön egészsége, mire megöölően hatott folytonos lelki munkássága is. Majd 1862. tavaszán elvesztette szeretett leányát is. A szerencsétlenség soha sincs egymagában.

Még ezen gyöngéledő egészségében sem feledkezett el és nem hagyott föl egyházirodalmi munkásságával. A S. P. F. VI. évf. 4 és 5. d. 331—8. és 393—99. lapjain „Vezéreszmék Jézus halálának jelentőségéről” című értekező ismertetést bocsátott az olvasó közönség elé. Benne a „Zeitstimmen aus der refor. Kirche der Schweiz” lap után fejtegeti, hogy Jézus előrelátá halálának történeti, vallási és Isten örök végzetén alapuló szükségességét, hogy miként magasztalja fel halála által életét, miben a magát feláldozó szeretet dicsőült meg, hogy miként lett halála engesztelő és váltsághalál.

Ez volt egyuttal utolsó dolgozata is. Már a nyár folytán kénytelenítettett orvosi ajánlatból Füredre költözni, hogy egészségét a balatoni lég és víz állítsa vissza. De mindez nem használt többé semmit. Augusztus közepén Pápára hozatott, hol ifjúságának legszebb korát élte át, hová legkedvesb emlékei vonzották. Augusztus 22-én, az őt betegsége alatt szeretettel ápolt neje karjai között szünt meg dobogni szíve; mely mióta komolyabb ifjává leve, csak kis családi körért, a hazaért és az egyházi tudományosság felvirágoztatásaért hevült nemesen. Hideg tetemei a pápai ó temetőben aluszszák álmukat.

* * *

Ennyit tett Peti József rövid életében. S ha valaki talán kevesellené munkáit, gondolóra vétetni kérjük, hogy ezek is mennyi olvasottságot, mennyi gondolkodást igényeltek. Ugy hogy mi elfogultság nélkül tekintvén műveit, azokat mind kül-, mind belterüleg határozottan nevezeteseeknek találjuk. Ha egyenként vizsgáljuk őket, természetesen a tudományoknak nagyon kis részét, csak egyes sugarait fogják felmutatni. De együtt és összesen tekintvén, az ifju kort túlhaladó sok munkát, tartalmas készültséget, korai érettséget fognak tanusítani.

Peti még csak a tudomány és irodalom terén lett ismertessé. A mi egyébiránt beismert jónevére nem vet árnyékot. Huszonnyolc évünkben nem fordíthatjuk elég hatálylyal figyelmünket és erőnket a társadalmi élet ezerféle utaira. De mint író, már is jó nevet vivott ki magának. És hogy nyomósabb érdemek nélkül hagyott el bennünket, az az ő utegyen-

gető, magának jövőt alapító működéséből könnyen érthető. Nagy érdeme neki mindenesetre az, hogy sok dologban a bevett nyelvhasználat és irodalmi tekintélyek ellen is nyíltan kimerte mondani a lelkében érlelt igazságot, meggyőződését.

Még életében, e hazában némelyek rosszul a k a r á n a k vélekedni irodalmi munkássága felül. De mint mondom, csak akarának; mert valósággal ezek is kénytelenítettek helybenhagyni irodalmi föllépését. És most, ha keblökre teszik kezöket, bizonyosan úgy vannak vele, mint a gyéren világott terem világosságával, hol mihelyest egy fénypont kialszik, azonnal észrevehetőbb lesz a megfogytakozott világosság. Petiben is egy munkás erő elvesztését kell sajnálnunk.

Irodalmi munkásságát tökéletesebben méltánylandók, tekintsük át röviden összes művei szellemét, bennök szét-szórva kimondott elveit. Miután egy egészszé alakítván képünket, meghatározhatjuk írói jellemét és tudományos álláspontját.

Tudományos ismereteit Schleiermacher s Hegel, és ezeknek jelesb tanítványai műveiből merité. Ezért is műveiben e kétnemű iránynak kellett szükségkép nyilatkozni. Nyilatkozott is, és pedig egymásután. Kecskeméten inkább Schleiermacheri theológ és Pesten inkább hegeli philosoph volt.

Mint keresztyén bölcész jogositottnak érzi magát a vallás hitcikkelyei fölötti elmélődésre, azoknak bírálása és az ész előtt is igazolására. De ő azért előbb keresztyén és pedig reformált keresztyén s csak azután bölcész. Vizsgálódásainak kezdetén kérdésül teszi föl, hogy mi az alapja a vallásnak? Tudván azt, hogy valamely rendszer egészséges megalkotását bizonyos alapra, kutfőre fektetett elv megalapítása nélkül elkezdni nem lehet. E tekintetben Schleiermacheri állásponttól indul ki. A vallás gyökforrásául azonban mégsem az érzelmet, mint az emberi szellem nyilatkozatának egyik bizonyos irányzatát teszi kizáróan, hanem az egész szellemet. Természetesen nem marad ezen csupán átalános, határozatlanul kimondott állításánál, hanem azt körülírván: a vallás életgyökeréül, kiapadhatlan forrásául tekinti az öntudatos érzelmen alapuló legbensőbb állandós központias nyugodt egységben levő lelki életet; mely mivel az emberi szellemet, az egész embert elfoglalja, az ember fogalmi tulajdonaként nézendő. Ilyen

pontról, erős alapról indulván meg, vallásnak is csak azon folytonosan az Isten eszméjével foglalkozást, Istenről közvetlen élő bizonyosságot, Istennek emberrel és ennek azzali életösszeköttetését istentudatos életmozgást nevezi, mely mivel a szellem teljességének állandó foglalkozása, nem csupán a hitből, mint Istenről első közvetlen tapasztalásunkból táplálkozik: hanem egyuttal az ebből mint életforrásból eredett és az értelem közvetítése által véghezvitt jó cselekedetekben is gyakorolja erejét. Csak így leendvén a vallás valóságossággá, az ember mindennemű működését áthatott élőhatványává.

Peti szemei előtt mindig ily vallás, illetőleg vallásosság lebegett, mely az istentudatos szellemnek több ténylegességet (realismust), erősebb hitbuzgóságot, frisebb életelevenséget kölcsönöz. Ily vallás növelését és vallásosság meghonosítását sürgette többnemű dolgozataiban, mely az egyház újrászületését fogná eredményezni. És hogy ilyen vallást nem az emberi ész szüleményévé teszi, de megdönthetlen történeti alapra fekteti: kitűnik világosan abból, hogy a keresztyénség szegletkövéül archimédesi pontjául, határozottan Jézus Krisztust, mint történeti Istenembert fogja fel. Mert hiszen csakis ezen alapon épülhet föl és élhet azon vallás, mely mindenütt és mindenben az emberiség könyörülő atyját, e jóltevő hatalmat keresi és találja, mely az életben vigasztalást, bátorító reményt nyújt.

Peti hát oly theol. álláspontot foglalt el, melyen következetesen tovább haladva, a magyar ref. hittan reménylhetően több elevenséget kapott volna. Kora halála mindenesetre veszteség.

De ő nemcsak theolog, hanem ép oly jeles philosoph is volt. S míg a hittaniakban főként Schleiermachert követte, addig a bölcséletben a dialektikai rendszere által korszakot alkotott Hegelt tanulmányozta. Ennek iskolájában képezte ki magát ügyes dialektikussá. És itt helyén látjuk megjegyezni, hogy ha találkoznak is egyesek, kik műveit megemésztethetlen, még az író lelkében is meg nem érett, ki nem forrott ismeretzavarnak állítják: bizonyynyal kevesen vannak és ők is tévednek. Műveit nem lehet csak futólagos felszínes olvasás után bírálgatni. A ki gondos figyelemmel nézi át dolgozatait, kénytelen beismerni azoknak tömött, mély gondolkodás közben termett, e mellett ékes, képletes s alakzatos

irmodorát. Mely ismertető jelek főként legutóbbi műveiben fedezhetők fel, a nyelv tisztaságának és szépségének mindinkább előtérbe nyomulásával.

Peti mint tanár, mind a három intézetnél, hol működött, buzgó, lelkes és munkás egyéniség volt, és mindig azon intézetnek szolgált egész erejével, miben tetteleg hivataloskodott. Tanítványai szeretetét mindenütt teljes mértékben birta. Tanításaiban és mellett folyvást oda törekedett hatni, hogy különösen a lelkészképző intézetekben új éltetőbb mozgás alakulás hozatnék be, mi által itt az ifju megkedvelvén a tudományt, ne elégezné meg az iskolai szűk kéziratokból szerzett ismereteit, de tovább is igyekezzék a tudomány forrásából meríteni. Ezen igyekezetével rokon volt ama szép, és ha létrejöhetett volna, bizonyosan üdvös gondolata, hogy mikép lehetne egyesíteni a magyar ref. theol. tanárokat egy évszaki füzetnek közös erővel kiadásában. Ily szándékból fogalmazá a „Kecskeméti prot. közlöny“ III. 137. lapján megjelent indítványát is. Szabad legyen azonban reménylenünk, hogy ezen üdvös eszméjét nem vitte magával a sirba! A mit ő megpendített, és talán nem elég világosan körvonalzott is, bizonyosan az avatottak felkarolandják ezen kedvenc eszméjét, és létre fognak hozni az általa tervezettnél talán szélesebb körü alapra fektetett oly theologiai társulatot, milyent a boldogulton kívül Révész és Kerkapoly urak is már oly melegen ajánlottak és milyennek jó hatása leendne.

Peti inkább az értelem, s gondolkodás embere volt, mint a kedélyé s szívé. De azért a személyes önérzetének némileg tulereje mellett is, mint magány ember általánosán tiszteltetett s becsültetett ügyes s művelt társalgásaért, kedves magaal-kalmazásaért.

Kik őt személyesen vagy csak nevéből ismertük, ne fedelkedzünk el a különben külsőleg egyszerű férfiuról, ki egykor nagyreményű várakozásinknak bizonyára megfelelő, fénycsillaga leendett volna a magyar ref. egyházi irodalomnak. —

Pápai Szabó Károly

középtanodai tanár.

KÉPEK

a spanyolországi reformáció történelméből.

I.

V-ik Károly, és II-ik Filep.

Valamint egy részről fájdalmas érzések töltik el a kebelt, ha a pyrenei félsziget eseményekben gazdag történelmi lapjait olvassuk, hol a vallásos gyűlölet, s fanatizmus fölcent apostolai, minden eszközöket fölhasználtak, hogy egy nemes jellemű, szellemes, de büszke népet a pápi szerzeti zsarnokságnak poroszljává aljasítsanak, s a virágzó paradicsomot síri pusztasággá változtassák: úgy más részről az események szemlélete örömmérmelmeket keltenek bennünk, mert a gyászos emlékü inkuizíciónak börtönei, kinzásai, s máglyái, a 16-ik század magasra törő szellemi mozgalmait nem nyomhadták el teljesen, s az igazság ragyogó szövétneke a királyok és papok által táplált s Spanyolország szellemi látkörét elborító tudatlanság sötét homályán diadalmasan utat tört magának.

Az ugynevezett humanisták, kik Spanyolországban a nemzeti öntudat fölébresztői, s az irodalom ujjá teremtoi valának a 13-ik század végén, Olaszthonban képezték ki magukat, innét nyertek ösztönt, s mintegy illetést, hogy hazájukban a tudományos mozgalmak megindítói s előharcosai legyenek. Antonio de Lebriha volt a tudósok s gondolkozó fők ezen osztályának legelőkelőbb képviselője. Fölépésével alapjában támadta meg a különben is gyöngye alapokon nyugvó elévült scholasticismust. Szülő városában Valenciában, mint a híres tudós Luis Vives mondja, öreg tanítója, ki a régi iskolai elévült formáknak s rendszernek vak imádója volt, tanítványait a humanisták szavalati gyakorlataitól eltiltotta, s Antonio ellen egy rágalom teljes, de sokaktól örömrivalgással fogadott művet irt, oly számítással, hogy a tudomány terén ujitással foglalkozó tisztultabb főket működéseik folytatásától elrettentse. De szándékát nem érte el, mert Vives a haladás útjáról nem tántorodott el. Korán elhagyván Spanyolországot, az északi universitásokat látogatta meg, s itt mulatását oly jól használta fel, hogy rövid

idő múlva a legkitünőbb humanisták közzé tartozott, s ifjúkora dacára Erasmus és Buddaüssal a legbensőbb szellemi összeköttetésbe lépett, mely szövetségnek ítéletének éleselműsége által épen oly tündöklő tagja volt, mint társai teremő erejük, s ékes szólásuk által. Hogy a szabad vizsgálódáson alapuló tudományosságnak mily szerepe volt ez idők eseményeiben: azt Vives iratai leginkább tanusítják. „A tudományok hanyatlásának okairól“ irt remek művével bebizonyítja, hogy ezen mindent átható s felfogó tudományos fő mennyire fogta fel korának eseményeit, s a tudománynyal foglalkozók helyzetét. Már pályájának kezdetén magára vonta a világ figyelmét „Szent Ágostonnak isteni városához“ irt commentárjai által. Előbeszéde a dolgok mélyébe ható észnek, s finom élenek remek példánya. A zárdai scholasticismus fenhéjazó tudatlansága meztelenségében lön általa felmutatva; a ferencieket, s döméseket kimélet nélkül ostromozta, és saját fegyvereikkel, irataikból merített érvekkel cáfolta meg őket. Maga Erasmus sem osztogatott nekik ily mérges dőféseket. Vives különösen a koldulók, dömések s ferenciek ellen harcolt, kiknek vastag tudatlanságát, s kielégíthetlen kiucsszomját alkalma volt kiismerni. Azonban ezen tudományos propaganda törekvései s hatásai rövid tartamuak voltak. A térről egy ideig leszorított szerzetesek ujából fölragadták a scholasticismus fegyverét, s az egyetemeken ismét elfoglalták tanszékeiket. A jezsuiták nem várták míg az inquisició Erasmus és Vives iratai fölött kárhoztató ítéletet mondjon, hanem könyvtáraikból kiszórták, s a gyanus tudományt hirdető írók művei közzé sorozták.

A világi papság, minthogy sokkal szabadabb elvű s tanultabb volt, mint a rendi, megbotránkozott a zárdai romlottságon, s makacs ellenszegülésen. A salamankai kanonikus nyilatkozata példabeszéddé vált: *quien dice mal de Erasmo, ó es fraile, ó es asno* (ki Erasmust gyalázza, vagy szerzetes barát, vagy szamár). Azonban a szerzetes barátok minden ellenök irányzott sebző élcek dacára, haladtak elkezdett pályájukon, gunyolták s megveték a humanisták iratait. Gyóntató székeik segélyével uralkodának a királyok fölött, s kezökben tarták a fejedelmek lelkiismérete fölötti hatalmat.

Frederico Furio Seriol fiatalon elhagyván hazá-

ját, Párisba ment tanulmányai folytatása végett, majd Lövenben fejezte be. Ő még Erasmuson is tulment, s a katholikus theologok ellen azon protestáns elvet állította fel, hogy a bibliának homi nyelvre fordítása, a vallásos nevelés és oktatás mulhatlan föltétele. E miatt majd életét veszté, s csak V-ik Károly pártfogása mentette meg, kinek Seriol egyenes szilárd jelleme, s politikai felvilágosodottsága annyira megtetszett, hogy fiahoz küldé tanácsadóul, s befolyásával sokat tett arra, hogy a németalföldi nyugtalanságokat még csirájában elfojtsa. Befolyását haláláig megtartotta; halála után azonban az inquizició vádat indított ellene, s II-ik Fülöp nyugodtan türté, hogy hűséges tanácsosának neve gyalázattal bélyegeztessék.

Vives és Seriol a reforáció előharcosai voltak, ha nem épen hitelveiknél fogva is, de szabadelvű merész eszméik, politikai tanításaik, s működéseiknek elismert józan irányzata által. Ők nem akarták a társadalmi s vallásos rendet egymástól elválasztani; oly kormányzatot óhajtottak, mely igaz keresztyéni s evangyéliomi szellemtől legyen áthatva. Mindketten a logikára, tudományos előadásra, s a bizonyítások szigorú rendszerére támaszkodtak, melyeknek érvei nem a scholasticismus rendszertelen gyarából, hanem a régi kor tanulmányozásából, a szent iratok átértéséből, s főleg belső meggyőződésből merítettessenek. Ebben állott erejüknek s hatásuknak titka.

1521-től Luther iratai nagy mennyiségben terjedtek el a félszigeten. Az inquizició X-ik Leotól korán intette, megkettőztette éberségét; a pirénei hegláncoknál, s a tenger mindkét partján zárvonalat húzott a terjedő betegség megátlása végett. Mind hiába! V-ik Károly környezetében vertek gyökeret elsőben is a megújított vallás tanai. A spanyolok, kik vele a wormszi birodalmi gyűlésen megjelentek, csodálkozással hallgatták Luthert, s a reformáció bajnokaihoz, s különösen Melanchthonhoz örömmel csatlakoztak, kinek fölvilágosult szelleme, s kedves társalkodása által el voltak bájolva. Többen tanítványokul szegődtek hozzá, közöttük Alfonso Valdes a császári kancellár titkárja, és Virnes egy tudós bencés, a császár udvari papja, s gyóntatója. Az inquizició később mind kettőt számadásra vonta. Az első futás által menekült meg; az utóbbinak nyilvánosan kellett téve-

dését bevallani, s több évig tartó súlyos fogságot szenvedni. A császár pártfogása sem menthető meg e gyalázattól.

Virnes utóda sem maradt illetetlen az újabb eszmék hódító befolyásától, s ezen körülmény sokban azon gyanút ébresztette, hogy Károlynak vallásos hite, s meggyőződése, ha nem változott is meg lényegesen, de meg lőn ingatva. Azonban ezen gyanu alaptalanságát igazolják azon vérig zaklató szigorú rendszabályok, melyeket németalföldön a hitetlenség terjedező árja ellen életbe léptetett. Ismeretesek azon rendeletei, melyeknél fogva az eltévelyedettek, s gyanu alattiak tűz általi halálra kárhoztattak, a bevádolt nők elevenen temetettek el. A kínzások minden gondolható nemei annyira napi renden voltak, hogy maga II-ik Fülöp is borzadályal tölt el, s azoknak szelidítésére 1556. április 28-án szigorú rendeletet adott ki.

Károlynak a reformátorok irányábani magatartásáról érdekes adatokat lehet találni Melanchton egyik tanítványának művében, melyet mesterének ajánlott. *) Szerzője a maga korában három név alatt volt ismeretes. Spanyol családi neve volt Enzinas, görög neve Dryander, latin Quercetanus francia Du Chesne. Francisco de Enzinas született Burgosban. Két bátyjával a löveni egyetembe ment tanulni. Az ifjabb a márburgi egyetemen a gyógytan tanára lett; az idősebb Rómában az inkvizíció által halálra ítéltetvén, megégettetett, 1546-ban. Ezen tény a legkiáltóbb megcáfolása Balmes Jakab azon állításának, hogy Rómában az inkvizíció egy vádlottat sem ítél halálra. A legifjabb Francisco az új testamentomot spanyol nyelvre fordította s Károly császárnak ajánlotta. A császár gyóntatója Pedro de Soto dühös dömés fellármázta az inkvizíciót ellene, s szerencséjére csak néhány évi fogságra ítéltetett. Beszéli Francisco, hogy midőn fordítását a császárnak benyújtá, beszélgetés közben a legnagyobb tudatlanságot árulta el, pedig egész életét, vallásos vitatkozások hallgatásában töltötte el. Egyébiránt Károly maga megvallja, mint Sandoval történész bizonyítja, hogy ő még a nyelvtani elemeket sem tanulta, s már gyermekkorában egyedül az államtörténet tanulásával kinoztatott. Innen van, hogy az eretnekek tanítása

*) Histoire de l'Estat du Pais-Bas, et de la Religion d'Espagne par François Du Chesne.

előtt elzárta füleit, mivel félt okoskodásaik érveinek hatalmától, s a maga gyöngeségétől azokat megcáfolhatni. Az ágostai birodalmi országgyűlésen eleinte vonakodott megengedni a Lutheri hitvallás s védelem fölolvadását; később azonban csudálatos ellenmondásba jöven magával, megengedte annak latin és francia nyelven ki nyomtatását, hogy egész Európában elterjedjen. Spanyolországba is eljutott, hol nem nagy mozgalmat idézett elő. Károly vallásos ügyekben vakon követte tanácsadóinak, a barátoknak s főpapoknak véleményét. E tekintetben Enzina s következő példát hoz elő:

Francisco de San Roman egy burgosi gazdag kereskedő család tagja volt. Kereskedelmi üzlete miatt Brémába kellett mennie. Itt hallott először prédikálni egy lelkészt, ki előbb Antverpben Ágoston-perjel volt. Ezen szónoklat annyira magával ragadta Franciscot, hogy a lelkészt fölkereste, vele társalgott, tudományos értekezleteket tartott, s elfelejtkezve utjának tulajdonképeni céljáról, a bibliát szorgalmasan kezdé olvasgatni s tanulmányozni. Majd egy catechismust, s más hittani értekezéseket dolgozott, sőt a császárhoz is írt, vallásos tartalmu s országainak nyugalmit tárgyazó három levelet. Az Antverpben lakó spanyolokat, egy tisztán látó megtért keresztyén lelkesülésével intette, buzdította a szent könyv olvasására. Ezek följelenték őt az egyházi hatóságnak, s mindent elkövettek, hogy Antverpbe csalják. De alig érkezett ide azonnal elfogták, szigorú őrizet alá helyezték, könyveitől s bibliájától megfosztották. S miután tőle mindent kitudtak, mit tudni óhajtottak: egy Antverphez közel eső magányos toronyba zárták, hol fél évet töltött. Szabad lábra helyeztetvén, csak 30 napig időzött Antverpben; innen honfiaiinak, s barátjának Enzinasnak intésére nem hallgatva, Regensburgba ment, hol akkor birodalmi tanács tartatott 1541-ben. Itt minden eleibe gördülő akadályokat legyőzve, háromszor ment a császárhoz, s lelkesült szavakkal rajzoló az evangyéliomi tiszta vallásnak az egész birodalomban leendő elterjesztésének szükségét, az isteni tisztelet, s államok békéje fölötti örködést. A császár türelmesen hallgatá szavait, s szeliden válaszoló mennyire szíven viseli e dolgot, s hogy kivitelére teljes erejével kész közre munkálni. Midőn negyedszer a császárhoz ment megragadták az udvari emberek, s a Dunába akarák vetni, de a császár közbenjárása megmenté életét, parancsolván, hogy

örizet alá tegyék, s birodalmi törvények szerint ítéljék el. Szekérhez kötve, Károly császár kíséretével Afrikába hurcoltatott, s az Algier elleni hadjárat szerencsétlen kimenetele után vissza hazájába. Itt Valladolidban az inquiziciónak átadatott, s néhány hónapi kinteljes vattatások s zaklatások után máglyára ítéltetett. San Roman hitelveit megtagadni nem akarván, elevenen égettetett meg. Az őt kísérő császári ijász testőrök száralomból összegyűjték hamvait; a kivégeztetésen jelen levő angol követ pedig a kivégezett vallásos meggyőződését tiszteletben tartván, mint vallásáért mártírhalt szenvedett hamvai közt csontdarabkát keresett, hogy azt ereklve gyanánt magával vigye. Az inquizició ezekről értesülvén, befolyásukkal a császárt annyira felharagították, hogy az ijászokat fogságra vettette s az angol követnek az udvartól egy ideig távoznia kellett. Ez volt az első s utolsó eset, hogy ezen véres események bámulói könyört éreztek a kiszenvedtek fölött, s bátorságuk volt érzelmeiknek nyilvános nyomatékot adni.

D' Enzinas ezen elbeszéléséből látható, hogy a reformáció világa Károly uralkodása alatt behatott Spanyolországba, a nélkül, hogy azt nyilvánosan hirdetni s tanítani mérték volna; hanem titokban, társulati szövetkezés útján mindent elkövettek a spanyol reformátorok, hogy nagyszerű és üdvös vallásujtásaikat keresztül vigyék. Az Európában annyira elhíresült alkalmi egyetemen, a szabadabb s függetlenebb tanítás központján, Erasmus buzgó tisztelője Juan Bergera hatott, munkált, tanított ernyedetlenül. A szerzetesek bevádolák őt is, s az inquizició mint eretneket vád alá helyezte. Csak nagy bajjal szabadithatta meg tanítója Fonseca toledói érsek, kit szinte e közbenjárás miatt az eretnekekkel tartás gyanujával vádoltak. Egy időben élt vele Mateo Pascual tudós theologus, kitűnő zsidó nyelvész, a szentiratoknak alapos ismerője. És ez rossz ajánlat volt reá nézve. „Biblist“ volt a theologok gunyneve. Biblia olvasó és eretnek egy jelentőségű nevek voltak. Egyszer igen nagy hallgatóság előtt buzgó hévvel, s lelkesedéssel védelmezett Pascual egy theologiai tételt; a legyőzött ellenfél szemtelen vakmerőséggel ismételte a győző Pascual döntő erősegeit, s azt mondá hogy ha azok állanak, ebből az következik, hogy tisztító tűz nincs. És tovább mi következik? válaszolá hévvel Pascual. Ezen kétértelmű szavak miatt megfosztatott

tanári állomásától, s az inkuizició börtönébe hurcoltatott, honnan egy évi perfolyam után, miután pusztá szó miatt, tények hiánya nélkül, még az inkuizició sem merte máglyára itélni: javainak elvesztése mellett szabadon bocsáttatott.

A reformáció mozgalmainak ezen korszakára jellemző a következő esemény:

Pedro de Lermu Burgosból, a félsziget legelőkelőbb családjából való volt. Benső hivatásból a lelkészi pályára lépett; sorbonni doctor, az alkalai egyetem kancellárja, a burgosi főegyház rendes lelkésze levén, tekintélyes jövedelme volt, s egész Spanyolhonban nagy hirben állott. Kora ifjúságától kezdve szorgalmasan olvasta a szent könyvet, egyházi atyák írásait; s a scholasticismus álokoskodásai elleni határozott küzdelemre élénk vágy támadt benne. Az iskolások theologiájáról elpártolásra legtöbbet tett nála Erasmus iratainak szorgalmas tanulmányozása. Észrevevén a barátok beszédeiben ezen hit s meggyőződésbeli teljes átalakulást, bevádolák az inkuizició előtt, s a 70 éves öreg rögtön fogságba tétetett. Merészen visszautasítá a vértörvényszék jogilletőségét, s kinyilatkoztatta, hogy ő tudatlan s szenvedélytől vezetett bírák előtt, kik neki halálos ellenségei, nem fogja magát védelmezni. Kivánta, hogy külföldi theologok mondjanak ítéletet hitelvei fölött, kik ártatlanságát bizonyosan el fogják ismerni. Az inkuizitorok ezen nyilatkozatot blasphemianak mondták, s elvégre is kényszeríték őt, hogy átokra méltó eretnek állításait Spanyolország mindazon nagyobb városaiban, hol prédikált, nyilvánosan vonja vissza, s csak ezután bocsáttatott szabadon. Ez történt 1537-ben. Ezután Burgosba vonult vissza. Ezen nyilvános meggyaláztatás annyira leverőleg hatott az igaz ügy bajnokára, hogy idegen földön keresett menedéket viszontagságoktól hányatott öreg napjaiban. Előbb Flandriába, majd Párisba ment, hol tudományos híréhez, s korához illő tisztelettel fogadtatott; mint a sorbonni theologia dékánja halt meg 1541. augusztusban. Pedro de Lermu volt első Spanyolországban, kire a szó teljes értelmében illik a reformátor név, s az ő kenetteljes egyházi beszédeinek jelleme az utánna működők dolgozatain is észrevehető. Jellemző az, hogy e korban senki sem nevezé magát lutheránusnak. Mindnyájan az evangéliumi tudományt hirdették mint az ősegyház korában. San Roman a mint Antverpben elzárattott, lelkesedéssel kiáltott

fel, hogy ő nem Luther követője, hanem vallja és hiszi az örök bölcsességet s Isten fiának Jézusnak tiszta tudományát!!!

Mi követkekezést s tanulságot vonhatunk mind ezen példából? Azt, hogy a barátok s inquizició azon ürügy alatt, hogy a hitét erősítik, s az egyház egységének változhatlan tanát fentartják, saját tekintélyöket, a szent könyv fölibe helyezték. Mint ördögtől, úgy félték az inquizitorok a szabad vizsgálódás s józan bírálat szellemétől, mely a tudományok ujra éledéséből önként fejlődött, s a régi egyházszervezet minden rétegébe behatott. Józan hitelveiknek, s az igazságnak fegyverével kényszeríték a római politika védnökeit, azon rájok nézve veszélyes tudvágy ösvényére lépni, melynek hatását előre sejték, rettegék. A hibázhatlan tekintély szempontjából, a hatalom és erőszak sokkal jelzőbb s hatóbb bizonyosságok s érvek, mint a tudományos józan ész fegyvereivel folytatott vitatkozások; mert míg ezek az ellenfélnek lehetővé teszik a támadást megújítani, addig az inquizició, és annak hatalmas befolyása a vádlottat örökre elnémitá.

V-ik Károly halála előtt 12 nappal készített pótvégrendeletében, az eretnekek üldözését, a bevádlottaknak, vagyoni s polgári állásokra való tekintet nélküli szigorú megbüntetését, komolyan szívére kötötte fiának, s meghagyta, hogy ellenök mindenütt irgalom nélküli irtó háborút kell folytatni. Hogy magának lelki nyugalmát, s meggyőződése szerint birodalmának jólétét biztosítsa: különösen figyelmébe ajánlotta fiának az inquiziciót, hogy azt teljes erejével s hatalmának egész súlyával védje, azon jókért, melyeket már teljesített, s azon szolgálatokért, melyeket hatalma föntartásának érdekében teljesíteni fog. Ez lényegében a Nagy-Károly óta élt leghatalmasabb fejedelemnek utolsó politikai hitvallása. Leányához a spanyol regensnőhöz irt levelei, a nagy inquizitorhoz s a kastiliai tanács elnökéhez irt rendeletei hasonló tartalmuak. Károly életének nagyobb részét utazással töltötte el, minek eredménye lön, hogy a spanyolországi politikai s vallásos mozgalmakat figyelemmel nem kísérhetvén, az általa gyűlölt s kárhoztatott tanok mind jobban jobban terjedtek. Utóda Fülöp más kormányzati rendszert követett. Ő hogy az elharapódzó bajt gyökerében támadja meg: elhátározta idejének nagyobb részét Spanyolországban tölteni el. Tüzzel, vassal pusztította az eretnekeket. Több ízben mondá:

„hogy inkább akarom országaimat, s életemet elveszíteni, mint eretnekek fölött uralkodni.“

A felvilágosult spanyolok, nem csak hazájokban, hanem Nápolyban, Genfben, Németország több városaiban a német alföldön is terjeszték az evangyéliomi megtisztított tudományt. Folytonos irodalmi levelezésben állottak kivándorlott hitfelekkel. Medina del Campo és Sevilla voltak a válásos propaganda fő helyei. Latin s spanyol nyelven szerkesztett vallásos iratok hozattak forgalomba. Hogy az inquizició argusi szemeit kikerüljék, a spanyol protestánsok számára rendelt könyvek Lyonba küldettek, honnan az arragoni és navarrai határokon csempésztettek be. Julian Hernandez, ki Julianillo név alatt volt ismeretesebb, felvilágosult, s rettenthetlen jellemű férfiú egy genfi nyomdában javítnok volt. 1557-ben hordókban protestáns szellemű könyveket küldött Spanyolországba, s egy zárdába rakattak le, hol a barátok titkon a megtisztított tudományhoz szítottak. Azonban egy áruló följelentvén ezen eseményt, az inquizició egyszerre 800 embert fogatott el.

1530-ban Sevillában egy ifju ember időzött Rodrigo de Vales Labrichából, ki nem a legpéldásabb életet folytatott. Hirtelen oly nagy változáson ment keresztül, hogy felhagyván eddigi csapongó életmódjával, egész tüzzel a biblia tanulmányozására adta magát. Majd megismervén azoknak tudatlanságát, kiknek az emberek lelki szükségeiről kellene gondoskodniok: nyíltan szemökre hánytá tétlenségöket s bűneiket. Bevádoltatván azon szerencsés körülménynek köszönheté a máglya haláltóli megszabadulását, hogy örültnék nyilváníttatott. Majd minden javaitól megfosztatott s bűnbánó ruhába öltöztetve, minden vasárnap a san salvadori templomban kellett isteni tiszteletet hallgatnia. Rodrigo figyelmesen hallgatta az egyházi beszédeket s a neki nem tetsző tételek ellen nyíltan felszóllalt. Később a san lucári zárdába vitetett, hol 50 éves korában meghalt. Halála után még sokáig mutogatták bűnbánó öltönyét, melyre ezen felírás volt függesztve: „Rodrigo de Vales eltévelyedett hamis apostol.“ A spanyol protestánsok őt isteni ihletésű profétának tartották. Annyi igaz, hogy ő volt Spanyolhonban a megtisztított tudománynak legelső nyílt bátor hirdetője.

Juan Gil (Aegidius) a sevillai székes egyház kano-nokja, tudományosságára nézve magas hirben álló férfiú volt.

Érdemei s nem születése miatt emeltetett ily magas polcra. Különösen kitűnő volt az iskolai vitatkozásokban, a nélkül hogy ezen tulajdonai az illetők előtt feltűnők lettek volna. Rodrigo de Vales csakhamar fölismerte benne a nagy szónokot. Kereste társaságát, s az ő tanácsára merité a szent könyv tanulmányozásából azon lelkesedést, mely későbbi tetteit jellemzi, s melyet a scholastikusokból hitt eleinte meríthetni. Aegidius úgy prédikált, mint senki más Spanyolhonban: egyszerűen, kenetteljesen s nagy eredménnyel. 1550-ben V-ik Károly a tortosai püspökségre emelte, mely Toledó mellett a leggazdagabb püspöki állomás volt. De ezen császári kegy veszedelmére volt. Hirének és szerencsésének ellenei gyanus tanok terjesztésével vádolák, s emlékezteték az inquiziciót, hogy 1545-ben az elítélt Rodrigo védelmében szónoklatával nagy erélyt fejtett ki. Csakhamar fogságba vettették, s itt készíté el védiratát, de a melyből bírái eretnek szellemet olvasának ki. E közben az udvarnál levő barátai megmentésén erélyesen dolgoztak, s maga a császár is kegyelvén, annyit kieszközöltek, hogy a máglyától megszabadult, s csak tanainak visszavonására ítéltetett, mely Sevillában 1552. augusztus 21-én meg is történt. Aegidius ezután minden nyilvános föllépéstől s gyónás, predikálás és vitatkozástól tíz évig eltiltatott. De ezen tilalmat nem sokáig élte tul. Három évi fogság után 1556-ban meghalt. Az inquizició még ekkor sem nyugodott. 1560-ban előkeresték a reá vonatkozó irományokat, testének maradványait fölásták, megégették s nevét becstelennek nyilváníták. II-ik Fülöp alatt ily dolgok napi renden voltak, ki a megholtak porait sem kimélte. Nem így V-ik Károly, ki midőn 1547-ben Wittenbergbe ment, s a kegyét hajhászók sürgeték, hogy Luther holt testét ásassa ki, égesse meg, s hamvait szórassa szét, ezt válaszolta: „Én élők, s nem megholtak ellen folytatok hadat, hagyjuk csontjait pihenni, ő már megtalálta ítélő bíráját!”

Aegidius tanuló társa volt az alcalai egyetemen Constantina Ponce de la Fuente, tudományossága s csipős élcei által nevezetes férfiú, ki V-ik Károly udvari papja volt, s követte hatalmas urát Németországba. Visszatértével a sevillai székes egyház papjává neveztetett Aegidius helyébe. De minthogy elődének nyomdokait követte, minden óvatossága mellett sem kerülhette ki a jezsuiták s dömések titkos kémeinek figyelmét. Azonban a vértörvényszék, mely

maga eleibe idézte a nép kedvenc szónokát, s az udvar kegyeltjét, pusztá gyanura nem mervén elítélni, szabadon bocsájtotta. Az idézés gyakran ismételtetett. Midőn egyszer a vallatásról hazafelé ment, egyik barátja kérdezé, hogy mit akarnak vele tenni? „Megégetni, válaszolá, de még nagyon nedves vagyok.“ A mit azonban vádolói ki nem vihettek, végrehajtá egy véletlen esemény. Constantinónak gyanus könyvei s irományai, egy az újabb eszmék iránt előszeretettel viseltető gazdag sevillai nőnél voltak letéve. Egy hűtelen szolga mindezeket az inquizició kezeibe szolgáltatá. Bukására nem kellett több bizonyítvány. Törvényszék eleibe idéztetvén, őszintén megvallá, hogy hite, meggyőződése tanaival s irataival összhangban áll. Megtudván Károly, fájdalmasan kiáltott fel: „ha Constantino eretnek, úgy valóban nagynak kell lennie!“ Egy büszhödt légü, világosság nélküli szobába vetetett, hol kinjában nem sokára meghalt; ellenei azonban azt hiresztelék, hogy önmaga vetett véget bűnös életének.

A reformatori propaganda másik gyűlhelye volt Valladolid. Sevilla a két világrész kereskedelmének központja volt; Valladolid a főváros előnyeiben részesült, a nélkül hogy nevét viselte volna; a spanyol királyok kedvenc mulató helyeül szolgált. A reformáció ezen két központján kell a spanyol protestantismust, az üldözések korszakában tanulmányozni. II-ik Fülöp uralkodása kezdetén Fernando de Valdes sevillai érsek volt a nagy-inquizitor. A nélkül hogy Károlynak ismételt figyelmeztetéseire hallgatott volna, hű maradt rendszeréhez; lassan fontolgatva, de biztosan haladt pályáján. Mig ő az eretnekség megsemmisítésén munkált, azt lehetett hinni, hogy az inquizició alszik, pedig soha sem volt éberebb. Mindenfelé szétküldötte meghittjeit, növelte titkos kémeinek számát, türelmesen várta a mindenfelől érkező tudósításokat, s ha a zsákmány biztos lőn, megtette az elhatározó csapást, s az eretnekek különböző helyeken egy napon fogattak el. A törvényes ügymenet lassan folyt; mert az elfogottak száma nagy volt, s mert reményltek, hogy a gyakori kinoztatások által újabb vallomások sajtoltatnak ki, s újabb bűn részesek fedeztetnek fel. Végre ha a törvényes eljárás befejeztetett, a győzelem megünneplésének előkészületeivel foglalkoztak, így nevezték azon ünnepélyes szertartást, mely szerint a vétkesek a világi büntető hatalomnak átadattak, melyet mindig nagy pompával ültek meg.

A hitnek ezen kinyilatkoztatása (auto da fé) először Valladolidban ünnepeltetett meg 1559. május 21-én. A regensnö, az ifju Don Carlos, az udvar fényéhez tartozó hivatal személyzet kíséretében, jelen voltak az ünnepélyen. A vádlottak harmincan voltak, közöttük különösen nevezetes Augustin Cacula zsidó származásu, Károly császárnak udvari papja. Németországban tartózkodása alatt ismerkedett meg a reformációval, melynek aztán tántorithatlan híve volt, s visszatérvén hazájába, a megtisztított tudományt buzgón terjeszté, s ó Kastiliában a protestantismus feje lön. Azonban a halállal szemközt elveszté bátorságát, visszavonta tanításait, melyért azon kedvezményben részesült, hogy mielőtt máglyára hurcoltatott volna, megfojtatott. Egészen másképen végzé életét Herrezuello baccalaureus. Szilárd elhatározottsága, melylyel a követelt hittagadást magától elutasítá, s rettenthetlensége, melylyel a borzasztó halálnak eleibe ment, ezen spanyol példabeszédre szolgált alkalmul: „Porfiado y cabezuedo como Herrezuello“ „makacs és önfejű, mint Herrezuello.“ Ifju nője Leonor de Eisneros, ki vele együtt fogatott el, s külön börtönbe tétetett, hogy a borzasztó haláltól meneküljön, hitét megtagadta. Majd a legmegalázóbb bünbánatra kárhoztatva, férjének dicső példájából erőt meritve, állhatatosan megmaradt evangyéliomi hitelvei mellett, s 9 évi súlyos börtön után máglyán végzé életét. A többi vádlottak részint máglyára, részint élethosszig tartó fogságra, vagy nevetséges és bosszantó vezeklésre, mindnyájan pedig vagyonaik elvesztésére ítéltettek. Az ily elítéltek vagyonaik az inquizició javára koboztattak el.

II-ik Fülöp a vallásos egységet veszélyeztető ezen belviszályokról tudósittatván, sietve elhagyá Németalföldet s visszatért Spanyolországba, hol minden külpompa nélkül vonult be Valladolidba 1550. október 8-án, hogy egy számára előre készített auto da fénél jelen legyen. A 40 beyádlott közt nők is voltak. Az alkalmi beszédet a castiliai királyi vérből származott Juan Manuel zamorai püspök tartá. Az ünnepély kezdetén a nagy inquizitor következő szavakat intézte a királyhoz: „Domine adjuva nos!“ Fülöp azonnal fölemelkedett, kardját kivonta, s a nagy inquizitor által felolvasott esküformát után mondá, melyben a király pártfogását és segélyét nyilvánította az inquiziciónak és szolgálainak, az eretnekek s eltévélyedettek ellen, ezeknek védői s pártfogói ellen, szóval

mindazok ellen, kik az inquizició határozatainak végrehajtását közvetve, vagy közvetlen akadályozandják. „Esküszöm,“ mondá a király, és hogy mily borzasztóan tartá meg esküjét, arról tanuskodik a történelem.

A bevádoltak közt első volt Don Carlos de Fesse egy V-ik Károly által észtehetségei miatt kitüntetett, s nője által a legelőkelőbb spanyol családokkal rokonságban álló férfiú. Sem kínzások, sem fenyegetések meggyőződését nem ingaták meg. A máglyához közeledvén, a király előtt megállt s szilárd hangon mondá: „megengedi ön, hogy megégettessem?“ „Ha fiam oly elvetemedett rossz volna, mint ön, válaszolá a király, kezeimmel vinném a fát a máglyára.“ Ezután, hogy a néphez ne szólhasson, szájára zár vetetett. A vesztő helyre érvén, a mint szájáról a zár levétetett, egész erővel kiáltott fel: „gyujtsátok meg a tüzet gyorsan, mert ha időt engedtek, be fogom bizonyítani azt, hogy ti veszélybe rohantok, ha úgy nem cselekesztek mint én!“

Sevillában is tartattak ily véres ümepélyek. Egy itt tartott auto da fé áldozatai közt volt a badeni grófnak fia Juan de Ponte de Leon. A legnagyobb csendben folytatott jótékonyága miatt köz szeretetben állott. Az evangéliumi hitre térése után szigorú visszavonultságban élt, s csak néha néha hagyta el magányát, hogy megtekintse azon helyet, hol az inquizició véráldozatait kivégezé; borongó kedélye talán előre sejté, hogy reá is hasonló sors várakozik. És csakugyan nem sokára elfogatott, tömlőbe hurcoltatott, hol egy önfeledt pillanatban makaes gyóntatója kényszerítéseinek engedve, megtagadta hitelveit, de e győzelem utáni este ismét visszavonta vallomásait s meggyőződését fenszóval hirdette. Megégettetett, s a jegyzőkönyvbe beiratott, hogy utolsó lehelletéig megtartá Lutheri hitelveit. Az elítéltek közt volt négy nő is, kik közt szépsége miatt különösen feltűnt egy alig 20 éves fiatal nő Bohorques Mária. Tanítója Aegidius volt, kitől a szentírásban alapos oktatást nyervén, a legnehezebb vallásos tételek megfejtésében annyira jártas volt, hogy az őt megtéríteni akaró theologokat sokszor a legnagyobb zavarba hozá. Minthogy szónoklatával hallgatóira nagy hatást tudott gyakorolni: szájára zár tetetett, mely az utolsó pillanatban levétetvén, állhatatosságra buzdította szenvedő társnőit, melyet halálukig meg is tartottak. Épen ily állhatatos rettenthetlen

volt egy Chavez Francisca nevű apáca is, ki szinte Aegidiusnak volt tanítványa. A kihallgatás alkalmával az inquisiteorokat néma kutyáknak, vipera fajzatoknak nevezte. Hogy ezen gyöngé, de a haláltól nem rettegő nőnek tekintete a hallgatóságra hatást ne gyakoroljon: mielőtt máglyára hurcolták volna, megfojtatott. A tűz általi eleven megégetés ezen több ízben gyakorlott enyhítése korántsem emberi számalomból történt, hanem számításból; az inquizició a mártirokat a rettenthetlen bátorság dicsőségétől megakará fosztani, s elhitetni a néppel, hogy azok mint megértettek haltak meg.

Mint meggyőződésöknek állhatatos mártirjai adatták át a lángok martalékaiul, kebellázító kinoztatások után Fernando de San Juan egy sevillai gimnázium igazgatója, ki növendékeit a megtisztított evangéliumi hitelvekben oktatá, és Juan Fernandez, ki Némethonban neveltetvén a megtisztított vallást korán megismeré, s azt Spanyolországban is terjeszté. A gyöngé törékeny testben hatalmas szellem lakozott, s a kinzások legiszonyubb nemei sem birhatták hittagadásra. A kivégeztetés napján szenvedő hittársaihoz következő lelkesítő szókat intézte: „Legyetek bátrak, testvéreim! Az óra jelen van, midőn mint igaz Isten hívők, s az igazság bajnokai megpróbáltatás alá vettetünk, hogy a menyben az igazság győzelmének örömnépét megülhessük.“ Beszédét a szájára vetett zár némitá el. A mint a máglyára lépett, egy vérszolga szívébe döfte lándzsáját, és így a félelmet nem ismerő hitbajnok kettős halállal mult ki.

A papi rend is megadá tartozását a lángoknak, a zárda falai sem tarthatták vissza a ragályt. A San Izidori Hyeronimiták zárdája egyik fészke volt a protestantismusnak. Alig volt Spanyolországban oly papi rend, mely „hitben eltévelyedett“ tagokat ne lett volna kénytelen kebeléből kizárni. A dömések közt sokan, legfőbben pedig a Hyeronimiták közt voltak, kiket V-ik Károly különösen kegyelt. Ezen rendhez tartoztak azon gyóntatók és káplánok, kik a San Justei Hyeronimita zárdában a császár körül az utolsó papi szolgálatot teljesíték, névszerint Juan de Regla, és Francisco de Villaba. Az első a megtisztított hitelvekhez ragaszkodás gyanujával terheltetvén, bevádoltatott, s az inquizició előtt nyilatkoznia, s az előtte felolvasott kárhuzatos tételeket ünnepélyesen visszavonnia kellett. A kiállott

szenvedésekre visszaemlékezés, s az attóli félelem dühössé tévők, úgy hogy ezután az eretnekeknek kérlelhetlen üldözője lön. A másik, Károly lemondása után, mint II-ik Fülöp udvari papja az eretnekekhez szítás vádjával terheltetvén, elfogatott, s csak kora halála által menekült meg a máglyától.

Mielőtt ezen rajzolt irtózatok képekre fátyolt boritanánk, záradékol még egy eseményt kell felmutatnunk.

Donna Juanna de Bohorques ifjabb nővére a főlebb említett Maria de Bohorquesnek, ki által az evangyéliomi tudománynak megnyerettet, egy idő óta jegyben járt Don Francisco de Vargassal, egy andaluziai előkelő család fejével. Egybekelésük után néhány hónappal, midőn már szerelmük zálogát szíve alatt hordá, elfogatott, s a lehető legdurvább bánásmódban részesült. Fogságában született gyermeke nyolc nap mulva tőle elvétellett, s ezután egy hét mulva a beteg nő a többi foglyokkal egyenlő életrendre szorítottatott. Egy ifju leánynyal zárátván egy szobába, ezt a kiállott szenvedések és kínzások közt vigasztalta, bátorította. Majd a kínzó terembe hurcoltatott, s ifju korárai tekintet nélkül könyörtelenül törte össze a bakó gyöngye tagjait, úgy hogy félholtan vitetett vissza börtönébe, hol néhány napi kinlódás után meghalt. Halálának, s az ezt előidéző körülményeknek hire a legnagyobb titoktartás és elővigyázat dacára is elterjedt a városban, s az inquizició félvén a visszahatás következményeitől, kihirdetteté az autodafé, hogy börtönében természetes halállal mult ki.

II.

Az eszme hanyatlása.

A reformáció ügye Spanyolországban erős lendületet nyert, derekasan védelmezett. A egidius, Constantino és Vargas három nemes jellemű, s tudományosan képzett férfi komoly, meggyőző hangon hirdették a megtisztított tudományt. Öszhangzólag cselekvének, s megoszták egymás közt azon veszélyes föladatot, hogy hallgatóikat a lelkiismeret szabadságának magasztos eszméjére fölemeljék, s annak tántorithatlan hiveket szerezzenek.

A sevillai egyház elveszté Constantinóban fejét, vezetőjét. „Meghalt a pásztor, a nyáj elszélede.“ Ez volt az első kemény csapás a spanyolországi reformáció

ügyére. A többi tartományokban a protestánsok szétszórva, elkülönözve éltek, vagy csak kevesekből álló egyleteket alakíthattak, melyek kifelé csekély horderejűek voltak; Sevillában ellenben reformált keresztyének tekintélyes számmal voltak, kik nem kizárólag a Luther által vallott tanokhoz, hanem általában a megtisztított evangyéliomi hitelvekhez ragaszkodtak. 800 minden rendű és rangu gyanuval terhelt ártatlan keresztyén lett az elsőbb napokban az üldöztetés áldozatává; a szent officium börtönei nem fogadhaták be a bűnösöket; a városi fogházak, zárdák, magán és középületek mind börtönökké alakíttatának át. Az elfogottakat mind elítélni veszélyes lett volna. Vagyonelkobzások, bűnbánati vezeklések nem utolsó nemei voltak az alkalmazott büntetésnek; a kevésbé bűnösök hosszas kínzások után vagyonaiktól megfosztva meztelenül bocsátattak el. Az oly személyek, kik nevök, állásuk s személyes tulajdonaik által kitünők voltak, irgalom nélkül a bakónak adattak át. Valladolidban épen úgy mint Sevillában kimélet nélkül járt el az inquizició, II-ik Fülöp és a nagy inquizitor által kieszközölt pápai bulla fölhatalmazá az inquiziciót tüzzel, vassal pusztítani még az oly bűnbánó eretniekeket is, kiknek őszintesége fölött legkevésbé is kétségeskedtek. Sok foglyot még a hittagadás sem ment meg a haláltól. A bevádoltak élete a hitbíró kezében volt, ki a vagyonelkobzásokból szaporitván rakásra halmozott kincseit, számalmat, könyört nem ismert. Valdes nagy inquizitornak korlátlan hatalma volt, kivált miután egy 1558. februárban kiadott bulla fölhatalmazá, hogy minden gyanus személyt, rang és méltóságrai tekintet nélkül, legyen az püspök, érsek, fejedelem, király, törvényszéke eleibe idézhessen. E bullából ismerhetni meg IV-ik Pál pápa olasz bosszuszomját, kinek V-ik Károly és II-ik Fülöp iránti hajlama és ragaszkodása mind jobban hidegedni kezdett. És Fülöp hódolt ezen pápai parancsnak, mely ép oly lealázó volt atyjára, mint ő reá, midőn a nagy inquizitort az uralkodók fölibe helyezé. Valdes gyűlölségből és bosszúból egyiránt dühös üldözője a tisztább hitelvek követőinek, teljes mértékben használta ezen korlátlan hatalmat, melyet fényesen tanusított a Carranza érsek elleni küzdelem is. Ezen küzdelem története kiáltó fényt vet ezen időszak jellemzésére; méltó, hogy körülményesen előadjuk.

A toledói érsek, Spanyolország primása, s a pápa után

a legelső egyházi méltóság volt. Siliceo kardinal érsek kimulván, a nagyravágyó Valdes törekedett e méltóságra; azonban elmellőztetvén, Carranza Bertalan híres dominikanus választotta meg, ki a tridenti zsinat egyik legünnepeltebb férfja volt. V-ik Károly korán felismerte ezen tudós férfiúnak lelki tehetségeit, s kétszer kínálta meg püspöki méltósággal, (1542. luscioi, 1549. canári szigeteken), de ő mindig szerényen visszautasította, mi által a császár előtti kegyben s szeretetben semmit nem veszített. Fülöp infanst elkísérte Londonba, s jelen volt Mária királynőveli egybekelésén. Angolhonban az eretnekek ellen kifejtett buzgalma és irományai által annyira megnyerte Mária királynő hajlamát, hogy őt gyóntatójává nevezte. Fekete arcszine, öltözete, s vallásos rajongása miatt fekete barátnak neveztetett. A tridenti zsinat megbizta, hogy a gyanus könyvek jegyzékét készítse el, mely bizatást közmegelegedéssel végezte el. A szerencsétlen San Roman kivégeztetésekor ő tartotta a szokásos szertartási beszédet. Mint jeles szónoknak és nagy tudósnak hite mindenfelé el volt terjedve. Ily sok érdemei miatt megnyeré II-ik Fülöpnek is kegyét, s általa a legfőbb érseki méltóságra emeltetett. De ezen magas hivatal bukását idézte elő. Carranza egy titkos előérzet, s balsejtelem sugallatából ezen kitüntetést is visszautasítá, s három nagy érdemű férfit nevezett meg, kik nála érdemesebbek leendenének azon fényes hivatalra, de Fülöp engedelmességet követelt, s a pápa általi kineveztetését megerősíté. Az öreg Károly császár midőn St. Yusti magányában értesült e kineveztetésről, elégtelenségét fejezte ki a fölött, mert gyóntatója Juan de Regla kétségét fejezte ki Carranza igazhitisége fölött. A mint őt Carranza halála előtt néhány nappal meglátogatta, Károly merően nézett rá, s nem szólt hozzá, azt akarván értésére adni, hogy jelenlétével utolsó óráit megkeseríté. Carranza azonban mellette maradt, s a haldokló császár körül teljesíté az utolsó papi szolgálatot. Midőn a halálharc végéhez közelgett, Carranza térdre esett s a „de profundis“ zsoltárt éneklé, majd fölkelvén egy keresztet ragadott meg s így kiálta föl: „ez váltott meg minket, minden meg van bocsájtva ő általa, nincs többé bűnös!“ Ezen nyilatkozat a jelenlevők közül soknak nem tetszett, s ellenei fölhasználták megbuktatására.

Juan de Regla bejelenté ezt Valdes nagy inkuizi-

tornak, ki Carranzának személyes ellensége volt, s ez időtől kezdődik az igazságtalanságoknak azon sűrű hálózata, mely 18 évig tartott.

1559. augusztus 22-én éjjel a toledói érseket a Tordelagunai inquisició küldöttjei elfogták, s biztos kíséret mellett a szent officium börtönébe hurcolták Valladolidba. Most már Valdes körmei között volt; azonban Carranza nem akarta ügyében bíról elismerni. A pápa II-ik Fülöpöt fölhatalmazta, hogy ez ügyben helyettest nevezzen ki; választása a st. jágói érsekre esett, de a ki teljhatalmát két vértörvényszéki tanácsosra Valdes teremtményeire ruházta.

Még 1558-ban jelent meg Carranzának egy műve ily cím alatt „Magyarázatok a Katechismushoz“, II-ik Fülöpnek ajánlva, melyben a keresztyén vallás cikkelyei s hitelvei magyaráltattak, s mely, bár tekintélyes theologusok, s a tridenti zsinat által is helyben hagyatott, az inquisició által eretnekséggel vádoltatott szerzője kárhuzatos tanai miatt megbélyegeztetett. Oly nagy volt a szent officiumtőli félelem, hogy azon theologok, kik ezen művet előbb helyeselték, szavokat visszavontak, s lealázó bünbánati vezeklést állottak ki. Az inquisició és papság közötti ezen harcban a püspökök igen gyáván viselték magukat, s a primás személyében legázolt jogaiknak védelmére nem tettek semmit. Carranza a valladolidi börtönben sinlett, s a concilium föllázadva az inquisició vakmerőségén, a pápához, s Spanyolhon királyához folyamodott, s az egész eljárás törvénytelenységét előadta. IV-ik Pius hajlandó lett volna az ügyet más törvényszék által ítéltetni el, s utasítást is adott nuntiusának; de Fülöp szilárdul el volt határozva, az inquisició jogait föltartani s állhatatosan megmaradni azon határozata mellett, hogy az érsek Spanyolországon belül ítéltessék el. Pius kinevezett három bírót, s ezek közt egyet a latere követ cím alatt, hogy az ügyet tárgyalják s fejezzék be. Az inquizitorok, minthogy ezen bíraktól semmi jót nem reményltek, számtalan akadályokat gördítettek utjukba, hogy az ügy befejezését minél tovább halasszák. Ez alatt meghalt IV-ik Pius s utóda V. Pius határozott jellemű dominikanus, az ügyet a curia eleibe követelte vinni. Fülöp ellenszegült, a pápa szinte makacsul ragaszkodott véleményéhez s csak miután egyházi átokkal fenyegette, engedett valamit, de a nagy inquizitornak a pápa által követelt elmozdítását határozottan megtagadta. 1567. ápril 27. hagyta

el Carranza Carthagénát, s május 25-én Civita Vecchiában kikötött, s tüstént Rómába vitetett, hol az Angyalvár egy szobájába börtönöztetett.

E közben az irományok, a spanyolul nem értő olasz bírák részére lefordítottak olasz nyelvre, mi természetesen sok időbe került. Három évig tartottak a titkos tanácskozmányok; az inquizició újabb meg újabb tudósításokat, s véleményes javaslatokat küldözgetett. Llorent szerint, ki az ügyiratokat mind elolvasta, a Carranza perére vonatkozó mindennemű iratok 20,000 oldalból állottak. Ez alatt hat év folyt le eredménytelenül. V-ik Pius elhalt, utóda XIII. Gergely négy évi több ízben megújított tanácskozmány után 1570. ápril 14-én meghozta a végítéletet. Carranza a pápa előtt letérdelve, fedetlen fővel, bibornokok, főpapok, barátok által környezve hallgatta az ítéletet, mely őt általános hittagadásra, s irataiból kiszedegetett 16 kárhozasos tétel visszavonására kárhoztatta; különösen kiemeltetett a következő tétel „hogya képek, s ereklyék tisztelete emberi találmány, mert annak a szentírásban nincs semmi alapja“. Carranza kátéjának az inquizició által megtiltott használata megerősítettet. Szóval az eretnekség bűnével vádoltatott, s irgalom nélkül tűz vagy kötél általi halálra ítéltetett, a pápai kegyelem útján azonban öt évi zárdai fogságra változtatott, melyet Orvietóban kellett eltöltenie; ez időre pöspöki jelvénytől megfosztatott, más helyre mennie nem lehetett, csak Róma két fő templomát kellett meglátogatni a bűnbánati vezeklés miatt. Carranza a kiállott szenvedések miatt, testben lélekben elgyöngyülvén, nem sokkal azután 72 éves korában börtönében meghalt 1576. május 2-án. A pápa nagy fénynyel temettette el, s pompás emlékszoborral örökíté emlékét. A fölírat erkölcs tisztaságát, széles tudományosságát, szónoki tehetségeit, szegények iránti bőkezűségét különösen kiemelte, de hallgat példátlan türelmességről. 17 évi súlyos fogsága alatt soha sem jött ajkára bíráinak igazságtalansága, s elleneinek titkos fondorkodásai ellen egyetlen panasz vagy zugolódás sem. Halálos ágyán, a mint az utolsó szentséget fogadta, kinyilatkoztatta, hogy hit dolgában Isten ellen soha sem vétkezett ugyan, a felette kimondott ítéletet azonban igazságosnak tartja.

Carranza érseknek üldözése kiáltó bizonyítványa az inquizició korlátlan hatalmának. Ezen kérdésbe mind azon spa-

nyol hittudósok, kik a tridenti zsinaton jelen voltak, kisebb nagyobb mértékben befolytak. Közülök kilenc főpapnak volt bátorsága a püspöki tekintély s méltóság előjogainak védelmére nyomatékos szót emelni. Azonban a minden lelki világosság s szabadabb gondolkozás kérlelhetlen ellensége az inkuizició megmutatta, hogy az ő mindenható hatalma mellett úgy a világi mint papi tekintély elenyészik s elegendő eszközzel bír arra nézve, hogy Spanyolországban a legfőbb papi méltóságok ellen sikerrel intézze megtámadásait, a királyok, sőt pápák akaratával is büntetlenül dacolhasson. Az erkölcsiség elve eltorzított, meghamisított alakban szerepelt ezen hosszas és nevezetes ügyfolyamban. Magas rangú, s nagy tudományú férfiak versenyeztek egymással, hogy egy oly férfit megbuktassanak, kit kevésbé az előtt szerettek, magasztaltak, kinek iratait mohó vágygyal olvasták s terjesztették. Nem csak hittudósok, barátok aljasodtak le a vádaskodás undok szerepére, hanem még a híres történész Don Diego Hurtado de Mendoza sem tartá méltóságán alóli dolognak, hogy közremunkáljon Carranzának vértörvényszék eleibe hurcoltatására, kit előbb nagy szónoknak, bölcsésznek s kitünő hittudósnak mondott. Tény, hogy a toledói érsek nem hittani elveinek s meggyőződésének, hanem az ellene összeesküdött szövetség irigységének s ármányainak lett áldozatává.

Ezen esemény zárja be a spanyolországi küzdő reformátorok ez időbeli történetét. A valladolidi és sevillai nagy-szerű auto da fé után legyőzetett a szabadabb eszmék hirdetőinek kisded, lelki világosság után epedő csoportja s a szétszórt apostolok lelkéből még a jövő iránti remény is végkép kialudt. A győzelmében elbizakodott inkuizició kevés pihenés után ujult erővel tartott vadászatot a titkos zsidók és másokra. Az elfogottak közt néha néha találkozott egy egy buzgó protestáns, de ez oly ritka volt, mint M Erie mondja, mint bevégzett szüret után a tőkén talált szőlőbogyó. A vetés földjében volt lekaszálni, s a mag csirájában megfojtva.

Ha a spanyolhoni vallásos mozgalmak eredetét, folyamatát, hatását, szóval igazi jellemét ismerni, s egész nagyszerűségében jellemezni akarjuk: a 16. század eseményekben gazdag korszakát kell ismernünk. Minden katolikus író megegyezik abban, hogy Spanyolországban annyira fejlődtek, oly messze hatottak a vallásos ujitás eszméi, miszerint az

egész országot eláradással, s szerintök, végveszélylyel fenyegették. Egyébiránt ezen fenyegető veszély képzelt nagyságában azért tuloztatott, hogy II-ik Fülöpnek, s az inkuizíciónak szolgálattételei annál nagyobb fényben tündökljenek. Keserű szemrehányással emlitik, hogy ezen mozgalmak élén oly férfiak állottanak, kik fényes születés, tudományos képzültség s a meggyőző szónoki tehetség ritka adományaival tündökltek. Ők a baj okát, a kóranyag forrását fölfedezték. Németországból, Flandriából egyenesen azok hozták be ezen kárhozatos eszméket, kiket oda az eretnekek megtérítése végett küldöttek, kik a tévelygők hálójában fogva maradtak. És valóban úgy is volt. A prozeliták száma már kezdetben nagy volt, de minthogy külön szakadozva voltak, kevesebb üldöztetésnek voltak kitéve. A szabadabb gondolkozás és józanabb vallásos nézetek nagyobb tért hódítván meg, az egymással szorosabb érintkezés naponként szükségesebbé vált. Ebből természetesen következett, hogy ellenségeik figyelme is mind jobban feléjük irányult. Innen már V-ik Károly alatt sokan máglyahalált szenvedtek. A főiskolák tudós tanárai, előkelő papok pusztá gyanuból is bevádoltattak, s kényszerítve voltak a tribunál előtt megjelenni, s magukat védeni. De mind ezen szigorú ellenörködés mellett is az elhintett mag kicsirázott, az evangyéliumi tudomány virágozni kezdett, s Spanyolhon minden részében vallásos egyletek, egyházak keletkeztek, hol a megtisztított tudomány titokban taníttatott. Követői sem lutheránusoknak, sem kálvinistáknak nem nevezték magukat, hanem a szó legszorosb értelmében az evangyélium tiszta tanát valló keresztyének voltak. Minden világi törekvések s politikai céloktól menten hittek az igazság és szellem hatalmában; egyedüli céljok volt a spanyol nép közt erkölcsi átalakulást idézni elő, kik a babona, anyagiság, bálványimádás és száanalomra méltó egyházi szertartás sulya alatt, emberi méltóságukból mintegy kiforgatva, a papi zsarnokság szeszélyeinek zsákmányul adva, már az örvény szélén állottak. Az inkuizició Spanyolhonnak politikai eszmeképe, az igazságot s szabadabb gondolkozást lehetlenné tette, a papi tekintélyt a lelkiismeret fölibe helyezte, s ezen áron megszerezte a lelki nyugalmat, s az egyház külsőségben nyilatkozó egyformaságát.

„Nem lehet tagadni, mondja Pietro Soave a trienti zsinatról irt történeti művében, hogy Spanyolország a nyuga-

lom feltartása végett gyakorlatba vett folytonos zaklatások s kivégeztetések nélkül, örökös lázongás színhelye lett volna.“ Ezen nyilatkozatban ki van fejezve az említett spanyol történésznek a vallásos üldözésekre vonatkozó általános nézete. Még napjainkban is fönnáll s szigoruan alkalmaztatik azon fonák államtani elv, hogy a politikai egység csak az egyházi s vallásos egyformaság alapján érhető el. Ezen rendszernek, melyet katolikus fejedelmek állítottak fel, V-ik Károly és II-ik Fülöp által legnagyobb szigorral s merevséggel alkalmaztatott, még most is vannak pártolói, s dacára kétségbevonhatlan, de sokszor mellék célokat rejtegető hazafiságuknak, az általok annyira magasztalt politika a gyakorlat mezején eredményeiben mindenütt eszélytelen, embe-rietlen, erkölcstelen s igazságtalan, s Spanyolországot is, a helyett hogy a hatalom és jólét fokára emelte volna, az örvény s bukás szélére vezette. Szerintök ugyan még óvta Spanyolországot az eretnekségtől (de milyen áron?); de politikai tekintetben a nemzetek közt a legalacsonyabb állásra süllyesztette alá, úgy, hogy befolyását az európai ügyekre egészen elveszítette. És az egyházjavítás megmenthette volna-e az alásülyedéstől? Midőn ezen nagyszerű vallásos mozgalom a szellemi erők, társadalmi kíváncsalak kifejtését, következőleg a polgárisulás, a tökéletesülés föltételeit akarta előmozdítani: ugyanakkor az ország anyagi és szellemi jólétét kifejteni, az alattvalók s uralkodók kölcsönös jogait s kötelezettségeit tisztázni, megalapítani célozta. Abban kétkedni, hogy ezen reform Spanyolországnak üdvére szolgált volna, annyi lenne, mint kétségbe vonni a keresztyén vallásnak az államok beléletének, anyagi és szellemi hatalmának józan irányu fejlődésére mindig gyakorolt befolyását. A spanyolországi reformátorok nem akartak mást, mint a tiszta és keresztyénségnek visszaállítását, az evangyéliomi tudománynak a papok egyedáruskodó önkénye alóli fölszabadítását; ők a reformáció igaznak ismert elveihez szigoruan ragaszkodtak, a mi egy újabbkori történész*) helyes megjegyzése szerint, a tisztán protestáns hitelvektől némileg elválasztotta, noha a protestántizmus a reformációnak kikerülhetlen eredménye. Elis-mert dolog, hogy ha egy állam politikai épülete theokraciai alapokon nyugszik, s a középkorban majd mindenütt így volt,

*) Merle d' Aubigné.

soha sem lehet a fölmerülő vallásos nézeteket érinteni úgy, hogy egyszermind a vele öszhangzó politikai eszmék is mozgásba ne jöjjenek. Ha az egyházi reform Spanyolországban sikerül, ez az igazgatásban is mulhatlan változást, politikai s társadalmi átalakulást idézett volna elő. A spanyolországi reformátoroknál megvolt a bátorság, talentum, csak az eredménynek azon föltételei hiányoztak, melyeknek megváltoztatása nem állott hatalmukban. A megtisztított tudomány, mely máshol ellenállhatlan hatalommal terjedt, kedvezőtlen politikai körülmények miatt nem vethetett Spanyolországban mély gyökeret. A nemzet erkölcsi érzülete alapján volt megtámadva, vallásos gondolkozás módja tévutra vezetve, s az ujtás ellenei folytonosan munkáltak, hogy a nép tisztább vallásos fogalmakra jutását gátolják. Ezen földmivelőkből s katonákból álló miveletlen, de a pallérozódásra fogékonyossággal s jogosultsággal bíró nép, ennyi ellenséges elem közepette, hogy emelkedhetett volna fel egy magasabb, minden külsőségtől ment vallásos öntudatra? hogyan érthették volna meg a kegyelem általi megváltás, s a hit általi megigazulás mennyei tanát? Sem a hagyományok, sem éghajlat, elidült szokások, sem a délen lakóknak „édes semmit nem tévésők“ miatt egyáltalában nem voltak fogékonyak az új tanok iránt; ezek jobban illettek északnyugodt józan gondolkozású népeihez. Mint minden forradalom, úgy az egyházujtás is csak akkor számíthat biztos eredményre, ha az a néptömeget áthatja, ha a legalsóbb rétegekbe is eljut annak hódító hatalma. Spanyolország nem a szellemiség hazája volt. Hogy tagadta volna meg szentjeit, melyek száz esatában győzelemre vezették? Hogy zárta volna be gazdag templomait, hol a külsőség a szemeket gyönyörködtette, hol az arany s drágakövek csilláma a képzelődést fokozta, s a fényes szertartások mint meg annyi ünnepek valának?? Barátoktól s papoktól környezve, hozzá szokott a nép a papi gyámsághoz, épen úgy mint a hadsereg tartásának nyommasztó terhéhez, mely a dicsőséget képviselte, s bár e két uralkodó osztály kimerítette anyagi erőit, mindazáltal megnyugodott, mert hitte, hogy e két hatalom mulhatlanul szükséges a vallásos és politikai jólétre s boldogságra. Végre Spanyolország nyole századon keresztül küzdött katolikus királyai oldala mellett, a katholicismus nevében a mórok s hitetlenek ellen, s annyi kivivott győzelmek után gondolhatott-e a nép a vallás ujtás

szükségére s előnyeire? elhíhette-e, hogy azon vallás, melyet egyedül idvezítőnek tart, tökéletlen, s javításra, s átalakításra van szüksége? A meggyőződés szilárd erejétől vezetett reformátorok mind ezen körülményeket kifeledék számításaikból. Hozzájárult ehhez, hogy elleneik hitvány rágalmakat szórtak ellenök. De oly férfiakról, kik meggyőződésükért készek voltak meghalni, visszapattannak a rágalomnak minden nyilai. A katolikus írók, a sevillai és valladolidi hittudósok, elégületlen, felfuvalkodott, nagyravágyó embereknek jellemzik, kik az új tanokat eszközül használták fel hir, dicsőség s magas hivatalok elnyerhetésére. Ki nem ismeri ezen elavult fegyvert, mely az emberi cselekmények megítélésénél az eszközökben nem válogat? a spanyolországi főbb reformátorok mind magas állásu egyéniségek voltak, kiknek ujitásra nem vala szükségök, hogy általa még magasabb méltóságra emelkedjenek; jól tudták ők, hogy hitők, szabadságok, becsületök, életök, családjok, barátaik mind veszélyezve voltak; mégis tántorithatlan hűséggel vallották, tanították az általuk igazaknak tartott hitelveket, s vérükkel pecsételék meg. Haláluk dicsőséggel koszoruzott volt, hírók mocsoktalan s emlékezetök örökre fenmarad azoknak szívében, kik a történelemben nem csupán az eredményt csodálják és tisztelik, de kik előtt az indokok a cselekvés rugói is méltánylásban részesülnek. És valóban az események menetele fényesen igazolta, hogy a józan értelem, jogosság, helyes számítás azon férfiak részén volt, kik Spanyolországot az ujabbkori nagyszerű európai mozgalmak által a mivelődés s politikai előhaladás útjára akarták vezetni, nem azon szükkeblű, jogtalan politikát követők részén, kik makacsul ragaszkodtak azon elavult rendszerhez, mely az országot napjainkban is fennálló szolgálai helyzetbe dönté.

Ne akarjanak tehát azok, kik fontos államokok s bevégezett tényekre hivatkoznak, könnyelműen kárhoztató ítéletet mondani azon eredménytelen kísérletek fölött, melyek Spanyolország jólétét, s ujászületését célozzák. Az ujitási eszmék, az azt képviselő férfiakkal nem enyésztek el végképen; mert a sötétség fejedelmei ellen működő hatalmas elem a 16. századbéli spanyol irodalomban is észrevehetőleg kimutatta hatását.

KÖZÉPLÉNYEK.

A teremtmények sorában az embert haladó, de a teremtőnél alantabb fokon álló valóságok középlényeknek *medioxumoknak* nevezetnek.

Ily középlények már az angyalok, jók, rosszak, kiket isten, mint követeit, áldás vagy csapás eszközzése végett szokott elküldözni az emberekhez, a görögöknél *démonok*, tudósok (egyébiránt így nevezték a nagy tudományú bölcseket is például Arisztotelest, sőt Homér a főistent Jupiteret is demonnak nevezi, köznépünk ily értelemben nevezi a kurúzsolókat tudósoknak, kiket is messze földön nagy gondal fel szokott keresni, ha gyógyíthatlan nyavalyában vagy az elveszett jószág előszerzésében, segítséget nem talál közelben). — Homér említi *Atest* (ártalom istennőjét) *ophioneuszt* (ama kigyót, kigyófajt, mely a pártütő angyalokat támadásra vezette Jupiter ellen, — és itt eszünkbe jut a paradicsomi kigyó, ama csábító, ki a törzszüléket a tiltó törvény áthágására ösztönözte). A római hittanban előjönnek a *genioszok* (házi istenek), *láresz*, *penatesz* (tartományi védistenek); a persáknál *Ahrimán* (ármányisten), *szirusoknál sá tá n* (ellenkező), a régi szláv népeknél a *koboldok* (a szatirok fájából, hívén felölük, hogy a ház rejtekeiben rakás fák közt laknak s magokat többször szolgálatra adván, a leghüségesebb eselédekké válnak) — a régi lengyeleknél *Dzwiewanna* (sötét erdők szelleme, kinek szalmajankó alakját rúdra tűzve, tót vidékünk népei ma is évenként letáre napján körül hordozzák gyászéneklés közben, s utoljára vízbe dobják), a muhamedánoknál *Azrail* (halál angyala), magyaroknál *urdung* (ördög) sat.

Vajjon léteznek vagy hajdan létezhettek-e valósággal ily középlények, van-e, lehet-e azokkal az embernek összeköttetése, használhatnak, árthatnak-e az embernek? oly kérdések, melyekre az emberi ész igyekezett ugyan megfelelni, de valósággal azokra nézve homályban maradt.

Mit felelt e kérdésekre az ó világ bölcsészete, mit a pogány, zsidó, keresztyén hittan? lássuk következőkben.

Voltak többen, kik a középlényekről szóló egész tant csak a találékony képzelődés szüleményének tekintették, pl. *Mercurius Triomegistus*, mint Ágoston említi (de civitate dei), mások taníták, miként mindaz, a mi a középlényeknek tulaj-

donittatik, természetes uton is megeshetett, például a szem bővülő hatalma, mely megigézi a gyermekeket, származik a szemekbe gyült rosz nedvekből, a mint azok mérge nézés által gőznek alakjában átvitetik a szemközt lévő tárgyakra. — A varázshot, melyről szó van Mózes II, 7. részében hogyan változott kigyóvá Tertullian a „Lélekről“ irt munkájában így fejti meg: a pálca megforgattatott néhányszor a nézők előtt, s az alatt kigyó vettetett a földre, olyképen, mint Iphigénia midőn megáldoztatott volna, elrejtetett szem elől s helyébe hirtelen egy szarvas tétetett; Epirusban is van egy forrás, mely felett az égő fáklya kialszik s viszont a nem égő meggyulad; Jákób sem változtatta a juhokat tarkákká 1. Mózes 30, 37., hanem az egyező színűeket külön választotta. — Alexander Aphrodisaeus szerint valami isteni erő van előmölve az egész világon, mely mindent végbe vihet, és így a középlények munkássága szükségfeletti; hanem csak annyi szükségeltetik, hogy az elszórt erők valamely dolog s tárgy megtestesítése végett egyesíttessenek, például: a napból egyenlő melegség sugárzik ki minden testre, mégis ugyanazon melegség a szőlővesszőből fürtöt, almafából almát hoz elő; épen így, ha böles emberek által a szétlövellő erők természeti műtétek s eszközök, — fűvek kövek által megfelelőleg egyesíttetnek: megfoghatlan s csodásnak látszó eredmény fog kifejlenni.

Többek vélekedése szerint a középlényeknek tulajdonítani szokott munkálatok nem egyebek, mint a lélek képzelődései, s az érzékiség játéakai; az érzékeket többféleképen rá lehet szedni: ügyességgel, mint a szemfényvesztők, a mihez épen nem kell bővülés, azután: természeti segédszerekkel: ércsek, füstölés, gőz sat.; ugyanis az érzékelt tárgyakról az elme alakokat veszen fel, melyek bevéssődnek a képzeletbe, mint a lenyomat a viaszba, annyira, hogy az ily tüneményeket meghonosultaknak, valódiaknak véli az ember; mert lehet a képzelő tehetségnek, mint Arisztoteles tanítja, az „alvás s ébrenlétről“ oly ereje, hogy a mely tárgyak távol állnak, azokat bárki is közellévőknek s érinthetőknek tartsa, mint tartják a hagymázban, elragadtatásban lévők, álmodók; — az elmélkedés vagy húzamos gondolkodás után vésődhetnek be a látnokok elméjébe azon eszmék, melyeket Isten általuk kinyilatkoztatni kívánt; a lelket oly tárgy, oly eszme, melynek valódi létezéséről mit sem tud, egyáltalában

meg nem hathatja, hanem csak adatok után fűződnek sorozatosan egymáshoz a képzeleti, tüneti, meggondolt, meglátott tárgyak, hogy a született vak a színekről, született siket a hangokról fogalmat szerezzen, feltenni lehetetlen.

Ellenben általánosan úgy a pogány mint a keresztyén bölcselek, a közép lényeket nem csupa agyrémeknek s képzelet tüneményeinek, hanem valósággal létező teremtményeknek tartották s azokról sok különösségeket beszéltek (daemonologia). A platonikus bölcselek a démonokat Isten és ember közt középfokon álló lényeknek vallották, melyek közül egyik földi, másik vízi, légi, tűzi, csillagzati lény; véleményök igazolására következő erősséggel éltek: két szélsőség közt kell középen létezni valaminek, és így a halhatlan istenek s halandó emberek közt kell lenni középlényeknek, melyek a két szélsőséget közvetítsék, s mint a légben a madarak, a vizekben halak: úgy léteznek démonok a lég felső körében, tűzben sat. kik is munkátlanul épen nem élnek, hanem őrzik az embereket, igazgatják a népeket, az emberek ohajtásait felviszik Istenhez és Isten végzéseit lehozzák az emberekhez. — Apuleiusz így írja le ezen szellemeket: természet szerint állatok, lélek szerint értelmi lények, test szerint légiek, idő szerint halhatlanok, indulat szerint mint az emberek szenvedélyesek. Többek tagadják, hogy test szerint örökkévalók volnának. Plutarchus az orakulumokról irt munkájában említ egy démont: az emlékezet szellemét, Pana istent, a ki meghalt volna. A napkeleti bölcselek szerint a démonok birtak oly hatalommal, hogy az események indokait előállithatták, a történelmet vezethették, tetszés szerint test- és ember-alakot ölthettek, társalkodtak az emberekkel. Diogenes Laertius szerint a lég tele van lelkekkel, s a tatárok úgy hitték, hogy a gonosz lelkek madár alakban repdesnek a légben; ide vág bibliánk tanítása is az ördög felől, t. i. hatalma vagyon a levegő egen Ef. 2, 2; ismét: tusakodásunk vagyon a lelki gonoszságok ellen, melyek a magasságban vagynak Ef. 6, 12; a honnan bizton lehet következtetni, hogy a középlényekről felmerült bibliai fogalom meglepően hasonlít a keleti bölcselemek vélekedéséhez, s eredetét kétségenkívül ugyanazon egy forrásból: az őskori bölcsestet hagyományaiából vette, a paradicsomi kigyó a Homér ophioneusza ugyanazon nevek alá öltöztetett, ugyanazon

egy gondolat, valamint Atesz, Ahriman, Ármány különböző neveik alatti ugyanazon eszme.

Általánosán valakik hittek a középlényekben, jókra s gonoszokra osztályozták azokat, hanem azon megkülönböztetéssel, hogy mint a zsidók hitték, eredetileg Isten azokat mind jókká teremtette, és az egyik rész később vesztette el eredeti ártatlanságát (ördögök). Az ördög nagy befolyással van az emberekre, ellensége lévén minden igazságnak, az embereket bűnre csábítja s törekszik meghiusítani Istennek az emberek boldogítására célzó minden jó szándékát; ellenben a mágusok, kiknek a jó s rossz istenről szóló tanításukat Zoroaszter jobbitotta meg, az egységes fő s független isten hatalma alatt úgy képzelik állni a jó és rossz, világosság és sötétség angyalait, hogy ezek egyiránt öröktől valók, egymástól függetlenek, sőt egymással szüntelen vetélkedők, viaskodók, különösen jó angyalaira bizta isten, hogy az egeket megteremtenék; 45 nap alatt bevégezve lévén a munka, messze távolból rettenetes sötétség közeledett, az ördög volt ez roppant táborával, melynek leverésére 4 legerősebb angyalát Erdibehist, Azurt, Sorust és Behrámot kiküldötte; leveretvén pedig az ördögök serege, őket azonnal eltörölni nem akarta, hogy maradna meg a jó és gonosz közti különbség, hanem engede számukra 12,000 évet, s annak eltelése után országuk el fog töröltetni örökre. A jó angyal követőivel együtt örökké boldogul fog élni, míg a sötétség angyala népestül ezer esztendeig megkötetik láncsal s „a tűznek és kénkönek tavába fog vettetni. Jel. 20, 2. 10.“

Az egyházi atyák véleménye szerint a démon légi testalakot felölthet, mert lakója lévén a légnek, minden hihetőséggel levegői alakjában önmagát láthatóvá tudja tenni. Aranyszáju János Jó békettűréséről tanítván, állítja, hogy az a személy, ki Jóbnak hirül hozá gyermekei véletlen halálát s a többi csapásokat, nem ember, hanem démon volt; mert ugymond, ha ember voltál, honnan tudtad meg előre, hogy szélvész jövend a pusztától Jó b 1, 19 — és ha magad is jelen valál mikor a szélvész a gyermekekre szakítá a házat, hogyan eshetett meg, hogy téged is oda nem nyomott? Elfogadott vélemény volt az is, hogy a démonok teste hajlékony. Tertullian szerint szárnyakkal felruházott s tetszés szerint bárhová röppenhető, és légszerű; mert megkísértették azt valamikor vágni, megsebzni, de nem sikerült, a vágás előtt

megnyílt a légi alak, s a kettészelés után rögtön egybeforrt, következőleg az ily test igen könnyen eltűnik (tündér), jeleül, hogy földi rész abban nem találtatik. Ágoston szerint a démon nagyobb ügyességgel bír, mint az ember; felhasználja a természeti eszközöket s körülményeket, és bámulatos dolgokat állít elő; mint az emberek közt is egyik a másik felett kitünő gyorsasággal megfoghatlan dolgokat mutathat fel (szemfényvesztés). Azt pedig, hogy a démon meddig zsákmányolhatja ki a természet erőit, meghatározni nem lehet, következőleg szabad munkásságában gátoltatik a természet s isten hatalma által s a természeti erőket haladó dolgokra, például feltámasztani a holtat, embert barommá változtatni, hatalmában nem áll; mikor pedig az emberekre nézve siralmas következményű eseményeket akarna előhozni, ártó szándékában isten által feltartóztatik, különben felforgatná az eget s földet, például: az egyiptomi varázslók utánozván Mózeszt a békák előhozásában s a vizek vérré átváltoztatásában, azután már tetveket nem birtak elővarázsolni, nem mintha azt is megtenni képességgel nem bírnának, de mivel az Ur megakadályozá őket, kik is ezért kiáltanak fel eképen: „isteni hatalom ez. 2 Móz. 18, 19“.

A protestáns tudósok közül csak Martir Péter véleményét hozzuk fel. „Kétségenkívül — ugymond — a démonok saját erejökkel valamit indíthatnak, intézhetnek s ezt tagadni annyi volna, mint szemtelenül meghazudtolni a bibliai ide tartozó előadásokat; — ha a testben lakó s így a test által határok közé szorított lélek sok dolgot megtehet: sokkal többet még a démon, mely tetszés szerint ölt alakot magára; ezen ő munkássága eléggé tapasztalható a tűzben, viharban, melyet mindannyiszor a démon támaszt, ki ott hever a kőben, gyújt a lángban, ront s pusztít az árvízben; ezen erő által emelkednek fel a bűvösök a légbe, midőn ott vesszőparipáikon lovagolnak, ugyanazon erő által repdesett a bűvös Simon is a légkörben sat.“

Közvéleménynél fogva az ember szövetségre léphetett az ördöggel, ki az embert elfoglalhatta, lakhelyül bírhatta, gyötörhette, majd nemtelen s bűnös vágyakra megsegíthette, — e felfogásból eredett a varázslás, bűbájolás, ördögűzés.

Plinius írja (természet históriája 30. k. 2. fejt.), hogy a zsidóknál a varázslásnak egy a többi népekétől különböző

neme fejlődött ki, s annak szerzői gyanánt említi Mózes, Jambrest és Jatopát, ezt a zsidó hagyomány megváltoztatva így adja elő, hogy: Mózessel ellenkeztek a Bálám fia Janes és Jambres, kik Mózes csodatényeit Faraó előtt utánózták, hogy így a királyt ellenszegülő szándokában megtarthatnék. 2. Tim. 3, 8. Mindazáltal valószínű, mikép több felvilágosodással más népek sem bírtak e részben, s valámig a természeti dolgokban kevés fejlődésre juthattak az elmék: mindaddig akármely rendkívüli jelenség: varázslat-, bűbáj-, boszorkányságnak kiáltatott ki. Ha az LVIII. zsoltárban a siket áspisról az van megjegyezve, bedugja fülét, hogy ne hallhassa a bűbájoló szavát, ki bölesen tud bájolni: biz a rómaiak, görögök s egyéb keleti népek sem álltak e részben a műveltség magasb fokán; a valódi történetek sorába irták fel a római történészek, hogy Tuccia vészasztiz tisztasága gyanuja elhárításaul vizet merített s vitt a rostában, úgy, hogy az abból ki nem folyt. Claudia ugyan ily gyanú elhárítása végett ama hajót, melyen „Bona Dea“ hajózott s a zátonyon megfeneklett, egyedül övével (zona) kivonta a partra. — Eskulapot a kigyó egészen Rómaig kísért. Akcius Néviusz borotvával a fénkövet ketté vágta; és ha a bűvösök kiirtása parancsoltatik 2. Móz. 22. részben s több helyen: biz a római XII táblás törvénykönyv is tiltja a mások mezei terménye elbűvölését; Plinius állítja, hogy a Vectius Marcellus olajfás kertje által ment az országúton. C. Furius Kresinus pörbe idéztetett szomszédja által, a miért ennek mezéjéről a terményt saját földre általbájolta.

A boszorkányság is egy oly elismert állapot volt, melynek Kálmán királyunkon kívül senki ellentmondani nem bátorkodott, Horácnál Kanidia, Juvenalisnál Gratidia szerepelnek. A görögök a bűbajos agg nőt lámia (éjjeljáró nő), empusa (tündér), mormolúke (rém) sat. név alatt ismerték s retgették, ez utóbbi ijesztő rémkép, kísértő szellem, mumus, körülbelül oly phantasma, melyről Máté 14. 26 is szó van, az empusa egy lábon járó ijesztő állat; a lámia szép arcu nő volt s Jupiter kedvence, kit Junó szerelemfáltásból legrutabb vénasszonynyá változtatott, s azon való dühösségéből, hogy Jupitertől fogadott gyermeke Juno által megöletett, éjjel jártában keltében a kis gyermekeket megölte. — Philostratus az Apollonius Tianeus életrajzában esetet hoz elő: bizonyos ifju egy szép s gazdag nő által házassággal megkináltatván,

midőn az egybekelés ünnepélye bekövetkezett, Apollonius mint nászvendég azonnal felismerte a ravaszságot s figyelmeztette az ifjat, vigyázna miféle menyasszonynyal lépne viszonyba, ki is kérdőre vonatván, annak minden aranya ezüstje azonnal szénné változott, mert egyik volt a fentebbi tündérek közül. A római hitregében szatírok (kacérok), ephialtok (lidércek), succubák, incubák ágybalopózkodók s több ily félelmes éji vendégek jönnek elő. Mikor már a buják az efféle éji tündéreket vendégül megnyerni ohajták, ágyba fekvés előtt álomhozó porral s olajjal éltek, erre azután bódító mély álomba merültek, alvás alatt a gonosz szellemek a bódultan alvókat, tánc, zene, vendégséggel gyönyörködtették, ottan-ottan megtörtént az is — így szól a hitrege — hogy a buja gyönyörök éldelője otthonról hirtelen elragadtatek, valamely ismeretlen de kellemes helyre, hol egész éjen által a tánc, zene, vendégség kéjörömeit élvezte, és reggel mindazok eltűnván, tüskéken, sűrű bozótokban találta magát éhen is majd elhalván. Ezek a rémtündérek egyszer úgy tűnnek fel mint titkos kuttogók, kik macska kutya alakjában belopózkodnak a házakba, a gyermekeket megölik, vagy elváltják, másszor mint óriások, hősök, szélvészátamasztó garaboncok. A norvégiai lappokról beszélnek, mennyire üző-füzői voltak a bűbájlás s babonáskodásnak; a férfiak szakálukat három csomóba fonták, mikor az elsőt kioldták, a tengeren szükségképen viharra kell vala támadni, a másik kibontásával a tenger iszonyu haragos arcot ölte fel, hullámot hullámokra torlaszolván, és ha a harmadikat is kifejtették, már akkor égnek földnek össze kellett omolnia s veszte a hajónak, mindennek bekövetkezett menthetlenül.

Ha már a középlények iránti hiedelem s gonosz lelkektől félelem ennyire elfoglalva tartotta az ó világ embereit: mi természetesebb, mint hogy e félelmes hatalmasság ellen mindenki törekedett magát bátorságba helyezni, s annak dülő befolyásától felebarátait is mentesíteni, így állt elő az ördögűzés (exorcismus). Gyakoroltatott ez a zsidóknál, Skéva főpap fia azzal foglalkodtak Csel. 19, 14. József történetíró zsidó régiségekről írt munkájában (8. k. 2. fej.) említ bizonyos Eleázár nevű zsidót, a ki egy gyűrűvel, melyen valami gyökér volt keresztülhúzva, gyógyitgatta a szenvedőt, azt ennek orra alá tartotta, melynek szagát az ördögös megérez-

vén, földre esett, ekkor a zsidó kényszeríté az ördögöt a kimenésre s többé vissza se térne.

A hitnek bámulatos nagy ereje van, — ez állitmány bizonyítását mellőzve, semmi különösségül feltűnni nem fog, ha megváltónk földi idejében sokan magukat ördögtől megszálottaknak hitték, annál inkább, mert kérdésül maradt fel az utókor előtt, ha vajjon az ördögösség nem természetes, de már kihalt betegség volt-e, melynek gyógyítására bizonyos baara nevű gyökérrel is éltek. Megváltó urunk az ily szerencsétleneket csodatevő erejével meggyógyítá, egyszersmind apostolainak is hatalmat adott az „ördögök kiűzésére“, Máté 10, 8. Luk. 9, 1. Nagyon természetes, hogy ez a lelki ajándok, minthogy összekötteték a betegek gyógyítása s halottak feltámasztásával, kizárólag az apostoloknak adatott különös ajándék volt, melynek az apostolok halála után meg kelle szűnni; mindazáltal hitbeli atyáink a többi dolgok közt ezt sem „hordozhatván el“ — jól meg nem értvén — az ördögűzést, mint ó szövetségi tan örökséget megtartották, sőt rendszeres hivatallá tették a keresztyén egyházban. A hajdankor csekély miveltségű különösen a természeti tanokban járatlan emberei, minden bámulatost, tévelygést, természeti csapást azonnal ördög művének tulajdonítván, végre gonosz lelkeket fedeztek fel a természettudósokban (a mágusokat ezért nevezték el varázslóknak), az eretnekekben, kik a hit tárgyában ellenzéket képeztek, és a nagy tapasztalással bíró öreg férfiakban, nőkben, kik leleményes észszel az ellopott jószágot visszakerítették s házi szereikkel, bár babonás modorban, sikeresen gyógyították a betegségeket. Az ily közhasznú emberek közbecsülésre lettek volna érdemesek, s a helyett ördögösöknek kiáltattak a tudatlan néptömegtől, s mint ilyenek elítéltettek az ó szövetségi sz. iratok értelmében, ki lévén azokban mondva, hogy a varázslás nagy véték 1. Sám. 15, 23, hogy a varázslót nem kell hagyni élni 2. Móz. 22, 18. Hogy az említett törvény alkalmazásba is vétetett például Jósias király által, ki „elveszté mind az ördögösöket, mind a varázslókat 2 Kir. 23, 24.

Mivel pedig Megváltó urunk megtartani jött azt a mi elveszett, a keresztyén egyház kezdetében főigyekezet volt nem kivégezni az ily szerencsétleneket, hanem őket kimenteni az ördög befolyásától; az ördögűzés kezdetben könyörgés által vitetett végbe, a későbbi századokban e foglalko-

zás különös szertartásokkal kezeltetett, az ördögösnek kezébe feszület, fejére néhány szent ereklye, fedelékül barátsuklya tétetett, azután kezdődék a böjtölés, könyörgés, szigorú vezeklés, s következett a tulajdonképeni ördögiűzés, helyiségül mindig a templom melléke használtatván. A beteg letérdelt, néha meg is kötöztetett, rá kereszt, szentelt víz hintetett, megkérdeztetett nevéről, s az ördög megdorgáltatott, hogy a beteget kinozni többé ne merje sat. de később a szelid modoru exorcizálást kegyetlen hitnyomozó vérszék váltotta fel, a mint III. Ince eretnek irtó bulláját 1484. évb. kiadta, s ugyanakkor a „boszorkány pöröly“ (Malleus Maleficorum) is, mely az ily pöröknél megkivántató törvényes eljárást szabályozta megjelent, azután már ezerekre s milliókra ment a szerencsétlen áldozatok száma, mint egykor Jósias korában, leginkább tűz által végeztetvén ki. Győzött végre a világosság a setétségen, Van Swieten, Bekker Boldizsár, Thomasius ellenmondhatlanul bebizonyították, hogy a bűvösök, boszorkányokról uralgott képzet merő ábránd s a bűnvádi keresetet az ily szánni méltó, tudatlan s önmagokat is megcsaló egyének ellen meg kell szüntetni haladéktalanul.

Mi legyen már ezekből a tanulság?

Hogy Isten s ember közt közép fokon álló lények létezessenek, azt valamint a biblia is tanítja: úgy a józan okosság sem látja hihetetlennek; Isten világalkotásának rendszerében a sokféleséget, a fokozatos összeköttetést észre nem venni lehetlen, s innen következik, hogy mint a testi világban az alsóbb s tökéletlenebb részeket magasabb s tökéletesebb valóságok váltják fel; az emberben pedig a testi végződő, s a szellemi kezdődő világ találkozik: a lelki világnak is mérhetlenül nagynak kell lennie, melyben a teremtmények tökéletességökre nézve végetlenül különbözhetnek. Véleményünknek alapul szolgál egyszersmind a halhatatlanságról szóló hittani igazság, más különben elhunyt őseinknek, kik haláluk után is szólnak hozzánk irataikban, alapítványaikban sat. létezésüket kétségbe vonnánk; annál fogva nagy valószínűséggel következik, hogy ama tátongó űrt, melyet az okosság isten s ember közt felfedez a szellemi világban, az embert lelkileg meghaladó lények töltsék be; ha vannak lélek nélküli testek, úgy lehetnek test nélküli lelkek, a mint vannak testtel összekötött lelkek: úgy lehetnek testtel össze nem kötött lelkek is.

Ámde nekünk por hüvelyben sátorozó lényeknek a szellemi világ ama lakosaival természetes érülködésünk nincs, s nem lehet, a teremtetőtől külön kimért életköre lévén úgy a látható, mint a láthatlan világnak, mely állitmány kétségbe vonásával a teremtettségi zavar mellett szólának, s így képtelenséget vitatnánk; mi több, még a természeti világ igen messze lévő részeivel sincs, nem lehet érülködésünk; hihetően a napban, s többi égi testekben is laknak lelkes lények, kik mint az ember porhüvelyhez köttetvék, és így a természeti világ kiegészítő részei, és még sem tudunk legkevesebbet is felőlük, annál kevesebbet tudhatunk tehát egy másik, t. i. a szellemi lakóiról valamit.

Minket azonban nem a középlények létezése, hanem azok közt a gonosz lelkeknek reánk hatása felőli bibliai tanítás nyugtalaníthat, mert kétségenkívül van az, hogy a gonosz szellemekről szóló tan, bár az ázsiai bölcsészekedtől terjedt el a föld egyéb népeire, s bevette magát a pogány népek regés hittanába, bevette a zsidók szentkönyvébe annyira, hogy midőn a szent látnokok gondolkoztak s irtak gondolataikat középlényekről fogalom nélkül szavakba sem birták öltöztetni: mindazáltal a mi nagy mesterünk Jézus a gonosz lelkek létezése, s ezeknek az erkölcsi világban mutatkozó dúló hatalma felől úgy nyilatkozik, mint oly hittani igazságról, melyet kétségbe sem lehet vonni, s az igazság elferdítése nélkül másképp értelmezni lehetne, p. o. az ördög konkolyt hint Mat. 13. 36—39. Simon a sátán kíván megrostálni téged Luk. 22. 31., az én nevem által ördögöket űztök Mark. 16. 17., az örök tűz készített az ördögnek Mat. 25. 41., sat.

Ámde felednünk nem kell, miszerint 1) a keleti költészet nyelve nélkül beszélni nem tudott szent írók, annak a fogalomnak, mely isten országával egyenesen ellentétben áll, kifejezésére másnemű szavakkal élni nem tudtak, hanem csak azokkal, melyek egyenesen a költészet szótárában valónak feltalálhatók, a világosság ellentéte a sötétség, kegyességi gonoszság, erkölcsiségi bűn, szereteti ármány sat. ily ellentételekben állt már elő isten után ördög, isten országa után az ördög országa, mely értelem szerint a sátán, s annak országa elnevezése alatt mást nem érthetünk, mint azt a szellemi ellenhatást, mely a messiás országának tér s időbeni előállása ellen fellépett s működött; hogy ez ellenhatás megismerésének az ördög és semmi egyéb

csak a fentidézett sz. irati helyekben előjövő képes előterjesztés is igazolja: ördög és konkoly sátán és rosta; öröktűz sat. konkoly: álltudományt, rosztat: bírálatot; öröktűz: veszedelmet jelentvén. 2) Angyal és ördög szent könyvünkben mit jelentsenek az illető helyekből értelmezés által ki lehet venni, a nélkül, hogy azokat mindenkor személy alakban lenne szükség képzelniünk, például. a) Angyal vagy szószerint követ a szélvész villámát. Solt. 78, 49. és 104, 3. 4. Isten küldi a természeti csapásokat mint követeket a földre, és ezek eljönnek. A Jób 38, 7. verse: „hol voltak mikor a földet fundálnám, mikor az istennek minden fiai örvendeznének“ nem vitethetik egyedül az angyalokra, mert isten fiainak Hesiód nevezi a csillagokat, és így ezek is mondathatnak örvendezni; az isten fiainak örvendezése jelentheti azt is, mit Mózes így ad elő: Megtekinté Isten mind azt a mit teremtett és imé az mind jó vala. (Móz. 1, 31. az az örült Isten az ő munkáin, ez örvendezést a keleti mérész költészet általvitte a munkákra s ezeknek is örvendezést tulajdonít, például: „a mezőknek minden fáí kézzel tapsolnak. Esa. 55, 12.“ Angyalok a jó s kegyes emberek, megtetszik a Mát. 13, 39. és 25, 31. helyekből, hol az angyaloknak az utolsó ítéleten megjelenések taníttatik, t. i. ítélmi a legtisztább lelkiismeretű emberek választatnak meg mindenkor, ide céloz a vének tanácsa is a 24 vénnek, kik alatt neveztetik az anyaszentegyház, mely szám tökéletességet jelent Jel. 4, 4. továbbá Lót a sodomabéliek ellen angyalok által védelmeztetett I. Moz. 19. Pétert a tömlöcből angyal szabadítja ki Csel. 12, 7. természetes, hogy ezek az angyalok emberek voltak, mert a mit egy okos, erős bátor ember végbe vihet, mi szükség volna annak művét angyalnak tulajdonítani; abból hogy az angyalok isteni tisztelete tiltatik Kol. 2, 18. Jel. 22, 9. látszik, hogy azok emberek lehettek, mert ki van a törvényben mondva, hogy „egyedül Istent imádjad.“ Péter egybegyült barátai, midőn ő zörgetett az ajtón, azt vélték hogy az ő angyala volna Csel. 12, itt égi angyal hívésére nincs ok, mivel Péter egyik másik barátja előre beszaladhatott az öröm hírrel: „itt jön Péter.“ Angyal a tudós ember, hogyan vizsgálgatnák az angyalok Isten műveit, mint a mely egyik örökös foglalkozásuknak emlittetik meg, ha csak itt tudós embert fel nem veszünk; mert a világ vizsgálatához nem üres szemlélődés, hanem csillagászati vegytani műszerek

experimentálások szükségeltetnek. b) Ördög, annyi mint áruló ellenkező. Állt a sátán Jósua főpap jobb keze felől, hogy a fogságbeli nép hazatérését megakadályozhatná Luk. 3, 1. az a sátán kétségkívül a zsidó nép ellensége volt, valamelyik a fő emberek közül. Az ördög jelenti a hazugot, gyilkost, az ördög eleitől fogva emberördöklő volt, hazug és hazugságnak atyja Ján. 8, 44. jelenti a bűn azon erejét, mely az embert megöli, „az ördögnél volt a halál birodalma“ Zsid. 2, 14. a koporsókban, vagy sziklaüregekben lakó kegyetlen emberek ördögösöknek neveztetnek. Mát. 8, 28. jelenti az ördögös a beteget például Mát. 17, 14. mondja az apa: az én fiam nyavalyásul gyötrettetik, mert gyakorta esik a tűzbe, gyakorta a vízbe, ez lehetett nyavalyatörés, melynek gyógyítására bőjt kellett az az mértékletes életrend. János ki az ördögösségekről legkevesebbet beszél evangéliomában, világosan mondja Krisztusról 6. rész 2. v. „követi vala Jézust sok nép, mivel láták az ő csodatételeit, melyeket cselekvék a betegekkel“; az ördögösséget tehát betegségnek nevezi, mert ezt is meggyógyította. Közönségesen bevett vélemény lévén az, hogy minden rosszat, bűnt, betegséget, az ördög okozza; természetesen kellett annak megadni, hogy mikor az ördögös meggyógyított az ur által, e meggyógyítást az ördög kiűzésének nevezték; e szerint a testi meggyógyítás a betegre nézve egyszersmind szellemi kigyógyulás is volt; mert betegségben a lélek is szenved s a testi kiépülést is maga után hozza, magok a betegek is ily meggyőződésben voltak, mint a Mát. 8, 28—32. helyből megtetszik, melyet másképen nem, hanem csak úgy lehet megérteni, ha felvesszük, hogy a betegek az ördög bosszuallásától félve szaladtak a nyájörök felé, s elrettentik futás által a disznók seregét annyira, hogy ezek a hegy alatt elterülő tóba zuhantak. Sőt lehetett az ördögösség egy különös s rendes neme a betegségnek, hasonló a hidegleléshez, melyben szintugy sokszor félre beszél a szenvedő; egyik nyavalya kihál s másik támad, amaz eltűnt, s előállt a himlő. Jelenti végre a világistenét 2. Kor. 4, 4. az az a világ szerelme iránti ellenállhatatlan kedvet, hajlamot a bűnre, törvénnyel ellenkező testi gyönyört, melylyel a világ kínálkozik.

A demonologia a bibliában egy bevégzetlen tárgy, mindenféle apróságos dolgokat feljegyzett a biblia a sátánról, és a mi legfőbb azt hagyta ki, t. i. okát adni annak, hogyan sü-

lyedt le a jó angyal sátánná, s ez állapotot mivel érdemlette ki? A keresztyén vallás előállítására nem is szükségeltetett az angyalok munkálkodása, hanem ha népszerűbbé tette azt; egy zsidó, egy pogány nehezen fogadja vala el az új tudományt, ha nem lát vala benne felsőbb erejű lelkeket, s annál inkább ragaszkodék pedig hozzá, mert őrző angyalokat is látott benne, mely a hajdankoriak előtt kedvenc eszme vala. Plátó (de republica I. 10.) Seneca (ep. 110.) szerint, minden embernek külön őrangyala vagyon. De ellenkezik is Istennek Jézus által kijelentett tökéletes joságával, hogy holott a bűnös embereknek váltságot készített szent fia által: az elesett angyalokat kárhozatra hagyta volna 2. Pét. 2, 4. Jud. 6. hogy sorsuk legyen örök tűz. Mát. 25, 41. káros az erkölcsiségre nézve is a sátán befolyásának hívése, mert a bűnös ember könnyen kimentheti magát azon okoskodással, hogy ő nem tehet bűnös voltáról, mert az ördög őt elfoglalta, annál fogva nem is fog törekedni bűnei elhagyására, mert ugymond hasztalan rázná le magáról a bűn terhét, ha egyszer a sátán őt elhagyni nem akarja.

Az angyalokra mint szolgákra Istennek szüksége nincs, mert dicsőséges volta felől kicsinylőleg vélekednénk, ha őt szolgállekek seregétől körülvétetve képzelnők; a napkeleti bölcsek e fogalmat természetesen köthették isten nagyságos voltahoz, mert hiszen az ő fejedelmeik a szolgák sok ezreiben tüntették elő nagy méltóságukat, s e költői felfogás megtestesítve átvitetett az isten dicső voltának kiabrázolására. Nyugot az ő prózai eszméinek nem ad keleti csillogó köntöst, alanyi gondolatait megfelelő tárgyilagossá köntösbe szereti öltöztetni; innen a középlények s azok befolyását kifejező nagy szavak, költői kifejezések alatt, rendszerint többet keres; mint mennyit találhat valósággal, s azon veszi magát észre, hogy gondolatai tárházába oly tanok is befészkelődtek, melyek csak a hitregék szekrényébe valók. Volt s fájdalom ma is van népünknek oly rétege, mely a tudomány kulcsát nem birván, a szellemeknek emberekre hatását, gyakran veszélyes befolyását feltétlenül hiszi, s a szellemi világ ama varázslat s boszorkányság seprőjén száguldozó félelmes lakóit titkon rettegi; annakokáért „ideje nekünk immár az álomból felserkennünk, mert közelebb van hozzánk az idvesség mint mikor hinni kezdtünk“ (Róm. 13, 11) férfiakká lettünk az ismertetben, tejjnek italával többé nem táplálkozhatunk.

A szorongatott lelkek megnyugtatóására elégséges emlékezetbe idézni: 1. Ján. 3, 8. Jézus azért jött, hogy az ördög cselekedeteit elrontsa, s ez „bevégzett tény“, a sátán mint villámlás lehullt az égről Luk. 10, 18, s itt a földön is országa leomlott örökre Zsid. 2, 14.

A keresztyén bölcsészet derengő fényét elhintvén a pogány világra is, fokozatosan a bálványozó népek közt is megszűntek az ördögüzések, megnémultak a jósintézetek (orakulumok). Miért némultak pedig el nyomban Krisztus eljövetele után? e kérdésre Plutarchnál ily feleletet találunk: a démonok is, kik ama jósintézeteket vezették, halandók, meghaltak tehát azok is, mint egykor Pana isten, s nem volt többé ki vezesse azokat. Közállítás szerint Krisztus eljövetelével jósok többé sehol sem mutatkoztak, erőt vett a világosodás a setétségen, s betelt a próféta szava nem csak Izráelre, de minden népekre nézve Mik. 5, 12: kivesztem a jövőmondókat és szemfényvesztőid nem lesznek többé.

Maklári Pap Lajos,

EGYHÁZI KÖLTÉSZET.

Reggeli ima.

Atyám, jó Isten! szép napod világát,
Ki fölhozád földünkre ujjalag,
Hogy izzé messze a vak éj homályát:
Mely szó érhesse föl jószágodat?!

Ezer veszély leselkedett utánam
Az elmúlt éj sötét szakában is:
De egy sem árthatott, bizton nyugodtam —
Te lévén, jó Atyám, védő paizs.

És nem csak engem őrzött meg kegyelmed,
Megőrzé szívem minden kedvesét:
Szülőt, testvért, rokont s jó-ismerőket,
Kiktől nyer édet s bájt a földi lét.

Mit adjak ennyi jóságért Tenéked :
 Hisz' a' mim van, tőled van mindenem!
 A hálás sziv — mondád — tetsző Előtted:
 Fogadd hát íme hálátelt szivem'.

Fogadd sajátodul azt, hadd lakozzék
 Szent Lelked abban és a szűz erény,
 S érzelmein zománcként tündököljék
 A Szeretet, a Hit és a Remény!

Atyám! az ember jóságod s kegyelmed'
 Csak egy percig se nélkülözheti:
 Buzgón könyörgök: e napon is add meg
 Mindazt, mi éltem' boldoggá teszi.

Bőséget lelki, testi áldásidnak
 Áraszd reám ma is jó Istenem!
 És légy megáldó atyjok mindazoknak,
 Kiket hozzám csatol szent érzelem.

Tégy így, s midőn majd homlokán a bérnek
 Leáldozand a végső napsugár:
 Fölguyjtom újra oltárát szivemnek,
 S hálája Hozzád, a mennyekre száll!

Estveli ima.

A nap leáldozott: sötét lepellel
 Borít az éj be völgyet, tért, tetőt:
 Engedj, Atyám! most is buzgó kebellem
 Borulni arcra zsámolyod előtt;

Engedj — habár erőtelen szavakban
 Hálát rebegni szent jóságodért,
 Mely a lefolyt nap mindenik szakában
 Védangyalomként szüntelen kísért.

Ki őrzé éltemet ma is veszélytől,
 Mely minden lépten környékezhetett,
 Lelkem nyugalmát rágalom mérgétől,
 S bántalmak és bu ellen szívemet?

Te oh Isten, ki fönnrül, a magasból
Intézed bölcs kezekkel sorsomat,
Rengő bölcsőm első szelid álmától
A síréig, mely majd végnyugtót ad!

Kinek volt éber gondja kedvesimre,
Kik e földön legdrágábbak nekem;
Ki hinte áldást kedves életökre
Ma is, hogy az derült s boldog legyen?

Te oh Atyám, te szeretetnek Atyja,
Ki szívem érzelmit jól ismered,
S tudod, hogy az szerett'ivel megosztja
Mit rájok mérsz: a bút és örömet!

Ki volt ma is segítézőm a jóban,
Erény utján vezérem s gyámolom?
A bűn ha jött kísértő csáb-alakban;
Erőt ki nyújtott ellenállanom?

Te oh legtisztább lény, ki szent gyönyörrel
Nézed a pornak gyöngye gyermekét,
Midőn az, égre függesztett szemekkel,
Szerencse s kéj helyett választ erényt?

Atyám! forró hálával égni szívem
Jóságodért nem szűnend meg soha,
Hozzád ragaszkodand az mindig híven,
S Te léssz reménye, üdve, vígasza.

Csak oh Lelked kegyét egész életemben
Ne vond Te is meg tőlem oh Atyám!
Az hadd kísérjen minden lépteimben
S boruljon mint védő paizs reám.

Az álljon őrt ez éjjel is fölöttem:
Hadd legyen álmom édes és nyugott,
S fölébredvén, — örömmel üdvözöljem
Mit rám deríteni fogsz: a szép napot!

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFÖK.

A FRANCIA (KONZULI) PROTESTÁNS EGYHÁZSZERVEZET.

Midőn 1802-ik évben a francia állam, egy — a pápával kötött konkordátuma által a római kath. vallás nyilvános gyakorlatát megszentesíté: ugyanekkor annak szükségét is kifejezte, hogy a két milliónál többre menő franciák által vallott protestáns vallást is elismerje és rendezze.

E végre a konzuli kormány, a súlyos időviszonyok- s az akkori törvényhozás szabályainál uralkodott sietség parancsolta gonddal vizsgálgatá a francia reformátusok szokásait, s egyház kormányzatuknak, különösen a gallik á n a k o n f e s s z i ó n a k *) jellemző alakulását ; és mig ezen alább előadott pontokat, saját jogaikkal s a pillanat igényeivel egyesíté: azon kölesönös viszonyokat, melyek a prot. egyház és közte életbe léphetének, egy alkotó törvény által e következő 32. cikkben rendelte.

TÖRVÉNY A X. ÉV 18. GERMINALJÁBÓL.

Alkotó törvénycikk a protestáns vallásról nézve.

I. SZAKASZ.

KÖZÖNSÉGES HATÁROZATOK AZ ÖSSZES PROTESTÁNS VALLÁSRA NÉZVE.

1. Senki, a ki nem született francia, e honban vallásos foglalkozásokat nem teljesíthet.

2. Sem a prot. egyház, sem annak szolgálai, külhoni hatalommal vagy tekintélyvel, összeköttetésben nem lehetnek.

*) Lásd Révész Imre. „Egyház alkotmány almpelvei“ 1856. 93 — 99. lapokon

3. A papok, általában a különböző prot. hitvallás minden lelkészei, isteni tiszteletük tartása alkalmával a francia állam és konzul boldogságáért tartoznak könyörögni és nyilvános könyörgést tartani.

4. Semmi dogmai határozat, a vallás vagy bármi más címe alatt, vagy a nevelés tárgyában semmi formula nyilvánossá nem tétethetik, míg a kormány annak közzétételét jóvá nem hagyta.

5. Épen oly kevésbé találhat helyet ezen jóváhagyás nélkül az egyházi bevett rendtartás változtatása.

6. Az államtanács rendelkezik a lelkészeknek mindazon viselkedásai fölött, melyek közöttük netalán támadhatnának.

7. A papok fizetéséről az egyháztanács fog gondoskodni, úgy mindazáltal, hogy azon javak, melyeket az egyház bir és a szolgálatból szokásban levő vagy ajánlott jövedelem hozzá hajtassék be.

8. A róm. kath. vallás alkotó törvényeiknek határozatai — az alapítványok szabadsága és a javadalmak természete iránt — érvényesek a prot. egyházra nézve is.

9. Az ágostai hitvallást követő lelkészek kiképzésére keleti Frankhonban két akadémia vagy szeminárium szolgáljon.

10. A reform. egyházak lelkészeinek kiképzésére Genfben (később Montaubanban) egy akadémia vagy szeminárium szolgáljon.

11. A tanárok, mindenik akadémiában vagy szemináriumban az első konzul által neveztetnek ki.

12. Az ágost. hitvallást követő egyháznak papjává senki sem választathatik, a ki ezen hitvallás lelkészeinek kiképezésére szolgáló valamelyik szemináriumban meghatározott ideig nem tanult, és oly bizonyítványt nem mutathat elő, mely az ő tanulási idejét, képességét, jó erkölceit, illő formában elő nem terjeszti.

13. A reform. egyház papjává senki sem választathatik, a ki a genfi szemináriumban nem tanult, és a főnebbi törvényeikkben megnevezett bizonyítványt nem mutathat elő.

14. A szeminárium belső felügyelete és kormányzata a tanárok minősége és száma, a tanfolyam és tantárgy, mint szinte a tanulási idő, erkölcsök- és képességi bizonyítvány formája felőli határozatok a kormánytól erősíttetnek meg.

II. SZAKASZ.

A REFORMÁLT EGYHÁZAKRÓL.

I. RÉSZ.

Ezen egyházak elintézéséről általában.

15. A frankhoni reform. egyházaknak papjaik, helybeli tanácsaik, és zsinataik vagynak.

16. E nemű hitvallásból 6000 lélek egy egyháztanácsot alapít.
 17. Öt egyháztanács képez egy zsinati megyét.

II. RÉSZ.

A papokról és helybeli tanácsról.

18. Mindenik egyháznak tanácsa részint azon papokból áll, kik azon egyházban szolgálnak; részint vénekből vagy azon világiakból, kik a legtöbbet adózó polgárok közül választatnak. Ezen notabilitások száma nem lehet haton alól, és tizenkettőn felül.

19. Az egyháztanács papjainak vagy lelkészeinek száma a kormány jóváhagyása nélkül nem szaporíthatatik.

20. A tanácsok ügyelnek az egyházi rendtartás (agenda) épségben tartására, az egyházi javak kezelésére és a jótékony alamiználkodásra.

21. A tanácsok gyűlését a pap vezeti; a hol pedig többen vagynak, ott a legidősebb pap elnököl. A vének vagy notabilitások közül egy viseli a titkári hivatalt.

22. A tanácsoknak szabályszerű gyűlései, az eddigi szokás által meghatározott napokon tartatnak. Rendkívüli gyűlés az alprefekt vagy ennek távollétében a Maire engedelmével nélkül nem tartathatik.

23. A tanács véneinek fele minden két évben megújíttatik. Ekkor a hivatalt viselő vének, a reform. családfőkből, vagy a gyülekezet legtöbbet adózó polgárai közül, a rendes számra kiegészítik magokat. A kilépő vének ismét választhatók.

24. Azon egyházban hol még nincs, alakulhat egy tanács. A tagok, 25 legtöbbet adózó polgárok gyűlésében választatnak, kiknek egybejövetele azonban, csak a prefekt, vagy alprefekt megegyezésével s jelenlétében történhetik meg.

25. A papok hivataluktól el nem mozdíthatatnak, a nélkül, hogy elmozdításuknak indoka a kormánynak be ne jelentetnék, mely is azt vagy jóváhagyja, vagy el nem fogadja.

26. Halálozás, önkénytes lemondás, vagy jóváhagyott elmozdítás esetében, választ az egyháztanács a 18. törvényeikk szerint meghatározott gyűlésben, szavazattöbbséggel új lelkészt.

A választási oklevél a kultusz ügyekkel megbízott államtanács által megerősítés végett az első konzul elé terjesztetik.

Csak ezen megerősítés után léphet hivatalba a pap, miután egy — a katolikus lelkészekről is megkivánt ugyanazon esküt a prefekt kezébe letett.

27. Minden hivatalban levőknek meg kell előlegesen erősítettetve lenniök.

28. Semmiféle egyház sem terjeszkedhetik egyik departementből a másikba.

III. RÉSZ.

A szinodusokról.

29. Szinodus képeztetik, ha mindenik egyház egy papot, és egy vénet vagy notabilitást küld.

30. A szinodusok öröködnék mind a fölött, a mi az isteni tisztelet ünnepélyességét, a szent tannak hirdetését és az egyházi ügyek kormányzatát illeti. Minden innen eredt határozatok — bármineműek legyenek azok — a kormány megerősítése alá tartoznak.

31. Szinodusok a kormány engedélye nélkül egybe nem gyülehetnek. A kultusz ügyekkel megbízott államtanácsnak a főnnforgó tárgyak felől folytonos és részletes tudósítás adatik. A gyűlés a prefekt vagy az alprefekt jelenlétében tartatik; s egy jegyzőkönyvi kivonat a tanácskozmányok felől a prefekt által a főnebbi államtanácsához küldetik, mely arról a kormányt rövid idő alatt értesíti.

32. Egy szinodus gyűlése sem tarthat hat napnál tovább.

RÉSZLETESEBB SZABÁLYOK.

I. A PAPOKRÓL.

Két theologiai fakultás nyílt azon ifju emberek számára, kik magukat egyházi hivatalra határozzák: az egyik Montaubanban, a másik Straszburgban.

Montauban, mely 1560 óta egy theologiai tanintézet birtokában volt, Napoleonnak köszöni kitűnő akadémiárai emeltetését; melyre is a legelső alap 1809-ben tétetett le. Ezen jeles tanintézet, egy többoldalu, tágkörű, s minden időben lényegesen atyai oktatást adott és ad. Dicsőíttetik különösen hatalmas és igazhitű hittana által a szerény dr. Encontre-nak, azon tudósnak, kit Montauban szerencséjének tartott a Montpellieri tudományok fakultásától magának megnyerni, hogy kebelében Frankhon első theologiai tanszékét fölállítsa.

A strasburgi szeminárium főképen az ágostai hitvallást követő lelkészek kiképzésére van rendelve. Össze van ezzel kötötve egy francia auditorium, oly célból: hogy az ifju tanulók ottan kellő ismeretet szerezhessenek maguknak a német nyelv- és irodalommal, vallásos viszonybani biztossá tevésére.

Miután az egyházi hivatalra lépő ifjak otthon vagy nyilvános iskolákban, maguknak a szükséges ismereteket megszerezték, hogy

bölcseleti fokot (baccalaureus philosophicus) nyerhessenek: egy a theologiai fakultással összekötött bölcseleti tanfolyamhoz küldetnek. Itt további előkészületi tudományoknak szentelik magukat, mely tanok a filozófiára, matematikára, felsőbb latin nyelvre, remek görög irodalomra, és héber nyelvre terjednek ki. Ezekre közönségesen két évi tanulás kívántatik.

Ennek bevégeztével, a tanuló érettségi vizsgát ad, s csak azután bocsáttatik a theologiai tanfolyamhoz. Itt három négy év alatt a hit- és erkölestanból, kritikából, apologétikából, ekszegezisből, egyháztörténelemből s héber nyelvből hallgat leckéket. A tanulónak minden év végén vizsgálatot kell adni, mely az ő továbbhaladását vagy visszamarasztását eldönti; ezen kívül tanulmányai folytában az egyházi szónoklatban is gyakorolja magát, 6 feladott szövegről predikációknak fogalmazásában és elszavalásában, melyek a tanulótraktustól és a tanártól bíraltatnak meg. A harmadik év végén a tanuló utolsó próbatételére kiállhat, mit azzal kezd meg, hogy hittani fokot (baccalaureus theologicus) nyer.

Hogy pedig ezt elérhesse a tanuló, bizonyos tételeket ad könyomás alá, melyeket ő nyilvánosan védelmez, a vele rokonpályájú más tanulónak, vagy tanárának vagy bármely idegennek — ki e vitában részt venni kíván — ellenvetései ellen. Ezután mindjárt a tanulónak egy predikációt kell négy nap alatt elkészíteni és beadni; végül pedig bizonyos föladott themáról, zárt ajtónál, hat óra alatt egy munkát kell írni. — Ezen vizsgálat bevégezése után ő a facultástól képeségi bizonyítványt nyer, és a szent szónoklati hivatal kijelöltje (candidat) lesz. Ha 25-ik évét elérte, és ez alatt elegendő erkölcsi biztosságot adott, akkor fölszenteltethetik.

A fölszentelés által a kijelölt ily címet nyer: „szent evangyéliom szolgája“ (ministre du saint évangile) és felhatalmaztatik, hogy az evangyéliomot mindenütt — hová őtet az Ur elhivandja — prédikálja, s a sákramentumokat a reform. egyház hite és szokása szerint osztogassa. A lelkész akkor lesz pap (pasteur), ha valamely egyházba meghívatik, és nyájának vezetésével megbizatik. — Ezen meghívás valamely egyház nevében adatik, és a választás a törvényes formák szerint (18. 26. t. c.) az egyháztanács által történik. A választás eredménye a kultuszbeli államtanács megerősítése alá bocsáttatik; az ünnepélyes beiktatási szertartás (cérémonie d' installation) a papot egyházközösségének általadja.

II. A VÉNEKRŐL.

Kalvin volt az, ki a véneknek azon helyzetet adta, melyet ők három század óta elfoglaltak. A böles reformátor ugyanis az egyházi fegyelemnek nagy nyomatékot kívánt adni, miután ő azt oly testületnek tekintélyére s példájára bízta, melyeket a legérdemesebb s legtisztéletreméltóbb világiak közül választatott. A X-ik év 18-ik Germináljáróli törvény a véneket szintén megtartotta; a külső egyházkormányzatban nekik tetemes befolyást adott; választásukat mindazáltal a birtoknak bizonyos feltételeihez kötötte, melyeket inkább az igazgató s mint a vallás tekintélyére nézve értett; és az ő hivatalukat szembetűnőleg a kormányzati ügyekre szorította.

A vének általában a hivatalt viselő, tudományos, és fensőbb kereskedelmi osztályból választatnak: hogy befolyásuk s jelenlétük mintegy biztosítsa az egyházkormányzatnak, amaz ítéletérettséget, ügyismeretet s tanácskozmányi higgadságot, mely azt a hirtelenkedéstől megóvjá, s a vallásos momentumoknak tiszteletteljes állandósági jellemet adjon. Ezen előjáróságra különösen az egyház pénzügyi érdekei, s a helyi szükségek miatt a távoli igazgatósággal előforduló gyakori érintkezések vagynak bizva.

Kötelességek — Isten előtti felelősségre emlékezve — az egyház fogyasztásait gondosan kifürkészni és a vallásos eszmék minden mozzanataira kegyes lélekkel ügyelni, hogy azoknak jó irányt adjanak. E végre rájuk van bízva az egyházi rendtartás épségben tartása fölött őrködni, és a vallásnak illendő méltóságát fenntartani olyképen: hogy ők adjanak példát a nyilvános isteni tiszteletnek folytonos és buzgó gyakorlásában. Végre ők a nyilvános oktatásnak született pártfogói, mely munkás és hatályos befolyást a helyhatóság féltékenysége tőlök minden időben irigylett és irigyel.

III. A DÉKÁNOKRŐL vagy ALAMIZSNAGONDNOKOKRŐL.

Az alkotó törvény nem ismeré ugyan el a dékánság fenállását: mindazáltal míg azt a reform. egyház mindazon pontokban megtarja, melyek azt közvetlenül el nem törlik, ezen intézményt hallgatólag ő is mintegy megerősíti.

A dékánok napjainkban is, szintén mint az ősegyház első idejében, az alamizsnának a szegények közötti kiosztásával bizattak meg. (Csel. VI.)

Ezen apostoli szokás nyomán a francia reform. egyház első alakulásától fogva, dékánoknak olyan világiakat választanak, kiknek külviláguk tiszteletreméltó helyzetet szerez, és a kik kegyességek

s adakozási hajlamuk által a munkás szeretet gyakorlására alkalmasok. Választásuk egyhangu szavazattal történik, s éltök egész idejéig tart. Beiktatásuk vallásos ünnepélylyel megyen véghez, mint a vénékéi.

A dékánssággal egybekötött foglalkozások nem kevésbé fáradsztók; nagy buzgalmat, eszélyességet és állhatatosságot igényelnek. — Ők forgolódnak az egyháztanácsra bízott kegyadományok átvételében és kiosztásában; ezenkívül a dékán kötelessége a szegény sötét hajlékát gyakran meglátogatni; helyzetének szomorú viszonyaiba behatni, panaszait, sőt gyakran még igaztalan szemrehányásait is kihallgatni. Ő beszél az ügyefogyottak ügyében az egyháztanács előtt, mely a rendelete alatt álló eszközöket hozzá utasítja. — Azon helyzet tehát, melyet a dékán az egyház ügyeiben elfoglal, az erkölcsiség és kegyesség fentartására nézve igen jótékony befolyásu; és bizonyára sajnálni lehet: hogy az alkotó törvény ezen tiszteletre méltó intézmény jogait és hivatalkörét csak hallgatással ismeré vala el.

IV. A KONZISZTORIUMOKRÓL.

Azon egyházi szokások szerint, melyek a reformáció óta Frankhonban főállanak és napjainkig tekintélyben maradtak, a konzisztoriumok munkássága, melylyel a törvényt egyrésről szabályozza, anélkül mindazáltal, hogy e miatt annak főállását eltörölje, a papok vénék és dékánok gyűlése által van körülírva. (16. t. c.)

V. A ZSINATOKRÓL.

Hogy a kegyesség és fölvilágosodás kijelentett biztosítékai alatt, legalkalmasabb elemekkel a vallásos társulatot különböző érdekeiben képviselje, felügyel az egyháztanács kormány az egyházak segédforrásaira, terjeszti a nevelést; őrzi az isteni tisztelet ős formáit és méltóságát, és kiszolgáltatja, egy inkább szokásos mint törvényszerűleg parancsolt egyházi fegyelemnek azon törvényeit, melyek nem annyira a hatalom vas akarata, mint inkább a pillanat szükségessége által rendeltetnek. Minden egyháztanácsu egyház tehát maga magát igazgatja (autonom) függetlenül a nagy vallási társulattól.

Az alkotó törvény azonban előre belátta, hogy az egyház ezen egyenkinti s elkülönített állapotában szükségképen kell lenni oly központonak, mely felé az egész gravitáljon; és e végre rendelte a zsinatok intézményét (17. t. c. — 3. r. 29—32. t. c. c.).

VILÁGOSÍTÁSUL

RÉGIBB ÉS UJABB SZERVEZET.

A régi egyházszervezeti rendszer, Frankhonban az egyházi jog-eljárásnak négy hierarchiai helyzetet adott, ugmint: a konzisz-

toriumokat, kollokviumokat, tartományi zsinatot és nemzeti zsinatot.

A konzisztoriumok a papokkal, vénekkel és dékánokkal együtt, saját egyházukban a fegyelemre és rendtartásra ügyeltek; kimondották a botrányos bűnösökre a sz. vacsorától kirekesztést (excommunicatio), az ügyefogyottak segélyezése körül munkásan foglalkozának. Egy egyháznak sem volt elsőbbsége vagy fölénye a másik fölött.

A kollokviumok (colloques) több egyházak összegyűlt konzisztoriuma által alakittatának. Ezek évenként kétszer, háromszor, négyszer egybegyűltek, s mind a felől tanácskozáznak, a mit az egyházak java célszerűleg kívánt. A lelkészek ezenkívül az Isten ígését is hirdették, hogy kiki láthassa, mely igen vizsgálták, s mennyire igazán fejtegették ők a szent írást. — Végre egyházbüntetési joguk (censura) volt a papok és vének fölött.

A kollokviumok fölött állottak a tartományi zsinatok, hová mindenik konzisztorium egy papot egy vénnel küldött. Ezek ügyeltek kerületbeli egyházuknak kül- és bel érdekeire; és az előforduló esetben, a papok vének és dékánok elmozdítását kimondották.

A nemzeti zsinatot évenként egyszer vagy kétszer az erre rendelt városokban tartották. Ez a tartományi zsinatok követőiből alkottatott, kik emlékirataikat elhozták. Ezen ünnepélyes összejövetel, az egyház fő-fő kérdései felől, legfelsőbb törvényt székileg döntött; a hitvallás és az egyetemes egyházi rendtartás (agenda) biztonsága reá vala bízva. A követek soha sem váltak el egymástól anélkül, hogy a szentvacsorávali élést egyesség jeléül, ünnepélyesen meg ne üljék.

A X-ik év törvényadója az ügyeket ezen állásban találta, hanem azon fontos változásokat tett.

Az előbbi konzisztóriumnak minden egyes egyháznál a mai egyháztanács osztály (consistoires sectionnaires) vagy konvent (12. t. c.) felel meg, anélkül hogy főnállását a törvény elismerte volna.

A X-ik törvény general konzisztoriuma (16. t. c.) megfelelt a régi szokás kollokviumainak.

A szinodusok helyzetőkben a törvény által körülbelől meghagyattak (17. t. c.). Nevöket megtartották, intézkedésük világosan meg van határozva; munkakörük tisztán körülírva, kétféle tárgyat foglal magában: vallási és kormányzati ügyet. A szinodus e

szerint mindarról rendelkezik, a mi a kultuszt és szent tant illeti: mint szintén az egyházi ügyek kormányzatáról is.

Egy törvénycikk pedig (31. t. c.) azt kívánja, [hogy a sinodusok csak a kormány engedelmével gyűljenek egybe. E törvény kihirdetése óta mindazáltal ezen engedélyért nem folyamodtak; a honnan sinodus gyűlés még eddig nem is tartatott.

A régi nemzeti zsinat helyébe a törvényben semmi más annak megfelelő nem találkozik. Hanem az 5. törvénycikk a régi egyházi rendtartást a maga erejében föntartja, a jog azonban ennek megváltoztatására el van ismerve, hanem természetesen a főnebbi kormány beleegyezésének föltétele alatt, mely engedély erre nézve eddig még szinten nem kérés.

Filep Mihály,

geleji lelkipásztor.

BEITRÄGE

zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen. *)

4. Körmendi György. Symbolum: Solvit mea debita Christus. 2 Corinth. 4. 11. Semper enim nos, qui vivimus, morti tradimur propter Jesum, ut etiam vita Jesu manifesta fiat in carne nostra mortali. etc. etc.

Venerabili Charissimo ac Doctissimo Viro Domino Johanni Lavatero, in Collegio Carolino Sanioris Philosophiae Professori acutissimo, honoris amoris, amicitiaeque nunquam emoriturae causa proposuit Georgius Körmendi M. E. R. Vet Barsiensis in Comitatu Barsiensi sitae (quae R. D. Seniori in dicto Comitatu residenti paret, et Superintendentem admodum R. ac Charissimum Dominum. Ecclesiarum cis et ultra Danubium sitarum veneratur). Hic praefatus G. Körmendi anno 1674 die 10. Febr. penes mandatum Archiepiscopi, tamquam locumtenentis per Hungariam a Fisco Regio citatus est ad diem 5 futuri mensis Martii Posonium, ubi comparuit et tristissimam sententiam condemnatoriam nempe capitis amissionem et bonorum confiscationem 4 die April. cum aliis audivit. Sicq. a 4 April. ad 28 Maji in aresto detentus. Tunc autem, scilicet: 28 Maji ad 6 Junii carceri inclusus, unde eodem 6 Junii die eductus currui imponitur, et in fortalitium Leopoldopolim ducitur, ubi varia afflictionum genera perferre digno

*) Folytatás. L. 1863. 158—163. l.

animo cogitur, usque ad diem 28 mensis Martis anni 1675. Tunc iterum curru imponitur et Sotviennam ducitur. Hinc pedes cogitur ire usque in Italiam signanter Neapolim. Ubi abrasis crinibus et barba locatus est in Triremem Sanctus Januarius vocatam, ex qua volente ita Deo, libertati vindicatus est per Illustrissimum Dominum, Dom. Michaellem Adrianum Ruyterum Navalis Hollandicae expeditionis Archithalassarchum 11 die Februarii Anni 1676. Nunc vero dum ageret aetatis suae annum supra quadraginta septimum, pro Testimonio Nominis Jesu, salvatoris sui dulcissimi ejusque veritate integerrima, Exul. Tiguri.

5. Komáromi István. Jeremia cap. X. v. 23. 24. 25. — Novi Jehova, non esse penes hominem viam ipsius, non esse penes virum ambulantiem vel dirigere gressum suum. Castiga me Dne, verum tamen modice; ne castiges in ira tua, ut non comminuas me. Effunde excarescentiam tuam in eas gentes quae non agnoscunt te, et super familias quae nomen tuum non invocant: Nam comedunt Jahacobum ac ita comedunt eum, ut absument eum, et aulam ejus desolent.

Clarissimo Praestantissimo et Doctissimo Viro Dno Johanni Lavatero in Collegio Carolino Tigurensi Philosophiae Professori acutissimo, haec pauca, in perpetuam Nominis sui memoriam, nec non honoris et amoris debiti contestationem L. M. Q. apposuit Stephanus Comarinus, olim Ecclesiae Reformatae, in famoso totius Christianitatis Fortalitio Jaurinensi vulgo Raab nuncupato, per 18 annos Minister; Anno 1671 4. Augusti, illinc ab Episcopo Jaurinensi qui et Archiepiscopus Colocensis, una cum Scholae Rectore et familia atque Pastore August. Confessionis exturbatus, exillique molestias per 9 menses in pago Mező-Örs perferens, tandem divina Providentia ita disponente in Ecclesiam Acsinam in Comitatu Comaromiensi vocatus, ibidemque annum cum 10 mensibus Christo serviens; Anno vero 1674 Mense Febr. citatus Posonium et comparens 4 Aprilis sententiatusque 8 Maji Anni 1674 Leopoldopolim in captivitatem 9 mensium una cum aliis fratribus ductus, inde 18 Martii Anni 1665 eductus, per longas ambas difficiles fere pedestri itinere in Italiam, Neapolim 7. Maji perductus, et uni Triremi impositus, inde post varias calamitates devoratus, 11 Febr. Anni 1676 gratia Dei liberatus, Anno Aetatis suae circiter quinquagesimo 7 Julii 1676. Tiguri Helvetiorum.

NB. Superintendentia, cujus eram membrum minimum, continetur Comitatibus Posoniensi, Nitriensi, Mosoniensi, Comariensi. Jaurinensi, Strigoniensi, Barsiensi, Pest et Pilisiensi unitis, Hontiensi. Superintendens noster ultimus erat Rndus ac Doctissimus Dnus.

Joannes Száki, grandaevus simul et experientissimus anno praeterito mortuus et nunc pie in Dno quiescens. Senior Jacobus Cseh Csúzi Pastor Ecclesiae Comariniae; inde vero una cum Collega Michaelē Veresmarti (nunc Pastore Ecclae. R. Papensis), Rectore Scholae et studiosis Anno 1672 ab eodem Episcopo Jaurinensi Georgio Szecséni, militia Caesarea armata expulsus; nunc autem Ecclae Losonczyensis minister. Idem qui supra.

6. Zedeni István. Psal. 44. v 5. 6. 8. 9. Tu ipse es Rex meus o Deus: praecipe omnimodam salutem Jahakob. Per te hostes nostros cornu ferimus; per nomen tuum conculcabitur insurgentes in nos. Cum servaveris nos ab hostibus nostris et osores pudefeceris. Deum laudantes toto die, nomen tuum celebramus summe in seculum.

Clarissimo, celeberrimo, ac doctissimo Viro Dno Domino Johanni Lavatero in Collegio Tiguriensi, Carolino appellato, Professori Philosophiae P. praestantissimo, amoris, favoris, candoris, gratitudinis, liberalitatis, beneficentiae et Christianae charitatis contestandae gratia, in perpetuam sui suorumque memoriam adjecit haec pauca Stephanus Zedeni Mi. quondam Ecclesiae A. C. F. Dörgiczensis in Comitatu Zaladiensi, ad lacum vulgo Balaton nuncupatum situatae indignus Citatus elapso superiori 1674. anno, die 16. Februarii ad 5 ejusdem volventis anni Martii diem Posonium ad extraordinarium in Regia tabula faciendum juris processum subornatae Rebellionis reddendae rationis, comparuit 30. Martii ejusdem revoluti anni Posonii. Sententiam cum reliquis sibi adjunctis Fratribus condemnatoriam 4. Aprilis acti anni audivit. Inde 29. Maji supranominati anni in Fortalitium S. C. R. M. Comarum appellatum, cum reliquis sibi adjunctis 19 fratribus ad carceres ducti, ibique usque ad sequentis 1675. 7. Martii diem multis laboribus vexationibus, cruciatibus et persuasionibus pressi afflicti, tandem acto die educti, 9. vero ejus mensis et anni die Leopoldopolim vecti sumus. Unde rursus 18. ejusdem mensis sub vesperum post occasum solis per occultam quandam in Fortalitii propugnaculis habitam portam compilati, ex Patriae terminis erepti, per Moraviam, superiorem Austriam, Styriam superiorem ac inferiorem, Carnioliam ac tandem Triestum usque ad Mare Adriaticum situm protracti. Hinc Adriaticum transvecti Pescaram introducti. Abhinc Neapolim usque compulsi sumus. Et sic ad triremes distributi. Me in Siciliam 1. Julii abduxerunt, primo in portum Panormitanum sequenti die pervenimus, inde eadem nocte solventes, vento secundo vecti sumus ad vespertas in portum fortalitii Melasso appellati. Ubi per 14 septimanas commorati, solventes inde iterum ad portum Panormitanum aura favente sublegimus, me eo tempore maxime phrenesi laborante, et fere exanimi

facto, ejiciendus in mare eram, nisi singulari Dei providentia, inhibitione supremi Capitanei facta mirabiliter conservatus fuisset. Elapsis 3 septimanis, navigavimus tandem recta Neapolim mense Octobri die ignoto; postquam tres dies ac duas noctes consumsissemus in Tyrrhenico mari navigando, quarto die pervenimus in portum Urbis. Et sic ad 11. diem Februarii anni 1676 usque in Triremi detenti, tum demum emisit Deus nobis Mosen Archithalassum Illustr. et Excell. Dnum Michaellem Adrianum Ruyter, per quem eripuit nos ex faucibus leonum et truculentiss. hostium. Sic eliberati reducti sumus versus Panormiam Siciliae Metropolim. Inde ad Melasso, ubi impositi navi Anglicanae nomine Margarethae, devecti sumus per fretum Messiniensem ad Mediterraneum mare, et hinc in sinum Adriaticum tandem Venetias usque Exinde exulati usque Helvetiorum Tigurinum.

7. A listali György. Luc. 22 v. 28. Vos autem ii estis, qui permansistis mecum in tentationibus meis 29. Ego vero paciscor vobis, prout pactus est mihi Pater meus, regnum.

Doctrina, pietate, virtute admirabili Revdissimo ac clarissimo viro Domino Johanni Lavathero, in Collegio Canonicorum, Philosophiae Profess. gravissimo, dignissimo, nec non vigilantissimo. Ex officio, in perennaturum grati animi solum gratulabundus haec pauca Georgius K. Alistalii Pannonio Hungarus, Patriaeque suae professionatus nobilis, nuper Eccles. Reform. Szönyiensis, (collocatae ad ripam Danubii in Comitatu Comaromiensi, sub praesidio Superintendentis Johan. Száki, senioratuque (cis et ultra Danubium) Sabriensi Preco indignus. At tandem in generali persecutione pro testimonio verbi et veritatis, tam Praesidiariis quam Tributariis Confratribus pro anno 1674 die 22. Febr. ad diem 5. Martii ad extraordinariam ab Archiepiscopo Strigoniensi Georgio Szelepcsénii Locumtenente (seu vices Palatini gerente) Posonium evocatus (seu citatus) sub praetextu quidem foedae Rebellionis, in specie vero Religionis causa. Ubi comparens in sede judiciali ad subscriptionem urgebant 1) Vel ad exitum e Regno Hungariae: 2) Vel ad abdicationem officii Ministerii. 3) Vel quod ipsis maximum fuisset Religionis mutationem. Verbis suavissimis, promissis, tandem minis etiam allicientes, quod neutiquam conscientia permetteret si fecissem; tum die 4. Aprilis A. 1674. omnium bonorum capitisque amissionis sententiam audiui, in specie tamen sine omni Rebellionis testificatione. Post latam sententiam in aresto laxo cum caeteris fratribus detentus, ultimatum consensum Fratrum nostrorum coram Archiepiscopo Georgio Szelepcsénii (adjuncto viro clarissimo Dno Michaelle Miskolczy Ecclesiae Ref. Fülekiensis Ministro, et R. D. Szolnai Confess. Aug. Vasoniensis Ministro, proposuissem his verbis formaliter

bus: Excellentissime Domine Princeps, quicquid nobis eveniat, Deo Clementissimo, tanquam justo iudici causam nostram committimus, et nunquam subscripturos esse volumus; quam resolutionem Archiepiscopus audiens dixit: vos videte quid facitis, vos scitis. Interea tamen scitote nunquam liberabimini, quia incidistis in foveam tanquam lupi, ex qua nunquam exibitis sed debebitis transire ad Triremes, Ubi lac Matrum vestrarum vertetur in amaritudinem, Italicamque linguam addiscere, et sic ibidem mori. Postmodum intra septimanam carceribus inclusus, et ad diem 8. Junii Leopoldopolim transmissus. Ubi sine omni personarum respectu ad labores quotidianos graves et foetidissimos detrusus verberibusque aggravatus sum. Unde die 18. Martii anni 1675 per occultam fossam abreptus cum fratribus, per Moraviam, Austriam, Styriam et Carniolam Tergestum usque ad Mare Adriaticum Civitatem sitam ductus; ibique spoliatus omnibus ad teruncium usque, barbis, mistacibus abrasis pro dedecore Gentis nostrae in Italiam transportatus, cum multis verberibus, fame, siti et squaloribus per Milites Caesareanos vexatus, ad Triremes Neapolitanas traditus sum. Unde post varios cruciatus Divinae providentiae auxilio, humanoque suffragio, per Dominum Architalassum Michaellem Adrianum Rujterum Classis Hollandiae fortissimum Heroem die 11. Febr. mirabiliter anni praesentis 1676. liberatus. Nunc jam post Divinam liberationem inter veros Christicolae in oris Tigurinis exsul die 15. Julii, nati Salvatoris a. 1676, ad aedes Rdissimi ac Clarissimi DD. Rudolphi Hospiniani, ordinum Canoniceorum Praepositi, mihi instar Parentis Venerandissimi, ac Hospitis nostri liberalissimi, manu gravi et senili apposuit. Annorum circiter 56. Tiguri Helvetiorum. Symb. Tu mihi cum moriar pacis oliva veni.

8. Sz o m o d i J á n o s. Gal. 6. 14. Imo vero absit gloriari nisi in Cruce Domini nostri Jesu Christi, per quem mundus mihi crucifixus est et ego mundo.

Posteaquam ad instantiam Fisci Regii citatus et tum 15. Mart. Anni 1674. fretus innocentiae conscientia, beneque consulturiens, ovibus Domini mei Jesu Christi, qui fuerant in Ecclesia Szentiensi Comitatus Comaromiensis sub Superintendente Venerabili ac vigilantissimo Dno Joann. Szaki Ecclesiae Neszmilie. Ministro et Rdo. Dno Seniore Michaelle Mányoki Ministro Ecclesiae Tatriens. pie jam in Dno obdormientibus in Regia Hungariae Civitate Posoniensi comparuissem, ibique ab excelsa (ut vocabatur) sede die 4. Aprilis amissionis capitis et bonorum omnium innocens cum innocentibus compluribus Domini servis condemnatus fuisset, sprete Cleri Romani instantia frequentissima de deponendo officio ecclesiastico, in misera captivitate Arcis Leopoldopolitanae cum aliis conservis ministris evangelicis constantis-

simis 35, annum prope integrum detentus, a dextris et sinistris frequenter sed frustra tentatus, tandem die 18. Martii anni 1675 cum suprafatis, imo 41 conservis ex praenominata arce furtim (n. per communem ejusdem arcis portam) eductus, crudeli milite Germano cinctus per Moraviam, Austriam, Styriam, Carnoliam, Istriam mare Adriaticum et regnum Neapolitanum translatus, die 8. Maji Anni praelibati in triremem seu galeriam latronibus et idololatrīs plenam, vivorum infernum introductus, in statione Neapolitana quotidianis laboribus crudeliter vexatus tandemque die scilicet 11. febr. anni 1676. providentia Dei mirabili semperque celebranda nobis affulgente, per incomparabilem Heroem exercitus bellici navalis Hollandiae Admiralem supremum gloriosae recordationis virum D. Michaelē a Ruyter eliberatus, in exilio constitutus in patrium Hungariae regnum redire anhelans, ni celebri urbe Tigurina, matre testium Jesu Christi charissima, pientissimo hospitio venerabilis et clarissimi viri Casparis Ziegleri ibidem verbi ministri fidelissimi satis commodo duos menses usus fuisset, tum die 25. stili novi in perpetuum amoris, honoris et debitae gratitudinis testimonium, Viro admodum reverendo ac clarissimo Domino Johanni Lavatero in Collegio Carolino Philosophiae professori celeberrimo haec lubens adiacere volui.

Joannes Szomodi Hungarus helvetiae confessionis exul Servus Christi Jesu anno aetatis 52.

9 Ujvári János. Colos. 1. v. 24. Reliquias afflictionum Christi vicissim expleo in carne mea, pro corpore ipsius, quod est ecclesia.

Admodum Reverendo, Clarissimo ac Doctissimo Viro Domino Johanni Lavatero Tiguri in Collegio Carolino Professori Philosophiae acutissimo, dissertissimo L. M. Q. apposuit Anno 1676 die 15. Julii juxta stylum Gregorianum. Tiguri.

Johannes Uivári Hungarus, olim in Hungaria Verbi Dei Minister in ecclesia Christi, quae est Mező-Örsini in Comitatu Jauriensi in dioecesi Papensi; duobus abhinc annis, 5 nempe Martii Anni 1674 in Patria pro evangelio Christi citatus, damnatus, Leopoldopolim in di-ram et duram captivitatem abductus, ibi annum integrum magna et multa passus, tandem 18. Martii sequentis anni extra Patriam in Triremes Neapolitanas pecudis instar abactus expulsus. Cujus tandem Deus clementissimus miserescens die 11. Februarii a. 1676. per excell. Heroem Michaelē Adrianum Ruyterum Archithalassum Classis Hollandicae in subsidium Regis Hispan. in Siciliam missae liberatus, nunc extra Patriam exul et Tiguri Helvetiorum Hospes, in aedibus Reverendi ac clarissimi viri Johannis Jacobi Gessneri Maecenatis sui munificentissimi anno aetatis suae 42.

10. **Otrokocsi Foris Ferenc.** Psalm. 44. v. 23 et Rom. 8 v. 36. Propter te (oh Domine) occidimur quotidie. Symb. *Εμοὶ το ζῆν, Χριστὸς;* καὶ τὸ ἀποθνήσκῃ κερδοῦς. Phil. 1. v. 21.

Venerando Clarissimo ac doctissimo viro, Domino Johanni Lavatero, in celebri Tigurinorum Collegio Carolino, Philosophiae Professori solidissimo; honoris et amoris ergo apposuit Franciscus Foris-Otrokocsi Hung. quondam Pastor ecclesiae refor. Rima-Szécsiensis (in Super. Hung.) in Comitatu Gömöriensi, sub senioratu Borsodiensi (eujus nunc sedes est Szent-Péter) existentis; citatus Posonium Anno 1674 die 27. Febr., pro 5. die Martii ejusdem anni; ibidem propter testimonium Jesu, capitali sententia die 4. Apr. damnatus; tandem ipsa morte gravioribus (cum coeteris sociis) tum Leopoldopoli in Hungar. tum in Italia, in Triremibus Neapolitan. subjectus est calamitatibus; divina tamen misericordia, et christianorum strenua opera, in hostium suorum veritati coelesti infensissimorum confusionem; cum caeteris fidis Christi servis, die 11. Febr. a. 1676 liberatus. Nat. anno Chr. 1648. Men. Octobr. Tiguri in aedibus venerandi sui hospitis, Jos. Rodolph. Balberi die 15. Julii 1676.

11. **Köpeczi Haller Balázs.** Sincere mea scripta legas, sint cere reserves, Omnia contigerunt haec nobis cognita justis. Psalm. 56. Sine Christo vanum omne, quod vidimus. Prov. 8. 33. Audite eruditionem et sapientiam. Beatus homo, qui auscultat mihi. Halljátok meg az én tudományomat és bölcselkedjete, azt mondja az Ur.

Basilius Haller Köpeczius Ung. olim ecclesiae reformatae florentis Szkarosiensis, in Comitatu Gömöriensi, 36 annorum minister indignus, (sub inspectione senioris Michaelis Szalóczi jam emortui a tempore citationis) propter verbum Dei et testimonium Jesu a. 1674. die 3. Martii subfucato damnandae rebellionis titulo specioso, litteris Georgii Szelepcsényi Archiepiscopi Strigoniensis locumtenentisque regni Hungariae per incompetentem deputatum, quasi ex suae Majestatis Regiae consensu, hiberno tempore citatus ad comparendum Posonium, regiam liberamque civitatem, ubi Hungariae corona asservatur, ad reddendam rationem rebelliosae complicitatis, ad 15. Martii anni supradicti, expers omnis rebellionis, fidelis erga Deum foederatum, obediens in regem legitimum coronatum clementissimumque Leopoldum, non obstante itineris longi quippe 45 miliarium difficultate et longinquitate non mordente penitus et accusante conscientia ad diem dictum locumque praefatum abivit, comparuitque audacter:

Audaces fortuna juvat, timidosque repellit,
Quos pietas et vera fides virtusque sequuntur
Hos Deus, ut turris fortissima, munit ab alto.

Et non legitimo juris processu actio sublevata, sub colorata praetentione in communi compilata, summa cum intricatione peracta, ubi nihil contra nos probatum, cum testes habere non potuerint; hinc 25. Martii à 1674. in Archiepiscopali palatio Posonii in tabula regia et excelsa deliberatum est; cum satis superque probari non potuit, propter quasdam rationes pronunciationem deliberati ante jam dudum inter ipsos conclusi distulerunt in quartam Aprilis, propter etiam festa paschatis tunc habita, hinc cum jam advenit fatalis ille dies, visa constantissima constantia, quam hodie adversarii in contumeliam violenter transmutarunt, mortis sententiam definitivam in amissionem capitis et omnium bonorum mobilium et immobilium pronunciarunt, quae tamen omni ex parte amara inexpectatae mortis sententia, quae ullis sine testibus contraallatis peracta, constanter in vera Christi salvatoris fide et reformata doctrina salutis radicanos fundatosque non terruit, tamquam coram Deo, sanctis angelis et toto mundo in hac causa innocenter sententiatos: hic Praelatorum romano-catholicorum infensorum haerebat aqua, quid faciendum alterius esset? Loco aresti fuerunt fratres Posonii etiam post definitivam mortis sententiam pronunciatam et prolatam per 7 septimanas, diesque aliquos quod eo fecere fine hostes sionis invidi indomiti, ut forte medio tempore deterriti sententia mortis aliqui, si non omnes, tamen facient hostium postulata damnanda ad apostasiam ducentia: 1. vel subscribent ad emigrationem ex regno Hung. nunquam in patriam redituri, 2. vel ad depositionem officii ministri et rectoris perpetuam, in poenam rebellionis, 3. vel amplecterentur romano-catholicismum papisticum. Cum veri Christi servi, legati et personam salvatoris gerentes, plus obedire volentes magno ovium pastori in test. quam hominum perdere volentium postulatis, constantes permansissent, mox post 7 septimanas in laxo aresto Posonii peractas vocantur ad Archiepiscopale palatium, ubi regiae tabulae sessio juridica ante fuerat, Dni Lutherani fratres, quibus rursus offerebantur prius dicta postulata quorum qui nullum amplexi sunt, in diversos diversorum fortalitiorem carceres foedissimos in Hung. emittuntur, graviter cum dnis ref. Ministris actum est, e quibus compedibus vincti fratres per unum fere annum, die in foedissimis laboribus, fame, siti et verberibus pressi, noctu in carceribus febricosis-simis mortificati crudeliter, transegimus in causa Dei cum apostolis passi, ad quid? ne his quidem contenti Georgius Szelepcséni, Archiepiscopus Strigoniensis et locumtenens Hung. Regius, Leopoldusque Colonitz, Episcopus neostadiensis et camerae Hungaricae Posoniensis praeses persecutor, mox clam potius quam aperto mutuo consilio inito cogitant deliberantque de nobis, quatenus transmitterent ad triremes

Hispanicas ad perpetuamque in iis captivitatem ferendam, ne vel fama nostra in orbe Europae restaret; fecerunt etiam, si quidem Leepoldopoli, imprimis vinctos quoad utrosque pedes 18. Martii a. 1674 clanculum eduxerunt ex laboribus duxeruntque per Moraviam, Austriam, Styriam, Carniolam, Triestum civitatem, quae est sita in Istria ad litus maris Adriatici, ubi in villa quadam sordida extra civitatem habita, hostes tyranni et Nerone Neroniores adversus Dei ministros Christique legatos ut et Paranympbos, crudeliter despoliatos et omnibus nudatos, quod gens Ottomanica vel lanigera numquam tentasset, deturparunt ornamentum naturae, barbā scilicet abstulerunt, ad gentis Hungaricae ignominiam, quae jam ex Dei benignitate longa in majorem gloriam mutata est pro gaudio nostro hostiumque ignominia; hic ad vestes militares militiamque simul assumendam verberibus cruentissimis urserunt, ubi una voce omnes unanimiter proclamavimus nos nunquam facturos, etiam si mortem subire deberemus, Hauptman tunc tyrannus ex Neronis ore prolapsus noster persecutor et multorum homicida tandem nos, cum praevalere dolo non potuerit, ad mare Adriaticum depulit, ubi uni navi omnes nos inclusit in portu Triestino cum conquisitis inutilibus telluris ponderibus, militibus caesareanis in auxilium vel subsidium regis Hispaniae missis, unde per procellosum aequoris Adriatici pelagum multo cum timore quoad feras conquisitorum Caesareanorum, qui periclitabantur tamquam olim cum Paulo milites, deportati sumus per refractas aequoris undas Piscariam primam Neapolitani regni urbem in Italia sitam, ubi etiam carceri inclusi, tertia die coacti sumus emetiendum adhuc iter emetiri defessis et attritis pedibus, pro quibus etiam aliqui mortui sunt Theatis et in via, non valentes iter asperum superare, aliqui vero fuga sibi consulentes, 3 scilicet ad Capra Cottam et Iserniam evaserunt, qui adhuc Wittenbergae morantur, reliqui vero Neapolin adinstar pecudum propulsi appulimus, ubi altero die, 8. scilicet Maji a. 1674. deducti ad triremes maleficis annumerati fuimus, in catenas coniecti grandes, ubi crines rursus barbas, mystacesque amisimus, in quibus triremibus quidam quotidie ad labores educti cum facinorosis vexati sunt, quidam 7 scilicet in Siciliam ad remigandum abducti, hoc propter duo etiam mortui sunt, in qua captivitate 10 menses transeginus in lacrymis inundantibus, tandem Deus miserorum vota, preces suspiria et lacrimas nostras omniumque piorum fidelium exaudivit, excitavitque alterum quasi Gideonem gloriosum excell. Dominum Michaelē Ruyterum, qui per suum interpositum nomen apud proregem Neapolitanum, quem etiam jovit prorex Siciliensis, qui etiam intercessit pro nobis non tamquam captivis verum tamquam fratribus, ita habuit stylum ad prore-

gem Neapolitanum. Sicque Deus clementer 11. februarii a. 1676 ex ore leonum Italarum suos ministros eripuit, et ad dicti herois instantiam praefatus praefatae civitatis prörex illustrissimo heroi donavit gratis, adque dominorum Hollandorum naves transportati, ubi dominus Ruyterus peraeta priori nocte in navi domini Vice-Admiralis Johannis Haen in statione Neapolitana, altera die divisit ad naves Hollandicas ad praecipuos Capitaneos, qui in suis navibus intra 6 hebdomades lautissimis cibis vinoque praestantissimo sustentarunt, vestiverunt et cum tandem mercatori Anglo protest. dominus Ruyterus commendasset, ut nos Venetias deduceret, ipsi solvit 78 Thal., nosque sufficienti commeatu instruxit, quo per 3 hebdomades et dies aliquas Venetias usque bene fuimus contenti, deduxitque mercator Venetias, ubi per 2 septimanas fuimus in diversorio, sumptibusque domini Joh. Baptistae Soceris August. adjuti et promoti equis Curiam Rhaetorum appulimus, ibique tamquam angeli Dei recepti et sustentati sumus honorifice per duas septimanas, donati, muneribus affecti et indusiis aliisque dotati, quae Deus ipse illis remuneret cumulatissime, precamur.

Hoc precor, hoc totum votis ardentibus opto

Donec erit coelum, sidera donec erunt.

Hinc rursus promoti horum sumptibus proclivissimorum nostrorum fautorum aeternum venerandorum venimus Tigurum, ubi etiam sancti Dei homines sancti Jehovae martyres et veritatis confessores magno cum affectu et honore receperunt, honorifice, imo magnifice ab isto tempore sustentarunt de propria mensa, quibus evenit, quod Davidi psalm. 23. Horum tigurinorum nostrorum fratrum, tamquam tot parentis memoria aeternet apud Deum, perennet apud nos, nostramque posteritatem, donec Hunniae tellus Hungaros reformatos habebit et in toto orbe Europaeo, ditetque Deus benedictis in largum sub sua protectione feliciter atque conservet ex corde precor. Ita contestandi amoris ergo, hoc calamo currente adjicere volui vincula et carceres, sudores et dolores, convicia et verbera, famem et sitim, triremes ac timores, calumnias et minas pro nomine Christi patienter passus qui dereliquit plus Deo, quam etiam suis domesticis obedire volens Basilius Köpeczjus. Ung. Szabolcs.

Tu mihi cum moriar, pacis oliva veni,

Glorior in solo crucifixi sanguine Christi,

Ille meae fidei summa sit, ille spei.

*

Currenti calamo sed puro corde patröne

Scripta legas simili posco venerande reserva

Nam tuus est scriptor, scriptori sis quoque amicus;
 Atrum te donec claudit fatale feretrum,
 Nomen haBeto meum, quod nunC haec continet Alba
 ChartuLa, Sed propEreS, etiam signare tuum ve.
 Posco Mihi NOMEN quia SUM TUUS esto MEusque
 Ut Memor Esse tui PossIm, possisque Meique.

12 Karasznay Mihály. Jac. 2. v. 5. Audite fratres mei dilecti, nonne Deus elegit pauperes mundi hujus, ut fierent divites fide et haeredes regni quod promisit iis, qui ipsum diligunt.

Venerabili doctissimo celeberrimoque Dno Johanni Lavatero in Collegio illustri Carolino, quod est Tiguri Helvetiorum Professore Philosophiae acutissimo. In grati animi amicitiaeque perpetuum Symbolum, haec pauca adjecit Michael Karasznay Hungarus, olim Ecclesiae Reformatae Kelemeriensis in Comitatu Gömöriensi, sub Senioratu Szentpéterinensi, existentis, Minister verbi Dei indignus, tamen sub calamitosa nupera Religionis verae persecutione anno videl. 1674 die 1. Mens. Martii Posonium ad comparitionem in diem 5. Martii citatus, ibique die 4 mensis Aprilis in amissionem capitis et bonorum condemnatus, incarcerationis, et illinc post aliquot dies Leopoldopolim deductus, et inde vicissim praeter propter post decem menses per Militiam Germanicam in Siciliam expeditam pecudis instar cum aliis, fame, siti aliisque mortificationibus onustus, ferro compeditus, viribusque pene exhaustus Neapolim usque propulsus, ad maledictasque galerias Hispanicas detrusus, ibique tum laboribus difficilibus, tum gravi remigio in Sicilia per decem ferme menses divexatus mirabili Dei providentia jamjam semimortuus per Insignem illum piaae memoriae Gedeonem expeditionisque Hollandicae Navalis Archithalassarchum strenuissimum Dominum Michaellem Adrianum Ruyterum, die 11. Mens. Februarii anno 1676 eliberatus, et nunc pro vero Christi Testimonio ac bona conscientia Exul. Tiguri Helvetiorum die 25. st. n. Julii A. nati Christi 1676. Aetatis vero suae 37. Ad aedes Excmi Celeberrimique viri Dni S. S. Theol. Doct. et Prof. Joh. Hen. Heideggeri.

13 Czeplédi Péter. Non enim volumus vos ignorare fratres, de afflictione nostra, quae nobis evenit in Asia, nos supra modum gravatos fuisse, supra vires, adeo ut prorsus animi penderemus, etiam quod ad vitam. 2 Cor. 1 v. 8.

Symb. Per spinas ad rosas.

Viro admodum reverendo, Celeberrimo, Clarissimo, Doctissimoque Domino Lavatero in Collegio celebri Carolino, quod est Tiguri, Helvetiorum sanioris Philosophiae Professore solidissimo, acutissimo honoris, amoris, memoriae ac benevolentiae ergo, haec pauca adjecit

Petrus Czeglédi, Hungarus, suo tempore Ecclesiae Reformatae Levaiensis Minister indignus, nunc vero pro nomine Christi et bona conscientia Exul (quae quidem Ecclesia sita est in Hungaria inferiori Comitatuque Barsiensi), sub inspectione Reverendi senioris ejusdem Comitatus, degens, venerandumque superintendentem Ecclesiarum reformatarum cis et ultra Danubium positarum habens). Citatus autem Posonium anno 1674 die 5 Martii ibique die 15. ejusdem Mensis com parens die 4 Aprilis ad amissionem capitis et bonorum confiscationem condemnatus, postmodum in Hungaria in Urbe et Arce Posoniensi per 7 septimanas arrestatus; ferro etiam compeditus, praecipue in arce; carceri arcis Brensiensis per 10 menses inclusus; in arce Austriae Sotvien vocata per 2 septimanas detentus, in Italia vero, in carcere Piscariensi per 3 dies, Teatensi fere per 10 menses, Neapolitano per 2 menses miserrime tractatus, tandem admirabili Dei providentia, auxilio Principum Christianorum nominaliter vero, illius pia memoriae excellentissimi strenuissimi Viri D. D. Michaelis Adriani Ruyteri, expeditionis Hollandicae Navalis Archithalassarchi eliberatus. Anno 1676 die 12. Febr. annos 35 habens, Tiguri Helvetiorum in Aedibus viri admodum Rdi Clarissimi Doctissimi Domini Conr. Burekhardi p. t. scholarchae excellentissimi, Hospitis sui dilectissimi Anno 1676 die 15 Julii.

14. Szalóczi Mihály. Apoc. 3. 21. Qui vicerit tribuam ei ut sedeat mecum in throno meo, ut et ego vici et sedeo cum Patre meo, et ipse mecum.

Multum Venerando ac Clarissimo Viro D. Domino Joh. Lavatero in Collegio Tigur Metaph. et Logicae Acutissimo, Meritissimo, Solertissimo Professore, honoris, amoris, favoris, gratiae in perpetuam memoriam haec pauca apposuit Michael Szalóczi Hungarus, nuper Pastor Ecclesiae Zubogiensis in Comitatu Gömöriensi, sub senioratu Szentpéteriensis existentis indignus nunc vero (postquam in nupera in Hungaria facta, dira verae Religionis persecutione anno videlicet 1674 die 18. Febr. citatus, Posonium ad 5. Martii praefati anni comparere jussus, ibique 4 Aprilis ejusdem ad amissionem capitis ac omnium bonorum injuste condemnatus. Cum diris atque atrocibus adversariorum furoribus, variis carceribus Posoniensi nimirum per septimanam Leopoldoliensis per 10 menses in Hungaria, in Italia vero cum longa itineris ineffabili molestia, Piscariensis per tres dies. denique ad Triremes Neapolitanas traditus ibique cum multis verberibus, fame, siti, laboribus per 10 menses cruciatus, barbis, mistacibus capillis abrasus sum, unde post varios Cruciatu divina Providentia auxilio humanoque suffragio per Dominum Archithalassarchum Michaelem Adrianum

Ruyterum Classis Hollandicae fortissimum Heroem die 11. Febr. mirabiliter anni praesentis 1676 liberatus,) pro nomine Christi et bona conscientia in oris Helveticis Exul die 13. Julii 1676. Tiguri Helvetiorum in aedibus Excellentissimi Clariss. Dom. Joh. Lavateri, Hospitis mei liberalissimi observandissimi. — Annos subscribentis 50.

15. Jablontai János. Flebile principium melior fortuna sequetur, Nam manus Excelsi vertere cuncta potest.

Periclitantibus licet Patriae afflictae Hung. rebus Politicis ac Ecclesiasticis, vocatione tamen legitima prolocatus ad dirigendam Eccl. Reform. puram Körtvélyesiensem in Comitatu Tornensi per Clariss. ac Rv. Dnm beatae memoriae Johannem Zebegnyei Seniore in Comitatus Torna, Abaujvar, Saarosvar Fratrum ultra quadringentorum coram tota synodo Madini celebrata 1666 17. Martii: complens ibi in functione annos septem cum dimidio per Comitem supremum Magnum Tyrannum nationis Croaticae Comitatus Tornensis Nicolaum Keglevich mandato Georgii Szelepcséni Archiepiscopi et aliorum Romano Catholicorum turbatus, 1673. 5. Martii ab eodem Tyranno militibus ac Jesuitis ulterius pressus, instar Davidis, in sylvis nemoribus petris cum familia mea habitavi, appuli locum et villam Comitatus Gömöriensis nomine Berethe: ubi annum cum dimidio sine manifesta (occulta tamen adhibita) functione peregi, hinc Providentia divina novam ab Ecclesia Bejensi accepi vocationem; profectus itaque, octo menses habitare et docere vix potuerim, jam citatus sum Posonium per quendam militem Ducem Equestris ordinis Andream Kallo Putnokhiensem Rom. Catholicum die 5. Martis 1674 itineri me accinxi cum fratribus ejusdem Comitatus (uti falso praetendebant ad reddendam rationem Rebelliosae complicitatis: comparui 17. Mensis Martis 1674 alto iudicio nomine rebellionis sed religio contra me et alios urgebatur (en clementum duplicis cordis Ps. 12. 3) post innumeras probas et examina cum in suam Iudices pertrahere non possent sententiam, horrendam sententiam (amissionem scil. capitis et bonorum) audivi. 4. Apr. 1674, post latam sententiam libere in hospitio meo vixi. concedentes tempus respirii, vel magis exspectantes si se aliquis accomodaret illis; vel fuga sibi consuleret ut eo magis ipse accusari et Ecclae ejus subverti ob factum ejus possit, in tanto tamen laxo arresto constantes fuimus et permansimus, expectantes eventum rei et causae, ne facto nostro causa vera subverteretur, circiter 27. Maj. vocatus cum reliquis ad aedes Archiepiscopi, examinatus ad carceres Posonienses detrusus post circa die 17. Jun. curru cum aliis ductus sum Leopoldopolim, Tyrnaviae partim, partim in itinere Leopoldopoli saepissime fide mediante examinatus vestibibus, sumptibus libris sum privatus, continuo laboribus

durissimis, foetidissimis sereno et in tempestatibus, hyeme magis ac aestate oneratus: solo pane militari et aqua sustentatus innumera verbera, muscetarum, hastarum punctiones ob numinis Tartarici non adorationem ac aliarum ceremoniarum in et extra Templum rejectionem accepi; 1675 die 18. Martis Leopoldopoli sub vesperam e loco laborum non per portam publicam, sed per occultum aliquod foramen eductus, jam adstantibus militibus peditibus ac equestribus curru per Moraviam, Austriam, Sotviennam usque ductus, ibidem officiali cuidam N. N. tendenti in Italiam, cum quibusdam assignatus sum. Hinc die una ad mediam usque noctem in compedibus Turcicis pulsus, sequente die ab uno pede levati sunt compedes. Transivimus itaque Styriam, Carnioliam devenique Triestum, ubi in occulto quodam loco extra civitatem barbis sum privatus, cogebarque ad vestes militares armaque assumenda, quibusque rejectis, spoliatus iterum vestibus sumptibusque etc. conscendi navem et per Mare Adriaticum trajectus Piscariam. Hinc per Alpes, Saxa magna inedia nudipes veni Neapolim 7. Maji. 8. ejusdem Mensis venditus ducatis 50. ac ductus ad triremem cui nomen est Capitaneatus; hic abrasis capillis a quodam Turca ac barbis jam aliquantulum sucretis ex divisione et dispositione Italorum officialium ductus sum ad Triremem Patronae seu B. Virginis Mariae. Cum Triremes peragerentur in Siciliam contra Messinam, obtulerunt vestes ipsis captivis in Triremibusque competentes, quas induere cum noluissem percussus exutusque sum nudus per concaptivos, ac vestes mihi induerunt ac cum sociis in istis triremibus existentibus Basilio Köpeczi Michael Karaf 4. Jun. 1675 navigavimus in Siciliam, quartiriumque habuimus sub fortalitio Malasso; post 4 menses fratres mei propter infirmitatem reducti Neapolim, solus vegetior existens in ea Triremi sum relictus, fuique in continua navigatione et remigatione noctu dieque ut seclerati alii et Muhamedani a die 4. Jun. 1675 ad 11. Febr. 1676 ubi quot funium Mastygum, Virgarumque vibices nudus acceperim, quantam famem et sitim superaverim, quanta pericula prae oculis viderim, quantum frigus et pondus diei supportaverim: lingua mea et calamus haesitat, scio Dominum illum qui colligit lacrimas et numerat gressus suorum ea numerasse; memorabilia haec tamen in peregrinatione notavi. Advenientibus Hollandis in Sicilia contra Gallos, ac seiscitantibus utrum cum illis essent adhuc P. Hungari ubi illi audiverint, plane occultatus sum nullusque eorum ad me missus est ad colloquium, imo etiam quae ad sustentationem Neapoli a Patrono Georgio Veltsio mihi mittebantur, intercepta et mihi negata sunt. Aliquid etiam dicam de infortuniis v. magis poenis divinis, quae Triremem illam identidem quasi fluctus oppugnarunt: Hic pulveribus Milites, Captivi combusti sunt

multi, cum pugnaturi vigiliam Gallorum infra Messinam Pharo vocatam gravi ancora ivimus, ac majoris Tormenti globo semel vigilia peteretur; alia vice cum oneranda esset bombardā, Pulvis magno in Vase succensus Tormentarios, captivos, milites et communes homines vehementissime combussit et quosdam etiam ad mortem laesit. Post haec Privignus Vice-Capitanei magni carnificis corporis mei nudi et aliorum fratrum quos et pedibus saepe conculcavit) per ascensum Trochleae in dextra quatuor digitos in sinistra trium digitorum articulos amisit. Hinc reversi cum pudore, prope Melasso suborta tempestate in extremo eramus et nulla plane spes liberationis ad triduum affulsit, pluvia desuper pluebat, fluctus inundaverant etc. post triduum Phoebo suboriente alterius Triremis Captivorum beneficio venimus Melasso 19. Nov.; Triremis „Malitia“ dicta Siciliae sub Melasso fulmine petitur, una cum quadringentis hominibus submersa illico periit; fulminis vigore petita est etiam Triremis in qua fui, ita ut malus ejus magna pura erecta et gravis sine ulla fissura existens, fissa est tamquam lignum crudum soli expositum. Salvis tamen hominibus et ipsa Triremi; hoc argumento coacti sunt omnes homines ad confessionem, deveniens ordo ad me et socios meos, quibus concatenatus eram, cogererque egredi cum illis ad confessionem dixi Capitaneo, Quare ducitis me ad Templum vestrum, cum sciatis me non esse ex vobis? Respondit: Volumus ut sis ex nobis, quia propter vos castigat et punit Deus cui respondi: Hoc facile concedo, quod propter nos castigat Deus, et si ego non fuisset in Triremi hac, jam actum fuisset de vobis, multiplicastis vestros captivos hominibus innocentibus, sed ecce privabimini vestris ipsis captivis et Triremi. Praeterea, hoc tibi persuasum habe, etiam si me ad altare usque catena duxeritis, tamen et ibi recusabo, non altare est macellum, ut eo quis tamquam bos trahatur et ibi luat: auditis his non dedit responsum sed colaphum baculo incipiens (Canallja Praedic. Ital. brevi bibetis aquam maris. Cui respondi: Via et ista mihi erit sancta et recta ad vitam aeternam nec tu amplius me vexabis. Deo tamen juvante salvus ad fratres nost. Neapolim veni 9. Febr. 1676 liberationem que nactus sum cum reliquis per Magnificum Heroem beatae memoriae Michaelē Adrianum Ruyterum 11. Febr. 1676. Ad postulata Clariss. ac Doctiss Dni Domini Joh. Lavateri in Collegio Carolino Philos. sacrae Professoris acutissimi apposuit Johannes Jablontai Eccl. Bejensis Min., in Comitatu Gömöriensi superior. Hung. Aetat. suae 37. Tiguri Helv. 1676. 19. Jul. st. n.

16. Sajó-Szentpéteri Márton. Psalm. 34. v. 7. Iste pauper invocavit et Jehova exaudivit et ab omnibus angustis ejus liberavit

eum. Haec pauca in Symbol. reminiscendae et debitae suae obedientiae laetus adjecit.

Clarissimo ac doctissimo Domino Joh. Lavatero Philosophiae Professori plurimum Venerab. Martinus Sajó-Szent Petrinus, natus in Civitate Szent-Péter in Comitatu Borsodiensi, electus Pastor anno 1666 Ecclesiae Hetenyiensis, circa Danubii dexteram ripam in Comitatu Comaromiensi, sub superintendentia Admodum reverendi Domini Joh. Száki superintendentis in Comitatibus Comaromiensi, Jaurinensi. Strigoniensi, Barsiensi; citatus Posonium sub titulo locumtenentis Hungariae, ob rebellionis falso impactam suspicionem, sub qua hostes tegebant opressionem libertatis, tum Ecclesiasticae, tum Politicae, 10 die Januarii styli novi 1674. Comparuit 2. die Aprilis ejusdem anni, per sex septimanas ibidem injusto detentus aresto, per duas fere hebdomadas in carcerem conjectus, illinc clam et tecto curru deductus, in arcem Leopoldinam, ubi circiter integrum annum detentus incarcerationis laboribus verberibus attritus est, hinc 18. Maji 1676. eductus feris constrictus compedibus pertractus Triestum ad mare Adriaticum, in angustias navis conclusus, Piscariam delatus, hinc pedes sub innumeris molestiis Neapolim ire coactus. Ubi novem menses ad Triremes Hispanicas alligatus, inenarrabilia passus est, donec divina juvante et mirabiliter omnia dirigente providentia per Belgarum Architalassum Illustr. Dominum Adrianum Ruyterum in libertatem restitutus est die 11. Januarii stili Novi Anno 1676, aetatis suae 42. Impetrata liberatione in navi Batavica nomine Granvej Loy Rottb. Capitanei Hagensis, honeste habitus, Venetias dimissus, per Alpes Rhaeticas in Tigurum pervenit, die 29. Maji anno eodem. Deo liberatori et sospitatori sit aeterna gloria qui perficiat in me quod coepit opus bonum. Idem qui supra pro dulci nomine Jesu Exul. p. t.

TISZA KÁLMÁN SEGÉDGYÖNDNÖK URNAK A TISZÁNTULI EGYHÁZKERÜLETI GYÜLÉSEN BENYUJTOTT INDITVÁNYA EGY ALAKITANDÓ MAGYAR PROT. SEGÉLYEGYLET IRÁNT.

Főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés!

Több éve már annak midőn a prot. egyházi domesztika eszméje mind hirlapilag, mind az egyházi hatóságok kebelében fölmeltetett és bár létrejöttét, ha a célok, melyekre szolgálnia kel-

lene, jól körvonaloztatnak, nem óhajtani alig lehet, odavezettek az ezen eszme fölött folytatott vitatkozások: miszerint legfőbb pártolói is kénytelenek valának belátni, hogy azt jelenleg valóítani nem lehet.

Le kelle tehát mondanunk arról, hogy mind azt, mit egy jó erőben levő közös pénztár által egyházaink és iskoláink felvirágozására tenni lehetne, most azonnal megkezdhessük.

Mély fájdalom szállta meg lelkemet, midőn e meggyőződésre jutottam, és végig gondolva azóta is gyakran teendőink hosszú során, leltem azok között olyat, melynek, bár kényszerült elhalasztásába is bele nyugodni sehogy sem tudtak, mert ha az egyebeknél az előhaladásnak eléggé fájdalmas elmaradásáról van szó, ennél a létel maga forog kérdésben, és míg amazoknál a jövőben el lehet érni azt, mit a jelen el nem érhet, ennél annyi kilátás sem nyílik számunkra, mert segíteni csak a szenvedőkön és nem a halottakon lehet.

Eme teendő önmagukat fentartani nem képes, elszigetelten álló egyházaink fülsegélése, melyek különben a végelsúlyedésnek, a biztos enyészetnek mennek elébe.

Amaz elvből szeretek kiindulni: segíts magadon és Isten is megsegít; nem szeretném semmi körülmények között az egyházi élet elevenségét az egyház és hivei között létező közvetlen anyagi viszony megszüntetése által, ha bár a rendezés szükségét nagyon érzem is, elszibbasztani, de segíteni azon, ki nem bírja terheit; lelki eledeléről gondoskodni annak, ki erre képtelen; ez elutasíthatatlan keresztyéni és egyházi kötelesség.

Ezen meggyőződéstől vezéreltetve vagyok bátor egy magyarhoni prot. segélyegylet alakítását indítványozni, hogy ha nem lehet is haladnunk és építenünk, mentsük meg legalább azt a mi létezik.

Az említett egylet alaprajzát, de csupán legfőbb vonalaiban van szerencsém a főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés elébe terjeszteni; teljes tisztelettel kérvén, hogy indítványomat figyelmére méltatni, megvitatására, ha ugyan erre érdemesnek találtatik és vélemény-adásra egy választmányt kinevezni, és ha nézeteim elfogadásra találnának, az ügyet pártfogása alá venni és a testvéregyházkerületeket is a csatlakozásra felszólítani méltóztassék.

Meglehet főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés, hogy a gyakorlati élet kigunyolja buzgalmamat; meglehet, hogy a részvétlenség szírtjén megtörik minden igyekezetem és a teljesített kötelesség rám nézve megnyugtató, de az óhajtott célt tekintve meddő

érzete marad egyedüli vigasztalásom, meglehet ez, de nem, mégsem lehet meg, ha a főtiszteletű közgyűlés indítványomat pártfogása alá veszi, ha felkarolják azt buzgón mindazok kik erre hivatva vannak.

Egy magyarhoni prot. segélyegylet alapzajza legfőbb vonalaiban.

1. §. Az egylet céljáról.

Célja az egyletnek a más rokon egyházaktól messze fekvő és a hivek csekély száma és szegénysége miatt önmagukat fentartani nem képes magyarhoni protestans és másutt fekvő magyar protestans egyházak és iskolák segélyezése.

2. §. Az egylet tagjairól.

Az egyletnek rendes tagja lehet minden egyes ember vagy testület, ha magát évenként egy-egy forintnak 10 éven keresztül fizetésére lekötötte, vagy ez összegnek 5% tőkáját lefizeti vagy az egylet számára biztosítja.

Lehetnek ezenkívül az egyletnek segélyező tagjai azok, kik a fent kitett összegnél kevesebbel járulnak céljai előmozdításához, ezek azonban az egylet ügyeire befolyást nem gyakorolhatnak.

3. §. Az egylet megalakulásáról.

Alakultnak nyilvánítja magát az egylet és megkezdí működését, mihelyt évenként 2000 forintról rendelkezhetik.

4. §. A főfelügyeletről.

Az egylet a tiszántúli helv. hitv. egyházkerület pártfogása alatt áll, az gyakorolja felette az alapszabályokban meghatározandó módon a főfelügyeletet, és ellenőrökdi az egész ügykezelés felett.

A méltányosság és a hozzájárulási arány szerint megosztván ezen jogot majdan azon egyházkerületekkel, melyek az egyletet hasonló pártfogásuk és gyámolításuk alá veendik.

5. §. Az egyleti tagok jogairól.

Az egyleti tagok joga minden díj nélkül szolgálándó elnökök és választmány megválasztásában és évenkénti megszámoltatásában

áll; a választandók számának meghatározása s teendők körvonalozása az alapszabályokban levén megállapítandó.

Önálló szavazattal bir minden olyan tag, ki évenként legalább 50 forinttal járul az egyesület céljaihoz, a kevesebbet fizetők, minden évenkénti 100 forint után képviseltetvén magokat.

6. §. Az egyesület feloszlásáról.

Ha az egyesület miután már megalakulva volt, akár részvét hiánya, akár más valamely oknál fogva vagy feloszlani volna kénytelen, vagy mint ilyen működésének folytatásában gátoltnék: a fenmaradandó pénzek felett, az egyesület kimondott célja szellemében, az intézkedés joga a főfelügyeletet gyakorolt egyházkerületre s illetőleg egyházkerületekre száll.

IRODALMI SZEMLE.

I. Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica. A magyarországi ágost. vall. evangelicusok történelmi emlékei. Közli Fabó András agárdi ág. vall. pap. I. kötet: Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio. Venturæ posteritatis gratia, anno post reparatam salutem LDCCLI. optima fide recensuit Andreas Schmal, ecclesiae augustano-evangelicæ ratkovien-sis pastor et vener. contubernii gömöriensis consenior. Pestini. Sumptibus Caroli Osterlamm 1861. Nagy 8-adrét, öszvesen 122 lap: csinos tiszta nyomással Emich nyomdájából. Ára 2 forint.

Schmal, több mint egy századdal ez előtt irta s végezte be ezen művét; tehát akkor, a midőn sem Ribini sem Klein fel nem tűntek még; akkor, a midőn az összes hazai történetírás buzdító és követendő műremekekkel s példányokkal épen nem birt; akkor, a midőn a nagy Bél Mátyás az adatgyűjtés, a derék Rotarides pedig a történelmi kritika mezején buzgón fáradoztak, de egyikök sem egyházi dolgokban. Schmal műve tehát, ha azt korának szempontjából tekintjük: a legnagyobb helyeslést érdemlő ritka tü-nemények közzé tartozik. Sőt ha saját korunk történetírási mér-vét alkalmazzuk is e műre, nagy dicsérettel kell arról emlékez-nünk. Schmal maga biztosítja arról az olvasát, hogy ő művébe semmi olyast fel nem vett, a mit kétségtelen eredeti forrásokból,

s különösen az egyházi testületek jegyzőkönyveiből nem meritett volna. E szerint műve, a lehető legbiztosabb alapokon nyugszik. Innen van, hogy a reformáció nagy érdekű koráról, és az azt követett időkről, vagy semmit, vagy igen keveset szól; hanem a történelmi fonalat voltaképen a zsolnai zsinatnál 1610. veszi fel; mert az ezt megelőzőtt időkről, nemcsak ő nem birt, de még mi sem birunk kétségtelen biztos forrásokkal. Sokkal jobb pedig, semmit sem szólani inkább, mintsem az olvasót homályos sejtelmek és hypothesisek hinárába vezetni. Azon időponttól kezdve azonban, hol Schmal a valódi történelem fonalát felveszi, igyekszik mindent a leghivebben és kellő részletességgel rajzolni, ezért különös gondja van az előforduló napoknak, és a tények más eféle meghatározóinak részletes és határozott kijelölésére. Kiváló gondot fordít a felvett szuperintendensek irodalmi működéseire, melynél fogva e mű nem csupán egyháztörténeti, de irodalomtörténeti értékkel is bír.

Sajnálni lehet, hogy Schmal eredeti kézírata meg nem található, a kiadás a szerint nem intéztethetett. Azonban nincs okunk kétkedni a használt példány kritikai becén, miután az, a források ismeretében ritka szakértelemmel bíró Gamauf gyűjteményéből való, s részint ő általa, részint egy más ismeretlen által, nagy értékű pótlékokkal s kritikai jegyzetekkel van ellátva, a melyeket, hogy a tisztelt közrebocsátó felvett és kiadott, csak helyeselni lehet.

Szabad legyen az illetőket arra emlékeztetnem s illetőleg kérnem, hogy e művet a külföldi irodalom mezején is megismertetni törekedjenek. Én hiszem, hogy lesz ennek ott annyi, sőt talán több olvasója és méltányolója, mint hazánkban. Vajha a közönség részvéte oda segítné e vállalatot, hogy ennek folytatása minélelőbb elkövetkeznék. Részemről igen óhajtanám Burius Mica-inak kiadatását, melynek, a mint biztos forrásból tudom, egy oly példánya van a posonyi evang. főiskola könyvtárában, melyet a szerző sajátkezű jegyzetekkel pótolgatott.

II. Monumenta evangelicorum aug. confess. in Hungaria historica. A magyarországi ágostai vallásu evangelicusok történelmi emlékei. Közli Fabó András, agárdi ág, vallásu pap. II. kötet: Andreae Schmalii ecclesiae lutherano evangelicae ratkoviensis in Verbo Dei ministri Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico hungaricam pertinentia. Deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita, anno reparatae salutis MDCCLXV. Tristissima ecclesiarum

Hungariae protestantium facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrimabunda invitans, publico exposita conspectui a Matthia Bahil olim ecclesiae evangel. bohemicae in tib. regiaque civitate eperiesiensi r. d. ministro. Pest. Kiadja Osterlamm Károly. 1863. Nagy nyoleadrét. XIV. és 440 lap. Szép papíron, sűrű nyomással. Ára 4 frt o. é.

Ismét a legőszintébb elismeréssel és hálával tartozunk Fabó és Osterlamm uraknak, hogy hazai protestáns egyháztörténelmi irodalmunkat Schmal és Bahil címzett műveinek kiadásával gazdagították. Hazánkban s épen egyházunk kebelében is, az ily kiadások, mind az író s illetőleg sajtó alá készítő részéről, ki idejét és gondját, mind a kiadó részéről, ki pénzét ezektől nem sajnálta, valódi áldozatoknak nevezhetők; mert az önzésnek és nyereszkedési váagnak még csak árnyéka is távol van ezektől. Hazánkban tudtommal, aligha nem Osterlamm úr azon első magyar protestáns kiadó, ki az egyházi művelődés és tudományos irodalom magasabb és nemesebb érdekeit is felfogni, sőt erélyesen előmozdítani képes; míg némelyek, kétes és mulékony becsű, vagy épen ponyvairódmalmi cikkekkel geschäftelvén, a protestantismushoz méltó valódi műveltségnek és irodalomnak felébredését és erőre jutását folyvást gátolják.

A címzett kötet második tagja azon vállalatnak, mely 1861. ugyancsak Fabó és Osterlamm urak áldozatkészségével, Schmalnak az evangelicus superintendensek életéről írott művével kezdett meg.

Az ismertetésünk alatti kötet, mint a cím is mutatja, két külön és egymástól független művet tartalmaz, t. i. Schmal Adversariait az I.—362, s Bahil korrajzát a 363—428 lapokon.

Schmal a maga művét, mely most lát világot először, szerényen, Adversaria-nak, vegyes jegyzeteknek nevezi, pedig a mű, akár tartalmát és rendszerét, akár kidolgozását tekintsük, minden esetre méltó, nagyobb és többet jelentő címzetre is. Értekezik e mű, a keresztyénségnek hazánkban volt állapotáról a reformáció előtt; a magyar protestáns egyházi történelem íróiról, még pedig, mind az egyetemesekről mind a részletesekről, mind a protestánsokról, mind a római katolikusokról, mind a hazaiakról, mind a külföldiekről külön-külön, akár megjelentek, akár kéziratban maradtak műveik. Előadja a hazai reformációnak kezdetét, az első reformátorokat, azok pártfogóit, a reformáció előhaladását, a főurak ehez csatlakozását, az evangelikus vallás nyilvános megerősítettését, zsinatok gyakori tartását, a szabad vallásgyakorlatot biztosító

engedélyeknek legfőbb államhatóságok általi megerősíttetését, templomok s iskolák állítását, tudósoknak külföldről behívását, tanulóknak külföldi főiskolákba való küldését, nyomdák állítását, egyházi rend- és szertartások megállapítását. Ezekután értekezik a magyarországi reformáció akadályairól, a kálvinistáknak az evangélikus vallástól való elszakadásáról, a főurak elpártolásáról, a vallásszababságot biztosító törvények felforgatásáról, a királyi parancsok megvetéséről s meghamisításáról, a megyei tisztviselők s földesurak kegyetlenségeiről, a decretalis esküforma behozatásáról, a szükséges könyvek külföldről való behozatásának megtiltásáról, a római katholika egyházból kilépettek elleni igen szigorú vizsgálatról, a külföldi protestans fejedelmek közbenjárásának kérését megtiltó rendeletekről, az ágostai hitv. evangélikusok helytelen féltelméről, a mely érdekes cikket következő jellemző bevezetéssel kezd meg: „Nihil fere ita noxium est evangelicis in Hungaria, quam si facile metuant, ubi nulla est metuendi necessitas. Metus enim, teste Cicorone in Tusculanis, nihil aliud est, quam opinio mali impendentis. Hinc, si quid adversi sibi imminere advertat, imbecilli metu in praesentissimum periculum se conjici arbitrantur, cum tamen ex sententia Ciceronis in Officiis: fortis animi sit et constantis non perturbari in rebus asperis.“ Ezekután több önálló cikkekben részletesen értekezik az evangélikus vallásnak a nyilvános megerősíttetés előtti és utáni titkos és nyilvános, részletes és egyetemes üldöztetéséről; az üldöztetés nyomorainak okozóiról, a protestans lelkipásztoroknak gályákra hurcoltatásáról, majd innen, s a fogházakból való kiszabadulásáról; az evangélikusoknak a sopronyi országgyűlés utáni ismételt háborgattatásáról; a pesti vallásügyi bizottságról, a Carolina resolutoról, s az evangélikusoknak azutáni sorsáról. Végre az utolsó szakaszban, ismét több önálló cikkben értekezik az evangélikus vallásnak Magyarországon való csudálatos fenmaradásáról, a melyet szűlt, az ellenfelek törekvéseinek meghiusulása harcok s az üldözők végszetszerű kimulása miatt, továbbá a hitvallók vagyis hitért szenvedők védelmeztetése, s az evangélikus lelkészeknek a nyilvánvaló nagy veszedelmekből kiszabadíttatása.

A meglehetősen részletességgel közlött tartalomból már láthatja a tisztelt olvasó, Schmal művének nagy érdekű voltát. Az ő főcélja az, hogy a harcoló, a küzdő anyaszentegyháznak gyötrelmes, de gyötrelmeiben is folyvást nemes arcképét állítsa az olvasó elé. És ezt cselekszi Schmal, a leghatározottabb evangéliomi hitbuzgalommal és bátorsággal. Nem tekintget ő aggódva se jobbra se

balra; nem igyekszik eltakarni, vagy szépíteni a dolgokat, sem kétkedéssel sem képmutató dialecticával, hanem felmutatja a sebeket tisztán, a hogy látta, és szavakat ad a fájdalomnak, nem alázatosan meggörbödve, hanem egyenesen állva, s szemeit az örök igazságok védelmező Istenére függesztve. Felfogja pedig és rajzolja Schmal, az anyaszentegyház vitézkedését nemcsak az állammal vagy római catholicismussal szemben, hanem a confessionalismus szempontjából is. Ő igen buzgó és elhatározott követője Luthernek, s ha e miatt netalán elfogultságot árul is el néha a többi protestáns reformátorok s felekezetek irányában: ez, művének történelmi értékét legkevésbé sem vonja le. A történetek folyamán nem Schmal az első példa arra, hogy azok a kik az egyház ügyének a külső ellenségek ellen elszánt védőiként tűnnek fel, egyszersmind buzgó confessionalisták valának, a mi sejtelmem szerint, mintegy szükségképeni, elmaradhatlan dolog volt azon időkben, midőn az eszméket és érdekeket csak az időszerű formákban lehetett sőt kellett felfogni és szeretni.

A fentebbiek alapján, előttem legalább semmi kétség nincs abban, hogy Schmal műve hézagot pótol egyháztörténelmi irodalmunkban, s a közrebocsátónak valóban köszönettel tartozunk, és pedig annyiival inkább, mert ő nem csak egy, de több kézirati példányt vett fel, s a leghitelesebbnek szövege mellé, oda tette aljegyzetekben a többiek eltéréseit is; végre a könyv használatát felette könnyítő betűrendes személynévmutatóval látta el az egészet.

Bahil műve már, mely a 363—428 lapokat foglalja el, nem most jelenik meg először nyomtatásban, megjelent az annak idejében t. i. 1747-ben külföldön. Azonban a könnyen elképzelhető körülmények miatt, hazánkban valódi kézirati ritkaságúvá lőn, sőt külföldön is, hol az napjainkban is feltűnik néha az ő kereskedésekben, oly magas áron szerezhető meg, a melyért most Bahil és Schmal műveit együtt teheti sajátjává a közönség. Bahil műve, a legérdekesebb önéletírás s illetőleg korrajz, hasonlóképen a szenvedő egyház egyik korszakából, s miután a szerző, legnagyobb részben, saját közvetlen tapasztalásait és életeseményeit beszéli el; ennél fogva a mű közvetlen forrásértékkel is bír. Schmal művéről már nem mondhatjuk ezt el, de a mi a dolog természetéből önként és szükségképen következik. Ő már igen nagy mezőt fogott fel és pedig oly időben, a midőn a közvetlen forrásoknak felette párányi része volt használható, a midőn a történetírónak egyesegyedül saját erejére és buzgalmára kellett támaszkodnia mindenben. Innen van, hogy Schmal pl. Erdősiról és Abádi Benedekről sem-

mit sem tud, s Dévayról is felette hiányosan és ingadozva beszél, mert ezeket már az ő korában, legnagyobb részben elborították az idők romjai, s épen azért nagy tulzás sőt oktalanság volna Schmal történetírói értékét az ily hiányok miatt ócsárolni. A józan bírálát minden író és minden művet, az ő kora és körülményei szempontjából is figyelembe vesz és méltányol. Most szabad legyen még végre nem az ismertetett művekre vonatkozólag ugyan, hanem más de közel érdekből még egy pár szót szólanom.

A történelmi hitelesség s illetőleg bírálát elmélete, mind ez ideig sincs s épen a külföld irodalmában sem szigoruan s mintegy közérvényüleg megállapítva. Innen van, hogy a bírálati eljárás az adatoknak akár alakjára akár anyagjára vagy tartalmára vonatkozzék az, felette különböző a történet nyomozók és írók egyediségéhez képest. Egyik komolyan, jó hiszemmel és készpénz gyanánt fogadja s minden aggodalom nélkül tovább adja azon adatot, mit a másik haszontalan semmiségnek tart. Engem saját tapasztalásaim, melyeket történelmi nyomozásaim folyamán szerzettem, arról győztek meg, hogy pl. a mi egyháztörténelmünk mezején a legszigorubb bírálatra van szükség. Teljességgel nem lehet mindent tényként fogadni el, csak azért, mert egykoruak által van megírva. Így például, a wittembergi egyetem közanyakönyvében, az 1558-dik évre vonatkozó történelmi jegyzetek folyamán az áll, miszerint „bizonyos dolog” certum est, hogy Lithvániában a közelebbi múlt évben, t. i. 1557-ben egy ember farkassá változott, de azután az emberi alakot ismét visszanyerte, s farkassá történt változását ekkor beszélte el hitelre méltó embereknek. Ez áll mondom a wittembergi egyetem anyakönyvében; de azért kicsoda az, a ki ezt csakugyan kétségtelen ténynek venné. Akkor is erősen kételkednem és bírálnom kell, midőn pl. ily körülmények állanak előttem: Luther meghalt 1546-ban; 20 év múlva megjelenik egy könyv, mely arról szól, hogy mit beszélgetett Luther ebéd vagy vacsora közben. A végre már, hogy az ezen vagy efféle könyvben lévő történelmi közlemények a teljes történelmi hitelesség értékét megnyerjék, más oldalról is meg kell erősíttetniök; mert a tapasztalás igazolja, hogy különösen nagy tekintélyű és hatású embereknek, igen sokszor tulajdonitnak oly szavakat, oly tényeket, melyekben semmi legkisebb valóság nincs. A történelmi adatoknak tehát tartalmát is szintugy mint alakját, minden ezekre vonatkozó körülményekkel együtt szigoruan bírálát alá kell vennünk, ha a valódi tényeket igazán kideríteni akarjuk.

Révész Imre.

Egyházi énektár, mely magában foglalja a magyar ref. egyház használatban levő énekeinek vezér dallamait. Algimnáziumok, felsőbb osztályu nép-, s vasárnapi iskolák használatára készitette Ivánka Sámuel, képezdei énektanár. — Sárospatak; nyomtatta Forster R. a ref. főiskola betűivel 1863. Ára 50 kr.

Senki sem fogja kétségbe vonni, hogy napjainkban a magyar ref. egyházi éneklés — egy pár főhely kivételével — egészen elsatnyult, sőt ez észrevétel nem is sajátom, mert már eddig minden ahozértő egyhangulag elmondta. Őseink, kik elsőik voltak Kálvin tanai vallásában, kik a protestantismus szellemét kiirthatlanul meggyökerezteték, bizonyára lelkesebben énekeltek, mint korunkban tapasztaljuk; az akkori idők zenei fejlettségéhez képest hangjegyekben is ránk hagyták szívemelő dallamaikat; de fájdalom, e hagyományoknak kevés hasznát vettük, az elsőbbek nagyobbára elvesztek; a mik megmaradtak is csak a papiron vannak, s magunk a szóhagyományos modort követve: szájról szájra adtuk át egymásnak Goudimel páratlan dallamait; minek következtében ma már csaknem annyi táj kiejtése van a zsoltároknak, a mennyi egyház, s ezeknek éneklése is olyan, hogy a zeneileg előhaladt kornak nem válik becsületére. Ismétlem: őseink tiszta szívből és lélekből énekeltek; napjainkban pedig a főur vagy restelli hitrokonaival együtt megszólalni az ének magasztos nyelvén, s azt hiszi, hogy ez csak a nép kötelessége; vagy már gyermekkora óta, többnyire az előljárók elnézése folytán a vallásnak ezen egyik sarkalatos ágát csak mellékesnek tekintvén, s nem gyakorolván: ha később vallásos érzelmei sugallatára énekelni akarna is, nem képes. A hitrokonok más része szintén nem énekel, mert nem követheti a nyers tömeget, mely tiszta szívből és lélekből énekelne ugyan, de a rossz tanítás folytán, éneke fülsértő, s a kevés jót is semmivé teszi. Főiskoláinkban már a régibb idők óta vannak ugynevezett hármóniás énekesek, de ezeknek is legnagyobb része elégnék véli kezében tartani a papirszeletet, s könnyebbnek tartja pusztá hallás után betanulni egy pár chorált, mint a hangjegyeket. Szóval: a reformáció óta a ref. egyházi énekügy semmit sem haladt előre s ha nem ismerném közelebről viszonyainkat, melyek ama veszteglést okozták, méltán kérhetném: vajjon az ének vallásunk egyik sarkalatos ága-e, vagy csak mellékes eltűrt vendég?

Nem céloim előszámlálni azon akadályokat, melyek az egyház helyzetéből származnak, s melyek miatt jelen percekben is a haladás alig észrevehető. (Ujabb intézkedések folytán a képezdek alapítása

által az énekügy valamit lendült, vagy reményre jogosít: hogy lendülni fog.) Körülményeink közt egyes uttörők buzgalma, áldozata, s rajongással határos ügyszeretete nélkül, a pusztá kötelesség keveset, vagy épen semmit sem segít. A száraz kötelesség teljesítése inkább önzés, önszeretet szüleménye; amaz ellenben vértanuskodással határos önmegtágadásból származik, s oly áldozat, miről a kötelesség emberének alig van fogalma, mit nem lehet földi dolgokkal jutalmazni.

Több kevesebb számmal kezdettől fogva voltak ilyen tiszteletre méltó egyének a ref. egyházban, kik minden téren lelkesedéssel, önfeláldozással működtek. Ilyeneknek köszönhetjük, hogy a nagy közöny, mostoha külkörülmények dacára egyházi énekgyűjteményünknek egy-egy példányát még ma is bírjuk.

Legyen szabad napjaink ily közméltánylatot érdemlő fáradságtalan munkásának neveznem Varasdi urat, ki nem rég a P. E. lapok hasábjain ismertette volt, s most önállólággal is kiadja emez ismertetését, a legrégebbi idők óta fenmaradt egyházi énekgyűjteményekről. Ennyi buzgalom, ügyszeretet mellől csak a zenei szakavatottság hiányzik: V. ur egyike legyen egyházi zenénk reformátorának.

Ily ügyszeretet lelkesítette Ivánka Sámuel urat több, kezemnél levő, munkái dolgozásakor, melyek közül az „egyházi énektárt“ ezenel ismertetni fogom.

Sokan lehetnek oly véleményben, hogy egy nép számára irt, s különösen elemi tankönyv nem igényel széles ismereteket, s elég, ha a szerző papirra tudja tenni azon elemi dolgokat, melyeken túl nem lát. Például: miért tudjon többet az abc-hez tartozó előismeretegnél a ki csak abc-t akar irni? miért legyen jártas a zene mélyében az, a ki csak a zene hét betűjével, a hangjegyek ismertetésével, dallamok egyszerű tanításával foglalkozik? Nem így van. Azon csekélységnél, mit másnak tanítunk, sokkal több ismerettel kell birnunk, s ebből folyólag: öntudattal, előre látva hintenünk el a magvat; ellenkező esetben ennek kikelését, növekedését, virágzását s gyümölcsözését csak a vak esetre bizzuk; szóval a legelső lépésnél bizonyos irányt kell adnunk, mit csak úgy tehetünk, ha nemcsak a kezdő betűt ismerjük, hanem a végső pontig is ellátunk. Így természetes kapocszal kötjük össze az elemi nevelést a felsőbbel, s a nép közül azok, kiknek hivatásuk van feljebb törni, lépcsőnként, akadály nélkül haladnak; ellenkező esetben pedig az ugynevezett elemi nevelés nem alap, hanem hinár, melynek iszapjából alig lehet magunkat megszabadítani.

De még egy más sine qua non-tól függ, hogy valaki jó elemi tankönyvet irhasson: az ügy és tárgy szeretete. Rosz tankönyvet ír, és rosz tanító lesz az, kit csak a pusztá kötelesség, szükség, vagy

haszonvadászat vonzott a nevelés terére, rosztat, habár a tudományok minden nemében kitünő magaslatra emelkedett.

E két szempontból tekintve Ivánka ur tollam alatti művét, előlegesen megjegyzem: hogy ebben mindenütt annyi szakavatottságot találtam, a mennyi egy ily népies mű dolgozására szükséges, s különösen nagy buzgósággal van szerkesztve. Szerző már a régibb idők óta szorgalommal működik e terén, s midőn körülményeinket tekintetbe véve, a közöny dacára ernyedetlenül munkálkodott: minek nevezzük ezt, mint buzgalomnak, ügyszeretetnek?

De átalános észrevételek helyett átlapozom magát a rövid, 162 lap terjedelmű munkácskát, oly hittel, hogy az olvasó figyelmét is tárgy és ügyszeretet vezérelvén, ez ismertetés által a közügynek szolgálók.

Az egyházi énektár, miként a helyzet kívánja, népszerű szavakba van öntve, s rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalva. Az egész három fő részre oszlik: I. Ének-tan. II. Zsoltár-zenei ismeret. III. Zsoltárok.

Lássuk az első részt.

Az első szakasz 1. §. szól általában az énekről és éneklésről: elemezi az éneket alkotó részeire; beszél az egyházi és világi zenéről; e kettő közt párvonalt huz, s előlegesen fogalmat ad az egy és több szólamu énekekről.

Meglevén győződve arról, hogy e könyvecskét az illető helyeken közhasználatba veszik, s ennek folytán idővel még több kiadást fog érni: az ismertetésen kívül ide mellékelem azon észrevételeimet is, melyeknek elfogadása által, szerény véleményem szerint, szerző egy pár betűt, szót, s kifejezést megváltoztatva, az egész műnek előnyére tesz. Például: e kérdés: A szöveget illetőleg hányféle az ének? Kiegészítőbb lesz így: A szöveget és dallamot illetőleg stb. Mert nem is kell bizonyitnom, hogy az egyházi és világi zene nemcsak szövegére, hanem dallamára is egészen különbözik, s habár a világi zene olykor megtűr vallásos hangulatot is, de az egyházat amannak legkisebb árnyalata is zavarja, profanálja.

A műszavakat illetőleg, mivel ezek több helyen előfordulnak, csak utólagosan.

A 2 §. szól különösen az egyházi éneklésről. Megkülönbözteti a katolikus és protestans felekezetek szokásos éneklési modorát. Amazokat jellemzi a váltó és recitáló éneklés által, emezeket a gyülekezeti vagy tömegessel.

A 3. §. folytatása az előbbinek; előadja a vallásos éneklés szükségét, ez által — ugymond — az Istennel társaloghatunk, magunkat nemesbithetjük; másokat pedig vallásosságra, isteni félelemre indíthatunk. El-

mondja továbbá: hol és mikor lehet dicsőíteni az Istent éneklés által, s ebből folyólag felosztja a vallásos éneklést gyülekezeti és magánházira.

Az ezt követő 4-ik és 5-ik §. tárgyalja a gyülekezeti és magánházi éneklést; a 6-ik §. szabályokat ad a vallásos éneklésre, s végre a 7-dik szól a temetési énekekről.

Emlékezhetünk, hogy iskolás gyermekkorunkban miként tanultuk az egyházi énekeket. A kántor az énekes könyvből egy nagy táblára lemásolta az illető Zsoltárt, melynek hangjegyeit csakugy ismerte mint magunk. *) Ekkor erős tüdővel elől indult, s mi utánna mindaddig, míg az illető dallamot emlékünke vettük. Ha ez által nem is öntötték fejünkre a zene keresztvizét, nem mondhatjuk, hogy nem énekeltünk. Igen énekeltünk; de hogy mit énekeltünk? miért énekeltünk? erről bizonyosan nem tudtunk volna számot adni, sőt énekvezérünk sem. Hogy ezen eljárás későbbi korban az éneklés iránti elhidegülésnek egyik oka: nem lehet tagadni. Így nem csak az ének technikai része van elhanyagolva, hanem a vallásos énekléshez megkívántató kegyelet, tisztelet és szeretet magvai sem gyökereznek meg.

Ezért különösen kiemelem Ivánka ur énektárának eddig látott részét, mint a mely már a fogékony gyöngye gyermekkorba a vallás bnzditó szavaival oltja az egyházi énekek szeretetét.

Szerzőt e nemes céljában a következő második szakasz szintén elősegíti.

Lássuk ezt is részletenkint.

A 8-dik §-ban előadja, hogy énekeskönyvünk két részből áll: a Zsoltárokból és a dicséretekből; amazok eredetileg a bibliában vannak összesen CL, melyeket ugyan Dávid Zsoltárainak nevezünk, de nem azért, mintha mindeniket Dávid költötte volna, hanem mert a költő király rendeletéből szedettek össze. Ezek közül Mózes írta a

*) Az ilyen kántorok zeneismerete zondirozására Maróthi, következő sajtáságos módot ajánl: „hogy valaki vagy magát, vagy mást el ne árnthasson, megmutatom miképen kell megpróbalni: ha tud-e ő a kóták szerint énekelni? T. i. valamely Zsoltár nótájából két vagy három sort le kell írni, pontban ugy, mint a nyomtatásban vagyon, és más szót kell alátenni, nem azokat a melyek a Zsoltárban alatta vagynak, hanem p. o. más Zsoltárból, vagy a dicséretekből, vagy akárhonnan; hogy ne tudja az éneklő melyik Zsoltár nótájából vétetett az a két, vagy három sor. Ha ezeket a szótát a felikbe irt kóták szerint ugy el tudja énekelni, hogy annak a Zsoltárnak a nótája világosan megismerszik az éneklésből: bizonyos jele ez annak, hogy tud a Kóták szerint énekelni. Ha pedig ki nem ésmerszik annak a Zsoltárnak nótája az ő énekléséből, tehát azaz ember semmit nem tud a Kótákhoz.”

Rég írta ezt Maróthi, de ma is elmondhatjuk.

XC. Zst; Ázsáf Dávid zene és énektanítója, az L-ik, s a LXXII-től a LXXXIV-ig terjedő énekeket; Hémán irta a LXXXVIII-ik Zsoltárt, Étán pedig a LXXXIX-iket. Továbbá Dávid irt hetvenketőt; Salamon a LXXII—CXXII—CXXXIV—CXXXV és a CXXXVI-ik Zsoltárt. (Miután feljebb Ázsáf neve alatt is előjő a LXXII-ik Zsoltár, megjegyzem, hogy ez a Salamoné, s Ivánka ur úgy érti: hogy Ázsáf énekei tulajdonkép a LXXIII-ikon kezdődnek.) Végre a fogság alatt készültek: a X, XLIV. LXXIX. LXXX. CXXIII és CXXXVII; a fogság után: a LXVI. LXXXV. CXXIV. és CXVI.

Ezt követi a zsoltárok beltartalmának rövid ismertetése, s aztán 9. §. a zsoltárok énekléséről. Itt, s a következő 10. §-ban szerző elmondja a zsoltárok történetét a legrégibb időkől kezdve. „Nemcsak a zsidónép, hanem az első keresztyének is énekeltek a zsoltárokat, mindaddig, míg az első századokban a keresztyén vallás el nem vesztette a Krisztus által alapított szervezetét. A különböző ujitások által egészen feledésbe ment zsoltárokat végre Kálvin János, vallásujító, hozta be ismét a ker. gyülekezetekbe: Kálvin nemcsak a vallást, hanem az egyházi éneket is törekedett megújítani. Ily célból nemzeti nyelvére kezdte fordítani, s versekbe foglalni az elfeledett zsoltárokat, (pl. a XLVI és XXV-ik zs. az ő műve) de el levén foglalva a reformációval, e munka folytatását, s bevégzését két nagy tudományu egyénre, Marot Kelemenre s Béza Tódorra bízta, kik ezt nagy készséggel végre is hajtották. E két férfiura vonatkozólag elmondja, hogy Marot Kelemen az uralkodó francia kir. ház költője, Béza pedig Kálvin ügy-barátja, pap és professor társa volt. Marot miután átfordított 30 Zsoltárt, az új vallás miatt üldöztetvén, Genfbe menekült, s itt ismét kidolgozott huszat. Béza pedig kilencvennyolcat foglalt versekbe. Innen énekeskönyvünkben a zsoltárok száma után álló C. M. vagy T. B. Marot Kelemen (Clemens Marot) vagy Béza Tódort (Theodor Beiza) jelentenek. Elkészülvén a CL. zsoltár szövege, Kálvin érintkezésbe jött Goudimél Klaudiussal, egy nagy hírű zenetudóssal, ki zsoltáraink szép dallamait költötte, s e miatt a párisi vérmenyegző alkalomával Lyonban megöletett 1572-ben. Kálvin az elkészült dallamok éneklését legelőször a genfi gyülekezetbe hozta be, melynek lelkesze volt. Innen csakhamar átvette a bási gyülekezet, s Goudimél dallamait 1526-ban aug. 12-én énekelte legelőször. A baseli gyülekezetben az új éneklés terjedését nehezítette a kath. papok ellenszegülése, a mennyiben ezek a tanácstól kért tiltó parancscsal házról-házra jártak, s minden áron gátolni igyekeztek annak felvirágzását. Ez akadálnak azonban nem hogy sikere nem volt, de annál nagyobb erővel terjedtek Goudimél dallamai, s mint a reformációnak leghatósabb segédesz-

közei útát törtek: Felső-Német, Cseh- és Lengyelországban. Az új énekeket miként egész gyülekezetek, úgy egyesek is kedvesen fogadták, elannyira, hogy a vallásüldözés idejében a szerencsétlen üldözöttek és vértanúk az utcákon, a tömlöcökben, a máglyákon, és a gályákon is lelkek vigasztalására és kinjaik enyhítésére mindig az új zsoltár-énekeket énekelték. A magyar ref. gyülekezetekben legelőször a XVII. század elején szenci Molnár Albert magyar tudós terjesztette a zsoltár énekeket. Ő külföldön léte alatt a francia zsoltárokat magyarra fordította, s Goudimél dallamaihoz mérve, s a szintén általa magyarra fordított bibliához mellékelve, megküldte a reformált gyülekezeteknek.

Ezután szerző röviden megéri: milyen volt a régibb éneklésmód? s aztán a következő 11—12. §-ban kiterjeszkedik a dicséretekre, s ezzel vége van az első résznek.

Szükségtelennek tartom fejtegetni, hogy a historia mily nagy szerepet játszik egy nemzet életében. Kapocs ez, mely összeköti a multat a jellel; építőmester, s vezérlete alatt építik a népek évtizedről-évtizedre, századról-századra a hon nagy épületét. Erős ez épület: ha mindenütt hiven követjük a história utasítását; összeomlik, vagy nevetséges torzalak lesz: ha szavára nem figyelünk.

Ilyen egy vallásos felekezet is.

Kétséget sem szenved, hogy ha népiskoláinkban, s az alsóbb gimnáziumi osztályokban elmondjuk vallásos énekeink történetét, le-rajzoljuk a harcot, sokak vértanuskodását, melyen át kellett esni, hogy az ügy diadalmaskodjék? a hosszas időt, mely szükséges volt arra, hogy eszméinket érvényesítsük, ismétlem, kétséget sem szenved: hogy a mi iránt eddig a növendék közönyös volt, meleg részvétet fog tanusítani, s midőn egyfelől mély tisztelet honosul meg fogékony keblében azon férfiak iránt, kik ama harcot vívták, ama nagy munkát elkezdték, folytatták, ma is folytatják, másfelől örök szeretettel ragaszkodik ezek műveihez, s áhitattal tanulja és énekli Goudimél magasztos dalmait, mit eddig tán csak kötelességből tett.

Ivánka ur a feljebb látottakat népszerű nyelven, miként már megjegyeztem: kérdésekbe s feleletekbe foglalva, adja elő. Tudtom szerint Ivánka ur az első, ki e téren ily irányadólag lépett fel. Tollát mindenütt ügyszeretet vezette, s ha az illető tanítók szintén ily ügyszeretet által lelkesülve fogják használni az Énektárt: fáradságukat siker koszoruzandja, nagyobb siker, mint a kiszabott robotolást.

A második rész az énektár gyakorlati részét tartalmazza, s a zene azon elemeivel foglalkozik, melyek egyházi énekeink tanulására szükségesek; tehát ismerteti a betűket, hangjegyeket, vonalrendszert stb.

Az 1. §. megfejtí, hogy mit értünk a hang alatt, például: a hang a testek rezgése által származik, s lehet: határozott és határozatlan; a határozottakat nevezi zenei, a határozatlanokat pedig természeti hangoknak. (Azt hiszem, hogy a hang felosztásában meglehetett volna állani a határozott és határozatlanoknál ezen megjegyzéssel; a zene a határozott hangokkal foglalkozik, s a határozatlanok kívül esnek körén. Természetieknek nevezni emezeket: fogalom zavaró; mert vajjon lehet-e tagadni, a határozottak természetességét? A művészet épen magával a természettel foglalkozik. Annyival inkább feltűnik ez, mert szerző is mindjárt a következő 2. §. elején a zenei hangokat felosztja természetesekre és mesterségesekre).

A hangnak eme rövid meghatározása után mindenütt világos könnyen felfogható szavakkal megy szerző lépésről lépésre, s a tanuló csaknem észrevétlen ismeri meg a hosszú és rövid hangjegyeket, ezeknek mértékét, (rhythmus) a vonalrendszert, hangcsaládot, hangkulesot, az alakító jegyeket, hangközöket stb. s a hangcsaládból eredő hangnemeket.

Legyen szabad itt egy rövid kitérést tennem, mely egyébiránt a tárgyhoz tartozik.

Ivánka urnak a múlt 1862-ik évben is jelent meg egy ily című munkája: „Énekészi vezérkönyv.“ Miután e munkának csak első füzetét láttam, nem tudom, ha vajjon a többi is véglegesen elhagyta-e a sajtót? Ha nem, óhajtható lenne, hogy e mű minél előbb világot lásson egész terjedelmében; mert a tollam alatti énektár csak azon szabályokat adja, miket a tanulónak pontosan meg kell tanulni; az énekészi vezérkönyv ellenben utasításokat ad az énekeszeknek, tanítóknak, orgonásoknak, hogy minden körülmények közt miként járjanak el hivatásukban, s következőleg, úgy hiszem az énektár mikénti használatára is kimerítő tanácsokat fog osztani, melyre tanítóink nagyobb részének annyi szüksége van, mint a tanulónak az énektárra. Addig is azonban, míg az énekészi vezérkönyv világot látand, szerző engedelmével elfoglalom székét, s megkísértem körvonalozni azon utasításokat, melyeket az énektár helyes tanítására fog adni: Legsikeresebb a tanító eljárása, ha az elméletet mindenütt nyomban összeköti a gyakorlattal, miből folyólag, a növendékek erejének tudásigázása lenne, ha előbb be kellene magolniok az énektár második részének minden műszabályát, s csak ezután kezdhethnék a 71-ik lapon a hangközök éneklési gyakorlását. Ellenben gyors eredményre vezetne, ha mihelyt a hosszú és rövid hangjegyekről volt szó, ezekről a tanító különböző képleteket állítna össze, (miként a 30-ik

lapon láthatni) s a növendékek gyakorlanak azok időértékének kiszámlálását. (E célra a zsoltárok és dicséreték ábrája is megfelel.) Ezek után, mielőtt a tanulóknak fogalma van a vonal rendszerről, mielőtt az alakító jegyekre (készt, b, feloldójegy stb.) hangnemekre, s több effélére jönne a sor, egyszersmind a 21-ik lap gyakorlati részét is énekelni. Ilyen formán szólanék az énekészi vezérkönyvben, azon különbséggel, hogy az itt rövidbe foglaltakat kiszélesíteném s kiterjeszkedném minden kényes pontra, hol a tanítónak ujjmutatásra lehet szüksége. Ily szempontból óhajtható, hogy Ivánka ur vezérkönyve minél előbb világot lásson s szintén az is, hogy szerző körül, mint képezdei tanár körül, minél többen csoportosuljanak. Mert a tapasztalatlan, gyenge, sok esetben rossz és hanyag tanító a legjobb kézi könyvnek sem tudja hasznát venni; holott egy lelkes vezér élő szavaira, példájára lelkesülni fog.

De lássuk most röviden az énektár hátra levő harmadik és negyedik részét.

Dávid válogatott zsoltáraiból áll ez, szép alaku betűkkel nyomva, mely a főiskolának becsületére válik, s a mely pesti nyomdászainkat csaknem megszégyeníti mind tiszta hibátlan nyomás, mind szépség tekintetében. Szerző szándékosan nem osztotta a dallamokat ütenyekre, tán hogy ez által is az elemi tanoncoknak ne legyen terhök-re; én részemről ütenyekre osztottam volna, mert az üteny-jelek az olvasást könnyebbitik.

Csak ezt jegyzem meg a negyedik,*) alkalmi dicséretekből álló részre is, mely egyébiránt az előbbivel együtt teljesen elfogadható.

Hátra van még azon egy pár műszó, melyről utólagosan akarom emlékezni. Például: hangidom, vonalköz, hanglépcső.

A hangidom alatt szerző rhythmust ért; de szélesebb értelmű, hogy sem csupán a rhythmusra illjék. Meg kell ugyan vallanunk, hogy a zenében a rhythmus alatt is többfélét értenek, például: néme-lyek szorosan véve a hangjegyek mértékét; mások egy rövid zenei gondolatot; de ebből nem következik, hogy mi is ilyen kétértelmű szót vegyünk fel műszavaink közé. A hangidom t. i. teheti a hangok előadását is, sőt mint hangidom inkább erre alkalmas; mert a hang nem hangjegy, s ha szorosan erre akarunk vele vonatkozni, így kell kifejeznünk: hangjegyidom. Szerző e tekintetben más magyar tekintélyre is vonatkozhatik, ki a hangidomot feltalálta; de erre csak azt mondom, hogy zenei nyelvünk most levén alakulóban, a tekintélyek

*) A negyedik részt a munka első átlapozásakor egynek véltem a harmadikkal, s csak most jöttem rá, hogy szerző elkülönítve osztályozta.

is hibázhatnak. Vajjon nem jobb lenne a kérdés alatti szó helyett egyszerűen „mérték“-et használni? Ezt a pusztáknak legárvább fia is azonnal megérténé.

A vonatkozó csak szószaporítás, s helyesebben nevezzük „űr“-nek. Így azt is kikerüljük, hogy nem jó összeütközésbe hangzására nézt a hangközzel, mely egészen egyebet jelent.

A hanglépcsőt szerző jól alkalmazza ugyan; de megemlíthette volna, hogy a hanglépcsők összegét létrának nevezik, s ezt aztán más értelemben viszont hangnemenek. Azért tartottam szükségesnek ez észrevételt, mert sokan a létrát nevezik hanglépcsőnek, s ha az állana, gyakran az elméletben egyhangu s értelem nélküli szórakásra adna alkalmat. Például: bizonyos hang a hanglépcsőnek hányadik lépcsőjén van? stb. Ez a létrával nem történhetik, mert olyan egész, a melynek lépcsői vannak.

Midőn azonban e néhány szó tollam alá került, s némely kifejezései szintén tollam alá jöhetnének, (melyek a fenebbiekkel együtt nem lényegesek, s az énektárnak nincsenek hátrányára); más felől nem tarthatom vissza magamat, hogy Ivánka urat bizonyos körülményért, mit munkájában az első betűtől az utolsóig sehol sem találtam, meg ne dicsérjem. Ez a napjainkban divatos zöngének s zöngélésnek kikerülése.

Mit mondjak még Ivánka ur énektára felett? Ismétlem, hogy a könyvecske buzgalommal és szorgalommal van dolgozva; szerző az első, ki ily szép irányt vett maga elé az érintett első és második részben, szakavatottságát nem lehet kétségbe vonni; s tekintetbe véve paragon álló egyházi zeneirodalmunkat, melyben csaknem egy-egy félszázad szülhet valamit, örömmel kell üdvözlönlünk- s gyámolítunk az énektár szerzőjét, további fáradozásai közt is.

Nem egy pár év, hanem évtized alatt lehet várni, hogy egyházi zenénk, folytonos szorgalom s kitarás után virágot hajtson. Legyenek az illető egyházak és tanítók oly buzgók az énektár felkarolásában, s tanításában, mint ennek szerzője. (a P. E. és I. L. után)

Bartalus István.

Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana. Irta Dósa Elek, jogtudor és tanár. Pest, 1863. kiadja Osterlamm Károly. Ára 1 for. 60 kr.

Ki a fentcímzett könyvet kezébe veszi s figyelemmel átolvassa, meg kell hajolnia a tudós szerző fáradhatlan munkássága, az ész- és jogtan kérdései fejtegetésében gyakorlott ítélőtehetsége előtt. Dósa

Elek urat illeti az érdem és elsőség dicsősége, hogy a Geleiféle kánónok keletkezése óta, a protestántizmus életelve, a folytonos tökélyesbülés szellemében időnként hozott és módosított, különféle jegyzőkönyvekben szétszórva hevert, egyházi törvényeket szakavatottan összeszedte s használat, tanulás és okulás végett közkézre bocsátotta. A jeles jogtudor úgy nyilatkozik az előszóban, hogy a két magyar protestáns egyház szervezésének szükségessége, az egyetemes keresztyén egyház újabb s nagyobb szerű reformációjának előérzete által is fokoztatva, már csaknem életkérdéssé nővén ki magát; midőn az, a dolog természete s a protestántizmus szelleme szerint is, csak történelmi jogalapon s a meglévő törvények tökélyesbitése útján történhetik meg: a kiindulási pontokul szolgáló erdélyi reformált egyház törvényei ismertetését, szükséges k ö z r e m u n k á l á s n a k tartotta a szervezés nagy munkájának megkezdhetésére s keresztültvitelének könnyítésére; r e m é n y l i, hogy a magyarhoni testvéregyház tárgyatottjai, jelen kísérletét fölhívásnak tekintendik hasonló közremunkálási köteletség teljesítésére. Igen helyesen, kívánsága a milyen korszerű, épen oly méltányos is; mert mi magyarországi protestánsok a közelmúltban többször mondogattuk azt, hogy vannak nekünk szabályozó törvényeink, csak jegyzőkönyveinkből kell azokat összeszedni és kinyomtatni. Ohajdandó volna, hogy mindenik egyházkerület saját főiskolájában működő azon tanárnak, ki az egyházjog előadására kötelezve van, meghagyná, hogy használatból kiment és szokásban levő községi, egyházmegyei, egyházkerületi, népiskolai, közép- és főtanodai törvényeinket, az egyházmegyei és egyházkerületi jegyzők segítségével szedné össze és rendszerbe ütvé nyomtatná ki. Ugy hiszszük ennyi jelenleg a Dósa Elek tanár kívánsága; mi is megelégednénk ily forma határozattal, első lépésnek ez is jó lenne, csak történnék már ez ügyben valami rendszeres mozdulás.

„Az egyház csak akkor felelhet meg rendeltetésének, ha törvényei végrehajthatnak: a törvények végrehajtásának főfeltétele pedig, hogy minden érdekelt ismerje azokat. A törvény az illetők jogainak s kötelességeinek kutfeje. A jogon alapuló szabadság és a kötelességen alapuló jog, csak a törvény teljesülése által juthat érvényre. A törvények eleven emlékezetben tartásának biztosítása, egyszersmind az illetők jogainak s egyházi szabadságának biztosítására is szolgál.“ (Előszó.) Tehát ki kell nyomtatni egyházi törvényeinket. És itt irányadóul vehetjük Dósa Elek művét, mely a bevezetésen kívül, az egyházi közjogtan és az egyházi magánjogtan foglalja magában.

Az egyházi közjogtan tárgyai: az egyház s tagjai közti viszonyok, mint az egyházi törvényhozó, ítélő, felvigyázó, kormányzó s

büntető hatalom. Egyházunk s más egyházak, az egyház és állam közti jogviszonyok.

Az egyházi magánjogtan szól az egyház tagjairól, az egyházi testületekről, egyházi egyénekről, a világi hivatalnokokról; továbbá az egyházi vagyonokról s azokra vonatkozó jogokról, és az egyházi perlekedés módjáról. A függelékben van a tanárok választási és letételi módja; mandatum visitatorium, formata, papi eskü és papi kibocsáttatás.

Magyarországi reformátusok! méltassátok figyelmetekre az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtanát, tanulmányozzatok szorgalommal; sok életre való eszme van abban. Igazságot kell adnunk most Faragó József szilágy-szolgák reform. esperes urnak s egyházmegyéjének, midőn azt mondja, hogy azon egyházmegye az erdélyi egyházkerülettel való összeköttetésénél fogva, háromezred lefolyása alatt oly előnyökkel, szabadalmakkal bírt és bír jelenleg is, minőkkel a magyarországi protestáns egyházkerületek nem bírnak. Ne csudálkozzunk rajta, ha egyházi tekintetben továbbra is az Erdélyi összekeveredésben maradás forró óhaját táplálja keblében.

A könyv kiállítása csinos, nagy 8-ad rétből, XII. 1—219 lap. Kívánjuk a buzgó kiadónak, hogy vállalkozása mielőbb második kiadást érjen.

VEGYES.

Kérelem. A tiszáninneni reform. egyházkerület 1858. szeptember 21—23. napjain Tályán tartott közgyűlésében, 33. sz. elhatározatván az, hogy a sárospataki főiskola uszodája tíz pengő forintot részvények útján állíttassék fel: alólírott megbízott ily részvény-jegyek nyomtatásával, és az egyes egyházakhoz s pátrónusokhoz leendő elküldésével; általam még ugyanazon év október 20-án, levél kíséretében, több mint 700 részvény-jegy küldetett szét, leginkább a tiszáninneni egyházkerületbe, és Szabolcs, Szatmár, Bereg megyékbe. Tisztelettel kérem az illető nt. esperes urakat: méltóztassanak az egyházak előjáróit felhívni, hogy a hozzájuk küldött uszodai részvény-jegyekről számadásaikat, a főiskolai igazgatósághoz, mielőbb beküldeni sziveskedjenek Sárospatak, ápril 24. 1863. Antalfi János.

Névjegyzéke azon t. c. alapítóknak, kik (vagy örököseik) részvényők után, már ez iskolai évben, főiskolai tanulókat ingyen uszodai-tanításban részesíthetnek: Az I. sz. részvény-jegy után Bekény Benedek. — 2. Szeles Gábor. — 3. Bizony Károly. — 4. Jármi György. — 5. Sulyok Emilia. — 6. Ragályi Ábrahám. —

7. Ragályi Miklós. — 8. Szathmáry Király József. — 9. Szathmáry Király György. — 10. Apostol Pál. — 11. Gábrriel István. — 12. N.-Bereg városa. — 13. Ónodi Pál. — 14. Szathmáry Miklós. — 15. Szabó József. — 16. Bónis Barnabás. — 17. Márki Frigyes. — 18. Kazincezy András. — 19. Lácza reform. egyház. — 20. Báró Vay Johanna. — 21. Báró Vay Miklós. — 22. Báró Vay Miklós. — 23. Báró Vay Béla. — 24. Szikszai József. — 25. Darvas Albert. — 26. Fáy Gusztáv. — 27. Miklovics Ferenc. — 28. Lengyel Sámuel. — 29. Bató István. — 30. Ragályi Ferenc. — 31. Szemere István. — 32. Borbély László. — 33. Szathmáry Király László. — 34. Ragyóczy Csoma Sámuel. — 35. Mezösy László. — 36. Karácsondi András. — 37. Báró Vay-Geymüller Katalin. — 38. Pilisy Ferdinánd. — 39. Visnyói ref. egyház. — 40. Ragályi György. — 41. Beregszász város. — 42. Miklós Ferenc. — 43. Dókus József. — 44. Dókus József. — 45. Keresztszeghi Albert. — 46. Patay József. — 47. Patay József. — 48. Tiszanánai ref. egyház. — 49. Mudrány András. — 50. Vattay Sándor. — 51. Deresényi Kálmán. — 52. Bernáth Dániel. — 53. Kovács Ferenc. — 54. Bernáth Zsigmond. — 55. Maádi ref. egyház. — 56. Pándy Sámuel. — 57. Maádi ref. egyháztanács. — 58. Lónyay Gábor. — 59. Lónyay Gábor. — 60. Lónyay Gábor. — 61. Lónyay Gábor. — 62. Gróf Andrássy Gyuláné. — 63. Gróf Andrássy Gyuláné. — 64. Traun-Bethlen grófnő. — 65. Komáromy József. — 66. Traun-Bethlen grófnő. — 67. Cseley János. — 68. Erdőhegyi Dániel. — 69. Orbán József. — 70. Szepesi Béla. — 71. Szepesi Ödön. — 72. Fodor Zsigmond. — 73. Munkácsi ref. egyház. — 74. Szakácsi Dániel. — 75. Kiss György. — 76. Csismadia József. — 77. Tolcsvai Nagy Gedeon. — 78. Gálócsi Gusztáv. — 79. Pengrácz Ferencz. — 80. Bacsikai Endre. — 81. Szathmáry Sámuel.

Javaslat a főiskolai uszoda-tanórák berendezésére.

A főiskolai uszoda oly tiz pengő forintos részvényekre levén alapítva, melyek után a birtokosok vagy felhatalmazottaik tiz évi ingyen oktatásban részesülnek: ezen okból az uszodai növendékek részvényesekre és fizetőkre osztályozhatók.

I. A részvényesek uszodai éve május, június és július hónapok. Azon egyének már, kik valamely részvény alapján akarnak ingyen oktatásban részesülni, kötelesek szándékukat minden év április havában az uszoda-tanítónak bejelenteni s tőle azon uszodai évre tiz darab ingyen-jegyet kérni. Ezen egy órai időre szóló jegyeket május, június és július hónapok akármely napjain délelőtti tiz órától, délutáni hat óráig tetszésök szerint használhatják; az el nem használtak ugyan-

azon év július 20-án érvénytelenek lesznek s többé vissza nem adhatók.

A használati év a részvényes tagok tőke-könyvébe és a részvény hátára följegyeztetik. A részvény tiz évi használat után megsemmisül. Ugyanazon évben két vagy több ifjunak azon egy részvényt használni nem szabad.

Ingyen-jegyeket csak az eredeti részvény előmutatására lehet adni. Az elvesztett eredeti részvényt nyel a jog is elenyészik.

II. Fizető tanítványok vagy olyanok lehetnek, kik egy hónapra, mely 24 órai tanításból áll, hat o. é. forintot fizetnek; vagy olyanok, kik csak néhány órai oktatást óhajtván nyerni, egy órai tanításért 40 krajcáros uszoda-jegyet vásárolnak.

A fürdési idő ezen ifjakra nézve is naponként délelőtti tiz órától, délutáni hat óráig tart. Az uszoda-tanító különös figyelmét fordítandja arra, hogy ugyanazon órában az uszodára szerfelett sokan ne menjenek, azt elmerüléssel ne veszélyeztessék.

III. A magánfürdés a nagy tükörben, vagy az egyes szobákban nem tanulóknak is megengedtetik, 10 krajcáros jegy előre váltása mellett.

IV. A részvényes és fizető uszodai növényedékek uszógatyát használatul ingyen kapnak.

V. Minthogy a fürdés csak gatyában történhetik, gatyát vagy a zuhanyhoz lepedőt azok, kik magokkal nem vittek, a fürdőtől 10 krajcárért nyerhetnek.

VI. Fürdőjegyeket az uszoda-tanítónál lehet váltani, a használatokat a fürdős szedi el, a végre hogy velők az iskola széniorának naponként beszámoljon, s ez a bevételt pontosan ellenjegyezhesse.

Nyilvános közvizsgák rendje a sárospataki ref. főiskolában az 1862³/₄ iskolai év végén. Julius 12. vasárnap délelőtt ünnepélyes istenítisztelet a városi egyházban; a főiskola imatermében a közvizsgák ünnepélyes megnyitása, közigazgatói évi jelentés. Déután szaválás, zene, ének, pályadíjak kiosztása, testgyakorlatok. I. A gimnáziumban. Julius 13. 14. Az I. II. és VIII. gimnáziumi osztály, különböző termekben. Julius 15. 16. A III. IV. és V. gimnáziumi osztály. Julius 17. 18. A VI. és VII. gimnáziumi osztály. Jegyzet. 1. Minthogy minden osztály vizsgájának két napig tart, a tanuló ifjak csak a második nap estéjén távoznak el. 2. A főiskolában létező elemi I. és II. osztály, valamint a rajz és szépírási iskola vizsgája a közvizsgát megelőzőleg július 11-én fog megtartatni. II. Az akadémiában és képezdében. Julius 13. 14. A hittani szak vizsgája. Julius 15. 16. A képezde és bölcsészeti szak, Julius 17. 18. A jogiszak. — Sárospatak, május 16-án 1863.

Az igazgatóság.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

Junius 10. 1863.

A FILIOQUE TOLDALÉK TÖRTÉNETE.

Tudva van mindenki előtt, hogy a keleti és nyugoti egyház közt, a pápa elsősége és a tisztító tűz létének el nem ismerésén kívül, a sz. léleknek egyszersmind a fiutól való származásának tagadása képezi a válaszfalat. A két elsőbb reánk egyenesen nem vonatkozik, ez utóbbi azonban e tárgyra vonatkozó hitcikkünkkel is ellenkezésben levén: nem lesz tán egészen érdektelen róla röviden értekezni. Célja e soroknak e tárgy feletti kérdés-harcnak eredetét és történelmi fejlődését vázolni, s ennek folytán e hitcikk részünkre igazolása szempontjából, a keleti egyház legtekintélyesebb atyáinak műveiből, mint szinte gyakorlatban levő egyházi énekeik s imáikból bizonyító erősségeket felhordani.

Lássuk tehát!

A Nicacában 325. tartott egyetemes zsinat ünnepélyesen formulázta a keresztyén vallás tételeit, melyeket a keresztény egyház ma is hitformájának tart. A zsinat megtiltotta azon jövőendőben bármit változtatni. Ezen szimbolum szószerinti fordítása a görög eredetiből így hangzik:

„Hiszünk egy Istenben, Atyában, a mindenség teremtetőjében, minden láthatóknak és láthatlanoknak alkotójában. És az ur Jézus Krisztusban, Istennek fiában, ki az Atyának egyetlen szülötte, az az az Atyának lényegéből Istenből Isten; világosságból világosság; igaz Istenből igaz Isten, született nem teremtetett, egyenlényegű az Atyával, ki által lettek mindenek, mennyekiek és földiek; ki értünk emberekért és a

mi váltságunkért alászállott, testet vett fel és emberré lett; szenvedett, harmadnapon feltámadott és felment a mennyekbe és ül az Atyának jobbján; ismét eljövendő ítélni eleveneket és holtakat. És a sz. lélekben. A katholika és apostoli egyház kiátkozza mindazokat, kik azt mondják, hogy volt idő, a mikor nem volt; és hogy születése előtt nem volt; és hogy semmiből lett; vagy az Isten fiát más lényegűnek vagy át- s elváltozónak állítják.“¹⁾

Ezen szimbolum volt a katechumenusoknak, az az a keresztség felvételére készítetteteknek hitvallása. A honnan e hitforma hajdanta csak N.-Pénteken mondatott el, midőn t. i. a püspök a katechumenusoknak, kik a következő napon megkereszteltettek, az utolsó tanítást tartotta.²⁾

A 4-ik század vége felé Macedonius félremagyarázván Ján. I. 3: *πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν, ὃ γέρονεν* és eme másikat Ján. XX. 22.: *καὶ ἐνεφύσησε καὶ λέγει αὐτοῖς: Λάβετε πνεῦμα ἅγιον*, azt állítá: a Sz. lélek csupán a Fiutól származik és az Atyával nem egyenlénységű teremtmény.³⁾

A 381. tartott konstantinápolyi egyetemes zsinat kárhoztatta ezen tévtanítmányt, és hogy a Macedonius által felállított hamis principiumot megcáfolja, s a sz. léleknek istenségét hiteikkilleg megalapítsa, kinyilatkoztatá, hogy a Sz.-lélek az Atyától származik, a fentebbi hitvallás ide vonatkozó azon részéhez: És a Sz.-lélekben, ezt kapcsolván: *Τό ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, το σὺν πατρὶ καὶ νῦν συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν δια τῶν Προφητῶν.* Mind szintén ezen szimbolumhoz e mondatot is mellékelte: *Ὁ ὅτι τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος*,⁴⁾ ez utóbbi azért történt, hogy vissza legyen utasítva Apollinariisnak azon tévtana, miszerint Jézus Krisztus országlása ezer évig fog tartani; mely állításra a mennyei jelenések XX. 2—4. v. vezéreltetett: *ὅς (ἄγγελος) διὰ βολον καὶ Σατανα ἐδῆσεν χίλια ἔτη, καὶ ἔξιραν καὶ εἰσαίλουν μετὰ Χριστοῦ τα χίλια ἔτη.* Ugyanezen zsinat a szimbolumot még néhány más, azon idők szerint

¹⁾ Vorrede des Konzils von Nicaea. Pedalium, 67. 1.

²⁾ Geschichte der Kirche v. Theodorus Lector II. K.

³⁾ Pedalium Vorrede zum Allgemeinen Konzil von Konstantinopel. 86. 1.

⁴⁾ Pedalium Vorrede zum Konzil v. Nicaea.

megkivántató mondatokkal is megtoldotta; több helyeket pedig, melyeket kevésbé szükségeseknek vélt, elhagyott.⁵⁾

A konstantinápolyi zsinat, hogy a vallástételein a változtatás ellenőriztessék, helybenhagyta a kiátkozással fenyegetést azok irányában, kik a hitformán bármit változtatni merésznének. E hitforma úgy használtatott minden katolikus és főként a római és konstantinápolyi egyházaknál, a mint azt e zsinat szentesítette, azaz a fentebb említett világosító toldalékokkal és más változtatásokkal, melyeket a konstantinápolyi zsinat tett, a Macedonius és Apollinarisféle tévtanok terjedése ellenében gátot emelendő s azt ekképen megakadályozandó.

Midőn a nicaei és konstantinápolyi zsinat elővigyázatból mind azt, ki a hitformát változtatni merésznél, kiátkozással fenyegette: úgy látszik nem volt más célja, mint elejét venni bármi ujtásnak a vallástételekben, melyeket ezen hitformában összeséggel és véglegesen akartak előterjeszteni. A zsinatok ezen elővigyázat által korántsem szándékoztak az egyházi tanítókat megakadályozni abban, hogy a Sz.-lélek származásának titkát illetőleg, mint szintén a hitforma más pontjaira vonatkozó tanitételeket egyházi illetékes uton tovább ne fejtsék; annyival kevésbé kívánták megtiltani, hogy a nép előtt néhány, már a rövidség miatt nehezen érthető kifejezéseket megvilágosítsanak. Legalább azt tanusítja Cyrillus a mitylenei püspökhöz intézett levelében; továbbá A c a c i u s, Dositheus Dodekabiblionjában, hogy a zsinatok határozatai után is megengedettett a hitforma különböző pontjait analízálni, kibővíteni és világosítani, a mennyiben e világosítások a hit alapelvével ellenkezésbe nem jöttek. Csakhogy ezek nem tekintettek ünnepélyes vallástételnek, és a beavatandók ezekre mint a hitalapelveire nem oktattattak; s végre az ilyen fajta úgy nevezhető magán-vallástételek felmondása közben (p. o. az egyház által a nicaei és konstantinápolyi zsinaton ünnepélyesen megállapított és szentesített hitforma helyett) a keresztség ki nem szolgáltatott. Ezen vezérelvek nyomán látjuk a legkitünőbb egyházi atyákat; köztük alexandriai Cyrillus, Basilius, Athanasius, Epiphanius, Nazianzumi Gergely, Chrysostomus János, Hieronymus, Ágoston és több másokat

⁵⁾ A toldások, változtatások és kihagyások a nicaei hitformának a konstantinápolyi egybehasonlításakor szembetűnnek.

a Sz.-lélek származásáról hitőket, illetőleg nézetüket kijelenteni. Közülök némelyek azt jegyzik meg, hogy az Atyától származik és azt a következtést vonják, hogy miután a Fiu közelismerés szerént egy lényegű az Atyával és az atyaságot kivéve, annak tulajdonságai ugyanazok, melyek ezé; felesleges a Sz.-léleknek a Fiutól származását is a vallástételben megemlíteni, miután az a fiunak az atyávali lényeg-egységénél fogva természetesen benne van. Mások különböző formákban fejezték ki nézeteiket, de mindig ezen elvek szerént, és kifejtették azon tant, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik. Ismét mások végre ezen tudományos finom megkülönböztetést fették: a Sz.-lélek származik az Atyától a Fiu által.

De halljuk az illetőket magukat szólani!

Basilius az Atya és Fiu általi világ teremtetést hozván fel hasonlításként a Sz.-léleknek az Atyától és egyszersmind a Fiutól való származásának világosítására, következőképen fejezi ki magát: „Az, hogy a világot az Atya a Fiu által teremtetete, az Atyának a teremtésbe be nem avatkozását épen nem állítja, sem a Fiu tetterejének gyengességét nem tanúsítja; hanem az akaratnak teljes egyenlőségét, mint hogy e kifejezés: a Fiu által az első vagy eredeti ok bevállásáért van: úgy a másik, t. i. hogy a Sz. lélek az Atyától a Fiu által származik, ennek származására nézve sem teljesen az Atyától származást nem jelöli, sem a Fiutól származás rovására nincs; hanem az akaratnak teljes egységét tanúsítja, minthogy e kifejezés: a Fiu által az eredeti ok bevállásáért van, nem az alkotó ős-ok állítmányára vitetik.“⁶⁾

Ugyanezen egyházi atya más helyen pedig ezt mondja: „Minthogy a rendben és sorban a Sz.-lélek harmadik személy: szükségképeni-e, hogy egy harmadik természetű is legyen? A sorban ugyan a Fiu után van; de létele ő töle van, és ő töle veszi, mit nekünk kijelent; és az isteni tudomány általában ezen okfölből származottnak tanítja.“⁷⁾

A hitről való beszélgetéseiben pedig erre vonatkozólag Basilius így szól: „Az Atya küldi a Fiut és a Fiu küldi a Sz.-lelket.“

Cyryllus Basiliuséval egészen egyező véleményben

⁶⁾ St. Basil an Amphilocheus über den heiligen Geist. Cap. VIII.

⁷⁾ St. Basil Widerlegungen gegen Eunomius Cap. III.

nyilatkozik: „Ámbár a Sz.-léleknek saját létezése, állománya van és a szerint is gondoltatik, a mennyiben Lélek és nem Fiú: hanem azért ettől nem különböző. Mert igazság lelkének neveztetik és Krisztus az igazság és ő tőle származik, épen olyan bizonyosan mint az Atyától.“⁸⁾

Más helyen pedig Cyrill ezt mondja: „Ha a Sz.-lélek, ki az Atyától és Fiutól származik, bennünk lakozik, az Istenhez hasonlóvá tesz minket.“⁹⁾

Nizzai Gergely hasonlóképen így szól: „A Sz.-lélekről azt mondják, hogy az Atyától származik, és e mellett bizonyittatik, hogy a Fiutól is, mert az mondatik, hogy a ki-ben Krisztus lelke nincsen, az nem övé.“¹⁰⁾

Athanasius a nagy egyházi tanító, ugyanezt mondja, midőn az Isten fiának emberré léte mellett a Sz.-lélekről szól: „Senki ne gondolja, hogy ő azt fogadta el, a mi je nem volt. Mert ő mint Isten küldte azt felülről, és ő mint ember elfogadta itt alant. Ő magából szállt alá magába, t. i. az isteniből az emberibe.“¹¹⁾ Egy más helyen: „A Sz.-lélek az Atyától és Fiutól nem alkottatott, nem teremtetett, nem született, hanem származott.“¹²⁾

Chrysostomus János így szól: „Krisztus hozzánk eljött, adta nekünk az ő lelkét és felvette a mi testünket is.“¹³⁾

Epiphanius ezt mondja: „Mindkettő az igaz emberben lakozik, a Jézus Krisztus és az ő lelke; és a mint hiszszük, hogy Krisztus az Atyából van, Isten az Istenből: úgy a Lélek Krisztusból vagy mind a kettőből, mint Krisztus mondja: az Atyától származik és én tőlem fogadtatik el.“¹⁴⁾

Ezekből látni való, hogy habár az atyáknak ezen magyarázatai a formákra nézve különbözők is: csak ugyan az volt azoknak hite és tanítmánya a Sz.-lélek származására vonatkozólag, hogy az Atyától és Fiutól is származik.

⁸⁾ St. Cyrill in seiner Rede an Nestorius.

⁹⁾ St. Cyrill II. K.

¹⁰⁾ St. Gregor von Nyssa in seinem Gespräche über das Sonntagsgebet.

¹¹⁾ St. Athanasius in seinem Gespräche über die Menschenwerdung.

¹²⁾ St. Athanasius in dem Bekenntnisse des Glaubens.

¹³⁾ St. Joh. Chrysostom. Gespräche über die Menschenwerdung Christi.

¹⁴⁾ St. Epiphanius ἀγνωστικόν-jában.

Hanem az 5-ik évszázad közepe táján a sabbellianusok és Spanyolországban a priscillianusok különböző tévtanokat kezdtek terjesztetni; a többi közt azt is: hogy a Fiu nem bir az Atya minden tulajdonságaival, mi egészen a régibb áriusi tant elevenítette fel. Eme tévtan terjesztők hamis hiteikkük támogatása végett a vallástétel szavaira hivatkoztak, melyet a konstantinápolyi egyetemes zsinat után a 431. tartott ephezusi is szentesített; mert, úgy mondának, az által, hogy e zsinatok a hitformában megállapították a Sz.-léleknek az Atyától származását a Fiúnak említése nélkül, nyilván különbség tétetett az Atya és Fiu lényege között, a származtatási tulajdonságot csupán az Atyára ruházván.

A spanyol püspökök Leo pápához fordultak, utasítást kérvén, hogy mit cselekedjenek. A pápa azzal bizta meg őket, hogy tartományi zsinatot híván egybe, ott tegyenek célszerű intézkedéseket a végre, hogy e tévtan tovább terjedése meggátoltassék. E zsinat 448. Toledóban gyült össze, és a bajon úgy vélt segíthetni, ha a hitformának a Sz.-lélek származásáról szóló kifejezése, melyre a tévhitiek tanaik igazolása végett támaszkodtak, világosan körülíratik. Annakokáért, hogy a közegyház hitnézete és a hitformának az orthodoxok által vallott értelme szerint szilárdul megállapításék, miszerint a Sz.-lélek az Atyától és Fiu-tól származik: ahhoz a filioque világosító szót ragasztotta. Egy másik ugyanazon időben és célból Lugóban tartott egyházi gyűlés szintén így intézkedett.

Hogy az egyház átalában a spanyol tartományi zsinaton a hitformához ragasztott ezen toldásra semmi nagy fontosságot nem helyezett, hanem azt úgy nézte, mi valósággal is volt, azon idők szerint amaz országban a népnek az említett tévtantól megőrzése végett a hitforma e helyének szükségképeni részletes megvilágosítását: magából azon körülményből kitűnik, hogy az ezen spanyol tartományi zsinat után mindjárt 3 évre t. i. 451. tartott chalcedoni egyetemes zsinat a filioque szónak a hitformához ragasztásáról csak meg sem emlékezett. A chalcedoni zsinat ellenben megerősítette a nicaei és konstantinápolyi hitformát; és ismét megújította az egyházi átkot mind azok ellen, kik azt megváltoztatni merészelnék.¹⁵⁾

¹⁵⁾ Pedalium 102. és 103. l.

E világosító toldalék ettől fogva Spanyolországban megtartatott és ott van a toledói tart. zsinat minden aktáiban. S a mint látszik e toldalék csakhamar átment Franciaországba is, mert toursi Gergely idejében már ott találjuk. Csaknem ugyanazon időben elfogadta azt egész Németország is. A következő 4 évszázadban élt egyházi atyák műveinek különböző helyeiből világos, hogy azon kor keleti és nyugoti theologusai között e ragasztékra nézve időről időre csak mellékes magyarázatok, fejtegetések fordultak elő. E fejtegetések azon mértékben lönek tüzesebbekké, a mint a két felekezetnek előharcosai egymás ellenébe helyezett érdekeik sugallásai közt egymásnak kölesönösen csak hibákat akartak felhányni. De a viták mindig csak azon kérdésre szorítkoztak: vajjon e világosító toldalékot meg kell-e tartani vagy nem? Senkinek sem fordult meg az soha a fejében, hogy a dogmát önmaga magyarázza, azaz e kérdést feltegye: vajjon a Sz.-lélek kizárólag az Atyától, vagy az Atyától és Fiutól származik-e?: mert ez utóbbi a közegyháznak hitvéleménye volt. És ha valaki e nagy hitételt kérdésbe tenni merészelt volna: kétségtelen, hogy ama viszálykodások kezdete után tartott 4 egyetemes egyházi gyűlés e fontos kérdést magáévá teszi, és ezt is mint sok más egyebet kifejtette volna. Miután eme zsinatok közül e kérdést egyik sem méltatta megemlítésre; ellenben a nicaei és konstantinápolyi zsinat által az első hitforma értelmének bármi megváltoztatása ellen kimondott fenyegető átkot mind megújította: ebből az világlik ki, hogy a Sz.-lélek származásáról dogma soha kérdésbe sem tétetett, hogy mind ama viták oly eszköz választása körül forogtak, hogy a filioque világosító ragaszték által a dogmának igaz értelmét a népre nézve megfoghatóvá lehessen tenni; és ezért nem foglalkoztak az egyetemes zsinatok annak tárgyalásával, hanem csak úgy tekintették azt mint felvilágosítást, mely az ezen elvitázhatlan dogmára vonatkozó hitet legkevésbé sem érinté. A latin tudósok nézetének igazolására találunk egy szigorú felekezetesség nélküli bizonyosságot Maximus levelében, ki a 7-ik évszázadban élt és kit a keleti egyház tisztel mint a hitnek vallóját és nagy egyházi atyát. Január 21. tartják névünepét. Maximus ezt mondja:

„(A latinok) a római atyákból, továbbá alexandriai Cyrillusnak sz. János evangéliumára készített vallási érteke-

zéséből idézeteket hoznak fel, megbizonyítandók, hogy ők nem a Fiut teszik a Sz.-lélekre nézve okfövé, mert a Fiu és Sz.-lélekre nézve egy okfőt állítanak, az Atyát. A Fiura nézve ez az egyedüli okfő; mert nincs semmi mi a Fiutól nem lesz, csak egyedül az Atya, és ő az eredeti okfő a Sz.-lélekre nézve is, mert ez szintén a Fiutól lesz, és minthogy nem az eredeti ok, mi azt állítjuk, hogy a Sz.-lélek általa és nem tőle származik; de az eredeti és nem eredeti okfő egy és ugyanaz, miképen a teremtnél.“¹⁶⁾

Maximus ezen bizonyosága megerősíti hasonlóképp mit fentebb előadtunk.

A 9-ik évszázad elején néhány, az Olajfák hegyén megtelepedett francia szerzetesek a hitformát a filioque toldalékkal énekelték. E miatt egy görög barát a sz. Sabbas nevű kolostorból szemrehányást tett nekik, és ellenük a népet fellázította, őket eretnekséggel vádolván. A francia barátok irtak III. Leó pápához, felkérvén őt N.-Károly császárnak teendő azon tudósításra, miszerint őket üldözik azért, hogy a hitformát épen úgy mondják, a mint azt az ő császári kápolnájában énekelni hallották. A pápa a dolgot közlöttes a császárral, ki is ennek folytán Achenbe tartományi zsinatot hívott egybe. E zsinat a tárgy nagy fontosságu voltánál fogva, nem akart véglegesen határozni, jónak vélvén e végre előbb a pápának véleményét kikérni. Miért is N.-Károly három egyházi férfit küldött III. Leó pápához, egy a tárgyat körülményesen konstatirozó irattal, melyben a sz. írásból és tradicióból nyilvánvalóvá tétetett, hogy mind az, mi az Atyáról mondatik, egyszersmind áll a Fiuról is.¹⁷⁾

N.-Károly küldöttei Rómába megérkezésük után a pápának előterjesztették mindenek előtt a sz. írás- és egyházi atyák-ból vett bizonyságoknak azon hosszú sorozatát, mely az acheni zsinaton felhozatott, a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származását erősítendő. A pápa azokat helybenhagyta. Erre a követek N.-Károlytól vett utasításukhoz képest eme kérdést intézték a pápához: „minthogy e dogma egészen katolikus, nem hagyná-e helybe, hogy a szimbolumot a filioque toldalékkal énekeljék?“ A pápa a tárgy feletti hosszú elmélkedés után következő határozatot hozott: „Minthogy

¹⁶⁾ St. Maximus Marinus cyprusi presbíterhez írt levelében. Lequien Tom. I. St. Joann. Damascen. de fide orthodoxa pars. I.

¹⁷⁾ Labbeus Tom. VII.

nem szükséges minden hittételeket a szimbolumba világosan beletenni: a nicaei és konstantinápolyi egyetemes zsinatéhoz sem kell semmit mellékelni, habár a Sz.-lélek származásáról dogmá t. i. hogy az Atyától és Fiutól származik, oly lényegesen tartozik a hitre, hogy mind azok, kiknek arról tudomásuk van, a kárhoztatás terhe alatt köteleztetnek azt hinni. Mégis sokkal jobb a misénél épen semmi szimbolumot sem énekelni, mint azon ürügy alatt, hogy a népet a titokra nézve felvilágosítsa, mely másképen is eszközölhető, azt ezen toldalékkal énekelni.¹⁸⁾

III. Leó pápa még tovább is ment. Hogy azon megkülönböztetett tiszteletnek, melyet Róma iránt tanusítottak, zálogául valami jelvényt hagyjon hátra az utóvilág számára, Péter templomában, az apostol állítólagos sirja mellett két ezüst lemezt függesztetett fel, melyekre a szimbolum, és pedig egyiken görög, a másikon latin szöveggel a világosító filioque toldalék nélkül volt felmetszve.¹⁹⁾

Dacára Leó pápa ezen mintegy ujjalmutatásának, a spanyol-, francia- és németországi egyházak a hitformát tovább is régi szokásuk szerint t. i. a filioque toldalékkal használták, énekeltek és olvasták; attól félvén, hogy ennek kihagyása által a népet megbotránkoztatják, ez által azt azon gyanura ébreszthetik, hogy a hitet megváltoztatták.²⁰⁾ A római és konstantinápolyi egyházak pedig, a nélkül, hogy a spanyol, francia és német egyházak által a toldalék elfogadásában megbotránkoztak volna, a szimbolumot úgy olvasták, a mint azt a konstantinápolyi zsinat megállapította és ennek következtében az ephesusi és chalcedoni szintén szentesítette, t. i. a filioque toldalék nélkül. Mert amaz időkorban t. i. a 9-ik századnak elején a keleti és nyugoti egyház úgy tekintetteolyvást e záradékot, mint olyant, melyet a közegyház azok iránti kedvezésből, kiknél ez a fentebb elmondott okoknál fogva behozatott, kényszerűségből meghagyott és eltűrt.

Azonban a közbejött körülményeknél fogva a filioque toldalékra nézve egészen megváltoztak a keresztyénségben ennek két különböző része előtt; legnagyobb tekintélyre emelkedett s annak következtében irányadóvá vált római és

¹⁸⁾ Labbeus Tom. VII. pag. 1195.

¹⁹⁾ Ugyanott 1198.

²⁰⁾ Ugyanott pag 1234.

konstántinápolyi egyházak. Az elsöben inkább ellenzöleg nyilatkozott Röma elfogadta azt 1015. VIII. Benedek alatt; az ez iránt előbb oly közönyösen viseltető konstántinápolyi egyház pedig nyilván rosszalólag szólalt fel. Hogy ez így történt: okát, a keleti és nyugoti egyháznak már eredetileg is különbözö sajátságú szellemén és felfogásán kívül, főként a bolgár egyház feletti uralkodási jog vitatása miatt meghasonlott két egyházfőnök közti versengésben találjuk. Az I. Miklós pápa által elmozdítandónak ítelt s e miatt haragra gerjedt Phocius pátriárkának a római egyházat keserűen sértegető enklikájában foglalt amaz 5 vádpontok mindenki előtt ismereteseek, melyeknek egyike a római egyházat épen azzal terheli, hogy a nicea-konstántinápolyi hitformát meghamisította, utána tévén a Sz.-lélek származásáról szóló ezen szavaknak: procedentem a patre még ezt is filioque.

A két egyház végleges elválása után a konstántinápolyi papság azt vitatta folyvást, hogy a Sz.-léleknek csupán az Atyától származását kell hinni és a hitformát minden keresztyénnek a filioque toldalék nélkül mondani. A római egyház ellenben folyvást állítá: hogy a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származását kell hinni és ez okáért a filioque toldalékot megtartani. A különszakadás hova tovább szilárdult, mert több írók léptek fel, kik a kibékülésre vezethető ut egyengetése okáért, a hitcikk azonossága, bizonyítgatása helyett, a dogmai különbség megmutatására és megszilárdítására nagy mennyiségű munkákat bocsátottak közre. És minthogy a körülményekre való tekintetből, melyek közt ezen szerencsétlen viszályok kezdődtek, a felhordott érvek nagyobbbrészt csak a viszátkodás és ellenmondás szellemétől sugalmaztattak: természetesen e vitáknak és argumentációknak konok perlekedéssé, és furfangos okoskodássá kelle fajulnia. És valósággal legtöbben azon férfiak közül, kik a schisma után e kérdéssel foglalkoztak, ammyira félrevezettettek, hogy e tant sajátóságos köréből, melybe az egyházi atyák helyezték, egészen kivonták. Kezdetben csak az alak felett vitatkoztak; később magát a tárgyat vitatták; összekeverték az egyház által közönségesen elismert dogmát egyesek magyarázataival; az alakot a tárgy helyett vették: és ekképen mindent úgy összezavartak, hogy végre nem voltak képesek magukat egymással megértetni. Azt mondhatjuk eme korszak munkáiról nagyobbbrészt, hogy egymás

ellenében sz.vallásunk alapelvéről, a szeretetről megfeledezve, az engesztelhetlen gyűlölséget és véres bosszút élesztették, a nélkül, hogy valakinek használtak volna. A tudósok ezen munkákból semmi újat nem tanultak, a nép pedig igen természetesen nem is értette.

Röviden tekintsünk végig a keletiek vádpontjain és az ezek ellenében a nyugotiak által felhordott cáf-érveken.

Mint fentebb is láttuk, a vita ezen hitcikk felett igen sokáig a filioque szónak a szimbolumhoz kapcsolására szorítkozott. A keletiek közül némelyeknek a nyugotiak ellenében egyedüli argumentumok a volt: a római vagy nyugoti egyház e toldalékot nem tűrheti el, mint-hogy a zsinatok átkok alá helyezték azokat, kik a nicaeai konciliumban készített hitformához ragasztani vagy abból elvenni fognának.

A nyugotiak erre válaszolák: ezen argumentum szembeötlőleg hamis, állításaikat következőleg indokolván: A konstantinápolyi első egyet. zsinat ámbár a nicaeai hitformához nem csupán szavakat, hanem egész tételeket és eszméket kapcsolt, abból hagyott el, azt megváltoztatta: mindazáltal az átkot megújította azok ellen, kik a nicaeai hitformán valamit változtatni merészelnének. Már sokkal előbb mint a nicaeai, ephezusi és konstantinápolyi zsinatok ezen átkot az általok készített hitformának megtoldói vagy csonkítói ellen kimondották, kimondotta e tilalmat sz. Pál eme szavaival: „Εἰ τις εὐαγγελίζεται ἄλλο παρ ὃ παρελάβετε ἀναθήμια εἶπω.“ Galat. I. 9., és a nicaeai és konstantinápolyi zsinatok a hitformához mégis ragasztottak oly kifejezéseket és eszméket, melyeket tekintve sem az evangéliumban, sem az apostoli irásokban nem találunk. Mert vajjon hol találhatni meg az evangéliumban vagy az apostoli levelekben a *ὁμοούσιος* szót; vagy a kettős természet kifejezését; vagy Máriának eme jelölését *Θεοτόκος* nem pedig *Χριστοτόκος* és több ilyenek; melyeket részint a nicaeai, részint a konstantinápolyi hitformában ígattak be, és a melyek a keresztyének által általában érvényeseknek ismertetnek el? Következőleg vagy azt kell felvenni, hogy ama zsinatok, hol sz. Pál tilalma ellenére a hitformát illetőleg mind ezen hozzá kapcsolások és változtatások hozattak, saját maguk és az apostol átka alá estek; mit állítani azonban vétkes döreségnél alig lenne kevesebb; vagy pedig azt kell elismerni, hogy ama zsinatok a szimbolumhozi

ragasztások vagy azoni változtatások által nem egyebet tettek, mint hogy a hitcikkeknek nehezebb tételeit a hit értelmével egyezőleg elemezték, világosították. Hogy ez utóbbi felvétel szerint való értelemben cselekedtek amaz atyák, bizonyítja Nazianzi Gergely, midőn Kledoniushoz intézett levelében így ír:

„Mi sohasem ragasztottunk és nem is ragaszthattunk volna semmit, mi a nicaei zsinaton az áriusi tévtan megcáfolására egybegyült atyák által megállapított hittől különböznek: mi Isten segítségével azon hitben vagyunk és leszünk mindig, hogy a hozzátétel által azon kifejezést, mi a Sz.-lélekről hiányosan mondatott, megvilágosítottuk.“

A nyugotiak állításának igazolására Nazianzi Gergely eme szavainak értelme bár eléggé világos, hogy semmi kommentár sem kell hozzá: mégis hozunk fel még egy bizonyosságot, melyet e tárgyban egy keleti egyházi tanító Illés kandiai érseknél találunk. Ő ezt mondja: „A szónak anyagában volt hiányosság, nem pedig szellemében azaz értelmében. Azért mondja a szent (Gergely) nem valami kihagyottat kell megjavítani, hanem a mi a szónak anyagi részében hiányosan fejeztetett ki; azaz ő azt értette: hogy az megvilágosíttassék és átalakíttassék.“

Csak midőn a vita a dogmának lényegére tért át, nevezetesen midőn azt kezdték buvárlani: hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól, vagy kizárólag az Atyától származik-e? csak ekkor hozta fel a konstantinápolyi klérus és párthivei azon állításuknak, t. i. hogy a Sz.-lélek csak egyedül az Atyától származik, támogatására azt az okot, hogy a filioque szó sem az evangéliumban, sem a nicaei és konstantinápolyi zsinati hitformában elő nem fordul.

Ezek ellenében a filioque toldalék helyes voltát az evangéliumból igazolandók, a nyugotiak hivatkoztak azon három helyre, hol a sz. írók a Sz.-lélek származásáról legvilágosabban szólnak; t. i. Ján. XV. 26. hol Jézus tanítványainak mondja: „*Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παρακλητος, ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρὸς, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται*: továbbá XVI. 13. 14. hol ezt mondja: „*Ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν, οὐ γὰρ λαλήσει ἄρ' ἑαυτοῦ. . . . ἐκ τοῦ ἐμοῦ ληψεται, καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν*; végre midőn feltámadása után tanítványai között megjelen s rájuk lehelvén, így szól

XX. 22: „Λάβετε πνεῦμα ἅγιον.“ E három hely elsőbbsikében ha csak közvetítő szereplése tanúsíttatik is Jézusnak a Sz.-lélek származásában, félremagyarázhatlanul nyilván van a másodikból, hogy ő tőle származik, mert azt mondja: hogy az övéből veszi a mit kijelent; és még inkább a harmadikból, hol a tőle származás tényleg igazoltatik. Mert ha a Sz.-lélek nem ő tőle származik, azokra lehelvén, nem mondhatta volna, hogy nekik Sz.-lelket ad, mert a miye valakinek nincs, azt nem adhat.

Felesleges e tárgyban, mondják a nyugoti írók, további fejtegetésekbe bocsátkozni, mert az evangéliom e három helyéből kézzel foghatólag nyilván van a keletieknek ellentmondása. Elvitázhatlan bizonyosságu s minden kétségenkívülivé teszi Jézus e három hely által, hogy a Sz.-lélek ő tőle is származik mint az Atyától, minthogy ő egy lényegű az Atyával; ő az Atyában és az Atya ő benne van; és a Fiu, az atyaság kivételével, bir mindazon tulajdonokkal, melyekkel az Atya.

Azoknak ellenében, kik azon indokolással álltak elő, hogy a konstantinápolyi egyet. zsinat által megerősített hitformában a filioque szó nincs, következésképen a Sz.-léleknek csak az Atyától származása hiendő, a nyugotiak így okoskodtak: a filioque szónak a symbolumbóli hiányzása az egyház közhitével ellenkezőt nem jelenthet. A niceai egyet. zsinat által készített korábbi hitformában szintén nem tartották szükségesnek az atyák felvenni azon magyarázatot, ki az Atyától származik; mert a hitnek minden cikelyei abban körülményesen ki nem fejeztethetnek. De a mint később Eunomius tévtanítmánya, mely állitá, hogy a Sz.-lélek csupán a Fiu teremtménye és az Atyához semmi viszonya nincs, szükségessé tette ezen magyarázatot, a konstantinápolyi egyet. zsinat által ez ahhoz hozzá ragasztatott; úgy szintén a spanyoltartományi zsinat azon ország népeit a bibliaszerű ker. hitben megtartandó, a filioque világosító toldalékot ugyanazon okból mellékelte ahhoz, t. i. a körülmények igényelték a sabellianusok tévtana terjedésének megakadályoztatása szempontjából. És ha a közegyház, midőn a hitformában azt mondja, hogy a Sz.-lélek az Atyától származik, és a nélkül, hogy a Fiut emlitené ugyanakkor hiszi, hogy az egyiktől és a másiktól is, azaz mindkettőtől származik és abban ellenmondást nem talál: épen oly ke-

vésbé találhat abban, ha a származásra két principium véte-
tik fel; ha azt mondja, hogy az Atyától és Fiutól származik;
épen oly kevésbé, mint midőn a teremtésre nézve két princi-
piumot állít, tanítván: Isten, az Atya a világ-egyetemnek te-
remtője és emellett azt mondja: „*Πάντα δι' αὐτοῦ* (λογοῦ idest
Χριστοῦ) *ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδέν* Ján. I. 3. E
két hitcikk közül egyiknek tagadása a másikat is maga után
vonja, mint szintén megfordítva; e két dogma közül egyiket
mint a másikat sz. vallásunknak határozott és megcáfolhatlan
alapelvei szerint kell felfogni és hinni, t. i. hogy a Fiu egy-
lényegű az Atyával; hogy egyik a másikban van; hogy mind-
kettő egy azon természettel bír; és hogy az Atya a Fiutól
csak az Atyaságnál fogva különbözik.

Nem mulasztották el a nyugotiak hitnézetük igazolására
át- meg átbuvárlani az atyák műveit, úgy a keletiekét mint
a nyugotiakét: s ennek következtében mutatták fel a legte-
kintélyesebb atyákból azon idézeteket, melyeket már fentebb
közöltünk és több azokhoz hasonlókat. Figyelmeztették a ke-
letieket, hogy ünnepélyes alkalmakkoz felolvastatni szokott
a sz. atyák életéről szóló hitmondáik, a Sz.-lélek tiszteletére
énekelni szokott hymnusaik és minden imádságaik világosan
és határozottan kifejezik: hogy a Sz.-lélek az Atyától és a
Fiutól is egyszersmind származik. P. o.

Areopagusi Dénes ünnepén, mely október 3-án ünnepel-
tetik a keleti egyházban, az ő vértanuskodása felolvastatván,
mindjárt a kezdetén következő kifejezés fordul elő: „Az én
J. Krisztusom felmegy a mennyekbe; visszatér az ő atyai
trónjához és az ő tőle származó lelket a hitetlen pogányok-
nak tanításokért elküldi a tanítványokra.“²¹⁾

A pünköst ünnepi egyik énekben: „Te vagy az Isten-
ségnek folyama az Atyától és Fiutól származó.“ A pünkösti
reggeli misében: „Krisztus! te monád a tanítványoknak:
míg a magasságból jövő erőt fel nem öltöztetek, maradjatok
Jeruzsálemben, mert küldök hozzátok mást magam helyett,
vigasztalót az én és az Atyának lelkét, a kiből megerősítet-
tek.“ A pünkösti vecsernyén térdeplés közben felolvastatni
szokott imádságban: „Örök dicsőségnek ura! a felséges
Atyának szeretett Fia! ki Pünköstnek emez utolsó, nagy és
idvességes napján az egy lényegű, részreoszthatlan és elkü-

²¹⁾ Martyrologium v. Metaphrastes Simon.

lönözhetlen sz. háromságnak titkát nekünk megmutattad és a te szent és elevenítő lelkednek eljövételét és megjelenését tüzlángoknak nyelv alakjában a te sz. apostolaidra kitöltötted.“ Pünköst hétfői énekben: „Oh Ige-Isten! a miképen a tanítványoknak megigérted, elküldötted valójában isteni és sz. lelkedet, és megvilágosítád őket.“ Egy másikban: „Idvezítő! ma töltötted ki a te vigasztaló lelkednek kegyajándékát az emberi természetre, adván prófétálás végett, miképen megmondottad“ stb:

A keleti egyház ama magasztos énekében, mely Pünköst utáni csütörtökön szokott énekelteni, szintén ez olvasható: „Szentlélek Isten! ki az Atyával és Fiúval azon természetűnek és együttországlónak ismertetik, legtisztább világosság, ki a világosságból sugárzik ki és a kezdet nélküli Atyától és Fiutól származik. Kiáltunk ő hozzá: Életadó vigasztaló! adj a te népednek békességet!“²²⁾

Miután a fentebbiek szerint úgy az evangéliumból, hol világosan kitünik a Sz.-léleknek az Atyától és egyszersmind a Fiutól való származása, mint az egyházi atyák, kiváltképen pedig a keletiek írásaiból vett ezen hitcikkre vonatkozó idézetek és magyarázatok által megcáfoltatva látta magát a konstantinápolyi klérus, állításainak, hitnézetének igazságát megmenteni akarván, egy más fajta bizonyító okhoz folyamodott. Azt vitatták jelesen, hogy a keleti atyák közül legtöbbnek írásaiban, legtöbb ima és énekben, hol a Sz.-léleknek a Fiutól való származásáról van szó, sehol nem mondatik, hogy a Sz.-lélek a Fiutól (*ἐκ τοῦ υἱοῦ*) hanem a Fiú által (*δια τοῦ υἱοῦ*) származik és e két kifejezés között különbséget akartak felállítani.

A nyugotiak erre adott válasza dióhéjba szorítva következő:

Hogy a keleti egyházi atyák írásaikban többnyire a *δια τοῦ υἱοῦ* kifejezést használták, ennek oka: az *ἐκ* előljáró szócskának főbb jelentősége. Görögben ezen praepozíciót sajátlag az alap-ok jelölésére használják; míg a *δια* előljáróval a létszeres (organikus) okot jelölik. Mert ámbár a görögben mondhatni: *ἐκ τοῦ δένδρου καὶ τοῦ κλάδου ὁ καρπός* (a gyümölcs a fából és ágból áll elő); hasonlóan: *ἐκ τοῦ Ἑλλίου*

²²⁾ Mind ezen énekeket lásd Pitzipios-Bey „Keleti Egyház“ című művében 80—83. l.

καὶ τῆς ἀκτινὸς τὸ φῶς (a világosság a naphból és sugaraiból jő): de a valódi görög nyelvésznet megkívánja, hogy ezeket így fejezzük ki: „ἐκ τοῦ δένδρου δια τοῦ κλάδου ὁ κάρπος, és ἐκ τοῦ Ἡλιοῦ δια τῆς ἀκτινὸς τὸ φῶς.“ Ezért legtöbb egyh. atyák, kik a görög nyelv korrekt sajátságai szerint akarnak írni, különösen az ἐκ előljárót használták a Sz.-léleknek az Atyától mint alap-októl, a δια-t pedig a Fiutól származása jelölésére. Mert különben ama hihetetlen képtelenséget kellene elfogadnunk, hogy a keleti egyh. írók ezen kifejezést: a Sz.-lélek az Atyától a Fiu által származik, úgy értették, miszerint a Fiu az Atyának cső vagy csatornául közlő eszközül szolgált a végre, hogy az ő sz. lelkét kitöltse! . . . Ezen kettős kifejezéssel, melynek értelme egy és ugyanaz, azt akarták megjegyezni, hogy a Sz.-lélek az Atyától mint ős- vagy alap-októl származik, és egyszersmind a Fiutól, mert ő egylényegű az Atyával; egyik a másikban van; az Atya és Fiu egy azon természetűek. Állíták tehát, hogy a Sz.-lélek ἐκ τοῦ πατρὸς származik; és hogy annak a Fiutóli származását is kifejezzék: némelyek mondták egyszersmind ἐκ τοῦ νιού; mások ellenben a sz. háromság személyeinek sorozatában bármi összezavarodást elkerülni akarván, vagy hogy azon véleményre ne adjanak okot, mintha a származást az eunomiusok tévtana szerint a Fiunak mint alap-oknak tulajdonítanák, vagy hogy azzal ne vádoltassanak, mintha a származásra nézve két okfőt vennének fel, a δια τοῦ νιού kifejezéssel éltek. És e finom megkülönböztetés a keleti atyáknak annyival inkább megengedhetőnek látszik, minthogy e két előljáró a sz. írásban igen gyakran különbség nélkül egyik a másik helyett alkalmaztatik és egyazon értelemben vétetik.

Idézzünk példákat, melyek igazolják azon állítást, hogy e két praepozíció a theologiai irodalomban egészen egy jelentésű.

I. Móz. 40. 8. hol József a fogságban álmódó fogolytársainak mondja: „vagy nem Istené-e az álomnak magyarázása,“ a görög fordításban így áll: οὐχι δια Θεοῦ ἡ δι᾽ αἰσθησὶν αὐτῶν ἐστὶ holott kellene lenni ἐκ Θεοῦ.

Sz. Pál rómaiakhoz írt levelében III. 30. hol a zsidókról és pogányokról szól és akarja mondani, hogy a zsidók szintugy mint a pogányok hit által igazulnak meg: egy azon értelemben használja az ἐκ és δια prepozíciókat: „ἐπέπερ εἰς ὁ Θεός, ὅς δικαιοῦσι περιτομῇ ἐκ πίστεως καὶ ἀκροβυστιαν

διά τῆς πίστεως“ és Galat. III. 8. ugyancsak ő mondja: προιδοῦσα δέ ἡ Γραφή ὅτι ἐκ πίστεως δικαιοὶ τὰ ἔθνη ὁ Θεός, a helyett δια τῆς πίστεως.

Damaschusi János hymnusaiban mondja: „Θεὸν ἐγεννέσας, Μῆτερ ἀγνή, σεσαρκωμένον ἐκ Σοῦ“ és ugyan ő egy másik énekben ugyanezt így fejezi ki: διὰ Σοῦ Μῆτερ παρδένε, φῶς ἀνάτελλε πάσῃ τῇ οἰκουμένη; és továbbá: „ἐκ Σοῦ τῆς ἀγνῆς προῆλθεν ἀφράστως σαρκῶδεις és egy másik énekben ugyanazon gondolatot: „δια Σοῦ παρδένε, Θεὸς ἀνθρώπος ὠμίλησεν.

Basil Amphilochiushoz irt levelei 5-ik fejezetében szóról szóra következőleg nyilatkozik:

„A theologiában nem csak praepozíciók cseréltetnek fel egymással, hanem gyakran maguk a tárgyak is, melyet jelentenek, ha t. i. egyik a másik jelentésének megfelel. Pl. azt mondja az irás az emberről: „ἐκτεθάρμεν ἄνθρωπον δια Θεοῦ e helyett: ἐκ Θεοῦ“; továbbá: „ὅσα ἐντεταλατο Μωϋσῆς τῷ Ισραὴλ δια προσταγματος Κυρίου e helyett: ἐκ προσταγματος Κυρίου“; József is azt mondja a fogságban levőknek: οὐχὶ διὰ τοῦ Θεοῦ ἡ διασάφησις αὐτῶν ἐστὶ e helyett: ἐκ Θεοῦ. Eképen használtatik különbség nélkül az ἐκ előszó a δια helyett, mint sz. Pál midőn mondja: γενόμενον ἐκ γυναικός e helyett διὰ γυναικός, holott ő különben e kettős kifejezést világosan megkülönbözteti, midőn mondja: ἐξ ἀνθρώπος γεγενῆσθαι és διὰ γυναικός γεγενῆσθαι; „miképen az asszony férfiuból lesz, a férfiu asszony által“ De az nem ellenmondásból történik, hogy az apostol magát így fejezi ki, hanem azt mutatja, hogy az előljáró szók egyik a másik helyett igen gyakran használatnak.

Az 1054. végképen kétfelé szakadt ker. egyházat, (a nyugotiak felhívása, mondhatni sürgetése folytán, mert a Baselse 1431. óta egyetemes zsinattartásra azon célból egybegyűlt több német püspökök, hogy a közegyház és német fejedelmek jogait szabályozzák, a pápát a keletieknek is meghívására bírván, melyet ez saját unoka öcsese Condolmieri-nek négy hajóval, Konstantinápolyba küldésével eszközölt, a nyugotiak ilyen módoni felhívása folytán mondom) ismét egyesítendő célból, összegyűlt a ferrara-florenzi zsinat 1438. A császár márc. 4-én s a pátriárka márc. 7-én kísértük

kel egyetemben megérkezvén; a zsinat kezdete ápril 9-re tűzetett ki. Addig a zsinat tartásához az előkészületek a püspöki Sz.-György egyházban megtétettek olyformán, hogy a fő oltártól egy 3 méternyi távolságra a pápa széke; a bejárástól balra az ürességben levő német császári trón állíttatott fel; mely után foglaltak helyet a nyugoti egyház felsőbb és alsóbb rendű egyházi méltóságai; jobbra az oltártól azon távolban a keleti császári szék, jobbján fivére Demetriuséval s ez után a konstantinápolyi pátriárkai szék állott, utánnok az egyháziak ülven. Ámbár a pátriárka megbetegedett, a kitűzött napon a zsinat megnyitott, előbb a pátriárkanak görög, azután a pápának latin szövegű megnyitó beszédek felolvasásával; mely alkalommal a tanácskozások megkezdésére 4 havi határidő és a dogmák átvizsgálására a sz. Ferenc templomban rendkívüli ülésekben 12 tudor választott.

A kitűzött határidő eltelésével a zsinat Ferrarában törvényesen megalakulván, október 8. tartott az első ülés.

Ezen ülésben mindjárt eldöntés végett elővétellett eme kérdés: Vajjon megengedhető-e a hitformához valaminek ragasztása? és a filioque toldalék orthodox-e? Mind a két fél 6 atyát választott a gyűlés legtudományosabb tagjai közül, kik elkezdtek a feltett kérdést fejtegetni, hozván fel bizonyító erősségeket a sz. írásból és legkitünőbb egyházi atyák műveiből. A késő estig határozott eredményre juthatás nélkül tartott vitát azzal fejezték be, hogy a közelebbi ülésben folytattatik.

A második ülés másnap 9-én, a harmadik 14. és a negyedik 15. még mindig e kérdésről tartott vitával telt el, a nélkül, hogy valami eredménye lett volna.

Az erre következett nap október 16. tartott 5-ik ülésben felolvasták és e közben meghányták vetették a nicaei, konstantinápolyi, efezusi és chalcedoni zsinatok végzéseit, mint szintén különböző helyeket a pápák és pátriárkák több leveleiből. Az efezusi metropolita állhatatosan megmaradt azon állításnál, miszerint mindezen zsinatok a nicaei hitformához bármi ragasztékot és bármi változtatást a kiátkozás büntetésével megtiltanak.

Október 26. tartott a 6-ik ülés, melyben mint szintén a harmadnap mulva erre következett 7-ik ülésben Julián bibornok és a rhódusi érsek azt mutatták meg, hogy a nicaei zsinat átkának dacára a konstantinápolyi zsinat a nicaei

konciliumon megállapított hitformához többet ragasztott és azon változtatott: de a mellett az átkot azok ellen, kik azon valamit változtatni merészelnének jóváhagyta. Ez azt igazolja, tevék hozzá következtetésekben, hogy a zsinatok a hitformán ujtás behozatalát eleitől fogva megtiltották, de egyáltalában a hitcikkeknél világosítását, melyeket az egyház szabály szerént, mint a körülmények kívánják, azon megtenni szükségesnek ítélte.

A 8-ik ülésben novemb. 1. és 4-én, a 9-ik ülésben a nicaei metropolita Bessarion válaszolt Julián bibornoknak és a rhódusi érseknek, kinyilatkoztatván, hogy a zsinatok végzéseikhez hűnek kell maradni.

A novemb. 8-diki 10-ik ülésben János forli püspök olvasott fel egy beszédet, melyben a zsinatok végzéseiből és egyházi atyák írásából kimutatta, hogy a *filioque* szó, mint-hogy az egyház tanaival nem ellenkezik, nem toldalék, hanem mint az eretnokség legyőzésére a körülmények által igényelt hitcikk megvilágosítása tekintendő. Megmutatta egyzsersmind, hogy a Fiúnak a Sz.-lélek származásában való részesüléséről szóló tan a nicaei és konstantinápolyi hitformában befoglaltatik: miképen a konstantinápolyi zsinat által a nicaei hitformához tett e tétel: „ki az Atyától származik“ soha sem tekintetett ragasztéknak, hanem magyarázásnak, melynek tantétele a nicaei szimbolumban benne van. Előterjesztéséből következtette, hogy a konstantinápolyi zsinaton egybegyült atyák nem tettek többet mint azt a hitformában kimondották és pedig ugyanazon nemű kényszerűség befolyása alatt, mely később az egyházat arra kényszeríté, hogy a Sz.-lélek származásában a Fiúnak részesülését a *filioque* szónak hozzákapcsolása által fejezze ki.

Novemb. 11-én a 11-ik ülésben ugyanaz folytatta beszédét, megmutatván, hogy a zsinatok a hitformához oly tételek ragasztását tilalmazták, melyek az abban foglalt dogmával ellenkeznek; nem pedig egyzsersmind ezen dogmánál analízisét vagy megvilágosítását.

November 15. tartatott a 12-ik ülés. Marcus efezusi metropolita állította, hogy a nicaei és konstantinápolyi hitformához bármely toldalék a harmadik egyet. zsinat által tiltott legyen meg. Julian bibornok igen hosszú dialektikai fejtegetésbe bocsátkozott vele, melyben megbizonyította előtte a sz. írásból és zsinati végzésekből, az egyházi atyáknak kü-

lönböző helyeiből, hogy a hitformához való toldás vagy abból elhagyásról szóló tilalom a harmadik zsinaton tul visszonyul; hogy ez a nicaeai zsinaton mondatott ki és az első konstantinápolyiban jóváhagyatott; sőt hogy e tilalom minden konciliumok előtt az apostolok által kimondatott légyen. A nicaeai zsinat, dacára e tilalomnak, az apostolok hitvallási formáján, és később a konstantinápolyi a nicaeai hitformán változtatásokat tett, a nélkül mindazáltal, hogy egyik vagy másik átok alá esett, vagy mint a hitágazatok megsértője tekintetett volna, mert e változtatások nem újítások, hanem világosítások, magyarázatok voltak az első hirformában kifejezett hitcikkek értelmében.

Novemb. 27-én a 13-ik ülés egész idejét a burgundi herceg zsinatra küldött képviselőinek ünnepélyes fogadtatása vevén igénybe, a decemb. 4-én tartott 14-ik ülésben Julian bibornok és az efezusi metropolita ismét folytatták a vitatkozást a nélkül, hogy egymást meggyőzni tudták volna. Ugyancsak a köztök való vitának lön folytatása a 15-ik ülés december 8-án. Az efezusi metropolita azon indítvánnyal állt elő végre, hogy a filioque szó a hitformából kitörlendő, és a kérdés második részének megvitatása után ezt illetőleg egy külön zsinati okmány szerkesztendő, melyben a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származása elismeretessék. Indítványára viszonzólag válaszolá Julián: ha e tan a hitágazatokkal ellenkezik, ugy sem a hitformában nem kell megtartatni, sem egy külön zsinati végzés által megerősíteni; ha pedig orthodox, akkor mint olyan ki nem törlendő.

Végre ezen ülésben a kérdés első része eléggé megvitatottnak jelentetvén ki, elhatároztatott annak második részére való átmenetel, t. i. vajjon a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származása a sz. írás és egyházi atyák tanításával egyező, vagyis orthodox-é?

Minthogy a gyűlésezés folyama alatt Ferrarában a pestis kiütött és dühöngött, a következő 16-ik ülésben a zsinatnak Florenche áttételét határozták el, az erről hozott végzést a gradói és mitilenei érsekek, az elsőbb latin, az utóbbi görög nyelven olvasván fel. Mely is így hangzik.

„Eugen püspök, Isten szolgálainak szolgája, örök emlékezet okaért!

„A Ferrarába egybehívott és összeült zsinatnak e városban bevégeztetni kellett. Jöllehet mert tél van, mégis Fer-

rában a pestis dühöng és attól tarthatni, hogy nyárban folyvást tart; ezen szerencsétlenségre való tekintetből és az egyházi törvények által hasonviszonyok közt nekünk engedett joggal élve, a zsinat folytatását áttesszük Florencebe a szabad békés városba, melynek levegője friss és egészséges.“

Február 26. nyílt meg elsőben a zsinat Florenzben, a szám szerint következő 17-ik üléssel. Itt midőn a nyugotiak a két egyház egyesülésére szolgált eszközöket feltalálnak jelentették volna ki, a császár válaszóla: „még nem találtak fel püspökségtek semmit, hanem a kérdés második részének fejtegetéséhez kell hozzáfogni, mely amaz eszközök feltalálásához vezethet.“

Március 1. a 18-ik rendes ülés. János provinciális a nyugotiak közül a dominikánusok rendéből a Sz.-lélek származásáról kérdést fejtegeté és kimutatá, miszerint a sz. írás és egyházi atyák egyiránt tanítják, hogy az Atyától és Fiutól származik. Marcus efezusi metropolita mellözve a kérdést, állítá: a bizonyíték támogatására előhozott adatok hamisak. Az idézetek hamisnak állítása tüzes vitára adott okot, mely keresztülnyult az 5. 7. és 13. tartott 19. 20. és 21. üléseken; sőt a 22. ülés is hasonló tárgyalással mult el. T. i. Marcus indítványozá: minthogy az eddig felhozott egyházi atyák helyeinek értelme felett nincsenek egy véleményben, ezeket mint kétséges és kétértelműeket mellözvén, másokból veendő idézetek taglalásába kell bocsátkozni. A nyugotiak elfogadták ezen indítványt, és János provinciális Cyrill és Basil-ból idézett locusokat, melyek a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származását igazolták. Az efezusi metropolita ismét azon kifogással állt elő: ezek is hamisítottak lehetnek. János pater erre megmutatá neki más egyh. atyák helyeiből és ugyanezen atyák más helyeivel való egybehasonlításából, hogy ha ezen helyeknek más értelmet tulajdonítanak, kényszerítve lennének e nagy szenteket önmagukkal ellenmondással vádolni.

Ugyanezen hó 17. volt a 23. ülés. Az efezusi metropolita a feltett kérdéspontot, t. i. az egyházi atyák Sz.-lélek származásáról szóló írásainak vizsgálatát félre tévén, ezen ülés alatt egy más okoskodásra tért át. Felhozta jelesen, hogy miután vallásunk nem emberi mű, hanem magától Jézus Krisztustól alapított: felesleges azt nyomozni, mit hittek sz. Basil és más egyh. atyák a hitágazatokról; ezek összesen és egyenként az igazságra nézve csatlakozhattak és

tévedhettek: hanem ahhoz kell tartani, mit Jézus Krisztus a maga evangéliomában mond a Sz.-lélek származásáról. Miatán az efezusi metropolita ekképen az egyh. atyák magyarázatait a hitcikkekre vonatkozólag félrevetette vala, egy áradozó beszédben azt igyekezett bebizonyítani, hogy a Sz.-lélek csak az Atyától származik; támaszkodván kiváltképen János ev. XV. 26; az evangéliumok e tárgyról több más kifejezéseit figyelemre sem méltatván. János frater figyelmezteté, hogy egészen eltért légyen a rendtől, mely kezdettől óta a fejtegetések folyamára vonatkozólag megállapítatott. De a metropolita egy új hosszadalmas theologiai dissertációt kezdett, melyből azon következtetést igyekezett kivonni, hogy a latin könyvek meghamisítvák; hogy a római egyház a Sz.-léleknek a Fiutól származása elfogadása által az ihletésnek két principiumát látszik felvenni. János frater ezen következtetést igen nyomos okokkal megcáfolta és kifejtette, hogy a római egyház, mindazáltal, hogy a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származását hiszi, csak egyetlen egy okföt, principiumot vall, t. i. az Atyáét a Fiu által közvetítve vagy a Fiuval megosztva: ellenben kárhoztatja mindazokat, kik azt állítják, hogy az ihletésnek két principiuma létezik.

A zsinaton levő keleti atyák összesen egyhangulag jóváhagyták János fraternek ezen dogmatikai előterjesztését; és Marcus metropolita visszavonult, nem hozhatván fel többé ellenokokat. A gyűlés, midőn feloszlott, a keleti püspökök a nyugotiak dogmáinak orthodoxiáját illetőleg igen elégedetteknek mutatták magukat

Minthogy a zsinat a két egyháznak ismét egyesülése érdekében fáradozott; e kérdésnek ilyen módoni megfejtése után azt végrehajtandók, már másnap annak miként történendő eszközléséről folyt a tanácskozás, de csak magán ülésekben. A keletiek által tartott márc. 19. ülésben a császár örömét fejezte ki a felett, hogy e nagy munka az ő idejében történhetik meg, kiderülván, hogy a nyugotiak is a Sz.-lélek származását illetőleg nem két okföt, hanem egyet hisznek és vallanak. A hitcikke egybehasonlítási munkájának végezése közben abban állapodtak meg a keleti püspökök: azon esetben készek az egyesülésre, ha a nyugotiak Maximus hitvalló levelét minden további vitatás nélkül elfogadják. A nyugotiak e felől megkérdezettvén, válaszolák: méltányos lenne még előbb egy ülést tartani; mely 21-én meg is tarta-

tott és ez lön a 24-ik ülés. Ezen az efezusi metropolita nem jelent meg. János frater emelt szót és sajnálatát nyilvánította Marcus jelen nem léteére nézve, végig hallgatandó teljes megcáfolását annak, mit az utolsó ülésben állított volt.

Erre a császár felelt, mondván: épen azért nem jelent meg a főpap, mert a keletiek azt kívánták, hogy a civakodásoknak vége legyen és nem akarták a hiú üres fejtegetéseket folytatni, hanem az egyesülés eszközeiről gondolkodni. Dacára e császári nyilatkozatnak, János egy hosszú beszédet tartott, melyben az egyh. atyákból vett újabb idézetekkel bizonyítgató, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól közösen származik. Sőt a 25-ik ülésben is, mely 23-án tartatott, folytatta beszédét, tárgyát Athanasius, Cyrillus s más egyh. atyák, mint szintén a nicaei zsinat végzéseiből világosítván. De akkor Izidor orosz metropolita röviden, egyszersmind velősen válaszolá neki: „mind ezen idézetek szükségtelenek és csak idővesztés; hiszen nincs senki ellentmondó. . . . A harcosra nézve nem dicsőség, ha a csatamezőn csak egyedül jelen meg! . . . Ezen ülésben határozottatott el a két egyház könyveinek átvizsgálása és egybehangosítása, mely 26-án a sz. Ferenc egyházban meg is történt.

Március 30. a pátriárkánál gyűltek össze a keletiek. A pátriárka előterjeszté a Ferenc-egyházi utolsó rendkívüli ülésnek eredményét s a pápát a rendes ülések felfüggesztésének tárgyában azért történt megkeresését, hogy a keletiek magukban tanácskozáván, elhatározhassák: miszerint vagy egyesülnek vagy haza utaznak.

Izidor orosz metropolita szólalt fel itt először a viszonti egyesülés javára, kivel egyértelműleg nyilatkozott Bessarion nicaei metropolita. Dorotheus monembasiai érsek pedig azt jelentette ki, miszerint ő soha bele nem egyez a latinizálásba. Izidor viszonzá erre: „Mi sem akarunk latinizálni, hanem csak azt mondjuk, hogy miután nem csak a nyugoti, hanem a keleti egyh. atyák is a Sz.-léleknek egyszersmind a Fiutól származását vallják; illő hogy ezen igazságot a római egyházzal mi is valljuk és vele egyesüljünk.“ A n. tal herakleai érsek azon kifogást tévén: hogy többen vannak a keleti atyák közt, kik azt mondják, hogy a Sz.-lélek az Atyától származik a Fiunak mellette említése nélkül; mint kik azt mondják, hogy az Atyától és Fiutól származik: illő lenne azért a többség nézetével

tartani. Erre az efezusi metropolita lépett fel, hosszú beszédet tartván elvbarátja támogatására, kijelentvén beszéde végén, miszerint a nyugotiak eretnekek és velök mindaddig lehetetlen egyesülni, míg a filioque toldalékot el nem hagyják.

Nagy-hét következett. E héten szerdán ismét egybeültek a pátriárkánál. A mitilenei érsek azon kettős indítványt tette ezen ülésben: „Vagy értsenek egyet a nyugotiakkal és egyesüljenek; vagy a Schismát tovább fentartván térjenek vissza Konstantinápolyba! De tehát, tévé hozzá, elfogadjátok, e Maximus hitvallását. Felelék mindnyájan: Elfogadjuk!.. Ugy de Maximus is azt mondja: a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik! És azzal Maximusból e helyet feltárá. A nicaei érsek még több más idézeteket hordott fel, melyekben kimutatá, hogy a keleti atyák közül többen erősítik a Sz.-léleknek egyszersmind a Fiutól származását. A pátriárka mindezeknek írásba összegyűjtését rendelve el, azoknak átvizsgálására s felőlük végleges határozat kimondására a következő napot tűzte ki, mely ülés azonban a következett ünnep és a pátriárkának rosszul léte miatt csak Husvét utáni Pénteken tartathatott meg, a császár és pátriárka együttes jelenlétében. Ezen ülésből küldöttség menesztetett a pápához, ő szentségének a pátriárka, császár és az összes keleti papság nevében jelentendő: A keletiek a kérdést eléggé megvitatottnak és megvilágosítottanak tekintvén, minden további azzal való időtöltést haszontalan vesztegetésnek tartanak. Ők régi szokásaikat most vagy bármikor soha fel nem adják és ha ő szentsége az ezen feltétel alatti egyesülésre eszközt tudna, azt velök közölje.“

A küldöttségnek a pápa ezt válaszolta:

„Mondjátok meg ő Felségének a császárnak, testvéremnek a pátriárkának és az összes keleti papságnak, hogy e kérdés elintézésére szolgálható eszközök ezek: 1. Ha azon világos bizonyítékokból, melyeket a sz. írásból és az egyh. atyákból felhoztunk és a melyek által szemmel láthatóvá tettük, miszerint a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik, még eléggé meggyőződve nem vagytok, jelentsétek ki kételyeiteket, hogy benneteket még jobban felvilágosítván, az igazságról tökéletesen meggyőződtesünk. 2. Ha a sz. írásból és egyh. atyák munkáiból a mi adatainknak ellentmondó bizonyítékok birtokában vagytok, azokat terjeszszétek elő. 3. Ha a sz. írásból és egyh. atyákból bizonyító érveitek vannak,

hogy állítástok helyesebb és igazabb a mi dogmatikai felvéte-
lünknel, szintén terjeszszétek elő. 4. Ha végre a 3 eszköz közül
egyiket sem helyeslitek, gyűljünk össze mindnyájan a zsinat-
on, s közülünk mindenki, úgy a keletiek mint a nyugotiak
esküt tévén le a felől, hogy az igazságot legtisztább tudata
és lelkiismerete szerint vallandó, szavazni fogunk és a sza-
vazatok többsége szerint határozni.

E javaslati 4 pont közöltetvén a keletiekkel: azt min-
den részben helyesnek jelentették ki. Mert úgy mondának a
mi az 1. pontot illeti: hogy több egyh. atyák állítják, misze-
rint a Sz.-lélek a Fiútól is származik, azon közülünk senki-
sem kételkedik. A mi a 2. pontot illeti: kik azok a szentek,
kik az ellenkezőt állítják? A harmadikra vonatkozólag: hogy
bizonyíthatnánk azt be, hogy a mi tanunk helyesebb és iga-
zabb mint a nyugotiaké. Igaz, hogy a miénk orthodox, mert
az egyh. atyáktól szállott reánk; de az övéké hasonlóan or-
thodox, mert szintén az egyh. atyákból igazoltatik. A 4. pon-
tot illetőleg: hogy t. i. mindenki eskü kötelezettsége alatt
mondja ki véleményét, ezt nem tartjuk helyesnek, hogy szó-
kássá válják, miután ezt eddigelé egy zsinat sem vette gya-
korlatba.

Ezután a mitilenei érsek szólalt fel, mondván: Miért vi-
tázunk és nem hozunk végzést, miután bizonyosak vagyunk
felőle, hogy a mi tanunk orthodox és a nyugotiak által a hit-
formához világosításképen ragasztott toldalék is orthodox?
A hitforma a sz. írásokból állítatott egybe: ugyan azon kút-
föből meritették a nyugotiak a filioque toldalékot. E sze-
rint a mi hitformánk orthodox és az övéké nem kevésbé;
mert mind a kettőnél egy a hit; egy az igaz hitűség; egy a
három személyes Istenség. Ne vesztegessük tehát tovább az
időt, hanem eszközöljük az Isten anyaszentegyházának egyes-
ségét és legyen már vége minden fejtegetésnek. Ez a mit a
pápanak felelhetünk.

A császárnak ezen beszédre tett azon megjegyzése,
hogy a pápa által előterjesztett 4 pontra egyenesen kellene
felelni, hosszú vitára szolgáltatott okot, míg végre a pá-
pához intézendő válasz következőleg állapítatott meg: „A
keletiek belátják, hogy e 4 kérdés egy és ugyanaz; jelesen a
megkezdett vitatkozásnak, fejtegetésnek tovább folytatását
célozzák; azonban, minthogy e kérdések eléggé kifejtettek
és megvilágosítottak, komolyan elhatározvák mostantól fogva

azzal felhagyni. Továbbá, minthogy a nyugotiak világosan megbizonyították, hogy általok a hitformához ragasztott toldalék a sz. atyák írásaival egyező, a keletiek legkevésbé kárhóztatják őket annak további megtartása melletti buzgókodásukért, ámbár ők a magukéhoz egy ily toldalékba soha bele nem egyeznek, hanem azt mint atyáiktól átvették, fogják megőrizni Tehát fejtegetések, értekezések, idézetek, bizonyítékok és esküfogadások mostantól fogva semmire sem vezetnek. Ennek következtében a keletiek kéri ő szentségét, hogy olyan eszközt gondoljon és találjon ki, hogy ezen alapon az egyház egyesülése létesülhessen; vagy pedig a zsinatot feloszlátván, az ő hazatérésükbe beleegyezni.“

Negyed napra ápril 15. kaptak a pápától választ a beteg pátriárkánál a császárral egyetemben összegyűlt keletiek, a küldöttség tagjai 3 bibornok, több püspök és abbás levén. Julian bibornok volt az előadó, a pápa azon izenetét tolmácsolván: a zsinat rendes ülései folytattassanak, hogy a kérdés eléggé megvilágosíttassék és az igazság felől teljes meggyőződés nyerése eszközöltessék. A császár azonban erre felelé: a kérdés azok szerint, melyek már elmondattak, eléggé meg van világosítva. Miután pedig a bibornok indítványát ujabban is pártolná, beszélvén össze vissza e tárgyról: a maguk közt is különböző véleményben levő keletiek a nélkül oszlottak széjjel, hogy valamit határoztak volna.

Két nap múlva azonban mind a két rész megegyezett abban, hogy választassék mind a két félből 6 tudor, kik rendkívüli ülésekben a két egyház atyáinak a Sz.-lélek származásáról hitcikkre vonatkozó tanaik megegyezését megvizsgálják. Több napig tartó, nem minden vitatkozás nélküli ülések után csakugyan a két egyház atyáinak e dogmát illető nézeteit egyezőnek találván, a nyugotiak ennek következtében ezen írásbeli nyilatkozatot terjesztették a keletiek elé: „miszerint a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól való származásáról szóló tételt épen nem úgy értik, mintha a származásra nézve két fő léteznék, sőt ellenben a származásnak egy principiumát vallják, és kárhóztatják azokat, kik ezen tannal ellenkezőleg tanítanak és hinnének.“

A császár és pátriárka jelenlétében többszöri összejövetel alatt jól meghányás vetés után e választ küldötték át a

keletiek: „Miután a nyugotiak azt vallják, hogy az Atya a Fiura és Sz.-lélekre nézve az egyedüli okfő, és miután bennünketszintén hitünknek előterjesztésére hívnak fel: mi szintén hiszszük és valljuk, hogy az Atya a Fiura és Sz.-lélekre nézve az egyedüli principium, mely utóbbi az Atyától és Fiótól származik az írássok szerint.“

Ezen előleges megegyezés után, még több rendkívüli ülések tartattak a keletiek és nyugotiak között. Végre a pápa pünköszt napján magához rendelte a keleti klérust, őt a római egyházzal egyesülés eszközzésére szorgalmazván, miután mint mondá, úgy is már sok idő eltelt. A pápának e beszédére a keletiek nevében az orosz metropolita ekkép válaszolt: „Mind az, mit Szentséged most elmondott, igaz: de nagy vállalatok késedelmezéssel vannak egybekötvetve. Hiszen mi másik fél, ámbár régtől óta itt vagyunk: de még nem szüntünk meg az egyház egyesítésével foglalkozni; sőt szakadatlan e munkával bíbelődünk, most zsinati rendes és rendkívüli ülésekben, majd a magunk közötti fejtegetések, nyomozódások által. De ha késedelmezéssel történik, azon nincs mit csudálkozni. Minden nagyobbyszerű vállalatok időt és huzamos megfontolást igényelnek. . . .“

Ezen ülés feloszlásával a keleti püspökök egyenesen a pátriárkához mentek, őt a pápánál történekekről tudósítandók. A pátriárka az orosz, nicaeai, lacedämoni és mitileni érsekeket a császárhoz küldé, hogy a pápánál történekekről őt is tudósítsák, és egyszersmind véleményét kikérdezzék. A 4 érsek a császárnál megjelenvén, ez az egész keleti papságot a pátriárkánál összegyűlésre szölitotta fel, mi másnap csütörtökön pünköszt hetében meg is történt. A császár komoly beszéddel nyitotta meg az ülést, lerajzolván a szétszakadozottság hátrányait, de egyszersmind mondván: „a különválás kétségeken kívül veszélyes: de mindazáltal ez csekélység a lélek üdvösségével egybehasonlítva: azért úgy cselekedjete.“ Itt miután az orosz érsek előterjesztette a magán ülések, a nyugoti és keleti atyák müveit egybehasonlító munkásságának eredményét, miszerint azok egymással ellenkeznek; mivel egyik mint másik által ugyanazon Sz.-lélek szólott, minden tartalék gondolat nélkül hihetni, hogy ök megegyeznek, egy értelemben irtak; mire

mindnyájan felelék: úgy van! Erre a nicaei püspök mondá a gyűléshez: „Ha azt hiszitek, hogy a szentek megegyeznek; miért nem hiszitek nekik egyszersmind azt, hogy a Sz.-lélek a Fiutól is származik.“ És miután Epiphanius, Cyrillus és több más keleti atyákból a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származását bizonyító helyeket idézett vala, utána a mitleni érsek a nyugoti atyákból vett idézetekkel tömött beszédet tartott, melyre a keletiek így nyilatkoztak: „Mig a nyugoti atyák műveit nem ismertük, kételkedtünk, de most már midőn láttuk és olvastuk elfogadjuk.“

Pünköst után szombaton a császár jelenlétében a pátriárkánál tartottak még egy ülést a keletiek, melyben Scolarius György igen tudományos beszédbe kimutatta, hogy a nyugoti és keleti atyák a Sz.-lélek származását illetőleg tökéletesen egyetértenek; hogy ők mindnyájan ennek származását az Atyától a Fiu által, mint egy azon okfölből tanítják és vallják. Ezen ülésben elvégezvén a keleti atyák könyveinek átvizsgálását, a pátriárka így szólalt fel: „Miután a keleti és nyugoti atyák összesen azt mondják, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól, vagy hogy az Atyától a Fiu által származik; miután továbbá e két kifejezésnek egy értelme van, t. i. hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól is származik: én azon véleményben vagyok, hogy a nyugoti atyák írásait fogadjuk el és a római egyházzal egyesüljünk. De mind e mellett sajátságos szokásainkat megtartjuk és a világosító filioque szót a hitformához nem tesszük, ámbár e kifejezésnek igazságát elismerjük és hiszszük.“

A császár továbbá ezt mondá: „Mint uralkodónak kötelességem az egyház határozatait védeni és a gyűlés többségének nézetét követni, mint ez régtől óta szabály volt. Mert az megeshetik, hogy két három egyes személy téved: de az lehetetlen, hogy az egész egyház tévedjen. És midőn e zsinatot a többi egyetemes zsinatokkal egyformán tisztelem és végzéseinek igazságossága felől személyileg bensőmben meg vagyok győződve: elfogadom a nyugotiakkal való egyesülést, de mégis csak azon feltét alatt, hogy mi ne kényszerítettessünk a hitformához valamit kapcsolni és egyházunk szokásain változtatni.“

Izidor orosz érsek, egyszersmind az antiochiai pátriárkának képviselője, így nyilatkozott: A nyugoti atyák írásai helyesek és elfogadhatók, és a Sz.-lélek a Fiutól is származik.

zik; az Atya és Fiu egy azon kutfő a Sz.-lélek származására nézve. E szerint egyesülök én is; és ez az én hitvallásom Isten és emberek előtt."

Igy nyilatkoztak a többiek is, kivéven az efezusi metropolitát, ki rendületlenül megmaradt a keleti egyház hitfelfogásával ellenkező tan el nem ismerése mellett.

Junius 3. összegyültek minden püspökök, abbások ismét a beteg pátriárkánál. A császár szólalt fel: Előbbi ülésünkől nézetetek előttem tudva van, hol én is enyimet pátriárkánké után kijelentettem. Azt látom, hogy közületek legtöbben a nyugotiakét helybenhagyják; és általában egy értelemben vagytok a felől, hogy a Fiu által kifejezés épen annyi mint a Fiu tól. Miután tehát a püspökök nagy többsége egy értelemben van és ti mindnyájan a nyugoti atyáknak a Sz.-léleknek az Atyától és Fiutól származásáról szóló írásait helyesnek ismervén elfogadjátok; s miután tegnap előtt óta többen írásban jelentették ki véleményüket: én azt indítványozom, hogy a többek szintén felhivatnának, ugyanazt cselekedendők; mikor aztán a szavazatok többsége szerint határozunk."

A püspökök viszonzák: a pátriárka nyilvánítsa először véleményét s úgy a többiek. Melyre az így szól: Mi engemet illet, én atyáink hitén semmit nem változtatok és sohasem fogok változtatni. De minthogy a nyugotiak azt mondják, hogy ők a Sz.-léleknek a Fiutól származását nem maguktól koholták, hanem a sz. írásokból meritették: elismerem őket is épen oly igaz hívőknek mint mi vagyunk; és azon véleménynyel vagyok, hogy a mi kifejezésünk a Fiu által, annyi mint: a Fiu az Atyával kútfeje a Sz.-lélek származásának. És ezen alapon egyesülök a nyugotiakkal.

Ezután a többi püspökök is nyilvánították, hogy a pátriárka véleményéhez hozzá járulnak, és az ő nézetével egyezőleg elismerik, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól mint egy azon kútfeből származik, mint az egyházi tanítók megállapították. Csupán az efezusi metropolita nem járult e véleményhez.

A következő napon ismét összegyülvén a keletiek, a fentebb említett szavazás vagy határozatukról okmányt készitettek és azt 3 példányban lemásoltaták. Egyet átküldtek a pápának; a másodikat megtartá a császár és a harmadikat a pátriárka. Ezen okmány tartalmazza, hogy a nyugotiakkal

egyesülnek; hogy az ezek által a hitformához ragasztott világosító toldalékot, mint a mely az egyh. atyák írásaiból kölcsönöztetett, helybehagyják; és végre, hogy elismerik miszerint a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik. A pápa ezen okmánynak vele közöltetése után 10 gyűléstagot bízott meg a két egyház egyesítését eszközölő irományok szerkesztésével, melynek elkészíthetése előtt azonban bizottmány által több kérdések elintézendőknek mondattak ki, mint p. o. a kovászos és kovásztalan kenyér; a tisztító tűz; a római püspökség joga stb.

A keleti egyház később bekövetkezett s általunk alább vázolandó eseményei szempontjából, ha az eddigiek folyamá-ból megmagyarázhatónak tűnik is ki, hitelessége felől kétség támasztható, — mi készítése körülményei által csak támogattatik, — az ez időben a zsinatilag kiállithatott okmány előtt bekövetkezett halálát megelőzőleg kiadott nyilatkozata a konstantinápolyi pátriárkának, melyet ide nem lesz épen felesleges igtatni:

Junius 9. szerdai napon estve hal meg a pátriárka és azon napról kel nyilatkozata.

„József Isten kegyelméből konstantinápolyi uj római érsek, és egyetemes pátriárka.“

„Miután életemnek vége elérkezett és a természet közadóját lefizetnem kell: Isten kegyelmével irom és aláírom ezen utolsó érzelmeimet, melyről benneteket fiaim! mindnyájotokat tudósítlak. Kijelentem ezennel, hogy én mind azt hiszem és elfogadom, mit urunknak Jézus Krisztusnak katholicus és apostoli egyháza, amaz ó római tanít. Adom tudtára mindenkinek, hogy ő szentsége a római pápa, az atyáknak atyja, Jézus Krisztusnak első helytartója; mint szintén a tisztító tüzet is helybehagyom.

Ennek bizonyosságára jelen soraimat irom és aláírom junius 9. 1439.“

A zsinat által hozott végzés, mely jul. 4. a franciskánusok templomában tartott ülésben a bizottmány elkészítése után némi módosításokkal elfogadtatott és 5-én aláíratván, 6-án a Santa-Maria-Liberata egyházban a keletiek és nyugotiak összes jelenlétében felolvastatott, így hangzik:

„A Florenzben tartott szent és egyetemes zsinat határozata.

„Eugen püspök Isten szolgáinak szolgája, ezen dolog-

nak örök emlékezetére; a felséges római császár Paläologus János igen szeretett fiunk; a pátriárka, tiszteletes testvéreink és a keleti egyház összes képviselői beleegyezésével.

„Örüljetekek egek! és örvendezz oh föld! mert a keleti és nyugoti egyházat elkülönző válaszfal leomlott; a békesség és az egység ismét helyreállott. Jézus Krisztus az anyaszentegyháznak szegletköve, a szeretet és békesség feloldhatlan kötelével a két részt ismét egyesítette és együtt tartja örökös egyességben. A számos esztendőkön át tartott szakadás komor fellegei és hosszú sötét éjszakája után az óhajtott egységnek tiszta fénye tündöklök nekünk. Örvend az anyaszentegyház eddig vitázott, versengett fiainak egyességén és békéjén, ő ki egykor a szakadás miatt keserű könnyeket sirt: ma határtalan örömmel ad hálát a mindenható Istennek, csudálatos egyesülésökért. Örvendjenek szintén az egész világon levő keresztyének és kívánjanak szerencsét a kath. anyaszentegyháznak, hogy a keleti és nyugoti atyák oly hosszú szétválás és szakadás után, vízi és szárazföldi veszélyek dacára semmi fáradságot nem kimélve a sz. egység óhajtasából, és hogy a szeretet régi szövetségét megújithassák, ezen sz. egyetemes egyházi gyűlésre szívesen és gyorsan megindultak és kívánságuknak célját nem tévesztették el; mert hosszú és fáradságos fejtegetés, átvizsgálás után a Sz.-lélek kegyelmesége által a forrón óhajtott sz. egyesség létesült.

„Ki hálálhatná meg méltóképen Istennek ily jótéteit!! Ki nem álmélkodnék Isten kegyelmességének ezen gazdagságán?! Melyik kőkemény szív nem indulna meg ily isteni irgalmasság nagyságán? E határozatok valójában nem emberi véges értelemnek találmányai, hanem Isten műve lehet csupán: s ezért kell ezeket tisztelettel elfogadni és Isten magasztalásával kijelenteni. Neked legyen azért magasztalás, dicséret és hála mi urunk Jézus Krisztus, kútfeje az irgalmasságnak! Ki a te jegyesednek a kath. anyaszentegyháznak oly nagy jókat ajándékozta, ki a mi nemzedékünknek, irgalmasságodnak csudáit megmutattad, hogy az egész világ a te nagy csudáidat hirdesse! Oh mi nagy égi jótétemény az, melyet Isten irányunkban tanusított! Mi szemeinkkel látjuk, mi után elődeink óhajtoztak, de meg nem láthatták. A görögök és latinok ezen szent és megszenteltetett egyet. zsinaton egybegyűlvén, közösen nagy buzgósággal hozzáláttak, hogy többek közt a Sz.-lélek származásáról szóló hitágazatot nagy

szorgalmatossággal és maradandó érvényű értelmezéssel átvizsgálják. Hoztak fel bizonyságokat a sz. írásból; a keleti és nyugoti egyh. tanítókból több idézeteket, melyekben némelyek mondják, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól, mások hogy az Atyától a Fiu által származik, de e különböző kifejezések egy azon tant fejezik ki. Minek folytán a görögök bevallották, miszerint ők e kifejezéssel, hogy a Sz.-lélek az Atyától származik, a Fiut abból kizártnak semmiképen nem gondolják. Azonban azt hívék, miszerint a latinok, midőn azt mondják, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik, két okfőt vesznek fel és ezért vonakodtak azt mondani, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik. A latinok bizonyossá tették őket a felől, miszerint nem ily értelemben mondják, hogy a Sz.-lélek az Atyától és Fiutól származik, mintha az Atyát, az egész Istenségnek a Fiunak és Sz.-léleknek is kútfejét kizárnák; vagy mintha, midőn mondják, hogy a Sz.-lélek a Fiutól származik azzal azt gondolnák, miszerint a Fiu őt nem az Atyától birja; vagy mintha ők két létokot vennének fel: hanem használták e kifejezést oly értelemben, hogy a Sz.-léleknek egyetlen létoka és egyetlen származása van. Miután tehát ezen különbféle kifejezésekből kiderült az egy és ugyanazon értelem: mind a két rész végre egyesült és egy szívvel-lélekkel helybenhagyta az itt következőleg kifejtett sz. és Isten előtt kedves egységet.

„A Sz.-háromságnak, Atyának, Fiunak és Sz.-léleknek nevében és ezen egyet. florenci sz. zsinat jóváhagyásával határozzuk tehát, hogy eme hitigazság minden keresztyénektől elfogadtassék és vallják mindenek, hogy a Sz.-lélek öröktől fogva az Atyától és Fiutól származik, hogy létele egyszerre az Atyától és Fiutól van, hogy öröktől fogva mind kettőtől mint egyetlen kútffből származik. Kijelentjük egyszersmind, hogy az mit a szent atyák és tudósok mondanak, nevezetesen hogy a Sz.-lélek az Atyától a Fiu által származik, ugyanazon értelemben megy ki. E kifejezés által jelentetik: hogy a Fiu a görögök szerint okozója (*ἀετια*) és a latinok szerint principiuma (*ἀρχη*) a Sz.-lélek lételének épen úgy, mint az Atya; és miután minden, mivel az Atya bir, ő töle az ő egyszülött Fiának adatott át, midőn őt szülte az atyaság kivételével, e kifejezés, hogy a Sz.-lélek a Fiutól származik,

csak annyit jelent, hogy a Fiu öt az Ayától öröktől fogva birja, a kitől öröktől fogva származik.“

„Továbbá határozzuk, hogy a filioque világosító szó a hitformához, törvény és észszerüleg toldatott, hogy az igazság kideritessék és az akkor felmerült kényszerítő szükségesség miatt stb. (a végzés többi része nem tartozik tárgyunkhoz).“

* * *

A florenci zsinat ülései tárgyalásának s aktáinak ily részletes felmutatásából eléggé kitűnik, hogy a filioque toldalék mennyire jelentékenynek tartatott az egyesülést eszközölni akaró két egyház férfiai előtt: úgy hogy az képezte a sarkpontot, melyen az egyház egyesülése elérhető.

Miután eredeti szövege után közöltük a florenci végzést: úgy hiszszük illetékes helyen lesz ide igatni a József halála utáni pátriárkának Metrophanesnek, ha ugyan nem költött, a velencei sz. márkusi könyvtárban maig is tartogatott főpásztori levelét, melyben a zsinatról visszatéréssel az ott történetekről a kormányzásához tartozó modoni egyházat tudósítja.

Eme levél, mely valószínűleg a többi egyházakkal is közöltetett, így hangzik:

„Metrophanes, Isten kegyelméből konstantinápolyi, új római érsek és egyetemes pátriárka.“

„Modon összes lakosainak az igen tisztelt egyházi atyáknak, papoknak és szerzeteseknek, a nemeseknek és az Urban hívő összes keresztyén népnek. Istennek kegyelme és békessége legyen mindnyájan ti veletek!“

„Istennek végéremehetetlen tanácsa folytán a sz. zsinatnak szavazásából, a küzükói metropolita által mi emeltettünk a konstantinápolyi legfőbb pátriárkai székre és a ti lelketek felett a felügyelőséget átvettük. Ezen eseményről irunk hozzátok, hogy tudomástokra levén, érettünk imádkozatok és nevünket a sz. szertartás alkalmával a sz. szokás szerint emlegessétek. Minthogy Krisztus egyházának egyesülése tekintetéből Olaszországban voltunk, az egyesülést illetőleg csak röviden értesítünk, arról az ezen zsinat által hozott határozatnál fogva kimerítőleg értesítendők levén.“

„Tudjátok meg tehát, hogy Istennek kegyelme által az

egyesülés valósítatott; hogy mi és a latinok között többé semmi botrányozás nincsen; sőt ezentul egymás irányában barátok és testvérek vagyunk. Mert több vizsgálat és fejtegetés után, melyek a Florencben tartott sz. zsinatban a köztünk létezett kételyek tekintetéből tartattak, számos és nagyobb részint nyugoti atyák műveiből, még pedig olyanokéból, kiket mimagunk is elismerünk és tisztelünk mint egyházi tanítókat, kiderült, hogy épen az, mit a latinok a Sz.-lélek származását illetőleg mondanak, ezen Istenben boldogult szenteknek és tanítóknak formulája és tanítmánya. Ezen okoknál fogva egyesültünk mi velök és Isten kegyelme által már egy nyájja lettünk az egyedüli pásztor a megváltó Jézus Krisztus alatt. Emlegetjük egyházi szokás szerint a kegyes Eugen pápa nevét is a diptichákban. Ennek következtében ti is mindnyájan az unióhoz csatlakozzatok és Istennek a keresztyének békessége és egyességeért halálat adjatok. Megemlékezzetek a kegyes pápáról, mint ezt mi cselekeszszük, és mindazokat, melyek a végzésben megirattak, mint jó és szent művet és parancsot elfogadjátok és teljesítétek. Azonban azt tudjátok meg, hogy mi minden egyházi szertartásainkat a Krisztus sz. testének beszentelésénél és más egyéb istentiszteletünknel és a sz. hitforma felolvasásánál megtartjuk mint előbb; azon legkisebbet sem változtatunk. Istennek kegyelme s végetlen irgalmassága és a mi áldásunk legyen mindnyájotokon.

Junius havában 1441.“

Míg a konstantinápolyi pátriárka ezen most idézett fentebbi körlevele által bizonyított eljárást követte az egyházi egyesülés érdekében: az efezusi pátriárka Márkus hazatérésével azonnal agitált a florenci zsinat végzéseinek igaz volta ellen. Előbb t. i. 1448. a császár Paläologus János haláláig csak titkon, magán körökben; ennek halála után pedig nyíltan fellépett egy a florenci zsinat ellen kiadott művével, melyben a résztvevőknek kötelességről való megfélemezést, törvényteleniséget, megvesztegettetést, ravaszságot és erőszakot hány szemére.

Később egy másik művet is bocsátott közre, mely a világ összes keresztyéniségéhez intézett körlevél volt. Ebben

az egyház egyesülése felett jajveszékkel és emek eszközlőit azokhoz hasonlítja, kik az izraelitákat a babiloniai fogságba buktatták; őket a mesebeli centaurussal egy sorba állítja és azt mutatja meg, hogy a viszontegyesülés csak képzeletben jött létre; állításának igazolására lerajzolja a különbségeket, melyek az erőszakkal egyesítés dacára fennmaradtak, mondja: hogy mint előbb még most is két hitforma van; az urvacso-
rában két különböző substanciák; két különböző keresztség; két különböző mise; és általában szembetünő a különbség a bőjtnek minősége és napjaira nézve, a vallási szertartásokban, fegyelemben és egyházi szokásokban. Nyiltan kimondja, hogy e látszólagos egység csak a keleti püspökök alávalósága által jött létre, kik mindnyájan a nekik ajándékozott arany csábitása folytán atyáiknak hitét elárulták vala. A keresztyénséghez intézett azon tanácscsal végzi eme művet: hogy az uniót vessék el; és egyszersmind azon kéréssel, hogy Isten adja a keleti papságnak a maga Sz.-lelkének kegyelmét, mely azt tévelygéseiből atyáinak hitvéleményére vezérelje vissza.²³⁾

Ezen művek megcáfolására felléptek ketten is, az elsőbb ellen Jó z s e f modoni püspök²⁴⁾; az utóbbi ellenében Gy ö r g y

²³⁾ Pitzipios-Bey 236—7. l.

²⁴⁾ Egy idézetet e műből jónak vélek ide igtatni, mely vagy a florenci zsinat eljárásának miképeniségére, vagy a cáfolónak-véd-okai felhordását illetőleg elég tág lelkiismeretere vet napvilágot, a szerint t i. a mint való vagy költött.

„A zsinat 21. ülésében, midőn a nyugotiak sz. Bazilból hoztak vala fel idézetet, bizonyítandók: hogy a Sz.-lélek egyszersmind a Fiu-
tól származik: az efezusi metropolita erre válaszolá: ez a hely sz. Bazil latin fordításába alattomosan becsusztatott és a görög eredetiben nincs meg; és késznek ajánlkozott egy hiteles eredetiből, melyet mint monda, Konstantinápolyból magával hozott, ezt megbizonyítani. A nyugotiak beleegyeztek e kísérletbe. A metropolita diakonusai közül elküldött szállására, hogy a könyvet hozza el. Mint látszik a metropolita diakonusát titokban azzal bizta meg, hogy a kérdéses helyet tartalmazó lapot abból vágja ki. Gyorsan haza menvén az illető, a könyvet előveszi és a nevezett helyet megtalálja; és az ablaknál nyitva hagyván, kést keres a mondott lapnak kivágására. Egy pillanat mulva mint visszajő, már akkorra a szél a levelet elfordította és a semmisítő vassal egy másikat vág ki a nélkül, hogy sietségében észrevette volna. Felfogván e könyvet, a gyűlésbe érkezéssel átadja főnökének, egyszersmind őt jel által értesítvén, hogy a kérdéses helyű lapot megsemmisítette. Egészen büszkén, győzelme felől biztosan nyújtá át a

a florenci zsinat idejében a konstantinápolyi egyház nagy vicariusa, később 1445. ugyan oda való pátriárka.

De hogy a keleti egyház hiveire az unió-ellenes beszédek voltak nagyobb hatással, melynek tán nem egészen alaptalan okának azt is tarthatjuk, hogy már ekkor a keleti egyház hiveinek legalsó sorában levő tagoknál is a nyugotiak iránti idegenkedés egészen meggyökerezett, igazolja mindjárt a császár és papság visszatérésekor a konstantinápolyi népnek a florenci zsinat végzései és az egyházi egyesülés ellen tett nyilatkozata; továbbá 1443. Jerúsálemben Philotheus alexandriai, Dorotheus antiochiai és Joachim jerusalemi pátriárkák által tartott zsinat, hol a kappadóciacésariai püspök Arsenius is jelen volt, mely a florenci zsinat egyesítést célzó végzéseit istentelennek nyilvánította. Kijelentette egyszersmind, hogy Metrophanes a konstantinápolyi pátriárkai széket kánonellenesen foglalta el; hogy ő egy tolakodó; hogy a latinokkal egyesült és a császár gyámolításával azon ázsiai püspököket, kik a keleti egyház őstanához szilárdul ragaszkodnak üldözi, és az egyházi méltóságokra csak olyan személyeket mozdít elő, kik a latinoknak engedelmeskednek. Metrophanes letételén és mindazoknak, kik tovább is az egyház érdekei ellen járnának, kiátkozásán kívül egy felírást intéztek Paläologus Jánoshoz, melyben őt kiközösítéssel fenyegetik, ha továbbra is Metrophanest oltalmába veszi és a latinokkal tartand. ²⁵⁾

De nemcsak ily részletes zsinatok nyilatkoztak a florenci végzések ellen; hanem egy általános, vagy a keletieket értve egyetemes is, mely Konstantinápolyban tartatott a közvélemény által követelt igények kielégítése érdekében. Jogilag állhat ugyan az, mit ez ellen a római egyház párthivei mondanak: miszerint egy tartományi zsinat egy egyete-

főpap könyvét vizsgálás végett a nyugotiaknak. Ezek a mint felnyitják, rátalálnak a kérdéses helyre, mely a görög eredetiben épen úgy van, mint a latin fordításban. Előmutatják az efezusi pátriárkának, ki nem tudván erre mitsem felelni, diakonusára mérges pillantást vet, mire a szegény ember megzavarodottságában egész naivsággal mondá: „Tiszteletes atya! esküszöm, hogy ezen átkozott lapot a könyvből kimetszettem; de a mint látszik az ördög ismét belefűzte.“ József, modoni püspök cáfratában 304. l.

²⁵⁾ Leo Allatius. De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione Tom. III. Cap. 4.

mes zsinat szentesített végzéseit törvényesen el nem vetheti; kiváltképen jelen esetben e zsinatnak végzése annál inkább semmisnek tűnik fel, minthogy azon püspökök, kik e zsinatot alkották, a florenci zsinat végzéseit csaknem mindnyájan aláírták: de el nem tagadható tény a kor hangulatának ellen-szenvéről, melylyel a florenci zsinat vagyis inkább nyugot irányában viseltetett.

Ezen, Paläologus János császár halála után másfél évvel tartott, konstantinápolyi zsinat által a florenci ellenében alkotott hitformát mielőtt adnánk: egy pár töredék jelenetet tárunk fel az olvasó elé ennek üléseiből, mely a mily gyermekes naivságu, ép oly érdekes:

„(Athanasius pátriárka). A boldogult József pátriárka elhunyt, kik voltak tehát az aláírók? Sem az efezusi metropolita Márkus, sem a herakleai, sem én nem akartunk aláírásunkkal hozzájárulni, minthogy e végzéseket a sz. tudományal ellenkezőknek tapasztaltuk. A kievi metropolita Izidor és a monembasiai Dositheus irta alá.”

„(Dositheus). A ravasz Gergely kivételével, mi mind a ketten törvénytelenül kényszerűségből a császár parancsára irtuk alá. Mi tehát akarattunk ellen vétkeztünk. Azt hívők, hogy az aláírás által nemcsak költséget nyerünk a visszautazásra; hanem ellenségeink ellen segítséget is kapunk. Azonban a latinok megcsalták a császárt és nem szolgáltattak segítséget.”

„(A többi pátriárkák). Miután tehát ezen csalárd zsinatnak végezése nem az igazság nyomozása, hanem fortély, csalárdság és erőszakoskodások által jöttek létre és a mi akarattunk ellenére a nekünk adatott hatalomnál fogva azt semmisnek, érvénytelennek nyilvánítjuk. Kijelentjük, hogy ezen zsinat elvetendő, mint vétkes és az egyetemes sz. zsinatokkal ellenkező. Maga Isten is eltörölte azt midőn a pestist oda küldte.”

„(Dositheus). És én bánom kényszerített aláírásomat. Isten bocsássa meg nekem!

„(Metrophanes). Bocsásson meg nekem is Isten! Valósággal minden ember hazug!

„(Dositheus trapezunti metrop.). Isten bocsássa meg nekem is aláírásomat, melyet erőszakolt zsarnoki parancsra tettem. Csak Isten egyedül, ki nem vétkezhetik; a halandó ember vétkezik.”

„(Theophanes pátriárka). Bocsásson meg Isten mindnyájunknak!

„(Márkus efezusi metr.) És mégis engemet vádoltak eretnekséggel!!! stb. stb.

Az ezen zsinaton készített hitvallás következő:

„Mi közönségesen azt valljuk, hogy a hitformához toldalék felesleges. Miután két zsinat által érintetlen hagyatott; nem hiányos az idvességre. A Sz.-lélek az Atyától származik és nem a Fiutól: és az Atya az egyetlen kutfefe a Fiu és Sz.-lélek lételének. A pápa, ha igazhitű, az egyetemes zsinatot a 4 pátriárkával együtt képezi, és a többiek felett csak rendben és nem méltóságban bir elsőséggel, mintha mások az ő törvényeinek engedelmeskedni tartoznának. Az egyetemes zsinat hozhat egyedül kánonokat és nem a pápa mint egy monarcha. A szentek szemlélik Istent, de a végső ítélet előtt nem tökéletesen. A megváltás történik a pokolban és nem a tisztító tűz által a pokolon kívül. A miszteriumoknak elváltozása a sz. háromságnak kegyelme és az ur szavai által történik a pap imádkozása folytán, ki mint eszköz szolgál az áldozatnál. A három pátriárka által tartott gyűlésnek végzése, mely így kezdődik: A három igazhitű egyetemes pátriárkának, Philotheus alexandriai, Joachim jéruszsálemi és Dorotheus antiochiainak gyűlése ezen zsinattal öszhangzásban van.“ *)

*

*

*

Ez genetikai előadása felírt tételünknek, melynek folyamát a dolgok ez időbeni állása szerint a keleti egyház által tartott konstantinápolyi zsinat rekesztette be. Kijelentjük, az adatoknak hangyai szorgalommal részrehajlatlan összehordása volt előttünk a főcél, s tollunkat nyugodtan teszszük le azon hitben, hogy ezen feladatnak eleget tettünk, úgy hogy az előterjesztettek után szükségtelen az időnkint tovább fejtett és fejtett ker. hitigazságok közül a kérdésben levőnek dedukciók által ez vagy amaz részre igazolásának következtetése. Minden bármely száraz tárgynak, mely nem csekély szerepet játszott a történelemben, bővebb körvonalozása he-

*) A konstantinápolyi zsinat végzései. Pitzipios-Bey 323. l.

lyén van: hadd legyen azért a magyar egyházi irodalomban e tárgyat illetőleg *hominumque multorum mens in unum collecta*, mint Nazianzi Gergely mondja.

Fábián Mihály.

VÁZLATOK AZ ÚJABBKORI BÖLCSESZÉK ÉLETÉBŐL.

III. Fichte János Tófor.*)

(Vége.)

IV.

Meghívás Landshutba, az erlangeni és berlini élet, a menekülés; Fichte végnapjai és követői.

A landshuti feltételek anyagilag oly fényesek voltak, hogy ez ajánlatokban Fichte mindazt láthatta mosolyogni felé, mindazt a mi mint anyagi életünk igénye, boldogságunk kiegészítő részét teszi. De Fichte életfeladata más volt, tervei fennköltebb s messzebb sugárzó célok felé törtek, s legelőbb azt kérdezé: nyílik-e ott mező tudományos tervei kivitelére. „Az ajánlat, írta vissza, megérdemli a kielégítő feleletet, s hogy ebbe egész őszinteségemet és nyíltságot öntsem. Én nem magát a bölcseésztanári széket keresem; magasabb élettervem van s azt a következő meggyőződésre fektetem:

Már a tudomány valódi alakjába öntött bölcseelmet ez időszakban nyomtatványokban közzé nem tehetem s kivesztől félttem; mert a bölcseelkedés művészet, melyet lassan tanulni és begyakorolni kell, mielőtt észlelni és magát helyesen értetni tudná. Nekünk tehát, ha a bölcseészetet egész mélységében akarjuk értetni, azon eszközökhöz kell folyamodnunk, melyek azt a helleneknél meghonosíták: bölcseészeti iskolákat kell állítanunk, oly iskolába csak még ifju de érettséghez közelgő ifjat lehetne felvenni, olyat, ki már lelkét tudományos buvárlatokban mivelte ki. Az elrendezés ez lenne: Előbb a bölcselem egy részét hallgatná, mindig figyelmez-

*) Lásd 1863. 116—146. I.

tetve az abban feltűnő művészetre, majd fejtené meg önmaga a többi észfeladványokat (problem), s az így lett bölcselmet kísérlené meg előadni a legkülönbözőbb modorban mindenkinek, ki csak bölcselkedni képes, felfogása szerint.

Magában érthető, hogy ily iskolának tanárképezdével (docenten-seminarium) kellene öszvekötvé lenni, ily intézet elkerülhetlen szükséges, ha a tudomány haladásával egyenlő lépést tartani, s virágzását nem a véletlentől akarjuk függővé tenni.

Ily bölcselmi iskola állításának kísérletén töröm fejem már öt év óta, mióta rendszerem tüzetes átvizsgálása által kitaláltam az okot, hogy abban miért nincs haladás s vélt tisztelői vagy javítói, miért nem vállalkoznak; én azért magamat az erre szükséges szabad tanításhoz tártom.

A valódi bölcsészetre, azaz meg nem adott tapasztalataimat felülmuló eszmék öszvegére nézetem szerint, tanuló ifjúságunk még nincs megérve. Azt a mit ebből tanítunk vagy félre, vagy épen meg sem értik. Ezért nékiek az életet és ennek pozitív (történeti) tudományait kell észlelésük és szorgalmas tanulásuk tárgyává tenni. Nézetem szerint ezt „ex professo” előmozdítani, hivatása az egyetemi bölcsелеmtanárnak.

„E tervet a kormány minden támogatása nélkül s tán még könnyebben ki lehet vinni. Ha pedig itt segélyt nyújt a jó akaratú kormány, nézetem szerint magának halhatatlan hirt szerez, az emberiség jóltevője lesz. Ily esetben célszerű lenne amaz intézetet egy már fennálló egyetemhez csatolni és annak kezelőjét egyszersmind ebben is tanárrá nevezni.

A süker feltéte: korlátlan tan- és sajtó szabadság, nem csupán a tudomány terjesztésére, hanem a korszellem irányzására; magában érthető, hogy csak a tudomány terén, mert még jó a korlátozás ott, hol a bölcsészet az életbe vágókhoz csapong.

Az értekezésekre nézta legszorosabb titoktartást kérek, melyet tervemről minden kivétel nélkül ígérek. Nem tudom eltalálni ki az a barát, kiről ön említést tesz, s nem is emlékszem, hogy valakinek e tárgyról határozottan szólottam volna. Kifejezései azon mindenektől ismert s mindenkinek nyilvánított gondolkozásmódomon alapulnak, hogy mindenütt kész vagyok működni, hol ama jó alkalom nyílik.

Eddig tart a bizalmas levél, melyet Fichte az ügy

élén álló egyik nagyhatású egyénnek irt. A kérdéses egyén pedig, kinek meleg ajánlata eszközöl a meghívást a derék Jakobi volt. „Ha az egyetemeken és azok szervezetén, melyek a vadság és miveltség sajátos keverékei, javítani akarnánk, nincs Európában ember, ki észszel és tettel többet akarna tenni és tehetne mint Fichte. Nagyot nyerne ki őt jó időben karolná fel. Jelleme felől csak egy a hang.“

A mondott levélben, melyet mint Fichte jellemének tükrét egészben adtunk, nagy eszmék, messze ható terv volt adva. Ezt akkor s tán most is valósítani sehol sem lehetne, de legkevesebbé pedig Bajor földön és az akkori vasmerev, s a tanügyi viszonyokra, melyek tanszabályaik s államviszonyaik alapján másként is ily nagy épületet meg nem bírhattak volna, nehézkedő kormány alatt. A kormánynak ily terv — mint feltét — mellett hallgatni, s a legjobb akarat mellett is, hogy mindent megfontolhasson, a meghívással késni kellett. De a szoros titoktartás mellett is a kandi újdondászok kilopták a hirt, s a lapok már mint bizonyost hirdették, hogy Fichte Landshutba bölcsésztanárnak hivatott. A felsőbb s legilletékesebb körökben, hol a merész államférfiúnak és ujitó bölcsésznek elvellenesei többen találtattak, a terv ily korai közzététele oly rossz hatást csinált, hogy Fichtének — a viszonyokkal ismeretes — barátai a cél-elérését egy müncheni uttal föltétezték. E tanácsot annál határozatabban adták, minthogy a felhívás, megkeresés előbb a bajor kormány részéről történt. Az önérzetes, önbecsét ismerő s így jövőjében, életfeladatának megoldásában mindig bizó Fichte vonakodott. Végzete ezt jól sugalta; betölt a valósulást rég váró vágy: tettmező nyílt a porosz földön, az erlangeni egyetemenél. Ezt leginkább Beyme, a belgazdász Beuth, Hardenberg és báró Altenstein titkos pénzügyi tanácsnok jóakarata eszközölte.

Fichte Erlangenbe bölcsész tanárnak hivatott; de tekintélyes és nagyszámu berlini barátai nem akarták őt egészen elveszteni s így meghívásához azon nagyelőnyű engedélyt mellékelték, hogy télen Erlangenben, nyáron Berlinben tarthat bölcselmi felolvasást. Megifjult a sokat szenvedett férfi, felragyogott a rég elborult nap, barátai örömmel nyújtottak jobbot, ellenei irigység nélkül mondták:

Megérdemli.

Az élénken nyilatkozó részvét és szeretet melegénél

nem érzé a méltatlanságot, hogy midőn Hufeland akadémiai taggá választatását ajánlotta, azt két ellenszavazati többség meghiusítá. A sajtó hevesen kifakadt, érdemeit újból a hir szárnyára adta, s az élcelők azt mondták: a tudományok akadémiajának bölcselmi osztálya a sok érdemű Fichtét azért nem fogadta tagnak, mert bölcseész. Midőn így bántak vele azon államban, melynek szellemi emelkedése volt legszebb éveinek életcélja, igen nemesen adott elégtételt a müncheni akadémia, midőn 1809-ben elnök Jakob i ajánlatára egyhangulag „tiszteletbeli taggá” választotta.

A bölcseész arcán édes öröm ragyoghatott, hogy napjaira újból az a nemes kéz tüzött egy örömvirágot.

Fichte erlangeni tanszékét 1805-ben tavasz végén foglalta el. Oda mentével a tantárgyak és felolvasási órák beosztásában, elrendezésében tanártársai, kiket itt kedves társviszony tartott együvé, egész készséggel tettek változásokat. Az ifjuság és tanári kar közt szeretet lehelt öszhangot, s mind a kettő vetélkedett az új tanár iránti szeretet nyilvánításában. Fichte szabad idejében eljárt tanártársainak előadására, gyakrabban a jeles orvostudor Hildebrand természet- és vegytani óráira. Ezen előzékenységet az ekkor tudásvágyról ismert erlangeniek azzal viszonzották, hogy rendes és magántanárokkal egyesülve Fichtét tudomány-öszvegének („Wissenschaftslehre”) magánórákoni előadására, magyarázására kérték fel. E leckén napról napra számosabban jelentek meg, önállóan gondolkozó egyének, bölcseészek, tudósok és tudománybarátok, s ő annyi változatosságot a tisztaságba s az előadás művészetébe annyi vonzót vegyített, hogy körülte — észrevetlenül, az egyetem irányára s a város mivelődésére befolyásos — élénk szellemi kör alakult. Fichte egészen elemében volt, s működött önmagát túl lángoló buzgalommal; mert hivé, hogy ez a hely, hol tervét — a német egyetemek reformját — megkezdheti. Eszméit nyilvánosság elé hozta, segédül nyerte tanártársait, főleg elvbarátját Mehmelt. A kormány Hardenberg országlár előterjesztésére hajlamot mutatott a nagyszerű tervhez, minden utban volt a nagyszerű cél felé: mikor félév múlva az államot alapjaiban megrázó porosz-francia háboru kiütött, s a harcok szele a szép reményeket elfonnyasztá.

Mielőtt a bölcseészt figyelmünk tovább kísérné az élet

utain, nézzünk végig a nemzetek sorsát alkotó azon harcokon, melyeket a porosz és francia érdekek vívtak. Az 1805. dec. 2-án vívott auszterlici öldöklő ütközet már a poroszt is — a nagy Frigyes sirján Sándor cár és III. Vilmos király közt létrejött barátság szerint — fegyverben találta; de Ferenc 24 nap múlva inkább Napoleontól megtörtén békét kért, mintsem a porosz fegyverek által lássa viszaragyogni hatalma szétfosztott fénykörét. Ez volt a „pozsonyi béke.“ Ferenc anémet császár név helyett magának a függetlenebb „osztrák császári“ címet vette fel, néhány német herceget pedig az erélyes Napoleon birtok és rangemelkedéssel fűzött érdekeihez. Csak Poroszország vesztett, a lelkes és szép Luiza királynétól megtagadott csókért. A Poroszországtól elvett rajnamellékből Kleve hercegség lett Murat számára, a szép Düssseldorf fővárossal. Bonapartenak mint a rajnai frigyesület elnökének egész Németország hízeltget s a meghíusított északi frigygyel ki volt játszva minden német érdek és az egész porosz befolyás. Mit III. Vilmos tett — az erélyes tiltakozás — azt Luiza királynő gyémánt jelleme eszközölte. Meg volt mentve a porosz becsület. A berlini udvar követelte a Rajna balpartjának kiürítését. A francia császár haddal felelt, s a szájas porosz ifjuságot megszalasztotta Saalfeld mellett okt. 10-én. Az ügyet rosszabbá tette az ügyetlen Hohenlohe és Bruncvik herceg, kik Jéna és Auerstädt mellett oly csatát vesztek, hogy magát egészen öszvetörtnek érezte a porosz haderő. Átalános felfordultság; Bonaparte otthon érzé magát Berlinben és „Sanscouci“ban s a műkincsekkel mint magáéval rendelkezett; tudomány, művészet, ipar megakadt, a földész elhagyta ekéjét, a tanár és tanítvány a könyvet, s a közügyek folyama elhagyta medrét, a rendet; Fichtét is félév alatt élvezett nyugalmából e zimankós napok riasztották ki. A had e nem várt fordulata nem öszhangzott azon lelkesültséggel, mely mint egy szivben az egész ország szívében lángolt a harc kezdetén. Mely eddig egyedül állott rendületlenül, az ifju Poroszország e küzdelmét, mint az ódon formákon diadalt küzdő ujjítások valósulhatásának feltételét, a német nemzet jobbainak figyelme kísérte. Fichte nem tartozott azok közé, kik képzetük merész röptében a veszttést lehetlennek látták, de mert nála a német mivelttség reménye, a haza önállósága, sőt az emberiség haladása is e győzelemhez volt kötve, ha

bár néha az intézkedések félszégén elborult lélekkel, de oly fennkölt hévvel függött a harcok kockáján, úgy bizott az emberiség érdekeinek szükséges diadalában, hogy győzelmet látott még a bukásban is. Agyában ekkor keletkezett későbbi beszédeinek terve, melyekben egész honszerelme lehel. Erei feszültek, érzé, hogy ép oly bátor harcos lett volna a csatában mint a toll és az élet küzdelmeiben; fájt miért nem lehető az, hogy szavainak, hevének igazságát tettekben bizonyítsa. Nem volt más tere, mint a beszéd, beszélni akart kardot és villámot a harcosok kezébe, bátorságot szíveikbe; nem gyáván elbúva, hanem ott hol hazájáért a halállal néz szembe a lelkes honvéd, ott akarta a szívbe dörögni: „Vagy élni szabad hazában, vagy elbukni annak romjain!” A honszerelem, a nemzet érdeke hívta őt, szívében forrott az érzemény, agyában a terv használni bármi uton, s mentől többet imádott hazája nagy érdekeinek, s a szorongatott királytól kétszer kért tért, melyen szóval, tettel használhasson. Ha ő beviharzik a csatákba, tán a meghiusult harci törekvések romjaik alá temették volna a roppant lángesz, melyre szükség volt az emberiség szelleméletének, de az emberiség nemtője a király által udvariasan kétszer utasíttatá vissza a honfias ajánlatot.

A tett-tértől elzárt lélek nem pihent, buzgott, melyet élő szóval nemzete és a bajnokok szívébe be nem véshtett, papíron adta át nemzetének, hogy földérintse honfiainak a hadszerencse változtán elborult buzgalmát. Szíve készte és szólt: „A csata előtt ne ingadozzatok, csak harcot akarjatok, de szilárdon és határozottan minden lehetőt megfontoljatok. A csatában merészen verjen szívetek, s haldokolva háromra: a győzelemre, hazára és az öröklétre gondoljatok; ép azon esetre ti vagytok kinézve, s azért sorotok irigylendő. Példátok hatni, s életet, erőt lehelni fog a nemzet minden részébe, életre kél, a mely addig félholt volt vagy megmerevült. Az emberiség és német hazánk barátainak szeme van reátok függesztve, s bizalommal néznek reátok a lesujtott remények.

Ha szóval beszélhetnék hozzátok, arcotok lángja még fennebb lelkesítene, legyenek most így közöttünk tolmácsok e holt betűk és a közös ügyszeretet.

Fichte nemcsak szóval, de vagyonával is nagyszerűen áldozott, lelkét egészen hazája jövője foglalkodtatá. Mondtuk,

hogy a had kitörése fegyverre hívta az erlangeni egyetem ifjúságát is, a már szabályosult ifjúsági egyletek tagjaikat a harctérre küldötték, s a zavar és a felkelt fergeteg Fichtét is kiszorítá nyugalmaiból. A bölcsész Berlinbe a saalfeldi ütközet napjaiban ért; közhelyeken fájdalmát megragadóan fejezte ki a kedvelt Lajos herceg hős halála felett, s így nem kis része volt azon lelkesedésben, mely Berlint a fájdalom e percében megragadta; a gránátos és polgár együtt emelte kezét, az ég felé boszut esküdve a hős halálért. Okt. 17-én Fichte egész családjával Hufelandnál volt kis családi ünnepélyen. A társalgás kedélyes és vidor hangján is feltűnt az aggalom, a beszéd mindjárt a harcokra, az ország sorsára csapott át; mindenkit a haza sorsa foglalkoztatott. Fichte keble legborusabb volt; nem bizott a vezérek egyikében sem. Blücher wahlstadti herceg akkor altábornok volt a nép kegyence. Fichte ezt egyrészben határozatlan, másban merev s így következtelen jellemeért utána tette a kevesebbé tehetséges, de jó akaratu Hohenlohe-nak, kivel Blücher az 1794-iki táborozás óta viszálykodott. Épen így és erről folyt az élénk vita, a fegyverek szerencséjeért ürültek a billikomok, midőn a későn érkezett vendégek egyike azon megdöbbentő hirt hozza, hogy az öreg Brunswik Vilmos herceg a fővezér Jénánál elesett, Blücher Hohenlohet elárulta s ennek sergét Auerstädt (Merseburg melletti kis falucska), határán Davoust katonái öszvevuzták. A kis baráti kör zavartan szétoszlott. Fichte lelkén a valónál súlyosabb volt e félbizonytalanság. Hazamenet egy harcost és hivatalnokot talált, kik a hirt a legtisztább kutfőből tudták, s elbeszélteté magának az egész kétcsatát. A harcost megajándékozák s az ismerős hivatalnoktól kísértetve gondolataiba merülve, szótlan a haza sorsán elborult lélekkel haza ment. Honn megcsókolta nője homlokát, jó éjt kívánt övének s írószobájába vonult. Ismerte részleteiben a történetet, nem a nemzet végnapjait látta közeledni, ezzel tisztában volt, tudva, hogy a népirtó csaták ideje lejárt, holnap győz, ki ma veszített; de bizonyos volt a felől, hogy a nemzetre kis ideig az ellenség nyommasztó keze fog nehezedni.

Reggel Hufeland kereste fel, hivatalos sürgönyből tudta mindkét csata részleteit. Okt. 13-án Hohenlohe a Saal balpartján úgy állítá fel seregét, hogy a Thuring-erdő és

Erfurt felől Rüchel és a szász-weimári herceg védjék. Napoleon e napon békét ajánlott a porosz királynak, de nem tudni, Montesquieu százados kész akarva késett-e, hogy a porosz királylyal csak a csata napján találkozott; de míg az alkudozások folytak, a franciák diadalt vívtak s a követ bucsú nélkül elhagyta az egészen megzavart porosz udvart. Mig követe odajárt, az alatt Napoleon a két porosz serget, mely egymástól csak három mérföldnyire állott elvágta. Hohenlohe meggondolatlanul a térre szállt, melyről a támadást várta, az utnak és a ligeteknek szembellett s gondatlanul megengedte, hogy a franciák a magaslatokat elfoglalják. Hohenlohe bizott, hogy Blücher tőle alig fél napi távra nyugszik s magát ezen oldalról nem védte. Nem akarjuk eldönteni: ügyetlenség-e vagy rossz akarat volt, de Blücher késett s Hohenlohe serge háromszori véres ellentállás után szétveretett. E csatát tehát elvesztette egy felől Blücher késedelme, másfelől Rüchel merénye, ki a visszavonuló főszereg fedezése helyett támadó csatát kezdett. Ép e napon Auerstädt terén Davoust tönkre zúzta Brunszwik herceget, ki ott szemét, s Schmettaut ki életet vesztette, és a felbátorkodott francia sereg a szaladókat üzőbe vette, Hohenlohe serege letette a fegyvert, minthogy Blücher sehol sem mutatkozott, a vitéz Kalkreuth az Odera mellett csak 12 ezer embert tudott összeszedni, a franciák elfoglalták Berlins a királyt III. Frigyes Vilmost országába szélére szorították. Alig lehet képzelni a zavart és a rémületet, mely a porosz fővárost megragadta, főleg midőn az álhírek a király elfogatásáról is beszéltek. Némileg a helyzetről akkor van fogalmunk, ha lelkünk elé hozzuk azon napokat, melyeket a közel multban, nagy nemzetküzdelmünk utolsó napjaiban, átéltünk. Minden tekintélyes ember menekülésre gondolt; Fichte nem habozott, ő a miveltség, szabadság, nemzet érdekei egyik emeltyűje ép úgy nem adhatta magát zsákmánynak, mint honfi kötélyt látott abban, hogy a kormánynyal osztozzék a nehéz napokon. Hufeland ajánlá, hogy Kalkreuth táborába meneküljenek, de aggasztá őt kedves övéi sorsa, kiket fájt ellenségtől meg szállandó s talán kizsákmányolandó városban hagyni. Újból fennkölt keblű nője hozott férjeért és Hufelandért áldozatot, hogy ezek biztosabban menekülhessenek, magára vállalta mind a két család gondjait, leszakítá magát férje

kebeléről, szembe nézett a bizonytalanság, aggodás gyötrelmeivel, nem rettegett a bántalmaktól, véstől, s fiával Berlinben maradt. Hitte, hogy annyi boldogságért, mennyit a bölcsest meleg szive lelkére árasztott, még adós e harmadik nehéz áldozattal is, s mely csak nemes keblek sajátja, az öröm s fájdalom sajátos elegyével adott búcsúcsókot a távozonak, ki alig tudott megválni a lét legszebb, legtisztább, legdrágább kincsétől, neje nemes szivétől.

A menekültek többekkel együtt előbb hátsó Pomerania fővárosában, a régi s viharos multtal bíró Starogradban kerestek s találtak bátorságot, mint megerősített katonai székhelyen.

A város telve volt menekültekkel; mint Fichte ugy több százan ide vonultak bevárni az ujonnan megkezdett hadjárat eredményét. Fichte e zajban a kétség e nehéz napjaiban is dolgozott, buzdító beszédekert irt népszónokok számára, a szellemi munkásság szükségességének érzete és mindig éber honszerelme, mely most nemzete elborult napjai fölött kettőzött éberséggel virrasztott, nem hagyta őt elsoha. Mennyit munkált! Nemzete-é, az emberiségé és tudományé volt nappala, éjjele s minő keserű mosoly futhatott végig ajkain, midőn az itteni tanárok egész együgyűen mint egészen ismeretlenről kérdezték: Mit tanít ön Erlangenben?

Nejének igr irt:

„Egy kitünőnek nevezett középtanoda (gymnasium illustre), egy első hittudor (Professor primarius der Theologie), egy rektor, legalább fél ducet tanár s még lelkészekből, jogászok és orvosokból egész testület, s mégis e tudós urak egész elfogulatlanul kérdezték: valósággal minck vagyok én tanára, s az első lelkésznek mondtam, hogy már tíz év előtt egész erkölcsstanrendszert dolgoztam ki, bámultában csaknem a felhőből hullott alá. Tehát Berlinton 15 mértföldre hátsó Pomerániában már megszűnik irodalmi hírem.“

Ez alatt a bátorságot vesztett porosz hadvezérek és az „urfiság“ egymásután adták meg magokat, Blücher most sem csatlakozott Hohenlohe seregéhez, s ez midőn a franciák Lübeckből is kiverték, megadta magát, 14 nap múlva Viktor frank tábornokért cserében szabadon bocsátottat s Königsbergbe ment. Ide birodalma szélére futott III. Vilmos is; Napoleon visszautasítá békeajánlatait s jövőjét öszvetört lélekkel az orosz cár sergeire bizta.

Napoleon Berlinből osztogatá parancsait s így Fichte is, vissza nem térhetve neje karjai közé, Königsbergbe menekült, s ott magának kenyeret keresett. Itt többször öszvejöttek a gazdag s nagy tekintélyű főegyházi tanácsnok Nicolovius, az országlár Schrötter, az egykori államtitkár Scheffner. Hufeland s Fichtét megkínálták az egyetemi cenzorsággal. Ez állásában őt egész készséggel erősíté meg a tevékeny pénz- és hadügyi tanácsnok Auerswald Jakab, ki akkor az egyetem gondnoka volt. A szabad szellemű Fichte nem sokáig tartá meg ez állomást, többször kellemetlen érintkezésbe jött a hatósággal s az ételével ellentétes munkakörrel felhagyott. Mint hivatalának kis jövedelme úgy a most munkájával érdemlendő írói díj kicsinyisége egyetlen felhőt sem kergetett a bölcész szívére. Kedélyének tükreül pár levéltöredéket közlünk.

Elvbarátjai egyike a svaici Müller János, a legnagyobb történetírók egyike, ki asztalától, könyveitől megválni nem tudva Berlinben maradott, s kit ott, bár ellene izgató munkáit ismerte, Napoleon a tudomány érdekében nem várt előzékenységgel kötelezett le, 1807. elején Fichtét érdekes levéllel örvendeztette meg. A levél azon időben kelt, mikor Fichte már Königsberget elhagyva, ép Kopenhágába érkezett. A történész neje és Fichténé megismerkedve a tudós családjával, Müller egész érdekeltséggel irt a száműzött bölcésznek s a sorok közt azt is elpanaszolta, hogy „Nagy Frigyes-“ről irt és elmondott értekezéseért azzal vádolják, hogy Napoleon megvesztegette, s így ő megbántottan Tübingába készül. Fichte vigasztalta, sőt irt mellette nagy barátjaihoz, hogy „Müllert kire az újjáalakulandó Poroszországnak szüksége lesz tartsák Berlinben.“ Müller hálául egyik művét küldte meg, előleges ismertetőül mint lelke arcképét. A bölcész erre bár később válaszolt, midőn már haza készült, levelét itt adjuk, mint tükrét gondolatainak: „Jól tudom, hogy ma a nemzetek sorsát kezeiből csak percekre ragadhatják ki, s önmagát a vak következetességgel haladó, a bukásokban is győző korszellem meg nem hazudtolhatja; megígérte, hogy diadalra küzdi a nemzetek közös igényeit s mi azon nagy reménynyel hagyhatjuk másoknak a látszat és ámulat e sajátos szövetét, az életet, hogy poraink felett nevünket azon eszmék diadalában fogják említeni, melyekért aggódva roskadoz életerőnk. Most csendes,

majd hullámszik a tenger; de parthoz ér az óriás jármű; mely a roppant kincset viszi. A holnapi csata nyerevénye az lesz, a mit ma elvesztettünk, s e hányattatások szellemi nyerevényei gyűlnek azon nagy egésszé, melyet várunk, t. i. a szabadságból kinőtt jogegyenlőségge. Hiszem, hogy lesz ember, kinek tetteit e szent eszme vezeti s az emberiség államéletének megváltója lesz. Volt idő, mikor erre ismertem Napoleonban. Szegény Juda, csalódtam! Meggyőződtem, hogy ő a világ legelső katonája, de az eszmék legutolsó közlegénye, nemzetének dicsősége most, s veszedelme majd. Ez eszméket tanultam „az ókor szabadságának elhanyaglásából,” melyet nem kellett cimlapjáról ismernem fel, hogy az a nagy Müller munkája.“

„Hazámban vagyok, köt ide pár ifjúkori emlék is s még sem vagyok otthon. Vannak jó barátaim, megtanultam keveset várni ott, a hol tán többet érdemelnék; mig kezemben van a toll, nem érzem, hogy lelkem szárnyai gyengülnének. Kell-e több, hogy nyugodtan várjak?“ írta Bernhardinak Königsbergből. A nejehez írott levelek minden sorában annyi gyöngédség, oly szenvedélytelen tiszta utánvagyódás lehel, hogy méltónak tartunk pár pontot közölni:

„Mindenem van a melyhez szokva vagyok, több ismerősöm és barátom, mint a mennyire szükségem van, s még sem vagyok boldog, s ha kérdezem: mi hiányzik? érzem, hogy te vagy az kedves, drága lélek, te hiányzol egyedül! Tedd mint teheted és jöjj hamar.

Látom az utazás nehézségeit ily időszakban s ily viszonyok között, de azt is tudom, hogy hű szerelmed előtt nincs legyőzhetetlen akadály. Pénzt nem küldhetek, nem tudom, hogy ott most van-e értéke a kincstári utalványoknak, de hiszem, hogy házádban van pénzed, biztos helyre rejtve. Ez utolsó tételből azt következtetjük, hogy Fichte jó nője a kiadáskor mindig gondolt a holnapi nap esetlegességeire. E levelét így zárja be:

„Már megérkezésemkor megrohantak, hogy felolvasásokat tartsak. Azt feleltem, hogy itt egyetem van, mely betilthatja a törvénytelen leckéket, s egyszersmind tudattam leckéim árát. Az első akadály megszűnt, de nyilatkozatom második része igen lehűtö a lelkesedést. Azonban az ifjak számára közelebből szabad (gratis) előadást fogok megkezdeni. E végre hallgatóteremre van szükségem, ezzel kötelezettséget

veszek vállaimra, s te épen most hiányzol. Jöjj, jöjj hamar drága nőm!

Fichte gondolkozott utlevelről, várta Máriáját, mert hitte, hogy a tudomány ellen nem folytatnak háborút, egy szegény békés tudóst meg nem foszthatnak nejétől, ki a földön mindene, de Mária nem jött; lelke most nem tudta, mint egykor, oly lelki erővel hordozni a válás fájdalmát, s az aggalmak ágyba dönték a hervadó testet. Fichte aggodó lelkére hordozhatlan súlylyal nehezült a távolság; kis időre eldobta tollát, agyát szívét égette az a gondolat, hogy védangyala beteg! De ő lélekbúvár volt, tudta mi ad gyógy-szert ott hol nem a test, hanem az érzet világa fáj, s irt, hogy felvillanyozza az elbágyadt életerőt.

„E sorok életbe fognak találni, mert ismerem szivedet.“ Élj, hogy szeress engem és gyermekedet, én és ő, ha ereiben csak egy csepp vérem foly, vetélkedni fogunk veled abban, hogy boldogítsunk. Fichte már nem találta élve Kantot, (ki 1804. febr. 12-ik-én mult ki) egykori mesterét, jó öreg barátját, az egyetem akkori tanárai közt egyetlen emelkedett gondolkozásu ember sem volt. Azon baráti örömeket, melyek az elv és műveltségben rokonult lelkek viszhangjai, ő annyi barátai s tisztelői közt az első időkben csak az ifju Steffen udvari lelkész és szellemdús neje körében élvezte. Fichte kedélyét oly hamar villanyozta fel minden, látszik mily kevéssel volt elégtelt, mily könnyen átbocsátá lelkén az öröm sugárait úgy, hogy mögötte a mult emlékeinek egy a legkissebb árnyasötéte sem maradt. A mint a derék lelkész Königsbergbe hivatott, s Fichte velök megismerkedett, rögtön irt nejének, s kedélye egész frissességével irta meg, hogy lelt számára már egy barátnőt s tudatta vele az eszmét mit háztartására nézt lelkében a nyájas házaspár ismeretsége keltett.

Fichtét e napokban, jan. elején, szóllították fel, hogy tudománytanából felolvasásokat tartson; erre, s pár honfias irányu történelem-bölesészeti tárgyra szorgalommal, egész átengedéssel készült, ámbár említé, hogy ott a fizetést kérő tanárnak ablakbetöréssel felelnék.

A társas köröket azonban nem hanyagolta, minden órája ki volt szabva, mindenüvé eljutott. Nejével sűrűn levelezett, minden harmadnap irt és kapott választ. Minden öröme, fájdalma e sorokba volt öntve.

„Ez apróságok úgy mint gondjaim terük gyanánt nehezednek szívemre. Elmondom s azt hiszem átadtam neked, nem nyomnak többé engem, úgy megkönnyülök, ha veled beszélhetek. Sokszor hiszem itt vagy oldalomnál s Ármin kezemet tartva, arcomba mélyen elmerülve hallgat engem. Az igaz, csak ábránd, annyi mértföldön át képzeletem hoz át, de nekem örömet ad ez is.“

Königsbergben sok menekült volt. Ezek közül szíven legerősebben a Hufeland család sorsa feküdt, résztvett a család aggalmaiban.

A költő és természettudós Chamissonak így irt Napoleonvillebe.

„Nehéz napokat élünk, mindnyájunknak fáj, hogy miéinktől a hazának nehéz viszonyai szakasztottak el, de a helyzet leginkább azok szívét nyomja, kiknek nyomorában egy család kénytelen osztozni. Hufelandnak tudománya biztosítja a mindennapit, s igényei szűkkörűsége elégedetté tenné, ha nem félne, hogy mások ajkai nyílnak panaszsra.

Ki a hontól mindig távol volt s egyedül áll, érti-e fájalmunkat? 1807-ben újévben kezdette meg felolvasásait ifjak, tudománybarátok, lelkészek, oly népes gyülekezet előtt s minőt egykor Kant bölcseleme zsúfolt öszve. Máriájának így irt:

„A közelebbi időkben ez az első eset, hogy felolvasást tartok a nélkül, hogy te hallgatóm lennél.“ A viszonyok és események további megértésére újból a harcok terére kell mennünk:

Napoleont a pozsonyi béke az auszterlici, jénai és auerstädti diadalok Észak-Németország urává tették. A porosz rajnai tartományokból „Berg nagyhercegség“ lett Murat számára, s a német birodalom egysége teljesen megszűnt. Napoleon merészen vezérei számára hűbéres francia hercegségekké kezdette darabolni. Ekkor indult az orosz Bennigsen a franciák ellen. Bonaparte a lengyeleket szabadságra szólította, a nemes nemzet hősién vívott nagy reményekkel a frank hadászok között. Az oroszok nem használták fel a pultuszkai diadal nyeregyeit (december 26. 1806.). E győzelem szép reményeket keltett a szorongó königsbergiek szívében, de a miket egészen megingatott 1807-ben február 8-án az Eylau alatti öldöklő csata, mely után 60,000 halott vagy sebesült holtteste borította a csatamezőt. Mind a két rész magát hitte győztesnek, de a király

másként látta az eredményt, s Hufelanddal és kis számu udvari kíséretével a tengerparton, orosz határszélen fekvő porosz városba Memelbe vonult, s a kurlandi püspök palotájába szállott. Máj. 10-ikén a franciák elfoglalták Danzigot, folyton verték Bennigsent, dacára annak, hogy a cár oroszait még személyes megjelenésével is lelkesítette. Junius 14-ikén az elvesztett friedlandi véres csata után a franciák megszállották Königsberget, s ezzel fegyvereik az orosz határszélen villogtak. Fichte jósolt a vesztett csatákból; s jun. 3-ikán lóháton barátja Nicolovius lován, ennek nem messze fekvő schaaken-i jószágába sinnen pár nap mulva, hova az ár őt is sodorta, Memelbe menekült, elhagyva könyvet, tollat, tanárszéket. A mint Königsberget fenyegetve látta, irt nejének, hogy maradjon Berlinben. Mária fájo szivvel emlité, hogy ő miért nincs Berlinben, hol élete nem lehetne veszélyben, mikor Müllert és Humboldt-ot a francia császár annyi előzékenységgel fogadta.

„Müllert és Humboldt életét nem irigylem, felelte Fichte, sőt örvendek, hogy e megtiszteltetésben nem részesültem; büszke vagyok, hogy szabadon leheltem, gondolkoztam és beszéltem és nem görbedtem a zsarnok igájába soha!

Van annak jutalma az öntudatban, sőt később a kimenetelben is, ha a jó ügy iránti független ragaszkodásunkat kimutattuk a borus napokban. Tetteimet tehát becsülöm, az idők megtanítottak, hogy ez a legesélyesebb.“ „Egyetlen szerencsétlenségem csak az, hogy töled és fiamtól el vagyok szakítva.“

Pár erősebb kitételt hagyunk ki. A bölcseésznek fájt, hogy nője ez egyszer nem értette meg.

A mint a bölcseész Memelbe érkezett, a király vele személyesen találkoztva, őt baráti érzelméről biztosítá azon önfeláldozásért, melylyel szóttlanul, panasz nélkül, sorsát osztja. Fichte újból kinyilatkoztatta, hogy addig Berlint s benne kedves családját meg nem látja, míg azt a királyi udvar kíséretében becsülettel nem teheti. A bölcseész ezzel köszönte meg, hogy a porosz kormány menhelyet adott, s védelmet ígért az üldözötteknek. E nemes magatartás nevét az udvarnál jó hangzásuvá tette, jövője, befolyása biztosítva volt; azonban lelke el volt borulva, a szirt minden percben közelebb látszott, az állam hajóját feléje mindig szilajabban hányták a hullá-

mok. Szétnézett: hol vannak a hazának oszlopai, fegyver van-e minden kézben, hiszen a vészharangja megkondult, s a mit látott, az szűkkeblűség, könnyelműség és gondtalanság volt! Már felcsaptak a lángok, s nem oltották, hanem zsákmányt kerestek az üszkők között, nem ügyelve hogy fejük fölött ropog a tűz; nyomoru érdekek küzdöttek, osztakoztak a nemzet vagyonán. Fichte s mások szólottak, de szavukat senki sem hallgatta. Most volt legnagyobb szükség új alapokra fektetni a nemzet életét, más elveket jelölni a törekvések iránycsillagául; de hiányzott az eszköz, kedvezőtlen volt az idő s a nagy honfi keble a kényszerített tétlenség alatt elszorult.

Van okunk hinni, hogy a kormány Fichtét érdemei méltánylásául, szorult pénzvviszonyai dacára, elhagyott s illetőleg felmondott állomása kárpótlásául bizonyos öszveggel kínálta meg. A bölesész nem fogadta el, bizott tudománya értékében. Annál fájóbb volt, hogy később a nem szeretem napokban csalódott. Most várta, kereste a békét. Melyben rongált pénzvviszonyain Schrötter országlár barátsága segített; néhány napi ott mulatása alatt koszt és szállással látta el a földönfutó tudóst. A bölesész lelkét kifárasztá a harci zaj, hívták a muzsák s néhány nap mulva hajóra ült, hogy a csendes Koppenhágába vitorlázzék. A mely őt vitte, zökönyös kereskedő hajó volt, melyet erősen meghányt a vihar, míg Helsingör-nél sok küzdés s kiállott baj után partot ért a megrongált jármű. A mit utasunk egészsége szenvedett, azt Lingbye-ban nejének születéshehelyén életboldogságán merengő lelkének visszaadták Máriájához láncoló édes emlékei. Hevült, mondhatni ihletett kebellet kereste a házat, melyben életének koronájára, örömének forrására a legelső napsugár sütött. Az izletes kis lak hehelyén vasgyár kéménye füstölgött, a Rahn családról senki sem emlékezett, rokonairól senki sem tudott, s Fichte a fővárosba sietett. Van ugyan bántó abban, ha feledve van a kit mi szeretünk; de nem bánt, nem háborít, midőn az annyira a miénk, hogy a világ számára meg is halt, egyedül nekünk s mi szivünkben tartjuk elfeledhetlenül. Így volt Fichténél is, s kedélye lenyugodott, míg az élénk városba ért. A mint a vendégek közt a bölesész neve feltűnt, egykori tanítványa Oersted, hírhedt jogász, kitörő örömmel kereste fel, hívta magához, s felajánlá házat, erszényét. Oersted, ki Fichte jogból-

csemlén rajongó hévvel függött, ekkor udvari és városi tanácsesküdt s később szabadelvű népképviselő s 1853-ban országglár volt s nagy tekintélyben állott.

A bölesész hire ide is elszárnyalt, régi ismerősként üdvözölték a tudomány felkentjei, de Oerstedre szüksége volt mégis, hiányát érzé mind annak, mi a szívnek az otthonosság érzetét adja. Gr. Bernstorff a mindenható külügyér, a gazdag és szellemdus Baudissin-Schimmelmann grófnő, Egger mind Holsteinban voltak, s a hajón megingott egészségsü idegen, a változó szelekre mindig zugolódo tudós, a szépnék csak hazáját látó német magát az ifju jogtudós nélkül egészen elhagyatottnak érzette volna a szép, zajos, de egészségtelen levegőjü, szeles és kedélytelen nagy városban.

Fichte mint levelei bizonyitják, kedves vendég volt a gyönyörü dán fővárosban. Ott léte nyárra esett, mikor a felsőbb kör ékes fényes nyárlakaiban a fővárostól pár mértföldnyire mulatott. A bölesészt többször a szellemdus Schimmelmann grófné hívta meg ebédjeire. Párszor elfogadta e magas megtisztelést, de nem sok öröm levén abban, hogy szekérdijt 4—5 tallért fizessen, porban hőségben, vagy ködben, sárban, magát csak azért rázassa odáig, hogy mint ő kifejezé: arcát e nemes arcokkal összevesse: csakhamar kezdé visszautasítani s ebédelt a vendéglőkben. Mint a bölesész írta: legegyszerűbb ebédje 2—3 pengő forintba került. A dán most szelid csendes vendégszerető, nem látszik rajta, hogy utódai azon pusztító népzajnak, mely Svenó vezérlete alatt egykor Angliát felforgatá; csendes, munkás, kedélyes, főleg idegennel megosztja örömét; s így az értelmiség többször örvendett volna, ha a nagy nevü német tudóst körében szeretetével, édes tiszteletével elhalmozta volna; de nyugalmat és magányt keresett az övéi és hazája sorsán elborult lélek, s újból tollat fogott. Vannak kik állitják, hogy a bor szeszébe bele ful a gond; a tudósnak ily gondok a könyv s a tudomány, ha az egész szellemét foglalkoztatja. A mű, melyet készített, „adatok a 19-ik század kezdete tudományos törekvéseinek történetéhez.“ („Zur Geschichte des wissenschaftlichen Geistes“) címü egy kötetes értekezése volt, melyet később Berlinben Reimer adott ki. Előbb vele egy kopenhágai kiadót kínált meg; de ez Jenában

akarta nyomatni. Fichtének így a mű javítása terhes lévén, az alkut megszakasztá.

Jun. 15-ikén Tilsitben a Memel vize mellett nem messze Königsbergtől Sándor és Napoleon találkoztak, s jul. 9-ikén békességet kötöttek. A fejedelmek vetélkedtek az egymás iránti előzékenységben. Napoleon a porosz trónt megdöntöttnek tartá, s a porosz királynak csak Sándor cár iránti barátságból adta vissza tartományai egy részét, megigérvén, hogy Berlint aug. 1-ére kiüríti. E hírre akarta a gyanúsított Müller Berlint elhagyni; helyet keresett s elfogadta a Tübingában felajánlott tanári széket. Irt Fichtének; ez egyfelől érzé, hogy minő veszteség az újra alkotandó porosz államra nézve a nagy történész elvesztése, most midőn szükség volt minden gondolatra; másfelől tudta, hogy a kis Tübingában a nagy szellemet a kör és a tettmező kicsinysége fogja zsibbasztani, e kívül édes nemzetének, a megszakadt, lesujtott és szabadságától megfojtott hazának bukása fáj; szemeibe, melyek eddig feszült figyelemmel függtek a serpenyőn, most a fájó honszerelem nagy nehéz könnye fénylett:

„Poroszország le van verve, elszakadt nemzetünk utolsó élet szála.“

„Nem talált össze Isten utja és a miénk. Hitem hogy a német nemzet meg fog tartatni, s ime kioltatott!“ Ezek voltak életének legfájdalmasabb napjai. Elzárkozott szobáiba, kihullott kezéből a toll, eszméi zavarában fuldokoltak élettervei. A nagy bukást, a nemzet tétlensége, a viszázkodó vezérek idézték elő, csak kis életrevalóság kell vala s a nemzet meg lett volna mentve. A kormányférfiak változtak, de a csüggedt lélek nem látott reményt. Ha ritkábban, de néha meglátogatta kedvenc sétányát a szép Rosenburgot, nem kérdezett senkit mint tette máskor, a német színházban nem vitázott senkivel.

„Most e percben minden hasztalan, vitázhatunk, tervezhetünk; az elvetett jóakaratot, a nyíló tettvágyat kérlelhetlen viszonyok tiporják.“

Majd a gondolatok a helyzet sulya alól magokat derültebbé küzdöttek.

„Megvallom, levertőbb voltam mint valaha; de meggyőződtem, hogy a nemzetek elnyomása nem mindig bukás, s most már újból bizom, mert a jog, ész és a nemzetek ébredő

közüvéleménye szól az eltipró ellen, s a meleg, az olthatatlan hazaszeretetet hív, hogy tegyünk meg mindent hazánkért. Én hiszem, hogy a nép még elég hű önmagához s szentebb igényeihez, hogy vagyónát s hol kell életét adja azon röögökért, melyeket hazájának nevez.“ Így beszélt Müllerhez Berlinbe érkeztekor.

A mint Stettinen át övéihez ért aug. végén, a király már otthon, s egész Berlin mozgalomban volt; nemzeti himnuszokat zengtek. A honszerető bölcseésznek lelkét felvillanyozták e hangok, úgy tetszett, hogy a nép érzi helyzetét, s e lelkesítő és megindító hangokban igéri, hogy visszavívja a szabadságot.

A bölcseész Müller szomszédságában egyik külvárosban kerti lakot bérelt, s a vonzalom, mely a két férfi közt szellemi tulajdonok kielégítésén alapult, elvbaráttá tette a két tudóst. Ez elvonultságban a két szív közeledett. Fichte éles ítélő, s szorosan, egyenesen a ritka tapintattal felismert pontra következtető tehetségét, szilárdságát, következetességét, Müller az események felett az indokokra tisztán látó eszét kölcsönözte barátjának. A két férfi így együtt lett volna az állam valódi támasza; de a környülményeken változtatni többé nem lehetett; Fichte levelei későn érkeztek; Müller hamarkodott, a kormány már akkor lemondását elfogadta, s a történész az ősz elején elhagyta Berlint. A két szívnek fájt, hogy miért ismerték meg egymást oly későn. A két család pár mértföldnyi távra együtt utazott; nehéz volt a válás, Fichte sajgó szívvel ment vissza, barátja szorult lélekkel folytatta útját. A két kebelre sulylyal nehezkedett a sejtelen. Igazat mondott a hang, mely e találkozást utolsónak nevezte; Müller mintegy másfél év múlva 1809-ben máj. 29-ikén meghalt. A mint a történész Fichtét elhagyta, vele jó szellemét veszti; szívében kitágult az ür, keblét pusztának érzé, mi ott virult, letarolta a méltatlan gyanusítás, s midőn utközben Napoleon Fontainebleaubá hívó bizalmas levelét vette, engedett a hívásnak s elfogadta a westfáli államtitkárságot. Külről sorsa fényesebb lett, de a nemzet rossz-szalása, az elhibázott lépés, az idők borulata a kimerített életerőt korán sirba nyomták. Sirkövet Lajos bajor király emeltetett; rajta életéből ennyi áll: élt 54 évet. Az utas tudja hogy ennyi idő alatt 36 nagyobb és kisebb művel gazdagította nemzete irodalmát.

Mint rendesen minden államot, úgy Poroszországot is kedvetlen viszonyok rázták fel a mult hibáiból. Báró Stein Frigyes kit magányából a honszeretet a kormány mellé szólított, kimondá, hogy az állam megmentésének s felvirágzásának lehetősége a nemzet egész szellemi erejének felhasználásában van. A nép tekintélye lépett előtérbe, észrevették, hogy a nemzet mint egész tudja megmondani, hol mi ront, mi épít, mi erősít, szükségével, helyzetével ez ismeretes legjobban. A kormányzatban részt kellett adni a nemzetnek, részint hogy új sarjak nőjenek a korhadni kezdő törzsön, részint hogy a közügyek által inkább érdekeltetve döntőbb, nagyobb tevékenységre és áldozatkészségre ösztönöztessék. A nemzet kormánya téveiért sokat szenvedett, most a méltanyosság és a kor igényei hangosan kértek jutalmazást. Az állam régi gépezete használhatlanná vált, új eszmék, új intézményekkel kellett azt kijavítani, s a király már Memelben így szólott Schmalz jogtudós hallei igazgató tanárhoz, ki a hallei egyetemnek Berlinbe áttételét s újraalakítását kérvényezte:

„Jól van, ez már derék! a kormánynak szellemi erőben kell vissza nyerni azt, mit anyagiban vesztett.“

Poroszország romjai nagy időknek néztek elébe; Stein örök becsü ernyedetlen munkássága a közügyeknek lendületet adott és Beyme országlár a kor igényeinek megfelelő egyetem felállításával bizatott meg 1807-ben szept. 4-ikén. Az országlár gyorsan egész buzgalommal értekezett, levelezett a nemzet szakférfaival, s különösen barátja Fichtével, kinek eszméi ez átalakulásra nagy befolyással voltak. A honfi-bölcseés lelke tele volt örömmel, gondolatait hallá visszhangzani a felhívás szavaiban; látta, hogy eszméje győz, a porosz kormány zászlójára tüzi azon eszméket, melyek alá egyesülni fog a szétszakadott nemzet.

A felhívó levél átalános és az emberi tudhatás minden részére kiható tanszabadságot ígért, s Fichte e programm szerint az egyetem tervét néhány nap mulva benyújtotta. Bár később nézeteit kinyomatta, ekkor még Beymet arra kérte, hogy nevét hallgatná el. Ugy gondolkozott, terve vagy elfogadtatik s akkor nem egyedül övé, hanem azoké is, kik helyeslésökkal azt magokénak vallják, vagy elvettetik s ekkor még egy ujnak, másnak létezése a nyertest s ennek lenézése a vesztés pályázottat sérti. E tervben az egyetemet az

eddigiektől különbözön fogta fel. Nála az egyetem oly intézet, mely az egy irányban, egy szellemben működő tanárok által képviselt tudományokat egymást kiegészítetten rendszeres egészszé, egy minden könyv és a már megírottak ismétlése nélkül, szabadon s egészen sajátos módon átadott érzetfinomság és tudásból álló műveltségben hozza össze. A tanár tanítva mivel, s nem csak a könyvek tartalmát ismétli saját rendszerébe idomítva, hanem segíti tanítványát, hogy az átvettét saját lelkében feldolgozva művé idomítsa, hogy az lelkének saját soha el nem veszhető birtoka legyen, s az életbe átvigye. E tanításnak nincs határozott módja; annyiféle, a mennyi a képesség és felfogás. Így külön képeztetnének államférfiak, törvényadók, bírák, orvosok, lelkészek; de egyik tudása a másikat nem zárna ki egészben, a lelkész kis részében bírná az orvos, államférfi, sat. tudományát, s megfordítva; de lelkét egészen az övé töltené be; minthogy egyik tudomány egész bírásához s abba a végtelen, folytonos tökélyhez a többi tudományokban való jártasság elkerülhetlen szükséges. A tanító szellemét folytonos társalgásban adná át, s a tanítvány mindig nehezebb és nehezebb írásbeli dolgozatok, utángondolás, önmunkássággal folytonos önképzésben fogadná el azt.

Mi a vázolt tervet már ismerjük, ez eszmék már az előtt Fichte lelkéhez voltak forrva. Egészben gondolatait a viszonyok sulya még sehol sem valóstítá, bár az egyetemi rendszeren e gondolatok fonálán több helyen történtek lényeges javítások. Az egyetemi rendszer egészen mint akkor volt úgy most is hibás. Az egyetemen tanuló ifju midőn egy tudományból különböző s gyakran ellentétes irányu tanároktól hall nézeteket, sulyegyent vesz, s nem kap szilárd támpontot; tanul többet, olvas, de nézeteit nem tudja egészszé gyűjteni. Jeles és szorgalmas ifjak szigorlatai győztek meg arról, hogy fejökben zűr gyanánt kavarognak az olvasott s elsajátított eszmék, a kérdésekre szakadozott rövid feleleteket adtak, míg nálunk az ifju lelke inkább tudássá tömöríti azt a mit, ha bár kevesebbet is eltanult. E kívül a laza egyetemi rendszer többnyire egyoldalú tudóst képez. Ez volt Fichte lelke előtt is, de hibája, hogy ő a szabad gondolkodás embere az észnek korlátot szabott, midőn öszhangzat kedvéért az egyetemeken csak egy irányt tűrt, feledve, hogy nemzete tudományosságának egyik tényezője a vetély, melyben a tanár

kényszerítve van folyton haladni, valami újat, meglepőt tanítani, különben szégyenére tanterme üresen marad. Azonban Fichte tervét úgy egészben csak vagy kis egyetemenél vagy egy nemzetnevelő intézetben lehetett volna alkalmazni; kivitele akadályozva van kezelési nehézségek, személyiségek különféleségén, s a magában az állam szervezetében fontos, de e rendezéssel ellentétes intézvények által. Beyme irt Fichtének, türelmet kért, hogy terve mélységét áttanulmányozza s kivihetőségét eszközök által lehetségesítse. Azonban Beyme okt. 3-ikán visszalép s ki helyét elfoglalta, Stein, egészen Humboldt kezében volt. Humboldt a tervnek csak egyes részletét szerette, s e kiszakasztott darabokból új tervet öntött. Azonban a viszonyok újból változtak, az ő eszmék és rendszer embere, Hardenberg herceg és ennek embere tábornok Scharnhorst áll az oktatás, a had- és az államügyek élére s kezei közt az egyetem csak két év alatt tudott életre kelni. Fichte ez idő alatt nem pihent, egész szellemi erejével működött, tudta hogy az ószerű intézvények ideje eltelt, a nemzetéletnek nevelés által egész átalakítása az egyetlen mentő eszköz. Fő törekvése volt, hogy nemzete egészen szakaszszon a múlt rendszerével, kezdjen új életet. E percben nem volt német nemzet; Poroszország le volt verve, az apróbb német hatalmak szolgai hódolattal köszönték meg a nemzetet még inkább gyengítő souveräni hatalmat. A titkos társulatok s a feléledett lelkesülés csak olyan volt mint a lázroham, a nemzet utána kimerülten roskadozott.

„Nemzetet, egészen újat kell nevelni, szól Fichte, mely ismerje önmagát, legyen nemes önérzete, ismerje becsét s kényszeríteni tudjon mást annak tiszteletben tartására.“

Ezalatt Scharnhorst a fáradhatlan hadügyér sereget ujoncozott, tanított és elbocsátá szabadalommal a betanítottakat, hogy helyökbe újakat vegyen, rendezte a nemzetörséget s így az ország csaknem egész erejét fegyverkezésen tartá. Lelkesült volt e sereg, de e fellobbanásnak nem volt az a ki nem oltható honfi tüze, mely a mivelte kebelben lobog; csak katonák voltak, s keblöket tulnyomóbban a dicsőségvágy hevité, melyet kiolt a kudarc, mint a honnak szerelme, mely csak életünkkel alszik el.

Mig az új nevelés az új nemzedékben a hazának biztos támaszt adhat, addig megrongálhatják a feltornyuult vészerk;

szilárdítani, nemesíteni kell a meglevő erőt, gondolá magában s megszületett a német nemzethez tartandó beszédek terve. A honszerelme, ez örök feledhetlen hangjaival szívében egyszerre aggalmak szólaltak meg. Előtte volt a könyvkereskedő, az álnokul elfogott, s Berthier által kivégeztetett Palm gyászos esete. A nemzet még nem állott ott, hogy ne sujthatott volna Napoleon keze; a kormány nem volt annyira szabadelvű, hogy a nép és a sereg lelkébe adandó minden eszméje a kormány ajkáról lenne véve, s a városban még volt francia katonaság. Persze megdöbben; jó nője van, kinek ő annyival tartozik, nagy reményű fia, ki gondjait igényli, kinek szívét az ő keblén akarja nagy érzelmekre melengetni. De győzött a közérdek. Így szólt magában, midőn arra gondolt, hogy eszméinek áldozatul eshet:

„Reményled-e hogy használsz vele? Ha igen, úgy személyem, életem nem jön tekintetbe, s bukásom talán még nagyobbítja a munka sikerét. Családomról gondoskodni fog a nemzet, s fiamnak vértanui halálom jövőt biztosít. Jól van! Életemet nem is tudnám jobban felhasználni.“

Elhatározottan tollat ragadott, s írt B e y m e n a k 1808. jan. 8-ikán.

„Tudom mit merészek, egy golyó mint Palmot engem is eltalálhat. De ettől nem félek, s életemet készséggel adom a célért, melyet magam elé tűztem.“

Még nem volt nagy ember, még hazájának nem használt az, ki életét nem volt kész hazája jóllétéért a mérlegbe vetni. „Mi van nagyobb szerű, szól egyik beszédében, mint a halál? Ez mindenkit másként is megtalál, s az emberiség kezdetétől fogva, a nemesért és jóért (s hol volt magasabb, nemesebb és sürgősebb ügy mint a mostani) dacoltak ennek vészeivel.“

Hadi zajban, a városból kivonuló francia sereg dobporgése közt tartá nagyszerű beszédeit a német nemzethez. Egész honszerelme lelkének nemzete szent igényeiért fennköltén, de rajongó hévvel égő vágyai, a haza szent nevével lelkesülő egész érzet világa, minden mit szépet, nagyot összeérzett hazája javára annyi éven át, mindazt, egész lelkét akarta átadni nemzetének. Szavai még soha sem voltak ily megragadók, egész lénye volt áthatva a törekvéstől, hogy hasson, s az erőteljes férfi szószékéről gyakran kimerült testtel szállott le. Az akadémia nagy terme zsufolt volt, minden kebel még a kémek is áthatottan, úgy megilletődve tespedésükből úgy

fölrázva hagyták el, hogy bár többször rémité a várost az a hír, hogy a franciák ostrom állapotba helyezik a várost, még a hivatalos „Moniteur is csak annyit hozott, hogy Berlinben egy hirhedt német bölcsész felolvasásokat tart a nevelésről.“ Igen ő nemzetet nevelt, élete felett a nemzet geniusza örködött s midőn a francia katonák legdurvábbika Davoust tábornok Schmalzot, Wolfot, Schleiermachert magához hívatta s figyelmeztette, hogy vészbe rohannak, ha Németország helyzetéről lázítólag fognak irni, Fichtét, ki egyedül szolt nyiltan és hatálylyal az erőszak ellen, kifelelte, vagy önkényt kihagyta, bár beszédeit az előadás-kor mindig figyelemmel kihallgattatá s nyomtatásban maga is olvasta. E beszédek már több kiadást értek, s Häusser történész megjegyzi, Luther óta a német nemzethez senki ugy nem beszélt, mint abban Fichte, s azért e beszédek az utókor az érzetvilágban korszakot alkotó iratok közt örzi. Az ujkor Demosthenese dörg abban századának Füllöpére, felrázza nemzetét álmaiból, öntudatra hozza s elé tartja képessége s szellemének tükrét. E beszédek minde-nike mutatja mint örködött honszerelme a nemzet minden életmozzanata felett, mint akarta saját lelkéből átlehelni nemzetébe az ő s német szellemet. E munka a német nemzet páratlan kincse, milyennel egy nemzet sem bir, már több nyelvre átforditva a nemzetek bibliája lett, és olvassák ezt valahányszor felvilharzik a nyers erő, hogy elrabolja a nép élet-kincseit, eltapossa jog igényeit.

A pók onnan sziv mérget, honnan a méh mézet készít. A bölcsészt itt is bántotta a végzetes félreértés. Sokan e beszédek köztársaságra szítással vádolták s a későbbi német államrázkodások okát benne keresték. A nagy honfit jó szelleme megvédte, hogy szívének legszentebb érzelmeit ugy bántalmazva lássa, midőn ujabb kiadását a porosz kormány betiltva (1824-ben), azt Lipcsében kellett eszközölni. Sokan keltek fel dicsőségeért s védelmezték a honfias bölcsész megtámadott koszoruit. Ezek közül kiemeljük a honszerető héber költőt Robert Frigyes Lajost, ki művészien kidolgozott, valódi komolyságot és meleg érzelmet lehelő gondolatai közt „az idők küzdelme“ című nagy költeményében az elismerés legmelegebb érzetével adott hangot a jobbak érzületének, s az akkor tekintélyes „Allgemeine Zeitung“ szavait: „Fichte beszédei a német nemzethez

melyeket Napoleon erőszakos uralma, hódításvágya és zsarnok rendszere ellen dörgött, ébresztették a nemzetet fontossága tudatára, lelkesítették bátorságra; míg ő ezeket az egyetemi épületben tartotta, addig francia tábornok volt a város kormányzója, a katonaság dobörgéssel zajlott végig az utcákon s kémek lopóztak a hallgató terembe, de a később fényesen jutalmazottak közül senkinek sem volt bátorsága felpillantani. És a most kinyomtatott beszédek, melyeknek az értelmes rész előtt csak történelmi fontossága van, ezek lennének „veszedelmes könyv“? Van-e abban egy szó, hogy Németországnak magát mielőbb köztársasággá kell szervezni? Mondott-e vagy tanított-e Fichte ilyet az ifjúságnak nyilvánosan, ő, ki a törvény szeretetét, s a király iránti tiszteletet szónokolta?

Az egyetem magát lassan szervezte. Fichte ez idő alatt is tartott felolvasásokat. Az ifjúság és a tudománybarátok ösveseregáltak, de a kedvelt tanár egy reggel elmaradt; életét vészes betegség támadta meg. Övéinek, kik aggódó arccal állották körül ágyát, elborult vonásain azért volt éles a fájdalom kinyomata, mert eddig egész életében ez volt az enyészet egyetlen dermesztő szele, a soha nem ismétlődött tüdőbetegség, s mert Hufeland nem volt Berlinben. E kívül idegbajban volt, szenvedett egész teste s lelke, amazt az erős tengeri szelek, ezt a nemzet sorsán aggodás törte meg. Hónapokig küzdött a beteg felett a lét és enyészet, végre lelki ereje segélyt adott az elsőnek, de sötétben maradt a jobb szem s bénán a kar és láb. A legborzasztóbb csapás! Kit az élet viszontagságai, a bajok hosszú sora meg nem görbített, azt megtörte a gondolat: nem fog látni többé, s el kell dobni könyvet, tollat. Azonban Hufeland lassan visszaadta a szemnek a világosságot, a hosszas gyakorlatra és teplici fürdőre a tagokba visszatért az érzékenység, de szellemi foglalkozása egy ideig még kis térre szorítkozott. A hatástérrel leszorított lélek áhitatban keresett nyugalmat. Imázott családjával reggel és este, s az összegyűlt család ajakán meghatóan csendült meg a szent ének, melyet zongora hangokkal művészen kísért az anyák és nők példányképe. Jó barátok együtt a hit és a költészet. Fichte az olasz Dante „divina comedia“-ját, majd a spanyolból Camoëns szép „Luziad“-jának legszebb darabjait fordítá művészi tökélyvel, s megküldötte a „Vesta“ és „Musen“ című

szépirodalmi lapokba. A mint jött épsége, lelke egy lépést tőn a komolyabb tanulmányok felé s fordítá és jellemezte Machiavellit. A nemes olasz szelleme mindig hangosabban szólaltatta meg a kis ideig hallgató honszerelmet, s kezdé tanulmányozni nemzete ős történetét, a nagy idöket, mikor ősei összetörték Róma legióit és trónját. Tacitus lett kedvenc olvasmánya, néha hangosan szavalta a szebb helyeket a megragadóbb, lelkesítőbb gondolatokat, melyeket a történész hősenek Arminnak ajakára ad s ez eszmék behatása alatt mintegy ihletetten, fellelkesülve folytatta, irta beszédeit a német nemzethez.

Az általános nemzetóhajtásnak, az emlékiratoknak, levelezéseknek végre sikerült elhárítani azon kisszerűségekből kinőtt akadályokat, melyek az ő idomok s igények szolgáltatában eddig gátolták, hogy egy nagy nemzeti egyetem Berlinben állittassék fel. Berlin e nagyszerű nyereményét nagyrészen Fichtének köszönheti. Ő levelezés, hirlapi cikkek, s személyes befolyása által háttérbe szorítá azokat, kik az egyetemetek kis városban szeretik, mint a hol a romlottságra annyi alkalom s a tanulás és buvárlattól elvonó annyi szórakoztatás nem kínálkozik. Fichte az egyetemek életét, az ifjuság képzését magasabb s általánosabb szempontból fogta fel. Az egyetem szerinte nem csak tudományok háza, s megkivánja, hogy az ifjunak miveltséget, társalmi és életállami képzettséget is juttasson; ezt pedig azon fővárosben lehet leg-sikerültebben eszközölni, hol a forgalom nagysága, állami viszonyok központosulása ezer különböző alakzatban ad tárgyat a szemléletnek, hol mint tüzpontba sugárzik össze a nemzet szellemes hol így az ifju lélek könnyen legtöbb fényt vehet. Ha ilyen lehet Németországban, az akkor Berlin volt. E kívül a mivelt porosz fővárosban az ifjak társaságainak durva fattyu kinövései, melyek jénai életét megkeseríték, elő nem jöhettek. Itt annyi eszköz volt az ifjak finomitására mint sehol a nemzet kebelében. Kinek a nagy városi bünök ellen volt kifogása, azt könnyű vala megcáfolni; a harcok és népzavarokkal járó erkölcsi romlottság mindenütt mutatta szemtelen arcát; másként is a bünök mindenütt ismétlődnek annyi különbséggel, hogy finomitva vagy az együgyűség foszlányaiba van burkolva az, mi máshelyt durva s nyílt fedetlen arccal nevet szemedbe; ki elromolhat, elromlik mindenütt! Ez érvek győztek, a király egyetemi épületté ajándékozta

Berlin legszebb palotáját; a tudományos tárlatok a legnagyobb bőkezűséggel felszereltettek, mindenünnen a legkedvezőbb feltételekre a leghirhedtebb tanárok hivattak meg s a nagy egyetem megalakult. Schmalz, ki ez egyetem eszméjét a királynak legelőbb adta mint az egyetem első rectora 1810-ben aug. 3-ikán tartá megnyitó és beköszöntő beszédét. Az új rektor a kezdet nehézségeivel nem tudott megküzdeni, a kormány és az egyetem viszonyát nem tudva úgy alakítani, hogy az utolsó tekintélye elismertetnék, s a közfigyelem és óhajlás Fichtéhez fordult, kinek eszélyétől, ernyedetlen tevékenységétől jogosan várhatták, hogy az új főiskolát illető tekintélyre fogja emelni. Fichte ez állást nem kereste; a mult még egészen a kormányférfiak szivéből nem volt kitörülve, s a nagy tanintézetnek nem csak ellenvéleménnyel kellett küzdeni, hanem ezerféle s kielégítést követelő igényektől volt megtámadva. Bölcsészünk soha nem kérdezte: nyugalomát vagy tán életét nem kéri-e áldozatul a közügy, mely a vágyott nyugalomból tettmezőre szólítja őt, s így most is készséggel vagy legalább nyugodt megadással lépett az egyetem kormányához. Rektorrá választatása apró ármánykodások dacára fényesen sikerült. Ez állásban is sikerült nemcsak kedélyének, nemzete iránti soha ki nem alvó szeretetének, a legemelkedettebb gondolkozással párosult szilárd elhatározottságnak és eszélynak a Fichte név iránti kegyelethez anyagot gyűjteni nemzete lelkébe, habár a folytonos küzdés dacára, a kivivott eredmény, állásának határozatlan körvonalozása, a magát ujon szervező kormány ingatagsága és a törvények tekintélytelensége miatt az álmodott gazdag sükernek csak szegény valója lett. De e munka, az aggalom, az örökös feszült lelki állapot, s az erősült csúzos bántalmak erejét gyorsan kimerítették, s már fenyegetve volt a megbecsülhetetlen élet. Az orvosok a költséges Badent ajánlották. A bölcsészt nehéz anyagi viszonyok nyomták, érezte, hogy rá nemzetének s az emberiség közös szentebb igényeinek szüksége van, s meghajolt, és segílyt kért onnan, hová ifjúságában s a még meg nem tört férfi erő birtokában kérni nem ment.

„Lesznek tán, kik elvtelenségnek tartják e lépésem, de azok nem tudják, hogy mennyi szilárdság és elv marad a kérlelhetlen viszonyok alatt beborítva azon gondokkal, melyeket a haladó időnek, mieinktől vett örömök díjául fizetünk

le. Azt akarom kérdezni: van-e szükség még e lélekre, mit e napokban csak vékony szálak kötöttek a földhöz.“

Hufelandnak sikerült e levélre többek közreműködésével kis öszveget kieszközölni; de azon kormány, mely a számüzött s bujdosó honfinak köszönetet nyilvánított, most csak kölcsönt adott. Erről később a kancellár Hardenberg értesült s a keresetet megszüntette. Azonban a fürdő a testi erőt csak kis mértékben adta vissza, a visszatérő rektort újból egyetemi zavarok fárasztották ki. A felosztott frankfurti egyetem szilaj ifjai a „Burschenschaft“ok korlátlan kedvesapongásait ültették át a berlini tanulók közé. Fichte korszerűen és eszélylyel nemes irányu ifjusági egyleteket alakítva akart ellenműködni. Ez egyletek jelszava a tudomány lett volna, s már alakulóban voltak a „bölesészetbarátok“, „természetkedvelők“ egyletei, a hadi élet és állami küzdelmek zajában, minden politikai éretlen összeesküvésektől tisztított helyek, az erkölcsiség templomai állottak tárva a jobb keblűek előtt, s az egyetem azon irányt látszott venni, melyen jövője legbiztosabban épült volna, midőn az ellenpárt főleg Schleiermacher által kifárasztott Fichte 1812. febr. 14-ikén beadta lemondását. Mentette magát a viszonyok hordozhatlanságával, 50 évével, s hogy e lelépéssel veszélyeztetett tanári tekintélyét akarja megmenteni. A kormány előbb alkudozott; Fichte tántorithatlan volt. Most a kormány Schuckmann államtanácsos és tanügyér által épénen válaszolt apr. 11-én, tudatva a lemondás elfogadását, azért is minthogy a kormány beleegyezte nélkül tartott honfias beszédeivel a franciákat a kormány ellen zuditá. A tör érzékenybe hatott, mélyen sebzett, égetően fájt a gondolat, hogy honszerelmeért a kormány tán saját kezével jelölné ki áldozatul, ha a viszonyok úgy kívánnák. Ez annál lesújtóbb volt, mert közepette az újból felviharzott európai nagy bonyolodalomnak, mely Poroszország fennállását is fenyegeté, mert a francia születésű göttingai tanár Villers Károlytól (a páratlan becsü kis mű „essai sur l'esprit et l'influence de la reformation de Luther“ szerzőjétől) Fichte komoly figyelmeztetést kapott, hogy ne várná be a franciák előnyomulását, szaladna az orosz kormány védelme alá, minthogy neve elől van írva azok közt, kik Napoleon bosszuját rettegethik. Az aggalom és szorongatás nehéz napjai, éjei oly lomhán követték egymást. Nagy kérdő jel állott lelke előtt:

megmentse-e életét, mely a tudományé és hazáé kenyere elvesztésével, vagy maradjon s remegve nézze a damoclesi kardot?

Az életből már e föld nem sokkal adós, tán felfecsesent vérem tisztára mos pár gyászfoltot nemzetem lelkén, — gondolá magában és maradott.

Szívébe a végzet sugalt; a francia csak mint szövetséges ment keresztül Berlingen.

Napoleon kétszinű politikája ellenségei számát naponta szaporította s mégis konokul megrögzött eszméihez hiven tartott előre. A svéd, a török elállott oldalától, a lengyel elvonta bizalmát, a régi szövetségeseket a 20 ezer porosz, 30 ezer osztrák nem pótolhatta, mégis 1812. nyarán Oroszország szívének tartott: Szmolensz alatt és Borodínó mellett, a halál rémitő aratására megborzadott a világ leghidegebb katonája. Nem e csata, hanem Moszkau kihalt-sága törte meg, s a Berezina vizén leirhatlan szenvedések után a 610 ezer emberből csak 8 ezer kelt át. A rettegett császár fején szétbomlott a babérfüzér; szövetségesei egymásután szakadtak el s 1812-ben dec. 30-ikán York porosz tábornok egyezkedett az oroszokkal, s a király Berlinből Boroszlóba menve, 1813-ban febr. 28-ikán Napoleonnak hadat izent. A porosz király márc. 17-ikén, az orosz cár márc. 25-ikén szózatot intéztek a német nemzethez és fejedelmekhez, s az idegentől kiszarolt, elkinzott nemzet lángolva ragadott fegyvert. Az „erényfrigy“ és vezérei Scharnhorst, Arndt, Fichte megszólaltak s tettvágygyá hevíték a franciák uralmát megunt türelmetlenségét. A bölcsész az idők menetén a gondviselést látta, felajánlá újból mint évek előtt, hogy a táborba megy észszel, érzellemmel, szóval a leg-törhetlenebb fegyverekkel résztvenni, azon nagy küzdelemben, melytől nemzetének és az emberiségnek ujjaalakulását várta. Nagy idők voltak: nem volt szabad pihenni senkinek, senkinek egy percig, s Fichte míg érzelmeit a táborban a harcosok szívébe lángoltathatá át, addig is Berlinben lelkesítő beszédeket tartott a „valódi harc“-ról. „Vészben van a hon, fegyvert fog a honfi, a tettek ideje eljött, a harc kockáján van minden, a mi szent a léleknek, kedves a szívnek. Vagyonnal és vérrel ifju és öreg siessen. Van mindenkinek kit védjen, az apa gyermekét, ez atyját anyját, az erős fivér a gyengéd nővért, a férj nejét, az ifju kedvesét, a pol-

gár a hazát, én mindezt és az emberiség szent igényeit, érdekeit.“

Fichte, hogy neki a táborban illő helyet eszközöljenek, egy fő tábori papság kieszközlését tekintélyes egyházi személyekre és Nicoloviusra bízta. Kívánatai a következők voltak:

1) Rendeltessék a királyi fő hadiszállásra, mivel ott vannak a testőrök és az önkénytes ifjuság.

2) Ne függjön senkitől csak a királytól vagy a főhadszermestertől.

3) Hivatalát viszont elfoglalhassa, ha a vész elvonul, a diadal ki lesz küzdve.

Mint mindig úgy most is félreértetett. Ajánlata bár udvariasan, hogy annyi érdek kívánja Berlinben maradását, de mégis visszautasított s ellenségei megtámadták s vádolták a bölcseész honszerelmének fenségét. Ki előbb magasztos tettekorről álmodott, most nyugodt lemondással vonult vissza. Meg volt szokva, szívének nem érinté keserűen a félreértés. Kinek lelke izzó honszerelmében égett, a lángoló lelkű bölcseész higgadtságának e napokban adta egyik szép jelét. A még francia őrsegtől egészen meg nem tisztult városban a lánghevű ifjuság felkelni, fegyvert ragadni, ágyukat, fegyvereket elvenni, összetörni komoly elhatározással összebeszéltek. Nagy kérdés volt: sikerül-e a terv; de még ezen esetre is, a fenyegetőként már Poroszország belsejében táborzó 4-ik francia hadtest a várost bizonyosan lángba borítja, s a katonaság féktelen zsákmányának, szenvedélyének tárgya lesz. Fichtét is beavatták ez összeesküvés titkába. Az éles eszű bölcseész átlátta a vészt, az oktalan merénynak ellene tervezett, működött s egy nemzetnek fővárosát megmentette.

Napoleon sasai többé nem a szabadságért hevülők zászlóin állottak, azok a szembellő táborban harcoltak s verték Napoleon vitéz s győzelemhez szokott vezéreit. A német frigyesület most ellene vívott a német nemzet függetlenségeért. Az új szellem kiragadta kezéből a diadalt; oct. 16—18-ig villogtatja kardját a hadak ura, bögnék az ágyuk, hullanak a hadoszlopok, Napoleont roppant terve, melylyel hátát Lipcse védte, meg nem tarthatja, óráját földhöz sújtja, vissza vonul rendetlen futásban; de még annyi erővel bírt, hogy szét tudta riasztani Wrede bajorjait, kik homlokáról babéra utolsó leveleit akarták letépni.

Münchenben 1848. apr. 1-őjén. Niethammer így ítél Fichtéről:

„Ő volt, ki az emberiséget önérzetre serkentette, midőn sorsát egészen kezébe teszi le.“

Cramer egész életét Fichte szelleme lengi át. Ő 1752-ben tanár volt Göttingában, honnan 7 év múlva megragadó ékesszólásaért Kopenhágába hívták irodalomtanárnak, de ott maradt. Cramer költő is volt, ódái mélységet adtak az ébredő német költészetnek, melybe akkor lehelt életet öreg barátja Klopstock. Sokszerű irodalmi foglalkozásai közepette is munkás, soha ki nem fáradó életéből szakított időt Fichte jogbölcselmének tanulmányozására. A francia forradalmat lelkesedéssel üdvözölte, miért hivatalától megfosztatott. Mint könyvtáros és nyomdatulajdonos akart hatni nemzete szelleméletének élénkítésére. A merényletért vagyonával lakolt; az idő még nem volt megérve s borult kedvvel hanyatlott sirba 1807-ben.

„Eszére német, szívére francia volt“ szól Traussin. Schmidt nagy tudományu egyház történész és hittudós hittanában és a hittantörténetében Fichte későbbi nézeteit tette le. 1831-ben halt el.

És most bocsáss meg szíves olvasó, ha hosszú volt ismertetésem, melylyel a nagy bölcésznek és honfinak oszlopot emelni akartam, a Kárpátok között minden szép iránt fogékony nemzetem lelkében.

Zomberi Gedő.

SZÜLETÉS ÉS HALÁL, ÁLOM ÉS FELTÁMADÁS ÚJ ÉLETRE.

(Töredék-gondolatok a társadalmi bölcészlet kertéből.)

Kérdések kérdése volt s van feltéve e nyugtalan sovár tudakozásban: mi vonatkozásban van hát elvégre is a jövő élet az emberre? A felvilágosításban határozott, kézzelfogható tapasztalati tényekre nem hivatkozhatván, csak okoskodás és észlelésekre támaszkodunk. De ne felejsük: a vastag realizmus számtani bizonyosságának ellenében magas érvényre emeli magát az ember szellemereje, s midőn jól fogalmazott észí valódiságot csinál, megillető helyet foglal el a tényleges életben is.

Áll ez az értekezés címén látható tételekre nézve is.

A jövő élet létezését tekintve, természet historiai igazságokra hivatkozhatunk; ugyan azért halhatatlan rendeltetésünk metafizikájához tán jól teszszük, ha az állati élettant (fiziológiát) csatoljuk.

A születést emberek és állatoknál, mindenben, egy eddigelé hibásan ismert tényleges rend előzte meg, holott ez rendkívüli fontossággal bír, hogy a természet törvényeit és folyamát, működését végrehajtásában felfedezhessük.

Nem állíthatjuk, hogy nyomozódásaink a természet nagy dologházában, kivált a részleteknél, ellenmondhatatlan igazságokhoz vezetnének; hisz mi ugy nem véges lény, hanem Isten volnánk; hanem azért van jogunk keresni, van jogunk megtalálni a viszonylagos észí igazságot, s az annak megfelelő tényleges valódiságot. Különben is a jól képezett alanyi fogalom egyszersmind tárgylagos is, megleti alakját utoljára is az életben.

E szerint én nem hiszem, hogy az Istennek titkos útját, melyen a semmiből létet hoz elő, felfogni teljesen képtelenek volnánk. Csakhogy itt lefedezett arccal lépünk a hozzávetések özönébe. A semmiről sokat beszélünk, holott az nem egyéb, mint érzékeink csalódása, üres szó, mely az emberi nyelv erőtlenségét bizonyítja. Midőn a nemek érintkezése útján, csendesen, titokban érlelődve, előtünik egy értelmi lényember, vajjon ez-e első megjelenése az élet szinpadán, vagy tán inkább egy másutt kezdett létét folytatja megújult alakban?

E kérdések csak a természetes tények tanulmányozása útján fejthetők meg.

Kezdetben, eredetileg semmi egyéb az ember, mint erő. Azon magesira, melyet a természetbuvárok, a nemek érülködése előtt, és után analizáltak, az észlelőnek nem tartalmaz, nem mutat egyebet a fejlődések titkos, rejtett elvenél. Keletkeztek minden élő lény oly alakító erővel bír, mely által a készülődő állat, a jövődő bevégeztségéhez szükséges parányokat (molecules) elsajátítja. Mennél magasb állást kell már e lénynek a természet Istenének tervezete szerint elfoglalni, annál hatályosabb ez az erő; és a magához vett elemekre, az azokat elhasonító egyed sajátos jellegét, annál inkább reá nyomja. Hanem van e körülmények közt, egy mindig szemelőtt tartandó törvény, mely folyvást uralkodik a fejlődéseken; e törvény szerint egy lény sem foglalhatja el az

élet magasb fokozatát, míg alakulási időszakában át nem ment az alsóbb fokozatokon. Ennek eredménye az, hogy a kiindulási pontnál eredetileg minden lények érülködnek, és csak azután különülnek el, egyik a másiktól, midőn az őket illető képződési erélyök határinál megállapodnak. A szerves lények országában, a lajtorja legmagasb fokán álló ember, születése előtt, anyja méhében, a teremtés minden pályáját megfutotta.

Emeljük fel azon takarót, azon lepelt, mely a természet kedvesédes működését árnyékolja; lebbentsük fel az embrió ember fészket, melyben, úgy szólva a tojás lerakodva van; hatoljunk be, a mennyire lehet, azon vegyészeti élő laboratoriumba, hol egy még önmagát sem ismerő lét elemei szervezkednek; mit látunk ott egyebet, mint az állapotok folytonos egymásutánját, az egymást szülesztő formák örök változatosságát. A méhbe-fogadás első heteiben, e megtermékenyült csirákban, a típusok oly egymásutáni testülését észleljük, mely elébb a legalsóbb állatiságot mutatja, s azután folyvást közeledik az emberhez. Idő multával a lény általános rajza fejtődik le, de ez nem akadályozza az átváltozás működését oly előkészületekre, melyek idővel a legrendkívülibb változások színhelyei legyenek. Az ember ébrényi időszakában újból kezdi meg az állatországot; szervei átesnek a létezés minden állapotain, melyek a természet alsóbb rendű szüleményein mutatkoznak. Az első stádium bizonyos formátlan, és határozatlan valami, a lény khaosszának mondható; azután jönnek azon hajlomosok, melyek sebes átmentőkben, fokonként az állati formák körrajzát mutatják. A lélekzés egymásután átvitelvén a különböző műszerekre, mielőtt a cse-csemő tüdejében őszpontosulna, efemer és ideiglenes állapotában, a lény alapszervezkedés tervezetét tünteti fel. Szintén ez történik a másnemű működésekkel is, melyek látszatukat, állásukat több ízben változtatják. A természet az embernél a keletkező szervezet tökéletlenségét egyszerű elemi eszközök által pótolja, melyeknek állandó nyomait az állatiság igen alacsony és homályos régióiban találjuk fel.

Nézzünk körül az analogia terén. Az egység és különbözőség viszonyai mindenütt felfoghatók. A hasonlat feltűnő az ember első alakulásai és a földgömb őskori formálódásai, az embrió-ember és a föld keletkezése közt. Mint előállt a világ, úgy áll elő az ember. Mint kezdetben a földgömb, úgy megy át a lény gázi állapotából folyósba, és viszont a folyósból

szilárd állapotba. A régibb teremtmények fölé folyvást ujabbak üledednek, az igen egyszerű dolgok rendének organizmusára, folyvást komplikáltabb fektetetik. Az állati látszványok némi homályos reminiscencia színében terülnek el az ébrény-ember szervületén, mindjárt a megjelenési időny kezdetén. A természet nagy találkozási helyén, a földtekén, az élet különböző osztályainak képviselői az emberek, és e szervek összejövetele, úgy szólva, az emberben öszpontosul. A formák örökös felujulása, habár csak futólagosan, felszabadítja egymásután mindazon nagyszerű típusokat, melyek a föld színén léteznek. Mint az állati lépcsőzetén, ugyanazon szervek átesnek a különböző működéseken, melyek közzül némelyek eltörlődnek a születéskor, mások pedig átalakulva folytatódnak. E váltakozó fejlődése a jellegeknek azt eredményezi, hogy a legalsóbb kiindulási pont, a legegyszerűbb maghólyagcsa csiráit, elvezeti az embert alkotó méltóság fokozataig.

A születés a magzatnak oly átalakulását jelzi, mely mindenben hasonló ahhoz, mely a vizözön előtti világ élődi állapotát megszüntette és szabadabb állapotra fejtette. Az utolsó vizözön a szabadulás időszakát hozta meg a földgömbnek; az összes növényi és állati természet azon tényezőkben, melyek a légkör korábbi, közös törvényeit felforgatták, találta meg függetlensége új elemeit, s ezen esemény adta meg bolygónk, s a hozzá csatolt teremtmények individualitását. Különben alig lehet a földgömb életében erőszakosabb átmenetet gondolni, mint a lelkes lényeké azon pillanatban, midőn az anyaméh homályából kiszabadulnak, és gyökeréről elválnak, hogy a világosságban, némi önállóságban előtünjenek. Gondoljunk azon látványra, midőn a születő csecsemőnél a megelőzőtt lélekzés feltételei felforgattnak, a kötelékek, melyek a fiatal lényt másnemű, kölesön kapott létezéshez csatolták, visszaállíthatás nélkül szétötretnek, az anyaméh-életnek ideiglenes működései a csecsemő nyilatkozványos életbe léptével más működések által pótolattnak, s azután ezek sem bírnak tartós létezéssel, hanem a növekvés útján átfolynak a létezés más alakjaiba; gondoljunk mondom, ez átalakulásokra és hasonlitsunk!

Igaz, hogy a születés után a változások nem oly sebesek, nem hagynak oly mély nyomokat, mint az anyaméh időnye alatt; de mégis mennyi átváltozásai az életműveknek,

minő sorozata a váltakozó állapotoknak! mennyi sajátságos jellemek a csecsemőben! melyek többé a férfi korban elő nem kerülnek. Mennyi képeit, mennyi életműveit, módosítványait hagyjuk hátra ez átalakulási és növekvési mozgalomban a fizikai és erkölcsi lénynek! Létezésünk jelen állapotába, a korábbi létezések vannak bevésvé, mikhez valami határozatlan emlékezet köt bennünket; gyakran pedig még ez az emlékezet is hiányzik, összeolvadván a lét érzetével. A megújultság törvénye feltűnik hajzatunk, bőrünk színén arcunk vonásain, sőt érzelmeink és eszméink természetén is. Mint földgömbünk, örök férfias erejének látszata alatt, gyomrában, korábbi, kihalt teremtményeknek és egymásra következő állapotoknak nyomait mutatja; a már megérett korban mi is magunkban hordjuk a leélt korok kiélt maradványait, vagy ha szabad úgy szólani, kövületeit. Lényünk e hajdani, merevült képmásai alusznak bennünk, hanem néha néha ébrednek is, midőn lényünk sötét mélyében az emlékezet szomorúan kutat és nyomozódik.

Egy buskomoly érzelem lep meg, midőn művészi kézzel rajzolt, csecsemőkori arcképünket vizsgáljuk, és abban magunkhoz semmi hasonlatost nem találunk. Az arc mienk volt, de már nem az többé. A kellemes vonások ismeretlenek, vagy inkább nem tartoznak többé személyiségünkhöz. Az élet-hűven rajzolt festvény ma már a halál bélyegét viseli.

Majd jő a kor, melyben úgy látszik, mintha az ember testalkata megállapodást nyert volna azon jellemekben, melyeket néhány évig változatlanul tartott fel. Csalódunk. Itt is csak a változásban van az állandóság. Az életműveinkben helyt foglalt paránszerű részecskék nagyon is korlátolt tartósságu idővel birnak; felemészthődnek, ismét mások által pótoltatnak, melyek viszont, egymásután elenyésznek. A hét évenkénti megújultság törvénye, melyet Bichat észlelt, és legközelebb M. Frére a tudomány körébe sorozott, nemcsak lényünk anyagi elemeit, és szerveink formáit, hanem tehetségeink s érzelmeink természetét is igazi halálra ítélte, mely hét évenként minden embernek fizikai, erkölcsi újaszületését hozza vissza.

Az érett korra, az alászállás kora jő, midőn a változások meghökkentő jellemet öltenek. A hajzat színe változik és hull, az ábrázat megrutul, némely érzekeink elhalnak. Az emlékezet homályos, a látás zavaros lesz. A vesztés meg

van, nemcsak azon formáknál, melyek alatt önmagunkra szoktunk ismerni, hanem még az értelmi és morális tehetségeknél is, melyeket méltó joggal nézünk úgy, mint bensőleg személyiségünkhöz kötötteket. Különben tapasztalni lehet, mikép a lénynek e fokozatos alászállása sem esik meg minden visszapótlás nélkül; az általános romlás közepett, erők, titkos nesztelen erélyek támadnak. Az öregeknél sajátos, derült világosság keletkezik, mely egy második világosság titkaival érülködik.

Ha már olvasónk az eddig leírt sorokat némi figyelmére méltatta, látja, mikép a születés előtt és után az élet csak az állapotok egymásra következése vala; kimerülés egyik állapotból, és bemerülés a másikba; az egységben a különbség, és viszont a különbségnek visszairányulása az egységre kézzelfogható. A teremtmény neméhez és rendéhez kötvek az állapotok, az örökös változások alapján. Ily viszonynál fogva a halál mindig a kiindulási ponthoz vezet vissza a dolgokat, a folytonosság vagy fokozatos előhaladás törvénye szerint. Kimenvén az ember az életből, elviszi magával, ha szabad úgy szólani: a magcsirát, mit abba hozott.

Jól tudom, mit hoznak fel megátalkodott hitlenségökben az anyagelviség barátai e metafizikai elmélet ellen, miszerint ők a meghaláskor a testből semmit se látnak kiemelkedni. De legyen szabad tagadnom, hogy ez alapos ok fogjon lenni a z e g é s z e m b e r u j r a m e g é l e d é s e e l l e n . A z e m b e r i t e s t a l a k u l á s a k e z d e t é n , é s i g y p r i m i t i v á l l a p o t á b a n , g y ö n g e s z e r v e i n k á l t a l , m é g a g ó r e s ő h a t a l m a s s e g é l y é n e k k ö z b e j ö t t é v e l i s , a l i g é s z r e v e h e t ő a m a g c s i r a . E z e n e s z k ö z f e l f e d e z é s e e l ő t t p e d i g a h i m é s n ő c s i r a m a j d e g é s z e n e l v a l a f e d e z v e . A z e m b e r t e h á t m a g a i s , a m e g t e r m é k e n y ű l é s u t á n , m e l y b e n v e l e a l é t e r e d e t e k ö z ö l t e t é k , m i n t f ő n e b b m o n d á m , n e m v a l a e g y é b m i n t a f e j l ő d é s e k r e j t e t t e l v e , m i n t e g y é l ő p o n t , e g y v a l a m i . R e n d k i v ű l i e r ő f e s z i t é s k i v á n t a t i k m é g a h o z , h e g y e m e s é s p a r á n y i s á g u d o l o g s z e r k e z e t é b e a t e r m é s z e t b u v á r b e h a t o l h a s s o n . I s m e r j ű k m e g i t t a t e r m é s z e t r e n d k i v ű l i g a z d á l k o d á s á t , m e l y s z e r i n t a n n a k v e z e t ő j e s z á m t a l a n c s u d á l a n d ó m ű v e k e t h o z e l ő i g e n p a r á n y i e l e v e n i t ő á l l o m á n y n y a l . A t e r m é s z e t I s t e n é n e k f e l f o g h a t a t l a n v é g e t l e n s é g e é p e n a l é n y n e k o l y c s o d á s a n k i c s i n y k o n c e n t r á c i ó j á b a n t ű n i k f e l , m i d ő n a z t t e r e m t ő i b ö l c s e s é g e s z e r i n t o l y c s e k é l y m é r v b e n r e j t e t t e e l k e z d e t i l e g a z a n y a g b a n .

A halál az ébrény-ember második állapota. A csecsemő az anyaméh szerveibe burkolva alszik = érződik az életről. Ily homályba burkolt álm, és magához s magábatérés az, mely várja az embert a viszályos életből kilépésekor. A méhmagzat az anyaméhélet esendébe, ugyszólva limbusába levén merülve, minden külmozgás és cselekvés nélkül, mely akaratát nyilvánítaná, képét adja azon rejtett állapotnak, melybe halálunk alkalmával visszatérünk, és a mely a dolgok újra szülemlesét megelőzi. Ez a több vagy kevesebb ideig tartó felfüggesztése az ember munkásságának, és az erőhatályos állapotába visszatért, s így láthatlanná lett lény érzékeinek elhalása s merevültsége, épen nem megsemmisülés, mint mi magunkkal elhitetjük, hanem az élet átalakulásainak közbe eső határa.

A halál, ha szabad úgy szólni, a dolgok egy új rendnek ébrény alaku előállása levén, következik, mikép a halál korántsem valami csodás, szabálytalan állapot, melyhez hasonlót magunkon már előbb nem ismertünk, nem észleltünk volna. Sőt mint már látók, az ember egész létezésében többszöri, sőt folytonos feloszlasok, és újból szervezkedések fordulnak elő. Az arc több ízben változtatja jellegét, a vonások más rajzot, más eltéréseket nyernek az évek folyamával, minden élőformák örök felujulásoknak vetvék alá. Így lényünk sokszori pusztulásain esünk át, mindennap meghalunk kicsinyben. Csak egy dolog van, mely a minden oldalról összeomlással fenyegető mélység felett gyámolít: az emlékezet köteleke, mely én-ünk, személyiségünk folytonosságán áll. Létünk érzetébe foly át a reminiscencia sugara, hogy voltunk gyermekek; habár gyermekségünk vonásai és érzelmei örökre eltörölödtek is. Az emlékezet azonságánál fogva, létezésünk oly változatos, s gyakran önmaga előtt is ismeretlen gyűrű alakját összekötjük. Vajjon a halál is nem oly mélyebb változás volna-e hát, mely a lélek és test bensőbb szervezkedése s rekonstitúciójához van csatolva?

Távol tehát attól, mintha a halál oly tényleges valódiságát hinnők, mely a tudva levő törvényeken tulesapongván, az élet fonalát összeköthetlenül megszakitná; sőt a halálban alig van valami pozitivum; a halál csak egyszerű antithesis, mely az élet eszméjéből keletkezik; felhivandók e részben minden természetvizsgálók, adják elő pontosan annak fogalmát, nyilatkozzanak felőle kimért határozott értelemben, ahoz

illő kifejezésekben. Annyi teljesen igaz, hogy a létezés az anyag folytonos változását feltételezi. Mi naponként, sőt óránként veszítünk valamit azon felszámíthatlan parányok által, melyek szünetlenül feloldódnak, és odahagyják élőtesti szervezetünket, és ránk nézve semmivé lesznek. Igaz, hogy e veszteség eledelek, folyós testek felszívása, és más fizikai tényezők segélye által folyvást visszapótoltatnak; de ki nyújt biztos tudomást a felől: nincsenek e a halálnak is, szintugy mint az életnek természetes visszapótló eszközei? Azon katasztrofa, mely nyilatkozványos életünk határához vezet, nem különbözik hát létezésünk rendes tüneményeitől máskép, mint magasb foku keménysége, rázkódtatása által. Állapotváltozás, az új lény módosulata az, melyhez a lélek visszacsatlik oly alakban, minőben az élet tartama alatt, a szervek nyugalmas átváltozásában megállapodott. A mit tehát a keresztyénség, elfogadott misztikus nyelvjárása szerint, feltámadásnak nevez, nem egyéb az emberlény újra előállításánál; mely miután bizonyos ideig az alkotó természet termékenyítő keblébe, erőhatályos állapotába, Istenhez visszatért, onnan ismét kijön felüdülve, átalakulva, hatványos erőben; egyesülve ujlag az emberiséggel, melyhez tartozik, és attól, mint saját fentartó és éltető elvétől, a természet Istenének tervezete szerint el nem szakaszkozhatik.

No de, mondják sokan, ez a rohamos beállása a halálnak mégis ellentétben van a világegyetem tüneményeinek folytonosságával; a mennyiben a természet szünetlen működési folyamában mindenütt készülődések vehetők észre; a lények és azok viszonyainak láncolata, elismert tény: miért áll hát be oly hirtelen, és erőszakosan e csudálandó rend felforgatása a halállal szemben?

Felelünk: beáll a megrázó, ez ugy szólva nyaktörő jelenet az igaz; de az utolsó nap borzasztó voltát, azon természet feletti eszme neveli, melyet ezen sötét út kimeneteléről csinálunk. Távolítsuk el a zavart képzelődés sötét alakjait, és ábránd képeit a halálos ágytól; az élet megtörése, megszakadásában nem fogunk találni mást a szükségképeniség-nél. Hisz jelen létezésünk törvényei nem töröltetnek el, hanem csak felfüggesztetnek, és módosíttatnak a halálban. A jelen világból nem egy ismeretlenbe lép át erőszakosan a lélek, hol minden időviszonyok hirtelen eltöröltetnének. Anynyival inkább nem találja mindjárt szemben magát a látha-

tatlan, végetlen és megfoghatatlan Istennel, kinek rettenetes jelenléte borzalommal tölti el őt. Távolítsuk el hát, mondom azon csodálatos képzelődést, mely akadályozza, hogy a halált úgy tekintsük a mint van.

A halál érzékeink csalódása. Azzal épen úgy nem végződik be az élet tüneményes rende, mint némely folyamok föld alá tünése nem szakasztja félbe azok futását. A víztömeget ugyan elnyeli a föld kebele, mint az emberi lét is besüllyed az újra születés titkos mélységébe; hanem felujul később az élet, megnövekedve azon fejlődések által, melyeket ama hallgatag csend, az Isten és természet kebelén nyújtott neki.

Tagadni különben nem lehet, hogy itt az előbbi és későbbi létezés közt, igen nagy hézag terül el mélység, magasság, és szélességben, melyet betölteni emberi ésszel még eddig nem lehet, a mennyiben a halál megállapodás és nyugalom időszaka, legalább a nyilatkozványos formákra nézve. Egyébiránt a természet Istenének működését mindenütt homály fedi; hogy ne borítná hát sűrű homály azon kezét, mely a halálban egy újabb élet elemeinek szervezésén dolgozik, hogy azt ismét nyilatkozványra hozza. Itt vannak már a félreismerhetlen titkok és csodák! E titkok a test és lélek viszonyaihoz csatlakoznak, melyek e jelen életben is ismeretlenek előttünk.

Egyébiránt van egy közösen elfogadott eszmekép, melyet nem csak a költők, bölcéseszek, hanem a köznép is magáévá tett; miszerint a halált az álomhoz hasonlítják, és a halál testvérének nevezik. Ha az álomélet állapotát az élet rendes folyamában analizáljuk, ha nem kétségtelen érvet, mindenesetre szép illusztrációját fogjuk találni a halálnak. Mostani állapotunkban az álom igazán fejlődési idénye a lélek tehetségeinek, különösen az emlékezetnek. Hányan tapasztalták, hogy az éji álomra ereszkedés előtt, egy futólagos olvasás mélyen benyomódott emlékezetünkbe? Sőt a megelőző nap eszméi, érzelmei, akaratai nem alakulnak-e át az álomban, nem mennek-e át vérünkbe, ép úgy mint eledelek s italok a szervek feldolgozása folytán?

A lélek tehát megnöveszti magát az álomban; a gondolatok e látszólagos tétlenség, ha szabad úgy szólani költés állapotába merülnek és szövődnek; s mikor felébredünk, újjászületve kelünk fel testben és lélekben. Ide tehetjük, hogy

kevés gonosztevő találhatik, kinek lelke előtt felébredése alkalmával, a morál tanai el ne vonulnának, fel ne tűnnének; felébredtével az ember első gondolatai ritkán rosszak. Álomban a tehetségek felszabadulnak. A biblia elbeszélése szerint, mély álomból felserkenésével ismerte fel nejét az első ember.

Ezek után már bátran csinálhatunk egy eszmét magunknak a halál és álom közt létező viszonyokról. A halál a lénynak visszavonulása, visszatérése önmagába, melyet kibontakozás és eddigelé ismeretlen s hibásan magyarázott fejlődés állapota követ. Természetünk halhatatlan elvéről mindenestre tudjuk, mikép az nem ömlik át a semmiségbe. Régi testétől elválván a lélek, és nem fejezván még be új organizmusa átalakulását, szabad legyen felvennünk, miszerint az isteni kéz felügyelete alatt, egy ideig tétlenül mintegy holt állapotban marad. E zsibbadt állapotában természeti szükségességnél fogva dolgozza fel jövődő tökéletesedésének elemeit. Meddig tart e zsibbadt álombamerültség, azt megmondani senki se bírja; és így itt okoskodásunk fonala megszakadván, vigyázva kell bánnunk a hozzávetésekkel. Több élete levén az embernek, természetesen több halálának is kell lenni, és a halálok csak álmok, melyek a bevégezett és újra kezdődő létezések közt átmenetül szolgálnak.

Ez uttal hát rekeszszünk azon fölvelt elvünkkel, miszerint a halálunkra közvetlenül következő állapot, a nyugalom időszakába esik; hanem ezen nyugalom és álom kebelén a lény fizikai és morális újból szervezkedésének műve eszközöltetik.

Kovács János,

hernád-németi ref. lelkész.

A PROTESTÁNS PAP ÉLETE.

Miket itt elmondandó vagyok, nem egyedül a protestánsok, hanem sok részben minden vallásfelekezetek lelkészeire tartozik. Mi kiváólag a protestáns hit sáfárait tartozik, azt e cikk pontjai közül legkönnyebben kiválogathatni.

Gondoljuk el legelőbb is az előkészületeket, melyek nélkül a lelkési pályára föllépni épen nem lehet, melyek nélkül azon tisztas magaslatra senki föl nem bocsáttatik.

Az elemi és gimnáziumi osztályok minden tanulmányait, a magyar, latin, görög s német nyelv elemeit és irodalmát

birnia kell alapul, hogy a bölcsészeti és jogi pályára elindulhasson a leendő hittanhallgató fiatal; ott a héber és görög nyelvet kell teljesen elsajátítania, hogy az ó és ujszövetségi szentiratok magyarázását megkezdhesse; a népszerű orvos-tant, a szent beszédek készítésének elméletét birnia kell, hogy gyakorlati műveiben felmutathassa képzettségét e nagy fontosságú pályához, melyen fogyhatlan teendők és terhek várakoznak reá; tul kell magát tenni az előítéleteken, melyek hivatalkodása alatt lépten nyomon kísérendik.

Jeles és készültségét teljesen igazoló bizonyítványokat kell felmutatnia, a még reá várokozó vizsgálatokat vezető, tudományokkal gazdag férfiak előtt, hogy szigorlatra bocsáttassék; tudnia kell oly tudományokat is, melyeknek sehol, csak a vizsgálatokon vehetendi hasznát; ismernie kell minden vallásfelekezetek tudományának summáját, az Ádámkori Theokrácián kezdve a Schakkerek és macskaimádó egyiptusiak hitabrándjaig.

És midőn mind ezeket tudja, s tudományáról az ugynevezett exmissionalis cenzurán bizonyítványt nyer: faluban vagy városban, egy szeszélyes öreg, vagy tömérdek követelésű tekintélyes lelkészhez, papsegédül el vagy felfogadtatik; s hivatala teendőiért s terheiért 20—80 oszt. ért. forintnyi évi jövedelemhez reményt nyert. Mellékes foglalkozásokról és az ezeket követő mellékes jövedelemről szó sem lehetvén, magát szellemileg folytonosan építi; a szent hivatalnak őt illető részét pontosan teljesíti, a szentelési nagy vizsgálathoz az alapokat rakosgatja; . . . ezek közben öltönyei megszakadoznak; . . . végre egy parányi vagy jobb esetben közepeszerű jövedelmet hozó egyház olyan a milyen parokhiájára elvitetik.

Ifju léleknek természeti ösztöne lévén a haladni törekvés: a fiatal lelkész a divatból kiment ócskaságokat, avult rosz szokásokat rombolni kezdi; az ifjak és képzetebb hallgatók által egekig magasztaltatik; az öregek által pedig, kiknek a régi megszokott dolgok tetszenek, kedvetlenül fogadtatik s ócsároltatik; ez alacsony földről, mely a véges halandók hazája, a fényes holdvilágba utasittatik.

Végre tömérdek kísérletek után eltalálja a közép-et s rendes teendőihez lát.

Mint okos, ildomos ember, hir szárnyára emelkedik; kedves és pályáját teljesen betöltő pap lesz. Hétköznapokon

könyörög buzgó népe előtt, vásár- és ünnepnapokon épületes beszédeivel hívja népét a keresztyéni erények gyakorlására. Megragad minden alkalmat, mely által népét a babonák ösvényeiről letérítheti, az alaptalan félelmek kísérteteitől megszabadíthatja, hiveit emberszeretetre, törvénybecsülésre vezetheti s köztük Istenországát megalapíthatja.

Természeti és erkölcsi szüksége és kötelessége lévén növel életszövetséget kötni: olyat kell keresnie, ki ne csak az élet terheit ossza meg vele; hanem a józan erkölcsiségben, okos háztartásban, családigazgatásban, gyermeknevelésben, mintányul tekintethessék. Isten és a jó tanácsu emberek e lépésében is megsegítik őt sokszor; ha elhibázta e célpon-tot: körülözönlő őt a bánat és nyomoruság tengere, mind lakában mind egyházában! A nőtelen papot gyanu és leskelődő ölálkodók léptei kísérik mind otthon, mind a vidéken.

Ártatlan gyermekek angyalkara gyűrűzi körül a boldog fiatal atyát; néhány évvel később alkalmatlan, követelő s reményhiúsító fiak és leányok veszik ostrom alá a hivatalának élő papot; legfőbb boldogságát abban találja középkorában, ha hivatala hasznával magát s családját kitarthatta s gyermekei jobbjaít pályára emelhette, melyen segélyét (melynek forrása már már kimerült) nélkülözhetik.

Mik említett hivatalos kötelességeiről eddig elmondat-tak; azok lelkét élesztik, törekvését fokozzák, életörömeit sokasítják.

De azokon kívül, még tömérdek teendők vannak szá-mára a sors könyvébe fölírva, melyeket elmulasztania nem szabad, ha szinte teljesítésök életébe kerülne is.

* * *

A csecsemőket, a keresztség sakramentomával, hivei közzé iktatja. Ha a keresztelő lakomába elmegy, mert azt nélküle megtartani épen nem szokták, és ott nem osztja a szülék örömét vig toasztjaival (betegén hagyván otthon nejét vagy gyermekét) barátságtalannak, érzeketlennek kiáltja őt a boldogságában fogyatkozást látó anya; ha kikerüli a lakomát: kevélynek s magának való különecnek mondja őt, s üldözőbe veszi a népre nagy hatást gyakorló sértett atya.

Ha hiveinek fiatalait, a hit gyémánt kapcsu arany lán-cával összefűzi, bár mennyi dolgai legyenek: a rend megtar-

tása s a jó kedv élesztése és fékezése végett a lakodalomban jelen kell lennie. Ha az öröm poharát, kötelessége szerint a főbb személyek egészségeért néhányszor kiüríti s másokat is vigalomra nógat: világi kéjencnek, mértékletlennek, dözölő tivornyák vezérének; ha hivatala méltóságát szigoruan őrizve, kellő és hozzá s hivatalához igen illő mérséklettséget tüntet fel: a jó kedv ellenségének, szent alakoskodónak, farizeusnak kiáltatik.

Egyenetlenkedő, civakodó házastársak megunván emelni a szerencsétlenül kötött házasság igáját, a házasság szent köteléke közül menekülni kívánnak; .. paphoz mennek. Neki első kötelessége a kibékítés. Ha a házaspár-élet célszerűségét, úgy a mint kell, megdönthetlen s félretolhatlan okokkal támogatja; ha a bajokat, kellemetlenségeket s iszonyu következtetéseket, melyek a felbomlott házasságból mind a válani kívánó felekre, mind a gyermekekre különösen a leányokra minden bizonynyal eláradandanak előszámlálván: az egymástól meglehet csekély vagy nemtelen okok miatt idegenkedőket békülésre bírja; megmaradván azok szívében az idegenkedés jege: a papot átkozzák, ki beszéde hatalmával, lelköket ugyan meghódította, de szívekben a régi jó hajlandóságot föl nem ébreszthette, halálából föl nem támaszthatta.

Hallgatói egyikének vagy másikának családjában, a legkedvesebb gyermek, vagy a kenyérkereső atya, vagy épen a házat építő gondos anya, hirtelen rárohant betegségek táborá által ágyba szegeztetik; jó tanácsért a kétségbe esettek a lelkészhez folyamodnak. Ő mig orvos érkezhetnék enyhítő szert ajánl a betegnek; de a betegség, fékezhetlen hatalommal dul a gyógyíthatlan test műszerei között; s az orvos megérkezte előtt megérkezik a halál és a kiszenvedettnek megszűnnek kínai. A gyászos eredményt a lelkész által ajánlott ártatlan szernek tulajdonítják a gyászba öltözöttek, és zokogva kiáltják, hogy feledhetlen kedvesöket a pap ölte meg!

Szent vacsorát, évenként legalább hatszor kell osztania, télben úgy, mint hönnyárban. Falvakban bármily népes legyen is az egyház, mind a kenyeret, mind a bort, kinek kinek álló helyére kell vinnie; s ha osztás közben megtörténnék, mi igen könnyen megtörténhetik, hogy megfélekedezik arról, kinek nyújtotta utolszor a bornak poharát, és az ujjalag megtöltött pohárral egy nőt, ki nem utálja a bornak italát, másodszor is megkínál: örökös gyűlöletnek fakasztotta fel forrását; mert

a nőt, az egész gyülekezet előtt, bár akaratlanul gyalázat pelengérére állította. Tizenkét óra után a kifáztott s fáradott lelkész szerény ebédjéhez ül . . . És jö két három követ, kiknek egyike egy erőhagyott öreghez, másika egy ágya fenekéhez láncolt beteghez, harmadika az udvarba, a gyenge idegzetű s a téli hideg ártalmaitól félő úrnőhöz hívja a lelkészt: elvinnie magával a sakramentomi jegyeket azoknak, kik éhezik az élet kenyerét és szomjuhozzák az életnek vizét: a papnak mennie kell, . . . hivatala parancsolja: testi éhségére gondolnia nem szabad!

Halottja van! . . . vasárnap is következik; két három szent beszédre is kell készülnie . . . ezért: éjfélig főnviraszt görnyedve s elmélkedve író asztala mellett. Előkészületeit nagy részben megtette; . . . nyugodtan hajtja fejét szerény nyughelyére, . . . gondjai mellé fekszenek, . . . az álom szempilláira nehézkedik, homlokán tanyát vernek a gondredők! Éjfél után néhány perckor lámpa fénye süt be háló terme ablakán; . . . rémült sirámos hang riasztja föl, alig megkezdett álmából: egy haldokló beteg kíván utolsó vigasztalást, mielőtt a halált meglátná! A papnak menni kell: hivatala parancsolja, . . . a halál reggelig míg ő pihenne, nem várakozhatik!

A halottakat, a protestánsoknál, épületes szent beszéddel köteles átadni a pap, a sir nyugalmanak. Más felekezetű keresztyéneknel szintén terhes és egészségveszélyeztető teendők várnak a temető lelkészekre. Népesebb helységeekben különösen a városokban, tavasszal és ősszel, naponként két három hetenként 10—12 halott mellett is prédikálni kell a protestáns papoknak, a nappalok, mind a két évszakban rövidek lévén: úgy kell alkalmazkodnia, hogy: a szomoru felek mindenütt megvigasztaltassanak s nyugodt, kibékült lélekkel hagyhassák kedveseiket a sir emésztő kebelében. Ha rövid beszédben teszi meg a pap az utolsó tisztességet: a gyászoló felek neheztelnek, mert elhunyt jeles kedveltjök érdemei csak felében számláltattak el, s a vigasztalásnak csak néhány csepje jutott mélyen sebezett szíivökre; ha fölvelt tárgyát teljesen s a szomoru felek meglegedésére fejti fel: a csak távolról érdekelt hallgatóság, unatkozik a hosszú beszéd fölött; mert otthon kinek kinek végzendő teendői vannak. Ha oly hive fölött, ki szerényen titokban teljesítette keresztyéni kötelelességeit, ki jó tetteit, melyekkel az egyházat, a tudományokat és a szegényeket segítette, dob szó mellett

hirdettetni szerénytelen nem volt, a titokba avatott legjobb barát, a lelkész föltünteti az erényeket, melyek a jeles ember barátot ez életben diszesíték, tul a siron halhatlanítandják: megsértette mind azokat, kik a világ előtt, népesoportok látára, sip és harangszó mellett szoktak alamizsnálkodni.

Saját házában szép s jólnevelt növendék leánya küzd a halál kinjaival; . . . hivei közöl, egy fölserdült leány hajtotta elhervadt fejét jég kebelére az enyészet angyalának! Megkell állania a rózsával koszoruzott s gyász lepellel borított karsu koporsó fölött, . . beszélnie kell sorsa fölött a hévűtött s letörött rózsának! Csoda, ha lelke meg nem törrik, szive meg nem reped ily alkalommal a szónokló papnak!!

Beszélnie kell oly halott koporsója fölött is, ki a vallást lenézte, kigunyolta, a politikusok hazugságának kiáltotta, az isteni tiszteletet soha nem gyakorolta; és ha beszédét, melylyel hallgatóit a keresztyén vallásos életre kívánja lelkesíteni, im így kezdi: „elhozattál végvalahára, a jó keresztyének karjain ide Isten háza tornácába, hová mig erőd élt, mig magad jöhettél, jönni vonakodtál“: keserűen szidalmaztatik a rokonok által; s e szent szabályt vetik föl gunyosan ellenében: „de mortuis aut bene, aut nihil,“ (a halottakról vagy jót beszélj, vagy semmit); holott okos ember, ha beszélni kénytelen „semmit“ nem beszélhet; ha pedig szánsalommal, vagy dicsérettel emlékezik a nyugalomra indulandó, hitetlen vándorról: pénzért hízegő hazugnak cimeztetik.

Vallását kívánja, legtöbbször anyagi érdek által vezetve, egy másik felekezet hive változtatni s bejelenti akaratát a lelkésznel; ha okokat kér, mint okos ember szokta, melyeknél fogva az ő nyájába akar átlépni; és okait nem látja elegendőknek arra, hogy hiveinek seregébe elfogadtathassék s azt elutasítja, annak a vallás igazságainak komolyabb tanulmányozását ajánlja: tulszigorunak s vallása iránt hidegnek; ha pedig könnyedén átveszi: lélekavadászó fanatikusnak, bigottnak kiáltatik.

Dögvész dülhöng! A szabad emberek kerülük a házat s oda hagyják a falvat és várost, melyben a kérlelhetlen halál zord angyala felütötte gyász fátyolból szött, köny áztatta sátorát: a pap hiveihez van láncolva; midön szivét rázza a félelem: szájával az isteni gondviselés hatalmát, a kísértetek és veszélyek közötti vigatlan bátorságot kell prédikálnia; a

duló halált, mely már gyermekét és szívéhez forrott kedves nejét leszakasztá vérző kebeléről, úgy kell festenie, mint Is-ten követét, mely e nyomor völgyéből az örök boldogság ki-
padhatlan forrásához vezeti a hívő keresztyént.

És midőn az urnak drága aranya, a pap ekként kipró-
báltatott: eljő hozzá a hatvan s hetven év, kedvetlenségeivel
bánatai és unalmaival! Sajnosan tapasztalja, hogy: nála ki-
lelkét fogyhatlan munkában edzé, az emlékező tehetség er-
nyedez, phantaziája szárnyaiból a tollak hulladoznak! Az idő
szélszárnyakon robog el az öreg mellett! . . . és ő bár mint
küzd: maradoz a kortól! . . .; szemeit az elhasznált drága
műszereket sötét homály borítja; s így, az öntökélyesbités
utja, előtte eltorlaszoltatott! . . Óhajtja, a kegyes agg s ret-
tegi a halált! . . óhajtja, mert kifáradott nyugalomra van
szüksége; rettegi, mert özvegye és árvái körötte állanak és
aggódnak jövő napjaik fölött!!

Ha vagyont gyűjtött míg élt a pap: fukarnak, fösvény-
nek; ha elköltötte a keveset, miből félretenni nem lehetett:
pazarnak, gondatlannak mondják őt; rajta s árváin nem segít
a világ!

Tisztelet tehát a papi hivatalnak! ha nem fényéért, leg-
alább terheiért! . . . Ismerjük el fontosságát a társadalomban.
Ne tegyük s ó t a l a n n á, tiszteletlenségünk általa s ó t; mert
ha a s ó izét veszti: mivel sózzuk meg a z t?

Bartók Gábor,

EGYHÁZI KÖLTÉSZET.

ÖREG EMBER ÉNEKE.

(XCIV. Soli. dallamára.)

Uram! elhívó angyalod jön
Kitelt lakozásom a földön
Mi vándorok pályát futunk
Hetven, vagy nyolevan esztendő!
A meghatározott idő
S a célra hamar eljutunk.

Rövid előttem is e mérték
Mert napjaim, koránt sem érték
Atyáimnak hosszú korát
Eszteideimből alig van
Betöltve ötven vagy hatvan
S már látom éltem határát.

Ez is mind csak a sirt mutatja
Hogy az idő fejem lehajtja
Egyenes testem meggörbül,
A betegség is gyakran ér
Apránként hül a meleg vér
Az ezüst kötél rövidül.

Éneklésétől a madárnak
Midőn mások ujlulást várnak
Az én szívem nem vidámul,
Napom van ugyan, de nem fennt
Enyészetre igen lement
És már estvém harmatja hul.

Az ételörlők már megállnak
Az ablakon nézők nem látnak
Homály szállott a szememre
Mandolafám kiviritott,
Őszhajfűrtöket borított
Az én reszkető fejemre.

Edelelem melyet szerettem,
Italom, melyért epedtem
Inyemnek már jól nem esik.
Mások nagy örömmel esznek,
De nekem még boszut tesznek
A kik kedvemet keresik.

Gondolatim voltak élesek
De már fáradtak, nem sebesek
Bár ha szintén megindulnak
Mennek, de hamar megtérnek
Sokra vagy messze nem érnek,
Mint fáradt felhők lehullnak.

Eljő füleim zudulása
 A házórzőknek mozdulása
 Nincs egyéb egy rövid utnál
 Azt is vége felé járom
 A végin pedig azt várom:
 Vedrem eltörjön a kutnál.

Régen mondtam, hogy majd eljőnek
 Sűrű felhői az esőnek
 Hullatják is a vizeket
 Az ajtó előtt az idők
 A gonosz napok esztendőik
 Nem szeretem már ezeket.

Nem kívánom tovább életem,
 Ha ily tehetetlenné lettem
 Kis dolgok rám nagy kárt hoznak
 Az uton lévő halmocskák
 A csak ökölnyi dombocskák
 Botlást és esést okoznak.

Kérlek oh kegyelmes Istenem
 Ne engedj már többé vétenem
 Bűnöm orcád elől vedd el,
 Játékát gyermekségemnek
 Hibáit öregségemnek
 Szemeid elől temesd el.

Éltemet letévén ezentül
 Engedd bevégezhetnem szentül
 Megelégedvén vénséggel
 Mit várjak én már e földön?
 Ime hívó angyalod jön
 Megyek uram nagy készséggel!

(Régi kéziratból átjavította M. P. L.)

Pál apostol kihallgatáson.

Festus római prokonzul és Agrippa zsidó alkirály előtt.

Csel. 26, 2—29.

Agrippa, ó király! — mi boldog én,
 Beszélhetek nyilván előtted itt
 Mentségemül, ki elvádolt vagyok,
 Hitetlen, elvakult zsidók szerint.
 Te érted azt, miért vitázva üldnek;
 Fölhivlak, ó király! törvénytevőnek.

Hallgass ki, hiven míg előadom:
 Mi vádjuk? és mik arra védveim?
 Zsidó vagyok; nyilvános életem;
 Köztük folyának ifju éveim.
 Tudják, farizeus valék, s e szerzet
 Szigorja és fegyelme rám hogy illett!

És szent atyák hitének Istene
 Utódaiknak mily reményt adott;
 S hogy e reményben üdvömet lelém,
 Azért vagyok fogoly s bevádatott
 Ez áldozatjaiknak érteménye . . .
 És Izraelfiak vádolnak érte! .

S te nemzetünkből egy levén, király
 Agrippa! mondd: hihetlen az neked?
 Hogy Isten, élet és halál ura,
 Megholtak adjon újra életet.
 Hitetlenül lám én e szent igazság
 Ellen kikelni kész valék . . . Botorság!

Jézusnak én küzdöttem ellene,
 Konok zsidó, üldözve hiveit.
 Szólhatna Jéruzselem: — én füzém
 Ártatlanokra —én-e? — láncait.
 Főpapjaik tüzeltek ellenök fel,
 S a jókra rettenet valék nevemmel.

Ha öltének Jézus hívőt, nekem
Még kedvtelés, pokolgyönyör vala.
Háborgatám szent házaikban is;
Jóljárt, ki elmenekve futhata . . .
Nyomukban én, s kik elszaladhatának,
Máshol fogám el, adva kinhalálnak.

Damaskus ily menhely levén, oda
Indultam, arra felhatalmazott,
A főtanácstól arra küldve ki,
Hogy duljak, öljek és veszejtsek ott:
— Uram király; délben . . . s a tiszta égbolt
Dördüle, villám sújta . . . rémület volt.

Legott a földre hullva, elterült
Mindenki, szörnyethalni gondola,
Látták a fényt; de hang csupán nekem
Hallszék, a mint fülembe szól vala:
Saul; Saul! . Mért üldözesz te engem?
Vajh! küzdened nehéz az ösztön ellen.

Mondám: uram, ki vagy? . s felelte ő:
Jézus vagyok, te a kit üldözesz.
De kelj föl, én hívem vagy, és azért
Szólitalak, hogy kedvesem leszesz,
Szolgám, tanum, — s te általa hiendnek
E látományban százezernyi lelkek.

Védlek . . . te menj pogányok és zsidók
Közé . . . ezennel imé küldelek.
Élet, s világosságra hívjad el
Őket, s te és ők idvezüljeteek.
Sátán uralma dőljön! . Istenünkhöz
Hadd térjenek; . . s te lésszesz ebben eszköz.

S hódoltam én Agrippa! im ezen
Látmánynak. Elhiresztelém legott,
Pogányok és zsidók honában is,
Mint Jézus ottan engem oktatott:
Hogy bűneik megbánva, térjenek meg;
Istennek élve boldogok leendnek.

S megfogtak a zsidók ezért, Uram!
 Megölni készek ily beszédimért.
 De Istenem segélye lőn velem,
 S mindekkorig tőlök veszély nem ért.
 Pedig, miket tanítva szólok itten,
 Megjósolák Mózes s a többi régen.

S ez az, hogy eljövend a Messiás;
 Itt szenved, itt meg is haland ugyan;
 De majd kikel, föltámad, élni fog
 Örökre ur dicsőn, hatalmasan.
 Homályban ült népek világa lészen...
 — Így szóla Pál, így prédikált merészen.

Festus pogány főúr, sokalja ezt.
 Bolondozol te Pál! . szavába vág.
 Nagy bölcseséged tébolyita meg...
 Uram! — viszonya ő, figyelj tovább:
 Mind szent igaz, mit ajkaim beszélnek;
 Józan vagyok, sem őrzöngő sem részeg.

Im a király legyen tanum — maga;
 Előtte szólva, ihletett vagyok.
 Jól tudja ő, hiszem hogy érti mind;
 Mert köztudat, nyilvános e dolog.
 Hiszesz király! . valld meg, hiszesz te abban,
 Mit látnokink szóltak, megirtak hajdan.?!.

És monda, szive lelke vallja ezt:
 Bizony, közel hogy hívéd is legyek.
 Add Istenem! — sóhajta Pál, hogy ő,
 S kik hallgaták beszédim, higgyjenek
 Mint én, egészen oly szilárd hitűek,
 S mint én, nem oly rabul bilincsezettek.

Szólj bátran, Isten adja — szólanod,
 Ha szent s igaznak ügyvivője vagy;
 És bárki hall, gunyol vagy üldözend,
 Csak állj elő te, — véle föl ne hagyj:
 Rabláncra füzne bár gonosz s tudatlan;
 Jó lelkek üdve lész, s az ur veled van.

Pilátus.

Ha férfi vagy, szilárd erős hited,
Elved legyen; különben ingatag
Szellők fuvalmain lebegsz tova,
Oly céltalan, miként a forgatag,
Mely fölvevé, oszlopra gyűjti, majdan
Széthintve por tömegjét merre? hol van? . .

Ha Bál az isten, úgy imádjad azt;
De jobb, Jehova szent hitére térj . . .
Csak kétfelé sántálnod — ez gyaláz,
S e bűnödért hogy irgalmat se kérj,
Megiratott: te sem hideg se nem hő; .
Számból kivetlek Ez hatalmas intő.

Elved s hited ha már van: isteni,
Magasztosan dicső, igaz legyen:
Az Isten igéből szerezzed azt,
Habár egész világ azt mondja: nem! .
Itt bölcs, ki alkalmazkodik, s habokkal
Szemközt nem uszva, kényre lejt azokkal.

De szónál érthetőbb, a példa itt . .
Követni? vagy nem? lásd mint jobb neked?
Rangot s tekintélyt adhat e világ;
Nem sziv nyugalmat, üdvöt életet,
Ha könnyedén eljátszod a veszendőn
Örök javad, megbánva majd; de későn . .

*

*

*

Pilátus oly nagy és hatalmas ur!
Legyőzetett népen parancsnokol.
Ez önmagában is tekintély . . .
Lehetne rá még egyszer oly kevély;
Nem ő, — szeliden a néphez hajol.

Mivelt, finom s miként egy római,
Kételkedő, tehát bölcs — annyiban.
Rajongó néptömeg körében,
Vallásügyét nem értve bár, hiven
Tárgyalja, és ítél — nem jogtalan.

Ugy hivatalból, ő pogány levén,
 A büntelent kívánja menteni,
 Izrael népe elvakultan,
 Megszégyenítve önmagát, ugyan
 Dicséri őt S ezt rontanók le mi?!

Ő az, ki még az árva, korcsosult
 Fiaknak ősi jog színét mutat:
 Árnyék király, s ha tudna lenni,
 Heródes még lehetne nemzeti . . .
 Hozzá utalja, ő, — a pórhadat.

Avagy talán, jog és igaz helyett,
 Gunyt üzni vágy király — s a népen ő?
 Tudják meg azt, hogy ő kivüle
 Nincs Judeában ur, kinek keze
 Old és kötöz, ki föl nem érhető! . .

Kegyelmesen kihallgatá, midőn
 Mentségeül szólt a nemes fogoly
 Rövid velős szavakban; — ámdé
 Aligha nem sajgott belé szive . . .
 Mint tör, hatott a szó, — igaz, komoly.

Fölvészi hát a kényes ur e szót,
 S eldobja megvetőn, hideg lazán;
 Tán gunymosolyt is küld utána . . .
 „Igazság! . . hát mi az? . .“ S tanulnia
 Most Jézus ajkiról kell azt talán? . .

Igen, kegyelmes ur, mit eltiporsz,
 Az szent s igaz melyért hited szerint,
 Fényt, hivatalt s kényelmes éltet
 Kockára tenni — kábaság! — neked.
 De nem nekünk, kiket Jézus tanít.

S te így kezelted a kormánybotot!?
 S a nép hogy elfog bűneid nyomán! .
 Zaklatva kér, hogy töltsd be kedvét,
 Te azt teszed; ha nem, tehát kegyét
 Veszted, s bemond császárnak udvarán.

Már ott ragadt a vér kezéd fején;
 Ártatlané! . sietsz lemosni azt.
 Csak külszínen vagy tiszta; ottbent
 Szeplőzve zajg a lelkiösmeret . . .
 Jézus! te lől a véres áldozat . .

Gonda László.

A gályarabok siralma 1675.

I.

Az Isten minket alábbvaló apostolokat adott
 e világ szeme eleibe ugymint halálra va-
 lókat: mert lettünk csudája e világnak, az
 angyaloknak és az embereknek.

Nehéz láncok csörögnek rajtunk,
 Reggeltől napestig sóhajtunk,
 Siralmunkat nem hallja senki!
 E rabságból minket ki ment ki? . . .
 Oh égi hit a tört kebelben,
 Világits napnál fényesebben,
 Börtönünknek te légy lámpája
 S enyhületes leszen homálya!

Megejtett minket önkény, ármány,
 Kik olyanok voltunk mint bárány;
 Igaztalan elvádolának
 Hitéért tiszta tudománynak;
 Galambok lévén ölyvek tépnek,
 Ellenségink nyakunkra lépnek,
 Kik fényt gyujtánk a vakvilágnak
 Elevenen ily sirba hánynak!

Pusztulást lát hon, tüzhelyünknel
 Az árva nyáj, ha fekszik, s felkél . . .
 Hü hitvesek, ártatlan árvák
 A kétség völgyét sirva járják;
 Olylyá lőnek, mint az a tarló,
 Melyet ott hagy a nyári sarló,
 És mint a megszedett bor ága,
 Melynek nincs disze, koronája! . . .

II.

Haragos tengernek
 Véghetetlen árja,
 Haragos tengeren
 Uszó nehéz gálya:
 Szenvedéseink és
 Megaláztatásunk
 Kinos golgotája! . . .

Ártatlan fejünkön
 Fekete búbánat
 Fehérre festé már
 Mindenik hajszálat,
 Éri ősz fejünket
 A tisztesség helyett,
 Keserű gyalázat.

Omlik szemeinkből
 A könny, mint sebes ár,
 Mely felszárazztaná
 Nem jöhet napsugár:
 Izráel Istene,
 Muljék el már tőlünk
 E keserű pohár;

Oh, haragos tenger,
 Inkább temetnél el;
 Te uszó koporsó
 Inkább sülyednél el,
 Jobb lenne oda len
 Mélyen, igen mélyen
 Aludni békével! . . .

III.

Két tündér jár hozzánk gyakorta,
 Az egyik oly igen szerénny:
 Csillagsugár fürtébe fonva,
 Mosolygó tulvilági lény.
 A másik, mint egy büszke Vénus . . .

És rajta mind, mi drága, szép,
Kegygyel, szóval oly gyöngéd, oly dus,
Tökéletes tündéri kép:
Szinméz folyik minden szavában,
Beszél a föld szépségéről,
Meghordoz fényes palotákban,
Ezer gyönyör utat jelöl.
Ez a csábítás szép kigyója.
Ez a bűvös sziréni dal;
Körüle az ármány hálója,
S a mély örvény, a melybe csal . . .
Távozz, távozz te csalfa tündér,
Szódat reánk ne vesztegesd!
E földön nem terem nekünk bér . . .
Lelkünk magasb jutalmat esd!
A más nem szól, csak egyre hallgat,
Peregnek forró könnyei;
Bús nézése vesékig elhat,
Búsulása oly mennyei.
Egyik kezében koszorút tart,
E koszorú szuró tövis,
Előtte fekszik pallos és kard,
Lába alatt a tört paizs.
S midőn amaz biztat világgal,
Arcára ennek fény szökel,
Jobbját emelve méltósággal
Mutat, a szent egekbe fel . . .
Téged követünk, égi tündér,
Téged, hitünk szép angyala,
Melyet mutatsz, nekünk az üdvért
Mit ér, a föld minden java! . . .
Nehéz az út, nehéz, mert lábunk
Vérzik, sulyos béklyók alatt;
De rajta mi örömmel járunk
Isten, csak lássuk trónodat,
Hadd roskadjon e földi sátor,
Bú, szenvedés hadd hányja szét;
Lelkünk hitében büszke, bátor,
S mosolyg ránk, boldog égi lét.

IV.

Elboritottál uram minket
 Szenvedéssel, s könnyel szemünket,
 O sárkányok közébe üztél
 Halál árnyával béterítél;
 Azért folyjék el inkább vérünk:
 Ösvényedről mi el nem térünk,
 S oltárán váltott Istenségnek
 Áldozatink soha nem égnek!

Serkenj fel azért uram, kelj fel,
 Mindörökké minket ne vess el!
 Ne rejtsd el fényes orcád tőlünk,
 Kik nevedért itten sinlődünk,
 Háboruságinkra figyelmezz,
 Nyavalyáinkról ne felejtkezz,
 Kelj fel a mi segítségünkre,
 Áradjon irgalmad fejünkre.

Atyáink a miket beszéltek:
 Mit cselekedtél egykor vélek;
 Hallottuk Isten, füleiunkkel,
 Jövel azért, minket ne hagyj el!
 Fegyverünkben óh mi nem bizunk,
 Oltalmul csak tégedet hívunk,
 Te szabadíts meg uram minket,
 Te szégyenítsd meg elleninket!

Soós Miklós.

Halotti ének, szekértől elgázolt ember felett.

Dall. XXXV. Zsolt. Perelj Uram perliőimmel.

A bőszi vihar életűs cser-
 Törzseket is im kiteker:
 Mire büszkélkedsz hát halandó?
 Ha diesvárad csak ily állandó!
 Fris vérpatakja az érnek,
 Acél karjaid mit érnek?
 Ha perc alatt az erős mell
 Zuzva van, s többé nem lehel!

„Mért kell látnunk e vészt, e kint“

Nem sejtve, lelkünk rád tekint,

— Másképp ez kétségbe ejtene —

Hatalmas ur! sorsunk Istene!

Hitünk tanit: „bölcseséged

Által hogy jóra intézed,

Mit az emberi véges ész

— Mert fáj — csapásnak, vésznek néz.“

Ember tanulj e példából:

Terved szétfoszlik magától,

Sőt élted mi véltlen enyész el,

Gyámolt ha Istentől nem vészel.

Földi hiu terved mellett

Ne feledd soha a mennyet;

Légy hű végig s mindig készen,

Hunyod meglepő nem léssen.

Hosszu vagy rövid volt élted,

S megszűnt midőn nem is vélted,

Gyarló vagy ha csupán ez aggaszt,

Másutt kell keresned a vigaszt;

Ha Istenednek tetszettél:

Hit, erényben növekedtél,

Bármikor találjon a vég:

Boldog vagy s befogad az ég.

Átányi Titusz.

A csillagokon tul.

A csillagokon tul . . . hol minden földerül,

Mit te oh föld fia! mély titokban tartál;

Elméd s kezed műve igaz volt-e, vagy ál?

Hol, mindezt leplezni többé nem sikerül,

Oh! ha hiuság volt napjaidnak száma;

A végcél felé ha utazál üresen;

Ha muló dicsőség volt szived bálványá;

Oh! szaggasd még ruhád . . . és sirj keservesen!

A csillagokon tul . . . hol minden földerül,
 A miért oh ember! üdvöd elfelejtéd;
 Önzésből, hitedet a miért elejtéd:
 Hol, mindezt leplezni többé nem sikerül.
 Oh! ha gyászban áll meg lelked előtt, tetted;
 Hogyha egy benső hang nem szóland édesen;
 Ha éltednek célját így félreértetted:
 Oh! szaggasd meg ruhád . . . és sirj keservesen!

A csillagokon tul . . . hol minden földerül,
 S a ki itt könnyet vet, ott örömet arat;
 Hol a nemes bajnok, Istenben él s marad,
 És örök boldogság tengerébe merül.
 A csillagokon tul, ha ily szent nyugalmat
 Élvez a szenvedő, a ki türt csöndesen:
 Örvendj oh hiv lélek! . . . elvészted jutalmad,
 S koronádat, melyért küzdöttél nemesen!

Filep Mihály.

Halotti énekek fiatal nő felett.

GYÁSZBESZÉD ELŐTT.

Dal: Mért oly borús oly néma e sereg?

Sötét homály födi el előlünk,
 Az örök lénynek elrejtett titkát.
 Halhatatlan lelkünk merész röpte
 Törekszik bár, végzetibe nem lát.

Ha elzug a halál parancs szava,
 Boru kél, s hullunk a sir éjjebe.

Letünik földi éltünk csillaga,
 A rideg sir üre vár testünkre.

Hol sötét enyészet honol,
 Álmunk csende föl nem bomol.

Igen! . . . reád is elhunyt ifju nő,
 A zord enyészet sötét karja vár.

Hasztalan hü férjed esdő szava,
 Nem tarthat vissza, — jég koporsód zár.
 Hasztalan kis gyermekid könyöre,
 Nem költethet föl! . . . nem! . . . az irigy halál

Rád fuvallt, midőn a tavasz lehe
 Alatt, minden uj életet talál.
 Midőn te is adál éltet,
 Akkor száll a sirba tested.

Enyhitse fájdalmatok gyászoló felek,
 Hogy bár földi része a sirba hull;
 De halhatlan lelke már ott lebeg,
 A hol hervadhatlan tavasz virul!
 Siri álmát szentelje meg,
 A fájó szent emlékezet.

Gyászbeszéd után.

Dal : Örök isten égi dicső fenségben.

Isten veled korán elhunyt ifju nő!
 Isten veled! álmod szelid legyen!
 Sirodon szivköny öntözte virág nő,
 S fájó lelkünk mereng emléken.
 Ne háborítsa vész siri álmodat,
 Fönt a mennyben nyerd el méltó jutalmadat!

Halotti ének: anyja után hamar elhalt gyermek felett.

Dal : Én istenem, én erős istenem.

Mikor szünik meg halál hatalmad? !
 Mikor lesz már meg ásva mély sirod? !
 Hogy nincs semmi szent érzet előtted,
 Mely birna téged
 Arra, hogy az apai szent fájdalom,
 Ádáz kényed alatt le ne roskadjon.
 Midőn dulsz e házon már oly végetlen,
 S kiméletlen!

El se hangzott a fájdalom szava,
 Melyet romboló erőd hatalma

Ejtett a mélyen sebzett hű férjen,
 Szerető szíven.
 Most ismét, irigylve az örömet,
 Mit még hagyál, megjelentél, hogy elvedd
 S már-már utó csepjét is kiürítsed
 Az örömnnek.

De hatalmad ereje hasztalan!
 A vallás vigaszában törve van.
 Mert lelővell az öröklét fénye
 A sir mélyére.

S azok, kik bú s mély keservben gyászolnak,
 Egykor szeretteikkel találkozni.
 S együtt a mindenható széke körül
 Lelkök örül.

Szentimrei Z. Tamás,

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFŐK.

BEITRÄGE

zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den
 neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich auf-
 genommenen ungarischen Geistlichen. *)

17. Kotsi Csergő Bálint. Responsio brevis ad Quaesita mul-
 tum Reverendissimi ac Clarissimi viri Dni Johannis Lavateri, Philoso-
 phiae purioris in Collegio Carolino Professoris dignissimi, solidissimi
 Domini et Fautoris sui Fidelissimi.

Votis tuis Clarissime vir, non gravatim subscribo ego Valentinus
 Csergő Kotsi annorum 28 natus anno 1647. mense Augusto, quo tem-
 pore Princeps Georgius Rakoczius Senior, persecutionem sub Ferdi-
 nando III. in Hungaria exortam, sopivit et Evangelicis 90 Tempa re-
 stituit. Pater meus est Stephanus Csergő non obscurus civis in pago

*) Folytatás. L. 1865. 252-267.

Kots, Comitatus Comaromiensis. Mater mea Catharina Végh. Hi ut a primis annis sedulo me in humanioribus litteris erudiri curarunt, ita etiam Anno 1664 mense Majo ad Illustrem scholam Debrecinum transportarunt, ibique pro uberiori studiorum meorum commodo, viro Clarissimo Georgio Martonfalvi ss. Theol. Doctori commendarunt, sub cuius et aliorum clarissimorum virorum auspiciis, postquam sexennium circiter in studiis Philosophicis et Theologicis complevissem: evocor tandem ad directionem scholae Munkátsianae 1670, initio quadragesimae: Sed istam functionem spe prius deserere cogor. Nam post tres Menses usitato ejusdem scholae more, Discipulos meos publico Examine sisto, quorum examini duo etiam Jesuitae, unus Jesuita Tordai alter Gerzseni interveniunt. Eorum animos nonnulla responsa discipulorum, Papisticam fidem et vitam directe convellentia offendunt. Hi e vestigio me, nescio quibus mendaciis, apud Sophiam Bátori, Principis Georgii Junioris Rakotzii viduam Apostaticam et crudelem Persecutricem accusant et jam jam in carcerem compingendum curassent, nisi Dei gratia et nobilium ejusdem Ecclesiae cura, huic manifesto periculo subductus fuisset. Inde me iterum recipio Debrecinum et exactis aliquot diebus, subit animum visitare urbes Transylvaniae, quibus perlustratis redeo Debrecinum et per hyemem studiis incumbo Anno 1671. mense Majo, in Patriam parentum visitandorum causa regredior: in paternis aedibus commorantem aliquot dies, Eccl'a. Reformata Papensis in Comitatu Vespreniensi sita, ad suae scholae gubernium plurimum obtestando evocat. Quamvis inter acerrimos persecutores me futurum non ignorarem, tamen multis gravibus viris (inter quos Gregorius Tholnai et Jonathanus Nográdi) suadentibus et cohortantibus conditionem accepi. In scholae moderationem postridie Festi Corporis Christi (ut vocant) introducitur. Doceo per duos annos et 9 menses, inter mille pericula ab ipsis Papistis continuo intentata. Inter plurima hoc non est ultimum: An 1671 pro Festo Elisabethae conveniunt aliquot sacrificuli, ad Baptismum Infantis Comitum Francisci Eszterházi et ad seram noctem compotant apud sacrificulum ejusdem loci Stephanum Peter: qui in aedibus Pastorum Reformatorum, per violentiam Caesareanorum militum sacrificulo addictis, inter compotandum in mei perniciem jurant; et me ex fenestra sacrificuli, meae fenestreae directe imminenti, sclopetorum duobus ictibus oppugnant: quorum prior vix abfuit unum digitum, quin me tunc mensae assidentem, et ad lucernam studiis invigilantem, in capite confoderet. Plumbeus globus consistit in Bibliotheca, eadem nocte erutus ostenditur Reverendo Dno Stephano Sellyei: etiam nunc asservatur apud Adamum Csizmadia ejusdem loci nobilem. Et quis recenseat illa omnia, quae ab

illis ad tempus usque citationis, cum aliis fidelibus sum perpressus? Postquam ergo libertas Ecclesiarum Reformatarum semper quidem Regni Constitutionibus, Regiisque Diplommatibus firmata, paulo post pacem factam cum Rakotzio, partim per Dominos Terrestres, ministros verbi suis e Territoriis excludentes, caesareanorum expulsionem. Verbi Ministrorum e Regiis liberisque civitatibus valde imminuta fuisset: ad eandem libertatem penitus tollendam et suas praevaricationes cogendas: sub ficto titulo complicitatis Rebelliosae 1673 mense octobri citantur certi Augustanae Confessionis Minist. inter quos etiam comparet unus Reformatus: Hos omnes partim minis partim promissis in suas partes protrahunt, alios Reversionalistas alios Apostatas faciendo. Horum successu elati tandem anno 1674 pro 5. mensis Martii omnes sub praefato praetextu citant, quos possunt habere, in toto fere Regno Ecclesiarum et Schol. Ministros. Inter quos et me 2. Februarii mandato Archiepiscopi Strigoniensis Georgii Schelephéni, Locumtenentis, ad instantiam Fisci Regii Nicolai Majláth, per Capitularem Jaurinensem Paulum Csernátoni et nobilem papensem Johannem Dujnamovits cum omnibus discipulis citant. Compareo. Praeter istas tentationes, quas communiter ab Archiep. et caeteris sustinemus, hanc etiam sustineo. Proposita iniquissima accusatione contra Dnos Rever. Ecclsa Minist. me ad domum suam jussu Archiepiscopi Johannes Lapsanczki secretarius Processus istius evocat, ibique multa praefatus, modo promissis modo mimis hortatur ad Reversionales dandas in abdicationem officii scholastici dicendo: satius esse mihi consulere usque dum me eodem modo non circumventum sentirem, quemadmodum canem, quem perdere volentes rustici in eum rabiosi nomen conjiciunt. Aperte innuens quousque sub praetextu Rebellionis ab ipsis opprimerer. Adhoc ego praesente nobili Joh. Thezi vészprimiensi respondi: me nullius esse criminis vel contra regem vel contra Pacem Regni conscium; adeoque non posse ad reversionales condescendere. Cum in reversionalibus dandis semper praesupponatur aliqua culpa explicite vel implicite juxta illud vulgatum. Nemo necessitatur ad reversalisandum, nisi praesupposita causa. Inde digressus caepit suadere Papismum: commemorando, quibus honoribus forsitan possem in Papatu perfrui. Dixi me malle probrum Christi cum bona conscientia portare, quam fallacibus in spem Aegyptiorum Thesauris, cum vulnere insanabili conscientiae gaudere. April. die 7. nullo testimonio convictus, eo solum praetextu, quod ministris contra statum Romanum docentibus consenserim, itaque quod acta et facta eorundem seditionem aliquam, (in cerebro Accusatorum pariter et Judicium ut et Liectorum nostrorum effectam, nec ullis testibus contra eos edoctam) molientia, siluerim, nec

Fidelibus Regiis revelaverim condemnatus sum. Pronunciata hac sententia, in hospitiiis prioribus libere per longum tempus, cum aliis fratribus diversor. Donec tandem per Georgium Schelephényi, Colonits et Hoffkirkerum, non Judicem sed tantum tyrannum a duobus illis ascitum (qui Comaromii praecedenti Anno Joannem Balci Ministrum Ecclesiae Ekeliensem combussit, Michaellem Weresmarthi Ministrum Ecclesiae Aranyosiensem per Annum, carceribus ibidem vexavit et non nisi lytro persoluto dimisit) in fine mensis Maji, ad domum Archiepiscopalem advocati introductique in ipsum Cubiculum interius ipso Archiep. decumbente, singulatim vexaremur. Ibi interrogante Colonitsio, minas vomente. An vellem obedientiam praestare Regi meo. Respondi, me sicut antecederet, ita etiam deinceps, totum velle permanere in obsequio suae Majestatis. Ad haec ille si, inquit, velis esse fidelis suae Majest. Haec est ipsius voluntas, ut implorando Gratiam suae Majest. teipsum subscribas, vel in Abdicationem tui officii scholastici, vel in Exilium voluntarium. Ad haec inquam ego nullam gratiam habeo implorare, cum nondum exciderim gratia Regia: utpote nullius mali conscius, aut judicio convictus. Et deinde me non posse ullatenus consentire in Reversionales istas, quamdiu Leopoldus Rex Hungariae mansurus esset. Siquidem Rex Diplomate suo et decretis Regni teneatur, nostrae Religionis liberum exercitium et per se et per alios non solum non impedire, sed etiam defendere, adeoque me nolle privilegiis a Divis Regibus de libertate Religionis inductis, et per modernum Regem confirmatis, cum damno et praesentium et futurae posteritatis abuti, quoad hac de re expressum Regis mandatum non viderem, quo scilicet declaratur Religionis nostrae liberum exercitium, non amplius in Regno tolerari. Illi inquirunt, per nos declarat sua Majestas voluntatem suam. Dico non posse capere istud. Quomodo nondum a Sacramento Juramenti Regni statibus dato, solutus Rex, possit istam voluntatem suam etiam per ministros suos promulgare? Unde ego nollem quicquam mea subscriptione Patriae et Religionis libertati praejudicatum. His dictis rapior militibus utrinque stipatus in Carcerem Posoniensem. In Carcere subinde Castellanum et corvos Jesuitas molestos habuimus: qui de dispositione animorum nostrorum perscrutari volentes, saepius accurrebant. Unus illorum mihi inter reliqua dicebat. Ego quidem sincere compator tibi. Dixi si id ex animo faceret, etiam affectum suum gratum esse coram Deo. At, inquit, nonne in manu tua est tibi vita et libertas? Ego quidem eatenus in manu mea sitam esse scio; quatenus legitimis modis et mediis utramquo tueri debeo, alioquin non. Annon, inquit, habes liberum Arbitrium, propositumque bonum et malum? Nonne poteris te accomodare, eligendo id, quod tibi

utile esse judicas. Ego libertatem Arbitrii in eo positam esse judico, ut non in quo saltem utilis, sed in quo rationem veri et boni satis evidenter percipio, id nulla necessitate coactus apprehendam et sequar. Cum conquesti fuissetis de hoc inaudito modo nobiscum agendi, recessurus valedicit in hanc Formulam. Hoc habebitis pro consolatione, nisi vos accomodaveritis. Compelle intrare. Accomodationem intelligo primum Reversalisando, demum Apostatando. Post septimanam ex eodem carcere protracti ducimur versus Leopoldopolim. Antequam eo perveniretur 6. Maji Tirnaviae in Urbe Regia per Milites stipatores, vestibus et sumptibus exuor. 7. Maji introduceor Leopoldopolim et trador in Potestatem Colonelli (qui erat Lanii ejusdam Lucernensis filius, nomine Michael, cognomine mihi ignotus). Hic instinctu Jesuitarum quaelibet crudelitatis genera exequitur. Postridie ex dispositione Nicolai Kelii Jesuita ferreis Turcicis Compedibus, utrumque pedem vincior. Rogatus ab eodem, quare potius paterer me ferro constringi quam accomodare votis tot Archiepiscoporum etc. Inquo quia malo me esse corpore ligatum, quam animo. Ligatus enim corpore spem firmam habeo lucrandae animae, sed animo ligatus et corporis et animae jacturam facturus sum. Eodem die ad sordidos labores quamvis inhabilis sinistra manu, eo quod aetatis anno 16 caesa, per malam artem Chirurgi exaruisset. Die Dominico proxime insequente circa vesperam solutus prioribus ferramentis, gravioribus constringor ipso Kelio mandante. Propterea quod eodem die jussus in Templum abire, noluissem id facere, sed passus fuisset me potius fustibus per Vicecapitaneum Baronem ex Suecia profugum dedolari, et ad Templum usque me protractantibus et percutientibus militibus deduci: ut et in Atrio Templi praesens noluissem venerationem exhibere sacramento. Dixi eidem quia utrinque Religione impediabar. Tum ille. Quanam, inquit Religione? Illa quae docet Deum esse Auctorem peccati. Filium Dei minorem esse Patre, Christum desperasse in Cruce. Rogo ipsum Ubi docet mea Religio haec? Dicit haec omnia ipse Calvinus in suis Institutionibus Quantum ad primum dixi (in quantum mihi Calvinum legere licuit) adversus Calvinum id esse pessimam calumpniam adversariorum, quod serio legenti Calvinum manifestaretur. Ad secundum. Filium Dei dicit minorem Patre non absolute sed respectu officii Mediatorii et gloriae, qua Pater semper fruebatur gloriosus, verum Filius forma servi accepta seipsum exinanivit, et gloriam suam in statu humiliationis sub velo humanae naturae occultavit. Ille inquit nullo modo minor est. Ego inquam. Quid ergo vult illa oratio Christi Pater glorifica filium tuum, ea gloria quam habui apud te priusquam hic mundus esset. Ille ut videatur aliquid dixisse dicit Christum rogare

eam gloriam humanae naturae quam illi Deus dare ante secula decreverat. Atqui inquit, Quae sunt secundum esse Ideale non potuerunt ante mundi creationem a natura humana nondum existente actu haberi et possideri, sed demum possidentur. Hic vero possessio gloriae de tali subjecto dicitur, quod exstitit ante secula. Quod vero dicis docuisse Christum in cruce desperasse, adeo falsum est, ut contrarium ex doctrina ejusdem discere possis Ille enim adversariorum objectionem (qui dicebant Absurdum esse Christo vocem desperationis excidisse) praeoccupando salvatorem nostrum extra omnem desperationis suspicionem collocat: his inter caetera argumentis (1). Quia Christus dixit, Deus mi (2) Quia Patri commendavit animam suam. Quorum neutrum poterat dixisse sine fiducia acquiescendi in bonitate Dei Patris cum Desperatio sit privativum spei. Has putidas tamen calumnias effrons homo saepius non verebatur, Reformatis tam pro concionibus quam pro Congressibus exprobrare; neque alias praeter has ita frequentes movit controversias Reformatis. Gravioribus compedibus illigatus die sequenti Lunae ad Labores acrius urgor, et quoniam ut dictum est non poteram curriculum protrudere sportam quandam ad capacitatem fere unius modii dorso meo alligari praecipit eandemque per complures dies ne subsistere quidem passus, subinde ex onere gravi labascens et vix rupturam viscerum non passus, fimo et aliis immunditiis repletam deportare cogor: donec tandem manubrium curriculum sinistro lateri funiculis astringens, curriculum protrudendis asvescerem Ipsum aliquoties nostris malis, sese instar Neronis incendio Romae exsultantis oblectantem in plateis alloquor, ut mei inhabilis misereretur oro et ab insuetis mihique impossibilibus laboribus liberaret. Respondit: tu non vis tui misereri et aliorum misericordiam imploras. Qui sibi est nequam nemini bonus est. Nihil instando proficiebam, quin potius in quo cupiebam me sublevari in eodem plurimum affligabar. Augusti Mensis 26. cum pridie Martinum Szentpéteri propter literas quasdam ad uxorem et liberos scriptas sed non datas, plus quam sex centis plagis cruentis affecissent: omnes summo mane evocamur ad aedes colonelli; ibi singillatim ad infinitas quaestiones examinamur, per quendam nobilem Stephanum Kubinyi, ipsumque galgocziensem Jesuitam. Interrogatus de quibusdam viris in Patria, partim mortuis partim vivis. Dixi me quosdam illorum noscere. Rogatus etiam sub minis centum baculorum: An scirem aliquem pecuniam Malecontentis in superiorem Hungariam misisse. Dixi me nescire; ultimo interrogatus Quare aversarer illorum Tempia et Sacra? Quoniam inquam hocce modo me in Apostasiam velitis deducere, non committam unquam vobis, ut qui vitae jam, corporis et bonorum dominium habeatis, etiam

super animam et conscientiam usurpetis Dominationem. Et obtestor vos, cum me et mea in potestate vestra posita habeatis, agatis mecum quicquid lubet, tantum abstineatis conscientiae meae vim ulterius inferre. In festo innocentium ipse Colonits (quoniam superioribus diebus Papam ingressus, scholam Reformatorum, penes mandatum caesareum sine effusione sanguinis permissivum, imo et approbativum occupaturus, prohibente Generali de Montecuculi praesidiarios Jaurinenses ipsi assistere, cum pudore rejectus erat) Leopoldinum ingressus, Aram ex pecuniis nostris ereptis excitatam consecrat. Egressus Templo post multas minas collectim impositas eo quod tot Archiepiscopos et Episcopos fatigassemus: mihi in persona minatur. Et tu es unus ex maxime notatis, sed novi quid sim vobiscum facturus. Paulo ante quam educeremur Leopoldino ad Tiresmes deportandi, accusor ad aedes Kelii, ibique de Transsubstantiatione et adoratione sacramenti interrogor. Ego dico praeter multa alia non possum adduci, ut credam ullam esse Transsubstantiationem, vel Adorationem sacramenti vel ex eo, quia a quo tempore violenter cogor ad locum missae ingredi, observavi in una oratione inter mystificandum perlegi solita talia, quae destruunt Transsubstantiationem et Adorationem sacramenti. Oratio autem ista sic incipit: Deus qui in sacramento mirabili memoriam passionis filii tui reliquisti: concede propitius etc. Quid ita in hac oratione? Ego inquam: In quo est memoria tantum Passionis Dominicae, ibi nulla est mutatio signorum in rem signatam, siquidem illa mutatio etiam deberet esse de praesenti consecrationis, ac proinde desineret esse memoria, cum memoria sit praeteritorum, neque possunt signum commemorans et res memoranda in unum confundi. Ipse urgebat vocem mirabilis et dicebat fieri per miraculum. At ego inquam nihil miraculosi in Coena possum cognoscere. Cum miracula sint extraordinariae virtutis et semel atque iterum patrata, desinunt amplius circa idem objectum exerceri. Coena vero Domini ea est res ordinaria, ejusque actus ad finem seculi repetendus. Invocationem sanctorum etiam tam frigidis urgebat rationibus, ut pigeat referre. Quibus ego illud opposebam. Quomodo invocabunt Deum, in quem non crediderunt? De perpetua visibilitate Ecclesiae catholicae in hoc mundo rogatus dixi. Ejus Proprietas non est, ut sit visibilis. Quia id quod creditur, non videtur. Catholica Ecclesia in Symbolo Apostolico creditur, non igitur videtur. Hinc ut se subducere posset imminenti ferulae, dilapsus in doctrina de Praedestinatione. Non debes, inquit, ullos labores detrectare. Quia ad hos omnes es praedestinatus. Etsi etiam sim praedestinatus, tamen meos exactores hoc nunquam immunes ab omni scelere reddit, neque eos ullatenus excusabit a crudelitate. Finis enim Dei

Praedestinantis et me affligentium immerito non est unus. Et credo hoc, quod si solus pater terrestris virgas castigantes filii sui confringat et in ignem abjiciat, multo magis pater ille coelestis misertus contritionis filiorum, virgas castigatorias confringet et in ignem abjiciet. Tunc etiam praedicat deportationem nostri ad Triremes, quia inquit Itali parati sunt jam pro quolibet capite vestrum centum Imperiales solvere. Cui ego subjicio. Egregium vero Plagium Christianorum, Christianos venum exponere: eos praesertim, quos neque armis neque commerito aliquo scelere captivos sibi fecerunt. Non satis est jam miseros Hungaros plusquam a ducentis annis, incursionibus jurati hostis omnium Christianorum, Turcae, vastari, occidi, pecorum more ad Captivitatem Triremium abigi, nisi a nostro sanguine etiam barbaricae captivitati subjiciamur. Quid opus est tot malis miseros objicere? si deliquimus, certe ut ab initio, ita nec nunc recusamus mori, si vero nihil est eorum, quorum praetextu vexamur, nemo certe habet istam nostri potestatem, ut nos aliis vendat. Huic praedictioni 18. Martii 1675 fidem facit Siquidem eodem die sub vesperam Leopoldopoli, per foramen quoddam Arcis educor. Equitum et peditum stipatus, caterva impositus curru, circumductus per Moraviam et Austriam deducor Sotviennam. Inde pedibus vinctus per montes gelu et nive concretos, iter facimus ad Forum Marci; ibi altero pede solutus per Styriam, Carniolum, Carinthiam nudis pedibus ire coactus, pervenio Triestum. Ibi quidem quum alii et in vestibulis quibusdam et sumptibus post annuam captivitatem residuis depraedarentur, non possum depraedari, quia jam nihil habebam. Sequenti die quae erat Dominica Palmarum, cum aliis ad militiam Germanicam subeundam multis verberibus et multis doloribus cogor: dicente subinde Tyranno Georgio Manner nostro ductore satius esse nomen dare militiae, quam ad Triremes vendi. Cui unanimi consensu diximus, nos nunquam in istam militiam consensuros. Hoc enim solum agebant ut omni conatu nos ab ista causa quam tuebamur, dejicerent Aprilis 9 imponor navi Adriatici maris detrusus in fundum: unde fame et insectis consumptus, nec ad auram capiendam impune egredi permissus sum: Apud Piscariam in Aridam exponor, inde fame siti, nuditate, verberibus confectus, versus Neapolim propellor: introducior Neapolim 7. Maji. Ejus 8. die continuo ad Triremes vendor ducatis 50; venditus, omnibus iis miseriis subjicior, quibus per omnia subjecti sunt Aethiopea, Mauri, Turcae et reliqui propter sua scelera convicti etiamque judicialiter condemnati captivi. In his miseriis et Jesuitae non desistunt, nos multis suis tentationibus vexare. Erat inter alios quidam senex, qui Charitativum se patrem Triremium dicebat: ille suo more aliquoties praedicabat in

Triremibus. Post Praedicationem ad nos divertebat. Et dicebat se velle ex nobis speciosum Titulum habere; de quo obtinendo si ipsum assecuraremur, ipse omnes Principes viros in nostri liberationem conspirare faceret. Ipsum interrogo quo medio possemus proficere, ut ipse speciosum titulum consequatur? Hoc inquit medio, amplectere Romanam fidem. Ad hoc: inquam: Quid est quod me invitare possit in amplexum istius fidei? Hoc, inquit ille, quia ego plus quam jam sexagenarius institui examen diversarum Religionum et ex omnibus hanc deprehendi esse veram. Hoc modo, dico Authoritati humanae inniteratur fides mea, sed oportet apodictico argumento persuadeatur veritas istius fidei. En inquit apera bona. Inquam ego. Quae possunt esse ibi bona apera, ubi omnium scelerum furti, Homicidii, Adulterii, Sodomiae imo et Bestialitatis licentia impune grassatur? En, inquit fateor tibi, apud nos quaelibet scelera enormia dominari: sed tamen nostra est melior fides; quamvis apud vos sit melior vita. Ad haec inquam ego. Non potest Arbor bona malos fructus proferre. Inter has angustias etiam non defuerunt, qui nostram afflictissimam sortem sibi curae esse passi sunt. Excitavit enim Deus Virum generosum magnanimum et indefessum Dominum Georgium Veltz Neapoli, qui nostras catenas tertio quoque die invisebat ad constantiam bonitate causae cohortabatur, ope et consilio sublevabat, ne penitus in omnium rerum angustia succumbereamus. Excitavit et Venetiis Clarissimum et Excellentissimum Doctorem Nicolaum Zaffium, qui eruditissimis scriptis, nos in medio certaminis consolabatur, sed excitavit demum in nostri liberationem Incomparabiles Heroes D. D. Michaellem Adrianum Ruyter et D. Johannem de Háen, illum supremum, hunc vice Admirales Classis Batavae. Imo et ex ipsis adversariis excitavit Proregem Siciliae Illustrissimum Marchesium de Villa Francha, qui etiam pro nostri dimissione ita efficaciter per literas agebat, ac si fuisset ejus fratres. Referebat hoc in literis suis ad nos datis ex Sicilia Reverendus vir Theodorus Westhousius Concionator Herois Ruyteri. Horum omnium sedula et pia pro nobis sollicitudine, repugnantibus nequicquam Jesuitis eo deductus est Prorex Neapolitanus, ut nos solutos compedibus Neapolim adventanti Ruytero A. 1676. Mensis Febr. 11. gratulabundus offerret et quos pretio comparaverat, gratis dimitteret. Non defuerunt etiam judicia divina, in eos manifesta, qui in nos scevierunt Baro Svecus me primum percutiens et alios eodem tempore, ita gravissimo morbo per tres circiter menses conflictabatur, ut non longo abfuisset a desperatione. Convalescens tandem mitiorem se praebuit. Decurio quidam cognomine Major, juratus hostis nostrum, per totam fere aestatem, quam Leopoldini transegimus decumbebat. Quidam Maximilianus etiam

Decurio, ut initio ita etiam ad finem nobis infestissimus propter sua scelera, per complures hebdomadas, in eodem nobiscum carcere haerebat. Jesuita et Colonellus Leopoldopolitani quoque divini Iudicii saltem initia senserunt, dum eodem tempore, quo maxime in nos saeviebat, manus Dei ultrix eos lecto affixit, et quasi dicam illis scripsit subsecutorum suorum Iudiciorum. Restitutus sanitati Jesuita, nemine de ipsius morbo loquente, ad nos dicit, ego quidem aeger eram valde, sed non putabitis quasi propter vos me Deus visitarit. Nos dicimus: Hoc Deo et conscientiae tuae iudicandum relinquimus. Iudices ut plurimum jam mortui. Ex quibus Thomas Pálfi Epps. Nitriensis Cancellarius Regni. Stephanus Sennyei Eppus Simegiensis, Georgius Szécseni Archiepiscopus Colotsiensis, Epps Jauriensis, nobis adhuc superstites occubuerunt. Miles quidam Johannes Modri Lanus, qui inter deportandum in nos prae caeteris saeviebat, Rustici Gallinam nostris dehortantibus globo trajecturus, manum alteram ex ruptura Mosquitae amisit. Contra Capitaneum nos deducentem Georgium Manner seditio per suos gregarios Triesti facta, aegre sopita, contra eundem in via aliquando districho gladio armabatur Maximilianus supra dictus. Colonellus cujus ductu ex Hungaria educti sumus, quique superbius Triesti dicebat, nos sibi donatos a Colenitsio, adeoque nostri potestatem nisi consentiremus in militiam haberet, ut venderet, Neapoli paulo post nostri venditionem subita morte abiit; hilarius enim in coena exceptus, adeo violenta febre correptus est, ut ad matutinam exspiravit. Retulit haec Dominus Georgius Veltz. Liberatus feliciter ex Dispositione Excellentissimi, sed jam Gloriosissime mortui (proh dolor!) Domini Ruyteri cum aliis venerandis Fratribus, in Navim Anglicam sanctam Margaretham dictam, cujus Navarchus Jacobus Andrea, apud Milasso, omnibus necessariis ad navigandum provisus imponor, circumlegendo Italiam deducor Venetias; inde pervenio Curiam Rhaetorum, hinc 29. Maji Tigurum Helvetiorum, ubi ardenti Charitate Fidelium omnium exceptus haec scribebam 23. Mensis Julii n. St. A. 1676. in aedibus Clarissimi viri Johannis Henrici Hottingeri, Hebeae linguae professoris dignissimi, hospitis sui munificentissimi aeternum venerandi. Valentinus Csergő Kotsi. — Symb. Jeremi 16. 19. „Jehova est fortitudo mea et robur meum et refugium meum in die tribulationis m. p.

18. Simoni Péter. Apoc. 2, 10. Esto fidelis usque ad mortem et tibi dabo Coronam vitae. Cl. ac Doct. viro Dno Johanni Lavatero phil. professori acutissimo in Collegio Carolino Tigurinorum, honoris ergo apposuit Petrus Simoni quondam Rector Scholae Simoniensis in Comitatu Gömöriensi, citatus Posonium pro 5. die Martii; condemnatus propter testimonium Jesu die 4. Aprilis A. 1674. Tandem ad

carceres traditur; Leopoldopoli et Neapoli multis laboribus et Verberibus vexatus. Demum Dei misericordia liberatus die 11. Februarii Anno 1676. Aetatis suae An. 37. Tiguri die 18. Julii Anno 1676.

19. P. Tataj Sámuel. Jeremiae 51. 10. Protulit Jehova justitiam nostram, agite, enarremus Szione opus Jehovae Dei nostri. Symbol 1. Tim. 6. 6. Quaestus magnus est pietas. Cum animo sua sorte contento Clarissimo ac Doctissimo Domino, Johanni Lavatero, Philosophiae in Collegio Carolino Professori acutissimo solidissimo, manu sua apponere voluit. Postquam a Citatione sua Patria abesset duos annos et quinque menses praeter propter, annumque et mensem Carcerum squalores et sordes in Patria Hungaria, arce et fortalitio Nádasdiano, propter tamen rebellionem confiscato pertulisse tandemque 1. Julii anni superioris novo stilo, e limitibus Ungariae in duriores et diriores carceres delatus, intra quindecim dies Triestum, usque in portum Maris deductus, ibique a 15. Julii ad 11. Octobris modo in Civitate, modo vero in arce, diras sustinens Calamitates 11. Octobris Bucarim versus motus, ob itineris duritiem, saxorum et montium molestiam, ipsorumque Croatorum insolentiam et immanitatem, omnes praeter unum ungues amittens pedum, magna cum delassatione atque defatigatione perventum fuit Bucarim, ibique coniectus in Carceres tales, qui in spatio 50 annorum non erant expurgati a sordibus et excrementis, ubi collariis ferreis et catenis transversum protractis detinebar nocte, dieque in tenebris non sedendo vel stando sed continuo cubando 80 diebus pane interdum meliori, interdum ex milio et furfure cocto sustentabar, aquaque nimis pauca et mala, ... infecti sumus exulceratione gingivarum seu morbo scorbuto, ut vulgo dicitur propter quod intra 15 dierum spatium ne micam quidem panis comedimus. victitantes gratia Dei speciali, solaque aqua; tandem 2. Maii eliberati per syrtes et scopulos huc 15. Julii stilo novo appuli. Subjicit Samuel P. Tatai olim minister Ecclesiae, quae collecta et dietim colligitur Tornallyaini in Comitatu Gömöriensi superioris Hungariae. Anno 1676. die 22. Julii Tiguri.

20. Beregszászi István. Psal. LXXIX. v. 11. 12. Perveniat ante faciem tuam gemitus vincti, pro magnitudine brachii tui fac ut reliqui sint qui jam traduntur morti. Redde ergo vicinis nostris septuplo in sinum ipsorum opprobrium ipsorum. Symbolum: Unum est necessarium. Viro admodum Rev. Clariss. nec non Doct. piissimo Domino Joh. Lavatero, Philos. Profess. Acutissimo, solertissimo in collegio Carolino, in florentissima urbe Tigurina. Paucula haec amoris christiani testandi ergo, ut debuit, ita voluit scripsit Steph. Beregszászi minister quondam Ecclesiae Hamvaiensis in Hungaria superiori,

in Comitatu Gömör. Non propter Rebellionem, immo Religionem Citatus Posonium A. 1674. die 24. Febr. die autem 4 April Capitali sententia non convictus damnatur, et duobus fere mensibus in privato hospitio in aresto quasi detentus, et sic conscientia prohibente Reverſalibus non subscribens ad Carceres foetidissimos Kapuvarini detrusus die ult. May, ibique variis cruciatibus subjectus, tandem post annum integrum et mensem extractus, extra dulcissimae Patriae limites misere (A. 1675. 1. Julii) instar jumentorum propulsus; Tergesti barbibus, vestibus, sumptibus privatus continuisque diebus 3 bus horrendis verberibus tractatus. Sic tandem lytro promisso Venetias transmissus. A. D. 1675 die 13 Aug. Ibique omnium dulcissimi Salvatoris Captivorum, tam in Triremibus Neapolitanis quam in Carceribus Buccarienis misere afflictorum, si non liberationem tamen consolationem secundum posse procuravit, ope et sedula cura Excell. strenuissimi, piissimi D. D. sui in aeternum amandi, colendi et instar parentis venerandi Nicolai Zaffii Doct. Med. Pract. Et sic mirabili Dei providentia et piae memoriae provida cura Magni illius Gedeonis Adriani Ruyteri Class. nav. suppremi Architalassi liberatos D. C. testes Venetiis Tigurum usque transmisit. Et Buccarini barbarice tractatorum adventum Venetiis expectavit, uno tandem Venetiis mortuo, Tigurum cum superstitibus appulit die 17. Julii 1676. In Aedibus Cl. Doct. D. Joh. Henr. Frisii hospit. in aeternum colendi A. D. 1676. 24. Julii.

21. Mangó Szentpéteri István. Matth. 10. v. 24. 25. Non est discipulus supra doctorem, neque servus supra dominum suum; si dominum Beelzebulem vocarunt quanto magis domesticos ejus? Viro admodum Venerando, Clarissimo ac Eruditissimo, Domino Joh. J. Lavatero; Philosophiae in Collegiae Caroline Professori acutissimo, exercitatissimo in tesseram honoris ac benevolentiae, pauca haec subjecit, manu debili; Stephanus Mango Szent-Peteri Hungarus, olim Ecclesiae Hungar. Simoniensis Theomysta indignus, in Comitatu Gömöriensi, parte Hung. superioris; nunc pro nomine Jesu Exul. postquam ex Dei mirabili et potenti providentia ex dira captivitate Buccariensi fuisset liberatus. Tiguri Anno D. 1676. die 22. Mensis Julii stylo novo.

22. Rimaszombathi K. János. Mich. VII. v. 8. Ne laeteris inimice propter me, quod ceciderim surgo; si sedero in tenebris, Jehova, lux mea erit. Plurimum Venerando ac Clarissimo Viro Domino Johanni Lavatero, in Collegio quod Tiguri Helvetiorum floret, Professori sanioris philosophiae acutissimo, meritissimo, fratri in Dno Jesu pio amore conjunctissimo, pauca saltem (ob infirmitatem) liberator quinque fratrum Buccariensium Joh. K. Rima-Szombathi, Hung. Nuper M. Refor. E. Csoltiensis, in Comitatu Gömöriens. sub senioratu

Borsod. Debita observantia, ac perpetuae gratitudinis testimonio subjecit. 23. Julii n. St. A. Nati Christi 1676. subscribentis vero, 44 pro Christi nomine et pura conscientia in oris Helvetiis exul Tiguri Helvetiorum in aedibus Clarissimi ac Doctissimi viri Dni Joh. Henrici Ottii, hospitis sui liberalissimi observandissimi. Apoc XX. v. 20. Etiam veni Dne Jesu.

23. Ladmaci István. Ps. 124. 7. Anima nostra ut avicula erepta est a laqueo aucupantium, laqueo effracto nos erepti sumus. Symbol. Pictus ad omnia utilis 1. Tim. 4. 8. Plurimum Venerando Clarissimo ac Doctissimo Viro Domino Joh. Lavatero, in inclyto Collegio. Turicensi Helvetiorum Sanioris Philisophiae Professore solidissimo, dignissimo. Scribebat Steph. Ladmaci Hungarus M. E. Szeliciensis in Comitatu Gömörensi, sub senioratu Borsodiensi existentis indignus qui Anno 1674. 28. Febr. aetatis vero suae 38 citatus coram Exc. Sede 13. Martii Posonii comparuit, et ab eadem 4. Aprilis inique condemnatus est. Crescente vero Persecutorum excandescencia, primo carceri Posoniensi 30. Mai injectus; sed eodem die carcere eductus missusque est cum ceteris fratribus sibi adjunctis Sárvárinum, ubi 2. Junii compedibus catenisque vinctus, detentus est per Annum et mensem unum. Tempore vero illo elabente vinculis illis solutus est partim in loco praefato, partim Gretii in metropoli Stiriae, sed vinculo e vestigio vinculum successit, quo vinctus pulsus est Triestum civitatem maritimam, ibique a 15. Julii Anni 1675. verberibus, carceribus aliisque diris afflictibus cum fuisset pressus, tandem Buccarinum, Castellum Croatiae coactus est, ubi a 12. Octob. Anni usque ad 2. Maii frigore, fame carceris squaloribus, cum fere fuisset viribus exhaustus tandem vigore Diplomatis Caesarei per Dominum generosum Stephanum Szalontai fuit liberatus. Anno et die proxime nominato. Tiguri Helvet. Anno 1676 die 13. Jul.

24. Nulletzius Boldizsár. Conscientia bene actae vitae, multorumque benefactorum recordatio jucundissima est. Cic. in Cat. Viro Clarissimo Dno Johanni Lavatero in Collegio Carolino Phil. Prof. commendatissimo subjecit, et in perpetuam memoriam reliquit Balthas. Nulletzius, Eccl. quo in Also-Strehova Comit. Neograd. Christo nuper colligebat Minister; 20. Febr. 1674 Posonium citatus 5. Martii comparuit, sequentibus damnatus Leopoldopolim cum carnifice restibus instructus curru vectus, ferro vinctus, integrum ibi Annum sub durissimis laboribus continuavit, inde 18. Martii Anni 1675 eductus cum milite Neapolim Italiae pervenit, mox die sequenti qui erat Maii 8. Captivis Triremialibus adnumeratus, postquam 11. Febr. Anni 1676 supervixisset Deo direttore liberatus evasit. Nunc jam pro Testimi

nio Jesu dies exilii Tiguri Helvetiorum numerat. Anno aetatis 40.

24. Leporinus Miklós. Ps. 92. 13. Justus ut palma germinabit, ut cedrus in Libano crescat

Justus in Orbe micat Nobis Noster lava Erus

PaLma pro VtrutilAns germinaTatque viRet.

Postquam superioribus abhinc aliquot annis occasione faeda Rebellionis, per magni nominis, generisque non mediocris Dominos Romano Catholicos motae plurimi Nobilium Regni Hungariae literis citatoris in urbem Regiam Poseniensem evocarentur, factum est (Clero Romano Catholico hinc in universam Ecclesiam Hungaricam Evangelica Reformatione illustratam invehendi invadendique ansam sumente) evocationem istam, consequenter, ad simplices quoque et imbecilles, nec ullius consilii bellici Politicorum participes Dei servos, primo quidem in certis Comitatibus A. 1673. Mense Septembri, deinde vero 1674. mense Febuario in universo fero Regno Hungariae dispersos (non exceptis etiam iis qui in priori termino comparuerant) mandato locumtenentis Regni Hungariae Georgii Szelepcseni Archiepiscopi videlicet Strigoniensis ad instantiam Fisci Regii sub praetextu Rebellionis complicitatis, reapse autem eventu id clare docente causa religionis perpetrasse. Percepta hac evocatione, licet apud quosdam ob miras adversariorum technas non ancipiti haberet utrum comparandum esset necne? Nos tamen tum innocentiae nostrae confisi, tum obedientiam nostram erga Magistratum nostrum declarare volentes, tum vero Dei causam in isto negotio verti non ignorantes, demum Ecclesiis ac earundam Patronis ad comparandum urgentibus, pro termino statuto, nimirum die 5 Marti A. 1674 in dicta Civitate Poseniensi coram Tabula Regia cujus Assessores magna ex parte sunt Ecclesiastici, comparnimus Ubi evicta, seu potius dicam ficta, quadam Generali accusatione contra omnes praedicantes Regni Hungariae Reformatae Augustanae Religionis (et imo contra universam Ecclesiam utriusque modo dictae Confessionis) nec ullo contra aliquem nostrum in particulari adducto testimonio, urgentibusque dictum summa cum industria Dominis Praelatis Ecclesiasticis aliisque Magnatibus Romano Catholicis chirographice (si qui vellent mortis sententiam effugere grataque frui libertate) abdicandi penitus omnis Ministerii Ecclesiastici et scholaris, nec ejus unquam clam vel palam exercendi, aut exitus e Regno Hungariae sine molimine regressus sponte suscipiendi sub amissione nisi praestetur capitis et bonorum universorum, aut quod ipsis gratius fuisset amplexum Religionis Romano Catholicae. Haec autem omnia, quod diligenter notatum esse volo, tanquam poena Rebellionis subdole

obtrudebantur nobis quasi non animadvertentibus, ut quicunque unum ex his quodcunque elegerit, seipsum hoc et suos omnes Rebellionis reos profiteretur esse. Nobis tamen in praesentem usque diem solius Dei gratia stantibus, nec uni praedictorum, retinendae fidei et purae conscientiae ac Libertatis et exercitii hactenus a sua Majestate sub juramento et diplomate obligati causa, assensum praebentibus evenit die 4 Aprilis A. 1676 horrendae mortis sententiae contra nos pronunciatae, nostrae libertatis Arresto Pisoniensi impeditae experimentum. Pronunciata autem mortis sententia haud desistunt Dni Praelati a tribus praedictis postulatis sollicitè urgendis, cum per innumeras probas nihil in nobis profecissent mox elapsis a pronunciata sententia aliquot septimanis in varias Arces Regni Hungariae ad perpetuos carceres, ut minabantur distributi, denique diversis mire excogitatis laboribus fere per annum sine respectu vicissitudinis temporis vexati et onerati, bonisque omnibus, utpote libellis, vestibus sumptibusque spoliati sumus. Cum tamen neque medio illorum tormentorum votis adversariorum a nobis responderetur, sunt antiquae minae adversariorum executioni mandatae, postquam e patriae terminis Mensis Martii 18 die, nocte educti per postes clanculosos, summaque cum itineris, verberum, nuditatis, famis, et sitis molestia, instar pecorum violenter pulsus et abacti in Urbem Italiae Neapolim (paucis quibusdam ab infirmitate in civitate Theatina relictis et duobus in via mortuis nec non tribus per fugam se salvantibus) fuissetus. Eheu! inaudito hactenus in negotio fidei exemplo die 8. Maii A. 1675. durissimo Triremium Hispanicarum jugo subditi sumus, in quibus dietim instar aliorum scelerratissimorum verberibus durisque laboribus tractabamur, ita ut si nostras omnes tribulationes, vexationes, percussiones et id genus alia recensere vellem prius dies quam materia me relinqueret et charta non sufficeret. Hoc tantum ne multum querulari videamur ingenue et sincere fatendum est, quod optatius in hac nostra innocentia et bona conscientia mortem pertulissetus, quam tot tantorumque cruciatuum undas cum ingenti animi et corporis anxietate perpetuo portare. Interim Deus O. M. qui semper fuit mirabilis et est mirabilis in suis operibus, mirabilem suam providentiam magis mirabilem, insolitam que posuit in nostra diu optata ed tandem obtenta liberationem. Hic quippe praeter omnem nostram spem, vol potius fortasse dicendum erit cum Paulo, contra spem extento brachio illustrissimi et fortissimi Herois D. Michaelis Adriani Ruiteri Architalassi classium praepotentium Ordinum confaederati Belgii semineces et semimortuos e morte in vitam revocavit et ex Triremium inferno educens in Classium Belgicarum Paradiso collocavit. Quid restat et praestat faciendum nobis! cantandum, ipsi gratias

agendum, psallendum cum Psalte Regio: Laudate pueri Dominum, laudate nomen Domini et cet.

Chronosticha adnotantia tempora tristia et laetiora.

Tempus tristius erat, Tempus Citationis

CrYptICVs annVs erat MarCI qVIntI renItentIs

QVo VoX eXCrVClat Vac tVa fIsCe VIros!

Tempus condemnationis

QVarta DIes Moestos AprILIs tangIt et angIt

Insontes IVstos erIpe ChrIste VIros

Tempus laetius. Tempus gratiae annuntiatae.

Est VnDena DIes bIsJanJ grata CatenJs

SoLatUr pressos qVa DeVs ILLe potens

Tempus Liberationis obtentae

LVX fVerat LVnae rVtILans UnDena seCUnDae

VInCtVs, qVa VICtor soLVItVr ILLe Joseps.

Venerando Clarissimo et Doctissimo Viro D. J. Jac. Lavatero Philosopho ac Theologo sagacissimo, solertissimo et p. t. in Illustr. Collegio Tigurino Metaphysicae et Logicae Professore publico meritissimo vigilantissimo et pro hac vice hospiti suo munificentissimo humanissimo hoc in benevolentiae signum et perpetuae memoriae tesseram adjecit Nicolaus Leporinus Ungar. Pastor olim Ecclesiae Poltariensis et Venerabilis Contubernii Neogradiensis Notarius ordinarius et nunc Deo O. M. ita agente Exul pro Christo et conscientia die 16. Julii A. 1676. Tiguri Helvetorum. Symbolum: Nomen laudabo Patris.

25. Bugány Miklós. Ad Hebraeos 4. 15. 16. Non habemus Pontificem qui non possit affici sensu infirmitatum nostrarum, sed tentatum in omnibus similiter absque tamen peccato. Accedamus igitur cum fiducia ad Thronum gratiae ut consequamur misericordiam, et gratiam inveniamus ad opportunum auxilium. In debitaе observantiae, amoris, honoris memoriaeque perpetuae signum, necnon in testimonium animi in Domino submisce addicti et parati, paucula haec laetante pectore inscripsit Viro perquam Clarissimo, Doctissimo celeberrimo Domino Johanni Lavatero, Philosopho illustris Collegii Carolini Tiguriensis acutissimo Patrono, Fantoni et Maecenati suo benignissimo Nicolaus Bugany Hungarus. Pastor quondam Gömöriensium (in Comitatu Gömöriensi existentium) indignus, Anno 1674. die 3. Martii ad comparendum Posonii pro 5 Martii citatus, post latam sententiam (quae incidit in 7. April) Posonii praesentatus 19. Maii cum 20. aliis August. Confess. Fratribus in Fortalitium Comaromiense, quod est in inferiori Hungaria, abductus, Junii 1. Carceri tenebroso impactus ibi multifarie (post Apostasiam illorum 17) diversis operibus

una cum Reverendo D. Blasio Szöpöcri et Ref. D. Stephano Sedényi divexatus et exercitatus, sequenti Anno 1675. die 7. Martii Comaromino Leopoldopolim ad reliquos abductus, iisdem 10. ejusdem Mensis adjunctus, 18. cum illis sub noctem illinc eductus, ad Triremes Neapolitanas deductus et 8. Maii Triremi S. Josephi impositus. Anno aetatis suae 50. Anno vero 1676 Die 11. Februarii ex eadem Triremi per Pontificem nostrum maximum, benignissimum, clementissimum Jesum Christum (qui calamitatum nostrar. sensu affectus non sivit nos in iisdem omnes perire) liberatus. Cui sit laus honor et gloria; Romano vero Pontifici aeterna ignominia Amen! Tiguri Anno 1676. die 7. Julii.

26. Steller Tamás. Optima sperentur metuantur pessima. Sed quae.

Sors tulerit, forti pectore quisque ferat.

Iram Domini portabo quia peccavi in eum usque dum contendat contentionem meam, et exerceat jus meum, producens me in lucem, ut fruar justitia ejus. Mich. 7. 9. Humilitatem suam erga Deum, et debitum Observantiae Honorisque Affectum erga Excellentem et Praeclarissimum dominum Joh. Lavaterum Philos. in Collegio Carolino, quod Tiguri est, celeberrimum, Fautorem Evergetemque suum, ut maximum, ita aeternum venerandum, colendum, contestaturus, memoriam sui recommendare, universaeque domui Lavaterianae felicissima quaeque ex intimo cordis apprecari, ut debuit voluit Thomas Steller Hungar. olim Gymnas. Neosol. in Comitatu Soliensi, Conrector immeritus, jam pro Christo ejusque Evangelio Exul; aet. 36. Anno Citatus ad extraordinarium Poseniense judicium Anno 1674. die 2. Febr. comparuit 3. Martii Posenium, 5-dein ejusdam in facie judicii, condemnatus 7. April in carceres conjectus, 29. Maii qua etiam ad Carceres Leopoldopolitanos evectus, ubi 5. Junii ferro vinctus ad faedos educitur labores. 18. demum Mart. Anno 1675. Leopoldipoli sub noctem eductus, ad Triremes Neapolim ducitur quibus 8. Maii impositus Annoque 1676. die 11. Febr. liberatus. Deo et liberatoribus debitas persolvit grates. Tiguri III. Nonas Julii. A. 1676.

Instructio brevis et vera de statu afflictissimo Ecclesiarum Hungaricarum per Ministros Earundem hoc tempore Exules consignata, et ad Generosissimum atque Nobilissimum Virum Anglum, Equitem Auratum Genevae commorantem directa.

Genorosissime atque nobilissime Domine nobis semper colendisime! Cum te Christiano desiderio res Ecclesiarum nostrarum cognoscendi, teneri, per fideles nobis cognovimus, quamvis multa undique obstarent, tamen praetermissis iis omnibus, ad tanti viri notitiam, Compendium earum proprio nostro scripto pervenire volumus. Mul-

tam omnino in Te fiduciam habentes, quod per efficacem et operosam Tuam charitatem, qua Te, vi fidei in Deum minime simulata, abundare palam est: aliquod subsidium et levamen post Deum, rebus patriae et Ecclesiae nostrae nullis non indignis lachrymis inveniemus. Hoc autem in statu fuerunt et sunt res nostrae.

Inde a temporibus felicis Reformationis, Libertas Reformatae Religionis in Hungaria, non solum concessa, sed etiam decretis Regni, mutuo et unanimi consensu Regni statuum, et approbatione Regum antiquorum, Regiisque diplomatibus Austriacorum (quos jam a primo Ferdinando, continua serie Reges suos habuit Hungaria) sancita et stabilita fuit: adeo ut tantum abest, ut Rex per se vel per alios Reformatae Religionis liberum Exercitium impedire et turbari permittere debebat: ut potius antequam fasces Regni susci-peret, Juramento in Comitibus publicis Regni praestito, defendere, obstrictus tenebatur, etiam de praesenti teneretur. His tamen ita sancte praestitis pactis, a potentiori parte nunquam statum est; sed potentior semper contra pacta libere facta, quando non per se et palam, tamen per suos Ministros et initio clam nitebatur. Hinc factum, ut Reformatis honores etsi dignioribus tamen non conferebantur, imo saepius collati eripiebantur. Et Jesuitae contra decreta Regni Regnum intrare, ibidemque ad hunc usque diem, sedes suas cum amplis possessionibus habere permittuntur, approbantur, et ab ipsis Regibus, reclamantibus nequicquam Regnicolis, proteguntur. Reformatis et in comitiis Regni et in aula Regia, de damno et imminutione privilegiorum suorum cum innumerabilium expensarum sumptu lamentantibus, nulla satisfactio facta ad hoc usque tempus, neque est ulla spes satisfactionis, ne Deus dederit in corda Christianorum Regum, Principum et Rerumpublicarum, quid melius sentire, ut scilicet oppressores Hungariae, Antemuralis totius Christianitatis, ab hoc instituto, placidis et legitimis mediis alio divertantur et revocentur. Tempa ad haec et possessiones eorum impune diruta et occupata. Vel saltem hoc seculo, tres pacis conditiones de religionis libertatibus, per Regni status cum suis Regibus in publicis Regni comitiis initae: illae tamen omnes hucusque violatae et annihilatae. Pacis conditiones Principis Stephani Botskai cum Rudolpho Anno 1606 factae, omnes exspirarunt: ita easdem pacis conditiones iterum Princeps Gabriel Bethlenius, ad A. 1618 sua mediatione, per multas difficultates debuit renovare, Reformatisque pacem ab Austriacis impetrare: Sed neque haec pacta diu inviolata manent: quia omnia paulo post sursum deorsumque per Clerum Romanum, gaudentibus interim in sinum, imo et assistentibus Regibus Hungariae, volvuntur: Ipsi Reformati bonis suis exuuntur exilio, carceribus et inter-

necone mulctantur, templa et parochiae ipsis eripiuntur: usquedum Anno demum 1647 Princeps Georgius Rákóczius, indoluit miserum statum Hungariae, et interpositione sui, Reformatis in Regno Hungariae pristinae libertatis restitutionem, cum 90 templis ab ipso Ferdinando III. impetravit. Quid quod neque haec foedera, utpote inferiorum cum superiore, quamvis legitimo et sancto modo inita, diu suum vigorem obtinuerunt: quin tertio vel quarto demum post anno, contra ista pacta itur, et privilegia Reformatis jurata supprimuntur: Libere tandem et aperte ubique emergunt persecutiones. Hinc enim Comes Franciscus Nádasdi in Comitatibus Castriferrei, ferro, flammaque saevit, illinc Comes Paulus Esterhazi, voto a Pontifice Romano, propter filiam fratris sui couterini sibi in matrimonium, et sorore etiam pro uxore concessam, ad persequendos Reformatos obstrictus in Comitatibus Veszpremiensi et Poseniensi ad multorum carceres, mortem, proscriptiones impune grassatur. Testes hujus rei sunt etiam hodie Ecclesia Papensis, Szentziensis, Cheitensis, Czepregiensis etc. Quae quidem posterior, per patrem Pauli Esterhazi ejusdem nominis Nicolaum, plures fideles, tempore sacrorum suorum in Penatralibus templi occisos, ex turrique altissima praecipitatos experta est. Idem faciunt Archiepiscopi in suis ditionibus, praesertim in Insula Challóköz. Hos alii Barones et Nobiles Papistici, in persecutione nihil segniores subsequuntur.

Hactenus quidem nemo adhuc poterat manum suam extendere in Regias liberasque civitates, ut quae solum a Rege in suis immunitatibus dependebant. Verum ad illorum quoque immunitates violandas, qaesitam diu occasionem, inde ab anno 1670. arripiunt. Dum nempe Austriacus miles ubique in toto Regno Turcis non dedito sursum deorsumque grassatur, commode se Archiepiscopi, Episcopi et Jesuitae, illi adjungunt et ipsius assistentia et comitatu ubique templa occupant, Ministros verbi expellunt, in carcerem compingunt; ad Ceremonias suas plebem vi et mulctis compellunt, Militem per certos Nobilium tractus dispescunt, tributa imponunt, indicta causa occidunt (sicut recens est exemplum cujusdam verbi Ministri per sacrificulum Hirco in via prope Jaszoviam decapitati) ut his omnibus fractos ad suam fidem adducant. Horum assistentia Jaurino, Comarino Óvarino, imo ex toto circumjacenti tractu Georgius Szetseni Archiepiscopus Colotsensis, Leopoldus Colonitsius Episcopus Neostadensis Posenio et ejus vicinia, Johannes Pongratz Episcopus Vatzienensis Tyrnavia: alii Patachino, Rivulino, Tocaio, Etsedino, Chremnitio, Brezna, Neozolio, Regiomonto, Eperjesino, imo ex totius Hungariae superioris et inferioris, omnibus urbibus, oppidis et villis, Verbi Dei Ministros ejecerunt, eorum alios morte afficiendo, alios in exilium tristissimum in hunc

usque diem continuandum, abigendo. Eorum assistentia contra Szenitzenses, Turolukenses Pukowienses utriusque sexus inaudita crudelitate saevierunt, et post multos occisos civitatem eorum incenderunt, plerosque ad valvas Templi suspenderunt. Eorum assistentia Minister Reformatus Ecclesiae Ekelinae Johannes Száki, et vidua quondam clarissimi viri Laurentii Surii Ministri Ecclesiae Comariensis per Hoffkirkerum quendam Commendantem Urbis, Comarini A. 1672. Minister vivicomburio, vidua gladio absumuntur. Eorum certe assistentia jam inde ab anno 1670. multa centena hominum Cassoviae et in aliis locis partim palis et sudibus infixi, partim gladio caesa, partim de lignis suspensa, propter Religionem, et patriam libertatem interierunt. Ex horum numero fuit doctrina et scriptis Clarissimus vir Stephanus Czeglédi, Minister Ecclesiae Reformatae Cassoviensis, qui ex Aresti annui molestiis corruptus, moribundus ad causam dicendam Posonium ire cogitur, et antequam eo perveniret, ingravescentibus morbis non sine veneni suspicione contractis, in agro Tyrnaviensi moritur. Ex eorum numero fuit Ambrosius Ketzer, qui simili cum priori fato decedere coactus. Ex eorum numero fuit strenuus et bellicis virtutibus insignis Caspar Szuhai, Cassoviae veneno sublatus. Ex eorum numero fuit verus patriae libertatis defensor Johannes Ötwös Sendrowiae impalatus. Ex his erat Franciscus Bonis Posonii decollatus. Ex horum numero sunt primae et antiquae nobilitatis viri Andreas Szekely, Ladislaus Faji, Georgius Csernel, Stephanus Nikhazi, Martinus Bentsik, quorum secundus ad Hungariae Arrestum, reliqui quatuor Bohemiae perpetuos carceres damnati. Ex horum numero fuit Illustrissimus Dominus et Comes Stephanus Botskai, antiquorum Hungariae vindicum nobilissima propago, qui in exilio tristissimo Claudiopoli mortuus est. Et quis vel nuda nomina comprehendere possit? Restabant adhuc ex hoc furore aliquot Ecclesiae in confiniis, Turcarum incursionibus oppositis, et aliae multae in dedititiis locis, ad quas Regiorum militum comitatu, neque semper licebat, neque integrum erat persecutoribus penetrare. Quamobrem ad astum confugiunt, et ad juris praetextum animos adjiciunt, et si eventus respondeat praeconceptis votis, omnia priora sua facta et impune hactenus perpetratas violentias tecturi et excusaturi, si quando illis apud Christianos Reges et principes, de insigni suo latrocinio respondendum foret. A. ergo 1673. pro 25. octobris, citant certos Ecclesiarum Ministros, omnes Lutheranos, excepto uno. Qui etiam comparentes in infra statim specificandis punctis accusati, sed nulli, vel in minimo eorum convicti, minis, vexationibus, et promissis Judicum suorum (iidem etiam nostri, omnes Romanae fidei Ecclesiastici et seculares) eo adacti, ut ad subscriptionem Reversionalium,

pendente adhuc lite, alii in exilium voluntarium, alii in abdicationem officii Ecclesiastici, unus vero in turpem Apostasiam consentirent, et sic se contra Deum, propriam conscientiam, pietatem patriae debitam, fidelitatem Ecclesiis Dei juratam, decusque gentis et proprii nominis, nunquam expiando scelere, obstringerent. Dum ita in his jam propositum suum consecuti fuissent, hoc successu invitantur ad ulteriorem et finalem (si Deus et fata sinant) Ecclesiae Reformatae oppressionem: faciunt iterum novam evocationem omnium Ministrorum Ecclesiae, quos possunt habere ex toto fere Regno, et eos A. 1674 pro 5 Mensis Martii mandato Archiepiscopi Strigoniensis Georgii Schelepcheni, ad tunc Locumtenentis Regii, defuncto ordinario Regni Palatino, ad instantiam Fisci Regii Nicolai Mailath, Posonium evocant. Comparent fere ducenti (quorum 52 Reformati, caeteri Lutherani erant) reliqui nempe ut dedititiis Turcae locis existentes, ad iussa judicia prohibebantur venire. Comparentes tandem omnes in his praecipue punctis accusantur, sed nullis omnino testibus vel testimoniis, vel in persona vel in communi, convicti. (1) Quod pridem convictis judicialiter (intellige Francisco Nadasdio, Petro Zrinio, Francisco Frangepano omnibus Romanae fidei addictis, et Reformatorum vel saltem nomen, cane pejus et angve, odio persequentibus) rebellibus adhaesissent (2) Quod etiam modernis malecontentis, (ita vocant eos, qui ab Austriacis oppressam politicam et Ecclesiasticam suam libertatem, omnium Christianorum destituti auxilio propugnant:) congratularentur, eosque consilio, ope commeatu, vectura juvarent (3) Quod contra Papistas ex cathedra, pro publicis concionibus declamitassent, eos Idololatrias, Apostatas, canes pappisticos appellando Sanctorum imagines confringendo, Hostiam consecratam e ciborio effundendo, pedibusque conculcando, synodos celebrando ectr. Haec praedicta puncta cum comparentes et in iudicium attracti postularent, idoneis testibus edoceri, de industria protrahuntur processus iudiciorum, et ut nolint inire iudicium cum suo Domino, per ipsum Archiepiscopum aequae ac alios ejus iudicii assessores indesinenter monentur. Dicebant enim hanc unicam esse viam, qua quis sententiam mortis sibi imminentem, post sententiam latam foedissimos carceres et transportationem in Triremes Hispanicas evitare possit, si facta sui humiliatione, coram excelsa ista sede iudiciaria, se ipsum reum agnosceret, et gratiam rogaret capiti suo, et Reversionales literas ipsi porrigendas propria manu subscriberet et subscriptas sigillo suo confirmaret. Reversalium autem tenon hic erat. (1) Quod siqui volunt in regno permanere debent totum officium et munus suum Ecclesiasticum, in totum abdicere, ita ut nullam ejus partem vel publice vel privatim, vel clam vel pa-

jam demum velint exercere, sed in Regno instar Privati alicujus vivere (2) Quod si qui nolunt Ministerium suum abdicare, ipsi etiam debent subscribere se velle in voluntarium exilium sua sponte abire, intra terminum quindenae Regno excedere, non tamen vel haereditarias Regis provincias, vel imperiales, multo minus hostiles adire nec unquam redire nisi Regis gratia accedat. Et horum utrumque propterea quis facere debebat, quasi reus esset supra specificatae Accusationis intentatae, neque hactenus contra quemquam Ministrorum Hungaricarum Ecclesiarum edoctae nec demum edocendae (3) Quod si priora ista puncta non ardeant, amplectantur Romanam fidem, et e vestigio ab omni onere accusationis, imminenti mortiferae sententiae, carcerum subsequentium, transportationum in Triremes liberabuntur, non solum id sed etiam pecunia, amplioribus functionibus demum illis prospiceretur. Et huc solum collimabant priora ista duo, tendiculae et laquei erant huc deducentes, ut ministri primum in Apostasiam ruerent, et pellaciis eorum auditores omnes confunderentur, scandalo dato percellerentur, Ecclesiae subverterentur. In judicium attracti, videntes hic unice patriam libertatem, religionem, et omnium Ecclesiarum salutem (ni fata obsistant) in discrimen vocari, et hoc moliri, ut quam hactenus per violentiam Adversarii, non poterant extorquere libertatem, illam ipsi abjiciant, gregem Christi faucibus illorum diripiendum et absorbendum miserabiliter propinent, suasque Ecclesias illis propria manu reserent. Obtentis nempe Reversionalibus habebant, quo suos sacrificulos depulsis legitimis Ministris, obtrudant Ecclesiis, et Regnum Hungariae hactenus liberum, haereditarium faciant Austriacis. Eo nempe potissimum hi lupi rapaces in gregem Domini, immissi sunt, ut plerosque Regni Hungariae magnates, nobiles, sine ulla causa in custodiam conjectos, per annum et duos sine ulla recognitione causae detentos, vexatos, exhaustos, cum Ecclesiarum Ministris deducant, ad recognitionem intentatae solum, sed non in cujusquam caput vel personam edoctae infidelis complicitatis, proprii oris fassione, per certas Reversionales propria manu subscribendas et sigillo proprio confirmandas. Exinde nempe jam occasionem sibi oblatam arbitrabantur, Hungaris et Politicam et Ecclesiasticam libertatem eripiendi, Regnum liberum tanquam in infidelitate armis domitum, haereditarium Austriacis transcribendi, cum pleraque membra Hungariae (si Diis placet) in infidelitate per suos Reversionales deprehensa esse constaret. Haec ergo praedicta et alia, ex damnatis illis Reversionalibus secutura mala, animo volentes: simulque freti causae bonitate, sua innocentia, et invitati multorum fidelium votis, precibus et monitis in hoc nobile certamen, non acceptant illa proposita puncta reversionalium, sed eventum hujus Tragediae praestolantur.

Pergit tandem procurator regius in clamosa et ad terrorem composita accusatione. Adducit pleraque consarcinata testimonia, quorum nullum omnino personarum in iudicium attractarum, vel minimum feriebant: quamvis magna diligentia in plerisque comitatibus id egissent, ut quoscunque possent testes malae fidei subornarent. Praecipuum robur testimonii erat, in mortui cujusdam Stephani Witnyedii Lutherani ad amicos quosdam datis literis, quae erant occultis characteribus scriptae: quas tunc dicebant repertas, inter quorundam Anonymorum nobilium supellectilia, nunc vero ajunt ministerio cujusdam adolescentis magna summa pecuniae conducti, ex Transilvania arcessitas. In his literis, ut post multorum expositiones colligi potuit, hoc scribebatur. Quod Witnyedius gratulatur amico suo, de quorundam Ecclesiarum per ministros ad insurrectionem facta dispositione, adeo ut sub specie boni publici et libertatis, ita sunt jam animati, ut parati essent insurgere. Ad has supposititias literas, ut etiam ad omnes eorum criminationes, cum ita reponeretur a partis in causam attractae procuratoribus, ut clamorus Regius procurator, quamvis ab ipso Archiepiscopo Colonitsio, Palfio Thoma, Judicibus ad tunc pro tribunali sedentibus, submissis, peculiari chartae, in omnium presentia inscriptis argumentis juvaretur, non haberet tamen quid reponeret: Saepius urgetur, ut accusationes allegatae, cum determinatione personae, loci et temporis fiant: non enim potest iudex ad Individua vaga sententiam pronunciare. Nihil proficitur. Quin et cum Procuratores, nomine eorum, qui in Iudicium erant vocati, dari efflagitarentur, subjicitur ab Archiepiscopo, delegato iudice, post invite indultum procuratorem: Etiam si, inquit, centum Procuratores, non certe obtinebitis, quo minus aggravemini, et causa cedatis. Tam erat perspicax, ut jam ante ullas Allegationes animo metiebatur, quid futurum sit. Factum etiam coram Tribunali, cum Ministrorum Procuratores expresse ostenderent, omnem Rebellionem, et signanter a defuncto 1664 Archiepiscopo, Georgio Lippai, esse ortam et inchoatam: haec defensio per notarium istius sedis Johannem Lapsantski, ad mandatum Archiepiscopi Georgii Selepcheni deletur. Procuratores Ministrorum conqueruntur et dicunt. Quid ergo prosunt et prodesse possunt Procuratores suis Clientibus dati, si eorum defensiones delentur? Aliud non restat, nisi ut sententia quam continuo minantur, pronuncietur, non opus est, ut sub aliqua larva iudicii innocentes opprimantur. Ad haec cum pudore inquit Archiepiscopus: Debet inquam forma Iudicii servari, non tamen quod deletum est, permittit scribi. Legitima juris via non procedebatur, sed ad nauseam et propudium usque obtruduntur Reversionales: Nihil pendente lite impetrantes, post protestationes et tentationes varias A. 1674 April die

4 contra eos, qui Deo, propria et Judicium conscientia, omnibus Regnicolis attestantibus, innocentes nec ullius perduellionis convicti erant, procedunt, post multas inter se altercationes sententiam ferre: itaque eo solum ad tunc nomine, ut Ministri perterriti mortis sententia, forsitan catervatim ad Reversionales subscribendas accurrent. Protestatio erat ipsius Archiepiscopi eodem die: Ego, inquit, coram Deo et mundo excusatus ero, non sum causa perditionis vestrae, sed vos ipsi estis causa omnis mali imminentis. Cum toties ablatam meam paternam gratiam, non vultis recipere. Intellige hanc gratiam in obtrudendis Reversionalibus literis. Sed contestatus est paternam gratiam, contra sex Ministros Reformatos, quos in Castellum suum Eberhardiense deportari curavit, quod non veritus senex jam praeter propter octogenarius, malleis et securibus contundere, cum ad vota ipsius non descenderent, eos ita attrivit, ut nonnullorum varia membra luxata et inutilia reddiderit propria sua manu, signanter autem Reverendi cujusdam viri Stephani Némethi, manum dextram plane inutilem reddidit. Etiam nunc contestatur contra duos Ministros noviter in captivitatem istius pertractos, cum eos in nudis solum pedibus portare possibilibus Turcicis adeo strictis compedibus illigatos et vinctos teneat. Tentatio etiam haec antequam sententia pronunciaretur, accedebat Denunciatur per Judices qui volunt ad permansionem subscribere, ad dextram partem praetorii qui ad exilium ad sinistram; qui vero neutrum vellent, ad posteriorem partem ejusdem recedant, ex tempore omnes, ad posteriorem partem praetorii abeunt. Coguntur tandem, si boni viri volunt videri, et famae suae custodes, vel invitissime sententiam mortis et amissionis bonorum, contra omnes Ministros indiscriminatim ferre. Post sententiam latam ad hospita priora, ut ante hac, nemine custodiente, redeunt Ministri, et passim incivitate Poseniensi, sub laxissimo Arresto deambulant. Saepius et per ipsum Archiepiscopum, et per alios monentur, ut subscribant, sententiam mortis nemine rogante, per quoddam mandatum Regis tollunt, modo Reversionales subscribantur. Aliquando severius admonebantur ab Archiepiscopis, ut subscriberent. Addebat hoc egregium dictum: Non percipitis, quod instar lupi alicujus incidistis in foveam; unde vix quidem exhibitis Non impetrat quidquam, sed demum 29 et 30 Mensis Maji omnes vocantur ad domum Archiepiscopalem, et ibidem ad interius cubiculum Archiepiscopi, ipso Archiepiscopo coram decumbente, per Colonitsium Episcopum Neostadiensem in Austria, et Camerae Hungariae Praesidem et quendam generalem Comariensem, Hoffkirkerum, insigni audacia et crudelitate in Reformatos (ut supra notavimus) furem: introducti in singillatim examinantur, vexantur,

Anvellent subscribere, aut non? Post multas vexationes, vel in Exilium vel in Permansionem subscribentes (non tamen ullus Reformatorum tunc subscripsit), libere dimittuntur: Non subscribentes in carcerem rapiuntur et Posonio in varia fortalitia, Comariense, Leopoldinum, Berentsinum Eberhardinum, Sarvárinum Kapuwárinum, fame, siti, nuditate, squalore carcerum, laboribus aestate et hyeme inter gelua et nives, sub dio plusquam servilibus et sordidis, calumniis, verberibus plusquam Scythica coactione ad Ceremonias et Idolomanias papisticas, alii usque ad 18. diem Martii, alii vero ad 1. Julii A. 1675. excrucianti et mortificandi transportantur. In his miseriis constitutis etiam obtruduntur Reversionales non tantum per infimos, sed etiam per ipsum Colonitsium: qui pridem emortuas jam Leopoldini circa festum nativitatis resuscitavit. Non acceptantur: cum multis minis illinc discedit Post ejusdem discessum A. 1675. mensis Martii 18. Leopoldino et Berentsino, Comarino, alii ad scam vesperam, alii ad intempestam noctem peditum et equitum stipati caterva, Sotviennam Austriae deportantur, numero 41 viri; Sotwienna praesidio Germanicae militiae, sub ductu generalis Starenberg, contra Messinenses in succursum Regis Hispaniae properantis cincti, pedestri et navali itinere, captivorum expensis quoad naves procurati, turcieis compedibus vineti, inter famem, sitim, crudelia convicia, verbera, nuditatem, exspoliationes faedas, coactionem itineris, amplius quam Scythica et barbarica crudelitate usque Neapolim abiguntur, et ibidem ad Triremes Hispanicas Mensis Maii 8. per singula capita 50 ducatis divenduntur. Divenditi omnibus iis miseriis, imo certe majoribus propter Jesuitarum et aliorum vexationes, qui nec ibidem quieti erant, subji-ciuntur, quibus per omnia Aethiopes, Mauri, Turcae jure belli et reliqui propter sua facinora convicti, etiamque judicialiter condemnati captivi subjecti. In hac deportatione prope Aversam et Capracottam, duo senes, plusquam septuagenarii, verberibus et fame consumpti moriuntur: Neapoli quinque, quorum duo Reformati; apud. Syracusas in navigatione duo: In theatino carcere unus, Reverendus vir Michael Miskoltzi Ecclesiae Reformatae Filekiensis Pastor, vir omnino ingenio et eruditione clarus, pietate fervidus, facundia rarus, canitie verendus, Athleta Christi imperterritus, gloriosus Martyr, propter pedes, ex attritu compedum, ad Gangrenam et abscissionem vulneratos, cum tribus ibidem fratribus Reformatis, fame, siti et verberibus consumptis moritur A. 1675. 19. Maii. Omnes hi propter Dominum pie in Domino excedunt, et potio-rem libertatem capessunt. Non longe ab Acer-nia tres Lutherani effugerunt, Superstites vero numero 26 viri, Gloriosissimo Heroi Michaeli Adriano Ruiter, per Vice Regem Neapolita-

num Marchesium de los Welez in portum Neapolitanum ingressuro, dono afferuntur A. 1676. Febr. II. die. Ex his etiam unus Curiae Rhaetorum mortuus. Fuerunt alii etiam viginti fratres Kapuwárino et Sarwárino Julii 1. die A. 1675. sub ductu Henrici Henric Sohn, Regiminis Porciani vigiliarum praefecti educti, cum iis non poterant penetrare in Italiam, sed detinebantur in carcere quodam Buccarino, tam miserabiliter, ut pedes cippis, colla annulis et brachia manicis ferreis, illigati, per 80 dies lucem non viderent, intra 15. dies nihil comederent, fauces et gingiva ex inedia et falsis humoribus, cum ipsis etiam ossibus maxillaribus computrescerent, ita ut uni eorundem Stephano Ladmoci nominato, maxilla cum quatuor dentibus molaribus exciderit, aliis vero dentes, ipsis non sentientibus cum sputo et aqua continuo ex faucibus eorum profluente, exciderint. Harum miseriarum onere quatuor fratres pii Reformati decedere coacii sunt. Septem vero Reformati A. 1676. 4. Maii per mandatum quoddam Caesarum liberati. Dolendum tamen, sed fatendum quod res est. In hoc ferali et cruento certamine etiam quinque Reformati succubuerunt, primum subscribentes in abdicationem officii, demum in Apostasiam ruerunt. Sed tamen Dei gratia jam duobus publice resipiscentibus, alii tres etiam cogitant redire. Duo in Patria carceribus, tres vero in carcere Buccarino, jam jam instante termino liberationis fidei naufragium fecerunt. Deus illis ignoscat. Liberati adhuc in vivis sumus triginta. 24 Reformati, 6 Lutherani. Eberhardino etiam sunt liberati 5. Fratres Reformati, Leopoldino etiam solutus quidam Venerandus Senex Reformatus. Neapoli et Buccarino ita ut dictum est liberati, quamvis non vi mandati Regis essent Neapolitani vindicati in libertatem, ut qui ante exhibitum illud mandatum quinque jam septimanis in libertate stabant; tamen ut ea etiam quae non sunt sui juris, Austriaci sibi venditent, de eorundem etiam liberatione jam facta mandatum, cum Bucariensium liberatione fienda exhibent hoc solum nomine, ut ibidem in mandato expressis duabus conditionibus. De non vindicando et redeundo in Hungariam, etiam eos, qui per gloriosissimum D. Ruyterum essent libertatem consequuti, obstringerent. Et sic Neapolitani, cum liberatis Buccarino, Patriam adire prohibentur: cum plerique in Hungaria hujus ejusdem causae fidelissimi propugnatores, post liberationem suam prioribus Ecclesiasticis muneribus funguntur. Ex his ergo vel maxime, praesentem Hungaricarum Reformatarum Ecclesiarum olim florentium (ut quarum Ministri, praeter Lutheranorum aliquanto pauciores plus quam 2000 etiam nostra memoria numerabantur) nunc afflictarum, Ministris ordinariis destitutarum, statum percipere poteris Vir Eximie et Nobilissime. Luget certe ita orbata

Ecclesiarum Hungaricarum Sion, Ottommanico, plus tamen simul Austriaco jugo pressa. Lachrymabunda intuitu filiorum suorum exilia diuturna, carceres faedissimos, mortem, rogos, suspendia. Horret sacra sua repurgata, Idololatrigo et superstitioso cultui reserare, vim patitur, expectat Christianorum Regum et principum auxilia, ad ea tamen debito modo requirenda, duplici jugo implicata impeditur Quamobrem te, vir Eximie, praefatarum olim Ecclesiarum legitimi Ministri, paulo ante per varias mundi partes distracti Captivi, de praesenti vero Exules miserrimi, pro salute Ecclesiarum Hungaricarum per miserationes etiam divinas, quanta fieri potest humilitate et submissione oramus, imo obtestamur patiaris tibi curae cordique esse hanc causam Dei, et quidquid Autoritate tua movere, consilio in re tanti momenti providere potes, huc referre digneris: ut Ecclesiis Hungaricis antiqua libertas ex integro restituatur. Exulibus vero post fidem et bonam conscientiam dispersis patria reddatur. Non dubitamus quin serenissimus Rex Magnae Britanniae perpetuus fidei Defensor, sua efficacissima apud Regem Hungariae, propter faedus arctissimum nuper felicissime initum multum sit in hoc negotio promoturus. Atque ut feliciori successu totum hoc negotium perfici queat, huc omnium sensus etiam Patriae nostrae afflictorum et causam Dei promovere cupientium recurrunt. Quatenus per Christianorum regum, principum et rerum publicarum mediationem, intuitu gloriae Dei perficeretur hoc, ut de libertatibus Regni Hungariae Ecclesiasticis aequae ac politicis ut ex integro restituendis, ita demum inviolabiliter conservandis, in pacificatione Neomagensi propediem felicibus Auspiciis fienda, consilia conferrentur et quaedam decreta conderentur. Ne quum deinceps pro salute Hungariae Christianis Regibus, Principibus et Rebuspublicis agendum apud Imperatorem foret, hactenus Austriae in legatos Regum et Principum jactare solito illo scommate Quae vobis est disponendi facultas in Hungaria? occasio omnis cum felici effectu agendi praecideretur. De reliquo te, vir Eximie, diu valere, bene et feliciter florere in bonum Domus Jehovae cupiunt et vovent. Vestrae Eximiae Dominationis subjectissimi Clientes et fratres in Christo Jesu Ministri Hungaricarum Ecclesiarum Exules Tig. Helvet. 1676. Die 17. Augusti novo style.

Copia Literarum Illustris Praep. Ord. Foed. Belgii apud S. Caes. Maj. Praetoris ad Praep. Ordines Vienna missarum de Praedicatorum Hungarorum Causa.

Wien vom 27. Octobris 1675. Wol Edel Gnadige Herren. den 24. diszes habe ich dem Hr. Hoff-Cantzler überliferet mein Deduction (oder auf 3 führliche Bericht) betreffend die Predikanten in Hungarn

mit Bitt selbige Zulassen und Seiner Keis. Majest. hernach zu behändigen. Sein Excellenz hat mir dasz laszen verprechen, dasz überlieferten aber nit. Ich halte dafür, dasz er Selbige zu vor habe wollen lassen ehe er Sy zu überliefern hat wollen über sich nommen, worin ich ihnen nit unrecht geben kann. Ich habe ihm zugleich auch zu wüsen gethan, dasz ich von Ihr Hochmög. einen Brief an Seine Kaysz. Maj. By Handen hatte, wegen der Predicanten in Hungarn, jedoch ware deszzen Datum etwas alt, die weil ich Selbigen zu überlifern so lang aufgeschoben, Bisz ich wegen der Unschuld oder Schuld gedachter Predicanten rechte Bericht und grund hatte eingenommen, nach laut gehabter ordre von Ihren Hochmögenden alsz deren intention nit war, noch auch disz mahl ist, für die Schuldigen an der rebellion zu intercedieren, sondern nur für die Unschuldigen. Dise information oder Bericht erinnerung hab ich hochnothwendig erachtet um der Intercession Ihrer Hochmög. nit allein gute krafft und wüirkung zu machen, sondern auch der Böszwilligen alle mittel anlasz zu benommen. Die Intercession Ihrer Hochmög. sowoll als aller anderen Könige Chur und Fürsten zu illudieren und krafftlosz zu machen, in demm mit vorgeben. Dasz die Hungarn Rebellen wären einen jeden darmit ubspiszen; Gestalten Sie dem Hrn Ambassadorsn Oxenstiern und alle andern Dänische, Brandenburgische, Lünebürgische etc. Staatsbediente wüirklich darmit abgespiessen haben. Der halben die weil die Jenige Staatsbediente, welche noch habender ordre von Ihr Hochmög. benebenst derselben Bescheideinheit und modestiam bekannt machte, um Sie hierdurch zu betrogen, dasz Sie die Beschuldigung der Predicanten grundteigentlich untersuchten und die wider Sie eingelieferte Verweise mit einem ungarthegischen urtheil erforschten: die wieder Sie gebrauchtem modum procedendi oder manier zu verfahren, auch die Ablehnung der Predicanten ihrer Beschuldigungen und anzüg vor Ihre unschuld woll in acht nemmen und überträgen wolten. Sich alsobald und gleich als mit Bester Versicherung derselben Antwort bedienten, dasz besagte Predicanten Rebellen wären, unangesehen weder einer noch der andere den process wider die Hungarn weder gesehen noch gelesen hatte, gestalten Sie den hernach Selbst genugsam sich dessen haben vernommen lassen. Als habe ich mich, um meinem gewissen und der Pflicht vor Gott, Euch Hochmög. meinen Glaubensgenossen und allen guten Christen ein gnügen zu thun verpflichtet befunden da die Hand aus Werk zuschlagen und die Schuld oder Unschuld der mehrgemeldeten Predicanten zu examiniren; unerachtet mir diesz anfangs ausz verschiedenen ursachen und Betrachtungen sehr schwer vorkamm und gleichsamm unter der Hand unmöglich schien. Jedoch,

sei Gott gelobt, dasz er mir die Gnad gegeben, dasz ich das Werk (welches ich hoffe Er durch einen glücklichen ausztrag und erlösung der armen unterdruckten, Verfolgten und Beträngten Brüsten segnen werde) solcher gestalt geführt habe, dasz ich der getrostten Hoffnung bin, die unschuld der aufrichtigen Sonnenklar am Tag gebracht und die Wahrheit so in der ungerechtigkeit aufgehalten ward, ganz nachend und blosz sige entdeckt worden; deszwegen ich dem Werk nit unbillich den Titul gegeben haben. *Veritas et Innocentia nuda et conspicua.*

Die darin ausgeführten Puncten und Hauptstude sind vornamlich vier:

Ersilich *Amicam D. D. Ordd. Foed Belgii Intercessionem pro Innocentibus Hungaricis Praedicantibus nihil Regii derogare Juris.* Um alszo vorzubauten und umzustoszen die Betriegliche praetext und einwürf einiger, die da sagen, dasz diese Intercession ein unleidlicher eintrag wäre vom Frembden in die Eigengeschafft Sein. Keisz. Maj. um dadurch nit allein Ihrer Hochmögenden, sonder auch alle andern Intercessionen verlaszt zu machen.

Zum andern: *Persecutionem Religionis omnem praecipue in Hungaria terris hereditariis, totisque orbi Christiano ac socialibus armis omnino damnosam periculosam, homine Christiano semper indignam atque saluti aeternae noxiam etc.*

Von hiemit entgegen zu gehen dem Jenigen, welches die Röm. Geistlichkeit allermeist Gemeindlich in dem Buszen führt, und dadurch Sie alle Könige und Potentaten, welche von ihnen eingenommen sind, und unserm schein alsz Seelsorgern dependieren, verführen und ellendiglich in Gefahr der ewigen Straaff und Verdammnisz stürzten; benanntlich dasz die Evangelische Ketzern seigind und dasz man Gott mit Ausränkung dieszer Ketzern mit Für und Schwert ein angenehm opfer schön; und dadurch By Gott einen Sitzplatz in dem Himmel verdiene, um also auch zu verhindern, dasz Sich S. Keisz. Maj. alsz die vor Ihre elgne Seligkeit sorgefählig und bekümmert ist, so will man äusserlich urtheilen kann, sich durch einen falschen schein nit lassen betriegen oder verführen, und Sich alszo nit muthwillig in augenscheinliche gefahr der ewigen Verdammnisz, welche an allen Verfolgungen resthanget und vornemlich derjenigen Leuchten, die nichts anderes trachten, als dasz Sy nur rechtschaffene Christen möchten sein und bleiben nach der gesunden Lehr desz Evangeliums, welche unsz in den H. Schrifften der Evangelisten und Apostlen nachgelassen worden.

Dann so lang dises in dem gemüt des Keisers engetruckt blei-

bet, dasz Er durch das Verfolgen der Evangelischen mit für und schwert den Himmel verdienen könne, habe ich für vergeblich geachtet, einige gute wirkung von Ihrer Hochmög. intercession zu verhoffen: und leiden ich vermeint meiner Pflich oblige, solche vorurtheil ausz des Keiszers gemüht wegzunehmen, durch klaren Beweis diszes Besagten zweyten hundertten in Hoffnung, dasz etwa nach einige fromme Seelen under der Römischen Geistlichkeit möchten gefunden werden, welche Demonstration eintweder gänzlich oder doch zum Theil, als dasz nicht verfolgen in allen fählen das sicherste für desz Keiszers Seeligkeit seyge, sollen beistimmen und Selbige secundieren: Varnemlich dasz Ihn Gott durch Seine unendliche Weisheit und Allmacht, durch welche Er alles regieret und leitet zum Besten seiner gläubigen, unter desz unterstehen und trachten der unmögenden und Schwachen mit einem guten ausztrag segnet und krönet, auf dasz die Ehr sein seyge, welche ihm allein gebührt und bleiben wird in die ewigkeit, reichlich segnen werden.

Zum dritten Psoniensis Judicii processum non Rebellionis, sed Religionis Evangelicae, non rebellium sed praedicantium miram Persecutionem esse atque sub et obreptionibus optimum falli principem. Um sie durch wegzunehmen die Vorurtheil, mit welcher der Keiszers dergestalten ist eingenommen worden, dasz Selbige wie leicht zu glauben, schwerlich wurde können weggenommen werden, es seyge dann, dasz man unterstunde seiner Keisz. Maj. nakond und klar nachzuweisen, Von Rebellionem sed Religionem Psoniensi in Hungaria peti Judicio, und dasz auff dieselbe Hoffnung wie der Zweyte punchen angerühret ist.

Zum Vierdten: Non convichos, verum omnino innocentes esse Praedicantes Evangelicos in Hungaria, quotquot A. 1674. ad purgandam tuendamque innocentiam, citationi parendo ad Psoniense comparuere Judicium: ac proinde iniquissime ad Reversalium subscriptionem urgeri praedicantes. Um hierdurch die für nemste Vorurtheil hinwegzunehmen, mit welcher das gemüt seiner Keisz. Maj. eingenommen, belägert wird; ob worum die Hungarischen Predicanten schuldig an der groszen missethat der widerstarrigkeit und groszen Verrätherei wider die königlich Hoch achtbarkeit, welches die Böszwilligen und ungemigten. Zu einem mittel diente, alle Intercessionen Bisz dahin nichtig und krafftlosz zu machen: die weil ein jeder die Bescheidenheit gebraucht klärlich darzuthun, dasz Sy nit für die schuldigen an Hoher Verrätherei oder Rebellion, sondern für die unschuldigen intercediren. Wie auch um den Gegenwurff, welcher gethan wird auf die antwort, dasz es nit genug seyge jemand der re-

bellion anzuklagen, sondern dasz man den Beschuldigten Beklagten rechtlich müszte überzeugen aus dem weg zu räumen; darin bestehend, dasz alle Predicanten diszer miszthat überzeugt waren. Ich hab in gemäldter Deduction oder Auszfürlichem Bericht vornemlich die Christenliche Sitligkeit und Bescheidenheit voraus gegen Seiner Keisz. Maj. und dann auch gegen deren Hohen Minis- tris solcher gestalten in acht genommen, dasz ich nit meine, dasz jemand sich hierin einiges Excesses Billiche, beklagen könne. Dann ob ich gleich einigen Dreybaren, und Vornemsten Urhebern diszer Verfolgung in Hungarn nit verschönet habe, so hat doch die wahr- heit solches von mir erfordert, auf dasz disze bekannt werden möch- ten und die Schuld nit den Sanftmühtigen gegeben wurde: wiewohl ich meines Theils nit Zweifle, dann dasz die Politischen mit denen Christlichen Treibern under einem deckmantel verborgen seigen, und holfen einanderen die Händ waschen. Jene eine absolute Herr- schaft under Vernichtung der Hungarischen Vorrächten, alsz Hinter- pfähle an ihrem Vorhaben in Ungarn einzuführen. Disze um ihre Geistliche macht durch das gantzē königreich über alle Seelen und Persohnen auszubreiten, zu erfälligung ihres geistes und christlichen Regiersucht. Alszo dasz, was gegenwärtig in Hungarn getrieben wird, und dasz jenige, so eine Zeit herr geschah, nichts anderes ist, alsz ein Procedur, welche ex retro actis herfürgenommen worden. So dasz villeicht einer nit weit von der wahrheit verfehlen würde, wel- cher ins gemein wollte statuiren, Hungaros Rebelles non fuisse, sed factos ed vel expugnata quorundam tandem patientia vel falsa rebel- lionis imputatione. Zumalen disze meine aussag ihr Patrocinium fin- det nit allein Bey vilen frommen Romischgesinnten, sowohl in Hun- garn alsz in andern Erblanden, gleich wie ich Brineberst noch mehr andern dessen ein mitzeug bin, dasz wir Sie oftmahlen und rund he- raus haben hören bekomm, insonderheit By dem Paulo Piasecio Epis- copo Praemissiensi in Polonia, in seiner Chronik gestorum in Europa ad Annum 1604. allwo er disze Beszwürdige wort hat über die Ur- sachen, warum die Hungarn zur selben Zeit vom Keiszer abgefallen. Hungariae quoque Regni erga Caesarem fides exinde nutare caepit eo facilius, quod jam a multo tempore omnes illos populos commovis- sent acerbiores injuriae, quibus sub ipsius Imperio perpetuo exagita- bantur; omnes enim meliores praefecturos et dignitates aequae mili- tares ac togatas Caesar non Indigenis Hungaris, uti ex vi juris jurandi sui tenebatur, sed externis Germanis conferebat. Nobiliores cum dote ampliore Virgines nonnisi ex voluntate Caesaris nubere poterant, fa- vore Caesaris in is maritandis ad Germanos semper inclinante si ali-

quis splendidiora patrimoniae possidebat, levi objecto infidelitatis indicio, bonis suis multabatur et eadem bona non Hungaris aliis fidelioribus, sed Germanis tradebantur, ut in brevi titulis dotalibus et fisci nomine Germani, Ungaris Veteribus pulsis Colonis, opimiora quoque in tota Hungaria praedia possiderent, et Ungari Magistratibus et omni Regiminis potestate ex authorati quasi in peregrino solo peregrinis Dominis parere cogerentur. Tributa quoque non consensu provinciarum, sed prout Caesarianis Dominantibus libuissent, imponebantur, et miles Garmanus odio in eum Gentem inato, magis quam Turca saeviebat, communi autem hujusmodi causae propriam dissidentes in Religione adjunxerant eam occasionem rebus in novandis et asserendis libertatibus suis opportunam fore arbitrati et maxime commoti comitiorum anno superiore Posonii celebratorum decreto, quo omnis in illo Regno Haereticarum sectarum usus prohibebatur et sectarum hujusmodi assedis poena exilii erat interminata, contra illud obtestationem interpositam facto Galsati conventu iterarunt postquam Comes Belgiorosa vice Georgii Bassae Praefectus Caesarius Caesariae templum omnia ipsis ademerat et exercitium quodvis etiam privatum suae sectae cuique prohibuerat: Ac cum talibus querelis Ungari justa remedia in aula Imperatoris saepius quaesiissent, a Ministris illius Aulae omnibus Germanis, vel Germanis conjunctionibus rejecti et ad Imperatorum nunquam admissi, nonnisi tristem repulsam domum referebant.

Die Bitt beschlosse disze Deduction, dasz man wolte die gefangenen Predicanten ledig lassen, widerum in die Bedienung ihres Berufs einstellen, auff die Gründ ihrer unschuld. Oder so dieselbe für gnugsam diszmahlen noch nit möchten angenommen werden auf revision und nähere untersuchung desz gegen mehrgemeldte Predicanten verübten processes, Beneben denen Acten und Beweisen, so darzu gedienet haben durch ungartheische Richter geschidete Gottselige und fromme Früchte ausz allen dreyen Confessionen in gleicher Anzahl zu verordnen und bey Provision zu Herstellung und widereinsetzung wie vorgemeldet under Caution.

Ich wird underlassen die Deduction so dieselbe von mir dem Hoff-Cantzler übergeben worden, Ihr Hochmög. Zulassen Zukommen. Ich habe mir bisz dahin nach Bedenken gemacht, worum ich es nit dieszer Post nit hab können zu finden Zuschiken. Wie wohl ich sehr wünsche, gasz Ihr Hochmög. diesz gegenwürtige möcht haben: die weil ich aus der notula gesehen habe, dasz dieselben belangend disze materi in würllicher Berathschlagung Begriffen seiger, auff dasz Löbliche Anhalten der Provinz Utrecht Hiermit wird ich sein verbleiben etc.

A FELSŐ MAGYARORSZÁGI REFORMÁLT EGYHÁZAK LEGELSŐ KÁNONOS KÖNYVE.

A magyarországi reformált egyház azon részében, mely most tiszáninneni egyházkerületnek nevezetik, egyik régi kánonos könyv az vala, mely következő cím alatt ösmeretes: *Articuli ecclesiarum ref. in comitatibus Borsod Gömör et Hont existentium*. Közölve Ember Pálnál: *Historia eccl. ref. in Hungaria*. 294—303. lapokon. Ezen cikkek keletkezési ideje mindeideig sincs meghatározva. Ember Pál azt mondja, hogy a XVI-dik század végén, vagy a XVII-ik elején alkottattak ezek; s mindamellett is könyvében az 1576-dik év alá sorozza őket. Sem ezen eljárásának, sem említett véleményének legkisebb okát is fel nem hozza. A történetírás a borsodi és gömöri egyházmegyék levéltárából várhatja leginkább ezen cikkek keletkezési idejének meghatározását. Ember Pál azt is megjegyzi, hogy ezen cikkeknek kézirati példányára akadt véletlenül, s nyomott példányt sem nem látott, sem nem hallott soha. Egy kézirati példány, 1710-ből megvan a debreceni egyházmegye levéltárában is. Ezen cikkekre még későbbben visszatérünk.

Az említett vidék másik és pedig már nagyobb körre ható kánonos könyve az vala, melynek címe ez: *Articuli iuxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus*. Közölve Ember Pálnál, az idézett könyvben, 430—441 lapokon, és Kuzmánynál: *Urkundenbuch zum Österr. evang. Kirchenrecht*. Wien, 1856. 265—269 lapokon, és pedig következő cím alatt: *Articuli ecclesiastici iuxta quos regitur ecclesia Helveticae Confessionis addicta in superioribus regni Hungariae partibus. Collecta (tán collecti?)* 1709.

Ember Pál ezen törvénycikkeket az 1667-dik év alatt közli, és pedig azon világos megjegyzéssel, hogy ezek, a nevezett évben tétettek közzé, „*publicati sunt hoc anno*.” A Kuzmány által közölt szövegnek címe pedig azt mutatja, hogy ezen cikkek 1709-ben szedettek össze, vagyis lettek rendszeres formászerű egyházi törvénykönyvvé.

Ezek szerint, a ki csak Ember Pált ösmeri, az 1667-re, a ki csak Kuzmányt: az 1709-re fogja tenni ezen kánonok világra jövedele idejét, a mi pedig egyik sem áll, mert ezen kánonos könyvnek létezik egy nyomtatott kiadása 1595-ről,

a debreceni egyházmegye levéltárában. Ezen kiadásról nem csak Ember Pál, de minden általam ösmert egyházi történetíróink, mindezideig semmit sem tudtak. Ez volna tehát a felső magyarországi reformált egyházak legrégibb és egyszersmind legtekintélyesebb kánonos könyve, miután az 1566-dik évi gönci articulusokat kánonos könyvnek nevezni nem lehet.

Az említett példánynak címe ez:

Articuli, Juxta quos regitur Ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus. MDXCV.

A könyv alakja kis negyedré. Áll az egész 10 levélből; de a 10-diknek második lapja egészen üres. Sem a lapok, sem a levelek számozva nincsenek. A nyomdász i jelzők ezek: a második levél első lapján, vagyis a 6-dik lapon szokás szerint alul: A 2. az ötödik lapon: A 3. a 9-diken: B. a 13-dikon B 3. a tizenötödiken: B 4. a 17-diken B 5. Papirosa elég jó és erős, de már sárgult. Vizjegye: párhuzamos vékony vonalak, melyek nehezen kivehetők, s melyek közül egyegy levélre mintegy hét esik, s e mellett az iv közepén valami szárnyforma kisedő alak, mely az összehajtás miatt még kevésbé kivehető. Betűi csinosak, kerekdedek, nagyok, festékje jó fekete.

Ne mosolyogj jámbor olvasó az eféle részletes könyvészi leíráson. Arravaló volna ez, hogyha kezdedbe egy csonka példány akad, annak mivoltát meghatározhassad; továbbá arra, hogy ha a nyomtatási hely és idő kitéve nincs: az is meghatározható legyen úgy a hogy.

E könyvben a közlött cím és az évszám között áll a magyar címerpais, a lap terjedelméhez képest kitűnő nagy alakban, és pedig kettőzve, s úgy, hogy a pais jobb felén ott áll a kereszt alul s felette a vonalak, balfelén pedig a vonalak állanak alul s ezek felett kereszt, s mindezeket a korona borítja be, mely felett azonban már nincsen kereszt. Az egész címer hosszudad négyszög rámba van bezárva. Az egész címlapot is hosszudad négyszögöt képző, s jelentés nélküli cifrázatokból alkotott oszlopszat veszi körül:

Nyomtatási hely kitéve nincs. De, ha rövid vizsgálatom nem csal: az nem más mint Visoly.

A kánonok tartalmának részletes ösmertetésére semmi szükség nincs, miután azok a nevezett helyeken teljes terjedelemben közölve vannak. Annyit azonban kötelességemnek tartok örömmel megjegyezni, hogy ezen kánonok, akár szellemöket, akár modorukat, akár tartalmukat tekintjük: gyöngyei a magyar egyházi törvényhozásnak. Hogy Gelei Katona István használta őket: előttem

világos; és ha az összehasonlítást, mit e tekintetben én megtettem, megtette volna Ember Pál és Kuzmány is: bizonyosan kifejezték volna legalább sejtelmül azon nézetet, hogy ezen kánonoknak régiebbeknek kell lenni a Gelei Katonaféle kánonoknál, s nem tette volna az egyik 1667-re, a másik 1709-re ezek világra jövetelének idejét.

Ezen kánonokban superintendensnek és helvét hitvallásnak se hire se hamva. Ezen kánonok szelleme, modora és nyelvezete oly magasan áll a Méliusféle 1567-dik évi Articuli majores felett, mint pl. Melanchthon egy pöffeszkedő, kötekedő és disputabundus iskolamester felett.

Én, ezen 1595-dik évi kiadása nagy érdekű kánonos könyvnek, csak egyedül azon teljesen ép példányát láttam és ösmerem, a mely mint említém, a debreceni egyházmegye levéltárában van. Az általam ösmert eddigi összes könyvészeti közlemények mezején is, csupán egy más példány létezését tudom még, a mely a magyar nemzeti muzeum birtoka, a Széchényi országos könyvtárban. Lásd: Catalog. biblioth. hungaricae Francisci Com. Széchényi. Sopronii. 1799. Tom. I. Pars. I. pag. 40. Azonban itt a mi kánonos könyvünknek teljes és hű címe mellé, világosan 1795. megjelenési év adatik. Mily nagy fatalitás, de még sem nagy baj; mert a történelmi alapos vizsgálat és egybevetés csakhamar belátja, ha a mű tartalmát s az idők folyását és viszonyait ösmeri, hogy ama kánonok 1795-dik évi megjelenése, kivált miután erről az újabb irodalom is semmit sem tud, majdnem képtelenség. Más szellők lengtek már a Tisza partjain 1795-ben, és más egyház állott a folyam partjára, s nem olyan, melynek mivoltából ama kánonok egyszerű megjelenését indokolni és kimagyarázni lehetne. De képtelenség is, hogyha ezek 1795-ben csakugyan megjelentek volna: arról az azoltai irodalom, a könyvtárak és az élők semmit sem tudnának. Ezen meggyőződésre jutottam én tüstént akkor, a midőn a katalógusban amaz 1795-t megláttam.

Azonban, nincs szükség semmi nagy és erős fegyverzetű történelmi kombinációra; mert hogy a jelölt helyen az 1795. világosan nyomdai, habár kiigazítatlan hiba, tul van minden kétségen. A Széchényi országos könyvtárnak azon indexében ugyanis, mely a két első kötetben betürendbe sorozott könyveket, már a tudományok ágai szerint közli, Index alter, libros in scientiarum ordines distributos exhibens Pestini. 1800. pag. 66, a mi kérdés alatti kánonos könyvünk világosan 1595. megjelenési évvel láttatik el, mindkét helyen s. l. mellett, azaz sine loco editionis. És így, ama nyomdai hiba mégis helyre van hozva, s a debreceni egyházmegye levéltáráról ele-

nyészik azon dicsőség, hogy a jeles kánonos könyvet egyedül ő bírja. Sőt bizonyynyal meglesz e könyv egyebütt is; csak szorgalmasan utána kellene nézni.

Szabad legyen még azon sejtelmemet is kifejezni, mely szerint ezen 1595-dik évi kiadás aligha első; kellett lenni korábbi kiadásnak vagy kiadásoknak is. Ezen sejtelmet azon alapítom, hogy midőn valamely kánonos könyv legelőször jelenik meg a világon, a dolog természetete hozza magával, hogy a kánonok alkottatásának helye, ideje körülményesen elbeszéltessek, vagy legalább röviden megemlíttessék. Így volt ez a Meliusféle, a komjati, a Gelei Katona és a Zoványiféle kánonokkal. Midőn pedig valamely törvénykönyv a keletkezési körülmények megemlítése nélkül pusztán jelenik meg: ez azt látszik feltételezni, hogy azok, a kiknek kezébe a törvénykönyv adatik, már ismerik annak keletkezési körülményeit s így authenticáját és kötelező erejét is. A vizsgálatunk alatti 1595-dik évi kiadásnak címében a *regitur* kifejezés is azt látszik mutatni, hogy azon kormányzási elvek, szabályok vagyis kánonok, melyeket e könyv tartalmaz, nem most lépnek először életbe, élnek léteznek már azok, s azok szerint kormányoztatik az egyház; mert nem ezt mondja ama kifejezés „kormányoztassék“, kormányozandó“ ezentul, mostantól fogva; hanem ezt: igazgattatik, kormányoztatik most. Fogadtassék mindez csak egyszerű sejtelmül s egyszersmind intésül az ügyben teendő további nyomozáshoz.

Szabad legyen még mindezekhez egy rokontárgyu és világosító közlést tennem.

A debreceni főiskola birtokában van egy kis 8-adrét 513 beírt lapra terjedő kézirati kötet, mely semmi egyetemes címet nem visel, hanem maga a kéz, mely az egészet írta, az első lapon következőleg teszi fel a tartalmat:

Collectio Articulorum in hoc volumine.

Articuli gönciensis. Anni 1566.

„ hercegszöllősienses. 1576.

„ Borsodienses.

„ Minores.

„ Appendices.

„ Bethleniani.

„ Enyedienses Anni 1642.

„ Szathmárnémethienses 1646.

„ superioris Hungariae 1667.

Canones quinque classium. 1626.

„ zovanyiensis. 1733.

Canones tarcalienses. 1715.

Articuli majores. 1567.

Canones ecclesiastici centum transilvanici, collectore Steph. Katona Geleino.

Ezen szorgalmatos gyűjtő tehát, a magyar reformált egyházak minden általa ösmert s megszerezhetett kánonait egy kötetbe összeiratta. Hogy ki volt légyen ő: én meg nem határozhatom, mert az eredeti s későbbi birtokosoknak, a kötetben semmi legkisebb nyomuk nincs. Azonban azt hiszem, hogy Patakon könnyen meghatározható lesz a gyűjtő és eredeti birtokos, mert a 211-dik lapon, miután a Zoványiféle kánonok teljes címe leiratik: alul ezen jegyzet áll: *Ob raritatem exemplarium descripsi per Paullum Széplaki. E. Bényeini. Ao 1746. diebus Jull.* A gyűjtemény keletkezési kora tehát világos, mint szinte a másoló neve is; mert egy kéz írta az egészet; s így mégis van fonál kezünkben a további nyomozás végett.

A gyűjtemény tartalmának legnagyobb része ki van adva, sőt ki volt már akkor, midőn a gyűjtemény keletkezett. A másolatok legnagyobb része Ember Páltól van véve. Kiadatlanok tudtommal ezideig csupán az enyedi 1642-diki, és a tarcali 1715-diki cikkek.

Érdekes, hogy gyűjtőnk, az imént ösmertetett felső magyarországi cikkeket, Ember Pállal egyezőleg 1667-re teszi, a mi mutatja, hogy az 1595-diki kiadást már ő sem ösmerte.

Érdekes továbbá, hogy a borsodi stb. cikkek címéhez oda teszi Hevest is, továbbá, hogy a gyűjtemény 489-dik lapján *Admonitio* cím alatt azt mondja, hogy ő a borsodi stb. cikkeknek egy oly más példányára is akadt, a mely 48 cikkből áll, míg a fentebbi csak 38-ból, s melyben már több eltérések és pótlékok vannak, a melyeket részletesen és pontonként elő is ad. És ime, ezen, a gyűjtő által későbbben feltalált példány már, a mely bizonyosan későbbi az elsőnél, irodalmilag mindezeig ösmeretlen, mert a mi Ember Pálnál közöltetik, s a debreceni egyházmegye levéltárában is megvan, az 38 cikkből áll, s egyező azzal, mit gyűjtőnk egész terjedelemben lemásoltatott.

Mindezek után szeretett és tisztelt tisztáninneri atyámfiához, következő szíves kérésekkel bátorlakom fordulni:

1. Legyenek szívesek a levéltárakból, vagy általában biztos és hiteles forrásokból a borsodi stb. cikkek keletkezési idejét felfedezni, megállapítani; ama módosított és bővebb példányt szinte felkeresni,

szülemlése idejét ha szükség, megállapítani, s az egész szöveget e becses Füzetekben közzétenni.

2. A felső magyarországi jeles cikkek első eredeti és későbbi kiadásait is nyomozni, s mind ezekre, mint a fentebbiekre nézve, a mennyire lehet kimutatni, hogy mely időtől meddig lehettek érvényben.

3. Az 1715-diki tarcali cikkeket, melyek szinte érdekesek és kort jellemzők, s melyekről fel sem tehetem hogy eredeti hiteles szövegükben meg ne volnának, szinte közzétenni a Füzetekben.

4. Utánajárni a megösmertetett kézirati gyűjtemény eredeti alkotójának, mert megérdemli, s a gyűjtemény hitelessége is sok részben függ a gyűjtő kilététől.

Végre vedd eszedbe jó magyar olvasó azt, a mit a fentebbi rövid közleményekből is láthatsz, hogy t. i. mily homályos és hézagossá egyházunk eddigi történelme, magokra régibb törvényeinkre nézve is; pedig, mi lehetne érdekesebb és nagyobb fontosságú bármely társadalom, tehát az egyház történetében is, mint a törvényhozás történelme. Láthatod, hogy saját hazánk földén, önnön legközelebbi érdekeink mezején mily sok az aratni való, s mily kevés az arató. Nem azt mondom, hogy a dogmatikai, vallásbölcseleti s más eféle tárgyakat hanyagold el, vagy vizsgálatukat halaszd végtelen időkre. Ám emelkedjél fel, ha kedved, időd és erőd van hozzá, akár a hetedik éig Pál apostollal, s mutasd meg, hogy te is képes és méltó vagy egy Hegel vagy Schleiermacher saruszióját megoldani; csak úgy ne járj, mint az Arany János sárkánya. Olvasd meg ez igen jeles és bölcstartalmu mesét!

De szóljunk komolyan. Művelődési és irodalmi teendőinket mindenesetre soroznunk kell. Egyik fontosabb és sürgetősebb mint a másik, egyiket elvégzik mások is emberül, míg a másik egyedül és kizárólag reánk várakozik; egyik, ha elhalasztatik is, nincs benne semmi kár, sőt biztosabbnak látszik sikeres elvégezhetése, míg a másakra nézve minden halasztás újabb újabb nehézséget és akadályt szül. És én, részemről legalább megvallom, hogy szégyenleném, vagy legalább nem tartanám természetes és helyes dolognak azt, hogy vallásbölcseleti kérdések felett tudnék ugyan, ha ugyan tudnék philosophálni; de azt, hogy mi történt hazánkban s egyházunk kebelében, s mik a valódi, tiszta alapelvei mindennapi tisztünknek, s teendőinknek, nem ösmerném, s talán ösmerni sem akarnám.

Egyébbiránt mindezeket, egy nem sokára életbelépendő ma-

gyar protestáns irodalmi társulat, reménylem, hogy kellő belátással és bölcsen fogja megállapítani és elvégezni. Addig is pedig ezen társulatot előre is ajánlom szíves részvételbe és pártfogásodba.

Légy jó egészséggben!

Debrecen, 1863. május 21.

Révész Imre.

ADATOK

Szentgyörgyi Sámuel tiszáninneni első reform. szuperintendens életrajzához. *)

Köztudomású dolog az, hogy a Bodrogkeresztúrtban 1734. nov. 5-dikén egybegyűlt úri társaság, melyben egyetlen-egy papi ember sem volt jelen, az egyház kormányzatába az akkori idők kényszerítő szükségétől vezettetve önhatalmilag behelyezte magát, egyházkerületi fő-, s egyházmegyei segédgondnokokat választott a nélkül, hogy e választásokba az egyház élin eddig állott papság szavazataival befolyt volna. Ez eljárás nagy mozgalmat s majd kikeseredést vont maga után, de csak ez eljárás, mert a prot. egyház VI. Károly alatt szenvedett nyomattatása valóban szükségessé tette, meg is érlelhette a prot. egyház minden barátaiban azon gondoskodást, hogy minden erőt egyesíteni kell az egyház védelmére, míg más oldalról a püspöki rendszer barátai megmozgattak minden követ a világi elem kizárására, egész századig tartván e beltusa, eleinte higgadsággal, később elkeseredéssel, mint a Sinay-pör lefolyásából, s a bihari tractusnak Pályiban 1800 apr. 12. ellene tett óvástételéből tudni lehet. **)

*) Lásd SPF. 1863. I. 60—66. lap.

**) E gyűlésben a Sinay-pör egy része olvastatván, azt tették kérdésbe a világiak: minemű igazgatása az egyháznak törvényes? És midőn a jelenlevő esperes s tanácsbírák a világiakkal vegyes kormányzatot sürgetnék: a gyűlés óvástételt szerkesztett, melyben kimondja, hogy mindég az esperesek és szuperintendensek gyakorlották a kormányzatot, s ezt a rendszert a bodrog-keresztúri gyűlésnek sem volt joga megváltoztatni, tehát a professzorok is ez értelemben tanítsák a tanítványokat s a traktus tovább is a geleji kánonokhoz fogja magát alkalmazni, de a világiaknak is mindig helyök lesz a gyűlésekben, sőt meg is fognak hivattatni, tudomásul e végzés közöltségük a tiszáninneni egyházkerülettel is. Kiadta Szaklányi Zsigmond, egyházmegyei jegyző.

Van e kiadványon még egy marginalis jegyzés is ugyan e tárgyra vonatkozó: A mi pedig illeti a Sinay ellen támasztott szidalmakat: következőképen felelünk Juvenalissal: „quis tuleris Gracchos de Seditioe querentes“, mert a bevádolt Sinay egyedül megbízatása szerint járt el, mindig a rendet, békét kereste s a 250 éves usust igyeke-

I.

A papi s világi elem közötti küzdelmet tárgyazzák az alább következő levelek. E levelek váltására alkalmul szolgált a stólaügy, t. i. a terjedelmes borsodi egyházmegye, sajószentpéteri gyűlésében 1735. decemb. 6., úgy az új házások esketése, mint a halotti temetések palástdíját egy forintra emelte, és e közbérgzést Szentgyörgyi Sámuel szuperintendens úgy is mint a borsodi egyházmegye esperese kihirdette. Zokon esett ez a világi résznek, mely az említett, s deputációnak nevezett gyűlésben az új program értelmében nem volt képviselve. Felszólalt először ellene Szatmári Király György itt következő levelében, melyet intézett Vay Ábrahámhoz, mint az egyházkerület főgondnokához Hangácsról 1736. jun. 10.

„Mint nagy jó kedves ur bátyámnak, ajánlom mindenkori igaz atyafiságos kötelességgel való szolgálatomat. — Minapi egybenléünk alkalmatosságával Kgleddel communicalt T. Senior uram ő kglme currentale edictumára, midőn kldtől és másoktól érttettem volna, hogy klmeddel sem nem communicaltattak, s annyival is inkább, kld nem consentiált, én mind a temetés, mind pediglen kiváltképen az házassági egybenadás iránt irtam, csak magam nevem alatt Tiszteletes esperest uramnak ő kglmének, hogy ő kglme currentale edictuma ezen csekély ekklézsiában is midőn publikáltatott volna én kgledtől megértvén, hogy kgléd consensusa azon edgy forint stolaréra nem acceďált, csupán ex ratione novitatis et de nobis sine nobis sint nobis interventae impositionis: részünkről nem consentiálhatok, mert ha valami olyas terhet kívánt említett Senior ur ő kglme introducálni azt solo nem cselekedhetne volna, hanem vagy singillatim az ily ekklésiákkal, a melyekben még eddig nem volt vagy pedig kgléddel mint főkurátorral kommunikálván, iránta megalkudni. Ezen levelemet említett Esperest ur ő kglme mostani gyűlésen publice elolvastatván, tetszett ő kglmének Tiszt. Nagy Mihályi uram *) ő kglme által engem disponálni, hogy ezen matériában contrarius ne lennék, de midőn ő

zett feltartani. Halmy István debreceni traktus esperese is ugyan azt sürgette, a budai zsinaton csak a régi jó állapot mellett bázgólkodott, és így semmi újítás behozatalán nem törekedett; következőleg a zavart csináló félnek azt lehet nevezni, mely a zsinaton a világiak iránti kedvezésből a vegyes igazgatást igyekezett létre hozni, tehát oly formát, melyhez hasonlót a föld kerektségén sehol találni nem lehet, mely által a papirend méltóságából, jogaiból kivetkőztetett, és látni lehetett előre, hogy a zsinat végzéseit a Felsőg nem is fogja megerősíteni.

*) Nagy Mihályi Gergely e. k. főjegyző volt.

klme is a libertáló consequentiákat nem tollálhatta volna, én cum omni de reliquo submissione megizentem, hogy valameddig klmednek consensusát nem látom, vagy singillatim ezen ekklésiáink is iránta ő klmének nem tractálnak, mindaddig ezen ekklésia részéről nem admittálhatom. Mely izenetre újabban már Tiszt. Dálnoki *) és Féli Dániel uraimék ő klmek hozzám gyüvén, eléggé kívántak disponálni, hogy ne csak ne obsistálnék, hanem inkább segíteném magam is ezen ő klmek jó szándékjokat, de midőn mind argumentumokkal, mind példákkal eléggé megvilágosítottam volna ő kglmek előtt, hogy vel sine privata vel sine publica conventione ilyes terhet introducalni nem lehetne: tandem ad ultimum azzal váltak meg ő kglmők, quod qui perdidit numerum, incipiat iterum. Sok volna mindeneket leírnom, melyeket inkább kívánván privata conferentiára hagyni de praemissis akartam kedves uram bátyámat tudósitanom, hogy kglmed is tudhasa, miben legyen a dolog, másként megmondottam azt is ő kglmeknek, hogy a secularis kurátor is nem pictus masculus, s én el merem mondani, hogy Vay Ábrahám uram is hogy sem ilyes consequentiákra maga tisztében adjon okot, készebb nagyot cselekedni. Magamat in reliquo klmek úri favoraiba ajánlván, maradok kedves uram bátyámnak Hangács 1736. jun. 10. engedelmes szolgája igaz atyafi ööccse Szathmári Király György.

II.

E levél tartalma szerint Szathmári Király György megírván Szentgyörgyi Sámuelnek, hogy oly ügybe, melynek elintézése a papságon kívül másoktól is függ, beegyezését nem adhatja. Következő választ kapott Szentgyörgyi Sámuelről:

„Rimaszombat 1736. jun. 19. Bizodalmas jó uramnak! Ajánlom szokott kötelességem szerint való kész szolgálatomat kglmnek. Igen sajnálom édes jó uram, mind azt, hogy kglmd levelére leesett szívemnek nagy keserűségében nem felelhettem, noha per expressam delegationem venerandae nostrae deputationis vagy csak honoris causa akkor eleget tenni láttattam, mind azt, hogy én mindkét részről ennyire impetáltattam, mind secularis, mind pedig ecclesiasticus statusoktól, mint a kik akármi essék, nekem imputálják, ha az már régen protocollált dolgokat ob perditum statum ecclesiae az ecclesiasticusok részéről ex tot deputationibus exequálni kívánom, a secularis status quod ab olim fuit protocolatum innovatiónak tartja, ha effectusba

*) Dálnoki Sámuel simonii, Féli Dániel zsípi lelkészek voltak.

venni nem akarom: az ecclesiasticus status hitemben, becsületemben gázol, és azt hányja szememre, miért szoktattam az urakat a deputációkba való Comparitióra, quod nunquam practicatum fuit, és már annak Consequentíája ez, hogy magok akarván superintendensek és es-peresek lenni, engemet orromon fogva hordozzanak, a melynek szomorú consequentiái ellen örökké protestálok, mert valamit cselekedtem eddig, akármely részről, hogy jó végre cselekedtem, ha azt vagy a secularis vagy belső rend uram oppositiójokból véghez nem vihettem, ma kell is az Isten ítélőszékére compareálnom, ment az én lelkem minden előállható confusiótól. De hogy a particuláritásokra menjek, melyek a kglđ levelében quocunque tandem titulo veniunt:

1-o Igen catachrestice esett szólásformájának látszik a kegyes lelkek előtt a tudva levő stoláris fizetésnek ez a titulusa, hogy az nem csak teher, hanem elviselhetetlen teher. — Hallja meg az igaz Isten, és lássa meg az ilyen beszédeket, de ne az olyanoknak mostani szomorú példájok által, a kik Barsban és egyebütt szívek töredelmével megvallják, hogy az evangyélium predikáltatásának ministeriuma igen könnyű iga volt, de most a mely teher alatt vagynak, igazán hogy teher és elviselhetetlen teher, dilatálni tudhatja ezt a materiát a böles és kegyes lélek.

2-o. Az egész Tiszán és Dunán túl való ekklesiákban ezen uniformitas Stolae reditus observatus est, ante omnem modernum ecclesiarum status constitutionem, a melyet midőn az ur, Vay Ábrahám kurátor uramnak nem demonstrálhattam per iteratas absentias requisitionis meae repraesentaltam az ur kurator Patay uramnak de quibus quid sentiet, respondebit pro se, certe haec et similia ab antiquo practicata et per segnitiam quorundam superiorum extenuata persequi est cum venerando ministerio inclementer agere et illud in aperto prostituere ratio est in promptu, quam in nihil facilius plebs inclinatur, quam ut ministro non solvat, vel saltem ordinarium suum proventum, et quanta injuria sit praepedire illos in solvendo minori et nolle eadem facultate adesse ut plebs solvat in fundo majori.

3-o. In visceribus Jesu Christi Gram Vram Dnaonem Compello quae potest spes nobis consolationis a similibus Patronis superesse quod totum quantum interesse est se ipsos sine omni alleviationis spe, sacro ministeriali profectui cum praetextibus opponere, ugyan édes Tekintetes Szathmári ur, szálljon kglmd a maga jó lelkiismeretébe és mi velünk úgy ágáljon kglmd, mint Isten szolgálival micsoda alleviatiókra és consolatiókra vagyunk mi nekünk a kgltekkal való Cooperatiókra, ha nézem a magam publicum officiumát cum declaratione kglmd előtt mindeneknek előtte mint meghitt confidensebb jó uram előtt, magam

nagy dispendiumát ezen igazán való onusnak viselésében mindenekre a magam tulajdon költségemet, magam alkalmatosságát mikor pénz-
zes szeker nélkül alkalmaztathatnám szőlőben való munkámra vagy
más földi oeconomiára in publico kell vele szolgálnom és a parte kü-
lön pénzes szekerekkel a magam privata oeconomiámat folytatnom,
quae, qualis quanta miseria illa ratio quae ita se obligatum esse cen-
seret, pro nihilo et maximo sui detrimento odiosussá löttem Ecclé-
siámban propter publicos excursus et Visitaciones ecclesiarum, et par-
tim digne certe, mert jó lelkiesméret szerint nem tartozik sem Tiszt.
Collega, sem a becsületes nemes tanács maga azt szenyvedni, quod
est publici oneris, és minthogy addig is magam házam contemptusá-
val, melyért mais háborog lelkemismeretem, hogy szegény feleségem-
hez úgy nem láthattam, mint az én hitbeli kötelességem magával
hozta volna, és mivel az ecclesia előtt is contemptusba mentem a pu-
blicumért, holott az ad nekem mindent, a melyet a publicumra is kell
költenem. Soha bizony ez napságtól fogva házamból ki nem mozdú-
lok, sem visitatióval a mint eddig el kezdettem semmit nem gondolok,
hanem veszteg ülök itthon, a kinek baja van, ha dirimálhatom bene
quidem, ha nem, tandem aliquandóra relegálom *), de bolondul bi-
zony magamat többé nem praecipitálom, hogy a magam falat kenye-
remet is ob publici rationem elveszessem, valamig oly dispositiót nem
tesznek az urak, a mely által et publica et privata currant, et caules
et capra maneat. — Kérem kinek ne esne méltó panaszára és onu-
sára a ministeriumnak ez is hogy kglmték azt kívánja és a gratuito-
mot a ládákból colligáltassam, nyolcz processusra 16 predikátornak
kell kimenni, még pedig lóval bírónak, az ha kimegyen, predikátorra
száll maga és marhája, annak jövedelmét eszi et pro publico quid
non facit, et tamen qui deberent eorum publicos redditus adaugere ab
olim practicatos sub praetextu innovationis illi ipsi praepediunt et
oneri esse plebi talia praetexant.

4-o. Certe non ultimum (A következő két egész pont latinul lé-
vén adva, magyar fordításban közlöm). Bizonyára a világ hét csu-
dái közt nem utolsó az, hogy jóllehet tekintetes uraságtok a lelkészek

*) Szentgyörgyi Sámuel keserűségében itt adott szavát valóban be is váltotta, visi-
tálni ezentul nem ment ki, esperesi visitások azóta voltak, de püspökiek egyszer sem
mind e mai napig. Az egyházak szuperintendensi látogatásának elmulasztása, hogy mennyire
káros hatással volt gyűlékezeteink vagyoni állására, nem említve a szellemi hátrányokat, azt
regesztrálni elég alkalma lesz az egyháztörténelem írójának egykoron. Egyházaink a mit ed-
dig elveszíthettek (malomjog, tized sat.) az már mind oda van, elveszhető javaik már alig
ha vannak, de a vallásos hanyatló élet!! a keletkező Wirzek! ki fog ezeknek opponálni és
mikor?

palástdíja meghatározásának jogát maguknak követelik: mindazáltal a hallgatóinktól megtagadott papi fizetéseink behajtására nézve minden assistentiájokat megvonják, ha a papi fizetések meghatározásához szólásjogot követelnek, mi oknál fogva vonják el tőlünk rendes fizetéseink beszédésének jogát, s miért nem engedik, hogy a palástdíjak rendezetlen voltára nézve korszerű végzéseket hozzunk, holott a kettő egymást feltételezi, a legelcsüggedtebb állapotra jutott lelkipásztorok, mikor rendes fizetésüket be nem kaphatják, hozzám folyamodnak segedelemért, mint segíthessek én másképen, ha csak az ily egyházakban be nem szüntetem a lelkipásztori szolgálattételt? Megesik a közben, hogy a stóla-kérdés miatt megvonja szolgálatát a lelkipásztor, s botrány támad, ha nem keresztel, nem esket, nem temet, és mint vonakodó egyházi szolga elítéltessék, megbüntettessék? bizony felette nyomoruságos egy állapot: felügyelőnek is lenni s még is az ily szánandó sorsu lelkipásztoron segíteni ne akarjon ne tudjon az a felügyelő, és ily rosznak ellene óvszerről se legyen képes gondoskodni.

5. Nincs kegyetlenebb üldözés neme annál mint midőn a lelkipásztor élete feltartásának eszközeitől megfosztatik, elszedik a lelkipásztor tartására szolgáló szőlőket, szántóföldeket, malmokat, tizedet s egyéb jövedelmi ágakat különféle örvek alatt, a mint az ily esetekről az egyházlátogatási jegyzőkönyvek számtalan panaszt tesznek évenként, de hol kitől nyerjenek vigasztalást ily esetekben a károsodott predikátorok? sehol és senkitől valóban, de ellenkezőleg sokan vannak kik őket még inkább megszorítják! Isten könyörüljön rajtunk!

„Mindezekből édes bizodalmas jó uram bizony nem látok én semmi jó consequentiát, bizony annihiláltatunk mi, minden órában, és mivel Kkg semmit nem gondol a miniszterium jövedelmének abalienáltatásával egy részről más részről pedig ha olyan consolációkat vehetne a miniszter a ki extra stolam esztendeig sem vehet egy pár csizmát még is abban contra uniformitatem superintendentiarum omnium obistál quod ex mente Splis Dni Curatoris Samuelis Patay pietatem plane dedolet, bizony ebből egy universalis olyan tűz lészen hogy látván a Kkg miniszterium profectusa ellen való maga oppozicióját, quod in nullis superintendentiis hactenus practicatum est, intestino odio egymást meggyölöljük, konferenciákra össze nem megyünk, és a mint az apostol mondja egymást marván egymástól megemésztetünk, én mind ezekben immár megfáradván, és az egymást érdeklő reám szakadott keserőségek alatt ellankadván, várom és kívánom hogy az ur Isten adjon nékem csendes kimenekedést mind ezekből a konfuziók-

ból, csak azt sajnálom, hogy akar mi essék akármely részről, enyim az éjjeli nappali gyötrődés bánat és keserűség, mintha egy embernek lehetne arra akármely státusban jussa, hogy egy societásnak törvényeket szabhatna. Quod superest valamint Kgd reflektálja levelében, hogy az ur Curátor uramnak azon stolaris proventusok iránt való régi determinationokat maga is megvalja, hogy eő Kgk cum Adjunctis uri házánál communicaltam. Kérdés édes jó uram quo fine fecimus ergo communicationem istam? an ostentationis nostrae causa? debuit certe fixus esse et determinatus aliquis finis, vel saltem ut sine seitu ab olim in Synodis generalibus conclusa et de facto practicata inquam plurimis in ecclesiis iterum in publicum producere nolleremus quod sua Splis Dnao resolverit nobis nos scimus et se illa omnia communicatum iri cum Spli Curatore Dno Samuele Patay dixisse potest Splis D. noster Curator etiam reflectere et quid sentiat Dnus Splis Patay de super hac Controversia mihi pro parte S. ministerii piissime resolvit. Lássá jó uram Kgk akármint cselekedjék de félek, hogy az ilyen kicsiny szikrából és méltatlan praetensióból bizony olyan tűz kerekedik a két status között, a melynek megoltására mind ész, mind pénz több kíváncsítatik mint ennek meggyújtására, melyet Isten távoztasson. Én pedig tapasztalt szeretetibe ajánlom jó uramnak Kgk magamat, és minden szeretettel kérem, ha a rendszerint való fizetés megvételében nem akar Kgk assistálni effélékben méltóztasson a szent fraternitást consolalni, és vagy csak már valaha egyben aplacidalni, hogy vihessük tökéletességre elkezdett jó rendünket. Igen megkeseredett és terhes bánatokkal megteljesedett szegény jó akaró szolgálja és szíves embere Szentgyörgyi Sámuel.

III.

Vajai Vay Ábrahám a közelebbi, vele közlött levél tartalmára ily hangulatu levelet intézett Szentgyörgyi Sámuelhez Zsolczáról 1736. jul. elején. Latinul lévén adva e hosszas levél, nyelvünkön, és csak kivonatban kívánom azt közleni a Sárospataki Füzetek olvasóival:

„Fontos pöröstárgyakkal lévén elfoglalva Eperjesen, onnan mult jun. hónap csak 27. napján érkezhettem haza, Tisztelendőséged jun. 1. kelt s hozzám intézett levelét, melyben a jun. 5. tartandó Deputációra vettem meghívást, itthon találtam és minden becsülettel fogadtam, de nem lévén időm sok elfoglaltásom miatt, menssen ki a körülmény, hogy a meghívásnak eleget nem tehettem.

Miféle izetlenségeket s zavarokat idézett elő Tisztelendőségednek a stolarék rendezését illető körlevele nem egy, asztalomon itthon

talált levelekből lelkem nagy fájdalomra megértettem. A Szathmári Király György urhoz intézett levele pedig Tisztelendőségednek, mely velem közöltetett, eléggé tanusítja: mennyire felgerjesztette légyen szuperintendens urat a palástdíjak rendezése ellen felkölt ellenszenv annyira, hogy abból nem mást következtet Tisztelendőséged, mint azt, hogy e nem kedvező hangulatnak célzása egyedül Tisztelendőséged személye ellen van, s a világi status az egyházi status irányában ellenséges állást foglalt, azt üldöztetvén annak mindent praediciumára tenni kívánván. Hogy a borsodi fraternitás minden zavar fő okául azt veti: mert a világi rész is meghivattatik a gyűlésekbe, megvallom ezt nem értem, azonban bizton felteszem, hogy papjaink közt kevesen találkoznak kik az irás ama szavait: „legeltessétek Istennek seregét . . . nem úgy mint uralkodván az urnak örökségén sat.“ ne értenék, sőt dicséretére legyen mondva a borsodi egyházmegyének, ennek értelmes lelkipásztorai be tudnak a dolog mélyébe is tekinteni, s tekinteni, s megtudják gondolni, hogy az egyház két, ugymint papi és világi elemből áll, s egyiket másiktól bűn nélkül elválasztani akarni nem lehet, továbbá belátják hogy az ős egyház is addig virágzott, míg abban a két elem egyetértett, míg végre a papság ön maga nagyságát bámulni kezdvén, az egyházi hatalmat magához ragadá, s megerősödött a papuralom. A reformáció előtt nem így nyögött-e sok kegyes lélek a hierarchia igája alatt? s reformátoraink nem épen a papuralom ellen keltek-e ki, tanítóink nem azt ostromolják e ma is folytonosan? A két elem közzül egyiknek mellőzése (sequestratio) ellenkezne a keresztyéni szeretettel, mert a sequestrált résznek engedelmeskedőnek kellene lenni, ellenkezne a kánonokkal, melyek befolyást adnak a világi elemnek is a püspökök választásába, balgaság volna állítani azt, hogy különösen napjainkban felállhasson az egyház a két elem kölcsönös közreműködése nélkül, holott együtt tartva is kevésre megyünk, külön szakadozva pedig épen mire sem boldogulhatnánk. Kicsoda nem látja által: hogy az egyház ügyeinek gyámolításából reánk semmi haszon, semmi becsület, (hogy világiasan szóljak) nem hárámlik, sőt ellenkezőleg kényelmetlenség, költsékezés, saját hasznunk félretétele, gyűlölkedések a mi jutalmaink, nem is egyéb ok indit minket az ur testének építésére, mint Isten dicsősége, egyházaink előmenetele, mennyiben az gyenge erőnkől kitelhetik. Mi nagy esztelenség lenne tehát részünkről minden ok nélkül elnyomni akarni azokat, a kiket végtelen erőfeszítéssel felemelni s megtartani óhajtunk. Valóban ha találkozhatnak is a világiak közt ellenkező gondolkodásuak, de mondhatom igen kevés lehet azok száma, s ha eljárásuk botránynak tűnik fel, az csak költött, csak képzeletbeli botrány lehet,

a honnan úgy hiszem velem együtt nyilatkoztatja ki mind a két status, hogy viszálykodás fia volna az, a ki a két elem egyikét elnyomni akarná, és megérdemlené az egyházbóli kirekesztetését.

A tény tanuságul áll előttünk. Mit nyert a stola ügy kihirdetése beegyezésem nélkül? izetlenséget és zavart. Igaz az, hogy Tisztelendőség Ónodról jövet betérvén hozzám, említette miszerint az egyháztanácsnak a palástdíjak ügyében hozott némely megállapodási pontjai több egyházakban elfogadtattak, de egybevetvén a megállapított pontokat, a hozzájuk toldott utóbbi három pontot mint a körlevelből látom hiteleseknek nem vehetem, mondám akkor is hogy körülményeink mai állását tekintve a palástdíjak kihirdetését kedvezőbb időre kell hagyni, s akkor is némely pontot enyhíteni némelyt egészen kitörlni lesz szükséges. Tetszett a fraternitásnak a gyorsan közhírré tett stolaszabályt egyházlátogatás útján érvényesíteni s a gyülekezetekkel elfogadtatása iránt kísérleteket tenni, és helyesen is, mert ha az egyházak azt egyhangulag elfogadják: egyes emberek közül senki sérelemnek venni nem fogja, de mi szükség volt e szabályt annyira elsietve kihirdetni? eseteket jelentettek fel nekem, hogy a prédikátor a körzött rendhez alkalmazván magát, a hallgató ellenben a régi rendhez ragaszkodván, pap, rektor nélkül ment végbe az eltemetés. Mi lesz belőle, ha a lakosok megátalkodván hozzá fognak szokni ahhoz, hogy magok kiénekeljék halottjaikat? vagy eltakarítás, esketés, keresztelés véghezvitelére más predikátorokat fognak felkérni, kik a meghívó nép kegyének keresése tekintetéből még olcsóbb áron fognak szolgálni, s így az eddigi palástdíj is elmaradozik a helybeli prédikátortól?

A katolikus papság nagy tekintettel bír: mindazáltal a palástdíjak felemelésére joga nincs, hanem a helyi viszonyokhoz képest különbözőképen alkalmaztatja azt.

De ott áll a felső rendeletek közt is, hogy a népre új terhet róvni nem szabad.

Fájlalom igazán, hogy a palástdíj illető hirdetmény jó foganat nélkül maradt. De hogy az egyházak belháborgásainak elejét vegyük, s a tekintély is megmaradjon, javaslom hogy újabb körlevelben méltóztassék az előbbi körözményt visszavonni vagy felfüggeszteni a vizitációig, tekintve ezen kívül a most uralkodó drágaságot is, mely miatt az új fizetés életbe léptetésének kedvező ideje el nem érkezett.

Ugyanazon levélben kinyilatkoztatni méltóztatik, mikép szűk jóvedelme mellett háttérbe fogja szorítani mind azon tiszteit, melyek otthon el nem végezhetők. Elbámultam! Hogy a szuperintendensi s esperesi két hivatal minő nagy teherrel és mily csekély fizetéssel jár maga tudja s tudta akkor is Tisztelendőséged mikor kizárólag Isten

dicsőségére ily nagy terhet vállaira venni kész vala, és így e részben ily tapasztalat s nagy bölcseséggel bíró férfiura nézve semmi új dolog nem történt; de ha e tárgyat közelebbről vizsgáljuk: mint Esperesnek miféle követelései lehetnek, be nem láthatom, mert 1-ór az új terhet beszámítani nem lehet. 2-or a borsodi esperes nem lesz mindig szuperintendens is mindenkor. 3-or az abauji, zemplényi s ungi esperek is hasonló követelésekkel állhatnának elő. 4-er a régibb jövedelmek nincsenek veszélyeztetve, a katedralis jövedelem is beszédetik, a házassági elvett ügyeket is miért kellene visszasűrgetni okát be nem látom, midőn 5-ór mind a két status elég szenvedés alá van vetve s Isten könyörületessége s a fels. király kegyelméből várja türelmesen a maga megvigasztaltatását, és 6-or ha igazat kell vallani a jövedelem csekélysége s a hivattal járó költségek terhe felől szólni, nem a hivatal folytatása alatt, de annak felvállalása előtt lett volna helye. Mint szuperintendens ha ezen nehézségeket tekintetbe venni méltóztatik; ezennel ígérem arra magamat, hogy a többi egyházmegyét is egyiránt érdeklő hivatal terheinek viselhetésére nézve befolyásomat felhasználandom, csak elvállalt, s köteles hivatala teendőit félre ne tegye, mert a hivatalt szándékosan be nem tölteni, vagy azt letenni eredményben egyre megyen.

Abban is bátorkodom felkérni Tisztelendőségedet, hogy az írásban minden szűrös kifejezésektől tartóztassa magát, mert innen bizalmatlanság, egyenetlenség s gyűlölet szokott származni s általa a közjó, ha fel nem forgattatik, minden bizonynyal előmenetelében lassuvá tétetik; de hasonló irmodor mellett hivatalos tekintélyében is nem keveset veszít.

Csekély véleményem ide terjed: több figyelmet fordítsunk a közjóra mint magános érdekeinkre, mert ha észreveszik, hogy saját hasznunkat a közjónak eleibe tesszük: méltán csorbulni fog tekintélyünk; bizalmatlanok ne legyünk a velünk nem érzők s gondolkozók irányában, de a különböző véleményeket is vessük egybe a magunkéval, hogy ne mi győzzünk, hanem győzzön az a mi jobb sat. Így minden bizonynyal Tiszt uraságod tekintélyben, a publikum köz békében megmarad, s ha kívülről nyomattatunk is de belől ügyeink előhaladását örömmel fogjuk látni . . .

Részvevő indulattal hallottam Tisztelendőséged kegyes nőjének az urban lett csendes kimulását, Tisztelendőséged mindent elkövetett fontos hivatalai mellett is, hogy az elhunytat életben megtarthassa, hivatalos elfoglaltatásai miatt habár Tisztelendőséged be nem láthatva a válság bekövetkezését jelen nem lehetett is, e rendetlenségnek nevezett észrevétel háruljon azokra, kik személyünk ellen több

mint vatiniusi gyűlölettel viseltetnek, a sujtó sujtassék méltán, midőn a szenvedést az igazság mérlegében könnyűnek kívánja látni. Nincs más teendője Tiszt. uraságnak mint a nem kedvező eseményeket is, az Isten igazgatásának alávetve nyugodt lélekkel elfogadni, s megvigasztaltatása végett ugyanahoz folyamodni, kinek tetszik hitünket próbára tenni a szerencsétlenség idején. Ezen Isteni oltalomba uraságot, magamat pedig uri fávöriba ajánlva maradok Tisztelendőségnek lekötelezett szolgálja és komája Vay Abrahám.

IV.

Szentgyörgyi Sámuel válasza a közelebbi levélre: (latinul ez is) „Egyházkerületünk tekintetes Gondnoka kedves komám uram!

A mi urunk Jézus Krisztusnak apostoli küldése által előbocsátott kegyelem s a szentlélek Isten közösségének leese dezése mellett:

Tekintetes uraságnak kelet nélküli levelét a jelenlévő (julus) hó 7-dik napján épen papi hivatalos foglalkozások közt vettem, de mivel ugyanakkor a losonci examenekre kellett indulnom, 8-dikán pedig itt-hon országos vásár következett be, s halommal érkeztek hozzám a beküldött ügyes bajos beadványok, válaszomat elébb el nem küldhettem.

Kész szívvél fogadom a két status közti békés viszony ápolására vonatkozó jó tanácsokat, az előttem is nem ismeretlen indokokból, hogy e béke megháborítására soha egy mozdulatot is nem tettem: arra Istent hívom bizonyságul, hanem szives figyelembe kérem vétetni azt a mit Sz. Király György urnak is őszintén megírtam, hogy bizonyára tisztelendő dioecésünk nehezen szíveli, miszerint közgyűléseibe a világi rész meghívatott és bebocsáttatott, nehezen szíveli pedig azért, mert a secularis status a papi személyeknek, hogy valaha kedvezett vagy hasznosan szolgált volna soha nem tapasztalta, mindazáltal nem vélem, hogy valaki a rend urak abszolút kizárását óhajtáná, s nincs is közöttünk oly veszedelem fia, a ki mint ilyen kizáratásra méltó lenne, azonban oly egyének kik nehezen szívelik a világi uraknak gyűléseinkben nem mulhatlanul szükséges jelenlétüket, mint a mely a papi rendre nézve gyümölestelen és káros eredményü: ha számba vétetnek: akkor bizonyára az egész papi rend számításba jöhet, és a mi legabszurdumabb az egész papi rend mint viszály és veszedelem fiai mindannyian (filii dissidii et perditionis) az egyházból kirekesztethetnének.

Mint hogy a kihirdetett pontokat, jó idején a körzés előtt, és a kérdéses három utó pontot is Szathmári Király György urnak mindjárt a vámosi gyűlésen uraságtól érkezett levél bizonyítása szerint, melyben azok épen nem feleslegeseeknek lenni mondattatnak tek. ura-

ságoddal közlöttem, s mégis azzal vádoltatom, hogy én a világi statust mellőzöm: azt igen fájlalom annyiban, mert minden hallatszó visszatetszés (disgustus) és zavar okát uraságod a világi előljáróság szándékos mellőzéséből származtatja. Kétségtől ezek a visszatetszések és zavarok eléggé hirdetik a világ előtt: mint éreznek s mi indulattal vannak világi uraink mind az egyházak tisztasága iránt, melyet épen ez az egyházi szabályozás kívánt elérni, mind pedig a lelkipásztorok személye iránt, midőn az érintett visszatetszés s zavarnak elejét lehetett volna venni jó korán, részint a kérdéses pontok helyeslésével részint el lehetne most is háritani a közbeegyezés által, s ily módon ugy a lelkipásztorok elégtelése s a népnek kegyes érzülete, mint az egyházak békéje s a palástdíjak egyenlősítése óhajtott eredményre juthatott volna.

Függőben lévén a dolog miben léte iránt kitudakoztam tek. Patay Sámuel urat: vajjon tek. uraságod közölte e vele a kérdéses stola szabályt, mint nekem megígérni méltóztatott Ónodról vissza jöttömkor, s azon ur állította, hogy e szabály felől tek. uraságodtól semmi értesítést sem vett; azon alkalommal a kérdéses három utópontról kedvezőleg véleményezett tek. uraságod, t. i. hogy azok méltányosok, senki előtt visszatetszők nem lesznek és a tiszántuli egyházkerület gyakorlata szerint életbe is léptethetnek; csodálni való tehát a mi világi jóltevőinknek azt a különös tekintély tartásukat, miszerint mintegy gyönyört találnak abban, hogy a mi tisztelendő papi gyűléseinknek jó és kegyes végzéseit nem csak szóval s írással, de kikeresett uton módon is megerőtleníteni igyekeznek, mert több oldalról tapasztalat után a lakosok legnagyobb része beegyeznék a közvégzések megtartásába, ha uraink, ellenmondásaikkal le nem hangolnák a népet . . . sat.

Ama kérdéses körözményt, mely bár nevem aláírásával jelenék meg, mindazáltal a tisztelendő dioecesis közvégzéséből keletkezett, nekem visszavonni a dioecesis beegyezése nélkül nem szabad, lássa meg a gyűlés maga, mit leszen vele annak idejében teendő.

Ha világi uraink a szegénységgel küzdő kenyértelen nép iránt figyelemmel vannak, nem kevesebb figyelemmel kell lenniük a hasonlóan szegény s kenyértelen lelkipásztorok irányában, kik is mennyi lelkipásztori gonddal terheltetvők, mely csekély elismerésben részesítenek, többször sohajtásokkal sőt könyök hullatásával kell tapasztalunk; ha a világi rend a lelkipásztorok rendes fizetésük behajtásában segéd kezet nyujtana: bizonynyal a prédikátorok közül egyik sem panaszkodnék két három évi fizetése kimaradása felől, míg most csak egy prédikátort említek meg, kinek 100 kila búzára emelkedett hátraléka, s hozzám folyamodott segítségért annak behajtása iránt, de fájdalom mit tehetünk mi, kiknek annyira elnyomtatott minden tekin-

télyünk, ha csak régi gyakorlat szerint az oly helyen, hol a fizetés megszüntetett: a papi szolgálatot is meg nem szüntetjük, mert ha urunk szavai szerint: méltó a munkás az ő jutalmára: következik hogy méltatlanok a szolgálatra viszonyosan azok, kik a jutalmat elvonják. Igen természetesen esik az meg, hogy ha a felemelt szemöldökű s világi urainktól nem tartózkodó hallgatók a lelkipásztort csak azért is mivel évek óta sürgeti hátrálékait helyéből kizavarandják, egyáltalában mint igazolta is a tapasztalás a papi hátrálékok beszédhetésének még csak a reménye sem marad fel egyházainkban, s a munkások betartott bére Jakab apostol szerint nem kiált e fel az égre?

Nem sohajtozunk mi már azon rétek, földek, szőlők, tizedek, malomjogok elveszése felett, melyek a minket kívülről nyomók birtokába estenek, hanem panaszkodunk csupán azok miatt, melyek saját hitfelekezeti s lutheranus uraink birtokában vannak, s visszaszerzésükhöz ily elnyomatott állapotunkban még csak reményünk sincs.

A palástdíjakat szabad tetszés szerint bekövetelő pápistákat egyáltalában követni nem akarjuk, sokkal inkább távollegyen tőlünk az, hogy ő felsége által tiltott s meg nem szolgált bérnek terhül kivétele által a hallgatókon uralkodjunk, de midőn esketésért temetésért egy forintot követelünk, tesszük ezt azért, mert e fizetés igen meg van érdemelve mert e fizetésnek mindenütt egyenlősítettnek kell lennie, s valóban fájlalnunk kell, hogy egyházkerületünkben vagy legalább dioecesisünkben az nem csak tehernek, de új tehernek neveztetik, holott az legrégibb idők óta legtöbb helyen ily mennyiségben vétetett be, egyébiránt a tisztelendő dioecesis e tárgyban feleljen maga magáért, én mint magános predikátor az én salariumommal megvagyok elégedve, itt Cicero a maga hazáért semmit sem beszél, de szólunk Isten házaért hivatalos kötelességünk, nem is azon törekszünk, hogy a palástjövédelmet növeljük kivált képen: hanem hogy arra nézve az egyformaságot hozzuk be, hatalmat az úr nyája felett gyakorolni nem akarunk, de hogy azt a tisztelendő dioecesis felett valaki gyakorolja: nyugott lélekkel el sem nézhetjük sat.

Ha azért a hallgatók arra vetemednek, hogy a szolgálat bér méltó követelése mellett, megvetve a lelkipásztori szent szolgálatot temetések alkalmával magok énekelnek, s egy ily halotti tisztességgel befognak elégedni, s ha a nép annyira ki lesz keseredve, hogy a temetés, esketés keresztelés végett, más vallásu predikátorokhoz fogna folyamodni: kétségkívül az ily kikeseredés okát nem annyira a mi dioecesisünk rendtartásiban, mint inkább világi uraink ellenmondásaiban, s hivatalan ellenszegüléseikben kelletik keresni: hiszem mindazonáltal, hogy szent hivatalunk igaz tisztelői kenyérre pénzre való tekintet nélkül,

nem fognak szent szolgálatunkról megvetőleg nyilatkozni, sem minket más lelkipásztorokhoz folyamodásukkal háttérbe szorítani, s Krisztust bennünk szolgáiban, s a szent szolgálatban teljesen megútni s elhagyni.

Sajnálom, hogy uraságodnak nem jutott eszébe a teher alatt roskadozó nép melletti pártfogásában az a körülmény, hogy hegedűsők siposok számára a kenyér szükiben is tékozlásig szórja ki Isten áldását a lakadalmas nép, két három napig tart a dobzódás, foly nap-pal és éjjel az evés ivás, buja táncokkal ingerlik Istent haragra, szomorítják a predikátorok szívét vele. Töröltessenek el a három négy napos dobzódások, s táncok : ám legyen ekkor díjtalan az új házások egybeesketése is, de mikor a dorbézolók, s az új haragjának ama felhívói csömörlésig pusztítanak, s gazdagodnak, a lelkipásztorok pedig, kik az új házásokat Isten ígéből oktatják házassági tisztükre intik, buzgó könyörgéssel Istennek ajánlják egybekötik, kegyes óhajtásokkal végre megáldják : érdemlett jutalmuktól is megfosztassanak ! méltányos legyen e ítélel el maga az új Isten “

A levél végén szó van még a gyámpénz perselyekről, a girincsi egyházzól, hová lelkészül kirendelte Szikszai Istvánt, hálás viszonzás a családjá iránti kegyes figyelemért. Spectabilis ac grosae Dnaonis vrae Servus et Compater devinetissimus Sámuel Szentgyörgyi.

V.

Vay Abrahám latinul fogalmazott válasza Szentgyörgyi Sámuelhez.

Tisztelendőségednek, a kelet idejének feltevése nélkül hozzám érkezett levelét minden becsülettel vettem. Megvallom a világi rend hajlama nem érdemli azt a félre csavarást, mely Tisztelendőséged levelében előtűnik, a honnan tusakodám is magamban, ne lenne e jobb azt a tárgyat egészen is mellőznöm hallgatással, vagy pontonként megcáfoljam, vagy pedig abban némely egyes tételt gyöngéden érintsek. Elhallgattam volna, de tarték tőle, ne hogy különben is balúl felfogó kedélyében Tisztelendőséged felőlünk megvetőleg véleményezzen, cáfolólag is válaszolhatnék, mert a felvett tételeket nem nehéz megdönteni, de még is legcélosbnak látom, hogy gyöngédeden szóljak a tárghyhoz jelen viszonyunkra kellő figyelmezés mellett.

Nem könnyen fog Tisztelendőséged minden tulzott kifejezéseivel is engem arra birni, hogy e borsodi szent társaság irányában oly kiméletlenül érezzek, mint a mely kiméletlenséggel Tisztelendőséged a világi státusról nyilatkozik Valóban most sem foghatom meg, hogy ily nagy s tekintélyes férfiak minden ok s előleges figyelmeztetés nélkül miként hoznak mi rólunk ily különös ítéletet! mert jól tudom,

hogy annyi művelt férfiak eléggé jól be néznek a dolog mélyébe, hogy a közösen megalapított határozatoknak soha sem szokott rossz eredménye lenni, s hogy valami balul ki ne üssön arra eddig is minden figyelmet fordítánk, a honnan nem hitethetem el magammal, hogy e tisztelendő traktus közvégezéssel határozta volna el, miszerint a mi jelenlétünk egyáltalában gyümölcstelen és káros eredményű volna reá nézve, mert ezen egész egyházi társaságot, ha ily előítélettel betelve látnám, megutálnám. Ámde nagy a különbség egy egész közönség s egy másik magános személy közt; bármelyik társaságban is megesik, hogy „quandoque magnus etiam ipse dormitet Homerus“ s egyik másiknak szemein hálóg ül, de egy egész közönségnek szemei nem könnyen fognak elhomályosodni. Mindazáltal bár tisztelendőséged véleményében is némelyek osztozhatnak, bár maga egyedül tiszt. ur a mi befolyásunkat haszталannak s károsnak vallja, csak hogy távolmaradásunk e tisztelt atyafiságtól Isten dicsőségének előmozdítására szolgáljon, örömet elmaradunk, minket valóban végtelen sok szenvedéstől, munkától meg fog kimélni. Mert kérem, Isten dicsősége előmozdításán kívül, micsoda ok birhatna más engem arra, hogy annyi nehéz munkát vállaljak, micsoda indok buzdít engem? az é hogy mikor lehet az egyházi dolgokkal érdekeltessem magamat? időm elveszitem, belőle mi hasznót sem vettem, de inkább még költöttem; tiszteltem növekedését általa nem várom. Nagy férfiak kiknek alig lehetek árnyéka egyházas érzületemért ellenfeleimmé lettek, kiknek kegyét megnyerem, ha semmibe nem folyok belé, s ha semmit sem teszek elvesztett kegyüket visszanyerem, ámde lelkiismeretem minden erőmet Isten dicsőségének előmozdítására fordítani parancsolja, ez érzület sajátja minden világi férfinak is, valakinek csak szívében fekszik a vallás szent ügye, s még is ily megrovást kell a világi rendnek tisztelendőségedtől elszívelnie.

Valóban most is erősen hiszem inkább mint remélem azt, hogy az egyházi rendet kell a béke s egység ápolására lelkesíteni, és a ki a két rend egymástóli elszakításának eszköze volna (a mivel én ugyan senkit sem gyanusítok, hanem feltéve de meg nem engedve írtam s írom,) legyen az bár a papi, bár a világi elemből való, veszedelem fiának tartanám.

Mi határozottatott el, mi a még elvégzendő tisztelendőséged Ónodról visszatérve utjában előmbbe terjesztette. Maga tisztelendő ur itélje meg, vajjon a világi rend befolyása nélkül pénzbeli büntetéseket határozni magának tisztelendőségednek volt e joga? az efféle dolgokat az egyházaknak javasolni csupán, de parancsolni nem lehet, s ha az egyházak elfogadják gyakorlatba veszik: akkor nyerik meg a köz-

szentesítést. Ha főcél az egyenlősítés: alkalmazni kell azt a legkisebb stolaris jövedelmekre is nem épen csak a legnagyobbakra, annál fogva mint kisebbiteni a stolat a lelkészek beegyezése: úgy emelni az egyházi közönség helyeslése nélkül nem lehet, de én úgy is hallottam, hogy több egyházban azért kisebb régóta a stola fizetés, mert az egyenes papdíjazás nagyobb mint más csekélyebb fizetést adó egyházakban. A palást díj a római katolikusoknál néhol például Pesten, Eperjesen, de igen kevés helyen, határozatlan, de egyebütt szabályozva van, s nyilván tudjuk, hogy azt egyenlősíteni, s emelni a klérusnak jogában nem áll. A mi többi egyházkerületeinkben sincs a stola fizetés egyenlősítve. De azon kifejezésből is: elég sokat költenek a hallgatók hegedűsökre síposokra, s több ily hijábavalóságra nem lehet így következtetni: tehát a predikátorok emeljék fel a palást díjat, onnan inkább következik az, hogy ily s hasonló hasztalan kiadásoktól tartózkodjanak, mert az okoskodás ereje ebben áll: illendőbb, hogy elkölteni való pénzüket adják lelkipásztoraiknak, mint holmi hijábavalóságokra, de hát kérem: miért nem hozzuk le azon okoskodásból ezt a következtetést: a hijábavaló kiadások ezentul fordítassanak az iskolák javára, szegények gyámolítására, s más egyéb kegyes célokra! azonban minő lenne az a parancsolt alamisnálkodás? ítélje meg bárki magában! a lelkipásztorokat sem lehet kötelezni, hogy rendes fizetésükből valamit elengedjenek a szegények javára a stola fizetés egyenlősítése tekintetéből, annál fogva az idézett okoskodásból nem lehet helyesen sem egyik sem másik részre következtetni.

Az eredménnyel Tisztelendőséged nem sokat törődik azon esetben sem, ha, mitől Isten óvjon rossz oldalra dől el, s kinek számítassék be, de a mi, milyen olyan gyámolításunkra se számolhat, kiknek a közügyekbe befolyásunkat károsnak sükségtelennek állította, mert barátságosan, de azért komolyan kimondom: mi világiak Tisztelendőséged jogaiban nem praejudikálunk a legcsekélyebb dolgokban sem: de vak engedelmességet sem fogadtunk s magunkat a lelkipásztorok akarata végrehajtóinak, s festett báboknak (pro pictis masculis) tartatni nem akarjuk.

Úgy látszik, hogy az alamisna pénztár megvizsgálása elébe a tisztelendő urak által gördített annyi akadálnak, (hogy t. i. aratás ideje van, nagy árvizek vannak) nincs egyéb célja mint az, hogy számukra diurnum határozottassék. De fájlalni lehet valóban, hogy e pénztár ügye tekintve annak csekély tartalmát, s sükségünk sok voltát nem fekszik mindenikünk szívében. Ha minden lépésünkért napidíjat követelünk: soha elegendő pénzünk nem lesz, s nyomoru helyzetünk nem fog javulni; bizony e pénztárra az lenne az elviselhetlen teher,

ha minden lépésért napidíjt határoznánk, hát ha pedig jogosan mi világiak is napidíjakat követelnénk, kik egyházi célokra adakozunk még az állam terhét nem viseljük. Kérem Tisztelendőségedet Krisztus vére hullására: midőn annyi költségre van szükségünk ne nehezítse a dolgok folyását, hanem inkább könnyebbitse, és ha találkozik olyan egyházi férfit, ki önhasznát elébe teszi a közjónak, még azt is jobb meggyőződésre utasítsa, mert a napidíjak emelése jelen helyzetünkkel sehogy össze nem tér. A betegség veszélyesebb, ha fájdalom érzés nélkül foly le. Különféle nyavalyáink még el sem is oszlottak és ime már is belső tagainkat összetépni akaró új nyomor jelenkezik; munkába van véve, hogy a paraszt szüléktől származott lelkipásztorok, a földesurak részről visszaköveteltessenek, a kegyelmes Isten fordítsa el e nyomoruságot mi rólunk, mert félhetünk valóban, hogy sok s nagy tekintélyű férfaink igen nagy s hálátlan kísérletek alá fognak vettetni, ha csak az ur rajtunk nem könyörülend. Bizony csodálom, hogy találkoznak kik önhasznukat annyira lesik ily nehéz időkben, midőn lélekzeni alig tudunk, az ezer családság nagy mesterének ezen leleménye a mint Isten egyháza, lelkipásztorok s mindnyájunk szívét tör gyanánt átvjárta: azonnal alkalmat adott ő felsége elébe azon alázatos folyamodványunk betérjesztésére, hogy aggodalmunkat szüntesse be, mely iránt felterjesztéseinket megújítani meg nem szűnünk, a kimenetelt Istenre bízunk és bizzuk.

A papi, s parokhialis javak s jövedelmek, hogy egyházainkban magok az ev. által elidegenítettettek volna nem tudom, vagy csak hogy hallottam volna is nem emlékszem, ha a parasztok az egyházbért nem fizetik pontosan, azt ne csudáljuk, holott az uralkodó földesurak, s mások iránti tartozásaikat is, egyszer a szűkölködés máskor a terméketlenség miatt csak késedelmezzéssel fizetgethetik, de hogy egyáltalában mindenkorra elvonnák: a felől nem hallottam eddig, e hátralékok beszedésében, tekintélyünk erőnk segedelmünk által közremunkálni igen is törekszünk, erőnk feletti dolgokat azonban nem teljesíthetünk.

Egybevettétvén leveleink, mindkét részről lehet azokban szűrös helyeket találni, részemről a papi rend iránt, hogy valaha méltánytalan lettem volna, senki igazolni tudni nem fogja, a mit tisztelendőségednek irtam a tárgy érdemében úgy kelle írnom, de tisztelendőséged ezen egyházmegye egész világi rendét megócsárlotta; előbbi leveleimben miként nyilatkoztam, arra jól emlékszem, ha jelen levelemben indulatosan fejezem ki magamat: nem csoda, látván egyházmegyénk világi rendét annyira elárultatva lenni, hogy nincs egyéb hátra mint: az egyház közellensége gyanánt kiáltassék ki. Valóban mély

fájdalmat érzek szivemben, s kétkedés nélkül kimondom: nem érdemlette e gyanúsítást a világi rend tiszt. úrtól.

Egyébiránt kedvezzen az ur Isten tisztelendőségednek és mindeneket fordítson az ő nevének dicsőségére szivemből óhajtom, s maradok tiszt. úrnak alázatos szolgája és komája Vay Abrahám. U. I. Bevégezvén levelemet eszembe jutta, hogy javasolnám: méltóztassék tisztelendőséged véget vetni a világi rend beestelenítésének, hogy a főtiszt. egyházkerület s főgondnokság elibe ne kénytelenítessen orvoslátért folyamodni.

VI.

(Ez a levél magyar nyelven íratott.)

Vay Abrahám levele Szentgyörgyi Sámuelhez. Sólca. 1736. aug. 13. Tiszteletes püspök bizodalmas kedves komám uram! Valamint utóbbi levelemben Kk. megírtam, két rendbeli utosó leveleit Kk. teljes respektussal vettem, de mindjárt, akkor válaszolni nem érkeztem. Tagadhatatlan, ha az tudva lévő dolgok köz megegyezésből elrendel-tethettek s köz folyamatot vehettek volna, oly kedvetlenségek nem történtenek volna; de azt innár legjobb nem csak elfelejteni, hanem igaz szeretetnek, és egymáshoz minden kéteskedés nélkül való harmóniának szoros megtartásával az olyakat, hogy többször meg ne történtenek eltávoztatni. Minden szinmutatás nélkül írom: hogy csak egyező értelemmel lássunk az dologhoz, valamint eddig igyekeztem úgy ezután is minden tehetségemet az közjónak előmozdítására szentelem s ez után sem nézem. Ojjon Isten, hogy valaha csak legkisebb gondolatomban is lett volna, hogy az szent miniszteriumnak ecclesiasticus statusnak legkisebben praejudikáljak, gondolatomban az soha nem is léssen. Kglmednek is konfuziójára soha sem céloztam s nem is célozok, sőt illendő respektusának manutenciója szivemen volt s s vagyon, nem csak magamnak pedig, hanem közönségesen secu'aris statusnak ezen elméjét tapasztaltam, s tapasztalom, terhes hivatalát Kk. tudom segítettéséről Kk. az hová kellett írtam, sőt sokak előtt examenkor propoziciót tettem, gralis mixta deputációra tetszett minden tiszteletes uraiméknak mind külső uri rendeknek halasztatni, magam is meggondolván az circumstantiákat, akkorra haladását illetlennek nem ítélfhettem, nem is tanácsos az consequentiákra nézve, a mi egész superintendenciát illet, superintendenciának megegyezése nélkül egynehány embernek elvégezni; hanem ha elvégezését az superintendencia azokra bizza, máskint a mi rajtam áll in negotio capellani in quantum ratio publici permiserit officio boni amici non de ero.

Prothocolatiók rendben szedése felettébb szükséges, de notarius nélkül nem lehet. Prothocollumról is pedig kettőről kell gondoskodni, és azt confundálni regulariter nem lehet. Superintenciának külön, borsodi sz. tractus prothocollumának külön kell lenni, de ezek is ante deputationem Gralem alig hiszem eligazittathassanak. Cánonoknak compilációjáról is alig hiszem, rendelés tétessék elébb; de reliquo azt tartom, nagy prudenciájú emberekre kell compilációját bízni az kik ex diversis canonibus, qui nostris circumstantiis quadrant egybeszedjék az melyekről cánon nincsen s kellene, observálnák, hogy azokról az sz. superintendencia per modum statutum determinatioakat tehetne. Szikszón már négyszer megvolt az publikáció, az mi bejött arra rendeltetett, tiszteles atyafiaknak kezébe adattatott egészen. Két publikáció még hátra van, az is végbe megyen és így erről panasz nem lehet. Szintén perselyt ő még ő Kglmek fel nem állítottak volna is azt hamar effectuálhatják. Miskolcon is foly az publicatio, akkor valami erszényekbe adatik, óntányérokra tétetik, valami cehöknek particularis requiraltatásokból jó az mind kgldtől expediált ministereknek kezébe adatik s adatott, de ha szinte nem mindjárt minden punctualiter effectualtathatik is, ítéletem szerint Rimaszombati sz. ekkla. arra, hogy az közrendelés módját, melyre magát már prévie resolválta is, Miskolc intimatiójára ne kövesse mind azért, hogy nem egyébben hanem az jóban kell valakit követni, mind azért hogy alamisnázkodásban proportiót nem lehet keresni s annak mind mértéke, mind ítélőmestere kinek kinek az ő lelke, mind azért hogy Miskolczon oly szoros rend nem lévén és egymástól függés mint Rimaszombatban bajoskább mindent hirtelen inducalni, de ugyancsak sensim végben, mind azért hogy az ilyen színű dolog soha sem szokott egyszersmind talpra kapni, hanem némelyek mindjárt, némelyek későbbre, de ugyancsak végtére mind béveszik az jó rendet, de ha minden magát, más mit fog követni, attól suspendálja, soha az jó rendet assequálni nem lehet, máskint gondolom azt is az midőn Mocsári ur*) de introitu et exitu remonstratiót teszen, Miskolczra nem sok panasz lészen. Nincs azért kétségem, hogy rimaszombati sz. eccla az közrendelésnek megtartásában dicséretes példát kíván másoknak mutatni. Mocsári Balázs bátyám uramnál már három ló ott vagyon, még kettő el nem érkezett, harmadika aligha még nem vakult, a szemeire meghomályosodott háznál. Mind maga privatumiban mind publikumok iránt akármely úton és módon lehessen kgldehez szerencsém tiszta szívvel látom, de szent Mihály na-

*) Mocsári Balázs az alamisnapéntzár gondviselője volt. Ennek, (a később agentialis pénztárnak) megvizsgálására Szentpétery Andrászt nevezte ki a közgyűlés Ónodon.

pig Eperjest leszen mulatásom (kezdődvén 21-a psentis terminusum) annyi széjjel járásom valóban bánom, sed frustra reluctor, quia cogor. Gyürki uramnak szóló leveletem kérem bizodalommal kglđet méltóztassék megküldeni. Ezzel magamat kglđ szeretetibe ajánlom és maradok kglđnek igaz köteles szolgálja komja Vay Ábrahám. Kglmed directiója szerint inviáltam ezen levelem miként mégyen megvállik.

VII.

(Magyar nyelven van fogalmazva.)

Vay Ábrahám levele Szentgyörgyi Sámuelhez. 1736. aug. 21. Zsólcáról. — Tiszteletes Püspök, bizodalmas kedves komám uram! Jól constál előttem, hogy gralis instantiánk assumáltatott, sőt immár referendába is ment, követeinket okozni nem lehet, mert több ideig voltak ott, hogysem az mennyi időre küldettek, költséget is annyit adtunk, hogy én bizony csudálom, hogy hogy subsistáltak ennyi ideig is, más az, az evangelikusok is további fentlételt nem ítélték akkor szükségesnek, hogy nem ezen hónapnak közepi, de kivált vége felé projectálták másoknak felmenetelét. Való dolog, az mi dolgaink folytatására legjobb volna, ha egyik emberünk váltaná az másikat, sed nervus deest. Azt gondolja némely, ha hús, harminc forintokat apró pénzül meglát, hogy az terribilis summa, s még nem átalja kérdésbe tenni: hová lessz ennyi pénz? Mikor kellene mi, kiknek az fejünk fő belé, akkor vesszszük észre, hogy semmi sincs. Még az publicatiók sem álhatának úgy fel, az mint kellene, semmi jó rend egész tökéletes-ségre nem mehet. Mit tehetek én róla? quod multi non penetrent vel scrupulositati sint dediti. Ha az conservatoriumban minden superintendentiában mindenkor elégséges költség volna, úgy lehetne kormányozni jobban az dolgot, hogy mindenkor emberünk lenne fenn, mert Bécsben pénzzel járják a búcsút, Kenessey uramat az mint tegnapi vett leveléből látom Szilágyi urnak, *) Jeszenák Pál urammal várja. Gyürki uramnak irtam, Patay uramnak irok, innen is próbát teszek, ha valakit küldhetnék, de honnan telik mind követnek, mind borok szállítására az költség? Multi valent pro difficultatibus ponendis, pauci pro solvendis. Az Istenért kérem édes komám uram kglđet az hitetlenek capacitatiójára, quantocius vigye végbe kgletek Mocsári ur introitusa és exitusa revisióját, talán az Tamások is hisznek azután. Rimaszombathi sz. eccla is többet épít Szikszai és Miskolczy eklésiák

*) Szilágyi Sámuel agensnek megválasztatott 1733. évben.

példájából kelletinél. Miskolci sz. eklésia valami publicatiókor óntá-nyérre erszényekben adatik. Czehek particularis requisitiójából jó ámbár perselye ne legyen is de egészen odaadja kldtül arra exmittált tisz. Ministereknek. Szikszón van é nincs é persely? nem tudom, de tudom, hogy az Publicatió hatszor végbe megyen, az mi bejön akkor abban semmi sem tartatik meg, bár inkább Rimaszombathban se volna persely, csak az publicatio rendin végbe menvén, az mi bejő, mind administráltatnék tartóztatás nélkül hogy sem van persely, et contra galem determinationem az költség megtartóztatatik, de talán közelebb Sipos uramnak *) irott levelemben feltett ratióim, nem lesznek sikertelenek, difficultásokkal küszködve kap az ilyen dolog talpra. Nos ergo quod instat agimus Az költségnek mennél hamarébb Elemosinae Conservator Uram kezében való küldését bizodalommal recommendálom. Tiszteletes Assor uraimékk. úgy tetszett, hogy kglđ occasione visitationis tentálja az stóláknak uniformitását inducálni, már pedig currentáltatott, Tiszt. Minister uraimék az currentatiónak, ekklésiák az praxisnak inhéreálnak; kérem bizodalommal kglđet suspendálja per alias currentales csak ily formán: ob certas rationes, ez kk. nem derogal annyira mintha aperte contraibunt ecclesiae, tudom lehet némelyeknek az a ratiójok: kénytelen az, ki megházasodik magát megeskettetni, de félek rajta, ha pápista földesur jószágába reászorítják ad praxim antiquam s ha megadja is pedig akkor kifoghatja ex ordinario sallario azután az ekklésia, mint az rimaszombathi nemes tanács is rendelést tett. Én urgeáltatom secularis úri rendektől kivált, tudván az tisz. Assessoratus értelmét is kénytelen leszek megírni coadjutor uraiméknak: informálják az ekklésiákat mit cselekedjenek. Istennel bizonyitom nem igyekezem kglđ confusiójára, de nem lehet elnézmem (sürgettetem is) ut de nobis sine nobis conclusiones fiant, elhitesse édes komám uram kglđ annyira disgustáltattak az elmék non adeo per rem, quam rei modum hogy most, ha akarnám sem szolgálhatnék benne, mind tanácsosabb, mind rendesebb kk. azt leniálni s suspendálni. Ezzel maradok kglđnek igaz köteles szolgálja komja Vay Ábrahám.

P. S. Feleségem kglđ köszöntését kedvesen veszi s recipocálja. Ha miről kell in absentia mei Bátyám Szathmáry Ádám urammal méltóztassék kglđ correspondeálni, bár ő kk. is volna módja gyakori correspondentiában Patay urammal.

*) Sipos János kishonti segédgondnokul választott meg a bodrogkeresztúri gyűlésben 1754. nov. 5.

VIII.

(Magyar nyelven szerkesztve.)

Szentgyörgyi Sámuel levele Vay Ábrahámhoz Rimaszombath 1736. aug. 28. Tekintetes Curator, bizodalmas kedves komám uram! Mai napon vévén 21-a Sólczáról datált levelét minden becsülettel az urnak ő kk. az mi illeti az ur ő kglme parancsolatját az introitus és exitus revisiója iránt rajtam mindeddig is semmi el nem mult, az mint másszor is megirtam az urnak, mostan immár az aratási szorgalmatosság megszűnván, ez előtt két héttel irtam az ur Szentpéteri András urnak, hogy mikor érkezik ő kglme reája és holott kívánja pro sua meliori commoditate, hogy legyen mind módja, mind terminusa ezen dolog végbenvitelének az ő kglme praesidiuma alatt, de levelemre mind eddigh csak választ sem vehettem, non ergo mea culpa neglectu est hogy az kgldek parancsolatja végbe nem ment, ezen dologban, a mi az rimaszombathi observatiót illeti, gondolom, hogy Sipos uram irt választ az urnak iránta, mert én is azon levelet communicáltam az nemes Tanácscsal, melyet nekem ezen matériában palmaribus rationibus irt az ur, de az nemes Tanács úgy látom, hogy fixe inhaeret prioribus a mint fog tenni erről relatiót Sipos ur levele az ur előtt, az költség is kezem alatt vagyon, de az város pecsétje alatt, és nem pro alio fine tartatik, a mint a mire rendeltetett, hanem ez az ő kglek ratiója, hogy ő kglmek minden ecclesia commoditását néző ordinatiójokat propter publicam determinationem félretették, és a másvégre rendeltetett solennis publicatióknak napjait arra a végre fordították, melyre a közönséges determináció kívánta, és azt akarják, hogy eadem sit modalitas ubique praesertim in ecclis maternis sat. a mi pedig a mostan bejött költséget illeti, arról bőven irtam, hogy a nagy árvizek miatt kezemhez sem hozták, hanem most, mikor az introitusnak és exitusnak terminusa leszen circa initium 7-bris a Tiszt. Collector uraimékat currentálván, akkor beadom mennyi leszen.

Miror et plusquam miror hol vette kedves komám uram kgl az informatiót és melyik assessor uraiméktól, hogy ő kglmeknek ugy tetszett, hogy én occasione visitationis tentáljam a stolának uniformitását inducálni, mégis ante omnem visitationem praescriptam currentáltattam, ha az igaz édes komám uram kgl az én orezámra pökjön, de egyszersmind meg fogom kglnek in aperto mutatnom, hogy valaki kk. ilyen informatiót adott Assor uraimék közzül, akár ki légyen hazudott, mert nem egy, sem két Deputation concludáltatott és nekem injungáltatott ő kglektől magoktól, hogy currentáltassam, azért édes

kedves komám uram, hogy megmutassam, hogy nem én akaratomból currentáltatott, hanem közönséges Deputatiókból, valamint a gralis difficultásokra lött válaszómban megírtam, bizony mindaddig vissza nem currentálom, valameddig a feljebb említett beállandó Deputatiók ő kglmekkel magokkal a visszacurrentálásnak általam ha reámennek meg nem mutatom, hogy ő kglek magok determinatiója hogy currentáltassék. A mi az rimaszombati ecclesiát illeti, itt a stolaris proven-tusról való determinatióban a mint az becsületes nemes Tanács végezett lenni praejudicium a stolaris proventus ellen senkinek nem lehet, mert minden stolaris proventus hogy lévén a copulárul, ez az eklésiának törvénye, hogy valaki itt nem született, ha csecsemő korában szakadott is ide, tartozik a copuláért egy forintot, a ki pedig itt született, az fizet minékünk az kihirdetésért polt. 4, az esketésért a menyasszony egy gyoles keszkenőt polt. 9, és egy kalácsot, a mely polt. 4, hoz egy tyúkot, polt. 3, hoz két cipőt polt 2, hoz egy ittze bort a mint jár a koresmán a bor polt. 5 vagy 4, és NB. itt olyan szokás vagyon, hogy ha valamire való a bor, kétfelé lakodalmaskodnak és a mely háztúl az menyasszonyt elviszik, szintén ugy tyúkkal, kalácsal és borral ez mi eklésiai könyvünkben a copuláról való solennis fizetés az, mely egy forintra igen könnyen reámegyen.

Már mi propter uniformitatem azt kívántuk, hogy valamint a nem itt születettek megadják az egy forintot: ugy a kik itt születnek is adjanak egy forintot és semmit se a specificált számban levő pénz és arany közül, de az tagadhatatlan dolog, hogy in mea absentia Tiszt. Collega ur mind az egy forintot, mind az aranyakat vagy kettőn megvette per hanc rationem hogy nem kérte de azok megadták a mint ő kglme mentette magát a becsületes Tanács előtt, és az volt az oka, hogy a becsületes Tanács ezen megindult, és méltán is, és törvényt tett, hogy az ordinario fizetésünkből kiveszi, ha így bánunk a költséggel et digne, de ha előnkbe jő az esküvő és azt mondjuk neki, hogy adjon egy forintot, és azonkívül semmit nem kívánunk tőle, azt kérdi, hogy uram, énnékem mind a keszkenő, mind a bor, mind a tyúk minden et cetera pénzemben áll, azért ha egy forinttal currentálódik kegyelmed, inkább megadom azt, mintsem azok után járjak, ha egy forintot ad, elveszszük, ha pedig a mi ugy is reá megyen egy forintra, azt adja, azzal is contentáltattak vagyunk, és ezzel senkinek nem praejudicálunk, és a mióta azt megtudta a szegénység, hogy az egy forinton kívül semmit sem kívánunk, egy sines, a ki örömebb le ne tenné az egy forintot, mintsem az accisákat, sőt a mi engem néz, inkább kívánok ma is megmaradni az accisák mellett mint eddig, egy farsangon esztendőt által, negyven ötven keszkenőnk is megjött, ugy

hogy apró gyermekeknek fehér ruhájok többnyire abból állott, a pénz pedig elfoly tőlünk, és gyólesot pénzen kell vennünk, és így parte altera audita maga láthatja az ur, hogy itt bizony praesidiumot magának senki nem vehet, sem pedig a becsületes nemes Tanács a mi ordinaria solutionkból bizony nincs a mit subtraháljon, mert mit praejudicalna a nemes Tanácsnak, hogy a szegény ember pénzül adja meg nekünk az accisát ha tetszik, ha nem tetszik pedig, adja meg a mivel tartozik az eklésia matriculája szerint. — Bizony orcámra irtam volna a gralis feleknek és az urnak, hogy Cicero hic nihil agit pro domo sua etc. Hogy azért édes komám uram azt írja kgléd, hogy urgeáltatik kglé a a secularis uri rendektől kivált ez okon, hogy tudja Kegyelmed Ts. Assessoratus értelmét feljebb megírtam és megmutatom, hogy az Assessoratus elméjétől valakitől vette kglé az informatiót, kglé bizony roszul informáltatott, már az protocollált Deliberatiók soha meg nem esznek, immár kglé szabadságában áll megírni avagy nem írni Coadjutor uraiméknak s informálják az eklésiákat, én pedig ellene kglé igyekezetinek bizony nem állok, de távoztassa az Isten a kis szikrából a nagy tüzet ex hac sola ratione, hogy de nobis sine nobis conclusiones fiant mert arra megfelleltünk, hogy haec neque nostri curatoratus vel Superintendentiae temporis sunt sat. ezzel maradok Tek. urnak igaz köteles szolgálja Szentgyörgyi Sámuel.

IX.

(Magyar szöveggel, de a mely latinba megyen által.)

Szentgyörgyi Sámuel levele Vay Ábrahámhoz. Rimaszombath, 1736, sept. 4. Tekintetes ur, bizodalmas és kedves komám uram! Felveszem az kglé levélbeli correspondentiájának fonalát, a melyet tött kglé velem minekutána első punctumokból álló levelére való válaszmát irtam volna. Mindaddig mig ezen utolsó 25. July különböző tentával datált levelét vettem, minden tartozó respectussal kglé 1-a sept. és azt mondom, hogy kifejthetetlen sok dolgaim miatt bizony csak arra sem érhettem még, hogy azt megelőző missilis leveleire felelhettem volna kk. nem hogy az utolsóra felelhetnék tam instanter, hanem hogy serram contentionis aut habet aut excuperet veneranda sedes. Assessoratus illa viderit et respondeat amplius. Igaz dolog, hogy énnekem egész consolatiómra voltak qua publicae personae az kglé 13, aug. irt levelének ezen szavai, melyeket legelsőben irt kglé, a kglé punctumaira lött feleletek után „Tagadhatatlan, ha az tudva levő dolgok közmegegyezésből elrendeltethettek s köz folyamatot vehettek volna, de ezt immár legjobb nem csak elfelejteni, hanem igaz szeretet-

nek és egymáshoz minden kételkedés nélkül való harmoniának szoros megtartásával, az olyanokat hogy többször meg ne történjenek eltávoztatni.“ Mikor már a kglđ ezen utolsó levele, melyet 25-o datált kglđ megvált, akkor mikor kglđ azt a megleázott dolgot írta 13-a aug. ubi finis contentionis pia admonitione videbatur terminari, hogy ugrott és állott elő a posteriori ilyen vehementiával? kétségkívül ennek az oka az, hogy az ur ő kglme quantum ad se kívánta lecsendesíteni, hogy azt nem kell elfelejteni, hanem minden úton módon azon lenni és eltávoztatni, hogy többször a félék meg ne történjenek, de minthogy az Ur azt írja inter caetera, hogy másoktól is kényszeríttetik sat. mivel én eddig így gondoltam, hogy az ur én velem úgy bánik solum ambos mivel bizony soha eddig publicumra nem bocsátottam sem az ur prothesissét, sem az én arra lött apodosisomat, szükségesképen deputatiót teszek, és videat sedes veneranda assessoralis et respondeat, vel responderi faciat, hát ha itt is annak lészen a helye, hogy ab aliis cogor perseverare in deliberatis, mi lesz belőlünk, az e, hogy az ur Coadjutor uraimék által currentáltassa az eklésiákat in contrarium a mint írja? meg nem áll soha az ilyen két senior egy dioecesisben, mert hát ha az másik meg in contrarium parancsol az atyafiaknak, mi lészen belőlünk? tertius gaudebit, ministerium et fundus omnium cessabit, ezt bizony sohasem a stolaris fizetésnek megengedése, sem annak meg nem engedése sopiálni nem fogja, kérdés ki lészen itt édes komám uram filius perditionis? de mit kérdek! tudom, hogy secularis uraimék uno ore azt mondják, hogy én — Ratio prima: mert qui est causa causae; est etiam causa causati at qui ego sum currentator punctorum stolarium unde haec omnes querelae. E minor probatur quia sola mea autoritate sine consensu ven. Assessorum currentavi ratio est rationis, quia mens et determinatio plurium D. Assessorum fuit ut illo tempore visitationis a me intimentur et inculcentur, az édes komám uram ebben az controversiában sokszor repetált argumentuma és asyluma kglđnek.

Respondeo ad minorem 1) Legatur Deputationis Sajószentpéteriensis ubique protocollatis ex deliberatis VI. tum ut uniformatas sit in tota diocesi Borsodiensi, proventus pro copula matrimoniali, pariter pro concione funebri, communi omnium nostrorum suffragio constitutum est, ubique debere cives solvere ad minimum flor. unum A. 1735. die 6. decembr. II) Legantur ex actis Deputationis Olno-diensis A. 1736. diebus 8-a et sequ. mensis Febr. Deliberatum VI. memoriae jurandae causa institutum ad tit. D. Superintendentem sextum sic se habet „Currentalibus mediantibus pro funeribus, copulatio-

nibus debiti ordinariaque salarii administratio est ecclesiis insinuanda per flor. 1. An Spectabilis domine Compater candidissime colendissime currentalibus mediantibus ecclesiis puncta stolaria insinuare idem sit, ac visitationis occasione insinuare, an mens dnorum Assessorum in tam expressato currentalium termino scilicet visitationis occasione fiendam insinuationem? An hic non plenus vener. Assessorum numerus et census? iudicio Vrae spect. Dnationis submitto cur haec mihi toties indigne soli imputari et competi debeam! Sed

III. Legatur deliberatum protocolatum Vámosiense XII. Pertinax oppositio ecclae Bánhorváthiensis adversus determinatae copulationis et obhumationis salarium valde notata reprehensa et annullata est, atque talis ad eam epistola transmissa est ut sequenti anno 1736. diebus, 5, 6. junii Quibus ita ad conscientiam demonstratis certe minor utrisque claudicat pedibus et certissime persvasissimus sum spect. vestram Dnationem non amplius mihi soli imputaturum adjudicabit punctorum currentationem, et nec sibi persvadebit currentata eadem puncta idem esse, ac per visitationes ecclesiis insinuare, quando quidem haec sunt sole clariora prothocolata primum per ordinar. notar. Clarissimum D. Samuelem Nádudvari, duo postrema vero per Clar. D. Martinum Tsáji et haec est illa ratio, quam toties allegari ratio currentales me sine consensu D. Assessorum revocari aut suspendere neutiquam posse.

Secundo. Est status secularis ab ecclesiastico sequestrationis a Deputationibus intentio cujuscunque tandem sit iste ordinis est filius perditionis spectabilem Vram Dnationem mihi hoc ipsum velle impingere. Crimen calumniae incurrerem, si scriberem et cur? quia vivos et superstites habeo utriusque ordinis sufficientissimos testes qui nolint velint conscientia eorum testis est nullam me habuisse Deputationem ubi sufficientia et plusquam invicta dederim argumenta me non esse filium illorum perditionis ut in hac duorum statuum sequestrationis intentione contendente bene sane spect. vra Dnao caracterizavit. Quis enim spectabilem D. Adamum Szathmári compellavit in Deputationem Bánhorváthiensem! certe meae literae, quibus spectabilem pie defunctum dnum Curatorem *) honestissime ut consvevi, requisivi. Loquatur hic spect. D. Georgius Szathmári, quis suam grosam dnaonem quam honestissime exoraverit ut in Deputatione Sajószentpéteriensi dignaretur Comparere ut etiam postpositis inclyti Cottus Borsodiensis eorum obligationibus paruit, et comparuit, quis est,

*) Jobbaházi Döry András, kinek a főgondnoki hivatalban közvetlen utódává lett Vay Ábrahám 1736. jan. elein.

qui non admisit an ego qui honeste invitavi rustico sordiorum me reputari potius vellem quam in me hoc probum sumere, si mea tenuis etiam et initialis officii autoritas contra plures et potiores erumpere veritas fuerit, quis spectabiles viros, dnum neocuratorem nondum nobis eorum cognitum et dnum Adamum Szathmári admisit in Deputationem Olnadiensem, quando honestissimis praevis nos requisivisset literis, quatenus velint nrae interesse Deputationi si praesentis suis venerandae deputationi non essent oneri? cur hic per Deum silent illi dni Assessores quorum mentes Spbilis Dnao Vra circa publica in contrarium uti sunt prothocollata recipit et pro authentia habet nec per multas contentiones super illas sicut Vrae Dnaonis literis in illa erupuisse verba Deliberata si condent in venerandam Deputationem ut non veniant contra omnem honestatem rescribam? Quod mihi publice exprobratum est cum veneranda Deputatione Vamosiensi, quando ad literas initialis totius hujus contentionis spect. D. Georg. de Szathmár veneranda Dioecesis expressum membrum expediisset, et nihil nostrae sedi relationis apportasset, quam secularem statum infringere velle plena cum autoritate tria puncta stolaria venerandae Deputationis Szentpéteriensis et quando inquireretur qua autoritate? exprobratum ut mihi illa, quam vra Dnao vendidit secularibus quando illos admisit, quod per omnem aetatem antecessorum practicum nunquam fuerit spectabilis Dne Compater, quando haec ita in aprico essent ut bonum meum nomen vacillet, si horum punctum minimum veritate sua vacillet, quis in me hic crimen contentionis et confusionis transcribet, unde certae suae cujus libet conscientiae iudicandum submitto me tam indigna et dura sufferre debuisse indignissime, quae omnem toties factum amica appromissionem Spect. in me vestrae Dnaonis in dubium vocasset aut in nisi proprio mei opprobrio quotidie experirer publicis personis ob publica plurium ea debere mutuo transcribere, quae in privato non ita sentiunt quam in publico sciunt et scribunt (quorum manifesto erit suo tempore exemplo terminorum praefatus esse infructuosas et damnosas.)

Tertia tricarumstrarum ratio est fundus Agentiae ejusque circumstantiae. Millies Spect. Dnao Vra dehorratur mea diffidiae praejudicia exuere debere, et tamen manifeste scribit vra Spect. Dnao et et per viscera Jesu Christi obtestatur contra me ubi ratio sumptorum intercurrit rem non debere semper gravare, imo certe observatum est ubi talis intercurrit difficultas me, eam non tollere sed promovere niti. Nonne hoc est involare conscientiae et juri divino? Superaddo plura similia Vram Spect. Dnaonem et si unus vel al-

ter qui suo privato nimis inhaereret ecclesiasticum tamen statum non adeo difficultare avertit, qua ex meis literis percipit, unde colligit, si qui tales privata sua tantopere attendentes etiam essent per me persvaderi et demulceri possent in diurnorum indubio etiam mihi placeret, non ne haec sunt praejudiciosissima? et centum talia genuine colligenda. Quid Sp. Dnao Vra scire posset in his cum quibus res Agentiae ratione sumptorum aguntur, nisi ex meis literalibus relationibus, ubi advertit statum ecclesiasticum illorum non difficultare quae oneri meo incumbunt ubi observatum est rem gravare, ubi observatum est per me nolle persvaderi et demulceri, quando omnes in currentes sint sub contradictione, quando haec et similia, quibus non vestra sp. dna, sed ego ipse colluctor ex officii ratione Vrae Spbili dnaoni refero, et per quaestiones querelasque eorum reputo, diurnorum inductionem exopto si sine praevio rerum scribendarum examine ita liceat, conveniatque mutuos dehonestare conclusiones bonam conscienciam vexantes formare, quis horum erit finis, certe contra omnia violenta tenetur quis sibi ipsi prospicere, nec data est nobis illa autoritas deprecandi nos mutuos vel enim arbitraria agemus in rebus similibus, ut nos praecipitemus vel mutuo consensu ut nos ipsos intelligamus, faciendo faciamus, nec tamen apodictice casus obvios ei, qui Succurrit inpingamus, unde enim constat Sp. Vrae Dni mea autoritate ex bene notis sumptibus in compensationem conducti aurigae, vel quid similis erogasse vel obolum, si collectores ipsi fecerint mihiq; cum defalcatione retulerint, non ne sufficit hic contradixisse et rem facti pro repaesentatione publica connotasse vraeque Sp. Dnaoni praetensiones perscripsisse, an haec mea culpa est, aut hinc sequitur inductionem diurni collectorum mihi placere, magis certe mihi et Assessoratui, placeret inductio Deliberati Szentpéter nro V. prothocolati, quando in dies ob publica dioeceseos me et mea consumo in aeternam posterorum miseriam, veritas tamen ea quae indigne pati debeo subdicere damno proprio, sed quid his immoror ultra propositum respondebit pro se venerabilis sedes Dnorum Assessorum ad cujus protocolata me semper provocari ut provocor sufficit mihi observasse tribus his fundamentis totum contentionis, et me in illis omnibus hactenus indignissime debuisse pati.

Hoc die per transennam iter suum Losoncinum continuavit Spect. Dnus Andr. Szentpétery in causa debilitata suae spect. dnae, quam curandam contendit Selymecinum transportare per absentiam sp. D. Blasij Mocsári qui lites suas ut refertur tractat in tabula regia pesthiensi ob quam utriusque rationem, ratiocinationis terminum Szikszovien. terminavimus pro 9-a oktobr. Deo ita volente et vitam nobis indulgente.

Megvallom tks. komám uram úgy fáj a szivem az ilyen nagy méltatlanságokért, melyekkel mindeneket nékem imputal Kgd, és lelkem ismeretének összegázolásával a melyekben propter-relata aliorum az én Istenem látja, hogy contradictorie vagyok még is apodictice az vener. Assessoratus és Collectorokat kivészen és engemet vexál Kgd kértem két levelemben is Kgdet, hogy bár csak fél napot engedjen Kgd és lemegyek, offeráltam magamat, hogy azon ratiók iránt, melyeket feltettem mentem magamat, és mindeneket mutuo consensu cselekedjünk, bizony helyre állítjuk magunkat, de nagy jó ur. Kgd mikor vagyon otthon, mikor nem, én azt nem tudom és annyi-val inkább, hogy Kgd 13 aug. énnékem úgy irt, hogy meg sem gondoltam, hogy többé ez a controversia refriálódjék. Isten látja az lelkemet, a mely levelet cum punctis gralibus először küldött Kgd nagy keserűségemben gyámoltalan árva házamon és nevetlen árváimon elmémre sem vettem, hanem sub rosa egy ts. atyafinak adtam az a feleletet, de ezzel ki nem menthetem nem is mentem magamat, mert én parancsoltam, én subscribaltam és én küldöttem el Kk. ebből által láthatja Kgd, hogy azok a dolgok, bizony úgy vannak, hogy minden Assessor uraimék consensusból és prothocolacióból mentek ki, minden jól tudja, annyi deputációkban lőtt ventilációkból, mi leszen belőle, ha in eadem formalitate repraesentáltatnak, a mint vannak, és ha annyi elme és indulat felvészi egy emlékezetben örökké felmaradandó konfuzió és hogy mindenekben én okoztatom, hogy megmutassák, hogy azok közönséges végzésből mentenek ki és nem én autoritásomból csak én bizony többé a Scilla és Charibdis között nem evezek, hanem ő Kglek lássák mire mennek, de én Isten, és minden jó lelkek előtt protestálok, hogy dolognak ment lesznek mindenektől, ha revokálják vagy suspendálják revocalom és suspendálom, ha pedig nem, minthogy tölem magamtól nem lehet contra tantos, ám lássák mi leszen belőle, bizony olyan oppozició és az Isten házának romlása a melyet Isten orvosolhat meg, mert soha bizony nem recedál ettől a raciótól, quorum puncta stolaria, hogy excedat usu praxi prothocolationibus auctoritatem constitutionis superintendentis et Curatoris, és hogy a dolgot megmondjam sokszor tudtunkra adta Kgld levelében, hogy ha Kgltekkel közölttük volna meg lett volna, innen ki nem látja azt, hogy ki ki a mi a magáé azt akarja manuteneálni, és akármely ratiókat adjon Kk. omnia ad illud idem principium tuendum vellet, és ha a más fél is csak a magáét keresi, és attól nem recedal egyik is soha veszedelem nélkül az Isten házat . . . a kettő nem coalescálhat. Adja Isten jó végét és tanitson meg mind két részről bennünket, hogy magunk meg ne emésszük magunkat. Ajánlom

magamat sokszori igaz gráciájába és maradok a tek. urnak szives jó akaró szolgálja és komja Szentgyörgyi Sámuel.

A tiszáninneni h. h. egyházkerület levéltárából

közli: **Maklári Pap Lajos**

berzétei ref. lelkész.

KÖLCSEY-ÜNNEPÉLY SZATMÁRT.

Elhunyt jelesek emlékezetét megújítani, hazafiak kötelessége!

Május 5-dikén Szatmárt, a ref. gimnázium udvarán, díszes sátor alatt, tiszta napfényes időben, ismét meggyújtánk áldozatunk tűzét; s lefizetők a kegyelet adóját derék Kölcseynek, megyénk és országunk méltán dicsőített magas szellemű fiának, a magyar irodalom fölkenjtjének, államéletünk egyik hivatott reformátorának.

Az ünnepélyt a gimnázium énekkara nyitá meg, korszerű alkalmi öszhangzó énekkel. — A kellemes szimfónia elzengett; s tek. Gyene Károly ur, az egyház és iskola sokérdemű gondnoka következő beszédben ada irányt a lelkesedésnek:

„Mélyen tisztelt gyülekezet! s nemes tanuló ifjuság!

Amaz emlékezetes nap óta, melyen megyénk s honunk kitűnő fia — a nagy Kölcsey Ferenc emlékének a szatmári protestans önképezde növendékei, s mi — a boldogult igaz tisztelői — a kegyelet oltárán, tiszteletünk tömjénének egy részét ellobogtatánk, egy — eseményekben gazdag év sülyedt el a mulandóság tengerébe!

Előadtam ama, ránk nézve, nagy napon vázlatosan az okokat, melyek lelkesebb növendékinket arra birták, hogy zászlójukat, mely alá sereglettek, a Kölcsey nagy nevével diszesítsék.

Elmondtam az indokokat, melyek ösztönt költének ifjainkban, melytől lelkesítettve, szépre, nagyra és nemesre törekvő lelköket, e zászló árnya alatt képezzék, s ez alatt tartsák meg évfordulati sátoros ünnepöket.

Most, kötelelességem s hivatalos állásom parancsára elfoglalom néhány rövid percre a mélyen tisztelt gyülekezet nagybecsű figyelmét s a bizalom legszerényebb hangján kérem ki türelmét, míg ünnepelt Kölcseyről, mint — nem köznapi államférfiúról, kitűnő szónokról, lánglelkű költőről, remek magyar íróról, mivel, tiszta keblű rokonról és hív barátáról fogok értekezni; míg felmutatom őt a dicsőt, mint követésre méltó mintaképet,

mint kristálytisztá tükröt, melyről a jelenkor flaira az erény, a jövő nemzedékre a dicsőség sugárai áradoznak; mint nagy és igaz magyar embert, ki előtt mi önkényt meghajlunk s kiről a késő kor dicsekedve fog emlékezni mindenha.

Mielőtt azonban Kölceynket beltulajdonai- és sajátságainál fogva jellemzeném: tekintsük meg őt kívülről a vásznon, melyen arcképe igen híven van visszaadva! Az arc udvarán némi hidegség s rideg halványság látszik elterülni; a komoly homlokon bú (talán a nemzeté?), gond (talán nemzete sorsa felett?) és aggodalom redői táboroznak; az egész képen szinte a halántékokig néma melancholia s szenvedélytelen nyugodtság szendereg; az ajkakon a mosolynak egyetlen vonala sem látható!

Meg kell vallanunk, mélyen tisztelt hallgatók, hogy ez, derék hazánkfiának valódi képnyomása! mik e festvényen látszanak: azok Kölceynk természetű képnyomai! Ilyen volt ő, midőn művész előtt üle szótalanul!

Ámde; ha e mosolytalan néma ajkak, magyar ígére nyílnak; ha rajta, mint hárfa húrjain megzendültek a bűvös hangok: akkor, a lenthordott fő csendesen emelkedni kezdett, — a kenetes ajkáról, mézpatakként omlott a tiszta szív s mivelte lélek kellemes folyama; a borús homlok föllegei eloszlanak és körötte minden lelkesedett; a fáult keblekben honszerelem forrása buzduzt föl; — a kétkező lélek meglátta a révpártot, s a sötét éj szörnyeit, tiszta fénylő világosság riasztá szanaszét!

Ne rajzolt képét szemléljük tehát a vásznon Kölceynknek! hanem vessünk figyelmes tekintetet legelőször is reá, mint: államférfiúra!... Mert, ha csak vonásairól következtetünk: úgy, a társalgása közben kedves nyájas férfiú, csak egy automat alak lesz, kiről azt gondolhatja az idegen, hogy: annak komoly homlokán, örökös bú honolt s derű sugárai arcát soha nem élénkíték.

Szólok tehát róla, mint államférfiúról, — de nem terjedelmesen; mély bölcsességét nem méregetem; mert ki mérte még meg marokkal a tenger hullámaival? Csak távolról mutatok azokra, mik őt, mint valódi állambölcsészt állítják az ítéletében mindig igazságos utókor elé, hol ő, mint az igen kevesek egyike igaznak s ingatlannak fog találtatni.

Az 1832 $\frac{2}{3}$. évben tartott országgyűlési napló dicső s őt dicsőítő lapjai, melyeken a testvér Erdély és kapcsolt részek ügyében tartott remek beszédei, mint első nagyságu csillagok ragyognak, s fennhangon hirdetik, miszerint: Magyarhonnak kevés államférfia volt Kölceyhez hasonló, kinek remekművű szónoklataiban az óvatos-

ság, mély szemlélődés, az eszélyesség, a biztos alapon nyugovó bátorság lépten, nyomon váltogatják egymást.

Beszéde tiszta arany volt, mely az ármányt megvakítja; — tűz, mely a szendergő hazafülséget élénk lángra gyújtá. — Meghunnyázkodott előtte az irigység; vasszilárd jellemén szétporlott, kicsorbult a hongyilkoló sicariusok szablyája; — beszéde bűvös bájos hatalma előtt elnémult az üres fejű és keblű szájhős; s a rend utára tért viszsza az eláztatott s tévutra vezetett ingatag népcsoport! ... Midőn ezeket Kölcseyről mondom, szónoki tehetségét kívántam méltatni.

Mit mondjak a költőről és magyar remekíróról? — Olvasások műveit, a művei fölött elmondott bírálatokat! Ha valaki, úgy ő, jogosan elmondhatta magáról, mit Ovid mondott költeményeiről, midőn így szóla:

„Nec qui detrectat praesentia livor iniquo
Ullum de nostris dente momordit opus“ — —

mi magyarul ennyit tesz: „az irigység, mely a jelenkor műveit ócsárolni szokta, enyéim közül ráspolyos fogával egyet sem marcangolt meg!“

Tisztelé, s mint tekintélyt magasztalá őt kora! és mondjuk rá mi utódai Ciceróval: „Neque ulla unquam, aetas de tuis laudibus conticescet“: „soha semmikor nem hallgat el a te dicséretedről!“

A földi testekbe ütközött napsugár visszaszáll a naphoz! Kölcseynk szeretete, rokonai és barátai szívében szeretetet és barátságot keltett, fejtett és tenyésztett! — és a jó rokonok és barátok nem lopák — nem nyelék el — a rájuk lövelt napsugárt: elmennek évenként Csékén zöldellő sirhalmához! A nép, mint búcsújáró tábor, a kegyelet érzelmeivel járúl a nemzeti oltárhoz, melynek zsámolya alatt a magyar nemzet egyik apostola várja ön és nemzete dicső feltámadását.

Mi is, m. t. gyülekezet és kedves ifjú barátim! összegyűlünk e műzsáknak szentelt hajlék udvarán lefizetni évenként hálánkat a jó barátoknak, lélekrokonoknak, ki köztünk lelkét megosztotta!

De nagy embernek is mondom m. t. gyülekezet őt; igen, mert azt, kit úgy állít elő a kor, melyben élt, — úgy tüntet fel a naponta kifejtett tettek hosszú sora, mint őt, kiről az elhírhedett hatalmas közvélemény úgy szól, úgy ítél, mint politikai hivatásunk s nemzeti ujjaszületésünk egyik kitűnő bajnokáról: azt nem akarni nagy n a k elismerni, annyi mint az életet s halált osztó közvélemény ellen üres kézzel handabandázni!

Int az idő; tovább nagy férfiú! édes honunk sokszor magasztalt

sokak által megsiratott halottja! emlékeddel nem foglalkozhatom: át kell adnom dicsőíttetésed munkáját azoknak, kiket ünnepélyünk közelebből érdekel! Pedig nehezen esik lelkemnek meg nem emlétenem lelkének ama közösen ismert emelkedettségét, mely szerint: ő soha nem tekintett embertársára úgy, mint vallásfelekezet és nemzet polgárára; ő az embert mint embert, hazafit és szabadságra teremtett lényt úgy nézte, úgy becsülte! Ő soha nem kérdezte azt, hogy ki? hanem hogy mit? szól emberfele; mert hitvallása volt, mely szerint: „az imádott haza mindnyájunk anyja; a szabadság a boldogító törvény, bárkitől jőjjön is, tiszteletben tartandó”.

Egy szóm még hozzátok nemes ifjak! reményei intézetünknek s édes hazátoknak! E zászlót, melyen a Kölcsey neve díszlik, mely alatt ti a mivelődés nehéz de szép és nagy feladatú munkáját megkezdétek, úgy őrizzétek, annak fedezete alatt úgy pályázzatok, hogy törekvéstök eredménye meg ne szégyenítsen a tudományok korán ki-dőlt bajnokát, kinek minden ohajtása az volt, hogy Magyarország mivel és tudományos fiaiért tiszteltessék itthon s a külföldön.

És most nyugodtan adom át folytatását a megkezdetteknek, a Kölcsey-társulat munkás vezérének Zombori Gedő tanár urnak; átadom pedig azon forró kíváнатom kíséretében, miszerint: „éljen ez ünnepélyt ünneplő zsenge társulat!... éljen Kölcseynek kedves emléke! éljen örökké!”

Kitörő éljen kíséré a hatályosan elmondott beszédet. Az éljenek lecsilapodtával a társulat fáradhatlan elnöke Zombori Gedő tanár következő dicsbeszéddel tette emlékezetessé magát, művét és az ünnepélyt:

Ezerhét száz kilenvennek nyarán,

A kis falu Szeő-Demeter fölett

Csodás fényben új csillag tűne fel:

Nagy Kölcseynek szép fényes szellemed!

Kődön, borúlaton akkor tört át e fény,

Mikor éltet kértek tiprott szent érdekek

Pedig sötét volt itt, és fenn tömjénfüstért

Pokol káprázatában égtek a szemek.

A nemzet testén fájtak a sebek

Begyógyítá lelkének nagy heve.

Az ég leküldte őt s a nagy lélek
 Szegény hazánknak drága kincs leve.
 Nagy honszerelme mint jel fénylett az éjben,
 Mint elfeledt időnek látnoka jósolt,
 A nemzetnek adá egészen életét
 Most lantot pendített, majd hévvel szónokolt.

Emlétek múltba hogyha visszajár,
 Oh nézzétek ott, mennyi mennyi fáj,
 Midőn gyümölesként idegen bogyók
 Szívták nedvéből a sok ősi fát. —
 Igen! — ki öröklött jogot, nevet, vagyont,
 Az nem volt honn a Kárpátok között.
 Utánzott lomhán nyelvben, bűnben idegent,
 S bíbor helyett cserélt foszlányba öltözött.

Az ősi nyelv, melynél zsarnok ellen
 Szabadságnak nagyobb bástyája nincs,
 Álgöngyölkért, aránytalan cserén
 El-, félredobva volt a drága kincs.
 E hantokon talán nem állna most magyar
 Borús keservben bár, nem zengnének dalok
 Ha hűt nem pendítnek akkor a bús szegény
 De honszerелеmben dúsgazdag bajnokok.

A büszke csert megrázta az idő;
 Menekvő vad kereste bércefokát:
 Lombok közt csak a csalogány dallá:
 „Szeretni kell, szeretni a hazát”,
 Fenkölt lelkének vérét folyini engedé
 Az áradat gyanánt torúlt érzelmeket,
 Mely múlttól nagy jövőt akart szakítani el
 S melyen sok nagy remény a rév felé siet.

Költészetét nem némítá a vész,
 Bátran zengett midőn minden hangot
 Feledni hitt, eszmét ha pendített
 Az ajkra vissza vaskar szorított;
 Ő szóla fel; a nemzetől szabadságát

Eszét, az istenképet ne vegyétek el
A nép tegyen, teremtsen a mikor akar;
Élet kell! Mit értek a holtak ezrivel?! —

Ezért idők felett a multból át,
Hozzánk a lant tisztán fog zengeni;
Szűnk szól, hogy csak azon elvek alatt
Miket ő mondott lehet még küzdeni.
A nemzet búkódén keresztültört e hang
Látjuk dicső erőd, mely roskadót emelt
S közönyben eltompultan hallgató remény
Nagy Kölcseynek varázsszavadtól éledett.

A nagy cél távol! — még kivá nincsen
De népeletben nincsenek napok;
Bár néha perc idő, századdal felér
Percekké lesznek sokszor századok.
A szent s nagy elv, közkinces, ha már kimondatott
S van e földön erő, mely azt merészlené,
Hogy emberkézzel tárná fel a nagy gépet
Mit Istenkéz hajt a végső tökély felé?

Az emberiség makrancos gyerek;
Békés szép szóra szunnyad nem tanul,
A mit bír, annak nem tudja becsét;
A jó kenyért eldobja s a rosznak utána nyúl;
De az elnyomatás a népeknek nem halál,
A míg a mult s jövő foglalja el agyát!
Lejárt a karddal népirtó csaták kora;
A rosz idő enged, megadja majd magát.

Óh szép népem, szivedbe vedd, fogadd
Nagy Kölcseyntől átvett hangokat:
Csak multba nézni többé nem lehet,
Kihalt fény nem ad már életet.
Többé tétlen maradni nem lehet
Hideg fény nem ad már életet;
Többé tétlen maradni nem lehet
A tudás, eszme nyom ma mérleget!
A nyers erőnek kardja földre hullt,

A mi egykor a félvilágra dult:
 A fegyver fénye napról napra vész:
 Fölötte már ma ur a nép s az ész!
 Itt körülünk minden népfaj halad;
 S mi, kik elsők voltunk míg a hadat
 Büszkén vívták apáink és magunk,
 A kik most elmaradnánk, mi vagyunk?!
 Nem! Még lobognak zászlónk rojtjai.
 Hazánknak ragyognak napjai!
 Mutatja tizen négy év, hogy eszünk
 Nem volt s lesz gyengébb, mint volt fegyverünk!

Ne félj dicső szellem, él a magyar;
 Ezredéves csert kis szél ki nem csavar!
 Mit költő szebben ki nem mondhatott
 Nagy honfájdalmad föl — az égbe — hatott:
 „Neked élni kell óh hon
 És örökre, mint tavasz virulni.
 Ah mert omladékidon
 Reszketve fognék szétomolni
 Hazám! hazám! .

Költőt, író t jellem emel;
 E nélkül őt s költészetét
 Futó időnek zord szele
 Könnyörlen légbe szórja szót!

Irodalmunk nagy munkása,
 Nagy Kölcseynek kort teremtet
 Példánybecsű sok művével,
 S hagyott ránk gyémánt jellemet.

Lelke a tudásnak egész
 Világát járta szüntelen;
 Nincs gondolat, — rajongva mely
 Nem csüggött hazán nemzeten.

Van e más ki imázott úgy
 Ihletten — ezred év után
 A mint ő zengi hymnuszát

Van e szebb áldás költő ajakán:

„Isten áldd meg a magyart“. —

Zokog, a lantnak húrjain

Egy nemzet lelke sir

Három század fájdalmain

Midőn a költő könynyel ír;

„Megbűnhődte már e nép

„A multat jövendőőt.“

Végre ha zeng szent ihlettel

Véle egy nemzet esdekel:

„Szánd meg Isten a magyart

„Kit vészek hányának!

„Nyujts feléje védő kart

„Tengerén kinjának.“

Lelke a mult idők fényében jár

Keres hazát s egy szebb időre vár,

„Hol van a hon, melynek Árpád vére

Győzelemben csorga szent földére?“

S kit egy hon magasztalt, boldog volt talán?!

Mint minden nagyé — küzdelemmel teljesen

Folyt élete, s rajta sok viharza át

A miért emléket kárpótolni kelljen.

Mint őrszellem virasztá a hazát,

S szívét — a szent erények szép fénylakát —

Mert nagy honfájdalma borongott ott.

A boldogság oly gyér világa járta át. —

Családja nem volt! — azzá tette nemzetét

Egészen életét a honnak adta:

Kimultával szegény lettünk; — s hantjain most

Egy nemzet borult lelke könyvét sirja.

Hol a szónok? — hisz egyszer lantot vert,

És máskor szónokolt!

A követ asztalnál egy férfi állt. —

Szava, ha szólni kelt

Halk ihletként rezgett velőkön át. —
Erős lélek, törékeny lánc között!

Csak egy szemében
A mult s jövő fájdalma tükröződött.
A tar főt ősz szálak lengék körül.

Szinetlen arcán
Átvirasztott éjek tikkadtsága ült;
Ugy hangzott fel mély érctelen szava,

Mint sirhang, midőn
Emelt jobbját ökölbe szoritva:
Elénéző szemmel úgy állt ott

Mint tulvilági lény,
Kit földre most egy nagy érdek hozott,
S kinek szavát — ha megszűnt szólani:
Kitört tetszés zajban
Közvetlen lelkünk vélte hallani.

Óh mint lángol fénylik arcod lelkünk fölött
S ragyog tisztán reánk egyetlen nagy szemed
A mely keresztültörve titkok fátyolát
Jelenből vissza — multba és jövőbe lát. —
Párttusák közt elvét nem adta el soha,
Irigy ármány reá vádat nem szórhata:
Igy irt: „Szegény vagyok, hozzátoldhatom
„Függetlenségemet, — s elég e kis vagyon.“ —

Ezért nevét egy kor, a másnak adja át,
S a honadta füzér megtartja illatát,
Babérán nem osztozik mult, jelen s jövő
Abból még egy levél is el nem téphető.
A nép tetőn ha lesz s tekint a völgy fölé,
Feledni nem szabad, hogy kiken épített; —
Hogy kiknek ércszilárd szívök volt az alap
Azok közt Kőlcseynek mindig elől haladt;
Minden gondolata a hon nagysága volt
Szívében érette bu s fájdalom zúgott —
Törékeny testben nagy lelket hordozott,
Mely hazát építve összeroskadott:
Ki a honnak élt lanttal szóval tettel,
A nagy Kőlcsey tőlünk szobrot érdemel.

Eljön hozzánk a honfi és az idegen
 S így kérd: „hol annak szobra ki ennyit teszzen?
 Ilyen dicsőt a nemzet nem feledhet el!
 Hol van egy kődarab mit kegyelet emel? —
 Mi nem szólunk, de hangosan mondja szavát
 Utódoknak ajkán egy mulasztási vád. —
 Mit tenni eddig egy hon s nemzet elfeledt.
 Szobort csak egy nemes hölgy szív emeltetett.
 Költőnk emlékből él a századok fölött
 Felzeng mindig a lant, mit fáradtan letett.
 S a mint sirján gyorsan idő időre mul
 A név mindig fényes lesz dicssugárítul;
 De a szobor, mit a költőnek emelünk,
 Az nem külfény s nem hiu dicsekvés nekünk;
 Talapjához imázni jár a honfi szív
 Miként hiv Mozlemet Mekkához, úgy hiv
 A szent halott, az eltűnt régi dicsőség
 Melynek diszfénye a költő dalában ég.
 Minden kő, régi nagy s dicső tettek helyén
 Minden bokor virág a nagy tettek terén,
 Minden dal, mely elhalt dicsőről énekel
 Lépcső melyen lelkünk fennebb fennebb emel,
 Hevit, hogy a vágyban élő nemzedék
 Ne vesszen el, mint lidérc, mely mocsárban ég;
 Óh jertek! van itt zászló kitűzve már
 Sükert most töledek egy hon őrlélke vár.
 Ő itt adá a honnak, népnek szívét
 Emlék jelölje itt nagy dicső életét:
 Esküdjél népem itt, hogy nem hagyod
 Elvérezni hazád s az ősi szent jogot;
 Küzdesz mindig szenvedsz, a nemzet könyivel
 Király s hazáért te vérzesz el, ha kell!
 S ti mondjátok hölgyek az eskü nagy szavát:
 Külfölddel nem cseréltek öserényt s ruhát;
 Mely sok erényt fedett, miként egy szent lepel
 Alatta csábtól védve lesz a hölgy kebel.
 Magyar hölgy ajkán magyar hangok zengjenek,
 Délceg kedves szende gyermekek magyar keblen csüggjenek!

Szellő érinti homlokom! — lehelletét
 Költőnk szellemcsókjának érzem hevét!

Óh most itt közöttünk a költő lelke van

Óh halljátok mit suttog szellem hangokon: —

„Valamint a francia lelkek lobbanása lángolása a számkivetés helyeit, francia földdé változtatja; úgy ellenkezőleg a magyar lélek kialakása, születésünk helyét, idegen földdé fogja változtatni! Fajlunk csak, a mint elkezdettük!... bizony e levegő, melyet eleink vérpárájától megterhesítve szivunk; a kenyér, melyet halmaikon aratunk; a címerek, melyeket koporsójukról lekapkudunk, nem fogják itt a magyar hazát megtartani.“

Fogadjátok! a szellem nekünk szól imát

Óh Isten! Isten áldd meg a magyar hazát! —

Erre a szatmári dalárda ékezen s harmóniás énekben zengte el a legjelesebb magyar éneket:

„Isten áldd meg a magyart

Jó kedvvel bővséggel“ — sat.

Elhangoztával a szív és lélek emelő himnusnak, néhány talpra esett mondatban számot adott Zombori Gedő, a kis társulat évi működéséről, s nyilvánítá, miszerint: nem akarván a hallgatóság türelmét hosszas próbára kitenni, három növendéket mutat föl a közönségnek, kiknek egyike Bozsó Ferenc elszavalt Kölcsy-től egy hazafias műdarabot elég szerencsével; utána Rác István saját dolgozatát, történettani értekezést, Izabella címűt olvasta fel; végre Szabó Lajos „Gizella és Péter“ című költői beszélyt olvasott föl saját művét. A hallgatóság helyeslését nyilvánítá a zsenge munkák felett.

Ezek után díjak osztottak: Bozsó Ferencnek és Rác Istvánnak, két nagy becsű diszesen kötött magyar könyvet adott át a társulat elnöke, mind a kettőt ajándékozá Gyene Gusztáv pesti joghallgató s a jogi irodalom terén sikerrel munkálkodó derék hazafi: Szabó Lajos nyerte, Kölcsy hiven talált s diszesen felszerelt arcképét, a jeles honleány, a tudományok és tudományterjesztő társulatok és intézetek meleg keblű barátnéja Kiss János ur mivelt lelkű neje ajándokát, kinek mint a jeles római Cornéliának: szép gyermekei, legkedvesebb kincsei! Adj meg Isten örömét! s ha megadandotta: azt semmi véletlen meg ne zavarja!

Kiosztatván a dijak, a gimnáziumi énekkar és a dalárda zengte el lelkesen és lelkesítve a jeles magyar dalt:

„Tied vagyok tied hazám sat.

Berekeszté pedig az ünnepélyt gimnáziumi igazgató Bartók Gábor úgy, a mint itt következik:

Kegyelettel tisztelt s nagyrabecsült türelmű hallgatók!

Ünnepélyünk, melyen az életrevaló nemzetek tökélyesbülésében gyönyörködő Isten előtt, Kölcseynek dicső szellemének az áldozatot ujjalag meghozánk, végéhez siet; a tömjén füstje, melyet hazánk nagy fiának s hazánk méltó dicsekvésének tiszteletére sziveinkben gyújtánk, ismét fölemelkedett a magas égbe, hol a halhatatlan lélek kiérdemlett s változatlan boldogsága örömeit élvezi; egy hálasóhajítás után már e helyről, hol oltárunk tüze soha behamvadni nem fog, a nemes öntudat s meggyőződés mellett, hogy: hazafiui kötelességünket ígéretünkhöz hiven, most is teljesítők, immár nyugodtan eltávozhatsz!

Mielőtt azonban ezt tennők: nem lesz fölösleges záradéku még pár utóhanggal kísérem, a tisztelettel tölt szívek és lelkek érzelméből összeolvadt szimphoniát, mely most e muzsáknak szentelt helyen oly összehangzó hymnus és imában zengett el és emelkedett föl az élők és halottak hatalmas urához.

Fáj a profétának, mert hitelét csökkentí, ha jóslata, az egymást semmitő körülmények szerencsés vagy szerencsétlen váltakozása közben, nem teljesedhetett; pir borítja ihletett arcát a méltán feddődő bölcsnek, ha hallgatói hidegen hagyják őt diszemelvényn, honnan az egyesek és nemzet bűneit szokja, hivatása szerint rovatni és ostarozni!

Báró Eötvös József, magyar irodalmunk s édes hazánk, egyik ingatlan oszlopa, a magas lelkű, tisztított tollu magyar író, a jók és jelesek hő keblű barátja, 1839-dik évben november 24-dikén, midőn a magyar tudós társaság gyűlésében tolmácsolá Kölcseynek fölött a nemzet bánatát s önté fel nemesen mivel szívének legkeserűbb könyeit, e szomorú jóslattal kezdé bezárni jó barátja s bölcs Mentora fölött páratlanul szép és örök becsű bús emlékbeszédét:

„Egy puszta sir a Túr partján fogadé el nemes kebelét; csak az elhagyatott háznép és csak néha egy hív, ki barátjának sirjához vándorol ismerik a helyet, hol Kölcsey nyu-

goszik! Egy pár év! s a domb, mely ravatala fölött emelkedik: besülyed; és a dusan felnőtt fű alatt talán nem fogja keresni hamvait!?”

A jóslat becsületére a magyar nemzetnek! legnagyobb öröme a magyar profétának nem teljesedett! A sir, nem pusztá! virágágygá van építve, melyen kies megyénk, sőt egy egész önérzetre ébredett nagy nemzet könyveinek harmata öntözgeti a virágokat, melyeknek gyökerei, a legnemesebb szív közepéből szívják tápnedvöket; s melyeknek illata, naponként és évenként újabb lelkesedést önt, a nyelveért és nemzetiségeért hűhetlen buzgalommal küzdő, hiven tűrő, törhetlen erélyű dicső magyar népbe!

Nem csupán az elhagyatott háznép, nemcsak a választott barátok vándorolnak a sirhoz, melyben Kölcsey nyugszik! Magyarország Mekkájává óriásodott a csekei sirok kertje, melyhez a jóra való magyarok csaknem mind egyike elvándorol, kiket t. i. onnan a messzeség el nem tartóztat, hogy meglássák a Mausoleumot, melyben magyar irodalmunk fölkenetje pihen; kiket nyughelyétől távol tér nem zár el; évenként gyűlnek egybe Memnonunk szobra mellett, hallgatni a szellemek szív és lélekható dalát, melynek szövege, a borostyánain nyugovó művész igéiből van egybealkotva; mi pedig Mentorunk utain járvalva, temetése után 25 évvel, ismét elrebegettük itt, hol ő is jára, a tanuságokat, melyeket ajkairól szedénk s tollától tanulánk.

Igen! a jósigék meghaták a magyart s vetélkedve siet sirjához azoknak, kiknek legfőbb kincsét, immár bájosan zengő nyelvét, ez által magasb miveltségét, európai hirre emelkedettségét s diplomatiái méltóságát köszönheti! Kazinczy, Széchényi, Berzsényi, Kisfaludi és Vörösmarti mellszobrai, oszlopokra emelvék; hogy messziről láthassa a magyar, nyelve megváltóit s államéletünknek reformátorait.

Kik keblökben szent tüzet, ihletést érzenek: napszámosokul gyüledeznek a magyar irodalom virágos kertjébe, hogy tehetsége szerint kiki természetesen szerény ibolyákat s királyi rózsákat azok sirkövére, kik előttük a röget feltörték s az első növények melegágyait abban vérverejtékökkel öntözgették.

Ti is meghozátok tavaszi zsenge virágokból font koszorúkat kedves öcséim! szerény tagjai a Kölcsei társulatnak! s letevétek azt édes hazátok oltárára, nagy mesteretek tiszteletére! Töletek ezt most kegygyel fogadja mint gyenge kezdőktől honunk géniusza! De arra törekedjétek, hogy a színes csokor, melyet ezentul terjesztendetek, ne csupán tavaszi virágokból alkottassék! Oh, mert a

kikelet zsenge virágait, az elkésett tél fagyasztó szele s a hirtelen felforró nyár heve, sokszor megdermeszti, gyakran elfonnyasztja s gyümölcsesé érne s fejleni ritkán engedi!

Ne kövessétek azon magokat íróknak nevezett nyeglék táborát, kik agyuk idéetlen szülötteit, mielőtt azokat tudománnyal ereszték fel, világ elé tolják; vagy a hivatottabb írók műveit rántják le, hogy magokat Herostrattal az általok fölperzselt templomok romjain halhatatlanítsák! A tudománytalan munkák (melyeket műveknek nevezni, nemzetellenes bűn), melyek a szívnek csak egyetlen hurját is alig érintik, a lelket pedig illetetlen hagyják; melyekből vagy épen semmi következik, vagy mi a semminél is rosszabb, melyekből a szívre s erkölcsre gyilkos méreg árad. Arisztotelesként olyanok, mint: a lelketlen test!

Ha az irodalom terére óhajtatok kiszállani: sajátítsátok el a tudományokat, melyeket a leggeniálisabb írók sem nélkülözhetnek! Jusson eszetekbe gyász esete a hiú Belleróphonnak, ki ember erővel Pegazusra szökkent s a sas szárnyu ménen, Heliconra, onnan Olymposzra indult; és a magas hegy közép lejtőjén, földre bukott, s ott bolyongtában nem táplaltatván istenektől kik magában, nem az emberektől, kik az alacsony földön tőle távol voltak: éhen szomjan halt el.

Nem könnyű dolog Olymposzra emelkedni; sem az olympi műversenytéren aranyalmát nyerni, borostyánt aratni.

Ne menjetek azok után, kik néhány vizenyős rimet összefaragván, néhány sivatag Novellát, Beszélyt, Balladát és Romancát megirván, melyek közül a Novelláknak címzettek tárgyuknál és szerkezetöknél fogva inkább Beszélyeknek, a Beszélyek Novelláknak; a Balladák inkább Romancáknak, a Romancák Balladáknak mondhatók, ne menjetek, mondom, azok után, kik néhány versfogatot összeácsolván: magokat költőknek s ennél fogva par excellence íróknak, az irodalom kiváltságos képviselőinek szeretnék neveztetni. Csupán kötött, vagy szabad modorban írott költemények, íróvá senkit nem tehetnek! Ki e magasztos nevet óhajtja kivívni: az nemzete irodalmát ismerni, buvárolni, a tudományokat és nyelveket, melyek segítségével a valódi írók közzé lehet emelkedni, tartozik elsajátítani.

A költemények mint eszmeszikrák csak az érzelmeket hevítik, ingerlik és villanyozzák; az igazi írók költőnek pedig kötelessége; a szépet a jóval vagy a hasznossal öszhangzásba hozni; hogy olvasója vagy hallgatója, az ő műremekébe beleandalodva, magát a valóinak, szépnek és jónak közepette, egy boldogságos világ ölében szemlélhesse; hogy midőn szíve édesen csik-

landoztatik: lelke ugyanazon perében gazdagodjék, erkölce javuljon és nemesedjék!

A latin ezt mondja: „et prodesse volunt et delectare poetæ“, mind gyönyörködtetni mind használni köteles a költő! Maga ennél fogva a gyönyörködtetés nem elég! Mit mondanánk az oly konyhaművésznek, ki édes cukros lévben, sáfrányt, borsot, fahéjat, majoránna és rozmarin leveleket adna fel étel helyett asztalunkra?? a költő, ki tudománytalan szóvirágokkal árasztja el a türelmes papirt, ép ily eledelt hord olvasói elé! Tudomány legyen írott műveinkben a tápláló étel; fűszer legyen rajta a bájos költészet!

Hivatott és célszerűen képezett író tehát csak az, ki a magas pályához a lépcsőket az egymásból fejlődő egymásra emelkedő tudományokból, jó előre magrakta.

* * *

Mily szép és következetes lenne az itt összekapdosott eszméket rendszerezve, Kölcseyre mint íróra alkalmaznom!... elmondanom róla: miszerint: tudományos dolgozatai: a költészet virágaival voltak s vannak diszesítve; s költői művei: tömérdek tudomány nyal voltak s vannak gazdagítva s értékesítve; hogy ki akár kötött akár próza stílu költeményei közül csak egyet elolvas: abban az aesthetika szabályait látja tűndökölni; ki állambölcsészettel tömött tudományos értekezéseit lapozza s bányászsza: az, a legkövetkezetesebb váltakozását itálálja az okok és okozatoknak, azok igéi s összefüggő részei között! Mily szép lenne ama szivbágyasztó s lélekedző Novellát, melynek szánandó hősnéje a boldogtalan Miller Teréz itt szétszednem s elemeznem! s belőle, a lélektan jelesebb törvényeit kiválogatnom!?! az ép és tébelyodott nő lelki állapotait, gyönyörködtetésünk és rémitésünkre fölmutatnom?! előadnom ugyan a mellett írói s politikai nézeteit, intéseit s ujjmutatásait a magyar bölcsész-költőnek; hogy látnák át s tanulnák meg a vers, beszély, novella és regényírók, miszerint: lélektan, logica, történelem és az államtan bölcsészetének tudása nélkül, csak egy próza költeményt sem lehet írni; olyat tudniillik, mely a mértéket teljesen megüsse.

De ezekről, ez időben, midőn a leggyengébb íróra is nagy szüksége van nemzetünknek, midőn a lélek szabadabb nyilatkozatait, az eszély kötelessége szerint fogva tartja, hallgassunk!!; várjunk az időre, midőn levegőnk tisztább és melegebb lesz!; mert meg van írva mikép:

„A szent poësis néma hattyu
Hallgat örökre hideg vizekben.“

* * *

Még pár szó hozzátok, tagjai a Kölcei szerény társulatnak.

Midőn báró Eötvös a magyar nemzet gyász ünnepén, emlékbeszédét befejezte, így szólott Magyarhon fölserdült ifjaihoz:

„Rátok lelkes ifjuság! reátok legyen bizva Kölcey emléke! Nézzétek életét s legyen tiszta képe fenséges példa előttetek! nézzétek őt az árvát, a gyöngélkedőt s tudjátok: őt hazájának szent szerezete vezérlé ily magasra, s köztetek senki sincs, ki dicsően nem ragyoghatna, mint ő, ha keblét e tiszta lánggal tölti el. Sok miért ő fáradott, még nem teljesedett! Sokért fogtok fáradni ti is, mit teljesíteni nem láthatandatok! ne lankadatok azért szorgalmatokban! A gondolat vagy érzemény, melyet Isten nagy világával bennetek ébreszte, a világé: s elátkozott, ki rábizott kincsét eltemeti; mert fél, hogy nem önmaga éldelheti gyümölcseit. Ha egykor eljövendenek a boldogabb napok, midőn a magyar, Istenéhez emelve hős kezét, egy nagy dicső nemzetnek érezheti magát; ha ez áldott földön a hoszsú véreső után megterem az áldás; ha eljő az idő melyet nagy Kölcey n k, lelkének forró kívánataival fölhivott: akkor mondjatok áldást nyugalmaára!“

Ezekhez ifju barátim! azt mondom, hogy az idő közel van; menjünk, szálljunk el lelkünk szárnyain a megdicsőült hazafi nyugvó poraihoz, ki a Tur partján, nem rideg pusztá, hanem díszesen koszoruzott, honleányok és honfiak könnyharmatával áztatott sirban, márvány oszlop alatt pihen: imádkozunk áldást nyugalmaára!

Ő értünk, hazánk, irodalmunk s nemzeti becsületünkért élt; az ezek ellen folytatott szakadatlan harcban hódolt meg idő előtt, nagyon korán! az enyészet dúló angyalának!

Mi pedig nagyrabecsült türelmű hallgatók! mondjuk el együtt nemzeti rövid imánkat ellemelkedve e helyen, hol immár másodszor s talán nem legutolszor találkozánk:

Adjon Isten szebb jövőndőt,

A magyar hazának!! — Karpátoktól Adriáig

Zengjen a köz ének: Adjon Isten szebb jövőndőt

Árpád nemzetének!! —

Közli: **Bartók Gábor**

B. VAY MIKLÓS FŐGONDNOK MEGNYITÓ BESZÉDE

**Miskolcon máj. 5. s több napjain tartott egyház-
kerületi közgyűlésen.**

Igen tisztelt egyházkerületi közgyűlés!

Midőn honunknak különben eléggé gyászos körülményei s viszonyai között háborítlanul lehet e fényes gyülekezet vallás- és iskoláügyeink felett tartandó tanácskozásait megnyithatni szerencsém, ösztönszerűleg kényszerülök azon mindnyájunkra nézve fontos napra emlékezni vissza, melyen három év előtt, de közvetlenül magunkra nézve, mégis szorongattatott körülmények között tartá meg egyházkerületünk örök nevezetességű ama közgyűlését, melyet protestáns életünk történelme méltán oly eseményként lészen a maradéknak ama válságos időszakból felmutatandó, mely tető-, de egyszersmind fordulópontját is tévé a magyar evangéliumi egyház évtizeden át folytattott, pár nappal a mondott közgyűlés után azonban, egy véletlen reménylhetett kedvező esemény következtében rögtön lecsilapult, önvédelem-szülte vallásmozgalmainak.

Maholnap harmadszor virad azóta reánk május 15-dike, diadala az igaz ügynek, jele annak, mit eredményez a törvények alapján szilárd, a jogos öntudat méltóságteljes érzetétől ihletett, Isten segélyében kétkedni nem tudó ernyedetlen vallásos összetartás.

És ha igaz, hogy az erkölcsi világban hasonló előzmények hasonló eredményeknek szülői, kétkedhetünk e benne, hogy az örök igazságú, magához rendületlenül hű maradott egyházunk felett atyailag őrkdött nagy és jó Isten, szeretett édes összes magyar hazánk próbáltatási napjainak is meghozandja utolsó, e percben még ide s tova hányatott sorsát, majd megint saját, egyedül illetékes hű kezeire bízandó boldog óráját.

Addig is azonban, míg összes alkotmányos államgépezetünknek újból megindulhatnának, annak csak szíve mélyéből s önként gerjedő erőktől forgatható kerekai, tétlen nekünk nem szabad maradnunk, sőt szent kötelességünk autonom létezésünk szűkebb körű mezején, fáradhatlanul ápolni, a vallásosság, honszeretett, áldozatkészség, nemzetiség és valódi alkotmányosság érzetének légkörében diszló azon növényeket, melyek mint a társadalmi szabadság fejlesztésének megannyi hatalmas és biztos eszközei, három század hosszú során keresztül, oly sok szép kalászkodat érlelének meg a haza számára.

A minthogy valóban e szűkebb téren is számtalanok teendőink, s magától ezen általam tisztelettel üdvözlettel közgyűléstől is nem egy fontos tárgy várja cél- s időszerű megoldását!

Először is saját beldolgainkat illetőleg alkalma lesz a főtisztegyházkerületnek célbavett takarékpénztárunk ügyében hozni további határozatot; eredeti kiviteli tervünk ugyanis némely akadályokba ütközvén, más alapra leszünk azt fektetendők.

Sárospataki főiskolánk mindinkább gyarapodása és népesülése kikerülhetlenné teszi tantermeink azonnali szaporítását, illetőleg bővítését; eziránt is szükség tehát a beérkezett tervek s költségvetések alapján határoznunk.

Sőt miután minden jelek oda mutatnak, miszerint lelkiismeretes gondos vezetés mellett időnként még inkább fog mondott, magát egyes ágaiban már is megszorítva érző, de meg új alkatrészekkel is bővítendő főiskolánk kiterjedésben nyerni; nem lenne talán felesleges, ha addig gondoskodnák a főtisztegyházkerület a későbbre még elkerülhetlenebbé válható helyiségek megszerzéséről, míg arra mód s alkalom kínálkozik. E tekintetből tehát, s figyelmezve legközelebb azon több oldalról emelkedő óhajásra, hogy vajha preparandiánk számára egy elkülönített helyiséget mutathatnánk ki minél előbb; de meg a tervben levő Beleznay-féle finövelvét is szem előtt tarva, célszerűnek láttam némi a főtisztegyházkerület jóváhagyását feltételező előlépéseket tenni a Sárospatakon áruba eresztett megyei fundusok s épületek netalán lehető előnyös megszerzésére nézve, a minthogy e tárgy felett is maga helyén végzésért fogok esedezni.

Az épen felemlített finöveldére is megtevém az első lépésül szükségesnek mutatkozott hirlapok s levelek utjáni felszólításokat, s azon eszme, hogy „valamint létezik már egy ezentul is gyarapítandó tápintézet főiskolánkban, úgy vagyonosabb szüléknek is nyujtassék mód és alkalom gyermekeiket a rendes közoskolázás mellett rendkívüli oktatásban, s némileg házias nevelésben is egyszersmind mérsékelt áron részesíthetni,“ hitfeleinknél országszerte helyeslésre talált; a mifelől egyébiránt nem is igen lehet kétség, miután a mindennapi tapasztalás mutatja, hogy egy illetén, más országokban s nevezetesen Angolhonban, a nyilvános felsőbb oskolákkal kapcsolatban lévő intézetnek részünkről hiánya, különöbben Sárospatakot tekintve, az ott elég számmal fel nem található szállások s több más egy célszerűen szervezendő, s így az egész intézetre jótékony befolyást gyakorolható convictus által azonban könnyen pótolható fogyatkozások miatt megannyi, különben örömet felénk s hozzánk szító szülék viszik gyermekeiket, nem felekezetünkhöz tartozó, azonban sokhelyt

tagadhatlanul gondosan kezelt messze iskolákba, vagy nagyvárosi költséges magánintézetekbe; sőt azokat gyakran már zsenge koruktól kezdve neveltetik külföldön, tetemes pénzázdozatokkal, sokszor a családok anyagi romlásával, nem is mindig megfelelő várakozásaiknak; minek aztán az is a következtése, hogy a visszatérők idegenek maradnak azon hontársaikkal szemben, kikkel későbbben a gyakorlati téren egyetemes közreműködés leendene egyik főfeladata élőknek! de meg idegenek, közömbösek felekezeti ügyeink érdekeink, folytonos meleg közrészvétet igénylő bajaink irányában is, pedig tagadhatlan, hogy összes egyházunk s főiskolánk csak úgy számíthat a jövő nemzedéknek is ernyedetlen virágzásokat föltételező támogatására, ha az jókor s minden rangkülönbség nélkül gazdagja s szegénye egyaránt, zsenge korban már összeszokva éli magát a reája váró saját-szerű viszonyokba bele. Meg fogja tehát a főtiszt. egyházkerület engedni, hogy a szerintem fontos és időszerű tárgyra nézve is újból felhívjam magára a szükséges pénzalap előállítására is kiterjesztendő becses figyelmét.

Eddigi pénzalapunkra nézve a legközelebb tartott számvevőszék jegyzőkönyve adand a tisztelt közgyűlésnek a mint reménylem, kielégítő felvilágosítást, a kamathátrálékok a mult számadási évben szép mennyiségben folytak be; a kaposi őszi gyűlést némi aggodalomba ejtett Csicseri-Orosz-féle tőke biztosítva lőn, a még künn levő tartozások behajtása kellő szigorral folytatattik, a számvevőszék a különben elég hiven kezelt pénzek számadásainak szabatosabb alakbani vezetéséről rendelkezett.

A Vay-Mocsáry-féle százados, rendkívüli szükség esetében azonban közvélemény szerint néhány év múlva már élvezhető alapítványra nézve is lesz egy előterjesztésem: szerintem ugyanis az abban kitett 60 év bekövetkeztével csak azon esetben lehet azt részben gyümölcsoztetnünk, ha a tőke valósággal megüti azon számot, melyre annak a kamatok s ezek kamatai folytonos és pontos tőkésítése által hat évtizedek alatt hágnia kellett; mi ha a hiányos kezelés, vagy egyéb körülmények miatt még nem történhetett volna, a kamatokhoz a mondott 60 év elteltével még nem, s csak akkor nyulhatunk, midőn az alapító által megszabott számítási kulesnak teljesen elég leend téve; szerencsém lesz mindenestre az e tárgyra vonatkozó kiszámításokat a közönség kellő tájékozása végett alkalmas időben bemutatni.

A főiskolát oly igen közel érdeklő pataki tagosító pert illetőleg köztudomásra egyelőre csak annyit jutathatok, miszerint az a jövő június hó első felében leend a főméltóságu hétszemélyes táblán felvételendő.

A főiskolai uszoda is a jövő hó elején megnyilhatik, s ez által a főtiszt. egyházkerület atyai gondoskodása, több egyesek hálát érdemlő cselekvő részvéte és magának Patak városa érdemes előljáróinak szives elismerést igénylő segítéje következtében főiskolánknak oly hiánya van pótolva, melyet az elmúlt időkben, remegve, sokszor gyászosan nélkülözének a szülék és gyermekek; de különben is csak jótékonyan fog az intézet nevéndékeink eléggé soha nem űrizhető egészségi állapotára hathatni, és ha ezenkívül gondoskodandik egy ügyes, lelkiismeretes orvosról is még a főtiszt. egyházkerület a hivataláról lemondott főiskolai orvos helyébe, újabb jelét adandja ifjaink testi jóléte feletti örködésének; a minthogy kórházunk átalakítását s felszerelését is kénytelen leendek ez alkalommal szóba hozni.

Megelégedéssel fogja a tisztelt közgyűlés hallani, hogy az egy év előtt szentesített iskolai törvények és rendszabályok eddigelé célszerűeknek mutatkoztak, nem kevésbé az iskolai felügyeleti bizottmány ugyan akkor történt felállítása is, úgy hogy az időközben megválasztott, a hivatalába beigtatott, a szokott esküt ez uttal leteendő alondnok Komáromy József ur buzgósága mellett teljes reményünk lehet összes főiskolai ügyeink üdvteljes menetéhez.

Képezdénk előmeneteléről, arról, hogy ez intézet végre is legyőzendi az ellene felgördült akadályokat, már maga azon körülmény is kezeskedik, miként az abbani tanulóink száma a mult év olta majdnem ötvenre szaporodott.

Nem kétlem, hogy az egyetemes tanügyi bizottmány jegyzőkönyve felolvastatása alkalmával, megértvén majd a főtiszteletű egyházkerület a kaposi gyűlésen e tárgyban hozott határozatainak fogadtatását, ez intézvény további fenmaradása iránt többé nem leend aggodalma; saját központi ilynemű bizottmányunk jelentése pedig reménylem képes lesz a még kételkedőket is e közös, egyhangu, egyöntetű törekvések célszerűségéről meggyőzni.

A s.-pataki tanári-karba mintegy belerögzöttnek mutatkozott surlódások miként történt megszüntetése iránt is beadandom jelentésemet, a főtiszteletű egyházkerülettől fog függeni e tárgy mikénti végelhatározása. Annyi bizonyos, hogy a jövőt illetőleg fent említett, bővített s szabatosabb új iskolai törvényeink alapján nem reménylett szükség esetében az eddiginél nagyobb szigort fog a főtiszteletű egyházkerület gyakorolni; jelenleg pedig állithatok annyit, hogy a főiskolai általában jóra törekvő tanári karba e pillanatban is már belépni nem, vagy abból kilépni, a tagok közötti viszálykodások miatt akarni, silány ürügynél nem lenne egyéb.

Ez ügygyel kapcsolatban van egyik veteran tanárunknak nyug-

díjaztatását kérő folyamodványa is; helyének, s egy másik megürült tanszéknek mimódoni betöltése, s a tantárgyaknak a tanárok közti szükségessé válható újbóli felosztása azonban attól is függend, mit fog a főtiszteletű egyházkerület a rendeltetésének már megfelelő Teleky-Szeremley-féle alapítványra határozni, mert kétségtelenül igen kívánatos lenne, ha ennek tartalmához képest az állandó könyvtárnokság, s az ezzel kapcsolatban lévő magyar irodalmi tanszék minél előbb felállíttathatnék; a mi ha sikerül, egyuttal módja leend a főtiszteletű egyházkerületnek, egyik igen jeles, különben a sok órai oktatásra ma holnap alkalmatlanná válандó tanárának nyújthatni oly átlást, melyben az még sok hasznos szolgálatokat fog főiskolánknak s a magyar irodalomnak tehetni.

Most egy éve megválasztott jogtanárunk Emődi Dániel urnak hivatalába leendő belépése által a jövő tanévben nem kevésbé fog tanerőnk öregbítettetni.

Papjaink, s iskolatanítóink özvegyei s árvái felsegélésére szentelt pénztárunk gyarapítása tekintetéből egy terv fekszik a tisztelt közgyűlés asztalán, melyet részvétlenül lehetetlen leendő eltaszítani magunktól.

Egyik érdemes theologiai tanárunknak az irodalom terén közlebbbről történt megtámadtatása incidenciából, de megfigyelve egyházi irodalmunk nevedetni látszó, de egyenetlen irányu lendületére is, főleg pedig azon rendszeresített folytonos, méltatlan, sőt aljas gyanúsításokat tartván szem előtt, melyekkel autonom reformált egyházunk külföldön az eléggé ismert pátensnek némely vándor apostolai által szóval s írásban, egyre oly szemtelenül hazugul illetetik, ajánlom a főtiszteletű egyházkerület figyelmébe, pártfogásába a keletkezésben lévő magyar protestáns theologiai egylet nagy fontosságú ügyét. Ugyanis lehetetlen el nem ismernünk egy ily egyletnek kiáltó szükségét; mert nem is tekintve azon kétségtelen igazságot, hogy bármely cél társadalmi szövetkezés által biztosabban elérhető, mint szétosztott erők tétova munkálkodása következtében, hogy immár magyar hazánkban is az élet minden főbb érdekeire nézve számos társulatok léteznek; csupán saját egyházi állapotunkra kell tekintenünk, hogy ezen társulat felállításának szükségét belássuk. Imé folyvást fen áll a kölcsönös bizalmatlanság nem csak a két felekezet, hanem saját magunk kebelében is. Csak egy conventet létre hozni is milyen bajos. Szükség tehát, hogy az egyház némely jobbjai a tudomány közös lobogója alatt rendszeresen egyesüljenek, hogy legyen legalább egy érdek, mely a hazai protestáns erőket egyesítse, és pedig úgy, hogy ezen egyesülés inponáljon mind a hazai közvéleménynek, mind a külföldnek, mind hazai elle-

neinknek. Lelkészeink, sőt tanáraink nagy része, a külföldi protestánsizmus leglényegesebb mozzanatait nem ismeri, tehát nem is okulhat, nem is tökélyesbülhet azokból, a külföldiek viszont ama felbérelt rágalmazókon kívül is badar dolgokat beszélnek sokszor felőlünk; ha megpendül köztünk valami tudományos vita, az rendesen vagy bevégezetlenül marad, vagy idéetlenül végződik, mert írónk közül kevesen bírnak kellő tájékozottsággal. Szükség van tehát egy oly társulatra, mely egyházi működésünknek józan irányt adjon, s míg a specialis magyar protestáns érdekeket kitűnő gondnal ápolja, ne felejtkezzék el érdekeinknek a külföldi irodalomban való erélyes képviseléséről sem. Ezen társulat programja reményilem nem sokára világ elibe kerülend, ha magát az eszmét egyházkerületünk is sajátjának nyilvánítja. Szőnyegre jövend ezuttal még az egyetemes közpénztár, domesztika, nagy fontosságú ügye, az erre nézve kiküldve volt bizottmány jelentéséből elébb is a tárgynak egyetemes hitfelekezeti iránybani állása fog kiderülni, az abban felállított és saját egyházkerületünkre létesített ajánlott alapeszme kivitele pedig valamint egyházkerületünk összes népessége, minden kényszert kirekesztő szabad, vajha mentül nagyobb mérvű belmissiótól ihletendő belenyugvásától feltételeztetik, úgy annak mennyiben lehető előleges felkarolása s Tisza Kálmán ur egy legujabb e tárgyra vonatkozó javallata a mostani tanácskozásoknak leendő egyik legérdekesebb tárgya.

Nem kétlem egész készséggel szentelend a főtiszteletű egyházkerület belélete évlapjain egy pár hálás és szívélyes sorocskát, elhunyt jeles esperese nagytiszteletű Terhes Sámuel ur drága emlékének. Az idvezültet lelkeszi hivatala félszázados ideje alatt oly mérvben kíséré mindig jobbjaik tisztelete, szeretete, hogy méltó, miszerint sírkövébe is belevéssük kegyeletteljes elismerésünket.

Sajnosan kell azt is megemlitenem, hogy egyik tisztelt segédgondnokunk tolcsvai Nagy Gedeon úr búcsút vett harminc évek hosszú során keresztül ritka buzgósággal folytatott hivatalától, érdemei e téren ismertebbek, hogysem azok az én tolmácsolásomra szorulnának; utolsó vallásmozgalmainak idejébeni magatartását pedig mint akkori korelnökét amaz idők történelme léssen dicséretesen feltartandó.

Nemkülönben nagytiszteletű Édes Albert esperes ur is leköszönt egyházkormányzói tisztjéről: reményljük azonban, hogy e tisztelt egyének innentul sem vonandják meg közügyeinkbeni részvételüket közönségünkől.

Végre egyházkerületi világi jegyzői hivatalunk is üresedésbe jöven, ez is be lesz e jelen alkalommal töltendő.

Ime ezek azok, melyeket szorgosb teendőink közül előleges tá-

jékozásul bátorkodtam a főtisztelétű egyházkerületi közgyűlés előtt felemlíteni; ismételvén abbeli erős meggyőződésemet, mely szerint mulaszthatlan tisztünknek tartom, hazánk politikai pangása által magunkat lehangoltatni nem engedni, sőt éppen e veszélyes, előbb utóbb magát megboszszulandó tespedéssel szemben fejteni ki minél nagyobb mérvű tevékenységet, egyházi és iskolai ügyeink körül! mert hiszen ismert dolog, hogy maga már a mindinkább terjesztett miveltség is, a minden akadályokat legyőző polgári szabadsághoz vezet végtére.

De nem kell-e vigyáznunk arra is, nehogy a felekezeti ügyeink körében mutatkozó pillanatnyi biztosságnak kényelmes és könnyen elszenderítő érzete egészen elaltasson bennünket; nekünk tétlen nyugalomra soha sem szabad lehajtani fejünket; ébren kell folyvást lennünk, ébren s egyesülve mindnyájunknak, nehogy a bekövetkező meglepetési percek zilált állapotban s készületlenül találjanak.

Hitfeleink drága ereiklyeként bízták a vallásszabadság, nemzetiség s alkotmányosság hitágazatainkkal egygyé forrott, s ezek által szentesített gazdag tőkéjét éber öröködést igénylő kezeinkre! Virasszunk tehát gondosan ez élő drága kincs felett, s gyümölcsöztessük azt folyvást és minden körülmények között, valamint magunk, úgy az összes honnak is szellemi javára! ki azt közölünk parlagon engedné heverni, közös legszentebb érdekeinknek válnék rablójává!

S most már megnyitottnak nyilvánítván gyűlésünket, szíves bizalommal kérem ki a tisztelt közönség figyelmét a felveendő tárgyakra; tapasztalt kegyességét irányomban.

IRODALMI SZEMLE.

Magyarország története. Gimnáziumi kézikönyvül írta Batizfalvi István, tanár. I. füzet. Pest, 1862. Kiadja Osterlamm Károly. 8-dr. 347 lap.

Jeles tartalommal, jó irányzattal írott mű, igyekeztén felhasználni mindazon adatokat, melyek a hazai történelem körében legújabb tudományi korszakunk alatt, névszerint a forradalom óta leginkább, fölmerültek, kitisztáztattak, megállapítottak. A történelem, úgy mutatkoznak a jelenségek, épen azon korszakban nyer nagyobb keletet, mely a történelmi jogokra is előkelő sulyt fektet. A nyelvészet, természettudomány és történelem a mai magyar tudományos miveltség kedvencei; ez a három vett kitünő gyarapodást nálunk a jelölt időben; és Batizfalvi tanár a hazai iskolai szükség kívánatai

mellett az idő és tudomány szükségét is érezve, népszerű műveltség emberének vallja magát, midőn a legujabbat, mi a tudomány mezején feljő, „előadás és nyelv tekintetében mindig az egyszerűséget keresve“ tárgyalja s foglalja tankönyvbe.

E tankönyv gimnáziumi használatra van készítve, oly formán, hogy mind az alsóbb, mind a felsőbb osztály sikeresen használhatja egy megjegyzéssel t. i. hogy „a kisebb betűkből álló szöveget“ a felsőbb osztálynak magyarázva, elégtétetik a pragmatikai előadás követelésének is. — Ez, a mi nehéz. Így meg fog történni, hogy a két célt elérni bajos lesz annak, a ki a könyvnek nem szerzője, hanem csak átvivője s átvivője az iskolába. Ugyanis az alsóbb gimnáziumi osztályokra nézve sok benne a fölösleges; így maga az Árpád- és vegyesházi királyok alatti történet jó sűrű nyomtatással és közép széles nyolcadrétben majd huszonkét iv; a felsőbb osztályoknak pedig nem annyira a tanuló, mint a tanító részéről lesz alkalmatlan; mert a magyarázni, kibővíteni való „kisebb betűjű“ szöveg“ bármennyire fogja is ingerleni a tanítvány tudnivágyát, de más részről oly szakmányt ró a tanárra, melynek megfelelni vagy kedve nem lesz, vagy ereje, sőt ha szorosan vesszük, a tanító becsérzete is felszólalhat, midőn töredékek adatván elébe, kényszerűlni fog oly térekre kicsapni, melyek nincsenek céljában, például ha majd közeledni fog — mint közeledik is már — a reformáció; s olyat is kell magyaráznia, a melyet nem szívesen magyaráz; minők később majd a politikai reformok stb.

Ez utolsó pontot elmében tartva, még nem késő szerzőt figyelmeztetni a legtisztább tárgylagosságra; különben el fogta véteni célját, a midőn tanítványaival a gimnáziumban megelőzte az utóbb következő szaktani módot és kört, mely az akadémiáé. Már csak egy példát említve, nem látjuk be se a pragmai oldalt, sem a szerző intentióját ezen apró betűjű szövegben: „István (t. i. első vagy Szent István) a más nemzetiségek iránt különös jó indulattal viseltetett, mert azon meggyőződésben vala, hogy a sok nyelvű ország — a legboldogabb.“ 40. lap. — A mai függő kérdések alkalmából hazánkban a soknyelvűség boldogsága egy nemzetnél paradox, sőt ha valakire azt mondják, hogy szereti — bűn; így tehát értelmi és erkölcsi fogyatkozás. Nagy feladat e passust érteni, még nagyobb a világgal szemközt tanítani, legnehezebb pedig való értékébe visszaállítani. Kétkedünk benne, hogy e fogás sikerült volna. Mert vagy Istvánt gunyolja, a mi non est de tempore, nem is áll pragmatico; vagy állapotainkat, a mi tanítmánynak igen közel jár a subjectivitáshoz, azon subjectivitáshoz, mely

keskeny saját köréből talán nem eléggé felvilágosult történelmi szempontból ítél. — Ugy hisszük, hogy e passus nem tükrözi hiszen István felfogását az „*unius linguae regnum*“ nyolcszáz év előtti állapotáról. István Liberéből, melyet fiához az erkölcsök intézéséről emlékezetben hagyott, kedvező magyarázat jó ki, mely minden kétértelműséget kizár.

De nem kételkedünk másfelől mint a könyv dicséretére szolgálat kiemelni szerző készségét, buzgóságát a műveltség s törvényhozás mozzanatainak figyelemben tartása és kiemelése körül. Itt valódi zé-lusát fejtette ki; oly irány, melyet a történelem nem követhet elég-gé, mert mint a természettannak törvények s erők tanává kell ma-gasodni, úgy a történelemnek is a szellem tudományává. Maholnap kevés lesz az emberi agy ama sok mixtum compositumnak elhelye-zésére, tisztázására, mi eddig történelemnek mondatott; s a kirá-lyok és évek szerinti események átmennek regénynyé, drámává, ha-gyománynyá, s marad történelemnek a való, az, a miért esik az ese-mény, történik a történet, mint az ember, mint a nemzet gondolko-dásának, tevékenységének jobb része, lényege, melyet sem a komor tekintetű hatalmasok sem a népizgatók el nem magyarázhatnak.

Ily meggyőződéssel a történetről, mely ellentéte a krónikás is-méretnek, Batizfalvi könyvét ajánljuk az iskolák számára, nem hagy-hatván az irodalom szempontjából említés nélkül a nyelvet, előa-dást, melynek szerző az egyszerűséget vallja szabályaul. B. nyelve igaz hogy egyszerű, de incorrect. Mellőzzük az ilyet: „Szent László törvénykönyve e h. végzeménye; ez hibás kitétel, hanem a szófüzést, a mondatok kerekítését tekintve, sokat lelünk, a mi alan-tabb áll a mai irodalmi miveltségnél és kívülötte a magyar nyelv-tannak; a miért homályt, érthetlenséget, szabatossági hiányt szül. Egy gimnáziumi értelmes tanuló, ha némi gondot kelle fordítnia nyelv-tanunkra, meg fog ütközni sokban az előadásnál. — Jegyzete-imhez, melyeket csak figyelmeztetésül helylyel közzel tettem, ra-gaszkodva több rendbeli a javítani való. Ohajtandó volna kerülni az ilyet: „e tette Aba Sámuel-t még utáltabbá tevé.“ Ez pongyola-ság. „A győzelem után Fehérvárra kísérté Henrik védencét.“ Job-ban: Henrik Fehérvárra kísérté védencét. „A pápa pártfogását megnyervén, e z (a pápa) egyházi átokkal fenyegette.“ Egy kis gonddal: a pápa, kinek pártfogását megnyerte, egyházi átokkal fe-nyegeté stb. „Már e miatt tette magát gyűlöletessé a magyarok előtt, de még inkább megutáltatta magát azért, hogy“ stb. Mi-nek a „magát“ kétszer használni? Jobban lett volna így: „Már e miatt gyűlöletessé tette magát a magyarok előtt, de még inkább

megutáltatta azzal (és nem „azért“, mivel reá nem „mert“ következik, hanem), hogy stb. — „Országgyűlést tartottak Csanádon s ott elhatározták“, e h. „Csanádon s elhatározták“ Mind a 45. lapról. — Számosak az ily elvétések, vagy idegen zamatú szófűzések. A mi nyelvünk nem szereti a nyugoti nyelvek kicsiségeit, melyekben a névmások (személyes, mutató stb.) nem győznek eléggé szerepelni.

Hallatlan szóvonzat: „A világi nagyok nem igen tudtak mást ősi nyelvünkönél“, 282. lap; e h. „nem igen tudtak mást mint ősi nyelvünket“, vagy: „mást nyelvünkön kívül“. — „Azt, azokat“ rendesen cserélve „őt, őket“ helyett. — „Az országnak a német birodalom elleni függetlensége.“ 58. — „Kopulcs halva maradt a csatamezőn, mire még életben maradt népe megadta magát. 59. lap. Látszik az utolsó kéz hiánya folytonosan.

Sajnálom, hogy Sámuel helyett Sa mu kezd elfogadtatni; de hiszem, hogy se Hunyadi Lászlóból nem lesz azért Laci, sem Hunyadi Mátyásból Matyi. Ez a népszerűsködés sokat levon a méltóságból. — „Lelkes táncukat (a most úgynevezett csárdást) Ázsiából hozták ősaink“ (36. lap). Nincs másképp mondva, mint előszeregetből. A magyarok táncának csak egy része a csárdás; és hihető, hogy az a rész, mely így neveztetik, csak az alsóbb rendű népnél lassan, később fejtett ki. A tánc ősiebb formái a palotás és toborzó. Ezekhez jó a csárdás, s így lesz „három a tánc“.

Rég fúrja oldalamat egy szép magyar történelmi névnek száz alakú írása. A pozsoni krónika írja Ge y z a; a Chronica hungarorum Jesse; Kézai (Gesta hungarorum) Ge i c h a; Hartvik (Vita S. Stephani) Ge y s a; Szalay: Ge y z a, Toldy: Gy é z a; Szabó Károly: Ge j e s e; Molnár Aladár: Ge j e i c s a; az újabb élet mondja Gé z a, aztán Gy ő z ő, s végre uram fia! ez az, a mi a latin Victor. — Összevetve mind e különböző olvasásokat, és olvasván Zoltánt Solt-nak, Toxust, Taksonyt Ta k s-nak: Gézát is ohajtanám úgy iratni, hogy meg legyen benne a történelmi írásmód és az életbeli kiejtés egyeztetve. Ott van Bereg megyében és a Vértessalján a gyönyörű falunév: Ge c s e, s kérdem a fentebb írt alakok szemlélőit, s a különböző kimondások hallóit: nem ez-e a Gejza, Jesse, Geicha, Gejese stb. ugyanazonegy névnek életben levő szép, igazán magyaros és a hagyományos írásmóddal legjobban egyező formája, hangoztatása? Valóban lehetlen azonnal rá nem ismerni, s el nem fogadni. — Geicha, Jesse a magyar földön ismeretlen; Gece él több helyütt, és jobban hasonlít az írott történelmi névre, mint sok más, melyek már elfogad-

vák, minők Liuntin = Levente, Und = Ónod, (van Zemplénben közelebb járó helynév: Ond); Bulesu = Bölcs stb.

Keletet a könyvnek és kellemet az írásmódban. A második füzet, hihetőleg, a rovott hibákból ki fog tisztulni; s a történetírás e munkában is nyer annyi előmenetelt, hogy lássék benne, miszerint lehet abból művészetet is csinálni.

2. Latin nyelvtan. Első rész: Alaktan. Algimnázium számára. Irta Szénássy Sándor, a pesti ág. hitv. ev. gimnáziumban a latin nyelv tanára. Pest. Kiadja Osterlamm Károly. 1863. Ára 50 kr.

Jelen műben a nyelvtan-irodalomnak egy új s érdekes terméke fekszik előttünk.— É r d e k e s n e k mondjuk főleg azért, mert benne a legközelebbi nyelvbuvárlatok vívmányai, mind a rendszert mind a szerkezetet tekintve lelkiösméretesen föl vannak használva, s az egész művön következetesen keresztülvéve, mi miatt minden eddigi latin nyelvtanoktól lényegesen különbözik. — Lássuk hát tartalmát s be rendezését, kísérve itt-ott pár jó szándokú észrevétellel.

Az 1-ső, H a n g t a n című szakasz bevezetésül mintegy az Alak tanba, előadja az 1.—6. §-okban a betűket, kiejtési szabályokat s a szótagolást. Figyelemreméltó itt különösen a mássalhangzók fölosztása: 1. folyékony hangok: l, m, n, r. 2. lihentő hangok: v, f, j, s. 3. némák, még pedig a) kemények: p, k, c, qu, t; b) lágyak: b, g, d, c; hehesítettek: ph, ch, th. 4. kettős mássalhangzók.

A II. szakasz a tulajdonképi Alaktan, a 7. §-ban osztályozza a beszédrészeket a szokott módon, de a főnév helyett d o l o g n e v e t, a melléknév helyett pedig t u l a j d o n s á g n e v e t használ, s ez utóbbit bizonyára helyesen, de már a d o l o g n é v v e l nem tudunk hirtelenében megbarátkozni, a mennyiben megszoktuk eddigelé a d o l g o t a s z e m é l y ellentéteül nézni; mindenesetre jobb lett volna azt inkább t á r g y n é v n e k nevezni el.

A 11-dik §-sal kezdődik a névragozás (declinatio); a 6 esetalak közül a nominativus és vocativus független eseteknek (casus recti), a többiek függő eseteknek (casus obliqui) neveztetnek. Szerintünk itt jó lett volna a m i é r t ? - e t is kifejezni rövideden.

A névragozások száma itt is öt. Az első vagy a-névragozásra tartoznak az a végzetű tők, mint alá. A 2-ik jegyzet azt mondja: a többes számi genitivus végzete néha um, arum helyett; talán világosabb lett volna így: a többes genit. arum végzete néha ümmá huzatik.

A 15. §. kezdi a második névragozást, mely az o-tőbetűről o-névragozásnak neveztetik; péld. campus, tő: c a m p o, donum, tő:

do no. — A 16. §. szerint az ero- és ron végződő tők az egyes nominativust az o elvetésével képezik: puero tőtől nom. puer, agro tőtől nom. ager.

A harmadik vagy vegyes névragozás (18. §.) magában foglalja a mássalhangzón végződő tőket, minők A) folyékony hangú tők: l, (m), n, r, péld.: consul, tő ugyanaz; homo, tő homin; pater, tő ugyanaz; B) s-tők; tő: mōs (mōr), tő: honōs (hōnōr), tő: tempōs (tempor). C) Némahangon végződő tők: 1) ajakhangu tők: péld. princeps, tő: princip. 2) torokhangu tők, péld. iudex, tő: iudic. 3) foghangu tők, péld. miles, tő: milit. — II. Önhangzón (i) végződő tők, péld. collis, tő: colli; turris, tő: turri; mārē, tő: mārī; animal, tő: animalī.

A 26. §. oly szokat tárgyal, melyek nominativusából az i kiveszett, péld. pars tő: parti, Arpinas, tő: Arpinati.

A 28—29. §-ok adják a negyedik vagy u-névragozást, péld.: fructus, tő: fructū; cornu, tő ugyanaz. — A jegyzetek közül figyelmet érdemel az 1. mely azt mondja: az u-névragozás nem egyéb, mint a két vagy több tagu u-tőknek a harmadik vagy vegyes névragozás végzeteivel való ragozása; itt meg lehetett volna névszerint említeni: mely eset-alakokban olvad be a végzet önhangzója a tőébe?

30. §. Az 5-dik vagy e-névragozás, péld. rēs, tő: rē; diēs, tő: diē.

A nemi szabályokra nézve, melyek mindenik névragozás végén prózában adatnak, nem irhatjuk alá szerzőnek az előszóban kifejtett nézetét. A vers-alak ugyanis, közelismerés szerint, könnyítésére szolgál az emlében-tartásnak, akár rímes legyen a versalak (csak hogy a rímek legyenek jók s a hol lehet csattanások, péld. pataki nyelvtan 10. lap, az io, do, go végzetet a nőnimmel fogjon kezét; hasonlóan caro (carnist a nőneműekhez számítsd), akár mértékes, főleg hexameter; mely utóbbi alaku nemi szabályok betanulása igaz hogy nem kis fejtörésbe kerül, de aztán csaknem felejtetlenül is benyomakodik az emlékezetbe. Egyébiránt — több régiebb és újabb latin nyelvtannak példájára — a kétféle: vers- és prózaalakot egyesíteni is lehetne.

A tulajdonságnevek (adjectiva) ragozása elkülönítve áll — a mint kell is okszerűleg állnia — a főnevek ragozásai után a 41—44. §-okban, csak hogy ezen eljárás fölteszi azt, hogy az olvasókönyvbeli névragozási gyakorlatokhoz előbb nem foghat a tanuló, míg át nem ment a tulajdonságnevek ragozásán is, hacsak az említett gyakorlatok úgy nem készítették, hogy tulajdonságnév bennök schol elő ne fordul.

jon. — A tulajdonságnevek ragozása szintén többeli eljárás elvére van fektetve.

A 45—51. §-ok a fokozást (comparatio) tartalmazzák. Itt egy-kissé nem szabatosan mondatik, hogy a latin tulajdonságnevet három fokra lehet emelni; mert emelni bizonyítnyal csak két fokra lehet, de mondathatnék, hogy a hasonlításnak 3 foka van, t. i. tő- vagy alapfok sat. — A középfok *ior, ius*, a felső fok *issimus* (*issumus*), a, um képzői előtt a tő végönhangzója mindenkor kiesik, péld.:

alapfok középfok felső fok

clarus, tő *clar(o)*, középfok *clarior*, -ius felső fok *clarissimus* sat.

A számnevek az 52—56. §-okban adatnak, szokott felosztás és eljárás szerint, megjegyezvén, hogy a sokszorosító számneveknél a közéletű *quintuplex* helyett *quincuplex* áll helyesen, és csak azon sokszorosítók hozatnak föl, melyek a régi remekíróknál előfordulnak.

Az 57-dik §-al kezdődnek a névmások (*pronomina*) s tárgyaltnak a 64-ikig. A személyes névmások egyes és többes genitívusai igen helyesen magyarittatnak, péld.: *mei* = irántam, *rólam*; *tui* = irántad, *rólad*; *sui* = magáról, maga iránt; — többesben: a *nostri* alak = irántunk, *rólunk*, a *nostrum* pedig = közölünk; *vestri* = irántatok, *rólatok*; *vestrum* = közöletek; *sui* = magok iránt, magokról.

Az ezentuliakban, az Igetanban tetszik ki még igazán szerző módszerének sajátossága, mint ezt mindjárt látni fogjuk rövideden.

Miután a 64. §. előadta a latin igék alakjait, jelentéseit: 65 §-ban az idők (*tempora*) ekként osztályoztatnak:

A Főidők:

a) Jelenidő (*praesens*): *lego*, olvasok.

b) Mult idő (*perfectum*), légi, olvastam, olvasék; (ez utóbbi jelentmény az eddigi nyelvtanokban többnyire az *imperfectum*-nak adaték).

c) Jövő idő (*futurum*): *legam*, olvasni fogok.

B. Történeti idők:

a) Végzetlen mult (*imperfectum*): *legēbam*, olvasok vala (igen helyesen).

b) Régenmult (*plusquamperfectum*): *legēram*, olvastam vala.

c) Jövő mult (*futurum exactum*): *legero*, olvasandok (nem, mint az eddigiiek nagyrésztében: olvasandottam).

A módok közül az állapotjegyzőnek magyarított gerundium: *legendum est*, olvasni kell, a mi a minták alatt *nominativusul* van adva mindenütt, szerintünk a körülírt igeragozáshoz tartozik.

A 66. és 67. §-ban a *sum* segédige adatik; a 69. és 70.-ben pe-

dig sum összetételei közül possum és prosum-nak igeragozása. Megjegyzendő itt, hogy possum pot- és sum-ból mondatik összetéttettnék; szerintünk meg kellett volna említeni, hogy: a pot- pedig potis-nak rövidítéke; prosum-nál ismét az jegyeztetik meg, hogy az az egyszerű sum önhangzón kezdődő alakjai előtt d-t vesz föl; jobb lett vala talán pro d-ot venni föl első alkatrészü, mint azt más nyelvtanok teszik, s aztán jegyezni meg, hogy a d, mássalhangzók előtt kiesik.

Az igeragozás, a 72. §. szerint, a tő jellem (jobb volna jellem) betűje szerint kétféle: vagy önhangzói, vagy mássalhangzói.

Az önhangzói igeragozás tői a, ē, ī-n végződnek s adják az első, második és negyedik igeragozást, ez utóbbihoz számíttatván az u-n végződők ragozása is; a mássalhangzói tők pedig képezik a 3-dik igeragozást. Ugyanezen §. végén bemutattnak a (jelenidő, múltidő, hanyatszói és határozatlan) főalakok mind a négy igeragozás szerint fővétetvén mintául amo, deleo és moneo, lego és audio.

A 73-ik §-ban átmegy szerző a részletes ragozási mintákra, előadván először is a jelenidő tőtől (ama, dele, mone; leg, capi; audi) származó időket, a szenvedő alakot mindenütt a cselekvő után sorozva. A 83—86 §. pedig az álszenvedők (deponentia) ragozását tartalmazza, szintén mind a 14. igeragozás szerint.

Igen fontos a 87 §, a jelenidő tő képzése. Eszerint a jelenidő tő gyakran valamely betű hozzátoldásával képeztetik az igetből. És pedig

1) l, r és t megkettőztetésével, péld. igető: p e l, jelenidő tő pell(o), igető: c u r, jelenidő tő: curr(o) sat.

2. n hozzátoldásával; igető: s i, jelenidő tő: sin(o), igető: t e m jelenidő tő: tem(n)o.

Ha az igető néma hangon végződik, akkor az n annak előtte áll, péld. igető: v i c, jel. tő: vinc(o) sat.

3) t hozzátoldásával; igető: f l e c, jel. tő: flect(o).

4) sc vagy isc hozzátoldásával; igető: i r a, jel. tő irasc(or); igető: d o r m i, jel. tő obdormiscor.

5) Jelenidő ismétléssel (reduplicatio); igető: g e n, jel. tő gig(n)o, középhangvesztéssel (syncope).

6) U (v) hozzátoldásával; igető t i n g, jel. tő: tingu(o).

7) i hozzátoldásával; igető c a p, jel. tő: capi(o).

8) Sok mássalhangzói tő a jelen időben az önhangzón végződő tők tő-önhangzóját veszi föl; igető s o r b, jel. tő: sorbe(o) sat.

Most jönnek a jelenidő tőtől származó idők személyragai, a 88. §-ban a cselekvő-, a 89-ben a szenvedő alakéi. Legérdekesebb mert legujabbszerű itt a 88. §. 1. számának eleje: a cselekvő alakban az egyes

szám első személyragja m, mely a jelentő mód jelen és jövő idejében (ez utóbbiból csak az a és e igeragozásban) kiesett; továbbá a 3-dik szám: a határozatlan raga ere, melynek első e-je a-val a-ba, e-vel e-be, i-vel i-be olvad össze, így amare, delere, audire, de: legere.

A 90. § kezdí a mult idői tőtől származott igeidők ragozását. Ennek folytán a 94. §. adja a mult idői tőképzését, holott is az első kezdésben ez áll: minden mult idő a szóban levő igitőből és a sum megfelelő idejéből áll; a mi tőkéletes igaz, csak hogy a mint az első személy eredése magyaráztatott: amavi ebből lett: ama-fui, aztán ama-ui s úgy am-avi: épen így kellett vala a többi személyek ragait is leszármaztatni, akkor nem esett volna a szerző azon következtetlenségbe, hogy a többes 3-dik személy run t ragát suntból származtassa. — Ugyanezen §. 3-dik pontocskája megmagyarázza: miért hosszú az egyesí első személy i raga t. i. az m személyrag kiveszése miatt.

A 96—107. §-okban a hanyatszói tőtől (supinum) származott igeidők ragozása előadatván: következik a 108. és 109. §-ban a körülírt igeragozás, majd a 110-dikben a hanyatszói tőképzése, úgy aztán a 111—113. §-okban a négy igeragozás átnézete. Nem lett volna e itt jó minden igeidőben legalább az egyes első személy jelentményét kitenni, hogy a tanuló annál könnyebben eligazodhassék?

Figyelemre méltó a 114. §. vagyis az igitők végmássalhangzóinak változása; pl. b, s és t előtt p lesz, p. o. scribo, scripsi, scriptum; g és qu, t előtt c lesz, p. o. rego, rectum; coquo, coctum; s így tovább.

A 115.—141. §-ok, az igéknek tőhang szerint való osztályozása cím alatt nagy s tán épen túl-alapossággal szedi rendbe s mutatja ki a rendességet azon igékben, melyek az eddigi nyelvtanokban rendhagyók neve alatt szerepeltek.

A 149. §. tárgyalja a hiányos-, a 150-ik a személytelen igéket s ezzel végződik az igékrőli tanítmány. Az ezentuli §-okban a könyv végéig előadatnak kellő rövidséggel az igehatározók, azok fokozása; az előljárók; köt(ő)szók; részecskék (particulae) és az indulatszók.

Végül bátorzkodunk ajánlani ezen korszerű, alapos és tőkéletes rendszerű munkát minden — de főleg a prot. főiskolák figyelmébe, bár jól tudjuk, hogy lesznek, kik ezen műnek — épen a miatt mert szerintők, igen is tudományos és rendszeres s így nem gyermek kezébe való — használhatóságát kétségbe vonandják. — Szomorúan tapasztalók ugyanis nem régiben, hogy egy prot. egyházkerület, egy, a főiskolájában használt, az ismertetettnél kevésbé tudományos módszerű latin nyelvtan fölött, némely szülők indítványára, kik gyermekeik elme-életét a kemény nyelvtani dolgokban való kicsorbulástól féltették,

véglegesen pálcát tört s a tanári kar könnyebb szerkezetű a régi Rudimentákhöz hasonló nyelvtan, (milyeneknek kora már félszázadja hogy lejárt) készítésére utasított; nem gondolván föl, hogy ily latin mintatár-félének legfőlebb a gimnáziumra előkészítő osztályban (progimnázium) lenne helye; és hogy bármily tudományos szerkezetű nyelvtannal az algimnáziumban is célt lehet érni, csak az illető tanár birjon kellő tapintattal: az első évben inkább a mintákra, azok beemlézésére, a másodikban pedig az ítélőtehetséget fejlesztő tö-keresésre s abbóli származtatásra vetni a fősulyt s fordítani kiválóbb figyelmet. — Még egyszer azért és utoljára: ajánljuk az ismertettük nyelvtant minden érdeklettek figyelmébe s illetőleg használatába.

VEGYES.

A tiszáninneni reform. egyházkerület folyó év május hó 5—7. napjain tartotta Miskolcon tavaszi rendes közgyűlését. Több fontos tárgya közül: először az egyházi domesztika tervének, a Tisza Kálmán ur által tervezett protestáns segélyező egyesület tervéveli összehasonlítása ügyében kiküldött választmány javaslatát említjük meg. Ezen választmány ugyanis a tiszáninneni egyházkerület keblében az egyházi pénztárt önmegadóztatás útján gondolja, összeköttetésben némely kegyeleti módok alkalmazásával, létesíthetőnek; olyformán, hogy az önmegadóztatás, a kisebb birtokoktól kezdve, lehető legmérsékeltebb, a nagyobbaknál sem legyen végleteig vive. Alapul a polgári egyenes adókulcs szolgáljon. P. o. A házatlan zsellérek fizetnének évenként 3, a házas zsellérek 5, az $\frac{1}{4}$ telkes gazdák 10, a féltelkesek 20, az egész telkesek 40 krajcárt. Továbbá minden, kinek adója hasonértékű az említettekével, fizetne ugyanazon arányban, úgy hogy 100 forint adóig 70—90 krt, száz forinttól 1 for. 200 forint adó után 2 for. 300 után 3 for. 400 forint adó után 4 for. 500 frt. után 5 for. Hatszáz forint adó után tizenkét forint, 700 után 14, 800 után 16, 900 után 18, ezer forint adó után 20, kétezer forint adó után harminc forintot fizetnének az illető birtokosok az egyházi pénztárba; ennél többet senki sem. Ez lenne egyszerű kulcsa az egyházi közpénztárra leendő adakozásnak.

Ezen javaslatot a közgyűlés magáévá tévén, ennek az egyházmegyék után, az egyes egyházakkal leendő közlését akként rendelte el, hogy az egyházmegyék egyes vidékeire kiküldendő vegyes választmányok által igyekezzenek az egyházmegyei hatóságok oda működni; mikép az egyházkerületi domesztika üdvös és egyszerű eszméjével az egyes egyházak közönségét megbarátkoztatván, azokat ennek elfogadására s megszavazására bírják reá; kössék hathatósan szívékre azt, hogy protestáns egyházunk autonomikus állása, s ezzel együtt járó önigazgatásunkat illető legszentebb jogaink nem csak hogy megérdemlik ezen áldozatot, de sőt azokért ezt meghozni, minden igaz s vallását hön szerető prot. egyháztagnak szent és mellőzhetlen köte-

lessége. A küldöttségek megjelenése előtt, e tárgyban egy főpásztori levél fog a gyülekezetekkel közöltetni.

Tisza Kálmán ur tervére az egyházkerület ez év őszi gyűlésén fog nyilatkozni, addig is nyitva hagyja egyesek előtt az utat, hogy ehez részvényesekül csatlakozhassanak.

A magyarországi protestáns theologiai egyesület megalakulását a közgyűlés nem csak szívéből óhajtja, hanem határozatilag ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy ha ily egyesület keletkezésének csak előjelei mutatkoznak is, annak úgy szellemi, mint anyagi előmozdításához szíves készséggel járuland.

Az egyházkerületi népiskolába Ivánka Sámuel sárospataki képezdei énektanár legujabban megjelent Énektár című munkája tankönyvül bevétellett. Ajánljuk e tapintatos berendezésű énektárt a többi egyházkerületek figyelmébe is.

A főiskolai tanárok közül Csoma Mihály jogtanár, 30 éves tanári pályájáról lemondván, nyugdíjaztatott; helyére Nemes Ferenc jelenleg csurgói tanár megválasztatott. Heiszler József egyháztörténelem s ujszövetségi szentírás magyarázat tanára szatmári lelkészszé választatván: helye aratási közvizsgák alatt fog betöltetni. Erdélyi János bölcsészettanár, meggyengült egészsége óvatos kimélése tekintetéből, a magyar irodalom tanszékére s ezzel kapcsolatban álló könyvtárnoki állomásra áttétetvén: megürült tanári székére hasonló jövő július hóban lesz a választás. Dr. Lengyel Endre főiskolai orvos hivataláról lemondván: ezen állomás betöltése is hatszáz o. é. forint évi díjazás mellett, a sárospataki aratási közgyűlésre halasztatott.

Némely egyháznak az azon mulasztásaikra nézve, miszerint az egyházkerület által megrendelt s bekívánt szavazatokat kellő időben beadni nem tartják kötelességüknek, határozatott; hogy minden ily mulasztásért a lelkész két forintot, az esperes pedig, ha ennek figyelemtelensége miatt maradna el a beküldés, négy forintot fizet a papi özvegy-árvatár alaptőkéjének szaporítására.

A három éves rektoriák közül a zádorfalusi Gömörmegyében, megjavítván az egyház a tanító díjlevelét, állandósított. Bár ez történnék a többi csekély jövedelmű három éves rektoriákkal is.

Az egyházkerületben divatozó azon szokás, miszerint a konfirmándusok vizsgája Nagypénteken tartatik, az iskolai oktatásra károsan hatván az által, hogy a szülék húsvét után a konfirmált növendékeket azonnal elfogják az iskolától: a közgyűlés a helyi viszonyok és körülmények szerint megengedte, hogy ezentul a konfirmáció az aratási kommuniót megelőzőleg történjék.

Az egyetemes tanügyi választmány 3 évre újból választott tagjai lettek; egyházi részről rendes tagok: Hegedűs László és Dr. Ferenci József, póttag: Kun Bertalan; világi részről rendes tagok: Szathmáry Király Pál és Erdélyi János, póttagok: báró Vay Béla és Zsarnay Imre. A tanári testületből rendes tag: Árvai József; e szerint képviselve van e választmányban most már az egyház és iskola, mi ez ideig ily szabatosan nem volt kimondva.

Felhívás. A Glósius Sámuel és Dánielféle alapítványt kezelő és ösztöndíjosztó bizottmány részéről ezennel mindazon külföldi egyeteme-

ken lévő ág ev. hitjelöltek, kik egy év óta a Glósius Sámuel és Dániel-féle ösztöndíjak élvezetében vannak, fölhívatnak, hogy ha még tovább egy évre külegyetemenek maradni és az ösztöndíjakat még egy évig élvezni óhajtásuk: azt az előttük tudva lévő feltételek teljesítése mellett alulírotthoz küldendő folyamodásban folyó 1863. évi augusztus 31-kéig jelentsék be.

Továbbá felszöllíttatnak mind azon ág. ev. hitjelöltek, kik a Glósius Sámuel és Dánielféle, évenkénti valóságos ezüst pénzbeli 70 darab egyesületi tallérból (Vereinsthaler) álló ösztöndíjat 1863. tanévre elnyerni óhajtják, miszerint az alább megírt kellékeket minden kétségen fölül beigazoló iskolai és egyéb bizonyítványokkal ellátott s az ott kikötött tanítási kötelezettséget is tartalmazó, sajátkezüleg irt, lakhelyükkel és ehez legközelebb eső posta állomással megjegyzett kérvényeiket alulírotthoz hasonlóképp legfeljebb f. 1863. évi augusztus 31-kéig bérmentesen küldjék be.

Ezen ág. hitv. evang. theologusok számára rendelt ösztöndíjak ugyanis csak olyanok által nyerhetők el, kik már két évig valamelyik magyarországi theologiai intézetben tanultak, oly kikötéssel, hogy az elnyerő, ha arra érdemes marad, azt két egymásra következő évig, de csak valamely külföldi protestáns egyetemen és csak úgy élvezheti, ha ottan a hitvallási tanulmányokon kívül a philosophiát, bele értve a philológiát s kivált az erkölcstani philosophiát is, szorgalommal tanulja, s magát előre kötelezi, hogy két év után haza térve, ha ez tőle kívántatni fog az egyházgyülekezet pesti tanodájában mérsékelt díj mellett egy esztendeig segédtanári hivatalt viselend.

Főkéllékek, hogy az illető

- 1) magyarországi születésű (értvén az 1838. évi politikai területet) és ágostai hitvallásu legyen,
- 2) a magyar nyelvet tudományosan értse és beszélje (mi az illető tanári karnak különös bizonyosság-levelével igazolandó),
- 3) feddhetetlen erkölcsi jellemű és jeles szorgalmu legyen.

A megszavazott ösztöndíjat a díjnyertes ifjak nem tanév elején, hanem csak annak második fele kezdetén, miután bizonyítványaikat az illető egyetemen sikerrel töltött első félévről és a második félévre lett beiratásukról (Frequentations- und Anmeldungs-bogen) alólirtoz beküldötték, fogják posta útján megkapni.

Egyuttal Weisz Vilmos, Urbanszky János és Kolényi Gusztáv Gyula hitjelölt urak értesíttetnek, miszerint ezen ösztöndíjak elnyeréseért eleve beküldött kérvényeik följegyzésben tartatnak, és a föntirt határnap után szintén el fognak intéztetni.

Megjegyeztetik végre, hogy a f. é. augusztus 31-kei határidő után beérkező folyamodások tekintetbe nem vétetnek, és ennél fogva az illetők azoknak kellő időbeni beküldéséről gondoskodásra figyelmeztetnek.

Kelt Pesten a Glósius Sámuel és Dánielféle ösztöndíjakat kiosztó bizottmánynak 1863. június 11-én tartott ülése és határozatából a bizottmány elnöke **Fabiny Tefil**, s. k.

(Pest főút 3. sz.)*

*) Kértnek a többi lapok tisztelt szerkesztősegei jelen felhívás szíves átvételére.

névvél, a szecint a mint bizonyos lelki munkásságán az vagy
 amax erő látszik tárgyomólag képviselve, a többiek közre-
 működése mellett. Sőt a mi több, az is tény, hogy a költő,
 bölcsész és történetíró művei közt azokat becsüli legtöbbre,
 az igazat, melyek nem ugyan az egyensúlyba állított, hanem
 a tömörkedéssel helyes viszonyba hozott erők közös szüle-
 ményé. Azon költőt csodálunk mindennek felett, ki a világot

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

Julius 24. 1863.

RÖVID PILLANTÁS

**a történetírás különböző fajaira művészeti szem-
 pontból.**

Szellemi természetünkbe van mintegy oltva, hogy a tár-
 gyakat háromféle szempontból tekinthetjük: valóságuk sze-
 rint a mint vannak; lehetőségek szerint a mint lehetnének;
 szükségképiségük szerint a mint lenniök kellene. Ezen há-
 rom felfogási módnak ugyanannyi lelki erő és állapot felel
 meg. Midőn az érzékelhető valóságot vesszszük vizsgálat alá
 és a tapasztalatszerű tárgyak helyes viszonyát keressük: az
 értelem működik bennünk és e működésnél a hasznos-
 ság érzésében találunk kielégülést; ha pedig az adott világ
 korlátain tulemelkedünk és mintha itt a fájdalom sok, az
 öröm kevés volna számunkra, a lehetőség országában egy
 második teremtest hajtunk végre, melyből vidámabb, szebb
 alakok lépnek elő: a képzelőerő az, mely előlmeget és
 elárasztja keblünket az élvezet gyönyörével; ha végre a
 tapasztalat adatai között minden esetleget kizárván, általános
 törvényszerűséget akarunk felállítani, mindenütt és minden-
 ben szükségképi összefüggést fürkészünk: az ész viszi előt-
 tünk vezérszövétnéket és lelkünk megnyugszik az ismeret,
 a tudat világánál. Az első esetben rendező foglalkozás
 a történetíróra esik, a második a teremtető művészre, a har-
 madik a szemlélődő bölcsészre. Azonban a képzelőerő,
 ész és értelem nem oly tehetségek, melyek lelkünkben egy-
 mástól elválva léteznének vagy elkülönítve működnek;
 csak a gondolat választja el és jegyzi meg azokat más más

névvel, a szerint a mint bizonyos lelki munkásságnál ez vagy amaz erő látszik tulnyomólag képviselve, a többiek közreműködése mellett. Sőt a mi több, az is tény, hogy a költő, bölcsezt és történetíró művei közt azokat becsüli legtöbbször az ítéset, melyek nem ugyan az egyensúlyba állított, hanem a főműködéssel helyes viszonyba hozott erők közös szüleménye. Azt a költőt csudáljuk mindenek felett, ki a világot és embereket természetüen állítja előnkbe, de azért úgy, hogy a természet soha hasonlót fel nem mutathat, tehát a ki valódi alapra épít és eszményéről igazság tükrözdik vissza. Azt a bölcsezt szeretjük, azzal járunk be örömet mélységet és magasságot, ki szemlélődése közben figyel az élet és tapasztalat utasításaira is. Ellenben utálattal fordulunk el azon költőtől, ki egyedül képzeletének tarka pillangóit kergeti és üres ábrándjaiban úgy véli mintha őt nem is a föld szülte volna és a levegőben csinál bakugrásokat. Hasonlóképen egy lépést sem megyünk azon bölcsezzsel, ki mint ama középkori erénykedő (ἀσκητής) félszegmódra szorgalmazza a rideg tulajdonságba vitt erényeket, vagy okoskodik mint a szájas zofista tultevén magát a józan értelem és gondolkodás minden törvényein.

A történetírás divatozó formái közt is van már egy, mely a költészet és bölcseztet amaz undorító kinövésével, ha nem is egészen mint hasonló kinövés, de legalább mint hiányos fércmű, vonatkozásban áll: ez a krónikai forma, az évkönyvi száraz előadás. Az adatjegyző krónikus évről évre, napról napra beviszi könyvébe a látott és hallott eseményeket hiven, egyszerűen a mint történtek, a nélkül, hogy mélyebben és közelebbről vizsgálna az okok, következmények egymásba fűződését. Munkáján legkevésbé sem látszik meg a bölcsezt elme, mely mindenütt összefüggést keres és egységet nyomoz. Egészen szolgálja, rabja anyagának költői ihlettség, szabaddal emelkedés nélkül. Az ilyenekről mondja már Cicero: *Sine ullis ornamentis monumenta solum temporum hominum locorum gestorumque rerum reliquerunt**). A mennyiben már az efféle évkönyvvivő az ugyszólván gépies szerkesztésnél jóformán csak értelmi tehetségét használja: az egyoldalúság bélyegét ütjük rá, de azért nem vetjük meg mint a képzelgő költőt vagy a görbe

*) De oratore L. II. cap. 53.

észjárásu álbölcselet; mert ezek úgy veszik a létezőt mintha nem is volna, teljesen megtagadják mellőzhetlen kiindulási pontjukat, a valóságot, míg amaz egészen erre támaszkodik, minden hiányai mellett is igazságot, szükségést szolgáltat. A krónika mint az éposz a költészetben alapformája, magva minden történetírásnak. Természeténél fogva fejletlen kor szüleménye, midőn még a bölc is alig lát és nincs nemes lantverő, de azért a mivelődés előhaladtával is folyvást tenyészik, ha nem másképen: hirlapok hasábjaira veszi magát. Tiszta alakjában egészen tárgyilagos (objectiv). Írójának ítélőerejét merőben eltompítja a szélesre terjesztett vizsgálódás, melylyel sokszor a természetvilág rokon vidékébe is betéved. Szerény és igénytelen, nem számít hatásra, csak tudósít inkább mint oktat, lelkiismeretes, részrehajlatlan, mert őrt áll felette az élő közvélemény, mint a Homér előtti rapszodiák felett, melyeket akkor közvagyonul tekintének, az erősebb emlékezet. Többet ad a cselekvényre mint a személyre, a külső tette mint a belső szándékre, nem ismer titkos fondorlatot, csak azt látja, ami nyilvánosan megy végbe. Emberi és természetes indokokat nem hoz fel magyarázatul, a helyett az istenséget beleavatkoztatja holmi apróságos körülmények közvetlen elintézésébe.

Lassan-lassan, midőn már a népeknél a nemzeti önérzet fejledezni kezdett: a krónika izetlen soványságából és alaktalanságából egy névleg más, de lényegileg annak gyarlóságait nagyrészt magánhordozó jelenség állott elő: ez az úgynevezett hon- vagy néptörténet. Ennek írója felette hasznos és fontos szerepet vállal magára nemzetének szellemi növelése körül; honfiúi kegyelettel összegyűjti a multnak minden emlékeit és azokból roppant önfeláldozással könyvet szerkeszt, melyben egy élő nemzet sorsa van letéve tanulságul a jelen és utókornak. Nagy kár azonban, hogy egyedül a hazaira függesztvén szemét, lángoló honszerelme nemzeti elfogultság hibájába ragadhatja, rendesen a bölcészti felfogás rovására, mert a miatt nem tudja a lényegest a lényegtelen-től, a szükségest a mellékestől különválasztani és nem ügyel-vén arra, hogy valamely kisebb történetke vagy név megérdemli-e, hogy az események láncolatában megemlíttessék: minden apróságokra mint megannyi honi szent ereklyékre szélesen kiterjeszkedik; igen gyakran szűkkeblűséget, korlátolt világnézetet árul el. Ezenkívül a krónikusnak még

azon gyöngeségében is osztozik, miszerint sohasem tárgyalja az egészet mint egészet, műve mindég folytatásra, bevégzésre vár, nem lesi el a holnapot, mely talán zárkövet tesz a mára. A honfi kincs gyanánt tekintheti az ilyen művet, családfáját is felállithatja belőle, a történetnyomozó szintén nyereségül veheti dus tartalma s rendezett anyaga miatt, de azok ki nem elégülnek mellette, kik egy történeti műben szakgatott tényeken egyes tanulságokon kívül más egyebet is keresnek, nevezetesen, hogy az a kedélyre egészes hatást gyakoroljon. Ilyes hatást csak szépmű tehet, melynek lényegéhez tartozik, hogy már magában bevégzett legyen és zárt egészet képezzen.

Elhagyjuk a krónika mezejét és átmegyünk egy más fajára a történetírásnak, melynél talán már némi művészeti haladást és a mű szép eszméjéhez való közeledést találunk: tárgyaljuk az emlékiratot (memoire). Ez oly időben virágzik, midőn az ész önuralomra vergődve a kormányzás titkos gépezetébe is be akar látni és a népnek nagyobb része át van hatva a közügyek iránti érdekeltségtől. Mint gyakorlat az elmélettel, élelmes világismeret a jámbor szobatudóssággal: oly viszonyban van a krónikával. Szerzője nem elégszik meg a hallomással és a nyilvános tapasztalati adatokkal: belopódzik a magánélet rejtekeibe is, hogy az emberi működések alattomos rugóit kipuhatolja és világosító részleteket szolgál-tasson. Mig a krónikus egyszerűen tudósít, addig ő elbeszélésében okról okra nyomoz és fürkészk, itél és következtet. Nem éri be a pusztá történettel vagy cselekvénynyel; az indok még jobban ingerli őt; e végett elhat egész a szívek redőjeig, de sohasem vakmerő tudni az istenség rejtett utait. A cselekvés szinpadán nőven fel, mindég saját tapasztalásait beszéli el ott, a hol maga is közreműködött vagy legalább mint szemtanu jelen volt; ezért igen könnyen megeshetik rajta, hogy szenvedélyesség és pártoskodás által félrevezettetvén, a különben sokoldalú jellemeket egyéni szempontból balul itéli meg. Minthogy rendesen bizonyos határozott korszakra vagy személyre szorítkozik: műve már mintegy magától kész egészszé domborodik, tömör egységet nyer és nem lazul el a kronologizmus végtelenségében. Igaz, hogy az ily egész és egység még magában csak külső és esetleges, de könnyen válhatik belsővé és szükségessé, a mi a tiszta krónikai formára nézve lehetetlen. Szóval az emlékirat szerzője már bölcsési és egyszersmind művészi álláspontot foglalhat el.

Főlebb láttuk, hogy a krónika magasabb fejlődési fokozaton hontörténeti alakot ölt magára; hasonló viszonyban sorakozik az emlékirat mellé a pragmatikus történetírás. Ennek fogalmát nem rég hozták tisztába a tudósok. Az egyházujítás korszakában régi görög és római elmélet szerint *) azt kívánták a történetirótól, hogy műve mindég bizonyos oktatólagos (didacticus) irányt képviseljen, magyarázó elmélkedések, tájékoztató kitérések által az erkölcsök nemesedését, szóval az emberi nem jobbulását eszközölje *). Később a 18-ik században az ily szellemben készült történeti műveknek a Polybiustól kölcsönzött pragmatikus nevet adták, mire nézve hatalmas tényezőül szolgált Köler „de historia pragmatica” című művének megjelenése (Altorf 1741). Megengedjük ugyan, hogy a legtisztább formában is elvegyülhet helyiely közzel, mintegy az események kifolyásaképen egy-egy elmés megjegyzés; de az igazi művész ebben is óvatos marad, mert jól tudja, hogy a történet öncélját teljesítvén, már magában is megfelel ama másodrendű céloknak és pusztán hasznossági követeléseknek; egy percig sem téveszti szem elől, hogy történetirói méltóságát tagadná meg mihelyest erkölcsmesternek szegődnék, vagy művéhez toldalékul magyarázatot írna; a helyett ő tapintatosan inkább a tények pusztja elhelyezése által vezérli az olvasót önkéntes elmélkedésre, a multnak és életnek ismeretére. A történelmi ítészet nem is állapodott meg az emlitemmel értelmezésnél: a pragmatizmus fogalmát sokkal tisztább és jellemzőbb vonásokban ismertette meg velünk. E szerint a pragmatizmusnak, emlékirathozói viszonyánál fogva, természetében áll: az események okait és következményeit lélektani uton, az emberből emberileg kima-

*) Thucydides 1. 22. Polyb. 1. I. cap. Cicero de oratore 2. 15.

*) Cornelius Agrippa „De incertitudine et vanitate scientiarum” című művében, Altorf 1527. így határozza meg a történetet: Historia est rerum gestarum cum laude aut vituperatione narratio. Vossius „Ars historica” című művében így szól: Res ex quibus conflatur historia, meo iudicio non in commode ad quatuor capita revocantur: narrationem, iudicium de rebus concionem digressionem. Portanus Vossius idézett művében: Illud verum scriptori servandum maxime atque in tota rerum serie ut pro locis, rebus occasionibus iudicis ipse personam induat ut laudet, condemnet, admiretur deprimat, misereatur, nunc rideat humanos casus nunc deploret; demum meminerit demonstrativo in dicendi genere se versari, ac cum laudandi tum vituperandi onus a se esse susceptum.

gyarázni; a szenvedélyekre és tervekre a szív és fő homályos tömkelegében rámutatni, minden cselekvényt legutolsó forrásáig, mely mindég emberre utal, felnyomozni és hasonlóképen az okozatok szövevényes szálait, még ha annyi volna is, kézben tartani. A pragmatikus úgy jár el, mintha szemei elől semmi sem volna elrejtve és a dolgok menetében titok-szerűség nem léteznék. Nem akarja hinni, hogy ha szinte sokféle közeli és távoli indokot tudhat is némely történeti tény igazolására, az utolsó és legfőbb ok fátylát távolról sem sikerült fellebbentenie; nem sejtí, hogy emberi mérték alatt állva a világtörténet mélységes folyamát nem lábolhatja meg mindenütt, mert a történetben láthatatlan hatalmak szerepelnek és élők eszmei életöket, rövidebb vagy hosszabb pályafutásban, a gondviselés ujmutatása szerint. Különben a pragmatikus egységre törekszik, hogy a részek egymást teljesen áthatva tökéletes és átlátszó művészi egészszé alakuljanak. Bölcsészí okfejtő vizsgálódása kerülí az esetlegest és mellékest, mindenben összefüggést és szükségességet keres. Ezért míg egy részről a krónika darabosságát simaságba olvasztja át: más részről nem üdít fel az emlékirati részletek életfrisségével és nem táplál a hontörténet vonzó melegségével. A szenvedélytelen nyugalom, melylyel tárgyát kezeli, nem ritkán okul szolgál, hogy az olvasó hidegen, a kedély meghatás nélkül marad, a minék pedig szépmű élvezeténél nem szabad megtörténni. Mindazonáltal, természetének némely ferdeségeit elhagyván, a pragmatikus leginkább van hivatva: hogy valódi műremeket állítson elő és ez által a művészeti követeléseknek elégtétessék.

Ezek azon pontok, melyeket a történetírás fajaira nézve művészeti szempontból rövideden megjegyzendőknék véltem. Mind a négy alak visszatükrözi a kort, melynek előállítását köszöni. A középkor a krónikát hozta létre, ezen meg is látszik a szárazság, mely az akkori tudományok minden nemét izetlenné vagy fanyarrá teszi. Majd a lovagias önfeláldozás századai után eljött a féltékeny és szükkeblű patriotizmus kora, mely a hontörténet lelkesedését szerette meg kiválóan. Később az egyetemesebb míveltség folyamában, a politikai és diplomatiái fegyverek használatával az emlékirati és pragmatikus tárgyalásmodor kapott lábra. Jelenkorunk is e kétőnek hódol leginkább.

Szinyei Gerzson.

A FRANCIA MENEKÜLT REFORMÁTUSOK BEFOLYÁSA HOLLANDBAN, VALLÁSI ÉS IRODALMI TEKINTETBEN. *)

Előzmények.

A francia protestantizmus története, a nantesi ediktumnak IV. Henriktől 1598-ban lett kihirdetésétől ezen ediktumnak XIV. Lajos által 1685-ben visszavételéig, három fő időszakra osztható. Az első terjed eme nagy vallási békeszerződéstől La Rochelle bevételéig 1629. Ez időszakban a protestánsok, most önhibáik, majd a nagyok mesterkedései által azon zavarokba vegyülve, melyek Medicis Máriának ország-lását s XIII. Lajos nagykorúságának első éveit zavarák, erődjeiktől, politikai szervezetöktől lassanként megfosztatnak s megszűnnek az államban államot képezni. A második időszakban, mely La Rochelle bevételétől a XIV. Lajos üldözéseinek kezdeteig 1662. terjed, a protestánsok csupán vallási felekezetet alkotnak, melyet leghatalmasabb főnökei lassanként elhagynak. Nem zavarják többé Franciaországot mint elődeik szünteleni fegyverre kelésök által, hanem iparuk által gazdagítják. A harmadik időszakban, mely az első üldözésektől a nantesi ediktum visszavételeig terjedő időközt foglalja magában, minden közhivatalokból kirekesztettek, vallási és polgári jogaikban sujtattak, végre vagy vallásuk vagy hazájok elhagyására kényszerítették.

A nantesi ediktum tulajdonképen nem egyéb volt, mint a katolikusok és protestánsok közti különböző, de a győztes fél által mindig megszegett szerződéseknek új megerősítése. Azon kezdte, hogy minden mult sérelmekre feledést borított. A francia protestánsok külföldön megtelepedett gyermekei hazafiaknak nyilvánítottak s fölhivattak, hogy térjenek vissza az országba. Foglyaik, még azok is, kik gályákra küldettek, szabadságba helyeztettek. Hogy a protestánsoknak részrehajlatlan igazság biztosittassék, a király a párisi

*) Weiss M. Ch ily című munkája nyomán: „Histoire des réfugiés protestants de France depuis la revocation de l'edit de Nantes jusqu'à nos jours. Paris 1853.)

parlamentben, ediktumi szék neve alatt, egy elnökből, tizenhat tanácsosból ítélőszéket állított, azzal bizva meg, hogy a vallási ügyeket a párisi, rennesi és roueni parlamentek körében ítélje. Egy ily felényi számból álló szék állított Castresban a tolouisi, más kettő a grenoblei és bordeauxi parlamentek körében. Erődeiket négy évre visszakapták, politikai szervezetöket, melyet a vallási háboruk alatt létesítettek, megtartották.

Ez innepélyes rendelvénnyel, mely Franciaországban a középkor bezáródását s egy új időszak valódi kezdetét jelölő, nagy zöld viaszpecséttel pecsételtetett meg, annak jeléül, hogy örök és visszavonhatatlan. A leghitelesebb formákban minden parlament, különösen a párisi megerősítette, reá minden főtörvényszék, a tartományok kormányzói, a tisztviselők, sőt az ország városainak minden főrendű lakosai megesküdtek.

XIII-dik, maga XIV. Lajos IV. Henrik ediktumát innepélyesen megerősítették. A kormányzó Medicis Mária a kiskori király nevében nyilvánította: elismeri, hogy e rendelvénnyel megtartása alattvalói közé állandó békét hozott. XIII. Lajos nagykorúságra jutván, megerősítette e nyilatkozatot 1614. október 1. azon záradékkal, hogy az ellenszegülők, mint közcsendzavarók megbüntettetnek. Hason nyilatkozat tétetett 1616. júl. 20., mely jövődre a reformátusoknak eretnek névvel illetését eltiltotta.

Ausztriai Anna utánózta XIII. Lajos példáját. Nyilatkozatában, 1643. júl. 8, melyet a kiskori király nevében tett, kijelenté, hogy XIV. Lajos, miután anyjának a királynénak, az orleansi hercegnek, Condé hercegnek véleményét vette, rendeli, hogy ugynevezett ref. vallásu alattvalói, vallásuk szabad gyakorlatát teljesen élvezzék, úgy mint az ediktumban meg van határozva. Hasonló nyilatkozatok lőnek kihirdetve több ízben 1682-ig.

IV. Henrik a nantesi ediktumot aláírván, a középkori hagyománnyal szembeszökő módon szakasztott. Először történt Franciaországban, hogy a polgári hatalom merészen a vallási pártok fölé emelkedett s megszabta a határt, melyet áthágniok nem szabad volt, a nélkül hogy az állam törvényét ne sértsék.

Nem maradhatott el, hogy ily újdön új politika zajt, elégtelenséget ne költson. A klerus félt jövedelmének apadásától, tekintélyének gyengülésétől, ha az új tan államilag el-

ismertetik s érvényében növekedni fog. A parlamentek ismét panaszkodtak az ediktumra, mint a mely jogaikat sérti. Sokáig vonakodtak elismerni s csak a fejedelem formaszerű akaratának engedtek.

A protestánsok sem igen voltak megelégedve, rossz szemmel néztek a királyra kitérése óta. Gyűléseik a hitehagyott király elleni panaszok és vádaskodásoktól hangzottak. A hevesebbek már fegyverragadást sürgettek. De Henrik a lázongó elemeket mind egyik, mind másik oldalon erős kezekkel féken tartotta s a béke nem lön megzavarva.

IV. Henrik meggyilkoltatása felzavarta a protestánsokat. Elégületlenek lévén a nantesi ediktumnak Medicis Mária által lett megerősítésével, felhatalmazást kértek és nyertek, hogy Chatelleraultban egyetemes gyűlést híjanak össze. Megjelentek e gyűlésen, mely csakhamar Saumurbe tétetett által, Rohan, Soubise, Sully, La Tremouille hercegek, Chatillon, La Force. S miután a pártfőnökök közt a béke létrejött s aláíratott, a gyűlés szervezte a közvédelmet, a prot. Franciaországot hét kerületre osztván, melyek közül mindeniknek külön tanácsa volt.

A reformátusok vallási és politikai szervezete a nantesi ediktumnál korábbi volt, ez azt csak tökéletlenül módosította; a saumuri gyűlés adta neki a vég kifejlődést s valósággal képviseleti köztársaságot állított fel az absolut monarchia keblében.

A francia reformátusok vallási alkotmánya a konzisztóriumokon, colloquiumokon, tartományi zsinatokon, nemzeti zsinatokon nyugodott.

A konzisztóriumok állottak a lelkipásztorból s az általa kinevezett vagy jóváhagyásával fölvelt vénekből. A colloquiumok képződtek a konzisztóriumoktól kinevezett küldöttekből; a tartományi zsinatok a colloquiumok küldötteiből; a nemzeti zsinatok a tartományi zsinatok kijelölte képviselőkből. Egy gyakran elnyomott kisebbségnek kezeiben ily kormányzat szükségesképen nagy erővel birt.

A tizenhetedik század első felében Franciaországban 706 gyülekezet volt, 62 colloquiumra s 16 tartományra oszolva.

A reformátusok politikai alkotmánya demokratikus és képviseleti volt, mint vallási alkotmányuk. Tartományi gyűléseken, közgyűléseken s egyetemes gyűléseken nyugodott.

Az egyetemes gyűlések elég rendetlenül tartattak. A nan-

tesi ediktum megengedte ezen egyetemes gyűlések tartását, hanem azon föltétel kikötése mellett, hogy a király által fognak jóváhagyatni. E jóváhagyás nélkül elvesztik törvényes jellemeiket, s lázadóknak nyitvánittatnak. A nantesi ediktum kihirdetésétől 1629-ig kilenc egyetemes gyűlés tartatott. Ezek közül a négy utolsó törvénytelen volt. Sőt a legutolsó La Rochelleben 1620. forradalmi gyűléssé fajult, s a polgári háborúra jelt adott, mely a reformátusoknak egész polgári szabadságukba került. A polgári háború La Rochelle estével s az ezt követő alaisi békeszerződéssel végződött 1629. A reformátusok oly föltétel alatt nyertek bocsánatot, hogy a fegyvert leteszik s a királynak hűséget esküsznek. Richelieu biztosította istenitiszteletök szabad gyakorlatát, vallásos szervezetöket, zsinatjaikat megtartotta. Hanem erősségeiket lerombolta, politikai gyűléseiket örökre betiltotta.

Az alaisi békeszerződés vagy a mint nevezték a kegyelmi rendelvénny, l' edit de grace, a francia reformátusoknak új időszakot nyitott. Politikai szervezetöktől megfosztva, lassanként csaknem minden polgári hivatalokból kizárva, magukat a földmivelés-, ipar-, kereskedés- s a tudományokra adák s mindezeket kitünő képességek, szigorú munkásságuk által nagyszerű virágzásra segíték. Ily békés és üdvös foglalkozás tölté be a második időszakot.

De már ennek végén kezdett XIV. Lajos a Richelieu és Mazarin által megjelölt politika irányától lassanként eltérni. Már 1662-ben Gex tartományban huszonkét templomot lerontatott azon ürügy alatt, hogy a nantesi ediktum ezen területre nem alkalmazható, mint a mely a királysághoz ezen ediktum kihirdetése után csatoltatott. Egy másik rendelet a gexi katholikusoknak adósságaik fizetésére három évi haladékot engedett, valósággal azért, hogy ezen engedély csalékével a protestánsokat áttérésre csábítsa. Ugyanez évben az üldözés megkezdődött Languedocban. 1664. a protestánsoknak adott minden mesterjog megsemmisítettett. 1665. a kath. papok fel lőnek hatalmazva, hogy polgári hatóság segítségével a prot. haldoklókhoz menjenek, azokat kitérésre buzdítsák. 1666. megtiltatott, hogy magukat lelkészeik fizetésére adóval megróják. Poitouban több templomuk lerontatván, megtiltatott lelkészeiknek, hogy a szabadban predikáljanak. Az ediktumi székek 1669. Páris- és Rouenben eltöröltettek. A roueni orvosoknak megtiltatott, hogy karukba reformátust kettőnél

többet vegyenek. Külön rendeletek több templom bezáratását parancsolták. 1671. megtiltatták, hogy egy iskolánál s egy tanítónál többet tartsanak oly helyeken is, hol már a szabad vallásgyakorlat meg volt engedve.

Ez üldözési rendszer összefüggött a hollandi prot. köztársaság lerontásának tervével. 1672. midőn a támadáshoz minden készület megtéetett, XIV. Lajos fölhívást intézett a kath. hatalmakhoz, hogy az eretnkség kiirtására indítandó háborura közre hassanak. De inkább erősítette az európai protestantizmust, mert Holland erejét az orániai herceg kezében egyesítette, ki ettőlfogva a legelkeseredtebb, legerélyesebb és legügyesebb ellensége lett XIV. Lajosnak.

A hollandi háboru alatt az üldözés kissé szünetelt, de a nimwegeni béke után ismét elkezdődött. 1680. egy királyi rendelet megtiltotta a katolikusoknak, gálya és fővesztés büntetése alatt, hogy ref. hitre térjenek, a lelkészeknek pedig s a gyülekezetek véneinek katolikusok és áttértek bebocsátását templomukba megtiltotta, az istenitisztelet örökre megszüntetése, a lelkészek és vének száműzetése s javaik elvesztésének bünhődésével.

Az még nem volt elég, hogy azon templomok lerontását megparancsolták, melyekben egy katolikus hitéről lemondott vagy a melyben egy prot. vallásból kitért megjelent; betiltották az isteni tiszteletet oly városban, hol egy püspök látogatáson volt; majd azt állították, hogy nem lehet botrány nélkül tűrni predikációnak kath. egyház közelébe tartását. Régóta a gyermekeknek meg volt engedve, hogy a fiuk tizennégy, a leányok tizenkét éves korukban a prot. vallást elhagyhassák. Egy 1681. jun. 17-ről szóló rendelet megengette, hogy hét éves koruktól a kath. egyházba lépjenek.

Ezen törvénynek iszonyu következtései voltak. Ez a szülei tekintélyt a prot. családokban teljesen alá ásta. Ezenfelül a szüleket kényszerítették kitért gyermekeiknek vagyoni állásukhoz mért tartást biztosítani, hanem e vagyoni állás megbecsülése természetesen önkényes volt s gyakran megesett, hogy a szerencsétlen atya gyermekével minden vagyonát vesztette.

A zsinatok rendeletet kaptak, hogy többé hagyományt és ajándékot el nem fogadhatnak. A lelkészeknek megtiltatták, hogy beszédeikben az idők mostohaságáról szólnak, s a római vallást közvetve vagy közvetlenül megtámadják. El volt határozva, hogy az ország belsejében a ka-

tholicismus ellen intézett régi iratokat megsemmisítsék. A párisi érsek ezekből egy sorozatot készített, mely ötszáz szerző művét foglalta magában, ezeket kutatták a lelkészek és vének házaiban, hogy elragadozzák és megégessék. Lassanként a reformátusok tantervéből kitörölgették a görögöt, hébert, a bölcsészetet és theológiát. Mindent megmozgattak, hogy az egykor oly virágzó akadémiákat, a montaubanit, nimesit, saumurit, sedanit elenyésztessék. Ez utolsó betiltatott 1681. s helyisége a jezsuitáknak adatott. A montaubanit ugyanily sors érte 1685. A saumuri, mely nyolevan év óta állott s mindnyája közt legjelesebb volt, ugyanazon évben eltöröltetett, azon ürügy alatt, hogy alapítása fejedelmileg nem volt jóváhagyva. Így el akarták törölni a protestánsoknál azon szellemi kiválóságot, azon irodalmi műveltséget, melyek elleneikben oly nagy irigységet keltettek.

Azok előtt kik a katonai pályára léptek, az előmenetel minden reménye el volt zárva. A nyugalomba lépett tisztektől a nyugdíj visszavonták. Özvegyeiknek tudtára adták, hogy minden jogaiktól elestek, míg a ref. vallásban maradnak. Az újonnan nemesített protestánsok nemességöktől megfosztattak s adó alá vették.

Különösen a lelkészek helyzetét igyekeztek alászállítani. A kath. és prot. lelkészek eddigelé valóságos köztisztviselők voltak. Ez utóbbiak legtöbbször a keresztelési, esketési és halotti anyakönyveket elvették s a kerületi és tartományi főnököknek adták. A lelkészeknek, hogy azon erkölcsi befolyást, melyet egy helyen huzamos lakásuk, s szeplőtelen életök a lelkeken szerzett, elveszítsék; megtiltották, hogy ugyanazon helyen hivatalukat három évnél tovább folytassák. (Ime itt is restauráció!)

Igy a protestánsok a türelem legszűkebb terére szorítottak. Nem maradt több joguk, mint a mennyinél az emberiség meggyalázása nélkül kevesebbet hagyni nem lehetett.... a házasság és a temetkezés joga.

Colbert, a francia államgazdászban nagyérdemű miniszter folyvást pártfogolta a reformátusokat, mint a kikben békés, szorgalmas, a hazának hasznos polgárokat ismert. Az ő halála után nem volt ellenzék, mely a protestánsok ellen hozott döntő rendszabályok fogamatba vételét hátráltatta volna. Az üldözés, mely eddig törvényes formákat affektált, hirtározottan új fokozatba lépett s a nantesi ediktum végzetes visszavonásán végződött.

Két rendszabály siettette ezen nagy válságot: a lélek vásárlások s a dragonyosok vagy a fegyveres missiok.

1677. alapított XIV. Lajos egy titkos pénztárt a prot. alattvalók térítésére. Egy hires áttért Pélißson vállalta fel e pénztár kezelését. Fő közgei voltak a püspökök. Ezek veték az összeget, mely hozzájuk küldetett s visszaküldték a névsort az áttérések díjjegyzékével. Folyó ár fejenként hat livre volt. Az igazoló okmányok a király elé terjesztettek. Csakhamar az udvarnál nem beszéltek egyébről, mint Pélißson csodatéteiről. A vesztegetés e látszó sikerétől ingereltetve a király évről évre növelte e pénztárt. E volt azon pénztár, melyet a protestánsok Pandora szelencéjéhez hasonlítottak, melyből jött minden veszedelem, mely őket későbbben sújtotta.

Pélißsont felülmulta Louvois hadügyminiszter. Ő félt, hogy a királyi kegy iránta csökken, ha a nagy ügytől, mely akkor az udvart foglalkodtatta, távol marad. Azt gondolta hát ki, hogy katonaságot vegyítsen be s követelte, hogy a hadügynek, melyet ő vezetett, főfeladata az eretnekek megsemmisítése.

Poitouban tette az első rettenetes térítési kísérletet, mely azután a dragonosság neve alatt volt ismeretes. E protestánsokkal teljes tartománynak kormányzója Marillac volt, Louvois ezt terve végrehajtására alkalmasnak vélvén, 1681. marc. 18. tudtára adta, hogy a király rendeletéből egy lovas ezredet küld hozzá. Marillac a dragonyosokat Poitou azon városaiba szállásolta el, melyekben legtöbb református volt. Csak ezekhez, még pedig a legszegényebbekhez és az özvegyekhez adta. A katonák kardukat fentartva léptek a házakba kiáltván: öld meg! öld meg! hogy az asszonyokat s gyermekeket réttentsék. Mig a lakosoknak volt mit nekik adni, nem nyultak rabláshoz. De mikor már nem volt pénz, midőn butoraik, midőn a nők ékszereik árát nekik odaadták, hajaiknál fogva megragadták, hogy a kath. templomba vonják, vagy ha ezt nem tették, fenyegetést, gyalázatot, kinzást használtak, hogy őket kitérésre kényszerítsék.

Ez első missio sikere felülmulta Louvois reményét. Mig a külföldi prot. lapok ez iszonyu tényen felzudultak, addig a francia lapok hasábjait az ujonnan áttértek hosszú névsorozatával töltötték. Így ment ez a többi prot. lakosú kerületekben is. Különösen délen. Ugy hogy a kitértéket már nem egyenként, hanem ezrenként számlálták. Az udvarnál min-

denki azt hitte, hogy a protestantizmus meg van semmisítve. A király is osztotta ez általános csalódást s nem habozott a végső csapást sújtani. 1685 oktob. 22. írta alá Fontainebleauban a nantesi ediktum visszavételét.

A visszavonó rendelet főbb pontjai következők voltak: A protestánsok templomai lerontatnak, isteni tiszteletök minden gyakorlatának meg kell szűnni, úgy a magán házakban, mint az urak váraiban, fő- és jószágvesztés büntetése alatt. A lelkészek, kik nem akarnak kitérni, felhivatnak, hogy az országot tizenöt nap alatt gályarabság büntetése alatt hagyják el. A prot. iskolák bezáratnak; a gyermekek, kik e rendelet kihirdetése után születnek, kath. papok által kereszteltetnek meg s kath. vallásban neveltetnek. A protestánsoknak megtiltatott, hogy az országból kimenjenek, s javaikat külföldre vigyék. Azon reformátusok, kik vallásukat változtatni nem akarják, hon maradhatnak, várván míg Isten nek tetszik őket fölvilágosítani.

A francia kath. egyház a gyász eseményen ünnepet ült, Rómának végetlen öröme volt. Te Deum-ot énekeltek a hugonották megtérítéséért hálaáldozatul, s a pápa brevet küldött XIV. Lajosnak, melyben az egyház öszhangzó üdvözlétet tolmácsolja.

Azon reformátusoknak pedig, kik Istent tovább is saját hitök és lelkiismeretök szerint akarták szolgálni, nem volt mást mit tenniök mit a rájuk nézve iszonyú kinpaddá vált hazai földet elhagyni, távol idegenbe bujdosni. A 17-dik század utolsó tizenöt évében az egy millió francia protestáns közül hozzávetőleg 250—300 ezeren lettek bujdosókká. Ezeknek nagy része a szabadság üldözött fiait már régóta szívesen fogadó Holland barátságos földén talált biztos menedéket. Csak most térhetünk már a címünkben kitűzött földadat tárgyalásához.

Első rendű befolyást gyakoroltak a francia protestánsok a predikálás emelésére. A templomi szónoklat Franciaországban tökélyének legfőbb fokára jutott a két egyházban, mely a lelkiismeret birodalmán vetélkedett s többen a száműzött lelkészek közül alig állottak alább Bossuetnál s bizonyosan fentebb Massillon-, Bourdaloue- és Fléchiernél. A hollandi predikálás tudós, de egyhangu és élettelen volt. A fran-

cia templomokat már nem csak a menekült, hanem mindazon hollandik is látogatták, kik a francia nyelvet tanulták s kiknek a növelés tisztább ízlést s magasabb irodalmi igényeket adott. Sok városban a tisztviselők majdnem rendesen jelen voltak a prédikáláson.

E francia prédikálási felsőbbség sok ideig fentartotta magát s talán köszönheti egy különös szokásnak, mely Hollandban a menekült egyházban uralkodott. A lelkészi hivatal rendesen firól fira szállott, s bizonyos családokban örökség szerintivé vált. Így mint a régi hébereknél valóságos papi nemzetségek képződtek, a Chauffepiéek Poitouból, a Mounierk Périgordból, a Delpratk Montaubanból a Saurinok Nimesből. E jeles ősoktól származott lelkészek sora töltötte be időnként az amsterdami, hagai, rotterdami, leydeni, harlemi székeket s fentartották ezen egyházakon azon fényt, melyet azokra az első alapítók szelleme sugárzott.

A menekültek közt legfényesebb szónok volt Saurin J a k a b, ki a kibujdosás második időszakában ment ki. Született Nimesben 1677., nem sokára követte atyját Genfbe, ki vallásügy miatt kénytelen volt futni; e városban kezdte a komoly tanulmányokat, de nem sokára félben hagyta, a hadi pályán kívánván kitűnni. Alig volt tizenöt éves, midőn a savoyai fejedelem szolgálatába lépett, ki akkor a XIV. Lajos ellen alakult európai szövetséghez állott. E fejedelem elpártolása után visszatért Genfbe, ott vallásos képeztetését bevégezte. E pillanattól fogva az ifju tanulónak szónoki gyakorlatai számos hallgatóságot vontak körébe: egyszer kénytelenek voltak a hallgatására előtódult sokaság előtt a székes-egyházat megnyitni. Alig avattatott fel a lelkészi szolgálatra, a londoni francia egyház lelkészévé neveztetett ki, hol a híres angol prédikátor Tillotson, kit mintául vett, adta meg csodás tehetségének a végkifejlődést. 1705. a nemesek francia gyülekezete rendkívüli lelkészének hivatván meg, ott háttartalan sikerrel prédikált. Ismereteinek terjedelme, gondolatnak emelkedettsége, képzeletének szárnyalása, érveinek ereje, előadásának világos módszere, stíljának tisztasága, kifejezéseinek szabatosága, élénksége által a legerősebb benyomást tette a menekültek seregére, kik a templom szűk helyiségében zsufolva szorongtak. E város hollandi népességének magva, a Heinsiusok, van Havenek, az államférfiak,

kik akkor Európa sorsát kezökben tartották, elősiettek, hogy hallják s a franciákkal együtt dicsőítsék a szónokot.

Saurin különösen azon innepélyes imádságokban tűnt ki, melyekkel beszédeit beszokta zárni. Ekkor ő a könyörgésnek oly adományát mutatta, melyet még soha egyetlen prédikátornál sem lehetett látni. Meg lehet ezt itélni beszédének a mulékony buzgóságról egy jeles részéből, melyet 1710-dik év első napján mondott. Beszédének végére érkezvén, áldást intézett minden rendü rangu hivekhez, kik a templomot betöltötték: a köztársaság tisztviselőihez, a kúrhatalmak követeihez, az egyház szolgálóihoz, a családapák és anyákhoz, a hadiakhoz, ifjakhoz, öregekhez, a menekültekhez, a fejedelemhez: ki annyi szerencsétlenséget okozott.

Midőn az elhagyott hazára került a sor, így szólott:
 „Vegyétek áldásunkat elpusztult vidékek, mik annyi év óta a valaha volt legvéresebb háborúnak véres színhelye vagytok; „óh urnak szablyája! meddig nem nyugoszol meg? rejtsd el magadat a te hüvelyedbe, nyugodjál meg és hallgass!” (Jer. XLVII, 6.) Bárcsak az öldöklő angyal, mely földeteket pusztítja, megállítaná már vérengző öldökléseit . . . bárcsak az ég harmata hullana már a véreső helyett, mely titeket annyi év óta elborít.

„Elfogytak-e már áldásaink? hajh! az öröm e napján elfeledkeznők-e fájdalomainkról? Boldog lakosai e tartományoknak, kiket nyomoraitok elbeszélésével annyiszor zavarunk, mi örülünk a ti boldogságotokon, megtagadnátok-e szánakozástokat a mi szenvedéseinktől? És ti a tüzből kiragadt üszkök, szomoru és tiszteletes maradványai a mi szerencsétlen egyházunknak, kedves testvéreim, kiket az idő mostohasága e partokra vetett, elfelednők-e önnönmagunknak elmaradt szerencsétlen feleit? Foglyok nyögései, zokogó áldozók, fájdalmas szüzek, félbeszakadt innepek, Sionnak gyászfedett utai, hitehagyottak, vértanúk, véres tárgyak, szomoru panaszok, indítsátok meg e hallgatóságot! Ha elfelejtkezem rólad Jerusálem; felejtkezzék el magáról az én jobb kezem. Ragadjon az én nyelvem az én inyemhez, ha meg nem emlékezem rólad: ha az én fővigasságom a Jerusálemben nem lészen. Légyen békesség a te kerítésedben és csendesség a te tornyaidban: az én atyámfiaiért és az én barátimért, kérem most, hogy legyen békesség te benned! (Zs. CXXXVII, 5, 6. CXXII, 7. 8.).

Tekintse Isten, ha fohászuinknak lángját nem, legalább nyomorainknak özönét; ha életünknek csapásait nem, legalább szentélyeinek elpusztítását; ha testünket nem, melyet az egész világon keresztül hurcolunk, legalább lelkünket, melyet tőlünk elerőszakolnak.“

Ezen visszatérés a francia protestánsok üldöztetésére, gondolatát az üldöző fejedelemre vezeti. A hallgatás és figyelem kétszeresen felfokozódik. A harag kitörő kiáltását várják; hanem a vallás visszatartja a már ajakaira vonuló átkot s onnan a bocsánat és magasztos könyörgés szavait hallatja: „És te rettenetes fejedelem, kit hajdan mint királyomat tisztelék s kit most is mint az urnak ostorát tekintek, te is részesülj áldásaimban. Ezen tartományok, melyeket te fenyegetsz, de a melyeket az örökkévalónak karja fentart; ez éghajlatok, melyeket te menekülőkkel népesítesz, de kiket az irgalom éltet; ezen köfalak, melyek ezernyi vértanúkat foglalnak magukba, de kiket a hit győztesekké tesz, még most is tégedet megáldó szavakkal viszhangoznak. Isten adja, hogy hulljon le a végzetes kötőlék, mely szemedet az igazságtól eltakarva tartja! Isten feledje a vérpatakokat, melyekkel te borítád a földet! Törölje ki Isten könyvéből a gonoszokat, melyeket te nekünk okoztál s megjutalmazván a szenvedőket, bocsásson meg azoknak kik a nyomorokat reánk áraszták! Isten adja, hogy miután ránk, az egyházra nézve ítéletének szolgája voltál, légy kegyelmének osztogatója és irgalmának szolgája.

„Hozzatok fordulok testvéreim; mindnyájatokat áldásaimba foglallak! Isten bocsássa alá lelkét e gyülekezetre! Isten adja, hogy ez év legyen mindnyájunkra, üdvnek s az örökkévalóságra készülésnek éve . . . De nem elég, hogy e javakat várjátok, szükség, hogy azokról gondoskodjatok, szükség, hogy azokat a forrásból mérítsétek. Nem elég, hogy egy halandó ember könyörögjön ti érettetek, e könyörgés meghiteltetését kérni kell Istentől; egész az ő trónjáig kell menni, küzdeni az erős Istennel, kényszeríteni őt kéréseink és könyeinkkel s nem bocsátani el addig; míg meg nem áld bennünket.“

Saurin oldala mellett, de már alantabbi rangban, más menekült szónokok is közreműködtek, hogy a hollandi prédikátorok a ker. ékes szólásban mintát vegyenek. Ilyen volt Claude, ki született 1619. Sauvetatban. Atyja lelkész volt;

ő maga is lelkész lett huszonhat éves korában. Először mint helyettes működött, azután felváltva prédikált Sainte-Affrique-Nimes- és Montaubanban. Ellenezvén némely övéinek törekvését, kik a protestánsokat a római egyházzal egyesíteni akarták, a lelkészi szolgálattól az udvar eltiltotta Languedoc- és Quercyben. De hirneve után csakhamar Párisba szólíták és charentoni lelkész volt 1666—1685. A visszavétel után kénytelen volt Hollandba vonulni, hol az orániai herceg őt kegyteljes tisztelettel fogadá. Megholt Hágában 1687. A menekültek őt úgy tekinték, mint felekezetök oraculumát s mint oly theologust, ki legképesebb Arnaud- és Bossuetvel csatázni. Igaz, hogy külseje nem sokat mutatott, szava kellemetlen, stílje szín és fénytelen volt. De e hiányokat kipótolta férfias és erőteljes szónoklata, nyomós és egygyénőtt okoskodása által, mely meggyőződést öntött a lelkekbe. Különösen a vitás kérdések tárgyalására termett s tanítási módszere oly tiszta és a tanszékhez oly szerencsésen alkalmazott volt, hogy tanítványai beszédeiből épen úgy épültek, mint a régi prot. akadémiák leghíresebb mesterei. Innen a tanítványok nagy csödülése, kik tolongtak körüle. Innen a befolyás, melyet inkább ezek által közvetve, mint közvetlen gyakorlott a hollandi prédikálásra. Csak kevés számu nyomtatott beszéd maradt fenn tőle. Legjelesebb az, melyet Hágában 1685. nov. 21., alig egy hónappal Franciaországból kibujdosása után mondott. A száműzött s már csaknem haldokló öreg megköszönte abban az egy. tartományok tisztviselőinek és lakosainak a nemes sáfárkodást, melyet vagyonukból tettek, hogy oly sok szegény menekültet gyámolítsanak, kiket a közös hit vallása űzött ki házaikból és hazájokból. Ki ne indult volna meg fájdalomosan, hallván ez ép oly egyszerű, mint szívreható szavakat:

„Isten legyen jutalmazótok s adja vissza nektek ezernyi ezerszer a jót, melyet ti velünk közöltetek. De engedjétek meg, hogy midőn a ti hajlamaitokat mind jobban jobban megakarjuk nyerni, ugyanazt mondjuk nektek, mit Ruth mondott Naominak: Ne kérj engemet, hogy elhagyjalak téged, avagy elmenjek tetőled; mert valahová menendesz, oda mégyek; és valahol lakandasz, ott lakom: a te néped, én népem és a te Istened, én Istenem. A hol meghalandasz; ott halok meg, és ott temettetem el. Így ese-

lekedjék az ur, és ezt mivelje én velem, ha az egy halál nem választ engemet el te tőled. Szeressetek hát minket mint testvéreiteket, hontársaitokat s legyetek elnézői gyengeségeinknek. Mi oly ég alatt születünk, melynek nem sajátja, hogy mindenkinek oly bölcs, vigyázó és tartózkodó mérsékletet adjon mint a tietek. Tűrjétek el minket; mert valamint igazságos, hogy mi a mennyire lehetséges, a ti okosságotok szabályához alkalmazkodjunk, úgy mi is reményljük a ti méltányosságtoktól, hogy minden gyengeségeinket nekünk nem rója fel."

E beszédeken kívül Claudetól némely vallási vitás munkák s egy jeles értekezés maradt fenn, mely Hollandban 1686. ily cím alatt jelent meg: „A francia protestánsok panaszaival." A következő két szakasz, mely ez utóbbiból van véve, nem tündöklik talán ékességgel, de a kifejezés sulya és ereje mindenütt megfelel a gondolaténak s az író mély meggyőződését ellenállhatlanul áttallöveli az olvasóba.

"Ez eltörlés után mi biztos és sérthetlen van jövőre Franciaországban, nem mondom az egyesek javait, házaikat, hanem a közintézményeket, a többi törvényeket, az igazság kiszolgáltatást, a közbiztonságot, az elidegeníthetlen jogokat s a kormányformát illetőleg is. Vannak az országban igen nagy számmal felvilágosult egyének, nem beszélek azon versgyártókról, kik egy tucet köszöntő versért, s egyéb hízeltetésért jótéteményt és fizetést kapnak; sem azon könyvesinálókról jobbra és balra, kik mindent tudnak azon kívül mit kellene tudniok, hogy tudniillik ők igen kis emberek: azon bölcs, szilárd és átható lelkekről beszélek, kik távolról látják a dolgoknak következéseit és a kik tudnak ítélni. Hogy nem látták ők ez ügynél, a mi pedig nagyon szembetűnő, hogy ugyanazon dőfés, mely a protestánsokat leszurja, az államot is átveri s hogy az ediktum oly fennent tett visszavonása után nincs többé semmi ingatlan, nincs semmi szent."

Lejebb minden menekült nevében innepélyesen protestálván XIV. Lajos igazság törése ellen, így ír:

"Akarjuk, hogy ezen irat, mely igaz panaszainkat tartalmazza, protestációul szolgáljon nekünk az ég és föld színe előtt mindazon erőszak ellen, melyet rajtunk Franciaországban elkövettek . . . Különösen protestálunk az 1685. októberi ediktum ellen, mint a mely nyilvános megcsalása ő fellege igazságának és a királyi hatalom tekintélyével szembe-

szökő visszaélés, a nantesi ediktum sérthetlen és visszavonhatlan jelleménél fogva minden emberi hatalom érintésén felül örök szerződés volt a katolikusok és közöttünk, közokmány s az államnak alaptörvénye, melyet semmi tekintély nem sérthetett meg. Protestálunk a visszavétel minden következései ellen, vallásunk gyakorlatának az egész Franciaországban lett kiirtása ellen; a csufság és kegyetlenség ellen, melyet a holtakon gyakorolnak, megtagadván tőlök a temetést, őket szemégtödrökbe vetvén, vagy gyalázatosan sövényen vonszolván; protestálunk a gyermekek növelése ellen, hogy azokat a római vallásra tanítják Protestálunk mindenek felett azon istentelen s átkozatos gyakorlat ellen, melyet jelenleg Franciaországban üznek, hogy a vallást egy halandó s megvesztegethető király akaratától teszik függővé s a hitben való kitartást lázadásnak s állam elleni bűnnek tekintik, ez annyi, mint egy halandót Istenné emelni.“

Jurien Péter, mint Claude, élénkebben hatott a lelkekre vitázó munkái, mint egyházi beszédei által. Született Merben, Orleanshoz közel 1637. Tanult a saumuri akadémiában, azután meglátogatta a hollandi és angol egyetemeket s a „Buzgalomról értekezés“ kitűnő sikere után a sedani héber és theologiai tanszékre hivatott. Ez akadémia elnyomása után Rotterdamba vonult, hol lelkeszsze s a theologia tanárává neveztetett. Ez volt azon időszak, mikor Bossuet, miután az ultramontanizmus tulcsapkodásait leverte s a gallikán szabadság alapjait letette, rettenetes vitáját a reformátusok ellen megindította s a menekülteket azon távol helyekig üldözte, hol őket XIV. Lajos bosszuja sem érhetette utól. Egy remek dogmatikai mű „Az egyház tudományának előadása“ került már ki ezen tüzes vitából. Ismét megkezdte 1688. egy történelmi remekkel „Az eltérések története.“ A számüzött lelkeszek különösen zavarban voltak. Nem cáfolhatták meg másképp a meauxi püspököt, mint kiinduló pontját kétségbe vonván, mint tagadván hogy az eltérés tévedés jele. Az orthodox protestantizmus Basnage közlönye által gyengén védte magát, ki megkísérté, hogy a római egyház harcosa által vonalozott eltérési rajzokkal szemben, ugyanazon egyház eltéréseinek s a ref. egyházakban a dogmák állandó egységének rajzát állítsa. A racionális protestantizmus több merészséggel válaszolt. Jurien, ki ezt akkor bizonyos fényvel képviselte nem is akarta

tagadni az eltéréseket; megvallotta habozás nélkül; de ugyanekkor igyekezett megmutatni, hogy ezek gyakoriak voltak a keresztyénség történetében, hogy a vallás ugy szólna darabról darabra képződött s az Isten igazsága részletenként lön megismerve. Merészen azt állította: „Az egyház hatalmáról való értekezés“ című művében, hogy a nagy ker. társaság mindazon apró társaságokból áll, kik a Krisztus törvényét ismerik, s kik a hit alapját megtartották. Ez állítást Bossuet megcáfolta, ellenének szemére vetvén, hogy minden felekezeti korlátokat ledönt s egyházát annyira kitágítja, hogy nem lesz többé neki lehetséges abból még az ariánusokat és sociniánusokat sem kizárni. Lehet Jurien hatalmasabb évrre talál tana érdekében, ha még egy lépéssel tovább megy vala, az egyéni lelkiismeret abszolút függetlenségét hirdetvén. Igaz, hogy e rendszerben egy észrevehetetlen határvonal alig választotta őt el a bölcészettől és Jurien e végső határt sohasem lépte át.

Egy más főponton is ő volt egyedül, ki merész határozottsággal szemébe mert nézni Bossuetnek. „Az eltérések történelme“ szemökre veté a protestánsoknak, hogy szentesítették a forradalmat vallásuk ügyében, az evangyéliomi rendelet dacára, mely a létező hatalom iránt engedelmességet parancsol. Ellenkezőleg a Basnage által fentartott kálvinista hagyománynyal, Jurien határozottan állítá az ellenállás jogát s formaszerint hirdeté a népfenség tekintélyét.

Ez akkor oly merész tanok Jurient száműzött társai nagyobb részénél is rossz hirbe hozták. A csapások, melyek annyi menekültet sujtattak, az új üldözések, melyek a ceuennesi háborút idézték elő, végre elkeserítették forrongó kedélyét. A kath. vallást dühösen támadta meg s annak közeli romlását profétai szavakban hirdette. Barátai hiába próbálták szilaj buzgalmának kicsapongását mérsékelni. Bizonyításai őt csak jobban ingerelték s gunyirataiban őket sorban tépte szakgatta. Bayle, Basnage, Saurin nem találtak több kiméletre, mint Bossuet, Fenelon, Arnaud, Nicole. E folytonos küzdelmek őt korán kimerítették. Meghalt Rotterdamban 1713. hagyván egy rakás munkát, melyek a lelkekre kétségtelen befolyást gyakoroltak. Talán az egyetlen, mely nem idősült el, a dogmák bírálati történelme; melyben ép oly belátással, mint műveltséggel, a vallási rendszerek egymásután következését a régiség népei közt, elősorolja.

Egy másik rotterdami lelkész Du Bose Péter, bár szerényebb, de hasznosabb szerepet vitt, mint Jurien. A roueni parlament ügyvédének fia, született Bayeuxban 1623. Még ifju korában caeni lelkészszé neveztetett s oly szónoki hirt szerzett, hogy a párisi egyház kívánta megnyerni. Turenne, La Force és Pélißson irtak neki, hogy rábirják az oly fontos szöszék elfoglalására. Nem fogadta el, hogy szülöföldét ne legyen kénytelen elhagyni. Egy ideig számüzve volt Chalonsba, azon ürügy alatt, hogy a kath. vallás ellen támadást intézett. Midön 1668. a hir elterjedt, hogy XIV. Lajos a párisi és roueni ediktumi székeket eltörölte, az egyházak küldöttei által egyhangulag ő választatott, hogy panaszait a király lábailhoz vigye. A kihallgatás után a király a királyné teremébe menvén, hol reá az egész udvar várt, nem állhatta meg, hogy Mária Theréziához így ne szóljon:

„Asszonyom, most hallék egy országhombeli férfit, ki legjobban beszél.“ S egyebek felé fordulván így szölt: „bizonyos, hogy sohasem hallottam senkit ily jól beszélni.“ Tizenhét évvel késöbb, midön a számüzö rendelet a lelkészek ellen megjelent, Dánia, Holland és Anglia vetélkedtek a tisztességen, hogy a kitünö számüzöttet fogadják. Hollandban legkevésbé volt távol Normandiától. Rotterdamba hajözött, hol lelkészszé neveztetett s hol legjobb barátaitól egymásután fölkerestetett. A siker, melyet mint prédikátor aratott, határtalan volt. Mint tökéletes szónokot tekintették. Szép és csengö hangja beszédeinek hatását növelte. Egy saját vonás, mely öt a többi menekült lelkészektöl megkülönböztette, szent Ágoston tanaihoz való ragaszkodása volt. Ezért a kegyelem prédikátorának is neveztetett. Pályája a mily fényes és termékeny, oly rövid vala. Meghalt Rotterdamban, kevesebb mint négy év mulva Normandiából távozása után.

Superville Dániel, Du Bosenak a rotterdami egyházban tisztársa született 1657. Saumurban. Itt kezdte tanulmányait s Genfben a legügyesebb mesterek alatt végezte. Az ediktum visszavétele után azon hivatalhelyek közöl, melyekkel kínálták, Rotterdamot választá s ott hirtelen nagy hirre tett szert. Gyakran mondá, hogy a ker. szónoknak a vallást nem csak elméjében, hanem épen úgy szívében is kell hordozni s ő maga is e másoknak adott szabályt követte. Nem mindennapi szelidsége, világossága és tisztasága, előadásának természetessége, uri, csaknem udvari modora öt bizonyos pro-

testáns Fenelonfélévé avatták. 1691. érte a megtisztelés, hogy Hágába hivatott Anglia új királya előtt prédikálni, ki őt halálani kívánta.

Nem csak az alkalmi, hanem a tan- és dogmatikus prédikációkban is kitűnt. Ez utóbbit illetőleg, gondja oda irányult, mi akkor újság volt, hogy a tudósság színét s a hasztalan kérdéseket, mikben a lelkészek többnyire kedvöket lelték, mellőzze, hogy az evangéliom főbb igazságait a lelkékbe élénken benyomja. Nehány vonás beszédeiből igazolja ezt:

„Az Istenben való hit sohasem volt terhére egy jó embernek is; s bármely atheusnál a szívnek mindig nagy része volt az elme vallástalanságában.

„Az Isten félelme mindig jobban tanácsol, mint a portikus és lyceum, mint minden bölcelet s a világ politikája. Légy mindig nyíltan a kegyesség pártján, ez a legfinomabb tapintat, az életnek legfőbb bölcsessége.

„Nagy baj az ránk nézve a gondviselés folyamatában, hogy látjuk ennek lassuságát, úgy szólván késlekedését. Mint a nagy hadtestek sok teherrel, úgy ez is vontatva halad, s nem megy kedvünkre. Hasonlít azon folyamokhoz, melyek kigyózáván sok csavargásokat tesznek s melyek mély vizeiket oly csendesen hömpölygetik, hogy alig lehet észrevenni folydogálásukat.

A többi lelkészek közül, kik üdvösen hatottak a hollandi prédikálásra, felemlithető még Martin Dávid és Haute-court Filep. Az első utrecht-i lelkészszé neveztetvén egy biblia fordítást tett közzé, mely a hollandi, sweici és angol, francia egyházak által egyhangulag elfogadtatott. Ezt mint klasszikus művet e három országban folyvást használták s a francia bibliák, miket a londoni bibliatársaság az egész világon terjeszt, ma is ennek lenyomatai. A másik a frizi egyetemen nyert tanszéket s több éven keresztül számos tanítványokat képzett, kik a menekült lelkészek saját módszerét az egyesült tartományokban terjeszték.

A francia nyelv Németalföldre gyorsan elterjedt. Igaz, hogy e nyelv terjeszkedésének, uralmának alapját XIV. Lajos klasszikus százada vetette meg: de csakugyan a menekültek voltak azok, kik a francia nyelvet előbb a hollandi család körökbe, azután az irodalomba bevítették.

A francia nyelv növekedő népszerűsége feltűnő befo-

lyást gyakorolt a társadalom középosztályai mivelődésének emelésére. A kibujdosás előtt a tudományokat, ismereteket latin nyelven tanították s így hozzáférhetlenek voltak mindazoknak, kik a tudósok osztályához nem tartoztak. Először történt, hogy a tanítás a társadalom alsó rétegeihez éreszkedett. Basnage nem latinul, mint hajdan Grotius, hanem francia nyelven írta az Egyesült államok évkönyveit, így a hazai történelem ismerete az utolsó polgárnak is könyvévé tétetett. Midőn Saurin az ó és új szövetségről való beszédeit közzétette, nem a hivatalos theologiai nyelvet használta, mint a minap Voetius és Coccejus; így a sz. irat igazságaihoz mindenki hozzá férhetett. Bayle népszerű iratai a bölcsezsézetet a tanulatlan olvasókkal is megízleltették. A tanítás fokonként emelkedett a köztársaság minden tartományaiban s eddig a holt nyelv uralma által megkötött műveltség új és nagyszerű szárnyalást vett.

Általában az emberi ismeretek minden ágai emelkedtek Hollandban a menekültek által. Ez ország rendkívüli alkalmas föld volt az új eszmék terjedésére. Itt nem volt semmi nyűg, semmi censura, semmi üldözés. A legmerészebb demokratái elméletek, a legszabadabb bölcsejszi rendszerek szabadon tenyészthettek. A menekültek elősegélék e nyomozó szellemet, azt most a jog, majd az exakt tudományok, a bölcsezsézet, a történelem, a szépirodalmi, a politikai bírálatra irányozván.

Az ügyvédi gyakorlat megtiltása Franciaországban, törvénytudományban jártas több protestánsokat vezetett Hollandba. Némelyek a XIV. Lajos abszolút uralmával össze nem férő köztársasági elveket szittak be. Többen ellenszenvvel az írott jog iránt s az ész és igazságon alapuló törvényhozást lehetségesnek tartván, magukat különösen a természeti jog tanulmányozására adták. Azon törvénytudók közt, kik eszméik irányánál fogva a 17. század végének nagy nemzedékéhez tartoztak, legkitünőbb volt Barbeyrac. Született 1674. Béziersben, az üldözés miatt Lausanneba vonult. Innen Gröningenbe hitták, hol a jog és történelem tanszékén sokáig kitünő sikerrel működött. Itt a jogtudományt népszerűvé tette, nem csak tanítása, hanem munkái által. Franciára fordította s magyarázta Puffendorft és Grotiust. Luzac Ilyés is osztotta Barbeyrac elveit. Wolf Természeti jog című

műve fordítása fontos szolgálat volt oly tudománynak, mely akkor még bölcsőjében hevert.

Barbeyrac, Luzac és más menekült törvénytudók, üdvös befolyást gyakoroltak Hollandban a polgári és büntető jogra. E férfiaknak, kik iskolát alkottak, köszönhetik a hollandok a római polgári jognak bölcsészibb alkalmazását; észszerűbb s a római régiség nagy törvénytudóinak szellemeihez inkább szabott törvénykezési eljárásokat; a német törvénytudomány avult formáinak teljes elhagyását, melyeket mindeddig megtartottak. Hasonlóan a büntető jogot szabadabb szellemben módosították. Míg magában Franciaországban az igazságszolgáltatás folyvást gyalázta magát a kinvallatás gyakori alkalmazásával, Hollandban ezt már nem használták a 17. század folyamában, csak felette ritka esetekben s csak mint póteszközt, melylyel a tanubizonyság által nagy részben már megállapított bűnösség tiszta kiderítésére igyekeztek jutni.

A természetrajz, orvostan, természettan s különösen az exakt tudományok, melyeket oly általánosan miveltek Franciaországban Pascal és Descartes óta, részben a menekülteknek köszönhetik az erős lökést, melyet Hollandban kaptak. Egy híres matematikus Bernard Jakab, született Nionsban 1658. jött az egyesült államokba állandó menhelyet kérni. Először leydeni prédikátorra neveztetett, csakhamar ezen város egyeteme által a bölcsészet és mértan székre szólíttatott, melyet haláláig 1718. nagy fénynyel töltött be.

Lyonnet Péter épen oly jeles természetbuvár, mint anatómista és metsző, még Bernandon is tulszárnnyalt ismereteinek terjelme- és szabatosságával. Emlitendő még a jeles természettudós Desaguliers, ki egy darabig Hollandban utazott és ott Newton nagy fölfedezéseit népszerűsítette, Rotterdamban, Hágában nyilvános leckéket adván, melyek roppant viszhangra találtak; Loré Vilmos, első rendű matematikus, ki munkáival a párisi tudományok akadémiájának gyűjteményét gazdagította; végre az új idők legszebb elméinek egyike a holland Huygens, ki Franciaországban települt le, de kit a vallási türelmetlenség visszakényszerített hazájába.

Az irodalom egyéb ágai még többel tartoztak a menekülteknek mint a jog és exakt tudományok. A tudományos emigráció élén állott egy kétkedő és gunyoló szellem, kiben a kétkedés és paradoxon megtestesült elütő szellem a kalvini

hit vértanuinak szenvedélyes meggyőződésétől s mely hamarabb a Montaignek és Voltaire-ek iskolájához tartozik. Ez Bayle Péter volt, született 1647. Fija volt egy prot. lelkésznek. Gyermekségétől fogva végetlen vágygyal égett tanulni s a felett mit tanult okoskodni. Huszonkét éves korában meghatva a katolikusoknak a hagyományt s az egyház tekintélyét bizonyító érveitől, kitért a prot. vallásból 1669., akarván egyesülni, mint mondá, a fa törzsével, melynek a ref. gyülekezetek csak levagdalt ágai voltak. A jesuiták nagyon örültek egy lelkész fija kitérésén, kihez a legfényesebb reményeket fűzték. De az ő tanítványuk nem sokára kisiklott kezökből. Megütközve a szentek és képek tiszteletén s az átlényegülés dogmáját Descartes elveivel összeférhetleneknek ítélvén, ismét protestáns lett s Genf-be menekült, hogy a kemény büntetést elkerülje. Visszatérvén Franciaországba, egy idő múlva a sedani egyetemen bölcészet tanárává neveztetett ki, hol Jurieunek tisztvársa, akkor barátja s azután engesztelhetlen ellensége lett. 1681. e prot. egyetem eltörlése után Jurieuvel Hollandba hivatott s leckéit folytatta az école illustre-ben, melyet Rotterdam városa alapított, hogy nekik menhelyül szolgáljon. Bayle, mielőtt Franciaországot elhagyta, a neki való pályára lépett, egy eredeti munkával a z üstök ösökről való levelével.

De ez értekezés nem mutatta ki az ő valódi gondolatvilágát. A nantesi ediktum visszavétele volt az, mely őt arra birta, hogy tudományának mélységét föltárja. Némely prot. kitérték XIV. Lajosról egy dicsérő iratot tévén közzé ily cím alatt: „Egész Franciaország katolikus Lajosnak a nagynak uralkodása alatt,” Baylenek boszankodása három levélben tört ki, melyekben elbeszéli az üldözés iszonyait, megragadó és gyászos vonásokban festi mi az, hogy egész Franciaország katolikus Lajosnak a nagynak uralkodása alatt. Sok tüzes protestációk kerültek ki ez időszakban prot. tollakból, de Bayle irata jobban felfogja mint egyebek a XIV. Lajos ediktumának jellemét, hatását. Haragja mellett is felsőbb politikai és erkölcsi nézponokat talált. Különösen szerencsés sugallat, midőn az egészen katolikus Franciaországnak szemére hányván tényleges vagy hallgatólagos bűnrészességét, mások véleményének megvetését, végre azon vakmerőségét, hogy az ildom és szelidség tényeit erőszak és pusztításnak

bélyegzi; állítja, hogy a kath. vallás győzedelme helyett a deismusét készítették elő. Bayle miután a hőhérokat megbélyegezte oly nyelven, mely a legélénkebb fölgerjedéseket is kielégíthetné s magukat a nagyon is megboszszult protestánsokat némi rosszalásra indítá, egy lépéssel tovább ment s abszolút türelmet hirdetett. Bölcsészeti magyarázata Jézus Krisztus e szavainak: kényszerítsd bejönni, győzelmes megcáfolása minden theologusoknak, kik a kényszerítés elvét, mint a prozelitizmus törvényes eszközét ajánlották. Az érvek, melyeket használ, kétfélék. Elyeti a türelmetlenséget vallási szempontból, bebizonyítván, hogy ama kérdéses helynek betűszerinti értelme épen úgy ellenkezik a józan ész törvényeivel, mint az evangéliom egyetemes szellemével; „mert semmi sem lehet, mond ő, ezen szellemmel ellentétesebb, mint a börtönök, a számkivetések, a kirablás, a gályák, a katonák féktelensége, büntetések és kinvallatások.“ Azután leveri azt politikai szempontból, egy eszményi társadalom képét rajzolván, hol a hatalom a helyett hogy világi segélyt adna a barátok és papok dühös és zavargó sokaságának, egyenlő oltalommal fedez minden vallásokat. E szerint a vallási szabadság nagy elve, melyet az 1789-ki forradalom elfogadott s melyet Guizot formulázott legáltalóbban ezen szavakkal: „a z állam laicus“, Hollandban egy francia menekült által fennen hirdettetett. De Bayle benső gondolatát különösen egy más nemű, kevésbé kifejtett, de radikálabb érvben nyilvánítá, t. i. hogy a theologusok által vitatott kérdések nagy része bizonytalan, meg nem mutatható, hogy minden rendszerek egyenlőn homályosak, következőleg mindenki elégedjék meg azzal, hogy könnyörögjön azért, kit nem tud meggyőzni s ne igyekezzék azt elnyomni.

A protestántizmus e szavak által épen úgy sujtva volt, mint a katholicizmus. A menekülteknek a legfeszítettebb elme munkával épen azon dogmákat, azon hitet kelle szilárd alapon megállítani, melyekért szenvedtek. Saurin vállalkozott a támadás visszaverésére. Meggyőződésének egész súlyát, nevének egész tekintélyét Bayle ellen mérlegbe vetvén, szigorú dogmatizmusát tette a rotterdami bölcsész tulzó racionalizmusa ellenébe. Saurin példájára Jurien cáfolta Bayle scepticizmusát s szokott dühével ment neki régi barátja istentelenségének.

Ez erős megtámadásokra Bayle keserű panaszokban

tört ki. Tanács a menekülteknek Franciaországba való közeli visszatérésükre, mely 1690. jelent meg, s melyet ellenei neki tulajdonítottak, de melyet ő soha magáénak nem ismert, maró gunyirat volt a hollandi menekültek s különösen Jurien ellen intézve. A válasz nem késett s a hollandi menekültek nagy botrányára dühös vita fejlődött ki az école illustre két tanára között. Bayle három évig küzdött, de hamisan ellene a híres gunyiratban XIV. Lajos felé némi lépéseket s szigorú megrovást nyomoztak ki, melylyel az angol forradalmat bélyegzé. 1693. a rotterdami hatóság politikai indokait a francia konzisztorium panaszaival megé rejtven, visszavonta fizetését, ezen felül megtiltotta, hogy nyilvános vagy magános felolvasásokat tartson.

Bayle ezután Történelmi és bírálati szótára folytonos dolgozására fekiött, mely gazdag és sok oldalú műveltségének óriás emléke, melyben a 17. század egész tudománya benne volt, valódi zürzavar, melyben az emberek közt folyamatban volt minden igazság és tévelygés vegyesen előjón; de a munka a részletek aprólékos szabatossága s a könnyűség dacára is, melylyel a szerző roppant tudományát kezeli, a lélekben csak bizonytalanságot és zavart hágy vissza.

A bölcészet után a történelem volt, mely legtöbb menekült írófoglalkoztatott, mert e téren a szabadság azon szellemét kielégítheték, melyet Franciaországban oly régen elnyomva kelle tartaniok. Basnage Jakab legjelesebb közöttök. Az egyetemes államoktól külön megbizva, hogy a köztársaság évkönyveit a münsteri békétől írja meg, elfogadta azon föltétel alatt, hogy minden levéltár előtte nyitva lesz s véleményét a legteljesebb szabadsággal fejezheti ki.

Basnagetől jelent meg „A ref. egyházak vallásának története“ Rotterdamban 1690.; ez cáfolási kísérlet az „Eltérések történetére.“ Basnage igyekszik a prot. hit állandóságát, melyet az apostoli időkig visz fel, a kath. hit állandóságának ellenébe tenni, melynek a szent szék tekintélye és csalhatatlansága tanain, a cselekedet, vagy kegyelemből megigazulás dogmáin, a sakramento-mokon való hullámozásait feltünteti. Nem oly logicus mint Jurien, azon tételt állítja fel, hogy volt egy őseredeti ker. egyház, egyedül Isten ígéjére alapítva, de mely lassanként, a századok folyamán, emberi hozzáadások által megváltozott

s eredeti tisztaságára a reformátorok által visszavétetett. Nem látja, mond szerzőnk, hogy e tan eltérések és hullámzások, melyeket Bosuet annyira felhányt, teszik épen a szabad vizsgálat elvéből eredett protestántizmus valódi lényegét és a mely csak vesztethet, az emberi szellem e halhatatlan vívmányának eredményeit meg akarván tagadni.

Basnage műve a Zsidók történelme, nagy érdemű s roppant erudicióval írt munka. Csaknem minden európai nyelvre lefordítottatott. Basnage levelezésben volt nem csak kath. és prot. fejedelmekkel s államférfiakkal, hanem Frank-, Olasz-, Némethon és Anglia legkitünőbb tudósaival. A jeles számüzött egyenlőn bizalmat öntött protestánsok- és katolikusokba. Annyira, hogy egy franciaországi érsek habozván mit tegyen az Unigenitus bulla ügyében, Basnagehoz fordult, kérvén, hogy adjon neki tanácsot.

Basnage mellett állanak Benoit Ilyés és Janigon Mihály, amaz egyházi, ez világi történetíró. Az első a Francia ref. egyház és a Nantesi ediktum történetét írta, a második ily című bevégezetlen nagy munkát hagyott hátra: Az egyesült államok köztársaságának jelen állapota.

A menekülteknek nem volt elég, hogy oly könyveket irtak, melyek Hollandban a jog, az exakt tudományok, a bölcsészet és történelem tudományát terjesztették; más eszközt is fölhasználtak, az időközi lapokat, melyekkel nem csak a hét tartományra, hanem egész Európára hatottak.

Azt vélné az ember, hogy a menekültek által alapított lapok mindnyájan az e korszakbeli üldözések gyűlöletének kinyomatát hordják. De nem így van. Az embert meglepi azon mérsékelt hang, mely ezen lapok közül többekben nyilvánul. A kor eseményeiről írt levelek különösen szenvedélymentes lélektől vannak áthatva. Ugy tetszik, hogy a szerző önmagáról beszélván, rég elmúlt eseményeket ad elő, melyek őt nem érdekelték, oly nyugalommal s részrehajlatlansággal tárgyalja ezeket.

A kor eseményeiről írt levelek szerzője nem írta alá finomul megrovó tollának cikkeit. A történelmi és politikai Merkur szerkesztői, mely a menekülés idejében alapítottatott, s a mely havonként jelent meg Hágában, hasonlóul nem tudatták nevöket kortársaikkal. Mások nem utánozták e tartózkodást, mint Janigon Mihály, ki egy ideig egy

francia lapot szerkesztett Amsterdamban s azután Utrechtben. E című ujságot: Rendkívüli ujságok különböző helyekről. Luzac István alapította, ki Leydenben 1706. született. Ez azután átalakult s a jeles Leydeni Ujság vált ki belőle, mely a 17-dik század második fele történelmének jeles gyűjteménye, a stil, szabadosság, igazmondóság, bátorság példánya, mely tulajdonok neki roppant elterjedést eszközöltek Európában. A legjelesebb szerkesztő volt Luzac János, Istvánnak unokaöccse és Jánosnak fija, ki ügyvéd és lapdolgozótárs volt. Levelezésben Lipót császárral, kinek szabadelvű nézeteit nagyra becsülte, a lengyel király Poniatowskyval, Hertzberg és Dohm államférfiakkal, az amerikai egyesült államok szabadságának alkotóival, Washington, Adams, Jeffersonnal, egyetemes tudományi érdeket tudott adni azon lapnak, melyet 1798-ig szerkesztett s melyet végre Napoleon szüntetett meg.

Ilyen volt sorsuk a politikai napi lapoknak Hollandban, a menekültek befolyása alatt. Ezenkívül a tudományos lapirodalmat ők teremtették, s ez magasabb szárnyalását nekik köszönheti.

A tudósok lapja, mely Párisban 1665. egy parlamenti egyházi tanácsos de Sallo Dénes által jött létre, volt az első tudományos lap, mely Európában megjelent. E példát tüstént utánozták Olasz-, Német- és Angolhonban. Azon nemes gondolatot, hogy az irodalmi termékeknek illetékes bírái legyenek, mielőször Franciaországban Colbert védelme alatt létesült, a menekültek Holland szabad földén terjesztették. Bayle volt, ki ez új és termékeny pályát megnyitotta. Azon vágy, hogy de Blegny Miklósnak és Tudós Merkurjának szemtelen tudatlanságát elnémitsa, Jurien sürgetései, ki akkor azt vélte, hogy benne eszméinek hű védőjére talál, őt arra birták, hogy a Tudományok köztársaságának Ujságát 1684. megindítsa. Értelmi munkássága, mely csodaszerű volt, roppant ismeretei, az eredeti változat, melyet minden munkáinak adni tudott, széles levelezése sikert biztosítottak e vállalatnak. Némely menekültek azt hitték, hogy Bayle lapját hadiszerré változtatja ellenségeik ellen. Nem felelt meg várakozásuknak. Ő azt akarta, hogy a tudományok egész köztársasága hasznot huzzon a nagy fontosságú sajtószabadságból, melyet Holland élvezett. De ő e szabadsággal mérsékelve kívánt élni. A katolikus és protestáns

írókkal egyenlő részrehajlatlansággal bánt s munkáikról oly ítéllettel szolott, melyhez a felekezeti gyűlölség nem közelíthetett. A bölcsészi szellem, melyet a gyanakodó policiának óvakodásai s még inkább a könyvvizsgálók lassúsága és hanyagsága visszatartottak, nehezen elégíthette ki Franciaországban vitatkozási szükségét. A szabadságra vágyó, de ovatosságra kényszerült lelkek is szerencséseeknek érzék magukat, hogy Bayle lapjában félénkségükhöz illő organumot nyertek s hozzá Párisból titkon nem egy cikk küldetett.

Midőn 1687. fáradalom és betegség kényszeríték Baylet, hogy az ujságszerkesztésről mondjon le, három lap osztozott örökségén, melyek magukat az ő halála után is különböző érdem- és sikerrel fentartották.

Ha elgondoljuk, hogy a francia akadémia csaknem kezdetétől fogva egészen monarchikus intézmény volt, hogy működése gyakran hizelgéstől volt metelyezve s hogy XIV. Lajosnak udvara valóban a nagy század irodalmi középpontja maradt; ha elgondoljuk különösen, hogy a francia írók az uralkodó egyház törvénye alá kényszerítették, mely alatt a legmagasabb szellemek is meghajoltak, még jobban becsüljük a hollandi menekülteknek valóban művelő befolyását s nagy fontosságát szolgálataiknak, melyeket ez országnak s egész Európának tettek, a gyanakodó hatalomtól független nyilvános közlönyöket teremtvén s így népszerűsítvén a szabadelvű eszméket, melyeket politikában és hitben vallottak s a tudomány köztársaságának nagy és szerencsés gondolatát megvalósítván.

Bihari Imre,

ÁTMENET MONOTHEIZMUSRÓL POLITHEIZMUSRA.

I.

Ádám a bölcs Teremtőtől helyes fogalmat nyert: az Isten lényéről, az emberi rendeltetésről, a jó vagy rossz tettek jutalmáról s büntetéseiről; és az eset után, az engesztelődésnek nagy munkájáról.

Ezen helyes ismeret azonban az utódok közt lassanként

elenyészett, s Noé családján kívül az első emberfaj, oly mély istentelenségbe süllyedt: miszerint elhatároza az ur őket a földről kitörölni.

És bár vétkeik eredetéről, egyes vagy egyetemes neméről, a szent történelem (I. Móz. VI.) általánosságban beszél is: a józan bölcsélet azoknak okait, minden azóta elerkösetelenült s e miatt elbukott államok népeinek észleletéből könnyen levonhatja.

A főbb okok tehát következők voltak: 1) a földnek bőv termékenysége, mely az embereket gondtalan s kicsapongó életre szoktatja, 2) az emberéletnek hosszú tartama, mely bennök egy más élet iránt részint kétséget támasztott, részint egy jövő büntetés vagy jutalom felől, figyelmet sem ébreszthetett, 3) az egymáshoz közeli lakás és viszony, mely azt eredményezte, hogy egy egy újabb bűn fölötte könnyen ismeretessé és elterjedté lehetett; mint ezt a tulterhelt népességű helyek, államok s városok napjainkban is kétségenkívülivé teszik.

A vallás külalakjáról ezen időszakban nem sokat mondhatni. Az áldozatok oly régiek valának, mint maga a bűneset, s különfélekép hálából vagy engesztelés végett gyakoroltatának; ezenkívül a hetedik vagy nyugnapot is ünnepül szentelték. (I. Móz. II. IV.)

Noé az igaz vallásismeretet áthozta magával a megújult világba; s a külsőségeket: áldozatot, nyugnap megszentelését, Isten iránti hálát és dicséretmondást szintén gyakorlatba vevé. E tiszta tant és külformákat, utódai is a bábeli elszéledésig, valószínűleg mindnyájan megtartották.

Elszéledvén s különböző csoportokba oszolván az emberiség, a vallásrendszer is egy és több istenhívésre alakulva változást szenvedett. És, szinte csodával határos, miszerint az alig megalakult népfajok legnagyobb részének hitrendszere csaknem mindjárt a sok istenhívés lett. Hiszen a Sineárbóli nagy kivonuláskor, a két világ első törzszüléi még folyvást életben valának, s mint a telepeknek első alkotói, bizonyosan az egyistenhívés rendszerét alapították meg. Mikép eshetett tehát, hogy ezen hit azonnal enyészetre hajlott; és hogy a történelem legelső indpont-

jainál, csaknem az egész világ már mindjárt oly vastag tévelygésbe merült? . .

Ez lehet rá a felelet:

A legrégibb történelmi munkák világos szavai szintugy; mint az ős nemzetiségek fenmaradt emlékei egyre bizonyítják: hogy, ők még azok is, kik a legszerencsésb égalj alá telepedtek, eleinte mély tudatlanságban és műveletlenségben éltenek. Ennek oka pedig azon terhes munka volt, melyet a földmivelés és első lakhely kezdeményezésénél kelle végezniök; s melynek folytonossága miatt épen nem maradt idejük, az ész annyival kevésbé a szellem elvont tárgyairól elmélkedni. Ez lön első alapoka a tévelygésnek, mely ugyan nem minden nemzetiségeknél, de a legtöbбекnél mégis helyet talált.

Midőn az elsőbb telepek Sineárt elhagyták, még akkor tiszta fogalmuk volt az egy Istenségről, s azt gyermekeikre is átalhagyták; ezek pedig nem tarták már azt meg egyértelműleg, társadalmi zilałtságuk miatt. Kinekkinek magára levén gondja, könnyen megfogható, hogy a legnagyobb rész keveset törődött a szellemi igényekkel; s rájuk nézve minden magasabb vallásos előterjesztés hatás nélküli lön, mint olyanokra, kik napokon át terhes munkában fáradozván, szellemöket eltompították. Egy tökélyes, szellemi öröklénynek eszméje, ily eltompult elme előtt megfoghatlanná válik; s mivel az arróló meggyőződés sem látszólagos, lassanként el is enyészik. Valóban el is enyészett az; s a szellemi tér annyira elkietlenült, hogy a történelem bizonylata szerint, sok népek teljesen vallás nélküliek levének. Ez azonban nem annyit jelent, mintha semmi Istent nem hittek, vagy Istenre viszonyult eszméjőknél fogva ötet megtagadták volna: hanem annyit, miszerint semmi őszhangzó s közösen megalapított fogalmuk nem volt Istenről. E szelleméleti sülyedés azonban még sem volt egyetemes; mert nemcsak egyesek, de egész nemzetek valának a tiszta tan birtokában; s mindenütt találkoztak egyének, kiknél a felsőbb szellemi lény fogalma fenmaradt, s kikre kedélyük, tehetségük s lelkesedésük mérve szerint gyakorolt benyomást. A legnagyobb tömb azonban ihletetlenül maradt.

Midőn tehát az istenségrőló helyes eszme a néptömegnél ily módon meggyengült, kihalt és elenyészett: helyébe azonnal más előterjesztés lépett, minőt tudniillik az ember kor-

mánytalan képzereje alkothat magának. Az első emberiség gyermekes lelke ugyanis már megszokta, hogy mindent ismert képlet alatt gondoljon; s így a szellemi fogalmakat szinte olyak alá helyezte. Következőleg az istenségről fogalommal is épen úgy s azon szabály szerint bánt, a mint vagy a józanabb ész, vagy a szenvedélyek, vagy némely emberi előnyök voltak reá hatással; s akkép alkotá meg az Istennek képét, a mint az idő és körülmény hozta magával. Ez volt tehát az első szellemi lépés a bálványozásra, melyet a második vagyis az anyagi, azonnal követett. Az emberek úgy vélekedtek, hogy az ő lelkökben lerajzolt képe az istenségnek sokkal nagyobb hatásu lenne, ha azt valóban szem elé állítanák. Metszetek, faragtak s festettek tehát olyast a lelkökbe nyomult rajz szerint; és a megszentelt helyekre vitték, hogy ott fölállítsák s előtte áldozzanak. A kép ugyan nem volt Isten, hanem annak csak jegye, csak hasonlata; mindazáltal első jelvénye lön az emberi ész azon tévedésének, mely azután föltarthatlanul szétáradt.

Mihelyt képek voltak, e bálványok tisztelőinek érzéki működései is azokhoz viszonyulának. Mert nem is gondolták többé az Istent másként, mint azon kép szerint, a mely előtt térdepeltek. S ebben annyira mentenek, miszerint csak kis lépés kelle már arra nézve, hogy egy vagy más képre valamely isteni erőt fogjanak, s azt Isten gyanánt imádják; mint ez a tudatlan és szellem-szegény pór nép közt napjainkban is széltire tapasztalható. Mihelyt pedig ezt megtették: a bálványozás és politheizmus a legnagyobb mérvben megjelent, s az emberi tévelygés annyi istent alkotott, a mennyi korlátlan képzeletébe beférhetett. A politheizmus létrejöttének tehát ez vala első oka.

A második ok különbözik ettől:

A szellemlényről tiszta fogalom, a szükségből ismételt s erre vonatkozó tanok, ha szinte enyészetnek indultak is az emberek között: mindazáltal azon eszmét hogy a körülöttök levő tárgyak, az egész természet és önboldogságuk honnan eredének? . . mégsem nyomhatták el egészen magukban. S ha minden tan és alapelvek nélkül egyszerűen oda eszmélődtek volna, hogy mindezek egy örök szellemi lénynek művei: akkor tévutai közül, okvetlenül helyes ösvényre jutandottak. Mert azt kelle hinniök: hogy mindaz, valamit látnak, nem úgy, s nem oly állandó rendben volt mindig,

a mint azt látják: hanem hogy egy örök szellemi lény teremte ereje alkotó azokat egykor az időben. Ily gondolatra azonban egyszerű s vakhite hajló emberi elme önmagától soha el nem jut; habár látja is a tapasztalatból, hogy egy vagy más műtárgy csak annak első mesterétől eredhet, és hogy mozgás, első inderő nélkül nem történhetik. Az első világbölcselők látván, miszerint ily magas kérdésre kielégítőleg meg nem felelhetnek, ketté vágták a gordiusi csomót, és azt álliták: hogy minden létező öröktől fogva úgy volt, a mint most vagyon. Ez elmélet által tehát második tévelybe esének. Látták ugyanis, hogy némely természeti tárgyak mások fölött egészen különös és jótékony befolyással hatnak az egyetemre, s ezen erőt főleg a napnak fényében, pompájában s áldó hatásában, nemkülönben a hold és csillagok szemléleténél tapasztalák. Ezenkívül a földtől nyerték táplálékukat; érezték a tűznek, víznek szükségét és hasznát; s ez által azon gondolatra jöttek, hogy a teremtettségnek ezen lényei állitják elő, táplálják és éltetik a többieket. Önkénytelenül is érezték, hogy azon lénynek, ki valamit rendezni és intézni akar, szükségesképen értelmes lénynek kell lennie; mert a látható durva anyag ezt nem teheti. Látták az égi testek mozgását; s ebből azt következtették, hogy azok ott fenn élnek. Semmi nem volt tehát természetesebb mint az, hogy ezen élő, hatalmas, cselekvő és rendező lényeknek értelmet tulajdonítsanak; vagy hogy azokat oly szellemi lényektől lakottaknak higyjék, kik jótékony hatásait a többi teremtményekre kiárasztani képesek. E tévhitből már önkényt következett azoknak tisztelete; és második főoka lőn a bálványozásnak.

A harmadik ok később fejlődött ki:

Némely nagyobb hősök, vagy az emberiségnek közönséges jóltevői; némely bölcs szüléknek fölálldozó gondja, a szerelemnek gyöngéd köteléke, vagy az önzéstelen barátság-
nak lélekemelő jelei, sokkal mélyebb benyomást tőnek az érzékenyebb szívekre, semhogy azoknak veszteségét, kiket ily alapon becsülének elfelejthessék. S míg egy részről óhajtották, hogy ezen előttök oly becses személyiségek jótékony befolyásai, s azon láthatlan vezérlet, melyekben eddigelé pusztán csak ők részesültek, egyebekre is kiterjesztessék: más részről elhitették magukkal, hogy az valóban lehetséges is. Ebből származott eleintén az ilyeseknek csaknem imály-

szerü tisztelete; később, az ily módon elhírhedett egyéneknek valóságos istenítése és imádása, aztán fokról fokra menve, bálványozássá nőtte ki magát.*)

II.

Ezek valának a politheizmus származásának s elterjedésének főbb okai. Mihelyt pedig a monotheizmusról a politheizmus fogalmárai átmenet, s az anyagi tárgyak istenítése kiképződött: azonnal végtelenségig sokasult az; és most az együgyűség majd a félelem, most a babona majd a remény, de főleg a nagy számu papok ámitásai különféle bálványképeket alkotának, a mint tudniillik az emberi nagyság, hatalom, tekintély, korszellem és világnézet voltak reájok befolyással. A nyers és harcias nemzetiségek bálványistenei, bátor és zord alakukak; a műveltebbekéi, pompás, buja s kéjben sugárzók valának. A járom alatt nyögő keletiek érc-istenei gyermekeket emésztének föl megtüzesített keblökben; míg a szabadabb nyugotiak bálványnézlete, villámokat szóró erőteljes férfiut alakított. E szerint minden egyes nemzet vagy néptömeg saját érzelmei s élményeihez képest teremtett magának istent.

A bálványozás kezdetén azonban korántsem valának mindjárt képek, alakok, festvények vagy szobrok. Elég volt még akkor egy oszlop vagy szikladarab, valamely természeti alakzat, korcs kinövés, vagy épen egy különösebb s szokatlanabb élő állat. Az ő tévhitők ezeket saját képzeleikhez módosítá; s ezen képzetalak színe alatt szerették bálványisteneiket, vagy rettegtek azoktól.

Némely ősnépek azonban isteneiket sem pusztán anyagnak, de egészen szellemnek se gondolták. Hiszen főleg ez utóbbi, az ő kezdetleges értelmök előtt, fölötte elvont fogalom lett volna. Csupán cselekvő s ható lényeknek tarták azokat, minden szorosabb meghatározás nélkül. Majd később

*) Plinius is így szól erre vonatkozólag: „Hic est antiquissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscribantur.“ (Hist. nat. Tom. I. Lib. II. Cap. VII. pag. 114. Editio Hard.)

osztályozták s fokok szerint rendezték isteneiket a rájuk ható jelenségek mérve szerint. S ebből fejlett aztán ki ama tisztább s magasabb fogalom helyett, mely örök szellemi lényül egy igaz Istent hiszen, egy legfőbb, a többiekénél hatalmasabb s azokon uralgó istenségnek eszméje; melyet e népek bölcsei csak hosszú elmélet után vontak le.

E rendszert megalapított bölcsek már csakhamar beláták, miszerint a teremtmények azon anyagi része, melyet ők Isten gyanánt tiszteltek, önmagában nem Isten; mert az anyag élettelen, mozdulhatlan; s mert az enyészet elemeit hordja magában. Azon eszmét vették tehát föl, hogy az anyagban egy magasb láthatlan lény lakozik, s ezen lakhelynél fogva tiszteltethetik az istenségül. Az ekkép gondolkodó bölcseledők előtt már az anyag és szellem közti különbség világosan állott; a nélkül azonban, hogy egy magasb szellemségről tisztult fogalomra eljuthattak volna. S a szellem és anyag közti ezen különbség is az ő nézetök szerint csak annyiban állott: a mennyiben amaz tevő és ható, emez tehetlen és mozdulhatlan jelleggel bír; vagy más szóval, az ő szellemök nem vala egyéb, mint a legfőbb fokig finomult anyag. E szerint tehát mindent anyagnak tekintének.

S ez elméletből fejlődtek aztán ki a különféle nézetek; a mennyiben

Némely pogány bölcseledők az anyagot tarták azon lénynek, melyből minden eredett, és a melybe minden ismét visszatér. A teremtmények minden részei tehát, egyszersmind az istenségnek is részei. Maga pedig e lény, eredetével, egyes és egyetemes részeivel s mozgásával együtt, öröktől fogva van. S az e mozgásban levő változatlan szükségesség képezte ki, az egymástól ugyan különböző, de egy körfutam-ban mindig ismét visszatérő részeket.

Mások az istenséget szellemi lénynek vélték, úgy azonban hogy minden még a teremtmények anyagisága is, ez istenségnek része volna; mely csak azért lön anyaggá: hogy egy igen hosszú és terjelmes mozgásban önmagától eltávolodva végetlen tért fusson át eredeti mozgása gyorsaságának elvesztése végett. Minél kevesebbet veszít már el a teremtmény ezen eredeti mozgásból, s minél gyorsabb volna amaz ebben: a. nál közelebbi viszonyban lenne istenhez. A gondolat leggyorsabb s legfinomabb mozgás: következőleg a gondolkodó szellem van istenhez legközelebbi viszonyban. Ezt

nevezték kifolyási rendszernek (*systema emanationis*), mely aztán fölötte nagy tetszésre talált; pedig nem volt egyéb, mint az előbbi nézetnek csinosabb kiadása: a mennyiben az istenség e rendszerben is folyvást csak az anyag volt.

Mások a legfőbb szellemi lényt az anyagtól egészen elválaszták; de mindkettőnek egyenlő örökletet tulajdonítanak, és nem hitték, hogy az anyag a szellemtől származhatott legyen. Egyik rész ugyan állítá, miszerint az anyag a szellemtől nyert mozgást és alakot; másik ellenben tagadá; és csak változatlan törvények szerinti mozgást tulajdonított az anyagnak. Ezen rendszert dualizmusnak nevezték, és szinte nagy tetszést nyert.

Ezen dualisták nagyobb része viszont úgy vélekedék: mintha az egész anyag egy általános villágszellemtől volna áthatva; és míg a testeket az anyag módosulásainak hitték: a lelkeket ezen általános világszellem élő folyamának lenni állíták.

A tűz is igen gyors anyagi mozgás levén, némely régi világbölcsek a szellem fogalmát ehez hasonlíták, vagy inkább ezzel zavarák össze. A miért is az istenséget majdnem mindenütt és minden vallásban a tűznek fogalma jelképezi.

A teremtmények kiválóbb részeinek: a napnak, holdnak, csillagoknak, s némely istenített embereknek tisztelete, későbbben két nagy rendszerbe alakult; a mennyiben vagy úgy tekinték e csillagzatokat, mint az istenségnek megannyi kifolyásait, melyek a világűrben különféle helyeken nyerték álláspontjaikat; vagy úgy, mint oly egyes részeket, melyek az általános világszellemtől különösben vagy-nak áthatva. A tűz és szellem közti hasonlat még valószínűbbé tévé ezen elméletet. Épen így gondolkodtak az istenített emberek lelkei felől is, hogy tudniillik azok nem lehetnek egyebek, mint az istenségnek külön kifolyásai, vagy az általános villágszellemnek egyes szikrái; melyek tehát testtől megválásuk után hatályukat nem veszítik el, sőt épen oly áldólag működnek, mint azt földi életükben tévék.

Ezen elmélet és nézetekből fejlődtek aztán ki az egyiptomi, kald, máguszi, cabéi, bráma, chinai, fénici görög és római vallásrendszerek.

Filep Mihály,
geleji lelkipásztor.

A NÉPEK HALÁLA.

Lasaulx Erneszt, 1861-ben elhunyt müncheni tanár, egy volt a német föld legjelesebb és legtiszteltebb tanárai és írói közül. Nagy terjedelmű irodalmi előkészület, hosszas utazások Európában és Ázsiában művészeti, történelmi és régiségtani érdekből; a törvényhozás mezején szerzett tapasztalatok, s minden viszonyok közt szeretetreméltó szelid humanus jellem tették őt kortársai között kitünővé s a maradék előtt is tiszteletessé. Irodalmi művei közül legyen elég csak a következőket felemlíteni: A szépművészetek bölcsészete. München. 1860. A bölcsészeti rendszerek theologiai alapjáról. München. 1856. A történetek tényeken alapított bölcsészete. München. 1856. Szokratesz élete, tana és halála. München 1857. Az emberi lélek profétai ereje költőkben és gondolkodó főkben. München 1858. A négy utóbbi mű, noha szerzőjük buzgó katolikus, sőt majdnem teljes ultramontán volt, mégis azon megtiszteltetésben részesült, hogy a pápai „Index librorum prohibitorum“ csarnokába fölvéteték, úgy látszik, leginkább azért, mert Lasaulx a keresztyén, vagyis a Krisztus által tett isteni kijelentést nem tartotta oly egyetlenegynek, függetlennek s történelmi előzmények nélkülinek, mint némelyek szerették volna. Lasaulx látja az Istenség működésének rendkívüli fenséges nyomait a régi hellen és római világ műveiben is, s nem kételkedik Szokrateszt a Krisztus méltó elődének nevezni.

Említett művei egyikében: *Neuer Versuch einer alten, auf die Wahrheit der Thatfachen gegründeten Philosophie der Geschichte* München. 1856. Kotta. 1—168 lap, melyet annak világrajövetelekor maga a szerző, legsikerültebb művének nyilvánított, tüzetesen szól ő a népek haláláról is. S im idevonatkozó nézetei azok, melyeket némi megjegyzésekkel kísérve, röviden előadni fogok.

Hogy a népek is meghalnak, elenyésznek egykor, midőn t. i. egyediségök magva teljesen kifejlődött, kimerült, s életök feladatát megoldották; hogy a legfényesebb államok, legerő

sebb birodalmak, s a földi lét minden alakja, sőt maga az egész természet s minden a minnek kezdete volt, egykor bizonyynyal el fog enyészni: ez a lehető legbizonyosabb igazságok egyike, melyet senki kétségbe nem hozhat, ha az emberiség sorsát és saját életét kellő komolysággal s nyugalommal figyelte és vizsgálta. Mint a növények és állatok nagy része, mindjárt a létrejövetel után nem sokkal elvész, s csak kevés éri el a teljes kifejlődést: úgy a legtöbb néptörzsek és fajok is ifjúságukban elenyésznek, s csak kevés éri el a teljes erejű nép- és államéletet.

Egy erőteljes és fejlődésében meg nem gátolt ember élete 100, vagy rendkívüli s kivételes esetben 200 évre terjedhet. A nagy, erős és szabadon fejlődhető népek élete pedig körülbelül 2000, vagy legfeljebb 4000 évre terjed, melynek felét az államélet virágzó kora alkotja. A babillon-asszír világ birodalom Ninustól Szardanapalig 1240, a legnagyobb európai világbirodalom a római, Romulustól, Romulus Augustusig 1230, a bizanti Nagy-Konstantintól Konstantin Palaeologig 1123, az egykori római német birodalom Nagy-Károlytól II-dik Ferencig 1006, évig élt, vagyis állott fen.

A népek életének csak a fejlődés s a magasabb eszményi célok felé küzdés korszakában van valódi benső tartalma és értéke; mihelyt a fejlődés tetőpontra jutott és a cél el van érve, a benső életerő kezd hanyatlani, száradnak a nedvek, a nemzési tehetség kialszik, az élet hanyatlik, a formák szétomlanak, mert a benső fentartó és fejlesztő erő elfogyatkozik.

Hogy a népek vénségi korában, a testi nemzési erő is megcsökken, azt Zumpt, az ó kor népességi állapotáról írott szép értekezésében (Abhandl. der Berliner Akademie 1840.) ellenmondhatlanul bebizonyította. Göröghonra nézve a peloponesi, Rómára nézve a második puni harc ideje volt azon forduló pont, a mely után a néperő hanyatlása következett. Krisztus ideje táján a régi görög világ már régóta kihalt félen volt, s a régi római világ felbomlásának is fenyegető jelei mutatkoztak. A plataeai harcban még 8000 spártai küzdött, s 100 évvel később Arisztoteles azt jegyzi meg, hogy már alig lehetne ezer harcraképes spártai embert előállítani s hogy az állam emberhiány oliganthropia miatt enyésző félen van. Polybius már az egész Görögországról jegyzi meg ezt, felemlítve a házasságtól idegenkedést, a házasságok terméketlenségét, a városok elpusztulását, stb. Strabo azt em-

liti, hogy Lakonia száz városa közül az ő korára már alig maradt meg harminc kis város Spártán kívül. Plutarch még szomorubban rajzolja Göröghon és az egész régi világ kipusztulását, megnéptelenedését. Mig a nép életerejé növekedőben van, a harc és döghalál által okozott hiányok igen gyorsan kipótólnak; de a népek vénsége idején többé nem. A régi Rómában 225 évvel Krisztus előtt a gallok elleni harc alkalmával, a fegyverfogó rómaiak és szövetségeseik száma 210,000-re ment, s ezen kívül még 558,000 harcképes férfi neve állott a hadi sorozatban; Polybius pedig már a maga idejéről azt jegyzi meg, hogy nem képes a római állam oly hadsereget állítani ki, mint az első puni harc alkalmával. Julius Caesar, a Krisztus születése előtt 46 évvel tartott népszámlálás alkalmával egyetemes és iszonyu néptelenségről emlékezik; s Diodorus megjegyzi, hogy az ő korában általános volt a panasz a városok nagy néptelensége felett, az egykori nagynépességhez képest. Egy szóval, mihelyt valamely nép életének tetőpontját elérte, egyetemes népesedése folyvást hanyatlik, habár ottan-ottan egyes ellenkező kivételes s mulékony tünemények vannak is.

Vessünk már most egy talán érdekes pillantást a magyar fajra.

Kéza azt írja *Gesta Hung. Lib. II. 1.* hogy Árpád alatt hazát foglaló őseink hét vezérének mindegyike alatt harmincezer fegyveres ember állott, a századosokon s tizedeseiken kívül, a mely szerint a hontfoglaló hadsereg közembelei 210,000 főre teendők. *Thuróc* már, *Chronica hungarorum. Lib. II. Cap. II.* Kézával egyezőleg, a tisztekkel együtt 30,857 fegyveres embert tesz egy vezér zászlója alá, s így az egész fegyveres sereg 215,999 vagyis kerek számmal 216,000 főre ment. Ha a beköltöző összes népességből minden ötödik egyént, vagyis az egyetemes népesség egy ötödrészét vesszük fegyverforgatónak: akkor 1,080,000, azaz egy millió nyolcvan ezerre teendő az új hazában letelepülő magyar lelkek összes száma. Horváth Mihály kerek számmal egy milliót vesz fel. Oly nép, mely nem csak hazát foglal fegyverrel, hanem mindjárt európai létének első korszakában, most Augsburg, Merseburg, majd Bizánc és Helyécia felé indít és tesz harci kalandokat; oly nép, mely az Árpád halálával vérszemet kapott németek birodalmi roppant seregét Posony mellett a Dunánál, mint kö-

zönségesen tudva van, egy pár nap alatt úgy levágta, semmivé tette, hogy annak hirmondója is alig maradt, stb. stb. ily nép mondom, egy milliónál kevesebb összes népességű semmiésetre sem lehetett.

Vegyük már most figyelembe, hogy a zsidók hajdan, Egyiptomnak nem épen kedvező éghajlata alatt, nehéz sanyaru munka, igaz, hogy egyszersmind húsos fazekak mellett, minden 30 évben két annyira szaporodtak; sőt, hogy ezen érdemes urakról az újabb időkben, s épen hazánkból is bizvást felvehető, hogy a beköltözések nélkül, csupán természeti szaporúság által minden ötven évben megkétszereződnek, s ha igaz az, hogy az amerikai őslakosoknál ez 20 év alatt megtörtént, s hogy volt idő, midőn Irland népessége egy század alatt megnégyszereződött, s ha mint Kerekes, sorszámában fejtegeti s számítja, Nagy-Britannia népessége minden 80 év alatt több mint háromannyira nő, a mint mindez, tekintélyes irodalmi művekben állittatik: akkor, vajjon milyenformának kellene most lenni a magyar faj népességének?

Ha őseink számát csak az 1000-dik évben, szent István korában teszszük is öszvesen egy millióra, ha a beköltöző kunokat s más rokon fajok töredékeit, s idegen ajkuaknak a magyar fajba történt teljes beolvadását figyelembe nem vesszük is; és ha továbbá, csupán minden százötven évre teszszük is a népesség megkétszereződését, a mit már, az említett tények és példák mellett, a pusztító harcokra tekintve is elfogadhatunk: jelenleg mégis mintegy hatvan millió magyar léleknek kellene lenni a magyar hazában. Ily szaporodás azonban, századokra tekintve, egyetlen európai népnél sem található fel.

Nem vagyok hajlandó az eféle számításokat minden tekintetben biztosoknak tartani; s nem emlékszem már arra sem, hogy valamelyik tudósunk nem régen, minemű eredményekre jutott e tekintetben: de azt bizvást merem, nem csak a közlött, hanem más adatok alapján is állítani, hogy a magyar faj szaporodása, nem csak az, hogy nem kedvező, de a legmérsékeltebb vonalnak is szomorítólag alatta áll, elannyira, hogy csupán a fizikai létet és fejlődést tekintve, már egész európai létünk a hanyatlás korszakába esik. Fajunkat a maga természeti ifjúságában s erőteljességében Ázsia látta, hol egy hatalmas nagy népcsaládnak valánk tagjai. A négy folyam partjain hont foglaló nemzet,

természeti öserejét tekintve, fejlődésének tetőpontján állott; elég erős volt ugyan még arra, hogy e földön, hol a sors folyamának örvénye annyi népet széttépett és elnyelt, még hazát alkosson és diadalmasan védjen; de nem volt képes többé ellenállani sem a Krisztus szellemétől oly messzeferdült középkori keresztyénség ifjúságot hervasztó befolyásának, sem az idegen intézmények s elemek rohamos betolakodásának.

De hagyjuk most e tért, és térjünk vissza szerzőnkhöz.

Igy omlottak össze Ázsiának, a minden emberi műveltség őshazájának birodalmi, miután virágzásuk tetőpontját elérték, rendeltetésüket betöltötték s európai ifju testvéreik odáig fejlődnek, hogy a romokból hasznót huzhattak, vagy mintegy a hullámokon táplálkozhattak. Így hervadt a hellen élet, midőn művészete s bölesészete teljesen kifejtett és megérett, s midőn az ujjászüülő s a kort megelőző nagy életelvet, Athene, önnön dicső fiában Szokratesben megölte, s majd előállott Nagy Sándor, hogy a nevére nevezett városban, Európa és Ázsia összeházasítását megkezdje. Így lett semmivé a héber államélet is, midőn a Jehova hite elérte terjedésének végpontját, s a zsidó műveltség a hellennel vegyült, Krisztus pedig, ki anyjára nézve pogány és héber vegyes vérből származott, épen úgy, mint az ő athenei dicső előde el nem ösmertetett, hanem keresztre feszítettet. Így omlott össze a világharcban megedezett Róma is, miután munkáját elvégezte s rendeltetését betöltötte, s miután a római légiók diadalmas sasa Karthágo, Korint, Numantia, Jerusálem romjai felett lebegett; s római jog és műveltség uralkodott nagy messzeföldön. A kelt-germán ifju erős néptörzsek épen úgy léptek most a hanyatló Róma ellenébe és helyére, mint egykor ő a hellenek, és ezek Ázsia helyére. Róma azonban, minthogy magát a keresztyénség ujjászüülő s világitó ereje előtt el nem zárta, sőt azt magába idejében felvette, a következő világtörténeti korszakban is megmaradt a keresztyén germán népek szellemi központjául, elannyira, hogy Macaulay szerint semmi kétség nincs felette, miszerint a római egyház, mely minden európai dinasztia szülemelését látta, mindnyáját is tul fogja élni, s talán még akkor is fenn fog állani, midőn majd egykor egy ujjélandi utazó, Nagy-Britannia romjai között az egykori Londonnak pusztá helyén a Themze hidnak lezuzott oszlopára mászva, szent Pál templomának omladékait rajzolandja.

A világhírű angol protestáns írónak Macaulaynak azon nézete, melyet buzgó római katolikus szerzőnk kitünő szeretettel karol fel, s mely mindnyájunk előtt nagy érdekű lehet, a következő: (Macaulay. Critical and historical essays. Leipzig. 1850. Vol. IV. 98—99. II.)

„Az emberi politikának nincs, és nem is volt e földön oly műve, mely a vizsgálatra oly méltó volna, mint a római katolika egyház. Ezen egyház történelme az emberi művelődés két nagy korszakát köti össze. Ezen kívül egy oly intézmény sem él már ma, mely az elmét visszavezetné azon időkre, a midőn a Pantheonból emelkedtek fel az áldozat füstjei, s midőn kamelopárdok és tigrisek ugrándoztak a flavian amphitheatrumban. A legkevélyebb királyi házak csak tegnapiak, a főpapok t. i. pápák sorozatával összehasonlítva. Ezen sorozatot meg nem szakadó rendben követhetjük azon pápától kezdve, a ki a 19-dik században Napoleont megkoronázta, azon pápáig, a ki a 8-dik században Pipint koronázta meg; sőt e fenséges dinasztia még sokkal messzebb nyulik ezen időnél, egészen addig, a hol az, a mese szürkületében vész el. Csak a velencei köztársaság az, mely régiségre nézve megközelíti. De a velencei köztársaság csak mai a pápasággal összehasonlítva, s amaz elenyészett, de emez fenáll. A pápaság fenáll, nem hanyatlásban, s nem pusztá régiségben, hanem étellel és ifjui erővel teljesen. A katolika egyház folyvást küldi az ő térítőit a világ legtávolabb pontjáig, s az ellenséges királyoknak ugyanazon szellemmel lép ellenébe, mint egykor Etelének. Fiainak száma nagyobb, mint bármely korábbi időben. Az újvilágban nyert szerzeményei bőven kipótolják azt, a mit a régiben vesztett. Szellemi uralma kiterjed a Missouri és Cap Horn sikjai között fekvő roppant tájakra, melyek egy század mulva valószínűen nagyobb népességgel dicsekesznek mint most Európa. Tagjainak száma bizonyosan nem kevesebb száz ötven milliónál, még a többi minden keresztyén felekezetek egyesülve aligha tesznek összesen 120 millió lelket. (??) Semmi mutatkozó jelét nem látjuk annak, hogy hosszú uralma végéhez közelednék. Ő látta mindazon kormányok és egyházi intézmények kezdetét, melyek jelenleg léteznek a világon, s nincs bizonyítékunk, mely azt mutatná, hogy nem láthatja meg mindazoknak végét is. Ő nagy és tiszteletes volt már akkor, midőn még a szaxon britt földre nem lépett s a frank át nem szállott a Rajnán; ak-

kor is, a midőn még görög ékesszólás virágzott Antiochiában s midőn még Mekka templomában bálványok tiszteltettek. Meg nem fogyatkozott erőben, fennállhat még akkor is, midőn majd valamely ujjeländi utazó egy roppant pusztaság közepén, a londoni hid tört ivezetén foglal helyet, hogy szent Pál templomának romjait lerajzolja". stb. stb.

Állapodjunk meg itt egy. kevésbé és tekintsünk szét csendesen.

Parker Tódor, világhírű amerikai angol író s bostoni unitárius lelkész (meghalt 1860. máj.; művei igen nagy tiszteletben állanak s jelenleg is új kiadás alatt vannak Londonban) 1849-ben tartott egyik előadásában az európai akkori mozgalmak rajza folyamán azt mondja, hogy „IX-dik Pius, valószínűen kételve fogja látni a maga saját jövőndölését, hogy t. i. ő lesz a legutolsó pápa, világi hatalommal.“ (Parker. Speeches; Adresses and occasional sermons. Boston. 1852. I. 302.). S ha tekintjük a dolgok azótai folyamát, ha a legbuzgóbb római katolikusok volnánk is, be kellene vallanunk, hogy az időknek nem csak jelei, de kétségtelen tényei is inkább a Parker mint a Macaulay profeciája mellett állanak.

Elösmerjük, hogy a római catholicismus mintegy összekötő és közvetítő az újabb kor és a régi római pogány világ között. De ebben inkább gyengeségét és hibáját, mint dicsőségét és érdemét látjuk. Amaz egyház a maga létegebe s különösen szertartásaiba, melyeken erejének nagy része alapul, felvette igenis, a római paganismus temérdek maradványait; a Pantheont minden istenek templomát, szűz Mária és minden szentek templomává tette; de vajjon ez volt-e az ő Krisztustól kitűzött rendeltetése? Mert ez a földolog. Egyáltalában nem trivialis theologusi vagy épen polemizáló szempontból szölok, hanem azon dicső magaslatra tekintek, a melyre Krisztus nem csupán a vallást és egyházat, hanem az egész embert felemelni kívánta, s szellemének hatalmával folyvást emeli. Vajjon ezen szellemhez és annak irányához volt-e a római catholicismus oly mértékben hű mint lehetett és tartozott volna. A Krisztus szelleme új ég és új föld; minden farizeismus és paganismus s minden merev formák és feltétlen tekintély határozott tagadása, megsemmisítése; nincs az sem Rómához sem Genfhez, sem az esztergami sem a debreceni nagy templomhoz kötve, épen úgy, mint sem Samariához sem Jerusálemhez nem vala, hanem van kötve igenis a lélekhez

és az igazsághoz. Ily szempontokból kellene megítélni minden oly intézményt, mely magát Krisztussal akarja egybeköttetésbe hozni. A mi a hellen és római klasszikus világ maradandó becsü szellemi kincseinek átsajátítását, célszerű felhasználását illeti: e tekintetben a reformáció és protestantizmus bizonyosan tett annyi szolgálatot a műveltségnek, mint a római katholicismus. Melancthon az irodalom, Kalvin az erkölcsök és intézmények mezején oly terjesztői és művelői voltak a klasszicismus maradandó becsü kincseinek, melyeket a római katolika egyház az egész tizenhatodik század folyamán aligha mutathat. Későbbben is, mind a mai napig, vajjon a valódi humanizmusnak a protestáns egyház nem épen oly ápolója-e mint a római katolika, mely néhol az újabb időkben, a valódi klasszikus műveket részint megkasztrálja, részint számkiveti, helyökbe a páterek műveit ültetvén?

A régiség és követők nagy száma, önmagukban felette csekély bizonyítékok valamely elv vagy intézmény valódi becsé mellett. Az indusok és khinaiak vallása bizonyosan sokkal régibb és sokkal számosabb követőkkel bir mint a római katholicismus. Azok az indus pagodák, bizonyosan fennállottak már akkor, midőn még szent Péter templomának eszméje meg sem született, és ki állithatja, hogy fenn nem fognak állani majd akkor is, midőn a Tiberis medre szentek képeinek és szobrainak romjaival fog megtelni? A farizeusok és írástudók is az ósatyákra, s az ő azoktói szakadatlan leszármazásukra, azok utáni örökösödési jogukra hivatkoztak nagy kevélyen a Krisztus ellenében. De az ur határozottan visszautasította őket mondván: „az Isten a kövekből is teremthet fjakat Ábrahámnak“ stb.

A külső terjedés szempontjából sincs valami nagy előnye a katholicismusnak a protestantizmus felett. A protestáns missziók, akár buzgalmat, akár messzehatást, akár eredményt tekintsünk, nem állanak hátrább a római katolikusok misszióinál, s a protestáns egyház tagjainak összes száma is, bizony nem fogyóban, hanem egyenesen növekedőben van, minden spanyol inquizíciók stb. ellenére is.

Nincs szükségünk saját védelmünk vagy dicsőítésünk végett halálharangot huzni a pápaság és római katholicismus felett, mint ők gyakorta szokták emlegetni a mi nihilizmusra hanyatlásunkat. Megengedjük, hogy a pápaság és római ka-

tholicizmus, mint az egyéni szabadság és szabad vizsgálódás elvének tagadása, s a külső tekintély és formák vallása fenn fog állani a földön mindaddig, míg itt ellentétek küzdenek egymással; csak azt nem kell hinni, hogy mint ők vélik, önmagukkal folyvást következetesen és változatlanul. Hol áll egy szent Péter, vagy az első századok valamely római püspöke Hildebrandhoz, és ez viszont VII-dik vagy IX-ik Pius-hoz, vagy éppen napjainkban is egy dresdai vagy berlini római katolikus isteni tisztelet egy nápolyihoz vagy spanyolországihoz? Nem csak általában az idők haladása s a műveltség fejlődése, de éppen maga a protestántizmus is volt és van idomító befolyással a catholicismusra. Guizot bizonyynyal nem valami kemény puritán, reá szívesen hivatkoznak az ultramontanok is, s mégis azon művében, melyet a pápa világi uralmának védelmére írt, nem kételkedik nyilván állítani, hogy „a reformáció, két megmérhetetlen szolgálatot tett a mai világnak: feléleszté nevezetesen még ellenfeleiben is a keresztyén hitet, és az európai társadalomba, akarta az bár vagy nem akarta, a szabadság felé való határozott törekvést öltötte.” Guizot. *L' église et la société chrétienne* en 1861. Leipzig. 1861. 5—7.

De térjünk már ismét vissza szerzőnkhöz.

A mi már a népek életének benső felbomlási folyamat illeti: annak valódi oka mélyen el van rejtve, s elvégre is csupán abban áll, hogy minden élet, a mi teremtett nem véghetetlen, hanem véges és időszerű. A mit Gobineau mond, hogy t. i. „egy nép sem halhat meg soha, ha örökké azon nemzeti elemekből áll, melyekből alkottatott“, bizonyosan nem áll; a legeredetibb tisztaságában megmaradt nép is meghal, ha ejlő utolsó napja, éppen úgy mint az egyes ember, akár erőszakos halállal, akár öregségi végelgyengülésben. Mint a levelek és ágak lehervadása és elszáradása biztos jele a gyökér betegségének: éppen így az enyészetre hanyatló népekénél a külső tünetények a benső végromlás jelenségeinek tarthatók. Midőn a nyelvképző erő, a vallásos hit, a politikai életerély, a nemzeti erkölcsiség, a költői erő életben és művészetben, s a magasabb lelki szükségek érzete hanyatlásnak indulnak, s az egész néporganizmus csupán anyagi szükségek kielégítése körül forgolódik: akkor már közel van a pont, a melyen a nép lelketlenül össze fog omlani.

A nyelv nem valami kész adomány a népek számára,

hanem a népszellem folytonos működésének élő eredménye. Népnyelv és népélet egymástól elválhatlan fogalmak. A holt nyelveket sem tanulhatjuk meg igazán csupa gépiességgel, hanem úgy, hogy azok szellemét lelkünk benső erejével új életre költjük és elevenen érezzük. A nyelvek kihalása tehát nem oka, hanem eredménye a népszellem benső megromlásának; a közerkölcsiség és a nyelv megromlása közötti egybeköttetést már a régiek tisztán látták és hirdették.

A vallásos hit hanyatlása, közönyösség s figyelmetlenség a vallás iránt, idegen hitformák betolakodása, skepticizmus, felekezetek alakulása, melyek különösen a kifejlődött kielt felsőbb osztályoknál mutatkoznak, kétségtelen jelei az elvénuült népek életereje elalétságának. Lehangoltság, bizalmatlanság, reménytelenség vonulnak ekkor át a népéleten, s főként az ugynevezett művelt osztályokon. Különösen az emberi szellem isteni lényegének és halhatatlanságának hite az, mely most a népek hanyatlásának ezen korában egész tömegek által tagadtatik, s magokkal a haldokló népekkel együtt sirba száll.

A politikai életerő s néperkölciség romlásnak indulása s kihalása következő jelekben mutatkozik: az egyetemes népélet elveszti a maga rugalmasságát, folyvást gyengébb nemzedék áll elő, a nemzeti érzelem kihül, s a valódi patriotizmus kialszik; élő népegység helyébe egyének csoportozata áll, csupán az önző egyéni ész működik még, a szabadságszeretet elhamvad, közügyek iránt közönyösség uralkodik, a tiszta szilárd lelkület, szeretet és önfeláldozás helyébe finom számító életbölcesség, önzés és jellemtelenség, a régi egyszerűség és mértékletesség helyébe korcsosító élvhajhászat és fényűzés lép. stb. stb. Ezekhez járul a családi élet elfajulása; nő s gyermekek tehernek tekintetnek, nincsenek többé igazi családapák, s nincsenek honpolgárok sem. A jog a juristák, ügyvédek egyedárujává válik, s kiképződik valami oly szörnyjogtan, mely az elszáradó népéletfának fonnyadt gyümölcse. Ezen korban van nagy kelete ama példabeszédnek: *εὐὴ Θανάτος γὰρ μᾶλλον πρὸς*, Tiberius császár jelszava, haláлом után, ám égjen össze a föld; après moi le deluge; a ki hátul maradt tegye be az ajtót. Bölcesség és tevékenység nélküli kormány, ólom súlyu lomha bürokrata nehezednek a népéletre s még fungálnak ugyan, de csak magas sportuláért és Stempelgebührrért; végre, midőn az adónak minden nemei

ki vannak már meritve, az államjavak eladására, vissza nem fizetendő kölcsönök felvételére, rossz és papír pénzre s statusbankrottra kerül a dolog. Legvégül pedig a hadsereg egész teste zabolátlan csoportokra szakadozik szét, s a nép olyanná lesz mint egy csomó gabona, melynek minden szemében féreg ül . . . A népek ezen halála ellen nincs orvosság.

Ily korszakban a tudomány és művészet is semmi nagyot s dicsőt létre nem hozhat; mert a valódi nagy, a valódi teremtfői mű az élet melegében s a romlatlan eredeti egyszerűség korában születik. A számító ész és az éles boncoló kritika, még egy eredeti művet s egy egészséges tudományos munkát sem hoztak létre, mert mindkettő a jellemnek s az élet egyetemes erőteljének szüleménye; a tudósi boncolási művészet már csak holt testeken gyakorolható.

Mindezek után azon nagy fontosságu kérdés támad fel, hogy vajjon Európa művelt népei micsoda fokán állanak most az életfelbomlásnak?

Bizonyos, hogy csaknem minden európai népek nyelve a szlávokén kívül, teljesen kifejtett, sőt némelyik már el is van használva. A vallásos élet mindenfelé hanyatlásban van. A keresztyénség nem az élő meggyőződés ügye, s nem a munkás szeretet világot meggyőző vallása többé, sem papoknál, sem népnél. A román-germán törzsű népeknél hanyatlásban van a politikai élet is. Tarthatlan és türhetlen politikai és szocialis állapotink ujjaszülése reformja mind meghiusult; az orvoslás sehogy sem sikerül. Legtöbb betegség alvás ideje alatt fordul jóra, s a teremtés és nemzés pillanatában, minden élő erő önkénytelen és öntudatlan: így a politikai életben is a valódi alakító erő inkább ösztönszerű mint reflektáló. Gyakran halljuk, hogy mindezen bajokért az oktan és hűtlen kormányokat okolják; de ezen vád épen oly alaptalan mint a kormányoké, mely a népeket vádolja hűtlenséggel és éretlenséggel. Mértani bizonyosságu igazság az, hogy nép és kormány mindenkor és mindenütt méltók egymáshoz; az egyik épen olyan jó vagy rossz mint a másik; mert lehetetlen az, hogy valamely rossz népnek jó kormánya legyen, s hallatlan dolog, hogy egészséges nép rossz kormányt sokáig türjön.

Azon állítás, hogy a germán fajú népekben vehető még észre az életnek némi szivdobogása, inkább honfiakhoz mint bölcsészekhez illő.

A vén népekben is feldobog néha rég letűnt ifjuságuk

emlékezete, s ekkor azon reménybe merülnek el, hogy a tudat és akarat erejével ifjuságuk eltűnt ideálját visszaszerzendik; de a népelet kimerült gyökeréből, új és valódi státusélet nem szokott fejlődni soha. Ezt mutatja a makkabéusok, az akhéi szövetség s az elkésett római republikánusok példája, kik respublikát akartak republikánusok s republikán erényű nép nélkül. Ezek szerint saját korunkban is a lengyelek, görögök, olaszok és magyarok régi szabadságaik utáni küzdelmeit, s még az egykor nagy német nép próbatételeit is, mi egyébnek tarthatnók mint nemes reminiscenciáknak? A gyakorlati életben én magam sem mondok le nemzeti ideálunkról, a császárság és birodalom visszaállításáról, noha megvalósulását nem nagyon hiszem, ugymond Lasaulx.

Érdekes, hogy korunk egyik kitűnő történelmi bölcsésze Gervinus, a XIX-dik század küzdelmeiről és életjelenségről, szerzőnkkel sok tekintetben egyezőleg nyilatkozik, a mennyiben azt mondja, hogy „Napoleon óta egy valódi kitűnő szellem sem tűnt fel, mely a kortársak figyelmét kiválólag magára vonhatta volna, egyetlenegy valódi nagy jellem sem, mely egy nép ügyét kezébe vette, vagy a kor küzdelmeinek képviselője lett volna.“ Hadvezérek, státusférfiak, írók, tudósok, technikusok, kiket a jelen század szült és nevelt, már nem léphetnek az elhunytak nyomába; a teremtő erő igen kevés, óriási ellenben azok száma, kik az öröklött kész kincsekkel gazdálkodnak. Gervinus. *Einleitung in die Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts.* Leipzig. 1853. 165.

Gervinus ezen művét mindjárt megjelenése évében lefordították angolra; s mily érdekes, különösen reánk nézve azon megjegyzés, melyet az angol tudós Gervinus idézett soraira tesz, a következőkben: „Professor Gervinus, a század nagy eseményeinek ezen rövid előadásában, semmi említést nem tesz a legnevezetesebből, az 1848-dik évi magyar küzdelemről. Ezen elmellőzésnek különböző okai lehetnek; talán Némethon jelen politikai állapota, vagy Magyarország-nak a történeti szerepü népektől távolsága. Nem lesz tehát helyén-kivüli, ha megemlékszik ezen sorok olvasója arról, hogy 1848-ban kilenc millió jobbágy nyerte vissza teljes szabadságát, a magyar nép és nemesség köz és egyező akarata következtében, mely utóbbi, önként áldozatul hozta a maga

előjogait. Ugyanakkor, a társadalom minden osztályát befoglaló népképviselő, esküdtszék, köz és igazságos teherviselés, minden keresztyén felekezet számára szabad vallásgyakorlat állapított meg. Mindezen nagy reformokat pedig magok a magyarok hozták létre, a nélkül hogy fegyverhez nyultak vagy létező instituciókat felforgattak volna, hanem egyedül országgyűlési jogaiknak békés és törvényes gyakorlása által; és mindezekhez meg is nyerték törvényes királyuknak V-dik Ferdinándnak esküvel és aláírással erősített beleegyezését.“ Itt aztán a dolgok hárera fordulásáról, a hadvezérekről s a mozgalom fővezéreiből s különösen azok egyikéről, a magyar nép hősiességéről stb. oly szellemben és oly magasztalással szól az angol, hogy azt e mi időnkben, elhallgatni célszerűnek láttam. Végre pedig a magyar küzdelem vezérlő férfiaira tekintve, így szól: „ezeknek nevei, az elmúlt idők legnagyobb férfiai mellett állanak a történelemben, s legalább megszabadíthatják századunkat azon vád alól, melyet az ellen Professor Gervinus emel, hogy t. i. „egyetlenegy valódi nagy jellem sem tűnt fel, mely a nép ügyét kezébe vette, vagy a kor küzdelmeinek képviselője lett volna.“ Introduction to the history of the nineteenth century. By Gervinus. From the German. London. 1853. 136—137. Note by the Translator.

Az angol tudós tehát, a XIX-dik század világtörténeti érdekű eseményének tartja az 1848- és 49-dik évi magyar küzdelmet! Sokat, igen sokat hozhatnánk fel szegény és alacsony helyzetünk mellett is ezen nézet támogatására. De önként mellőzzük ezeket, hanem csupán két tényt emlitünk fel, melyeket, mint matematikai bizonyossággal bírókat, bizony senkisémm tagadhat. Az egyik az, miszerént a magyar nemzet ellen két európai nagy hatalmasságnak kellett fellépni, és pedig nem diplomáciával, hanem hadsereggel. A másik az, hogy ezen fellépés oly nagy mérvű volt, vagyis oly nagy mérvűnek kellett annak lenni, miszerint a napoleoni vagyis francia forradalmi nagy harcok óta, oly nagy hadseregeket, s oly nagy mérvű hadi működéseket nem hordozott és nem látott Európa földje, mint a milyeneknek a magyar mozgalom ellen sikra kellett kelni.

De vajjon mindez nem a haldokló nemzeti élet egyik végső fellobbanása vala-e?

Fizikai életünk a szaporúságot tekintve, minden esetre kedvezőtlen és hanyatlásra mutat; erkölcsi életünk folyamán is nagy számmal tűnnek fel oly jelenségek, melyeket Lasaulx halált megelőzőknek tart. Azonban, ha van oly tudomány, a melynek tételei s következtetései a teljes bizonyosságra és hitelre igényt ritkán és kevés mértékben tarthatnak: a történelmi bölcsészet a maga jelen stadiumán aligha nem ilyen. Lasaulx igen bölcsen teszi azt, hogy tényekre igyekszik alapítani a történelem bölcsészetét; mert e nélkül az csupamerő légvár volna. De vajjon a tények, s azoknak általunk felvett leírásai hitelesek-e, nem ferdítette-e el őket tudatlanság vagy szenvedély, s vajjon kiterjednek-e a térnek és időnek oly messzeségére és teljességére, hogy rajtok mint alapokon egyetemes értékű nézeteket és elveket állíthassunk fel? Ugy látszik, hogy a statisztikai tudományok vannak arra hivatva, hogy a társadalmi bölcsészet számára biztos alapokat szolgáltatthassanak.

Nem lehetetlen, hogy a kevés szaporúság, melyet fajunkról megjegyeztem, ennek egyenesen természetére tartozik, éppen úgy, mint az állat és növényvilágban némely és pedig leginkább nemes fajoknak. Az erkölcsi romlásnak ama jelenségei betegségnek igenis, de halálnak nem mindenkor jelei; számos példák mutatják, hogy azok orvosolhatók. Megromlott nyelv, megvesztegetett irodalom, erkölcstelenség, önzés, rossz kormány stb. stb. ugyanazon nép életfolyamán is több ízben tűnhetnek fel, s meggyógyítja őket maga az élet, csak adassék a népeknek szabad levegő és szabad mozgás.

A népek hanyatlása és halála tehát bájosan vonható feltétlen érvényű szigorú törvények alá. Némelyik nép nem fog soha magasabb öntudatra s történeti jelentőségre emelkedni, hanem áttengni az az életet s végre elenyészik öntudatlanul; némelyik elenyészik önnön romlásának viharában; másik depravaló kormányok vagy külső rázkódások áldozatja lesz; másik ismét csendes egyszerűségben futja az életet s éri el a halált. Ily vagy e féle különböző helyzetben találhatja a népeket azon végső idő is, a midőn majd a föld az emberek táplálására lassanként képtelenné válik, a mi, hogy mi hozzánk közelebb van mint öseinkhez vala, vagyis, hogy az emberiség fizikai élete már elhagyta a tetőpontot és hanyatlásban van, azt valószínűnek tarthatjuk. „A legbölcsebb gondolkodó fők azt állítják, hogy a földgömbön már kétség-

telen nyomai, jelei vannak annak, hogy az emberfaj végéhez közeledik. Mindegyik nagy embercsaládnak meg volt a maga kimért pályája, gyermeksége, ifjúsága, férfiúsága és hanyatlása. A két utolsó embercsalád, a mely még nem futotta meg a pályát, most van a föld szinpadán végezvén munkáját. Nincsen több a mely helyére lépjen. Az ember csak tegnapi s imé egész faja, már szinte véget ér. Az ember is kimerül, mint kimerült ő előtte is minden lény. Nem sok század mulva, a föld héja épen-ugy sirjává lesz az emberi nemzetnek, mint sirjává lett a kihalt palma erdők, harasztok és óriási csúszómászók fájának. Közel van az idő, a midőn az utolsó emberi lény csontjai visszaadtnak a pornak. Történelmileg bizonyos, hogy az ember néhány ezer évvel későbben jött létre a földön; s az is bizonyos, hogy nem valami hosszú idő mulva az egész fajnak ki kell halnia.“ — Így nyilatkozik az újabb kor egyik legnagyobb szelleme Robertson. Sermano II. London. 1862. 311.

Debrecen 1863. Julius 15.

Révész Imre.

EGYHÁZI KÖLTÉSZET.

REGGELI ÉNEK.

(a LXII. Solt. nótájára.)

Új nap viradt az éjszakára,
Új élet, új világosság!
Könyörgésünkben jó Istenünk
Hálaadást hozunk hozzád.
Hála legyen örök szeretet
És dicséret nagy nevednek:
Hogy megújítád ismét rajtunk
Áldásait kegyelmednek!

Óh bár a mi szíveinkben is
Feltámadna az új élet!
És keresnénk a földiek közt
Rommelhatlan örökséget;

S szent törvényed lenne vezérünk

Az élet minden utain,

Győzelemmel állhatnánk meg

A lélek és test harcain!

Isten! ki csendes álmot adtál

Küld segedelmed is nekünk,

A mit reánk bízál — azokban

Igazak és hivek legyünk.

A munka, gond, szenvedés terhét

Könnyitse mennyei erőd;

Maradhassunk tiszták a bűntől

Mindent-látó szemed előtt!

Védő karod fedezze éltünk,

S áld meg oh örök szeretet,

Kiknek életök kedves nekünk,

Adj nekik ma is örömet.

Gondviseléseddel takargasd

Az özvegyet és az árvát,

Üdítsd fel a szegény beteget

És hallgasd meg sohajtását.

Reménységgel tekintünk fel rád,

Gondviselő édes Atyánk,

Könyörgésünk, fohászkodásunk

Egeidbe jusson hozzád!

Maradjon velünk egész napon

Szent igéd világossága,

S hozzád vezéreljen estve is

Szivünk háládatossága.

BÜNBÁNATI ÉNEK.

(CII. Solt. nótájára.)

Vétkeztem ellened Atyám!

Irgalommal tekints le rám;

És lásd meg a bánatot:

Mely bűnömért elfogott:

Nyugalomért hozzád térek
Sebemre enyhülést kérek,
Irgalommal tekints le rám
Bűnt büntető édes Atyám!

Törvényidtől eltávoztam,
Gyakorta eltántorodtam,
S bűnöm terhe minden nap
Súlyosabb, fájdalmasabb.
Nyomorult voltomat érzem
Óh élezd föl reménységem!
És biztass meg kegyelmeddel,
Mint Atya bánj gyermekeddel.

Bűneimet megsiratra,
Új életre kívánczva
Könyörgök Felségednek,
Segélj arra engemet:
Hogy éltem megjobbithassam
A bűn törét elszaggassam —
S Jézus példáját követvén
Járjak az erény ösvényén.

Óh segélj meg szent lelkeddel:
Hogy múlandó életemmel
Dicsőségedre éljek,
Csak te benned reméljek —
Kinek szent Fia érettem
Elvérezett a kereszten;
Kínzóinak megbocsátván,
Az utolsó nehéz órán.

Jézus Krisztus! én megváltóm,
Vond el szívem e világtól —
A mennyei hazára,
Hol a hiv küzdőt várja —
A megígért nagy jutalom:
Örök boldogság, nyugalom,
Angyalok társaságában
Dicsőséged hajlékában!

Nyilas Alajos.

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFŐK.

A protestans papok ellen 1674-ben Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklete alatt Pozsonyban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve.

Első közlemény.

Bár mennyire ösmeretesek is az 1673. és 1674-ben Szelepcsényi György elnöklete alatt Pozsonyban tartott delegatum judicium elibe idézett s itt elítélt papok nehéz szenvedései, de az ellenök indított per folyama, vagyis a bíróság teljes jegyzőkönyve mind ez ideig nem látott világot. E perfolyamot, s illetőleg jegyzőkönyvet azon hittel teszem közzé, hogy érdekes olvasmányt bocsátok a Sárospataki Füzetek olvasói elé.

E tárgy körül minden fölvilágosító vagy magyarázó jegyzetet fölsőlegesnek tartva, csak egy pár megjegyzésre szorítkozom. Jól tudom, kérdeni fogja az olvasó, mi bizonyítja ezen közlemény authenticáját, hitelességét? E kérdésre előre megfelelek.

E perfolyam egy bizonyos tekintetben nem teljes. Nevezetesen Ribini midőn Memorabiliá-iban e tárgyról szól, azt mondja, hogy Szelepcsényi előre beadatta magának a védő ügyvéd védiratát, s kitörülte belőle azon argumentumokat, melyekkel azt bizonyította, hogy az 1670—74 szomoru események, a r. cath. egyház főpapjainak, különösen pedig Lippai törvényekbe ütköző és türelmetlen eljárásának következményei, s így a bíróság eleibe sem juthatván ezen védokok, a jegyzőkönyvbe sem mehettek, minél fogva nem is találhatók az egész perfolyamban. Továbbá Vitnyédinek két, magyar nyelvű levelét latin fordítások is követik, „quarum genuina translatio sic sequitur“, mely fordításokat én rövidség okáért kihagytam

Más tekintetben teljes és hiteles e jegyzőkönyv. Ezen állítás igazolására elégnek tartom hivatkozni Szathmár város néhány év előtt meghalt tudós főjegyzőjére Nagy Mihályra. E tudós férfiú széles körben ismeretes volt, mint szorgalmas régiségbuvár, ki egy sok mindenféléből álló érdekes gyűjteményt szerzett össze, mely jelenleg a debreceni főiskola birtokában van. Ebben van a kérdéses perfolyam is, melyet ő, mint Szathmár városnak az 1832/6 országgyűlésen követő sajátkezüleg másolt le a pozsonyi káptalan levéltárából 1834-ben.

**Causa Fisci Regii Contra V. D. Ministros coram Delegato posoniensi
Judicio anno 1673 mota, et anno 1673 terminata.**

Nos Georgius Szelepcsényi miseratione divina Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis Archiepiscopus locique et Cottus ejusdem Supremus ac perpetuus Comes, Primas Regni Hungariae, Legatus natus, summus et secretarius cancellarius nec nuo sacratissimi Principis ac D. Domini Leopoldi, Dei gratia Romanorum Imperatoris semper Augustissimi, Germaniae, Bohemiae, Hungariae etc. Regis etc. intimus Consiliarius, et per dictum Regnum Hungariae in judiciis Locumtenens.

Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod cum nos Feria secunda proxima post Dominicam Laetare, id est 5-a martii, anni nunc currentis, termino videlicet pro continuatione Judiciorum, anno 1673 proxime praeterito die 25. mensis sept. contra nonnullos rebellionis in quibusdam locis Regni hujus Hung. exortae complices inchoatorum ulteriusque per alte nominatam suam Mtatem S. S. continuari jussorum, et nobis pro judiciaria revisione et discussione jure extraordinario fienda clementer delegatorum, per nos hue in L. ac R. civitatem Posoniensem praefixo, una cum Illust. ac Rev. Dominis Georgio Szécseny ecclesiarum Bacsensis et Colocensis canonice unitarum Archiepiscopo, et episcopatus Jauriensis administratore; Thoma Pállfy ad Erdőd, episcopo Nitrensi, et per Hungariam Aulae suae Mattis Cancellario; Leopoldo comite a Kolonics, episcopo neostadiensis, ordinis S. Ioannis Hyerosolimitani equite et camerae Hungariae Praeside; Stephano Sennyei episcopo Vespremiensi; Ioanne Gubasóczi ep. Qu. Ecclesiensi; item Exc. Comite Adamo Forgách perpetuo de Gyemes, Judicatus Curiae Regiae Administratore, et per Hungariam Tavernicorum Reg. Magistro; Comite Paulo Eszterházy, perpetuo a Fraknó, Curiae Reg. per Hung. Magistro, et praesidiorum antemontanarum Supremo et generali Capitano; Comite Nicolao Pállfy ab Erdőd, Cottus Posoniensis supr. ac per-

petuo Comite et Cubiculariorum Reg. per Hung. Magistro; Magnifico item Ladislao Károlyi de Nagy Károly, Cottus Szathmáriensis Supr. Comite, et Ioanne Majthényi, Person. praes. Reg. in judiciis Locumtenente, ac praefatae S. Mattis Consiliario; item reliquis Regni hujus Hungariae ordinariis iudicibus, et eorum vices gerentibus; nec non Magistris Protonotariis caeterisque Tabulae Reg. Judiciariae Assessoribus, quos ad latus nostrum sat frequenti numero habuimus, pro faciendo causantibus iudicio simul consedissemus, ac fuisset pro Tribunali constituti.

Extunc nomine in persona Egregii Magistri Nicolai Majláth, veluti Causarum Regalium per Hungariam Directoris, et Sacrae Regni Hung. Coronae Fiscalis, velut Actoris, Egregius Georg Horvath, referendo se ad continentias praeinsinuat Benigni S. Mtis Mandati, nobis, uti praemisum est, pro continuatione et reasumptione memoratorum Iudiciorum praeceptorie sonantis, et directi, praemissaque solemniter et generali protestatione cautelaque juris de non consentiendo in longum aliquem processum litis, vel quaslibet exceptiones ex adverso fors inducendas, verum inhaerendo firmiter iuribus et consuetudinibus Regni in similibus causis jam antea observatis, et observari solitis, aliisque privilegiis et immunitatibus suis Fiscalibus, ne videlicet ab iis, sicut et natura, modoque et processu in similibus causis delegatorio extraordinariis observari solito quovis modo recedere videatur, postulabat Processum, uti praemisum est, contra praedicantes rebellionis complices inchoatum, debitoque fine, et juris ordini respectu nonnullorum eorum in causam attractorum terminatum, nunc juxta continentias Benigni Mandati S. Mtis, respectu reliquorum quoque Reorum Conventorum, pro praesenti termino legitime citatorum reassumi, et continuari, cujus quidem Benigni Mandati Suae Mtis tenor talis est

Reverendissimo in Christo Patri, Domino Georgio Szelepcsényi; Archiep. ecclesiae metropolitanae Strigoniensis, loci et cottus ejusdem supr. et perpetuo comiti, Primati Hungariae, Legato nato, summo et secretario cancellario nostro intimo, nec non per Regnum nostrum Hungariae in judiciis Locumtenenti, etc. fidei nobis sincere dilecto. Leopoldus D. G. Electus Romanorum Imperator semper Augustus, Hung. Boh. Rex. etc.

Reverendissime in Christo Pater... Occasione primitus reasummendorum, prosequendorum, et continuandorum nuperorum extraordinariorum per Mattem quoque Nostram clementer approbatorum iudiciorum, restat, occurritque vobis necessario ac tempestive insinuandum, quod cum videlicet etiam Leuchovienses et Késmár-

kienses predicantes, veluti non postremi fadae illius rebellionis auctores cum complicibus, ac aliis sibi similibus, nec non cives nostri sopronienses, ob tumultuarium rebelliosumque suum, diebus hisce recens evolutis, exercitum actum, praemissa diligenti, ac seria per fiscum Nostum Regium contra eos inquisitione, citandi sint; ideo vobis harum serie benigne committimus, quatenus tam eosdem praedicantes, quam etiam antelatos cives nostros sopronienses ad terminum praenominatorum Judiciorum per Vos, modo praevio, Posonii, propediem reassummendorum et continuandorum, ut nimirum, sese, pro tunc, et illic certo sistere, juriq[ue] stare debeant et teneantur, ad instantiam fisci Nostri Regii citari, iudiciumque et sententiam contra eos, comperta rei veritate, pronunciari facere, ac demum nobis eandem pro ulteriori benigna ratificatione transmittere velitis nec intermittatis. Gratia nostra Caesareo etc. Datum Vienna, die 6. mensis januarii 1674. Leopoldus m. p. (L. S.) Thomas Pálffy, Stephanus Orbán.

Prima proclamatio praedicantium:

Qua perlecta tandem procurator Domini Actoris, priusquam ad ulteriora procederet, postulabat disertos Daniele[m] Farkasdi Szemeriensem, Thomam Minder Tethensem, Matheum Literati Gyarmathiensem, Michaelem Sály Takácsiensem, Stephanum Szélyey Superintendentem Pápensem, Steph. Bátorkeszi Veszpremiensem, Steph. Vörösmarti Szentgaliensem, Johannem Achádi Lodiensem, Steph. Gál, et Petr. Somogyi itidem, Vesprimienses, Petr. Alistály Polgáriensem, Ioannem Szakmári Kovácsiensem, Michaelem Zakmári Teveriensem, Mich. Vörösmarti itidem Pápensem; Andr. Ujj Görzsönensem, Georgium Illés Malomsokiensem, Mich. Ruzaics Egyediensem, Sam. Stephanides Móriczhideensem, item praedicantem Csikvárdensem, et S. Andrásiensem, quorum nomina, et personae per incolas loci occultata sunt, Georg. Pály Badariliensem, Steph. Nagyczenki Mérgesiensem, Mich. Áros Faradiensem, item predicantem de Kéményesalja, cujus nomen per incolas loci occultatum est, helv. videlicet et aug. conf. praedicantes, tamquam rebellionis manifestos complices, ad personaliter, usque ad definitivam sententiam coram iudicio comparendum, juxta vim et tenorem citatoriarum literarum judicialiter proclamari. Quibus modo praevio proclamatis, ac non, nisi Steph. Szélyei superintendente papensi personaliter comparente, protestabatur solemniter idem procurator D. Actoris super notoria absentium Reorum contumacia,

ac nihilominus contra absentes, quam etiam contra praesentem Steph. Szélyei reliquosque complices eorundem ex post proclamandos actionem suam gravi cum querimonia proposuit in hunc modum.

Actio fisci Regii contra praedicantes.

Quod quamvis tam de lege et consuetudine Regni hujus, ju-
reque incolatus, quam etiam ex vi homagii et fidelitatis praefatae
suae Matti SS. velut regi suo legitimo debitaе suprafati Rei con-
venti non minus, quam alii quilibet Inclyti Regni hujus Hungariae
partiumque eidem adn. incolae, ad homagium et fidelitatem reve-
rentiamque et obedientiam eidem suae Matti., et sacro ejusdem Regio
Diademati observandum fuerint et sint obligati: nescitur tamen unde
moti, et qua perfidia et temeritatis audacia inducti, quove maligno spiritu
correpti, et in transversum acti, Dei, et hominum timore postposito,
legumque severitate, et magistratus auctoritate contempta, a tempore
admissionis et receptionis illorum ad officium, et ministerium praedi-
cationis, per nonnullos, Augustanae pariter et Helv. Confessioni ad-
haerentes regnicolas taliter qualiter usurpatae usque ad praesens a
discriminis, munerisque et officii sui linea sponte deviantes, longeque
recedentes, nulla habita ratione Catholicorum Regni Statuum, tot
Regibus, Principibus, Praelatis, Comitibus, Baronibus, Magnatibus,
Nobilibus, aliisque piis tam Religiosis, quam secularibus, digni-
tateque, et Majestate altenominatae suae Mattis illustrorum, contra
eundem Statum, et publicam Regni tranquillitatem, fidemque R. Catho-
licam, tot legibus et constitutionibus Regni approbatam, ore illoto,
et blasphæmo, contumeliose debachari, omnes catholicos, et con-
sequenter ipsam quoque Suam Mattem C. Regiam, Regem Apostolicum, Ecclesiarumque in Hungaria
summum protectorem et patronum fidefragos, impios, idololatrias, turcisque destabiliore, et canes papisticos scelerate ap-
pellare, calumniari, et infamare ac alia quoque dira, et nefanda
scommata, christiano homine indigna, non solum clam, privatim, et
occulte, sed etiam palam, publice et manifeste ex ipsa quoque ca-
thedra in suis concionibus et declamationibus ad plebem et populum
effutire et evomere, libros insuper scommaticos, rebellionem mani-
feste redolentes contra memoratum Statum publicum Catholicum,
Suamque Mattem SS. rabiose componere, typis mandare, et plebi,
Seu auditoribus suis, sub specie precum seu orationum distribuere,
perque tales technas et sceleratas inventiones rudem plebeculam, seu
auditores suos ad animorum exulcerationem, aversionem, odium, ran-

corem, dissensionem, scissionem, tumultum, et tam Christi, quam Suae Mattis fidelium persecutionem, sacerdotum catholicorum trucidationem, templorum profanationem et expilationem, altarium dissectionem et incinerationem, sacrarum Reliquiarum despectuosam contaminationem, et quod vel auditu horrendum est, ipsius etiam Corporis Christi, seu sanctissimi sacramenti ex Tabernaculis et ciboriis ad terram dispersionem, scelestamque, et execrandam conculcationem et conspuitionem, corpusque illud diaboli et non Christi apellationem; praeterea contra Sanctos et Electos Dei, praesertim vero Beatissimam Dei Genitricem Virginem Mariam scabiosa, et plus quam tyranna lingua blasphemationem dispuere nil pensi duxerint.

Quo in passu referebat se idem procurator D. Actoris ad acta, et facta tam memoratorum praedicantium, quam etiam auditorum suorum ad instigationem et dispositionem eorundem in partibus quidem superioribus in civitate Bártfensi, Cibiniensi, et oppido Szöllös, in partibus vero transdanubianis Papae, Szöptae, et Sz. Grott perpetrata; praeterea referebat se ad rebelliosos, et publicos tumultus in Cottu Arvensi, item Szeniczy, Szobotsizty, Turoluka, Pucho, et alibi locorum ex ejusmodi praedicantium impia dispositione, opere, operato, cum intensione publicorum Regni judicum, et aliorum Suae Mattis fidelium Episcoporum et aliorum ecclesiasticorum lethali trucidatione attentatos, totique Regno huic bene notos.

Uterius idem procurator D. Actoris proponebat, quod neque hic memoratorum Reorum conventorum conquievisset malitia, verum malum malo superaddendo, execrandaeque, et in perpetuum damandae intentionis suae effectum sortiri volentes, contra publicum Regni hujus, a tot seculis, totius Christianitatis constantissimi antimuralis, quietem et tranquillitatem, cum tot regnorum et provinciarum pernicie ac interitu, privata conventicula, a lege et rege toties sub nota infidelitatis prohibita ciere et celebrare; nefandam rebellionem, quae superioribus temporibus jam in nonnullis locis exarserat, cum scelerato illo quondam Stephano Wittnyédy et Ambrosio Kettzer, aliisque dictae rebellionis potioribus capitibus eudere, tractare, et fabricare, iisdemque, sicut et modernis rebellibus, sub ductu Sceleratissimi Francisci Ispány, Ioannis Szücs et aliorum complicum hinc inde grassantibus, consilio, favore, svasu, consensu, ope, auxilio, applausu, hospitalitate, subsidioque pecuniario adesse et adhaerere, modalitatem rebellandi cum iis rebellibus tractare et concludere, plebem, ministerio ipsorum subjectam ad rebellandum disponere, sibi que confoederare et adjurare, eandemque plebem adventu ejusmodi rebellium animare, imo publicas preces pro felici

rebellium adventu et successu aliisque Suae Mattis hostibus instituere. —

Turcam praeterea ad subjugandum Regnum hoc Hungariae, tot millionum corporum sanguine haecenus gloriose pro permansione christianitatis effuso impersum, invitare, tributumque turcis ab eodem Regno promittere, legatos e medio sui jam ad Vezirium, Budensem jam ad Bassam Kanizsaensem, Ujváriensem, Váradiensem, et Begum Neogradiensem, aliosque turcarum officiales missitare, opem et auxilium ipsorum implorare, et se se ipsis, ipsorumque Mahometismo adhaesuros offerre. Literas praeterea tam ad rebelles, tam ad alios Suae Mattis hostes missitare, eosdemque ad invadendum Regnum hoc sollicitare, propugnacula praesidiorum finitimorum clandestine perforare, aliaque internae et externae conspirationis molimina, quae ad interitum Regni hujus invenire et excogitare poterant, ea omnia machinari, et attentare; imo quod plus est, decursu modernorum judiciorum ad turcas confugere, ipsorum protectionem, contra praesentem judiciorum processum implorare, judices vero pro peragenda citatione exmissos turcis deferre, per turcasque incaptivari, et ad necem verberari facere praesumserint. Referendo se inter reliqua ad recens exemplum, dum videlicet nuper praedicantes Cottus Honthensis, facto recursum ad Begum Neogradiensem, judicem nobilium, et juratum assessorem, pro peragenda citatione exmissos, Neogradinum ad diros turcarum carceres deduci, ibidemque jam jam palis injiciendos, crudeliter usque ad mortem, 500 plagarum ictibus affici, ac non nisi 20 lytro aureorum ducatorum dimitti fecissent; poenam contra tales in legibus regni sancitam nihil formidantes.

Propter quae nefanda et enormia, execrandaque ipsorum scelera, et perniciosos conatus ac molimina, idem procurator D. actoris postulabat, actuales quidem praemissorum scelerum et criminum patratores, uti Sanctissimi Sacramenti dispersores et conculcatores in amputatione manuum ac pedum, ac una cum fractoribus et combustoribus imaginum (praeter poenam criminis laesae Mattis) in viva combustione ad mentem art. 7. 1553; et Math. Decr. 6. art 61; respectu vero reliquorum criminum, una cum aliis supranominatis, reis conventis in poena criminis laesae Mattis, amissione videlicet capitis et universorum bonorum suorum tam mobilium, quam immobilium, ubicunque intra ambitum Regni hujus partiumque ei subjectarum existentium et reperiendorum, Fiscoque Regis applicandorum, juxta leges Regni, signanter autem S. Steph. R. decr. 2. cap. 51; decr. 1. §. ad frontem, item ejusdem Decr. III. 14, 16, 49; item Partis II. Tit. 12, 51; item 1556. 23; item Pacificationis Viennensis anno

1606 factae circa finem; item 1548. 14. 15; anni 1506. 40. ac aliarum passim legum superinde sancitarum judicialiter convinci, et aggravari. Et

Quoniam nonnulli rei conventi pro praesenti termino et loco legitime citati et certificati, prae foribusque judiciariis ad personaliter comparandum ternis vicibus proclamati, se se a facie juris et justitiae penitus absentassent, in vilipendium, et contemptum auctoritatis judiciariae, culpabilitatisque suae indicium manifestum, contra contumaces autem et absentes omnia jura clamare dicantur, reoque centumaciter absente, actio et adquisitio Actoris simpliciter, et de pleno admitti, et adjudicari soleret. Ideo instabat idem procurator nomine Actoris praeter poenas supradeclassatas, memoratos contumaces in personis quoque eorundem proscribi, literasque proscriptionales sententionales contra eosdem judicialiter decerni, sibi pro jurium suorum fiscalium cautela judicialiter extradari; producendo coram nobis in documentum assertionis suae, quod videlicet memorati rei conventi pro termino praesenti tempestive et legitime fuerint citati, Literas Testimoniales Ven. Capituli Jauriensis super praefata citatione Relatoria sub Nr. 1. quarum continentiae ob polixitatem scripturae hic non videbantur inserendae.

Pro II. Qua quidem querulosa actione D. Actoris proposita, et exaudita, memoratus Steph. Szélyei Superint Pápensis in iudicio coram nobis personaliter comparens, efflagitabat sibi paria dictae Actionis cum termino competenti elargiri. Procuratore vero D. Actoris postulatis suis firmiter inhaerente, instantiamque dicti Steph. Szélyei iudicio nostro submittente, tandem habito inter nos mutuo consilio, unanimi voto et consensu

DELIBERAVIMUS

„Prima proscriptio Praedicantium“

Si quidem ex praee Exhibitis literis Ven. Capituli Jauriensis super peracta citatione Relatoriis constaret manifeste, supranominatos reos conventos pro hoc praesenti iudiciorum termino et loco ad personaliter comparendum legitime citatos esse, eosdem nihilominus, in culpabilitatis suae manifestum indicium, se se a facie juris contumaciter absentasse; de lege autem, et consuetudine Regni hujus, rei seu in causam attracti legitime citati, et se se contumaciter absentantes, in acquisitione actoris convinci et aggravari solerent. Ideo praenominatos reos conventos in totali Actione et acquisitione D. Actoris convincendos et proscribendos, literasque proscriptionales

contra ipsos extradandas. Quantum autem ad instantiam Steph. Szélyei, coram judicio personaliter comparentis factam, eidem concedenda paria praedecaratae Actionis cum termino tertio juris, ut interea temporis de requisitis, sicut et de procuratore sibi providere possit.

pro A. Recurrente postmodum dicti respirii termino, procurator D. Actoris postulabat sufficientem dari ex adverso rationem obtentorum Actionis suae parium, ad eademque meritorie responderi.

pro I. Memoratus Steph. Szélyei excusando se, quod procuratorem invenire non potuerit, et quod neque procurator ille, qui alias, auctoritate sedis hujus judiciariae superinde requisitus fuerat, ob adversam valetudinem partes ejus tueri, et procurare possit, instabat pro ulteriori respiro, quatenus sibi procuratorem conducere valeat.

pro A. E converso procurator D. Actoris: instantiam ex adverso factam stare non posse vel ex eo allegabat, quod plures darentur, praesertim nunc, huc, Posonium congregati procuratores, in quorum opera non fuisset destitutus, si diligentem eatenus adhibuisset curam; per hoc enim, quod unus eorum sit valetudinarius, induci non posse, nullum procuratorem inveniri posse ac potuisse, quum plerique adsint, qui parati essent, pro concedenti mercede ejusmodi causas, praesertim cum indultu Excelsae sedis defendere. Super quod iterum

DELIBERAVIMUS.

Licet juxta rationes ex parte Fisci R. allatas memoratus Steph. Szélyei majorem diligentiam in conducendo sibi procuratore adhibere debuisset, nihilominus ex gratia sedis concedendum eidem respirium in crastinum; at nihilominus, ne ob ejusmodi defectum causa praesens ulterius etiam protrahatur, ex officio judicatus, et auctoritate sedis imposuimus Egregio Georgio Sándor, Francisco Nagy et Georgio Rézler procuratoribus, quatenus, pro munere suo, et procuratoris obligamine causa in praesenti eidem Steph. Szélyei superintendenti assistant.

pro A. Causa itaque memorata usque ad diem 9-m. antellati mensis mart. sub termino prorogationis haerente, eodemque die recurrente, rursus procurator D. Actionis instabat, quatenus memoratus Steph. Szélyei citra ulteriorem dilationem, jurisque subterugium ad actionem contra se se, et reliquos complices propositam

meritorie respondeat, litemque contestetur, alioquin petebat contra eundem iudicium. Quo audito
 pro I. Nomine et in persona memorati Steph. Szélyei Eregius Franc. Nagy, vigore Indulti ab Exc. Sede catenus obtenti legitimus ejusdem procurator, respondebat memoratum principalem suum, veluti humilem ac perpetuum S. Mttis SS. subditum, litem cum praefato Domino et Rege suo Clementissimo ne in minima quidem parte ingredi posse, cum et alias juxta leges patriae, subditi cum nobilibus, tanto magis cum Dominis suis litas ingredi minime possent. Verum, quemadmodum ad hucusque tempus se fidelem semper Suae Mttis subditum exhibuit, ita in posterum quoque futuris semper temporibus eandem fidelitatem se exhibiturum pollicetur, submittendo se in reliquo paternae Gratiae, et innatae clementiae altenominatae Suae Mattis.

pro A. Procurator D. Actoris protestando super implicita contestatione litis, reponebat, non sufficere se nudis verbis asserere fidelem, verum ejusmodi fidelitatem etiam comprobare, quod autem non fidelis, sed infidelis fuerit, id ex actis et factis jam recensitis, et in futurum recensendis patebit manifeste. Neque submittio, gratiaeque Regiae imploratio eundem salvare posset, cum ejusmodi submittio demerita potius, quam fidelia merita prae se ferre videatur. Adnectendo ulterius, quod etiamsi Rusticus vel subditus cum Domino suo litigare non posset, cum tamen hic reo convento ultro concedatur, ut judicialiter se defendere ab objectisque contra se criminibus enodare, et ea, quae juris, et consuetudinarii processus essent, facere possit, ideo non stare ipsius exceptionem, ac proinde cupiebat directius per eundem litem contestari, alioquin finale iudicium. — Ad quas memoratarum partium allegationes

DELIBERAVIMUS

Ex quo paria Actionis cum termino competenti essent reo Convento communicata, ideo eundem directius debere respondere ad Actionem D. Actoris.

pro I. Qua deliberatione nostra intellecta procurator dicti rei conventi instabat revisionem causae hujus in alium subsequentem terminum deferri ex eo, quod videlicet modernus terminus esset praefixus pro continuatione iudiciorum anno praeterito inchoatorum, cum autem causa haecenus non fuerit in processum deducta, ideo pro praesenti termino minime possit continuari.

pro A. Super qua, frivola et impertinenti exceptione procura-

tor D. Actoris protestando, postulabat procuratorem partis adversae judicialiter admoneri, ne ejusmodi subterfugiis tempus protrahat, sed ad meritum causae respondeat, si quidem palam esset tam ex literis citatoriis, quam ex ingressu causae praesentis, ac etiam continentiis Benigni Suae Mattis Mandati, terminum praesentem non pro continuatione tantum causarum in prioribus judiciis discussarum, sed etiam pro revisione causarum contra reliquos rebellionis complices pari passu movendarum et suscitandarum esse praefixum.

Quibus uti aliis exceptionibus veluti frivolis et inanibus, tempusque frustranee terentibus rejectis, et amputatis, rursus partes memoratas judicialiter et ex superabundanti admonuimus, quatenus respondeant directius.

„Altera proclamatio praedicantium.“

Postquam admonitionem nostram procurator memorati D. Actoris, ut eo compendiosius causa haec etiam contra reliquos omnes et universos regni hujus praedicantes extensa, nuo contextu revideri, et dijudicari possit, postulabat reliquos etiam praedicantes, quorum videlicet legitimae citationis terminus jam longe effluxisset, ad personaliter comparendum prae foribus judiciariis proclamari, signanter vero.

Ioannem Regium.

Paulum Regium

Andream Gáll Regiae civitatis Cibiniensis praedicantes, item Georgium Thomae, Mich. Bajza; Mart. Nicolaides, Georg. Sziderinum; Nicolaum Lazány; Petr. Damiany; Ioan Rotarides, Ioan. Kaziczium; Mart. Pfeffer, et Jacob Czubler, Paulum Kray, Bártfenses praedicantes; demum Math. Famelici, Ioan. Elexény, Mich. Czapko Richvaldienses; Sam. Stephanovich Raczeviczensem, Ioan. Kemel Schmolnitzensem, Ioan. Rotarides Eperjesiensem; Georg. Badeumin Vörös-almaiensem, Mart. Novák, Meczensäfiensem; Ioan Badovinum Zavodensem, Ioan. Rab Harikoviensem, Math. Platini Dreveczensem, Andr. Kazai Lapidensem; Izr. Odicium Viderintzensem, Steph. Francisci Görgiensem, Andr. Ginterum Káposztafalvenssem, Ioan. Amenium Jamnicensem, Melch. Gajtnerum Tvarosnemsem, Ábr. Eccardum Libiciensem, Ioan. Groszi Kés-márkiensem; Valerianum Belinium Keresztfalviensem, Paulum Vitalis Busirrensem, Mich. Klein Kakas-Lomniczensem, Ioan. Fontanum, et Adam. Podradinum Belensem, Ioan. Melekrium Quintoforensem, Mich. Fischer Toporcensem, Georg. Duloviczenum

Tóthfalvensenſem, Paul. Almási Ruſkinoviſenſem, Philip. Haycium Vierbaviſenſem et Capellanum ejus Godofi. Udsindi, Andr. Schwarz Straſenſem, Chriſtianum Langfeldi Maceioviſenſem, Mich. Neſcorium ex Velka Capellanumque ejus Jos. Zelscurajeh, Tob. Weiſs Popradenſem, Chriſtoph. Kleſz Szombatheliſenſem, Andr. Nalecium Farkasfalvensenſem, Jerem. Szoklich Betlenfalvensenſem, Mart. Mahner Szent-Andráſienſem, Mich. Gnedelium Igloviſenſem Mich. Gleſz Olaszienſem, et capellanum ejus Ioan. Snatinger, Ioan. Bajer Varalyenſem, Dan. Sculteti Répáſenſem Praedicantes in Scepuſienſi et Sároſienſi cottibus degentes. Item

Jacobum Simonides Keſztheliſenſem, Steph. Balog Kereſztuariſenſem, et praedicantem Sebeſháziſenſem, cujus nomen et cognomen coram citante occultatum, Sam. Svonovich Michaliſenſem, And. Nagy-Széltárkániſenſem, Dán. Horváth Rethienſem, et praedicantem Váſároſfalvensenſem, cujus nomen occultatum, Ioan. Ragyel Gonienſem, ex comitatu Jaurienſi et Sopronienſi. Item Steph. Szcenſi Kéttornyulakenſem, Steph. Némethi Nyárádénſem, Andr. Reyſzi Dobroviſenſem, Ioan. Ujlaki Alasonienſem, Ioan. Kóródi Czeglenſem, Ioan. Fövényeſi Kerthenſem, Ioan. Vigil Nagy-Szóllóſenſem, Nic. Dán. Devecſerenſem, Ioan. Chajtai Ajkaiſenſem, Steph. Tolnai Váſonkőiſenſem, Ioan. Komáromi Barnagiſenſem, Steph. Aliſtaly Vámoſienſem, Ioan. Ujvári Torváſonienſem in Veſprémiſi cottu Commorantes.

Item Math. Szákonyi in Nagy Szitke, Petr. Damiakovics Symonienſem, Franc. Vince Mihályfalvensenſem, Ioan. Kovács Oſſzfi-Aſſzonyfalvensenſem, Paul. Deák Csörgeienſem, Steph. Fördős Kenyériſenſem, Georg. Fekete Magyar-Gencſenſem, Mart. Egri Hegyeſienſem, praedicantem item Szögyiniſenſem, Magyaſienſem, et Szent-Mártonienſem, quorum nomina et perſonae coram capitulari homine occultata; Jan. Laky Nemes Dömölkénſem, Ioan. Zabrági Ságghiſenſem, Georg. Ivanciſi Isákfalvensenſem, Georg. Kereſztéſz Nemes Bábenſem, Mich. Miſkócei Jánosházajenſem, Mich. Magyarai Kiſ-Somlóienſem, Mich. Kovács Kádénſem, Ioan. Paulini Pereszteſienſem, Steph. Légrádi Szarvas-Kendénſem, Ioan. Rakicsányi Körmöndienſem, Bened. Cſapó, Blaſ. Mikulics, Ioan. Heverkoviſcs, Dav. Borbély, Sam. Korradó, Math. Óny Németh-Szechődienſem, Adam. Hodoli praedicantes cottus Caſtriferrei. Item Georg. Ioannides Levardienſem, Georg. Blanár Roventſkenſem, Ioan. Svetz in cottu Nitrenſi commorantes.

pro A. Quibus more ſolito prae foribus judiciariis, idque diverſis vicibus proclamatis, ac nihilominus non niſi Georgio Ioani-

des, Georgio Némethi, et Ioanne Szeneci eorum iudicio personaliter comparentibus, idem procurator D. Actoris protestando solemniter tam super contumacia absentium, quam praesentia comparentium inhaerendoque firmiter prioribus suis allegationibus, rationibus, et protestationibus, Actionem suam in primordio causae hujus contra praedicantes Regni hujus propositam ejusdemque universa accessoria ad modernos quoque reos conventos extendendam declarabat, cupiebatque, quatenus tam moderni rei conventi comparentes, quam et suprafatus Steph. Szélyei meritorie ad actionem suam respondeant alioquin contra eosdem finale exposcebat iudicium.

Quantum autem ad contumaces se seque a facie juris et justitiae absentantes, produxerat idem procurator D. Actoris authenticas literas Ven. Capitulum Strigoniensis, Scepusiensis, Vespriemensis, et Castriferrei, ex quibus demonstrabat manifeste, memoratos reos conventos pro praesenti termino legitime fuisse citatos. Cum autem non curata ejusmodi legitima citatione, se a figura Exc. Hujus Sedis absentare non formidassent, cupiebat contra eosdem, velut notorios contumaces, iudicium cum solita proscriptione, literasque superinde sententiales et proscriptionales sibi extradari.

pro II. Nominibus autem et in personis praefatorum Georgii Ioannides, alterius Georgii Némethi et Ioan. Széchei personaliter comparentium Egregius Franc. Nagy et Melch. Ferd. Haizler legitimi procuratores eorundem, antequam ad ulteriora processissent, instabat sibi paria Actionis cum competenti termino elargiri, quatenus interea temporis negotium hoc cum memoratis principalibus suis conferre, ab iisdemque informationem accipere possint.

pro A. Contra quam instantiam procurator D. Actoris reponeo, ne respirium ultra primam juris memoratis reis conventis concedatur, rursus

DELIBERAVIMUS

Concedi Paria Actionis cum respiro 1-ae J.

„Proscriptio contumacium Praedicantium.“

Quantum vero ad reliquos proclamatos ac contumaciter se se absentantes, si quidem apparebat manifeste ex antelatis literis testimonialibus Ven. Capitulum, eosdem legitime pro praesenti termino citatos esse, nihilominus se se a facie juris et justitiae absentasse: idcirco eosdem juxta leges et consuetudines regni hujus in totali actione convincendos, aggravandos, et proscribendos.

pro II. Qua deliberatione nostra lata et pronunciata ex tunc comparuerunt coram nobis Steph. Bátorkeszi praed. Veszprémiensis, item Ioan. Ujvári, Sam. Stephanides, Steph. Nagy Csenki, Jacob. Simonides, et Dan. Farkasdi jam antea ob contumaciam et non comparitionem judicialiter proscripti, supplicantes coram nobis, quod si quidem ob exundationem aquarum pro termino praefixo comparere non potuissent, quatenus sententia contra illos lata juxta consuetudinem hactenus observatam refringatur iidemque pro comparentibus habeantur.

pro A. Procurator autem D. Actoris ejusmodi instantiam ne utiquam stare posse replicabat, tum ex eo, quod praetensam exundationem aquarum nullo probabili documento evincerent, tum vero quod sententiae judicialiter latae non simpliciter, sed cum solito onere, seu Birságio infringi solerent.

Super quibus Partium disceptationibus

DELIBERAVIMUS

Admitti latae sententiae infriktionem, onusque, seu Birsagium memoratis Reis conventis ex singulari gratia sedis relaxandum, ita ut iisdem cum reliquis comparentibus, juribus invigilent, ad Actionemque Actoris respondeant.

pro A. Recurrente antelati respirii termino, alias, ob intervenientes reliquas causas fiscales usque ad diem 15-m mensis mart. prorogato, procurator toties fati D. Actoris, inhaerendo universis suis allegationibus, protestationibus, immunitatibus et privilegiis fiscalibus, postulabat ex parte comparentium r: conventorum directe litem contestari, meritorieque ad actionem contra ipsos praepositam responderi, alioquin finale iudicium cum reservata ulteriori facultate.

pro II. Quo audito, Egregius Franc. Nagy legitimus procurator comparentium, praemissa protestatione de non consentiendo in allegata et Actionem per procuratorem D. Actoris propositam, inhaerendoque legibus Regni, et constitutionibus, antelatis principalibus suis deservientibus sicut et procuratoriae suae facultati, priusquam ad ulteriora procederetur, dicebat procuratorem D. Actoris generaliter erexisse actionem suam, et primo quidem praetendendo antelatos r: conventos contra statum catholicum, et publicam tranquillitatem, fidemque catholicam contumeliose blasphemasse, et debachatos fuisse, item catholicos, concomitanterque Suam Mittem fidefragos, impios, idololatrias, et canes papisticos appelasse, quod

tamen procurator D. Actoris minime probare posset consequenterque praetensionem hanc ipsius ruere debere. — Replica praedicantium ad actionem Fisci negative facta, — subnectendo, „Quod memorati rei conventi in publicis, iisque quotidianis precibus suis non ut aliud simile attentassent, quin potius pro sua Matte SSa, et concordia principium fidelissime et Zelose, una cum auditoribus suis orassent; nulla praeterea illicita et nefaria scommata in concionibus suis eosdem protulisse, neque plebem ad exulcerationem animorum scissionem et rebellionem disposuisse; sanctos pariter velut Electos Dei, et Ipsam Genitricem Dei Virginem in condecenti honore habuisse; praetensam invasionem templorum non attentasse, neque corpus Christi, uti praetenderetur, contaminasse. De inmultibus pariter Arvensi, Turalukensi Schemnicziensi et aliis passim illos, velut in remotiori loco distantes, nihil scivisse. Conventicula in perniciem Regni nunquam habuisse, neque cum Vitynyédio, aut Ketzerio aliisque rebellibus consultasse imo neque ipsos novisse. Infidelibus Suae Mttis ipsos neque consilio aut applausu adfuisse, tantominus cum iisdem per literas vel alio quovis modo correspondisse, Turcam ad subjugandum Regnum hoc nunquam invitasse, quin potius pro confusione, et refrenatione ejusdem sedulo orasse. Cum externis nationibus pariter nullam correspondentiam habuisse, neque auxilium eorum implorasse. Quantum autem ad recursum nonnullorum ad Turcam factum, incaptivationisque judicis nobilium in citatione praedicantium procedentis attinet, dicebat esse causam specialem, et consequenter non praefatos r. conventos, sed illos tantum, per quos factum illud attentatum est, concernere. Quibus modo praevis praemissis, idem procurator. r. conventorum negavit absolute actionem domini actoris, postulabatque, quatenus procurator D. Actoris eandem actionem suam, in omnibus suis punctis et clausulis, respectu antelatorum r. conventorum comparentium luce meridiana clarius comprobet, et edoceat, alioquin instabat pro absolutione eorundem, reservando ulteriorem suam facultatem.

pro A. Replica Fisci Regii ad responsionem
praedicantium.

E converso procurator D. Actoris protestando super ejusmodi contestatione litis, partim negative, partim vero qualificative ex adverso facta, dicebat nullam penitus sufficientem excusationem suique enodationem partem adversam allegasse, verum solummodo

actionem contra se propositam recapitulasse. Ubi autem partim negative partim vero allegaret procurator Conventorum ipsos semper fideles Suae Mattis exstitisse, pro Sua Matte fideliter orasse, cum infidelibus rebellibus et Turcis non correspondisse; et his similia, eatenus reponebat procurator D. Actoris: non sufficere id nudis, et simplicibus verbis asserere, verum sufficientibus probis et documentis comprobari debere, quod ipsum nisi procurator in causam attractorum statim in instanti faciat, eo ipso se, praefatosque principales suos obnoxios actionis et gravaminum contra se propositorum efficiet, si quidem juxta leges Regni qualificanti et affirmanti incumberet proba. Caeterum, ubi idem procurator r. Conventorum, seu in causam attractorum probam actionis procuratori D. Actoris deferret et submitteret, licet ex vi privilegiorum fiscalium eandem in partem adversam rejicere posset: nihilominus tamen non de necesse, sed tantum de meliori esse, ut videlicet vel exinde atrocitas tantorum criminum, reique evidentissima certitudo appareat, cum interposita nihilominus protestatione, ne videlicet per hoc juribus et privilegiis suis fiscalibus derogare videatur, retulit se primo tam ad binas illas literas scelerati quondam Steph. Vitnyédi in negotio rebellionis, praedicantumque seu Ecclesiarum Lutheranarum et Calviniarum in unum conspiracy ad Nicolaum Bethlen, et Ambrosium Ketzer scriptas, quam etiam ad attentationes, ac alia producta, in judiciis anno praeterito celebratis adhibita, et judicialiter authenticata, processuique, inserta. Quarum quidem literarum Vitnedianarum, et primarum quidem, notis seu clavibus scriptarum genuinus character talis erat:

Prod. part. Act. Literae rebellis Vitnedii, ex quibus demonstratur praedicantium rebelliosa complicitas:

Generoso Domino-Domino Nicolao Bethlen, Domino et Fratri mihi confidentissimo:

M a májusnak 10 Kelmed levelét Eperjest v e t e m
 27 12 258 99 68 70 148 45 16 38 16 27
 E l v a g y o n s z e n t ő l v é g e s z v e h o g y
 < 96 36 44 16 28 38 31 28 45 16 17 16 37 45 16 58
 s z a b a d s á g u n k o t v é r ő n k e l
 37 12 15 12 14 36 12 17 39 28 25 32 38 45 16 34 31 28 25 16 26
 o l t a l m a z u k Török császárnak a d ó-
 32 26 38 12 26 27 12 44 39 25 323 12 14 32
 z u n k. Erdély Országgal e g y s z i v ő k
 44 39 28 25 158 16 17 43 37 22 45 31 25

leszünk. Francia király meg a d g y a az a d ó t.
 69 176 71 12 14 17 22 12 10 12 14 32 38
 Francia követ által o f e r á l t a Hogy ha nem
 178 46 32 18 16 34 12 26 38 12 58 59 80
 a d n á, m a g u n k i s megh a d g y u k,
 12 14 28 12 27 12 17 39 28 25 22 36 71 12 14 19 39 25
 tsak k é s z e n l e g y e n minden Lobkovich
 51 25 16 37 16 28 26 16 19 16 28 73 211
 b o l o n d sz a v a i t u l nem k e l
 15 32 26 32 28 14 37 12 45 12 22 38 39 26 80 25 16 26
 t a r t a n y s e h a m i s Montekukullitul
 38 12 34 38 12 28 23 36 16 21 12 27 22 36 252
 h a n e m i g e n jó volna, hogy ha
 21 12 28 16 27 22 17 16 28 m 99 58 59
 Erdély Országi sz e n t C o r o n a titkos levelet
 158 37 16 28 38 13 32 34 32 28 12 95 70
 i r n a P r e d i k á t o r o k n a k
 22 34 28 12 33 34 16 14 22 25 12 38 32 34 32 25 28 12 25
 minden f e l é. Jól d i s p o n á l n á k
 73 18 16 26 16 m 14 22 36 33 32 28 12 26 28 12 25
 az k ö s s é g e t (sz) az a d ó r a (s sz)
 10 25 31 36 16 17 16 38 (37) 10 12 14 32 34 12 (36 37)
 hogy f e g i v e r t f o g j a n mikor j e l
 58 18 16 17 22 45 16 34 38 18 32 17 22 12 28 77 22 16 26
 a d a t i k Evangelicus Status Jól el r e n
 12 14 12 38 22 25 145 m 34 16 28
 d e l t e Dunántul való földet Sopron és K ő
 14 16 26 38 16 154 283 0 25 31
 sz e g i F ő P r e d i k á t o r o k
 37 16 17 22 18 31 33 34 16 14 22 13 12 38 32 34 32 25
 r a b i sz t u k Bánya Városokat, Pozsonyt Kassát,
 34 12 15 22 37 38 39 25 112 266 131
 Eperjest, Lőcsét Trencsint. Á r v á t L y p t ó t
 148 215 330 12 34 45 12 38 24 — 33 38 32 38
 T u r ó c z t és az t ö b b i t oda v a l ó
 38 39 34 32 13 44 38 0 10 38 41 15 22 38 84 45 12 26 32
 P ü s p e k e k és az S e n i o r o k
 33 31 36 33 16 25 16 25 0 10 33 16 28 22 32 34 32 25
 k é s z e n t a r t y á k. Mi mindnyájan p r o
 25 16 37 16 28 38 12 34 38 23 12 25 74 75 33 34 32

D e o E c c l e s i a e t L i b e r t a -
 14 16 32 16 33 26 16 36 22 12 16 38 22 22 15 16 34 38 12
 t e p u g n a t u r i e t m o r i t u -
 38 16 33 39 27 28 12 38 39 34 22 16 38 27 32 34 22 38 39
 r i és az P á p i s t a e b e k e t megh-
 34 22 0 10 33 12 33 22 36 38 12 16 15 16 25 16 38 71
 t a n i t y u k csak Kegyelmetek n e m u l a -
 38 12 28 22 38 23 39 25 51 58 28 16 27 39 26 12
 s a n Hajdu Városokkal és Hódulással Rákóczi Ferenczet
 36 12 28 28 0 184 273
 megh k e l i e s z t e n i , d e b i s z t a t -
 71 25 16 26 22 16 37 38 16 28 22 14 16 15 22 37 38 12 38
 n y i s k e l . I s t e n v e l ü n k
 28 29 22 36 25 16 26 22 36 38 16 28 45 16 26 39 12 25
 k i e l e n ü n k .
 25 22 16 26 16 28 39 82 25.

Stephanus Vitnyedi de Musaly m. p. r.

Aliarum autem ad Ambrosium Ketzer datarum continentia
 sic sonabat:

Prod. part. Act. Generoso Domino D. Ambrosio Ketzer
 D. ac fratri mihi semper coledissimo. Cito, Cito, Cito, Citissime.
 Generose Domine, et frater mihi semper collendissime! Vala-
 mennyre rosszul érzem magamat, de még hív embereim írásá-
 val tudtára adom kegyelmednek, hogy én vissza jövet X.†
 (3 szemben voltam Zólnay, Raytzy, Liptay, Turóczy Fő Pásztorok-
 kal magánosan mindenütt conferáltuk a dolgot. Superintendens urai-
 mék is mindenütt igen nagy titokban az egész Ecclesiákat volta-
 képen disponálták. Bánya Városokban böles és tudós Seniorokat
 F. Z. megh intettük, hogy mihelyt Kegyelmed embere avagy 'S
 eljönnének, készen legyen az egész Népség. Sleziai, Morvai,
 Csehországi igaz Atyafiak Zólnai predikátor Uramhoz az oda való
 határokkal; Ausztriai penég. és Morvai Fejérhegytő Szeniceihez, és
 Szobotisnyaihoz tartanak. Az Felső Ausztria is mindenképpen vi-
 gyázásban vagyon. Thuróczy tartományt, a hol igen jó gyalogság
 léssen, ugyanoda való Predikátor uram a több Correspondensivel,
 és egybenesküdt népséggel megindítja. Az Pozsoniak ide való Sza-
 bad Városokkal immár is el vagynak rendelve. Trencsinre vigyáz-
 zon Kegyelmed Arva tartományaival egyetembe, és a mint coram
 conferaltuk, úgy kívántatik, hogy praedikatiókban, de igen okosan,
 insinuáltassék a dologh, ugyan csak publicumra, és szabadságra nézve
 legyen a beszéd. Soproniak és Keőszegiek igen tartnak lelki Di-

rectoroktól, oda fordítják, a hová akarják, azok immár megh vannak csinálva. Dunán túl való tartomány az én gondom. Pápán, Győrött, Komáromban, Vesprimben oda való Superintendens uram eljár a maga Tisztiiben a mint M. N. bőviben írja, vettek is levelet a felföldi helvetica Ecclesiától mindenfelé. Mivel pedig a (köleség?) ¹⁾ lelki tanítóitól dependeal, és Arca Domini praecedebat, azok legyenek mindenütt optimis modis et formis indítók. Illi verbo, nos opere et gladio. Isten megh segít bennünket. Hogy az Cambium Boroszlóra, és Danczkára nagy summába küldetett, minden felé megh irhatja kegyelmed. A kakas későn indul, bár csak tollait küldözze. Azonba mi ne mulassuk, Kassát, Eperjest, Lőcsét Lublóí tartománnyal indécsa Kegyelmed. Itten én nem aluszom. Isten Kegyelmeddel. Pozsonba Die 30 dec. ao. 1669. Kegyelmednek igaz Attyafia szolgája Steph. Vitnyédi de Musaly.

Reliqua autem testimonia si quidem in priori processu jam essent inserta, non videbantur praesenti processui ob prolixitatem scripturae inserendae.

Prod. part. A. Secundo. Produxit idem procurator. D. Actoris literas tam Helv. quam Aug. Conf. Ecclesiarum sub nomine Superintendentis Claudiopolitani ad exterarum nationes, Regem Galliae, aliosque principes, et ipsorum consiliarios, sicut ad praedicantes exterarum provinciarum divulgatas. Ex quibus manifeste constabit, quo modo memorati rei conventi, nomine Ecclesiarum suarum tam Lutheranarum, quam Calvinianarum, ad praefatos principales, cum dolosa et sinistra informatione, et iniqua Suae Mattis SS. delatione, recurrerint, opemque, et auxilium illorum imploraverint. Quarum quidem literarum, et cumprimis ad Regem Galliae datarum tenor sic sequitur:

Sacratissime, Potentissime, et Excellentissime Princeps Galliarum et Navarrae, Christianissime Rex, Domine Domine mihi aeternum demerende! Grata mihi et aeterna est Christianissime Rex! Mattis Vestrae singularis illius gratiae memoria, quod Vestra Majestas me, ante aliquot annos Benignis suis litteris honorare voluit, in ejus quidem favoris redhostimentum, utinam mihi utilem aliquam Christianissimae Vestrae Matti, cum Ejus Ministris correspondentiam erigere, et omnia obsequiorum et servitiorum genera Sacro Vestr. Mattis Diademati offerre, ac sacrificare licuisset; sed malignae fortunae invidia, loci distantia, et suspicax imprimis Aulae Viennensis curiositas, hactenus, magno cum meo moerore me impedit, quin vel per litteras,

¹⁾ A latin fordítás szerint község plebs.

multo minus per legatos Christianissimae V. Matti meam ad Ejus devotionem, promittitudinem testatam reddere possem. Nunc vero ingentia, quae has provincias mala, partim obruunt, partim obsident, per praefatas difficultates quoquo modo perrumpere, et per me Hungaricorum motuum exactam Matti Vestrae relationem offerre cogunt; crediderim enim SS. Caes. Mattis Ministros, totam, quae in Hungaria agitur, tragoediam, uti coram aliis principibus christianis, ita imprimis apud Christianissimam Mattem Vestram Hungarorum ad Turcam defectionis, Publici Reipublicae, christianae Boni, et Hungarorum ad fidem R. Catholicam reductionis obtextu palliare: sed bona S. Caes. Mattis pace dicere liceat, certe ex Catholicis aequae ac Evangelicis; ex noxiis pariter ac innoxiiis punitis, ex tota denique luctuosae hujus tragoediae Historia — si modo omnia ad amussim pensitentur — videre licet, alia majoris, et altioris consilii Arcana ac causas subesse, de quibus quidem integrum Matti V. Christianissimae iudicium relinquo; illam interim, in qua christianos principes, bona fide, de rebus Hungaricis informavi, relationem Vestrae Matti imprimis transmittendam duxi, ut cui ipsum christianissimum nomen singularem christianae reip. et laborantium membrorum ejus curam imponit. Nec dubito Mattem Vestram pro subtili sui Status consilio facile ad multas hujus Hungariae oppressionis consequentias penetraturam, et quod e re christiana sit, maturis consiliis procuraturam; et quamvis plausibilis sit Hungariae cepta per Suam Mattem Caes. reformatio: non spero tamen hanc reformandae religionis larvam adeo crassum V. Mattis oculis glaucoma obducere posse, quin aeternae gloriae majorum suorum exemplo, uti illi in similibus casibus, in multorum oppressorum principum auxilium exsurgere parati fuerint; ita V. etiam Majestas. detecto hoc ficto reformationis pallio, eo sua consilia dirigat, quo et Germaniam magna multorum malorum sollicitudine liberent, et nimiam aemuli Christ. V. Mattis consilii potentiam intra debitos limites contineant. Ego vero ad Mandata Christ. V. Mattis paratus, debita cum submissione V. Mattem oro, ne mihi hoc vitio vertat, quod legatione instituta, V. Mattem venerari non potui. Cavendum enim mihi summopere est, ne vel innoxiae christianorum principum visitationis fama, secundo Danubio, Vienna in Turcam delata, et criminationibus aucta, mihi fraudi sit, quo non raro mei, praedecessores experti sunt. In omnibus his praecipitiis, Deo et christianitati fido pectore, ac animo ad V. Mattis servitia devotissimo, felix et augustum Christ. V. Matti regnum precor, et benignam pro sua magnitudine resolutionem postulo. Datum xc. Christ. V. Mattis servus submisso devotissimus N. N.

Aliarum autem ad Electores et Reges Evangelicos scriptarum continentia talis erat:

Sacratissime ac Potentissime Princeps D. D. mihi singulariter colendissime! Quamvis, Serenissime Princeps! multis nominibus expetendam, et jure, meritoque inter fortunae favores numerandam V. Serenitatis notitiam et amicitiam mihi nec demereri, nec legatione, aut epistolarum commercio frequentare ac recolere hactenus licuit: nihilominus mei officii duxi, V. Serenitatem praesentibus litteris requirendam, non in eum tantum finem, ut me, privatasque meas res commendando Serenitati V. importunus sim; (quamvis etsi nihil praeter hoc unicum obtinerem: esset tamen de quo summopere gratularer:) sed potius ut miserrimum Hungarorum, et provinciarum, ac Ecclesiarum statum describendo, simul falsos, quos percrebuisse scio rumores confutem, et exonerata propria scientia, amplam V. Serenitati occasionem porrigam, qua V. Ser: possit et Zelum Deo ac Ecclesiis debitum exercere, et oppressas in Hungaria tam divinas, quam humanas leges consolari, simul etiam ex his turbis imminentem Germaniae tempestatem eminus praevidere, et prudenti gubernio evitare. Quod dum ex debito erga christianam remp. et evang. religionem affectu facere intendo, in ipso quasi epistolae limite duo imprimis a V. Serenitate peto:

Primo quidem ut V. Ser. praejudicium, si quid per sparsos ab Hungariae persecutoribus rumores concepit, excutere, et exuere, ac inclusam relationem accurate pensitando, eidem fidem adhibere velit;

Secundo dignetur in meliorem partem interpretari, quod non solemni alicui legationi, sed mutae tantum epistolae rem tanti momenti commiserim; credat enim V. Ser. nihil magis me ab initio mei regiminis usque ad hodiernam diem expetitur, imposterum etiam semper desiderari, quam ut V. Serenitatis et aliorum principum christianorum favorem et notitiam demereri, colereque possem, sed sagax duarum, inter quas Transylvania degit, praeponentium Aularum Politia id semper hactenus inpedivit, et nunc etiam impedit; perniciēs tamen praesens, periculo ex illa suspicione oriundo major, ita harum provinciarum miseriam, hisce litteris inclusa relatio per me V. Serenitati repraesentat: et una mecum orat, et adjuvat V. Serenitatem universa per Hungariam Evangelicorum Ecclesia, per amorem et misericordiam Dei, per arctam in Christo omnium cujuscunque gentis Ecclesiarum communionem, denique per memoriam magni, tremendique illius diei, faciat V. Ser. id quo magna ex hac confusionum, persecutionum copia, ac desperationum Pelago, ipsam etiam Germaniam aliquando turbatura tempestas evitari, et afflictissima Hungaricarum Ecclesiarum res, efficaci coram Caes. Sua Matthe intercessionem sublevari possit, et de quo Vestra

Serenitas coram Deo, Angelis et omnibus bonis gloriari possit. Datum xc.

Item litterae ad Harsánium penes Electorem Brandenburgicum existentem sonabant!

prod. part. A. Generose nobis singulariter dilecte! salutem et favorem nostrum. Cum nos vestram apud Serenissimum Principem, eundemque Excellentissimum Dominum Electorem Brandenburgicum moram, non lubrico fortunae cursui, sed arcanæ, et ni spes fallit, propitiæ erga nos Divini numinis providentiæ tribuamus, gratulamur in tantis etiam malis, quibus undique septi sumus, quod negotia (quæ omnium, si qui penitus nossent evangelicorum iudicio, magni momenti sunt) adeo dextrum, bona conscientia, Reformata Religione omnium in his, et in ipso Oriente, negotiorum notitia feliciter prædictum, in Eminentissima, et Reformatae Religionis Zelo laudatissima Aula procuratorem naeta sint, speramus enim divinitus hoc tibi exilium contigisse, ut Hungaricarum Ecclesiarum, et Patriæ tuæ bono solum verteres, quo scilicet Te, erga tutum, quamvis Barbarum Herum fidelitas traxit, alias et in Transylvania nec inutilem nec contemptum. Tuo ergo Generose noster in tenerioribus annis Praeceptor! Sincere dilecte! Zelo et erga nos candori, confisi, negotia, per praesentem Tabellarium, non tam nostra, quam omnium Hungariae et Transylvaniæ ecclesiarum maxime ardua vestrae fidei et industriæ committere, ac per te Serenissimum Electorem Brandenburgum, afflictæ in his Regionibus Politiae et ecclesiae procuratorem, ac Advocatum constituere placuit. Tu ergo pro Tua erga populum Dei, et nos affectione, ac experientia, multis peregrinationibus quaesita, dabis operam ut litteras nostras, et afflictissimum harum regionum Statum Seren. Electori quam diligentissime recommends, et eo enitaris, ut opera Seren. Electoris (cujus in omnibus Regnis legatos aut Residentes credimus) litteras, vestrae industriæ commissas quantocyus et tutissima occasione transmittas, et tam Seren. Electoris (cui nos sane additissimi esse cupimus, et Cujus Zelo et magnanimitati plurimum in toto hoc opere confidimus), quam aliorum Regum ac Principum responsa vicissim certa per Tabellarium tibi significanda ad nos, occasione remittas, teque deploratorum in his litteris Ecclesiarum quam promptissimum Agentem exhibeas. Totum quod sub manibus est negotium, ex nostris ad Seren. Electorem litteris, et informatione christianorum principum iisdem literis inclusa, denique ex fidelium nostrorum (per quos D. vestram uberius informare volumus) epistolis, et ore Tabellarii intelliges, per quem etiam aliquid pecuniae ad procuranda transmisimus, cujus summam, et scriptarum ad christianos principes epistolarum catalogum inclusa dabit Scheda. Macta Generose Vir! sincere nobis

dilecte, et stude in hoc negotio Deo imprimis placere, nostrarum Ecclesiarum gratitudinem, et meam munificentiam demereri. His vestram Generosam Dominationem divinae providentiae commendamus Dato xc.

Porro litterae ad exterarum Lutheranae et Calvinianae Confessionis Ecclesias scriptae hunc tenorem continebant:

Prod. part. Act. Admodum Reverendi, et Charissimi Viri, Domini nobis honorandi, et Fratres in Christo conjunctissimi, Salutem Dei et Pacem Domini nostri Jesu Christi cum plenitudine gratiae nobis communiter donatae sincere vovemus:

Extrema necessitas Religionis vexatissimae, angustia Ecclesiarum Hungaricarum maximum discrimen fecit, ut nostrum dolorem, justissimum in vestrum sinum e longinquo exoneremus, idque eo magis, quod illis, quos maxime haec angustia premit, etiam in maximo gravamine usurpata loquendi licentia periculum auctura sit; atque utinam maturius res nostras exponere licuisset; sed in tanta confusione, ipsa haec misera rerum facies dudum occulta fuit, tamquam Rebello, non Religio in causam vocaretur, ipsis etiam, quos Caes. Reg. Majestas exercitui in Hungariam misso praefecit, Officialibus, aliam Instructionem praetendentibus, tum, quod majus, ipsa Caes. Regiaeque Majestas, Manifesto de eo publicato, iis omnibus, qui Rákócziánis partibus non adhaerent, promptam obtulit gratiam, nihilque discriminis passuros eos, quos innocentia commendabat, sperari posse videbatur. Nos actionem Suae Mattis politicam contra aliquos non attingimus, extra officium nostrum id est, sed executionem ejus in innocentes Spirituales. Jam enim, scoena mutata, Religioni tota tempestas incubuit. Tempia evangelicorum (Reformati et Lutherani eo nomine apud nos gaudent) occupata; Ecclesiae, quae hactenus sub Dei custodia, etiam post tot Patriae hujus vicissitudines, florentiores erant, subversae; ministri earum loco moti, atque vi expulsi; quorum plurimi ad partes Turcis subjectas, animam pro praeda ferentes, se contulere, sub Barbarorum imperio promittentes sibi vivendi, et Deum sincere colendi licentiam. Plurimi in Transylvaniam nostram a Celsissimo Principe evocati, publico incendio, Suae Celsitudinis misericordia, sunt erepti. Ipsa celebris Schola Sáros Patakina, sede antiqua, armata manu expulsa, Professores ejecti, studiosi magno numero exturbati; insignis Bibliotheca fere direpta; cujus violentiae indignitate commotus Celsissimus Princeps Dominus noster Clementissimus, ac Ceteri hujus Patriae Magnates Reformati, in antiquam sedem per tot Patriae hujus ruinas dijectam celebris olim collegii Albensis Scholam Patakinam transtulere. Ministris Ecclesiarum ejectis, in Parochias Monachi collocantur; plebs, quin et Nobiles sub quavi

muleta, ad Sacra Papistica coguntur, quae muleta, si simplex non prosit, duplicatur, triplicatur usque ad plenam omnium bonorum ademptionem, quae omnia fidem constantem non fragant? Omnibus exhausti bonis, nudi relinquuntur, uno concesso baculo idque ex tenore Manifesti, de eo editi. Infantes Reformatorum vi ad Baptismum Papisticum rapiuntur; horrendis blasphemiis — quas Barbari detestantur — Religio ac Deus afficiuntur, omnes indiscriminantim sacram fidem abjurare, et ad haec Apostasiae puncta adjurare jubentur: „1-o Credimus omnia, quaecunque Ecclesia R. Catholica credit, et mandat, sive ea contineantur in scripturis, sive non; 2-o Credimus Purgatorium; 3-o Credimus 7 sacramenta; 4-o Credimus Sanctos ubique orare; 5-o Credimus B. Virginem Mariam majoris virtutis ac potentiae esse, majorique cultu dignam, quam Filium Dei.“

Sequentia autem haec continent formulae juramenti impositi: „1-o Juramus Deo, Evangelicam (Luth. et Calv.) Religionem esse falsam, et damnatam, nosque, quousque vivimus, ac filios nostros ab illa Religione velle abstinere; 2-o Juramus ex pane et vino eorum nos non participaturos; 3-o Juramus Deo, nos, Papisticam Fidem, ex beneplacito nostro, sponte, ac sine coactione recipere. Ad quas nos adjuvet Virgo Maria cum Patre, Filio, et Sp. Sancto.“

Jam publico scripto promulgant Suam Mattem C. Reg. non obligari tolerare in Hungaria Religionem Reformatam et Lutheranam, ac ut aliquid sit, rationibus fictis id probare nituntur; quas Episcopus titularis Varadiensis, Reformationis hujus (ut ab ipsis vocatur) maximus administrator, ita concepit, et libello evulgavit, ut perfidiam, violentiam, crudelitatem, sanguinis effusionem publice probare, et svadere contendat. Vidua Rákócziana, quam Apostasia jam dudum in furorem egit, una cum filio Francisco Rákóci, cui Rebellio reo, gratia sub conditione persecutionis ab ipso acriter agenda indulta fuit, misere vexant eas partes, in quibus maxime florebat hactenus Religionis exercitium, edicto severo publice promulgato, quo adstingentur Nobiles, ac Plebs, maxima commiseratione digna. Remedium tantae persecutionis nullum, flamma eo magis pergit, brevi, in misera hac Gente absorbitura Ecclesiam, quae singulari Dei custodia, inter tot circumjacentium hostium pericula, hactenus relicta fuit. Expendite, et videte o viri graves et pii, quantus sit dolor noster!; nos enim post sanguinaria praecedentium annorum bella, post exhausta suis hominibus, bonis, urbibus item, ac Pagis, Transylvaniam, fere super cineres Patriae stamus, vix copiam commiserandi super carissimos ejectos fratres habentes, atque duriter gravati, suspirare jam vellemus, de correctione malorum plena ne cogitare quidem praesumentes. Ecce

periculum majus! angustia Ecclesiae maxima, persecutio gravissima fratres carissimos in vicina patria premit. Non est vis nobis, nec cogitare aliud possumus, quam enixissimas ad Thronum misericordiae Dei preces. Quare o viri graves et pii! Si qua fides communis, si quod solatium caritatis, si qua communio spiritus, si quae viscera, ac miserationes, rogate Patrem misericordiarum, et precibus ad thronum Ejus fusis complacare non desinite, interpellantes, ne Pater nobis iratus, inter tantos Satanae furores, in difficillimis temporibus, inter tot internos externosque hostes, quorum in medio, tamquam inter ora leonum sumus, nos deserat; quin maculas peccatorum nostrorum sanguine immaculati agni eluendo, Ecclesiae in portis inferni constitutae Petra sit, ac Ovibus jam sine duce, sine Pastore, sine defensore inter lupos errantibus, ac exactionum intolerabilium, mulctarumque gravissimarum vigore, ac omnium bonorum ademptione ad fidem abjiciendam sollicitatis, quam citissime succurrat. Quin etiam non dubitetis o Fratres ejusdem fidei consortes, negotium hoc nostrum, ac miserrimam conditionem apud omnes exponere, maxime vero in nostri opem sollicitare, et ex officio communi, quantum licet, movere eos, quibus cordi est Ecclesiae Dei cura, et quos Deus in florenti statu constitutos atque potentia magna, autoritate illustri indutos ad praesidium reformato in orbe christiano Ecclesiae cum aliis esse voluit. Praepotentes nempe Ordines, ut quibus multae sunt sub Deo viae, ac occasiones, directe, indirecte succurrendi Ecclesiis afflictis. Celsissimus Princeps, Dominus noster clementissimus in extrema gentis suae angustia sollicitus, ac ad omnes Ecclesiam Hungaricam juvandi modos quam maxime attentus, de rebus suis desperatis, et opem piorum sollicitantibus Illustrissimos Principes, Serenissimos Electores, praepotentes Ordines, ac Reges reformatos, quantum licuit, informavit. Agite etiam o fratres in amore Christi nobiscum conjunctissimi, ne si quod tantorum malorum Remedium post enixissimas ad Deum preces, sub manu vestra sit, illud ecclesiae afflictissimae, sanguini vestro, membris ejusdem capitis filiis, ejusdem confessionis, haeredibus ejusdem gloriae deesse videatur. Atque date hoc miseriae nostrae, date precibus sanguinis ex communionem sanctorum etiam vestri, ut nos consolationem capiamus ex informatione vestra, et digni habeamur per sollicitationem pro nobis vestram, ad quos e longinquo praepotentes ordines respiciant. Nos interim in medio mari apud Patrem misericordiarum precibus nostris contendemus, ut remp. ecclesiamque vestram sub umbra alarum suarum sartam tectamque quam diutissime velit. Valet viri Reverendi Domini nobis Honorandi, Fratres in Christo conjunctissimi, ac diu sub tutela Dei in regni ejus incremento ac rerum vestrarum pace quiescite. Vobis

in amore Christi conjunctissimus (Datum Claudiopoli in Transylvania 18. mart. 1671). Frater Petrus Kovásznay, Ecclesiarum reformatorum in Transylvania Superintendens, ac omnium fratrum nomine.

Közli **Ladányi Gedeon**.

A DEÁKI HELV. VALL. ELFOGLALT TEMPLOM ÜGYÉBEN 1721-KI MÁRT. 30-ÁN TETT VIZSGÁLAT.

Anno domini 1721, die 30. mart. infrascriptus **recognosco** per praesentes. Quod ad instantiam, juriq[ue] et aequitati consonam, egrogiorum nobilium, aequ[e] et ignobilium, augustanae et helveticae confessioni addictorum, in comitatu posoniensi degentium, petitionem; per spectabilem ac generosum dominum, magistrum Franciscum Szluha de Iklad; excellentissimi domini comitis regni Hungariae palatini, praeceptorium compulsoriale mandatum; generaliter exmissus existens; in et ad faciem possessionis Deáki, comitatu posoniensi existentis, accedendo; hancce, uti sequitur, pro parte modo fatae possessionis Deáki, comitatuque dicto posoniensi sitae, incolarum helveticae confessionis sequacium ad subsequentiá. De eo utri puncta, peregrinorum testium inquisitionem. Cujus quidem De eo utri series haec est.

DE EO UTRUM?

Primo. Tudja-e, hallotta-e a tanú, hogy azon templom mikor s kik által építettet?

Secundo. Tudja-e a tanu, és emlékezik-e reá, mikoron; ki által; és miképen foglaltatott el; fegyveres kézzel vagy mi módon?

Tertio. Tudja-e a tanú s emlékeztetől fogva emlékezik-e reá, hogy kálvinisták azon templomot kezeknél tartották? és az övék lett volna, mikoron s micsoda időben?

Quarto. Tudja-e a tanu, vagy hallotta-e, szabad isteni szolgálatjoknak gyakorlásában háborgattattak-e; kik által és miképen?

Quinto. Tudja-e és hallotta-e a tanu, az ő religiójokkal ellenkező processiókra és afféle más czeremóniákra hogy kinszerítették volna; micsoda punctumban; s ki által; és valamely büntetés azon czeremóniák elkeröléseért kik által; s micsoda időtől fogva impónáltatott; és büntetett-e olyas büntetéssel az egész község; vagy valamely bizonyos személy; s hányszor?

Sexto. Tudja-e, hallotta-e a tanú, kinszerítették-e a római hitre való térésre; s micsoda úttal, móddal; s kik reá térni nem akarván, háborgattattak-e más keményebb kigondolható móddal miképen s kik által?

Septimo. Tudja-e, az földes ur, vagy plébanus által, az háza-

sulandók közt való copulationak vagy is összeadásnak, körösztlésnek idején, nem különben kik nehéz betegségben lévén utolsó órájokon szorongatván, vagy más ki gondolható módon religiójokba, az olyan személyek változást szenvedni kintelenítették-e?

Octavo. Tudja-e, hallotta-e az tanu, hogy más messzi helységben lévő oratoriumokat gyakorlani akaró lakosok s személyek nem háborgattattak-e; s azoknak gyakorlásátul nem tiltattak-e? ki által s miképen, holott, micsoda időtől fogva s micsoda büntetés alatt s azon büntetés ki által rendeltetett s adatott ki?

Nono. Tudja-e, hallotta-e az tanu; lakosoktól közönségesen, vagy is személy szerint, plebánusnak rendeltetett maga stóla fizetése exigáltatik-e? miképpen, régtől fogva-e s mennyi; ki által annak azon helységben lévő kálvinistáktól való ki szedése szereztetett s találatott?

Decimo. Tudja-e, hallotta-e a tanu; az előtt volt-e sekrestyéje a templomnak, avagy csak pápista uraiméktul, templom occupálása után építettett?

Undecimo. Volt-e ezen helységbe kálvinista predicatornak lakó helye; mikoron s micsoda helyen?

Duodecimo. Tudja-e, hallotta-e; volt-e akkoron a pápistáknak is más magános templomjok s micsoda helyen?

Rescitae porro veritatis series sequitur in haec verba.

Primus testis providus Georgius Komiaty, in praefata possessione Deáki comitatuque posoniensi sita, degens; conventus ordinis sancti Benedicti subditus; calvinista; annorum circiter 80., talem, uti sequitur, super praemissis fecisset ac praestitisset recognitionem. Ad primum nihil, Ad secundum. Tudja s jól emlékezik a tanu, hogy még török háború előtt, a földes urnak, ugy mint szent-mártoni apátornak szolgálja által, erőszakkal templomnak ajtaja ki vágatván fejszével; a pápistáktól hatalmasan meg szállatott ugyan azon templom. Ad tertium. Tudja, s mióta e világra lett, jól emlékezik a tanu, hogy ezen hatalmasan lett való elvételeg mindenkoron kálvinistáké volt. Ad quartum. Tudja s jól emlékezik a tanu, hogy azon templom elvétele után soha predikátort sem mertek tartani a faluban, hanem csak Zigard nevű helységben; a ki ugyancsak egynéhány ideig ezen helységben levő köz házhoz predikállani járt; annak utánna pediglen onnan is exturbáltatott. Ad quintum. Tudja nyilván a tanu, hogy ezen helységnek lakosi mindétég már kisebb, már nagyobb büntetés alatt menni kinszerítették bucsúkra és másféle cere-

móniákra; a kik hogy ezen börtetést elfugiálhassák, mindenkoron el is mentenek. *Ad sextum.* Tudja nyilván a tanu, hogy ezen templomok elvétele után ezen helységben levő lakos kálvinisták, sokan megfogattatván, pápistává lenni kinszerítették s a kik meg gyónni nem akartak, vasba is verettek. De az óta nem tudja, hogy valami módon kinszerítették volna. *Ad septimum.* Soha nem hallotta a tanú, hogy erővel, ilyképpen valaki pápistává lenni kinszerítettett, hanem csak a kinek arra kedve vala. *Ad octavum.* Tudja nyilván a tanú, hogy akkorbéli s mostani plebánusoktól mindenkoron börtetés alatt tiltattak; hogy senki valahova el menni ne merészeljen. Noha ugyan senkit sem tud, a kin valami börtetés vétetődött; mert ha mentek is, csak lopva mentek. *Ad nonum.* Tudja a tanú; hogy közönségesen s egyenlőképen exigáltatik; mennyi, nem tudja. *Ad decimum.* Tudja s jól emlékezik a tanú, hogy a templomnak volt sekrestyéje annak előtte is ez, a ki most. *Ad undecimum.* Tudja nyilván s jól emlékezik a tanu, hogy valameddig a templomot el nem vették, mindenkoron a predikátornak, azon el vett templom előtt levő dombocskán lakóhelye s háza vala. *Ad duodecimum.* Tudja nyilván a tanu, hogy akkoron a pápistáknak is más magános, ugy mint ott, az hol most pápista iskola mester lakik, fából épített templomjok volt.

Secundus fatens *providus* Joannes Komiatty, *praescitae possessionis* Deáki *incola et subditus*, *calvinista*; *annorum circiter* 70 *post juramentum fassus est.* *Ad primum nihil.* *Ad secundum ut primus.* *Ad tertium.* Tudja és érte a tanu; hogy annak előtte mindenkoron kálvinistáké volt. *Ad quartum nihil.* *Ad quintum ut primus.* *Ad sextum* Tudja nyilván a tanú, hogy a templomnak elvétele után, mindjárt erőszakkal gyónni kinszerítették sőt maga édes atyja is, hogy pápistává lenni nem akart, más hat emberrel meg bikóztatott és rabságban adatott; s miglen meg nem gyónt, ki sem bocsáttatott. *Ad septimum ut primus.* *Ad octavum, nonum et decimum ut primus.* *Ad undecimum.* Nyilván tudja s jól emlékezik a tanú; hogy azon elvett templom előtt levő dombocskán a predikátornak lakóhelye volt; és azon háza mellett még iskola is volt, a kiben akkoron maga a tanú járt. *Ad duodecimum ut primus.*

Tertia fatens, Susanna Fülep, *providi condam* Simonis Görgely *relicta vidua*, *in eadem possessione manens*; *helveticae confessionis sequax*; *annorum circiter* 70. *praevio juramento fassa est.* *Ad primum nihil.* *Ad secundum.* Tudja s jól emlékezik a tanu, hogy szintén a könyörgés alatt a pápisták predikátort a

templomból erőszakkal kihuzták s ugy a templomot is elfoglalták. Ad tertium. Tudja maga is emléti, sőt még az öreg emberektől is nyilván hallotta, hogy annak előtte mindenkoron kálvinistáké volt. Ad quartum nihil. Ad quintum ut primus. Ad sextum. Tudja és hallotta számtalanszor, hogy a templom elvétele után Marci nevű földesúr szolgájával az emberek fogattattak, és erővel gyónattattak. Ad septimum. Nem tudja, hanem hallotta, a tanu; hogy egy ember házassodván, mindaddig meg nem esküttetett, valameddig pápistává nem lett. Ad octavum nihil. Ad nonum, decimum, undecimum et duodecimum ut primus.

Quartus fatens, providus Stephanus Szabó, praescriptae possessionis incola, et subditus; calvinista; annorum circiter 75.; post juramentum fassus est. Ad primum nihil. Ad secundum ut primus. Ad tertium. Hallotta szülétül a tanu; hogy a midőn még e világra is lett volna; akkor is kálvinista predikátor által kereszteltetett. És maga is jól emlékezik, hogy méglen följobb írt mód szerint el nem vétetődött, mind kálvinistálé volt. Ad quartum. Tudja bizonyosan a tanu, hogy azon hatalmas kézzel lett templom elvétele után, tilalmaztattak mindenkoron, hogy isteni szolgálatokat ne szolgáltatssanak, Zigardon lakozó predikátorral. Ad quintum ut primus. Ad sextum. Tudja bizonyosan s jól emlékezik a tanu; hogy akkoron mindjárt erőszakkal és rabsággal is pápistává lenni kényszerítettek a lakosok. Ad septimum. Tudja bizonyosan; hogy az ilyenek szóval ugyan eleget kényszerítettek, s igen nehezen esküdtettek meg, ha csak pápistává nem lettek. Mindazáltal nevezet szerint senkit sem tud. Hanem tudja nyilván a tanu, hogy midőn egy ember kintelenségből meggyónni volt; és az után utolsó óráján, hogy gyónás nélkül megholt, a papoktól el sem temettetett. Tudja tovább a tanu; hogy az olyan meggyónni nem akaró házassulandók, ugyan csak drága fizetésért megesküdtettek; ugy a betegek is, ha gyónás nélkül megholtak, sok pénzért eltemettettek. Tudja azt is a tanu bizonyosan; hogy a midőn már észre vette volna a plébánus, hogy valami kálvinista beteg legyen, reája ment és mindaddig kérésekkel erőltetette, valameddig pápistává nem lett. Ad octavum et nonum ut primus. Ad decimum. Nem tudja bizonyosan, de ellenben soha nem hallotta, hogy az ótátul fogva ujat csináltak volna. Ad undecimum et duodecimum ut primus.

Quinta fatens, Helena Bús, providi Stephani Szabó conthoralis; in eadem possessione manens; helveticae confessionis sequax; annorum circiter 70.; fassa est. Ad primum nihil. Ad secundum. Hallotta nyilván, hogy a parasztság hatalmasan templomra

reá ménvén, úgy elfoglalta volna. Ad tertium ut tertia. Ad quartum ut primus. Ad quintum. Tudja nyilván a tanu; hogy mindenkoron hirdettetett a plébánus uramiéktól; de ki büntetődött légyen, nem tudja. Ad sextum, ut primus. Ad septimum. Nem tudja, nem is hallotta a tanu; hanem a ki csak jó kedvéből arra akart lenni és maga papot hivattatott. Ad octavum. Nem tudja, nem is hallotta a tanu; mert mostanában, mostani földes urak alatt, valaki szerette, szabadon elmehetett. Ad nonum, decimum, undecimum et duodecimum per omnia ut primus.

Sexta fatens, Helena Kényéres, providi condam Andreae Takács relicta vidua; in praerepetita possessione degens; confessionis helveticae sequax; annorum circiter 70.; post juramentum fassa est. Ad primum nihil. Ad secundum ut primus. Ad tertium pariter ut primus. Ad quartum nihil. Ad quintum ut primus. Ad sextum ut secundus. Ad septimum. Tudja bizonyosan a tanu; hogy eleintén, a midőn templomot elvették, még a gyermekágyban feküvő asszonyt, hogy meg nem gyönt, holtá után el sem temették. Az ótától folyvást semmit sem tud, nem is hallott. Ad octavum. Nem tudja; hanem a ki akart elmenni, szabadon elmehetett. Ad nonum, decimum, undecimum et duodecimum ut primus.

Septimus fatens, providus Joannes Nagy, praescriptae possessionis incola; calvinista; annorum circiter 80.; juratus et examinatus fassus est. Ad primum nihil. Ad secundum. Tudja és jól emlékezik, hogy mikoron iskolában járt, nagy erőszakkal a templomajtáját kivágták és hatalmasan occupálták. Ad tertium ut primus. Ad quartum nihil. Ad quintum ut primus. Ad sextum. Tudja bizonyosan a tanu; hogy a templom elvétele után atyját, anyját rabságban vévén, ki nem bocsátották, valamig meg nem gyönt; de az ótától fogvást soha senkit sem tud oly kemény uttal, hanem csak a ki jó akarattjából akart. Ad septimum. Tudja bizonyosan a tanu; hogy Puskás és Molnár István kintelenítettetek beteg ágyokban meggyónni; midőn mind csak azzal ijesztették a plébánustól, hogy holtok után még csak el sem temettetnek. Ad octavum, nonum, decimum, undecimum et duodecimum per omnia ut primus.

Octavus fatens providus Joannes Vim, saepefatae possessionis incola; et subditus; catholicus; annorum circiter 78., juramento adstrictus fassus est. Ad primum nihil. Ad secundum. Nem tudja nyilván, hanem arra jól emlékezik, mikoron a templom elpusztult s megégett volna, akkoron senkitől sem birattatott; hanem az után minden ellenkezés nélkül a pápista papok, úgy mint földesurak, meg-

csináltatták s megszállották. Ad tertium. Hallotta számtalanszor, hogy az előtt kálvinistáké lett volna. Ad quartum nihil. Ad quintum ut quinta. Ad sextum, septimum, octavum et nonum nihil. Ad decimum ut primus. Ad undecimum. Másoktól száma nélkül hallotta; hogy mindenkoron lett volna itt prédikátornak lakó helye. Ad duodecimum. Hallotta azt is sok ízben másoktól; hogy ott, az hol most pápista oskolamester lakik, lett volna pápistáknak más magános, fából építetett templomjok.

Nonus fatens providus Georgius Jósa, toties repetitae possessionis incola et sibi dítus; calvinista; annorum circiter 70., sub juramento fassus est. Ad primum nihil. Ad secundum ut primus, cum addito: hogy mikor látta volna immár a prédikátor, hogy erőszakot tesznek; maga a templomajtaja kulcsát elhozatván, nekik adta s úgy templomot occupálván a pápista uraimék, a prédikátort is faluból kihajtották. Ad tertium ut primus. Ad quartum nihil. Ad quintum. Tudja nyilván a tanu; hogy mindenkoron plébános uramtól hirdettetett; hogy ki ki büntetés alatt el menjen; sőt magán és más két kálvinista ifju legényen történt; mikoron egykor Királyfa nevű faluban processio ment vala s ők a zászlót vinni nem akarták, mind a hármukat plébános ur kalodában tétette. Ad sextum, septimum, octavum et nonum per omnia ut primus. Ad decimum. Nem jut eszébe nyilván a tanunak volt-e vagy sem. Ad undecimum. Tudja nyilván a tanu; hogy mindenkoron templom előtt lévő dombocskán kálvinista prédikátornak lakó helye volt; sőt egy darab szántó föld is azon házhoz tartozandó volt; a kit most mostani plébános ur bir templomhoz. Ad duodecimum ut primus.

Super qua, modo praevio peracta, mentionatorum testium attestatione, praesentes literas, sub proprio singrapha et sigillo, meis extradedi testimoniales. Datum in possessione Kossuth, comitatu aequi posoniensi sita, die 5. mensis aprilis anno domini 1721. suprascripto Stephanus Debreceny, inclytae tabulae regiae judicariae juratus notarius m. p.

(P. H.) (Eredetiből a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában.)

Közl: Garády.

KÖZIGAZGATÓI TUDÓSÍTÁS

a tiszáninneni helv. hitv. egyházkerület sárospataki főiskolája állapotáról az 1863. tanévben Dr. Heiszler József által.

Mélyen tisztelt közönség!

Hivatal-elődeim, kik előttem hasonló ünnepélyes alkalommal a közvéleménynek beszámoltak, azon szerencsés helyzetben valának, hogy nagy és örvendetes dolgokról szólhattak, melyek szárnyakat adnak az emelkedni szerető léleknek, örömet a szívnek.

Az egyik büszke örömmel nézett végig az idő folyamán, s a háromszázados ünnepély tényétől elragadtatva oda mutatott, hogy az igazság isteni élettartalommal bir, magasan áll az idők felett, neveti a siető századok romboló hatalmát. Volt is oka uraim! mert hiszen egy magasabb élet erős szikláján kell állani azon intézetnek, a mely a vakbuzgó Báthory Sónia sötét napjaitól kezdve III. Károly király uralkodásáig egy a magyar nemzet legfájdalmasabb történetével túlterhelt félszázadon keresztül keserűen üldöztetve fennmaradhatott. A köveket, melyeket a kegyelet összehordott, szétszorta az uraságra jutott vakbuzgóság. A Perényiek is Lorándfy Susánna terjedelmes adományait (mert e nemes lelkek a buzgóság tetteiben emeltek maguknak emléket) elkobozta az uraságra jutott gyűlölség, de a pataki iskola életét el nem vehette senki és semmi, s a mihez nem mutat hat példát sem a lipcei, sem a hallei iskola története, a pataki iskola mozgóvá tette magát, vezették lelkes tanárai Buzinkai és Pósa-házi, s e vándor sereg szép tüneményében élt eltörülhetlenül a pataki iskola, s átment a lelkekbe, zászlaján hordva ama szent szavait az istenbízalomnak: „Ne félj kicsiny sereg; mert tetszett a ti atyátoknak adni nektek országot.” Mi apáink szenvedéseiből azon büszke örömet örököltük, hogy elmondhatjuk, miként a ref. egyház a nemzettel mindig együtt vérzett, együtt szenvedett.

Másik elődöm felmelegülve a hiterő teremő hatalmának szemlélésekor, megmutatta, hogy az ember teremthet ma is, ha Istennel fog kezdet a szeretetben. És valóban uraim! ezen hatalom adott életet e nemes főiskolának, ez tartotta fenn három századon keresztül, ez fogja fentartani a jövőben is. Azután hosszú névsorát olvasá fel azoknak, kik vallásos szellemi életünknek e régi várát támogatni siettek, összehordva a közügy pénztárába vagyonuk egy részét, a melyben az apák kegyelele adózott az ivadéknak, a jövő protestántizmusnak, s miután életünk a nemzet életével oly testvéreileg összeforrt, adóztak nemcsak a jövő Magyarországnak.

De mit szóljak én mélyen tiszt. gyülekezet! én, ki gyászbeszéddel kezdettem meg hivatalomat? Isten, hogy megmutassa, miként ő egyedül a mi erős várunk és bizodalunk tornya, ledönté főiskolánk egyik legerősebb oszlopát.

„Megállok e sirnál“ — mond az Isten embere — megállok én is, nem léphetek át felette. Néhai méltóságos kiscsolthói Ragályi Károly hamvai pihennek e sirban. Itt végzé földi pályáját, de e pályát, mint a görög olympiai pályatért annyi érdemoszlopok jelölik, hogy őt eltemetni embernek lehetetlen, s az időnek is nem közönséges munkájába fog kerülni.

„Non omnis moriar, maxima pars mei vitabit Lybitinam.“ E meggyőződéssel zárta be koszorus algondnokunk szemeit, de úgy élt, hogy ne halhasson meg. Mi emlékbeszédet mondottunk felette, de emléket ő emelt magának a közjónak szentelt életével. Az irány, melyet messzelátó lelke vőn, fenn van, él, mozog főiskolánkban, örködik mint Lykurg komolyságos lelke a törvények felett, vezeti a törekvéseket a multnak nagy tanító erejével.

A főiskola gyászát a főt. egyházkerület azon gondoskodásával sietett enyhíteni, hogy helyére oly férfit állítson, ki azt nemes vallásos hazafiai lelkével egészen betöltse, megkeresé a közbizalom emberét Komáromy József ur ő nagyságát, hogy állana ő a főiskola élére, mint élő vezérelv a kővé vált háromezázados gondolat utain, s mutatná meg, hiába jönnek mennek, járnak kelnek a századok, e testvérei az örökkévalóságnak, vannak a földieknek is oly intézményeik, melyek nem aggnak el, nem öszülnek meg, melyekben a rövid életű ember Istene örökkévalóságának földi mértékévé nemesedik, s a melyek csak azért vettetnek koronként a csapások tüzhelyére, hogy az időnek felszedett poraiból, mint regés phoenixei az örökkévalóságnak kibontakozva új erővel törjenek elő versenyezni az idővel. A régiek Palladiumaikat templomaik szentélyébe helyezék, egyházkerületünk azt egy Komáromyra bízta. A Komáromyak nevőkben hordozzák jellemrajzukat; embervárak, melyeket csak Isten, hazaszeretet, és becsület vehet be, foglalhat el. A főt. egyházkerület visszaemlékezéseihez híven járt el a megválasztásban, az elválasztott az elfogadásban.

*

Életünk belső mozzanatait illetőleg büszke örömmel hirdethetem, hogy a főt. egyházkerület nem csak kerülettársait, hanem a külföld nagy részét is megelőzte akkor, midőn a hosszú terhes munkába belefáradt veterán tanárokat nyugdíjaztatni elhatározta. Ezen intézkedésnek jelenleg életbe léptetésével ma látja a tanári kar tényleg

kiengesztelve eddigelé borus jövőjét, a mely nem lehet más, mint a nehéz munka között összetört élet alkonyán keserű elhagyottság.

A személyes nyugdíjazás elve bár áldását a családfő halála után az elszomorított s kétszeresen elhagyott családra nem terjeszti ki, még is mindenestre oly lélekemelő, hogy annak, mint sok más nagy dolgoknak életet adni a tiszáninneni egyházkerületnek tartott fenn. De a tanári kart táplálja még ama remény is, hogy Isten meghozandja az időt, s adand elegendő áldást a jó akarathoz arra, hogy az emberszerető intézkedésekben előljárni szerető egyházkerület a személyes nyugdíjazás elvét a családneyugdíjazás nagy elvévé bővítendi ki; a mezők munkása földjét, vagy földművelő eszközeit átörökítheti gyermekeire, s azon megnyugtató bizonyossággal zárhatja be a halál álmára szeméit, hogy árváit eltartandja az anyaföld, vagy azon kapa, melylyel ő élelmét kereste; de a tanár gyermekeire nem örökítheti át még a nehéz munkát sem, s elnyomhatlan aggodalommal tekint koronként azon időre, midőn majd az élet kioltott fáklyájával gyermekei előtt eltöretik egyszersmind a kenyérnek botja. Ezen aggságoskodás, valamint az azt kikerülni siető magán gazdálkodás soha sem válhatik a tanári hivatal javára.

A fenebbi intézkedés nyomán Molnár István és Csoma Mihály veterán tanártársaink szerzett érdemborostyánaik felett pihenni óhajtván, nyugalomba léptek, s a főt. egyházkerület érdemeik elismerését 500 forintnyi évi nyugdíj megrendelésével fejezte ki, a miért is az összes tanári kar hálás köszönetét szerencsés vagyok a főt. egyházkerület kegyes színe előtt a jelen alkalommal nyilváníthatni.

A jelen tanév folyamában a tanári karban is nevezetes változás történt: Antalfi János mult év tavaszán a miskolci közgyűlésen rendes jogtanárrá elválasztatott, de ünnepélyes beigtatása s felesketése azon időre maradt el, midőn hivataltársa Emődi Dániel jogtanári székét ünnepélyesen elfoglalandja, mi a jövő tanév kezdete leendő. Orbán József a IV. gimnáziumi osztály tanára a kaposi gyűlésen a történelem szaklagos előadása végett az akadémiába mozdíttatott elő. A történelem mint az összes emberiség képe oly tan, a melynek holt betűül maradni nem lehet felmondása nélkül a nemzemények solidáris egységének az emberiséggel. Nekünk meg kell értenünk a századok tanát, elődeink intő szózatát, hogy rendeltetésünket megoldhassuk. Ide nézett bölcsen a főt. egyházkerület, midőn a történelmet akadémiái állására visszahelyezte, s a szaklagos tárgyalás által a multakba életet lehelleni törekedett. Zsindely István a II. gimnázialis osztály tanára a felgimnázium matematikai tantárgyainak előadásával bizatott meg. A gimnázium idősebb tanárai a felsőbb osztályokba előmozdíttatván,

az üresedésbe jött tanszékekre a kaposi közgyűlésen Nemes Ferenc csurgói tanár, úgy szintén Kérészi István, Szinyei Gerzson, és Tóth Miklós az elemi osztály tanára mint külföldi egyetemeket látogatott nevendékei főiskoláinknak választattak meg. Nemes Ferenc pedig később a miskolci közgyűlésen, nyugalomba lépven Csoma Mihály jogtanár, a jogi tárgyak előadására szólíttatott fel. Kérészi István pedig a francia nyelv előadását megkezdve kielégíteni igyekszik azon szülőknek kívánságát, kik gyermekeiket a jelesebb európai nyelvek birtokába helyezni régen óhajtották.

A mi az iskola anyagi szükségeinek fedezésére begyűlt kegyes adományokat illeti, hivatalelődeim oly szerencsések valának, hogy valóban meglepő dolgokat jelenthettek.

Most azonban nehéz idők járnak, mint a tápláló anyaföld, kimerült maga a nagylelkűség is. A vallásos szeretet nem adhatja az idén oly élénk jelét, mint ez ideig tévé. Az annyi oldalról megszorított, s az oly keserűen megpróbált árva nemzetnek elvégre nem maradt vissza más, mint becsületes kész szíve, Isten és hazája szeretete e kettős szent tárgyának számára. Erőforrásait, melyeket kiapasztani egy súlyos évtized mindent feldolgozott, elnyelte a mostoha időjárás! De az egyház, mely szenvedő gyermekeivel együtt sir, együtt szenved, megelégszik most a szívvel is; mert üres azon szív, mely el van telve szent akarattal, s Isten ha a megpróbáltatás ideje lejárt, megadandja a rossz időkben rendületlenül hű akaratnak azt, hogy magát illően kifejezhesse.

Az 1862 $\frac{2}{3}$. tanévben a nehéz idők dacára a következő kegyes adományok támogaták főiskolánkat:

Molnár István, róm. kath. a jogi tanszékre adott 100 frt. Dercsényi Kálmán a jogi tanszékre 100 frt. Cselei János 100 frt. Dókus József jogi tanszékre 400 frt. Dókus József a tápintézetnek 400 frt. Csoma Sámuel jogi tanszékre 300 frt. Csoma Gábrriel Susánna jogi tansz. 100 frt. Téglásy András és Gábrriel Borbála jogi tansz. 100 frt. Szemere István jogi tansz. 20 frt. Mezőssy Menyhért jogi tansz. 100 frt. Horváth Károly pesti ügyvéd jogi tansz. 20 frt. Nyiregyházi ref. egyház jogi tansz. 10 frt. Hadház városa akadémiái tanszékre évenként ad 10 frt. A dunántuli ref. egyházkerület 15 frt. 84 kr. Hadházi egyház a tápintézetnek 10 frt. Tokaji egyház a tápintézetnek 35 frt. 38 kr. Kis Áron esperes a szathmári egyháznegyéből a tápintézetre küldött 25 frt. és közszükségekre 5 frt. 65 kr. Csengeri Istvánné Pandák Mária asszony a tápintézetre hagyományozott 210 frt. Kardos Imre a

tápin-tézetnek 20 frt. Mármaros-ugocsai egyházmegye a tápin-tézetre 2 frt. Halász Vince jogi tanszékre 10 frt. Halász Gyula 5 frt. Bernát Lajos 5 frt. Halász Gedeon 10 frt. Cséry Lajos 5 frt. Özvegy Ragályi Károlyné az énekkarnak műdarabok szerzésére adott 100 frt.

Nagysolymosy Sipos Péter nyugalmazott bányász tiszt Erdélyben, mint iskolánk egykori növendéke elküldé, jeles bányászati könyveit s térképeit, számszerint 75 darab bányászati könyvet, s 5 darab térképet.

Balkányi Gyula volt VI. oszt. izraelita tanuló a muzeum részére adott 7 frt.

Kérészi István a pénzgyűjtemény számára átadott 35 darab külföldi pénzt.

Tamaska Terézia kisasszony 27 darab becses könyvet küldve könyvtárunknak, irta nevét jóltevőink sorába.

Ime, a nyomasztó időjárás sem szakithatja el a protestáns embert iskolájától! s Istennek legyen hála az aggódo nemzeti szivek megnyugtására hirdethetem, hogy a pataki iskola a nehéz idők nehéz körülményeinek dacára, mint ilyenkor mindenkor rendesen tevő, életkifejlésében tetemesen nevededett.

A mi boldogabb időkben csak tervben élt, meglett most. A főiskola megnyitá kórodáját hat ágyra, s ez alig történt meg, mélt. gróf Andrassy Manó tizenkét öntött vaságyat nagy lelkűen megajánlott, s hat ágynak felszerelése szintén megajánltatott, s így a jövő évre kórodánknek már 12 ágya leend.

Továbbá a boldogabb időkben évekig kilátásban élt uszoda az idén nagymélt. főgondnokunk buzgó munkássága következtében ott lengeti a Bodrogon lobogóját, s elég nagyszerű arra, hogy mind nagymélt felállítójának, mind a főiskolának becsületére váljék.

Tápin-tézetünk ereje is nevededett. Négy évvel ez előtt 36, most 100 ifju láttatik el tisztességes táplálattal és pedig 30 dijmentesen, 30 fizet 15 forintot, 40 fizet 30 frtot.

Az akadémiái ifjúság létszáma e folyó évben vala 169. A képezdée 41. A gimnáziumé 836. Progimnáziumé: 70. A képezde gyakorló iskolájaé: 146, összesen: 1262.

A szellemi munkásságot illetőleg a tanári kar most is hű maradt önmagához, akár a tanítás buzgóságában, akár a hasznos és tudományos könyvek kiadásában, miáltal sajtónk tevékenységére tetemesen befolytak. Sajtónk alól a jelen évben következő munkák kerültek elő:

Latin zsebszótár, készíték Bakó Dániel és Dr. Soltész János 5000 példányban. Világ- és földismeret népiskolák számára 10,000

példányban. Beszéd- és értelem gyakorlat. Irta Árvay József 700 példányban. Vallásttevő katekizmus 6000 példányban. Vallásra való bevezetés 5000 példányban. A ker. műveltség elemei Beszéd. Irta Kolos Dániel 500 példányban Magyar nyelvtan népiskolák számára 10,000 példányban. Erdélyi János kisebb prózái I II. kötet 500 példányban. Toldalék a görög olvasókönyvhöz Aesop meséiből 500 példányban. Szent történetek rövid sommája 10,000 példányban. Erkölcsei és vallásos olvasókönyv 5000 példányban. Egyházi énektár, szerzette Ivánka Sámuel 3000 példányban. Magyarország története algimnázium számára 500 példányban. Orbán József rövid természet-tana népiskolák számára 5000 példányban. Természetrajz népiskolák számára 5000 példányban. ABC 10,000 példányban. Antalfi János Magyar Váltó és kereskedelmi törvények" című tankönyve 300 példányban. Dr. Soltész János növénytana 1000 példányban. Egyháztörténelmi kézikönyv két kötetben Dr. Heiszler József 500 példányban. Szívós Mihály pályaműve 500 példányban. Gyászbeszédek néhai mélt. Ragályi Károly felett 300 példányban. Beszéd- és Értelem-gyakorlatok Nagy Lászlótól 3000 példányban. Váradi Gusztáv II. éves jogász versei 600 példányban. A néptanítók tisztelete. Beszéd Szilágyi Józseftől 1000 példányban. A VI. gimnázialis osztály önképző társulatának „Kikelet" című albuma 500 példányban.

E mellett kiadattak a Sárospataki Füzetek, s más több nemű megrendelések, úgy hogy sajtónk tevékenysége kerek számmal egy millió ivre rug.

* * *

Örömmel értesíthetem a tisztelt közönséget, hogy főiskolánk ifju. polgárai még folyvást előszeretettel viseltetnek régi olvasó egy-letük iránt, s az irodalom remekein kívül legjobb lapjainkat olvasgatva szabad idejüket hasznosan töltik el. Sőt nem mellőzhetem el dicsérettel megemlíteni még azon kisebb körét theológus ifjainknak, kik a francia egyháznak Coquerel által kiadott „Le Lien" című közlönyét is hordatják, s így a legtöbb martírvérrel áldozott egyház törhetlen lelkével igyekeztek megismerkedni, s hugonottaerélyre szert tenni.

Nem mellőzhetem el szintén dicsérettel felmutatni azon meglepő életmozgalmat, melyet a hamvairól néhány évvel előbb feltámasztott, s jelenleg vezetésem alatt álló önképző társulat fejtett ki, a mely magát a világnak bemutatandó, egy oly emlékkönyvet adott ki, melynek tartalma szép reményekre jogosít, kiállítás pedig nyomdának büszkesége lehet. De midőn ezt édes örömmel jelentem,

fájdalommal kell megjegyezmem azt, hogy ezen minden tekintetben hasznos társulat hazánk legnépesebb főiskolájában alig számlál ötven egyént, s e kis sereg vállalkozott megfeszített erővel is fentartani e főiskola egyik szent hagyományát. Nem szabad elesni semminek, míg e falak között egyetlen egy jóra törő ifju kebel dobog, nem szabad elesni semminek, mi a multban jó, üdvös és dicséretes vala. Midőn az önképző társulat emlékkönyvében magát a nyilvánosságnak bemutatta, nem vala buzgóbb óhajtása, mint egyrésről a főt. egyházkerület kegyes ápoló figyelmét kiérdemleni, más részről a nemes tanuló ifjuságot a nyilvános részvét által nemes versenyre birni, és saját számát nevelni.

* * *

Iskolai közéletünket illető fontos közlendő még az is, hogy e tanév kezdetén életbe léptetett törvényeink a fegyelmet tetemesen emelték. Erősbült, s tiszteltetik a rend, javult az erköles, gondosabban kerestetnek meg a leckék, s bebizonyula ismét, hogy a jó törvény a társaság lelke, fejlődésének s haladásának biztosítóka.

* * *

Végre kötelességem jelenteni, miszerint az akadémiai ifjuságnak a jelen évben is adattak ki pályakérdések.

A Pécelly-dijra, mely 42 frt. következő pályakérdés volt kitűzve: „Micsoda befolyással volt a reformáció a magyar irodalom fejlesztésére, s melyek ezen befolyásnak főbb mozzanatai.“ Érkezett a határidőre két pályamű. Az egyiknek jeligéje: „Nemzeti erőre, nemzeti nyelv nélkül emelkedni lehetetlen.“ Szécsényi: Hunnia A másíknak jeligéje: „Bármely nemzetnek élete addig biztos, míg nyelve él“. Zimmermann.

Vay első díjra, a mely 33 frt. 60 kr. kivántatott oly történelmi pályamű, a melyben adassék elő a reformált egyház állása a XVII. század utófelében, különös tekintettel az 1671—81-ig történt eseményekre. Érkezett egy pályamű ezen jelmondattal: „A mit Isten alkot, azt az ember le nem rombolhatja.“

Vay második kettős díjra, a mely 25 frt. 20 kr. és 16 frt. 80 kr. egyházi beszéd alapjául ezen alapige tüzetett ki: „Bizony, bizony mondom nektek, a ki én bennem hiszen, örök élete vagyon annak.“ Ján. 27, 47. Nyolc versenymű érkezett a következő jeligékkel:

1) Vigyázzatok, álljatok meg a hitben 1 Kor. XVI. 13. 2) A ki hiszen a fiuba, vagyon annak örök élete. Ján. III. 36. 3) Én bennem békességtek lészen e világon nyomoruságtok vagyon. Ján. XVI. 33.

4) Én vagyok azt ut, igazság, és az élet. 5) Hogy valaki hiszen ő benne el nem veszen, hanem örök életet vegyen. Ján. III. 15. 6) Valaki akar e világnak barátja lenni, az Istennek ellensége lesz. Jak. IV. 4. 7) Az embernek fia, mikor eljövend avagy talál-e hitet a földön. Luk. XVIII, 8. 8) Bizony bizony mondom nektek valaki az én beszédemet megtartandja, soha halált nem lát Ján. VIII, 51.

A Pécelyi-díjra bejött két mű írói, bár a bírálók nézete szerint a kérdés megoldásában kívánni valót hagytak hátra, de az adatok összehordásában dicséretes szorgalmat tanusítottak, s míg az első több helyen önálló helyes gondolkozás szép jelével, s világosabb nyelvezettel törekszik vetélytársát megelőzni, a másik őt a kútfők bővebb kiaknázásával, a mi történelmi értekezésnél nagy súlylyal bír, annyira megelőzte, hogy két szavazattal egy ellen díjérmesnek találtatott. Jeligióje ez: „Nemzeti erőre nemzeti nyelv nélkül emelkedni lehetetlen.“ Felbontatván a jelígés levél, felmutattatott a szerzőnek neve: Szerző Réthi Pál III. éves theologus.

A Vay első díjra bejött történelmi pályamű bírálók nézete szerint helyes történelmi állásponton mozog, tárgyát világosan fogja fel, s elég critico-pragmatikus súlylyal bír, de midőn a történész higadtóságát igyekszik elsajátítani, az iránykiszáradás végletébe esik, mely miatt a tárgy elveszti olykor kellő színezetét. Azonban általán véve azoknak, kik a tárgyat nem ismernék, érdekes és tanuságos olvasmánynak találtatott. E műt mindegyik bírálója érdemesnek találta a jutalomra. Felbontatván jelígés levele, felmutattatott szerzőjének neve: Szerző: Szivos Mihály végzett theologus.

Vay második kettős díjra bejött egyházi beszédek közül kettő emeltetett ki, de az összes pályaművekre bírálók kötelelességöknek tartották kifejezni azt, hogy a szent beszédekben mindenen felett szükséges azokat kenetes egyházi, üde evangéliumi, és komoly vallásos szellemet lehellő irány által is megkülönböztetni a világi szónoklattól, mire nézve az alapige felhasználása még nem elegendő. Feltűnt a 2. számú ily jelígés mű: „A ki hiszen a fiuba, vagyon annak örök élete.“ Felhozott ellene, hogy a tudomány műszavait s irányát átvitte a szent beszédbe, melynek nem annyira a tudomány szigorú, mint a népszerűnek kényelmesebb alakja jutott, mind a mellett tartalmassága, és következetessége miatt első jutalomra találtatott érdemesnek. Felbontatván a jelígés levél, felmutattatott szerzőjének neve. Szerző: Halmi Gyula III. éves theologus.

Kiemelkedett még vetélytársai közül az 5. számú ily jelígés pályamű: „Hogy valaki hiszen ő benne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.“ E mű bevezetésében szokatlan sötét képeket használ fel a

földi élet rajzában, elannyira hogy rajza, a mennyiben erőszakos összeállításában áll, a szószeknek terhére válnék. Azonban mindezt csak tárgya világosabb feltüntetése végett látszott keresni, s átment a felosztásra oly szerencsével, hogy abban versenytársait mind megelőzte, szólani akar: 1) A Krisztusbani hit átalakító erejéről. 2) A Krisztusbani hit kellékeiről: a remény és szeretetről. 3) A Krisztusbani hit végeredményéről: az örök életről. A szöveg ilyen felfogásának hatását a tudomány iskolai nyelvezetével annyira meggyengítette, hogy csak második jutalomra találtatott érdemesnek. Felbontatván jeligés levele, felmutattatott a szerző neve. Szerző Kis Kálmán II. éves theologus.

* * *

Bevégeztem ime hivatalos jelentésemet, s vele bezártam terhes, sőt az új rendszabályokból kifolyó teendősek által tulterhelt igazgatói hivatalomat. Nincs egyéb hátra, mint főiskolánk egyházi és világi fő- és aligondnokainak nagyméltóságu báró Vay Miklós és főt. Zsarnay Lajos superintendens, nagyságos Komáromy József és nagy. Hegedüs László esperes uraknak ez év folytán tett buzgó fáradozásaikat megköszönni azon őszinte kérelemmel, hogy a közügy felé irányult lelkök ápoló hatalmát ne vonják meg jövőre sem tanintézetünk-től, mire nézve nem szününk meg az egek urához felesdeni, hogy sz. egyházunk e dicső oszlopai még sokáig éljenek!

Köszönetet mondok a tanári kar nevében egyszersmind a főt. egyházkerület tanügyi bizottmányának: méltós. ifjabb báró Vay Miklós elnök, tekintetes Évva András, Dókus József, t. Anti János és Bálint József uraknak, kik az év folytán több ízben megjelenván a törvénynek tekintélyt, a fegyelemnek erőt, a közsorgalomnak magasabb lendületet adni törekedtek. Nincs is bensőbb óhajtásunk, minthogy a közügynek e lelkes férfait Isten még sokáig tartsa meg azon állomáson, hová őket a közbizalom emelte, s melynek egy rövid év lefolyása alatt annyi tiszteletet kölcsönöztek.

De miután magok az emberek csak eszközei a munkás isten gondviselésnek, szent kötelességünk hálás szívvel meghajlani ezen örök-éber gondviselés előtt, felesdve, hogy mint eddig: úgy ezután is az idők megnehezült járásának dacára legyen ez a mi oltalompaiszunk, s ápoló befolyása alatt szilárduljon meg lelkeinkben ama rendületlen istenbizalom, mely e főiskolát e három századok viharában felnőtt nemes cédrust létrehozta, fentartotta, hogy lenne még messze századok lefolyásán menedékhelye, dajkája a fejlődő ivadéknak; s táplálja azokat az evangéliomi tudomány örök üde nedveivel örök életre.

ÉRTESÍTÉS

a sárospataki főiskola nyári közvizsgájáról s a jövő iskolai évre tett intézkedésekről, kivált a jogakadémia, érettségi vizsga, uszoda, tápintézet, kórodsat ügyében.

A sárospataki ref. főiskola nyári közvizsgáját folyó év július 12-én kezdé meg, ősi s keresztyén szokás szerint rendes templomi isteni tisztelettel; — onnan a főiskola imateremébe átvonult e. kerületi küldöttség, számos előkelő ügybarátok, szülék s a tanuló ifjuság díszes serege előtt köztisztelt főgondnokunk idősb báró Vay Miklós ő excellenciája nyitá meg az ünnepeélyt következő tartalmass több „éljen“ekkel fogadott beszéddel:

IGEN TISZTELT GYÜLEKEZET!

Midőn a tiszáninneni főtiszt. egyházkerület helybeli főiskolánkban, az egykor itt különben is divatozott nyilvános közvizsgákat a mult évben visszaállítá, — e megújított rendszabály által is, ama tanintézeteink irányábani hagyományos buzgó részvétet kívánta közönségünknek feltartani és szilárdítani, mely egyedüli feltétele létezhetésünknek, legbiztosb forrása jólétünknek s főiskolánk mindnyájunknak szívéen fekvő, mentől nagyobb mérvű virágzásának.

Engedje tehát a tisztelt gyülekezet, ily szép számmal történt megjelenését, főiskolánk iránt viseltető hajlama, szeretete, s részvéte, — biztosító s buzdító jeléül vehetnem; — amint hogy más részről a mindenekkel karöltve járó közvárazakozásnak megfelelni, a legközelebbi napok s óráknak leend immár, tanáraink s tanulóink által, egy évi szorgalom s fáradság zálogaként felmutatandó, vajha mentől kielégítőbb feladata.

Azonkívül, hogy az oskolaigazgatósági jejelentés, — szokásos rövid válaszáat adván a lefolyt tanévi időszaknak, kellő felvilágosítást nyujtand kezdetben mindjárt főiskolai ügyeink állásáról, — módjában leend a tisztelt közönségnek vizsgáink ideje alatt tudomást szerezhetni magának mind azokról, melyek a tanintézet akár szellemi, akár anyagi oldalára vonatkoznak; — az iskolai kormányzatra nézve pedig bizonyára nem lehet semmi kívánatosabb, mintha a nyilvánosság eként bárki előtt is tárva álló mezején, közvetlenül s mintegy első kézből fogja a jóakaratu, segélyre is mindig készek

találtató közvéleménynek hallhatni, részünkről soha eléggé nem méltányolható ítéletét. Mert hiszen oly jog s kötelesség ez, mely egyesülve, egyházi s iskolai autonom rendszerünknek fényoldalát képezi; oly jog s kötelesség, melynek gyakorlata s teljesítése, méhében rejtí a haladásnak, honunk többi felekezetei s nemzeti-ségei mindinkább emelkedő törekvéseit sem ignorálható, azért gyors versenyre-buzdító, ha azonban Isten is úgy akarja, gondos ápolás mellett, győzelemre gyulandó szikráját.

Mindamellett azonban, hogy lehetnek hiányai s mindnyájunk erejét igénybe veendő fogyatkozásai főiskolánknak, de úgy hiszem mégis, hogy egyről legszigorubb bírainkat is képesek vagyunk meggyőzni, és ez: iskolai beléletünk minden korszakán keresztül vonuló azon hit s honérzetéből meritett ihlettség, melyet szent vallásunk tanaival gondosan oltanak be egy új nemzedék fogékony lelkébe, — azon ifjú nemzedékbe, mely egykoron a közélet síkjain helycinket pótlandó, nem szünend soha meg honának szentelni, e szerény falak közt fejlesztett testi s lelki erejét; a mely, vezesse hárhová is sorsa, — utolsó lehelletig sem fog kifáradni, a vallásszabadság s alkotmányyszerű függetlenség, aligha egyhamar még elleneket nélkülöző sorompói között küzdeni!

De mivel nem ez az egyedüli küzdelem, mely majd egykor az életben mindazokra vár, kik itt gyűjték az előkészületeket jövő-jük számára, ám lássuk, vizsgáljuk leendő életharcosink, átalános ihlettségük mellett, mennyi s minő egyéb fogývereket is sajátítanak még el főiskolánk rakott tárházából, többfelé ágazandó céljaik elérésére; kezdjük meg vizsgálóinkat, kísérje azokat a tisztelt közönség becses figyelmével; Isten pedig tegye ez atyai jóságban reánk virasztott kevés napokat oly bensőleg szívélyes családi ünnepeilyé, mely mentől több kedves emlékeket hagyhasson szíveinkben hátra!

Végül, az még szerény-kéréssem, őrizzen meg a tisztelt gyülekezet szívében egy kis jó akaratot irányomban is!

Majd lefolyt évi közigazgató Dr. Heiszler József ismertette közigazgatói tudósításában a főiskola múlt évi életének szellemi s anyagi jelentőbb mozzanatait; — régi, de mindig új modorával kellemes órát nyújtva a diszes közönségnek.

Ezek végeztével a diszes vendégkoszorú közebére tért, melyet a főiskola gazdasági választmánya úgy szokott rendezni, hogy minden jelentkező egy új forintért egész társas ebédet nyerjen; mi

nem csak mint ebéd szokta az éhezőket kielégíteni; hanem mint találkozási hely, — hol hazánk távol vidékeken lakó nobilitásai is megjelennek, s hol az ifjui pálya végezte ólta egymást nem látott úszek forradnak meleg kézszorítás közt ujlag barátokká, és hol a küldöttségi munkálatok egyformaságának unalmát a legkedélyesebb társalgás váltja fel, sőt a tapasztalható hiányok, s szüségelhető új intézkedések felett fesztelen eszmecserére nyilik alkalom, a sáros-pataki közvizsgái ünnepélyeknek egy kiváló fénypontja. —

Közebéd után az e. kerületi küldöttség bizottmányokra osztakozék, hogy a négy helyiségen folytatott közvizsgák mindenike hivatalos kiküldöttek folytonos felügyelete s tényleges vizsgáló működése mellett tartassék meg, kik tapasztalatok szerint az osztályozásba is befolynak, s a végbement vizsgáról az összes testület előtt hivatalos jelentést tesznek, szabadságában állván mindennek a nyilvános vizsgák bármelyikét meglátogatni. —

A közvizsgák sorát már előbbi napon az uszodai vizsga nyitá meg. Mert tudnia kell a nevelés ügyét érdekel kisérő közönségnek, miként ez iskolai év folytán intézetünket egy valóban minden igénynek megfelelő úszó iskolával bővíté fő gondnok ő excellenciája fáradhatlan buzgalma, mely két vitzükörrel, köz- és magán fürdővel a helyi sükségnek teljesen megfelel, *) hol e nyári fürdési szakban a kassai katona-parancsnokságtól nyert két mester köz meglegedésre tanitá az annyira sükséges életmentő ügyességet az úszást. Minek folytán dicsekedve mondhatjuk, hogy az eddig többször megtörtént vizbefulás szerencsétlensége, hála Istennek, s köszönet tanintézetünk felvirágoztatásában buzgólkodó főgondnokunk erélyének, nem szomorított meg egy szülét sem.

Ez intézet még új lévén, legyen szabad azt kissé részletesebben ismertetnem!

A főiskolai uszoda részvényekre van alapitva, mert a főiskola pénz ereje annak közköstségteni fenntartását nem birja; fájdalom, az építkezési előlegezés is érezhető hiányt okoz a közpénztárban! — Egy részvény ára 10 pengő forint, s ilyet az uszodai igazgatóságtól bárki, mindenkor szerezhet.

Egy ily részvény jogot ad a főiskolai uszodában 100 órányi ingyen tanitáshoz, mely összegből évenként (ha a tanulók száma oly nagy volna, hogy az úszómestereknek nem jutna elég idejük azok kellő tanítására) 10 óra adatik, így a részvényjog 10 évig tart, de ha az idő hosszabb tanitást is megenged, 20, 30 órát, és így 2—3 évi illetéket is felhasználhat a tulajdonos gyermekének vagy kijelöltjé-

*) Építé, Hauser Károly mérnök terve szerint, Major Lajos tokaji ácsmester. Szerk.

nek teljes kitaníttatása; mert szabadságában áll a részvénytörzstulajnosnak a főiskola növendéke közül részvénye használatával bárkit tetszése szerinti időre megajándékozni, akár tanításra, akár magánfordásra. — A nemrészvényesek kissé drágább-, a közkölséghez némileg arányított árért élvezhetik az intézetet.

Adná Isten, hogy e tetemes áldozattal felállított intézet, ez a gyermekeit féltő szülei szív villámhárítója fennmaradását biztosítaná hazánk lelkes fiainak s hölgyeinek nemes pártolása! Hány életet mentene az meg itt, s a küléletben? hány szívet védene meg gyermekük kora s véletlen siratásától?

Lelkes hölgyek! nemes keblű honfiak! 10 pengő forint 3—4 ifjat taníttat ki, így 3—4 életet biztosít a vízbehalás iszonyu szerencsétlenségétől, s ugyanannyi családot a keserű gyásztól! Kell-e több ajánlat, hogy ez intézet meleg pártolására gyujtsa a gondos szüléket s az emberszerető tehetősbekeket?! —

Bizony erkölcsi kötelessége minden tehetős családnak, hogy ily részvény birtokában legyen, hiszen majd mindeniknek van itt rokona, barátja sat. gyermeke, kiknek tanítására oly áldólag fordíthatnák e részvényjog! —

A közvizsgák eredményét nem céloz birálgatni, nemcsak azért, mert az némely előtt az öndicséret, másnál a túl szerénykedés gyuját költhetné fel; hanem leginkább azért, mert azt megítélni a szakértő hallgatóság, leginkább pedig az éber kormányzóság feladata, mely a birói szigort, az atyai jó akarattal s böles intézkedésekkel párosítva szokta avatott ítéletét kimondani; de igen is céloz az ujjabb lendületeket ismertetni meg a nevelésügy által érdeklett közönséggel, melyek a főiskolai kormányzóság által, mint szükségesek életbe léptetvén, kívált a szülék jövő intézkedésére folyhatnak határozólag be.

Mint ilyenek felemlíthetők; miként:

1) Ajogakadémia nemcsak új szervezést, hanem oly új erőket is nyert, melyek azon meleg keblű honfiak várákozásának örvendetesen megfelelendnek, kik nemes áldozataikkal ezt több mint hat évi szünetelés után iskolánkba visszaállítani közreműködtek. A főiskolai kormány áldozatkészsége s a megnyert férfiak szorgalommal páruult szakavatottsága kezeskednek, hogy e dicsekedésünk nem szégyenülend meg! — Mert a közelebbi iskolai évben benne a pályájukat megkezdendő Emődi Dániel és Nemes Ferenc urakkal nyolc nyilvános rendes tanár fog tanítani; kik közt a bölcsezszt, római-, görög-, magyar irodalom, nevelésztan és egyetemes történelem előadása mellett, a széles jogi szak minden szükséges tudományai, névszerint: Jog- és államtudományok encyclopaediája, észjog, statisztika,

politika, nemzetgazdászati, államgazdászati vagy pénzügytan, rendészet-tan, diplomatika, római jog, jogtörténet, közjog, magyar polgári jog telekkönyvvél, osztrák polgári jog, magyar és osztrák büntető törvény, váltó s kereskedelmi jog, bányajog, törvénykezési és közigazgatási irány, nemzetközi jog, egyháztörténelem, egyházjog, ugy osztattak fel, hogy mind a tanárikar, mind a tanuló ifjuság részire a működés lehetőleg sikeressé tétessék, s főiskolánk ez országban bármely jogakadémiával kiállja a versenyt; végzett ifjaink pedig minden felsőbb kívánalmaknak s törvényszerű kellékeknek megfelehetnek. E szerint bizonyítványaik ellen a magas kormánynak kifogása teljességgel nem lehet, és mivel három év alatt egyházkerületünk küldöttsége előtt, hatszor adnak elméleti szigorú vizsgát; nem foghatjuk fel, hogy ily végzett ifjak a törvény világos szavai értelmében, két évi gyakorlat után, mi okból ne tehetnék le egyenesen az ügyvédi vizsgát?

2) Az érettségi vizsgára nézve úgy intézkedett az egyházkerület, hogy az ezentúl is kellő ünnepélyességgel és szigorral tartassék meg. A magas kormány azon kívánatának, hogy főt. szuperintendensünk az érettségi vizsgálatokon jelen legyen, a bizonyítványokat aláírja, autonóm testületünk elveivel egyezőleg, már elég van téve. E szerint a magas kormánynak legkisebb oka sem lehet arra, hogy ifjaink formásan kiállított bizonyítványait érvényesekül el ne fogadja.

3) A nyolc osztályu gimnázium belső szervezetében az önmunkásság fejlesztésére tettettek érdemleges intézkedések. — A szépirás az algimnáziumban szélesre terjesztetett, s tanítására több órák rendeltettek. A zenében s testgyakorlatban szakértő új egyéniséggel fog intézetünk növekedni, mely így a nagyobb számú magán vállalkozók kívánatainak is képes leendő eleget tenni!

4) Meg kell még emlitenem a főiskolai tápintézetet, mely ez évben is 100 szegény ifjunak adott, részint ingyen, részint igen mérsékelt díjért testi táplálékot a szellemi eledel mellé; s igyekezvén, hogy „a szegényeknek ingyen hirdettessék az evangéliom, több ifju ingyen tanításban is részesült, tankönyveket ingyen nyert. Valóban a szegény tanulók ügye melegebb ápolást érdemlenez, nem csak az e. kerület egyházaitól, hanem a tehetsébeiktől is, hol egy-egy messzely életke összeszedése által oly segélyforrás tápláltathatnék folytonosan, mely által a prot. egyház intelligenciája egy nemzedék rövid élete alatt megkészszeresztethetnék! még pedig, a mi igen jelentő, a szegényebb osztályból. Mert nem az-e a közmívelődés, s új gyakorlati eszmék terjedésének, népszerűsítésének legnagyobb gátja, hogy a köznép közül kevés a tudományos ember, kik az új intézkedés szükségét saját feleikkel, a közös érdek által hitelesítve, tudnák megismertetni, megkedveltetni?!

Mennyi kellemetlenséget került volna k a földbirtokos osztály

csak az egy „tagosítási ügyben“, ha a köznéppel annak kitanult s együtt érdeklétt fiait értették s szerettették volna azon üdvös intézkedés áldásait s tanítanak annak okos felhasználására?!

De fájdalom, mi akkor megtörtént, még soká, mind addig is méltódnia fog, míg a tudomány a köznép rétegeibe le nem hat, mind addig félni fog az egyszerű nép a kitanultak osztályától, míg abban kiképzett gyermekei által képviselve nem lesz

Kenyeret urak! kenyeret a tudományhoz, hogy a tanulás könnyű, olcsó, s a szegényeknek is hozzájárulható legyen; hogy a tudomány ne kasztot alakítsa a nemzetben, úgy is sok már itt a kaszt! hanem egygyé forraszsza azt: s a haladás sebes leend és erős!

5) Másik filantrop intézkedése főiskolánknak a jövő évvel megnyíló főiskolai kórház, szegényebb beteg tanulók befogadása s rendszeres ápolása végett, tizenkét ágygyal, melyre már eddig is nemes ajánlatok tétettek, mint gróf Andrássy Manó ömlő 12 vas nyoszolyát, s egy névtelen hat ágynemű készletet voltak kegyesek megigérni. Váznat s ágybelieket továbbra is hálásan fogad a nemes keblű hölgyektől a főiskolai közigazgatóság, s neveik örökíteni fognak az adományozók évkönyvében

Bezárá a közvizsgái ünnepélyt a végzett jogász ifjak búcsúvétele, melyet Várady Gusztáv érzékeny és komoly szavakban intézett az itt egyesült főtiszti egyh. kerületi küldöttséghez, s pályautódihoz; kik közül Kun Béla I. éves jogász fogadá választékos beszéddel a búcsú köszöntést, s bocsátá a nem sokára követendőket szíves szerencsekívánnal az élet terhes pályájára. Az érzékeny jelenelek az élet ez elváló pontján, hol a hú barátok, talán soha nem találkozendők, jobbra és balra egy hosszú életre szétválnak, valóban megható, mondhatni megrázó látványt nyújtanak!

Végül a lefolyt évi közigazgató adá át a hivatal jelvényeit utódának, mert e hivatal az akadémiái tanárok közt évenként változva hivatalakor szerint megy sorba.

Mind e részleteket végre közelismerést s újabb hálás tiszteletet kivívott főgondnokunk ö. excellenciája rekeszté be következő velős beszédével:

IGEN TISZTELT GYÜLEKEZET!

„Valamint nekem jutott a szerencse e hét elején közvizsgáinkat megnyithatni, úgy hivatalom hozza azt is magával, miszerint azokat ünnepélyesen berekeszszem.

Köszönetet mondok először is mindazoknak, kik ez idő alatt, akár mint vizsgálók, akár mint hallgatók béketűrő jelenlétükkel szerencsétlettek bennünket.

Köszönetet tanárainknak, kik a lefolyt fáradságos tanév végével, annyi buzgóságnak s szorgalomnak mutatták fel elismerést érdemlő gyümölcseit.

Te pedig e gyümölcsök élvezője, nemes tanuló ifjuság, haladj, küzdj, innentúl is egész elszántsággal, az erkölcsök s tudományok előtted tárva álló pályáján! — tedd azt mindenek előtt magad jóvoltáért, ettől föltételezett jövődért, — családodért, minden tieidért; de tedd érettünk is, kik példás magatok viseletében, szorgalmatokban s haladástokban, kedves hazánknak ohajtjuk jövőjét biztosítva látni! —

Végyszavaim pedig hozzátok a távozókhoz intézvék!

A mint e benneteket ez ideig szeretettel óvott hajlékok küszöbén, még ez órában áldásainktól kísértetve túlléptek, a rideg közélet teszi reátok személyválogatást nem ismerő, gyakran kiméletlen kezét, s legyen azért mind az, mit e termék légköréből, szépet, nemest és jót kebleitekbe szívtatok, megannyi biztos tényezője, jövőendő szerencsében vajha mentől gazdagabb sorsotoknak!

S ha ez így lesz, mit sziveinkből ohajtunk, vessetek néha néha egy hálás pillanatot benneteket szeretettel ápolt főiskolánkra s ápoljátok majd ti is azt a maradék számára.

Isten veletek!"

Mely beszéd végeztével az egész gyülekezet folytonos éljenzés, majd búcsú kézzsorítások, könyek közt távozott s oszlott szét, s Patlak üres maradt néhány óra mulva!

Üdv veletek vallás- s nevelés őrei! áldás munkátokra, melyet ott kint szint oly buzgalommal folytattok, mint kitarotn végeztetek itt! Üdv veletek is nemes ifjak! s hozzon vissza a megőrző gondviselés frisült erőkkkel, hogy a szülék, az egyház s a hon kívánalmainak megfelelni kétszeres sikerrel tudjátok.

Végül meg kell még emlitenem a tanitató szülék s tanuló ifjuság érdekében, miként a jövő iskolai év folyó év szeptember hó első napjával veendi kezdetét; még pedig a hét első nap beírások, s berendezkedésre fordittatik, a nyolcadikon tartatik meg az ünnepélyes megnyitás a törvények nyilvános felolvasása mellett; és e határnap után csak a főiskolai székhez nyujtandó indokolt folyamodás mellett lehet valakit a főiskola tagjai közé befogadni.

Kolos Dániel,

jelen évi közgazgató.

IRODALMI SZEMLE.

1. Jakob Mähly, phil. Dr. „**Sebastian Castellio**“ Ein biographischer Versuch nach den Quellen. Basel. 1863 8. 151.

Korunk félreismerhetlen előszeretettel viseltetik a szabad gondolkodás vértanuinak már már feledésbe halt emlékök felujítása iránt. Előkeressük bárhonnan is ha találkozik ember, ki férfias eréllyel, bár szerencsétlenül, küzdött volt a tekintély nyomása ellen, mit csak későbbi kor ítélete szállíthat le uralkodó székeről; — az olyanak nevét nyilvánosságra hozni, életének vagy inkább szenvedései folyamának, küzdelme- és nehéz harcainak hű képét a történelem figyelmes olvasói elé állíthatnunk amennyiben egyrészt kegyeletbeli kötelesség, úgy más felől nem háladatlan munka. Min alapul ez előszeretet? S miért főleg napjainban majdnem uralkodó szenvedély? Nemcsak a multakra átalában szeretet-teljes visszaemlékezés varázsa itt a tényező, mely gyakran őseink s azok érdemei iránt nyilatkozó kegyeleten szint-ugy, mint többé-kevésbé nyíltan bevallott öntehetetlenségünk érzetén alapszik. Mellesleg főlemlítve, ez utóbbi érdemben jut eszünkbe a közelebbi évek folytán hazánkszerzte tartatott sokféle emlékünnepek egyikére akkoriba íratott alkalmi vers:

„Választottak, erős lelkek, nagy szívek!.. öröklő

Küzdelem, aggasztó bánat emészte korán.

Most még — sirjaitok szent csöndét tán irigylve —:

„Keljetek!“ a törpék lelke szorongva kiált.

Nincs, ki ragadván szent lobogót, a küzdelem élén

Álljon, el is vérzzék... Már mi csak ünnepelünk.“

Valóban életszükség most ily módon is biztosítani iparkodunk napjaink legbecsesb, de nem becséhez aránylag óvott vagy mentesített kincsét a lelkiösmeret-szabadságot, — annak valódi értékét mind főlebbemelve kitüntetni és szilárdítani mindannyiszor felujított emlegetése által azon küzdelmeknek, melyekbe egykoron került volt annak kivívása.

A reformáció valóban az ujkori szellem függetlenségi háboruja. A hosszú időn át készült s hatalmasan kitört szellemhare, mely a tizenhatodik században Európát megrendíté s a nyugoti részen egymásután minden tért meghódítva az életviszonyokat átmegáthattotta s újjá alakítá, tényleges kezdete az összes jelenkori fejlettségnek, s legdicsebb vívmánya a középkor hatalmainak bilincseiből feloldozott egyéni létjog, a hit és gondolat felszabadítása, az emberi szellemnek egyénenkint nagykoruvá nyilvánítása, — melylyel kezdődik tulajdonkép a mi korszakunk.

Minél általánosabb az egyházjavítás történelmi fontosságának ilyen módon méltatása, annál leverőbb azon bebizonyult tény, hogy önmaguk a javítók között találkoznak az eszmének vértanúi. Azok ezek, kik biráikkal, néha szeretetlenül kárhóztatóikkal egyazon téren állva az elvonult és elviselt régi ellen folytatott küzdelemben, az eltöröltek helyére állítandott ujak felől való nézeteikben megegyezni nem tudtak. Előhaladott kortársaik- és elvbarátaikat tulszárnyalva, a reformpártiak vezetőivel épenugy, mint az általuk leküzdött ellenféllel egyesülni nem képesek, mindkét részről elítélt gonosztevékül adattak ki s nemes buzgalmuk díja a legszomorubb életsors vagy kínos halál lett.

Az ily szerencsétlenek ügyében csak az utókor szolgáltathat igazságot, a mennyiben arra módja van, sőt parancsoló kötelessége is, hogy azt el ne mulasztssa. Az ilyeneké legyen mindenekelőtt a mi szíves részvételünk. Mert bár mennyire méltán figyelmeztetünk ma s fogunk figyelmeztetni még ezután, hogy a mi nagyra becsült türelmességünk, az ellenvéleményűek nézeteinek is kellő méltánylása azon korban semmi jót nem eszközölt volna, hogy akkoriban mindenik, bár legelől haladó reformfelekezet is az általa ugynevezett „rajongók“ ellenében minden áron az önfentartás kötelességének szigora alatt állott; azt nem tehetik, hogy az ily benső vizsgálódások elesett áldozataitól legbensőbb, tisztán emberi részvételünk kegyeletadójának teljesítését valaha megtagadjuk.

A férfiú, kinek életével a jelen füzet foglalkozik, ilyen áldozat. Jelentékeny egyéniség elannyira, hogy Kálvin s Béza legkeserűbb gyűlöletének tárgya lehetett, kik részére, az általa pártfogolt szerencsétlen Szervetnek sorsosztalékát kívánták volt, s ugyanazon móddal rá is juttatják vala, ha a könyörülő sors, veszedelmes pörének lejártá előtt kevés nappal, ugy szólva „ellenségeinek torkából ki nem ragadta volna.“

Castellio Sebestyén született 1515. egyikében sem a Chatillon nevet viselő több városoknak, mint eddig hitték, — hanem Saint Martin du Frésne szavojai faluban, mint ez kiviláglik a genevai kis tanácsnak 1542. ápril. 5. keltű okirati leltárából. Neve a szerző állítása szerint (116. l.), hihetőleg a négy órányi távolságra fekvő Chatillon en Michailles helynévből származtatott.

Castellio öntanulás által képződött kitűnő tudományos fő volt, ki gyönyörű észtehetsége és rendkívüli szorgalma által a latin-, görög- és héber nyelvekben szép előmenetelt tőn, és ha theologiai viták közbe nem sodorják, mint jeles nyelvész, fényes jövőre számithatott. Hanem ő a nevezett örvénybe sodortatott, és tán nagyobb mérvben mint kellett vagy lehetett volna; megjegyzendő azonban, hogy azon korban,

midőn — mintha általánosan kötelező törvény lett volna — mindenki-
nek theologiai párthoz kellett csatlakoznia. — De a mód, mely szerint
föllépett, s azon magasztos érdek, melynek nevében működött, épügy
tiszteletre méltóvá teszi előttünk emberiségének szép jellemét s rettent-
hetlen szabadelműségét, a mennyire meglep és bámulatra ragad értelmi
fensége s azon kor előítéletein tulemlékedett magasztos lelkiülete.

1541-ben, mint a „Collège de Rive“ rektora, hivatott Genévába,
épen Kálvin eszközlésére, a ki Castellio nemes jellemét, vele Stras-
burgban történt első találkozásá óta, nagyon megnyerőnek érzé s kö-
zelében lenni ohajta.

De a Kálvin Genévája nem azon hely volt, melyen Castellio
magát huzamos ideig jól találhatta volna. Vitába ereszkedett Kálvin-
nal b. Salamon „Énekek éneke“ felett, s annak szerzőjéről azt állítá,
hogy „midőn a VII. fejezetet írta, örvöngő állapotban volt, és akkor a
világ lelke vezérlé, nem a sz. Lélek.“ Másik tárgy is vitakérdéssé lön:
Krisztusnak pokolra szállása.

A városi tanács, mely egészen Kálvinnal tartott, elfiltá a nyilván-
os vitatkozásokat, azaz hallgatást parancsolt a különböző értelmű
félre. Ő merészelte e tilalmat megszegni, a mint egy napon hatvan
hallgató előtt, kiknek Kálvin, Pál apostol szerint, az egymás iránt való
ker. atyafiui türelemről predikált, rögtön felállott s menydörgő
beszédet tartott a türelmetlenségről 1544. július 15. kérte el-
bocsáttatását, és megnyeré.

Bázélba költözött, hol akkoriban több ily elvetettek vonultak
meg, s az igen mérsékelt gondolkodású városi tanács védő szárnyai
alatt tán a genevai buzgólkodók ellenében is oppositio képződhetett.

Itt végezte be latin és francia bibliafordítását. Előb-
biért öt évi ráfordított munkája után 70 birodalmi tallért kapott;
utóbbiért két évig minden hétre egy bázeli forintot, s egy egész évig
dolgozott rajta ingyen, mivel a szerződés csak két évre szólt.

Inkább koldulni megy, mondá, mint felhagyon bibliafordításá-
val. S valóban ez lett volna sorsa, ha sanyarú tudós munkája mellett
időnként mint kertész, halász vagy fausztató nem szerezzet annyit,
a miből nejen kívül 8 gyermekből álló családját fentarthassa.

Ezen fordítás, az ő öntudatosan kitűzött céljához képest, mit
nyilvánosság előtt is bevallott, tartalomhoz egészen hű, mégis alaki
tekintetben mindenki által értelmesen olvasható, és folyékonyan szép
irmodoru fogott volna lenni, és pedig úgy, hogy ahol kikerülhetlen
volt, szabadságot vett magának alak kedvéért, a szövegkúségtól eltá-
vozni. Célja sikerült, amennyiben Melanchton és a legnagyobb orien-
talista Buxtorf ezen munkája sikeréről nagyon kedvezőleg nyilatkoztak.

Nem így a genevaiak. Az új-szövetséghez írott előbeszédjökben elátkozák Castelliót, mint ki a sz. iratokkal gonosz játékot űz, s mely műve használatától mint „a sátán választott eszközétől, a vigyázatlan és tapasztalatlan lelkek javára“ az egész keresztyénséget óva inteni kell.

1552. a bázeli egyetemen görögnyelv tanára lett a tudós Castellio. Még ugyanez évben Kálvin a „Praedestinationioról“ írott munkájában „Szörnyeteg“-nek nevezi őt, hihetőleg azért, mert a Kálvin „Kegyelemből választás“ tanítmányának bebörtönözött ellenzőjét, Bolsec Jerómost pátfogásába vette.

1553-ik évi októberben égettetett meg Szervet, mint eretnektan hirdetője, és 1554. márciusban jelent meg „Martinus Bellius“ vagy „de non puniendis gladio haereticis“ című munka. A könyv gyűjteményféle szerkezetű, melyben nagy hírv tudósok mondatai és egyes munkálatai többnyire álnevek alatt idézve foglaltatnak. A bizonyítékok felidézettek között előfordul Castellio is. A mű előszavában élesen jelezve adatik azon sértett fájdalmas jajkiáltás, melyet minden emberileg érzők körében keltett a genevai Autodafé egyenes hivatkozással Szervétre, ki a máglyán Krisztushoz kiált e szavakkal: „Ezt parancsoltad volna? ezt hagynád-e jóvá, Krisztus! Valódi hived azok, kik ily áldozatot nyujtanak neked? Meghivatod-e magadat ily áldozati vendégséghez, hogy emberhust egyél? Ó istentelen, átkozott emberi vakmerőség, kik Krisztusnak tulajdonítják azt, a mit a sátán ösztönzésére mívelnek!“

Hogy ki volt ezen Martinus Bellius? az ki nem nyomoztathatott. Hanem Béza páratlan fürkésző tehetsége fölfedezte, hogy a Castellio biblia-fordításához írott előbeszéd és ezen munka irálya néhol csaknem szórul szóra egyező észjárás, fogalmazás-, és ezen könyvnek minden eretnekségi bünvádja kétségtelen bizonyossággal reárvítható amarra. — Erre következett Genevából a közelebbi évek folyamán Kálintól és Bézától egy irodalmi vita, a melyben kifejezett káromlások és indulat-kitörések mindent felülhaladnak, s melyek szomorú tanúságot tesznek arról, hogy a hitbuzgóság még a nagy embereket is mily embertelenné teheti.

Castellio hasonlíthatlan méltósággal s oly lovagias illemmel válaszol, mely az ő ügye iránt méltán legszívélyesebb részvételre buzdíthat. Megragadóan szép egy 1558-dik évi magán levelének azon helye, hol ő az iránta kimélytelen keserőséggel kitört ellenfélnek azon bizodalmas tanácsot adja, hogy mérsékelje magát önnön-ügyének érdekében; — nem gyűlöli őt, bár némely tárgyakra nézve különböző értelmet tart; — ha gyűlölné őt, akkor azt kívánná neki, hogy csak törjön

előre rágalmozó dühében, hogy nyilvánosság elébe jöjjön, mely lélek fegyverei használtatnak ellene.

„Vetélkedjél velem szeretetben, s hivebb barátot nem találhatsz mint én.“ 1563. év végén jött Bâselbe a tanácshoz vádlevél Castellio ellen, mely Béza egyik munkájából iratott össze, és úgy látszék, hogy élet-halálra kell magát az ellen igazolnia. Vádlott, a netalán bebizonyulás esetére „fejét ajánlja az igazságos büntetés alá;“ — hanem egyszersmind igazságot szolgáltatni kér, nehogy ártatlan vér ontassék. — Ugyanez évi december 4. nyújtotta be német nyelven fogalmazott védiratát a genevai vádlevél ellen, melyet Mähly is közöl. Ebben a Krisztusért esedezik, hogy türessék el az ő különböző értelmé, mint ő senkit nem kárhoztat ellenvéleményeért. A ker. egyház igaz tagjának vallja magát, ki a hivek társaságában nyugalmasan kíván élni. A minden áldás és kegyelem Istenétől áldást, virágzó létet és jó előmenetelt imádkozik az anyaszentegyházra és a becsületes Bâzel városra.

December 18-kán ideglázba esett, 29-kén meghalt: „feszített munkásság, éjjelezés és aggodalmak“ emészték meg életét, mint barátja bizonyítja, mielőtt pere lejárt volna.

Mähly műve lelkiösmeretesen, tárgyszeretettel és gondosan van kidolgozva.

2. Dr. Bernhard Weisz a. o. Professor der Theologie. „**Der Johannische Lehrbegriff** in seinen Grundzügen untersucht.“ Berlin, 1862. Verlag von Wilhelm Herz.

Az élelmű és szorgalmas szerző, ki már eddigelő helyesen kifejté a Péter-féle tanfogalmat és a „Filippi levél“ magyarázatát, folytatja itt az apostoli tanfogalmak jellemzését, alapos bibliai szövegértelmezés útján. A „János-féle tanfogalmat“ meríti a János nevét viselő evangéliomból s ugyancsak róla nevezett első apostoli levélből, melyekről bizonyosnak tartja, hogy csaknem egyidejűleg irattak általa, midőn egy pogányokból lett keresztyén gyülekezet-képződés feje volt Kisásiában. A jelenések könyvét sem vitatja el tőle határozottan; hanem állítja, hogy a tanfejlődésnek jóval korábbi szakából való. A második és harmadik János apostoli levél tartalmilag nem nyújthat kellő tananyagot e részben.

A tárgyalás három főrészből áll: a János-féle ker. tanfogalom, — annak az őszövegségi sz. iratokból kimutatható alapjai, és a Krisztusról való tudományos önálló jellemzetes fölfogása. Az első rész tárgyalási folyamán kifejtetnek az „élet“, „Istenösmeret“, „hit“, „világosság“, „igazságnak“, a Krisztusban lét- s Krisztusnak bennünk létezésének, az „Istentől születés- és ő hozzá gyermeki viszonyban állás“nak Jánosnál egészen eredeti tantételei, minden többi, jelesül ó- és ujszö-

vetségi szerzőknél, különösen Pál apostolnál található tanfogalomtól jellemzetes különbözésben, szövegmagyarázati alapon kimutatva.

Második főrész tartalma: a János-féle tanfogalomnak az ő szövegszentiratokban nyilván föllelhető alapeszméi. Megmutatja itt Köstlin ellenében, hogy a jánosi keresztyénség és zsidóság között épen nincs valami feltűnő ellentét; János szerint a zsidó vallás igaz és valóságos isteni kijelentés. Izrael Isten saját népe kebeléből származik az üdv. Az üdvre elválasztatás zsidóknál és pogányok közül is nem elővégzet szerint történik, hanem erkölcsileg közvetítés által. Jánosnál csakugy, mint az első evangéliumban Krisztus az eljött Messiás, s különösből nála az ő szövetségből átszármazott fogalom. A világ üdveztése egészen ő szövetségi felfogás szerint engesztelő áldozat által történik (1. Ján. 1, 7; 2, 2. v. ö. Ján. ev. 17 r). E résznek egyes következtetéseiben azonban némi javítani s változtatni való van; péld. el nem fogadható úgy mint adatik Ján. 8, 44. magyarázata, melynél figyelembe nem vétetett az 1. Ján. 3, 8—15 található s nagy jelentőségű párhuzamos hely. És így tovább. Mindemellett az ő szövetségi és János-féle tanfogalomnak gondolatmenetben összefüggését mindenütt világosan kijelölve találni.

A harmadik főrészt képezi a Christologia, az üdvözítőnek történelmi megjelenésében méltatása. A dolog természetéhez képest legalaposabban tárgyalatik ez Krisztusnak önyvallomásai és nyilatkozatai nyomán. Öt pontban összefoglalva, mint „isteni küldetés,“ — „Istenfiuság és annak jelei,“ — „a Fiúnak egysége az Atyával,“ „Krisztusnak teljes istenösmerete és kezdettől fogva, eredetileg az Atyánál létezése“ és végre „ember fia“ címtelek alá foglaltan a negyedik evangélium nehéz helyeinek beható tárgyalása által fejtetik ki. Részletes kivitele ismertetéseül behoandó az, miszerint szerző elutasítja azon nézetet, mintha János az ő ugynevezett „Logos-tan“-át a Jób könyvében, Példabeszédek vagy Bölcsesség könyvében emlegetett isteni Bölcsesség vagy Ige személyesített fogalmaitól kölcsönözte volna. Egyébiránt, bár kitűzött feladatát a tudomány szigorú követelményei értelmében meg nem fejté, az elvitázhatlan érdeme, hogy a sz. iratok értelmezéséhez és az új szövetségi írók tanfogalmi sajátosságainak ismertetéhez jeles adalékot nyújt.

3. Dr. Ludwig Philippson „**Die heilige Schrift** in deutscher Uebersetzung mit allgemeiner ausführlicher Erklärung nebst Einleitung.“ Dritte verbesserte Ausgabe ohne dem Text und die Holzschnitte des großen Bibelwerkes. Erster Theil: die fünf Bücher Moscheh. Leipzig 1862.

Már a címen feltűnő és nyilván látszik, hogy nem szegény hazai protestáns irodalmunk termékéről van szó. 1854 óta 1858-ban ismételni kellett a kiadást, most pedig, hogy népszerűbb legyen, a héber szöveg és fametszetek nélkül, olcsóbb alakban jelenik meg, a szerző felfogása szerint annak tanuságául, hogy „korunknak fontos feladata: a bibliának kétértelműségtől ment és minél pontosabb magyarázatán erőfeszítéssel munkálni.” Nem kevésbé érdekes ránk nézve, kik a tudományoknak, felsőbb tanfolyamokon u. m. a bölcsészeti és theologiai pálya ifjai előtt kötelelességiven, megszokott előadás alkalmából, rendre fölhozzuk a külföldi tudósok magán véleményeit s alig bátorkodunk szót adni, még irodalmi téren is önmagunk saját értelmének, érdekes lesz bizonyára azt tudnunk, hogy fordító az ugynevezett „henotikusok körébe tartozik. Ezek azok, kik határozottan tagadják a másik fél által erősen vitatott azon állítást, hogy a „Mózes öt könyve“ több rendbeli és feles számú külön műdarabokból van egybeszerkesztve. Ezek ellenében aztán a bevezetés folytán megmutatja, miszerint a Pentateuch 1., egymással szorosan összefüggő, folytonfolyó, szabályosan tagolt és önmagában befejezett egész tartalom, — 2., egyetlen alapeszmén épül egész szerkezete, — 3., egy és határozott iránya van, — 4., egy és ugyanazon, magához következményileg hű tanítmány, — 5., egyes tantételeit szabatosan kimért s határozott fejtegetésben adja, — 6., az egyének s azok viszonyainak, helyiségek s népek rajzának előterjesztésében az idők és körülményekkel teljes összhangzást tanusít, s végre 7., az időszámítást egyszerű pontosságban viszi mindenütt. Mindezekből aztán így következtet, hogy az egész mű Mózes korabeli termény, szerzője csak is Mózes lehet.

Hasonlóan jeles tudományos szellemben foly a magyarázat. Mindjárt elején meglepő elmésséggel érvényteleníté a geológok hiu törekvését, kik a „kövületekből“ (1) azt következtetnék, miszerint földünk több rendbeli romboló emberharcot élt volna túl. „Szent álméltatlal állunk meg, így szól a teremtés nagyszerű képrajza előtt, melyet a sz. Ige mindjárt a kezdetnél tár előnkbe. Oly igen egyszerű, de mély elmű szavak! melyeknél az emberi szellem magasabbra nem léphet, s eszméinek mélységével azok alapját le nem éri.

Eleitől fogva már hatalmasan dobogtatá az ember keblét a teremteszet csodás jelenéseiről támasztott ezen kérdés: hogyan? miből? mi által? Ne a regékot, de az ősi hellen korszak bölceit kérdezzétek, kiknek elméletét az ősiség iránt vonzó kegyelet föntartá, — és látni fogjátok, hogy a világ eredetéről alkotott egyik rendszer hogyan váltja fel és rontja le a másikat. Gondolkodófők minde napig vágytak uraivá lehetni a teremtes gondolatának,

s miközben az elővilág nyomait felásták a föld kebléből, s azokon visszafelé menve fölépíteni kívánták, multnak romjaiból, az élettelen jelenkort, mondtak ugyan néhány merész szót, állítottak fel mélységes tantételeket; hanem kivivott diadaluk csakis ennyiben határozódik, s a vég ellentmond a kezdetnek.

4) Strack, K. Pfarrer zu Ober-Rosbach in der Wetterau, „**Reformationsgeschichte** in vergleichender Lebensbeschreibung der vier Hauptreformatoren: Luther, Melanchthon, Zwingli und Calvin“. Leipzig, 1863. S. VIII. 303.

Több jeles népszerű történelmi, s közelebbről egyháztörténelmi dolgozatáról kedvezőleg ismert szerzőnek újabb művét mutatjuk be, mely méltán sorakozik a dicsérőleg említendő korábbi társaihoz. Mintegy folytatása jelen mű a szerző által indított nagyobbzerű ily című vállalatnak: „Némethon Misszió-történelme.“ „Mindegyre fölmerül a kérdés: hitvallás-e vagy unió?“ mondja szerző. Ezzel szemközt valódi szükséggé lőn az evangyéliomi egyház hívei közönségének a négy fő reformátor egybehasonlító életiratát kezébe juttatni, hogy mindeniket egyéni sajáttságában és a többivel összhangzó egyetértésében fölismerhesse. Jelen mű e céljának valóban megfelel. Tizenkilenc fejezetre osztott munka első hét szakasza tárgyalja a lutheri német reformációt, Luther és Melanchthon életrajzaikkal a spirai birodalmi gyűlésig. A következő három Zwingli életét s a helvét e. javítást 1529-ig. A tizenegyedik Luther és Zwingli egybevetését tanítmányaikkal és a márburgi együttbeszélgetést adja. Tizenkettedik az ágostai bir. gyűlést. Tizenharmadik Zwingli halálát, családkörét s jellemzését tartalmazza. Tizennegyedik a lutheránusok és reformátusok között történt egyesülési kísérletekről szól. Tizenötödik Luther halála, családélete és jelleme rajzát adja. A következő kettő Kálvint és a Kálvinféle reformációt ismerteti. A két utolsó egyike Melanchthon utolsó harcait, családéletét s halálát, másika Kálvint és Szervétet, Kálvin jellemét s halálát adja elő. Dicsérendő az egészben az eddig tapasztalt egyoldalúság szerencsés kikerülése az által, hogy mindkét félt teljes méltánylásban s jól talált népszerű nyelven tárgyalja.

VEGYES.

Külföld. Berlin. Az „Eváng. Verein“-nak f. é. márc. 23. tartott gyűlésében gr. Reichenbach szólott az északamerikai dolgok felől. Ko-

rábbi előzmények után nem volt szükség magát igazolnia az iránt, hogy vallásos egyesület szóvivője politikai ügyeket tárgyal. Szerintök az egyház minden téren, tehát itt is kell, hogy vezérszerepet vigyen. Ezuttal közöltetik szónok előadásának néhány figyelmet érdemlő tettele. „Északon szigorú puritanizmus fészkelte meg magát; délen életvidor arisztokratia, mely amaz felett sokszoros előnyben áll szorgalma, vitézsége s több jeles tulajdonai által. Lincoln Ábrahámnak 1860-dik év végén történt felléptével, a felforgató párt lőn az elnöki székről tulnyomóvá. Ez ott a tulajdonkép forradalmi elem. Ő ép úgy szakított az unio történelmi alapjával, mint a mi (Poroszország) haladó pártunk az „Isten kegyelméből“ királysággal. Ezen körülményből világos a déli államok elszakadása. Alkalmul szolgál erre a rabszolgaság kérdése. Isten ígéje nem tanítja a rabszolgák felszabadítását. A sz.-lélek, midőn a Filemonhoz irt levelet a sz. könyvek Kánonába igtatá, épen tanítja ez által az urnak elszőkött rabszolgájához illetékes tulajdon jogát. De a keresztyénség szelleméből sem következik egyenesen a rabszolgaság eltörlése. A keresztyénség nem törült el és nem szüntettet meg semmiféle oly életviszonyt, melynek alapja valaminő erkölcsi kötelék; hanem azt, a benne rejtett jó mag által nemesíteni és keresztyénivé tenni igyekezett. A rabszolgaságban van ily nemű erkölcsi viszony magva. Ez az, mely a biblia által elfogadott alattvalók és előljáróik között létező életviszony szentesítésében foglaltatik, jelképeztetvén ez által a mennyei király és alatta való teremtményei között fennálló viszony.“ Sapiienti stb. ! jegyzi meg reá a „Pr. Kztng“ szerkesztősége. Tudni méltó különben, hogy a bemutatott ev. egyleti beszédben hivatkozás történik 1. Móz. 9, 25-r e: Átkozott Khám, szolgák szolgája lesz.

Ugyancsak a berlini egyesületnek az észak-amerikai német-hitértítés érdekében indított havi közlönye, „Ansiedler im Westen“, májusi számában határozottan visszautasítja a mondottakat. „Megvalljuk szól a válasz, érdekes ránk nézve azt látni: mily kézzelfogható szerencsétlen zavar támad abból, ha politikai pártszínezetek ügyvitele a vallásosság terére áttétetik. Illyén találnök, ha a gr. ur azt mondja vala: a rabszolgaságot rögtön megszüntetni politikai hiba lenne, mely vészes következményeket vonhat maga után; lehető, hogy a felszabadítás mellett buzgólkodók is hamis elméletből indulnak ki, midőn a társadalmi lét különböző és megszilárdult alappal bíró fokozatainak erőszakos felbontásán igyekeznek. Azonban erről azt állítani, mint ő tevé, hogy az ugynevezett konzerváció solidaritás érdekében, a rabszolgaság úgy, a mint van az ő történelmi létezésében a keresztyénség szempontjából nemcsak hogy lassanként el nem törlendő, de épen

helyén hagyva, meg- és fentartandó, mint erkölesiségen épülő életviszony: ebből látható, hogy mily sűrű ködbe burkolhatja a ker. lelkiösmeretet a politika, ha e kettőt egymástól tisztán megkülönböztetni elmulasztjuk. Nem gondolt-e a gr. arra? hogy az lehet történelmi jogbitorlás, szokás által megöröködvé, törvényileg is szentesített igaztalanság. Megengedjük, hogy a rabszolgaság kérdése a többi viszálypontok között nem legceskélyebb az északi és déli államok peres ügyében, hogy a dél nagyon különbözik az északtól munkássága, iparterményei, kereskedelmi érdekei, népei és azok történelme tekintetében; sőt azt is, hogy az északiak abolicionizmusa gyakorlatban alig alkalmazható tanelmélet. De ha már ker. „konzerváció érdekek biztonsága“ miatt lehet a robszolgaság mellett, az északiak ellen sikra szállni; részünkről „keresztyéniségünk szolidaritása“ megmentésére kénytelenítettünk az északiak ebbeli kárhoztatásának ellenmondani, s ünnepélyes óvást emelni különösen ama boldogtalan kísérlet ellen, mely szerint a rabszolgaság ügye épen a vallás fegyvereivel fogna védelmeztetni. Ezt követőleg történelmi hűséggel előadatik, miszerint a rabszolgatartás felekezete még a jelenleg birtokában levővel sem elégszik meg, s propaganda által izgat és kelt üdvtelen forradalmat szentetlen ügye javára. Érdekes az, mint veretik vissza s tétetik semmivé a sz. iratból vett bizonyíték, melyből az előljárók és alattvalók társadalmi életviszonya alkalmazásul átvitetik a rabszolgaságra. Pál apostol a rabszolga elbocsátását illő és jó dolognak találja, s kiváltkép ha az önkénytesen történik. Bámolni kell, hogy ebből az értessék, mintha ő pártfogolná magát azon intézményt. Khám példájának idézetére pedig válaszol az „Ansiedler“ annak felhozásával, kiben az ő reá mondatott átok is áldássá lett, mint kiben az egész föld minden népeinél megáldatniok kell. Végül említve van, hogy jelenleg is pl. Angliában különös érdekből rokon-szenveznek a déli államokkal, jelesül a gyapottermelés miatt megtartanak a rabszolgákat; sőt némelyek hiszik, hogy azt is beigazolhatják, miszerint ez így sokkal előnyösebb, mint ha szabad munkások által teljesíttetnék. „Hancem örizkedjünk legalább attól, hogy az ily emberi találmányokat vallási igazságok szent fénykörébe vonjuk.“

Württemberg. Rottweilban nem rég hét ember Olasz-Tirolból állott esküdszék előtt. Vasuti munkások voltak, kik a tuttlingeni erdőben társaikat megölték és kirabolták. Bebizonyult, hogy a tervet nagy egyetértéssel készítették s több napon át titkolva őrzék, mint szintén az is, hogy az, ki először ölt, leütött és kifosztott társa mellé térdelve, imadkozott annak szegény lelkeért.

Milanó apr. 29. Az olaszországi jézuita-tanodák 1859. óta homlokegyenest a hazai törekvések ellen dolgoznak az által, hogy növendékeikbe nemzetellenes érzelmeket oltanak s úgy vallási mint polgári tekintetben lehető bármely magasztosabb szellemi ébredést, felszárnyalást elnyomni igyekeznek. Vakbuzgó szülék azt hívék, hogy mindent megtesznek, ha a jámbor páterekre bizzák gyermekeik növelését a nélkül, hogy azok testi és szellemi képezése fontos ügyének önmaguk is utána néznének. Történetesség hozta úgy, miszerint a turini jézuita-tanodában vagy ugynevezett „tudatlanság iskolájában“ nagy bűn fedeztetett föl, mely épen az intézeti előljárótól származva, oly természetű, hogy bővebben tárgyalni nem lehet. Sok növendék azonnal kivétt az intézetből, s a növelésügy minisztere hivatalból elrendelte az iskola ideiglenes bezáratását. Bizonyos F. tábornok, ki déli Olaszországban a brigantik ellen harcol, fiát itt növeltetvén, megbizott egy barátját, hogy azt látogassa meg. Ez alkalommal egyebek között így nyilatkozott a fiu: „Valódi rablók hazánkban a királyi katonák, s apám rablók vezére.“ Erről tudósított az atya. Rögtön irt a hadügyérhez, ez pedig az igazságügyér által szigorú vizsgálatot rendelt a tanodára, mely tizennégy napig tartott. Politikai nagyobbyszerű vétség ugyan nem találtaték, de határtalan erkölcsi romlottság. Az igazgató, francia nemzetbeli, Théoger atyán kívül, ki szökéssel menekült, a társulat több tagjai bűnrészesekül találtattak.

Konstántinápoly. A szabad skót egyház misszió-tudósításai között írja innét egy hittérítő: „A mufti különösen ajánlotta nekem, hogy vétessem föl magamat egy általuk alapított tudóstársaságba. Tulajdonkép ugyan ez csak ozmánokat illet; hanem a ki nyelvöket jól érti s a nép gondolkodására, lelkületére hatást gyakorolni képes, szintén fölvehető. A fölvetetés természetesen a társaság vezértagjainak beleegyezésével történik. Ezek pedig arra bámulatos készséget tanusítanak. Vannak köztük, kik nyílt őszinteséggel megvetik a Koránt, s azt tartják, hogy épen ez ama nyomasztó akadály, mely honuk felvirágzását leginkább gátolja. Szabadelműen nyilatkoznak immár, hogy mindenek felett bizonyos az, s az arról való szilárd meggyőződésre hatnak, miszerint Istennek ígéje és cselekedetei egymással ellenmondásban nem állhatnak. Midőn közöttük ily tantételek jutnak érvényre, ez magában jó kezdetnek tartható.“

Wiesbaden, máj. 21. A polgári házasságnak behozatalát illető törvényjavaslat tegnap a második kamrában (bizonyos vallási társulatok számára) 9 szavazattal 8 ellenében azon hozzáttétellel

lőn elfogadva „miszerint a polgári házasság azon esetekben is létesítendő, midőn a polgári és egyházi törvényhozás között létező ellenkezés miatt a lelkészek hozzájárulásukat megtagadják.“

Szászország. Az ev. egyházi főtanács szükségét látta annak, hogy az alatta álló papságnak a jelenkor politikai küzdelmei között lehetőleg pártfelekezetesség mentes állását eszközözlendő, hivatalos kibocsátványban adjon kellő utasításokat. Az elv így fejeztetik ki: „nehogy a politikai élet ellentétei a vallás részéről hozzájárulható viszasságok által még fokoztassanak.“ Például idéztetik a Suhlban történt eset, midőn templomi szószékből tárgyaltatott, sőt nyilván kárhóztatva lőn a követkamra többségének azon elhatározása, hogy „az országgyűlés megnyitása végett templomba nem mennek.“ Az utasítás egész hangulata nem oly szigoruan határozott, mint hasonló esetben kívántatnék. Félig tenni valamit, nem mindig jobb a semmit tevésnél.

Gotha. Az országgyűlés tanügyi bizottmánya, az iskoláknak egyházakhoz viszonyát illetőleg, a kormányjavaslatban foglalva volt függetlenítés eszméjét még határozottabb és tökélyesebb alakra módosítja. Kimondatik jelesen, hogy egyházi közegek felügyelete alatt a népiskoláknak csakis vallás-tanügye áll; a többi polgári hatóság illetéke. Legfőbb fokozaton az államminiszterium áll, mely a közvetlen fölügyelést szakismerettel és ügybuzgalommal bíró tanférfiak köréből választott intéző által gyakorolja. A vallásos oktatást közelebbről a mi illeti, az egyszersmind a papnak is fenhagyatik azon hozzátétellel, hogy a hatodik tanév bevégeztével az egészen a lelkipásztornak engedtetik át.

München. A bajor hivatalos lap bírálgatván a porosz hódolati feliratokat, elvetendőnek tartja az azokban majdnem általánosan nyilatkozó ama téves fogalmat, mintha ez vagy amaz kormányforma pl. tán az absolut monarchia vagy „Isten kegyelméből királyság“ volna és lehetne inkább „keresztyén“-nek nevezendő. A keresztyén-ség épen annyiban világvallás, hogy bármely kormányzati vagy alkotmányos formával összefér. Azonban ennek „keresztyénisége“ nem a külső rendszer ilyen vagy amolyan alakulásától függ; egyedül a szellem, mely a törvényhozásban s a végrehajtó hatalom gyakorlásában, szóval a politikában nyilvánul, lehet a ker. vallás lelkével öszhangzó vagy ellentétes; s kizárólag ennek miként állása határozza el bármely kormánynak többé kevésbé keresztyéniségét.

Baden. A köziskolák ügyében eddigelő vívott botrányos harc újból kitöréssel fenyeget. A Mannheimban pünköszt hetében, összejött tanítói gyűlésnek kellett közelebbről ezen tárggyal foglalkoz-

nia, mint maga az iskolai főtanács is ezt illető kérdő íveket köröztetett volt. Kedvező eredmény alig várható, miután az iskolai alap legfőbb részben s az épületek majdnem átalában egyházi tulajdonhoz tartozók. Ezek kisajátítási összegei által képes lesz a felekezet önértékében alkotandó iskolák emelésére. Azon szándék, hogy az egyház a különös vallásoktatásért fizessen, zavart idézend elő, s azt fogja eszközölni, hogy a többi tanszakoknak hitvallási érdekekben külön ellátásáról is gondoskodják. A mostan szükségelt merész „új alkotások” helyett elég leendett azon törvénynek visszahuzása, mely szerint tankerületi felügyelőkké lelkészeknek kell választatniok, s átalában a személyváltozásoknál több részrehajlatlansággal kellett vala eljárni. Így, mint jelenleg áll a dolog, felhiva érzi magát a protestáns államegyház, hogy sikra szálljon testületi érdekeinek megmentésére.

Kosztiniec. Az itteni liceumban az utóbbi tél óta nagy számmal csoportosult „Mária egyesület”-be a tanuló ifjuság, mely testületet az intézettől távol álló lelkész alapított és vezetett. A nhségi iskolai főtanács az egyesületet, mint az iskolai törvényekkel ellenmondásban állót, megszüntette.

Hannover. Az egyházi tudományos miveltségnek a közönségre s annak lelki vezetőire gyakorolt legesekélyebb hatásáról tanuskodik azon hare, mely a kereszteleési liturgiából kitörleendő „ördög üzése” formula miatt folyamatban van, s melynek érdekében Dr. Leopold egyháztanácsos közelebb személyesen utazott Hoyába. A kitörleést ellenző két lelkípásztossal személyesen történt értekezése után örömmel nyilváníthatá, hogy készek már a nevezett botrányos formula elhagyásával keresztelezni a bückeni és hoyerhageni papok. Azonban az illető szülék vonakodnak már most ezek szolgálatával élni. Jelesül összegyülvén mintegy huszonegyen, jegyzőkönyvileg nyilváníták, miszerint ők a papi becsületszóról való fogalmukkal megegyeztetni nem tudják azt, hogy azok ma jónak valljanak oly valamit, a miről tegnap ellenkező értelemben voltak. Tehát ők az illetőkre nem bizzák a keresztelest; hanem viszik Böderker senior urhoz, ki eleitől ugy keresztelest, a mint kívánták tőle. A határozat átadatott e tanácsos urnak, ki azonnal visszautazott.

Innsbruck. A mult évi birodalmi gyűlés alkalmából a tanügyi költségvetés tárgyalatván, szóba hozatott a jezsuita-gimnáziumok kivételes állása; államminiszter ugy nyilatkozott, miszerint a nyilvános középiskolákban működő jezsuitákat csaképen annyiba veendi, mint bármely más tanító-testületet, s erre nézve már ekkorig érintkezésbe tette magát a rendfőnökkel. Mostanig semmi

eredmény nem jött tudomásunkra. Hihetőleg nem nagyon sietnek a válaszadással, mint Thun oktatásügyi miniszter korában történt, hogy az ő kérdésére, mit 1853. nov. 20-án intézett volt, csak 1854. júl. 15-én jött felelet. Tény az, hogy Feldkirchen a jezsuitáknak kérésökre megengedettett hogy ez éven át egészen saját, a köztörvénytől tetemesen eltérő tantervük értelmében működjenek, tán még vizsgaadásra sem szorítva, mire különben semmi hajlandóságot nem tanusítanak. Ennél több az, hogy a rend maig is él mindazon jogaival, melyek a gimnázium átadásakor nekik engedtetek volt, s melyek szabad államban uralkodó elvekkel összeférhetlenek. Így pl. a tanártestület bármely növendéket önmaga oktából elutasíthat a tanodából a nélkül, hogy törvény szerint a tanhatóság beegyezését elvárnia kellene. Szülék ez ellen nem föllebezhetnek, s így teljesen jogtalan állásra szorítvák. A körülmények ily szomorú állása hozta létre a voralbergi tartomány-gyűlés amaz egyhangu határozatát, hogy kéretnék meg a magas államminiszterium, miszerint a Feldkirchen levő jezsuita tanárokat kötelezze a törvényes kellékek teljesítésére, ellenkező esetre, a tanintézetet tőlük elvevén. E határozat az ultramontánokat oly zavarba hozta, hogy eleinte nem tudták, mihez kezdjenek. Egyszerre csak megjelenik a „Tiroler Bote“ és „Tir. Stimmen“ lapokban egy nyilatkozat a feldkircheni gimnázium VIII-ik osztályából, mely összesen 8 tanulót számlál, hatnak aláírásával egy nyilatkozat. Ebben nemcsak keményen megtámadtatik Ganahl ur, ki erősen bírálva adta elő a tanácskozás folyamán a feldkircheni jezsuiták működését; hanem éles bonckés alá vétetik a tartomány-gyűlés határozata s reá ildomtalan élcek szóratnak. Közhiedelem vala, hogy a nyilatkozat a tanárok tudtán és akaratán kívül történt, s arra bekövetkezendő megrovást vártak nyilvánosság terén, illető tanárok részéről. Ez nem történt. Növelte a visszatetszést az, hogy a hat tanuló közül kettő épen Ganahl ur asztalának jótéteményét is élvezők. De a nyilatkozatban kifejezett hangulat sem illett tanulók korához; sőt nyilván felismerhető rajta a „Tir. Stimmen“ feldkircheni régi bizalmas levelezőjének irálya. Az „Inn.-Ztg.“ ezután, igen mérsékelt hangon korlátaik közé utasítá a tanulókat. Ezek ujra tüzesen nyilatkoznak azon megjegyzéssel, hogy a vitát tovább folytatni nem fogják, miután tanáraik által annak félbenhagyására felkérettek volt. Iskolai fegyelmünk történetében hallatlan eset, még a gyászos emlékü 1848-ban sem történt hozzá hasonlitható. Ujabb bizonyíték ez arra nézve, hogy mindinkább hanyatló tanügyünknek erélyes kezelésre van szüksége, írják az A. A. Ztgnak.

London. Az oxfordi Essays-isták és Colenso püspök könyve

által a bibliai itészet terén kelt harccal összefüggésben jelent meg közelebb Londonban: „The Tübingen School and its Antecedents. By R. W. Mackay, M. A.“ című könyv. Ezen tudományos műnek a „Parthenon“-ban megjelent bírálata nyilván kimondja, hogy az angol theologia a német tudományosság ilynemű termékei elől többé nem zárhatja el az utat, sem pedig jámbor vállvonítással vagy olesó anathemával azokat el nem utasíthatja.

W ü r t e m b e r g. Az Amerikából jött baptista küldött, Schnatz nem csak gyülekezeti összejöveteleket tart Stuttgartban, hanem urvacsorát is osztott. Midőn aztán a városi dekanatus részéről figyelmeztették, hogy ha tovább itt működni kíván, a helybeli egyháztanácstól kell engedélyt nyernie: ama gyülekezetből 25 tag óvást tett, protestált az ily eljárás ellen, mely „a római egyházból a protestáns egyházba átjött gyakorlat.“ Schönbuchban ujlág négy baptista-keresztelés történt; ketten egy erdőcskén tóban, ketten másutt hasonló körülmények közt kereszteltettek meg, s mindkét esetben a felavatási szentség kiszolgáltatója nőszemély volt, ki egyszersmind a gyülekezet fője. Az egyházi lap figyelmeztet, hogy ha e nő a lelkeszi hivatal minden teendőjét végezni fogná, pl. a temetéseket nyilvános szónoklással intézné, fennálló törvényes rendszabályokat fog ezáltal megsérteni.

V e l e n c e. Az itteni prot. gyülekezet áldozó csütörtökön innepelte imaháza megnyitásátának 50-dik évi örömét. Bár a vallásfelekezeti egyenjoguság törvénye egyelőre csak a reichsrathban képviselt tartományokra nézve áll érvényben, írja tudósító, de hinnünk kell, hogy csak épen maga nevében, tehát Velencét illetőleg még nem (?); mégis azt vélte az inneplő prot. egyházköztség előljárósága, hogy szabad lesz ily alkalommal kinyitniok az imaház fő bejáratát a gyülekező hivek számára, a helyett, hogy mint rendesen titkos mellékajtnál járnak be; holott ez által az uton járás-keelésre nézve semmi alkalmatlanság nem történik. Hanem az imaház átellenében „Ai Santi Apostoli“ címzett r. kath. templom van; ennek papja, az 1781-diki türelmi parancsra támaszkodva, kieszközlé a főbejárat ajtajainak bezáratását. A gyülekezet már most kérvénynyel járul a m. kormányhoz, miszerint találna módot abban, hogy itt a protestánsok isteni tisztelőik szabad gyakorlatát nyerhetnék.

L o n d o n. Mint a „N. E. Kz.“ tudósít, az elmúlt télen igen sok színház, egy avégre alakult egyesület által, vasárnaponként kibéreltetett, hogy azokban estveli istentiszteletet tarthassanak, a mint valóban tartottak is.

I n n s b r u c k. A trienti zsinat háromezázados innepélyének megülése alkalmából az ottani püspök pásztori levelet bocsátott ki.

Hirlapilag is köröztetvén, belőle következő helyeket válogat ki a „Voss. Ztg.“: Midőn Luther Márton vad szenvedélyei ösztönéből, fölemelte Jézus Krisztus egyháza ellen a lázadás lobogóját, hirtelen csatlakoztak hozzá egész Európából a legelvetemültebb emberek. Nem szólva a polgárháborúk, pusztítások, bíródalmak összerendítése, békeháborítás, családi egyetértés feldulásáról, nem a barbarizmusról, mit újból a világra idéztek, áll az, hogy a megváltó vérének lábaikkal taposták, számtalan lelket a mennyországból elrabolva, kárhozatba döntöttek. Arius, Sabellius, Apollinaris, Nestorius, Eutyches és hasonló szörnyetegek istenkáromlásai újra éledtek Luther, Zwingli, Calvin s velők tartó több arcátlan szakadárok által a katolikus igazságok helyét akarták elfoglalni stb. De meghódolt végre a Sátán gyülekezete az egyháznak, Belial a Krisztusnak. Elismeri bár az igazságszerető főpap az egyház több fiának akkoriban erkölcsileg elfajultságát; hanem mindazt megorvoslá ama sz. zsinat. Végül aztán a nőktől visszatartózkodásra ínti alárendeltjeit.“

Belföld. Sárospatak. A tiszáninneni reform. egyházkerület aratási közgyűlését július 13. s következő napjain tartotta, rendes helyén Sárospatakon. A főiskola akadémiai tanárainak száma ezen közgyűlésen ismét növeltetett, bölesészet rendes tanárává Pásztor Dániel miskolci gimnáziumi igazgató választatván el. Dr. Heiszler József, egyháztörténelem s ujszövetségi szentírás magyarázat tanára pedig, tavaszi közgyűlésen benyújtott lemondását visszavévén, eddigi állomásán megmaradt.

Gimnasztika és úszó-mesternek Billich Sándor kassai ifju szó-littatott fel, azon esetre, ha a hadparancsnokságtól elbocsátási engedélyt eszközölné ki maga számára.

Főiskolai rendes orvosnak Dr. Reisz Gedeon választott.

A tápintézet igen csekély tőkénének minél jobban növelése céljából elhatározott az, hogy ki ezt ezer forint alapítvánnyal, hat % fizetése mellett növeli, ezentúl évenként tetszése szerint nevezhet egy ifjut ki a tápintézetbe; a főiskolai előljáróság pedig kötelezi magát, hogy a kinevezett ifjut a hatvan forint kamatért, egész iskolai évre szállással és kosztal el fogja látni. Itt az alkalom minden tehetős családnak, utódjait, az előre soha nem látható anyagi szerencsétlenségek ellen, az illő neveltetés és tanittatás nyomasztó gondjától alapítvánnyal előre biztosítani; vagy legalább a szegény kitűnő tehetőségű gyermekek neveltetését ily uton eszközölni. A gazdagabb egyházak magokban, vagy többen egyesülve hasonlólag, ily alapítvány tétele után jogot szerezhetnek állandóan saját körükből egy szegény ifju tanittatására. Ez eszme terjesztésére, minél több helyen

fogantatba vételére különösen a t. lelkész és tanító urakat figyelmeztetjük, kiktől utódaik érdekében is, sokat várunk.

A n. m. helytartótanácsnak május 23-án kelt leirata, — az érettségi vizsgák ügyében, mely nem csak azon mérték meghatározását látszik magának igényelni, hogy mely gimnáziumok lehetnek az érettségi vizsga tarthatására s errőli bizonyítványok hiteles kiállítására jogosítva s képesítve? hanem 'protestáns presbiteri egyházkormányzatunk azon sarkpontjának, miszerint itt minden intézkedés, egyházi és világi elem testvéri közös részvéte s befolyása által érvényesíthetetik, világos mellőzésével, kizárólag a szuperintendensekre ruhazza azon jogot, hogy az érettségi vizsgákon jelen legyenek, azokat és az azokról szóló bizonyítványokat érvényesíthessék, — a tisztáninneri ref. egyházkerületet azon határozat hozatalára indította, hogy az érettségi vizsgákat, melyeket a sárospataki főiskolában már évtizedek előtt tetteg gyakorlottunk, midőn még más hazai tanintézetekben a nyilvánosság és érettségi vizsgák eszméje létre sem jött, mint eddig, úgy ezután is, a magunk módja szerint, t. i. önkormányzati jogaink épségben tartása mellett, egyházi és iskolai autonom igazgatásunk elveiből folyó rendszerben, saját törvényes organumaink befolyásával, szigorun fenn fogjuk tartani, és azokról az ifjak bizonyítványait, tanügyi kormányzóink aláírásával hitelesen ki fogjuk állítani.

Az egyetemes értekezlet tagjaivá választattak főgondnokaink mellé: Dr. Ferenczi József, Hegedűs László, Bernáth Zsigmond, Komáromi József. Póttagokul: Szentpéteri Sámuel, Kun Bertalan, ifj. Vay Miklós és Borbély László urak.

A főiskolai tanulók közül azok, kik két tantárgyból második osztályzatot kapnak, ezentul egyszerűen osztályuk ismétlésére utasíttatnak. Ki csak egy tantárgyból találtatik második osztályunak, azt utólagos vizsga által kijavíthatja, mit ha elmulaszt, osztályát ismételni köteles leend.

Az egyházkerületi pap-vizsgáló bizottmány előtt, július 11. s következő napjain lelkészi képességi vizsgát tett 26. segédlelkész; heten kitünő, tizen dicséretes, nyolcan kielégítő bizonyítványt nyertek, egy ismétlésre utasíttatott. Lelkeszi bekeblezési vizsgát adtak 11-en, ezek közül 4 kitünő, 5 dicséretes, 2 kielégítő bizonyítványt nyert.

Jelentés.

A sárospataki reform. főiskola tápintézetébe az 1863^{3/4} iskolai évre, a főiskolai előljáróság e következő ifjakat vette fel:

Ing y e n e s e k: Lukács Dániel, Pósa Mihály, Maklári Miklós, Szántó Lajos, Gyarmati Sámuel, Kis Lajos, Jakab János, Borbély József, Sőregi Márton, Váczi István, Bónizs József, Kassai Ambrús, Ladányi Lajos, Bilicki János, Kovácsi Sándor. Számfeletti ingyenes: Vas Sámuel.

Fel szol g ál ó- i n g y e n e s e k: Cséka Károly, Váczi Sándor, Vályi László, Kovács Mihály, Pap Ferenc, Varga Antal, Dévai Béni, Kocsis József, Pásztor István, Kertész István, Virgai József, Hegyi György, Szabó János, Szél Sámuel, Horkai János, Szegő József, Szopó János.

I n g y e n e s e k m é g e k ö v e t k e z ő a l a p i t v á n y o k r a k i n e v e z e t t t a n u l ó k i s, u. m. Kóczán-Puky tápintézeti alapítvány kamatjaért szállást és kosztot kap: Puki Béla. Ragályi-Kubinyi tápintézeti alapítványt élvezendi: Horkai Ferenc. Gróf Pallavicini táp. alapítványra kineveztetett: Fodor Lajos. Gróf Andrássy-Kendeffy évi segélyben részesülnek: Kasza József, Császár Kálmán, Bálint Dezső. Komáromy József főiskolai algnadnok ur évi ajánlatát élvezi: Lenkei Lajos.

Féldi j a s o k vagyis kik egy évre 15 forintot fizetnek, ezek: Kaló Imre, Rotheridesz István, Kónya Károly, Kardos József, Vigvári András, Farkas Gyula, Miskolci Pál, Balog Áron, Szabó Pál, Kis András, Likai Béla, Nagy Frigyes, Tóth Lajos, Léhner Béni, Kónya András, Bódogh Tamás, Szőke Dávid, Batta György, Székely Károly, Rozgonyi József, Szórát János, Bene Lajos, Nádaskai Zsigmond, Kovács Zsigmond, Szabó József, Szegedi András, Marton József, A. Dabaszról. Nagy József Runyából, Arday László, Bárdos István, Marikovszki Pál.

Egy évi ellátásért 30 forintot fizetnek ezek: Nagy Bertalan, Nagy József Ugocsából, Szőke Sámuel, Kardos Géza, Tóth Albert, Székely Kálmán, Császár Pál, Melko József, Csombók János, Kórán János, Hegedüs János, Gyarmati János, Bene János, Kostyó István, Molnár József, Borsos Endre, Nagy Elek, Réz József, Gyarmati József, Lácza Dániel, Benke Bertalan, Toldi Károly, Csomár József, Páricsi József, Csurgai Béla, Ruszkai Gyula, Agoston Antal, Albert János, Hegymegi László, Fodor Bertalan, Kocsis András, Szilágyi Béla, Farkas Károly, Béresi Elek. Számfeletti: Kádár Gyula, Kádár Kálmán, Nemes Gyula, Katona Kálmán, Új György, Csengeri Jenő, Benedek Barnabás, Toronyai József, Mészáros Miklós, Bényei Lajos, Kis György Szilvásról.

Sárospatak, július 20. 1863.

Antalfi János.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

Augusztus 31. 1863.

CHANNING E. W.

(Vázlat).

I. Kényes dolog, s több oldalról élénk hibáztatásnak tehetem ki magamat, midőn református létemre egy unitárius egyházi férfiról írok, s nem akarván csupán száraz adatok összeállítója lenni: — róla és életéről, műveiről, tudományáról ítéletet is tenni bátorkodom, még pedig e protestáns folyóiratban s így az egyházi élet és protestáns tudomány szempontjából.

Azonban jól tudom, hogy „minden, az ő urának áll vagy esik” — s e bölcs keresztyéni elv az idegen felekezetek megítélésében nagy tartózkodást tesz kötelességünkké; azon férfiú pedig, ki saját meggyőződése mellett oly szilárd és határozott léte, még az általa vitatott s erélyesen megtámadott nézetek iránt is annyi türelmet s szelid szeretetteljes keresztyéni mérséket tanusított, — méltán hasonlót igényelhet mindenki részéről. Ezek mellett még arra is bátor vagyok figyelmeztetni az olvasót, hogy én mint Erdély fia oly hazában nőttem, mely az egység-hívőket jogosult felekezetnek ismerni kezdettől fogva elég szabadelvű vala; s gyermekkorom óta megszokám én is testvérekül, közülünk valókul tekinteni azokat, kiket Magyarországon 1848-ig a törvény meg sem tűrt s kiket (mivel államintézményeink, melyekben felnőtünk, oly tagadhatlan befolyással vannak érzületünkre) az ősektől öröklött megszokásnál fogva hajlandó lehetne még a szabadabb elvű református is kárhuzatos eretnekekül tekinteni,

sőt tölök a keresztyéni nevet is megtagadni *); és habár keresztyéni sajnálattal is, de a (bár fájdalmas) igazságszolgáltatás némi sanyaru elégtét-érzetével tekinteni a máglyát, melyet nagy Kálvinunk a szegény Szervétnek gyújtott. Szóval, az egységshivőben egyetlen (bár óriási) eltérésünk dacára protestáns testvért láttam mindig s kevésb elfogultsággal tekinthettem reá mint testvéreim legtöbbike. Egyébiránt is, nem felekezeti vitairatot szerkeszteni célom e kis igényű lapokban, hanem századunk szellemi harcainak s előhaladásának egyik legnagyobb emberét, lett légyen unitárius, katolikus vagy egyéb, méltányosan itélni meg. Egyházi felekezeti állása kétségkívül szintén szóba jő e vázlatban, de lehetőleg tartózkodni fogok abban a kizárólagossági szellemtől s Channing megítélésére saját tudományos álláspontját nem fogom mellőzni.

II. Jóleve kimondám, hogy Channinget századunk szellemi harcai s előhaladása egyik legnagyobb emberének tartom. Sokan mosolyogni fognak azon, s kétkedni, hogy egy jóformán elszigetelt vál-felekezet (secta) egyszerű papja, ki igen szűk mezőn, a gyakorlati társadalomtól félreesni látszó hit és erkölcsstan mezején küzd, sőt maga jószántából e mezőnek is csak egy igen kis részére, úgy szólván egy szögletére szorította munkálkodását, — a szó bevett értelmében „nagy ember“ lehessen. E kétkedő mosoly még hagyján! mert lesznek, kik hidegen, kicsinylőleg s bámulva azt fogják kérdeni: ki az a Channing? — ki ez az állítólagos nagy ember?

Hadd feleljek előbb ez utóbbiaknak, úgy is csak kevés, mit Channing külső életéről s személyes körülményeiről mondhatunk.

Channing (olv. Csénning) Ellery Vilmos, kinek neve s művei az európai kontinensre csak igen későn, hazánkba pedig mind máig is alig hatottak el, s kinek életéről is, jóformán csak halála után hat évvel (1848) egy unoka-

*) A „Rövid utmutatás“ című igen elterjedt kátében, melyet egy szelid lelkéről ismeretes superintendent is melyet népiskoláinkban mindenütt tanítanak, így szól az unitáriusok keresztyénségét kétségbe vonni látszó kérdés: Vannak-e oly emberek is, kik Krisztust nem hiszik igaz istennek és tagadják a szentlélek istenségét, még is azonban keresztyéneknek tartják magokat? —

öccse által kiadott életrajza, levelezései s jegyzetei *) által tudunk valamit, 1803—1842-ig bostoni (északamerikai) unitárius pap volt s e minőségében, mint keresztyén igehirdető, a társadalmi reform, de keresztyén s bölcselmi elveken alapuló békés reform fáradhatlan előharcosa volt, nagy hatású szónoklatai s hasonló írásai által. A halhatatlanságra mindössze ennyi igénye van.

Channing 1780-ban született Newportban, ép azon Rhode-Island államban, melyet alapítója Rogers Vilmos a „vallásszabadságnak“ szentelt, oly időkorban, midőn Európában még a vallási türelem neve is ismeretlen vala. Anyai nagyapja Ellery Vilmos, kinek egész nevét keresztnévül nyerte amerikai szokás szerint, rendkívül jeles, lelkes s nagy elméjű és erélyű férfiú volt, a függetlenségi nyilatkozat egyik aláírója s Rhode-Island képviselője a kongresszuson 1776—86; Channing tőle öröklé úgy látszik, — nevével együtt — elmetehetségeit s szilárd és határozott jellemét. Atyját, ki jeles jogtudós s ügyvéd volt, tizenhárom éves korában veszté el, mikor anyja kilenc gyermekkel maradt özvegy. Lelkületére e kora veszteség nagy hatással volt, fejlődési szakában a koránérő fiút önmagára utasítván; de rá s jelleme képződésére derék és lelkes anyja is nem kevés befolyást gyakorolt. Mint gyermek már rendkívül komoly vala; de jellemében a szigor, szilárdság s bátorság nagy szelidséggel s szeretettel vegyült. Társai „békebirónak“ — s „kis Pipin királynak“ nevezték, mert nagy tekintélylyel és sikerrel tett közöttük igazságot. Egy pajkos pajtása pedig, kit tanítója arra intett, legyen oly jó mint Channing Vilmos, egész naivsággal azt felelte „ah, ugymond, én nem lehetek olyan mint ő, mert neki félsznyi erejébe sem kerül jónak lenni mint nekem.“ 14—18 éves korát a Harvard Collegiumban töltötte, Boston melletti Cambridgeben, — hol korához mérve komoly tanulmányoknak feködt s nagy hévvel és még több gondolkodással üzte azokat. Különös előszeretettel fordult utóbb azon tudományokhoz, melyek az ember szellemi természetével foglalkoznak: a történelemhez, az újabb irodalomhoz és bölcslethez. Locket, Berkeleyt, Humet, Priestleyt és különösen Pricé-t tanulmá-

*) Memoir of William Ellery Channing, with extracts from his correspondences and manuscripts. Bg. his nephew W. H. Channing. Three volumes. London 1848.

nyozta s ez utóbbinak köszöné, hogy Locke bölcséletének befolyásától megmentette. — Collegiumi életéről iskolatársai egyike, Story híres jogtudós ad jellemző tudósítást, melyből nagy komolysága, mély gondolkodó természete s általánosan tisztelt és vonzó nemes jelleme tűnik ki ismét.

Collegiumi pályája s általános tanulmányai bevégeztével életpályát kelle választani. Baráti azt vélték, a jogi pályát választandja, mely ékes-szólásának s egyéb tehetségeinek megfelelőbb s őt fényesb sikerrel biztatóbb lehetne. Ő azonban a theológiát választá élete tanulmányául. Szellemének belső iránya vonzá őt ehez. Későbbi korában maga így nyilatkozott a pályaválasztását előidézett okokról: „Az ifju koromban Franciaországból hazámba is áthatott hitetlenség arra birt, hogy a keresztyénség bizonyítékai körül vizsgálódjam — s ezen vettem észre mire vagyok teremtve. Szívem a keresztyénség nagy céljait oly érdekléssel ragadta meg, mely ez óráig még mind növekedőben van“. Ettől fogva egész lélekkel a theologiai tanulmányoknak szentelé magát, de egyszersmind, hogy övéinek tovább terhére ne essék, házi növelőseget vállalt Virginiában. A két év, mit itt töltött, bár viszonyai igen kedvezők valának, aláásta egészségét; részint az éghajlat, részint túlfeszített munkásság, főleg pedig egy veszélyes tengeri út hazatértekor, felette ártalmasan hatott reá. Ugyanez időkort, szellemi életében is megrázkódtató harc jelöli: a merev kálvinizmus dogmatikája s a szabadabb tudományos felfogás és a szigorú ascetizmus s egy egészséges vallási élet között vívott erős benső küzdelem. Lelkülete s kedélye egész mélységével belement e küzdelembe s annak eldöntése életkérdésévé vált. Soká az első irány, melyben neveltetik vala, látszott győzelemre vergődni; de végre még is az utóbbi győzött s ő egész határozottsággal az antitrinitariások felé hajolt. Azonban tudnunk kell, hogy az amerikai unitarizmus az orthodox egyháztól sem tanaiban sem egyházugyekezetileg nem volt még akkor úgy elkülönözve mint az európai; úgy hogy azon székben, melyben Channing papolt, soká még a legorthodoxabb tudósok sem állottak fölépni. S utóbb is nem Channing volt oka a bekövetkezett teljes szakadásnak, hanem az üldözés szelleme, mely ott is fölébredt s melyet ő az egyház legnagyobb csapásának tartott.

Alig tartá Channing, akkor még mint segédtanár a Harvard-College-ban s 22 éves ifju, első predikációt 1802-ben,

azok komoly s a mellett élettelt és megható szellemük által oly feltűnést okoztak, hogy egyszerre két egyházközségtől nyert predikátori hivatalra meghívást. Lelkiismeretességéből a kisebb gyülekezetét fogadá el a kettő közül, nem ismervén magát testileg elég erősnek, hogy a nagyobbikban egészen betölthesse hivatal kötelességeit. Gyülekezete a Federal-Street-i (szövetség-utcai) gyülekezet volt, Bostonban, hol 1803-ban ordináltatván, 1842-ben bekövetkezett haláláig — csaknem negyven évig — annak papja maradt s a legbensőbb, legnemesebb és legszebb viszonyban állt hallgatóihoz; maga egész szeretettel s önfeláldozással szentelte életét, egész munkásságát s minden tehetségeit gyülekezetének, mely hozzá viszont a legragaszkodóbb szeretettel tisztelettel viselteték.

Élete külső körülmények- s változásokban szegény. Míg derék anyja élt, az viselé háza gondjait. Harmincnégy éves korában nősült, egy rokonát vévén nőül, magához méltó szellemi s erkölcsi tulajdonokkal teljes nőt, számos gyermekei anyját. Élete legnagyobb eseményei valának, néhány utazásai az egyesült államokban, hol mindenütt kiváló tisztelettel fogadtaték s tisztelői kíváratára egyházi beszédekét vagy felolvasásokat tartott társadalmi vagy egyesületi érdekekben; s egy nagyobb útja Európában, hol Angliát, Francia- s Olaszországot utazta be. Ez útját különösen angolai mulatásáts ismeretségeit, Wilberforte-szal s Fry asszonynyal, nagy örömmel emlegeté mindig. Családi csapásai közül csak egy kedves fia halála említendő, már ifju korban. De annál mozgalmasb és tevékenyebb vala belső élete; nem kevesebb, mint összes szellemi világ s az összes emberiség foglalá el belvilágát. Nemének nemesbbé, jobbá s szabadabbá tétele volt azon feladat, melyet maga elébe tűzött s melyen munkálhatni legnagyobb boldogságának ismeré.

Élete 63-ik évében vala, testi és lelki erőinek teljes birtokában, midőn egy benningtoni (Vernou államban) úton az ott öszfélen rendesen uralkodó veszélyes lázba esett s súlyos betegen ért haza. A baj főleg agyát támadta meg s azért minden értelmi működés, még a beszélgetés is tiltva volt orvosaitól. Ő azonban, halála bizonyos voltát érezve, környezete vigasztalása s bátorítása végett sokat s nyugodtan és szeliden beszélt. Szelid nyugalma, lelki békéje s teljes önmegadása isten akaratába, halála percéig kísérték. Így halt meg 1842. oktob. 2-kán. Halála egész hónapban az egyház,

keresztyéni tudomány, társadalom s emberiség közös veszteségének tekintették.

Channing személyisége is magán viselte életének s tehetségeinek teljes összhangzását s egyöntetűségét. Soha sem zajos és szenvedélyes, meggyőződéseiről erélyével s magaviselete nemes egyszerűségével szintannyit hatott, mint magas értelmi tulajdonaival. Kedélye jótékony melegséggel tölté el egész környezetét s komolyságát kivált élete utóbbi felében a legderültebb életnézet és nyájas emberszeretet enyhítette. Mig fejlődő belélete a meggyőzések harcát vívta magában, ridegebb és szigorúbb vala: a mint magával tisztába jött, a világhoz s emberiséghez is édesebb lőn. Mert benne a meggyőzés, szó s magaviselet mindig összhangzásban vala; őszintébb ember nem volt nála, ki tartalék nélkül egész lelkét mindig kifejezni vala kész; valamint olyan sem, kiben az ész, szív s élet teljesebb egyöntetűségben állottak volna. Jelleme uralkodó vonása az emberszeretet volt s látni fogjuk, hogy értelmi munkásságának is főiránya éppen ez. Az embert, mert ember, szereté minden tekintet nélkül, fajra, nemzetiségre, külső állásra, sőt erkölcsiségre is; s e tekintetben azt hisszük, isteni mesterünk tanaihoz és példájához hűbb soha és senki nem volt.

III. Említők, hogy Channing idejében, kivált hivataloskodása kezdetén az unitarismus nem volt még szigorúan felekezetileg elkülönözve az orthodox egyháztól. Egyébiránt Channing határozott tanai s rendithetlen meggyőzések dacára semmi sem volt kevésbé mint felekezet embere. Egyszer maga mondá, miben még övéi is nem kevésbé botránkoztak meg egyelőre, hogy: „felette kevés van bennem az unitáriusból“ — tudniillik, általában a felekezeti és symbolumos emberből felette kevés volt benne. Mit tartott a felekezeti elkülönülésről, megérthetjük az „Egyházról“ írott predikációjából. Bár az isten lényege felől határozottan az unitárius értelmet vallá, általános keresztyén hitére nézve maga azt mondja, hogy „Krisztus közönséges egyházához tartozik, melytől őt semmi el nem szakaszthatja. Mindeneknek nyitva áll ez egyház, kiknek részek van Jézus szellemében; tág kapuin mindaz beléphet, ki Jézus szellemével van megkeresztelkedve; s abban mindazok egyesülhetnek, kiket különböző felekezeti elnevezések elválasztanak; s ez unio nemcsak képzeleti sőt az egyedül valódi, minden más külső uniónak alapja és végcélja. A felekezetesség szellemét kerülni s utálni kell mint a pokolt“.

„Az emberek“ — így szól ugyan e beszédének mindjárt kezdetén — „mindig hajlandók voltak s ma is hajlandók túlságos fontosságot helyezni azon egyházra melyhez tartoznak“ — elégségesnek tartván a földi életben lelkek nyugalma s az örök életben üdvösségükre, ez vagy amaz meghatározott egyházhoz tartozni; „annyira, hogy az üdvösség biztos útjává egyebet tettek mint a keresztyéni élet- s sziv tisztaságot.“

Channing itt kétséggel is a felekezetiesség ellen beszél, de sietünk megjegyezni, hogy bár öntudatlanul épen az unitár felekezeti szempont beszélteti. Tudjuk, hogy e felekezetnél a dogmák egészen háttérbe lépnek a keresztyén élet s erkölcsiség kívánalmái elől. Ismerjük a szentírás azon helyeit s magának Jézusnak azon szavait, melyen e tant igazolni látszanak, sőt a cselekedetek nélküli álszentelkedés ellenében valósággal igazolják is. Maga azon szentírási hely, melyet Channing az egyháztól irt predikációja textusául vett (Mát. VII. 21—27.) az egyedül szükséges s üdvös dolognak Jézus beszédinek cselekvését állítja. Az idézőtőnek akkori céljához képest természetesen, mivel a hittől s vallási gyakorlatokkal kérkedő, de cselekedetekben gonosz farizeusok ellen beszélt. Azonban teljes félreismerése volna a hit fontosságának, ha annak a cselekedetekre való döntő befolyását tagadnók. Ki merné állítani, hogy a hit különbsége az erkölcsökön meg nem látszik? A hit, a maga változatai szerint egész népek jellemét, érzelmeit átalakítja; a keresztyénség által az emberiségen véghez vitt óriási változás, legalább oly mértékben a hitnek, mint az új erkölcstannak volt következménye. A keresztyénségben e kettő: hit és erkölcs válhatlan összefüggésben s egymásra folytonos és legmélyebb kölcsönhatásban vannak. Nehéz vagy épen lehetetlen volna eldönteni, melyik közülök a cél, melyik az eszköz, melyik az ok, melyik az okozat. Channing (s az unitáriusok) az erkölcsiséget, a cselekedetet, a keresztyéni életet állítván az üdv egyedüli feltételének, az egy szükséges dolognak s így a keresztyén fő céljának: hitet, egyházat, istentiszteletet — mint e hit eszközeit ismerik csak el. Mi e tant ily alakban soha sem fogjuk aláírni. Mert ki nem látja, hogy nem csak a hit eszközül tisztább keresztyéni erkölcsöket, de viszont az erkölcsök a mint tisztulnak, mindinkább képesítenek tisztább keresztyéni hitre s így e tekintetben az erkölcsiség válik a hit eszközévé. S ki

tagadhatná, hogy biztos alapon csak azon erkölcs áll, mely a hitben gyökerezik? A keresztyén erkölcs tan, hittana nélkül egy percig sem állhat fenn. Próbáld a pogányt, mahumédánt, zsidót keresztyén erkölcs tan által kormányozni — a Jézus hite nélkül! Sőt a hit főfontosságáról vizsgálódván, nem mondunk paradoxont, állítván hogy magában a keresztyénségben is, a hit különböző felfogásai, felekezetenként meglátszanak az erkölcsökben, az érzületekben, kedély- és jellem- vagy cselekvési mód különbözőségeiben. Mit azonban tovább fejtegetni itt nem volna helyén.

Channing e tévedése, mert tévedésnek tartjuk azt, egy felsőbb s tagadhatlan igazság helytelen alkalmazásából eredt. „A keresztyén igazság” — így szól a felekezeti hitvallások ellen intézett értekezésében — „végetlen. S e végetlenségből következik, hogy felfogásaink róla csak tökélytelenek lehetnek, s annál fogva folytonos bővítést és tökélyesítést kívánnak. A legbölcsebb hittudósok is csak merő gyermekek, kik néhány gyenge pillantást vetettek a vallásba, annak csak legelső elemeit tanulták meg, kiknek azért föteendőjük növekedni a Krisztus ismeretében.” Senki ennek igazságát el nem tagadhatja. Azt sem fogja kétségbe vonni senki, hogy „a keresztyénnek felséges előjoga, melyet mint keresztyén élvez, miszerint meg van engedve neki közvetlenül a szentírásból merítenie, s nem emberi, hanem isteni mestere lábaihoz ülnie; ahoz mennie egyenesen és minden közbenvetés nélkül, kiből az igazság, minden tévelygés vegyülete nélkül élt és szólott, ki a szó tiszta értelmében: isten bölcsesége (Ige) és a világ világossága vala.” Ismételjük, e szavak igazságát senki kétségbe nem vonja; de szabad azt hinnünk, hogy hibásan vannak alkalmazva, midőn az írásnak s Jézus szavainak és az egész keresztyén hitnek felekezeti magyarázata ellen egész általánosságban intéztetnek. Nem csak tapasztalás mutatja, de az emberi természet is hozza magával, hogy a tisztán tapasztalati úton kívül eső dolgok iránt az összes emberiségben egyértelműség nincs s soha nem is leend; — De ugyanazon viszonyok, születés, neveltetés s egyéb körülmények kisebb vagy nagyobb tömegeket ugyanazon nézetek körül csoportosítanak. Channing maga mondja hogy a társasági vágy az ember természetében fekszik; ő maga elismeri, hogy „a vallásos érzet bír minden érzelmeink közt leginkább a társulati ösztönnel.” Ez magyarázza meg, hogy ugyanazon

tudomány felett az emberiség részekre oszlik, de sokan felekezetekbe csoportosulnak. „Ezen természeti törvény adott eredetet a keresztyén egyháznak“ mondja Channing s mi azt tesszük hozzá: bár oly erővel nem bír, hogy az összes keresztyénséget egybetartsa, de egyénekre szakadni sem engedi, hanem több vagy kevesebb egyénekből felekezeteket von össze. Az emberi társulat másik nevezetes ösztönzőjével, a nemzetiséggel is épen így áll a dolog, mit bővebben fejtegetni nem szükség.

E szempontból ítélhetjük meg Channing egész vitairatát a felekezeti hitvallások ellen. Ebből különösen, azon általa egész erővel s lelkesedéssel követelt jogot, melyet minden egyházi szónok számára vindikál: hogy tartozzék az bármely felekezethez, gyülekezetében szabadon, hitvallástól nem kötve, egyedül saját lelke sugallata szerint magyarázhassa az ígét. Nem titkoljuk el, hogy mi e nézetet nem osztjuk s e követelt jogot általánosan nem adjuk meg, bár elismerjük, hogy kivételes esetekben lehet reá jog, de a kivételtől szabályt nem alkothatunk. Részünkről az egyházat létező konkrét valaminek tartjuk, mely mint minden, bármely célu egyesület bizonyos határok és szabályzatok közt áll s tartathatik csak fenn. A gyülekezet, midőn magának lelkipásztort hívott, attól méltán kívánhatja, hogy az ő értelmében hirdesse az evangéliumot; kívánhatja, hogy általa az apák hitében taníttassanak a gyermekek. Az egyéni meggyőződésen erőszakot tenni nem akarunk, mert senki egy igehirdetőt sem kényszerít, hogy meggyőződése ellen predikáljon, — mert szabadságában áll más értelmet valló gyülekezethez mennie; de méltánytalan volna részéről azt követelni, hogy neki joga legyen ezerek meggyőződésén tenni erőszakot, épen azokén, kiknek ő szolgáljok. Pedig ama Channing által követelt jog ide vezetne. Részünkről soha sem ütközünk meg azon, ha valaki, legyen igehirdető vagy hallgató, más meggyőződéstől hajtva egyházából kilép; csak azt kívánjuk tőle: hagyja békén azokat, kik abban megmaradnak.

Ismerjük az egyetlen ellenvetést, mely ez általunk iratott tétel ellen felhozatik, hogy így gát van vetve a keresztyénség haladásának, lehetetlenítve a reform s utólagosan kárhoztatva maga a reformáció is; mi ettől nem tartunk, nem félünk. Hol az egyház, bármily tömegesen is, tévedésbe esett: az isten szent lelke (értsünk bár személyes istent vagy csak

isten erejét és vezérletét e szón) mindig fog gondoskodni az igazság diadaláról; ha másképp nem, a tömegek tévelygései ellen, tömeges elszakadás által is; sőt a nélkül hogy egyeseknek tulságos jog adatnék, melyből kétségkívül több visszaélés mint jó fogna származni, az előhaladás lassan de biztosan működő szelleme által. A lélek arra fuval, merre neki tetszik. A reformációt igazolja isten igéje, de azt semmi sem igazolhatná, hogy valaki, talán pusztá kevélységből, oly egyházban kezdjen új tudományt, mely a régi mellett akar maradni.

De elég erről. Maga Channing így szól, miután az egyház egyetemességét a felekezeten kívül s felül megállapította: „Nem azt akarom ezáltal mondani, hogy minden egyház egyiránt jó s egyenlő becsű volna. Egyik kétségkívül inkább megfelel a keresztyénség elveinek, az első keresztyének egyszerű istentiszteleti módjának s az emberi természet követeléseinek, mint a másik. Mindeniknek meg vannak a maga babonái s tévelygései; azonban egyik tisztább mint a másik; kötelességünk azért azt keresni fel, a melyik legtisztább s az isten akaratával leginkább megegyező. A mennyiben a választás módunkban áll, azon egyházba kellene mennünk, mely leginkább segít hogy jók, önzetlenek s erkölcsi erővel bírók lehessünk. Üdvünk azonban nem feltételeztetik attól, megtaláltuk-e a földön legjobb egyházat? mivel talán az tőlünk felette távol van, talán előttünk ismeretlen.” — Mind ez igaz. Így igaz az is, hogy a hindu és sinai nem tehet róla, hogy a keresztyén egyházat meg nem találta; de ebből azt következtetni, hogy üdvére mindegy, akár Brahma vagy a dalai Lámát, akár Jézust imádja: hibás következtetés volna; pedig e következtetésre jutunk. Vagy a keresztyénségben magában elég erő van, bármily tévelygésekkel vegyítették is, az üdvösségre? A tiszta hit nélkül, ismét erősítjük, tiszta s mindenek felett biztos erkölcsiség nincs, nem lehet.

Channing felekezeti állására, az eddig említetteken kívül a catholicismusról irt levéltöredéke, a kalvinismus ellen intézett nevezetes irata s végre némely, az unitarismus igazságát vitató s oltalmazó értekezései vetnek világot. Az elsőben a catholicismus nagy előnyét a tömegekre való hatásban elismervén, azon meggyőződését fejezi ki s indokolja, miként a világ előhaladásának, a szellemiség emelkedésének és a tömegek felvilágosodásának a catholicismus nem fog ellen-

állani. „Ha azt kérded, — így ír többi közt eme levelében, mely egy fiatal hivataltársához van intézve, — mint kelljen működ-nünk a katholicismus ellenében, azt felelem: erre csak egy utat ismerek. Emeljétek az embereket felül a katholicismuson az által, hogy ismertessétek meg velök a keresztyénség nagy végcélját stb.“ — közelebbről érdekel minket a kálvinismust illető irata.

Előre bocsátja, hogy nem átalában a kálvinismus ellen küzd, mert abban saját hitével is a legtöbb érintkezési pontot találja, s tanai legnagyobb részét egészen magáévá teszi. A kálvinismus neve alatt csak annak saját megkülönböztető váltanat — az emberi szabadakarat- s isteni elővégzés felől támadja meg. A rideg és szigorú kálvinismus, ugymond, az emberi szabadakaratot tagadja, midőn embert a jóra magától teljesen képtelennek állítja, s az erkölcsiséget tulajdonkép lehetetleníti. A főerősség, melyet a kálvinismus ellen az unitarismus felhoz: az erkölcsi erősség, az t. i. hogy e tan isten tökéletességével s az ember erkölcsiségével meg nem egyeztethető. Világos, hogy oly tan, mely erkölcsi jóság s igazság felőli legmagasb fogalmunknak ellentmond, nem származhat istentől s nem lehet az ő belső lényegének valódi kifejezése.

„A szigorú kálvinismus azt tanítja, hogy Ádám esete következtében minden utódi teljesen megromlott természettel jönnek világra, úgy hogy mindenre, mi erkölcsileg jó, tökéletesen képtelenek, sőt attól elfordultak, minden roszra ellenben hajlandók. Azt tanítja, hogy az Ádám-ban elesett egész emberi nemzet isten haragja és átká alatt áll, s e világon minden nyomornak, az örök életben pedig a kárhozatnak és pokol kínainak esett örökre martalékul. Azt tanítja, hogy ez örökre elveszett nemből isten, merő ingyen kegyelemből és jótetszés szerint némelyeket kiválasztott, hogy Krisztus által megváltassanak a nélkül, hogy e kiválasztás hitőknek vagy szent-életőknek vagy bármintemű érdemőknek előrelátása által volna feltételezve, hanem csupán isten irgalmából és szeretetéből. Azt tanítja, hogy tetszett istennek az emberiség többi, így ki nem választott részét veszedelmében hagyni s isten igazságának örök tanuul martalékul engedni a romlottságnak, melyben születtek s a kárhozatnak, melyet érdemelnék.“

Igy adja elő a merev kálvinismust Channing; s látni való, hogyha mind ez így van, ily meztelenül és minden enyhítés

nélkül: annak mind Isten igazsága felőli hitünk, mind saját erkölcsi érzetünk ellentmondani hajlandó. De bár nem tagadhatjuk hogy a a genfi nagy reformátor írásaiban ez előadás nem kevés alapot lel, — tagadnunk kell, hogy szimbolikus könyveink, jelesen a helvét hitv., melyekre pedig Channing szintén hivatkozik, e tételeket éppen ily merev meztelenségökben hagynák. S kérjük, vajjon a Kálvinról neveztetni szokott felekezet így a mint az itt előadatik, ismeri-e azt tanának? A kor szelleme, az erkölcsi eszmék fejlődése, nem vitték-e Kálvin egyházát e tekintetben közelebb Arminiushoz? Bizonyára. S e tény, mert tény, ismét egy bizonyosság arra, mit mondánk főlebb, hogy az isten lelke erőszakos szakadás, vagy éppen egyesek tagadása nélkül is képes a fokozatos fejlődés útján előbbre vinni egyházát.

Nem tehetem, hogy e tárgyban említetlenül hagyjam még magának Channingnek következő fontos nyilatkozatát: „A vallásban egy nagy titok van; t. i. a szabadakaratról vagy erkölcsi szabadságról való tan. Mikép legyen isten előre tudásával s az ember függőségével megegyeztethető? oly kérdés, mely a legnagyobb szellemeket is zavarba hozta. Valószínű, hogy az e kérdés fölött borongó homály nagyobbára onnan ered, mivel Istennek ugyanoly nemű előretudást tulajdonítunk, minővel az emberek a körülmények s okok ismerete nyomán birnak és mivel fölteszszük, hogy a legfőbb lény ugyanoly viszonyban áll az időhöz mint mi. Valószínű, hogy ha ezek közül tisztább fogalmakhoz jutnánk, a szabadakarat s istentől függésünk tana is megszabadulna azon nehézségektől, melyekkel most még is körül van véve.“

Rendkívüli érdeklődéssel birnak Channing azon beszédei s értekezései, melyeket különösen az unitarismus váltanainak s főelveinek fejtegetésére vagy azok igazolása- és védelmére szentel. E művek a világos értelmű, erősen okoskodó s egyzersmind meggyőződéseikhez mélyen ragaszkodó embert a legtisztább világításban állítják előnkbe. Különösen jelesen fejtegeti egyháza s tudománya viszonyát az íráshoz s kimerítőleg adja elő az írás-magyarázat főelveit. Azon tételtől indul ki, hogy a szentírás emberi nyelven s emberek számára írott könyv lévén, értelmét éppen azon módon kell keresni és fejtegetni mint más könyvekét. A kijelentés hozzánk — úgy mond, — mint értelmes valóságokhoz szól s azt a mit mond, értelmünkkel kell megvizsgálnunk s magunkévá tennünk stb.

Az ily elvek szerint vizsgált és magyarázott írásból aztán, mint hite főigazságait, a következő pontokat emeli ki (melyeknek egyenkénti megvitatásába, részünkről itt nem ereszkedünk.) 1. Hogy az isten egy; s itt a szentháromsági tan ellen, nagy szónoki és bölcselkedői erővel és sok írásmagyarázati ügyességgel harcol. 2. Hogy Jézus is egy, s benne nem két természet stb. egyesült. 3. Hogy Isten tökéletes erkölcsiségű lény. 4. Előadja hitvallását Jézus közbenjárásáról s küldetése céljáról. Végre 5. A keresztyéni erény természetéről vagy a valódi szentségről. — E nagymérvű és jeles tárgyalású beszéd méltán tekinthető Channing hitvallásának.

Egy másik hasontárgyu beszédében, melyet annak megbizonyítására szentel, hogy az unitarismus a valódi kegyeséget felettébb előmozdítja, következőleg szól: „Az unitarismus neve alá annyi kárhozatos dolgot helyeztek s azt annyi különböző hangjain mondják ki a szemrehányásnak, megvetésnek, elkeseredésnek és gyűlöletnek, — hogy nem csodálhatjuk ha igen sokan vannak, kikre az unitárius név valami borzasztó, istentelen, elvetemedett s kimondhatlanul veszedelmesnek benyomását gyakorolja. Hadd mondjam meg az ilyeneknek, hogy e tan, melyet némelyek az ördög leggonoszabb s legfelsőbb találmányának, legvégletesb cselszövényének s legcsalékonyabb törének állítanak, a következőben öszpon-tosúl: hogy egy Isten van, t. i. az atya; és hogy a Jézus Krisztus nem maga ez az egy Isten, hanem csak annak fia és küldötte, ki minden erejét és dicsőségét e köz atyától nyerte, s ki nem azért jött e világra, hogy önmaga számára vegye igénybe a legfőbb imádatot, hanem hogy a lelkeket az atyához, mint egyedüli isteni személyhez s minden vallás imádás egyedüli és legfőbb tárgyához felemelje. Nekünk úgy tetszik, hogy e tan nem pokolból jő, sőt egyenesen isten trónjától eredett s jött le, hogy minket is oda hívjon fel; úgy tetszik hogy a szentírásokból ömlik ki, oly hangon, mely sok vizek zúgásához hasonló erejű s azonban oly tiszta és érthető, mintha Jézus maga szájával mondaná füleinkbe.“

Nem végezhetjük be e szakaszt, melyben mindenek előtt Channing felekezeti állását akarjuk vázolni, hogy azon gyönyörű szavait fel ne hozzuk, melyekben a közönséges keresztyén egyházhoz tartozandóságát magyarázza s állapítja meg:

„Ne mondjátok, hogy a képzelődés csalálmának adom

át magamat midőn azt állítom, hogy egymástól távol élő keresztyének, hogy minden keresztyének s én is, egy testet, egy egyházat alkotunk amennyiben közös szeretet és isteni félelem tölti sziveinket. Semmi sem lehet valódibb mint a szellemi egyesület. Van egy nagy, közönséges, mindeneket befogadó egyház; s ha keresztyén vagyok, én annak tagja vagyok és senki engem abból ki nem rekeszthet. Kireszthettek római egyházatokból, vagy püspöki, vagy kálvinista egyházatokból — s én azt nem bánom. De a Krisztus nagy testének közösségéből kirekesztetni nem akarok. Ki szakíthat el engem oly férfiaktól, mint Fenelon, Pascal, Boromeó, Leighton érsek, Taylón Jeremias vagy Howard János? Ki szakíthatja el a szellemi köteléket közötttem s ezen emberek között? Nem szeretem és tisztelem-e én őket? Szellemök, a mint írásaikból és életökből kiárad, nem hatja-e át lelkemet? Nem vagyok-e más, mint lennék ha ők s hasonló szellemek lelkemre nem hatottak volna? S áll-e bármely zsinat, conclave vagy egyházi gyülekezet hatalmában engem tőlök elválasztani? Gondolkodásom s szeretetem által köttetem hozzájuk — elnyomathatnak-e ezek egy pápai bulla, vagy egy conciliumi excommunicatio által? A lélek megvetéssel tör át e korlátokon mint pókhálón, s egyesül ama nagy és jó emberekkel. S ha ezek szellemét bírja, vajjon e jók és nagyok el fogják-e őt társítani csak azért, mert más felekezethez tartozik mint ők? — A tiszta lélek szabad az egész világtól; csupán az egyházhoz tartozik, a minden tiszta lelkek családjához.

Lehet-e e szép szavakat megindulás nélkül olvasni? — Lehet-e méltánylat nélkül, elfogulatlanságukért, a következőket:

„Egy tekintetben tisztelem a római kath. egyházat: a közönséges egyház fogalmához szilárdul ragaszkodik; bár azt megcsonkította s lealázta is; de tett is sokat arra, hogy tagjaiban ama nagy közösség érzetét ébren tartsa, mely minden időkre s minden földrészekre kiterjed. Azért tartja fenn nagy és szent emberei emlékezetét, kik minden időkörökben a vallásért működtek, küzdöttek és szenvedtek, azért őrzi meg tiszteletüket s rendel napokat erényeik, kegyességök s hűségök magasztalására, és a szemek elébe terjeszti őket képeikben is, melyek által a művészet emléköket halhatatlanítja. Kétségkívül sok tévelygésbe is esett itt Róma . . . de jót is eszközölt: tagjaiba élénk érzetét plántálta az emberiség leg-

jobbjaival, legszentebbjeivel való szellemi összeköttetésöknek A katholicismus ezen vonása volt, mi engem kath. templomokban leginkább megragadott. Az oltári szolgálat nem birt rám hatást gyakorolni, sőt nyomasztó volt; de midőn szemeimet a falakon függő képekre vetém, melyek a mult idők szent embereit állíták lelkem elébe, a mint áhitatba merülve vagy szent elragadtatásban valának, vagy jót cselekedve szertejáltak, vagy szelid türelemmel viseltek gyötrelmes szenvedéseket; ezek láttára megindultam s remélem jobbulam is. A pap szavát az oltárnál nem hallottam; de e szent halottak lelkemhez szólottak s néha csaknem hinni valék hajlandó, hogy a vasárnapi órát társaságukban töltöttem és ép oly épületesen mintha protestáns templomban lettem volna. E szentekre soha sem gondolék mint római katolikusokra, nem számítottam őket semmi felekezetekhez: ők nekem a Jézus Krisztus élő és tiszteletre méltó tanúi voltak stb.“

Mondanunk sem kell, hogy mindezekben Channing távol van az érzéki felfogástól, képtisztelettől s egyéb római kath. külsőségektől.

IV. Channing lelki arcképében az ő felekezetiségének vonásai sem a legérdekesebbek, sem a legfeltűnőbbek. S csupán azért siettünk ezeket bocsátani előre, hogy azután annál zavartalanabb gyönyörrel foglalkodhassunk általános keresztyénsége nemes vonásaival.

Ohajtván e nevezetes író, leghitelesebben munkáiból ismertetni meg, tovább is kiválólag őt magát akarjuk beszéltetni, azon helyeiből, melyeket legjellemzőbbeknek vélünk. Így mindjárt, annak megismertetése végett: melyek azon tárgyak, mik őt legkiválóbban foglalkoztatják munkáinak önmaga által rendezett összes kiadása elébe bocsátott „bevezető észrevételeiből“ közlünk némelyeket.

„Az olvasó úgy fogja találni, hogy az elmélkedés némely tárgyai gyakran véleménye szerint tán igen is gyakran előkerülnek. De az író csak is ez úton nyomhatja ki egyéniségét.....“

„A következő írásokat semmi nem jelzi annyira, mint azon igen nagy becsülés, melyet az emberi természet irányában kifejeznek. Az emberi szellem iránti legmélyebb tisztelet lengi őket át.“

„Egy másik érzés, mely könyveimben oly gyakori és sokoldalu kifejezést talált, hogy azoknak megkülönböztető s

ismertető jeléül szolgál s a mellett az előbbivel a legszorosabb összefüggésben van: a szabadság s emberi jogok iránti tisztelet; s ez érzet bennem éveimmel együtt növekedett. Egy alkalmat sem mulasztottam el, hogy a szabadság iránt, minden alakjában, a polgári, politikai s vallási szabadság iránt, ragaszkodásomat ki ne fejezzem, s annak tiszteletét másokban is ne éleszszem. E szabadságszeretetet nem Róma, nem Görögország őskori nemzeteitől kölcsönöztem, — mert ezek csak csekély jelentőségű nevek a keresztyén előtt s inkább intő, mintsem vezérlő példái lehetnek. Szabadság-szeretetem s az emberi jogok iránti tiszteletem más iskolában, szelidebb, szabadelvűbb, általánosabb befolyások alatt növekedett. A keresztyénség tanított engem nememet becsülni s elnyomóit kárhoztatni. Mivel megtanultam az embert a keresztyénség világításában tekinteni, el nem hordozhatom, hogy őt mint állatot, bántalmaztatni, letapodtatni, vele született jogaitól megfosztatni, — nem, hogy leigázva, testvére előtt reszketni, annak vakeszközül szolgálni, lelkét s lelkiismeretét egy pap hatalmába jutni, vagy polgári hatalomtól megtagadtatni szemléljem!

Igen, főleg e két tárgy az, mivel Channing írásaiban foglalkozik. Az utóbbiból, a szabadság és az emberi jogok iránti tiszteletéből, mely más jeles írókkal is közös, néha különösen kettő foly, t. i. a rabszolgaság és a háboru elleni erős és határozott ellenszenv. S irodalmi munkálkodásának nem kevés részét téven az, mit e két ügyben tett, ezekről akarunk itt részletesebben szólni, — hátrább hagyván azt, mi őt talán minden más írótól megkülönbözteti, azon magas s csaknem isteni véleményt, melyet az ember szellemi természete felől táplál s műveiben oly gyakran, részletesen s anynyi előszeretettel fejteget.

Azon beszédében, melyet élete legutolsó évében 1842. aug. 1-én, a nyugoti rabszolgák fölszabadulásának nyolcadik évfordulóján, Lenoxban (Maksachusetts államban) tartott, maga előadja a rabszolgaügy iránti ötven éves érdeklődésének külső eredetét. Elő azon okot, mely már érett korában végkép elhatározta őt, ez irányban minél nagyobb szellemi munkásságot s társadalmi hatást fejteni neki. „Több mint 11 éve, ugymond, a nyugotindiai szigetek egyikén töltém a telet. Egy ültetvényben volt lakásom. A szabad tér, melyen reggeltől estig ültem vagy járkáltam, teljesen főtársa előttem a

néger falut, mely ama birtokhoz tartozott; néhány lépéssel a négerek kunyhóihoz jutottam. Egy könyv „a rabszolgaságról” — nyílt itt ki szemeim előtt s tehettem-e mást, mint hogy abból némely tanuságokat vonjak el? — itt előadja a rabszolgák állapotát, rövid de erőteljes vonásokban. Ez időtől fogva szellemi erejének legnevezetesebb részét a rabszolgák felszabadítása érdekében használta fel. Irt, beszélt, s társadalmi úton hatott e nagy keresztyéni és humanisztikus célra. Hogy e tekintetben lelkesedése egész nagyságáról meggyőződünk, ide vonatkozó munkáit kell olvasnunk, melyeknek legnagyobb része nemcsak tiszta morálizálás, annál kevésbé üres pathos vagy szónoklás, hanem a rabszolgasági összes viszonyok teljes konkrét felfogásával s minden ész-, jog-, igazság-, érzés-, keresztyénség-, s rábeszélés-adta erőtől kitelhető fegyverekkel folytatott meggondolt és meg nem szünő harc a rabszolgaság ellen. E művek nagy része csupán az amerikai állapotokat jól ismerők előtt lehet teljesen érthető; ott annál hatásosabb. Imént említett évfordulati beszéde azonban, mely idevonatkozó munkálkodásának utóhangja, inkább szónoki erő célzatával s meggyőző hatalommal bír, minél fogva egy olvasóra sem tévesztheti el teljes hatását.

„Tudnotok kell, így szól, mi a rabszolgaság, hogy megérthessétek mit jelent felszabadulni abból. De mikép adhatnám, egyetlen beszédben, ez átkos intézmény minden iszonyait s egész jogtalanságát elő? Jelző vonásai közül sokat mellőznöm kell, s csak egyet akarok kiemelni, azt, mely kedélyemre jelenleg legnagyobb benyomást tesz; mert egyik szellemre egy, másra más gyakorol kiváló hatást. Ha tőlem kérdenék, mi bánt engem a rabszolgaságban leginkább? — azt felelném: azon sérelem, mely a rabszolgaság rendszere által az emberi természet jogain elkövettetik. A rabszolgaság minden embertől telhetőt elkövet hogy az embert emberségéből kivetkeztesse, emberi jellemétől megfoszsza, állattá aljasítsa; s mind ezt az által teszi, hogy az embert tulajdonnak nyilvánítja. Ez a fő gonosz benne. Tegyétek az embert dologgá, melyet bárki tulajdonává tehet s céljai szerint használhat mint egy lovat vagy egy műszert; foszszátok meg őt minden ön maga fölötti rendelkezhetés, vagy tehetőségei maga javára használhatása jogától: és megszüntetek embernek tekinteni az embert. Talán annak nevezitek még; de valósággal nem tartjátok annak. Ugy nézitek, ugy bántok

vele, úgy szóltok hozzá, mint a ki végetlenül alattatok áll s egészen más neméhez tartozik a valóságoknak. Viszonyotok hozzá, szükségessé teszi, hogy vele mint alárendelt lényvel bánjatok. Ha akarnátok sem bánhatnátok vele mint emberrel. Hogy célotoknak megfeleljen, hogy rabszolga létébe belenyugodjék, szellemének meg kell töretnie, bátorságának el kell nyomatnia, szükség, hogy reszkessen előttetek. Lelkébe alábbvalóságának mély érzetét szükség bele égetni. Jogai érzetét s gondolatát korbács-ütések alatt felszakadozó teste vérével kell kioltanotok. Im ez a rabszolgaság átkos és kárhozatra méltó iszonyúsága: az ember önérzetét, egész szellemét szétrombolja. Ezzel összehasonlítva, sanyarú külsorsára, szegénységére, nyomorul lakhelyére, silány táplálataira aránylag kevés fontosságot helyezek. A rabszolgaság iszonyúsága a rabszolga lelkiületében s érzületében fekszik, emberi öntudatának erőszakos kiirtásában. A rabszolga maga úgy érzi, azt véli, hogy ő más tulajdona, hogy ő házi állat, dolog, portéka, melyet eladnak s megvásárolnak, s melyet a ki bir, célja vagy bár szeszélye szerint, sarkával tiporhat, vagy ostorral mint ökröt s lovat, vérig verhet. Így állati bánásban részesülve, foglalhat-e helyet az emberek közt? Rabszolga! van-e név a földön, mely ennyire elaljasítva lenne, — név, mely embert így elkülönöznè saját nemétől? És ez állapotra, testvéreink milliói kárhóztatvák e szabadság hazájában.

Itt még jobban beleereszkedvén a rabszolgasági állapot elemezésébe, részletezi az emberiség minden közös s elidegeníthetlen jogait, s kimutatja egyenként, hogy a rabszolga azok mindenikétől vagy teljesen megfosztva vagy legalább abban megrövidítve van. Szeretnők, ha térünk engedné s tárgyunktól igen el nem vonna, némi részleteket közölni azon részből a beszédnek, mely az érintett fölszabadulás történetét, a fölszabadítottak általi fogadtatását s későbbi nagy horderejű erkölcsi következéseit tárgyalja. — Különös érdeket nyer azonban e beszéd az által, hogy a rabszolgaság eltörlése ellen felhozni szokott legnevezetesebb érveket s nehézségeket nagy erővel s diadalmas sikerrel megcáfolja. S végül a rabszolgaság teljes eltörlését nem erőszakos föllépéstől, nem az északi államoknak a déliek ellen indítandó harctól, hanem egyedül a keresztyén szellem terjedésétől várja s arra bizza.

Nem kevesebb erélylyel s határozottsággal mint a rab-szolgaság ellen, küzdött Channing a keresztyénség másik ellenmondása, az emberiség másik szennyfoltja — a háboru ellen is. Mily forró ellenszenvvel viseltetik az emberiség ez ostora ellen, főlebb említett „Bevezető észrevételeiből“ kitünik. „Irtam — így szól azokban e tárgyról — egyszer s másszor a háborúról is. E tárgy sokoldalulag meg van vitatva, de bizonyára borzasztóbb mintsem el lehetne hallgatni föléle. Hát soha sem fog ez örület megszűnni? stb. stb. Mi engem illet, én a háborúra oly irtózáttal tekintek, melyet semmi szó ki nem fejezhet. Soha még csak arra sem valék képes, hogy háborúkról olvassak. Ha a világ úgy érezne mint én, senki nem harcolna dicsőségért; mert egy hadvezér neve, ha a tiszteletre egyéb igénye nincs mint ez, ritkán fordul meg nyelvemen s a rokonszenv hiánya, melylyel iránta viseltetem, még emlékezetemből is kiűzi. A gondolat, hogy ember, isten halhatatlan gyermeke, embertársától felmészároltatik; hogy tengert és szárazt emberi kéztől ontott embervér fest, s nők és gyermekek ostromolt városok romjai alá temettetnek; hogy az államok ereje s a természet hatalmai, az ember rosz akarata miatt kín és romlás eszközeivé válnak; — e gondolat a pokol tekintetét adja a földnek; irtózom, mintha démonok környeznének. Részemről nem tudok e vagy ama néppel folytatandó háborúról hidegen s könnyedén beszélni. E nép reám nézve nem elvont fogalom, sem alaktalan tömeg többé. Lelkem előtt egyénekké oszlik föl, kik ezer bűvös alakzatok s viszonyokban állnak. Férjek- és nőkből, szülők- és gyermekekből áll, kik egymást szeretik, mint én családomat szeretem. Gyöngéd hölgyekből s kedves kisdedekből áll, keresztyénekből áll, kik hozzám a megváltó szerelme, s közös vallási érzület és eszmék által szorosán kapcsolvák. S áll a műhelyekben vagy a barázdában elszórt munkások nagy seregéből, kiknek fáradozásai iránt rokonszenvet érzek, kiknek terhén szívesen könnyitenék, kiknek fölemelése érdekében szívesen fölemelném szavamat! Áll a tudomány, művészet, lángész embereiből, kiknek művei amnyi magános órát betöltötték s szellememnek és szívemnek táplálékot, legjobb érzéseimnek életet adtak. Ez azon nép, melylyel háborút kell viselnem, melynek bukását vagy megalázását vére kiontásával kell eszközölnöm. Nem! Isten világos rendelése nélkül nem tehetem azt! Én

szeretem a népet, férfiai és asszonyai egyiránt testvéreim; s kibeszélhetlen fájdalom nélkül nem volnék képes kardot ütni szivökbe. — Igen, ha hazám ellenséges hadaktól támadtatnék meg, melyek jogait, szabadságát s legszentebb érdekeit nyilván veszélyeztetnék, — azokat minden erőmből igyekezném visszaverni, épen úgy mint a gyilkos szándékut, ki fegyveres kézzel életemre tör. Ah! de a rendes hadviseléseket ily esettel összeállitnunk nem lehet! A háboru rendesen nagyravágyó emberek műve, kiknek erkölcsi elvei a közélet tapasztalásai-ból nem merítettek erőt, kiknek politikája személyes vagy pártérdekek által határoztatik, kik nem keresik őszinte szívvvel a békét, hanem kétséges jogok megállapítása végett a külfölddel való viszonyokat egybezavarják, féltékenységet s nemzeti viszályt költenek és gyűlöleteket táplálnak, a tömegek szenvedélyeit a kérdéses ügyekbe belevonják s szándékosan tovább mennek mintsem visszaléphetnének s akkor a kard eldöntésére kénytelenek bizni oly ügyet, melyet előbb egy pártatlan békebíró is könnyen elintézhett volna! A harc és béke kérdése többnyire oly emberek kezében van, kikben egy keresztyén s az emberiség barátja csak igen kevés bizalmat helyezhet; és ily ember parancsára kénytelenítették ő kezeit embervérbe mártani? — Azonban! ez örültség közel van megszűnéséhez! (?) E vad barbárság nem tarthat soká, bármily érzéketlenek is lettek irányában, a hosszszas megszokás által az emberek. S azon remény, hogy némelyekre ez üdvös irányban én is hathatok, birt rá, hogy írásaimban e tárgyra oly gyakran visszatérjek.“

A háború kérdését Channing ép oly gyakorlatilag s tapintatteljesen tárgyalja írásaiban, mint a rabszolgaságét. E világos fejű s nagy értelmi erővel bíró ember, soha érzélgési sekélyesség által nem hagyja megcsalatni magát s nem elégszik meg, ily fontos tárgyban, melyet végre is nem a tömegek pillanatnyi lelkiületére dönthet el, csak a szívhöz vagy a képzelődéshez szólani, hanem egyenesen észokokkal támadja meg a háborút. Különösen két predikációja s egy értekezése fekszik előttünk a háborúról. A fő eszmemenet bennök, előterjeszteni a háború iszonyu s ártalmas voltát, — kikutatni annak előhozó okait, kimutatni erkölcsi s józan okossági tartatlanságukat, s végre eszközöket keresni, melyek a háborút nélkülözhetővé tegyék, elhárítsák,

Az elsöre t. i. a háboru iszonyaira s ártalmaira nézve,

nagy súlyt helyez annak kimutatására, hogy a háboru anyagi ártalmainál sokkal nagyobbak s veszélyesebbek az erkölcsiek. Bármily borzasztók legyenek a háboru külső jelenségei, a vérontás, ostrom, pusztítás stb. iszonyai, melyeket szivrázó erélylyel ecsetel is, — de nyilván kimondja, hogy a háborút mint főleg erkölcsi gonoszt támadja meg. Mert a háboru által okozott anyagi veszélyek, romlások és iszonyokhoz hasonlóak, sőt azokat felülmulók, háboru nélkül, természeti erők s csapások által is érik a földet s emberiséget. Igaz, hogy kard által ezrek vesznek el, de még több ezrek ragály stb. által; városokat és falvakat közönséges tűzveszélyek, áradások is döntenek hamuba vagy rommá; termő mezőket jégvihar, aszály stb. szüntűgy eltiporhat s semmivé tehet, mint dülő hadak átvonulása. Mindez azért nem képezi a háboru fő és kiváló iszonyuságát. „A mi — így folytatja — a háborut kiválólag jelzi, nem az, hogy emberek pusztulnak el, hanem az, hogy emberek és javaik, kikeresett kegyetlenséggel, szándékos dulakodással, emberi kezek s irtózatoss fegyverek által tiportatnak, semmisítettnek gyilkos módra meg. A rossz itt erkölcsi rossz. A háboru minden emberi bűnök szövetekezése: ez a szennyfolt, mely bélyegzi. Zászlója alatt erőszak, gonoszság, düh, hitlenség, rablás, csalárdság, bujaság gyülekeznek. Ha csak megölné az embert, még kevés volna! De vadállattá változtatja. Ebben áll a háboru fő ártalma, hogy az embert, ki embertársainak testvéréül rendeltetett, annak halálos ellenségévé teszi; hogy az embert, kinek hivatása szenvedéseket enyhíteni, arra vezérli hogy szenvedést okozni céljává s tanulmányává tegye; hogy az ember, kinek a természet titkait sebek gyógyítására kellene fordítania, azokkal s a természet legrettentőbb hatalmaival fegyverkezik nemének kiirtására! S nem csak a rossz szenvedélyeket fáljaljuk melyeket a háború felkölt; talán még bántóbb azon hideg közöny az emberi szenvedés iránt, melyet háborúk alkalmával tapasztalunk. A gyűlölet dühében még van valami, mi a nagysággszomszédos; de a háborúban úgy bánik ember embertársával mint a ki neki semmi; embereket, kiket nem ismer s annál fogva nem is gyűlölhet, kiszámított mesterséggel irtani igyekezik, hidegvérűleg elsöpri, közönyösen, mint egy csapat bogarat, — eltiporja mint a fűvet; gúnyt űz jogaikból, s szenvedéseiknek még egy részvevő gondolatot sem áldoz!” — „Im ez a háború legnagyobb iszonya; az erkölcsi rossz, melyet okoz. A háború óriási

költséggel a végett felállított színpad, hogy rajta a bűn legnagyobb mérvekben léphessen föl s üzhesse pokoli játékát. Pokol lángja lobog itt emberi keblekben, egész dühével, s minden szemérem és tartalék nélkül."

Mint ártalmait, úgy eredete, forrásai is nagyobbára erkölcsiek a háborúnak, Channing szerint. Említett két beszédében s egy értekezésében ezen források közül számosakat számlál elé és részletez, minők: a becsületről való álfogalom, az izgalmak iránti előszeretet, egyesek s egész népek nagyraavágása s uralkodási szomja, anyagiás bámulat a háboru nagyszerűségei s általa kifejtett fénylő tulajdonok iránt, — állhazafiság, rossz irányt vett dicsvágy stb. Megannyi erkölcsi rugók, melyeket rendkívüli éleselműséggel s lélektani készülettel boncolgat. Érdekes lesz azon átmenetet ismerni, melylyel az okok és források előadásáról, az elhárító óvszerekhez közeledik.

Azon eredmény, miszerint a háború forrásai általában erkölcsi természetűek, arra tanít, hogy e vad és embertelen szokást szintén erkölcsi fegyverekkel s az emberek lelkiütere és erkölcsi elveire ható eszközökkel kell megtámadnunk. Mielőtt a háboru ezen gyógyszerei iránt nézeteimet előadnám, kötelességemnek érzem, egy fontos intő megjegyzést bocsátani előre. Vigyázzunk, nehogy a béke ügyét tulságos és be nem bizonyítható elvek fölállításával veszélyeztessük. Értem nevezetesen azon elvet, hogy a háború általában és minden gondolható esetben teljességgel tilalmas volna. E tant a legbelátásteljesebb s fölvilágosultabb emberek a társadalom és állam legdrágább érdekeire nézve méltán veszélyesnek ismerték el s annál fogva kételkednünk kell, hogy a béke ügyében folytatott vitánk és igyekeztünkben erre támaszkodjunk, mert megállható nem lévén, ügyeinket veszélyeztetné. A háború ugyanis kétségkívül iszonyu csapás, nagy rossz; de egy nemzet leigázása, még iszonyúbb, még nagyobb rossz mint egy védelmi háboru. S világos, hogy egy nemzetnek kétségtelen joga van ily háborúhoz folyamodni, mint utolsó eszközhöz, ha létezése vagy jogai megmentésére s szabadsága biztosítására minden egyéb eszköz elégtelennek bizonyult. Általánosan elismert dolog, hogy az állam fel van jogosítva alattvalói rablási vagy erőszakos tetteit visszaverni vagy megtorolni s belső ellenségeit lefegyverzeni és megzabolázni. Mi okból lehetne ugyan e jogot,

külső megtámadók ellenében megtagadni tőle.“ — „Előttünk áll ugyan a szentírás szava: a gonosznak ne álljatok elene gonoszszal; de a szentírás mint értelmes lényekhez szól hozzánk. Jusson eszünkbe, hogy a józan észre való nem hallgatásból erednek az oly fonák elvek, melyek a keresztyéniséget csaknem a pogány vallások színvonalára aljasítják. Ha azon parancs, hogy a gonosznak gonoszszal ellene ne álljunk, semmi észszerű megsemmisítő magyarázatot nem enged: akkor az államrend fel van forgatva; az államhatóság semmi gonosz tettet meg nem akadályozhat; az alattvaló a hatalom segélyét igénybe nem veheti, hogy legszentebb jogainak érvényt szerezzen. — Ámde a hatalom és államigazgatás célja éppen az, hogy a gonoszoknak ellent álljon; azért adatott kezébe a polgári pallos, s jaj neki ha maga ellen azt bizonyítja be a szentírásból, hogy azt hiába viseli. A háború abszolút tilalmaságáról tan, pártolói által nélkülözhetlennek tartatik hogy e barbár intézmény valahára megdöntethessék. De valamint, ha arra volnánk hivatva, hogy versengő szomszédok közt helyre állítsuk a békét, nem vitatnók azt, hogy az önvédelem tilos minden bántalmazás ellenében is, — szintugy a háború kérdésében szabad legyen e tulsó állítással nem élnünk a világ-béke biztosítására. E bizonytalan sőt veszélyes elv alapulvévése helyett igyekezzünk az által támadni meg a háborút, hogy az azt előidőző elveket és szenvedélyeket támadjuk meg, s az emberiség erkölcsi érzületét s elveit igyekezzünk emelni és nemesíteni.“

E kitérés mutatja mily ovatos higgadsággal jár el Channing minden bizonyításainál, hogy még oly jogosult érzelem, mint a háború iránti ellenszenv által sem engedi magát túlságokra ragadtatni s egyedül az ész, tapasztalás és körülmények előtt is megállható érvekkel kíván küzdeni ott is, hol pillanatnyi hatásokat a szenvedélyek fölizgatása s a képzelődés igénybevétele által sokkal könnyebben idézhetne elő.

Megszakítjuk itt e tárgyat, hogy fontosabbakhoz fordulhassunk.

V. Azon ponthoz érkeztünk itt, mely Channing összes szellemi, — írói s szónoki — munkásságának, saját vallomása szerint is középpontját képezi; azon sajátságos eszméhez, mely minden iratainak alapja s kiindulása; mely szívét oly fenn dobogtatja s elmélkedése egész erejét s minden hatalmát annyira igénybe veszi; mely úgy vallásos mint társadalmi

minden tanaira saját színezetet von, s a mely őt végre minden egyéb írók- és szónokoktól egyénileg megkülönbözteti. S ez nem egyéb, mint azon rendkívül magos vélemény, melylyel ő az emberi természet iránt viseltetik; nem volt még író, szónok, mondhatjuk nem volt még ember, ki az emberi szellemet annyira tisztelte s azt oly magasra helyezte volna, mint Channing; nem senki, ki annak jogséremlnei iránt oly érzékeny s vissza helyezettése iránt annyira követelő lett volna mint ő.

Összes munkáit átolvasván, igyekszünk e különös nézetnek alapjára hatni be. Azon meggyőződésben kelle a legkelkiismeretesb tanulmányozás után megállapodnunk, hogy Channing azért fordult el a kálvinizmustól, mivel szerinte e tan megalacsonyítja az emberi szellemet, abszolút alárendeltségbe állítván azt istenhez. Azon tan, mely az emberi akaratot szabad helyett szolgál-akaratnak (nem liberum, hanem servum arbitrium) állítja, mely szerint tehát, nem csak a természeti világban, hanem az ember saját erkölcsi belvilágában is, isten minden és az ember semmi, — e tan Channing öntudatát fölláztatja. E tekintetből mindenütt bátran és egyenesen támadja meg a mondott theologiai irányt, és nem fél, hogy az által istent s annak felségét sértene meg. Kimondja, hogy: „e theologiai irány szerint, az embernek valamit tulajdonítani olybá tekintetik, mint istentől ugyanannyit elvonni; ez irány arra törekszik, hogy isten és ember közt éles ellentéteket állítson fel, a helyett hogy hasonlóságukat vizsgálná s abban örvendezne; azt hiszi hogy a teremtmény befekettítése emelné a teremtő fényességét; az emberi természetet azért a legsötétebb színbe állítja; feledi, hogy az emberiség még gyermekkorát éli s tökélye végcélja felé alig néhány bizonytalan lépést tehetett; különösen pedig hibái s vétkei megítélésében nem annyira véges természete, mint inkább az általa megsértett törvényadó végetlensége vétetik tekintetbe, úgy, hogy az isten nagysága, a helyett hogy remény alapjául tétetnék, az emberi szív kétségbeejtésére használ-tatik fel.“ Channing ellenben egészen másképp igyekszik az erkölcsi világrend nagy feladatát megoldani s e megoldásba a kétoldalu igazság minden elemeit fölvenni, isten végetlenségét imádva ismerni el, de egyszersmind az ember erkölcsi s szabad természetének is elismerni becsét. Valóban nem könnyű feladat, mint már fölebb Channing felekezeti álláspontja jelzésénél érintettük. De mondhatjuk, hogy ő e feladatnak szentelé

értelmi ereje egész összegét. — Szerinte már „az ember szabad munkássága, a vallásra nézve szintoly jelentőségű mint isten végetlensége. Az isten országában az alattvaló erkölcsi ereje ép oly lényeges, mint az uralkodó mindenhatósága. Mindkettő jogai egyenlően szentek. Ha az ember megfosztatik méltóságától: ép úgy alá van ásva a vallás, mintha istentől tagadtatnék meg tökéletessége.“

Nem akarjuk e theologiai vitát folytatni, annál kevésbé egyik vagy másik oldalra eldöntését megkísérteni. Célunk egyedül az volt, hogy Channing vallási kiinduláspontját megjelöljük, melyből nézetünk szerint, az emberi szellem felőli magas véleménye táplálékot vesz. Oly mélyen van ő ettől áthatva, hogy minden tárgyat, mit az erkölcsi élet köréből felölel, ennek világításában lát, ámbár mindenütt azon higgadt öntudatossággal, mely szellemi felsőségének oly becses sajátja. De haladjunk eszméi azon láncolatán, melyet mint műveiből elvontat legvalószínűbbnek tartunk.

Azon kiegészítés, melyet isten mindenhatósága s az emberi szabadság közt sürget, szerinte az lehetségessé is válik az emberi léleknek istenhez hasonlósága által. Ez isten hasonlat egy érdekes és mély eszmemenetű egyházi beszédben van fejtegetve. A keresztyénségből, ellenmondhatlan következetességgel bizonyítja be istenhez való hasonlatosságunkat, isteni fiúságunkat, — melynek bizonyosságát lélektani okokon is megalapítja. „Hogy az ember istennel rokon lelki természettel bír, — így szól a többi közt — egy meglepő bizonyíték által is megerősítetik. E bizonyíték önök előtt álland, ha egy tekintetét vetnek arra: mikép szerezzük fogalmainkat istenről. Honnan nyerjük azon eszméket és előterjesztéseket, melyeket e felséges név alatt foglalunk be? Honnan ismerjük ismereteinket a legtökéletesebb lény tulajdonairól és tökélyeiről? Azt felelem: saját lelkünkéből. Az isteni tulajdonokat először önmagunkban fejtjük ki úgy viszzsük át magára teremtőnkre. Isten fogalma, bár a legmagasztosabb és tiszteletgerjesztőbb, nem egyéb mint saját szellemi természetünk eszméinek összege, megtisztítva s végetlenségig kiterjesztve. Az isteni lényeg elemei bennünk magunkban vannak. Isten hasonlata azért az emberhez nem képleges értelemben veendő: az atya hasonlata a gyermekéhez, a rokon természet ugyanazonossága.“

Ez alapon már nem csak megérteni, de méltányolni is fog-

juk Channing rendkívüli tiszteletét az emberi szellem természete iránt. Nyilván mondja ő, hogy előtte magasztosabb, tiszteletesebb, felsőbb valami nincsen mint az emberi lélek. Egyik beszédében (az önképzésről) így önti ki szívét s egész gondolatát e tárgyban: „Nem átallom azon érdeklődésemet kifejezni, melylyel az emberiség egész tömege iránt viseltetem és pedig nem annyira hasznosságáért az államban, mint önmagáért s minden érdek nélkül azért a mi. A tömeg helyzete, kétségkívül homályos és nem kitünő, de fontossága azért nem csekélyebb. A tömeg a dolog természete szerint kitünő nem lehet, mert a kitünőség fogalma épen az, hogy csak kevesek részébe juthat, kik a tömegből kiemelkednek. De azért a tömeg szintugy bir személyes értékkel sőt nagysággal. Valóban, minden ember bármely helyzetben nagy; csak beteg szemünk a mi kicsinynek mutatja. Az ember nagy mint ember, bármely helyzetben legyen is. Természetének ön-nagysága, minden külső kitünőségét jelentéktelenné törpíti el. Értelme, lelkiismerete, szeretete, tehetsége istent ismerni, a szépet s igazat felfogni, önlélkére, embertársaira, a külvilágra hatni: — im ezek felséges előnyei. Azon közönséges tévedés, miszerint, azt a mivel mindnyájan birunk, kevesebbre becsüljük, arra indít, hogy im ez előnyöket is értéktelenebbeknek tartsuk, mint a minők valóban. Pedig mint a külvilágban, ugy az emberi lélekben is, épen a mi mindenekkel köz, az a legbecsesebb. Tudomány és művészet ragyogó módokat találhatnak fel a gazdagok termei világítására, — de mind az szegényes és nyomorult marad azon mindenekre világító fényhez mérve, melyet a nap mindnyájunk ablakára hint s pártatlanul szór szét völgyön, halmon, — naponként a keleti és nyugoti félgömböt megvilágítva; szintugy az értelem, lelkiismeret és szeretet mindeikkel köz világa nagyobb beccsel, nagyobb méltósággal bir, mint azon ritka tehetségek, melyek keveseket nagyhirűekké tesznek. Oh ne vessük hát meg azon természetet, mely minden emberekkel köz; mert semmi gondolat annak nagyságát meg nem mérheti. Ez az isten képe; sőt az isten végetlenségének képe, mert fejlődésének semmi gátak határt nem vethetnek. Ki a lélek isteni tehetségeivel bir, nagy, legyen helyzete bárminő. Öltöztessétek rongyokba, zárjátok börtönbe, bilincseljétek rabszolgamunkára láncokba, még is nagy. Zárjátok ki házaikból, üzzétek el küszöbötökről: de isten megnyitandja örök hajlékait előtte. Nem fog

feltűnést okozni valamely pompás város utcáin, de egy világos eszme, lelkének egy tiszta érzelme s erényes akaratának egy elszánt cselekvénye: sokkal nagyobb s egészen más nemű méltósággal bír mint a márvány és granitos lapok egész csoportozata, bármily művészileg legyen is összealkotva s bármily magasra emelkedjék is!“

Channing e magas fogalmat az emberi szellem értékéről, minden kötkezményeivel elfogadja; ez által az emberi lelket a teremtett világ középpontjává teszi; mint „A nevelésről“ szóló kis, defontos értekezéséből kitűnik, hol többi közt így szól: „A gyermek nem egyedül szülői kezébe van letéve; nem arra van teremtve, hogy az oly kevés hangot halljon, mennyi a házban hallatszik. Születésével egy nagy, mondhatnók végetlen iskolába állíttatott be; a nagy mindenség van növelésével megbízva, s számtalan hang szól hozzá, mindazon tárgyakból, melyekkel találkozik s érintkezik. Nem azon néhány könyvre szorítkozik tanulása, melyeket a szülői gond számára kiválaszt; a természet, társaság, tapasztalás megannyi könyv, mely azért van írva és kitérve, hogy tanuljon belőle.“

Ha Channing im e fölfogását megértettük, egész társadalmi rendszerét könnyű lesz megértenünk, mert erre alapítja azt; s minden társadalmi kérdéseket nála ezen eszmék hatnak át meg át. Channing nem azon emberek közé tartozik, kik a vallásos meggyőződéseket az életnézetektől elválasztanák, vagy a világi s mennyei édekeket az emberi és isteni igazságokat külön rendbe soroznák, mint Laboulay *) mondja: két párhuzamos vonalra, melyek soha össze nem találkoznak. Nála a keresztyénség, melyet vall, elfoglalja az egész embert, s minden meggyőződéseit eme legfőbb, egyetlen eszme hatja át: az emberek vallásos szerelme s isteni jogaik tisztelete.

Jegyezzük meg itt, hogy Channing emeggyőződésével, bár oly kiváló s megkülönböztető jegy az neki, valóban századunk fia, s e kor — részint öntudatlan, részint még tántorgó törekvésnek megtestesülése. Mert mondjanak korunkról bármit, kisebbség bármennyire, bünei fölszámlálásával hasonlítsák bár hátrányára össze az előbbi korszakokkal sok tekintetben: de azt eltagadni nem lehetend, hogy az emberi jogok elméleti s gyakorlati elismerése felé soha az idő oly hajlandó nem volt mint most. Minden társadalmi rázkódások

*) Laboulay, La liberté religieuse. 230. 1.

a vén Európában s az ifju Amérikában, e delejpont felé nehezkednek. A keresztyénség e valódi szelleme, az ember-szeretetet kezdi áthatni a szíveket, elfoglalni az elméket. A szenvedők iránti részvét az elnyomottak iránti tevékeny rokonszenv, a gyermekek nevelése, az öregek, nyomorultak, gyöngék segélyezése, a tudatlanok és szegények sorsának jobbitása, — ki tagadná? — hogy mind ez századunk törekvései között helyet foglalt, vagy foglal napról napra? —

De a mi korunkban a legtöbbeknél tan, vagy elmélet a filozofia, Channingben szenvedély; a legnemesb szenvedély, melyet a meggyőződés s áthatottság szül. S hogy ő ebben is valódi keresztyén marad, a kornak inkább böleselmi mint keresztyén indoku iránya dacára egy megjegyzés igazolja, melyet Laboulaytól kölcsönzünk. Korunk, sajátságos tévedésnél fogva, a szabadságot a tömegek számára igyekszik megszerezni s biztosítani; Channing azonban az egyén emberi jogainak szentsége s sérthetlensége mellett küzd. Nem az emberiség az elvont fogalom, hanem az ember az ő szeretetének tárgya, melynek becsét s félreismert vagy elidegenített jogait szüntelenül visszaköveteli s helyreállítani törekszik. A socialisták és a zsarnokok közös tévedése, mond Laboulay, közérdek ürügye alatt az egyesek érdekeinek feláldozását, mint társadalmi szükségességet sürgessék. Channing azonban el nem fárad ismételni, hogy nem az ember van a társadalomért, nem a polgár az államért, hanem elenkezőleg ez amazért, s az álladalom épen azért áll fön, hogy az egyén jogait megőrizze s biztosítsa. Az ő szemében az ember nem olyas gép, melynek csak helye s alkalmaztatása adna becsét, mint az összes gépezet egyik alkatrészének; neki az ember nem eszköz, hanem maga a legszentebb cél, melynek rendeltetése önmagában van s nem a társadalomban. Méltán vallja ő ezt kiválólág keresztyéni elvnek, midőn így szól: „Krisztus szeretetében egy jellemző tulajdonságot találunk, melynek megértésére, mint hosszú álomból, most ébred a keresztyén világ s mely bármi egyébnél inkább van hivatva a világ és társadalom megújítására; Krisztus az egyes embert szerette. Előtte az erény legesodáltabb alakja a hazaszeretet vala; az emberek szerették hazájokat, de semmibe vették embertársaikat. Az egyént feláldozni igen könnyű s jelentéktelen dolognak látszott.“

Nem csodálkozhatunk hát, hogy a mi közönségesen tár-

sadalmi reform gyanánt tekintetik, Channingnél „az egyén jogának visszakövetelése“ alakját veszi föl: értjük a munkás osztályok emelését, mi gondjainak s munkálkodásának egyik kiváló tárgyát képezte. Összes iratai között alig találhatnánk közérdekiebbeket, mint a melyeket e célnak szentelt. Ilyenek: „A munkás osztályok emeléséről“ — különösen pedig „Az önképzésről“ — című értekezései. Midőn a beszédeket olvasuk, melyek munkások számára irattak s előttök voltak előadva, melyekben a legmagasabb igazságok a legnemesebb nyelven terjesztetnek elő; midőn meggondoljuk óriási hatásukat, mely az egyesült államokban sőt Angliában is kísérte, s meggondoljuk, hogy még ma is ezer meg ezer iparos műhelyében szolgálnak tanuságos és lelkesítő olvasmányul: mély tisztelettel telünk el e férfiú iránt, ki a legszentebb törekvésektől vezéreltetve, tehetségeit a legszentebb eszmék szolgálatába adá; s minden nyomon érezzük, hogy oly ember áll előttünk, ki az irodalmat vagy szónoklatot nem mesterség gyanánt űzi s nem írói dicsőséget, sem vallási befolyást, sem politikai tekintélyt nem hajhász, hanem minden törekvése az igazság keresése s annak közérvényre juttatása.

Azonban vessünk még egy tekintetet Channing elméletére a munkás osztályok emelése körül, mielőtt tőle e téren is búcsut vennénk.

Channing föl akarja emelni a munkás osztályokat, de nem a socialismus ösvényein jár; nem ígér gépileg s egyenlően kiosztott munkát és jutalmat, nem ígér vonzó és könnyű munkát; sőt szerinte az isteni kegyelmes gondviselés jótéteménye hogy oly világba helyzett, hol munka és sanyaruság tarthatják fön életünket. A természeti törvények alá vetettség, az éhség és hideg fulánkja, a folytonos küzdés az ellenséges természettel, mind ez növeli az ember nagyságát; oly világban, mely szükségégeinkről előzékenyen gondoskodnék, elsatnyulna az ember. Az ellentállás, a küzdelem, az erőfeszítés az mi az egyénben akaratot fejt ki, a mi nélkül pedig semmi. A munka, az erő és jellem iskolája. Bizonyára a szenvedés és nélkülözés sanyaru tanárok, de e rideg mesterek úgy kinevelnek, a hogy gyöngéd és türelmes barátok nem tudnának. A munka nem csak azon hatalmas eszköz, mely a földet termékenynyé s széppé teszi, a tengert meghódítja s szükségünket kielégíti: hanem azon szellemi jóltévő is, mely tevékenységet, kitartást, ügyességet, türelmet, akaratot s lelki erőt szül. Jaj, a ki dol-

gozni nem tud! Az a legszegényebb: mert nem ismeri azon kincseket, melyekkel lelkében bír!...

Nem az fogná azért a munkásokat boldogítani, ha munka s erőfeszítés nélkül élhetnének. De az sem, ha társadalmi állásuk megváltoznék s ranghoz és politikai befolyáshoz jutnának, oly módon, például ha szavazataikat egyesítvén, a gazdagok fölébe kerülnének az állam igazgatásában. Mert bármely osztály adassék is föl a másíknak, az egyén semmit sem nyer, sőt mulhatlanul szenved miatta, s minden izgalomban a nép, a nagy tömeg csak a pillanat (többnyire önző) szenvedélyeinek szolgál s mindig eszközül fog felhasználtatni s mindig jégre vitetni. Channing közelről ismeri a demokraciát s a szabadságnak nem külformáihoz, hanem lényegéhez ragaszkodván, nem azt sürgeti, hogy a nép kezébe hatalom adassék fénylő, de kétélű fegyverként, hanem azt: hogy a népet tanítani, szellemét művelni, szenvedélyeit eszélylyel mérsékelni s őt arra kell tanítani, hogy becsülje önmagát és ne engedje magát a cselszövők eszközéül felhasználtatni, kik épen az ő gyöngeségeire s nyomorára építik hatalmukat. A nép emelkedésének s jobblétének, a mint azt Channing érti, egyetlen titka van: erkölcsi emelkedés! Isten a boldogságot nem külső álláshoz, nem külső dolgokhoz kötötte, melyek szükségkép csak a kisebb rész sajátjai, minők: a gazdagság, befolyás, rang. Önmagában keresheti minden ember boldogsága, jobbléte s emelkedése eszközeit: keresse a kötelesség szeretetében, az akarat erélyében, a szellemi műveltségben. Ez erényekre a legnyomorultabb munkás is képes, mert Channing az Önképzésről szóló értekezésében nagy türelemmel és részletességgel kimutatja, hogy a művelődés útja mindenki előtt nyitva áll s annak boldogító szentélye a legszegényebb által is hozzá járulható!

„Midőn — így szól többi közt: — a szellem hatalmát megfontolom, nem hagyom magam azon ellenvetés által elcsüggesztetni, hogy a munkás, ha idejét s erejét szellemi emelkedésre akarná fordítani, elveszne éhen s magát, sőt az államot is elszegényitené. A világon a legnagyobb hatalom a szellem; ez teremtette az eget és földet, ez változtatott sivatagokat termékeny kertekké, s egyesítette a legtávolabbi földrészeket, hogy egymást segítsék. Nem az anyagi nyers erő ad az embernek hatalmat: hanem a gondolat, művészet, ügyesség, — az erkölcsi és értelmi erő. A szellem meghódítja az anyagot.

Attól félni, hogy a szellem gazdagulásával a test szegényülhet: annyi mint árnyéktól ijedni meg. Ellenkezőleg azt hiszem, hogy a nép szellemi s értelmi nevedezésével nevededik termelő képessége, erőteljesb lesz ipara, bölcsőbb gazdálkodás szaporítja gazdagságát, s a mesterség és művészet még nem is álmodott új utakat találand. Azt hiszem, hogy az élet szükségének kielégítése annál könnyebb leend, minél miveltebb valamely nép s minél igazságosabb, erkölcsösebb s tevékenyebb stb.“

Csaknem a végetlenig folytathatnók ez idézeteket, de térünk szűk volta mást parancsol. Channing az embert minden alakban, külső állására minden tekintet nélkül szereti. Olvassátok életrajzi s kritikai vázlatát Fenelonról, és látni fogjátok, hogy a hit különbsége meg nem gátolja, hogy a szigorú egység hívő föl ne melegedjék a kath. érsek szíve melegénél s le ne boruljon szellemi nagysága előtt; a keresztényi szeretet és türelmesség egyik legszebb cselekvénye e cikk, melyben Fenelonnak oly tökéletes igazság van szolgáltatva. — Vagy olvassátok ez egyszerű sorokat s nézzétek, mint tiszteli Channing a gyermeket. „Tiszteljétek a gyermeket! Üdvözljétek világba lépését rejtelmes nagyságának érzetével! s azon érzettel, hogy egy halhatatlan lét vette kezdetét, hogy isten épen most gyujta meg egy fáklyát, mely többé soha ki nem fog alunni! Tiszteljük a gyermeket: ez elven alapul minden jó nevelés. Nem nevelhetjük a gyermeket másképp mintha karjainkba fölveszszük, mint Jézus, s mélyen érezzük, hogy a mennyeknek országa azoké, kik e kisdedekhez hasonlók. E rövid tanba foglalta Jézus az egész nevelés tudományát, s csak mert ezt nem értjük meg, gyámolítjuk oly rosszul a halhatatlanság azon elemét, mely a gyermek lelkében van!“ Vagy látni akarjátok szíve legbensőbb érzelmeit: olvassátok e néhány sort, mit kedves fia halálakor irt naplójába: „Édes szeretett gyermekem, nem látandom többé mosolyodat, mely anyádnak s nekem olyan volt mint egy mennyei sugár. S midőn lakásunkba haza jövünk, hiába keresünk tégedet. Oh mily ürt hagy egy kedves gyermek elvesztése az apai szíven! — De ne gondold, így ír róla egy levelében, hogy a csüggedés határán állanék. Szenvedek, de el nem feledem, hogy gyermekem egy jobb atyáé volt, s egy jobb világ számára volt rendeltetve. Tudom hogy Isten kezében van, halva úgy mint élve; s nem hihetem, hogy

egy halhatlan lélek fejlődése a föld határai közé volna szorítva. Nem! a halál nem töri szét az apa és gyermeke közti köteléket. Midőn gyermekemre, s jóságára, szépségére, szelidségére s azon szeretetre gondolok, melyet szívünkben költött és azon lélekre, melyet isten adott neki s mely már nyilni kezdte itt alant: — nem kételkedhetem, hogy istennek gondja van reá.” Szóval Channing mindent szeretett; az ember, minden viszonyaiban rokonszenve és becsülése tárgya. Csak egyet nem becsül, csak egy iránt nincs semmi rokonszenve, semmi kimélete: a zsarnok, az embertársain hatalmaskodó, az embereket lealacsonyító iránt. Ez érzületének legnagyobb és legbátrabb kifejezése azon terjedelmes értekezés, melyet Bonaparte Napoleon élete s jelleme felől irt. Ohajtanók e művet egészen megismertetni olvasóinkkal, mert az a legönállóbb és legigazságosabb ítélet, melyet a háboru e nagy kolosszáról valaha olvastunk. De fájdalom, térünk nem engedi, hogy belőle csak mutatványokat is adjunk. Fölötte érdekes és tanuságos részletei a hatalomvágyról való elmélkedés, továbbá az emberi nagyság különböző nemei. Channing legelső helyre az erkölcsi, utána az értelmi nagyságot állítja s csak harmadik rangot engedi a „cselekvés nagyságának“, mely sorba szerinte Napoleon tartozik. Az egész értekezés nagyszerű és következetes iránymű a hatalomvágy — s annak vaseszköze a háboru ellen. S gondolhatjuk, hogy Channing itt is hű marad magához.

VI. Főlebb igyekeztünk Channing felekezeti álláspontját megjelölni a keresztyénségben. De egyházi működése még teljességgel nincs ezzel kimerítve. Channingben minden összefügg, s következetes egészet alkot ugyan, s azon főeszmék, melyek Isten s ember lényege körüli gondolatait irányozzák, átvonulnak mindenben, valamitszól és ír. Mindazáltal az általános keresztyénség tanai körüli fejtegetései olyanok, hogy a legorthodoxabb trinitárius sem fog bennök megütközni.

Harminckilenc évi templomi működésében mikép hirdette a keresztyénséget, annak (kétséggkívül) minden tanait s egész rendszerét: azt előttünk összegyűjtve fekvő műveiből jóformán csak sejtenünk leend. Channing predikációinak majd negyvenéves sorozatából nem csinált irodalmi mesterséget, nem adott kötetekre menő s százanként számlált egyházi beszédeket. Aránylag felette kevés az, mit tőle birunk. A mit kiadott, csak irányait jelölte meg azokban. De elegendők

arra, hogy egész vallás-rendszerébe pillanthassunk s lelke fenekéig, meggyőződéseinek kapcsolatai benézhesünk.

Olvasóinknak tulságosan is igénybe vett türelmét még csak kevés ide vonatkozó észrevételeinkre kérjük.

Képzeltetjük, hogy Channing emberszeretete, melyet a legnyomorultabb teremtestől sem tagad meg: Krisztus iránti szeretetében tetőz. Nem csak azért, mert Krisztus a legtökéletesebb, az eszmény-ember lévén, a szeretetre legméltóbb; hanem azért is, mert Channing az általános emberszeretetet éppen Krisztustól vette s természetes, hogy legelőször, legkiválóbban éppen reá is forduljon vissza. Krisztus életének s tudományának föelve az ember-szeretet. Channing a keresztyénséget ez oldalról fogja fel. Nem mondjuk hogy első, ki ezt teszi; hisz Pál apostol óta ez elismert igazság; de tán senki nem valósította s vitte keresztül hívebben ez elvet, mint Channing. Olvassuk azon beszédeit, melyek Krisztus személye körül forognak: „Krisztus jelleme“ — „Krisztus jellemének utánozható volta“ — „Krisztus iránti szeretet“. — két beszédben, — „Krisztust predikálni“ — s ez állítást igazolva látandjuk.

Krisztus személyétől két irányban terjed ez elv tovább fejte, egyiket elméleti, másikat gyakorlati iránynak vagyunk hajlandók, bár nem egész szabadsággal nevezni. Az utóbbi, a gyakorlati, a már eddig is felhozottakon kívül még „a szegények számára hirdetendő evangéliom“ — a „szegények predikátora“ című beszédekben, különösen pedig azokban nyilatkozik, melyeket általában a predikatori hivatal körüli nézeteinek kifejezésére használt, minők: „A keresztyén predikatori hivatal“ — „A kor követelményei a predikatori hivataltól“ s néhány ordinációi, templomszentelési s hasonló alkalmi beszéd. Ha e beszédeket, különösen ifjú lelkészársainknak tanulmányozás végett ajánljuk, a legjobb szolgálatot véljük tenni azoknak, kik tudományt, nemes eszméket, megragadó és meggyőző előadással párosulva szeretnek és keresnek.

Végre az elméleti irányt néhány kiváló érdekű beszéd képviseli, melyek általános keresztyéni s tudományi hirdetéseket tárgyalnak. Ezek közül elég lesz következőket említeni: „A keresztyénség bizonyítékai“ — „Keresztyén istentisztelet“ — „A keresztyénség nagy vége célja“ — „A jövő élet“ — „Halhatatlanság.“

Olvasóink egy némelyike előtt talán váratlant és meglepőt

mondunk azzal, mit vázlatunknak épen ez utolsó részére hagytunk fön kimondani, hogy t. i. az unitárius Channing kétségtelenül supranaturalista. Különböztessünk. Channing unitárius, az az, nem hiszi, hogy Krisztus öröktől fogva való isten volna, s az atya isteni természetének valóságos részese, hanem Krisztust istentől teremtettt s istentől küldött követnek tartja. De ne véljük, hogy Channing hitében ezért Krisztus csupán ember, habár a legtokéletesb s bünnélküli ember, habár az egyetlen eszményi ember, de csak ember volna. Ám halljuk felöle őt magát, péld. a „kijelentés bizonyítékai“ című beszédében. Itt általában a természet fölötti dolgokról, csodákról stb. szól, melyekre mindjárt tüzetesen visszatérünk; ezek közt: „Veszem először is — ugymond — Krisztus jellemét. Mikép volna lehetséges ezt az emberi természet erőiből s tehetségeiből megmagyarázni? A kereszténység alapítójánál első tekintetre feltűnik azon sajátság, hogy míg minden más ember szellemi alakulására korának bizonyos fokig befolyása van, Jézusban e befolyás legkisebb nyomát sem találjuk, rá a kor melyben élt, semmi alakító hatást nem bírt gyakorolni. Jellemében semmi sincs mi idő s helybeli környezetéé volna. Őt e környezetből megmagyarázni nem lehet.“ Ezután Krisztus nem földi jellemének néhány vonásait előszámlálván, melyek őt nem csak minden emberek — hanem az emberi természet fölébe emelik, így folytatja. „Nem terjeszkedhetem ki bővebben Krisztus jellemének egyéb vonásaira, csak egyet emelek még ki, mi minden másnál inkább bizonyítja jelleme tökélyét. Ez az: hogy ő ellentétekből állott, más szókkal oly erények és erkölcsi tökélyek egyesültek benne, melyek egymás mellett nem igen látszanak megférhetőnek s melyek mégis ha egyesülhetnek, a legmagosabb erkölcsi összhangzatot hozzák elő. Így péld. Jézusban oly méltóságot, nagyságának oly magos önérzetét látjuk, minőt a történet másban senkiben sem mutatott; s mégis ez oly leereszkedéssel, szelid alázatossággal és egyszerűséggel társult, melyet ily nagysággal különben együtt lehetőknek sem tartottunk volna..... stb. stb.— Azonban még mindez csak Jézus erkölcsi jellemére vonatkozik s hogy úgy fejezzük ki magunkat, csupán „erkölcsi supranaturalismusról“ tesz bizonyosságot. Érdekesb lesz azt tudnunk, hogy ez a kiválólag józan ész embere, a természeti supranaturalismustól sem idegenkedik. Épen azon beszédeiben a

keresztyén vallás bizonyítékairól, melyeknek alapigéül e Pál apostoli mondást választá: „én nem szégyellem a Jézus Krisztus evangéliomát“ — s melyekben főtételül ezt tette: nem szégyenlem a keresztyén vallást, mert igaz, — hosszasan és tűzetesen értekezik a csodákról, jelesen pedig az evangéliomi csodákról; egyenként veszi az ide vonatkozó kérdéseket vizsgálat alá, a csoda értelmezését, lehetőségét, isten tökélyeivel megegyező voltát; nagy őszinteséggel tárgyalja a szokott ellenvetéseket stb. Örölnénk ha e beszédek irodalmunkban egészökben ismereteseek volnának, mert ilyes tárgyalásokból töredékeket adni semmit sem ér. Mindazáltal nem tartóztathatjuk magunkat, hogy egy — inkább kitérés jellemével bíró töredéket ne közöljünk, mely, amennyiben általában a skepticismus ellen van intézve, elvi fontossággal bír.

A skepticismus lényegileg a szellemi pillantás korlátolt-ságában áll, mely neki a jelen pillanatot teszi a múlt és jövő mértékadójává. Az érzékiség következménye az. Bár a háttartalan mindenség közepette, még sem képes más működési módokat képzelni, mint a minő az, mely épen közvetlen észrevétele alá esik. A hitetlen előtt a látható, az érzékelhető: minden! Képesítsétek, hogy látkörét szélesbitse, a mindenség mérhetlenségére függeszsze tekintetét, lássa át a számtalan segélyforrásokat, melyekkel a teremő mindenhatóság rendelkezik, állítsa lelke elébe azon végetlen lépcsőzeteket, melyeken átmenni az emberi nemzet (s tegyük hozzá az egész szellemi világ) rendeltetve van; juttassátok eszébe, hogy a még nevekedőben lévő szellem növelése a tanítás és fegyelmezés sokféleségét igényli, s juttassátok el azon emelkedett gondolat felfogására, melynek csirája természetében fekszik, hogy t. i. az ember a jelennél hasonlíthatlanul nagyobb rendbe fölvétele végett van teremve; és át fogja látni, mily gyermekes dolog, korlátozott tapasztalásait vennie sinórmértékül mindarra, mi az emberiség multjához vagy jövőjéhez tartozik. — Valóban különös, hogy épen a tudomány emberei estek ilyes tévedésbe. A jelenkor előre haladt tudományosságából megtanulhatják, hogy e mi földünk, mely oly változhatlannak látszik, ma nem az, mi ezredévek előtt volt. Ha a földre ásnak, vagy a tengerek fenekét kutatják, megláthatják, hogy kiveszett lények egész rendszere népesíté egykor e földet. A tudomány embereinek meg kellene tanulniok: szabadulni a mai tények korlátozottságától, mely a multban nem akar egyebet látni,

mint a mi a jelen; meg kellene ismerniök azon végetlen változatos gazdagságot, mely az isten utainak s hatásának sajátja stb.“

De különös fontosságot helyzünk azon tanra, melyet Channing a feltámadás és örökélet felől hirdet. Egy percig sem haboz, következetesen nem is habozhat, Krisztus feltámadását a mint azt az irások hirdetik, valóul fogadni el. Theologusaink, kiket megsérténénk, ha szentháromság tagadóknak mernők szidalmazni, tanulhatnának ezen unitáriustól, ki a Krisztus öröktől fogva való istenségét tagadja, de miután hitében őt istentől nyert s emberinél magasabb természettel ruházta fel, valamint csodatételeit teljes hittel fogadá el, ugy testi feltámadását kétségbe vonni eszébe sem jut, sőt azt mint saját feltámadásunk egyik főbizonyítékát szívesen elfogadja. És ne mondja senki, hogy ez nála is, mint annyiaknál csak szójárás, melylyel megszokták élni a nélkül, hogy valódi hitteljes meggyőződést fektetnének alája. Channingnél semmi sem üres szó. Ő sokkal bátrabb s függetlenebb ítéletű (a legkényesebb kérdések tárgyalásánál ezerszer bebizonyította) hogy sem egy odavetett szót is mondana, a mi meggyőződésében nem gyökereznék. Az ugynevezett *impropre dictum*-októl senki sem oly idegen mint ő. Nyelvének, előadásának ugynevezhető költőisége soha sem abban áll, hogy kétértelmű vagy igazolhatlan tulságos vagy csak átvitlen használható képekhez folyamodnék, csak abban: hogy az érzelem és képzelődés egész erejét képes felidézni s munkásságba hozni az igazság könnyebb fölfogására vagy mélyebb átértésére. Szívesen zárjuk be azért vázlatunkat, Channing ide vonatkozó nézeteivel „A jövő élet“ című beszéd bevezetéséből:

„Krisztus feltámadásának van egy oldala, melyről tekintve az, jövő élet felőli hitünknek nagy mértékben segítségül jőne, ha gyakrabban vétetnék szemügyre mint szokott. Amaz életet illetőleg, legfontosabb kételyeink s nehézségeink nem érzelmünktől, hanem érzékeink s képzelődésünktől vesznek táplálékot. Az élettelen testre, halvány arcra, mozdulatlan tagokra vetett tekintet, — a képzelődés, mely a porló tetemeket a sirba kíséri s az enyészet és rothadás munkáját minden szörnyűségeivel kiszínezi oly termékeny, — lehetetlen gyanánt állitnak elő minden kedvező fordulatot. Érzékeink nem képesek a hullában semmi nyomát fölfedezni az életnek s tevékenységnek, mely azt egykor eleveníté. A halál teljes győzedelmet látszik

kivívni s ha az értelem és kijelentés még további életről szólnak, érzékeink s képzelődésünk — az összeesett testre mutatva, elhomályosítják bús sejtelmeikkel a vigasztaló fényt, melyet ohajtás s hit a csüggedő lélekben gyújtani igyekeznek.

Egyedül a Krisztus feltámadása, egyedül az, mi az érzékek- s képzelődéssel saját terükön áll szembe, és saját fegyverekkel támadja meg őket. Ugyanazon alakot, melyre a halál legmegalázóbb bélyegét nyomá s mely a legmélyebb vigasztalanságban adatott vala át a sirnak, e tény föltámadva, lehelletét visszanyerve, mozgással birva s új életteljességgel mutatja föl; föltámadva nem azért hogy ismét e földön maradjon, hanem hogy rövid ittmulatás után tisztább légkörbe emelkedjék s ezáltal az embernek magasabb életre való rendeltetése fölül tanuskodjék. E tények, melyek az érzékek elébe lépnek s a képzelődést csaknem kényszerítőleg fölbresztik, hogy a láthatlan világot megismerje, — különösen alkalmazóknak látszanak előttem arra, hogy a keresztyén hit útjából a legfőbb nehézségeket elhárítsák. Az értelem, a sir iszonyaival való tusakodásban nincs magára hagyatva. Azon bizonyosság, hogy Jézus Krisztus ki e földön élt, ki megfeszítettett, s mint megcsonkított, vérző s élettelen hulla a sirba letéttetett, — sértetlenül ismét föltámadt s akkor földi életét mennyeivel cserélte föl, — e bizonyosság elűzi azon bús sejtelmeket, melyek a sírből mint kísértetek emelkednek s arra segít minket, hogy a mit mostani gyöngeségünkben másképp sehogy felfogni nem tudnánk, megértsük az embernek halálon nyerendő diadalát.“

Szász Károly *)

*) Azok számára, kik Channinggel bővebben megismerni, vagy műveit birni ohajtanák, megjegyzem: hogy angol teljes kiadások mind az amerikaiak mind az angliaiak felette drágák ugyan, de legteljesebb német kiadása (melyből csak némely szorosan amerikai viszonyokra tartozó művei maradtak ki) mintegy 14 o. é. forintba kerül. Ez két osztályból áll, melyek külön is kaphatók ily címekkel: Dr. W. E. Channings Religiöse Schriften (tiz füzet) — és Sociale Schriften (öt füzet) Aus dem Englischen übersetzt von F. A. Schulze und Ad. Sydow Leipzig Verlag von Herm. Schultze. 1850—1.

Sz. K.

MIT VÁR A JÖVENDŐ A MAI MAGYAR PROTESTÁNS IFJAKTÓL? *)

Azon soknemű hanyattatások között, melyeket a gondviselés korunknak osztályrészül juttatott, ohajtozva keresik szemeink a révpártot, melynek virányain béke és boldogság együtt lakozzanak. — Mert nemcsak az elsiető napok megmegújuló küzdelmeit látjuk érdemlett siker nélkül eltűnedezni: hanem fogyatkozni érezzük lassanként amaz önbizalom erejét, mely vészek között is bátorit és megtart; s megmegrendülni azon erkölcsi örök eszmékbe vetett szilárd hitet, melyeken mint fentartó oszlopokon nyugszik társadalmi létünk egész épülete.

Nem lehet célom ez ünnepélyes alkalommal, félrevonni a leplet a közelmúlt évek gyászképeiről, melyek alatt, mint a hanyatló Róma nagy történet-írója mondja: az ifjak csaknem vénségre, a vének éltök véghatárára, hallgatag türelemben jutottak — „*exemptis e media vita tot annis quibus juvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactae aetatis terminos, per silentium venimus.*“ (Tacitus vita Agricola). — Sem azt nem akarhatom, hogy hű vonásokban esetelvén jelen helyzetünk mivoltát, fölösleges tolmácsa legyek annak, mit körülöttem úgy is minden arc visszatükröz s minden szív visszadobog. — De bezárhatjuk-e szemünket és fülünket a lezajló események im ezen harcára, melyben — úgy szólván, előttünk zúgnak és forognak a sors gátolhatlan kerekerei? S tagadhatjuk-e hogy e válságos körülmények, melyeknek árjába nemzetünket felsőbb hatalmak látszottak sodorni, — szellemi és anyagi erőink egész összvegét s józan tevékenységünk legteljesebb mértékét igénylik még azon esetre is, ha a jelen pillanatok sikeréről lemondva, távol jövőendő igazságosabb ítéletére bizzuk elveink diadalát.

És mi, kik édes magyar hazánk fejlődését s boldogulását csak egyéni jellemünk s történeti multunk alapján ohajtjuk, — mi, kik a világpolgárság csillogó eszméjének is, csak nemzetiségünk prizmáján átszűrve tulajdoníthatunk értéket, — elmélyedve, sőt aggodalmasan kérdezzük magunktól: hová

*) E beszéddel nyitattak meg a miskolci ref. gimnázium folyó évi közvizsgálatai.

terelik majd közsorsunk hajóját az elkövetkező évek habjai? hol keressük biztosítékait egy jobb kornak, mely után „buzgó imádság epedez száz ezrek ajkán”? — Sokszor böles tanácsot és nem ritkán bámulatos erőt nyújtanak ugyan a szorongató körülmények, melyek a szunyadozó tehetségeket önkénytelenül lánggra lobbantják. — Tanítanak, intenek, sőt biztatnak olykor még a sirhalmok is, melyek magát az örök eszmét nem zárhatják el s nem semmisíthetik meg a mártírok hamvaival együtt. — Vigasztal és bátorít a történelem ama gyakran emlegetett tanúsága, hogy minden időkor megtermi saját embereit, kiket célja kivitelére legalkalmasabbaknak ítél a böles gondviselés. —

Ámde az emberi bölcsesség és tapasztalás mégis csak azt sugalja nekünk leghathatósabban, hogy a jelen kötelessége elhínteni a jövőendő magvait s ma készíteni elő a tényezőket a holnap eseményeinek akár ébresztésére, akár alakítására. — Ez igazságról való közmeggyőződés fordítá a figyelmet eleitől fogva minden öntudatra ébredt népnél, az ifju nemzedék gondos képzése felé, mint kikben a jelen kor embere, saját szellemi és fizikai létének tovább folytatását, sőt ugy szólnán megörökítését szemlélte. — Tőlök várja most is teljesülését oly sok szent ohajtás és régóta küzdő jogos remény; rájok pillant az elveharcában zászlója mellett összeomló bajnok, lelkesedve kiáltván utóljára, a Porsenna előtt jobb kezét lánggravető Muciussal: „longus post me ordo est idem petentium decus!”

Igen is! az ifjuság kezébe, vagy szellemébe van letéve főleg a jövőendő biztosítéka, — s ha volt valaha idő és körülmény, mely a serdülő nemzedéktől fontos hivatásának átértését s hiv betöltését követelte, bizonyára kétszeres nyomatékkal követeli azt épen zilált jelen korunk, melyben a felzaklalt különböző elemek higgadt megtisztulása, a viszályra kényszerített érdekek méltányos és állandóan megnyugtató kibékítése ép oly messze látszik, mint mily gyakran forog a közbeszéd ajkain. —

Az ifjuság imezen fontos hivatásának érzete és méltánylása szól hozzánk jelenleg is, a ti ünnepélyes összegyűlekezésekben, — midőn szerény tanintézetünk növendékei egy évi pályafutásokat bevégezvén, szorgalmuk eredményéről nyilvános számadásokat a mai napon megkezdendik. — És mi, kiket a sors a ti reményeiteknek, e növendékek seregének lélekismeretes ápolására s vezérletére szőlított, — s kiknek

vajmi gyakran kellett ez év folytán is bátoritást, erőt és vigasztalást meritenünk csupán azon tudatból, hogy mi a bennünket fentartó szellem alakítója s a jövőndő magvetője vagyunk, egy percre sem feledők, hogy a gondjaink alá bizott növényedékek magyar protestáns ifjak, kiknek hivatását is ily szempontból kell vala megítélnünk. — Tisztán állt előttünk, mily sokat vár ezektől a jövőndő, mily fontos biztosítékait kell bennök szemlélnünk és remélnünk egy jobb időkor felderülésének!

Mindenek előtt igaz vallásosságot ohajtánk szívök alapjául, — vallásosságot, mely nem csupán a hittani elvek és igazságok megértésében, vagy külszertartásaink hiv gyakorlatában határozódjék, — hanem mely úgy át meg át hassa a lelket, mint napsugár a levegőt, mint éltető nedv a virágot s midőn az erkölcsi törvények betöltésére ösztönöz, éreztesse, hogy általa bennünk a törvények saját érületünk-ké váltak. Tudom, mit mondok, midőn így beszélek. Semmi sem gyakoribb napjainkban mint mohó vágygyal futkosni anyagi önző érdekek után, — megfélekedezni istenről a sürgelem hevében, magunkat istenitni a kedvező süker napfénye mellett, — s kétségbe-esve roskadni össze az első csapás érintése alatt. — Tekintetek szét! s számos eleven, de egyszersmind szomorú példában tükröződik elétek ez állítás igazsága, a társadalom legfelsőbb és legalsóbb rétegein; úgy, hogy többé sem a magas műveltség, sem a természet kebelén csüggő jámbor egyszerűség nem látszik villámhárítót szolgáltatni a szenvedély megsemmisítő rohamai ellen. — Igaz ugyan, szomorú vigasztalás! hogy már közviszonyaink levegőjében vannak elhintve e folytonos izgalom és lázas ingerültség elemei: de nagy reményű ifjainknak tudniök és érezniök kell, hogy épen ily idők teszük legszükségesebbé a lélek benső hármóniáját s az igaz vallásosságtól áthatott szívnek épen a vészek között ad esodás erőt ama megfoghatlan isteni hatalom, melyet semmi földi ajak biztatása ki nem pótol. — Midőn melletted és körülöttesd kifárad a küzdelemben s erőtlenül hanyatlik vissza az emberi tudomány: mennyei balzsamot buzogtat számodra, a szíved mélyéből csendes magányban fakadt ájtatos ima.

De nem választom el a magyar protestáns ifjak vallásosságától magának az egyháznak mint külső látható társulatnak buzgó és öntudatos szeretetét, erősbitését s gyámolítását. — Tudnotok kell, hogy drága áron szerzett, s az ösök

vérével is megpecsételt jog és szabadság az, melyet a magyar protestáns egyház, évszázadok óta, annyira nem érdemelt zaklatás dacára mai nap is élvez; tudniok kell, hogy e jog és szabadság gyökerei mélyen lehatottak nemzeti életünk földébe s azok megrendítésével többé kevésbé mindig megrendült maga a nemzeti élet. — Tiszteletben tartani mások vallásos meggyőződését, — de áldozatkész őszinte buzgósággal viseltetni saját egyházunk érdekei iránt; kerülni mások irányában az indulat éleskedő túlhajtásait, — de óvakodni más részt a felekezeti lágymelegségtől, mely bizonyos gyengülésünk, ha nem pusztulásunk magvait rejti magában! — Mert hogy felvilágosult korunk épen nem ad még jogot e részben a magasztalásra, élénken mutatják Európa nyugoti partjai, hol a lelkiismeret-szabadság szózatára most is börtön és száműzetés felel, s ép oly kevésbé bátoritnak bennünket vérmes reményre, mint, — hogy közelebb példát ne említsek — a kis szomszéd Tirol.

Már maga a protestánsizmus elve is szabja továbbá ifjaink elé a folytonos tökélyesbülést, minél több oldalu kifejtését azon szellemi képességeknek, melyekkel őket a jóltevő természet felruházta. Hogy munka nélkül semmit sem ad isten a halandóknak, — hogy vasszorgalom és kitartó erély a pokol kapuin is áttör, — rég hangoztatták ez igazságot a hajdankor költői és bölcsői, s régen megszentesté a tapasztalás! — De alig volt idő, mely ez igazság gyakorlati alkalmazását sürgetőbben kívánta volna a serdülő nemzedéktől, mint épen jelenkorunk, melynek törekvései bár sok részben anyagiás irányt öltenek, más oldalról tagadhatlanok és előre buzdítók a szellem birodalmában tett roppant hódításai. — E mindenfelé oly nagy hévvel folytatott sürgő, a népek ezen szakadatlan, élénk versenye, mely körülünk és közöttünk többé kevésbé önálló érvényre jutni törekszik: hathatósan int és serkent bennünket, hogy ne nézzük összetett kézzel az időnek egymást kergető habjait, hanem fürge szorgalommal bontsuk ki mi is a vitorlákat s erélyesen fogjuk fel a tán érkező fuvalmak kedvezéseit. Állandó és biztos erőt csak a szellem adhat mind egyeseknek, mind nemzeteknek. — Ez által nyer megnevelést az anyag, — áldó sikert a hatalom, s ez által közelit égiekhez a földi ember. — Még azok is, kiket dús adományaival halmozott el a szerencse, csak úgy fognak valódi üdvöt kölcsönözni helyzetöknek, ha sorsuk

felhasználásában a mivelt szív és ész kellő mértékét is ki-
tűntethetik. — Fényes helyzet, melynek polcára bennünket
a vak szerencse kedvező szeszélye ragadott, bámulatot és
talán hízelgő ragaszkodást is ébreszthet, de a földi embert
megdicsőítő erény csak a lélek nemes tulajdonait tiszteli
meg nem hervadó koszorújával. — Ezért mondja Cicero a
kegyelmet osztogató Caesarnak, hogy a hadi dicsőségben
szerencse és katonaság együtt osztoznak a vezérrel; de szí-
vünk jósága és erénye kizárólagos birtokunk s részt abból
senki sem követel. —

— Mennyivel inkább várja pedig ifjainktól a jövő a
lankadatlan munkásságot és magas szellemi fejlettséget, ha
meggondoljuk, hogy ők oly hazának, oly szép de bús köz-
édes anyának fiai, mely kétszeresen, vagy százszorosan esdve,
remélve tekint most minden gyermekére. — Kivülöttünk a
messze távolban legkevésbé kecsegtető kilátások; itt bent
közöttünk bonyodalmas viszonyok, melyeknek tömkelegéből
tisztára vezetni bennünket nem tudjuk hol vagy az ariad-
nei fonál! — Egy előttünk megdönthetetlenül bizonyos: az,
hogy bármely körülmények között is maradandó, ha nem
döntő súlyt vet sorsunk mérlegébe, az értelmi és erkölcsi erők
azon öszvege, melylyel mint nemzet, rendelkezni képesek va-
gyunk, — s melyet ezért is gyarapítani minden egyes honfi
szent kötelessége. — Ujabb meg újabb cáfolhatlan bizonyít-
ványait kell adnunk a világ előtt, hogy mondva csinált
hazugszin a míveletlenség ama sötét színe, melyet némely
jóakaróink Európa szemében ránk mázolni igyekvének, — s
hogy minden tekintetben érettebbek vagyunk, mintsem egyéni
létünket egy boldogságra kényszerítő — úgy nevezett —
civilizáció áldásainak könnyedén oda dobhatnók. — Ha véd-
falat alkotánk egykor nyugot Európa népeinek a török ellen
s karddal kezünkben örszemeit képeztük a keresztyén mivelt-
ségnek; ha elsőik valánk, kik között a lélek bilincsei feloldo-
zott s emberi találmányoktól megtisztult vallás fogékony ke-
blekre talált s erős gyökereket verhetett, megértendi serdülő
ifjuságunk bizonynyal a jelenkor intését is, s nem fog hátra
maradni azon téren, melyen most a dicsőség s boldogság leg-
szebb és maradandóbb borostyánai teremnek a szellemi
képzettség csodás hatalma által. — S ujabban is fényesen
fogja igazolni, hogy a Magyarországon élő különfajú testvér-
népek között minden tekintetben a magyar elem van hi-

vatva előllobogtatni a műveltség vezér zászlóját, velök együtt józan frigyben haladván a közös nagy cél felé, mely nem egyéb, mint szabad hazában szabad polgárok boldogsága: mindnyájunk egyéni élete, de úgy, hogy a haza is éljen.

Mielőtt azonban a jelenkor ifju nemzedéke tettelegesen áldozatokkal sietne a haza oltárához, mire talán a szív és képzelődés könnyen gyúlongó lángjai gyakran nyugtalanul serkentgetik: szükség helyes ismereteket szereznie a nemzet sajátos viszonyai és körülményeiről s így eszélyes megfontolással, de egyszersmind rendületlen elvhűséggel követnie a honszeretet intő szózatát. A lelkesültség gyakran a legdicőbb tettek kútforrása s bátorító kísérelője az élet kies tavaszának, de néha nem egyéb az, mint az esti légben elpatlanó, üres káprázatos fény; vagy maga a villám, mely csak halált oszt, midőn fellegéből kitör, — elzárt gőzerő, mely korlátjait szétrúgva, rombol és öldököl. — Azon hagyományos nemzeti büszkeség, mely önszeretetünk előtt oly túlzott arányokban szokta feltüntetni erényeinket, vajmi könnyen szűk körű egyoldalúságra vezet s homályt von józan értelmünk elé a magunk és mások helyzetének megítélésében! S vajjon előnyös-e ránk nézve azon hajlam, mely szerint aranyhegyekről áhmodozunk egy egy kedvező körülmény sugarai mellett: s csüggesztő kétség karjaiba dőlünk, mihelyt körülöttünk a láthatár elsötétül! — ?

Az erőinket bölcsen mérlegelő önismeret vezesse azért nagy reményű ifju nemzedékünket eszélyes önmérsékletre hazaszeretetének nyilvánításában. — Testvértelen ág lévén, idegenek között, hullámvert sziget a népek özönében, érzékeny veszteség a magyarnak minden elpazarolt erő, minden céltalanul ellobogott egyes szív és tehetség. — Az életet oda dobni akár egy ábrándnak akár egy nemes, de időtlen hevületnek, nem legnehezebb feladat, gyakran csak egy pillanat szeszélye: de általa diadal felé segítni az eszmét, — üdvös nyomokat hagyni magunk után s tiszta honfi erényre adni példát, — ez sokkal, sokkal nehezebb! —

Azt várja tehát a jövő a jelen korunk magyar protestáns ifjaitól, hogy igazi vallásossággal bíró, szellemileg kiképzett hazafiakká legyenek, kik munkás honszeretők gyakorlását bölcs önmérséklettel tudják párosítani. Erre nézve csak mintegy előcsarnokul szolgál nekik az iskola, melyben szendergő képességeiket felköltöni s

némileg irányozni is törekszünk, alapot vetni ohajtván későbbi teljes kifejlésöknek azon ismeretek közlése által, melyek majda gyakorlati élet küzdelmében nyerendik meg valódi fényöket és értékeket. — Itt kezdődik, vagyis inkább már itt folytatattatik a szív és jellem képezése, mely bizonynyal nem kevesebb, ha nem nagyobb mint az értelemnek ismeretekkel való gazdagítása.

Csakhogy mindezen cél elérésében, a jövő reményeinek im ezen biztosításában fölötte szükségli az iskola, a családi élet alakító kezét s példa adását. — Az állam a családok öszveségén nyugszik, s hol emezeknek erkölcsi kötelékei meglazultak, előbb utóbb összeomlik ott amannak roppant épülete. Már maga a lég is árnyat vet ott a serdülő nemzedék lelki világára s elhomályosítja azt, mint lehelet a tükör tiszta lapját. — Emlitsem-e korunk métejét, az önvesztére rohanva haladó fényűzést, ama dörén palástolt álszemérmet, mely a szűkebbre szabott helyzet körülményeivel alkudni nem bír, s inkább önnön megsemmisülésére tör, mint vészes útján önmagába szállva, megállapodjék? említsem-e, hogy ily légkörből kerülve ki az iskola növendéke, mily csekély biztosítékaikat, sőt mily akadályait hozza magával a következő sikernek? — A szív és jellem képezése főleg a család feladata. Hiszen egy érzelmes intő szózat a szerető édes anyától, egy szelid bölcs oktatás a gondos atya ajkairól, s egy egy példás tett hányszor lett már irányadója, ugy szólván, mennyei vezére a fogékony gyermeki szívnek! s hányan hordozzuk keblünkben az élet zivatarain keresztül, talizmánként a jó szülő lelki alakját, mely nemcsak gyermeki emlékezéseinkhez, hanem mintegy pályánk jelleméhez forrott!? — — —

Ámde még akkor is, ha iskola és családi élet kezét fogva működnek jobb jövőnk megalapításán: végre is csak önmaguktól függ, oh szeretett ifju barátim! hogy az általunk elhittett magvak felvirulván, ohajtott édes gyümölcsöt teremjenek; töletek függ, előidézni egy áldottabb időszak hajnalának felderülését, vagy átkos önfeledéssel előkészíteni ama vas-kort, melyet mint tudjátok, oly élénk vonásokkal rajzol Róma könnyű szárnyalásu dalnoka, melyben „*filius ante diem patris inquit in annos.*“ —

Emelkedjetek azért mindinkább fontos hivatástok éretére. — Gondoljátok meg, hogy ti vagytok legdrágább reményünk biztosítékai; reátok néz a jobb lét után sohajtó haza; reátok a küzdelemben már már kifáradt s hallgatag jelen!

Ha örömet éreztek némi büszkeséget abban, hogy magyaroknak születtetek: iparkodjatok elegendő alapot is szerezni ez önmagában keveset érő nemzeti önhittségnek szellemi erőtök kifejtése, feddhetlen erkölcsötök, tiszta és szilárd jellemetek által. — Forduljatok buzdulást meríteni a régi és újabb idők nagy példányai felé, midőn a közélet sürgelmében, még elveik árán is mohón futni láttok némelyeket a pillanat előnyei után, mint futott egykor Izráel népe az egyiptomi kövér falatokhoz.

Az ifjuság, ábránd és költészet kora: de higgyétek el, ki csupán ábrándokba helyezi reményét, tűnő fellegvárat épít, mely után csak a késő bánat tüskéi maradnak. Mert az idő kérlelhetlenül elétek tartja egykor az igazmondó Lais-tükröt, melybe tekintvén, felsohajtotok, mint ama bűbáját elhullatott korintuszi hölgy: „ah! a mit egykor a tükörben láttam, nem látom azt többé, s a mit most látok, abban nem telik immár örömem!”

Elöttetek is, mint a mythos ifju hőroa előtt meg megjelennek most a gyönyör és erény tündérei, hogy részökre hódítsanak. Vigyázzatok! amazok édesgetve vonnak dicstelen utakon a mély örvény fenekére; — emezek férfias küzdelem után istenek között készítenek helyet számotokra az Olymp-on! — Magyarok, protestánsok, ifjak vagytok! Mind meg annyi serkentő ok és cim, hogy pihenést nem ismerve, munkálkodjatok s a sziv nemes tulajdonait, az ész kincseivel s átható fegyvereivel párosítsátok. — Így talál készen beneteket, sőt így fogja koszorúit nyújtani az élet nagy próbatétele. Mert míg azok, kiket most előttetek egy egy zászló körül csoportosulva küzdeni láttok, talán nagy részint porladozni fogunk már: ti még a férfúság erőteljében állva érzitek a hazaszeretet édes ösztönzéseit s a ti kötelelességetek leszen majd megragadni a kezünkől kihullott zászlót s jobb csillagzatok alatt úgy lobogtatni előre, hogy ne csak meglássátok, de hosszú ideig élvezzétek is az ígért földet, hogy mint most rajtatok csügg a borús jelen reménye, tündököljék majd rajtatok egy derültebb és boldogabb jövőnd hálája.

Lévai József.

EGYHÁZI KÖLTÉSZET.

JÉZUS ÉS A KISÉRTŐ.

(Mát. IV. 1—11. Távozz tőlem Sátán.)

Holott a szent földnek viránya,

Repülj lelkem a tájra el,

Hintsd be a rideg valót a mult

Virágos emlékeivel.

Zengj hatalmat, erkölcsi erőt,

Mely nem hódol test s világ előtt;

Honnan eredt s származott vala,

Megáll mint az istenség maga.

Kis hajó háborgó tengeren

Haragos ostor körülle,

Szélvész a habok hatalmával

Üzi hogy ha elmerülne.

Pedig kincset rejt a kis hajó,

Hozzá értékben nincs fogható

Egy egész világ megváltóját,

Magának az istennek fiát.

A váró lelkek örömére

Urunk alig hogy születék.

A gonózság féltvén érdekít,

Mindjárt halálra keresék.

Vágytak kioltani a hajnalt,

Mely a napnak készít diadalt,

Hogy szét ne hulljanak az árnyak.

S még ne virradjon a világnak.

De a ki szabadítani jött,

Isten örködött a felett;

S ezer leselkedés dacára

Nagy céljához közelgetett.

Beteg volt a világ? gyógyított,

Lélekben szegény? gazdagított,

S hirdette az ígét, mely üdv lett,

Mely új eget s földet teremtett.

S midőn mint fakadó forráshoz

Tikkadt szomjuhozó sereg

Lelkőket enyhíteni, gyógyítani

Jártak hozzá az emberek :
 S mely áthatott sziveken s velőn,
 Tette s beszédje csodálva lőn,
 S félté a rossz, a jó tisztelé :
 Kisírtetés szele fűtt felé.

Sivár pusztán elvonulva küzd
 Magával az isten fia,
 Mert nagy célokért a léleknek
 Vértusát kell kiállnia :
 Böjtölt, megtagadta a testet,
 Maga készíté a keresztet,
 A föld s szív öröm érzetével
 Jó, s szól hozzá a gonosz lélek.

Nincs kenyered puszták vándora
 Csilapítsd le éhségedet,
 „Ha Isten fia vagy változtasd
 Kenyérre im e köveket“;
 Az ur pedig felelvén monda :
 Nem tudod-e hogy meg van írva :
 Nemcsak kenyérrel él az ember,
 Hanem Istennek igéjével.“

Az első harc bár legyőzve van,
 De még háborog a kebel ;
 S a gonosz az urat a templom
 Magaslatára viszi fel,
 S most ha Isten fia vagy, mondá
 Bocsátkozz a magasból alá,
 Vagy parancsolj angyalaidnak,
 Kik téged kezökön hordjanak.

„Meg van írva az is, mond az ur,
 Ne kísértsd urad istened,
 A kebel zajg, az örvény tátong,
 S a kísértő még nem enged.
 De egy magas hegyre viszi el
 S a világnak dicsőségivel
 Kinálja hogy ha ejtné porba,
 Az eszmét, melyért vére csorga.

A szív tenger habja leküzdvé
 A földi érzés elszakadt,

S dicsőbb része a honnan való
 Az ég kezeiben maradt.
 „Távozz Sátán mert meg van írva,
 Nem én téged de leborulva,
 Urad istened te imádjad,
 Neki engedj s csak őt szolgáljad.“

Ki hullámon járt és dühökkel
 Megküzdni volt elég erős
 Ki meg nem hajolt test és világ
 Hatalma, ingere előtt:
 A dicsőt s isteni szabadot,
 Körülveszik égi angyalok
 S kezeinél fogva vezérlik
 Sziklán, kereszten tul az égig!

A virág nyílik mint hajdanta,
 Örvény s hab ma is ugyanaz,
 Századok mulnak és az ember
 Embernek gyarlónak marad.
 Kisírtetik s nem győz mint az ur,
 Lehull a sziklák magasirul,
 Mélyen mélyen honnan a lélek
 Napsugára többé nem tér meg . . .

Nézd a kéj, pénz, hatalom s dicsvágy
 Ember felé mint intenek;
 Keblök csábos, szerelmök édes,
 Ajkokról édes méz csepeg.
 Mész? méreg s ember az ki érte
 Lelke szűz virágit letépve
 Mosolyogván a csábítóra,
 Mint az őrült mind oda szórja.

Ember, ember vigyázz magadra,
 Ne szolgálj földi mammonnak,
 Bár kiontsa lelkét a gonosz
 Ellenmondhat lelked annak.
 Küzdj s nézd Jézust a szent ideált,
 Ki égből vet reád fénysugárt,
 Mely örök koszoruddá válik,
 Ha követed őt mind halálig.

Czelder Márton.

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFŐK.

A protestans papok ellen 1674-ben Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklete alatt Pozsonyban tartott delegatum iudicium teljes jegyzőkönyve.

Második közlemény.

Tanuvallomások.

Prod. partis A. Idem produxit litteras attestatorias seu inquisitionales Ven. capituli Castriferrei, in quibus

Testis Nro 8-us Paulus Szmulich, civis Soproniensis, annorum 50 sub juramento fatetur, se scire continuam praedicantium cum Vitnyéδιο vel in minimis occurrentiis habuisse conversationem, et familiaritatem. Item

Testis 14-us nobilis Georgius Kerznarich Soproniensis, ann. circiter 43. sub juramento fatetur, se audivisse ex ore Joannis Serpilli qui post obitum Steph. Vitnyédi conventicula cum praedicantibus habere solebat, dixisse in aliquo convivio, quod Pontificem Romanum, cum universis catholicis, si posset, in uno cochleari aquae interimere, vel in mare immergere nunquam intermitteret. Item communiter audivisse a Lutheranae confessionis hominibus, satius esse eos turcico tributo subigendos, quam sub imperio Suae Mattis manendos. Item se audivisse praedicantem Soproniensem Christophorum Szobicz publice concionatum fuisse, quod Papa sit a diabolo creatus, et omnes asseclae ipsius. Item

Produxit litteras inquisitionales Ven. Capituli Scepusiensis sub Nro 16 in quibus

1-us et 2-us Testis, Georgius utpote Kraufft, et Valentinus Hankóczy, cives Késmárkienses sub juramento fatentur, audivisse saepius ex ore praedicantium Késmárkiensium, quod contra catholicos deba-

chati sint, appellando eos idololatrias. Item, quod plebem animaverint his verbis : Auditores mei, flabit jam melior ventus, et praestat, ut totam substantiam nostram amittamus, aut Turcae demus, ac tandem in votis nostris consolemur.

Testis 3-us Petrus Chericz civis Késmárkiensis annorum 45 sub juramento fassus est, praedicantem Késmárkiensem cum magno aplausu rebellibus occurrisset, eosdemque in civitatem, et exinde in arcem introduxisse.

Testis 9-us Egr. Aloysius Andrászki ann. 26 sub juramento fassus est, praedicantes Késmárkienses, absolutis precibus suis solitis, ordinarie sub his rebellionis tumultibus habuisse cum potioribus civibus, in templo, clausis portis, sua privata conventicula.

Testis 10-us Nobilis Martinus Kroskóvsky ann. 42 sub juramento fassus est: se audivisse ex ore praedicantis Késmárkiensis, praestare ipsos rebellibus adhaerere, quam germanis.

Testis 11. Stanislaus Jaskóvsky sub juramento fassus est, quod saepius audierit praedicantem Késmárkiensem catholicos idololatrias et canes papisticos in concione appellasse.

Item produxit litteras inquisitionales Ven. Capituli Posoniensis, in quibus Testis 1-us nobilis Math. Huszár Comáromiensis sub juramento fatetur, praedicantes saepe privata habuisse Komáromii conventicula, quae dum parochus loci impedire volebat, statim certi calvinistae armatis manibus contra ipsum consurrexerunt. Item scit praedicantes Comáromienses ad Vezirium Budensem recurrisset, ibique anagramma illud Suae Mattis, utpote: Haeresis et Turcae Leopoldi anagramma secudent etc. pro irritatione Vezirii explicuisse, videlicet: nisi adjuverit Haereticos, Turcis quoque periculum imminere. Haec autem dicit se audivisse a praedicante Gregorio Ungvári.

Testis 2. Nobilis Joannes Záporszky Comáromiensis, fide mediante fatetur, se audivisse a Michaële Keszteffi ex Bogyá, quod nonnulli calvinistae, signanter autem Math. Hollósi, legerit coram aliis calvinistis certas literas, hoc et id continentes, quod Turcarum Imperator juraverit ad Stellas, Lunam, Solem, et panem, mare, pisces, se velle ipsos protegere, et quod juramentum hoc praestiterit Petróczyo; quo autem ad praedicantes, ad vezirium confugientes, fatetur per omnia, uti immediate praecedens testis.

Testis 6-us Joann. Szuny Comáromiensis, fide mediante fatetur, se saepius a calvinistis audivisse, quod catholicos Idololatrias, canes papisticos, et e Regno eliminandos appellaverint, et quod pro interitu catholicorum publice oraverint.

Testis 9. Mart. Lusperger fide mediante fatetur, calvinistas, cum

praedicantibus de facto etiam convenire solere in pago Szőny, ibidemque preces instituere pro felici progressu, et adventae rebellium.

Testis 12. Joann. Gál, Comáromiensis, fatetur, quod cum nuper mandatum D. Vice Commendantis Comáromiensis publicasset calvinistis, et lutheranis, ut videlicet a privatis conventiculis, et consultationibus desistant, voluerint ipsum lapidare, et lapidassent, nisi iudex loci intervenisset.

Testis 21-us Georg Szenté Tatensis, fide mediante fatetur: scit Petrum Deák, sub his motibus, cum plurimis aliis praedicantibus, ad Vezirium Budensem confugisse, ejusque patrocinium implorasse; postmodum vero, in reditu, plebem communiter animasse, ne quidquam timeant, quia Turca pro certo promisit ipsis assistentiam. Item fateatur, quod cum litterae monitoriae D. Supremi Capitanei ipsis allatae fuissent, quatenus a similibus excessibus supersederent, statim duos ablegatos Budam ad Turcas pro consilio expedierunt.

Testis 27. Catharina Seres Tatensis fide mediante fatetur, scit, quod in anno 1672, cum videlicet D. Episcopus Jauriensis predicantem a praesidio Tatensi amovere voluisset, statim Petrus Deák confugit ad Vezirium Budensem, ibique instabat pro patrocinio, qui postquam reversus fuisset, convocato praedicante, et nonnullis calvinistis ad quemdam hortum (ubi haec fatens in vicino statim fuerat) talem iisdem fecit relationem, quod nimirum Vezirius Budensis demandavit Sámbeikiensi Turcae, ut praefato praedicanti Tatensi, et reliquis calvinistis assistant, et quod idem Sámbeikiensis Turca ipsi ad fidem mahometicam juraverit, se ipsos omnino patrocinaturum, dummodo mutuum habeant correspondentiam, hoc addito, quod praecipuum Turcam Sámbeikiensem dictus Petrus Deák invitaverit Tatam, ibidemque eundem convivio per triduum exceperit.

Testis 34. Steph. Béky iudex — — — ensis fatetur se scire plurima conventicula praedicantium, item quod publicas preces instituerint pro felici successu rebellium.

Item produxit attestatorias Ven. Capituli Jauriensis, in quibus

Testis 7-us Nob. Casparus Lakósi Jauriensis fide mediante fatetur, se audivisse ex ore praedicantis Kajáriensis, quod dixerit: paulo post venient rebelles cum Turcis et Tartaris in subsidium nostrum. Credant Papistae, res ipsorum male agetur.

Testis 23. Nob. Georgius Horváth Jauriensis fide mediante fatetur, se audivisse ex ore praedicantis Kesziensis, quod ad populum dixerit: paulo post venient tempora, in quibus persequentur papistae, et ipse sit aliquot papistas occisurus.

Testis 26. Volfgangus Mol civis Jauriensis fide mediante fate-

tur: Scit Lutheranos et Calvinistas esse in magno tripudio, quotiescunque audiunt Rebellibus negotium feliciter succedere.

Testis 27. N. Michael Baranyai fide mediante fatetur: Scit pro certo praedicantes partium superiorum Hungariae correspondere cum rebellibus.

Item produxit litt. attestatorias, inquisitionales Ven. Capit. Ecclesiae metrop. Strigoniensis, in quibus

Testis 12. Nob. Domina Eva Rozina Puczin, Egr. Danielis Pontel, civitatis Baziniensis Capitanei Consorts, fide mediante fatetur, audivisse praedicantes Bazinienses publice concionatos esse, quod papistae sint Ecclesiae Spurii, et quod Missa sit a Diabolo, et non Deo inventa, ac excogitata. Item quod rebellibus applauserint.

Testis 2-us Georg Moller,

Testis 3-us Joan. Ign. Veszely

Testis 13-us Paulus Pudrai Modrenses fide mediante fatentur, quod praedicantes Modrenses receperint se ad praedicantes Szeniczienses, item et foeminam illam, quae Patrem Boychensem propriis manibus interemit, eosdemque rebelles in domibus suis et Cellariis foverint, et protexerint, in publicisque concionibus eosdem auditoribus suis recommendaverint.

Testis 17-us Joannes Sennyei Tricessimae S. Joannis vicesgerens f. m. fatetur, scit pro certo, predicantes mutuam habuisse correspondentiam cum rebellibus Szenicziensibus.

Testis 18. Petrus Antalovich Levárdiensis fatetur f. m., se scire, praedicantes plurima clandestina conventicula in Levárd habuisse, plurimosque Haereticos ex Moravia, Austria, et aliis locis in iisdem conventiculis interfuisse, plurimumque applausisse de felici Szenicziensium rebellium successu.

Testis 19. N. Andreas Kasst Tricesimator S. Joannis fatetur per omnia, sicut immediate praecedens Testis.

Testis 22. Mich. Czermák Boychensis fassus est: Scit pro certo praedicantes fuisse primarios authores et concionatores Szenicziensis rebellionis, pariter et Turolukensis, addendo, quod ante rebellionem, fatens iste, mutato habitu, incognite accessit ad locum illum, ubi rebelles Turolukenses fuerunt congregati, ibidemque oculis suis vidit, quomodo praedicantes plebem disposuerunt ad rebellandum, iidemque rebelles, cum praedicatoribus, die statim sequente, invaserunt E. Georgium Bársony, Episcopum Váradiensem, cum uno Canonico, et Patre Societatis Jesu illuc pergentem, eosdem omnibus rebus spoliaverunt, vulnerarunt, et ad mortem contuderunt. Postmodum autem pari passu subsecuta est rebellio Szenicziensis, ubi etiam aliquot nobiles, et ger-

manos milites occiderunt. Fatetur etiam idem fatens se scire, quod praedicans Szenicziensis Turcam Ujváriensem in subsidium, et succursum per litteras suas sollicitaverit.

Testis 23. Martinus Krokovies,

Testis 24. Georgius Hubacsek

Testis 25. Joannes Janecska

Testis 26. Georgius Csésznik fassi sunt, quod Joann. Mahalik in concionibus et discursibus suis saepius ad Auditores dixerit: Missam papistarum similem esse excremento humano, aut porcino, concitando auditores suos contra catholicos.

Testis 44. Franc. Baxai, Administrator bonorum Fiscalium Arcis Szerencs f. m. fassus est, quod tempore rebellionis szenicziensis, ad instigationem praedicatorum exortae, perfracto templo szenicziensi, quidam, cognomento Szacsek, arripuerit Ven. Sacramentum ex Altari, et ad terram prostraverit, prostratum vero sclopo trajecit, blasphemando his verbis: si tu es Deus catholicorum, juves nunc ipsos.

Testis 46. N. Franciscus Mátyási fassus est, uti immediate praecedens.

Testis 48. N. Petrus Galgóczy, Castellanus Arcis Szerencs f. m. fatetur: scit manifeste, fuisse praedicantes primariam causam rebellionis szenicziensis; item scit, quod prae manibus rebellium sunt receptae certae litterae Turcicae, manifestam correspondentiam cum Turcis continentes.

Item produxit certum libellum „Győzedelmeskedő fegyveres“ idest: *Arma Triumphantia* intitulatum, annoque 1673. praeterito, incerto auctore typis mandatum, ac Calviniae et Lutheranae confessionis hominibus, in forma precum jaculatoriarum summe recommendatum; qui quidem libellus, licet plenissimus sit seditionibus, concitationibus, animationibus, turpissimisque scommatibus, auctoritatem Suae Mattis, fidem catholicam, omnesque Suae Mattis fideles proscindentibus, Eundem et eosdem philistaeos, Leones insatiabiles, sanguisugas, idololatrias, fide fragos, impios, animarum Tyrannos, perfidos, aquilas insatiabiles nefarie appellando, universosque catholicos per terrae motum absorbendos, nihilominus tum ex eo, quod sit hungarico idiomate impressus, tum etiam ad evitandam prolixitatem non cernebatur praesentibus inserendus.

Praeterea produxit Litteras Attestatorias Judicis Nobilium, et Jurati Assessoris Cottus Honthensis super recursu praedicatorum ad Turcas, judiciumque, citationem peragentium, Turcis venundationem, in quibus

Testis 1-us Egr Steph. Pyry Jur. Assessor Cottus Neográdiensis

f. m. fatetur: scit, quod predicans Jenőiensis confugerit ad Begum Neográdiensem, implorando ipsius patrociniū, ne videlicet permittat ipsum, ac reliquos praedicantes, Posenii, coram Iudicio juri stare; assecurabatque idem praedicans praefatum Begum, quod omnes velint Turcis adhaerere. Item fatetur, quod dum idem fatens praedicantes in Cottu Honthensi citasset ad iudicia extraordinaria Posenium: turmatim ibant ad praefatum Begum Neográdiensem pro consilio et patrociniū implorando, imo praefato fatenti ad ejusmodi citationem dicti praedicantes hoc responderunt: quod ipsi sine scitu Begi Neográdiensis in iudicio non comparebunt. Ulterius fatetur, quod ad instantiam, et delationem praedictantium Begus Neográdiensis curavit dictum fatensem, una cum Michaële Terczy in citatione procedentes, capi, et Neográdinum deduci, ibique palis praeparatis, eosdem impalare voluisse. Postmodum autem, ad multorum intercessionem, impalationem quidem ipsis condonasse, nihilominus utrumque ipsorum 500 plagarum ictibus crudeliter affecisse, ac insuper 24 aureorum lytrum ab iisdem extorsisse, pro quo lytro procurando idem fatens ex praefata captivitate ad fidejussionem dimissus est, memorato socio ejusdem illucusque in carcere permanente.

Testis 2-us Nob. Paulus Morvay captivus christianus Begi Neográdiensis fide mediante fassus est, se optime scire, imo praesentem fuisse, quando praedicans Jenőiensis, nomine etiam reliquorum praedictantium, ad Begum Neográdiensem confugerit, eundemque Begum assecuraverit, quod omnes Turcis adhaerere, imo Mahometismum etiam amplecti velint, dummodo ipsos protegat, et non permittat ad iudicia Poseniensia comparere. Scit praeterea, quod praedicantes turmatim venerint ad Begum Neográdiensem, deferendo Stephanum Pyry, et Mich. Terczy, quod ipsi citent praedicantes ad iudicia. Ob quam delationem curavit Begus Neográdiensis utrumque capi, et Neográdinum deduci, adductisque palos praeparari. Vidit praeterea oculis suis idem fatens memoratos palos, et quod omnino ipsos Begus impalari voluerit; verum postquam hic fatens, cum omnibus christianis, pedes Begi deosculatus, pro iisdem intercessisset, tandem, emotis palis, curavit baculos afferri, praefatumque Stephanum Pyry, et Michaëlem Terczy, singulum 500 baculis percuti, ac insuper 20 aureorum lytro mulctari.

pro A. Quibus praevio productis, dicebat idem procurator D. Actoris manifeste constare: Seditionem, et rebellionem suprafactorum r. conventorum, aliaque universa enormia acta et facta eorundem, in Actione praefati D. Actoris uberius declarata; praesertim si litterae

Vitnedianae cum praedeclaratis testium fassionibus, reorumque conventorum moliminibus, effectibus, tumultibus rebellibus, conspirationibus, et confoederationibus combinentur, et bene ponderentur, ac examinentur; ac proinde petebat juxta praerectam Actionem suam contra antelatos in causam attractos judicium, reservando sibi ulteriorem facultatem.

pro JJ. His auditis procurator memoratorum in causam attractorum, praemissa cum protestatione, antequam ad ejusmodi allegata respondisset, petierat sibi Paria universorum productorum cum sufficienti respiro decerni.

Ad cujus instantiam, licet ex adverso per procuratorem D. Actoris impugnatum

DELIBERAVIMUS

Concedi eidem Paria universorum productorum collatraliter cum respiro primae juris, in quantum videlicet eadem producta causam praesentem concernerent.

pro A. Reccurrente itaque ejusdem respirii termino, qui fuerat 16. mart., procurator D. A. instabat ulterius etiam pro finali causae judicio.

pro JJ. Procurator vero in causam attractorum, praemissis iterum nonnullis exceptionibus, et, pro potinenda ulteriori dilatione, multifariis instantiis, alias per nos judicialiter rejectis, tandem ad allegata, et producta D. Actoris replicavit hoc modo, et imprimis referendo se ex parte omnium coram judicio comparentium, et proclamatorum r. conventorum, ad intemeratam eorundem fidelitatem Suae Matti (uti praetenderetur) praestitam, et in futurum praestandam, dicebat litteras Vitnyédianas, processumque, et litteras adjudicatorias super judiciis anni praeteriti, in simili causa emanatas, inibique omnia et singula contenta contra modernos, in causam attractos nihil militare, vel ex eo, quod memoratae litterae, et processus, alioque accessoria deserviant tantum in ordine ad illos praedicantes, qui anno praeterito fuerant citati, et condemnati. Cum autem moderni praedicantes non fuerint sub illa citatione, ideo contra illos nihil militare.

Secundo dicebat litteras Vitnyédianas vel ex eo etiam contra modernos R. Conventos nihil evincere, quod illae litterae sint privatae personae ad aliam privatam personam scriptae. Item quod nulla esset in iisdem modernorum, in causam attractorum specifica mentio. Item quod Vitnyédius ex sua vafricie poterat tales litteras scribere, quo facilius amicos suos ad rebellionem disponat; per hoc tamen non sequi, praesentes in causam attractos hac de re aliquid scivisse. Item,

quod dictae litterae sibimetipsis contradicerent; nam in uno loco scribitur: praedicantes jam esse bene dispositos, in alio vero loco rogatur Bethlenius, ut disponat praedicantes per litteras suas.

Quantum autem ad seditiosam dispositionem Auditorum per praedicantes, ut praefertur, factam, id procurator in causam attractorum absolute negabat, offerebatque eatenus corporale juramentum, postulando, si juri ita visum fuerit, competentem terminum ad mentem art. 20. 1622 ad caleem sibi elargiri, ut eatenus praefati quoque auditores judicialiter examinari possint.

Quod vero ad celebrationem privatorum conventiculorum attinet, respondebat idem procurator: non apparere ex Testimoniis, quod in illis conventiculis aliquod perniciosi contra Suam Matrem SS-mam, aut Statum publicum patratum fuerit, non autem sufficere appellare conventiculum, sed etiam scire oportere, utrum aliquid mali fiat in talibus conventiculis; ideo hanc quoque rationem D. Actoris minime subsistere.

Porro ad libellum hungarico idiomate impressum replicabat, antelatos in causam attractos, praefatum libellum hactenus nec novisse, nec vidisse, tanto minus continentias ejusdem scivisse, super quo offerebat juramentum similiter.

Quoad litteras ad Regem Galliae, et alios principes, ac Reges, Ecclesiasque Evangelicas emanatas, dicebat, si quidem litterae illae, uti procurator D. Actoris assereret, sint Claudiopoli per quemdam Superintendentem emanatae, moderni in causam attracti, velut earundem litterarum inscii, pro facto, et demerito alieno culpari non possent. nec deberent; superaddendo, quod memoratae litterae vel ex eo etiam in judicio stare non possint, quod sigillo, et manus subscriptione careant.

Pari ratione ad inquisitiones Judicum Nobilium Cottus Honthen-sis dicebat: easdem stare non posse, si quidem continerent factum specialis personae, quod ad modernos, in causam attractos, velut facti illius inscios, extendi non posset, tum etiam ex eo, quod inquisitiones illae aperte innuerent, ideo fecisse praedicantem illum ad Begum Neográdiensem recursum, ne illum permittat hic coram judicio comparere. Cum autem praesentes in causam attracti comparuerint, constare vel exinde, ipsos talem recursum ad Turcas non habuisse.

Quantum porro ad inquisitiones Ven. Capitolorum Strigoniensis, Poseniensis, Jauriensis, et aliorum attinet: catenus idem procurator in causam attractorum referebat, inquisitiones illas, et testes in eisdem contentos contra modernos in causam attractos nihil evincere, tum ex eo, quod testes illi nihil penitus fateantur directe contra personam

praesentium in causam attractorum, tum vero, quod fassio ipsorum tendat ad speciales personas, ob quarum demerita moderni in causam attracti puniri non possent, cum tale demeritum seu factum concernat personam facientis, ideoque testes illos rejiciendos. Qua refutatione praemissa, subnectebat: si quidem procurator D. Actoris probam Actionis suae in omnibus punctis et clausulis fiendae in se assumisset: nihilominus eandem Actionem suam contra modernos, in causam attractos, in individuo, comprobare minime valuisset, in causis autem criminalibus, et praesertim crimen laesae Mattis tangentibus, proba, luce meridiana clarius esse deberet, ideo instabat eosdem reos conventos, seu in causam attractos, ob defectum sufficientis probae, absolvi, offerendo, in complementum praetehsae innocentiae suae, corporale juramentum.

pro A. E. diametro vero procurator D. Actoris, protestando solemniter super impertinenti, nimisque temeraria replica ex adverso facta, dicebat litteras Vitnyédianas, velut jam antea in prioribus judiciis judicialiter productas, approbatas, per Suamque Mattem ratificatas, pariter et reliqua documenta, priori processui inserta, absque gratia novi iudicii, citra poenam calumniae in Tit. 70. operis decret. Tripartiti expressam, per procuratorem in causam attractorum impugnari non posse, ac perinde postulabat eundem judicialiter admoneri, quatenus ab ejusmodi licentiosis allegationibus abstineat, alioquin contra eundem, juxta praecitam legem Regni, iudicium.

Quantum vero ad reliquas rationes Procuratoris in causam attractorum, reponebat procurator D. Actoris: litteras Vitnyédianas omnino, et plurimum quidem militare contra modernos quoque JJ. Licet enim nomine tenus, et specificè ipsos non denominat: in genere tamen, et universaliter omnes praedicantes includit, nemine excepto; quod patet ex voculis: Praedicantibus ad omnes partes, ut bene disponerent plebem, et ad arma. Deinde: Transdanubianam terram praecipuis praedicantibus commisimus. Item: Liberas et montanas civitates eorum locorum superintendentes et seniores paratas tenent. Item: Nos omnes pugnaturi. Item: D. Superintendentes in summo secreto disposuerunt Ecclesias suas; item: ejusdem comitatus praedicantes cum suis correspondentibus, et confoederatis; item: necessarium est, ut negotium hoc in concionibus insinuetur, sed valde caute, per praedicantes; item: et jam acceperunt ubique litteras a Partium Superiorum Helv. Conf. etc; quibus apparet manifeste, et

luce meridiana clarius, quod licet Vitnyédius nullum nomine tenus specificet praedicantem, includit tamen omnes universaliter.

Ubi autem praetenderetur ex adverso litteras Vitnyédianas vel ex eo stare non posse, quod sint personae privatae ad personam privatam, ad hoc procurator D. Actoris refutabat, omnino esse sufficientes, et esse validas. Licet enim Vitnyédius, quoad conditionem suam fuerit persona privata: in ordine tamen ad rebellionem hanc, fuit publicus nequam, et omnium malorum antesignanus. In casibus autem rebellionum non posse dari validius testimonium, quam si principalium rebellium litterae secretae interceptae producantur; nec ob stare hic, quinimo frustra allegari, Vitnyédium, ex vaficie sua et nequitia, in litteris suis involvisse praedicantes, alias de rebellionem, sicut ipsi assererent, nihil scientes; hunc enim scrupulum non tantum solvunt, sed omnino in lucem deducunt in diversis locis diversi rebellium tumultus, juxta mentem litterarum Vitnyédianarum omnino ad instigationem et dispositionem praedicantium subsecuti, et perpetrati. Item ex confederatione plebis per predicantes ad seditionem dispositae. Item ex applausu erga rebelles habito, aliisque manifestis signis et indiciis; quae omnia cum sat, superque manifesta sint: toti Regno, tam ex ipsis effectibus, quam etiam fide dignorum hominum testimoniis superius declaratis, ac in posterum, si necesse fuerit, uberius declarandis: ideo neutiquam stare posse frivolum procuratoris JJ. exceptionem eatenus factam; sed neque praetensam contrarietatem, quam procurator ex adverso ex litteris Vitnyédianis deducere intenderet, eosdem quidem juvare posse; per hoc enim, quod Vitnyédius in unis litteris scribat, Praedicantes jam esse bene dispositos, in aliis autem intimat Bethlenio, bonum esset si corona Transylvaniae occulte scriberet ad omnes partes praedicantibus, ut bene disponerent plebem, et ad tributum, et ad arma, nulla potest induci contrarietas, tum ex eo, quod litterae illae non sint de uno, eodemque dato, sed unae prius, alterae posterius emanatae, tum vero, quod habeant se ad invicem valde correlative; quod patet vel exinde, si quidem in posterioribus, in quibus scribit: praedicantes jam esse bene dispositos, per expressum etiam scribat, eosdem, litteras, a Helv. partium superiorum confessione ubique jam accepisse, ex quo §-o apparet, eandem Helv. confessionem requisitam fuisse, ut memoratos praedicantes ad omnes partes disponeret.

Ubi vero procurator JJ. privata conventicula per praedicantes fuisse celebrata non negaret, verum nihil mali, et perniciosi in iisdem tractatum fuisse assereret, eatenus procurator D. Actoris protestatus est solemniter super confessatis, ac nihilominus replicabat, dato, non

tamen concessio, etiamsi nihil mali in conventiculis illis actum, et conclusum fuisset, quia tamen illa per legem et Regem tot iteratis vicibus, sub poena notae infidelitatis prohibita fuissent, contra manifestam prohibitionem, talia celebrare nequaquam debuissent.

Quod autem omnia pernicio, rebellio, et nefaria quaeque molimina in talibus conventiculis tractata sint, et conclusa, id procurator D. Actoris probabat, tam ab eventu rei, et fructibus eorundem conventiculorum, tum vivis testimoniis hominum in ejusmodi conventiculis praesentium, qui, uti inferius patebit, recognoscunt, in ejusmodi conventiculis illud quoque tractatum esse: qualiter Vienna obsideri, et capi deberet;

tum etiam ex confoederatione conventicula cientium, qui sub poena irremissibilis internecionis statuerunt, ne quisquam eorum vel minimum quid propalare audeat, quod in ejusmodi conventiculis tractatur. Tum etiam ex eo, quod ejusmodi conventicula cientes, ubi per Magistratus suos superinde requisiti, et prohibiti fuissent, partim homines ejusmodi denunciationes deferentes lapidare, partim vero negotium cum Turcis per ablegatos communicare non formidaverint.

Ex quibus omnibus inferebat procurator D. Actoris: vanam, et impertinentem esse partis adversae exceptionem eatenus factam, consequenterque neque oblatum eorundem corporale juramentum, aut pro colligendis attestationibus, ad mentem Art. 20. 1622. petatum respirium eisdem esse admittendum, si quidem tales instantiae, et oblationes in illis tantum casibus locum habere solerent, ubi delictum, propter obscuritatem, et probarum defectum abjurari deberet; quum autem hic, proba, luce meridiana clarior esset, ideo non stare partis adversae instantiam.

Demum, quoad confoederationem seditiosam Auditorum dispositionem per praedicantes factam, dicebat, eandem negari non posse, si quidem id manifeste liqueret ex testium fassionibus, ad quorum calculationem se provocabat.

Quod vero ad libellum illum scommaticum, rebellionisque et seditionis plenissimum attinet, reponebat procurator D. Actoris, non sufficere simpliciter negare, librum illum nec vidisse, nec composuisse, cum manifestum sit, eundem non aliunde, quam ab Ecclesia Helv. vel August. Confessionis, cujus proprium est, libros precarios ad usum plebis curae suae concredita componere, et typis mandare, suam sumsisse originem, superaddendo, quod, vel ex eo etiam inanis sit partis adversae negatio eatenus facta, si quidem ex testimoniis jam productis appareret manifeste, praedicantes ad mentem ejusdem libelli, publicas instituisse preces pro felici successu rebellium.

Pari passu dicebat, frustra impugnari litteras ad Regem Gallicae, aliosque Reges, et Principes, Ecclesiamque Helveticam et Augustanam emanatas, nam licet sigillo, et subscriptione careant, per hoc tamen non sunt invalidae, scriptum enim hoc coram Judicio, Excelsae Sedi productum, est ipsum Originale, inter Acta rebellium inventum, ex quo litterae ad prefatos Principes, et Ecclesias sunt descriptae. Originalibus autem litteris semper aequalis fides adhiberi soleret, imo major, quam aliis litteris ex originalibus descriptis.

Sed neque illud obstat, quod litterae illae sint nomine superintendis Claudiopolitani scriptae, cum jam constet, totam Ecclesiam, tam Helveticam, quam Augustanam Regni hujus Hungariae, cum simili Ecclesia Transylvaniae fuisse confoederatam, et consequenter quidquid fecerunt praedicantes et Superintendentes Transylvaniae pro praedicantibus Hungariae, tantundem est, ac si ipsi praedicantes Hungariae fecissent.

Ultimo tandem, quoad attestaciones tam Ven. Capitulorum, quam etiam Judicum Nobilium, earundemque impugnationem ex adverso factam, replicabat procurator D. Actoris: vanas esse refutationes partis adversae; cum enim omnes, universaliter, praedicantes Regni hujus sint rebelliosae complicitati impliciti, et Actio etiam D. Actoris non in particulari, sed in communi, contra omnes sit proposita, consequenter non esse necessarium, imo neque de jure requiri, ut contra singula individua in particulari, sed contra omnes in communi probet Actionem suam procurator D. Actoris. Quod autem in communi, tam e partium enumeratione, quam etiam argumentis et probis ad ipsum sufficienter comprobaverit, referebat se eatenus ad suas allegationes, probas, et alia documenta,

refutatis itaque partis adversae replicis, instabat idem procurator D. Actoris, quatenus, rejectis frivolis et inanibus rationibus ex adverso allatis: rationes, producta, et alia universa documenta rite calculentur, ac tandem contra praefatos reos conventos finale feratur Judicium.

pro JJ. Quo audito, procurator in causam attractorum inhaerendo prioribus suis replicis, subnectebat, non bene argumentari procuratorem D. Actoris ab imaginata sibi generalitate ad individuum modernorum JJ. specificationem; dato enim, non tamen concesso, quod aliqui praedicantes essent huic rebellionem impliciti, vel quod aliqui eorum ad Turcas confugerint: per hoc tamen non posse induci omnes universaliter, et consequenter etiam modernos JJ. esse tales; ac proinde, nisi procurator D. Actoris sufficienter edocuerit, modernos JJ. in individuo fuisse rebellionem implicitos, cuperet eosdem ab

actione, et impetitione ejusdem absolvi, cum reservata ulteriori sua facultate.

pro A. Procurator vero D. Actoris reponebat: ad hanc impertinentem elusionem jam sufficientem habere replicam, ad quam se nunc etiam referret, ac proinde ulteriorem responsionem non mereri, reservando nihilominus sibi procuratoriam, et fiscalem ulterius quoque facultatem.

His itaque ambarum partium allegationibus et responsionibus exauditis, antequam ad calculationem rationum et productorum condescendissemus, easdem ambas partes judicialiter admonimus, ut si quid adhuc in fulcimentum suum haberent, id absque ulteriori dilatione facere non intermittant, recepturae postmodum finale iudicium, et quia dies jam ad vespertum inclinabat, ideo causae ulteriorem discussionem distulamus in crastinum.

Recurrento itaque die sequenti, rursus partes memoratae, pro et contra priores allegationes suas et refutationes reiterando, sat diu disputabant, quia tamen nullas novas rationes adducebant, sed tantum priora aliis verbis repetebant, ideo longae illae allegationes, velut supervacaneae, hic minime cernebantur inserendae. Super quibus memoratarum partium prolixis allegationibus

DELIBERAVIMUS

Meritorias earundem allegationes, responsiones, et producta judicialiter calculanda, factaque calculatione, pro exigentia justitiae, Partes easdem recepturas Iudicium. Et quia ob ferias imminantis Paschatis praefata calculatio hic et nunc commoda peragi nequiquam posset, idcirco differenda 1-am juris diem, utpote 2. mensis aprilis.

pro A. Causa itaque memorata sub ejusmodi prorogationis termino haerente, tandem recurrente antelatae prorogationis termino, Procurator D. Actoris cum reservatio solitis juris cautelis dicebat, si quidem series complurium praedicantium pro praesenti iudiciorum termino legitime citatorum, et nondum proclamatorum jam advenisset, ideo ut eo commodius, et compendiosius causa praesens concludatur, cupiebat eos ad personaliter comparendum proclamari, calculationemque causae hujus illucusque differri.

Quorum quidem nomina ista erant:

(Proclamatio) Nicolaus Borbély ex Mindszent; Joan. Ujvári ex Mező-Örs, Joannes Csók ex Tass; Joan. Szécsey ex Ság; Joan.

Szentmiklósi Kajáriensis, Blasius Turniczai Topólcensis, Georgius Némethi Szerencsiensis, Andr. Halassi Gömöriensis, Árvai Nagy-Barátiensis ex cottu Jaur. et Soproniensi.

Item Martinus Csurgó Kadartensis, Joan. Deli Rátótensis; Mich. Pápai Hagymás Kérens, Steph. Lévai Szent-Mihályiensis, Dán. Pály Sokiensis, Emericus Csopáki Vinolajensis, Mart. Mozsony St.-Ivániensis, Steph. Kun Zár-Beréniensis, Moyses Csik Szentkirályiensis ex Cottu Veszprémiensi.

Item Emericus Gál ex Felső-Örs; Nic. Szánthó aliter Jugi ex Alsó-Örs, Steph. Mohácsi, Dán. Endrédi in Czopák; Martinus Lévai Fürediensis, Dávid Tomai Tihaniensis, Steph. Helyes in Alsó-Fő, Steph. Zili in Nagy-Pécel; Steph. Zelényi in Boldogasszony-Dörgicse, Joann. Szentgyörgyi in Csicsó, Mich. Paty in Henye, Greg. Jós in Kővágó, Andr. Gönczel in Kis-Görbő; Joann. Szenczi in Sz.-Gróth, Joan. Schlechta in Szegvár, Steph. Szalánki in Sz. Gróth; Item: Sám. Nidosius in Uj-Bánya, Praedicans Primarius Neosoliensis Gresnerus, Gaspár Csabány in Ledin, Paulus Bolobradenus in Báth, Petrus Czeglédi Lévensis, Georg. Peterman Bakabányensis, Joan. Victoris in Nagy-Ugrócz, Joan. Stephanides Mascoriensis, Math. Benedeki in Tóth-Baka, Jacobus Fabiáni in Bagonya,

praedicans item Barsensis, Felső-Váradensis, Lökériensis, Kis-Sarlóiensis, Varsániensis, Nagy-Szelesiensis, Ludániensis Zsémberien-sis, Mohiensis, Kormosóviensis, quorum nomina sunt per auditores eorundem occultata;

Item Sebast. Huszár Pinczfalvensis, Andr. Bliska in Szent-An-tal, Georg. Zabochnik Mernevlőiensis, Joan. Lupi in Felső-Rakoncza, Moys. Hatázi in Füzes Borfű, Joan. Ivannides in Kis-Maróth, Laur: Kelőcs in Nagy-Tenna, Georg. Rucziny in Theszér, Dán. Speckó in Felső-Sipik, Steph. Ráczkövy in Füzes-Gyarmath;

item praedicantes possessionis Jergeny, praedicantes Marosiensis, Szokolajensis, Szobensis quorum nomina sunt occultata,

item Martinus Gyarmati in Kis-Sarló, Godofr. Fraidin, Ber-zeny; Paulus Szokolai in Perőcs, Georg. Fábri, alias Czigin in Keszi-hócz, Georg. Fábri Közép-Palotensis, Fabr. Spetkius Alsó-Pulseliensis, Dan. Antony Daychulaiensis, Math. Halupka Cseriensis, Timoth. Bartasovics in Dreno, Gregorius Szegyéni Ozsgyániensis, Mich. Prihradny Klenóczensis, Georg. Czagáni Czolocziensis, Steph. Fridicius Ruhoviensis, Georg. Lonchány Nyusztien-sis, Georg. Martius, et Elias Ladi Zistólcensis; Praedicans Szkulniczensis: Cziglerinus; Praedi-cans Pongyelóczyensis: Glosius, Steph. Hartyáni, et alter Steph. Ka-poss Rimaszombatenses ex Cottu Zoliensi, Barsiensi, et Honthensi.

Item Mich. Miskólczi et Andr. Végh Felekienses, Nic. Leporinus Poltáriensis, Joan. Lányi Uhorkaiensis, Dán. Moler Ordiniensis, Petr. Mráz Turuzkajensis, Andr. Kolumbi Zrinio-Bányensis, Mich. Gorsz Kálnensis, Andr. Herdina Szirákiensis, Joan. Schleinier Nagy-Libérczensis, Sam. Niklecus in Alsó-Sztregora, Joan. Wagner in Felső-Sztregora, Joan. Petri in Szenna, Georg. Fábri in Nagy-Lám, Joan. Trikovics in Lest, Joan. Kaurinsky in Turopólya et Polichma, Adamus Valentini et Mart. Rakiska in Abelona, Dán. Magyar in Tarnasy, Jacobus Csuzy in oppido Losonez, Jac. Bartholomaei in Szent-Péter, Mart. Krudi in Kis-Zeló, Joan. Szökevény in Nagy-Körtés; Joan. Csere in Felső-Patény, Andr. Marosi in Jenő, Georg. Varsány in Réthságh. Item Praedicans Agárdiensis Balth. Niclesius, Joan. Daróczi in Kozdy, Steph. Városi in Verőcze, Jac. Szeley Cottu Neográdiensis existentes.

Item Thomas Litteratus Jókajensis, Steph. Németh in Angyala, Sám. Mezőlaki in Perbete, Nic. Komáromi in Martos, Lad. Ürményi in Baich, Blasius Ágoston in Udvard, Andr. Sélyei in Bagota, Steph. Marusi in Szemere, praedicans Patensis cognomento Tornai, Steph. Kiskó in Madár, Mart. Szentpéteri in Hetény, Thomas Vécsey in Radvány, Georg. Alistaly in Szőny, Steph. Komáromi in Ács, Joan. Sallai in Igmánd, Georg. Körmendi in Bánya, Praedicans Szendiensis cognomento Somogyi, Petrus Győri in Szent-Erzsébet, Nikol. Csatai in Bokád, Franc. Mohácsi in Héreggh, Nic. Marussi in Almás, Joan. Magyari in Sornod, Joan. Lévai in Naszál, Joan. Szaki in oppido Tata, Joan. Oroszki in Laboszlár, Emer. Rátkai in Tabárd, Steph. Csobay in Csud, Mich. Bogdán in Acsád, Steph. Ujvári in Vasdinnye, Steph. Marussi in Kis-Bőr, Steph. Komjáthi in Mory, Andr. Földvári in Kéthely, Steph. Szöllősi in Császárs, Joan. Szőnyi in Aszár, Steph. Marussi in Ungi, Joan. Bársi in Tarján, Joan. Cornai in Csermely, Mart. Szamárius in Bay, Steph. Szécei in Kernyó, Paul. Vöröstói in Ethe, Mich. Győri in Szák, Thom. Örvény in Koch, Joan. Nógrádi in Botha, Georg. Negyedi in Veréb, Steph. Miskólczi in Pákozd, Mich. Bátorkeszi in Kajaszó Sz.-Péter, Steph. Komáromi in Zamora, Mich. Marussi in Bicske, praedicans Manniensis Lucas, Steph. Marussi in Bánhida, Petr. Vécsey in Megyeres ex cottu Comáromiensi.

Item Joan. Rozgonyi Komjáthensis, Math. Gregoriades Románfalvensis, Phil. Joannides Bajnensis, Praedicans Csermendensis, cujus nomen occultatum, Mart. Scultéty Blesoviensis, Mart. Obernal Assakürtensis; praedicans Lis-Mányajensis et Mohiensis quorum nomina etc. Andr. Sziviczky Sághiensis, Joan. Csutka Felső-Vásárdiensis, Joan. Rafaides Pásztójenis, item praedicans: Tóth-Sokiensis, Sz.-

Mihály-Uriensis, Mártonfalvensis, Nagy-Endrédiensis, Kis-Endrédiensis, Setét-Kutensis, Baracskaensis, Enniensis, Főssiensis, Armensis Poszbensis, Pajhajensis, Beresliensis, Lőkiensis, Fakoveczekiensis, Ziliczensis, Sz.-Györgyiensis, Kis-Tőreensis, Nagy-Tőreensis, Felső-Váradensis, Kálmensis, Alsó-Váradensis, Marosfalvensis, Nagy-Kozmásiensis, Kis-Kozmásiensis, Névediensis, Lőtenis, quorum nomina omnium sunt occultata.

Item Andr. Szádi Nagy-Sárosiensis, Andr. Agner Nyitra-Szerdahelyiensis, Steph. Barkóczy Nagy-Bossániensis, Georg. Bohus Szádokiensis, Matth. Rudény Krenczensis, Christianus Záhorszki Simoniensis, Joan. Revidi Sámbokrétensis, Joan. Nigriny Osztrahitzensis, Andr. Zarnocsai in Nagy-Lány, Sam. Koszteleczeni Sissoriensis, Steph. Mensatoris Korossiensis, Martin. Serrarius Deseritzensis, Paul. Virga Brogyániensis, Joan. Vietoris Ugróczyensis, Math. Szabatka Kame-reczensis, Mart. Tarnóczy Divék-Ujfalusiensis, Casp. Visnyóvszky Mezgóczyensis, Dán. Lányi PratoVICzensis, Mart. Krisán Podlusensis, Nic. Fabricius Szlatinensis, Joan. Hadikinus Ugróczyensis, Joan. Mituch Ozoroczensis, Steph. Pilarik Szeniczensis, Joan. Vischán Nemsoviensis, Joan. Math. Schmideli Belusensis, Sam. Francisci Reyczensis, Sig. Dorotierius Precziniensis, Sam. Peski Budinensis, Joan. Augustini Sz.-Mártoniensis (de Turócz), Elias Ladinér Zsolnensis, Andr. Zászkalitzky Hricsoriensis, Jac. Urbanovics Rosenbergensis, Joan. Koledány in Kijutze-Ujhely, Georg. Radinszky in Csacsá, Andr. Joannides Frivaldensis, Math. Zaturides in Korszka, Nic. Mattheides Kottyészóviensis, Andr. Blásky Szuloviensis, Andr. Urbanovics Binoczensis, Nic. Coriari Suchensis, Thom. Dentulinus Turnencis, Joan. Lányi Bolesoviensis ex cottu Bars, Nyitra, Trenesin.

Item praedicans Buchanódiensis, cuius nomen occultatum, Joan. Lévy Alatkienis, Steph. Jánosi Makláriensis, Joan. Szillisi Atánienis, Steph. Abádi Poroszlóiensis, Mich. Szoboszlai Gyöngyösiensis, Hallassi Jászberényiensis, Georg. Kolozsvári Kis-Kőveiensis, Steph. Kereszturi Tisza-Nánensis, Albertus Jenei Burajensis, Georgius Nagy, alias Csernátoni Taxoniensis, Sam. Alistyáni Tisza-Szabókiensis, Mich. Vadászi Roffensis, Steph. Vágási Fegyvernekiensis, Joan. Szalacsi Kenderesiensis, Gregorius Kőrösi Nagy-Therensis (M. Tur?) Paulus Poroszlai Ványaiensis, Paulus Szentandrás Csegeensis, Steph. Kecskeméti Tisza-Kürtensis, Steph. Kemecsey Ugensis, Paul. Kőkényesi Nagy-Révensis, Martinus Patay Földváriensis, Joan. Kereszturi Tisza-Varsániensis, Steph. Lévy Tisza — — — —ensis, Franciscus Forizs Rima-Szécsensis, Mart. Szendrei Harmadinensis, Steph. Tököli Dobóczyensis, Steph. Szentpéteri Jánosiensis, Andr. Szentki-

rályi Sipensis, Math. Reviczky Tamásiensis, Joan. Gömöri Usapani-
tensis, Nic. Hrabeczky Kiatensis, Joan. Dubiczus Rákossiensis, Joane
Risius Rutkoviensis, Nic. Molitoris Bisztrensis, Paul. Murányaljai
Brádensis, Georg. Paulinus Köviensis, Mart. Kulás Kulásiensis, Georg.
Sajó-Szentpéteri Otrokösiensis, Joan. Jablonczay Bėjensis, Math.
Fabricius Ribnikensis, Blasius Katter Sárosiensis, Paulus Hunnius
Balogiensis, Timoth. Clementis, Isacus Kaprini Budekfalvensis, Geor-
gius Institoris Berentziensis, Steph. Berekszászi Harmajensis, Mich.
Csetneki Szent-Királyiensis, Joan. Szalay Runyaiensis, Paulus Gö-
möri Abafalvensis, Petrus Kálnai Putnokiensis, Jerem. Báthori Alsó-
Szuhaensis, Joan. Szentpéteri Felső-Szuhaensis, Mich. Szalóczi Zu-
bogiensis, Steph. Füleki Náprádiensis, Mich. Huszti-Sajó-Kesziensis,
Steph. Kállai Felső-Váliensis, Joan. Berekszászi Szalócziensis, Nic.
Bugány Gömőriensis, Joan. Rimaszombati Csoltoensis, Joan. Sza-
rándi Pelsőczensis, Sám. Tatay Tornaljaiensis, Math. Szentgyörgyi
Bezentensis, Steph. Kelecsényi Szendrőiensis, Greg. Ajkai Pánden-
sis, Steph. Buczí Signiensis, Steph. Czeglédi Kátajensis, Dán. Péch-
váradí Tápio-Sz-Mártoniensis Steph. Tolnai szeleiensis, Andr. Deáki
Czeglédiensis, Joan. Vecsei Tószegi-Paládiensis, Georg. Bóly Abo-
nyiensis, Sám. Vásárhelyi Jánoshidiensis, Mich. Jablonczay Monori-
ensis, Steph. Szokolay Gombajensis, Georg. Décsi Gömrőiensis, Joan.
Marossi Péczeliensis, Mich. Szödényi Tarcasienis, Joan. Szokolay
Kerepesiensis, Mich. Málossy Gödösiensis, Mich. Kozdy Szadajensis,
Joan. Váczi Vörösháziensis, Andr. Óbudai Hartványiensis, Mich. De-
breczeni Nemedensis, Moys. Bessenczi Ráthótiensis, Georg. Putnoki
Mogyoródiensis, Joan. Marossi Tóthiensis, Gregor. Károlyi Csemő-
teiensis, Joan. Marossi Csabajensis, Steph. Sennyei Üllyensis, Joan.
Püspöki Keresztúriensis, Georg. Marossi Szüdiensis, Joan. Megyeri
Palotaiensis, Mich. Komáromi Vácziensis, Andr. Princzfalvai Csővá-
riensis, Nic. István Ocsajensis, Joan. Patay Alsó-Nervegensis, Joan.
Püspöki Keresztúriensis, Laur. Laszkai Lászlótagensis, Steph. Ung-
vári Kun-Szent-Miklósenis, Steph. Szokolay Szabadszállásensis, Pe-
trus Décsi Fülöpszállásensis, Nic. Poroszlai Izsákensis, Joan. Lenty
Kecskemétiensis,

item praedicans Achaiensis, Györkiensis, Pusztá-Szikszóiensis,
Kis-Ériensis ex comitatibus Pest, Pilis Sólth, Gömör, Borsód, et Torna,
quorum nomina occultata,

item Joan. Turóczi Kajaliensis, Steph. Boczik Pusztaföldiensis
ex cotto Posoniensi,

item Adamus Bithó, Mich. Liffman, Nic. Kecse, Georg. Fi-
scher, Christ. Eggard, Steph. Kőszegi praedicantes Kassoviensis, Pe-

trus Tarczali, Mich. Váradi, Andr. Kőrösi praed. Szakmáriensis, Joan. Körmendi Tatensis, Sam. Mosóczi Egerszegiensis, Steph. Dobuczki Hidvég-Ardóiensis, Ladisl. Berekszászi Görgőiensis, Joan. Pápai Agtelekiensis in cottu Tornensi,

praedicantes item: Pekliensis, Szinensis, Szécs-Kereszturiensis in cottu Zempl.; item Felső- et Alsó-Csicsériensis in Ungváriensi,

item Georgius Megyeski Hrabócziensis, Georg. Mollyár, Sókutiensis, Mart. Caulides Nagy-Domásaiensis, Mart. Árvai Poluczkenensis

item: Csekloviensis, Szépiensis, Lasztóczyensis, Ujváriensis, Szalobinensis, Matyasóvicsensis, Dobrensis, Laszkóviensis, Szachurienensis, Nagy-Mihályiensis, Hagynensis, Luchkensis, Lasztomirensis, Terebesiensis, Felső- et Alsó-Toroniensis, Kazáriensis, Ujlakiensis, Hotykaiensis in cottu Zempl. commorantes (406)

pro A. Solemnique cum protestatione, ac gravi cum querimonia idem procurator D. Actoris exponebat, quod, si quidem quam plurimi praedicantes, tam Lutherani, quam Calvinistae, eorumque capellani, Scholarum rectores, et reliqui coadjutores, praesertim in partibus Turcis dedititiis existentes, partim ob recursum ad Turcas eatenus factum, partim ob correspondentiam eorundem cum rebellibus habitam, partim vero ob concitationem plebis, persecutionemque citantium, tute, et absque manifesto periculo citari minime potuissent, eandemque citationem memorati rei conventi fraude et dolo impedivissent, ideo instabat reliquos etiam praedicantes, capellanos, scholarum rectores, et alios eorundem coadjutores, utriusque confessionis universos, omnino pro legitime citatis, et proclamatis habere, eosdemque cum reliquis absentibus, seu contumacibus proscribi, et condemnari, ac nihilominus ab exercitio ministeriorum suorum eosdem, velut depravate et malitiose officiis et muneribus suis abusos judicialiter suspendi, et inhiberi; referendo se ad litteras testimoniales relatorias tam suprascriptorum Capitulorum, jam antea exhibitas, sicut etiam Capituli Nitrensis, Posoniensis, Agriensis, Conventuum item S. Benedicti de juxta Gran, et S. Joannis Baptistae de Jászó, ex quibus demonstrabat, praementionatos praedicantes, pro praesenti iudiciorum Terminio legitime esse citatos, respectu vero reliquorum, eandem citationem minis, persecutionibus, concitationibusque Turcarum, rebellium, et plebis dedititiae, aliisque diversis moliminibus fuisse impeditam.

Quibus modo praevio proclamatis, ac non, nisi: Joanne Ujvári Joan. Szentmiklósi, Seniore Blasio Turniczay, Georgio Németh, Andr. Halászi, Gregorio Sós, Steph. Németh, Georg. Alistály, Steph. Komáromi, Georgio Körmendi, Joanne Somodi, Andr. Földvári, Joanne

Szécsi, Mich. Győri, Sam. Niclesio, Petro Czeglédi, Paulo Belobradeno, Georgio Péterman, Mathia Benedeky, Jac. Fábíáni, Elia Czabá-
nio, Sebast. Huszár, Georg. Zabornik, Georg. Lupy, Joan. Ioannides,
Laur. Kelótz, Georg. Ruziny, Dan. Antóny, Dan. Spotkó, Georg.
Fábri, Gabr. Spotkio, Steph. Filiteio, Georg. Locsány, Steph. Harsá-
nyi, Steph. Kapossi, Mich. Miskolezi, Andr. Végh, Nic. Leporino,
Joan. Lány, Dan. Molario, Jac. Csúzy, Joan. Bartholomei, Mart.
Krudý, Balth. Niclesio, Mathia Gregoriade, Philip. Joannide, Mart.
Sculteti, Mart. Ohernyal, Andr. Sivitzky, Joan. Csutka, Joan. Raffá-
ides, Andr. Szadvy, Christ. Zaturetzky, Joan. Nigrinyi, Sam. Koszte-
legnyi, Casp. Vienyovszky, Paulo Lányi, Nic. Fabricio, Joan. Hadi-
kio, Joan. Mituch, Math. Scheidelio, Sam. Francisci, Sig. Dorosicio,
Sam. Potkio, Andr. Joannide, Math. Zaturiade, Andr. Blasy, Andr.
Urbanovics, Franc. Fórizs, Mart. Szendrei, Steph. Tököli, Steph. Szent-
péteri, Steph. Ladmóczy, Steph. Szentpéteri juniore, Andr. Szentki-
rályi, Joan. Gömöry, Nic. Molitoris, Joan. Jablonczay, Basilio Kal-
ler, Georg. Szendrei, Steph. Berekszászi, Joan. Szalkai, Paulo Gö-
möri, Petro Kálnay, Jerem. Báthori, Mich. Palóczy, Steph. Fileki,
Mich. Huszthy, Steph. Kállay, Joan. Berekszászi, Joan. Rimaszom-
bati, Sam. Tatay, Joan. Turóczy, Steph. Bodies, Steph. Sedényi, Mich.
Karasznay, Joan. Paulini, Steph. Albino, Joan. Fábíáni, Nic. Hra-
bóvszki, Valent. Ondrejkovics, Joan. Glovinszky, Andr. Ratezy, Joan.
Kóródi, Nic. Dán, Steph. Zóluay, Nic. Borhiday, Steph. Szilvási, Mich.
Szatmári, Joan. Scultéti, Joan. Vigil, Greg. Ilyés, Mathia Hóry, Joan.
Lendvay, et Mathia Gábor coram nobis personaliter comparentibus,
reliquis vero se se a facie juris et justitiae contumaciter absentan-
tibus :

pro A. idem procurator D. Actoris postulabat antelatos
absentes et contumaces cum reliquis, citationem, ut praemissum
est, dolo, et fraude impredientibus, et subterfugientibus, proscribi, lit-
terasque proscriptionales sibi authenticè extradari; respectu vero
comparentium finale iudicium.

pro JJ. Quo auditó Egregius Franc. Nagy legitimus procurator
personaliter comparentium, antequam ad postulata procuratoris D.
Actoris respondisset, cupiebat sibi, respectu modo comparentium JJ.
paria Actionis et productorum, cum sufficienti respiro elargiri.

Super qua memoratarum partium allegatione et replica

DELIBERAVIMUS.

Quoad comparentes in causam attractos, concedi iisdem paria
actionis et productorum, cum respiro primae juris.

Quo vero ad absentes, et non comparentes, si quidem ex authenticis litteris praememoratorum Capitulorum et Conventuum appareat manifeste, eosdem, pro praesenti judiciorum termino legitime esse citatos, ac nihilominus, non curata ejusmodi judiciaria citatione, se se a facie juris et justitiae contumaciter absentasse, ideo, velut contumaces eosdem in totali Actione ac acquisitione Fisci Regii convinci, et proseribi, litterasque proscriptionales contra eosdem extradari.

Quantum autem ad reliquos praedicantes, eorumque capellanos, Scholarum rectores, et coadjutores, praesens judicium, citationemque judiciariam dolo, fraude, et diversis technis subterfugientes, et impediennes: si quidem constaret manifeste tum ex litteris Relatoriis, tum etiam Inquisitionalibus jam antea productis, memoratos praedicantes ad Turcas Neográdinum, Váradinum, Agriam, Albam Regalem, Budam, et alia loca confugisse, patrociniumque turcarum contra ejusmodi citationem implorasse, Fidedignitates item in antelata citatione impedivisse, nonnullos autem Judices et Fidedignitates per Turcas incaptivari fecisse, in pluribus item locis plebem contra eosdem concitasse, ac non solum verbis inhonestis, ac comminationibus verum etiam verberibus affecisse, et internecionem comminasse; Ideo reliquos quoque praedicantes intra ambitum Regni hujus Hungariae existentes, eorumque capellanos, Scholarum rectores, ac alios coadjutores, tam Lutheranos, quam Calvinistas, universos, pro legitime citatis habendos, eosdem, cum reliquis contumacibus proscribendos, ac nihilominus ab ulteriori exercitio muneris, seu officii praedicalitatis si quidem tali munere perfide, dolose, et cum pernicie totius Regni abusi essent, a modo imposterum suspendendos et inhibendos.

pro A. Adveniente postmodum praefati respirii termino, procurator D. Actoris, penes reservatam suam procuratoriam, fiscalemque facultatem, prioribus suis allegatis, et productis subnectebat, quod, licet Actionem suam, contra antelatos r. conventos erectam, in omnibus suis clausulis, punctis et articulis sat luculenter, manifeste, et abunde edocuisset, nihilominus, ut tanto magis toti universo orbi pateat perfidia eorundem JJ. contra Regnum hoc, et Suam Matrem SS. DD. ipsorum Clementissimum, Regemque legitime coronatum seditio, et nefanda rebellio, produxit nobis ex superabundanti litteras attestatorias Ven. Capituli Agniensis, in quibus

Prod. partis A.) Testis 3-us D. Gábr. Kapy, fide mediante fatetur: se scire pro certo, Praedicantes de adventu Rebellium gavisos fuisse, plurimosque ipsorum in castris rebellium extitisse, se seque jactitasse, quod ipsis Deus per Rebelles bene providerit, pro quo beneficio publicas preces in templis instituerunt, hoc etiam per expres-

sum declarato, quod dum hic fatens in castris rebellium constitutus ab iisdem interrogasset, cur ita saevirent in Catholicos, et templa catholicorum? responderunt his verbis: Quando ex oppido Debreczen movimus, dehortati sumus per praedicantes taliter: Filioli! Dominus Deus, in manu potenti, ad ulciscendam sibi illutam injuriam, vos pro nunc delegat, videritis itaque, ne in voluntate Divina desides inveniamini.

Testis 12-us Circumspectus Thomas Stróbel, civis regiae civitatis Cibiniensis scit pro certo, quod dum militia germanica ad memoratam civitatem appropinquabat, demandatum fuerit civibus, ut propugnacula conscendant, seque contra germanos defendant, praedicans autem cibiniensis fuerat ipsorum principaliis animator, ipseque cum aliis duobus praedicantibus dirigebat tormenta contra militiam Suae Mattis.

Testis 13-us Generosus D. Ludovicus Meltzer fatetur: ubique commune esse, quod praedicantes fuerint causa istius rebellionis.

Testis 14-us Gen. D. Ludov. Sztankay fatetur prouti immediate praecedens.

Testis 16. Gen. D. Adamus Desőfi fatetur: verissimum esse, non postremas causas et incensores fuisse et esse, hujus rebellionis, Praedicantes.

Testis 18 us Gen. D. Gabriel Péchy, Veomes cottus Sárosiensis fatetur, plurimos praedicantes fuisse primas causas hujus rebellionis; item quod praedicans cibiniensis, postquam ad civitatem venerunt rebelles, perfracta ecclesia, arripuit in altari ciborium cum venerabili sacramento, quod hinc inde per terram disperserit. Item, quod patrem Cyprianum Catholicum totaliter exuerint, osque ipsius fimo equino repleverint.

Testis 23. Reverendus Pater Cyprianus Franciscanus ad puritatem conscientiae fatetur, se seire pro certo, praedicantes fuisse concitatores hujus rebellionis, audivisseque plurimos praedicantes, signanter Cibiniensem, Péch-Ujfalvensem, Berzeviczensem, Osztropatakiensem et alios, in publicis suis concionibus, plebem, ad rebellionem contra catholicos, et Suam Matrem animavisse, exclamando, quod nunc Deus vocem ipsorum exaudiverit.

Testis 30-us Casp. Michalko Cibiniensis scit pro certo, quod publicae pacis, et tranquillitatis turbationis in hac rebellionem fuerint primaria causa praedicantes. Item scit, quod praedicantes ablegationem tam ad rebelles, quam etiam ad Transylvaniam instituerint; ablegati autem ipsorum fuerant: Steph. Czeglédi, et Paulus Meggyesi; item scit, quod praedicans cibiniensis digito ostendebat rebellibus domos catholicorum, incitando illos contra catholicos.

Testis 36. Nob. Steph. Meltzer scit pro certo, quod pacis, et

tranquillitatis turbatores, rebellionisque concitatores fuerint praedicantes.

Testis 42. Gen. D. Sám. Berthóty fassus est idem, quod immediate praecedens. Item Nob. Nic. Korponai idem fatetur. Praeterea fatentur tam memorati testes, quam et alii quam plurimi, se scire, oculisque vidisse, quam plurimos praedicantes, scholarumque rectores fuisse in castris rebellium, mutuamque correspondentiam cum iis habuisse.

Produxit alias litteras attestatorias Honorab. Capituli Csornensis, in quibus Prod. p. Act) Testis 1-us Rev. Dom. Joan. Petesházi, Parochus Pápensis ad puritatem conscientiae suae fatetur, scit scholares et praedicantes Pápenses, multis vicibus, die, noctuque fuisse in armis, et publicis tumultibus, quod antea facere non solebant. Item, quod Parochiae Tatensi, tempore nocturno, ignem supposuerint. Item, quod eidem scholares blasphaemaverint contra Beatam Virginem his verbis: „quid cum vestra Maria, fuit una publica foemina, sicuti quaecunque alia, coinquinarem illam, et simul vestram fidem papisticam.“ Propter quam blasphaemiam dum dictos scholares D. Supremus comes ad juri-statuendum postulasset, tribus diebus consultabant superinde praedicantes cum prioribus calvinistis, tandem tale responsum dederunt, quod nimirum ipsi dictos scholares juri non statuent, nam difficulter educentur inter ipsos ejusmodi scholares. Item scit, quod sepiissime plurimi extranei praedicantes ad scholas Pápenses, solebant praesertim his annis, confluere, ibidemque cum calvinistis consultari.

Testis 3-us Gen. D. Paul. Chury, Vcapitaneus pápensis scit plebem Lutheranam et Calvinisticam ita esse confoederatam praedicantibus, ut, quidquid praedicantes velint, parata sit ea omnia exequi. Item scit blasphaemiam contra catholicos inter ipsos jam esse communem in tantum, ut si possent, omnes catholicos uno momento interimerent. Item scit, quod in scholis calvinianis occulte intertenuerint Praedicantes quemdam cursorem ex Transylvania.

Testis 4. Gen. D. Mich. Horváth certorum militum Papensium dux fatetur: plebem lutheranam et calvinianam esse confoederatam cum praedicantibus, in omnibusque ad nutum Praedicantium esse obsequiosam. Item praedicantes esse causam tumultus Sz. Grótiensis, internecionisque parochi catholici ibidem. Item: nuper 12 praedicantes confugisse ad Bassam canisaiensem, eidemque 1000 thaleros imperiales obtulisse, ut illos protegat. Item: Procuratorem cognomento Szalontay fuisse per ipsos ad plurima loca ablegatum, sed quali in negotio? scire non potuerit, si quidem strictissimo juramento sint obstricti ad non revelanda ejusmodi secreta.

Testis 5 Joann. Bors Judex Pápensis, de confoederatione plebis cum praedicantibus, et occultis consultationibus idem fatetur, quod praecedentes.

Testis 6. Nob. Nic. Furdics Juratus Assessor Cottus Veszprémiensis: valde magnam familiariatem et correspondentiam habuisse praedicantes cum rebelle Stephano Vitnyédi. Item: adeo esse plebem confoederatam cum praedicantibus, ut parata sit sangvinem fundere pro illis; item: quod plebem animaverint adventu Transylvanorum; conventicula clandestina, et nimium secreta habuerint; parochum Sz-Grothiensem ad instigationem praedicantium esse interemtum. Item: se pro certo audivisse, quod quidem cursor ex Transylvania fuerit apud ipsos; item se scire, quod Tornalakienses armatis manibus invaserint processionem catholicorum.

Testis 11. Nob. Georg. Márk fatetur quoad confoederationem plebis cum praedicantibus uti immediate praecedens. Item, quod praedicantes, cum prioribus suis Auditoribus plurima conventicula habebant; finitis autem conventiculis, cum gaudio, et tripudio se adinvicem animasse, quod Turca cum Tartaris, et Transylvanis jam brevi venient contra catholicos, Caesarem, et brachatam ejus militiam. Item auditv praedicantes, in publicis concionibus, contra statum catholicum detonare, apellando illos Idololatrias, et quod Papa omnes catholicos, caudae equi sui alligatos, trahet post se ad Infernum. Item, quod publicos preces instituerint pro felici adventu Transylvanorum, et Rebellium, Beatam autem Virginem in publica contione uxoribus suis assimilaverint.

Testis 12. Egr. Mart. Érsek, Vajvoda Pápensis communi fama auditv, praedicantes cum Steph Vitnyéδιο correspondisse, dum videlicet ad partes superiores Hungariae fuerat ablegatus. Item scit plebem praedicantibus esse confoederatissimam, in summoque secreto tenere ea, quae a praedicantibus ipsis proponuntur. Item, quod plebem adventu rebellium, et Transylvanorum animaverint, item quod secretas ablegationes instituerint, pro ablegatisque certam collectam, seu contributionem inter se indixerint, clandestina conventicula, adhibitis primariis auditoribus suis, saepius habuerunt.

Testis 13. Steph Borbély oppidanus Pápensis fatetur quoad confoederationem plebis cum praedicantibus per omnia uti praecedentes; quoad celebrationem conventiculorum similiter, hoc addito: audivisse ex ore illorum, qui conventiculis solebant interesse, adeo ipsos esse confoederatos; ut si quis illorum, vel minimum quid manifestaret ex illis negotiis, quae quae in conventiculis tractantur: statim, ipso facto talem esse reum mortis, inomissibiliterque lapidandum. Item scit plu-

rima arma fuisse comportata ad scholas Pápenses calvinisticas, et quod saepius ex ore calvinistarum audiverit, omnes germanos pápenses esse interimendos.

Testis 16. Nobilis Paulus Zómár Pápensis fatetur: Praedicantes cum Steph. Vitnyédio aretam familiaritatem et correspondentiam habuisse, quinimo pro supremo quasi patriarcha tenuisse.

Testis 17. Nob. Georg. Ján quoad conventicula, et confoederationem plebis cum praedicantibus per omnia uti praecedentes, hoc addito: in tantum miseram plebem sibi praedicantes confoederaverunt, ut si ad profundum maris praedicans se praecipitaret, hoc idem facerent ejusdem Auditores; item quod gavisii sunt de adventu rebellium, dicentes: tantam jam esse ipsorum potentiam, ut hac hyeme in Moravia hyemare velint. Item auditit pro certo, quod superintendenti Kőszegiensi calvinistae dederint comitivam usque ad praesidium Turcicum Palota dictum, et quod ibi Turca Palotensis ipsis obviamiverit.

Testis 21-us Ambrosius Varga scit praedicantes clandestina conventicula saepius habuisse, certas contributiones inter se indixisse pro felici item rebellium adventu, et publicas preces, et jejunia indixisse, militiae item Suae Mattis et catholicis minatos fuisse.

Testis 22-us Joan. Szabó Pápensis fatetur per omnia, uti praecedens, hoc addito: Contributionem illam fuisse institutam pro expediendis ablegatis, sed quonam sint ablegati, scire non posse, cum talia sint inter ipsos in maximo secreto.

Testis 23. Georgius Varga fatetur per omnia, uti immediate praecedens.

Testis 24. Gregor. Barnóczki scit Stephanum Vitnyédium fuisse magnum patronum praedicantium.

Testis 27. Gregor. Kondor Pápensis fatetur: praedicantes secretam correspondentiam habuisse cum Steph. Vitnyédio. Item conventicula saepissime tractasse, plebem adventu rebellium animasse; item ex ore praedicantium audivisse, si negotium non fuerit ad votum ipsorum, extunc illos ad Turcam migraturos.

Testis 35. Egr. Andr. Simonchich, Vajvoda Pápensis, quoad conventicula, et confoederationem plebis fatetur, uti alii praecedentes testes. Item: rebellibus saepius applausisse, cum manifesta comminatione contra catholicos facta. Item, si quidem uxor hujus factentis esset calvinista, intellexisse ab eadem uxore sua, quod praedicantes publice Auditores suos admonuerint: si fuerit inquisitio contra ipsos peracta, ne quidquam fateantur contra praedicantes,

nec timeant sibi per hoc incurrere perjuriam, quin potius pro tanto Zelo Benedictionem Divinam praestolentur. Scit praeterea tumultum Papensem, sacerdotisque, dum Missam celebrasset, jamque circa consecrationem Hostiae esset, violentam e Templo ejectionem

Testis 36. Nob. Steph. Eperjessi scit, quod praedicantes, cum suis Auditoribus avide postulati sint adventum rebellium. Item scit, quod ex partibus Superioribus venerit quidam cursor ad praedicantes, quem in scholis Pápensibus, per aliquot dies, occulte intertenuerint. Item scit calvinistas cum praedicantibus plurimas instituisse ablegationes, pecuniamque inter se propterea collegisse. Sed, quo sunt expediti illi ablegati, non scire, quum talia sint apud ipsos in maximo secreto.

Testis 39. Nob. Michael Szabári fatetur: scit Vitnyédium fuisse caput, cum praedicantibusque secretam habuisse correspondentiam. Item quod rebellibus nimium applauserint, cum comminatione contra catholicos facta. Scit praeterea decretum fuisse inter praedicantes, et eorum auditores, ut si ipsis in succursum venirent rebelles, omnes catholicos trucident. Item ex ore praedicantium audisse, si negotium ipsis pro voto non successisset, statim se Turcis impatrocinassent. Sed jam Deus exaudivit preces illorum, videbuntque paullo post stragem catholicorum

Testis 40. Joan. Simeghi Pápensis fatetur, quoad conventicula, et confoederationem plebis, applausum rebellium, et comminationem contra catholicos, directe ut alii praecedentes testes, hoc addito: intellexerit ex nonnullis calvinistis, quod nunc etiam habeant suum ablegatum apud rebelles, ac proinde ipsos esse bonae spei.

Testis 42. Mich. Csonka Pápensis intellexit ex calvinistis se jactantibus, quod nunc etiam habeant certum ablegatum in Porta Ottomanica, qui ipsorum negotia apud Turcarum Imperatorem sollicitat.

Testis 49. Admodum Reverendus Andreas Danicz ad puritatem conscientiae fatetur se scire vel ab ipsa experientia, quod praedicantes in tantum sibi confoederaverint auditores, ut ad minimum nutum parati sint contra catholicos arma sumere, imo anno praeterito, quando rebelles inceperant ad initium felicem habere successum, intrepide ausi sint dicere: nisi aliquis idem sentiat cum praedicantibus, et eorum asseclis, talem certo certius et bona, et vitam amissurum. Scit praeterea illo tempore totum districtum Balaton, et alias plagas, quas Lutherani et Calvinistae incolunt, confoederatos fuisse cum praedicantibus.

Testis 50. Nob. Georgius Nádasdy fatetur Steph. Vitnyédium

summum patronum et protectorem praedicantium fuisse, eundemque cum praedicantibus correspondentiam habuisse.

Testis 52. Nob. Emer. Dés fatetur quoad correspondentiam Vitnyédii cum praedicantibus habitam uti immediate praecedens testis.

Testis 53. Emericus Nagy ex pago Középső Izkász quoad confoederationem plebis cum praedicantibus, secretaque et saepissima praedicantium conventicula fatetur directe. Item scit eosdem applausisse rebellibus cum interminatione contra catholicos. Item scit, quod praedicantes svaserint suis auditoribus, ut se impatrocinentur Turcis, iisdemque tributum pendant

Testis 54. Joan. Márton ex Vásárhely quoad applausum rebellium, et comminationem contra catholicos fatetur directe, hoc addito: in tantum concitarunt praedicantes suos auditores contra statum catholicum, ut, si possent, parati essent omnes catholicos interimere; quemadmodum nuper ex mero odio contra catholicos, Calvinistae contra possessionem Baka, cum multis aliis ibidem congregatis, in processione catholicorum, armatis manibus tumultuose inuerunt.

Testis 55. Rev. Dom. Nicol. Turóczi Parochus Vásárhelyensis ad puritatem conscientiae fatetur, se audivisse ex ore praedicantis Jánosháziensis, quod dixerit, praestare ipsum, et alios, esse Turcas, quam papistas, id est catholicos. Item scit, quod cum magno tripudio gavisi sint super expilatione templorum in Superioribus partibus Hungariae profanatorum, et super catholicorum persecutione. Item scit, quod praedicantes animaverint plebem adventu rebellium; item quod expederint certos ablegatos ad Vezirium Budensem, implorando ejus patrociniū, hoc addito: ex ore praedicantis Szőlecsiensis audivit, quod 18 praedicantes sint expediti ad Vezirium Budensem.

Testis 56. Nob. Steph. Vásárhelyi quoad ablegationem per praedicantes ad Turcam factam, fatetur, uti immediate praecedens.

Testis 58. Nob. Mich. Fierer Suae Mattis praefectus Antereriae Pápensis scit, quod Mart. Lakatgyártó pápensis, cum Joanne Szigyártó sit conservator illarum litterarum, quae sunt ex Transylvaniae missae harum partium praedicantibus. Item quod praedicantes nocturno etiam tempore saepius habuerint clandestina conventicula, plebemque animaverint adventu rebellium.

Testis 62. Nob. Domina Eva Magor, consors Egr. Gregorii Tury fatetur se scire, quod praedicantes publicas preces instituerint pro felici adventu rebellium et Transylvanorum.

Testis 63. Egr. Steph. Bezerédi certorum militum Pápensium dux scit, Vitnyédiū fuisse summum patronum praedicantium. Item scit plebis cum praedicantibus nimiam confoederationem, item clande-

stinorum conventiculorum saepissimam celebrationem; item super profanatione et expilatione catholicorum templorum in partibus superioribus facta, rebelliumque felici successu summam aggratulationem.

Testis 69 Georg. Szabó Miles Pápensis fatetur uti immediate praecedens, hoc addito: scit pro certo, quod praedicantes cum suis auditoribus expediverint certos ablegatos ad rebelles, et quod omnem fiduciam habeant in Rebellibus.

Testis 72 Nob. Mich. Hodossi scit Vitnyédium magnam habuisse correspondentiam cum praedicantibus. Quantum vero ad confoederationem plebis cum praedicantibus, privata conventicula, et applausum rebellium, fatetur directe, uti alii praecedentes, hoc addito: ex ore praedicantis Takachensis audivit, etiamsi — inquit — aliunde non haberemus succursum, sufficiet nobis succursus Turcarum imperatoris, qui proteget nos, et Deus adferat ipsum una cum Tartaris quantocyus. Item se audivisse, quod praedicantes certam summam pecuniae collegerint, et rebellibus miserint.

Testis 74-us Nob. Joannes Mészáros fatetur per omnia uti testis precedens, hoc addito: scit pro certo, quod ad rebelles, et Transylvanos, praedicantes harum partium expediverint certos ablegatos, expediti autem sunt ex praesidio Pápensi.

Testis 76. Nob. Domina Elisabetha Tarka, consors nob. Mich. Fierer fatetur se audivisse ex famulo Mart. Lakatgyártó, quod dictus dominus suus nunc etiam conservet in certa cista litteras illas, quae ex Transylvania, et a rebellibus sunt allatae calvinistis.

Testis 89. Gen. Dom Nicolaus Horváth Vcomes Cottus Veszprémiensis fatetur Vitnyédium fuisse confidentissimum protectorem praedicantium, cum iisque magnam habuisse correspondentiam. Item quoad confoederationem plebis cum praedicantibus habitam fatetur directe.

Testis 95. Thomas Fördős, miles Pápensis fatetur se audivisse ex ore calvinistarum, quod certam summam pecuniae miserint rebellibus. Item, quod publice dixerint, si talem modum haberent contra catholicos, sicut catholici contra ipsos, hucusque omnes catholicos trucidassent.

Testis 96. Nob. Paulus Pallovicz miles Pápensis fatetur per omnia, uti immediate praecedens.

Testis 101. Nob. Joannes Szakállos.

Testis 102. Petrus Nagy fatetur: Praedicantes omnino respondisse cum Stephano Vitnyédio ipsiusque consilia sequutos fuisse.

Testis 105. Nic. Kovay miles Pápensis fatetur se audivisse ex ore calvinistarum, dum in processione sacerdos portasset Ven. Sacra-

mentum, clamari: Ecce quomodo portatur idolum Papistarum! Item quod se se animaverint adventu rebellium, dicentes: paullo post tribus cruciferis poterit emi unus germanus, quem in finem publicas etiam preces eosdem instituisse

Testis 106. Nob. Joannes Győri fatetur: praedicantes omnino correspondisse cum Vitnyédio, eundemque quasi pro summo patriarcha reputasse, de reliquo fatetur uti immediate praecedens.

Testis 110. Nob. Mich. Simonies fatetur quoad correspondentiam praedicantium cum Vitnyédio, item confoederationem cum plebe, et clandestina conventicula, directe, uti praecedentes. Item scit, dum Canonicus Veszprimiensis citasset praedicantes ad judicia extraordinaria, tum Pap-Keszienses, ad instigationem praedicantium, invaserunt dictum canonicum, unumque famulum ipsius trajecerunt, alterum usque ad mortem verberarunt. Item scit, quod calvinistae scholares Veszprémienses propugnaculum scholis contiguum perfregerint, per illudque foramen, cum externis, correspondentias suas habuerint. Item scit, in tantum invaluisse confoederationem calvinistarum cum praedicantibus, quod in praesidio Veszprémiensi, in gratiam praedicantium, milites Suae Mattis stipendiarii catholici, absque ulla causa, exauctorantur per officiales Haereticos, et in locum ipsorum calvinistae recipiuntur.

Testis 111. Nob. Joan. Koppáry Juratus Assessor cottus Castriferrei fatetur, praedicantes mutuam semper habuisse intelligentiam cum Vitnyédio, ab eodemque nimium dependisse. Ceterum, quoad conventicula, rebellium applausum, aggratulationemque super persecutione catholicorum, fatetur, uti alii praecedentes.

Testis 116. Mart. Nicolaides praedicans Nemes-Magasiensis fatetur: praedicantes, tam trans quam cisdanubianos multum dependisse a Vitnyédio. Item, quod semel Kőszegini dictus Vitnyédius indixerit praedicantibus conventiculum, in quo conventiculo fuerat Steph. Fekete, Superintendens Kőszegiensis cum aliis 50 circiter praedicantibus.

Testis 117. Egreg. Georg. Thury, quoad confoederationem praedicantium cum suis auditoribus, item blasphemiam contra fidem catholicam, appellando eam fidem diabolicam, fidem caninam; item quoad applausum rebellium et comminationem contra catholicos, et conventiculorum celebrationem fatetur per omnia directe.

Testis 120. Joan. Fodor ex Hólgyes fatetur per omnia, uti immediate praecedens, hoc addito: quod praedicantes cum Vitnyédio saepissime habuerint secreta consilia et correspondentiam.

Testis 122. Nob. Mart. Szanaty ex Merse fatetur: se scire pro

certo, quod in omnibus negotiis habuerunt se praedicantes, tam calvinistae, quam Lutherani correspondenter, et dependenter a Vitnyédio. Item quod saepissime praefatus Vitnyédius interfuerit conventiculis praedicantium.

Testis 126. Nob. Thom. Bálint Juratus Assessor Cottus Castriferrei, quoad secretam familiaritatem praedicantium, item confoederationem plebis cum praedicantibus, blasphamiam contra fidem catholicam, fatetur per omnia directe, hoc addito, quod Vitnyédius saepius interfuerit conventiculo praedicantium.

Testis 127. Egreg. Andr. Dömölky scit praedicantes nimium correspondisse cum Vitnyédio, saepiusque habuisse conventicula, quibus Vitnyédius intererat.

Testis 131. Nob. Domina Anna Adorján, consors Egr. Sig. Szinti ex Osztro-Asszonyfalva fatetur: praedicantes saepissime consultasse cum Vitnyédio, continuague conventicula habuisse per decursum duorum annorum in castello O-Asszonyfalvensi; quid autem concluderint, ignorat, sed hoc scit, quod post ejusmodi consultationes semper reddebantur animosiores, et contra catholicos ferociiores.

Testis 132. Franc. Vincze scit et oculis vidit, quod Vitnyédius saepissime interfuerit clandestinis conventiculis praedicantium, ibique consultaverint.

Testis 133. Nob. Georg. Horváth Juratus Assessor cottus castriferrei quoad Vitnyédiū fatetur per omnia sicut praecedens testis.

Testis 135. Egr. Franc. Potyondi Judex Nobilium Cottus Soproniensis scit, quod praedicantes arctam familiaritatem habuerint cum rebelle Vitnyédio, et quod Vitnyédius in conventiculis praedicantium saepissime interfuerit.

Testis Nob. Paulus Pásztay, Nob. Benedictus Tatay, Nob. Steph. Tatay idem fatentur, quod immediate praecedentes.

Testis 139. Nob. Joān. László quoad correspondentiam praedicantium cum Vitnyédio fatetur uti praecedens, hoc addito, quod cum applausu gavisī sint super profanatione catholicorum Templorum, in Superiori Hungaria per Rebelles facta, item quod praedicantes plebem animaverint adventu rebellium.

Testis 143. Egr. Steph. Palonsay Judex Nob. Cottus Soproniensis fatetur, se optime scire, praedicantes, cum Rebelle illo Vitnyédio mutuam, et secretam correspondentiam habere, et quod Vitnyédius in conventiculis praedicantium saepius interfuerit, praesertim quando ad partes Superiores Hungariae debebat discedere.

Testis 144. Nob. Franc. Potyondi per omnia idem fatetur, quod praecedens testis. Item scit, quod Rebellibus applauserint, plebemque

adventu Rebellium, et Transylvanorum animaverint. Item scit, oculisque vidit certas litteras, septem vel octo sigillis obsignatas, quas ex superioribus partibus tulerunt harum partium evangelicae confessionis hominibus.

Testis 148. Nobilis Blasius Ilyés Juratus Assessor cottus Soproniensis, quoad correspondentiam praedicantium cum Vitnyédio fatetur directe. Item scit praedicantes plurima habuisse hincinde conventicula, plebem adventu rebellium animasse, pro adventu rebellium e Transylvania publicas preces instituisse.

Testis Nob. Paulus Dőry, et Testis Benedictus Náray uterque Assessores Cottus Soproniensis fatentur praedicantes omnino mutuum habuisse cum rebelle Vitnyédio intelligentiam, saepeque Vitnyédium interfuisse in conventiculis praedicantium. Item confoederationem plebis cum praedicantibus esse verissimam, item quod contra fidem catholicam in concionibus turpiter blasphaemaverint; item quod rebellibus, catholicorumque templorum profanationibus intrepide applauserint.

Testis 157. Nob. Steph. Kovács, quoad correspondentiam praedicantium cum Vitnyédio fatetur directe, pariter quoad confoederationem plebis cum praedicantibus, et blasphaemiam contra fidem catholicam. Scit praeterea praedicantes plurima habuisse conventicula, ac inter reliqua consultasse, quo modo Vienna capi posset? Item quod communiter audiverit tam a praedicantibus, quam Auditoribus eorundem si res ipsorum male agetur, omnes migrabunt ad partes Turcicas.

Item produxit litteras Attestatorias Vcapituli Veszprémiensis, in quibus

(Prod. partis A.) Testis I-us Egr. Petrus Gorub, centorum militum Veszprémiensium Dux fatetur: se intellexisse pro certo, quod praedicantes Veszprémienses Steph. Losonczy cum aliis praedicantibus item Soproniensibus, et Rebelle Vitnyédio correspondendo rebellare voluerint. Item scit, quod plebs calvinistica sit parata et disposita ad rebellandum, hoc addito, quod antea etiam, tempore similium tumultuum, binis vicibus tradiderint Haeretici Praesidium Veszprémiense hostibus Suae Mattis, capitaneumque Paulum Zichi ex propugnaculo volebant dejicere, quod fidelitatem Suae Matti servare voluerit, et nunc etiam hoc idem attentare machinantur. Item fatetur plebem adeo esse praedicantibus confoederatam, quod nec Deo sit ita obediens, quam ipsis, addendo, quod nuper turmatim comitabantur praedicantem Steph. Losonczy judicialiter proscriptum, dum autem hic fatens demandasset, ut aliquot ipsorum comitarentur Dcapitularem ad citandos praedicantes exmissum, nullus eorum volebat obedire quin potius scandalose sunt de ipso locuti. Item audivit pro certo,

quod Evangelica confessio certum pecuniarum subsidium miserit rebellibus, sicut et Rebelli Vitnyédio antecederet. Item scit, quod Helv. Confessio intertenuerit certum Tabellarium, qui Rebellibus literas deferebat, hoc addito, tantam esse Evangelicorum contra Catholicos confoederationem, ut si possent, omnes catholicos una hora interimerent, conclusumque esse inter Officiales Veszprémienses Haereticos, ut omnes catholicos milites exauctorent, et Haereticos in locum catholicorum suscipiant.

Testis 2. Nob. Joan. Szalamonvári Juratus Assessor Cottus Veszprémiensis scit, adeo esse confoederatam plebem cum praedicantibus, ut quid quid praedicantes velint, illud ipsum velint etiam ipsorum auditores. Item scit, plurima per praedicantes celebrari conventicula, accessitis primariis suis auditoribus, et fautoribus, sed de qua re consultant, scire non potest, cum talia in summo secreto teneant. Item scit, quod officiales Veszprémienses Haeretici, ex dispositione praedicantium, Suae Mattis catholicos milites exauctorent, et acatholicos in locum ipsorum recipiant. Item scit, diversis vicibus Acatholicos inter se certum tributum indixisse, ablegationesque instituisse, sed ad quas partes? scire non potuit, cum talia secretissime teneant.

Testis 4. Nob. Paulus Ernest, Testis 5. Nob. Georg. Husvéth, Testis 6. Nob. Joan. Kun, quoad confoederationem plebis cum praedicantibus, item clandestinorum conventiculorum crebram celebrationem, item Rebellium aggratulationem, et contra catholicos comminationem per omnia fatentur directe, hoc addito, intrepide dicebant tam praedicantes, quam eorum auditores: Sint Deo laudes, totum exercitum Caesareum deleverunt Rebelles, timet jam Caesar, sed paulo post melius timebit. Item fatentur, quod calvinistae Veszprémienses sapius se proripuerint ad arma, parati existentes ad Rebellionem et tumultum.

10-us Testis Egreg. Franc. Rác fatetur per omnia, uti praecedentes 3. testes hoc addito, in tantum non tantum plebs, sed etiam nobiles, et officiales Acatholici — sunt confoederati praedicantibus, quod nuper, dum D. Episcopus Veszprémiensis ad unum tantum verbum curasset ad se vocari praedicantem Veszprémiensem, omnes acatholici, arreptis armis adstiterunt Praedicanti, et non permiserunt eum in praesentiam D. Episcopi venire, quin potius clamabant pleno ore: trucidemus omnes nequam filios Papistas, et eorum sacerdotes, et demus tributum Turcis, qui protegent nos. Item scit, quod officiales acatholici, in gratiam praedicantium, exauctorent milites catholicos, et acatholicos, etiamsi pessimae famae, recipiunt. Item quod adven-

tum Rebellium cum desiderio expectaverint, eorundemque felici successui applauserint.

11. Testis Egr. Gregorius Tallyán, Tricesimator Suae Mattis Veszprémiensis, fatetur per omnia, uti immediate praecedens, hoc addito, ita esse plebem acatholicam cum praedicantibus confoederatam, quod nuper contra Regium, et Capitularem Homines, in citatione praedicantium procedentes, armatis manibus, tumultuose insurrexerint, unumque servitorem capitularis globo trajecerint, alterum lethali-ter vulneraverint, et duos alios atrocissimis verberibus affecerunt, taliterque citationem praedicantium impediverunt.

14. Testis Joan. Nagy miles Veszprémiensis scit, plebem confoederatam esse cum praedicantibus, item scit praedicantes crebra habere conventicula, adhibitis primariis auditoribus suis, et eorum fautoribus, quid autem concludant, ignorat, cum talia in magno secreto teneant.

15. Testis Andr. Laszkay Vcapitaneus Veszprémiensis idem fatetur, quod praecedens, hoc addito, quod, finito conventiculo, ordinarie soleant litteras, aut ablegationes expedire, sed ad quas partes? nunquam potuit rescire. Praeterea scit, quod communiter se animaverint adventu Rebellium, imo quadam vice, objecerunt huic fatenti, si, inquam, venerint Rebelles cum Transylvanis, sic agetur cum ipso, prout olim actum fuerat cum Paulo Zichy, quem ex propugnaculo voluerunt dejicere, volentes ipsi per hoc intimare, ut idem sentiat cum illis.

16. Testis Egreg. Joan. Bende, miles Veszprémiensis scit, plebem ita esse confoederatam cum praedicantibus, quod publice audeant dicere, etiamsi praedicantes ipsorum comparere vellent in extraordinariis judiciis: ipsi tamen illos non permetterent comparere, et defendent illos ad mortem. Item scit, quod praedicantes saepissime habeant occulta conventicula nocturno tempore; item quod aggratulentur Rebellibus; item quod ad Turcas confugiant pro patrocinio, referendo se eatenus ad litteras Turcicas, Capitaneo Veszprémiensi, et toti praesidio scriptas, ac praemanibus Capitanei existentes. Item quod adventu Rebellium, et Transylvanorum se animaverint.

17. Testis Nob. Steph. Mártonfay quoad confoederationem plebis cum praedicantibus, item quoad clandestina conventicula fatetur directe, hoc addito, quoad Franciscus Botka, primarius Fautor, et protector praedicantium, qui conventiculis semper interesse solet, expeditur Steph. Török in Transylvaniam cum litteris. Item scit, quod praedicantes, et Acatolici cum magno desiderio expectabant adventum Rebellium cum comminatione contra catholicos facta.

18. Testis Georgius Ötvös, et 19. Testis Mich. Torma, quoad confoederationem plebis, crebra conventicula, et aggratulationem Rebellium fatentur directe.

50. Testis Egreg. Christianus Lubajgerter, Artilleriae Suae Matris Veszprémiensis praefectus scit confoederationem praedicantium cum suis Auditoribus, crebraque conventicula eorundem. Item propugnaculum Praesidii Veszprémiensis, Scholis Calvinisticis contiguum, per scholares perforatum, seu perfractum esse, ita, quod unus homo, per foramen illud, libere intrare, exireque potuerit, quod foramen dictus fatens postquam advertit, curavit ocludi. Item quod praedicans Kadartaiensis contra Caes. Suam Matrem turpiter blasphaemaverit.

51. Testis Joan. Kimperger Tormentarius Veszprémiensis, quoad confoederationem praedicantium cum plebe, item aggratulationem Rebellium fatetur directe, hoc, per expressum declarato: se audivisse ex ore A catholicorum, si venerint Rebelles, quod velint ipsis adhaerere.

52. Testis Joan. Felek Tormentarius Veszprémiensis quoad perforationem propugnaculi fatetur uti Testis 50-us.

55. Testis Blasius Vidman Tormentarius Veszprémiensis fatetur A catholicos contra Sanctos, et Electos Dei turpiter blasphaemasse, ac inter reliqua consortem Stephani Mezei, alias Szabó imaginem S. Xaverii parieti affixam dilacerasse, dicendo: quod talis diaboli effigiem pati nolit.

56. Testis Ignatius Pelikán, 57. T. Martinus Hoffinger Veszprémienses sciunt, quod praedicantes, plebem, adventu Rebellium animaverint; audiveruntque pro certo, quod praedicantibus litteras a Rebellibus attulerint. Item fatentur, quod propugnaculum Praesidii Veszprémiensis Scholis contiguum perforaverint, ita quod unus homo facile intrare, et exire per illud foramen potuerit.

63. Testis Joan. Krozkovich Vexillifer Veszprémiensis, quoad confoederationem praedicantium cum Auditoribus, et blasphaemiam contra B. Mariam Virginem fatetur directe, hoc declarato, quod Georgius Zsarniczai calvinista, inter alias Blasphaemias effutiverit contra B. Virginem haec verba hungarice: vagy szarta, vagy marta Mária, én azzal nem gondolok, szarom reá. Quae verba quum sint vel ipsi auditui horrenda, et execranda, ideo interpretatio eorundem verborum hic non est inserta.

71. Testis Martinus Laurokovich miles Veszprémiensis fatetur praedicantes crebra habere conventicula, et consultationes. Item Steph. Tolnay olim Scholae Rectorem Veszprémiensem diversis vicibus expeditum esse in Turciam cum litteris ab A catholicis.

80. Testis Joan. Lakatgyártó miles Veszprémiensis quoad aggratulationem rebellium fatetur directe, hoc addito: biberunt pro sanitate Rebellium, eorumque felici successu. Item quod Steph. Török, et Georg. Szinay expediti fuerint in Transylvaniam per A catholicos.

89. Testis Nicol. Radakovics fatetur: praedicantes, et eorum Auditores maximam fiduciam habere in Turca; audivisseque ab iisdem, quod malint esse Turcae, quam Catholici.

90. Testis Nob. Georgius Mogyoróssy quoad confoederationem praedicantium cum suis Auditoribus fatetur directe. Item scit, quod contra statum catholicum saepius irreverenter detonaverint, appellando illos canes Papisticos. Item, quod se adventu Transylvanorum et Gallorum animaverint; item audivit ex ore praedicantis Szilvágyiensis, quod 500 praedicantes convenerint ad pagum Moha, ibidemque habita consultatione, expederunt certos ablegatos ad Turcas pro subsidio.

130. Testis Math. Mészáros, 131 testis Thomas Takács. 132. testis Steph. Szakállos fatetur, certissimum esse, quod praedicantes ita sibi confoederaverint suos Auditores, ut singulis horis parati sint ad rebellandum, Rebellibusque adhaerendum. Item, quod adventum Rebellium, et Transylvanorum cum desiderio anhelent. Item, quod Vcapitaneus praesidii Vásonkő, verbis et blasphemiis asperimis adfecerit praefatum Steph. Szakállos, quod Regium, et Capitularem intrormiserit ad dictum praesidium ad citandum praedicantes, dicendo: si ipsi dedissent ad notitiam, nunquam intrassent praesidium, neque citassent praedicantes.

175. testis Rev. D. Joan. Szakony, Capituli Veszprémiensis Praepositus ad puritatem conscientiae fatetur, se scire, quod Rebellis ille Vitnyédius tam in partibus Superioribus Hungariae, quam in partibus Cis-et Ultradanubianis, occultam, eamque secretam correspondentiam cum praedicantibus habuerit, cujus correspondentiae fructus nunc jam apparent ab ipso effectu. Item scit, quod nuper, dum praedicantes citabantur ad Iudicia Extraordinaria, calvinistae fecerant recursum ad Turcas, instantes pro patrocínio, ut dictam citationem impeditet. Item scit, quod Calvinistae Veszprémienses cum Papensibus sint confoederati, saepissimeque, praesertim modernis temporibus correspondeant per litteras. Item, quod Vcapitaneus Veszprémiensis Andreas Laszkay claves praesidii, (quod antea inauditum fuerat) cuidam studioso calvinistae concediderit.

179. testis Petrus Zabrághi audivit ex ipsis A catholicis, quod jam aliquoties expederint ablegatos in Transylvaniam, et quod ipsis multum constant tales ablegationes. Item, quod se animaverint adventu Rebellium et Transylvanorum.

Reliqui autem testes, qui, ob evitandam prolixitatem hic non videbantur inserendi, fatentur uno ore, praedicantes omnino certissimam habere confoederationem cum suis Auditoribus, se seque ad invicem animare cum adventu Rebellium, et Transylvanorum, tum vero patrocínio Turcarum. Item contra fidem catholicam tam publice, quam privatim blasphemasse, ad internecionemque, et exterminationem catholicorum paratissimos esse.

Item produxit alias litteras Attestatorias Judicis Nobilium, et Jurati Assessoris Cottus Veszprémiensis, in quibus.

1. Testis Nic. Pintér miles praesidianus Pápensís fatetur, se audivisse ex ore studiosi papensis calvinistae hanc blasphemiam: quod B. Virgo Maria fuerit aequae peccatrix, sicut ille, aut quiscunque peccatorum. Item, quod (salvo honore) merdaret ad fidem catholicam, et ipsam Virginem Mariam.

2. Martinus Udvarhelyi Pápensís, Georgius Trisán, Jac. Motka, Joannes Ritkó idem fatentur, quod testis 1-us.

Item produxit litteras admodum Revdi Benedicti Wépy Praepositi Orodienſis capituli Ecclesiae nostrae metropolitanae Strigoniensis, canonici, ac Bonorum S. Benedicti juxta Gran praefecti 11. mart. a. c ad nos datas, quarum genuina translatio sic sequitur: Celsissime Princeps! Domine D. Gratosissime! Heri, dum Corponae fuissem, in congregatione cottus, venit quidam subditus Pereszliniensis cum captivo christiano, quos Begus Neográdiensis in hac, ut inferius sequetur, denunciatione miserat, et imprimis venerunt ad pagum Némethi, ibique ex Vice Archi-Diacono meo sciscitabantur, quisnam esset ipsius Archi-Diaconus, et ubi sit? quibus cum respondisset, quod ego sim, et quod de facto sim Corponae, directe venerunt ad me, praemissaque deprecatione, quod ipsis vitio non verterem, si quidem strictissime ipsis per Turcam Neográdiensem esset demandatum, ut hanc denunciationem fideliter exsequantur. Et imprimis sciscitabantur causam, cur praedicantes, tam Lutherani, quam calvinistae citentur Posonium? quibus cum respondissem, ideo, quia peccarunt contra suum Regem, et jam delictum eorum debet jure mediante revideri, ad hoc respondit captivus: Juravit Begus Neográdiensis ad fidem suam Mahometicam, si aliquis praedicans Lutheranus aut calvinista peribit, quod pro uno praedicante 4 Sacerdotes catholicos curabit vivos exco-riari, et assari, qua denunciatione peracta, reversi sunt Neográdinum. Consideret Celsitudo Vestra, quanta malitia est in peste hac publica, et faece hominum, qui nec Rege, nec lege curato, nunc etiam ad Turcam ultro recurrere, se seque ipsis inpatrocinari non formidant. De reliquo servet Deus Cels. Vestram diutissime.

Item produxit alias litteras D. Episcopi Agriensis dd. 23. mart. a. c. Cassoviae emanatas, quarum extractus talis erat: Quod citatio praedicantium paulo tardius peracta, et expedita sit, causa nulla est alia, quam praedicantium, et eorum Auditorum cum Turcis, et Rebelibus, quo minus dicta citatio peragi possit, correspondentia. Sane non obesset, si Celsitudo Vestra, ac Excell. D. Comes a Montecuculy, Consilii Bellici Praeses scriberent ad Vezirium Budensem, commoneat reliquos Officiales Turcicos, ne perversis et malitiosis illis praedicantibus patrocinentur, quia a nemine via facti persequuntur, sed jure, et justitia mediante ad recipiendum judicium citantur. Confugerunt memorati praedicantes ad praefatum Vezirium Budensem pro implorando ejusdem patrocinio, et impedienda citatione; sed ubi intellexit ipsos ad Judicium citari, durioribus illos excepit verbis, et praecepit, ut omnino compareant, quia judicium omnibus debet esse commune. Tantum Bassa Agriensis et Váradiensis tuentur partes illorum.

(Vége következik.)

Közli **Ladányi Gedeon.**

IRODALMI SZEMLE.

„**Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn. Herausgegeben von Victor Hornyanszky.**“ **Pest, 1863. 8 dr. 294. 1. Ára 2 for. 50.**

Minél inkább hiányzik a hazai mindkét hitvallásu evang. egyház kiemerítő és hibátlan egyháztörténete: annál nagyobb örömmel kell hogy fogadjunk e téren minden feltűnő mozzanatot. Egyes monografiák, sőt egyes egyházak vagy egyházi férfiak életére vonatkozó bár gyakran csekélyeknek látszó külön adatok is nem egyebek, a majdan szakavatott egyén által fölállítandó nagyszerű épülethez összehordott köveknél, melyeket az ügyes mester céljához képest fölhasználhat. A Sárospataki füzetek, e hitfeleink részéről becséhez képest oly kevésbé méltatott vállalat, valamint más, ugyan azon tekintetben is hálánkra kötelez bennünket, hogy a „Protestáns egyháztörténeti kútfolk“ című rovatban igen sok adatot juttatott már a (bár mondhatnám nagy, de úgy tudom, hogy csak csekély) közönség tudomására.

Ily előkészületek nélkül lehetetlen teljes, kiemerítő és alapos egyháztörténeti művel a világot megörvendeztetni. Mert egyes ember nem kutathatja föl az egyes egyházak vagy éppen családok levéltárait,

hogy azokból a céljára szolgáló adatokat kiböngészsze. De kinek alkalma van rá, annak kötelessége, ha ugyan ismer egyháza iránti kötelességeket, a szolgálatára álló adatokat közölni.

Ily hasznos szolgálatot tett a főnebb említett munka szerzője is. Nem egyháztörténet ez; hanem egyes, csaknem kizárólag ág. evang. gyülekezetek történetére vonatkozó adatok. Töredékek tehát, de melyeknek a történetíró fogja tudni hasznukat venni. E könyv betűrendben négy száznál több gyülekezetet hoz föl, melyeknek az évszámok megjelölésével leginkább csak lelkészeit, egy részben tanítóit is elősorolja. Midőn azonban az általa említett férfiak nevezetesebb életviszonyait is megismerteti, némely egyházaknak terjedelmesebb történetét is adja. Így péld. a pesti gyülekezet történetét 44 lapon tárgyalja. Más egyházak, mint Eperjes, Bártfa, Kassa stb. multja is a szokottnál bővebben van előadva.

Igaz ugyan, hogy szerző felhasználta a már eddig kiadott műveket, melyek közkézen forognak, mint az történeti múnél másképp nem is lehet; de ezeken kívül látszik, hogy más oklevelek, régi kéziratok, vizitációi jegyzőkönyvek stb. is álltak szolgálatára. Az elszórt egyes adatok nagy szorgalommal vannak gyűjtögetve és összeállítva, minélfogva lehetetlen, hogy e tüneményt egyháztörténeti irodalmunk terméketlen mezején örömmel ne üdvözljük.

Befejezésül még csak két óhajtást akarunk kifejezni. Egyik: vajha e mű szerzője e sükerült kezdet után buvárlását a még nem tárgyalt gyülekezetekre is kiterjesztve, tovább is folytatná; másik: bár a helv. hitv. egyházakra vonatkozólag is akadna gyűjtő, ki az elszórt egyes adatokat ekkép összegyűjtené. Mert nekünk multunk közös volt; közösen kell tehát működnünk közös szebb jövőnk előkészítésében.

Sz—i L.

Válasz H. L. urnak énektáramra tett egyéni véleményére.

Motto: Én pedig keveset gondolok azzal, hogy töletek, vagy emberi ítéllettől ítéltetem. Kor. I. IV. r. 3. v.

A zenészeti lapok folyó évi 41 és 42. számában, egy énekgyűnkre vonatkozó cikkel találkozunk. A szerzőnek célja e cikkben egyebek közt „Énektár“ című dolgozatom hiányait fölmutatni, s a nélkül, hogy annak használására a gyakorlati téren kísérletet tett

volna,*) egyedül terrorizálási viszketegből, stentóri hangozva fejezi ki kétségét annak életben maradása felől.

A zenészet lapokban többször találkozhatni H. L. ur közleményeivel, s valahányszor e szerencse ér bennünket, mindannyiszor tapasztaljuk egyrésről azt, hogy egyéni egyoldalú nézeteit mindig törekszik tulsulyra emelni, s a maga meggyőződésével zsarnokilag szeret a mások szerény véleménye fölött uralkodni, sőt, hogy e részben biztos sikert arathasson, játsza olykor a maga nevét viselő szerepet is; észleljük más részről azt, hogy azok, kik mint bírálótól szerencsések valának poroztatni, vagy figyelembe se vették hánykodásait, vagy nem érdemesíték arra, hogy vele szóba is álljanak. Én azonban veszek magamnak annyi fáradságot, nem rettenvén meg minden időtlen zörrenéstől, — hogy adósságomat becses engedelmével irányában leróvom.

H. L. ur távolról sem képes sejteni az okokat, melyek által az énektár szerzője kényszerült művének a meglevő alakzatot adni, s nem véve figyelembe főleg idősb képzőink zenei képzettségét, szakavatatlanságnak rója fel azt, minek voltaképen körülményeink szigorúsága szolgál alapul; a művet, műtészti szempontból veszi föl s ítéli meg, mintha az conservatoriumi tagok számára készült volna, kiknek nincs más teendőjük, mint zenével foglalkozni, s feledi vagy nem tudja, miszerint más zenetudósokat, más pedig buzgó és vallásos egyházi éneklőket nevelni. Hogy tehát azok, kiket énekgyűnk valamennyire érdekel, ama cikk által illúzióba ne tartassanak, szükségesnek véltem néhány szóval, de minden silány s a dolog lényegéhez legkevésbé sem illő élceskedés nélkül válaszolni.

H. L. ur nem helyesli, hogy énektáram I. és II. részét a catechetika methodus szerint dolgoztam ki. E módszer annyira szentesített tény már iskolai dolgozatoknál, s annyira elismert célszerűséggel bír, hogy idővesztegetés volna vitatkozni felette; H. L. ur azon állítása, hogy a catechetika methodusnak csak elemi hittani dolgozatokban van helye alaptalan, és be nem bizonyítható; — jogos köre van annak a zenetani téren is, mit igazol és erősít a Lobe zenekátéja, s az Allgemeiner musikalischer Katechismus! Vagy talán ezeknek szerzői sem tudták azt, hogy a catechetica módszer zenetanhhoz nem illő?

A hellén idézettel erőre tolt pontjai által elárulja H. L. ur pedagogiai járatlanságát. Tanításnál nem csak a merev történelmi tényeket szükséges előadni, hanem az azokból eredő vívmányokat is

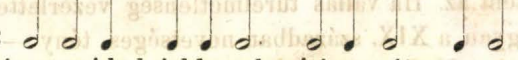
*) Szép tér tárulna pedig föl előtte e célra szülőföldén, mert mint tapasztaltuk ott is szükségeltetnék egy lelkes énekreformátor!!!

illő felmutatni. Miként a virág kelyheiből a pók mérget, a méh mézet szí, úgy a történelemből egyik tanító jó, a másik ellenben rossz morált meríthet s vajjon a történet íróé annak az oka? A Goudimél halálát méltó volt fölemlíteni, mivel ez oly esemény, melyhez hasonlót a történelem sem bír felmutatni; egyedül ő még azon zeneművész, ki zeneműveiért halt meg. Biztos kutfőből merítém, hogy midőn Goudimél a halálra szánt áldozatok közé iratott, több tekintélyes katolikusok, azok közt maga a lyoni parancsnok is — megmenteni kívánták őtet, de új parancs jött, hogy meg kell halnia és pedig a melodiákért. Azonban ezen esemény felemlítése nincs és nem is volt utógondolatokhoz kötve, a sérteni akarásnak legkisebb árnyalata nélkül történt az. Ha vallás türelmetlenség vezérlette volna tolalamat, — mi ugyan a XIX. században nevetséges tény — talán azon pontokat, melyeket H. L. ur megróni kívánt, oly módon fogalmazhattam volna, mint például a Prot. E. és I. lapban megjelent tridenti levél egyes pontjai fogalmaztattak.

Énektáram zenei részét illetőleg, a melodiák áttételénél szándékkal néztem el nagy részben a mai zenében uralgó szokások felett, a fő súlyt különösen az egyszerűsítésre fektetém, tudván, hogy ily téren, nagyszerű ugrást egyszerre tenni nem lehet. Ha népiskoláinkban eleitől fogva a zsoltár zene fölvetett volna, s képzőink kevesek kivételével kellő zenekészültséggel bírnának: akkor minden bizonynyal a kidolgozásban más berendezést és kivittelt használtam volna; de ismerve képzőink zenei készségét, azok iskolai terhes életét, néppeli viszonyaikat, a szülők iskoláztatása módját, szükséges volt merőn alkalmazkodni, ne hogy tulságos ujítási vágygyal vádoltassam légyen. Népiskolai énektankönyvek szerkesztésénél soha sem kell szem elől tévesztetni azt, hogy korunkban még az énekelmélet alszerepre van kárhóztatva, úgy a népiskolákban, mint többnyire az algimnáziumokban is, és hogy a tantárgy halmaz annyira igénybe veszi mind a tanítót mind a tanulókat, főleg most az újabb módszer bealkalmazásakor, miszerint alig jut idő a teendőket becsülettel bevégezni. Énektárammal nem számítottam századokra, tudom, hogy minden időnek s tudománynak meg van és meg lesz a maga embere; azt sem feledtem el, hogy a haladásnak útját állni balgatagság; — haladjunk, én is azt mondom, de vigyázva és okosan, nem pedig egyszarvu vemheként szökdelve. A melodiák gyorsabb elsajátítása végett azon törekedtem, hogy a néptanulóknak minél kevesebb zenejeggyel legyen dolga; olyakat, melyek csak nehezítik kezdetben az énektanítást kivétel, s melyek nélkül különben is kifejezhetők énekeink, mellőztem, hagyván azokat a négyhangza

tos énektárra, egyedül a melodiák eredeti alakzatának és a valódi egyházi rithmusnak hű megőrzésére fordítottam leginkább figyelmet.

A rithmust illetőleg, tisztán az egyházit hagytam meg, nem akarván követni azokat, kik a templomi énekek rithmusát a nemzeti s illetőleg a magyar rithmus rájárára kívánják vonni, mert a nemzeti rithmusnak semmi köze az egyházzal, mindegyiknek meg van a maga tere, — hagyjunk békét az efféle ujitásoknak!!

A mi egyházi énekeinkben a rithmus épen az, mi a költészetben a metrum, tehát valamint a metrum kimutatható pl. ily módon — — o, oo —, — o —, o—o stb. szintugy jelképezhető a rithmus is így: stb. s ezen két alaku jegy sokkal jobban bevési magát a gyermek emlékébe, mintha hangrendszerünk minden jegyeit igénybe véve azokat rá erőszakolnánk.

A hangjegyek alaki, az ugynevezett fél és negyed-rész elnevezése helyett a hosszú és rövid kifejezést azért vettem föl énektáramba, mivel a rithmusokat ily hangok alkotják, s minőségüket ezen egyszerű elnevezés folytán hallás után is képesebbek a növendékek fölfogni és megérteni. Az egész és fél nevezetet az intervallumoknál hagytam meg, ez által kerülvén ki a hangok jelenben divatozó idő mennyiségi és közminőségi meghatározásának ugyanazonosságát, mi eddig rendesen zavart okozott a tanításban. A rithmusok méretekbe való beosztását feleslegesnek tartom, főleg egy szólamu áttételeknél, annyival is inkább mivel azok énekeinkben gyakran oly alakzatúak, hogy átvitel — syncopa — vagy pedig a valódi rithmus alaki csonkítása, tehát értéki kisebbités vagy nagyobbítás nélkül $\frac{1}{4}$ méretbe nem alkalmazhatók; megannyi zenejegy fölvételére lett volna tehát szükség, mint a mennyi az énektárban látható.

A melodiák hangkörére nézve megjegyzendő, hogy az az énektárban szokatlan kiterjedésű ugyan, de ezt az öt hangnem fölvétele okozá; jól tudom, hogy szűkebb területben is föltehetők lettek volna azok, hanem azon esetben előjegyekre s több hangnemek bemutatására lett volna szükség. Hogy egy pár ének a zenei meghatározott hanghelyzethez képest alantabb van, mások pedig magasabb állásuak, még azzal nincs bebizonyítva az énektár hasznavehetlensége. A melodiák hanghelyzeti minőségét akár mint mutatjuk is ki egyes szólamoknál elméletben, a gyakorlatban azt sokszor másítani kell a szerint a mily hangkörű éneklővel van dolgunk ugyannyira, hogy egy bizonyos

hanghelyzetben nyugvó khoralt más hanghelyzetben ad elő a sopran, másban a tenor, alt, bariton s bass hangkörű éneklő. Voltaképen tehát a melodiák áttételénél, leginkább azoknak és rithmusaiknak valódi alakzatára kell fő figyelmet fordítani, főleg egy szolamuaknál, s nem annyira a hanghelyzetre, mely a különböző szervű éneklők hangkörének többnyire mindig alá van vetve.

Mint énektáram címe mutatja, az nem annyira tanítók mint tanulók számára van készítve; nevetséges dolog tehát H. L. urtól azon állítás, hogy a ki abból hegedű segítségével akar tanítani, annak nemely melodiát transponálni kell. Ki abból akar tanítani, annak a melodiákat élő hanggal, s különböző hanghelyzetben szükséges előadnia; kik oda vannak kényszerülve, hogy hangszerrel tanítsanak, azoknak ott leend az énekérsi könyv IV. füzeté annak idejében; de ha ez nem volna is; okos zenész az énektárból egyszeri oda pillantásra is megtudja, hogy melyik khoralnál szükséges hangszerét a gyermeki hangkör minősége szerint hangolni, s melyiknél nem; mert nem kell felednünk, hogy a népiskolai énektanításnál, hol a tanulók külön egyenkint is képzés alá vétetnek, mindig a kéz alatti növendék hangköréhez kell alkalmazkodnunk, nem pedig a könyvben kimutatott-hoz; ha pedig azt akarnók, hogy elméletileg bármely gyermek hangkörével egybevágó hanghelyzetben álljanak az énekek, akkor ugyanazon énekeket több lépcsők szerint kell átírni, hogy a hangszer stímmje változtatásnak kitéve ne legyen.

Mint főlebb emlitém tehát, a khorálok bármily hanghelyzetben álljanak is a papíron, a gyakorlat, s illetőleg maga a tanítás kivitele határozza meg azt legjobban, hogy miként kell azt fölhasználni előadaskor; mert a legszigorubb elméletnek is gyakran meg kell hajolni, és engedni olykor a gyakorlati kivitel kívánalmainak. Ne aggódjék tehát H. L. ur énektáram hiányai felett, látszólagosak azok, de nem valódiak; majd nem két évtized tanított meg annak oly módoni szerkesztésére, a honnan a használat eddig is megmutatta már célszerű szerkesztését és életrevalóságát. Oly tanító, ki egy kis tan módszer alkalmazási s módosítási ügyességgel bír, bizonyosan használhatja az énektárt, az ellenkező képességűnek pedig hijába adnánk bármily helyes és tapintatos szerkesztésű tankönyvet, nem sok eredményt volna képes általa fölmutatni.

H. L. urat azonban, mennyire sejtelmem engedi nem annyira az énektár hiányos szerkezete ösztönzé a felszólalásra, mint inkább a bírálási vágy és szomj!! mert ime a N. K. dolgozatait azért rójja meg, mivel tulművésziek, az enyéimet azért, mert tulgyszerűek; mi lehet hát célja rostálgatásának? Semmi egyéb, mint a közönség fi-

gyelmét ajánlatára vonni. Ugyan is, felajánlja szolgálatját, s azon esetben ha felszólíttatik, majd ő fog készíteni énekügyünkre vonatkozó könyveket. Nagyobb biztonság okáért bemutatja a XLII. zsoltárt egészen magyar nemzeti rithmusban. No ez felséges találmány!! hiszen, ha énekeinket az egyházakban e modorban énekelnék, ugy némely öröm zsoltárok előadásakor tán era is kerekednék a gyülekezet, mint hajdan Dávid a frigy láda előtt!! Mit gondol H. L. ur, csárdás stílus alkalmazni a komoly egyházi énekeket, talán azt véli, hogy e kivihető lesz valaha! csatlakozik. Nem, az ily nevetséges módosítás nem való a mi vérrel szentesített énekeinkhez, nem ily gyarló uton akarunk a gyülekezet éneklésén tökélyesíteni!! nem is az ének rithmusokat kell reformálni, fölségesek azok a magok nemében, hanem az előadási modort kell izlésesebbé tenni, s nagyobb ihlettséget s buzgalmat önteni az éneklők szívébe.

Ha csak ugyan komoly szándéka H. L. urnak egyházi énekeink dallamait az általa felmutatott XLII. zsoltár szerint tökéletesen elsilányítani, akkor ne vesztegetesse idejét; jobb addig ha pereket folytat, ugy is ez illeti meg a hites ügyvédek. A magam körében elfogom én, ha élek, végezni teendőmet, minden idegen beavatkozás nélkül, sőt minden percét éltemnek, míg képes leszek, az éneklési modor nemesebb alakbani átmódosítására szentelem, mert erre van legtöbb szükségünk, nem pedig az eredeti rithmusok eltorzítására!!

H. L. ur azon se aggódjék, mintha énekeszi könyvembe szerinte bele szakadt volna a madzag, nem oly anyagból van az eresztve, hogy minden gyöngye rántásra szakadásnak legyen kitéve, majd megjelennek annak füzetei, de gyorsan nem, mert a pártolás is felette lassu és silány. Ugyan megtudná-e H. L. ur mondani, mivel segítette és segítették környezetében vállalatomat?

Ennyit akartam röviden énektáram érdekében elmondani, ha kívánja, másszor is teszem azt, csak arra kérem, hogy ha majd bírálni fog, alaposabban s gyakorlati szempontból is bíráljon, hogy cikkéből tanulhassak valamit, más különben előttem nem criticus, hanem criticaster leend.

Ugy-e, hogy most már jobban alkalmazhatja a hellén mondatot! elhiszem. Isten velünk.

Ivánka Sámuel.

Emlékeztetés a hirdetett evangéliomra.

Búcsu-beszéd, melylyel a kunszentmiklósi gyülekezetben hat éven át folytatott hivatalát berekesztette (1863. évi május 31-kén) Szász Károly. Emlékkül kinyomatta a gyülekezet. Kecskeméten, Nyomatott Szilády Károlynál.

A búcsuzó lelkipásztor beszédének alapjául I. Ko. XV. I—V. verseit vévén fel, azt kérdi az exordiumban elmaradó gyülekezetétől, hogy mit adjon nekik, szeretetbeli emlékkül? S hogy mi legyen az? Ékesen és szíveket megindító, szép gondolat-menetben emlékkül hagyja nekik az evangélium szavait. Ime, — ugymond — még egyszer s utoljára, eszetekbe juttatom néktek az evangéliomot, melyet hirdetem nektek, melyet be is vettetek, melyben állotok is, mely által, ha megtartjátok a minemű beszéddel hirdettem, idvezültök is. Az első részben magyarázza azon evangéliomot, melyet hitt és hirdetett hiveinek, hogy t. i. a Krisztus megholt a mi bűneinkért, és eltemettetett és harmadnapon feltámadott az írások szerint; mert ez keresztyénségünknek alapja, ez annak magva; ez erkölcsiségünk mozgatója s hitünknek koronája. A második részben Pál apostol szavaival dicsekszik hivei felől, hogy azon evangéliomot, melyet ő nekik hirdetett azok be is vették, abban állanak is. Az ily állhatatos igyekezetnek, Pál apostollal aztán azon biztatást is adja, hogy az evangéliom által, ha megtartjátok, a mint azt nektek hirdettem: idvezültök is. Viseljetekek azért gondot magatokról és az egész nyájáról, melyben a Szentlélek vigyázókká tett.

Ily szép búcsú-beszéd, melynek minden sora a vallásosság, szeretet és egyetértés lelkesítő szavait diktálja belénk, valóban megérdemli nem csak az emlékkül kinyomatást; hanem irodalmi uton leendő széles elterjedést is.

A meghívott, meghívóival szemben. Székfoglaló beszéd, melylyel a szabadszállási helv. hitv. gyülekezetben lelkipásztori hivatalát 1863. június 21-kén megkezdette Szász Károly. Kecskeméten nyomatott Szilády Károlynál. 1863.

E beköszönő-beszéde előtt közölve van szerzőnek versbe foglalt előimája is, melyben törhetlen élő hitet, bizalmat, buzgalmat esd Istentől hiveire. A beszéd alapigéje: Csel. X, 23—33. A bevezetésben magyarázza Péter apostol helyzetét, ki a jeruzsálemi gyülekezetétől csak a Szentlélek szavának intése után tudott megválni; mert szokásait, kedveleit, munkakörét meg kelle változtatni; mult-

jával kelle szakítania; ő is multjával láttatik szakítani, midőn előbbi kedves gyülekezetétől megválva, új helyre, új környezetbe, új munkamezőbe, új emberek közé jött. A felosztás két részből áll: I. Mit vár, mit követel a gyülekezet meghívott lelkipásztortól? Felelet, hirdesse Isten ígétét hiven, bátran, teljesen. II. A gyülekezet mivel tartozik az igehirdető iránt? Felelet: hogy a lelkipásztort meghallgassák; mert ő nem magát, hanem a Krisztust predikálja.

E kenetteljes székfoglaló beszédet ajánljuk t. olvasóink becses figyelmébe.

Szeretet és tisztelet tolmácsa, név-, születésnap, karácsoni, újévi s más alkalmi üdvözetekben. Írta Szeberényi Lajos. Szeged, kiadta Burger Zsigmond, 1863. 242. lap 16. r. Ára 60 kr.

E mű négy részből áll. Az első részben általános, név-, születésnap, karácsonyi, újévi levélbeli üdvözetek vannak; a második rész hasonlóan ily tartalommal, de versben írva. A harmadik részben különféle alkalmakra mint nászünnepe, ezüst s arany menyegzőre, vizsgálatra írott levél és vers-példányok foglaltatnak, végre szaválásra alkalmas, különböző szerzőktől izléssel válogatott versek. A negyedik részben oly versek találhatók, melyekben a sorok kezdő betűi neveket foglalnak magokban. Végül olvasható egy alkalmi vigjáték gyermekek számára.

A tevékeny szerzőnek ezen bemutatott művei, nem tartalom nélküliek és nem üres szavak; az egész egyszerű gyermekded érzések kifejezésében a gyermeki felfogáshoz van alkalmazva.

E könyvet tehát nem csak olcsósága, hanem célszerűségénél fogva is ajánljuk az illető tanítók, nevelők részvételére.

VEGYES.

Sárospatakon felsőbb engedelemmel Eperjesi József városi birtokos és könyvkötő rendes könyvkereskedést nyitott. Igen örülünk, mikor kis városunkban a haladásnak ily nyomait tapasztaljuk. E könyvkereskedés nyitása által reményljük, hogy főiskolánk nyomdai terméke gyorsabb keletnek fog örvendeni; vidékünk miveltebbjei pedig könnyen megszerezhetik a központban és másutt kijött könyveket; minthogy tudomásunk szerint a pesti könyvárusok közül többen, a vidékiek közül pedig számosan összeköttetésbe tették magukat Eperjesi urral. Jó lélekkel ajánljuk e becsületes és pontos könyvárus kereskedését az illetők pártfogásába.

Főiskolánk könyvtára az egész aratási szünetidőben Erdélyi János főkönyvtárnok ur kitartó vezetése mellett átszámolás és rendezés alatt volt; segítségére valának a tanárok egymást felváltva, néhány theologus, és a gépies munkákban az iskola szolgálai. A rendezés azonban még csak a kezdetnél van, ily könyvtár új rendezése nem kis feladat és nem könnyű munka.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

Október 6. 1863.

KORUNK KÓRJELENSÉGEI.

Coelum ipsum petimus stultitia; neque
Per nostrum patimur scelus,
Iracunda Jovem ponere fulmina.
Horatius.

Jólét és boldogság az emberiség minden törekvéseinek egyedüli célja, az emberben ezen hajlam ösztönszerű, kiki saját vonzalma, saját vágya szerint igyekszik az élet ezen örök zöldellő fája alá letelepedni. Állati boldogságunknak nagy részben osztályosai a szerves oktan teremtmények is; feltalált boldogságában jobban érzi magát minden élőlény, a boldogság hiányát megsínli ember és barom egyiránt; a Saluszt által jellemzett ventri obedientia alól nem emáncipálhatja magát semmi élő lény. Fő kelleke megelégedésünknek hogy az ember mint állat boldog legyen; sőt a társadalmi élet, s az ebből fejlődő életviszony felfokozza, s csilapíthatatlanokká teszi ezen vágyakat. Páris szalón embereinek több vágyak feszítik kebelét mint a Seminól indus egyszerűséggel megbarátkozott természet fiának; Rousseau természetemberei sok már ma szükségessé vált kényelmeket nélkülözhetnének, melyeket korunk elkényeztetett gyermekei a boldogul élhetés nélkülözhetetlen föltételének tartanak. Elmondhatjuk, hogy korunk diagnosisaként tűnik föl, hogy az ember állati élvek után sóvárog, azonban mint a kristianizmus szempontjából fölismert okos lény, mint öntudatos, önkormányzatra hívott szellemi fenség öntermészetét csak nem teljesen ignorálja, innen aztán a fogalom zavar, a benső egyensúly ingadozása; innen az ellentétes viszony, egyénben,

családban és társadalomban, innen az ingás és örökhullámzás, mely fölzavarja a családok, egyletek és társadalmak rétegeit.

Ne mondja senki, hogy a szépművészetek a szellemi életnek elég tápanyagot nyújtanak, mert utoljára is a szépművészetekből származó, tagadhatatlan nemesebb élvezetnek csak az emberállatra vagy vitetése, egy művészi véső képezte szobor, vagy egy magasabb érzelmeket ébresztő festmény, vagy a szív hurjait nemesebb rezgésbe hozó zene megható árja, vagy a művészet fölszentelt csarnoka, a célnak megfelelő színészet ezen a kor jelenlegi fogalma szerint mivelő né továbbja az emberi képeztetésnek, több hatást nem szül, mint az érzékekből kifejlődött mámort, mint kellemes ábrándot, nem több mint magasabb élv, mely ha nemesnek mondható is, utoljára is az érzéki anyagiság határain belül marad. Ugy látszik korunk minden törekvése csak az emberállat igényeit vette célba, nevelés, ipar, szorgalom ennek lett uszály hordozójává; ha nem áll is nyíltan a negáció terére az ember mint olyas lény ellenében, kinek önmagában s belértékében rejlik célja, de az emberi belméltóság irányában teljesen közönyös marad, az embert mint a krisztianizmus szempontjából, tulvilági rendeltetésre, örök tökélyre hivatott lényt ismerni nem akarja. Vizsgáljuk bár a társadalom legmagasabb rétegeit, nézzük a kormányokat, melyek az állítólagosan mivelő világ sorsát intézik, ha nem szakítottak is nyilván ezen magasztos elvvel, de a krisztianizmust, és ennek tárgyát az embert, csak mint világi céljaik eszközcit, s uszály hordóit tekintik; eltűrik az egyházat, mivel az egyház reájuk nézve nélkülözhetetlen, egy közös célban a rend s társadalmi béke érdekében a nagy tömegre együtt működik velök.

Lássuk az egyéneket, kik a társadalmi kisebb és nagyobb szövetkezéseknek alkotói. Vágyaik az állatember igényein ritkán terjednek túl, mert még az állítólagosan mivelőbb osztály szép művészetek általi képzettsége, az anyagiság határain alig emelkedik feljebb. Igazat mondva ők jobbak, megkülönböztettebbek, felségesebb rendeltetésre törekvők, több szerves félrokon földi oktalan társaiknál lenni nem akarnak, ha hasuk, mások ismét kiknek módjukban vagy, fényüzési szenvedélyöket kielégítik, magasabb szellemi szükségét nem érznek. Az örök tökélyre való hivatás, a szív és kebel nemesítése, a világ polgárnak egyszersmind mennyei

polgárrá leendő magasultsága a megváltás és istenifiuság útján, ezek oly annyira alárendelt, szerinte nélkülözhető eszmék, melyekre gondolni fáradságot nem érdemel. Ezen fogalmi körből folyik aztán, becsülni az embert míg haszonvehető, tisztelni a szülét míg gyámkarjára szükség vagy, félre dobni azonban mihelyest haszonvehetőlenné váltott. Mi ennek oka? az embernek nem a krisztianizmus szempontjából méltánylása, nem mint örök tökélyre hívott testvérnek, kinek végcélja, s rendeltetése velünk egy tekintése, magunknak s társainknak az állatemberek sorában alacsonyítása; s a század ezen gyakorlati bölcsészétének gyümölcse aztán a becstelenség, mely a sors változásával reád vár, önnön véreid általi eldobatás, mihelyest kor, vagy veszély miatt tehetetlenné lettél. Van e azon felül jogod korod gyakorlati bölcséletéből indulva ki szabad emberhez illő bánás módot igényelni a hatalomtól, midőn gyakorlati elveidnél fogva melyeket követel vágyaid s hajlamaid az állatember körén nem emelnek túl? És ez így van Európa szerte a jeges tenger partjától az Atlanti-Oceánig, a belti szorostól a dardanellák kapujáig; szóval az emberi nem erkölcsileg beteg, sulyos nyavalyájának belokait ismerni nem akarja, betegek a társadalmak, örökös harc a kormányhatalom és a nép között; a nép mint mondani szokás nyugtalan, felforgató, létesíthetetlen vágyak után kapkodó, valódi baját azonban honnan ered az nem ismeri, eként az alólról jövő hatásra érezhetőbb a visszahatás, a repressáliáknak szünetök nincsen, örökös harc és küzdelem tehát a szíves találkozás, s egymás kölcsönös megértése helyett; s eként emésztetik fel minden nemesebb erő, mely szerencsésebb körülmények között Istenországa megalapítására, s létesítésére elegendő volna; mindezen bajoknak szülő anyja azon emberi méltóság mind két részről mellőzése, s háttérbe szorítása, melyre a krisztianizmus vezet.

Az emberek természetökkel tisztába jönni nem akarnak, sokat is beszélnek ugyan egyházi és polgári szabadságról, mind ezeket azonban az emberállat természetéből kimagyarázni nem képesek, érzik ugyan elsőbbségöket több oktan lakos társaik felett, kikkel a szerves élet örömeiben és bajjaiban osztoznak; de az emberi méltóságot melyre Jézus vallása emel fel, felfogni hálátlan dolognak vélvén, ha könnyen megtehetik elnyomóivá lesznek embertársaiknak, s vi-

szonyosan alkalmazható elvöknél fogva, vagy másokat leigáznak, vagy viszont szolgálat fejében elnyomattatnak másoktól. Az emberi méltóság alapja, nem a közös okosság tulsúlyán alapszik, ha szinte nélkülözhetetlen is ezen kellék, ezen elvénél fogva önkényszerűleg bánhatnék én a gyengébbel úgy, valamint az vélem megfordított esetben, kinél az okossággal párosult hatalom, annál a korunk theoriája szerint az elnyomási jog is. — Si jus violandum regnandi causa violandum — eként hivatkoznak tanító mesterökre Machiavelle. Az ember minden méltósága keresztyén hitén, isteni fiúságán alapul, mivelhogy kényszerülve van Istent hinni, ez nemesebb természetének elvitázhatatlan jelleme; minden polgári jog egyenlőségnek, a közös célon, egyenlő eredeten és rendeltetésen kívül, ezen megszentelő közös isteni családi háztartásban vagyon gyökere; mely nem tűr kásztot, nem ismer jog korlátozó osztály különbséget, mely a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméit, mint az embernek keresztyéni méltóságából folyó tulajdonait, isteni legfőbb tekintélynél fogva biztosítja mindenkinek, mely Isten országa egyenlő polgársága rangjának szabadalom levelét adja, minden keresztyénileg magasabb emberi méltóságba hívó vagy hitképes emberi értelmes egyéniségnek. Miért áldoz fel az emberi önkény ezereket egy eszeveszett theoriáért, vagy miért teszi vétkes céljainak vak eszközévé? Mert a kristianizmusból folyó keresztyéni méltóság megítélésének magas színvonalára felemelkedni vagy nem akar vagy nem képes. Miért szegülnek viszont ellent a népek gyakorta a leghölcsebb intézkedéseknek? Azért mert a kormányt nem mint szellemi neveltetésök egyik eszközét tekintik. Nyiltan kimondhatjuk tehát, hogy korunk erkölcsi nyavalyáinak s körjelenségeinek első és sarkalatos oka a vallástalanság, vagy az ezzel szinte egy értelmű indifferentizmus, mely magát az embert sem akarja a keresztyén vallás által megvilágosított szempontból tekinteni. A valláson azonban nem egyik vagy másik felekezet theologiai vallását, vagy később kifejlődött szimbolikus hitét kívánom érteni; hanem a legegyszerűbb evangyéliomi hitet, mely épen egyszerűségénél fogva világ világossága. Nem akarok azonban egyik vagy másik felekezet hitformájában változást eszközölni, vagy a jámbor lelkek nyugalmaát a bevett formákkal ellenkező tételekkel ellensúlyozni, szóval a világ idvezítőjéről hit részemről is rendithetetlen, eránta kit

az atya megszentelt és elbocsátott tiszteletem az imádással egy. Szabadjon tehát ezen sarkalatos tételt kinek kinek belső meggyőződésére bízni, különben is az ezen tárgy körül felmerülhető vélemény árnyalatok nem olyanok, hogy azok az egyház egységét felbonthatnák; az emberi szellem nélkülözhetetlen szüksége, istenneli összeköttetéséből folyó belviszonyának érzése, s a nézpont melyből ez felölelendő oly kellék, mely ha nem helyes, a magávali bel meghasonlás az emberre nézve kikerülhetetlen. A vallás nem csupán az okosságnak, hanem a lelkiismeretnek is ügye, az oly vallás, mely csupán az okosságot elégíti ki, nem egyéb ész vallásnál, s illetetlenül hagy szívet és lelkiismeretet, sőt inkább a keresztyén vallás az emberi természettel öszhangzólag a lelkiismeretnek is dolga; ezen két ellensarkiság öszhangzása nélkül nincs a léleknek egyensulya, nincs az embernek belnyugalma; a keresztyén vallás méltósága a pusztá észvallás felett az, hogy e mind kettőt egymással szerencsésen egyesíti. Az isteni lét alapja általunk határozott halandók által megközelíthetetlen, midőn tehát a véges értelem a szív és okosság ezen postulatumaihoz közelít, szükség hogy a lelki kevélység fenhéjázó bűnét magáról levetkezze. Ezen isteni lény természetének titokszerű homálya a véges értelemhez viszonyítva misterium, s természeténél fogva titoknak kell lennie, de oly titok melynek elfogadását szív és értelem egyiránt követelik, már ezen titok emberi fogalmainkhoz mért, szellemi szükségünkre történt gyakorlati alkalmazásában találja megoldását, ez a keresztyén christológia, vagy is a váltság nagy munkájának a bűnös emberi nemzetre lett gyakorlati alkalmazása. A velünk üdv viszonyba lépő istennek szükség vala hozzánk szólni, fogalmainkhoz emberileg leereszkedni, ez nem történhetik vala másként, mint azon istenneli viszonytól fogva, melyről maga Jézus adja a szükséges felvilágosítást, ez az örök élet monda ő, hogy mindenek megismerjék őt, t. i. az atyát igaz Istennek lenni, és a kit elbocsátott a Jézus Krisztust (Ján. XVII, V. 3.). Ezen egyszerű tétel az idv megszerzésének első kelléke, melyen a keresztyén kijelentés nyugszik.

Ennélfogva a keresztyén hit megszentelő, éltető, emberi méltóságot, felsőbb rendeltetést biztosító örökbecsű clenódiuaiért bir értékkel, nem pedig az utilitaristák tanából folyólag csupán a polgári viszonyok, s kormányformák körüli

felszolgálata tekintetében. Eként nyilatkoznak ök saját elveikkel összehangzólag; ez vagy amaz hitfelekezet bir szerintem s belátásom szerint előnnyel, mert az konzerváló jellemű, mozdulhatatlanságot biztosító, mások előtt ismét ama hitfelekezet korszerűbb, mert külalakjánál fogva minden társadalmi formákhoz alkalmazható, hajlékonyságánál fogva célnak inkább megfelelő, az előhaladásra gátlólag vissza nem ható, ez a fizikai ez a csupán utilitárista állatember e tárgy körüli bölcsészete, mely az idévezítő vallást a társadalom pusztá uszályhordozó szolgálójává alacsonyítván, akkor az embert magasabb hivatásszerű rendeltetésétől is megfosztja.

Anyagiság tehát az, melyet az emberállat magának céllul tűzött, mely az anyagot önmagáért becsüli, nem pedig mint felsőbb szellemi fejlődés eszközét tekinti, emélfogva feláldozza a célt az eszközért, az eszközt teszi imádása tárgyává, melynek fejet hajt reggel és estve. Ha valaki az emberi nem fejlesztését, s keresztyéni tökéletesbitését vette célba, és ez lelki és testi nemesebb szorgalmát és munkaságát igénybe veszi, ha a külső jutalmat egészen mellőzné, mely ezen működése után őt megilleti, méltánytalan lenne maga iránt; de ha csak az anyagi haszonra nem a sikerre tekint, mely nemes működése következtében az embert nagy céljához a keresztyéni humanitáshoz közelebb viszi; feláldozza a célt az eszközért, nincs tisztában nemes hivatásával, hálátlan munkás az ur szőlőjében. Tagadhatatlan, hogy a test a szellemnek hű szövetségese, s annak fájdalmait s szenvedéseit fel sem venni, bűn az emberi természet ellen: de mindent csak az anyagért tenni, s a nemesebb szempontot a szellemi élet fejlesztését szem elől téveszteni, bűn az emberi méltóság a keresztyéni humanitás ellen. Tegyen bár korunk csudát óriási segédeszközeivel, s ipar műveivel, igázza bár le a természeti erőket, teremtsen világot megragadót, bámulatost és álmélkodást ébresztőt; de ha az ember mint keresztyéni tökélyre hivatott lény nem felel meg nemes feladatának, nem miveli magát szellemi és erkölcsileg, nem a mindeneket elevenítő keresztyéni szeretetből, s egymás iránti tisztelő méltánylatból indul ki; maguk az emberek is nem egyebek mint mozgó gépek, melyeknek láncait s kerekeit csak az önhaszonlesés becsstelen rugója tartja mozgásban, az ember nem magasztos keresztyéni színvonalára fel nem emelkedhetvén, erkölcsi törpeségben s kiskorúságban marad.

Szoktasd bár gyermekeidet technikai ügyességre, s neveld körültekintő és élelmes emberekké, de ne ismertesd meg önmaga és rokontársai keresztyéni méltóságával, felvirulhat-e ezen körülmények között a családi és társadalmi boldogság zöldelő élet fája? ha nem viendi be egykor a vallásos nemesebb érzelmeket háza népe közé, a társas élet körébe és az élet különböző viszonyaiba. Fejlesztészik bár a polgári államok mesterséges szervezetöket a kifejlődés netovábbjára, de ha feledik hogy a kormány hatalmon kívül is létezik szabad akarat, melynek hasonlólag meg van az emberi természetből a keresztyén humanitásból fejlődő jogköre; örökös harc, és dacos ellenvélemény azok között, kiknek hivatásuk összeműködő jóakarattal az emberiség nagy célja felé elötörni; igen a társas élet merevsége, csak a keresztyén humanitás átható szelleme által tétetik kellemes igává, mely valamint ön keresztyéni méltóságát érzi, úgy az egyesek jogait is megkíméli, e nélkül minden társasági szervezet csak hideg ragyogó gép, melynek karjain ezen szükséges életmelegség nélkül megdermed az élet jobb sorsra hívott gyermeke. Szóval minden kifejlődött anyagi jóllét és boldogság mellett is, ha nincs meg a szívet és érzelmeket megszentelő jézusi hit, az emberi nem boldog nem lehet.

Korunk nyavalyáinak egyik legsúlyosabbika még a lelki kevélység, ki Jézus iskolájának növendéke kíván lenni, annak ezen a gyarló emberhez annyira illetlen bünt először is levetkeznie szükség. Szánandó állapot, annyival inkább mivel az emberek ezen osztályával beszélni nem lehet; ezen kórállapot felületességet keres, s visszaborzad minden mélyebb s alaposabb vizsgálódástól, mivel a felszínen elsimulni szerinte nem oly fárasztó, s annyival kevésbé hajlandó leszállani az emberi szív és szellem mélységeibe. Ha korunkban nem divat is isteni gondviselést sat. merészen tagadni, de közönyösséget mutatni minden iránt mi szent, tetszelegni önmagának emberállati üres bölcsességében, sokaknál a jó tónhoz, a miveltséghez tartozik; a magába szállás komolyabb pillanataiban kijózanodik ugyan az efféle divat bölcsész egy kissé; de a próbáltatás szüntével visszaesik ismét eszelős kórbajába, ha ez csak némely öntetszelgők, magasabb miveltséget, állati szabadságot igénylők kórállapotja volna hagyján! kik tulteszik magukat az erkölcs s isteni törvény szerintők szabadságukat korlátozó sorompóin, de ez ragad a

félmiveltekre is, kik a köznéptől különböztetni kívánván magukat, a hitélet kellékeit félrevetik, s az emberállat anyagi-ságába merülnek be, úgy látszik csak magát a nyílt természet fiát biztosítja ezen körállapottól természetes józan esze. Ezek vélik már magukat kinőtteknek a szellemi ember nevelő intézetéből az anyaszentegyházból, ezek hiszik hogy az őket emberi méltóságokra intő, emlékeztető tanokkal, s a hitélet föltételeivel semmi közük, ezek formálják azon osztályát az emberiségnek, mely az emberi vallásos értelembé vett méltóság dicső színvonalára fel nem emelkedve, az emberállatok alacsony fokára süllyed alá, mi ennek aztán következménye? hűtlenség, szószegés, kölesönös bizodalmatlanság, polgári rendszabályok általi korlátoztatás, az emberi méltóságból folyó magasztos törvény irányadó sínór mértéke helyett.

Meg kell említenünk még az emberállat bölcsészetének gyakorlati alkalmazását is. Midőn én itt a bölcsességről szölok, nem azon bölcséletet értem alatta, mely csak némely magasztos szellemek tulajdona, mely természeténél fogva, elvont igazságokra alapítva némely választottak birtokában lévén, ennél fogva közönséges és általános nem lehet. Ott van azonban a Jézus iskolájának könnyen felfogható, egyszerű ennél fogva megérthető alapelve „valamit akartok, hogy az emberek cselekedjenek veletek, ti is azt tegyétek azokkal,” mely gyakorlati s alkalmazási szempontból tul tesz a filozofok minden elvont s universális rendszabályain; az állítólagosan mivelt emberállatnak azonban az erkölcsi téren jelszava az illem, helyesen is, mert az illem külkérge mintegy minden erényeknek, csak a beltartalom legyen keresztyéni s kristianizmusból folyó. Cselekedjél jót, így szól ő gyakorlati bölcsességénél fogva, hogy a világ eltűnjön, s megszenvedjen, burkold be végcélját cselekedeteidnek az illem leple alá, hogy céljaid ferdesége az illem leple által kellőleg fedeztessék, bensőleg azonban engedj megmagadnak minden csalást, igaztalanságot, csak játszál szemfényvesztőt, álarcost; az a valódi ügyesség s bölcsesség, ha mind ezeket gondosan beplelezed. Mi ennek aztán következménye? a bizalom hiány, az őszinte keresztyéni találkozás helyett. Ellenben a józanabb bölcsелеm azt mondja, hogy mindenkinek nemes indokknál fogva szükség erényesnek lenni; mennyivel felségebb a keresztyén hit, hogy nekem a legfelsőbb való iránti szeretetből kell az erényt gyakorolnom, hogy hozzá a jónak

átalános szeretete által hasonlóvá lehessenek, melyet én mindenek iránti őszinte szeretetem, és érzéki kíváncsaimnak isten törvényének alárendelése által köteleztetem mint erkölcsi való életbe léptetni. De az állatember bölcsesége erre azt mondja, hogy az ő gyakorlati bölcsészete szabadabb, mivel ez az embert az istenhívés szolgálta kötelei alól feloldozván, szabadabb élvezeti utat nyit a világi gyönyörökre, elaltatja a lelkiismeretet, biztosítván a világfiát annak szurdáló nyugtalanságai ellen; s nagyobb szabadságot enged az állatembernek. Hát az e a valódi szabadság, hogy mi minden érzéki hajlamainkat szabadon kövessük? s magasabb autonom természetünket levetkezve az erkölcsi téren is vakon engedelmeskedjünk-e az anyagiság tulsúlyának? s elrejtendők cselekvényeink nemtelen indokait, az illem külleple alá vonuljunk, hogy álarcosokat, szemfényvesztőket játszunk, s eként meghazudtolva magunkon istennek képét, s emberi méltóságunkat, az állatemberek alacsony fokára szálljunk alá?

Ily körülmények között miként található már fel a valódi keresztyén humanitás, vagy a minden keresztyén erények lehető tetőzése? ki magában semmi örökéletre méltót nem talál, miként nézhetné ez több rokon embertársait is ezen szellemi szempontból, hogy valamint a fiu az atyában vagyon, aként ő általa minden hívők is az atyában vannak, ki magát mint emberállatot tekinti, több rokon társait sem nézheti más szemüvegen. És mi végetlen horderejű az ember egész lényére nézve ezen atyávali viszonyból kiáradó hitélet, mely a legtisztább erény és erkölcsök forrásából szivárogtatja az összes egész emberiséget tápláló ezen szellemi élet nedvet? Igen a keresztyén humanitás az okosságnak, és szívérzelemnek Jézus átható tanai általi azon magasultsága, mely a keresztyéni elérhető tökély koszoruját tüzi az állati értelemben elporlandó halandó halántékaira. Ha mindjárt magas miveltség kifolyása vala is Róma hajdani férfainak humanitása, de annak gyakorlati alkalmazását eltörpíté Róma sklávjainak, és Spárta helótáinak sanyaru sorsa, sokkal fenségesebb ennél a keresztyén humanitás, mely az isteni fiúságnak valamint magunkbani öntudata, úgy annak magunkon kívül másokbani becsülése is, mely minden ítélő és gondolkodó emberi lénynek, a társaságos élet minden fokozatán, emberi méltóságához mért álláspontot biztosít, sőt az egész élő, szerves, oktalan tenyészetnek is, mint Isten mivének

ápolását; és kiméletét is kötelességünké teszi. Ezen keresztényi humanitás nevelés általi fejlesztésére hivatvák már az iskolák, egyházi és polgári társulatok. Boldogok ha össze működő törekvéseik ezen szent célra irányozvák! boldogtalanok, ha ezen szent célt tévesztve, a társadalom s Istenországába polgárai helyett csak emberállatokat nevelnek!!

Mint hogy már semmi magát annyira meg nem bosszulja mint a fent említett evangyéliomszerű elvekkeli játék, és az ezek körül elkövetett visszaélés, mindenkor a társas élet egyes viszonyainak rétegeire esik vissza, mert az emberi nem bár öntudatlanul, ha mindjárt elaljasodásában is, ösztönszerűleg visszaköveteli, az emberi méltóság s közhumanitásból folyó őt megillető jogait, s azokat elidegeníthetetlen tulajdonainak vallja és ezen iskola, mely az ember szellemi világából kölcsönözi a hitéletre megkívántató tápnedveket, nem ritkán közli azokat a profán bölcssek eszmevilágával, s kihat a hatalmasok intézkedéseire is, kibékít egy időre, míg ennek tanai szerint intézi eljárását; ellenben ellenszenvet költ azonnal, mihelyt ennek kívánalmaitól eltérés sért illetet, közerkölcsiséget s emberi méltóságot. Ez azon mennyei bölcsesség, mely által az emberi nemzetnek vezetettetnie kell, mely tisztasága, egyszerűsége s alkalmazhatósága tekintetében megszentel minden formákat, éltet és melegít minden társadalmi rétegeket, csak hűtelen ne legyen ezeknek alapelvei s igazságai iránt. Ne essünk hát kétségbe nemünk jövője felől, kezünkben vagyon a legszabadabb elvű könyv, az örök igazság és bölcsesség könyve az evangyéliom, melynek tanáival földi boldogságot és örök idvet biztosító tételeivel közőnyösen játszani, mindenkor az emberi boldogság s neme-sebb rendeltetés ellen elkövetett bűn marad.

Nagy József.

MÓZES KÜLDETÉSE.

Bölcsészeti-történelmi szempontból.

A zsidó államnak M ó z e s általi alapítása egyike a legnevezetesebb eseményeknek, melyeket a történelemben találunk. Fontos az értelmi crónél fogva, melylyel megvalósítatott; még fontosabb a világra kiható következményeinél fogva,

melyek mind e mai napig tartanak. Két vallás, mely a föld lakói nagyobb részének vallása, t. i. a keresztyénség és izlam, mint alapra a héberék vallására támaszkodik; és e nélkül soha sem az evangelium sem a korán nem adatott volna.

Bizonyos értelemben tagadhatlanul igaz, hogy a mózesi vallásnak köszönjük nagy részét azon felvilágosodásnak, melynek ma örvendünk: mert az által lön a drága igazság, melyet a magára hagyatott értelem csak lassu fejlődés folytán találhatott volna fel, az egy Istenről való tan, előlegesen a nép között elterjedve és habár mint vakhitnek tárgya a között mind az ideig fentartva, míg végre a tisztább főkben ész-fogalomná megérhetett; az által lön az emberiségnek egy nagy része megmentve mind azon szomorú tévedésektől, melyeket a sok Istenhívés multhatatlanul maga után von; és a héber alkotmánynak azon kizárólagos előnye is van, hogy a bölcsek vallása a népvallással nem volt egyenes ellenkezésben, mint ezt még a felvilágosodott pogány államok példája is mutatja. E szempontból tekintve a héber nemzet, mint fontos világtörténelmi nép tűnik fel, és mind azon rossz, melyet e népről beszélni szokásban van, az élces főknek minden erőlködései, hogy azt kisebbsítsék, meg nem akadályozhatnak bennünket, hogy irányában igazságosak legyünk. A nemzetnek méltatlansága és elfajultsága törvényadójának magasztos érdemét el nem törölheti; és épen oly kevésbé meg nem semmisítheti a nagy befolyást, melyet e nemzet a világtörténelemben valósággal eszközölt. Mint tisztátlan és közönséges edényt, de a melyben valami igen drága tartatott, kell becsülnünk; tisztelnünk kell benne azon csatornát, melyet ha még oly tisztátlan vala is, a gondviselés választott, azon a minden javak legnemesbikét, az igazságot számunkra eljuttatandó: de a melyet el is tört azonnal, mihelyt teljesítette, mit teljesítenie kellett. Ekképen távol leszünk attól, hogy a zsidó népnek oly érdemet tulajdonítsunk, mely őt nem illeti: de távol egyszersmind attól is, hogy megfosszszuk olyantól, mi tőle el nem pereltethetik.

A héberék köztudomás szerint mint egyetlenegy körülbelől 70 lelket számláló nomád család jöttek Egyiptomba és itt lettek néppé. Mintegy 400 évi időfolyam alatt, melyet ezen országban töltöttek csaknem két millióra szaporodtak, kik között hatszáz ezer harcképes férfi találtaték, midőn ez

országból kivonulának. Ezen hosszú időn keresztül való tartózkodásuk alatt az egyiptomiaktól különválva éltek; különválva épen úgy lakó helyiségöknél fogva, melyet birtokul nyertek, mint nomád állapotjuknál fogva, mely őket az ország benszüllöttjei előtt megutáltatta és az egyiptomi polgári jogokban való részesülhetésből kizárta. Ők nomád mód szerint igazgatták magokat, az atya a családokat; a törzsfő a nemzetségeket: és ekképen államot képeztek az államban, mely végre roppant elszaporodásuk által a királyokban aggodalmas érzéseket ébresztett fel.

Egy ilyen különvált embertömeg, az ország szívében, munkátlan nomád életmódjánál fogva, mely őket magok között igen szorosan összetartá, az állammal pedig semmi közérdeke nem volt, ellenséges beütések alkalmával a legveszélyesebbé válhatott és könnyen azon kísértetbe jöhetett volna, hogy az állam gyengéit, melyeknek tétlen szemlélője vala, saját javára felhasználja. Az állambölcseesség tanácslá tehát hogy felettök szigoruan örködjének, őket foglalkodtassák és számok kevesbitésére gondoljanak. Sanyargatták tehát őket nehéz munkákkal és a mint ez által kiderült, hogy őket is lehet az államra nézve hasznossá tenni: most már a haszonkeresés a politikával egyesült, hogy terheiket szaporítsa. Kegyetlenül kényszeríték őket közügyi terhes szolgáltatokra, és különös sarcoltató tisztartókat rendeltek melléjük, hogy őket ösztökeljék, velök irgalom s kimélet nélkül bánjanak. De a barbar bánásmód sem akadályozta meg, hogy mindig erősebben ne terjeszkedjenek; „minél inkább sanyargatták vala őket: annál inkább nevedektek és szaporodtak vala“ 2. Moz. I. 12. A józan politika tehát természetesen más közvetítőt nem találhatott volna, mint hogy őket a többi lakosok közé beoszsza, és nekik azokéval egyenlő jogokat adjon: de ezt kivihetetlenné tette azon általános iszony, melylyel az egyiptomiak irányukban viselkedtek. Ezen iszony még fokozódott a következmények által, melyek szükségképeni eredmények valának. Midőn Egyiptom királya Jákob családjának Gósen földét (az Alsó-Nilus keleti oldalán) lakóhelyül átengedte, alig számított két millió ivadékra, mely abban lakozándni fog: a tartomány tehát valószínűleg nem volt különös kiterjedésű, de mint ajándék, azért mindig elég nagylelkű, ha csak ezen ivadéknak század részét vette is tekintetbe. Miután tehát a héberek lakó helye

az ő népesedésökkel hasonló arányban nem növekedett: minden generációval összeszorultabban kellett lakniok, míg nem végre, az egészségre nézve legkártékonyabb módon a legszűkebb helyben szorultak össze. Mi volt természetesebb, mint hogy most az eredmények is bekövetkeztek, melyek ily esetben kimaradhatatlanok, a legnagyobb tisztátalanság és ragályos nyavalyásság? Itt vettetett meg tehát már az első alapja azon bajnak, mely e nemzetnek a mostani időig sajátja maradt*); és ennek akkor borzasztó mértékben kellett dühöngeni. Amaz éghajlatnak borzasztó csapása a belpoklosság elharapódzott közöttök és örökségül szállt a generációkon keresztül. Az életnek forrása, a nemzés lassanként az által meg lön mérgezve és a véletlen bajból utoljára örökös nemzeti nyavalya származott. Mennyire közönséges volt e nyavalya, kiviláglik már azon előkészületek bőségéből, melyeket a törvényadó erre nézve elrendelt; a pogány íróknak az egyiptomi Manethónak, a siciliai Diodornak, Tacitusnak, Lisimachusnak, Sztrabónak és több másoknak, kik a zsidó népről épen semmit, mint e nemzeti nyavalyájukat a belpoklosságot ismerék, egyező tanuskodása bizonyítja, mily átalános és mily mély benyomással volt ez az egyiptomiakra.

Ezen belpoklosság szűk lakásuknak, rossz és sovány élelmőknek természetes következménye, és a méltatlan bánásmódnak, melylyel irányokban viseltetének, egy újabb okává lön. Kiket előbb mint pásztorkodókat lenéztek és mint idegeneket magoktól távoltartottak: most mint dögleleteseket kerülték és megutálták. A félelemhez és elégedetlenséghez melylyel irányokban eleitől fogva viseltettek tehát járult még az undor és mély eltaszító megvettetés. Olyan emberek irányában, kiken az Istennek haragja oly borzasztóan meglátzott mindent elkövethetőnek tartottak, nem gondolt arra senki sem, hogy az által az emberi szent jogokat tapodja meg. Azért nem csuda, hogy a kegyetlenség irányokban épen oly mértékben öregbedett: a mint a kegyetlen bánásmódnak következményei láthatóbbak lőnek; és hogy mindig keményebben büntették őket a nyomorért, melyet nekik épen azok magok okoztak.

*) Hogy ez állítás igaz, a kételkedőt a róla való meggyőződés okáért utasítjuk a Palesztinában megfordult utazók leírásaira, különösen a magyar nyelvünkön létező „Szentföld, Jerusalem képe” című műnek 107—8 lapjaira.

Az egyiptomiak rossz politikája a hibát melyet elkövetett, nem tudta másképen mint egy újabb és nagyobb hibával helyrehozni, eligazítani. Midőn minden nyomorgatás dacára sem sikerült a népesedés forrásait elfojtani, azon épen oly emberietlen mint gonosz kisegítő módra vetemedtek, hogy az újdonszülött fiu-gyermekeket a bábákkal azonnal megöltessék. De hála az emberi jobb érzésnek! A zsarnokok parancsai nem teljesítenek mindig, ha utálatosságokat parancsolnak. A bábák ezen emberietlen parancs teljesítése alól ki tudták magokat vonni és a kormány erőszakos rendszabályait nem bírta másképen mint erőszakos eszközök által keresztül vinni. E célból rendelt gyilkosok járták be a király parancsára a héberek lakásait és legyilkolták a bőlcsőkben mind azt, ki férfinemből való vala. Ezen az uton az egyiptomi kormány csakugyan elérte célját, és ha szabadító közbe nem lép, a zsidó népet néhány generáció alatt egészen kiirtja vala.

De honnan jöjjön e szabadító a héberek számára?! Az egyiptomiak közül bajosan, mert ki vetné magát közbe a nemzetért, mely előtte idegen vala; melynek nyelvét legkevésbé sem érté, és hogy azt megtanulja, magát azért bizony nem fárasztotta; mely előtte jobb sorsra épen oly képtelennek mint méltatlannak látszott? Saját kebelökből még kevésbé, mert az egyiptomiak kegyetlensége néhány évszázad lefolyásában végre mivé tette e népet? . . . A földnek legdurvább, leggonoszabb és legelvetemültebb népévé; háromszáz éves elmellőzés által elvadíttatott; hosszú szolgai nyomás által elesüggesztetett és elkészerítetett; az örökségképen rajta fekvő becstelenség által maga előtt is lealacsonyítatott; elerőtlenítetett és bénává tétetett minden hősies elhatározásokra; oly hosszan tartó tudatlanság által végre csaknem az állatiségbe alátaszítatott. Ily vesztére hagyott emberfajból miképen támadna egy szabad férfi, egy felvilágosodott fő, egy hős vagy egy államférfi? Hol találkozónék köztük egy ember, ki oly mélyen megvettetett rabszolga népnek tekintélyt, oly sokáig elnyomatott nemzetben önértetet, oly tudatlan vad pásztorcsordában kimivelt elnyomóik felett felsőbbiséget szerezne? Az akkori héberek között épen oly kevésé származhatott valamely bátor hős szívű szellem, mint Indiának elfajult kasztja a Parias néptörzs közül

És itt álmélkodásra ragad bennünket a gondviselés,

mely a legbonyolultabb csomókat a legegyszerűbb eszközök által oldja meg, de nem azon gondviselés, mely a csudáknak erőszakos útján elegyül be a természet oekonomiájába; hanem az, mely magának a természetnek oly oekonomiát szabott, hogy a rendkívüli dolgokat a legesendesebb módon hajtsa végre, eszközölje ki. Egy született egyiptomiban hiányzott a szükséges ösztönöztetés; nemzeti érdek a héberek iránt, hogy szabaditóul fellépjen. Egy csupa héber nem birt egy ily vállalatához megkivántató lelki erővel. Minő kisegítő utat választott tehát a végzet? . . . Egy hébert vón, de ezt elszakasztá ideje korán a durva néptől és az egyiptomi bölcseségben való felnövekedésre juttatá: és így egy héber, egyiptomiasan nevelve lőn az eszköz, mi által e nemzet a rabszolgaságból kiszabadult, a szolgálatnak házából kijöve.

Egy a Lévi nemzetségéből való héber anya újdonszülött fiát három hónapig rejtegette a gyilkosok elől, kik népe között minden férfi magzat után leselkedtek. Végre elhagyá a reménység, hogy őt megmentendő tovább is magánál tartogassa. A szükség egy cselt gondoltatott ki vele, melynél fogva megtartani reménylette. Csecsszopóját papirusból készített kis ládába helyeztette, melyet a víz betolulása ellen szurokkal való beöntés által biztosított. Gondosan kiszemelte a helyiséget, hol és az időt, mikor Faraónak leánya közönségesen fürdeni szokott: kevéssel előbb odatétette a gyermeknek nénjével a ládát a gyékény közé, mely mellett a királyleány elmenendő vala, és a hol szemébe kellett akadnia. Ő maga is szinte nem távozott messze, hogy gyermekének további sorsát kívárja. Faraónak leánya azonnal észrevette és miután a fiu neki megtetszett: elhatározta, hogy azt megmenti. Nénje ekkor bátorságot vévén odajárulni, felajánlá magát, számára a zsidó asszonyok közül szoptatós dajka hívására, mely a hercegnő helybehagyásával találkozott. Visszakapta az anya másodszor fiát és most már nevelhette őt veszély nélkül nyilvánosan.

Igy megtanulta nemzetének nyelvét, és megismerkedett erkölcsiségökkel, mely idő alatt anyja valószínűleg nem mulasztotta el a köznyomornak hatékony képét is gyenge lelkébe belenyomni. Midőn elérte azon kort, hogy anyai ápolás nélkül ellehetett; és minthogy a szükség igényelte, hogy nemzetének közsorsától megmeneküljön: anyja visszahozá a királyleányhoz és a fiúnak további sorsát reá bízá. Faraó

leánya felfogadta őt és nevezé Mózesnek, minthogy a vízből vétetett ki. Így lön: rabszolga gyermekből és a halál vér-áldozatából a királyleány fiává, és mint ilyen részes mind azon előnyökben, melyekben a királyok gyermekei részesülnek. A papok, kiknek rendjéhez tartozott azon szempillantástól fogva, a mint a királyi családba kebeleztetett, vették át nevelés végett, és oktatták mind azon egyiptomi tudományokban, mely az ő testületöknek kizárólagos tulajdona vala. Igen valószínű, miszerint ezek titkaikból előtte semmit vissza nem tartóztattak; egy hely az egyiptomi történetíró Manethónál, melyben Mózes az egyiptomi vallásra áttértnek apostátának és Heliopolisból megszökött papnak mondja gyanítani engedi, hogy ő a papságra volt szánva.

Tehát hogy meghatározhassuk: Mózes ezen iskolában mit tanulhatott, és a nevelésnek, melyet az egyiptomi papoknál nyert, mi része volt az ő későbbi törvényadásában: ezen intézetnek közelebbi vizsgálásába kell bocsátkoznunk, és a felől mi abban tanítottatott és gyakoroltatott, a régi írók tanuskódásait meghallgatnunk. Már István diakonus őt „az egyiptombelieknek minden bölcseségökre tanítottnak“ állítja. Philó történész mondja: „Mózes az egyiptomi papok által a szimbolika és hieroglifika filozofiába, mint szinte a szent állatoknak titkaiba beavattatott.“ Ezen állítást erősítik többben, és ha csak egy pillantást vetünk arra, mit egyiptomi miszteriumoknak neveznek, ezen miszteriumok és a között, mit Mózes cselekedett és megállapított szembetűnő hasonlóságot találunk.

*

*

*

A régi népeknek istentisztelete, mint tudva van igen hamar sok istenhivéssé és babonasággá fajult, még azon nemzetségeknél is, melyeket az írás igaz istentisztelőeknek nevez; a legfőbb lényről való eszme tiszta és magasztos nem volt, legkevésbé sem alapult világos értelemszerű belátáson. De mihelyt a polgári társadalom jobb elrendezése és rendes állam alakulása által az állapotok külön választattak, és az isteni dolgokról való gondoskodás egy különös rendnek tulajdonává lön; mihelyt az emberi lélek a mindenfelé elvonó gondoktól megszabadulás által üres időt vón, hogy magát egészen önmaga és a természet vizsgálására adja; mihelyt

végre a természet oekonomiájába mélyebb figyelmes pillantásokat vetettek: az értelemnek utóvégre győzni kellett, ama nagy tévedéseket és a fölényről való előterjesztést meg kellett nemesítenie. A dolgok általános összefüggése eszméjének multhatlanul kellett vezetni egy egyetlen főértelme fogalmára és emez eszme hol fogamzhatott meg s kelhetett ki előbb mint egy papnak agyában? Miután Egyiptom az első mivellett állam, melyet a történelem ismer; és a legrégibb miszteriumok eredetileg Egyiptomból származnak: egész valószínűséggel ez az is, hol a fölény egységéről való eszme az emberi agyban legelőször megszületett. Ezen lélekemelő eszmének szerencsés kitalálója ezután azok közül, kik körüle valának alkalmas társakat választott ki, kiknek azt mint szent kincset általadja: és így szállt örökségül egyik gondolkodóról a másikra s ki tudja, mily sokra? nemzedékeken keresztül, míg végre tulajdonává lön egész kis társaságnak, mely képes vala azt felfogni és tovább fejleszteni, kiképezni.

Minthogy pedig már bizonyos mennyiségű ismeret és az értelemnek képzettsége kívántatik meg a végre, hogy valaki az Egy Istennek eszméjét felfoghassa és használhassa; minthogy az egy istenbeni hitnek szükségképen maga után kell vonni a sok Istenhívésnek megvetését, mely pedig uralkodó vallás vala: csakhamar átlátták, hogy eszélytelen, sőt veszélyes lenne, ezen eszmét nyilvánosan és egyetemleg általában terjeszteni. Az állam behozott istenei eltöröltetése, vagy legalább előlegesen nevetséges mezitelenységökben felmutatása nélkül ezen új tannak nem lehetett befolyást szerezni, sőt még csak ígérni is. Azt sem előre nem láthatták, sem nem reménylhatték, hogy valaki azokat, kik előtt az ősi babonát nevetségessé tette, képes legyen egyszersmind az igazságnak tiszta és magasztos eszméjére felemelni. Ezenkívül az egész polgári alkotmány ama babonán alapult; ha ez ledönteték, úgy ledőlt egyszersmind minden oszlop, mely az államépületet tartotta: és még bizonytalan vala, vajjon az új vallás, mely annak helyébe lett volna állítandó, fog-e annyira elégséges lenni, hogy amaz épületet fentartsa.

És ne sikerüljön a kísérlet t. i. hogy a régi istenek eltöröltessenek: a vak fanatizmust magok ellen fegyverkeztették fel és magokat az esztelen tömeg előtt véráldozat veszélyének tették ki. Jobbnak találták tehát az új veszélyes igazságot egy kisebb zárt körnek tulajdonává tenni; azokat

kik az e végre megkívántató értelmi erő mértékével bírtak a tömegből kiválasztani és a szövetségbe felvenni, és az igazságot, melyet a gyengébb szemek elől visszatartani kellett titokteljes fátyollal befedni, melyet csak azok vonhattak félre, kiket arra önmagok képesítének.

E végre választották a hieroglypheket, beszélő képirást, mely érzéki jegyek alakjában általános fogalmat fejezett ki, és néhány önkényes szabályokon alapult, a melyekben megegyeztek. Minthogy e felvilágosodott férfiak előtt ismeretes vala a bálványozásból, hogy mily erősen lehet hatni a képzelő tehetség és érzékiség útján az ifjui szívekre: nem vonakodtak az ámitás e fogásait, hogy ne mondjuk fortélyait az igazság előnyére is felhasználni. Az új fogalmakat tehát bizonyos ünnepélyes szertartással nyomták a lélekbe és e célból alkalmazott intézkedések által tanítványuknak kedélyét előre szenvedélyes felhevülés állapotába helyezték, melynek azt az új igazság iránt fogékonynya kelle tennie. Ilyenek valának a megtisztulási szertartások, melyeket a beavatandónak véghez kellett vinni, a mosódás és belocsolás, vászon vagy gyolcs ruhába takarás, a kedélyzetnek éneklés általi felizgatása és magasztosítása, huzamos hallgatás, sejtés és világosság közti válogatás stb. stb.

E szertartások kapcsolatban ama titokteljes képekkel és hieroglyphekkel és a titkos igazságok, melyek e hieroglyphekben elrejtve, és a melyekre nézve ama szokások előkészületek valának együttesen miszteriumok neve alatt foglaltatnak össze. Helyök Isis és Serapis templomában volt; és azon előképek valának, mely szerint később a miszteriumok Eleusis és Samothráciában az újabb időben pedig a Freimaurek rendjében kiképződtek.

Kétségenkívülinek látszik, hogy a Heliopolisi és Memphisi legeslegrégibb miszteriumoknak tartalma, romlatlan állapotában az Isten egysége és a paganizmusnak cáfolata volt; és hogy a léleknek halhatatlansága adatott elő abban. Azok kik ezen nagyszerű felvilágosodásnak részesei valának, neveztek magokat Szemlélőknek vagy Epophtoknak: mivel az előbb eltitkolt igazságnak megismerése sötétségből világosságba való átmenéshez volt hasonló; s valószínűleg azért is, mivel az újon felismert igazságokat az érzéki képekben valósággal és tulajdonképen szemlélték.

Ilyen szemlélővé azonban senki nem lehetett egyszerre,

minthogy előbb a lelket némely hibáktól meg kellett tisztítani; előbb néhány előkészületi szertartást kellett véghez vinni: mielőtt az igazság teljes világosságát elviselheté, voltak fokozatok, osztályok és csak a belső szentélyben lebbentetett fel a fátyol egészen szemek elől.

Az Epoptok minden dolgoknak egyetlen legfőbb okát, a természetnek ős erejét, minden lényeknek lényét ismerték, vallották, mely ugyanaz volt a görög bölcsek Demiurgusával. Nincs magasztosabb, mint az egyszerű nagyság, melylyel ők a világteremtőről beszélének. Hogy őt a lehető legméltóbb módon kitüntessék: épen semmi nevet nem adtak neki. A név — úgy mondák — csupán a megkülönböztetés szükséglete: ki egyetlen, annak nincs névre szüksége, mert nincs senki kivel felcserélthetnék. Isis ős képszoبرا alatt e szók valának olvashatók: „Én vagyok, a ki vagyok“; és a Saisi gúlán ezen ősrégi nevezetes felírást találták: „Én vagyok minden, a mi van, volt és lesz; egy halandó sem lebbentette fel az én fátyolomat.“ Senki nem léphetett be Serapis templomába, ki mellén vagy homlokán nem hordá a Jaó vagy I-ha-hó nevet; név, mely a zsidó Jehovával csaknem egyhangzásu, hihetőleg ugyanazon tartalma is; és egy név sem mondatott ki Egyiptomban nagyobb tisztelettel mint Jaó neve. A himnuszban, melyet a hierophant vagy főpap a felavatandónak előénekelt, ez volt az első felvilágosítás, mely az Istenségnek természetéről szólott: „Ő egyetlen és önmagától és minden dolgok lételőket ezen egyetlentől nyerik.“

Minden felavatandóra nézve szükséges megelőző szertartás volt a körülmetélés, melynek az egyiptomi misztériumokba való felvételése okáért Pythagorasnak is alá kellett magát vetni. Ezen megkülönböztetés másoktól, kik nem voltak körülmetélve a szorosabb testvériséget, az Istenséghez közelebbi viszonyt jelvezte, a mely végre Mózes is később ezt a hébereknél használta.

A templom belsejében a felavatandók előtt különböző szent edények állottak, melyeknek titkos értelme vala. Ezek között volt egy szent láda, melyet Serapis koporsójának neveztek, és a melynek, eredet szerint valószínűleg titkos bölcsesség jelképének kellett lenni: de később, midőn az intézet elfajult, a titkolódzásnak és nyomoru papi művészségnek já-

tékaul szolgált. E ládat körülhordani előjoga volt a papoknak, vagy a szent hely szolgálai tulajdonképeni osztályának, kiket ezért Kistophoroknak is neveztek. A hierophanton kívül bárkinek tiltva volt e ládának felnyitása vagy annak csupa megérintése is. Emlékezetben hagyatott, miszerint egyszer egy ember azon vakmerőségre vetemedett, hogy azt felnyitotta és azonnal örültté lön.

Az egyiptomi miszteriumokban továbbá találtak bizonyos hieroglyphikus Istenképek, melyek több állatalakokból állítottak össze. E fajta az ismeretes Sphinx is; ez által azon tulajdonságokat akarták jelezni, melyek a legfőbb lényben egyesülvők; vagyis a minden élők közül leghatalmasbat egy testben összesíteni. Vettek ehhez egy részt, a leghatalmasabb madárból a sasból; másikat a leghatalmasabb vad állatból az oroszlánból; ismét másikat, a leghatalmasabb szelid állatból a bikából és végre, a minden állatok leghatalmasabbjából az emberből. Különösen a bikának vagy Apisnak képalakja mint az erőnek embleme használtatott a legfőbb lény mindenhatóságának jelölésére; de a bika ősnnyelven Cherubnak nevezetik.

E titkos alakok, melyeknek igaz értelméhez szolgáló kulccsal csak az Epophtok bírtak a miszteriumoknak érzékelhető külszint kölcsönöztek, mely a népet megcsalta és a bálványimádással egyező vala. A babona tehát a miszteriumoknak külső köntöse által folytonos táplálékot talált, míg szent helyeikben azt kigunyolták. Megfogható tehát, e tiszta ész istenhívés (Deismus) a bálványozással miként élhetett együtt békességben, mert míg belőlről rontotta, kívülről építette. Ezen ellenkezés a papok vallása és a népvallás között a miszteriumok első alapítóinál a szükségesség által igazolva van: a két rossz közül kisebbnek s egyszersmind könnyebbnek látszott, mivel több remény volt hozzá meggyatolni az eltitkolt igazság rossz következményeit, mint az idő előtt felfedezett igazság káros miveleteit. De a mint idővel a felavatottak körébe méltatlan tagok is betolakodtak; midőn az intézet ősi tisztaságából veszített: azt mi kezdetben csupán szükségbeni segély volt, t. i. a titkot az intézetnek céljává tették, és a helyett, hogy a babonát eltisztogatván a népet az igazság elfogadására képesítették volna, előnyüket keresték abban, hogy azt mind inkább félrevezessék és a babonaságban mélyebben alásülyeszszék. Papi fortélyoskodá-

sok foglalták el amaz ártatlan tiszta szándéknak helyét; és az intézet, melynek az igaz egy Isten ismeretét megőrizni, fentartani s óvatossággal terjeszteni kellende, épen az ellenkezőnek leghathatósabb eszközévé lön; a bálványimádásnak egy sajátlagos iskolájává fajult el. A hierophantok, hogy a kedélyekre hatást gyakoroljanak és a várakozásokat mindig felvontan tartsák, jónak találták az utolsó felvilágosítást, mely minden további várakozásoknak véget vetendő vala, minél későbbre halasztani és a szentélybe való bejuthatást mindenféle szinpadias fogásokkal megnehezíteni. Végre egészen elveszett a hieroglyphék és titkos alakzatok megértéséhez szolgáló kulcs, és most már ezek magok vétettek az igazság helyett, melyet kezdetben csak fátyolozni rendeltettek sat.

Nehéz meghatározni: vajjon Mózes növekedési évei ez intézetnek virágzó idejére vagy romlani kezdésének korára esnek-e? Valószínűleg hanyatlásához közeledett az már a tájban, mint ezt gyanítani, következtetni engedik némely sajtásokok, melyeket attól a héber törvényadó köleszöntött, és néhány kevésbé dicséretes fogások, melyeket gyakorlatba vön. De első alapítójának szelleme még nem enyészett el belőle és a világteremtőjének egységéről tan kielégítette még a felavatottak várakozását.

Ezen tudomány, mely a bálványozásnak határozott megvetését kimaradhatatlan következménye gyanánt vonta maga után, egybekapcsolva a halhatatlanság tanával, melyet attól elválasztani nehezen lehetne, volt a drága kincs, melyet az ifju héber Isis miszteriumaiból kihozott. Egyszersmind megismerkedett abban a természet erőivel, melyekből már akkor is titkos tudomány tárgyat csináltak; mely ismeret őt azon állapotba helyeztette, hogy csudákat cselekedett és Faraó előtt tanítóival is megmérkőzött, sőt némelyekben felülmulta őket. Későbbi életfolyása tanusítja, hogy ő figyelmes és tehetséges tanítvány volt és a szemléletnek legmagasabb fokára eljutott.

Ugyancsak ezen iskolában kincset gyűjtött a hieroglyphék, titkos képek és szertartások ismerete által, melyeket leleményes szelleme későbbben felhasznált. Bejárta gondolatával az egyiptomi bölcsesség egész terrenumát; átgondolta a papoknak egész rendszerét; fogatkozásait és előnyeket, erős és gyenge oldalait egymás ellenében megmérle-

gelte és éles szemü pillantásokat vetett e nép kormányzási rendszerébe.

Nincs tudva, hogy a papok iskolájában Mózes mennyi időt töltött, de későbbi politikai fellépése, mely 80-ik évére esik valószínűvé teszi, miszerint 20, sőt több évet is fordított a miszteriumok és országlás tanulmányozására. Azonban a papoknál ezen tartózkodása egyáltalában nem zárta el előtte a nemzetével való társalkodást; volt elég alkalmá, hogy tanuja legyen azon emberietlenségnek, mely alatt nemzetének nyögnie kellett.

Az egyiptomias nevelés nem nyomta el benne nemzeti érzetét. A nemzetével való méltatlankodás emlékeztette, hogy ő is héber: és valahányszor csak véreit szenvedni látá, igazságos bosszu fészkelte meg magát mélyen kebelében. Minél inkább kezdte önmagát érezni: annál inkább fel kellett az övéivel való méltatlan bánásmódnak őt háborítani.

Egyszer látá, hogy egy egyiptomi robot-tiszt méltatlannul ver egy hébert: e látványság erőt vett rajta; megölé ezen egyiptomi embert. E ténynek híre elterjedvén, élete veszélyben forgott, Egyiptomot el kellett hagynia; elbujdosott az arábiai pusztaságba. Sokan e bujdosását 40-ik esztendőjére teszik, azonban minden bizonyító erőség nélkül. Nekünk elég csupán annyit tudnunk, hogy Mózes nem lehetett igen ifju, midőn ez eset vele történt.

Ezen a szükség által előidézett véletlen száműzetésével életének uj időszaka kezdődik; és ha Egyiptombani későbbi politikai fellépését igazán akarjuk megítélni: akkor követnünk kell őt arábiai magánosságába is. Mindenféle ismeretet, melyet a miszteriumokból merített; és nemzetének elnyomói iránt engesztelhetetlen gyűlölséget vitt magával az arábiai pusztába. Lelke telve volt eszmékkel és tervekkel; szíve elkeseredéssel, és nem volt semmi azon ember nélkül való pusztaságban, a mi szórakoztatta volna.

A szent okmány azt mondja róla, hogy egy arábiai Beduinnek Jethrónak juhait őrizte. Ezen mély esés Egyiptombani szép kilátásai és reményei magas fokáról, arábiai barompásztorságba, jövődöbeni emberek feletti uralkodhatásból, nomád bérszolgaságba, mennyire fájdalmasan sebezhetette lelkét! . . .

Pásztor ruhában tüzes kormányzói szellemet, fáradhatatlan nagyravágyást hordott ő magával. Itt e regényes

pusztaságban, hol neki a jelen semmit nem nyújtott, a múlt és jövőben keresett lelkének foglalkozást és néma gondolataival értekezett. A nyomorgatás minden jelenetei, melyeket egykoron látott volt emlékezetében előtte megújultak, és nem akadályozta most semmi, hogy annak tövisei mélyen lelkébe nyomuljanak. Nagy léleknek nincs semmi elviselhetlenebb mint túrni az igazságtalanságot; és ehhez járul, hogy tulajdon nemzete az, a mely szenved. Nemes büszkeség támadt fel keblében, és erős ösztönöztetés cselekedni és magáért kitenni társul e megsértett büszkeséghez.

Minden mit a hosszú esztendőök folyamában összegyűjtögetett; minden a mi szépet és nagyot kigondolt: vele együtt e pusztában kihaljon-e? hiába gondolta és tervezte-e? E gondolatot az ő tüzes lelke el nem hordozhatá. Felülemelkedik sorsán: . . . e puszta nem lehet az ő munkásságának tere, őt valami nagyra rendelte a fő való, kit a miszteriumokban ismerni tanult. Képzeli tehetsége, az egyedüli magány és lármátlan csendesség által csak tápanyagot nyerve, azzal foglalkozik, mi neki leginkább szíven feküdt az elnyomottaknak sorsával. A hasonérzelmek egymást keresik és a szerencsétlen leginkább a szerencsétlennek fogja pártját. Egyiptomban lett volna egyiptomi hierophant, hadvezér, Arábiában héber lőn. Emez eszme tolakodék fel erősen lelkében: „E népet meg fogom szabadítani.“

De miképen lehet e tervet kivinni, megvalósítani? Beláthatlanok az akadályok, melyek e cél elérhetésére nézve eleibe tolulnak; és azok melyek épen saját nemzeténél leküzdendők, mindenek felett a legiszonyosabbak. Ott nem lehet számítani sem egyetértésre sem bizalomra; nem önértetre és bátorságra, nem közszellemre és merész tettekre buzdító lelkesedésre: a hosszú rabszolgaság, négyszáz éves nyomor kiölte mind ezen érzéseket. A nép, melynek élére állnia kell, nagyszerű merényletre épen oly kevésbé képes mint méltó. E néptől semmit nem lehet reménylenie, és e nép nélkül semmit nem lehet cselekednie. Mi marad tehát fen?!... Előbb, mint annak megszabadításához kezdene, azt kell vele tennie, hogy ezen jótétre képesítse. Ismét az emberi jogok tudatára kell ébresztetni, melyeken tuladott; vissza kell neki szerezni azon tulajdonokat, melyeket a hosszú elkorosodítás benne elfojtott, azaz reménységet, bizodalmat hősi bátorságot, lelkesedést kell belé önteni.

Azonban ezen érzelmek felgerjesztése csupán saját tehetségének egyedüli (igaz vagy csalárd?) erejére támaszkodik, mert az egyiptomi rabszolgák hol vegyék ezeket? Feltéve, hogy sikerülne is őket ékesszólása által egy pillanatra elragadni: de ezen lelkesülés nem fogja-e mindjárt az első veszélénél cserbe hagyni? Nem fognak-e csüggetebben mint egykoron szolgai érzésekbe ismét visszaesni?

Itt jó segélyére a hébernek az egyiptomi pap és államismész. A heliopolisi miszteriumok és pap-iskola eszébe juttatja most azon hathatós eszközt, melylyel egy kis papírend milliónyi nyers embereket tetszése szerint igazgat. Ezen eszköz nem más, mint földfeletti segítségben való bizodalom; természet feletti erőkhben való bizodalom. Miután a látható világban, a dolgok természeti rendében semmit nem talált, mivel elnyomatott nemzetét neki bátoríthatná; miután bizodalomukat semmi földihez nem kapcsolhatta: az éghez kapcsolta. Miután azon remény is elhagyta, hogy bennök saját erejüknek érzetét felébreszsze: nem maradt más tenni valója, mint őket Istenhez vezérelni, ki azon erőket birtokolja. Ha sikerül, bennök Isten irányában bizodalmat gerjeszteni: akkor erőssé és bátorrá tette őket, és e felsőbb kézhbeni bizalom azon szikra lesz, melynél sikerülni fog, sikerülni kell minden más erényeknek és erőkhnek lángra gyújtása is. Ha rokonefelei előtt, magát mint ezen Isten közlönyét és követét igazolhatja: akkor azok labdák lesznek kezeiben, vezetheti, merre akarja. Hanem most az a kérdés: melyik Istent hirdesse nekik, és nálok abban való hitet miképen, mi által szerezhet?

Az igaz Istent, Demiurgost, vagy Jaót hirdesse-e nekik, a kiben ő maga hisz, kit a miszteriumokban tanult ismerni?

Mikép közölje e tudatlan rabszolga néppel, minő nemzete, csak távolról értelemben is azon igazságot, mely kevés egyiptomi bölcséknek örökrésze, és az értelmi képzettségnek bizonyos mértékét már előre feltételezi? Mikép hizeleghetne magának azon hiu reménynyel, hogy Egyiptomnak sepreje megérteni tudná azt, mit ezen országnak színe, előkelői közül is csak kevesen fognak fel?

De feltéve, sikerülne a hébereket az igaz Isten ismeretére juttatni: azok ez Istent jelen állapotjokban nem használhatják; és annak ismerete az ő tervének sokkal inkább hátrányára mint előmozdítására szolgálna. Az igaz Istennek

nincs több gondja a héberekre mint akármelyik más népre. Az igaz Isten érettök nem hadakozik; kedvökért a természet törvényét le nem rontja. Az igaz Isten az egyiptomiakkal való ügyöknek kivívását reájok hagyja és csodatétel által nem elegyedik viadalukba. Mire való tehát nekik ez?!

Hamis költött Istent hirdessen-e nekik, mely ellen értelme fellázad; melyet előtte a miszteriumok gyűlöltté tőnek? Erre nézve az ő értelme igen felvilágosodott; szive őszinte és nemes. Hazugságon nem fogja alapítani jótékony vállalatát. A lelkesedés, mely most hevíti nem kölcsönözne neki jótékony meleget a csaláshoz, és oly utálatos szerepben, mely belső meggyőződésével ellenkezik, elfogyatkoznék azonnal kedve, nem lenne kitartása, állhatatossága. Ő a jótéteményt teljessé akarja tenni, melyet megkezdendő, hogy népe iránt tanusítson; ő nem csupán függetlenné és szabaddá, hanem szerencsésé és felvilágosodottá is akarja őket tenni. Ő művét az örökkévalóságra akarja alapítani

Ennek tehát nem csaláson, hanem igazságon kell alapulnia. De miként egyeztesse össze ezen ellenmondásokat? Az igaz Istent a hébereknél nem hirdetheti, minthogy képtelenek azt felfogni; költött hamis Istent nem akar nekik hirdetni, mert ezen alávaló szerep utálatos: nincs tehát más választani való, mint hogy az igaz Istent költött alakban, meseszerűn hirdesse nekik.

Most tehát átbuvárolja ész-vallását és megvizsgálja, hogy mit kell abból vennie és adnia, hogy hébereinél kedvező fogadtatást találjon. Beleképzeli magát helyzetökbe, korlátolt lelki állapotjukba és ott kifürkészi az elrejtett szálakat, melyekhez igazságát köthesse. És Istenét azon tulajdonságokkal ruházza fel, melyeket a hébereknél felfogó tehetsége és jelen helyzetök attól épen követel. Ja ő-t alkalmaztatja a néphez, melynek azt hirdetni akarja; alkalmaztatja a körülményekhez, melyek közt hirdetni kell; és így áll elő az ő Jehovája.

Nemzete lelkületében talál ugyan hitet az isteniek iránt: de e hit durva babonává van fajulva. A babonát ki kell irtania: de a hitet megtartania. Csupán mostani, arra érdemtelen tárgyatól kell elválasztani, és az ő szerinte való újabb istenségre irányozni. A babona maga szolgáltat e végre eszközöket. Amaz idő közönséges ábrándja szerint, minden nép különös nemzeti istenség oltalma alatt állott, és az hizelgő

volt a nemzeti büszkeségnek, hogy istenségét minden más népek istenei fölé emelje. De azért az istenség az utóbbiaktól is meg nem tagadtattott; ők is hasonlóképen elismertetének; csak hogy a nemzeti istennel egy rangba nem állítottak. Ezen tévelyhez kapcsolta Mózes az ő igazságát. A misztériumokbani Demiurgost a hébereknek nemzeti Istenévé tette, sőt még egy lépéssel tovább is ment. Ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy ezen nemzeti Istent minden Istenek leg hatalmasabbjává tegye, hanem egyetlenné is tette; és minden Istenek mellette semmiségökbe süllyedtek vissza. Hogy gondolkodás módjukhoz alkalmazkodjék, a hébereknek tulajdonul adta őt, de egyszersmind aláhelyezett neki minden más népeket és a természetnek minden erőit. Így mentette meg azon képből, melyet a hébereknek előterjesztett, igaz Istenének két legfontosabb tulajdonságát, az egységet és mindenhatóságot, és ezen emberi borítékban hatásosabbá tette.

A hű gyermek büszkeségnek az Istenséget kizárólag birtokolhatni kellett; tehát az igazságnak előnyére szolgálni és az ő egy Istenről való tanítmányának utat nyitni, befolyást szerezni. Természetesen csak újabb tévhit, melylyel a régít lerontja: de ezen újabb tévhit már sokkal közelebb az igazsághoz, mint amaz, melyet kiszorított; és csupán ezen kis hibás hozzátoldás, mi által igazságát szerencséssé teszi, és minden mit azzal mivel, tanítmánya ezen előrelátott félreértésének eredménye. Héberei egy filozofiai Istennel mit csinálhattak volna? Ezen nemzeti Istennel ellenben csuda dolgokat visz véghez velök. Gondoljuk csak bele magunkat a héber helyzetébe. Tudatlanok mint azok, az Istenek hatalmát a népeknek szerencséjéhez mérték, melyek oltalmok alatt álltak. Az emberektől elhagyottak s elnyomottakról azt hitték, hogy azokról az Istenek is elfelejtkeztek. A mily viszonyban ők magok voltak az egyiptomiakhoz felfogásuk szerint, Istenök is úgy volt az egyiptomiak isteneihez; ezek mellett nagyon kicsinynek látszott; sőt még kételkedtek, hogy valósággal van-e? És egyszerre hirdettetik előttök, hogy nekik is van oltalmazójok a csillagok honában; és hogy ezen oltalmazójok felkelt nyugalmából, felövezte magát, és felkészült ellenségeik ellen csuda dolgokat cselekedni.

Istennek ilyenképen való hirdetése hasonló egy hadvezér hívásához, hogy győzelmes zászlója alá sorakozzanak.

És e hadvezér, adja csak egyszersmind erősségének jelét' vagy ismerjék őt még a régi időből: a lelkesültség heve elragadja még a legfélénkebbet is; Mózes ezt is számításba vette tervezeténél.

A beszéd, melyet az égő csipkebokorban jelenéssel tart, nyilvánossá teszi a kételyt, mely benne feltolakodott, és azon mód is, miképen ő arra, mint olyan válaszolt. Szerencsétlen nemzetem fog-e bizalommal lenni Isten irányában, ki őket oly sokáig elmellőzte: ki most egyszerre mintegy a felhőből esik le; kinek nevét egyszerre sem hallották neveztetni; ki már évszázadokon át tétlen szemlélője volt a méltatlanságoknak, melyeket nyomorgatóiktól szenvedniök kellett?! Nem inkább fogja-e szerencsésebb ellenségének Istenét hatalmasabbnak tartani?! Ez volt a legelső gondolat, melynek most az új profétában feltámadnia kellett. És miként oszlatja el e kétséget? . . . Ja ő-ját atyáiknak Istenévé teszi; régi népmondáikhoz kapcsolja és ekképen hazai, régi és jól ismert Istenné változtatja. De hogy megbizonyítsa, miszerint ő az alatt az igaz és egyetlen Istent érti; hogy a babona bármi teremtményével való felesérülésének elejét vegye; hogy semmi félreértésnek helyet ne adjon: azon szent nevet adja neki; melynek a miszteriumokban valósággal nevezteték. Én vagyok a ki vagyok. „Igy szólj az Izrael fiainak, ezt adja neki szájába: az (Eheje). Én vagyok, ki engemet küldött ti hozzátok.“ 2. Móz. III. 14.

A miszteriumokban valósággal e néven neveztetett az Istenség. E névnek a tudatlan héber nép előtt teljesen érthetetlennek kellett lenni; lehetetlen volt nekik az alatt valamit érteni. Mózes tehát egy más névvel sokkal nagyobb szerencsét csinálhatott volna: de inkább akarta magát e nehézségnek kitenni, mint egy gondolatot feladni, a melyen szerinte minden nyugovék, t. i. hogy a hébereket valósággal az Istennel, kit a miszteriumokban Isisnek tanítottak ismertesse meg. Mjútán valószínűleg bizonyos, hogy az egyiptomi miszteriumok már sokkal előbb divatoztak, mint Jehovah Mózesnek a csipkebokorban megjelent: valósággal feltűnő, hogy ő magát épen azon névvel nevezi, mely néven már előbb a miszteriumokban Isis neveztetett.

De az még nem volt elég, hogy Jehovah a héberekeknek mint ismert Isten, mint atyáiknak Istene jelentessék ki: mint hatalmas Istent is kellett magát igazolnia, hogy szívö-

ket magához vonja; és ez annyival szükségesebb vala, mint hogy Egyiptomban való addigi sorsuk épen semmi jó véleményben nem mutatta fel előttök pártfogójukat. Továbbá, minthogy magát csak közvetve mutatta be: erejét e közbenjáróra kellett ruháznia, azt rendkívüli miveletek véghezvívése által oly állapotba helyezni, miszerint épen úgy saját küldetését, mint hatalmát és nagyságát annak, ki őt elküldötte megbizonyítsa.

Mózes tehát, ha küldetését igazolni akarta: ezt csudatetelek által kellett cselekednie. Hogy ilynemű tényeket valószínűséggel cselekedett is: minden kétségenkívül van. Hogy miképen vitte véghez, és hogy általában mint kell azokat érteni; mindenkinek belátására hagyjuk. Legyen mindenkinek gondolkodása szerint . . .

Az elbeszélés végre, melyben Mózes küldetését előadja, bir mindazon kelléssel, mivel birnia kellett hogy a hébereken mint érzéki korlátolt értelmi képzettségű népben hitet ébresztszen; és ezt tennie is kellett, habár mi azt mondjuk erre, reánk annak legkisebb hatása sem volna. Mi p. o. tudjuk, miszerint a világ teremtőnek, ha magát eltökéllené, hogy az embernek tűzben vagy vízben megjelenik közönbös, egyenértékű lehetne, vajjon mezitláb vagy nem mezitláb járulnak-e elébe. De Mózes Jehováhjának szájába e parancsot adja: „Oldd le a te sarudat lábaidról“: mert igen jól tudta, hogy az isteni szentség felfogását a hébereknél érzéki jegyek által lehet s kell eszközölni; és ezt is a felavatási szertartásokból tartotta meg.

Gondolkodott kétségenkívül úgy is, hogy nehézkes, felalakadó nyelve akadályára lehet: tehát ezen nehézségnek is elejét veszi. Már elbeszélésében előadja a kifogásokat, miszerint ő ezen vállalatától félt, és maga Jehova bátorította fel. Továbbá csak hosszas ellentállás után vállalkozik küldetésére: annál nagyobb súly fektettetett Istennek parancsolatjára, mely őt e küldetésre reá vette. Általában a legnagyobb részletességgel adja elő elbeszélésében azt, mi valaminth nekünk, úgy szinte az izraelitáknak a legnehezebben mehetett fejökben, hogy elhiggyék, és nem lehet kétség arról, hogy e végre neki helyes okai valának.

* * * * *

Foglaljuk össze most már röviden az eddigieket: mi volt tulajdonképen a terv, melyet Mózes az arabiai pusztában kigondolt?

Ő Izráel népét Egyiptomból ki akarta hozni és egy tulajdon országban függetlenségnek és államalkotmányának birtoklására juttatni. De mivel a nehézségeket jól ismeré, melyek neki e vállalatában ellenállának; mivel tudta, hogy e népnek saját erejére mind addig nem számíthatni, míg abban az önbizalom, bátorság, reménység és lelkesülés fel nem ébresztetett; mivel előrelátá, hogy az ő ékesszólása a földig alázott héberek rabszolgai érzületére kevés hatással lehetne: felérte eszével, hogy egy fensőbb, földfeletti pártfogót kell nekik hirdetnie; hogy őket mintegy isteni hadvezérnek zászlója alatt kell összegyűjtenie.

Tehát Istent ad nekik, hogy őket először is Egyiptomból kiszabadítsa. De minthogy azzal még nincs minden megtéve; mivel nekik az ország helyett, melyet tőlök elvesz egy másikat kell megszerezni; és mivel e másikat fegyveres kézzel kell meghódítani és abban magokat megtartani: szükség, hogy egyesített erőiket egy államtestté foglalja össze; kell, hogy nekik törvényeket és alkotmányt adjon.

De mint pap és államférfi tudja, hogy minden alkotmányoknak legerősebb és legnélkülözhetlenebb támasza a vallás: tehát Istent kit kezdetben csak az Egyiptomból való kiszabadításra mint csupa hadvezért jelent ki, a küszöbön álló törvényadásnál is kell használnia; ennélfogva mindjárt először úgy kell azt kijelentenie, a mint azután használni akarja. Azonban az ország alapzata megfundálása és a törvényadásnál az igaz Istent használja: mert ő őszinte és nemes lélek, ki egy művet, melynek tartósnak kell lenni, hazugságon nem alapíthat. Ő a hébereket az alkotmány által, melyet nekik szánt, valósággal és állandóan szerencséssé akarja tenni, és ez csak az által történhetik, hogy törvényadását igazságon alapítja. De minthogy ezen igazságra értelmi erejük még gyenge, azt az értelem tiszta csatornáján lelkökbe nem öntheti, velök fel nem fogadhatja; minthogy őket okokkal meg nem győzheti: úgy kell őket rábeszélni, ha szabad úgy kifejezni magunkat, lekenyereznie; az igaz Istennek, kit nekik kijelent tulajdonságokat kell adnia, melyek azt a gyenge fejek előtt felfoghatóvá és ajánlatossá tegyék, pogány öltözékbe kell burkolnia és megelégednie, ha igaz

Istenében épen csak a pogány külsőt tisztelik, és az igazságot csupán pogány módon fogadják is el. És ez által már végetlenül sokat nyer; hogy törvényadásának alapja az igazság; s hogy ennél fogva a jövőendő reformátornak az alkotmányalapot nem kell lerontani, ha a fogalmakat kijavítja, mely minden hamis vallásoknál kimaradhatatlan következmény, mihelyt az értelem fáklyája megvilágosítja.

Azon időnek, sőt még a következőnek is minden többi államai babona és tévelyre, sokistenüiségre valának alapítva: csupán mint láttuk Egyiptomban volt egy kis kör, mely a fővalóról tisztább fogalmakkal birt vala. Mózes ki szinte e körből való, és a fölényről tisztább eszmét egyedül e körnek köszönheti, Mózes az első, ki merész lőn, a misztériumoknak titokban tartogatott tartalmát nem csak nyilvánossá, hanem épen egy államnak fundamentomává tenni. Ő lőn a világnak és utókornak javára a misztériumoknak áru-lójává, és egy egész nemzetet részelttetett az igazságban, mely addiglan csak kevés bölcseknek tulajdona vala. Természetes, hogy ezen új vallással nem adhatott egyszersmind értelmi képzettséget is hébereinek, hogy azt felfoghassák; e tekintetben az egyiptomi Eoptok előnyben valának. Az Eoptok értelmi képzettségöknél fogva belátták az igazságot; a héberek legfeljebb csak vakon hihettek abban. *)

Schiller után **Fábián Mihály**.

*) Midőn a német irodalom nagy férfja után ezen értekezést közöljük, azon elvből, hogy mindennek annál tisztább ismeretére jutunk, minél több oldalról nézünk szembe vele, nem mulaszthatjuk el tisztelt olvasóinknak ajánlani Nicolas Ágoston „Les études philosophiques du Christianisme” című műve I. köt. ugyan e tárgy fejezetét, mely „Mózes a tudományokkal szemben” cím alatt tételünket **theologiai szempontból** egész mélységgel fejtegeti, mely mű magyar nyelvünkön is már részben megjelent, „A keresztyénség bölcseleti tanulmányozása” címmel Bevalljuk, a mennyiben lehető, mi olvasgatásunkban minden tárgyra nézve így egybehasonlítólág szeretünk eljárni, mi által a különböző, ellenirányu felfogásokkal a polemizálással együtt járn szokott személyeskedő epés salak nyelése nélkül ismerkedhetünk meg; s miután eme műnek irodalmunkba áttöltetése fölül tudomásunk lőn, hogy annak legértelmesebb e tárgy cikkelyével ellenirányban is ismerkedjünk, épen ezen eljárásunk volt serkentő hatással reánk ez értekezésnek átdolgozására és közrebecsátására.

F. M.

TUDOMÁNY ÉS NÖVELEÉS.

Örök érvényű gyakorlati igazság ez: könnyebb a szerzés, mint a kész vagyonnal okszerűen gazdálkodás, annak megtartása és haszonra fordítása. Egyének életsorsában napirenden van azon tapasztalás, miszerint a beszerzés, felhasználás épen nem ugyanazonos talentomának inkább csak egyikével rendelkezhetnek; legritkábbak közé számítandó példa az, hogy mindkettőt egyazon tökélyfokra emelve együtt találjuk. Egyik sanyarogva nélkülöz, másik könnyelműen tékozol. Ebből következőleg mindig van romlás, tönkre jutás, mint örök szükségesség arra nézve, hogy újból épülés, fölemelkedés jöhessen létre. Közöségesen úgy mondatott vaksors szeszélyét szerepeltetünk ilyenkor, melyet pedig régóta lealcázott vala az életbölcselem tanait ellentéti példákából magyarázó Juvenal, közelebbről e szavaiban:

„Nullum Numen habes, si sit prudentia: nos te,
Nos facimus, Fortuna, Deam, Coeloque locamus.“ Satyr.
X. Lib. IV. Kit vádoljunk tehát? kit terheljünk a felelősséggel? Tiszteljük a sorsintézőnek bölcsességét, hogy oly tömördek változatban állítja előnkbe tanulságul a szélsőségek veszélyeit. Mi végre? Hogy önmagunk erkölcsi szabad akaratát határozzon: két gonosz közül a bölcs mérsékletet, az arany középsszer javát választanunk életirányul.

Egyénekről vett hiteles mérlegünket, a közéletben uralkodó igazságokat vigyük át és alkalmazzuk nagyobb körben, egész nemzetekre, sőt ez anyagiakról lépünk át a szellemiség magaslatára. Előleg is meggyőződhetünk róla, miszerint az érzékeink által felfogható anyagi, és a csupán észleléssel mérlegelhető szellem-erkölcsi világrend ugyanazon alaptörvényeken sarkallik. Vajmi jó lenne tehát: mindkettőben biztos alapot nyerve széttékintenünk! Ez adna teljes öntájékozást arra nézve, hogy valódi élet bölcseséggel berendezett magánlétünk minél jobb összhangzatba jöjjön a bennünket gyűrűzetébe foglaló társadalom, ugymint az összes emberiségnek magasztos rendeltetése irányával. Családi és hivatalkör, hiifelekezet, hon, nemzet és a roppant egyetem irányában jogaink és kötelességeinknek ily módon tisztába hozása méltán érdemli a tudomány nevet. Azontul pedig a mi legközelebbről még érdekelhet: a növelésről cseréljünk

eszmét, mely imezen célra segél. Gyöngé hasonlóképen gondoljunk hajót, mely a korlátlan hatalmu tengerárnak majd sima tükörén, majd vészre tornyosuló hajjain egyenes következetességgel keresztültörtetve vagy haladva, jó kormányosa által, mármár biztos révbe jutandó.

Itt az egyedül gondolható szilárd alap, elhajlás nélkül örök egy igaz irányt jelölő delejtű: a ker. vallásban felmagasztosult erkölcsiség szempontja, melyben megdicsőül az egyén s az emberiség. Ennek csodás vonzereje minden más-nemű kegyeletet összehoz lelkeinkben, honnét kigyulad a legnemesebb tűz, az emberi méltóságra eszmélés, mely azonnal hivatásának megfelelő munkatérre vállalkozik. Nincs pedig a természetnek az emberi nemzetben oly mostoha szülötte, ki, ha ugyan „*Mens sana in corpore sano*“, erre elhiva, s e hivatást megillető képességgel ellátva nem volna, akár-mint igyekezzék Pelagiustól vagy bárkitől e világos tényt elvitázni Augustin vagy más akárki. Bár legyen ez isteni tehetség mindenkinél oly szerencsés alkalmazásban, hogy ön és övéinek javát eszközölve, ugyanekkor és ez által egyszersmind előre lenditse az egyetemet!. Ez ama benső, szellem-erkölcsi életmozzanat, mely ösztönszerűleg nyomódik lényünkbe és alkotja jellemünket, önviselkedésünkben, szavaink és tetteink egészében valósul meg s nyilatkozik. Az ó-kornak igézetes ajku bölcsésze így értelmezé ezt:

„*Virtutis laus omnis in actione consistit.*“ Cic. de off. Lib. I. c. 6. Az evangyéliomban ki nem ismerné föl az ide történt célzást, sőt fentebbi célzásunknak egyenes kifejezését e szavakban: „Legyetek tökéletesek!“

Ezeknek alapján legyen beigazolva jelen értekezés iránya. Egyszerűen csak észlelő bírálati eljárás fogna itt tartatni mindazon hozományok felett, mikkel tudomány és növelés érdemében, mint igaz uton szerzett sajátjával, már ez idő szerint bir magyar hazánk-szerte az egyén vagy felekezet, a nemzet és emberiség. Mindezek gyakorlati haszonra fordításának roppant fontosságu tétele az, mely mint sok egyéb, ugy főként ezen rendbeli vagyontészetünkre nézve a megoldás áldott sikerét óhajtvá várja és sürgetőleg követeli. Igénytelen kísérlét ez; szívből kívánt szerencséje egészen attól függ, ha jó eleve megnyugodtunk az előzményekben felhozottak igazságán.

I.

Tudományról kívánunk szólni. Gyakorlati irányunk jellemzésére, fölveszszük alapigéül a logópoios-atyának szavait: „Nisi utile est, quod facimus, stulta est gloria.“ Első kérdés: mi a tudomány? Azon szellemi légkör, mely a lelkek világát ép úgy körülfolylja, mint földünket az atmosphaera. Egyik az anyagi, másik a szellemi életnek mulhatlan kelléke. Hanem a kettő között nevezetes különbségnek van helye. Mig ugyanis földünk légkörét, meg lehetős hozzávetéssel, mintegy 7—9 mfdre határozzgatjuk; szellemvilágunkra nézve a tudomány aethere azon közvetítőnek képzelendő, mely a tökélyesbülésre hivatott véges teremtményt a végtelen tökélyű teremttövel tartja folytonos összeköttetésben. Bibliai nyelven: Isten és ember (vagy akár melléknevekben kifejezve: isteni és emberinek) közlekedésére szolgáló jákóblajtörja. Mint ilyen lépesözetekből áll, melyeken folyton folyvást elő- és fölebbhaladás az összes emberi nemzet, vagy képes kifejezés nélkül: minden embernek vele született hivatása. Lapozzunk bár a világtörténelemben, és egyes népek életirataiban! Megállapodás, visszahanyatlás mind csak ideiglen való és csak bizonyos térre határolt; az elő- és fölebb lépés nemünk létezése óta örök folytonosságu. Ha nem mindig úgy látjuk, az inkább nézlelésünk hibája mintsem valódi tényállás. Ezen fölfogás mellett alkalmasint éle tompul a tudománynak „humanus“ és „real“-szakokra divatos megkülönböztetésének. Mindkettő egyazont jelenti: testi és lelki erőinknek oly módon kiképeztetése, hogy a kültermészeten s önmagunk s életviszonyaink felett amaz önuralkodásra eljuthassunk, mely közönséges szójárásban: emberi méltóság, a sz-iratokban: Isten képére teremtetés fogalmainak megfelelő. E nélkül hiába van benépesedve a föld; csak kietlen és gazdátlan vadon lesz, valameddig az emberi szellemerőt az istenileg művelt erkölcsi szabad akarat tényleg azon pólcra helyezi, hogy a beszerzett anyagi és szellemi vagyonkészletet önmaga és az alája rendelték javára érvényesítse, illetőleg fölhasználja. Elismert igazság és mindennapi tény az, hogy eszmék irányadása mozgatja a dolgok folyamának gépkerekeit. Az eszmék képviselői, in ultima analisi, egyének. Imezek többsége az, mely azon egy eszmét felkarolva, uralkodó erőre emeli, a számra vagy más tekintetben gyöngébb termé-

szeti és erkölcsi egyének, népek sőt világrészek sorsának intézőjévé lesz. Bizony nagy felelősség Isten, emberiség és történelem előtt! Ez a tudománynak életre hatása legszorosabb és szélesebb értelemben. Ezen hatásnak közvetlensége, az édes itthon u. m. szeretett hazánk s nemzetünk, úgy szintén a jól átgondott s erkölcsileg is szabados, mert emberiség és keresztyéniség érzelmei által nemesült önzésnek érdeke szóljanak itt a tudományról, annak jelen társadalmi helyzetünkben ügyintéző szerepéről. Nem egy ajakon panaszul hangzik s a tudomány szentségére ártalmas ködfoltot borít az ilynemű zugolódás: Ugy látszik, mintha egy idő óta különösen mitőlünk, majd minden jó szolgálatát megtagadni akarná a minden irányban jelesül fejlődésnek indult tudomány. Átok gyanánt nehezülni gondolható egyénekre s népek millióira az elmélet és gyakorlatnak végetlen divergenciája. Lényeges hiba: minden mellékes uton előretörekvés, sőt rohanva haladás; a fővonalon elannyira konok visszamaradás, hogy mármár nagy tudományában tébolyogni látszik az emberiség. Mintegy második, és pedig az előbbvoltnál sokkalta gonoszabb tévelygés ez napjainkban, mely előbbkésőbb megboszulandja magát. És fájdalom! boszujának rettenetes sulya épen úgy reánk, a társadalmi létre fog nehezülni, mint a közelebbi múlt század végén s a jelennek kezdetén történt. Akkor, ó igen akkor! a tudomány óriási munkára vállalkozott: új és nemesebb irányt adni az emberiségnek in capite et membris. Ha voltak is szörnyű következmények; tulajdonítsuk a felfogás gyarlóságának, mely az újból feltűnt világrendítő jelenések első hatásával rendesen járni szokott. Imez helyett már ma oda jutottunk, hogy: tényleg mindig ellenkezőt tapasztalunk a bevallott, más különben igaz elvekkel, mintha nem kiáltott volna jajt a sz. hajdanak látnoka azokra, kik a világosságot sötétségnek, az édest keserűnek, az igazat hamisnak és megfordítva mondják és cselekszik. Bár vessük össze a tudománynak nevezett előbbi tévelygését e mostanival, és feleljünk az idézett panaszhangokra. Körülbelül így válaszolhatunk: akkor a tudomány ur volt, és az ő szolgálatában állottak az emberek, jelszó vala: „Vitam impendere vero!“ Ezuttal és azóta szolgálul alacsonyíták azt, bérbe adták mindenféle tiszta és nem tiszta célok elérhetésére eszközül. Ezek volnának pedig azok, kik utálatosnak találták a szegény, de szabad önállásnak égi manná-

ját, húst kívántak, ha mindjárt bérszolgaságnak földén s be-
következendő undornak árán is. Ennélfogva, ha tán jelenleg
nem eléggé érezhető volna rajtunk a korral előhaladott tudomá-
nyosságnak áldása, ez abból származnék, hogy kezdő tanu-
lók vagyunk, az elméleti tételeknek gyakorlati alkalmazá-
sát kevésbé értjük. Örök baj, fogják mondani, melyben
kezdettil sinlik az emberiség, s nagyon valószínű, hogy nem
hamar s tán soha sem épülend ki ezen öröklő gyengeségből. Bi-
zonyosan nem csoda útján egyszerre tömegestől; hanem las-
sanként fejlődésben egyénenkint, testületekre s utóbb né-
pekre kihatólag. De lám, mily közélről felismerhető s azon-
nal el is távoztatható hibánk p. o. ez, hogy tudománynak
veszszük és tisztelő álmélattal süvegeljük
a ridegen művelt elmeelt; erkölcsi képzettség,
nemes szív, magasztos jellem háttérbe szo-
rulni kényszerülnek amannak fenhangu köve-
telései előtt. Bizony bizony önmagunk tévedésének bal-
következményei érzékenyen fájhatnak. Pedig mindazok
gyógy- és ellenszerei szintugy bennünk feltalálhatók. Erre
mondaná a már idézett gunyoros bölcsész:

„Monstro, quod ipse tibi possis dare. Semita certe

Tranquillae per virtutem patet unica vitae.“

Álljon most előttünk a tudomány-anyag roppant halmaza,
mit csak jelenkorunkban elméleti és gyakorlati képzettsége
fokozatán nyújthat. Ezen világításnál tekintsük hazánkat,
nemzetünket összeségben és egyének példányaiban. Nem
mondhat többé, ezt joggal hiszszük, senki, ha csak nem a
legkonokabb rossz akarat, nem fog mondani senki ismerőnk
barbár, műveletlen népnek; mert akkor a kövek kiáltanának.
Ugyanis, midőn tudományunk s ezt képviselő nemzeti irodal-
munk érdemeseit, közművelődésünk jótálló kezességét, tan-
intézeteinket annyi kegyelettel tiszteljük, mint a közelebbi
nehány év példái mutatják, ezáltal azok érdemeinek felfo-
gása és megbecsülése szintugy, mint önbecsérzetünk s valódi
nemzetméltóságunk biztos öntudatának adunk Isten és em-
berek előtt nyilvános kifejezést. Hogy pedig az ugynevezett
félmiveltség stádiumán is valamennyire már tuljutottunk vol-
na, ennek kétségtelen bizonyossága, nevezetes nagyságu s
folyvást érdemesbülő időszak tudományos, szépirodalmi és
napi sajtónkon kívül már csak azon körülmény is, hogy
Európa bármely nemzetével bizvást összemérhető, ha nem

azokét meghaladó sanyaru és nem is rövid folyamú nyomoriskolát tanultunk végig a nagyhirű nyugati kultúra szigorú magisztersége alatt. Itt az idő, hogy bizonyítványainkat ki-nyerjük, és bemutassuk a reánk figyelő művelt világnak, mint teljes hitelű nemzetérttségi bizonyítványt. A legkedvezőtlenebb életviszonyok között, mint nemes pálma a teher alatt, vívta s még folyton küzdve vívja fel magát fajunk élet-revalósága. Az általános műveltségnek külről színező máza, észrevehetőleg áttörve a szakműveltség terére, mindinkább szervező s fentartó létalapja lesz nálunk. Nevezzen még valaki sértő szóval forradalminak bennünket; kész feleletünk: igen, azon értelemben, mint a szüretnek áldása, mely kiforrja a hozzá vegyült idegen és tisztátalan anyagokat. Szorgalmas tudósaink az igaz, másokéhoz képest eléggé szerény helyzetben, európai hírség vagy kitüntetések és gazdagon jövedelmezés csábingerei nélkül, hanem annyival szentebb belső ihlettség, hivatás s legnemesebb önfeláldozással iparkodnak összehordani és itthon felhalmozni minden világrészből, az emberi tudás minden ágát illető készletét a multnak, vívmányát a jelennek. Minő eredménynyel? a sok közül csak egyet hozunk elő például: midőn, hajdanta messzire kihatott, de itthon vétkes önfeledkezés porába tiport dicsőségünk rommaradványai napfényre hozatnak az éji homályból, mily örvendező szent álmélattal kezdjük fölismerni magunkat? . Valóban, a legtermészetes irányban mozdult meg és indult el e téren nemzetünk szellemi életmunkássága. Ha már ennyire jutottunk, mi lesz többé lehetetlen? „Nil mortalibus arduum!“ A bizonyos eszmélet s önismerésnek megfelelő nemzetegyéni életmunkásságra kell még térnek nyílnia. Mit mondjunk? hiszen nyitva az, sőt a korszellemhez képest el sem zárható, naponta mind szélesebb mezőkre nyílt a kilátás, melylyel együtt biztosítva van egyének, hitfelekezetek, s az összes emberiségre nézve a nem dicstelen jövő.

Egy dologban érezhető még, különösen e mi édes itthonunkban, tetemes hiány, mint az evangyéliomi gazdag ifjunál, s ez az, hogy elmenvén, bocsássuk áruba szellemi vagyionunkat, ingyen is ajándékozva, osztogassuk szét közelebről e mi kedves magyar földünknek ily tekintetben szégyenei között. Más szókkal: népszerűsítsük a tudományt! . Ez a magyarhoni művelődés jelenlegi színvonalán nézetünk szerint a legfőbb teendő: népszerűsíteni, lehetőleg

közhagyomná tenni, minél nagyobb körben szétterjeszteni a tudományt, a választott lelkek ama jeligéje szerint: „Plus de lumière“!... Hogyan? A népre, mely értelmére nézve ma is gyermeteg, és a növendék azaz gyermek és ifjúkorra irányzott legméltóbb egész figyelemmel. A kor lelke ugyanis, mely a korunkban élő emberek javának általános többségben s így elutasíthatlanul nyomatékosan nyilatkozó érzelm- és gondolkozásmódja s ehhez alkalmazott magaviseletének, teteteinek uralkodó fenségében áll, robogva tör s halad előre. Ha nincs bennünk értelmi és erkölcsi tekintetben kiművelt lélekérő, mely beszerzi, megtartja s közforgalomba hozás által értékesíti az anyagi erőt, ha a nevezett korszellemmel egyenarányu haladást tartani nem bírunk; akkor nemcsak elmellőz, hanem alátipor, mindörökre provinciaiis zárjelben és gyámkodásra kényszerült kiskorúságban hágy. Ez nem szerepünk. Ezért tartsuk legsürgösb teendőnknek: tudománykészletünknek külterjedelemben és gyakorlati hasznavehetőség szempontjából gyarapítását. Ugy képzeljük, mintha a mit bírunk, ez ideig még csupán a főben lerakva volna. Itt a versenytéren becsülettel megállhatásra nézve nagyon is magasan esik a súlypont. Szállítsuk lejjebb, a szívnek kamráiba, mint erkölcsi akaraterőt, a végtagokba, mint a mozgás és tevékenység műszerveibe, s adjuk át a jövőkor általunk méltóvá képezendő örököseinek. Ez a növelés.

II.

Növelés, tanítás, melytől üdvét s boldogulását méltán várja az emberiség, legközelebbről rokonfogalom a tudományhoz, annak komoly valójában felfogása és meghatározása mellett. Mindazon téveszmék s a belőlük folyó bal következmények, melyek a tudomány körül észlelhetők, épen a növelés terén vivják a jó ellenében élethalál-harcukat, s nem ritkán jutnak általa uralkodó érvényre. A viszonyoknak matematikai pontossággal tisztán föllállítása ezen aránylatot adja: minél tisztultabb életbölcselemi elvekre alapítjuk a tudománynak lényegét; annál helyesebb és a gyakorlatra nézve biztosabban üdvös hatásúvá leendő a növelés. Szinte így áll az ellenkező. Mert mi a növelés?

A tudomány szent örökségének átruházása egyik nemzedékről a másikra.

Ez a legszélesebb értelmű, általánosságban adott fogalom. Ennek alája rendelt szűkebb terjedelmű fogalmak: irodalom, a képző művészetek minden neme, társas körök, életiskola vagy tapasztalás, és a tulajdonképi növelő- és tanintézetek. Tudományos rendszer megírásához szálanként, logikai sorkövetkezés fonálára fűznők e tárgy elmélkedésünket, míg a szemlélve bíráló eljárás, mely egyenes célunk, természetesen az okoskodás alaptörvényei szerint, valamivel szabadabb mozgási tért enged és ajánlatosabbá teszi azt, hogy a növelést e két fő tényezőben vizsgáljuk:

1) Népnövelés, a jelenkor számára, úgy nevezhető életiskola;

2) GyermeKNövelés, a jövődőség számára, tanintézetekben.

A mi az elsőt illeti, önmagunk ellen vétkezünk eltagadva vagy föl nem ismerve a létező létszükséget. Egy futólagos áttekintése az emberi miyelődés történetének meggyőzend arról, miszerint ha soha ekkorig nem létezett volna, most már van s mindegyre nagyobb jelentőségűvé lesz a mostanáig leginkább csak az létszükségek és tapasztalatok által vezetett népnövelés azaz a miveltségnek tömegre kiáradása. Bizony itt az idő, hogy ezt is a szó legnemesebb értelmében vett tudomány vegye őrfigyelme alá s úgy szabad kézből, meghatározott célra intézze. Sajnos események lezugott viharai, a forradalmak bölcsészete tanítja, hogy előzni inkább, semhogy előztetni tanácsos. Előkészíteni, a korszellem mostani rohamos fejlődésével egyarányuságba hozni kell a népnövelést, épen a már kész emberkoruaknál. Ezentul jobbára népeké lesz a történelem par excellence, nem mint egykor volt, dinasztiaiaké. Egyes vértanúk és hitvallók létsorsában, szenvedésök és halálukban dicsőült meg az ó- és középkori emberiség; ezután itt is változásra legyünk készen. Nem fogja, igaz, soha nélkülözhetni, mint eddigelő nem nélkülözheté bármily embercsoport, nép vagy felekezet a tömegből kiváló egyesek vezérszellemét, valahányszor történelmi fontosságú szerepre föllép. Hanem figyelemre méltó az, hogy ma és jövőre mindinkább fogyatkozik az öntudat nélkül idegen célokra felhasználható tömeg létszáma. Ugy kívánja pedig az emberi méltóság, hogy a gépészetnek nagyobb tökélyre fejlődésével aránylag szűnjék meg a nép vak eszközül szolgálni tulajdon érdeke ellen. Az is jusson eszünkbe,

hogy napjainkban már könyvekben és a napi sajtóban fogamzott eszmék is lobogót vevén kezökbe, vezénylenek. Azt sem szabad nem tudnunk, hogy a tömegre kiáradó magasabb műveltségi eszmékkel egy uton, sőt olykor azoknak háttérbe szorításával határozott előnyben, elfinomult gonoszsággal hitetgető álcákban jár kel a nyomoru önérdék, mely mások romlására építi képtelen reményvárait, s álapostolainak légióit szervezett állapotban özönli szegény népünkre. S még ez nem minden; mert történelmi tény az, hogy az ily módon áldozatul ejtett nép sorsa immár az emberiség fogalmához méltó részvéttel, egész földrészek lakóinak rokon- vagy ellenszenvével találkozik. Biztosítani szoktuk a napi kenyérrel megélhetést, biztosítunk minden veszélyeztethető vagyont; a legfőbbet életnyugalmunk, hazánk, hitünk boldogulásának romboló vészeit elháríthatunk szintugy reánk bízta a gondviselés. Ebben kifejezve van a népnövelésnek jelenkorunk számára létszükségessége. Ne hagyjuk többé egyedül a történetes-ségre, hogy élettapasztalások nyomoriskolájában kizárólag és egyedül, csak úgy vadon nőjön ez a mi népünk. Hiszen ez az, melyet a körébe csoportosult egyéb tömegek nagy tészta-halmazában örömet kovásznak tekintünk, tehát többre kell érdemesítenünk. Épen alkalmilag, egyenesen az úterre tapintunk ez idők szerint, midőn nemzetiségek osztóperei kerülnek tárgyalás alá; öntudatra ébredés, szabad erkölcsi elhatározás szerint cselekvésnek vágya mindenütt.

Az lesz már most a „kérdések kérdése”: hogyan növeljük a népet? Más szóval: miként alkalmazandó népünkre a tudománynak építő és növelő hatása? Mert némelyek azt mondhatnák: épen ez az, mi nélkülünk is megtörténhetik; sőt szándékosan nem tudnók attól elzárni, mint a sötétség pártfelén mondják, annak ragályától megóvni a tömeget. Előre is legyen kimondva, hogy itt a z o k hoz szólunk, kik készséges jó akarattal bírván, felfogják annak előnyét, hogy ők értelmi fejlettség s erkölcsileg nemesbült jellem által bírák ama népszerűséget, melynél fogva a körükben élő közönség gondolkodása és tetteinek szellemi tulsúly és tisztelő bizalom jogalapjain fölemeltetett irányadói. Nem tartunk attól, hogy ezen embereinket más téren foglalkoztatja világpolgári nagy műveltségök számtalan igénye; bizvást hiszszük, hogy ők annyival inkább honfiak, s nemes törekvéseikkel a munkatéren ott találkozunk s nyerjük meg őket, hogy mi is ép

ügy kívánjuk kedves hazánk népét a nagy világpolgári szerepet adó nemzetek diszes soraiba emelni. Talán szerencsénkre, nem mi vagyunk elől; példákban látjuk a miveltségnek áldásaiban a kétértelműséget, s így a gonosztól mentve lehetünk a jónak elsajátítása mellett. Mi közöttünk kedves ügybarátok! nincs többé értelme, nincs szótári használata a „paraszt“ nevezetnek, mely egykor annyi megvetést tartalmazott; mi valamennyien Isten előtt ker. atyafiak és ember-testvérek, a honban polgártársak vagyunk. Eléggé, vagy tán felettébb is megalázott mindnyájunkat a közelebbi multak története ahozképest, hogy többé egymás lealázása- és eltiprásának ördögi vágya ne kísérthessen. Mi a növelésnek áldásaiban részesültek ingyen vett jó adománynak tekintjük azt, melyet ingyen továbbadnunk szent kötelesség. Tantermek szűk körében hallgattuk mi azon dolgokat, melyeket most az életben nyilván hirdetünk szavainkkal, tetteinkkel. Még a tanodai körben fogamzottak azon magasztos eszméink, melyeknek kivihetősége iránt naponta alkudozunk a körülményekkel; ezek közül legmagasztosabb az, mely szerint életünket a közjónak, embertársaink boldogítására szentelni kívánjuk. Igen. A nép növelése csak ez utmódon eszközölhető, ha miveltjeinket ily szellem élteti. Itt lelik helyes alkalmazásukat Schefer gyönyörű szavai:

„Der Reiche und der Böse halte ja
Streng auf Gesetze! . Sie nur schirmen ihn,
Und kaum. Gesetze gelten nur dem Schlechten.
Die freie Kraft des guten kennet nur
Des Götterwillens macht in seinem Busen.
Und was er will, das übt er, einer Welt
Zum Trotz, fast stets unhemmbar aus. Wenn er
Der Welt verfällt, gehöret er dem Himmel.
Wer jemals groszes, Herrliches vollbracht,
War seiner Zeit ein Gräuel, ein Zerstörer,
Abtrünnig, werth des Schierlingsbechers, werth
Des Kreuzes, und dann — göttlicher Verehrung.“

Ez értelemben vállalkozzék minden szép lélek most rögtön a népnövelés szent munkájára, még pedig

a) Életpéldák által, gyakorlatilag.

Mellőzzük itt a régóta használtatásban elkopott „locus communis“-t, papok-, népnevelők- s tanítókra hivatkozást. Tőlük ugyanis számot vesz Isten és a közvélemény, s előbb-

később még ez életben elszokta őket érni cselekedeteik méltó jutalma vagy büntetése. Azt kívánja ez idő szerint mindnyájunktól, kik a mivelt osztálybeliek közé számíttatni vágyunk, azt kívánja a kor szellemében gyökerező szükségképeniség, hogy az ekkorig történelmet és gyakorta történő rontás helyett, már egyszer építőn a példákra figyelmező népet. Ugyanis túléltek azon időt, melyben anyagi jólléttal együtt járt a miveltség nem vakesetből, de a társadalmi szerkezet értelmében, s mindkettő egy vagy több kiváltságolt osztálynak tulajdona volt. Főleg szállt egünkre a nap; az erdő szálas fáinak lombozata által beárnyaltan sinlett fűszálak is élvezhetik a jótékony sugárok tenyészítő hatását. Az már csak fattyumiveltség lehetne, mely ismételve kasztot kívánna képezni mivelték- és miveletlenekből, amazok fenségét ezek által megközelíthetlenné gondolván. Nem fölemel, hanem éppen lealacsonyít a nép szemeiben a jó történetesség által valakire ruházott külről fényes öltözet vagy látszólagos tudósság máza, ha különben gögös megvetéssel nézne az egyszerűbb iparos-, földmives- vagy napszámosra. Egyetlen körülmény ad mindenkorra határozott fölényt egyik embernek a másik felett: a tiszta erkölcsi jellemről olvasható nemes miveltség. Ez pedig nyájasan leereszkedik, mint az égi fénysugár, nem félve az alanthelyeken történhető beszennyeztetéstől. Ezen miveltség aztán ragyogó példányképpül áll a közönség előtt arra nézve,

hogy a mindennapi kenyér s anyagi élvezeteken kívül magasabb életszükségei is vannak az embernek;

hogy a legfontosabb önértékek háttérbe kell szorulnia a közjó kívánatára, a szerint, mint a bölcsészlelkű nagy költő ír barátjához e négy szót: „a haza minden előtt!”

hogy szent a kimondott szó, kötelező az ígéret, és minden áron fentartandó, élet-halálra megmentendő a jó lelkiismeret minden viasz körülmények között;

hogy a közhivatal becsületbeli azaz életkérdés arra nézve, ki elvállalja;

hogy az isteni és emberi törvényekben előnkbe szabott kötelességek betöltése hozzája egyedül méltó életföladat úgy az első mint a legutolsó embernek;

hogy az igaz miveltség által keresztyénileg nemesült önzés csak a közjónak előmozdításában lelheti fel saját egyéni érdekeinek teljes biztonságát, s amit másoktól maga részére

igényelhet, ugyancsak készséggel teljesíti mások irányában mindazokat stb. stb.

Egész bünlajstromot lehetne szerkeszteni azon esetekből, melyekben miveltebbjeink a kijelölt s ezekhez hasonló szellemi és erkölcsi magasztos érdekekre nézve megbotránkoztatták sőt botránkoztatják a népet, mint azon pap, ki szent hivatalának teljességét csupán a szónokszékre betanult szerep előadásában helyezni. Hibásan vélnők, hogy a nép nem lát és nem ítél; akkor nem ismerjük őt, nem ismernők azon mindennapos esetet, midőn a gyermek tőle nem várt eszmélettel szülője hibájaért pirul, vagy meggondolatlanságból mutatott példája által bünre vezettetik. Rousseau igen sokszor a szülét fenyitené gyermeke hibájaért. Jól fogta fel a dolgot, s jól következtetjük az ő alaptételéből, hogy a tudatlan köz-nép büneiért is gyakran a példaadókat kellene felelősségre vonni. Mert ha az babonás, ki vezeti félre? ki mulasztja el annak átkától menteni? Ha nyomorult önzésről, szűkkeblűségről vádoljuk, nem fog-e körünkől megdöbbenő tekintélyes példákra utalni? Ha községe vagy hazája szent ügyét mellőzve, lelkét kibéreltetni hagyná, hány kétes hitelű jellemre sőt árulóra hivatkozással igazolhatná magát? Államböleseleti elvek között szerepel a sajnos emlékü multból reánk maradt példabeszéd: „ungentem pungit, pungentem rusticus ungit;“ de vajjon a mi „kuszó madaraink“ osztálya, mely a gyöngébbek által olykor „ragadozó“-nak is méltán tartathatik, csukugyan az ő fészkekből kelne-e? holott mindenkép megtagadja őket. És így tovább. Alig van mit csodálnunk, ha természetes, ép gondolkodásu népünk előtt erkölcsi nagy fogyatkozásai miatt némileg hitelét veszti a kor, vagy tán csak kórszerű miveltség oly formán, hogy van rá példa, midőn a becsületes nép ajkán „kaputos ember“ és „világcsaló“ rokonértelművé lesznek. Ennyit a példák által eszközözlendő népnöveléshez.

b) Olvasó- és társalgási népkörök alakítása által.

Ismét alkalmas nyílttér, melyen szabadon működhetik az intelligenciának néphez vonzó nemes jó akarata. Itt elméleti és gyakorlati uton egyszersmind növelhetni a népet. Áldott vezéreszméje korunknak, érdemszobra a legnagyobb magyarnak a társakozás eszméje. Mily nagy jövő rejlik ennek méhében?! pedig már több csodáit életben szemlélni is van szerencsénk. Az általunk értett olvasó népkör, mint tett-

leg több helyütt létező, egész szerkezetében igen egyszerű, csupán tizenkét pontból álló alapszabályai bármely humanus kormányvezetekkel összeférők. Kisebb községekben egy, nagyobbakban több alakulhat 60—100 tagnak évenként két forintos részvénydíján. Ebből telik alkalmas lakbérlet, néhány jó nevű lap és elismert becsű, népszerű irodalmi mű megszerzése. A községi olvasó könyvtárak üdvös eszméjének megtestesült valóságához ily uton bárhol eljuthatni. Az irodalom kezelői, hozzájuk méltó buzgalommal sietnek ily vállalatok előmozdításán. Minket aztán, ha egyéb külső akadályok hiányában, vétkes közönyösségünk nem hágy tette kelni; úgy ne hivatkozzunk a végzetre, ne föllebezünk az egekre: minden nyavalyásságunkban lesz szellemi és erkölcsi halálunk kielégítő oka. Egy a mi elengedhetlen föltétele a boldogulhatásnak, hogy az ilyen leginkább téli estvékre szokásos egybegyülekezésnél jó akaratu, értelmes föl-olvasó, körvezető soha ne hiányozzék. A helyett, hogy népiskoláink ellen panasználunk a multban áldástalan működésök miatt, segítsük fel a jelennek gyöngeségét. Csak kezdetén bajos ez; utóbb magától megy. Arról legyünk meggyőződve, hogy nincs a teremtésnek oly lelki szegény népe, mely az ő fogalomköréhez mért eszmecserére alkalmas vagy képes nem volna, s abból világos hasznót nem huzhatna. Ti, a kik a hon üdvéért életet és vagyont feláldozni mindenkor késznek nyilatkoztok szavakban úgy, mint tettekben ha kell; most csak annyi kéretik tőletek, hogy valami csekélységes uri kényelmet, vagy finom műveltség színét áruló büszkeséget föláldozni ne sajnáljatok ily nemes vállalatra. Van-e a fáradságnak boldogítóbb jutalma? mint ez e téren nyerhető előismerés, tapasztalható siker; van-e, s nyilhatik-e fönségesebb munkatér a tenni kész honfibuszgalom előtt? van-e magasabb küldetés? mint az ily apostolkodás, hogy a lélekben szegények előtt ugyancsak ily kincsekben gazdagabbak hirdessék a tudomány és felvilágosodás evangéliomát.

Mindennapi imádságunkba befoglalni szoktuk ezen kérést: népnövelés, jöjjön el a te országod! . Méltó lenne már egyszer komolyan számon kérni magunktól, hogy a mennyiben rajtunk állhat, munkáljuk-e tetteleg annak minél előbb lehető eljövételét? avagy tán épen késleltetjük? . Példák hadd világosítsanak. Volt egy, sőt aligha nincs ma is több olyan, tudományos műveltsége után élő intelligens ember, ki

a gyermekét minden áldozattal növeltető szegény szülét ily tanácscsal élteté: ha fia boldogságát igazán kívánja, minél korábban parasztmunkára szorítsa; mert — úgy mondá — legszánandóbb a tanult ember sorsa. Így szólt ő saját élet-példájával igazolva a költő amaz állításának hü kinyomatát: „a tudás nem áldás.“ Az ilyenekért sem lehetett méltó dolog szüleiktől, taníttatásukra költekezni. Az ilyenek köréből találkozzunk uri miveltségű(?) egyénekekkel, kik magukat más szövetbeli, tán magasabb rendű lényeknek tartják, mint a szegény közember lehet. Ilyenek közül egy volt az, ki nyíltan megtámadá a csekély, falusi egyházban vasárnapi iskolázás iránt buzgolkodó papot e szavakkal: minek az? a paraszt még bolondabb, ha tanítják; még ravaszabb, ha tud valamit. Ezek szerint még a Lykurg törvényhozása korában élnénk, a spártaiak, lacedémoniak és helóták között felállított alkotmányos megkülönböztetéssel. Napjainkban pedig halálos bűn helyett, egyszerűen csak megbocsáthatlan könnyelműségnek mondjuk ezt, a felhozott esetnek további fejleményéből ítélve. Ugyanis a gunyolt vállalat elvégre szépen sikerülni látszott vala. És megnyertük a könyörtelenül kárhoztatónak ajkairól ezen vallomást: bizony bizony, mindenütt ily lelkes buzgalomra s minél előbb kezdeményezésre lenne szükség. Tévelygő értelműek! itt a megtérés példája, s felboldoguland átlalatok az árva népnövelésügy. Az igazságnak tartozunk most már a jobboldaliakról is emlékezőssel. Vétek volna eltagadni, hogy vannak, s hála égnek! naponta mind többen lesznek az igazán mivelt osztályból tettleges pártolói a minden pártolásra méltó népnövelésügynek. Még az országos vihart megelőzött, közönségesen ugynevezett „ante-diluvianum aevum“-ból s közvetlenül annak korából áll előttünk sok közül főlemlítésre, egy példa. Felső, hegyes vidékü megyéink egyikében, csekély népességű falun élt, s ha még él, sokáig virágoztassa Isten! egy tiszta honfílélekkel áldott földesur, ősmagyar származásu, állását megillető nemes miveltségű családfő, mintegy 70—80 háznépből állott s általában szlávajku jobbágysági körében. Már 1848. előtt, melyben ismeretségiébe jutni szerencsénk volt, mintegy két évvel kezdette gyakorlatba venni, hogy vasárnapokon házánaál összegyűjtve a családfőket, a pesti legjobb hírű újságlapok szerint értesíté őket a világ állásáról, világosítá a közelebbiről reájok vonatkozható közügyek felől. Nyereménynek tartotta már azon

készséget, a melylyel szlávnyelvre áttenni tudta a szépen folyó magyar irályt. Eljött az idő, hogy a volt jobbágyok egyike szembeállt vele s így szólítá meg: no most, a milyen ur te vagy, olyan vagyok én is! . Örvendett, hogy e bizodalmas szembemondást nyerheté eddig rájuk fordított növelői fáradozása díjául. A szónak, amint kimondatott, jelentősége, főleg akkoriban attól függött, hogy mily lélekkel veszi az, a kihez intéztetett. Ő a legjobb értelemben vevé, s nem szünt meg elkezdett jó munkájában még egyszer oly lelkes buzgalommal továbbhaladni. Kedves látmány volt szemlélni a mind tovább és jobban érdeklődött szegény földnépet volt ura, leghivebb lelki barátja körébe csoportosulni, amint a magyarázat folyvást nöyekvő érdekességével párhuzamosan mohóbb lón a figyelem, biztosabb a célzott üdvös hatás. Ez történt különböző vallásu és nemzetiségű felek között. Kérdezzük a végeredményt? azt már a jó ügy Istene nem hagyhatá roszul kiütni. Ime, most kezdünk eszmélni és óhajtanók, bár minden egy-egy fűszállal a mezőn, legáldásosabb tavasz idején, ily emberek kelnének: országosan terjeszteni a népmivelődés alkalmait, az olvasó és társalgó egyleteket. Szomoruan tapasztaljuk, hogy a ponyvairodalom kárhozatos terjedelemben gyarapodik és hintegeti vészes magvait, a vallási és társadalmi lét s főként közerkölcsiség ellen bérelt (?) füzeteiben, magvait olyan jövőnek, mely csak százezrek lelki, aztán ebből okvetlenül származó anyagi nyomorát hordja magában.

Hol vagytok ti, magasztos hivatásu „Egyletek olvasó népkönyvek kiadására, terjesztésére“! Látjuk, hogy magán kiadó mindig csak biztos nyereseményre számítással tehet nevetőkben valamit, a mi az ügynek világos vesztesége. Láttunk már egyetlen jóakaratu népszerű író, láttuk, hogy mennyire képes, hogy füzeteinek alapján nem egy népolvasó-kör épült már ekkorig. Méltó lenne, hogy a többiek valamennyien megszámláltatván, megmérettessenek, ha fölérnek-e véle? Magyar alföldünkön jelenleg a gazdasági egyesületek veszik maguknak ezen, az ő érdekeikre nézve lényeges fáradságot, népünket okszerűség s józan számítás embereivé képezni; e célra jeles jutalomtételket hirdetnek. Mi, ezen szakmában nem érdekeltek, míg ama nemes célra egyletekké csoportosulhatnánk, mi a humanizmus részéről főként erkölcsi tekintetben népet növelni óhajtók, egyezzünk meg egyelőre csak

azon egy honfiui s emberbaráti áldozatra, hogy ha már jóra vezetni, oktatni nem tudunk vagy nem akarunk, legalább példákkal ne rontsuk, ne vesztegessük az együgyűbbek nagy közönségét. Botránkoztatása ez a kicsinyeknek, melyről mondja az írás, hogy a botránkoztatónak jobb sorsa lenne, az itéletnapilhoz képest, ha nyakába akasztott kövel a tenger hullámainak mélységébe vettetnék.

Szóljunk már továbbá a jövőkor számára köz és magán nyilvános tanodákban történő neveléshez, az iskolai tanításhoz.

Általános észrevételünk, a mult idökből jelenre is átszár-mazott ösi büne iskolai nevelésünknek, hogy földolognak tekintetik még mindig csak a tanítás, a tudomány. Ujabbkori Thales vagyunk: szemünkkel az ég csillagaira bámulva, felbotolunk a földön. Hálátlan és üdvtelen vitával a humanus- és reál-irányok felett, a lényegest kifeledjük számitásunkból, s ez a jellemképzés. Helyén lesz itt, hogy ezen árva félnek szolgáltatassék igazság. Azonban megadva a tanításnak is az övét, bizvást állithatjuk, miszerint e részben alig van nagyobb hibánk, mint elmaradottságunk a tudomány által, különösen illetékes lélektani alapokon, kifejtett nevelési vezéreszméktől. Elfogadott kész alapelv az, hogy első fokoza-ton mint népiskoláknál, főleg a nevelésre esik a tulsuly, ez a cél, eszközei: tantárgyak és tanító, modora: az atyabaráti- és gyermekded-tanítványi kegyeletes viszony növelő és növendékeik között. Második lépcsőn középtanodáinknál, nevelés és tanítás, melyek kifejezésére egyetlen klasz-szikai műszó a disciplina. A felső fokon u. m. bölcészai és külön szakképzésre számitott akadémiai tanfolyamokon azt vélnök, hogy csupán tudományközlés kívántatik; igen, ha ezen közlést oly szellem lengi át, melyről megira-tott: „emollit mores, nec sinit esse feros.“ Nem hallgatható el e közben ama nevezetes körülmény, hogy tán minden egyéb felett, a nevelési téren áll mindörökre kibékithetlen harc az elmélet és az élet gyakorlati követelményei között. Mig ugyanis elvekben többnyire tiszta jó szándékkal, merő azon igazságokkal találkozunk, mennyi küzdelembe kerül azokat öszhangzásba hozhatni a gyakorlattal! Elnézve a bü-nös közönyösségtől, mely szerint sokan minden áron csak magukról levétetni, másra áttehetni sietnek a gyermeknöve-lés gondját, vegyük azon összebékülhetlen két pártfelet, me-

lyek egyike, a „Vitam impendere vero!“ elv szerint, tudományos elvek igazságának emelné oltárul a tanodát, s kívánná meghódítani az életet, míg a másik isteni és emberi örök igazságokon keresztül tiporni kész lenne, hogy csak a gyakorlati életszükségek fődözhetésének alaki és anyagi eszközévé tegye ugyanazt. Ugy vagyunk jelenleg ez ügygyel, mint a tizenhat- és hetedik századok a theológiával voltak, hogy embernek sem tarták, ki párthoz nem tartozék s határozott szint nem vallott. Hányszor nem látjuk, hogy Éris-almaul vétetik az ifju nemzedék, miszerint ez vagy amaz uralkodó eszmének iskolai kezelés, mesterséges idomítás által megnyeressék. Naponta közelebb jutunk annak méltányoló elismeréséhez, mi az „Emil“-ben már vitatérre hozatott, hogy csakis „embert növelni“ kellene. A természetén uralkodásra hivatott felségnek bizonyára nem is nyujtható ékesebb diadem, mint önálló, szabadelmű lélek arra képesítve, hogy mindennemű életviszonyok, egyházi és polgári társadalom kívánatainak, ön szabad elhatározása és választása útján elfogadott szerződvényi föltételeinek önkényt hódoljon, a helyett, hogy azoknak ilyen vagy amolyan szerkezetébe kényszerítés útján beigáztassék. Hanem ez még nagyon távoli jövőre kilátásban helyzetetett valami. Közelebbről csak annyi kívánatos, hogy akár vallási akár nemzetiségi felekezethez különös színezete ne adassék legalább a népiskoláknak. Lehet, hogy az „accommodatio“ mást, ellenkezőt kíván. De részünkről is huzamos időn átgondolt, élettapasztalatok által szilárdított meggyőződés szól, és pedig azon fájdalmas sejtéssel, hogy ezen meggyőződés tán csak igen hosszas idő és keserű tapasztalások után jövend közforgalomba.

Ezután jó a tanításnak azon hibája, mit alig lehet megrovás nélkül hagyni, hogy az jobbra a növendékre kívülről tukmált, mintegy rávarrott tudásban, fegyelemhiános tanultásban áll. Ez az, melynek sok pályaeven át keservesen összetarolt élettelen vonásait az életbe kilépéskor, ha még előbb is nem, elfújja a feledés szele, végkép letörli az ítélő tehetség erősbültével aránylag gyöngülő emlékezet táblájáról. Magában értetik, hogy ellenszeréül eszméltetni, belülről kifejtve önmagából képezni kell az embert, figyelmet s érdekeltséget kelteni nála arra, hogy önként tanulni szeressen. Nem kiszabott „pensum“; de saját legjobb igyekezetével fölkarolandó „studium“ legyen a tantárgy. Arról szerezzon szilárd meg-

győződést a növendék, hogy bármely életpályán boldogulhatásának fő kelléke az, hogy tanulni tudjon és akarjon.

Végül, a szórványosan előhozható igazságok s megjegyzések helyett, fölfogjuk magát a nagy egésznek ezen rövid kivánalmakban:

a) hogy a növelés dolga, a mennyire csak lehető, mindenkor és mindenütt növelt emberre bizassék, amint a régi igazság szól: „Dudva lenne a dudvák közt az ananász, kanász marad a kinek a növelője kanász“.

b) Hanem ezzel együtt gondoskodva legyen alapos növelési felügyeletről. Sem itt, sem amott ne engedtessek meg, hogy a mindenek fölött szent tanügyet hivatalból, hivatlanok intézzék, olyanok pl. kik mai nap is évtizedek előtt tanult, elméletileg hamis, gyakorlatban szánalomra méltó, sikertelen modorokkal, vagy tán annak teljes hiányával, most tulságosan zaklatva, majd lelketlenül hanyagolva, csak bitorolják ebbeli tisztöket. Tanító-képezdeink áldása mindaddig nem fog rajtunk látszani, míg a jó tanítókhoz, kik folyvást tanulmányozzák a növelésügyet, jó tanügyelőket nem állíthatunk, kik a felelősségük alatt álló ügyet a jelenkor színvonalán is bizton ismervén, többet és jobban tudjanak, mint a tanítók.

c) Tanítók emancipációja! jöjjön el már a te országod! Ezekben ki van mutatva, hogy iskolai alkalmazásban a tudomány csak mint növelési cél eszköze, azaz fegyelmi oldalról méltánylandó. Tan- és vezérkönyvek, még inkább tanításul előadás mikéntisége teszi vagy rontja az erkölcsi képzést; mert különben, a kötelesség lelkiösmeretes betöltésében kifejtendő hűség, jellem tisztaság, Isten és emberek iránt való kegyeletek ébresztése és az életkorhoz alkalmazott munkásságba hozása, tetteleg működésére ösztön, mind befoglatatnak a tudomány igaz lényegében.

Egyébiránt hálát adhatunk a gondviselésnek, mely nálunk is felekezetiül, sőt mind haza-szerte az ifju nemzedék növeltetése ügyének általános elismerést szerzett. Közelebb, az egyetemes tanügyi bizottmánynak már eddig is tetteleg beigazolt nemes buzgalma, népszerűsége jutott képezdeink üdvös hatása, bizton hihetjük, sokkal inkább felfogta s bemivelendi e tért, sem hogy igénytelen és nagy általánosságban adott javaslataink s netalán bíráló észrevételeinkre szükség lenne. Lelkesüljünk valamennyien, munkás részvétünkkel ama jelölt irányban előhaladás eszközzésére. Ez által je-

les hódítást teszünk be, a messze-jövendőség birodalmába, mely fogalmunk szerint, a mi pusztai keserves bujdoklásunk vezeklési évei után ígérlet földet juttat örökségül a nálunknál jobbra képezendő maradékainknak. Berekesztésül alkalmazzuk ide a bibliai mondatot: „Ezeket tudván, boldogok vagytok, ha cselekeszitek.“

Kentron.

EGYHÁZI KÖLTÉSNET.

ÉNEK.

Ég felé.

Dallam: „Mint a szép hives patakra,“

A jók s szentek nyomdokain

Sietek az ég felé;

Nékem is azon fáklya int,

Mely őket vezérelé.

Vész, gyötrelem, fájdalom

Tartóztatnak utamon:

De nem félek; mert Istenem

Oltalma van s leszen velem.

Mért is félne a jámbor szív

Szenvedése utain? ..

Ki az éghez mindenkor hív,

Nem fáj annak semmi kin.

A szenvedés, a bánat

Föld porából jön s támad.

Kit le nem láncol a világ,

Rajta fájó sebet sem vág.

Futok hát kimért pályámon,

Bár futásom nem könnyű;

Sietek, futok vidámon:

„Mert én igám gyönyörű!“

Idvezitöm fölemel

Lehull rólam a teher.

S kiknek nyomdokain jártam

Mennyben őket feltaláltam.

Filep Mihály.

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFŐK.

BODROGKERESZTURBAN 1734. nov. 5. TARTOTT GYÜLÉS JEGYZŐKÖNYVE.

A tiszáninneri h. h. egyházkerület levéltárában a bodrogkereszturi gyűlésnek két eredeti példánya van meg az impurák közt, mindkettőn azon egy javító kéz nyomai tűnnek elő több helyen, a javítás hihetőleg hitelesítés alkalmával tétetett, a kijavított két példányban egyezik a szöveg; de még is meg kell jegyeznünk, hogy míg az egyik bevégzett példány lapján nincs semmiféle több toldalék: a másikon még folytatva van a jegyzőkönyv, s a gyűlés további tanácskozásáról némely pontok olvashatók ugyanazon kéztől, mely a szerkezetet mind a két példányon javította, s illetőleg egyikben a berekesztésig folytatta; a jegyzőkönyv ezen folytatását is alant Toldalékban közöljük. A jegyzőkönyv fogalmazója nevét feltéve nem látjuk; sajnálni lehet azt is, hogy a gyűlés jelen volt tagjai egyik másik példányon nevüket alá nem írták, s a jegyzővel sem írtatták alá, kik is hogy sokan nem lehettek, ki lehet venni a jegyzőkönyv ezen szavaiból: „quali fieri poterat numero una fuisse constituti“, de hogy valamennyien az egyház virágzását szívükön viselték, s különösen nagy buzgalmat fejtettek ki a sárospataki iskola fejlesztése elnyomatott ügye védelmében, kivált a tanárok közt kiütött s majd az egész ifjuságra kártékonyan kihatott Csécsi-Nagy-Mihályi-féle belső dulakodások lecsendesítésében: kétséget nem szenved, egyik fő ok, mely a világi buzgó férfiakat Bodrogkereszturban összehozta épen a sárospataki iskola komoly és szent ügye vala, látni lehet azt, nem csak az itt következő b.-kereszturi gyűlés jegyzőkönyvéből, de egyszersmind az azon korból felmaradt eredeti levelekből is, melyek a tiszáninneri h. h. e. kerület levéltárában olvashatók.

A bodrogkereszturi gyűlés jegyzőkönyvének szerkezete következő, — magyar fordításban — :

Mintán az egyház hanyatlott ügyeinek vezérlése s az egyház igazgatásbeli jobb rend megállapítása tekintetéből Bodrogkeresztur városban 1734. nov. 5. a mennyi annyi számmal egybegyűltünk: előterjesztette Tek. Patai Sámuel ur mint a sárospataki iskola rendes főgondnoka, miszerint azon s.-pataki iskola régen óhajtott virágzása, hajdani jobb állapotára visszavitele, s a humaniorák jobb rendbe hozatala tekintetéből nem csak hasznos, de általában szükséges volna, hogy beállítva lévén azon iskolában a theologiai, s filozófiai tanárok, a humaniorákra is Ékesszólás tanára cím alatt, állandó tanár választatnék, ki a többi tanár urakkal köz egyetértéssel hivatala fő súlyát kivált a politikai-polgári történelemre, földrajzra s latin nyelvre fektetvén, iskolánk ügyét sikerdusabb fejlődésre emelné, mely üdvös indítvány közhelyesléssel fogadtatván, említett hivatal betöltésére meghivatni rendeltetik Kármán András ur, a losonczy iskola igazgatója, kinek is a többi tanárokéval egyenlő fizetése leend. S azon tisztelt ur illendő meghívására tek. Vajai Vay Abrahám és Szathmári Király György urak kineveztetnek.

Nemes ifju Tunyogi József előbb a sárospataki iskola tagjának folyamodványára, tekintvén az ő alázatos esedezésében maga minden jóra lekötöztetését, hogy t. i. jövőre a közjó ellen semmiféle kísérleteket tenni nem fog s komoly törekvése a papi szent hivatalra készülni: határozatba ment, miszerint megkövetvén előbb innepélyesen a sárospataki togatus ifjakat, s térítvényt is adván arról, hogy ezután hasonló dolgokat tenni nem fog: most véglegesen a togatus ifjak közt foglalja el az utósó helyet, előbbi helye viszszeresése iránti kérelme soha tekintetbe nem vétetvén.

Ezeket így elintéztvén, tek. Nzts néhai Rádai Pál urnak a magyarországi helv. h. egyházak főgondnokának elhunytá után, kétségtelenül nem csekély zavarok, összeütközések, rendetlenségek, mulasztások, és ezekből következett alig helyre pótolható hátrányok merülvén fel az egyház kormányzat terén: annál fogva a hasonló bajok elintézésére elvégeztetett, hogy az eddig is tisztelve elismert egyházhatóság mindkét t. i. úgy a világi mint a papi elemből célosban szervezve állitassék fel. Az egyházak főgondnokainak a következők neveztettek ki: u. m.

Bethlen József gróf, Máramaros vármegye főispánja. A dunántuli egyházkerületben tek. Kenessey István ur. A tiszáninneni e. kerületben: tek. Jobbaházi Döri András ur. A tiszántuli e. kerületben

tek. Báji Patai Sámuel ur. A pataji e. kerületben tek. Gyürki István ur a világi rendből.

Az egyházi rendből pedig: mindenik e. kerület szuperintendensei, és valameddig a tiszáninnen e. kerületben lévő egyesült egyházmegyék, egyházkerületbe olvadnának be: mindenik egyházmegyének széniorai, kik is ekképen kiválasztva lévén, s egyenlő szavazati joggal s az igazgatás dolgaiban egyenlő tekintéllyel felruházattván, az eddig felmerült, s jövőre is felmerülhető egyházi zavarok, nehézségek, s egyéb bármi fontosabb megvitátás alá tartozó dolgokat, melyeket magános s alsóbb rendű egyének saját tekintélyükkel el nem intézhetnek, mielőtt dicső vallásunk nagy gyalázatára a végetlenségig elhuzattatnának s közbotrányra fejlenének ki, mint közakarattal a világi, s papi elemből e célra kinevezett gondnokok a böles ítélet hozására, s egyéb felmerülendő tárgyak elintézésére nekik adatott hatalommal intézzék s végezzék el.

Hogy pedig nyilvános tekintélyük bizonyosabban elismertessék, s az ő szent határozataik mielőbb sikerre juthassanak: a mint egyenként mindenütt az egyházkerületek vármegyéiben, szabad kir. városokban, Kunságon Jászságon, az egyházak s védurak (benefactores) köz szavazataik által lesznek megválasztandók a világi rendbeli segédgondnokok, ugy a többi szuperintendens urak is illő, hogy a segédgondnoki hivatal tiszteit töltsék be. Kiknek is, hogy a gondnok urak intézkedéseik tudomásukra jussanak s általuk egyebek előtt is ismeretessékké lehessenek: mindenik főgondnok urnak tisztében fog állani, hogy egyházkerületeik egyes segédgondnokait, ezek viszont az ő vármegyéjük egyházait s jóltévéit értesítsék, s az ekkép egyszer elvégzett dolgokat azok által, kiket a többször említett segédgondnok urak megkeresendének, hiven hajtassák végre.

Hogy pedig az igazgatásban megkívánt kiváló őszhangzat, s az elintézendő tárgyak egyöntetű minéműsége tévesztve ne legyenek: említett főgondnok urak évenként mulhatlanul, ha csak egyszer is minél teljesebb számmal egybegyűljenek, vagy ha ki közülök akadály esetén személyesen meg nem jelenhetnék, egyházkerületbeli valamelyik hű segédgondnokot a kitűzött időben küldje el, kik is közösen tanácskozáván, habár csak a további teendőkről is egymással egyetértsenek s mind azokról, melyek az időszülte szükségek szerint, vagy az alamisnaügy, vagy a folyamodványok elintézése körül felmerülhetnek célirányosabban értekezhessenek, mely közhivatali tisztek viselésére s az egyházi társas élet oly sok zavarainak megszüntetésére kinevezett, s a közterhet emelő férfiakat, a többi mind két elembeli közjóakarók, ha csak a korábbi rendetlenséget s e rendetlenség szülte álla-

potot a jó rendnél továbbra is tűrni inkább akarnák, tiszteletben tartásuk.

Ki lévén már így a fentebbiekben nevezve az egyházak főgondnokai; bár az érintett körülírás mellett mindenik egyházkerület, tek. vármegyéék, szabad királyi városok s helyek saját egyházaik segédgondnokai megválasztásában jogosan eljárhatnak: de mivel a választás e kijelölt útja huzamos időt venne igénybe: az időveszteség nagy kárának elkerülése tekintetéből segédgondnokokul következő férfiak választatnak meg, felhagyván egyébiránt a hely. hitvallást követőknek mindenik vármegyében, szabad kir. városban s említett városok s helyekben azon jogukat, hogy keblökben saját tekintélyükkel más egyéneket is választhassanak meg.

Máramaros vármegyében tek. Nzs Szegedhy Ferenc. Ugocsa Ujhelyi László. Beregh Lónay László. Szathmár Komáromy András. Szathmár kir. városban nzs Csegeöldy György. Szabolcsvármegyében tek. Szúnyoghy István. Középszolnok Szoboszlai Vass Sámuel. Kraszna Halmágyi István. Kővárvidéken Matkó István. Biharvárm. Komáromy György. Debreczen kir. városban Baranyai Mihály. Hajdu városokban Csanády Sámuel. Unghvárm. Pálóczi Horváth Ádám. Zemplénvárm. Szemere László. Abaujvárm. Bárczay László. Sáros- és Szepesvárm. Markusfalusi Mariassy Zsigmond. Borsddvárm. Vajai Vay Abrahám. Tornavárm. Fekete István. Gömörvárm. Ragályi Zsigmond. Pestvárm. Erdős Mihály. Hevesvárm. Kunság Jászság Borbély Mihály. Kishontvárm. Sipos János. Nógrád- és Nagyhontvárm. Nagy-réthi Darvas József. Barsvárm. Pélyi András.

A többi vármegyékben pedig a főgondnok urak fognak gondoskodni böles belátásuk szerint a segédgondnokok választása iránt.

Mivel pedig ő kir. felsége kegyelmességéből a felséges udvarnál védelmünkre, s folyamodványaink sikerítése végett felállított agens tartása s más egyéb szükségek fedezése nem csekély költséggel járnak, s annak egybegyűjtésére más egyéb forrásunk a vallás mellett buzgolkodó kegyes jóltévők meg nem tagadható segedelmezésükön kívül nincs: ugyanazért annak összegyűjtése, őrzése kiadásai a legpontosabb gondoskodást igénylik s a következő módon láttatott kivihetőnek: u. m.

Először: Saját egyházvidékeinken lévő egyházainkban évenként hat izbeni urvacsoravétel alkalmával hivatassanak fel a kegyes lelkek segélyzésre, megelőző urnapján hozzájok egy buzgó, saját belviszonyainkat ismertető s a gondnoki hivatal befolyás által az egyformaság szem előtt tartásával szerkesztendő felhívás intéztetvén, és ugyan e tekintetből

Másodszor kizárólag e célra rendelt kisláda — köznevén persely készítenessék mindenik egyházban, az elkészített láda esperesi pecséttel zároltassék le, melyet is az egyházlátogatók, lelkipásztor, községbirája jelenlétökben legyen szabad felnyitni, kik is a bent talált pénzt, számolják meg, az egyházlátogatóknak nyugta mellett adják át, az így átvett összeget egyházlátogatók hasonlóan nyugta mellett az agensi pénztár kezelőjének azonnal számolják által.

Harmadszor: A midőn pedig a dologgal késni, s a rögtöni segélyt igénylő szükségét az egyházlátogatók kijövetelére halasztani nem lehetne: ez esetben a főgondnok felhívására esperes urak külön az egyházvidék mindenik szakaszára tekintélyes férfiakat küldjenek ki, kik az egyes egyházakba elmenvén, ezeknek ügyvivői perselyöket nyissák fel, s a fent előadott eljárás mellett, a pénzt számolják meg, vegyék kezökhöz, a persely ládákat ismét pecsételjék le, s a pénzt hová kívántatik oda fordítsák.

Negyedszer: A hol pedig a kihirdetésekre kijelölt napok már más célokra szolgálnak, mennyire lehet az egyformaság szem előtt tartásával más urnapok jelöltessenek ki, a mely alkalommal ezen közös s egyetemes szükség ugyan egy nap hirdetessék ki mindenik egyházban. De ha nagy nehézséggel volna összekötve az addig gyakorlott szokás megváltoztatása: az ur szolgálainak bölcös és kegyes belátásukra hagyatik fel, hogy ez egyetemes szükség kihirdetésére a legalkalmasabb urnapokat szemeljék ki. Ezenkívül

Ötödik: Fent tisztelt világi főgondnok urak sajátkezű aláírásuk s pecsétjükkel ellátott oly lajstromot készítendének külön mindenik vármegye, város s helység számára, melyen a jótéteményezés végett megkeresendőik lesznek feljegyezve, és azt segédgondnokaiknak az ügy gyámolítása végett megküldendik, kik is egyenként az ügy segédei lévén, megyéikben ügyes, alkalmas s buzgó egyént foglalt elindítani a lajstromba foglalt személyekhez, kik ezeket a szeretetbeli adományozásra hívják fel, és ki mit ad s adánd a lajstromba vezetendik, s körutjokat bevégezvén, úgy az azon e. kerület főgondnoka aláírása s pecsétjével ellátott regestrumot, mint a begyűjtött pénzösszeget a segédgondnoknak nyugta mellett átadják, azt eképen átszámolván, mindenik segédgondnok a regestrumot a főgondnoknak, a begyűjtött pénzt pedig azon e. kerület pénztárnokának ellen nyugta mellett kézbesitendik.

Hatodszor: Az utalványozások mellett könnyen felmerülhető zavarok elkerülése tekintetéből tanácsosabbnak ítéltetik, kivévén a véletlen eset szükségait, hogy a főgondnok urak közül csak egyik adna utalványt kiadásokra.

A kegyes alamisna összeg pénztárnokaivá pedig megválasztatnak a tiszáninnyi egyházkerületben tek. nzt. Szentpéteri András, a tiszántuli e. kerületben tek. Baranyai Mihály,*) a pataji e. kerületben tek. Nagyréthy Darvas József urak, a dunántuli e. kerületben pedig, mint a segédgondnokok úgy a pénztárnok megválasztása is azon e. kerület, s annak tek. főgondnoka jó belátására hagyatik.

Természetes, s illendő dolognak találtatott a pénztár kezelőit évenkénti számadás kötelezettsége alá vetni, hogy tehát minden gyanu s bizalmatlanság kikerültesse, említett pénztárnokok a főgondnoki hivatal által kinevezett bizonyos férfiak előtt évenként adjanak számat a közkhöz vett pénz felől.

Miután tek. Jobbaházi Dőri András, nem különben Nagyréthy Darvas József urak önként ajánlják arra magokat, hogy mind a bevételek, mind a kiadásokról készséggel számat adnak:*) számadásuk megvizsgálása végett kineveztetnek Bárczai László, Szunyoghy István, Baranyai Mihály, Ragályi Zsigmond, Markusfalusi Mariassy László; megtévén pedig mielőbb a számvételt annak eredményéről főgondnok urnak tegyenek jelentést.

Végre, volt sárospataki tanárok Csécsi János, és Nagymihályi Gergely uraktól, mennyiben ők az iskolai adományok kezelésébe avatkoztak, előkérendő számadás megvizsgálására kineveztetnek: tek. Szentpéteri András, Mf. Máriási Márk, Nagyréthy Darvas József, Szathmári Király György, nem különben a papi részről: (Clarissimi) Csáji Márton, Eöri Pál, Téglási János urak, jelentésüket főgondnok urnak annak idejében betérjesztvén. Jegyeztetett Bodrogheresztur városban fent kitett évben és napon.

TOLDALÉK:

Közbátorság tekintetéből jónak találtatott, hogy a gondnoki hivatal ügyiratai, ha időközben a fő- vagy egyik másik segédgondnok kezébe kerülnek, a magános levelekkel egyáltalában fel nem vegyítve, külön ládában tartassanak, s a fő, vagy segédgondnok urak halála, vagy bármely módon változható körülményeik közbejöttével a legközelebbi papi, vagy világi segédgondnok által őrizet alá véssenek, hogy átadhassák majd a hova kívántatni fog.

*) Az egyik j. k. példányban Szentpéteri András neve ki van törölve, s felibe e név írva: Mocsári Balázs; Szintugy a tiszántuli e. kerületben Baranyai Mihály neve kitörölve s felibe e név írva: Domokos Márton.

*) Az itt nevezett férfiak az agens számára gyűjtött pénzről adnak számat. Agensnek Szilágyi Sámuel már 1733. megválasztott.

Melyeknek előboesátása után, ha a fő- vagy a segédgondnokok közül valakik jelen határozattunkkal nem gondolva, az egyház igazgatás más elveihez ragaszkodnának: hogy kellenlen hivataloskodásuk alatt valami zavar elő ne álljon: azon egyházkerület, vagy egyházi vidék számára köruton megfordult szavazatok többségével más gondnok s illetőleg segédgondnokok választassanak. *)

Közli: **Maklári Pap Lajos.**

ADATOK

a magyar prot. egyház történelméhez.

A nagykőrösi ref. egyház legrégibb anyakönyvében, mely 1681—1784-ig szól, három figyelmet érdemlő történelmi bejegyzés találtatván, méltónak találok azokat egész terjedelmükben szóról szóra s az eredeti helyes-írás szerint a következő sorokban közölni.

I.

Ungvári Gergelynek a nagykőrösi egyházra kimondott exkommunikációja 1674.

(Ungvári Gergely 1663—1690-ig a dunamelléki ref. egyházkerület superintendense, előbb nagykőrösi, azután ráckevei lelkész volt s meghalt 1690-ben Kecskeméten, a vejenél Lenti János kecskeméti lelkésznel. A közlő.)

„A. 1674. Midőn citáltatnának egész Magyarországbán az evangelikus prédikátorok extraordináriára Posonban, e nyomorult földről is (t. i. N.-Kőrösről és környékéről, mely akkor a török hatalma alatt volt. Közlő) annak a dolognak Munkási a Budai vezértől arra szabadságot vásárolván, szaladtanak a szegény gyámoltalan atyafiak a török protektioja alá mégis Budára; honnan a vezér őket kiadta volna, ha a több urak nem obstatlanak volna. Ugyanakkor bold. Ungvári Gergely uram is) tehát e bejegyzés az anyakönyvbe már 1690-dik év után történt. Közlő) bizván egy Ali Bégh nevű

*) Még van egy pont a jegyzőkönyv végén néhol kihuzva majd más szavakkal kijavítva, e pont szerkezete a következő: »Hoc etiam per expressum declarato (e szavak eddig, alá vannak huzva, s ekép kijavítva: declarari praeterea necessum videri) ne velut in praesenti, ita casu quoque decessus actualis ordinarii scholae Sárospatakiensis dni supremi Curatoris sive Constitutio, sive dependentia penes unius vel alterius districtus Curatorem, verum supremum Curatorum simul sumptum permaneat.«

nagy Fautorához, ki volt a török császárnak intimus konziliáriussa, futott Budára házanépével Kőrösről, még lévén hátra három holnap esztendejében, hogy elszaladna. (E szerint akkor Nagy-Kőrösön is az évenkénti papmarasztás lehetett szokásban. Közlő). A persecutio ezen a földön valamennyire csillapodván s a tanítók Ecclesiájokban megtérvén, a kőrösiek Ungvári G. uramat vissza nem hozzák; hanem helyette egy Profugus Sárándi János nevű atyafiat (ki is e földön, Pelsőcéről elszaladván az üldözők előtt bujdostott) Ungvári U.(ram) Consensusa nélkül, (melyet eléggé urgealt az Ecclesia) megfogadnak. Ungvári G. u. ezen igen megindulván, a seniorokkal megegyezvén, az Ecclesiát új tanítójával együtt exkommunikálja, és hogy semminémű szükségében a kőrösi Ecclesiának senki az atyafiak közül segítséggel ne légyen (lévén interca Sárándi uram igen beteges ember) erősen megtiltja; sőt Debrecenben is a t. profeszoroknak, hogy Kőrösre Schola mestert ne adjanak, mivel hogy az excommunicata Ecclesia, megírja: végre nem csak a három holnapokra, hanem azután következett esztendőre is, minden bérít az Ecclesián praetendálja. Duralt e dissidium U. G. u. és a kőrösi Ecclesia között tovább öt esztendőknél, melynek különben nem lett complanatioja; hanem e dolognak írója, Kecskeméthy Sz. János lévén Schola mester két esztendőkig e dissidium idején Kőrösön (És így e bejegyzés még a 17-dik század végén v. legfőlebb a 18-diknak elején tétethetett. Közlő), idejét a Scholában eltöltvén, Isten rendeléséből a kőrösi Ecclesia jó akaratjával küldtetetik a németországi akadémiákban oly véggel, hogy onnan idejében megtérvén, az említett Ecclesiának lenne tanítója. Hogy azért a kőrösi Ecclesia e dologban végét elérje, Ungvári uramnak mindenekben eleget tévén s még arra az esztendőre is, melyre egy napot sem szolgált ex toto megfizetvén, véle megbékéllik. Nem evangelikus tanítóhoz illendő dolog vala ez; mert az evangelium szerint objectum excommunicationis non est aliqua communitas, sed Frater peccans Matth. 18. 15. Bár itt szemünk előtt tartjuk sz. Péter aranyas Instructioját, melyet ír a lelkeknek pásztorinak: Nem uralkodván az urnak örökségén; hanem lévén példái a nyájnak. I. Pét. 5. 3. (Későbbi kéz ezen megjegyzést írta alá, a mi aztán később kihuzatott. Közlő.) Ezen *ἐπίσκοπος*-ist az olvasóra kell vala bizni; de mindnyájan emberek vagyunk.

II.

Kótsi Bálint levele Nápolyból Debrecenbe 1675.

Ezen levél azon atyafiui összeköttetésnél fogva, melyben a magyar ref. egyházak jó és rossz napjaikban egymással álltak, hihetőleg közöltetett a debreceni lelkészek által más egyházak lelkészeivel; s így kerülhetett az Nagy-Kőrösre, hol az egy külön félív-papirra gondosan lemásoltatott és az anyakönyvnek egyik lapjához enyveztetett. Svajcban is miként ezt a genfi konzisztorium levéltárából alkalmam volt megismerni, a ref. egyházak és lelkészek hasonló atyafiui összeköttetésben voltak azon időben egymáshoz; úgy hogy ha különösen a külföldi reformátusok s például a mi gályarabjaink által is egyik v. másik svajci egyház levéllel megkerestették, az azt a legrövidebb idő alatt a többi svajci ref. egyházakkal is részint tudomás, részint közreműködés végett közölni el nem mulasztotta. Hazánkban kétségkívül a leopoldi gyászos évtizedben is a debreceni egyház volt úgy népességre, mint keresztyéni buzgóságra nézve a ref. protestantizmusnak legerősebb védvára; s éppen azért oda, mint valamely központ felé nehézkedett a nápolyi gályarabok segély-reménye. Mit tett Debrecen, és mit tettek a debreceni lelkészek Kótsi Bálint segélykérő levelére? nem tudom; de hiszem legalább vigaszt nyújtó válasz nélkül nem hagyták. Tán a debreceni egyház évkönyveiben lesz is erre valami bejegyzés található! Én még azt is hajlandó vagyok feltenni, hogy valamint időnkben a moldva-oláhországi misszió ügye Debrecenben nem csak szóval, de tettel is példásan lett felkarolva: úgy ama szomorú évtizedben egyenes felhívás nélkül is, mennyivel inkább az alább közlendő levélbeni megkeresésre Debrecen örömmel sietett megtenni azt, mit megtenni az akkori körülményekhez képest hatalmában állott. A levél külső lapján jeligeül ez áll: „Psal. 79, 11. Perveniat autem faciem tuam o Jehova! gemitus vinciti pro magnitudine brachii fac, ut reliqui sint qui jam traduntur morti. Prospecta ex alto sanctitatis tuae Jehova. Ad exaudiendum suspirium vinciti, ad solvendum eos, qui jam traduntur morti. Psal. 102, 20. 21.“ A levél szövege pedig ez:

„Copia Litterarum Ministrorum Evangelicorum ex
Triremibus Debrecinum transmissarum. A. 1675.

„Az ur Isten szerelmes szent Fiáért oltalmazza meg kegyelme-
teket szegény megnyomorodott nemzetünkkel, minden siralmas to-
vább való változástól, hogy minden nyomorúságban lévőekkel együtt

minket is könyörgésével és vigasztalásával alkalmas időben segítsen kegyelmeitek.

„Tiszteletes uraink, sok nyomorúságok által édes nemzetünk közül való siralmas titkon és erőszak által lett kihurcoltatásunknak utánna, ez siralmasabb nyomorúságoknak helyén, az szerecsenek, maurusok, törökök és ez világnak cégéres latrai között minden emberi segítségtől és vigasztalástól megfosztottak lévén, éhségben, szomszágban, szidalomban, káromlásban, vizen és szárazon még az oktan barmok természetét is meghaladó kiméletlenül való erőszakos munkákban, kegyetlen, mezitelen testünknek minden személyünknek, időnknek és tisztünknek megkülönböztetése nélkül való vereségben, éjjeli nappali rettenésben, testünknek, lelkünknek gyötrelmiben, már öt egész holnapokat töltünk el, az urnak szabadítását várván. Az hegyekre vetjük ugyan szemeinket, de onnan is semmi segedelmünk nincsen. És mind ezek az keresztyénség között ez előtt hallatlan példájú nyomorúságink is, nem tölthetik be ellenséginknek bosszuálló ellenünk való indulatit: honnan lett hogy in Mensi Augusto harmincnyolc személyek száma szerint (jöllehet már hetünknek közülünk az urban boldog halála, és hármunk az uton tölünk eltávozása után, annyin életben nem volnánk) eladattatnak, minden főre száz tallérok, mind halálunkig az gályákon való rabságra, ha Istennek úgy tetszik. Ez szertelen nyavalyába és nyomorúságba teljességgel elfogyatkozunk és elbágygattunk, úgy annyira, hogy ha Isten arra rendeltetett emberek által szabadulást nem nyit, rövid időn a minket háborgatóknak örömére teljességgel meg kell emésztetnünk, az mint hogy most is, mely nap ezt írám egy becsületes Augustanus Túrócz vármegyéből, Michael Paulovitz nevű atyánkfia, halva fekszik: a törökök és egyéb Isten esméretin kívül valók között temetése lévén, a mint cselekesznek minden megholtakkal közülünk. A nagy Istennek irgalmasságira kérjük azért kegyelmeitek, hogy ez levelünkéből értvén hallatlan nyomorúságinkat, keserülje és szánja meg ügyünket, és Istent érettünk való könyörgésével, az méltóságban helyheztekért pedig szabadulásunk végett való esedezésével, kérni, engesztelni, serkengetni meg ne szűnjék kegyelmeitek; az mint hogy életünk táplálására való alamisnát is szerzeni és szolgáltatni az időközben, mely Bécsből Johannes Santernik által meglehet jó móddal (ez a passus a teljesen világos olvashatás mellett is miként a t. olvasó is egyszerre észreveszi, szófüzésileg hibás, de értelme kivehető. K ö z l ő.), ebbeli hozzánk való megmutatandó jó akaratjának, Isten az mi könyörgésünk közben vetésére is bővséges megjutalmazatója lészen. Itt még élünk 26-haton kik között megvagyon Sellyei István uram

szuperintendens Ecclesiarum in districtu Papensi. Köpetsi Balás, Comáromi István, győri, Bátorkeszi István veszprémi, Otrokocsi Ferenc rimaszécsi predikátorok, több becsületes atyafiakkal együtt. Theate nevű városban non longe a Brundusio lábok a vas miatt való megsebesedése miatt tiszteletes Harsányi István rimaszombathi és Miskolci Mihály fleki praedikátorok, az lévaival és más három atyafiakkal elmaradtanak, kiknek sem halálok sem életek felől semmi bizonyost ez napig nem tudunk. Az Kapuvárból és Sárvárból hozzánk hasonló nyomoruságra hozandó 20 becsületes atyafiak Istennek legyen hála megszabadultanak, az ide jövő német tiszteknek az ő vitézt a velenecések eloszlatták, és a tiszteket a szegény Rab atyafiakkal visszaküldötték Tergestum nevű városban, a hol megsarcoltanak a szegény atyafiak, sok vereségek és kinoztatások után az Tiszttel. Már két levelet vettünk tőlük, melyben írják szabadulásoknak utját módját az elsőt 9. septembris, a másikat 1. octobris. Legyen az ur oltalmában kegyelmetek édes nemzetünkkel s minden kedvesivel együtt. Ad Neapolim ex Galera s. januarii 5 octobris (melyik itt a két hónap közül az elfogadandó? ítélje meg a t. olvasó. K ö z l ő.) Anno 1675.

„Kegyelmeteknek a Christusban atyafia és esmérője

Kótsi Bálint az Christus Jézusnak méltatlan foglya.“

III.

Áttérési elismervény.

(Ilyet kettőt találtam bejegyezve anyakönyvünkben a 18-dik század közepéről t. i. 1741. és 1742-dik évről; mi nem csak annyiban érdekes és fontos, hogy helyes és óvatos egyházi eljárásra mutat; hanem annyiban is, hogy azon nyomasztó korszakba esik, midőn r. kath. püspökök vizsgáltak a ref. pap kereszteleési s egyéb eljárása után; a mint hogy a nagy-kőrösi krónika szerint gróf Althán Mihály yáci püspök 1744-ben Nagy-Kőrösön látogatván, az akkori nagy-kőrösi lelkészeket Helmecei Istvánt és Mocsi Istvánt a keresztség sakramentoma felett vizsgálat alá vetette. A kérdéses áttérési elismervények közül így szól az egyik. K ö z l ő.)

„Anno 1741. die 28. Martii.“

„Én alább is megiratott Kenyeres Mihály özvegye Varga Ilona, Psentibus recognoscálok, hogy magam lelkem ismeretiben meggyőzöttetvén a reformata (a mint szólani szoktak kálvinista) vallásnak igazsága felől; önként, minden mások üsztönözése nélkül, csupán magam tetszéséből, ajánlottam és adtam magamat a reformata v. Helvetica Confession levő Ecclesiához, melyben kívánok halálomig élni, és abban meg is halni: annál inkább, mert említett Kenyeres Mihály

férjem, ki is pápistának tartatott, mind egészséges állapotjában, mind halálos betegségében én előttem dicsérte a kálvinista vallást a pápista vallás felett, és nékem majd ugyan (azaz mintegy. Közlő) Testamentomba hagyta, hogy térjek a kálvinista vallásra. Kenyeres Mihály özvegye Varga Ilona kezevonása. Coram me Alexandro Barta etc.“

Közli **Filó Lajos**,

nagykőrösi ref. lelkész.

BÁTHORY ZSIGMOND LEVELE.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek alább következő levelét felejthetetlen barátom Tóth Sándor közölte velem. Ő ezt Nagy Lajos ur után kapta. A levél eredetije az aradmegyei levéltárban őriztetik s a mint az okmány mellé csatolt magány levélből értesültem, városi levéltárnok Dracsay Zsigmond ur másolta le. A rendelet a váradi várparancsnok és őrséghez volt intézve, hol a reformáció nagy virágzásnak örvendett. Im itt következik:

„Sigismundus Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpinae et S. R. I. Princeps, Partium Hungariae Dominus, Aurei velleris Eques, et Siculorum Comes etc. Universi nobis sincere dilecti! salutem et gratiam.

Hitigazgatásnak, az mi nem ti dolgotok, hadjaton békét. Szab-
lya, kopja, katonához illendő fegyver, az ti dolgotok. Te pedig
Király György uram, felnyisd a szemedet, meglásd, mit cselekszel,
ki előttök vagy a szolgáló Rendnek, szájakon tartsd őket, jövőd
háboruságra semmi okot ne adjatok, se protestációkkal ne fenye-
gessetek senkit, se egybegyűléstekkel, közönséges magatok tudat-
lan balgatatag felfuvalkodástokból hitet ne igazgassatok; mert valaki
légyen kezdője, vagy kapitány, vagy lovász, vagy pap, vagy secu-
laris, egy istráng szálát meg nem kimélek tőle. Ennehányotokra
nem szólok, de ha mindnyájan oly vitéz emberek volnátok, az mint
hitet tudtok igazgatni, eddig régen Konstantinápolyból is kiűztük
volna Törököt, Darabos Gáspárt és György deákok, az bestye áruló
kurvafiakat kivond lajstromból, mindgyárásd elűzd, Váradon se
hadd őket lakni. Ha én szolgálaim voltak a bestye kurvafiak szabott
regulát én előmbe ne hozzanak. Ebbe ha másképp cselekszel, gon-
dold te magad mi következik belőle. Ti pedig, kik jámbor és tős-
győkeres nem renden kívül valók vagytok: Birák, városbeliek és
váradi főpolgárok, minden renden, szántás, kapálás, az ti dolgo-

tok, nem hitigazgatás; nem paraszt emberhez illik a hitigazgatás, sem vargához, sem szűcshöz, sem a protestációval való fenyegetés egy poor bestye áruló kurvafiához is. Valeté. Datum Albae Juliae 2-da Jun. Anno 1597. Zigismundus Báthory. Trans. Princeps.

Közl: **Szilágyi Sándor.**

IGAZGATÓI ÉVZÁRÓ BESZÉD

Szatmárt július 23-dikán 1863.

Hét éve, mióta e sokak által kegyetlenül ócsárolt szatmári egyház, szép hirű tanodájában mint első az egyenlők között, korlátozott erővel, erős akarattal belső és külső akadályokkal küzdve, tanártársaim nélkülözhetlen közreműködése segélyével ápolom a szellem erőt, hogy régi hirében ez ne fogyatkozzék, sőt ha lehetséges tudományos kincseiben gazdagodjék s folytonosan növekedjék; hét éve mióta félelem és rettegés közt javítgatjuk, elébb öten, később hatan ennek műgépezetét, melyet nekünk kellene úgy ismernünk, hogy ügyetlen kezelésünk mellett az, se szerfelett ne siessen se ne késsék, .. és hogy a napnak és évszaknak, mindig azon percét mutassa, melyet mutatnak ama gépek, melyeket protestáns tanodáinkban, a miénknél sokkal avatottabb kezek igazgatnak.

E hét év közöl négyig, mi voltunk gépek, kiknek folytonosan azon percet kelle mutatnunk, melyet mutatott azon finom szerkezetű jármű, .. melynek alakja, rendeltetése s jövője előttünk félig, de nem egészen titok volt; .. azon négy év alatt tehát önálló munkásságról szó is alig lehetvén: közvetlen felügyelőink elismerésére és becsülésére alig számithattunk; ... a három utolsó évben sorsunk keveset javulhatott! mert, kikhez mi erős hittel ragaszkodunk, kiknek férfiasan bizalmas szavára különféle tájakról, az ide ültetett nemes növények öntözgetése, irtogatása és ápolása végett, vig örömmel és szent lelkesedettséggel sietünk; kik intézetünknek, áldozat készségükkel, új életet biztosítottak: a külbeavatkozás ostromai között, alig képesek elhatározni magokat, .. vajjon: engedjenek-e a magasból támogatott ellenerőnek, hogy tanodánkat megtarthassák; vagy: kánonokon s országos törvényeken nyugvó autonómiánkat megmentendők, harcot kezdjenek, édes testvéreikkel, tekintélyöket féltve őrző, igen tisztelt természetes oltalmazóikkal, ha szinte viszontagságok

közt izmosodó tanodánk közeljövője, a harc által veszélyeztetnék is.

E napokban lesz egy éve, midőn a politikai mechanizmus könnyüvéru paripáján szinte észrevétlenül elillantam egy még most is habokban forró, mély és széles tenger kopár partja mellett, e most haldokló év alatt csak a part hosszában termett rozmaringokat szorgoltam, epedve tekintgetve a remény hajnalcsillagára, s bizalommal várva, hogy egy csöndes tavasz megadja azt, mit tizenhárom zavaros tél meg nem hozott!.. E mély és széles tenger a protestáns autonómia oceánja vala!.. Vártam, hogy ki fog méretni azon hullám tömegből, minden hatalomnak és hatáságnak, boldognak szegénynek tulajdon s elidegeníthetlen birtokrésze, melyből aztán, a sziklák közül kihalászhatóna úgy a fejedelem mint a miniszterium, úgy a helytartóság mint az egyházkerületek, úgy az egyházmegyéek mint a pártfogóság, úgy az egyházi mint az iskolai igazgatóság, úgy az iskolaiszék mint az egyes tanár a drága gyöngyöt, a számára rendelt autonómia részecskéjét, melyet kinekinek az állam, a vallás és örök igazság rakott el saját sacrariumába, hová a legközelebbi zsinatig bepillantani, nekünk nem szabad. A tengert a titkon s nyilván kanyargó örvények, e lefutott évben mélyebbre ásták; a partok ormait, a külövakodás kezei magasabbra hányták!..

A protestáns autonómiából tehát, igazi illetékét senki ki nem vehetvén: senki nem tudja biztosan „quid fugiat? quid petat?“

Oly nehézzé vált azok helyzete, kik közhelyen érdekes tárgyról akarnak okadatolva értekezni, miszerint: alig marad az éyzáró igazgatónak egyéb teendője, mint szárazon elmondania: mik, s hogy történtek, az enyészet sirjába hanyatlott iskolai évben? hogy a történet lapja üresen ne maradjon, melynek homlokára a tanoda neve, az év első napján, szép remények között föliratott

Föltevém s elvégezém magamban, hogy ez 186 $\frac{2}{3}$ -dik isk. év alkonyán előadom: a protestáns tanár életét úgy, a mint van; s ha a tanár föladatát, melyet meg kell fejtenie, szenvedéseit melyeket ki kell állania és küzdelmeinek eredményét, úgy általánosságban, mint részletekben előadandottam: megmutatom, mi s mennyi hasznót hajt terhes és fontos hivatala, önmagának a tanárnak, a tanodának, a szüléknek, egyháznak és álladalomnak; s ezek következményeül kitűzőm a helyet, mely őt illeti a tanodában, egyházban és álladalomban; előszámlálom végre a

jogokat, melyekkel tartozik a dolgait hiven és sikerrel végező tanárnak, a család, az egyház, az álladalom és közemberiség; de míg részét az autonomia drága gyöngyéből a tanár ki nem veszi: addig helyzete és viszonya a fölötte, mellette és mögötte állókkal bizonytalan levén: e jelentőségteljes, minden tekintetben érdekes tárgyról így szószékről beszélni, valóságos időorzás lenne!; átteszem értekezésemet valamelyik lapba vagy folyóiratba, hol az efféle eszmék kedvesen fogadtatnak.

Gondoltam azt is, hogy e szomorú meddő időben a szülék előtt mondok el néhány eszmét arról: hogyan lenne jó s üdős, összevetett vállakkal, úgy intézni a nevelést és oktatást a gyermekek képzése alkalmával, hogy: az elemi iskolai nevelés, a házi; a gimnáziumi oktatás és nevelés az elemi képzés folytatása lenne! De a szülék legtöbbjei, meg vannak elégedve magokkal, nevelési rendszerökkel és gyermekeikkel!... s ha az iskolai nevelés kertjébe átültetett házi növények, mérges gyümölcsöket teremnek nekik, kik a veszedelem magvát, jó előre beoltották gyermekeik vérébe és szívébe: a kertészekre hárítják az okot! Itt hát alapom nem volt: felleg vagy légben lebegő várat építeni nem volt kedvem!

Nagyon kényelmes helyzete az oly igazgatónak, ki közönség előtt, élőszóval, egy ígét sem köteles elmondani; kinek pénztár állván rendelkezése alatt, évenként programot szerkeszt; annak négy első levelére valamelyik dicsőségszomjazó kollegájával értekezést irat, vagy a „hajcsövességről“ vagy a hőterjedéséről“ vagy a „hideghatásáról és határáról“, vagy a „tejutról, mely helyesebben nevezetnék hadak utának“, vagy a „négyyszög körítéséről“, vagy a kör négyszegítéséről“ vagy a „hosszas szárazság okairól, vagy épen a Szamos vagy Duna szabályozásáról és több e féle korszerű tárgyakról; a többi levelekre leírja a tavalyi értesítvényről a tanárok nevét, szaktanait; a tudományok beosztását és az órarendet; és midőn évkönyvét e részecskékből összealkotta: szétküldi azt az Imperiumban élő minden nyelvű és vallásu iskolák igazgatóságaihoz, ... és a tanoda, melynek kormányán áll, a jeles program mellett, a legkitünőbb gimnáziumok egyikének ismertetik el; holott a mi programmtalan iskolánkról, ha a tanárikar minden erejét meg nem feszíti, csak öt mértföldnyi téren tul is, alig tud valamit, a szerényeket föl nem kereső, — — a magokról harsány hangon kiáltozókat kinevető s megutáló világ; — — még ha sokáig szerénykedünk, megesik ismét, a mi ez előtt öt évvel épen velem történt; midőn egy nem minden dologban tudatlan férfiú, a legkomo-

lyabb vonalokkal fődött arccal, ily kérdéssel lepte meg leforrázott lelkemet; „együtt járnak e még a leányok az ön keze alá került iskolában a fiu gyermekekkel?... Leányok!... gimnáziumban!?” kérdém a tisztelt férfit... ez példátlan még Árvavármegyében is, nem hogy Szatmárban, válaszolám mélyen illetődve. Ha már programmom van: ráküldöm azt a derék férfura s kiszabadítom őt együgyűsége szánandó nyűgéből!

Programmot mint ez előtt nem, ugy ez évben, sem szerkeszthetvén: választom a dolog könnyebb és szebb oldalát, és számot adok a lefolyt év eseményeiről, melyek iskolánkat emelkedésében segíték, becsületében öregbíték! Hiszem, hogy ez által örömet szerzek a tisztelt szüléknek, s iskolánk szellemi és külgyarapodásán gyönyörködő pártfogóinknak.

Belülről a tanoda becsét és tekintélyét egyedül a tanárok hívsége, ernyedetlen összehangzó munkássága, s mézé olvadt szeretete nevelheti s emelheti! Fejéritett koporsó az oly tanoda, mely nagy hírével s tekintélyes külsejével, bámulásra hívja a népeket, belsejében pedig a civakodó tanárok, mint benrágódó férgek örlik emésztik annak becses éltét s egészségét!

Nálunk a tanári testület minden tagja, ha nem borul is dámoni szeretettel tisztársa kebelére, kezét fogva, egyesült erővel siet a közcélhoz, a terheket örömmel fogadja; s midőn más tanodákban a gimnáziumi tanár 15—17 órát ad: itt 26—28 órán át vezeti hetenként, a jó szívű tanár, lelke osztályosait, a mivelődés és tudományok tiszta forrásához; s midőn másutt, a kényelmes tanár egy két rokon tudományt ad elő: itt kiki egy osztály minden teendőivel küzd, általában kedves eredménnyel!... És még e herkulesi munka sem meríti ki intézetünk lelkes tanárainak tetterejét! Folyóiratokban, szépirodalmi s más heti s napi lapokban gyakran találkozunk neveikkel! Egyik társunk lapot szerkesztett ez év folytán, melynek tartalmát, a szorgalmas és ildomos szerkesztőn kívül, szép részben a tanárok állították ki; egy részök a fensőbb osztályu protestáns nőnevelésben is munkálkodott, hogy a szent cél, minél rövidebb uton közelíthetessék meg, működött a nélkül, hogy jutalmat várna, vagy fogadná el kedves foglalkozásáért. Zombory Gedő tisztárs ugyan ez évben Földirátot nyomtatott Pesten az itteni nőnevelde számára, mely tankönyvül már több helyen elfogadtatott. Kanizsay Zsigmond tisztársunk beszélyei pedig most izzadnak a szathmári sajtóban.

A fegyelem kezelésében, az emberi méltóságról senki meg nem feledkezik. A tanítvány mindenikünkben atya helyetttest, jó barátot,

édes testvért, szelid tanácsadót szeret és tisztel. Mi nem hiszszük amaz elkopott apophtegmat, mely szerint: „Isten fűbe fába adott gyógyerőt, azt alkalmilag használni nem árt.“ Doktor kézbennem! mert tudja hogy és hol kell beadni; de tanítónak árt, mert ő lelket ápol; a lélek táplálékát pedig a füleken szoktuk beadni! — — Mi a keményebb testi fenytéket a külüzgztósághoz kértük át, i m a h á z lévén tanteremünk, melyben reggel és este, Istenatyánktól segélyt kérünk; s hálát adunk boldogító áldásiért. Tanosztályunkból az undok piszkolódást, a neveletlenek fegyverét, a hitvány gunyolódást, az ó divatu térdepeltetést, az ugy nevezett nyullövetést és Custospálcát végkép kizártuk, mint becsületes, mivel magyar emberekhez illetlen alávalóságokat: ugyan azért növendékeink a potiore parte ducta consequentia bánhatóknak, szelideknek, törekvőknek, méltán mondhatók; nem növekszenek iskolánk gyalázatára; bár nem tagadhatjuk, hogy az aranyak itt is van kevés salakja, mely rosszabb körülmények közt, minden bizonynyal sokkal több fogna lenni.

Az ember méltóságához illő fegyelem, nálunk elég kedves gyümölest terem. A szülék azok iránt, kik érdemlik s így talán mindnyájunk iránt? szeretettel viseltetnek, hálás szavakban nyilvánítják elismerésüket, s tetteiben szólaltatják meg jó hajlandóságukat, seregestől hozván kebelünkre szivök zálogait, édes gyermekeiket. A legközelebb eltűnt három év alatt szépen növekedett növendékeink létszáma; az 186°/₁ isk. évben volt 108, 186°/₂-ben 128; 186°/₃-dik és így e jelen évben 148; tehát mindenik évben 20-szal növekedett gimnáziumunk létszáma.

Heti üléseiben a tanárikar akkép intézi tanácskozásait, hogy határozatai által a növendékek soha meg nem szégyenítettnek, a becsületesebbek gyűlése tárgyává nem aljasittatnak, gyalázat pelengetésére nem állittatnak; mindig figyelem fordittatik a hibázó (nem bűnös) gyermek korára, házi neveltetésére, lelkeerejére és véralkatára, mely nagy hatással, szinte bűvös néha zsarnok hatalommal hat a sziv s lélekre.

A gyermeki gondatlanságból s eszélytelenségből vagy tehetlenségből elkövetett vétségek csak szóval fenytttetnek, s tanácsos kevesbittetnek; dicsekedve mondhatjuk, miszerint alig fordult elő két eset ez év folytán, mely mellett a lélektan fegyverein kívül más eszközhöz volt kénytelen folyamodni, a hivatását értő tanári testület. Tudja és vallja azt testületünk mindenik tagja, hogy: pálcával, bottal, goromba erőszakkal csak szolgál népet lehet nevelni; mi pedig szabadságimádó, szabad de nem féktelen lelkű, szeplőtlen erkölésű apostolokat akarunk s fogunk időszakonként kibocsátani Athenaeumunkból, hir-

detni, miszerint: a tanodában, melyben szép Magyarországnak hű polgárokat s jogvédőket képezünk és képezendünk, megszűnt a jaj szó!.. Mi nem tekintjük tanítványainkat, minden nap verőpadra vonható páriákul; nem akarván magunkat lealjasítani a rab-szolgák poroszloúi közzé; mert tudjuk, hogy: ki szeretet nélkül jár el övéi között, az veszedelmet gyűjt önnön fejére; s bosszuálló elleneket toborz élete ellen épen azokból, kiket hálára kell vala köteleznie!

A Kölcsey ünnepély ez iskolai évben is megünnepeltetett szokott modorban; mely alkalommal a Kiss Jánosné urhölgy és a jeles Gyene Gusztáv ajándékai Szabó Lajos, Bozsó Ferenc és Rác István felgimnáziumi növendékeinknek adattak át.

A Kazinczy alapítvány kamatja, melynek tőkét t. Vajai Károly ur gyűjtötte egybe, rendes idejében, október 17-dikén Rác Istvánnak és Sztáray Imrének osztatott ki.

A tanári személyzet ez évben két nagyszerű veszteséget szenvedett; két jeles munkás és közösen kedvelt tanárt vesztett szerény koszorujából!.. egyik Ábrai Károly érdemei szárnyain jövedelmezőbb állomásra emelkedett; másik immár boldog emlékü Kondor Pálunk, megharcolván a legnemesebb harcot, részben sir kebelébe szállt, nyugodni a hosszas munka után; részben elment fölszállt oda, hol az igazak és így az ő számára is le van téve az érdemek hervadatlan koronája. A veszteség három jeles munkás és hivatott tanár Kovács István, Fodor György és Géresi Mártonban teljesen kárpótoltnak mondható.

Iskolánk külállapotát illetőleg szintén nincs nem lehet panaszra okunk: Egymással vetélkedtek ez évben pártfogóink és jó akaróink, hogy intézetünk erőit fokozzák s gyarapítsák.

Mint mindenütt, hol a tudományok iránt hajlandóságot kell feltüntetni, tanodánk mellett ismét tettekkel szólalt meg tek. idősb Mándy Péter ur, úgy tévén le a múlt év alkonyán 10 osztr ért. frtot a könyvtárnoknál, hogy abból a szorgalmas, szegény gyermekek számára iskolai kézikönyvek vétessenek! évközepi vizsga alkalmával ugyan csak azoknak Caesar és Cornélius Nepos műveit hozá meg; most pedig pro coronide, a Budapesti Szemle, a legbecsesebb irodalmi kincsek tárának jelen évi folyamát adá át könyvtárunknak. Így épít a józan böles ember még életében magának, saját kezével pompás Mausoleumot a növendék ifjak hálás kebelében, hol tovább megőriztetik a dicsőek s igaz honfiak emléke, mint az ércoszlopokon, me-

lyekbe a tettek arany betűkkel vésetnek s iratnak, hogy lekoptassanak az évek s lemosassanak a záporok által.

Szinte méretlen becsű kincsnek tévé birtokosává könyvtárunkat ügyvéd tek. Kiss Gábor ur, ki boldogult édes atyjától nyert örökségének legbecsesebb részét, 259 darab könyvben, könyvtárunknak ajándékozta.

Hogy megismerhessük az adomány nagyságát: erkölcsi kötelességem ide jegyezni néhány könyvnek címét és tartalmát, mely könyvek a leggazdagabb könyvesházakban is nagy gonddal őriztetnek s dicsekedve mutogattathatnak. Ki szólott még becsmérőleg a Paraeus Dávid theologiai és exegetikai műveiről? . . Ki nem lapozza a tudósok közül figyelemmel a Flavius Josephus (Josephus historicus) 1582-ben megjelent egyházirodalmi gyűjteményét, mely a héber vallás történelmének ősforrásaig fölvezeti a tudományok hivatott barátját? Ki hagyná olvasatlanul, ha a latin nyelvben nem járatlan Eusebius nagyszerű egyháztörténelmét, mely az őskeresztény egyház első templomában csodálatja az olvasóval a hatalmas isteni erő munkálkodását, mely a pogányok és zsidók templomait megnéptelenítvén: Krisztus lélekneemesítő tanának adá a diadalt? . . ; mely gyűjteményben olvashatók még, a Pamphilus, Ruffinus, ujjabb Socrates, Teodoretus, Sozómenes, Theodorus, Evagrius és Dorotheus nagyhasznú tudomány kincsei; melyek közül kitűnő azon verskoszoru és történelmi kalászat, melyben Theodorus megírja a Krisztus és apostolok életét és halálát, a 70 tanítvány és a propheták életét, tetteit s tanításaik irányát?

Melyik ügyvéd nem kívánna meríteni, a „Digestum Vetus“-ból, mint a törvények tiszta forrásából, mely 1551-ben, nagy gondnal s bölcs kombinációval állítottott egybe? Ott találja ki keresni akarja az „észjog és államtan“ egy jelentékeny részét a Hugó Grotius „de jure belli et pacis“ című jeles nagy könyvében, mely a XVII-dik század egyik dicsekvése!

Mit mondjak a hirhedt Geleji Katona István remek műveiről, melyek közül a „praeconium evangelicum“ 1638-ban, a „váltság titka“ 1645-ben jelent meg, a „titkok titkának magyarázata“ szintén a XVII-dik század híven őrzött kincse! mely utolsó műben a szerény nagy ember, orthodoxus püspöknek s a Jézus Krisztus haszontalan szolgájának írja magát; művei a protestáns egyház gyámoszlopaiul tekinthetők!

Nem hagyhatom említetlenül a Comáromi Csipkés György 241 magyar praedikációját egy kötetben, melyben bölcs világnézet, józan politika, tiszta vallásosság és kitűnő emberszeretet

váltogatják egymást. Ott van a sok jó közt: Tolnai Kalauza, a Melianus Gnateret „Igazság paizsa“, a Calvin „Institutio Christianae Religionis“ című tudományos dolgozata; a Szenczi Molnár Albert Lexicona és „De Summobono irt erkölestanra hasznos műve, és a Nádudvari Péter 84 praedikációja, melyek szerzőjét, kiadója Szatmári Pap Zsigmond szászvárosi reformált Ecclesia plébánosának és azon kapitulum dékánjának cimezi; s hogy a többieket ne emlitem: a szent Zsoltárok resoluciója, melyet írói, u. m. Ujhelyi István és Óvári Keszi János Apafi Mihálynak és magas lelkű nejének, Bornemisza Annának ajánlottak, mind a Kiss Gábor ur kitűnő ajándékának egyes részecskéi.

Szatmár érdemes kapitánya, tek. Fáy Imre ur lelkes neje nevében, 16 darab, többnyire német szövegű, orvosi szempontból tekintve igen hasznos könyvek küldésével, szinte nemes hajlandóságát nyilvánította intézetünk iránt.

Debrecenből is nyerénk ajándékot! Budai Ézsaiás nagy emlékü szuperintendens, két jeles művét; Magyarország históriáját 16, a régi deák vagy római írók életét 18 példányban, fűzetlen, kötetlen állapotban.

Rác István gimnáziumi növendékünk a IV-ik osztályból és Agyó György könyvkötő együtt 5 darab régi, de jó könyvvel kedveskedtek Bibliothekánkknak.

* * *

Pénzgyűjteményünket ez év folytán Komlódi Ferenc, buzgó atyánkfia 6; Madarassy Kálmán ur 1 római beceses; Kolozsvári István polgártársunk s keresztyén rokonunk 48 darab, többnyire magyar föliratu rézpénzzel s egy régi, hosszú fekete bankóval gazdagították.

Muzeumunknak részint kikészített tiszta, részint nyers eredeti éredarabokat küldött ajándékol s használatul az 1862-dik évi szatmári műkiállítást rendezett nagy érdemű bizottmány; az érczek nagyobbára Nagy-Bányán és Felső-Bányán termelvek; 50 db ércet köszön tanodánk a m. tisztelet bizottmánynak, melytől ugyan akkor, október hónapban, 15 darab régiségét és ritkaságát tekintve beceses fadarabot nyert muzeumunk; a fák többnyire a báró Wécssei Miklós erdejében éltek, mig ki nem vágattak.

Állatgyűjteményünk 23 tömött madárral, 7 emlőssel és egy aranyhallal szaporodott. Nagyon csekély árért, 20 osztr. forintért engedte át e beceses gyűjteményt, mely 50 ftot valóban megér, volt bir-

tokosa Orosz István tanár. Ára annyival inkább mondható csekélynek, mert a pénztárunkat egy fillérrel sem apasztotta, tek. Gyene Károly főgondnok ur teremtvén ki a szükséges összeget.

Végre, hogy az ajándékokat arany koronával fedezzük: a helybeli t. Vadásztársulat elnöke t. Boros Bálint nr, ez előtt tiz nappal, a nemes szellemű társulat jegyzőkönyvéből, határozatot küld hozzám a társulat követei által. A határozat tartalma ez „küld a társulat a ref. gimnázium igazgatójához h á r o m aranyat természetben melyből k e t t ő, a magyar nyelvet legjobban értő, e g y a magyarul legszebben író növendéknek adassék át,“ a két aranyat, a t. társulat beleegyeztével a tanárikar a fel- és al gimnázium növendékei közt osztotta meg. Örömmel nyujtom át jól szerkezett magyar dolgozataért pályadíjul az aranyak egyikét Váci Bélának VI-ik osztályu növendékünknek, másikát Gerzsenyi Péternek IV-ik osztályunak, kinek dolgozata az algimnáziumban legjobbnak ítéltetett az összes tanári kar által; Legszebben irsz az egész gimnáziumban kedves öcsém Sztárai Imre, dicsekvése az V-ik osztálynak: tied legyen a harmadik arany, náladnál ehhez pályatársaid közül jogosabban senki nem nyulhat!

Fogadják minden rendű jóttevőink alázatos köszönetemet intézetünk nevében.

Van még egy mit említetlenül hagynom nem lehet! Pénztárunk, ugy a most lealkonyodott, mint a mult iskolai évben, folytonosan oly áldott állapotban volt, hogy a tanárok, kik a gimnázium pénztárából nyerik fizetésöket, évnegyedenként, mindig előlegesen fizettettek; mi nagy ritkaság; ilyen dicsekvése magyar honunkban kevés tanári testületnek lehet! hogy ezért a szatmár-németi tanügyi bizottmány ernyedetlen kitartással működő elnökének t. Gyene Károly urnak mondandó hazafias köszönet s nyilvánítandó az egész nemzet előtt meleg elismerés: az nagyon következetes dolog s nekem édes kötelesség! Isten jutalmazza meg lelkes fáradozásaért a nemes keblű hazafit, a tudományok gondos ápolóját, a vallás egyik ingatlan oszlopát!!!

* * *

Elmult az iskolai év kedves öcsém! örömeivel s terheivel! Reátok otthon, az édes szülék, a szeretett s szerető testvérek meleg karjai várakoznak! A szülő föld, melynek rügei közt s pázsitján indult meg lépéstük, kebelére fogad vissza egy időre benneteket. Ne heverjeteek munkátlanul a fáradhatlan jó anya kebelén; a munkátlan s dologtalan henyénél nincs nehezebb terhe a földnek. Kevés fárado-

ságra sokat ne pihenjete. Nem sokára pár hónap multával, eljő az idő, midőn ujult erővel folytatnunk kell dolgainkat ott, a hol elhagytuk; mert most csak félben szakasztottuk bevégezettnak itt e földön nem is mondhatjuk összefüggő teendőinket! Jöjjetek, epedve várunk titeket meleg kebelünkre!

Rátok pedig polgárai a VI-ik osztálynak! kik szivünkről most végkép leszakadtok, Isten áldását könyörögjük e váló percben, mely lelkünkre ép oly szomorúságot s bánatot borít mint tiétekre! Isten, őrangyalaival kísértessen át titeket e földi életen. Őrizzétek meg emlékünket; Isten hozzátok! Éljetek boldogul!

Bartók Gábor.

IGAZGATÓI JELENTÉS

a máramaros-szigeti ref. főtanoda állásáról 1863^{3/4}-ban. — Olvasta az 1863-dik évi július 26-án tartott zárünnepélyen Szilágyi István, igazgató.

Soha sem láttam, hogy az Isten az igaz embert, az igaz ügyet elhagyta volna. Elrejtheti ugyan arcát egy időre; de mikor megeléglé a próbáltatásnak napjait: ismét földeriti kegyelmének fényét, jótekonyságának áldó harmatával megenyhíti az elepedt sziveket, s lesz ismét az igaznak, ki benne bizott, édes atyja, s megmutatja, hogy a bizó reménység meg nem szégyenül.

Darab ideje már, nagyérdemű gyülekezet, hogy a sziveket, kik a mult dicsőségének látták fényét a mi tanodánk felett, s évek óta mindig fogyó reménység közt várták bár csak halvány sugarait legalább visszaverődve látni, mielőtt dobogni megszűnnének s elmennének hamuhodni oda, hol őseink nem minden dicsőség nélkül nyugszanak, folytonosan e hitre, e bizodalomra, e kitartó várakozásra hívom, kérem: s jólesik lelkemnek rámutatni a szép jelenségre, jól esik rámutatnom e lefolyt tanodai év ez utolsó ünnepélyes pillanatában is: Ime a mi atyáink Istenének ismét egy újabb kegyelme! ime teljesülése annak, a mit óhajtottunk; az ur nem hagyott el s egy lépéssel ismét közelebb vagyunk az ígéret földéhez, hogy birtokba vegyük azt, s nem sokára azon teljességben, a mint atyáink birtokolták volt!

Nem volt tehát hitünk h i u hit; a bizodalom, melynek félénk galambja ezelőtt alig-alig mert közöttünk csak megjelenni is, nem lett megszégyenülve! Szerencsések mi, kik befogadtuk szivünkbe a

hitet, s annak világító fényében felismertük a tűz oszlopát, mely előttünk, a pusztában bujdoklók előtt, menve, mint égi kalauz intett, vezetett, hogy keressük ama régi hazát, mely felé törekedhetnünk oly sokáig gátoltak bennünket a viszonyok nem kedvező hatalmai. Láttuk annak áldását rajtunk; s ha nem vagyunk is még egészen benn, a hova vágyaink hívtak, a hová mennünk kell: de jutottak már lábaink annyi magasságra, a honnan beláthatjuk ama tért, a hova eljutandók vagyunk, s talán a legközelebb jövőben, a teljes visszaalakulásnak egykor oly dúsan virágzó országába.

Igen, a lefolyt év is egyike a mennyei gondviselés e nagy jelentőségű kegyelme zálogainak. Mikor e tanoda kormányzósága, rendeltetéséhez hiven, négy évvel ezelőtt kimondá e tanoda felsőbb osztályainak, melyek évekig bezárva voltak ifjaink előtt, fokozatosan leendő visszaállítását: azon szent elhatározással tette azt, hogy leküzdve, a mint tehetsége engedendi, az előtte levő akadályokat, ha a nemes szívekben vetett hite meg nem csalatkozandik, törjön mindig előbb-előbbre, hogy megközelítse a teljes időt; s ime, e csüggedetlen munkásság következtében meg lett az az örömünk, hogy ez 1863. isk. évet úgy rekesztjük ma be, mint mely a bölcsészeti tanfolyam 2-od évét is látta közöttünk, méltót eredményeiben bármelyikéhez is azoknak, melyeket, mint legszebbeket élhettünk az új időszak folyama alatt.

A múlt évben 109, az idén 126 ifju növendék kereste fel a tudományok és művelődés e szerény hajlékát, melynek szellemi vezetése reánk vala bízva. Volt alkalmam már többször bevallani s így ismeretese az azon vezérelvek, melyeknek mi tanárok hivei, követői vagyunk; s jó lélekkel teszem ismét azt a vallomást, hogy kezeink alá bízott kedves növendékeink vallásos, erkölcsi, tudományos és művelődési vezérletében a józan keresztyén humanitás elveitől most sem akartunk eltávozni. Törekedtünk, hogy kik messze földről jöttek felkeresni a műveltség itt csörgedező forrását, még azoknak se legyen okok megbánni a lépést, hogy bennünk bizodal-mokat helyeztették, rajta lévén minden igyekezettel, hogy mindnyájan, mind belső, mind külső tekintetben úgy térhessenek vissza a szülői hajlékhoz, úgy jelenhessenek meg a társadalomban, mint a kik érezzék és birjanak annak tudatával, hogy ők egy nemesb pályának lettek felavatottai, kikben nemcsak a száraz, merev tudományosság, hanem az is tekintet alá jő, mikép indultak a végből, hogy az életnek is legyenek abban jól forgó tagjaivá: tehát a szív a kedély nemesbülése. S ez által, ez irány követésével hittük mi, hogy eleget teszünk azon elvünknek, mely szerint bármely tanoda csak

félíg felelt meg rendeltetésének, ha az nem neve. löntézet is egyszersmind. Reméljük is, hogy az általunk ez irányban elhintett magvak később vagy korán, de a magok legalkalmas idejében meg is fogják a jó gyümölcsöt termeni a hazának, a vallásnak s az emberi társadalomnak.

A mi különösebben, s mint minden tanintézetnek, ugy-e mienknek is közelebbi rendeltetését, a tudományos oktatást illeti: kiváló gondot fordítottunk, mint máskor, mint mindig úgy a lefolyt évben is arra, hogy az, a mi tanultatik, értelemmel legyen feldolgozva; hogy mindenik megelőző év jól megvetett alapja legyen és lehessen a reá következőnek, és hogy, a mi legfőbb, a lélek tehetségei úgy legyenek egymás mellett arányosan és összhangzatosan kifejtve, megerősítve, hogy ekkép az egész ifju lélek egy jól megmivelt földhöz legyen hasonló, mely kedvezően fogadhasson magába minden magvat, s bőven meghozhassa a maga gyümölcsét, s ért egész séges gyümölcsöt hozhasson annak idejében. Ti, N. érd. gyülekezet, tanui voltatok: jó, legjobb szándékunk eredménye, emberi véges akaratok mellett, mikép és mennyiben felelt meg céljainknak.

Gondjainknak nem utolsója, nem legkisebbike volt, hogy növendékeinket, kit kit kora és tanulmányi fokozatához képest, a rendes dolgok vitele mellett önmunkásságra is szoktassuk, abba bevezessük, benne vezéreljük, istápoljuk az által, hogy bennök kedvet és hajlamot keltsünk rá, s azt folyton éleszszük, gyarapítsuk. Ezeknek gyümölcsei közelebbről eredményei azon pályázatoknak, melyek nemes jóltevők által alapítva ez évben is kitűzetek, az ifjakat buzditották, s mint tűzetesben előadom, nem keveset ígérőleg sikerültek.

A Vámosy-jutalom-kérdés, melynek tárgya egy a magyar történelemből vett részletnek történelmileg hű, s nyelvezetben szép előadása, Dózsa György parasztlázadásának előzményeit lefolyását s következményeit kívánta. Hatan pályáztak az V-ik latin osztályból. A beadott pályamunkák, így szól a bírálat a feladott kérdést kisebb nagyobb mértékben kielégítő részletességgel, kellő nyelvtani s stilisztikai jártassággal fejtették meg, s e tekintetben általában véve mindnyájan dicséretet érdemlenek: közülök azonban a 6. számú, e jeligével: Szánd meg Isten a magyart; íteltetett egyhangulag jutalomra méltónak, mint a mely a történeti tényeket legkimerítőbb részletességgel, hű történeti következetességgel, tömött s legszabatosb nyelven adja elő. A jeligés levélke felbontatván: abból Morvay Béla neve tűnt elé, mint szerzőé.

A Balogh P. költészeti-jutalom tárgyaúl az alapító által e feladat tüzetvén ki: A gyermek álmai: erre 4 pályamunka érkezett a VI-od osztályban. A bírálat szerint általános becses el egy sem bir ugyan; de tekintve a költemény könnyed folyamát, alaki szabatoságát: a többiekhez mérve legjobbnak találattott a 3 sz. alatti e jeligével: Milyen a sziv bennünk, körülöttünk olyan az élet; azért a jutalom ennek íteltetett. A jeligés levélben György Endre neve találattott.

A bölcsészeti első osztály növendékei számára Szöllősi Miklós ur tüzött ki 4 darab egy forintos tallért. A kikre bizva volt, hogy a feladatot meghatározzák, Hunyady Mátyás nagy királyunk életét kívánták emlékbeszéd formában kidolgoztatni. Két pályamunka adatott be. Érdekesnek tartom, hogy megbízott tanártársunk bírálatát egészen előadjam. Az így szól: Fiatal kísérleteknél megszokta az ember, hogy elnézéssel viseltessék azon ifjui-vér szülte allegorizálások, nagyot mondani akaró frázisok, valamint a logikai rend olykori ziláltsága iránt, miket csak gyakorlat, tanulmány s higgadt vér igazít ki az emberben. Anynyival meglepőbb bírálóra nézve, midőn az ilyenmü elnézésekre előkészült kedélylyel fogva valamely mű átolvasásához, azt igen ritkán, vagy sehol sem látja igénybe véve. Ily állapotban van e pályaművek bírálója, ki a keze alatti két műről bizvást mondhat minden szépet és jót; egyikben, mint másokban igaz honfi érzés igyekszik egy oly képet állítani elő a távol mult alakjaiból, mely éljen és mozogjon, mintaképül szolgáljon a jelennek. Úgyesen megfejtett szép feladat! A két mű között méltó tartózkodással tehetni csak választást. Egyikben, mint másokban találkozni szépen s odaillően közbeszótt hasonlatokkal, képekkel, mik közül némelyik ujsága által meg is lep; találkozik logikai renddel, melylyel a nagy férfiu jellemzésében mindig fokozatosan van megtartva a haladás. Irmodor mindenütt lelkesült dagály nélkül, igaz, élethü tulhajtás nélkül. Komoly meggondolás után még is az 1-ső számu fentebb áll a 2-odnál, részint kimerítőbb volta miatt, részint, mivel még azon szónoki fogás is helyesen van alkalmazva, hogy az olvasó lelke aprónként s fokonként hozassék mozgásba, a mit végül el is ér. Végül még azt is hozzá csatolja a bíráló, hogy a 2-od számu is meg érdemlene, ha van egy második jutalmat. Az ekkép meglepő eredmény indító okul szolgált, hogy ez óhajtnak is tétessék elég, s így lőn, hogy Szöllősi Balázs ur ajánlata folytán, két tallér mellékjutalommal most e második rangut is kitüntethetjük. Felbontatván a névrejtő levelkék: azok

szerint az első rangu mű írója: Krüzsely Bálint, a 2-iké Gönczi Kálmán.

A bölcsészeti 2-od osztály számára szintén Szöllősi M. ur által egy arany ajánlatott fel pályázati jutalmul. A feladat következőkép lett meghatározva: Adassék elő a természet három országában nyilatkozó fokozatos tevékenységi kör, kimutatván az egyesítő és elkülönző tulajdonságokat. Különösebben mutattassanak ki az embernek testi jelességei, lelki felsőbb képességei. Végre ezek alapján adassék elő a természeti lények rendeltetése. A beadott három pályamunka közül a 3-d számúnak a bíráló következő okoknál fogva ítélte az elsőséget: Széles olvasottságot tanusít, jól osztályoz; olvasottsága mellett tanulmányt, önállóságot s öngondolkodást mutat; tárgyát teljesen felfogta, bir vele; s azt mindvégig egyenlő lelkeséggel, alapos ismerettel s logikai következetességgel dolgozta is fel. Nyelve világos, tömött, rövid; mindezeknél fogva nem csak társai közt legjobb, de általános becsét is lehet neki tulajdonítani. Mellette dicsérettel a 2-od számú említettett meg, s ennek számára a t. Pellionisz Józsefné asszony bőkezűségéből 2 darab tallért határoztunk a szorgalom s tanulmány elismeréséül. A jeligés levelek szerint az 1-ső rangu mű szerzője: György Ödön; a 2-iké: Osvát Lajos.

Ime nagyérdemű gyülekezet az elvetett mustár mag kezdi fává nőni fel magát, bocsátani lombjait; s ha az első években félve gondoltunk némileg rá, vajjon fognak e sikerülni célzataink: ma már bizvást mondhatjuk, hogy aggodalomra nincsen ok. A versenyző szorgalom tagadhatatlanul hódításokat tesz; s én örömmel látom, hogy erősödünk, örömmel látom, hogy a fiatal lélek kezdi érteni s értvén megszeretni az elmélkedést, a nyomozódást, s ez élőzálog arra, hogy a minek most már áttudja magát adni, az maradandó nyomot hagy ott, melyet szebb jövőnek vehetünk biztos zálogául.

E szempontból is fogadtuk mi örömmel, ezért hozom újból fölemlítve köztudomásra, mely szerint tanodánk felsőbb osztályu növendékei, régibb korbeli társaik emlékezetétől átmelegedve az 1848. év óta megszűnt magyar irodalmi önképző társulatot ez előtt 3 évvel újból fölélesztvén, azt a lefolyt év alatt még nagyobb buzgalommal s komolyabb irányra is törekvéssel ápolta keblében. Dicsérettel kell fölemlítenem ezt már csak azon szempontból is, mert egyfel ismét több ut áll nyitva a tökéletesbülésre vágyó ifju lélek töre-

kedései előtt; a mit, hogy mint eddig nem késett, úgy ezután sem késendik maga jóvoltáért felhasználni, bizton hiszszük s el is várjuk. Szóllanom kell személyzeti változásainkról is a lefolyt évben. Egy évvel ezelőtt körünkől a nagy-enyedi főiskolai tanárságra eltávozott Szathmáry Károly kedvelt tisztársunk után egy hely üresedésbe jövén, ezt az intézet kormányzósága Szováti Lajos urral töltötte be; s a férfit e napokban alkalma volt a t. közönség közül azoknak, kik vizsgálatainkon jelen voltak, munkálkodásából közelebből is megismerni. De ez év vége ismét elszóllit egy társat közülünk Tomori Sándor ur személyében, kinek a gondviselés jövőre más hazát mutatott ki, hol az ifjuság nevelésében munkálkodik. Kisérje a szerencse úgy, mint őt innen a mi jó emlékezetünk fogja követni.

Változásainkról szólván, nem lehet a kegyelet legmelegebb érzete nélkül emlékezni azon férfiról, ki éveken keresztül velünk élt, munkálkodott fáradatlanul, most lelépett gondnokunk t. Nádasz Lajos urról. Én hiszem, hogy a napok, melyeken ő tanodánk ügyeit kormányozta, mindig úgy fognak emlegettetni, mint legszebbjei életünk fénypontjainak, melyeken kezdődik annyi hányattatásaink után a jobbrafordulás; s igazságos történetíró nem fogja megtagadni, hogy ő nemcsak fentartási, hanem visszaalakulási ügyeinkben is nemcsak részvevő, hanem valóban egyik legfőbb tényező volt. Az Isten legjobb áldása s a mi hálánk kísértje őt további életében, melyet hogy ezután is, bár más név alatt, de csak nekünk fog szentelni, ismervén szíve jóságát, bizton hihetjük. Ha valaki, ő legméltóbb jögon érdemli, hogy élvén, gyönyörködhessék betetőzve látni még azt az épületet, melynek újból feltámasztásában oly nagy részt juttatott neki a gondviselés.

S hadd üdvözljem ez alkalommal a férfit is, kit a bizalom az ürült helyre meghítt: t. Móricz Károly urat. A név melyet ő visel, az emlékezet mely édes atya tetteihez van csatolva, zálog lehet nekünk arról, hogy ügyünk általa bizonynyal elő fog segéltetni. Isten áldja meg őt ez új tisztében, s áldja meg vele és általa e tanodát.

Emlékezzünk meg e helyt halottainkról is nagyérdemű gyülekezet, mert a lefolyt év nem ment el tőlünk úgy, hogy érzékeny csorbát, érzékeny sebet ne hagyott volna maga után testületünkön. Álljunk meg egy percig sirhalmaik felett; megérdemlik ezt azok, kiket a mindennapinál szentebb kötelékek is csatoltak e tanoda sorsához.

Egyik halottunk Dr. György József kormányzó tanácsunk

tagja, disze, dicsekedése. Óh be nagy név, óh be szent név nekünk! Ha visszaemlékezem, hogy hivatalos életéből kiszakaszthatott minden óráját mily örömet, mily vágygyal szentelél a mi boldogulásunkra; ha visszaemlékezem ama szemekre, melyek mindannyiszor nemes tűzzel ragyogtak, mikor csak egy-egy lépést haladtunk előre; ha visszaemlékezem ama szívre, mely kereste az alkalmat, vágyva vágyta a napot, mikor kimutathatta fogyhatatlan ragaszkodását, hozzánk: azt kell mindig mondanom: óh be korán költözött el! be idő előtt! Nemes lélek; neked nem engedé a végzet, hogy láthass gyümölcsöt a fáról, melyet te oly gondos szeretettel ápolál; de ha nekünk megengedendi, hogy itt hagyott nagyra törő fiadat úgy mutathatjuk majd be a világnak, mint a kiket a te neved emlékezetén gyümölcsökké érleltünk: fogadja szellemed azt úgy, mint méltó viszonzást azon fogyhatlan szeretetért, melylyel hozzánk mind a siriglan viseltettél. Legyen áldott mindörökké emlékezeted!

Az emlékezet egy koszorujával kell még közelítenem egy sirhoz nagyérdemű gyülekezet, mely Novák Sándor növendékünket fedezi. Egyikét temettük benne legkiválóbb növendékeinknek, méltót arra a tiszteletre, melylyel a mivel még lehetett nekie, sirjánál e tanárkar, maga az ifjuság adózott. Oh be sok szép remény halt el e 19 éves ifju kebelben, de mennyi sok szépe szüleinek, s bátran kimondom a hazának is! Bizony csak megmutatá a végzet, hogy annál érzékenyebb legyen a vesztes érzete. Isten adjon a szüléknek vigasztalást veszteségükért; ti pedig ifju pályatársai tartások meg nemes emlékezetét közzöttetek!

Nagyérdemű gyülekezet, ennyiek és ezek azok, miket ez ünnepélyes alkalommal, a lefolyt évről annak beldolgoiról felemlíteni hivatali tisztemhez tartozott. Bizom hozzá, hogy a felhozottak mind oly adatok, melyek az életrealóságnak elhatározott jelenségei.

Most még egy pillantást a jövőbe: s akkor hadd vegyek búcsut ez esztendőttől.

Tanodánk eddigi szervezetében úgy általános tudományi, mint egyházkerületi főiskolánk berendeztetése szempontjából egyet látott még pártfogóságunk, mint hiányt betöltendőnek, teljesítendőnek: a filozófiai tudományok taníttatásának egész terjedelmű felvételét, kapcsolatban a politikai és jogi előtanokkal, hogy így mindaz eddigi tanulmányokra feltegye a tetőt, az ifjunak egész filozófiai képzettséget szolgáltatasson, mind a tételes jogok s hit-tudományok kellő sikerű tanulmányozhatására, letegye a kellő

alapot. Bölcs gondok s teljes méltánylása után a körülményeknek, a testvér főtanodák példái előviláglása mellett elhatározta, hogy az eddigi körhöz már a jövő évre hozzácsatolja a bölcsészeti 3-d évfolyamot is, mely míg egy felől a bölcsészeti tudományos képzettségnek adjon bevégzettséget, egyuttal másfelől a jogtudomány pályának is előcsarnoka legyen, előadatván abban mind azon tanok, melyek a mostani országos szervezet szerint a jogi pálya alap tudományait foglalják magokban s annak első évi teendői gyanánt tekinthetők.

Adjon az Isten áldást ez intézkedésre, segítjen megközelíteni ez által is a célt, melyet még eddig e tanoda soha szemei elől nem tévesztett. Az én szemeim bizton néznek a jövőbe, hogy a kitartó munkásságnak sikerülni fog végre is visszavezetni e tanodát oda, a hol látni őt egyenként és mindnyájunknak mint dicsekedésünk s örömünk volt a múltban, úgy legforróbb óhajításunk a jövőben.

Istennél nagyérdemű gyülekezet semmi sem lehetetlen. Ő benne vessük bizodalmunkat, hittel, erősen. Az ily erős bizodalom soha meg nem szégyenül.

Az ur legyen mindnyájunkkal és az ő szent kegyelme.

IRODALMI SZEMLE.

1. Jules Bonnet: „**Aonio Paleario.**“ Eine Studie über die Reformation in Italien. Ins Deutsche übertragen von Dr. Friedrich Merschmann. Hamburg (évszám nélkül). Agentur des Rauhen Hauses.

Mióta „A Krisztus jótéteményéről“ című könyv ismét feltaláltatott, melyről Ranke a r. pápákról írott művében azt sejtí, hogy a hitnyomozók által végkép kiirtatott, Macaulay pedig határozottan állítja, hogy ép oly reménytelenül elveszettnek tartandó mint a Livius második dekász-a, mióta ismét kézen forog, azóta az evangy. keresztyének gyakorta figyelemre méltatják azon férfiúnak tiszteletre méltó emlékét, kiről most már közönségesen hiszik, hogy ama nagyhirű könyvnek, az olaszországi reformáció hiteles bizonyágtételének szerzője. Aonio Paleario ez, ki az olasz humanizmus utolsó képviselői közül legkitünőbb létére, már már csak az irodalmi történészek zárt körében volt ismeretes, kinek vértanui dicsőséges halála már csak az egyháztörténet bizodalmasabb barátainál volt emlékezetben, ő az, ki most „a megfeszített Krisztusnak a keresztyénség iránti jótéteménye-

ről igen hasznos értekezés"-ével együtt, a könyvtárak por- s feledés-lepte homályából uj életre támad. „Dolce libriccino“-ja, mint e könyvet nevezé az evangyéliomi lelkületű isztiai püspök, Vergerio Pál, most az olaszországi városok utcáin és téerein szerte árultatik és olvasztatik; s e szerint az evangyéliom ügyéért szenvedett szerzőnek, a hitvallók s vértanuk egyik legmagasztosabb lelkű és legnemesebbikének neve is uj fényben és tiszteltetésben ragyog a legkiterjedtebb körben. A könyv majd minden európai főbb nyelvre lefordítva, sok nemzetbeliek ájtatossági kedvenc olvasmánya lőn; ezzel aránylagosan szerzőjének élettörténete is angol-, francia- és olaszországi evangy. szerzők részéről igen pontos és teljesen kimerítő megírókra talál. Ekkorig csak régibb és újabb korbeli alkalmi iratok-, bevezetések- és programokban pl. egy Gurlitt-, Kosegarten- és Zellől s legközelebb Erdmann Dávidtól 1855-ki összefüggő előadásban birtuk Németországon is az olasz e. javítás (reformáció) vértanúiról szereshetett részletes ismereteinket. S mind ezen munkálatok részint nélkülözik azon könyv ismeretét, mely az ő hitvallásukról fenmaradott legdicsőbb emlék, s kivált szerzőjének élettörténetéhez a legkiegészítőbb műdarab, részint a nagy célra, mint rövid pere szüleményei, elégtelenek. A mit régibb könyvekben találhatni, mint Gerde „Speculum Italiae reformatae“ s a Palcario munkáinak (Jena 1728) kiadásához Hallbauer által mellékelt előbeszéd, vagy az előbbieken felfedezett hiányokkal birnak, vagy csak kevés olvasóra számithatnak. Az angol Dr. Babington Ch. dolgozataiból, melyek az értekezésnek első kiadásbeli (Velence 1534.) Cambridgeben feltalált példányáról facsimilével eszközölt ujra nyomtatásához előbeszédül adattak, s még inkább Yuong M-nek (Life and Times of Aonio Palcario, London 1860. 2 vol.) kimerítő munkájából német fordítás vagy átdolgozás még ez ideig nem történt.

E tekintetben Palcario nak Bonnet-féle életirátát az előttünk levő német fordításban örömmel üdvözljük. Tanulmányt nyujt ebben szerző Olaszország reformáció történelméhez. Mennyire lehet ő ennek illetékes megírója, azt korábbi e nemben adott műveivel eléggé beigazolta; ilyenek ugyanis Olympia Morata életképe, s azon francia származásu Renata kimerítő élettörténete, ki férjének, a ferrarai hercegnek udvarában évtizedeken át gyönyörűen összpontosítani tudta az evangyéliom barátait. Jelen műve a korábbiak minden előnyét birja: világos tiszta előadás, alapos vizsgálatok Olaszországnak több, s nagyrészt ekkorig zárva volt levéltárainak adatai nyomán, a nemesen szép nyelvezet, magasztos részvét az ügy iránt, melyért hőse élt és szenvedett, s költői kedély, mely egy tiszta ker. lélek történetébe mélyed

azért, mert abból a végetlen tökélyre nyílnak kilátásai. Ezzel ki van mondva könyvének nagybecsű érdekessége. A tartalomdus háttér, melyen az életkép előállittatik, a tudományos újra-éledés utóhangjai az olaszországi reformátori nagy remények korszakán át egészen azok vérbe fulasztott enyészeteig, a pápák ellentörekvései és rettenetes hitnyomozásuk által, élesen ható áttekintést nyújtanak az azon korban jelentékes egyének és állapotokon; míg az egészt megható fenséggel befejezi a hitvallónak vértanui halála. A nagy nevű humanisták mint Lampridius, Flaminio, Bembo Péter oldaluknál, kiknek tanítványa és barátja Paleario, humanisztai tevékenységében, mint a Lucretius-ellenes tankölteménynek („de immortalitate animarum“) szerzője van bemutatva, ki több tanintézetben az ékesszólás tanára volt, párhuzamba állítva jönnek elő érdekes csoportozatban a humanisztikai képzettségű reformbarát egyházfejdelmek Contarini, Morone, Philonardi bibornokok s mindenek felett Sadolet Jakab, Aonio barátja s leghűbb védője. Szemközt ezekkel az olaszországi reformátorok, kik a wittenbergi csalogány élesen fölcsettant dalát nemzeti nyelvökön oly erővel viszhangozák, hogy élővé s éltetővé lett az; mert nem állapodtak meg annál, hogy irodalmi térre vonulva vagy magas e. hivatalok javadalmait élvezve gondolkozzanak az evangy. örök igazságokról; hanem nyilvánosan prédikálva hirdették; ezek közt ama Juan Valdez, ki Nápolyban a legfőbb rendű férfiak és nők lelkesült buzgalmát vívta és nyerte meg azon igazságok iránt, miket Németországon s a német reformátorok és misztikusok műveiből tanult vala, és ki az üldözés elől csak kora halála által menekülhetett. Ezután Occhino Bernát, a Siénai hirhedett szónok, kinek predikálása után V. Károly császár felkiálta: ez ember a köveket is könyvekre fakasztaná! és a ki mint rendfőnök (a kapucinusoknál), Olaszországszerte hatalmas szózatában hirdetve a reformátorok tanitmányait, jártkelt és hatott, míg a hitnyomozók vádjai elől számkivetésben kényszerült menedéket találni. Végül a nemes florenci, Vermigli Martyr Péter, szintugy mint Occhino, magas e hivatalban álló s a legfőbb polgári és egyházi társas körökben kedvelt férfi, ép ugy mint az, kibujdosott, utóbb Straszburbban lelkipásztor. Ezen reformátori szellemű hármasság személyzetéhez, kiket Connet sajtóságos előszeretettel s nagy élethűséggel együvé állítva oly érdekesen inkább lerajzolt mint leírt, megint átellenben helyezve jönnek a pápák s az ellenreformáció oly éles jellemvonásokkal, mint a velencei hírnök tudósításaiából összeszerkeszthetni: III. Pál, ki a tudományos újraéledést (renaissance), melyet elődei kezdetleg ápoltak, majd eltűrték, először támadta meg ellenségesen; IV. Pál, ki bibornok korában már önköltségén emeltetett Rómában a re-

formáltak számára inkvizíció-börtönöket, majd pápai méltóságában a velenceiek bizonyítása szerint, minden tekintetben hirtelen indulatos, iszonyu levén, legszörnyűbb volt a hitnyomozási ügyekben; és V. Pius, kit a római egyház mint szentet tisztel, és ki egykor a florenci herceg által kéretvén, hogy kegyelmezzen meg egy reformált florenci nemesnek, a követnek azt válaszolta, hogy szíves készséggel megkegyelmezne oly bűnösnek, ki tiz rendbeli embergyilkolást követett el, hanem, a kiról itt szó van, azért semmit nem tehet, minthogy annak sorsa a hitnyomozók kezében van. Ennek idejében történt Rómában 1570. jul. 3. Palearionak eretnekség bűne miatt lefejeztetése és megégettetése. Így teljesedtek be saját szavai, melyeket szintén 30 évvel korábban a siénai előljáróság előtt, hasonló váddal terheltetve, dicsően merész „pro se ipso“ védbeszédében látnokszerű sejdítéssel mondott: „ha ezen hitvallásomért, kiálta vádlóira, kik a Krisztus jó-téteményéről írott munka szerzőjét megégettetésre itélni követelték, ha ezen hitvallásomért, mert inkább is ennek, mint egyszerűen csak könyvnek tarthatom ezen művemet, csakugyan meg kell hálnom; úgy senki nem boldogabb mint én; mert oly időben élünk, hogy a kereszténynek ágyon meghalnia nem lehet.“

Ezen beszédből, melyet Cicero és Demosthenes legszebb szónoklataival felérőnek állít, valamint többi reformátori irományaiból a legérdekesebb vonásokat közli Bonnet; jelesül az „Oratio pro se ipso“-nak azon szép helyét is, melyben azon szemrehányást, hogy a németekhez szít, győzelmesen visszaveri. Eretnekség vádja alatt levén sem félt Paleario nyíltan bevallani azt, hogy ő a német reformátorokkal egyező értelemben van. „Panaszul hozzátok föl ellenem így szól, hogy én a németekével egyező nézeteknek hódolok. Nagy Isten, mily könnyelmű kárhoztatás! Azt gondoljátok-e? hogy minden német eretnek. És ha igazságuk van, mit árt az nekik, hogy németek? Szabad-e az igazság mellett annak is valamit tulajdonítani, hogy micsoda eredetű? hogy ki ösmerte meg először? Hanem ti csak a theologusokra szoritkoztok; azonban, a mennyi különbféle értelem van és lehet a theologusok között: mi jögon vádoltatom hát én arról, hogy velők egy értelemben vagyok? . . De ti a németek közül Oecolampadiust, Bucer, Erasmus, Melancthon, Luther, Pomeranust s több olyanokat értetek, kik nyilván eretnekség gyanújával terheltetvék. Hanem nincsen is nálunk oly korlátolt ismeretkörű theologus, ki nem tudná s be nem vallaná, hogy azoknak írásaiban a legnagyobb dicséretre és tiszteletre méltó igazságok találtnak, azokhoz illő tudományos készséggel hiven előadva, átvéve az e. atyáktól, mint a kik az üdvnek tanítmányait hagyták reánk, vagy merítve a görög és latin

egyház tanításaiból s rendelkezéseiből, melyek bár az ősegyház alaptételeivel egyenlő becsűek nem lehetnek, azonban mindnyájunk részéről szintugy tiszteletet érdemelnek. Ezek között vannak: Origenes, Chrysostomus, Cyrillus, Irenaeus, Hieronymus, Augustinus; most tehát mindezeket vádolnotok s elítélnetök kell; mert én csak őket vettem követendő példányaimul. Vagy tán abból, hogy a németek ezen szent férfiak nyomdokait követték, abból következnék-e mulhatlanul, hogy én tőlük utálattal forduljak el? . . . Ismertetés alatt álló könyvben föllelhetők a már nevezett értekezésnek alapeszméi u. m. a bizonyítékul idézett helyek, a melyekből kitűnik, hogy Paleario a megigazulás tanában teljesen Luther szellemétől át megáthatva van, és az ő legtartalomteljesb művének az Actió-nak fővonásai, mely szónoklatában az egybegyűlt közzsínat színe előtt a papuralom (hierarchia) veszélyes volta és romlottsága ellen panaszt emelni szándékozott, s ebben jön elő azon hirhedett állítás, hogy minden baj, melyet Olaszország szenvedhet, csakis a római főpapságtól ered, s itt van a lelkiösmeret szabadságának a pápai önkényű hatalom ellenében tüzes buzgó védelmezése. Ily módon, Bonnet után, a reformátor Paleario-nak irodalmi munkássága is tágyaltatván, róla teljesen kielégítő ismerettel, egészen élethű képpel birand az olvasó.

Egyetlen észrevételünk van, nem a mű becsét vagy tartalmát, hanem a Bonnet-féle tanulmánynak irányát illetőleg. Az olaszországi egyházjavítás történelméhez szükséges előismeretekkel sőt dolgozatokkal kikészülten, úgy látszik, hogy némely történészek szokásos hibáinak rabjává lesz Bonnet is; s ezen hiba az, hogy szorgalmukat csak egyes, bár mélyen ható fontosságu, jelességével vonzó, de a kor egész történelmét átalában fel nem ölelő esemény minél tüzetesebben előadhatására szentelik. Szokva levén ahoz, hogy önálló lelki működéseket egészen azon tárgyra öszpontosítsák, mely a tanulmányul kiválasztott kedvenc eszmével összefügg, a történetben szereplő egyéniségeket csakis azon oldalról, hanem itt tulnyomólag is emelik ki, mely az előadandó eseményre egyenes vonatkozásban áll, egyéb tekintetekben inkább figyelem nélkül hagyják. Ebből bizonyos egyoldalúság lesz, mely amint egy részt talán csak azon egy szempontból nagyra becsülendő jellemeknek átalános tulbecsülésére vezet, úgy más részt félő, hogy kellő méltánylás nélkül hagyand oly egyéniségeket, kiknek érdemei csak minden oldalról bevilágítás által tüntethetnek ki. Bonnet életírásában a felvett egyén sehol nincs tulbecsülve; e tévedéstől megóvta annak igazi nagysága. De, a mennyiben Paleariot eleitől fogva csupán vallási álláspontjáról rajzolja, elmellőzi azon méltánylását, mely megilleti őt, a reformátori tanok és eszmék buzgó

hívét s apostolát azon nagy lelki küzdelmeért, melynél fogva, mint humanizta bölcse, a magán életben csöndesen hatás biztos köréből kilépve, ezen vallási eszmék ismeretére eljutott. Oly reformátor, lelkesült evangyéliom-hirdető, mint Paleario, minden korban jelentékeny; a humanizta Paleario pedig, ki nagygyá lett a renaissance-miveltség által, s a tudomány terén nyert előnyehez szigoruan ragaszkodva, lelkének benső hajlamával karolja fel a hegyeken túlról hozzá elhatott evangyéliomot nemcsak, de azt ön vizsgálódásaival fejtegetve hivatásszerűleg tovább viszi, e férfiú az emberiség művelődés történelmében egyaránt méltánylandó két külön korszak átmeneti pontját képezi. Ennyiben tehát kiválik ő az olaszországi reformáció többi képviselői közül, kikkel egyébiránt hitének benső valóságga, szívének tisztasága s vértanui halála által testvéries egyenlőségben áll. Mily szép! mily kitűntető jellemszilárdság! A nyelvészkedő bölcsek, eleinte az egyházjavításra oly kegyelettel gondolva, egymásután elnémultak a vallási dolgokra nézve, mihelyt a küzdelem beállt, vagy eleintén buzgó védelmezői sőt bajnokai az evangy. ügynek, visszatértek a világi tudománykincsekben nyelvészkedésre; mig A. Paleario, épen az evangyéliomért, mind holtaiig híven megmaradt klasszikai tanulmányainál, s még azon leveleiben is, melyeket kivégeztetése napján nőjéhez és szintén tudósokká növelt két fiához irt, állhatatosan csak az erényre és szorgalomra buzditja őket s minden hozzátartozóit, mint azon biztos örökségre, mit osztályrészülnékiek maga után hagy. Az olaszországi e. javításnak több Erasmusa volt, Luthere egy sem találkozik; ha egyetlen ily embere kiállhat vala, ugy annak oldala mellé isteni félelem és klasszikai tudományosságban egyaránt kitűnő Melanchthonul csak Aonio Paleariót lehetne állítani.

2. Keim, Dr. Th. Professor der Theologie in Zürich, früher Archidiakonus in Eszlingen. „**Freundes-Worte zur Gemeinde.**“ Eine Sammlung Predigten aus den Jahren 1857—1860. I. Sammlung von Advent bis Charfreitag. Stuttgart. H. Lindmann. S. XII. 338.

Ezen e. beszédek eredetileg nem nyomda alá készítették. Hogy nyilvánosság elé bocsáttassanak, szerzőt erre az eszlingeni gyülekezet azon óhajtása bírta, hogy távozása alkalmából, emléket hagyjon nekik, s ilyenül nyújtva ezen e. beszédek. Ezért látszik rajtok a helyiséghez köttetés színezete is. Nem egészen azon alakban voltak elmondva, a mint nyomtatásban megjelennek; az egyszerű alapvonalozásokból csak épen ez alkalomra dolgoztattak ki részint szerző által, részint testvére Keim G. lelkipásztor által; mint ezekről az előbeszéd-

ben értesülünk. Ugyancsak ezen szives figyelemmel átolvasást érdemlő előszóban szakértő alapossággal értekezik szerző nemcsak ezen gyűjtemény tartalmát tevő e. beszédeinek, hanem általában minden e. beszédnek céljáról és jelentőségéről, kivált jelen korunk igényeihez alkalmazásban. Felállított elvei kétségtelenül elfogadhatók, s meg kell vallani, hogy az általa kijelölt s megkívánt kellékeknek az ő saját e. beszédei valamennyien következetes hűséggel megfelelnek. Ezekben ugyanis állandóul azon „alaphangulat“ uralkodik, mely szerint az e. beszéd „az ősrégi Istenigének jelenkorunk életszükségeivel élő közvetítése,“ a mennyiben ép oly szöveghű, mint gyakorlati iránynak. Különösebben dicséretökre válik az, hogy a kitzűött szemponttól folyvást egyenes irányban haladva, egy részt „a jelenkori helyzetre és bajokra irányzott közeli vonatkozásban“ tárgyalják a családi, társadalmi, politikai és egyházi életviszonyokat; másfelől „beismerve és igazolva a mivelődésnek természeti vágyát, a szó legnemesebb értelmében vett miveltséget, mely a század előtörő szellemével haladásban a ker. hitnek örökifjúságban virágzó életigazságai mérlegén fontolgatva, majd kielégítőnek majd hiányosnak találhatik, s így a kedély- és lélekvilágra nézve állandóul érzett szükségnek bizonyul az evangéliom.“ Nehány észrevétel csupán az alak tekintetében tehető. Ilyen pl. az, hogy idegen szók, sőt tudományos műszavak s egész kifejezések használatnak néhol; pedig egy gyülekezet soha nem alakul csupán tudós, értelmes hallgatókból. Szintén jönnek elő történelmi idézetek pl. 53 és 58 l. Szokratesz. Plato és Kopernik után a nélkül, hogy neveztetnének s oly szabatos rövidséggel, a mint ismét csak képzettek által érthető. Nehány keresett, mesterkélts s nem egészen találó kifejezésen kívül, mindjárt az első e. beszéd főtárgya: „Az adventi óra ütése hogyan csendül az alvók füleibe?“ nem nagyon alkalmas. Ép így keresett és nem jól találtnak kell tartani ezen főtárgyat (147 l.); „Az emberek balgatagsága az isteni hosszutűréssel türelemjátékot üz.“ Egyébiránt a tárgyak nemcsak szövegszerűk, hanem röviden fogalmazott kerekdedség által is ajánlatosak. Ugyanez mondható a tárgyalás beosztásairól (dispositio) is. A gyűjtemény 36 e. beszédet tartalmaz, részint szabad textusok részint perikopák után dolgozva.

VEGYES.

Külföld. Eisenach. F. é. június hóban tanácskozmány jött egybe itt a végre, hogy a (németnyelvű) biblia-fordítási szövegnek korigényelte kijavításáról és pedig a lutheri fordítás-szöveg alapján, gondoskodjék. Következőekben állapodott meg:

Az évi tanácskozmány hivatásának tekinti hatályosan oda munkálni, hogy lehetőleg minden bibliakiadó intézeteknél a lutheri szövegnek minél tisztább alakja vétessék használatba. Kimondja ugyanis, hogy érdemes jó munkának tekintené azt, ha bár egy magán ember vagy többen vennék maguknak a fáradságot: Dr. Luther Márton eredeti fordítás-szövegét úgy adni, hogy abban az írásmagyarázat körül ekkorig kifejtett tudományos elvek gyakorlati használatban alkalmazva, közkinccsé válhatnának. Maga részéről ugyanezre igyekezik a tanácskozmány a következő alapelvek felállításával, u. m. 1) Átalában a Canstein-féle bibliakiadások mostan bevett szövegéből, mint alaphoz, Luthernek a mennyire lehető utolsó kézbeli eredt fordítás-szövegének erőteljes nyelvezete állitassék vissza, a nélkül azonban, hogy a közhasználatból már kiavult nyelvalakok felvétetnének. 2) E mellett a létező fordítások olvasásmódjainak minél több neme oly formán méltányoltassék, hogy mindenikből a legjobb kiszemeltetvén, a szövegegység hátránya nélkül felhasználható, úgy azonban, hogy kétes esetekben az alapszöveg határozzon. 3) Közelebbről az ujszövetségi sz. írásnak aránylag csekély számu eltérései az írásmagyarázat érdekében, a hol szükségesnek sőt elkerülhetlennek látszik, kellő értelemhűséggel a lutheri nyelvkincséből az alapszöveg szerint kiigazitassanak. 4) Ugyanezen célra a bibliai társulatok megkeresendőik, hogy újabb kiadásaikban az itt kitűzött szempontokat figyelemben tartsák. Több rendbeli üléseket is tartott még a „német evangy. egyházi értekezlet“ u. m. a lelkipásztori értekezletek szükséges voltáról, papjelöltek vizsgálatáról. Számos egyéb tárgy pedig, mint katekhizáció ügye, a gimn. válástanítás stb, részint elintéztettek, részint az időből kimaradván, máskorra halasztattak s a hetedik üléssel jun. 11. a mostani ülés szak buzgó imádsággal befejeztetett.

Bécs, jul. 11. A „Wiener Kztg.“ ez évi 25. száma ily cím alatt „Protestáns szegénységi bizonyítvány“ az eisenachi tanácskozmánynak (itt felhozott) tárgyalásait oly módon bírálja, mely az illetőnek vagy igazságszeretetét vagy dologhoz értését nem kedvező szintben mutatja fel. „Különös“-nek találja a tisztelt lap az értekezlet

azon határozatát, mely szerint a lutheri szöveg, bevallott hibáiból kijavítva, az eredetinek alapján lehetőleg tisztára visszaállitassék. „Mert — ugymond — honnan vette Luther az ő bibliáját? ha nem azon egyház kezeiből, mely őt és követőit elátkozá és kirekeszté.“ A „szellemdus“ Nicolas Ágoston szavaival szemökre veti a reformátoroknak azon következtetlenséget, miszerint hitök alapját azon egyháztól veszik, mely különben bizalmatlanságuk és gyűlöletök tárgya. Ha már az e. értekezlet a lutheri szöveget itészeti eljárás tárgyaul veszi, ez azt tenné, hogy „Luthert a kath. egyház kezéből kell helyre igazítanunk, s hogy hitünk alapját támogathassuk, a kath. egyház szirtjéből kell köveket tördelnünk“. Ezt követi ilyen ledöntő ítélethozás: „Látszik már ezen határozaton a kath. egyház irányában el nem titkolható aggály- és szorongásnak beteges színe. Ha a „lutherszöveg“-et az „alapszöveg“ után kell kijavítani, sokkal egyszerűbben így szólhatott volna az értekezlet: Vegyük fel német fordításszövegünk alapjául a vulgáta-szöveget, mely által minden további utánjárás bajaitól mentesekké leszünk; mert csakugyan előbb vagy utóbb mulhatlanul a vulgátaszövegre kellend visszatérnünk. Hogy ezen gondolat az értekezleti tagurak észjárásának hátterében valóban megfordult, kitetszik már abból, hogy minden áron csakis a lutheri szöveg alapján maradni kívánnak. Hanem a Vulgáta szövegének egyszerű elfogadása mégis nagyon kiáltó szegénységi bizonyítvány és nagyszerű megszégyenülés leendett az eisenachi urak részéről; mert hát jövőre mi ellen protestálnának a protestáns urak? ha nyíltan elősmernék s elfogadnák a katolikus bibliát.“

Majna-mellék, jul. 10. Düsseldorfból értesít a „Deutsch-kath. Sonntagsblatt“, hogy nem régiben egy ottani fűszerkereskedőnek egyetlen leánya, szüléi nagy bánatára Aachenben zárdába lépett. Bár ettől fogva minden levelében boldog elégtűségét írta a leányka, édes anyja meg nem állhatta, hogy őt látogatni ne menjen. Ugy találta, hogy a leány elaszott, beteges állapotban sinlik. Ennek dacára, akkor is levelet íratott vele — előmondás után — egy apáca, s a levél a szokott hangulatból, csak jólétről, elégtűségről szólt. Hiába esedezvén az anya leánya kibocsáttatásáért, utóbb az atya jött elő, ki csak úgy nyerhette meg kívánságát, hogy előbb orvosi bizonyítványt szerzett arról, miszerint a leánykát honvágy öli, s ha a zárdában marad, menthetlenül elveszendő lenne.

Wiesbaden, jul. 13. A már említett polgári házasságot illető törvényjavaslat, miután a második kamrában már előbb, az elsőben pedig f. hó 11-dikén változatlanul elfogadtatott, törvényül szentesített szövegében így van: „Mi Adolf, Isten kegyelméből stb. megfontolván

azt, hogy némely vallási társulatok tagjaira nézve az érvényes házasságra léphetés valóban nagyon megnehezítve van, törvényhozó rendeink közmegegyezéséből, határozzuk és elrendeljük a mint következő; 1. §. Az alább megírott kellékek megtartásával, polgári hivatal előtt érvényes házassági szövetség köttethetik azon esetben, ha a házasságra lépő felek mindketten vagy csak egyikök oly vallási társulathoz tartoznak, melynek papjai vagy előljárói arra jogosítva nincsenek, hogy polgárilag érvényes házassági szövetséget összeköthessenek. 2. §. A fenálló rendeletek szerint illetékes hivatalnak, az 1836. szept. 16-diki rendeletnél fogva első teendője a kihirdetést oly módon eszközölni, hogy a hirdetés-levél hiteles másolatban mindkét fél lakhelyén 13 napig kifüggesztve legyen, melynek megtörténtét a polgármester hivatalosan bizonyítja. 3. §. Ezen bizonyítványnak, vagy a hirdetés alul fölmentésnek előmutatásával a házasulandó felek egyike illető hivatalnál bejelentvén mindkettőjöknek azon egyező szándékát, hogy ők házastársakul tekintetni kívánnak, érvényesen megkötöttet a házasság; a nyilatkozat bélyeges papíron jegyzőkönyvbe vezetettvén. 4. §. Ezen jegyzőkönyvnek hiteles másolata, bevezetés végett, azon hivatalfőnökhöz juttatandó, ki a polgári állást kimutató lajstromot — Civilstandsregister — vezeti.“

Róma. A frankfurti „Europe“ közli a pápa által Oroszország császárához a lengyel ügyben intézett iratnak szószerinti szövegét. Az emlékirat kelt f. é. ápril 22-kéről. Bevezetésül áll azon nyilatkozat, hogy nemcsak a nagy lelkű lengyel nép iránt apostoli hivatalából igazolt szeretet, hanem azon érdekelttség is, melylyel Oroszország boldogulása és békéje iránt viseltetik, indítják a szentatyát arra, hogy világi tekintetek mellőzésével, nyílt őszinte szavát emelje a szerencsétlen nemzet ügyében, nehogy majdan Istennek trónja előtt azon büntudattal terhelve álljon egykor, hogy az éretők-esedezeit elmulasztotta. Ezt folytatolag:

„Felség! elszomorodva gondolunk arra, hogy a lengyel királyság felosztása után a kapcsolt tartományokban azomul mily ellenhatás kezdődött a kath. vallás ellen. Nem szándékunk ezuttal panaszolva elősorolni mindazon sérelmeket, mikkel a mindkét szertartásu vallásfelekezet papjai és hivei megbántattak volt; elég legyen Felséged figyelmét azon nagyszámu és hiteles irományokra felhívni, melyeket elődei időről időre kibocsátottak, s mindenkor egyházi javak elkobzása és mindkét nembeliek zárdáinak beszüntetése tárgyában, felhívni oly törvények hirdettetésére, melyek a

püspöki tekintély és az egyház-fegyelem ellen irányzottak valának, azon szigorú büntetésekre, mikkel a kath. vallás terjesztői fenytettek, azon erőhatalmaskodásokra, melyek által milliónyi ruthének atyáik hitétől elszakadni kényszerítették, egyházi javak lezároltatására, templomok elfoglalására, melyek aztán a dissidensek tulajdonává lettek, a szigorú rendszabályokra, melyek foganatba vétettek azért, hogy a vegyes házasságokból származott gyermekek az államvallásban növeltessenek, a tilalomra, melynél fogva a sz. székkel egyenesen érintkezés gátoltatott s végül mindazon számfeletti törekvésekre, mik arra céloztak, hogy a kath. egyház egységét aláássák s a hívők lelkiismeretét megbotránkoztassák. Mindezen, a kath. egyház elnyomására hozott rendszabályok, az ezek mind nagyobb mérvben kiterjesztését fájlatva néző Európa, s az ezek súlyát nyögve érező Lengyelország szemeiben annál inkább elviselhetlenné lettek, minél világosabban fogalmazvák azon szerződések, melyeket Felséged elődei a lengyel királyság többszöri felosztása alkalmából, különöbben Varsóban, 1773. szept. 18. és Grodnowban 1793. júl. 13. ez érdemben kötöttek és szentesítettek volt.”

Ezután idéztetnek a katolikusoknak Lengyelországban ama szerződévények által biztosított szabad vallásgyakorlati jogaik, melyek után megjegyeztetik:

„Ha ezen és ezekhez hasonló több rendbeli szerződések igazán megtartattak volna, akkor mint Felséged önmaga elismerendi sok vész elhárítva, s a kath. vallásnak nem lenne most Lengyelországban oly sorsa, mely sokkal rosszabb, mint volt a lengyel tartományoknak korábbi, más hatalomtól függésök idejében. Nincs tehát mit csudálni, hogy elődeink a mindannyi szerződés ellenére elnyomatott és sanyargatott egyháznak gyászos állapotán felindulva, alkalmat vőnek arra nézve Európa nagy hatalmai előtt többszörösen panaszt és órást emelni.”

Továbbá emlékezetbe hozatván, nyomatékosan ajánltatik annak megfontolása, hogy a sz. szék, bár mindig kész az üldözött hivek pártjára kelni, a ker. szelidség és szeretet szempontjából kiindulva, az orosz kormány iránt oly türelmes engedékenyül s megtisztelő figyelemmel viselteték, hogy méltán csodálkozhattak rajta, kik annak valódi okát nem ismerték. A jelen fölkelési mozgalmak óta már több ízben fölkeltek Rómából a sz. szék jogtudósai Oroszország császárárt arra nézve, hogy Lengyelországban az elnyomatott katolicizmus iránt nagylelkűen igazságos és méltányos legyen; valódi örömmel vevé a sz. atya közelebb azon üzenetet, hogy semmi sem áll többé annak útjában, miszerint a pétervári udvarhoz apostoli nuncius kül-

dethessék; azonban csakhamar ezután nyilvánítá az orosz kormány, hogy teljes érvényében föntartja azon tilalmat, melynél fogva püspökök és hívőknek a szentszék képviselőjével érintkezniök nem szabad, miért aztán a nuncius is Sz.-Pétervárra el nem küldethetett. Az 1862. január 8-ki ukázt illetőleg, mely a kath. egyház alkotmányával s a szentszék irányában kikötött feltételekkel egyiránt ellenkezik, a bibornok-államtitkár, a római udvar nevében, az orosz kormánynál még külön előterjesztést teend. Majd fölemlíti a pápa 1859. jan 31-kéről a császárhoz intézett levelét, melyre mind ez ideig választ nyerni nem lehetett szerencséje, bár ő flge biztosítá, hogy a kormánynak e részbeni elhatározását a római orosz követ tudatni fogja a bibornok-államtitkárral. Ez nem történt, hanem a császár által az ott érintett egyezmény bírálatára kiküldetett bizottmány a még meg nem állapított feltételek cikkeit köztudomásra hozta s ez által kijelentette, hogy mit várhat tőle a kath. egyház. Ezután: „Miután a mi és eleink gondoskodása ily módon sikertelen maradt, siralmasan panaszoznunk kell már most a kath. egyház szellemével ellenkező ily kárhozatos eljárási rendszernek a világi és rendi papság egy részére is kihatott szomorú következményét. Ne csodáljuk tehát, ha midőn az e. jog tételei majd itt majd amott korlátoztatnak, ha midőn a papság javaitól s kiváltságaitól megfosztatik, midőn az iskolai tanítás kollégiumok és egyetemek által szabályoztatva, a pápát és püspököket isteni jog szerint megillető tekintély s törvényhatóság kormány-bizottságokra átruházva, a szerzetesek főnökeikkel érintkezésben megakadályozva, főnökök látogatásai eltiltva, s minden tekintetben a nyáj s annak közös főpásztora közé választó falak emelve vannak, ne csodáljuk, hogy a vallás szentsége kérdésbe hozatik, hogy az általa tanított engedelmeség- és alárendeltségnek tanai többé meg nem gyökerezhetnek, hogy némely helyeken a legszentebbeknek szolgálai ingadozni kezdenek, s néhány pap, köteletségét feledve, oly tettek részesévé lesz, melyek hivatalának jellemével homlokegyenest ellenkezők. Távol vagyunk attól, hogy helyeselnők, hogy papok részt vesznek a politikai zavarásban s fegyvert fognak a kormány tekintélyének megdöntésére. Ellenkezőleg, fájlaljuk és kárhoztatjuk az ily tényeket; hanem egyzsersmind tudtul adjuk flgednek annak okait. Felséged meg fog győződni arról, hogy a Lengyelországban szünhetlen politikai izgalom főokai: vallási nyomás, a lelkiismeretek nyugtalanítása, a papság elnyomatott helyzete, a sz. pásztorok lealacsonyítása, vallás-ellenes tanok és elvek terjesztése. Mindaz, mit Felséged az egyház és sz. vallásunk nyugalomára teend, birodalmának is javára szolgálni fog, s ha flged kegyével nyiltan pártfogolandja az egyházat, bizton számít-

hat az egész lengyel nemzet hódoló tisztelete és hűségére, mint a mely soha nem volt oly boldog és virágzó állapotban, mint akkor, midőn eleik sz. vallásuk szabad gyakorlatában voltak.“ Végül arra kéri a császárt, hogy adja vissza Lengyelországnak a békét, s kéri Istent, hogy jó szándékait áldásával foganatosítsa.

Varsó, jul. 12. A mai vasárnapon az egész fölkelés történelmében fontos esemény történt. Feszült figyelemmel várta mindenki, mit teend a klérus Felinski érseknek Sz.-Pétervárra elvitetése után s főleg annak hírére, hogy Hatschinában szigorú fogságra vettetett. Ma tört ki a válság. P. Rzevuski, a nem régiben Felinski segédeül neveztetett s azon hirben állott férfit, hogy az orosz kormánynak buzgó hive volna, e napon óvást tett a kormánynak az érsek iránt tanúsított eljárása ellen és a főpásztor fogsága alkalmából Lengyelországhoz kath. egyházaiban általános egyházi gyászt hirdettetett. Érdekes lesz közelebről ismerni ezen pásztori levél tartalmát. Az általános egyházjog és a lengyel egyház különös határozata (Syn. Lib. 4. de poenis. pag. 331.) értelmében, azon példa szerint, mely 1839. a poseni és gneseni főkáptalan érseki megyéjében Dunin érseknek a Colberg-erődbe hurcoltatása alkalmából történt, a világi és rendi papságnál, az érsek fogságának tartamára, minden gyülekezetben felolvasás által meghirdetendő általános e. gyászt rendel. Ennek folytán harangozás, orgonajátszás, zene és éneklés megszűnnek. A sz. sákramentumok kiszolgáltatása, miseolvasás, predikálás s az ájtatossági órák szokott rend szerint megtartandók. Csel. 12, 5-ből idézett példa szerint: „Quando Petrus servabatur in carcere, oratio fiebat sine intermissione ab Ecclesia ad Deum pro eo“ felhívja a népet könyörgésre, jó cselekedetek gyakorlására, míg a seregek ura a földi uralkodó szívét kegyelemre hajtandja.

Páris, jul. 3. A St. Sulpice papnövelde előljárója Rómába idéztetett, hogy számot adjon a náluk tanított theológiáról, melyet a St. Esprit papnövelde jámbor atyái följelentettek, s a Sz. Congregatio Indexébe igttattatott. Köztudomás szerint a francia klérus kebelében van egy pártfelekezet, mely a hit dolgában ugyan szigorúan katolikus, hanem a gallikán egyház kormányzati szabadságaért erélyes küzdelmet folytat. A híresztelt „négy cikk“ fő célzata ezen kormányzati önállóságot minél inkább biztosítani. Ezen vitában az igazhitűségnek — orthodoxia — egyáltalában semmi része nincs. Azon tény, hogy az orleansi püspök és P. Gratry Renans-nak „La Vie de Jésus Christ“ c. műve ellen cáfolatot kiadni készülnek, eléggé mutatja ezen vitának csekély fontosságát. A gallikán egyház kebelében fölmerült ezen csatározás távolról sem hasonlítandó ama roppant harcokhoz,

melyek a mint jelenleg Németországon látszik, általános érvényű világnézetekkel szakításra vezettek. Az ősz P. Carrière atya, St.-Sulpice előljárója, Rómába elutazott.

London. A f. é. jul. 3-diki felsőházi, rövid ideig tartott ülés arról nevezetes, hogy gr. Russel nyújtott be és hatályosan pártfogolt egy kérelmet, mely az oxfordi egyetem számos tanférmai, tagjai (fellows és repetensei (tutors) által aláíratva az iránt nyújtatik, hogy töröltessék el azon újabb behozott intézkedés, mely szerint minden, azon egyetemnél osztályzatot nyerni kívánó tanuló a 39 hitcikkelynek aláírás után elfogadására köteleztetik (értetvén az uralkodó püspöki egyháznak Erzsébet királynő uralkodása alatt megállapított hitvallása). Azzal indokolá s ajánlotta nevezett gróf a kérelmet, mert azon kényszerítés az egyházi képmutatásra alkalmul szolgál, s a disszenterék és katolikusokra nézve igazságtalan. Vele egy értelemben szavazott a londoni püspök; Derby gr. pedig, azon egyetem Lord-kancellárja, kivel együtt az oxfordi püspök is szavaz, úgy véli, hogy a kérelem csupán az egyetemi tagok kisebb számától ered, és attól tart, hogy ha a világi tanulókat illetőleg ez engedély megadatik, majd utóbb a theologusok is megkívánnák annak reájuk kiterjesztetését.

Prága. A „Prot. Bl.“-nek írják, miszerint ő flge a császár megengedte, hogy az ág. hitv. cseh evang. hitközség, 15,000 frtnyi alapkisajátítás-dijért, szabad birtoklásához jusson az ugynevezett Salvator-egyháznak, mely kezdetleg az utraquistaké volt, a fejrhegynél történt csata után a Paulinus-rendé lett s végre az állam által szekularizáltatott.

Majnai Frankfurt. Dr. Kalb urnak a Weisfrauenkirche prédikátorának sikerült az itteni evang. luth. egyházközség előljáróságát arra megnyerni, hogy a dán uralom alatt levő slezvigi német lutherán egyház elnyomatott ügyeért lehető közbenjárását felajánlja. Indítványa következő: 1) a m. frankfurti ev. luth. egyházi s egyszersmind városi összes előljárósága nevében kerestessék meg az eisenachi ev. egyházi értekezlet, mint Némethon ev. egyházának bár nem hivatalos, de tényleges kormányzati közege, miszerint tegye magát érintkezésbe Dánia e. főhatóságaival s igyekezzék azt kieszközölni, hogy töröltessék el azon keresztyéntelen erőhatalmi kormányrendszabály, mely a slezvigi német luth. népségre a dán nyelvet erőszakolva parancsolja s ez által 100,000-nyi hívő léleknek nyilvános istentiszteleteni épülhetését gátolja. 2) Szintugy kerestessék meg az itteni Gusztáv-Adolf-alapítvány főegylete az iránt, hogy kérje fel a lipcei központi bizottmányt arra, hogy alapszabályai (1. §.) értelmében ezen égre kiáltó jogtalanságot a jelenévi nagy gyűlésben tárgyalásra bo-

csássa, s annak megszüntetéseért hatályosan közbenjárásra az együlettel jó viszonyban álló svédországi e. kormányzatot felhívja. Az indítvány okadatolásában főlemlítettik, miszerint a jogtalan elnyomás, mit a dán luth. e. kormányzat a slezvigi német luth. egyházzal éreztet, hasonlíthatatlanul tűrhetlenebb mindazon szerencsétlenségeknél, mik ellen a misszió-társulatok s a Gusztáv-Adolf-egylet buzgalommal működnek, és legsietőbben lehető enyhítést kíván. Biztos hitelű ember, Baumgarten Rostockban 1863. ápr. 12-kéről bocsátott ki segélyre felhívó szöveget „a német keresztyénséghez a jelen slezvig-holsteini válság idején.“ Ellenség szájából bizonyítja azon tényállást, hogy a helyi gyülekezetekre idegen ajku, nem értett nyelvű prédikátorok erőszakoltatnak. Vallási és nemzetiségi érdekek elviselhetlen sérelme ez. Nem elég itt, hogy a szenvedők fohászkodjanak „Uram segélj!“ Az összes egyház együttesen emelje tiltakozását a dán luth. e. kormányzat azon eljárása ellen, mely szerint „tulajdon vallását politikája érdekében kényszerítő, kinzó eszközzé aljasítja“ stb. Az indítvány első része egészben elfogadtatott; a második átadatott a kebelbeli Gusztáv-Adolf-egyleti bizottmánynak. Remélni lehet, hogy minél több egyület magáévá teszi előleg az indítványt, a nagy gyűlésből emelendő szöveg annál hatóbb és erélyesebb, az óhajtott sikert annyival inkább biztosító fog lenni. (P. K. Z.)

Belföld. Sárospatak. Tudományos intézetünkben szeptember 14-én egyszerre öt akadémiai tanár foglalta el székfoglaló beszéddel, az elválasztás rendje szerint, tanszékét. Az ünnepély reggeli kilenc órától délutáni egy óráig tartott, következőleg: Először a főiskolai énekkar énekelt, azután főgondnok id. báró Vay Miklós ur ő kegyelmessége így szólott:

„Tisztelt gyülekezet!

Jelen ünnepélyünkhöz hasonlót, bizonyos tekintetben alig ha élt az élők emlékezetére, sőt talán még az ő hajdan-korban is valaha helybeli főiskolánk: midőn tehát ma egy beállott új tanév sokat ígérő reggelén öt tisztelt tanáraink foglalják el azon egy napon, a közbizalom által számukra kimutatott helyeiket, midőn ezen főiskolánk évkönyveiben ritka esemény is, azon korszakra esik még, mely vallás ügyeinkre s tanintézeteinkre nézve, nem más, mint a folytonos veszélyességnek, a keserű küzdelmeknek, s erő megfeszítésnek végtelen sorozata; midőn mondom e sanyaruságából mit

sem vesztett, sőt épen a nyomor tetőpontját elérte évben, lehetünk tanúi főiskolánk ujászületését, emelkedését ily tetemes tanerők szaporodása általi haladását bizonyító előmenetelének, lehetlen hogy jó Istenünk iránti hálánk öregbedése mellett, saját önbelerőnk, tehetségi képességünk arányában is, ne szilárduljon ama reményteljes, sikerre törekvő keresztyén erős hitünk, mely mind addig nem enged, nem engedheti csüggedni keblünket, míg szent vallásunk, és a tudományok szent hitünk szellemébeni terjesztésének egy egész új nemzedék a haza számára, s szolgálatára való előkészítésének, forog fel fontos, kezeinkre bízott kérdése!

Nekünk ugyanis erősen kell az élet amaz ismert, tettekre buzdító szabályához ragaszkodnunk, mely Isten segélye felől biztosítja a magokon saját erejükből segíteni tudókat! s hogy ez utolsóra törekedni el nem mulasztánk, könnyen kiderülend, ha főiskolánknak a közelebbi múlt évek alatti haladási mozzanatai felett rövid szemlét tartva, fontolóra vesszük mind azt, mit egyházkerületünk az egyesülés és egyetértés paizsa alatt, minden külségély nélkül, sőt azt, mint csak drága áron megvásárolhatót, magától határozottan elutasítva, ezernyi szellemi s anyagi akadályok dacára is létre tudott hozni!

Mert ha csak egy futó pillanatot vetünk is gimnáziumunkra, látjuk hogy ott, hol régebben 2—3 rendszeres tanár vala alkalmazva, jelenleg már 9 rendes tanár működik, s hogy abban a kifejlett korigényeihez képest, több tudományok s terjedelmesebben is adattatnak, időközben számra nézve nevelkedett tanuló ifjúságunknak elé! E helyt vélem képezdénket is megemlítendőnek; felemlitem pedig azt úgy, mint egy új nagy fontosságú intézeti ágát főiskolánknak, mint egy új nagy sarjat, melyet ennek háromezázados, de azért erőteljes törzsébe a sokban megváltozott idők, s viszonyok parancsoló szózata rendelt oltani, s valóban, mi sem lehet kíváncsabb, minthogy ezen még zseme, de életképes időszerű intézet, mindinkább terjeszsze már is megkezdett áldását. Mert avagy mi birhat ez idők szerint, széles e világon nagyobb fontossággal, mint az ez intézet rendeltetési céljául kitűzött népnevelés; sőt merem állítani, hogy magát saját honunknak s kivált fajunknak jövőjét is leginkább e magas feladatnak hazánkban célszerűen leendő megoldása feltételezi; nekünk ugyanis vallásos, értelmes, szorgalmas, felvilágosodott népre van szükségünk, olyanra, melynek bece, s jelentősége felett, ne csupán számok, népszámitási eredmények határozzanak, mely ne buta csoportként vezettesse egyes tekintélyek által, akaratlanul, gyakran tévutakra is magát; oly népre, mely mi-

dön már a magaslatokban is döntő tényezőként kezd sok helyt tekintetni, legalább felhasználtatni; képes legyen felfogni mindazon fokunként nyert polgári javak valódi becsét, melyeket tőle senki és soha nem vonhat többé vissza; mely azonban kis-korúságából is majd teljesen kibontakozva, birjon elég belátással, további, eddigelé idő s körülmények rendezte sorsa felett, önerejéből, önmeggyőződése szerint is határozhatni; magunkat közvetlenül tekintve végre oly, teljes érettségű szilárd népre, mely ugyan testestől lelkestől magyar, de egyszersmint protestáns is legyen; és kérdem most már, mindezekre törekvő néptanítókat képző intézetünk szerencsés felállítására, nem egyik kitűnő vívmánya-e főiskolánk legujabb időszakának?

Hogy gimnáziumunknak a fentebb mondottak szerinti újjalakítása, a mellett hogy tetemes áldozatokba került, több akadémiai tanszékeknek megszüntetését is vonta akkoriban maga után, tudva van mindnyájunk előtt; most azonban ezek is egymásután visszaállítatnak, úgy annyira, hogy a jogi szakban a kisegítő tanárokon kívül, jelenleg is már három rendes, kizárólag jogi tudományokkal foglalkozó tanár működendik, a mi hogy megtörténhetett, ismét hitfeleink áldozatkészségének, hazafiságának, sőt némi részben azon nem hitfelekezetiünkhöz tartozó honfitársaink adakozásának is köszönhető, kik magok részéről is megnyugvást kerestek benne, hogy tiszta protestáns légkörben is tenyészszék egy példánya a honi hagyományos tudományok azon sok oldalról fenyegetett élőfájának, melynek jogbiztosító lombjai alatt századokon keresztül oly otthonosan érzé nemzetünk magát s melyeket bár ha el is hervaszthat egy mirigyos időszak nyomasztó heve, de nem perzselhet bár merről s mennyire is szittatva soha annyira össze, hogy a majd ismét feltámadó szabadság légtisztító szellőjétől környezve s ahhoz értő illetékes kezeiktől ápolva vissza ne nyerje régi, a gunyos irigységtől oly soká üldözött verőfényét.

A mi továbbá a bölcsészeti szakot illeti, abban a szoros értelemben vett bölcsészeten kívül, rendes tanár adja elő az egyetemes és hazai történelmet és segédtanait; az irodalmat; neveléstant; a három szakban összesen tíz tanár leend.

Ezek mellett szabad még reménylenünk, hogy nem sokára eljutunk oda is, a mi pedig régen már törekvése a főiskolai igazgatóságának, hogy az eddiginél nagyobb mérvű tanerő fog a matematikai és természettudományoknál is szenteltethetni; mi által főiskolánknak, egyik tagadhatlanul, mindinkább érezhetővé vált hiánya fog pótoltatni.

És ime egyebeket mellőzve, a legközelebbi multban ezek valának az iskolai igazgatóság gondoskodásának főbb tárgyai, és merem ígérni, hogy innentul sem lankadand az soha tisztje teljesítésében, s szeme előtt tartandja folyvást, ama nagy célt, melyet mint a szabadság és polgárisult emberiség közjogát, elvben rég elfogadá hitfelekezettünk, s mely önkormányzatunk közfogalma szerint is, a tanítás és tanszabadságában áll, s mely ismét az egyetemes tanítás és előadási alakban nyeri valósulását.

E magasztos célt azonban az erre vonatkozó minden tényezők öszmunkássága leendhet elérhetni képes; azért is, ha komoly szándékunk azt megközelíteni, ne engedjük soha a kegyeletnek kialudni, minden áldozatra kész tüztét kebleinkből, tiszteljük folyvást a protestantizmusnak világ befolyásos nagy elvét, hódítsuk magunk részére a közvélemény pártoló kedvezését, tegyük tanáraink közt életkérdéssé nagy mérvű szellemi erejük teljes buzgóságu, főleg a mentől gyakrabban tartandó egyetemes és szakonkénti tanári értekezletek által elérendő öszműködését! ébreszszük, szilárdítsuk bennök küzdésök jutalmául, zálogul előre lekötve hálánkat irántuk, nagyszerű hivatásuk tiszta s eleven érzetét! óltsuk ifjaink sziveibe a tudásnak vágyát, minden jónak, szépnak s nemesnek érzetét!

Csak is ha ezeket cselekeszszük leendhet, — mondom — lassu, de biztos lépésekkel haladnunk említett nevelési s oktatási végcélunk felé!

A minthogy egy ilyen biztos haladási előlépésül kívánom én e mai nap eseményeit is tekinteni, s e reményteljes érzettől ihletten üdvözlöm, megjelenéseért hálát mondván, a tisztelt, ünnepélyünket becses jelenlétével szerencsétetett közönséget; üdvözlöm főiskolánk nevében a beigtatandó tanár urakat is; kik hiszem különben is tudják, mennyi szép reményeket köte egyházkerületünk, kezdettől fogva, nevökhöz, képességekhez, s majdani működésökhöz, ne is késsenek azért, — kérem — a közvárankozás küszöbén átlépve, a köztünk divatozó mód és szokás szerint, székeiket most itt jelenlétünkben elfoglalni.

Antalfi János büntetőjog tanára szószékre lépén, „A bűnösség alanyi mértékéről“ értekezett. Emődi Dániel a magán polgári jog tanára, a ki egyszersmind a nemzetközi jogot is előadja, a nemzetközi jogban kitűnő régibb és újabb tudósok nézeteiről beszélt, s Hugó Grotius követőjének vallotta magát. Orbán József történelem tanára, értekezett a világtörténelemnek mint tudománynak feladatáról, s a történész viszonyáról a világtörténelemhez mint tudományhoz. Árvai József nevelés és oktatástan tanára a népnevelésről beszélt.

Nemes Ferenc közjog és politikai tudományok tanára, értekezett: Az állam alapjairól.

Ezen székfoglaló beszédek végeztével, a jelen volt egyházkerületi aljegyző előmondása után letették az illetők az esküt; főt. szuperintendens ur buzgó imában kérte reájuk az ég áldását. Főgondnok ur ő kegyelmessége berekeszté az ünnepélyt illetéknépen:

„Tisztelt tanár urak!

Midőn önöket uraim a főtiszt. egyházkerület, azon tanszékekre, melyeket épen most elfoglalának, megválasztá, szavazata alapjául, mint ezt már elébb is említém, a kegyetek irányában táplált bizalmat tevő le! s arról, hogy mind az mit ezen építhetni reménylett, életbe is fog lépni, inntentul a közelebből lefolyt élvezetes pár órák is fognak kezeskedhetni; a minthogy e tekintetben nincs is már más feladat, minthogy még tanuló ifjuságunkat, részemről is ajánljam tanár urak atyai szeretetébe, buzgó gondoskodásába. Tanulóinkat pedig egész bizalommal emlékeztessem, a szorgalom melletti, azon engedelmesség s függés kötelmeire, melyeket ha megtudnak becsülni, s épségökben feltartani, többire csak tőlük függend, hogy főiskolánk belélete, egy családi, annál sikeresebb, szép s üdvös együttletté s öszéletté alakuljon.

Ez uttali teendőimet végre, azon buzgó óhajtással fejezem be, hogy legyen inntentul is megáldva Istentől főiskolánk; virágozzék folyvást ennek javáért buzgó egyházkerületünk, erősödjék, gyarapodjék mindinkább, magyar reformált egyházunk e honban; magát e kedves szép hazát pedig, addig is, mentse, óvja a béketűrő gondviselés, míg nem majd szent földje láthatárán a közalgó hajnalnak lesznek rezgő, mindnyájunkat ébren találándó sugarai ismét érezhetők! Ünnepélyünk zárszava pedig legyen, egy szívünk mélyéből fakadó:

„Éljen a haza“!!!

Az egészet az énekkar zengedezése, később két órákor közebéd zárta be, hol a pohárköszöntések nem hiányoztak.

Pesten, Osterlamm Károly könyvárus kereskedésében Kálvin J. reformátor műveinek első kötete, magyar fordításban, már megjelent.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

December 10. 1863.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE, a theológiára vonatkozóval.

Tantétel, mely a gondolkodó fők általános érdekeltségére jogosan számíthat. Lelkünk főérdeke, életszüksége a vallásosság. Isten ismeretét s tiszteletét a kijelentés kútforrásából meríti. A kijelentés kétféle, u. m. a természetben és a kegyelem országában történt és folyvást történő. Így vallás- és természettannak ikertestvérisége megállapított tény. Bármely tévedésben az igazságnak bizonyos magva rejlik: fanyar gyümölcs, mely az édes magvu, de első szüleink számára megtiltatott, jó és gonosz tudásának fájáról szakasztatik. Igaza volt a középkori scholasticizmusnak abban, hogy Arisztoteles böleselmével egyeztetni kívánta a ker. vallásigazságok előterjesztési alakjait; hibázott azon tulhajtásban, miszerint lényegessé tette a mellékest és megfordítva. Természettudósaink nyilván köszönetet érdemelnek, midőn azon szakban nyert vívmányaikat átruházni kívánják a theologiai tudományosság javára; mig azon ellen-szenv, melylyel netalán eme részről visszautasíttatni fognának, egyenesen azt bizonyítaná, hogy a theologiai tudalom még ön javát nem ismerő, gyermeteg állapotban van. Sajnálendő félszegségekre visz az, mint közelebb felzajlott vallásérdekű tudós mozgalmaink alkalmából tudjuk, ha mellőzzük azon alaptétel igazságát érvényre hozni, mely szerint a prot. vallás tanalakja háromféleire különböztetendő, u. m. hivatalos az egyházi hitvallásokban, tudományos a tanszéken és irodalomban, népszerű az e. szószéken. Ezt ugyan már tisztán elismeri s alkalmazni tudja a mivel

külföld, melynek egyházi irodalma teréről felülirott címünket beigazolandó, félreismerhetlenül fontos érdekű tudós mozgalmat, csak ujabban megindult küzdelmet kívánunk ismertetni: s ez: „Ein Beitrag zu richtiger Schätzung der sog. Entwicklungs- oder Transmutations-Hypothese, namentlich von theologischem Standpunkte aus.“ Späth H. s. majd utóbb: „Noch ein Wort über die Darwin'sche Transmutationstheorie.“ Weisze-től.

* * *

A természettudományok, különösen a földtan, mostani fejlettségökben, a világteremtetést illetőleg átöröklött fogalmainkat lényegben átalakíták. Ki hinné azt? hogy a hagyományos régiséghez makacsul ragaszkodva, megcáfolni ugyan nem, de bárcsak ignorálni is képes lenne a történelmi tények ama bizonyágtételét, mely a földkéreg különböző rétegeiben Isten ujját jelzi, s mely rétegzetekből olvasni tanít a tudomány. Az fog történni e részben is, a mi történt a bibliából meritett csillagászati ösmereteinkkel. Még azok is, kiknek érdekekben áll: a hagyományost minden áron fentartani, engedményeket adni kénytelenek az ujonfölmerült ismeretvilágnak, s igyekeznek a mint lehet beolvasztani az újat az óba. Hanem e gyökeres változás nem annyira a világteremtés alapfogalmát, mint inkább csak a teremtésről eddig szokásos felfogásunkat érdekli. Mert a dolog lényegét mind a theologia, mind a bölcselet eleitől fogva abban helyezték, hogy az időben létező teremtett világ úgy, a mint volt és van, eredeti és örök alapokául Istent ösmeri. A teremtésnek ily észszerű s a vallás lényegét tevő igaz fogalmát a természettudományok részéről semmi vész nem fenyegeti, habár találkoznak oly gyengék, kik nevetségesen vakmerő kísérleteikben épen a természettudományokra utalással szeretnék s kívánnák az atheismust történelmileg megállapítani. Más az eset a mi szokásos felfogásunkra nézve, melylyel a teremtésről birunk. Ugyanis a világot jelen alakjában a teremtés eredményének szoktuk tartani és pedig oly formán, mint ha az másnemű képződésen soha át nem ment volna. A teremtés ténye úgy állt előttünk mint valamely, csak néhány ezredév előtt, — az mindegy, ha egy pillanatban vagy órák lefolyása alatt megtörtént s teljesen bevégzett dolog, mint rögtön-előállása egy

kész világalkotmányának az isteni akarat közvetlen hatása által, befoglalva már az emberiség történelmének kezdetét is. A földtan e felfogást menthetlenül tönkre tévé, s aligha kárunkra, holott az csupán természettörténelmi ismeretek hiányán alapult. A földtani észlelések nyomán e pillanati mű ezernyi évek hosszú sorára, lassu fejlődésben fokozatosan egymásra következésnek sorrendére nyult ki; e szerint a most létező alak megelőzőtt időbeli hosszadalmas alakulásnak fejleménye, s mi sok nagyszerű ravatal romhalmazán állunk. Az ember nem az többé, kinek eddig tartottuk legutolsó, betetőző tagja a semmiségből egyszerre létre idézett kész teremtménycsoportnak; hanem a föld legifjabb lakója, kit alsóbb rendű teremtmények száz meg száz nemzedéke előzött meg, s a melyek szervezeti fejlettség tekintetében hozzá annál közelebb állanak, minél távolabb nyulnak le az ő létkorához. A teremtés pillanatából földképződés hosszú korszakai, s a rögtönözve kész emberi nemzet történetéből őskori természettörténelem váltanak.

Ennyi, már bizvást mondhatni, beleszövéődött a miveltebbek világnézetébe. Ezen fogalomkörön belől azonban van még nagyon sok talányszerű, csakugy, mint az emberi történelem mezején. Kit nem érdekelne? mélyebben hatolni a földképződés titkaiba; kit nem hajtana a vágy? melyet gyakorta meglehetősen jutányos áron kielégíthet, miközben jól át nem gondolt balga vélelmeket (hypothesis) kész igazságokul fogad s így korlátlanul édeleghet képzelmelek gözkörében, melyek méltán az ókori népek kosmogoniai költészetébe sorozhatók. E részben pedig nem ritkán hibáznak az újabb tudományosság ifju műkedvelői, kik nagyon is hajlandók arra, hogy körmönfont tanulmány s szigorú ítészeti eljárásuk hézagait tudákos álmadozással pótolgassák, sőt kész tantétel gyanánt adják ki. Az is figyelmet érdemel, hogy minden többi felett kiválóan a természettudományokra nézve működik a népszerűsítés buzgalma. Alig jut valami eredményre a vizsgálódás, azonnal házalók járnak szét, az ujonnan felfedezett „világsodát“ bámultatni és hitetni mindenfelé. Azt ugyan elhihetjük, hogy a komoly és magasabb szellemek nem találhatnak különös élvezetet az ilyes vélelmek bölcsességében. Tudnunk kell azt is, hogy a lehető hibákért nem általában a tudományt kell vagy lehet okolni, valamint azt is, hogy a tudomány ilyes vélelmek fölállítása nélkül el nem lehet, mint a

melyek első zsenge kísérletek a biztosan szilárd tudomány-alap megnyerhetésére. Nemhogy elvessük tehát vagy mellőzzük azokat; hanem, midőn szükségkép felmerültek a természettani fontosabb kérdésekben, csaképen annyira méltányoljuk, mint a mennyit valóban érnek, s a melyek sok változtatást tulérni, tetemes módosulásokon átmenni fognak, míg a valódiságot mind jobban megközelítendőkké lesznek.

Ilyen kérdéses dolog, melyhez más uton még nem férközhetni, egyebek közt a növény és állati lét előállása. Miután kétségtelen az, hogy a földtest különböző fejlődési szakokat élt át, önként felmerül a kérdés: vajjon az általa feltételezett életműves világ is nem vele együtt párhuzamosan, fejlődési fokozatokon áthaladva állott-e elő? Bizonyosnak vétetvén az előbbi, nem lehet más, mint igenlő feleletet adni az utóbbira. A korábban volt növényi s állati életnek hozzánk eljutott rommaradványai pedig, azoknak előkorbeli történetekre utalva, épen mulhatlanul kötelezik a tudományt e kérdésnek föltevésére. A növényi s állati lét is tehát, a perc alatt és együttlevés helyett, úgy tűnik előnkbe, mint lassanként, fokozatosan előhaladásban lett és levő életjelenés. Az ellenkező felvételtől kiindulva, számtalan egyes teremtetési mozzanatot kell gondolnunk, mindegyik nem, sőt faj számára különkülön; ez aztán nem eshetnék másként, mint oly világtest felületén, mely ugyanazon időben és természetes utmódon oda fejlődött, hogy a reá teremtetett műszerves életnek nemcsak lakhelyül szolgálhatott, de tápláló anyjává is lehetett volna. Ezt a tudomány el nem fogadhatja. Az sem változtat pedig a dolgon, ha a korábban divatozott nézet szerint igaznak vétetnék az, hogy a földön végbement átalakító természeti forradalmak minden azon korbeli szerves élet teljes szétrombolásával jártak volt. Mert, ha azt tesszük fel, hogy minden egyegy ily forradalom után Isten egészben új flórát és faunát hozott létre, ebből ugyan kevesebb teremtetési actus lenne az eredmény; hanem az esetben, a földtest lassu fejlődésének élethű képe helyett megannyi ildomtalan rombolástörténelmet állítanánk. Mióta általában beismeré a földtan, hogy a föld nem mindent romboló általános, hanem csak részletes forradalmakat élt át, attól fogva mind nagyobb és valószínűbbé lesz azon sejtélem, hogy a föld természetes anyja, nemzője minden rajta élőnek. Most már vagy be kellett érni azzal, hogy e kérdés befelelhetlen, s örök szent homályban

maradandó, vagy vissza kell térni amaz ős nézetre, hogy minden élet, tehát az emberi is, a föld anyakebléből származott. Ekkor mi egyéb volt hátra? mint kényszerűlten elfogadni azon vélelmet, hogy hasonlótlan fajok származása történt, s hogy a szerves lét a szervetlenből állt elő. Hanem erre szükségkép a „hogyan?” kérdése következett. Józan vizsgálódók ugyan bevallották, hogy az ily létalap egyes részletekre alkalmazásban kivihetlen, semmikép ki nem elégitő, pedig a valódi ok mégis az ő korlátozottságuk volt; hanem azt már semmikép nem birták meggátolni, hogy az elvont elméletet testté sűríteni törekvő s tapasztalás tárgyaul bemutatni vágyó képzelem arra ne fajuljon: földbe, iszapba s mindenüvé létmagvak csiráit, tojásokat elrejtve gondolni, melyekből aztán növények, állatok sőt az ember is szemmel láthatólag buvna elő. Ez ily elmélet aztán bizvást kiállhatta a versenyt a legköltőibb* mondával, félő volt, hogy a természettudós egyszersmind költővé lesz, és az üres, közvetlen, tarthatlan fogalom a benne rejlhetett igazságtól is elidegenített, teljesen hitelét veszté a határozatlan fogalmu levés generatio aequivoca vélelmének. A mondott nézet szerint figyelemre van méltatva a növényi s állati lét előállásának a föld fejlődésével összefüggése; mellőzve lett a mindkét szerves életre nézve lényeges benső egybefüggés, fokozatosság s az igen jelentékeny átmeneti mozzanatok. Ezt észrevéve, ezen fogyatkozáson segitendők, jutottunk el a fejlődési vélelemre, melyet ujabban átalakulási vélelemnek is (Entwickelungs- und Transmutations-Hypothese) szoktak nevezni. Ez korántsem tagadó ellentéte előbbinek, csak egy újabb eszme mozzanat által történő módosulata. Ugynevezett önkénytes nemzés — generatio spontanea — által származik a féreg és ázalog a szervetlen anyagból, s imezen kétrendbeli ős állati létalakból, további képződés és fejlődés által minden többi szerves állatképlet. Így tanit Lamarque, ki a nemek és fajok stb. különböztetésének biztos elméletét a tárgylagosság becsétől megfosztani akará. Hanem ekkor ismét az jött kérdésbe: mi eszközli tehát ezen átalakulást? Eleinte a szerves lét körén kívül eső élettani feltételek és befolyások vétettek indokul, melyek által egészen átváltozott életmód, s ebből következőleg az igénylett szervezetek származtak volna. Ily módon lassan el- és átváltozás útján lett vala halból elvégre madár. E szerint még nem birhatott kellő ajánlással a

fejlődési vélelem, a mennyiben látszik, hogy még felette távol jár a tapasztalat analogiájától. Valamig az átalakulás indoka csupán kül behatásokban helyeztetik, mindaddig csak külről vett s annálfogva elégtelen értelmezést adhatni a tapasztalt tüneményeknek; bár azt nem tagadhatjuk, miszerint ezen természeti külhatások mélyen érdeklik a szerves képződés módját s lényegét. De hiszen ezek csakis módosíthatnak; alapjában kicserélt ujdón teremtményt előidézni nem képesek; és ha ezen hatványzódó szerves életfolyam biztosabb okadatolást találhatna, akkor, annak támogatására, a kültermészből vett ily érvek épen alkalmasok. Darwin Károly nem tagadja, hogy az eddigelé érvényben állott átváltozási vélelemnek fő hiánya abban van, miszerint a kültermészeti behatásokra kelletténél nagyobb súly fektetik. Ebből kiindulva „a fajok eredetéről“ 1859. kiadott tudós munkájában azon egész elméletet felfogva, egy újabb lendületre segíti. Elmélete az első felületes áttekintésre nem látszik oly igen áthatónak, a milyen valóban, melyben lényegileg új értelmezést vesz fel, s épen a szerves természetből. Számfeletti természettörténelmi tényállás indítja őt annak felvételére, hogy a természet önmagában is új nemeket, fajokat s változatokat hoz elő, a benne öntudatlanul munkás termelő és nemző erőnél fogva, mely rendkívül fontos tényező. Ez a természeti elválasztás *Selectio naturalis*. Hogyan értsük ennek hatását, arra nézve világos értelmezésül szolgál azon párhuzam, mely a mivélés alatt levő növények és házi állataink életkörüben történik. Valamint itt az ember, a nemzési életműködésre öntudatos hatást gyakorolva, szándékos nemesítést, fajkülönbözést hoz elő, szintugy a természet, a benne munkás öntudatlan ösztönszerűség által. Az öntudatos kezelés által mesterséges uton történő fajoztatás legbiztosabb érv a természetileg történhetőre nézve, mint a melynek szándékos intézése által, utmutatása folytán eshetik meg. A fajok s ezek körében létező válfajok és korcsulások nem oly határozott különbségeken alapulnak, hogy ezekből nem- és fajbeli átváltozásokra következtetni nem lehetne. Találunk kiesett közép vagy elesett végtagok nyomaira, melyek közvetítik a lassu folyamatban létesülő átmenetet. De ez még nem fejezi ki egészben a „Natural Selection“ értelmét. Nemcsak azt világosítja ez fel, hogyan lehető egy gyökről leszármaztatni a szerves lét tömérdek változatát; de annak is okát adja: mi-

ként marad fenn mindemellett a határozott nem- és fajbeli különbözés, a mindeniknél saját kinyomatu jelleg (typus). A szervezetben ugyanis befoglaltatik az öntudatlan s természetileg kényszerült azon törekvés, hogy létküzdelmök folyamán, a kültermészethez alkalmazkodásuk közben elsajátított s kiképezett faj vagy egyedi saját jellegeiket hiven megtartsák és tovább örökítsék. Így alkot a természet ugyanazon egyéni példányoknál szembetűnő hasonlóság mellett végtelenül különbözést (pl. egy fa leveleinek általában hasonlósága és egyenkint különbözősége). Élethalálra küzdenek a testek, saját jellegei, a külhatások ellen, a fenmaradás előnyéért, mely harcnak végeredménye a kedvező létállapot fentartása az ellenkező hatás legyőzése, szóval: a tulsulyt nyert életerő elnyomván a gyöngébbeket, diadaljele a bizonyos meghatározott létezési alak. Ezen életműködés pedig a természet legbensőbb lényegében gyökerező levén, nem tekintethetik valamely rég megtörtént s egyszer mindenkorra befejezett állapot gyanánt; hanem mind e napig folyvást történő-félben van úgy, hogy az élő szerves lények világa mindig nemesebb és tökélyesb életerőtéljben viruló képletek szerveződésének néz elébe. Nem célunk a Darwin által használt minden természettani érvek előhozása, mert mi az ő elméletét a dolgok jelen állása szerint csak egyszerű vélelemnek tartjuk, bár olyannak, mely magában eléggé érdekes s tán roppant horderejű. Méltó itt megjegyezni azt, hogy Darwin, tudományos vizsgálódásaiban tanusított komolyságával felette távol áll pl. egy Hudson Tuttle vakmerő bizonyolgatásaitól, ki egyidejűleg kiadott hasontárgyu művében azt állítani merte, hogy minden állati élet az *Amphioxus* egyetlen ősalakjára visszavezethető. Ő csupán azt véleményezi, hogy minden állati lét négy vagy öt, s talán csupa egyetlen ősalakból is le származtatható lenne.

Ő általa az átváltozási vélelem tiszteletre méltó állást nyert, ő tevé azt a természettudományok égető kérdésévé. Elfogadjuk-e mi vagy nem?? mindegy; a dolog érdeme abban van, hogy az egész elmélet több tekintetben ajánlatos.

A természettudománynak általános érvényű alapigazsága az, hogy a világ egy Kosmos, számtalan sok tagból szerkezett életműves egész, folytonos fejlődésben. Erről minden lépten bizvást meggyőződhetünk. Ebből folyólag ismét szükségképp jó azon feltevés, hogy a növény- és állatvilág termé-

szetes fejlődésekben lényeges alkatrészei a nagy világrendszer fejlődésben levő összes műszervezetének. Megnyugodjék-e már a tudomány abban? hogy a nagy egészből miniket közelérdeklő, ismeretünk világába tartozó kis részletet úgy fogja fel, mint az összes világrendszer fokozatos fejlődését, valamely ponton keresztül metsző nem- és fajkészlet anyaghalmazát . . . Eddigelő a nem szerves természet, mint szervetlen a szerveshez tagadólagos (negatív) viszonyba szokott állíttatni; de ha viszonyt veszünk fel, az nem lehet más, mint tényleges (positív). Amaz különben is önmagában fenntartva hordozza ezt: hogyan? hátha nemcsak tápláló-fentartója, de épen nemzője is lenne? . . A szerves lények önmaguk közt már úgy is régóta osztályozvák, el van ismerve azoknak egymáshoz rokonsági viszonyuk; azonban ez, ily módon, csak holt egymásmellé-rendezés, ily alakban értelmetlen, fölfoghatlan . . . nemde értelmessé lesz, s az egész vizsgálati eljárás, rendszeralkotás új életvidorságot nyerne, ha mint Darwin kifejezi magát, a lelketlen osztályozást genetical le származtatással váltanók fel.

Kétségtelen továbbá, hogy a dolgok ismerete az által lesz teljes tudattá, ha azok eredetét ismerjük. A növényélet talánya csupán azóta megfejlthető, mióta származása fölismerteték. Ez alaptételt bizton átvihetjük a szerves világ nagy egészére is: Semmit nem tudunk róla addig, míg eredetét ki nem tanultuk. Bizonyosan ez a kulcs ama hieroglyphék olvasásához. Különben is a lassu, de biztos előhaladásban levő fejlődés már feltételezi a történelmi kezdetet, s igaztalanok lennénk, ha a természettudományokra erőszakolva parancsolni akarnók a megállapodást. Egyetlen körülmény teheti ezt, a távolabb előrehaladás nyomainak elenyészése.

Általános érvényű tantétel az is, hogy a természetben mindennemű életműködések egymáshoz bizonyos hasonlósági viszonyban állanak, így pl. a növény- és állatélet nemzés útján szaporodása, tehát az egyedek előállása. Méltán elfogadható e szerint ama felvétel, hogy az összes állati és növényvilág levése analog vagy hasonlszerűleg történhetett s történhetik a tapasztalatilag előttünk levő egyedek származásával. Sőt tovább menve azt is állíthatnók, hogy az egyedi származásnál közvetítő életműködés átalában az egész flóra és fauna létrejötténél is szerepelt. Ha ebben áll a faj fenmaradásának

egyetlen eszköze, bizonyosan eszköz volt s lehetett ugyanez annak kezdetleges előálltakor is.

A fölhozott előnyök dacára, sokszoros kedvetlenséggel találkozok ezen fejlődési vélelem, s a bemutatott újabb alakulásnál is hihetőleg fog kedvetlenséggel találkozni, még tulajdonképi tudományos szempontból is. Ennek oka nemcsak az, mert mélyre gyökerezett előitéletes fogalmakat dönt meg: legalább a természettudós vizsgálói nagy többségének ellen-szenvét nem ez költheti fel. Ugy kell lenni, hogy ezen vélelem által, hogy úgy szóljunk maga a természettudományi öntudatosság van megsértve. Valóban. Ugyanis kétségtelen alapigazsággá axioma lett az, hogy az általában jellemző tulajdonságok az általuk jelzett testeken változatlan hűséggel a legkisebb részletig megmaradnak. Mindenütt beigazoltnak látszik ezen természettudományi hitcikkely, minden körülmény tetteleg járult ama nagyszerű tárgyaláshoz, mely szerint az állat- és növénytan készletben előtermett, csak osztályozást kívánó, alkatrészekből egygyé szerkesztve lőn. A fajok s azok jellegeinek változhatlansága kétségbe vonatván, egyenesen a természettudományok szentélye ellen intézettnek látszék a támadás, mert Aggassiz Lajos szavai szerint (*Essay on classification* 1857. művéből) „a teremtetett dolgok rendszerbe osztályozása reánk nézve annyi, mint a teremtető gondolatának emberi nyelvünkre áttétele.“ Most azonban a régóta bebizonyított hitcikkely ellenében föllép egy vélelem, mely szintoly erősen bizonyolja az állandóan folyamatban levő változandóságot s kilátásba helyezi, hogy ezen átalakító változást történelmi uton beigazolandja. Helyén látszott lenni az ellenhatás, midőn a Lamarque-iánusok azzal fenyegetőztek, hogy lerontják az általános jellegek szilárdságát. Elvégre is jobb leendett, az igazság megtalálhatása érdekében mindkét részről valamit leengedni a kizárólagos egyoldaluságból. De találkoznak is már oly természettudósok, kik megengedik az általános jellemzők viszonylagos változandóságát, habár a fődologra nézve mindig a régibb nézethez ragaszkodnak. Nem tagadhatni, hogy a Darwinféle „Natural Selection“ elmélete némi részben méltányolja az általános jellemző tulajdonokat, a mennyiben azt állítja, hogy minden a szerves testhez lényegileg hasonult sajátosság önmagát fentartani s átörökíteni törekszik s közülök az erőteljesbek bizonyos tartósságra jutnak, míg a hitványabb, gyöngébb elemek amazoktól elnyo-

matva megsemmisülnek. De másfelől, az ő legfőbb tantétele csakugyan az, hogy a természet végetlen sokszerűségre, változatosságra törekszik, mely másként nem is gondolható, mint hogy ezen törekvés minden testben öntudatlanul hat és munkál. Ez utóbbi állítás, amaz előbbinek dacára, oda megy ki, hogy a nemek s fajok átalában változandóság tárgyai; s ennek beigazolása képezné itt a főérdeket. Darwin a szerves természet működésének kettős irányt tulajdonít: egyik a szorozva különböztetés, másik a jellemzetesnél megmaradás. Ha már az egyiket átalában a „természet“, másikat az egyes műszervek által történni vélnők (a mi csakugyan nem lehet:) akkor a két különböző irányzat egymáshoz valódi ellentétben állana. Ez elmélet annál fogva szintén párhuzamba tehető volna a természettannal (*physica*), mely maig is a vonzó és taszító erők kölcsönös egymásra hatásából kívánja értelmezni a testek szilárdságát, meg nem gondolva azt, hogy ez erők egyike megsemmisíti a másikat, tehát ekkor súlyegyen állván be, az eredmény lenne $=0$. Így állván a két ellentétes irányzat is, mintegy akaratlanul visszaviteték Darwin a fejlődési vélelem korábbi alakjára s beleesik ugyanazon hibába, mit azon felismert. Mit tegyen? akarva nem akarva a változás indokául s főtényezőjeül a „kültermészethez alkalmazkodást“ veszi föl, és minthogy a Natural Selection által behozott két különböző irányzatú életműködés egymásra megsemmisítőleg hat, itt is a kültermészet behatására, külső létföltételekre esik a tulsúly. A vélelme ellenében indított vita azon részéről, kik a fajoknak a legkülönfélébb külhatások között is változatlanságáról vannak meggyőződve, régi érvényében áll.

Van pedig az ezen átváltozási vélelem iránt nyilatkozó ellenszenvnek másik, mélyebben rejlő alapja is. Nemcsak egy biztos, nevezetes értékű tényállásról van itt szó; hanem a felvett vélelem azzal fenyeget, hogy lelketlenné teszi a természetet, gépiességig alacsonyítja az életszerveket jellemzetesen saját rendeltetésökkel együtt, ha ugyan rajtuk lényegbe ható változást idézhet elő bármely külső esetlegesség. Ekkor maga a természet s annak tárgyai mind csupa esetlegesség volnának. A mi előttünk legkisebb részletekig vitt célosság és szép rend, annak helyére vak, céltalan s nyugpontra nem lelő változósági ösztön lépne. Így szól Hitchcock „Religion of Geology“ című művében, állítván, hogy a fejlődési vagy változási vélelem az általunk észlelt,

egy szabadon rendelkező értelmiség által kitűzött cél s arra vezető eszközök közt létező csodás egybefüggésnek számtalan és biztos nyomait csak megközelítőleg értelmezni sem képes. Félő, hogy a szerves teremtettség eszmetartalma ki-tagadtatik, a mennyiben e vélelem mindenben csak természeti erők és törvények hatását látja. A félelem nem is alaptalan; mert a nevezett vélelem mindekkorig a leghatározottabb materialismus szolgálatában állott, mely nemcsak mindent műtani gépiesség szerint kíván értelmezni, de a mi önként következik, határozottan visszautasítja az észszerű okság hívését. Ezt Darwin nem teszi. Ebből látszik, hogy ő benne s általa a vélelem magasabb s nemesebb alakot ölt. Hogy azonban voltakép igazságosak legyünk, az ellenfél állásáról is szólnunk kell. Ők a természetet különösen célossági (teleologiai) szempontból szokták tekinteni. Náluk a műszervezet — organismus — egy kész építészeti terv, az egész szerves életvilágban is csak egy fő „építészetterv“-et látnak, melyet csak egy értelmes alkotóra lehet visszavinni. Tiszteletre méltó lehet bár az ily természetvizsgálódás, talán felebb is állhat az ellenfélénél; de valljuk be, hogy ez uton egészen más, idegen térre vezet. Az ő teleologiai tartalék gondolatuk nyilván annak következése, hogy az eszmetartalom ugyan megtaláltatott: de ismeretlen marad a levési mozzanat és a kivitelnél s előterjesztésnél az anyaggal összefüggés beláthatóan előtűntetve nincs. Öröktől fogva készen a tervezet, s mint kész lenyomat egyszerre üttetik bélyegül az anyagra, midőn egyelőre csak nyilatkoznia s célját előhaladólag valósítnia kellene. Ennyiben az egész terv transscendentalis magaslatáról, honnét a célt külről erőszakolva nyomná az anyagra, leszállni kénytelen; mostmár csak immanens tervezetről s ennek immanens céljáról lehet szó. A természettudomány pedig nem állapodhatik meg az ily egyszerű okoskodásnál: ez és amaz természeti törvények és okokból értelmezhető nem levén, folyamodjunk egyenest az értelmes végokfőhöz. Ez uton amaz érvhez jutnánk: ex ignorantia hozni be és igazolni az okoskodás utókövetkezményét. Mert a mi e világon létezik, úgy gondolandó, mint a Kosmos tagja, tehát nemcsak az önmagában létező, de minden létezővel egybekapcsolódó benső összefüggését igazolni tartozunk. Az értelmes végokfőre hivatkozás tudományi szempontból csupán akkorra hagyandó, midőn a világot mint egyetemes egészet vesszük.

A célossági szempontból szőtt világtervezgetés ellenében tehát a fejlődési vélelemnek jogos állása van, a mennyiben a szerves életvilágot szintén immanensül, azaz mint a Kosmosnak részét kívánja tekintetni. Igaza van, midőn tudni sem akar azon dualismusról, mely alábbvalót, a mechanical szerkezetet a természetre, a magasabbat, a célosságot Istenre utalná, mintha léteznék valami csupán gépszerű s mintha általában véve minden nem az isteni „értelmiség” kinyomata lenne. Csakis azon alakjában mint ekkorig állott, nem képes ellenzői irányában magát fentartani a fejlődési vélelem. Mert a mit ellenzőiről megjegyeztünk, hogy a természetet nagyon gépiesen fogják fel annyira, hogy az eszmetartalom transcendentalis magosságban lebeg felette, ugyanez méginkább áll saját párthiveiről. Előttük az egész teremtettség gépezet, oly szerkezetű gép, melynek egyes kerekeit s mind valamennyiét elvégre is csak a súly törvénye hozza mozgásba. A fő hiba, mit az ellenkező nézetűek azzal kívánnak kikérülni, hogy a természeti okok elégtelensége alkalmából rögtön és jogtalanul a világot szervező értelmi okfőre hivatkoznak, itt abban van, miszerint azt vélik, hogy a világban előjövő bármely legnagyobbszzerű tüneményt a legegyszerűbb „törvények”-re utalással teljesen okadatolni képesek. A szerves lét egész sorzata, élén az emberrel, kimagyarázva lenne bizonyos szervetlen anyagrészek összetalálkozásából. Ily módon elfeledték a rég elismert főtörvényt, hogy az ok mindig hatalmasabb mint okozata. Ezen hiba szülte aztán azon tévedést, hogy az élet körében jelentkező magasabb rendű tünemények alsóbb fokozatu okokra vitettek vissza. Miként pusztá gépezetté vált a lét, ugy a szellem semmi egyéb, mint az agyvelőnek finomabb szövődék szerkezete lett volna. Nevezett alaphiba útján ez irány valóban a legdurvább anyagelviségre (materialismus) vezet, mely sokkal távolabb áll az igazságtól s a világot gonoszabb tévelygésbe ejti, mint a legmerevebb spiritualismus, mely mégis a szellem valódi fensősége előtt meghódoltában csupán az alsóbb rendű természetet hagyja értelmezetlenül. Ne feledjük azonban, hogy ama törekvés minden magasb létnyilatkozatot a természeti lét legegyszerűbb tényezőiből vezetni le, mélységes igazságon alapszik, melynek elismerése nélkül nem is szólhatunk az anyagelviség ellen s ez az: hogy a természeti létnek összes egésze, mint fokozatos rendsorozat, bele foglalva

a szellemi lényt az embert is, önmagában egyes részeivel nem csupán műtani (mechanica) összeköttetésben áll; hanem más nemű viszony is létezik közöttük, nevezetesen olyan, hogy az alsóbb fokozat eredeti alapja s szolgálai hordozója a felsőbb rendűnek. A Darwin-féle elmélet, a Natural Selection fogalmával már jelesen tulteszi magát a megrótt fogyatkozásokon. E szerint a természetben bizonyos ösztönszerűség van, melyet végetlenül hatályosnak s a legkülönfélébb módon munkálónak kell tartanunk, ha azt kívánjuk tőle, hogy hatásának kész eredményeül magában összevéve bírja a szerves lények világának kibeszélhetlen sokféleségét. Ezen ösztön nem pusztá esetlegesség; hanem a természet lényegében foglalt s kitörülhetlen sajátság, mely az öztönszerűségnek szünetlen munkásságával a sokféleség létre hozásán dolgozik, s e közben fokozatosan emelkedőleg halad a tökélyre fejlődésben. Itt a „Világlélek“ fogalmánál vagyunk, s meg kell vallani, hogy a természettudományokra nézve Darwin új korszakot alapít. E szempontból már az élő természet másnak tekintetik mint eddigelő, egymástól különböző természetországok élettelenül egymás mellé sorakoztatva; mint egyetlen óriás életfa, mely csirájában már behordozá az utóbb kifejlett gazdag változatosságot, s melynek bőséges életnedve a tömérdek virulatot és gyümölcsözést nemcsak táplálja, hanem egyszersmind nemzi is. Darwin elmélete azonban mégsem teljesen öntudatos kilépés az anyagelviség álláspontjából. Ugyanis mint már kimutatva volt, a változatosságra törekvő és egyed faj vagy nemi jelleget föntartani iparkodó erők egyensúlyba jutása mellett, végre csakugyan a kültermészeti befolyások döntenek s határozzák el alaki és anyagi tekintetben a biztos jelleget. És így, a mi a levési életműködésnél csak esetleges hatással állhatna, fő tényezővé lesz, s a szerves lények jellemző sajátságai semmivé lesznek a „kültermészethez alkalmazkodás“ által.

Ha ezen fogyatkozás szükségkép együttjárna az átváltozási vélelem alapeszméjével s így multhatlanul anyagelviségre kellene annak süllyednie; úgy az egész elmélet elvetendő. De éppen a Darwin felfogása mutatja, hogy nem úgy áll. Ellenkezőleg, az anyagelvies, e szerint a természetet gépszerűvé alacsonyító felfogás ezen elméletnek határozottan ellensége, tőle idegen, hozzá vegyült elem, mit el kell hogy vessen magától, ha teljes érvényben fenmaradni kíván. Mert

ha minden szerves létet a szervetlen világgal fennálló élő összefüggésből leszármaztatni kívánunk, akkor nem szabad s nem lehet azt annyira lenyomni, lélektől fosztva lealjasítani, míg emezzel egy színvonalra jut. Sőt inkább, már emebben keresnünk és találnunk kell bizonyos kapcsolatot, melynél fogva ama felsőbbhez csatlakozik, amabba átmenetül szolgálандó előkészítő elemeket, s elismerni azt, hogy az „élettelen“ természetben is gazdag életforrás rejlik, minden lelki és szellemi létnek ébrényszerű magva; mert, a hol ez nincs, ott a körülmények bármily kedvező találkozása, kühatások bármily eredménye, az anyagnak bárminő vegyaránya életet, műszerves egészt, egyediséget, fajjellegét, annyi-val inkább személyiséget soha semmikép eredményezni, előállítani nem fog.

Ha így, akkor az átalakulási vélelemnek biztos szép jövőre van kilátása. Az anyagelviséggel nyilván szakítani fog, és pedig az által, ha az ellenfél állításainak igazságát magába fölvevén, eddig tanusított egyoldalúságával felhagyand. Több figyelemre méltatandja tehát az általánosan jellemző sajátságok (typus) tartósságát, s az erőtani (dynamica) hatályt, mint „öntudatlanul munkás szellemet“ nemcsak a szerves, hanem a szervetlen lények levési életműködésében a helyett, hogy eltagadná, inkább tanelméletének kiegészítéseül valódi becsértékében felhasználandja; meg kell tanulnia a fokozatosan emelkedő szerves lényképletek faj és nemi jellegeit a nagy egészszel teljes összefüggésekben átérteni. Pedig mindez, a Darwin által jelölt uton haladva, könnyen elérhető. Az ő eszméje ama végetlen sokféleségre törő ösztön fölől nagyon is elvont s ugyanazért élettelen fölfogásban jelentkezik eddigelő, s ezért enged nagy tért a külről jövő esetleges hatásoknak. Fogjuk fel ez ösztönt concret teljes értelmében, nem pedig, mint határozatlan valamit a szintén határozatlan „természet“-ben. Vegyük fel, hogy ezen sokszorosán különbözőre törő ösztön ott van és szerepel minden levésnél, sőt minden létezőben, és pedig különkülön mindegyikben annak lényegéhez mért sajátságaival egyező módon munkálva. Minden lénynek természetében gyökerezik ezen változatoságra törekvés, mint alaptörvény. Ennek eredménye aztán minden lényre nézve az ő meghatározott s magához hű jellegének kifejezése. De nem is létez és nem munkál semmiféle lény csupán önmagában és magáért; hanem lényegében áll

a más többiekkel kölcsönös viszonthatás, mely az életnek leggazdagabb kutfője. Ekkor a sokszorosán különbözősre vonzó ösztön csak másított kifejezése a lények közt fennálló kölcsönös viszonthatásnak s ezen alapuló valódi különféleségöknek. A mennyire határozottak s bizonyos jelleműek a tényezők, szabályszerűleg épolyanok lesznek eredményeik. Az eredmények ismét magasabb rendű hatványoknak lényegét, okfőjét képezik, s kölcsönös hatásukban alapjává lesznek az ő saját jellemők által már bizonyos jelleművé határozott eredményeknek. Így lesz élővé Darwin elmélete, feloszolva az egyes lények végetlenül sokszoros különbözőségi ösztöneire, melyek azonban, a közöttük fennálló legbensőbb rokonságnál fogva, az ösztönök és erők újabb összeset szerkezeté alakulását képezik, mely életműködés tovább folyva, mindegyre tökélyesbül. E szerint a „külhatások“ részint egész jelentőségek a kellő mértékre alászállítatik, t. i. hogy az eredeti jelleget csak módosítják, nem alkotva képezik. Így a faj tartósságának is kellő magyarázata lesz; mert a lényekben foglalt ösztönök oly határozottan körvonalozvák, hogy csakis ilyen vagy amolyan határozott eredményt hozhatnak elő, nem pedig külhatások által mulóan jellemzett zürzavart. A kifejtett vélelem diadala az lenne, ha sikerülne értelmeznie a szerves lényvilág lépcsőfokain az egyes átmeneti pontokat fel egészen a legmagasabbhoz, a természet koronáját képező szellemhez, s ha biztosan kijelölni tudná az illetéket, melylyel egymindenik fokozat lényei járulnak az ő véges céljuk elérhetéséhez. Avagy nem ez-e a természettudományok lelkesítő életcélja? után nyomozni és kimutatni a szellemélet első lépcsőit képező elemeket és hatályokat, s rendszeresen fogalmazni az átmeneti pontokat.

Sokan lehetnek még mind ez ideig, kik az átváltozási vélelmet a legmakacsabb anyagelviség érett gyümölcsének tartják. Nem csak ellenzői, de párthivei közül is sokan így fogják fel azt. Az eddig mondottak szolgáljanak figyelmeztetésül arra, hogy tán mindkét részről felületes volt az ítélet. Bizvást állitható, miszerint az egész, józanul fogalmazott elmélet guny és nevetség tárgygyá lesz a materialista kezében; ellenkezőleg saját benső szükségessége által vonzatik a magasabb erőtan természetvizsgálathoz, mely szerint csak belülről kifejlődésről lehet szó. Erről kezességet nyújt a vélelemnek Darwin kezeiben történt jeles átalakulása. Itt van

már a gyökeres ellenmondás ama tévelygés ellen, mely egyik kezében bonckéssel, másikban látszóvél a szétszedett részletekben nem találva többé az elröppent életet, azt könnyedén eltagadni kész. Ismét az egész természet lesz a vizsgáló figyelem tárgya, már élőknek vétetik, maga a Natural Selection a természetnek rendszeres életműködése, mely szervez, művésziileg képez. S ha még hozzá vesszük azt, hogy itt a szerves világ s így az egész természetnek szünetlenül hatványozódó működéséről van szó; el kell ismerni azt, hogy a Darwinféle elmélet, fentebb kimutatott azon hatalma dacára, melynél fogva az anyagelvies gépszerűsítés szenvedélyéhez vonzatik, csakugyan a dynamikai természetvizsgálódás terére vezet. A mitől félünk s a mit remélünk vala, mint sokszor történik, épen az lesz itt is a szabadulás eszközévé. Határozottan állíthatni, miszerint az átváltozás vélelme egyedül hivatott arra, hogy az anyagelviség átkától megmentsen, s így főleg korunkra nézve roppant jelentőségű. A természettudományok országában nagy forradalmat csinál ugyan; de annak végkimenetele nem aggasztó, hogy netalán a mindenség az ősvilág-iszapba veszendő volna; ellenkezőleg e régi konok hiedelemnek a természettudományokon további zsarnokoskodása megszűnend. És míg a természettudományok anyagelviségre fajult képviselői újabb korban szintén gúnyolni kezdék a természetbölcseletet, dicsekvén azzal, hogy belőle épen semmit nem tudnak; ezentulra az eredetileg saját igazaiba visszaállított természetélet a vizsgálódónak figyelmét a benne létező gondolatmélységre irányozandja, s ennél fogva egyszersmind természetbölcselelvé is lesz. Azonban a vélelem iránt természettudományi szempontból kifejezett nagyrabecsülésünk mellett, sőt épen ennél fogva, elegendő okunk van már most azt kérdésbe tenni: mindezek következtében mitől félhet, vagy mi jót remélhet a theologia?

Darwin lelkesedve gondolt arra, hogy az ő elmélete a theológiára nézve is jelentékeny fog lenni. E tekintetben világos nyereseményre számít azon tény megállapítása által, hogy a világlakó minden szerves lények előállása tisztán másodrendű okfők, azaz természet útján lett származásnak tulajdoníthatók. Ugy véli, hogy Isten teremtményei mintegy megdicsőülnek azon felfogásban, mely szerint nem egyes közvetlen teremtoi munkásságnak köszönik létüket; hanem csekély számú őselemeknek a föld előkori történelmén át egyenes

ágon leszármazott utódai gyanánt vétetnek. Igazat kell adnunk neki ebben, csak azt kívánnók hozzátéetni, hogy ezen felfogás még inkább a teremtőnek dicsőségét tárgyazza. A teremtmény ugyanis semmit nem nyer abban, ha nem közvetlenül a teremtő kezéből származottnak gondoljuk, valamint az ellenkező esetben is, nem veszíthet. Hanem részünkről igenis, azonnal több ok van a teremtő magasztalására, ha nekünk is szabad a szerves lét alkotása és alakulásának csodaiba egy átható tekintettel bepillantani, mint akkor, ha ebbeli ösmeretünk hiányát azzal fedezgetni vagyunk kénytelen, hogy hivatkozzunk egy isteni okfőnek közvetlen avatkozására. Az egész természetet illetőleg sem tagadhatjuk, hogy az végetlenül remekebb alkotásnak látszik előttünk, ha nem részletezett fércmunkának tekintjük, melyben a teremtő sajátkezüleg most ez, majd amaz hiányt pótolgatja, de olyannak, mely összes mindenségében egy istenillette levési életműködésnek önfejleményű terméke.

De halljuk közelebbről a theologia képviselőinek ez érdemben nyilvánított véleményeiket. Egy olyan, ki valamennyinek nevében illetékesen szólhat, Dr. Zöckler, a német theologia évkönyveiben (VI. köt. 4. füz.) kimerítőleg értekezett „a fajkérdésről (Speciesfrage), annak theologiai szempontból méltatásával.“ Ennek folytán elismerést érdemlő részletességgel tárgyalja a természettudományi vitakérdést oly szellemben, hogy már eddig is többször hivatkozni lehetett fontos szavaira. Szemközt állítja egymással a két felekezet legkitünőbb képviselőit Darwint és Agassiz-ot, rövid kivonatot adván mindkettőnek tanítmányából. Darwint illetőleg így szól: „Kétségtelen az, hogy ennek természetvizsgálata merő azon minden istenítésen (pantheismus) „vagy anyagelviségen alapul. Az anyagban benmaradólag létező bizonyos természettörvények, főleg a természeti nemzés lennének a tényezők, miket ő elragadtatással dicsőít, az érzéki és szellemi világnak egyedül teremtő okfői.“ Az anyagelviség vádjára már be van feelve; a „vagy“ nem bír kitünő fontossággal. Komoly vizsgálat tárgya lehet még a pantheismussal vádolás, hogy azt valódi becsértékben vehessük. Hogy Darwin a teremtőt megtagadni akarná, nem tűnik ki ezen szavaiból: „Szerintem, a teremtő által az anyagba oltatott törvényekről szerzett ismereteinkkel jobban megegyez az hittünk, hogy a korábbi és mostani világlakók eredete és elveszése

tisztán másodrendű okfőktől levezethető csakugy, mint az egyed születésének és halálának feltételei.“ Zöckler ugyan erre azt mondja, hogy ez kis engedmény az olvasó javára; és aligha igaza van. Darwint e szavaiért pantheismussal vádolni nem lehet, miután a legegyszerűbb tényezőkből természetes kifejlődés fogalmának útján szintugy a teremtés első okfőjének, a személyes Istennek elismerésére vezetettünk, mint a teremtésről közforgalomban levő előterjesztés által. Ha ő az első okfőről csak mellékesen emlékezik, ezzel még nem zárja ki annak létezését. Mint természetvizsgáló, tartozik kiválóan a másodrendű okfők eredményeinek körén belül maradni, ezt pedig teheti a nélkül, hogy amaszt előre határozottan kimondaná. Csak mellékes dolog itt azon kérdés: vajjon Darwin komoly meggyőződésből-e vagy csupán alkalmazkodási engedményképen szól a teremtőről? A fő dolog ez, hogy Darwin elmélete, s az átváltozási vélelem következetesen, szükségkép pantheismusra visz-e? „A mennyiben még az emberiség előállása is, így szól az ellenző, csupán természeti erők összeműködésének, és pedig alulról fölfelé haladó sorzatban, tulajdonittatik; legott kész a legdurvább kinyomatu anyagelviségen alapult pantheismus. Ekkor aztán ép oly következetlenség, valamint szükségtelen is általában személyes teremtőről, a teremtés előkori eseményeiről vagy épen teremtményről szólni.“ Lényegesen különböző két dolog van itt összegondolva, mintha válhatlan egységben lennének: egyik, annak állítása, hogy a lények alulról fölfelé egymással geneticiai összefüggésben vannak; a másik annak megkísérlése, ha lehető volna-e felsőbb lényt az alsótól, mint létének végokától, leszármaztatni. Ez utóbbi kísérlet okvetlenül pantheismusra visz, minthogy a természetben létezők végokául, általános életforrásul, a legalsóbb rendű, legcsekélyebb valókat veszi. Az előbbi állítás ezt épen nem teszi; elismeri t. i. alapigazságot, hogy az alsóbb rendű már előképzője a felsőbbnek, sőt legelsőnek is, benne foglaltatván a következő magasabb fejlődés csirái. Ekkor tehát az alsóbb rendű nem egyenes indok, csak kiindulási pont, átmenet az ő lényét meghaladó felsőbbre; tulajdonképi okfő az eszme, s annak kezdetleges nyilatkozata a legkisebb vagy legalsóbb rendű teremtmény. Nem anyag, nem természeti törvény itt a természet létezésének végoka, még csak nem is eszme, mint a melynél kérdésbe jő: vajjon tud-e képzelni ép okosságu em-

ber világteremtő és intéző eszmét, üres gondolatot, gondolkodó egyéniség nélkül? Ha nem; úgy a nevezett természetvizsgálati mód semmikép sem vezethet pantheismusra, sőt azon sokkal tul s felül emel.

Szükségkép ki kellett mutatni amaz eszmezavarnak s az azon alapuló vádnak igazolhatlanságát. Mert a theologia mezején az igen gyakori tünemény. Azt hiszik, hogy a személyes Isten fogalmára semmi más uton el nem juthatni, mint csak úgy, ha minden egyes teremtmény léte okfőjeül Istennek egyesegyedül munkált teremtői közvetlen tényét vesszük, minden természeti erők s eszközök közvetítése kizárásával. Utóbbit tagadják, attól tartva, hogy mindenkép anyageelviségre vezet. Ez pedig nem áll, csak akkor, ha úgy a kiindulási pont mint a további fejlemények végokául a legalsó indokot vesszszük. Ez ismét nem lehet; sőt inkább, mivel azon első és alsó rendü indokot vesszszük a következők magvaul: nem állapodhatunk meg annál, a mit a felsőbb célra szolgáló eszközül ismerünk és tartunk. Gondoljuk el csak! hova visz ama kedvelt és szokásos mód: a természetről egyenesen Istenre hivatkozni, ha minden korlátozás nélkül alkalmaztatik: meg kellene tagadni a természetben létező minden származati összefüggést, s minden egyes lényt Istennek közvetlen teremtői tényéből leszármaztatni. Komolyan hiszed-e? hogy a személyes Istenség fogalmát legbiztosabban nyered akkor, ha a lényvilágot végetlen számu csodatények sorzátára boncolád, s ez által a világnak, mint szerves egésznek felfogását lehetlenné tevéd Így teszi tul magát a költői közvetlenségben szárnyaló vallásos természetvizsgálódás az okozat és ok egybefüggésének kifejtésén, minden egyes lényről a teremtőre utalva, s ezen való örömében hiszi, hogy a mindenre elégséges okfőt teljes közvetlenségében bírja. De, a mi a tudatlan szemlélődésnek maig sajátja, költészi téren valóban is jogosult; más színben áll a tudomány szemei előtt, midőn a természetben levő szép öszhangzatra tekintve, a világegyetem egy szerves egészül tűnik elébe. Ezen öszhangzatot, mely mint tapasztalati lett dolog, meg van, a theologia eltagadni nem képes, tagadni nem is akarja, minden kifogás nélkül beismeri a jelenkort illetőleg. Azonban azt hiszi, hogy eléggé nagy tért tarthat fenn szintugy a multban mint a távol jövőben Istennek a természeti öszhangzatot mellőző közvetlen teremtői hatása számára. Nyilvános öncsalódás; mert az

idők különbözése itt épen semmit nem tesz. Állítják, hogy ezen közvetlenségnél okvetlenül meg kell maradni, ha naturalismusra sülyedni nem akarunk. Van-e ebben igazságuk? Elfogadja a theologia, hogy a természeti összhangzatosság is a személyes istenség kijelentése, nyilatkozata. Ha így, akkor nem állíthatja, hogy Isten teremtfői tényének mulhatlan kelléke azon összhangzatosság közbeszakasztása vagy megszüntetése, akkor nincs ok arra, hogy a szerves és szervetlen világ közt létező genetici összefüggés felvétele a személyes Isten teremtfői hatásának eltagadásával egy értékűnek állíttassék. A természeti összhangzatosságot szándékosan áttörni akarni azért, hogy a lények eredetének legelső okfőjére áttörhassunk, tudatlan és gyakorlatlan, legalább még fegyelmetlen gondolkozáshoz illik; az alaposabb észjárás röviden végez; sajátlag véve, mindenütt áttörhet azon ama jeles állításával, miszerint véges okfő legutolsó s kielégítő nem lehet; hanem ennél biztosabb könnyűséggel jut céljához az által, ha alulról fölfelé, hátulról előre nézlelheti végig a gyönyörű sorrendet, míg a gondolat kifáradva, nyugpontra vágy, melyről legközelebbi lépés Istennek közvetlenül teremtfői hatása. Így alakul lélektanilag a teremtfés fogalma. Ha a theologia azt hiszi, hogy ő válhatlanul ama szokásos fogalomhoz van kötve, akkor hát arról szerezne meggyőződést, hogy a személyes istenség hívésére csakis azon uton juthatni, míg ama zárt körű természeti összhangzatos egység fogalma naturalismusra vezet. Zöckler pl. azon nézetben van, hogy „a mint a (szokásos értelemben vett) teremtfés fogalmát megsemmisítve, természeti vak erők és ösztönökből idői folytonosságban történt leszármaztatással cseréljük fel: azonnal lehetlenné lesz a természettől különböző személyes élő Istent hinni, hitvány szemfényvesztéssé lesz a lelkiösmeretünkben igazolt magasabb erkölcsi világrend létezése ép úgy, mint szükségképi egyenes következtetés útján elesik a mindenség láthatlan, bölcs alkotójában való hit. Azonban lehetetlen, hogy ha a teremtfés fogalmánál megmaradni kívánunk, azon teremtfettségek előállítását valamely csodás, felfoghatlan titokteljességnek akarjuk tulajdonítani, olyannak, a minőnek az mindenkorra marad a mi értelmünkre nézve.“ Minthogy neki a szokásos értelemben vett teremtfés egy rögtön kikészült isteni munka, tehát annak lényegéhez számítja azt is, hogy minden közvetítést kizár, s épen így lesz az csodálatossá és

felfoghatlanná. Itt már az a kérdés: vajjon csupán ily módon gondolhatjuk-e a teremtetést? nem-e inkább úgy? mint időn túlható, idő által meg nem határozható alaptényét a személyes Istennek, mely tény befoglalja a másodrendű természeti erők és esetlegek hozzájárulását, s ép ezért a mi idői fogalmunkhoz képest csak nemrég befejezett lőn. Ha így áll, akkor a teremtés egy részének a „természeti erők“-re utalása nem rontja le Istennek teremtői hatását, és nem vezet naturalizmusra.

Ha valóban úgy lenne, hogy az átalakulási vélelem az ő benső lényegében anyagelvies volna, avagy csak hogy pantheizmusra vezetne, akkor a theologia méltán halálos ellenségének tekinthetné. Ugyanis, az anyagelviség mint kifejelett bölcsészti világnézet valóban atheisticus; a pantheizmus pedig csak annyiban fér meg a vallással, a mennyiben még nem egészen olvasztá be Istent a világba vagy Istenbe a világot, tehát a mennyire még külön személyes Istent vall. Most már tényleg beigazolni kívánjuk, hogy a nevezett vélelem a közönséges theisticus világnézettel is megegyeztethető, olyannal t. i. mely nem fél habár a pantheizmustól is valami jót tanulni s az abban rejlő igazságot magába átvenni. Az a pantheizmus hibája, hogy neki Isten, mint természet végső létezője mindennek. Ezen hibája pedig azon mindenütt bebizonyított igazságból vont hamis következtetés, hogy „a természetben sehol nincs közvetlen magától eredt, minden többtől különálló tünemény; hanem minden egyesnek teljes összege az, melyben hogy úgy szóljunk befoglalva a világsszellem, és mindezen, a térben egymás mellett, az időben egymás után létező egyesek összege az okok- és eredményeknek oly szorosán összefűzött láncolatát képezi, hogy a mi legelső kezdet óta beoltva nem volt, az többé soha elő nem jöhet, s a mi készletben meg volt, az ki nem enyészhetik.“ Ebben már viszont igazsága van a pantheizmusnak, hogy előtte a világ egy való mindenség (universum), önmagában tagolt és szervesen összefüggő egész, önmagából eredeti fejlődés. Hanem itt kezdődik a hiba, midőn nem azt mondja, hogy nem isteni hatás által eszközölt fejlődés; hanem maga Isten, az átalány (absolutum) úgy, hogy Isten és természet egymást kölcsönösen fődözve eltakarják. Ama lelketlen, a világot szétboncoló, annak dicsősége előtt szemethünyő korlátolt vizsgálódás, mely azzal is dicsekedni képes, hogy éppen a legfőbbbet a világban azzal össze nem függővé tette s így abból értelmezni

nem tudja, s e szerint közvetlen isteni tényre utalja, sokkal tehetetlenebb mintsem a pantheismussal szemközt megállhatna. Tehát a műszerves világnak, mint teljes egésznek pontos felfogásán kell olyan theismust alapítani, melynek sikerülend a pantheismus legyőzése. Erről lesz szó a következőkben. Hogy már a világteremtésnek ilyen mélyre ható és pontos felfogása mellett a fejlődési vagy átváltozási vélelem s általában a természettudományok ujabbkori előhaldottsága szépen megállhat, az kétséget nem szenved. Mert ha kimondatott az, hogy a világ folytonosan levési életfolyam, ezzel együtt áll az is, hogy a mint egyszer ez lettdologgá vált, aztán egyes különösen levés többé nem történhetik, mely a többivel együtt létező bensőleg összefüggést, tehát alsóbb rendűnek a felsőbbek egybekötötési viszonyát felbontaná vagy megzavarná, nem eshetik a nélkül, hogy a nagy egésznek egységét szét ne rombolja.

Most már annak bebizonyítására megyünk át, hogy az igazi theismus azon felfogáson alapul, hogy a világ szerves egész; ebből következőleg az ily theisticus világnézlettel az átalakulási vélelem szépen összefér s a theológiának nincs oka arra, hogy ellene a vallás nevében tiltakozzék. Tudjuk mindnyájan, hogy a világ úgy tekintve, mint „véges“ dolgok összesége, a gondolkozó ész ki nem elégítheti, mint nem az, ha rideg gépezetnek vesszszük. Egészen más az, ha a világot szerves egésznek tekintjük, belé foglalva a szellemvilágot is. Három jeles nézpon van ebben, melyek együttesen véve, a gondolkozó ész egyenesen a „természet“-en tul az Istenhez vezetik, létezésével egyszersmind annak lényegét is megalapítva.

1) Ha a világ szerves egész, ez erőtani (dynamicus) szempontból kiinduló világnézet levén, e szerint világ lelkéről vagy lelkes világlénnyről kell szükségkép szólanunk, tehát minden egyest úgy felfognunk, mint ennek szüleményét s egyszersmind nyilatkozatát. Ha már a világszervezetet úgy vesszszük, mint tünemények hatványozódását, ennél fogva, mint előbbiből önként következik, ha a világ nagy egésze folyton előremenő tökélesbülés útján van: akkor ebből egyenesen következik a szervező életerőnek fokozódása, tehát a világ lelkének folytonfolyó növekedése. És ha ilyen a világlelek, úgy az nem önmagától levő, az ő létalapja máshonnan jó s így feltételes, tehát vissza tal bennünket a lelkesítő ős-

létalapra, mely nemcsak a tétlen nyugalomban levő ősalapnak, de a tökélyesbülve előhaladónak is okfője. Nem az egyenkint valókat, hanem a nagy egészet lelkesíti és intézi tehát Isten, mint a világ műszervezetében fogalmathaladó (transcendentalis) és benmaradó (immanens) élethatály.

2) Ebből folyólag, a világ lelke mindenfelől korlátolt és határok közt mozogható. Tér és idő bizonyítja ezt. A külterjelmileg (extensive) korlátoltságból szükségkép következik a belterjü (intensive) is, a mennyiben a dinamikai vizsgálatmód szerint előbbi csak ez utóbbinak eredménye lehet. A mi már a világ lelkéről egyesekre kiható munkásságában igaz, áll az a felvett alaptétel szerint önmagáról is: hatásában, fejlődésében korlátolt levén; tehát lényegében is véges. E szerint lenne kiigazítandó „a természet végetlenül termelő erejéről“ divatozó közönséges szójárás, t. i. a „végetlen“ szó itt nem kedvező értelmében veendő. Az önmagában korlátolt világ, és abban szintén belterjelmileg korlátolt világszellem fogalma pedig gondolatunkat épen nem valamely „határtalan“-ra viszi; hanem arra, ki korlátoz, célt és határt szab, arányt s mértéket állít, s épen ez által önmaga minden mérték-, korlát-, arányon s célon túlható felséges.

3) A világ, mint műszerves egész egység, jól felgondolva, mulhatlanul benmaradó célosságra utal bennünket. Mindennek észszerű, okos végcélja van, sőt a világ önmagában az észszerű célosságnak teljes rendszere, mely szakadatlanul megvalósulásra és tovább fejlődésre tör. Nem csak egyes részeiben cél- és tervszerű, de összes nagy egészében a célosság alapértelme foglaltatván, ennek megfelelő bizonyos rendeltetési célpontra irányul. Nem szabad tehát a világot valamely határozatlan, végetlen s céltalan körforgásnak tekinteni, a mint tekinti szükségkép a pantheismus, a mennyiben azt vagy épen átalánynak (absolutum) veszi, vagy az átalány muló nyilatkozatának; holott az átalány nem tekinthető úgy, mint önmagában előhaladólag tökélyesbülő. Ha már a világ előhaladásban levő észszerűségi rendszer, mintegy valódi élő gondolat; akkor világos, hogy ezen gondolat vagy eszmetartalom nem sajátlag benne s önmagától termett eredeti, — hanem azon benne maradó bár, de a befoglalt mindenség korlátain túl és kiemelkedett s minden véges öntudatot és fogalmat meghaladó isteni gondolat, ez a cél. Tehát Isten a célt kitűző, az öncél, a világfejlődésnek élő s éltető szellemi középpontja. Így jutunk el a világ-

nak műszerves egészül ismeréséről Istennek biztos tiszta ösmeretére: ő az élet adó, célt s határt kitűző, a világ szervezetnek értelmi vagy szellemi, és pedig szintugy benmaradó mint fogalmathaladó középpontja. E szerint egyedül ő az általában élő, általában akaró, teljes egész általány vagy ösértelem. Ez ugyan még nem teljes istenösmeret; de igenis, annak tiszta alapvonalait tartalmazó valódi theismus.

Ha itt ellenvetné a pantheismus, hogy a világi lét egyes példányainak korlátozottsága igaztalanul vitetik át a nagy egészre, hogy bár az egyes határolt és önmagában tagadás, a mindenség azonban a lételnek általában teljes összege; azt felelnők: a milyen a rész, olyan az egész. Bár a világból, annak kiterjedését tekintve, csak igen kis részt ösmerünk; szabad már ebből is az egészre következtetnünk; volna általány amaz, ugy ez is magán viselné az általánynak jellemét.

A közönséges theologiai felfogásnak pedig, ha ellenvetné, hogy e szerint az Istent világtörvény alá rendeljük s elveszszük tőle azon szabadságot, hogy tetszése szerint majd itt majd amott „csodát“ tehessen, feleljük: ti csodát kívántok, előttetek a világegyetemnek létszerves összefüggése csak ugy lehet ép, egész, ha azon Isten imitt-amott réseket tör, hogy ez által közhirül adja létezését, azaz, ti azt gondoltok, hogy a világegyetemnek teljes egészben összefüggése Istent béleplezi s mindenhatóságát korlátozza; mi ellenben ugy nézzük a világot, mint a fővalónak egyetlen csodaalkotmányát, mely önmagában milliónyi csodákra szétagolva van, előttünk nem csak ez vagy amaz részlet tanuskodik az életadó istenség közvetlen hatásáról, hanem általában maga az egész világ s főleg annak szerves egysége; mi épen nem zárjuk ki Istent a világból, sőt abban szerintünk ő az alpha és omega, ő a világnak élő s éltetően hatályos középpontja. De ismét így szólhatna ama theismus: mi is elősmerjük, hogy a világegyetem nagy egésze isteni kijelentés, csakhogy ezen rendszeres önkijelentésen kívül fönn kell tartanunk még egy másik rendkívülit, csupán az Isten nevének nagyobb dicsőségeért kell, hogy ő majd itt, majd amott közvetlenül bele nyuljon és avatkozzék annak az égből rendezése és igazgatása által, mert csak ez a tulajdonképen való isteni kijelentés, az istenösmeret tulajdonképi kutfefe; erre ismét van észrevételünk. A mit ez uton egyik kéz ad, elveszi a másik; mert, ha a világegyetem már önmagában isteni kijelentés, e

mellé még egy másiknak fölvételére semmi szükség nincs, a másodiknak léte hiányossá teszi az elsőnek teljességét, kivált ha úgy gondoltatik, mint szükségképen való keresztülrontás a természeti egybefüggésen. Ha azt kérdezzük tőletek: vajjon a rendkívüli isteni kijelentés nem ugyanaz-e a mi a rendszerint való, az isteni világtervbe már eredetileg beosztott? és vajjon az úgy nevezett rendszeres isteni kijelentésben nincs-e benne a rendkívüliség? vajjon a közvetlen nem a természetes eszközök közbenvetése által esik-e meg? s a közvetettnek nem valamely közvetlenül egyenes kijelentés szolgál-e alapul? . . Iám, mindezekre igennel válaszoltok, észre nem véve az egymással ellenkező vallomásokban kifejezett ellenmondást, mely az erőszakolva csinált különbözteseket elenyészteti.

Ki van mutatva, hogy a természettudományoknak szint-ugy mint a bölcsészetnek alapul szolgáló amaz egyszerű tételen, hogy a világ műszerves egész, oly theismust építhetni, melylyel az átalakulási vélelem azaz a műszerves világnak önmagában és magából, valamint szervesnek a szervetlenből fokozatosan kifejlődésének fölvétele összefér, tehát maga e vélelem nem valamely materialisticus vagy pantheisticus világnézetből támadó dögleletes ragály. Még az is bizvást kimutatható, hogy e vélelem a theismusnak csodahívését sem zárja ki, a mennyiben ennél különös mellék tekintetek közbe nem jönnek. Mert, ha Isten a világban ottanottan közvetlenül nyilatkozik, ezzel nem ellenkező annak állítása, hogy a szerves világ teremtését nem közvetlenül, hanem közvetve eszközölni kívánta. Ez által ugyanis csak a természetben történő istennyilatkozat csudája lesz fölségesebbé; a mi elveszne a természetfelettiből, az a természetesnek javára esnék, különben is itt nem jöhet számba egyik vagy másik részről valamivel több vagy kevesebb, holott mindkettő isteni kijelentés, s a vélelem dacára, mindkét rendbeli folyvást fenlevőnek gondoltathatik.

Van azonban a theológiának egy másik kérdése is a vélelemhez. Ugyanis, a szerves lények származati összekötetésében mint egyik, bár legfelsőbb tagozat az ember is befoglaltatván, vajjon nem sértetik e vallási érdek az által, ha az állati létet folytonos fejlődésében egészen az emberig felvisszszük? . . Ha úgy látszanék, hogy ezen fölvételnél fogva az ember állattá alacsonyíttatik, ha valóban kétségbe vonat-

nék a szellemi képességekkel bíró embernek az állatoktól fajilag sajátlagos különbözése: úgy a vélelem vészt s halált hozna a theológiára, s ez viszont jogot nyerne arra, hogy az ember magasabb szellemvilági életét bizonyító világos tényállások alapján ezen vélelmet valótlannak és tarthatatlannak kiáltssa, s legalább a mennyiben az emberre vonatkozik, nyilván visszautasítsa. De távolról sem áll így a dolog, nem áll az, mintha a természettudományok részéről határozott tényigazságok harcolnának, a vélelem még korántsem tényigazság, csak épen annak nyomára jönni törekvés. Zöckler ugyan arról látszik meggyőződve lenni, mintha két ellenfél gyanánt theologia és a természettudományok összebékíthetlennül állának, mint fentebbi szavaiból érthető. Panaszolja egyebek közt, hogy Darwinnál csak legkisebb nyomát sem találja annak, hogy beismerné az emberi létezésnek a többi szerves lényekétől sajátlagos különbözését. Valószínűleg tulhajtott s igaztalan ítélet. Természetvizsgálótól azt kívánni, hogy a fajok változósága kérdésében az embernek az állatoktól különbözését különösebb nyomatékka kiemelve tárgyalja, bizonyosan tulzás. Neki ez esetben az emberrel csakis azon részről van dolga, melyen mindenki által beismert valódisággal egyenesen az állatvilághoz tartozik. Egyszerű elhallgatásból nem is lenne szabad azon következtetést huzni, hogy Darwin az embert állattá teszi. Vizsgáljuk közelebbről, azaz tegyük kérdésbe: mulhatlanul befoglaltatik-e a vélelemben a tulajdokép úgy nevezett „emberi”-nek tagadása, megsemmisítése vagy sem?? Kérdezzük pl. a már fentebb is tárgyalt átalánosságban: ugyan képes-e az átváltozási vélelem arra, hogy az átalában jellemző sajátságokat s azoknak bizonyos különbözéseiket megtartsa? vagy ellenkezőleg tán épen szükségkép el kell azokat törölnie? Ha ez utóbbi eset áll, úgy az egész elmélet elvetendő; azonban, ha úgy is alakítható lenne, hogy a sajátságok különbözése fenmaradjon, akkor van tér arra is, hogy az ember és állat között létező különbség fentartassék. Csupán akkor nem lehet az embernek az állatvilággal genetici összefüggését semmi feltétel alatt megengedni, ha az ember szellemi oldalát úgy fogjuk fel, mint a melynek az állatvilágban épen semmi előképe, kiábrázolása nincs; a mint ez valóban igen gyakran történik, az emberi nem tisztességeért, a nem értett állatvilág rovására. Ez esetben dualisticus nézpontból tekintetik az ember: testi

létét illetőleg párhuzamban az állattal, mint az állatvilágnak egy tagja; szellemi részről pedig egyáltalában semmi köze az állathoz, — — midőn aztán majd azt is hinnünk kellene, hogy egy és ugyanazon ember szellemének saját testéhez is semmi közösségi viszonya nincs. Világos ellenmondás. A tapasztalt vizsgálódó az állatok lelki életében az emberi szelleméletnek teljes előképét látja. Az átváltozási vélelemnek határozott ellenzője Fichte, anthropológiája 229. §-ában, ezt mondja: „el kell ösmernünk, hogy az alsóbb és felsőbb rendű állatok lelkei között sokkal nagyobb különbség van, mint a felsőbb rendű állatokéi és az emberé között. Sőt e részben bizonyos átmenetnek nagyon világos jeleit találunk elannyira, hogy ha ezt csak kívülről figyeljük, kétségbe vonhatnók, nincs-e határozott előnyben a jól idomított házi állat pl. vadászeb vagy elefántnak sajátyszerűen fejthető képessége benső terjedtség és okszerűség tekintetében valamely peseräh- vagy pápuának borongóan korlátolt szellemélete felett.“ „Ép úgy könnyen megfogható, hogy fensőbb rendű állatnak és embernek, legalább is az ébrérszerű kezdetben, egymáshoz hasonlítaniok kell, és hogy az embernek gyermekkori fejlődés fokozatain is némi hasonlóságra (analogia) találkoznia kell nem csak az állatok kicsinyeivel, hanem fensőbb rendű állatokkal, t. i. azon lépcsőzeteken, mikén azok véglegesen megmaradnak, mely körülmény már az ókori böcs, Aristoteles figyelmét sem kerülhette ki.“ *) A ki gondosan szemügyre vette az állati lélekben nyilatkozó tárgylagos értelmiséget és az értelmiségnek az állati lélekben derengő mintegy fél öntudatosságát, továbbá az állati lélekmozzanatoknak az emberihez oly meglepően közeledését, végre, a ki gyermekes naivsággal nem tekinti a természeti embert égből cseppent kész miveltségűnek, az könnyedén felfoghatja s bevallja itt azt, hogy állattól az emberig teljességgel nem történik vakmerőbb ugrás lelki tekintetben mint testileg, s hogy a lelki életnek is az állati lét fokozatos elő- és felfelé haladásában valóságos előképe s fölismerhető nyomata létezik. Kétségtelen az, hogy ebben van némi anyagelviség; hanem az is áll, hogy ezzel be van mutatva

*) Szépen öszhangzik ezzel Kovács J.-nak „Születés és halál, álom és feltámadás új életre“ című értekezése „S. P. F.“ hetedik évf. 356 — 65 II.

annak lehetősége, miszerint az átváltozási vélelmet, a nélkül, hogy állattá alacsonyíttatnék, az emberre is ki lehet terjeszteni.

De hát nem nevetséges? ha egyszersmind botrányos is nem lenne, az, hogy az ember „majomfi“-vá tétessék. Ily felületes, balgatatag beszéd támad ezek ellenében s mindenféle keletnek örvend; ugyan miért? Mert mélyebben mint hinnők, rejlik azon balhiedelem, miszerint a mi emberi méltóságunk főleg abban állana, hogy semmink nem köz az állatokkal; holott pedig az embert alkotó minden anyagkészlet az állatvilágban felfalálható. Ha azt vennők is, hogy az emberi és majomnem között létezhetett bizonyos teremtmény sorzat képezte volt az áthidalást, még ezzel az ember sem fia sem unokája a majomnak, hanem lényegileg felsőbb teremtmény, s a majomnem az egész állatvilággal együtt csakis azon alap, melyen felnőtt az ember; az ember legfensőbb csúcspontja egy egész fejlődési sorzatnak, t. i. az összes műszerves létnek, melyben foglaltatik az összes emberiség is. A mit már az ily származati összefüggés nélkül is az embert illetőleg közönségesen hiszünk és elfogadtunk, csak értelmesebbé lesz az által, ha úgy vesszük, hogy minden szerves lét, bele számítva annak fődíszét, az embert is, — egymással genetical összefüggésben áll. Ezen gondolat pedig nem bánthatja az emberi méltóságot, hanem talán még az állati lét titkaiba áthatóbb bepillantást engedne. Így értenők világosan, miért az ember mikrokosmos, egy önmagában befejezett egész kis világalkotmány, s miként eshetik az, hogy ő nem belé szabva a mikrokosmosba a nagy egész világba, de éppen abból kinöve van. Távolságon legyen, hogy mi az embernek bármely testi életműködését „állati“-nak nevezzük; minden tisztán emberi az emberen, még a tulajdonképi állatiság is. Ezen nézpontra már éppen az által jutunk el, ha az embernek egészben véve elemi kezdetét az állatvilágba tesszük. Azok pedig, kik balul értelmezett spiritualismus szempontjából a szellemnek az alsóbb rendű lélekvilágban semmi nemű előképét találni vagy felismerni nem akarják, ugyan ők szokták az embernek anyagi részét különös hangnyomatékkal „állatias“-nak nevezni, ők nem pirulnak az embernél állati életműködésekről szólni. Bámulandó annál fogva, hogy ezek, az embert egyik részről csupán állatnak tekintve, botránykoznak meg azon, ha merész gondolattal mi azt sejtetnők, hogy eredeti származását tekintve, az ember is belé tartoznék a ter-

mészeti lények összefüggő rendszerébe, s az állatvilág lényfokozatának egyikén a legfelsőn áll.

Lehető, hogy ez úton a teremtésnek új csodatitkai tárulnak fel előttünk, s olyannyira mélyen bonyolult rejtélyek kulesaira találunk, minőket alig sejtettünk volna. Szellem és természet között felállított ellentétesség fogalma nagyon homályos, majdnem átalában úgy vétetik az, mintha + a és — a gyanánt viszonyulnának egymáshoz. Itt ugyan be van ismerve az ellentétesség, de értelmezve nincs, mert elvégre is: Szellem és természet egymással nem állhatnak más mint tényleges viszonyban. Imé, a gyűlölt és ócsárolt vélelem szerencsésebb magyarázatra nyújt kilátást. Mert ha azt vesszük, hogy a szellemélet az állati lényfokozat legfelsőbb lépcsőzetén áll, úgy a szellem (t. i. a véges) a természet gyümölcse, úgy mindketten lényegileg rokonok, s a szellem gyökszálai a természet földében lelhetők. A szellemvilág most már úgy tűnik előnkbe, mint a természetnek egyedüli és legfensőbb életcélja. Ekkor megfogható, miért s mennyiben szolgáltathat kellő anyagszereket a szellem közügyébe a természet, megfogható az is, hogy a természet csak a legfensőbb vagyis a szellemvilág tökélyében éri el tulajdonképi rendeltetése célpontját. A szellemvilág pedig ugyanazon levén az erkölcsi világgal, tán megszabadulhatnánk azon balhiedelemtől is, mely szerint a természeti és erkölcsi világnak külön pályafutási terök volna, melyeken kölcsönös viszonthatásoknak helye nincs. A természeti élet körében jó reménnyel kereshetnénk hasonlóságokat az erkölcsi élethez, melyeknek föltalálása ez utóbbinak értelmezésére és fejlesztésére lényeges haszonnal járulhatna. Sőt van ily magasztosan egyszerű erkölcsi életelv, mely magában egyesíti a pogány „naturam sequi“ és a ker. „Isten parancsolati szerint“ élés fogalmait, melyekben a kitűzött rendeltetési cél az, hogy a természet átszellemíttessék — az Isten által beoltatott természeti képességeknek öntudatosan célszerű kifejtése és megvalósítása által; oly életelv, mely az erkölcsi világ nagy egészére szintugy mint az egyeseknél sikerrel alkalmazható.

Nem céloztatik ezekben a vélelem jelentőségének a theologia egész tankörére átvendő alkalmazása; jelen közlemény csak a legközelebb fekvő kérdések rövid érintésére és arra volt számítva, hogy a mennyiben szükségesnek látszék,

kimutatva legyen némely átalakodott balitéletek alaptalansága. Szerző azonban nem titkolhatá el az átváltozási vagy fejlődési vélelem iránt élő rokonszenvét. Azonban nem kívánja ezt a természettudományok részéről történt valamely rendkívüli új vívmányul tüntetni fel s különösebben figyelembe ajánlani. Hiszen az egész csak vélelem; a természettudomány feladata az, hogy részletes vizsgálódásainak egybeállítása s teljes hitelűségre emelése által e fölvetett kérdést határozottan tisztába hozza. Addig mindenki szabadon elfogadhatja vagy elvetheti. Méltó volt a fáradságra egyedül az, hogy értékesége kimutattassék, s ennél fogva az elfogulatlanok annak elismerésére bírassanak, hogy ezen vélelem a theológiára nézve nem oly veszélyes, minőnek sokfelől kikiáltva volt. Méltó végre tudomásul vennünk azt is, hogy nincs igazuk azoknak, kik hiresztelik, hogy ezen vélelmet értelmetlennek és valótlannak tekintve elvetnék a komolyabb természetbuvárok; igen, ez nem áll, sőt inkább az, hogy jelenleg a természettudományok körében szönyegre került főfontosságú tételt az itt ösmertetett vélelem képezi.

Eddig Späth H. . Átveszi tőle a szót Weisze.

* * *

Közérdekű s ehhez képest átalában közfigyelemre méltott természettudományi tételnek ismeri ő ezen vélelmet, állítván, hogy nem új, hogy már a legrégibb korból napjainkra örökségül szállott természetbölcseلمي tantétel az, mely idők folytán többé kevésbé sikerült tárgyalásokban, egészen a görög műveltség kezdete óta, gyakran felmerült. Csak most nem régiben lön aztán, az angol Darwin által fogalmazott jeles alakjában, valódi népszerűségre kifejtve, a művelt közönség osztatlan figyelmének tárgya. Kétségen túl van már az, hogy a vallási érdekeket is nagyon közelről érinti az önmagában egyelőre csupán természettudományilag fontos tétel. És pedig nem annyira a tudományos dogmatika van itt érdekelve, mint a mely alkalmasint körülsáncolt vitaköréből azt legalább egy időre kizárhatná; a népies vallástudat az, mely mindinkább erélyesen és nem sikertelenül küzdve az iskolai hittan és hivatalos színezetű hitvallások korlátai ellen, mélyen érzi immár, hogy vallási meggyőződésének a természet tapasztalati tényigazságaival s újabb kori tetemes vívmányai-

val élő egyenes összefüggésben, s a kornak tudományos haladásával folytonos párhuzamban állania kell. Ez érdemben kiegészítő néhány szóval járulni kíván ő e fontos ügynek a vallástudományi térre áthozott tárgyalásához. Fentebbi értekezés írójával teljesen osztott meggyőződése az, hogy azon elméletnek igaza van abban, miszerint földünk szerves lényeit s az anyagi természetben létező nemet és fajokat nem mostankori fejlettségök alakjában egyenesen a teremtető kezéből rögtönzött és közvetlenségben előállított műkészletnek tartja. Azt is elismeri, hogy ezen elmélet, jól felfogva, a szabadelmű és tisztult bölcselemi fogalmakon épített ker. vallásos hittet (mely azonban tényleges örök alapjáról soha le nem lépve, egészen kijelentésszerű marad) ellentétes állásba nem jöhet, sőt inkább ügyesen felhasználva, józanul kifejtve, annak javára szolgálhat. Ki tagadhatná — ugymond — hogy maga a teremtetéstörténetnek mózesi előadása a hat nappal bizonyos egymásutániségben, fokozatosan fejlődöttségre utalni látszik. Az újkori tudományosság által behozott epigenesis azaz: egyenkint külön természeti lényalakoknak egymásból és egymás után szünhetlen folytonosságban kibonyolódása ugyan ott nem taníttatik; s ha csupán betüértelmezéshez ragaszkodunk, abba beilleszthető sem lenne. De ily betühez tapadottság napjainkban már csak gyéren mutatkozik; és a kinek tisztán látó szemét merev dogmatismus köde nem homályosítja, elfogulatlanul beismerni kész leend amaz őskori kegyeletos előadásban rejlő mondaszerűséget s annak képes kifejezési modorát, azonnal másként fog ítélni. Belátandja ugyanis, hogy az abba általunk bevitt értelmzésre nézve mennyire kedvező azon körülmény, miszerint a levésnek időszerűleg egymásra következésben előterjesztése, a lényalakoknak előhaladólag fejlődő fokozódása képezik annak alapeszméjét. Ez ellen aztán mit sem bizonyít annak fölemlítése, hogy a fokozódásnak tudományos uton fejtegetése, időszakok tartamának pontos kijelölése, az egymásutániségben fejlődésnek különös egyediségekre alkalmazása abból mind hiányzanak. Amaz általános világnézet, hogy a teremtetésnél a levés fokozatosan történt, hogy a teremtetés eredeti őanyagának alakatlan lényéből (a mózesi előadás szerint: אֶרֶץ מִדְּבָרִים-ból) a létalakok sorzata szép egymásutániségben, egyszerübből az összetett, tökéletlenből a tökélyesebb fejlődött volt, ezen nézet bizvást állithatni, hogy minden magasabb eszméletű nép kosmogoniai

elméletében s azon alapult vallási öntudatában megvan ugyan; de sehol nem oly világos tiszta vonásokkal lerajzolva, mint épen az idézett ó szövetségi sz. okmányban, mint a melynek előterjesztése folytán a szellemi öserőnek a szerveződő létfolyamra kihatása legtisztábban észlelhető. E szerint, ha csak szándékos elfogultsággal nem nyulunk hozzá, nem is lesz bajos a kijelentett teremtestörténetben vélelmünkhöz csatlakozási pontokat találni. A valódi kijelentéshitnek nem is bensőleg sajátja a közvetlenül semmiből kikészült teremtesi fogalom.*) Ellenkezőleg elfogadja, sőt némileg kívánja ez annak fölvetését, hogy hosszú időszakokon át egymásra sorban következett teremtoi hatás szerepelt, melynek folyamán az előbbiek feltételezik az utóbb következőket, és pedig úgy, hogy a később előállottak megelőzőikhez képest feltűnőleg emelkedésben vannak, mind benső élettelj mind külső alakbeli változatosság tekintetében jelentősen növekednek. Elfogadja, sőt épen igényli is ezen fölvetelt nemcsak annyiban, mert az a kijelentési okmányokon alapul, melyek e részben mindenütt inkább csak képes, költői kifejezésekben adják elő tanitmányaikat; hanem igényli saját lénye és benső szellemi, tehát élő s éltető természeténél fogva. Mert mi egyéb maga az isteni kijelentés? mint oly teremtoi tény, vagy inkább tények rendsora, melyekben a fő cél u. m. az (isteni) szellemnek az (emberi) szellem által lehető tiszta felfogása, élő mintegy érzékelhető ismerése épen ily tényekből történelmi uton összealkotva létesül s valósul meg. Az embernek természeti szelleme is egy teremtoi tény eredménye, de még nem legutolsó, nem a legmagasabb; ennek fölötte áll az isteni kijelentés teremtoi ténye, mely amabban egészen új világot tár fel, a fensőbb szellemi létnek és öntudatnak világát, melyben aztán befoglaltatik a már előtte készen adatott külvilág, annak éltető, eredeti és örökévaló okfőjével, a megtestesült isteni szellemmel, mint a mely képezi az istenösmerettel betölt, attól nemesbült öntudatnak rendeltetési célpontját s egyedüli tárgyát. Tehát a valódi élő kijelentésszerű hit saját lényénél s a kijelentés igaz fogalmánál fogva szükségképi vonatkozásban áll a te-

*) Ide vonatkozólag méltó megolvasni Szalai Istvánnak a „S. P. F.” második évf. 521—9. ll. megjelent ily e. értekezését: „Isten akarata a világ lényege.”

remtés ilyen fogalmával. A közvetlenül munkált isteni hatalomszó által egyszerre kikészült teremtetési fogalomról pedig történelmileg bebizonyítható az, hogy nem ama kijelentéshitből, hanem a rideg észnek dogmatikai supernaturalistikus meddő okoskodásaiból származott.

Ennyit az átváltozási vélelem alapeszméjének igazságáról. Most már megkísértjük azt az előbbi közlemény határaitulra kiterjeszteni. Darwin művében s az arra alapított felebbi közleményben csak szerves élő teremtettségről u. m. növény- s állatvilágról, melybe az ember is befoglaltatik, van szó. Azon feladat tárgyalatik ott, miszerint e világon létező alakzatok, a növény- és állatvilág nemci s fajai lassanként átváltozás (metamorphosis) által egymásból fejlődtek; hogy e szerint a mostan létezők valamennyien csekély számú s talán egyetlen ősalakból leszármaztathatók. Főszempont mindenütt a szerves lények nemi és fajbeli különbözősére irányoztatik. Azon balvélemény ellen küzdés ott a földolog, miszerint mindenik nem és faj egymagában olyaanyira befejezett műegész, hogy ez által a már meglevőből újabbak képződése lehetlenné tétetik. Tehát a szerves lét képző s alakító erőinek általános közössége fogalmát kelle megalapítani, mely által egy szerves lényalakból másiknak következetesen átalakulva képződése, mint átmeneti életműködés, közvetítessék. Vajjon már ezen közösség fogalma nem terjed-e túl a szorosan ugynevezett szerves lényvilág határain; vajjon amaz átalakítva képező erők összesége nem gondolandó-e szintugy lényegesen ható és munkás erőnek a különben is szerves egésznek tartott anyagi egész természet körében oly formán, hogy a valódiilag meglevő lényképletek fokozatosan levési életfolyam törvénye alatt állanak, s hogy tehát a szerves természet nagy egésze a szervetlenből származott volna ép ugy, mint az előbbinél a különböző szerves képletek egyike a másikkal: mindez ott érintetlenül hagyatott.

Darwin munkája egészen tapasztalati álláspontot vesz. Kizárólag arra irányul, hogy tisztán gyakorlati eljárással, a nemek és fajok jellegi sajátságainak változhatósága és változósága biztos tényadatainak minél nagyobb számát összegyűjtve, a meglevőből egyenes következtetést vonjon a lehetőre, a mesterileg szándékosan előidézett fajoztatás eseteiből az emberi szándékosságon kívül eső természetes uton nemződés által történhetőre, a jellemző sajátságoknak képződve

átörökülése határain belül. Ezeknek alapján, égálji s egyéb, sokszorosán módosító külhatások, mindenek felett pedig a szerves lényekben természetileg létező ösztönszerű belmunkásság, sok száz meg ezernyi évek folyamán csöndes, mélyen rejtve ható erejével előidézhatték minél egyszerűbb kezdetből a szerves növényi s állati lényvilág mostani tömredék sokféleségét. Távolsabb eső metaphysicai kérdések itt figyelembe nem vétetnek. Szerző, bármi legyen az ő saját gondolkozásmódja, a teremtsnek közforgalomban levő theisticus fogalmát érintetlenül hagyja, annyival kevésbé támadja meg. Még inkább theologiai tekintélyekre hivatkozik azon nézete támogatására, hogy a teremtsről annak méltóságához illőbb felfogás az, mely szerint a most előnkbe tárt alakváltozatosságnak roppant műkészleti pompájához egyszer-mindekkorra szükségelt természeti alaptörvényeket, melyek aztán önmagukból tovább fejlődjenek, oltott vala az elemi anyagokba a teremő, mint ellenkezőleg annak hívése, hogy mindezeket ujra meg ujra kezdetlegesen eszközlené a teremőti közvetlen munkásság. Hanem épen Darwin elődei közül többen találkoznak, kik itt meg nem állapodtak. Ezek mindjárt előlegesen megkisérlették az epigenesist vagy a szerves világ lényalakjainak egymásból folytonosan fejlődése elméletét szélesebb körben s általában az egész világra alkalmazni, mely szerint nem csak a létezési alakok, hanem azoknak megfelelő szabályos életmozgási működéseik a fokozatosan előre haladó átváltozás és kifejlődés tárgyai volnának. Hivatkoztak azon, több mint egy század előtt felmerült, s jeles bölcselők u. m. Kant és Lambert által elmésen és szabatosan kidolgozva felállított elméletre, melyet később emezektől függetlenül, hiteles és csalhatlan matematikai vizsgálatok s megmutatások által szilárdabb alapra fektett Laplace, a csillagászat- és mértanban kitünő tekintély, most pedig a természetbuvárok által legszélesebb körben elfogadtatott, mely szerint a világtestek bizonyos, a nagy ürben szétterjedve volt ruganyos légnemű ösanyagból s ennek minden részeiben azok súlyánál fogva öskezdet óta megvolt mozgásból származtak. *) Megkisérlették nem csak a növényi és állati

*) Lásd egyebek közt: „Vestiges of the Natural History of Creation“ c. nemcsak eredeti hazájában Angolországban, hanem az egész tudós világ által nagyra becsült munka elméletét. Németre for-

szerves lét első kezdetét, hanem azoknak átváltozási életfolyamát is az alaktalan világanyag ősállapotából, mint a nagy világképződés általános életműködésének egyenes folytatását értelmezni. A szorgalmas, lelkiösmeretes természetbuvár Darwin nem ily általános nézpontról indul ki; az ő vizsgálódásai szűkebb térre szorítkozva, mit tőle senki el nem tagad, a szoros igazság és pontosságnak mérfokán minden elődeiét biztos meghaladják. Nyugodtan halad ő a keskenyre körvonalozott téren, legközelebbiről csupán a szerves élet terén gyűjtve minél teljesebb bőségét a bizonyos tényadatoknak, melyek aztán őt tudományos ítélethezásra képesítsék. De csakhamar észre kell vennünk, hogy ezen tapasztalgatási uton nem könnyű dolog lesz kielégítő bizonyosságra jutni. A dolog természeténél fogva, az empiria tovább nem mehet a hasonlóság (analógia) következtetéseinél, t. i. a létező nemek- és fajoknak nemzési uton elfajzása, legfőlebb termékeny vegyült (öszvér) képződményeknek ritka esetekben előállításáig mint az ugynevezett keresztezéseknél, melyek eredeti jellegeinek változósága tán a teremtésnek oly előkori szakára vitethetnék fel, melyből világos adataink hiányzanak. Még az így nyert eredmény is nagyon csekély lenne, ha csupán a mostlétezőkre kell szorítkozni. Nem tagadhatni, hogy az őslénytani (palaeontologia) itt nagy segítséget szolgáltat, a mennyiben időnként kiveszett szerves lényalakokat bir felmutatni s ezek között nagy számmal olyanokat, melyek a mostani, egymástól felette különböző nemek és fajok középlénytagozatai gyanánt vehetők, ha ezeket ép oly hasonlósággal átváltozási elméletünkre alkalmazni tudjuk, mint az előttünk történő életpéldákból igazolható.

Itt van igazi alapja ama nagyszerű nézetnek a közösen jellemző sajátságról, melyből a növényi és állati létalakok nemei képződtek, azon szerves alapjellegéről, mely a szerves teremtettség alsóbb fokozatán levő növények- s állatokon, főként az ázalagoknál oly igen szembetűnő, mint Göthe kifejezése: az ősnövényről és az ősellatról, melynek a létező növényi és állatfajokra történhetett át és elváltozásait

ditotta Vogt Károly a hatodik kiadás után; a fordításnak második, javított kiadása Braunschweig 1858. Magyarul a tizedik angol kiadás után „A teremtettség történelmének nyomai“ c alatt ford. Somody József Pápán, 1858. és Pest, Osterlamn K. 1861. első kiadás. Tudományos irodalmunknak diszére való ajánlatos munka.

vizsgálva keresni a hivatott természetbuvár mintegy önkénytelenül hajtatra érzi magát. Ha egy tekintet vetünk a lehetőségek valóban igen nagy mezejére, ha figyelemre méltatjuk a jelenleg létező alakképződésekhez közelebbi és távolabbi rokonságban állható, s amaz ősjellegnek elgondolhatatlanul sokféle ut módokon közvetített változásait, melyek létezése a mostaniakat megelőzte ugyan, hanem már csak előkorbeli földképződés rétegeiben található: kétségtelenül fontos nyereseményekre teszünk szert. A felhozott nézet így lesz valóban élő és termékeny, annak lehető kimutatásával, hogy tehát eredetileg létezett összervek s azokban öröktől munkás élethatályok a legnagyobb nem- és fajbeli változatossgot idézték elő. De bármily fontosságot helyzünk is az analogiának kiszélesített téren működhetésére, és pedig valódi tudományjogon; valljuk be, hogy az teljesen begyűző érvnek erejével nem bírhat. Ily módon az egész elmélet csak a legmélyebbre hatolt tudós természetbuvárok egyedáruja maradhat.

Megszokták már az átváltozási vélelem iránt jó akarat-tal viseltető természettudósokat mindenistenítési világnézet vádjával terhelni. Darwin ellen is felhozatott e vád, dacára annak, hogy ő a theologiai teremtfogalomhoz kitetszőleg alkalmazkodni igyekezik. Tejesen igaz az, hogy bármely mindenistenítési nézetben, már akárhogy okadatolva, de befoglaltatik a világanyagba benmaradólag elhelyezett képző s alakító erőkről való meggyőződés. Csakhogy ebből nem következik megforditva az, hogy ezen meggyőződés kizárja annak hívését, miszerint amaz erők okfője bizonyos természetfeletti szellem, s hogy a teremto isteni akaratban már előleg kiképezetten megvolt a mostani egész világegyetem, mely az anyagból csak idők folyán fejlődhetett ki. Ezen kizárolagosságnak bizonyosan semmi része nom volt pl. egy Kant kosmogoniai elméletében, mely pedig a benmaradólagosság (immanentia) fogalmát még átalánosabb érvényre emelé, mint az átváltozási vélelem. Kant világosan utal ama Darwin által idézett theologiai évrre, hogy a teremto dicsősége még tisztábban ragyog elő az oly teremtföböl, mely a benne kezdet óta megvolt életmozgási képesség által önmagából, lassankint tökélyesbölve fejlődik; mint az olyanból, melyen, hogy ezen tökélyt elérhesse, a teremto nek folyvást utánnézve javitgatnia kell. Leibnitz is, kinek nyomain haladott Kant

még akkor, midőn „Általános természettörténelem és az ég elmélete“ c. művét dolgozá, ő maga, theisticus elmélkedő létére, életkora legkésőbbi éveiben, az angol bölcseész Clarke ellenében egészen hasonló nézpontból harcolt. De annyival inkább megnyughatunk az átváltozási vélelem hiveinek ezen önigazolásuk hitelességében, mert valameddig e vélelem csak a szerves természet körében korlátozódik, nem megy oly messze, mint ama világelőállásáról szóló vélelmek. Bizvást állithatni, hogy ez a vallásos hittel szépen összefér. Mert gondoljuk el csak, hogy valóban mily nagy fontosságu vallási érdek az, mely szerint az isteni mindenható akaraterőnek fensége fogalmi tisztaságban nyer az által, ha minden laza beavatkozás kizártával, mint teremtményeinek egyedül csak javára célozható bölcs akarat vétetik. Ezen érdek már biztosabban megóva lesz, ha tartalék nélkül beismerjük az anyagba helyezett természeti erők hatályának a lassankint fejlődésben nyilatkozó korlátoltságát azon isteni akaraterővel szemben, mely azokat öncéljai szerint idomitja, mint ha külről jövő s korlátlanul szabad önkénnyel ható akaratnak sokszor ismételt teremtetési tényeire hivatkozunk. Azon kétségtelenül előttünk levő tapasztalati adatokkal szemben, mik a teremtmények tökéletlenségéről tanuskodnak, ama számtalan hiányok iránt, melyek az állati létnek, részint belső szervezeti alaptörvényeiben, részint kültermészeti hatásokban indokolvák, s melyekkel együtt nyerik létüket az élő világ minden nemü és faju lényalakjai: mindezekre nézve csak úgy és akkor lehet a teremtető erkölcsi tudatunk előtt beigazolható, szabad és egyetlen okfő, ha ezen fajok és nemek valamennyiének létre idézése oly teremtetői tény által lett, melynél fogva mindazon törvények, korlátok s feltételek kiszabása, meghatározása csupán az ő akaratjától függött. Egészen másként áll a dolog, ha úgy vennők, hogy a teremtettség nagy egészében minden egyes fejlődési mozzanat az általános teremtetéstervnek benső összefüggéséhez van köttetve, mely alaptervnek egyes vonalai már előre, az anyagnak bensőleg korlátozó törvényei s a teremtettségi létállapot által kiszabva voltak, olyanok által, melyek nem a teremtetői határtalan szabad akaratból származnak, hanem azon örök szükségességből, melyen mint olyanon a teremtetői akaratnak természete és lényege is alapulnak. Ennek elismerése nélkül, a nélkül t. i. hogy a teremtetői szabad választás ily metaphysikai szüksé-

gességnek valódi lehetőségén alapul, nincs értelme azon teremtes fogalmi optimismusnak, melyet Leibnitz ugyan a tudományból vett előleges érvekkel beigazolni kellő siker nélkül igyekezett (theodicaeájában); mely azonban minden vallásos világnézetnek multhatlan életföltétele, csak hogy igaz értelmében vé tessék. Ezen optimismus érdekében, mely minden tiszta lélek benső hitvilágának alapja, az isteni jóság és jó akaratu szeretet fogalmi tisztaságának megmentése érdekében állítjuk fel hitnézetünket, mely szerint minden teremtoi munkásságnak egyedül indokolható végokfőjeül a szabadon működő isteni akarat vétetik; ezen fő érdek kielégítésében találja a vallásos tudat legbiztosabb alapját, s örömmel üdvözl minden alkalmat, melyet napjainkban a szünet nélkül előre törő tapasztalati természetbuvárlás előhozhat a teremtoi önkényü akarat fogalmának minél szűkebb térre korlátozásaul, az összefüggések benső szükségessége s törvényeinek minél áthatóbb belátására, mely szükségesség törvényei feltételezik a természetvilág minden országainak s legkivált a szerves létnek alakulását s a valódi lények erőhatványainak különböző állapotját.

Az átváltozási vélelem tehát a tudományin kívül vallási érdekeltséget is kelt. Nem csak ez pedig, hanem vele együtt a távolabb néző kosmogoniai elméletek minden világalakok és állapotoknak a kezdetben elhintett létmagvakból folytonosan előhaladólág kifejlődésökre nézve: mindnyájan ezek vallási érdekekkel is birnak. Igen, s még akkor is, ha a vélelem szigoru determinismus felé hajló alakban tűnnék is fel, mely hajlam pedig a csapongó lelkeket könnyen mindenisténítésre viheti, mint ez bizonyos tekintetben áll a Darwin művére s az azon alapított fentebbi közleményre nézve. Mert a determinismus szintugy, mint a pantheismus tiszta erkölcsi öntudatra emelkedett lélekben ölthetnek oly alakot is, melytől a józan vallásosság jelleme el nem vitázható, oly alakot, mely sok, keresztyéni nevezet alatt kiadott, azonban hiányos durva vonásokkal színezett hitfogalomra nézve még utbaigazító s szabályozva kiigazító érvényü lesz, mint különösen a szigoru egyházi theologia körében néhol még ma is fennálló azon hitfogalom irányában, mely mindennek végokát Istennek korlátlanul szabad akaratában helyezi. Bizvást feltehető, hogy igazi vallásos hit s a láthatlan legfőbbjóra irányzott erkölcsi tetterély könnyebben fogamzik az oly lélekben, me-

lyet az örök szükségesség eszméje áthatott vala t. i. oly formán, hogy abból végeredményül a teremtmények aránylagos bár-de lehető legnagyobb mérvben boldogítása jő ki, mint az olyannál, ki Istent határtalan önkényű szabad akaratnak tartja, ki tetszése szerint örömet vagy fájdalmat, üdvöt vagy kárhozatot rendel a tőle szolgai függésben levő teremtményekre. Ezen itt kifejtett becsértékét pedig bizvást mindenkor megtartandja az átalakulási vélelem, habár kissé kedvezne is a pantheismusnak, mely azonban szelidebb értelmében felfogva főlebb becsülendő a babonás vaklithnél, megtartandja, ha bármily különböző alakban lépne is fel. Részünkről ugyan e vélelemről általában nem hiszszük, hogy keresztülvitelére csak ez egyetlen utmód léteznék, sem azt, hogy eddigelő már kielégítő tapasztalati tényeken, vagy megdönthetlen metaphysikai érveken szilárdul állana. Epen ezért szabad legyen ennek nem ellenében, hanem egyenest melléje állitanunk ugyancsak a jól értett vallási érdek nevében s hitünk szerint arra nézve még kedvezőbb egy másik vélelmet, melynek szintugy meg vannak a közel multból az ő tudományos tekintélyű védői. Ez az, mely a nagy nevű Agassiz*) tanítmányának alapjául szolgál, s a melyhez előleg hozzá kell tennünk, hogy nevezett szerző ezt még nem fejthette ki minden részeiben oly kerekded határozottságra, melyből egy tekintetre fölismerni lehetne: vajjon nem ugyan-csak a már ismertetett átváltozási vélelem eszmekörében forog-e? vagy tán még annak határain is tulmegyen? . .

Ugyanis átváltozási vélelemnek nevezhetünk minden oly elméletet, mely magában foglalja annak bármi módon elismerését, hogy a világon létezhető minden nem- és fajbeli kifejlődés a már meglevő létalakok által föltételeztetik. Az már mindegy, ha ezen föltételezettséget függőség-, kifejlés- vagy kifolyásnak (evolutio) nevezzük. A mi fő dolog, mindezen kifejezések közül csak egyben sincs meg az esetlegességi viszonynak a meglevő és abból kifejlendő lét között kizárólag uralkodása. Ezen kizárólagosság

*) „Essay on Classification“ című munkájában, mely sok tekintetben ép oly korszakot alapító mű a maga nemében, mint a Darwin-tól később kiadatott „On the Origin of Species“, és a mely bevezetésül szolgál azon nagy vállalatához, melyben az északamerikai egyesült államok természettörténelmét irandja meg.

ugyan nem is sajátja a Darwin-féle elméletnek. Benső szerves életműködéshez járulnak mindenütt a külhatások, s mindannyiszor az okok tulnyomó többsége határoz. Hanem itt még fenmarad azon tartalékgondolat, hogy a benső és külről ható okok összetalálkozásánál a szerves létnek természetét határozottan megalapító hatások nemcsak közbejöhetnek, hanem épen kell, hogy közbejöjjenek, s hogy ezek aztán a tőlük származandó eredmény előidézésére okvetlenül elegendők, s ha kellő helyen és időben hatnak, eredményök ki sem maradhat. Ezt kívánjuk mi értetni az esetlegességi viszonyoknak kizárólagossága vagyis az okok és eredmények természetes egymás után következésének meghatározása (determinismus) alatt. Minden, valami csak a természetnek fennálló rende szerint történt vagy történhetett, az örök érvényű természettörvény által oly módon szabályozva van, hogy minden hatás, mihelyt az őt helyileg és idő szerint megillető működési föltételek adva vannak, benső szükségesség szerint eredményezi a bizonyos határozott következményt. Most már az átalakulási elméletet az ő szűkebbre korlátolt alakjában a mi illeti, az jön kérdésbe, vajjon szerinte újabb szerves lényfajok és nemek előállása oly nemű hatásoknak tulajdoníttatik-e, melyek természeti törvényszerűséggel adva levő okok által annyira teljesen meghatározvák, hogy minden a priori behozható egyéb lehetőséget kizárnak (ez az, mit Leibnitz „kielégítő ok“-nak nevez). Hogy ez az elméletnek Darwin által felállított alakjában voltaképp így van, már felebb is kifejtettük. Az is áll, hogy az átváltozási vélelemnek önmagában érthetőségét legtöbbször csakis ebben helyezik. Mert a természet világában felmerülő életjelenségekre nézve igen nagy körben s kivált a természettudósoknál olyan gondolkodás fészkelte meg magát, mely csak e kettőben kifejezhető: vagy a fentebbi értelemben vett természeti okok s eredmények szerint való (műszóval: determinatio omnimoda), vagy pusztán esetlegességi összefüggés, mely, ha még okadatolni is lehet vagy kell, tehát csak közvetlen teremtoi munkásságra visszaviendő. Pedig csak egy tekintet az emberi szabadság tényeire, melyek a liberum arbitrium terményei, meggyőzhetne oly hatásoknak is észszerűleg felvehetéséről, melyek bár feltételezettek és előleg meghatározottak, azonban épen nem a természetben létező okok által. Ilyenekül veendők pl. az érzékiség ingerei, melyek Leibnitz kifejezése sze-

rint a szabad akaratot indítják bár, de nem szükségképen kényszerítik. Hanem itt kész a mentség, hogy az értelmes t. i. erkölcsi szabad akarat önmagában, egyéb természeti okoktól függetlenül, egészen új rendbeli okfők osztályának megalapítására utal, melyek más rendbeli okok hozzájárulása által (milyenek az érzékiség indokai) csak épen munkásságra, de nem tulajdonkép ez vagy amaz meghatározott működésre ösztönöztetvék. Ezt azonban a világon kívül álló teremtoi munkásságra is hasonló értelemben átvinni nem tartják illő s méltányos dolognak, s hihetőleg azért, mert attól tartanak, hogy ez által maga azon okfő, a felhozott példában rejlő indokhoz hasonlóan, ismét csak úgy tűnhetnék fel, mint másnemű okok eredménye. Hanem épen ezért hiszszük, hogy itt kell az átalakulási elmélet kiegészítéseül oly kísérletet hozni érvényre, melynél fogva azon elméletnek egy valóban személyes, örökül munkás teremtoi akarat szabadságával jobban megegyező értelmezést adhassunk.

Mint minden, vallási és egyszersmind tudományossági becsértékre igényt tartó kosmogoniai, szintugy a szerves lényvilágot felölelő átváltozási elmélet is azon alaptételen nyugszik, hogy minden világalakító munkásság eredetileg az anyaghoz kötötve, abba oltva van, mely anyag kezdetleg alaktalanul s bár nem tétlen állapotban, de mégis körülbelül szabálytalan mozgásban volt, s épen ama teremtoi munkásság által jött világképződésekre alkalmas, határozott mozgási vagy életműködési rendszerbe. Érdekes már most ezen első indpontról előhaladólag utánnyomozgatni azon természeti okok és eredmények észteni menetét, melyekre kell alapulni amaz elméletek szerint az általános nagy- és részletes kisvilágképződések egymásutániságban következő teremtségi alakfejlődéseinek. Kant és Laplace elméleteik bátran a legvégsőig kifejtvék. Minthogy az ő kitűzött célok lényegileg abban áll, hogy a világrendszert s annak egyes világtesteit, sőt ezeknek kosmikai szabályos életmozgalmait is a nehézkedés (gravitatio) hatásából magyarázzák, legott felveszik, hogy mindjárt kezdetleg a világűr végtelenét betöltött őanyag részei között készen adva volt különbözőségek vannak, főleg súly tekintetében. Ekkor aztán a nehézkedésből és művészi-
leg kiszámított különböző nemű s irányu mozgások, épen a súly által szabályoztatva, eredményezték lassankint a világtestekké törzsösülést, azon világtesteknek egymásra viszont-

hatásban levő összefüggését s az egyeseknek további szabályos mozgását. Alkalmas bizonyítékul szolgálhat erre a mostan is tapasztalható azon természettani igazság, hogy az ugynevezett elemek folyvást és állandóan ugyanazok maradnak vegytani sajátságaikat illetőleg. A mint már a jelenlegi természetben az alkotó vegyelemek különös sajátságaikat változatlanul megtartják bármi sokféle mennyiségi és minőségi viszonyban összealakulva; ép úgy gondolják, hogy felvehető az, miszerint ugyanezen tulajdonokkal bírtak a teremtetésnek ősalapotában, s azokat anyaggá létökkel egyszerre ugyanazon teremtetési tényből vették. Ebből folyólag értelmeztetik minden további különbségek előállása, úgy az egyszerű mint az összetett vegyalkatrészek szabályos körforgásaikban nyert életműködései csupán összeköttetési viszonyaik alaptörvényéből, melyek fő szabályozója maga a súly, hozzá járulván még azon sajátságos mozgások, miket egymindeniknél a fajsúly természetéből folyó vonzás és eltasztás eszközöl. Hogyan csatlakozik már ezekhez a szerves lények első származási s abból tovább fejlődési (genesis, epigenesis) fogalma, a nemek és fajok előállása, folyton emelkedőleg tökélyesbre változva alakulásának elmélete? kitalálni nem nehéz. A következésnek szükségképi összefüggése van az előzményekkel. A szerves képleteket sem tulajdoníthatni más okfőnek, mint elemek vegyalkati összeköttetéseinek, mely lényképletek csakis ezen vegyi összealakulásnak sajátsága s ezen alapuló azon körforgalmi életműködés által tartatnak fenn, mely szerint önfentartásukra újabb vegyelemi részeket magukba fölvesznek, magukból eltávolítanak s ezek szerint kívülre is ható, belülről is fejlődve tökélyesbülő életműködést nyernek. Jelenkori természetbúvárajnk legtöbbjénél divatozó ezen kedvenc felfogás, mely a szerves létnek is csupán vegyelemi összeköttetéseken alapuló, szigorúan gépies értelmezést ad, bele-tudva ugyan a vegyerő hatályának sokszorosan különböző sajátságait, de kitagadva belőle minden másnemű élethatályt, különálló életelvet, a nagy egésznek egyes részeire, viszont ezeknek amarra kiható egybefüggési viszonyát: ez semmi egyéb, mint a deterministicus világnézetnek már említett előzményeiből szigorúan vont következtetés. Ugyanis természetében van ezen világnézetnek az, hogy minden, bármennyire különös vagy egymagában álló tüneményt az általános felvételnek alapelveiből fejtsen ki s azokra vigyen vissza. És ha az átalakulási elmélet hivei, bár csak a szerves lényvilágra ki-

terjeszkedő értelmezésekben, ugyanez elvnek hódolnának, azon annál kevésbé lehetne csudálkoznunk, minél nagyobb súlyt helyeznek, s elvökhöz hiven, helyezniök kell a szerves lét alakjait képezve meghatározó külhatásokra. De valamig a jelölt térre szorítkozva maradnak, nincs okunk azt állítani, hogy ily következtetés alapelveiből szükségkép folyik; még Darwinnál sem szabad ily ráfogással élnünk. Nála ugyanis ép úgy, mint tudományos hitvallása követőinél gyakran van szó életerők- s életelvekről, és pedig oly modorban, mely nem engedi azt feltennünk, hogy ez alatt csak épen az anyagi okokat fensőbb nemű gépiesség szempontjából vezető szintén anyagi elv értetnék, mint Arisztotelesnél, s hogy ez lenne a szerves lét körében történő alakváltozások s életmozgalmaknak tulajdonképi alanyi okfője. Nem feladatunk itt ama felvételnek képtelenségeit tovább fejtegetni. Elég az, hogy e szerint ki nem kerülhető az anyagi lét őselemeire visszatérés. Ezzel együtt pedig mulhatlanul bekövetkezik a természettörvények esetlegességi folyamának határtalan uralma.

Elismerjük azon állítás igazságát, hogy az átalakulási vélelemnek itt rajzolt alakja a vallásos öntudattal összefér. Ez mindig lehető, ha a vélelemnek többé-kevésbé pantheisticus vagy theisticus irány adatik, valamig szerinte a világteremtésben rejlő célossági szempontok kellő és oly világításban fejtetnek ki, hogy azon a vallásos érzület megnyugodhatik. Hanem épen e tekintetben van észrevételünk. Ki van mutatva nevezetesen, hogy a vélelemnek — önkiegészítéseül — előbb-később az őскеzdetre visszatérnie kellend, és pedig a szerves természeti lét körén kívül felölelve az anyagi lét nagy egészét oly szempontból, mely szerint az mindjárt kezdetleg magában foglalja a belőle későbbben kifejtett lényalakok s azok életműködéseinek már akkor adva volt szükségképi meghatározottságát: a determinismust. Ekkor pedig a hosszú idők folyamán át mostanig megvalósult minden célok rendszara már okvetlenül ama kezdetben megvoltnak s folytonos erőhatálylyal működöttnek kell, hogy gondoltassék. Már ott kezdetben az anyag részeit vegyi sajátságaik és fajsúlyok által meghatározott önálló egészeknek kell képzelnünk oly módon, hogy mindezekben a később kifejlendett cél még kinyomva nincs ugyan, de a beléjük adatott erők hatásának szükségképenisége által már előre biztosítva van. Hanem itt mulhatlanul kérdésbe jő az anyag természetétől

mégis különállónak gondolt erőhatályok ilyszerű berendezésének honnét származása. A felelet nagyon természetes: ennek alapja épen maga a világcél, melynek az anyagrészekbe adott mozgási képesség által megvalósulnia kell. Ily felelet pedig a mélyebbre ható gondolkozást ki nem elégíti. Ismételve kérdés tétetik: ha már kezdet óta ily hatalmas célossági okfő rejlett az anyagban, mely nyilván tanuskodik az észszerű berendezésről; mire hát azon ezernyi és sok száz-ezernyi vagy miliárd évekbe telt kerülő ut? ha akkor rögtön oly alakban lehetett sőt kellett volna megvalósulnia, mint pl. jelenleg áll. Méltán kétségbe vonjuk, ha lehet-e ezen kérdésre oly feleletet adni, mely el ne árulná azon tulajdonképi ok felől való teljes tudatlanságunkat, mely oknál fogva a célnak közvetlenül megvalósítása lehetlenné tétetvén, csakis a közvetett állhasson meg. A kielégítő felelet adhatására teendő bármely kísérlet alkalmasint oda vinne, hol Czolbe áll nyiltan bevallott anyagelvies gondolkozásával, ki szerint a világban minden életmozgás céltalan s zárt körben forgásnak tekintendő, s azt kellene rá mondani, hogy az adott előzményekből ez az egyenes következés. Ekkor aztán, ha az átváltozási elméletnek nem is, de örökre vége minden afféle hitegetésnek, hogy ezen elméletben célossági szempontok tisztára derítése vagy átalában vallási becsérték van. Gondoljunk pl. bárminő, akár egy óra-gépezetet oly tulmesterkélt szerkezetben, hogy kellő időben felhuzatva, rendeltetési céljának nem akkor mindjárt felelne meg, hanem csak órák, napok vagy hetek folyamán bevárando előleges lepergése után tehetné meg a tőle kívánt szolgálatot. Bámolni fognánk a mester ügyességét, ki oly csudaszerűen korlátozott géprendszert állita össze; hanem kárhozzatnók egyszersmind művészeti ügyességének ily céltalan pazarlását, mint ki a biztosabban célra vezető egyenes ut mellőzésével, haszontalan és felesleg való munkába került s magát terhelő kanyarulatot tőn. Ily gépszerkezethez hasonlít a világ, ha ugy lenne alkotva, mint a csupán géptani elvekre alapított kosmogoniák és átváltozási elméletek előadják. A hasonlat még akkor is találó lenne, ha a személyesített művész helyére, mint tesznek leginkább az ily elméletek hivi, a pantheisticus eszményi hatalom fogalmát (ideal) tennők, melyből az következnek, hogy az anyag nem közvetlenül nyerte a mostani fejlődöttségre képességet; hanem csak hosszú idők és azok-

ban történt életmozgalmak által közvetítve, melyek közül még egyik sem volt tulajdonképi cél, jutott a valódi célnak megfelelő életszerves működés rendes állapotába. Egyik úgy mint másik esetben az anyagba céljának megfelelő képességet adó eszménynek vagy szellemi hatálynak az anyagrészekhez való viszonya csakugyan erőtetett, nem természetes, a tudományosan mivelt öntudat által visszautasítandó. Ily értelmezés ellenében a vallásos érzületnek gyakorlati erélye mindenkor tiltakozni fog, s teljes érvényben álland szemközt az ily tulesigázott elméletekkel. A vallásos hitnek oly kielégítettését, vagy még hatóan élénkitését, mint nagyszerű jámbor öncsalódásában Leibnitz is remélte volt, az ily elméletektől alig várhatni.

Hogy már ezen bajok elhárításával, a mindenkép figyelemre méltó vélelmek teljesen beigazolt s méltányos álláspontra juthassanak, arra nézve nem szükség felmondani bármely kosmogoniai úgy szintén az átalakulási elméletnek alapul szolgáló igazságokkal. Ellenkezőleg, az azokban kifejtett nézetek, jól felhasználva, nagyon értékesekké tétethetnek, s a világnak célossági szempontból vizsgálatát következetesen átvihetésre bizvást vízcresillagokul szolgálhatnak ép úgy a józan vallásos hitnek javára, mint tudományos érdeken. Könnyen belátható ugyanis, hogy az ilyen világnézetnek semmi sincs inkább ellenére mint annak hívése, hogy a világ egyszerre kikészült teremtettség, mely előálltakor már egészen befejezett mű, s létének további folyamán a teremtoi kéznek rajta többé semmi dolga nincs. És pedig ily készenlettnék nemcsak az olyat nézhetni, melynél a teremtesi cél mindjárt kezdetben megvalósulva lenne; hanem az olyant is, melyben az anyagrészeknek csak külső elrendezése által már a cél további megvalósítása oly módon adatnék át az anyagrészek műszervi erőhatályainak, hogy csak az ő természeti alaptörvények által szabályozott hatásuk, a teremtoi tényleges avatkozás kizártával, egyedül biztosíthatná a cél elérését. Mert a például felhozott gépszerkezetet is kész műnek tartanók, habár csak előleges lejárás után érkeznek oda, hogy céljára szolgálhasson. Hiábavaló itt azon ellenvetés, mit Clarke ellen Leibnitz érvényesíteni akart, hogy így, t. i. ha időnkint utánjavítgatni kell a világszerkezeten, ebből majd a teremtoi értelmiség- vagy akaraterőnek bizonyos aléltsága tűnnék ki. Csak akkor lenne találó az ellenvetés, ha a világ csupa lel-

ketlen, gépies műszerkezetnek vétetik, melyet hogy céljának megfelelhessen, időnkint külről ható erőnek rendre utasíthatni s javíthatnia kell. De a mi felfogásunk épen más. Sőt inkább, mi egyelőre kétségbe vonjuk, hogy a teremtettség nagy egészében a célok és azok eszközeinek egymásra kölcsönösen viszonyulása bármilyen, kívül- vagy belülről szerves léterők mechanikai működésének fogalmából kielégítően értelmezethetnék. Ezen műszerves együttetés ugyan a világecélnak egészben úgy mint részletekben valósíthatására nézve multhatlanul szükséges, nélkülözhetlen, s főleg oly létalakoknál, melyeknek anyagi műszervezeten alapuló benső lelki vagy épen szelleméletét s annak működéseit mint öncélt kell okadatolni. Csak így lehet a teremtő összellelem irányában öncélú teremtményt gondolkunk. Hanem csakis ezen tekintetből lehet a műszerves erők gépies hatásának szükségkép s nélkülözhetlenül megkívántatóság jellemét tulajdonítani. A teljes megvalósulásra nézve már ezen műszervi hatással együtt kell hogy felvétessék a közvetlenül és folytonosságban munkáló teremtői akaraterő, mint a melyből, mint eredeti végokföből származhatik egyedül az egyes műszervi hatások szerepkiosztása, rendezése és egy teremtettség nagy egészében összehangzásuk elintézése. E részben tehát, akár Darwin akár vele együtt az átváltozási elmélet minden oly módon értelmezőinek ellenében, kik a világszerkezetben csak lelketlen műszervezetet látnak, Agassiz-éval egyezőleg azon szilárd meggyőződésnél maradunk, hogy a szerves lények nemei és fajai előttünk az istenség teremtői gondolatának megtestesült valóságai. Ezen teremtői gondolat megvalósítása mindenkép teremtői munkásság eredményeül veendő, habár egyes részletekre alkalmazásban úgy tűnnék is fel, mint a mely megelőző teremtői tényeken alapul, már készletben volt képletekből újra képződött, s melyekbe olyan általános világállapotok alkalmával, mik újabb képletek előállítására különösen kedvezők (s ilyenekül tán gondolhatjuk a földgömbünk felületén véghez ment nagyszerű forradalmakat, melyek valóban nem is mindnyájan eshettek meg épen zajtalan csöndességben), tehát akkor, midőn újabb átalakulások, elváltozások történtek, mint a geológiai rétegzeteken látszik, a teremtő ujjáalkotásnak gyújtó villáma csapott volt. Ez uton is a szerves képződés ép úgy, mint az átváltozási elmélet ki-

vánja, tisztán megmarad fokozatos egymásutániségben lassankint fejlődésnek; nem esik martalékul a semmiből önkényszerű akarattal rögtönzött létreszólítás fogalmának, mely ellen a jól képzett tudományos érzék szintugy óvást tesz, valamint jól értett vallási érdek szempontjából mint haszonvehetetlent elvetné a célossági világnézet. A mi pedig ilyenkor a teremtmői tényből ered, az nem csak anyagrészeknek többé-kevésbé változatos új képződményekké összeállítása; ez is épen valódi és lényeges, ezek az újonnan beoltott életelvek, mik az újonta előállott nemek és fajok törvényeit magukkal hozzák, s az anyagot kényszerítik, hogy ezen törvényekhez alkalmazkodjék. Azonban az új képződmények lehetősége a már megvoltak létezése által szorosan korlátozva és meghatározva van. Az újabb nemek és fajok szervi sajátosságai s léttörvényei a már létező általános sajátságok s léttörvények módosulatai, melyek után képződnek a további fejlemények s melyekhez alkalmazkodnak az azonkori változás által előállott teremtmények. S a mi a szerves lényképződésről, ugyanaz áll az ugynevezett szervetlenről is, mint-hogy ezek képezik amannak alapját, s az amazokat létre idéző teremtmői tény által ezek is szintén azoknak megfelelő képzésen mennek át. Igen, a szervetlen lények is folytonos egymásutániségben történő levési életfolyamban vannak nem csak annyiban, mert az eredetleg beléjük oltatott törvényeknél fogva különböző vegyalkati összetétel vagy különválasztás által egyes részeikben újraalakító változást szenvednek s más létalakot ölthetnek; hanem a mennyiben még a bennök levő természettörvények is folyton munkás teremtmői hatálynak engedve, fokozatos egymásutániség sorrendén lényegökben és valódilag tökélyesbülve továbbfejlődnek. A természettudósoknál különös előszeretettel majdnem általában felkarolt vélemény t. i. az, hogy az anyagrészekbe őскеzdetkor adatott természeti sajátságok ép oly állandóan őseredetileg léteznek ma is mint az anyag. Könnyű feltalálni e vélemény származási kútfejét. Ez onnan ered, mert általunk tapasztalhatólag az egyszerű elemi testek, mint anyagrészek állandóul maradnak az ő bizonyos minőségi és mennyiségi viszonyaikban; azon előttünk levő tűneményből, hogy az anyagi elemek bárminő egybeköttetési viszonyukból szétbontatva, minden hiány nélkül megtartják a feloldoztatás előtt birt sajátságait. Mégis ezekből azt következtetni, hogy a töredékszerű

egyes anyagrészekben szintugy, mint a világ anyagtömegében kifogástalanul állandó sajátságok volnának, aligha nem elhamarkodott dolog. Ép ugy lehetséges a másik eset, hogy az anyagrészek mindenféle erőteni és vegyalkati hatályukat és sajátságaikat, az újabb képződéshez kellő összeköttetési viszonyok s arányok ilyen vagy amolyan megállapított számát s rendét a teremtő erőnek újabb lökése alkalmából vették. Ezt ugyan már csak elvont észteni következtetés által is könnyű bebizonyítani. Sokkal inkább ajánlatossá lesz pedig ennek hívése az által, ha elgondoljuk, hogy a szerves lét körében lehető újabb fejlődményekkel párhuzamosan ugyanilyet kell föltennünk a szervetleneknél is, hogy az egész természetben szabadon uralkodó teremtői tény hatása voltaképi teljességében álljon előttünk. Hamár, mint felebb is megjegyeztetett, a szerves lét körében történő teremtői leszármazás tulajdonképi tárgyaul éltető és alakító életelveket vettünk volt, melyek a szerves fajok és nemek előállítására nemcsak, de e velők lett s őket általában szabályozó alaptörvényeknél fogva az önmagában szervetlen anyagra is hatást gyakorolnak; ugy meg kell engednünk azt is, hogy ezen elemek a kisvilágszervezetbe (mikrokosmos) beléptők előtt már a nagyvilágszerv saját törvényei alatt állottak, mely törvények a szervetlen vegytani műtétek folyamán s az általános természettani műfolyamat sokszoros változataiban ép ugy kifejeztetvék, mint a szerves lételnek törvényei a szerves vegytani műtét folyamában. Mindkét rendbeli törvényeket pedig ugy kell gondolnunk, mint a melyek a kisvilág összes műszervezetének életelvében gyökereznek. Épen ez az, mi bennünket azon fogalomra vezet, hogy tehát az anyagrészek vagy a testek alkotó elemei bármikor történt kezdetleges alakulásaik alkalmából már bizonyos életelvektől függésben voltak ép ugy, mint a jelenleg tapasztalható növényi teng-, és magasabb rendű állati életalakulásoknál történik. A Kant és Laplace elméleteikben fölvetett suly, az anyagrészek nehézkedése mint kosmologiai alkotó elv csakis ugy léphettek hatályba, ha az ősananyagból már akkor különböző fajsúlyu elemi részek különválva voltak. De ebből nem következik szükségkép, hogy az elemi anyagok ezen különbözőségeit akár teremtetlen őseredetinek, akár az anyaggal egyszerre teremtettnek kellene gondolnunk. Ebből csak az következik szükségkép, hogy a világfejlődési életfolyamot ilyenmü külön-

bőzőségtől függőnek s azzal épen együtt kezdődőnek tart-suk. Ily módon lesznek aztán, ha t. i. felvesszük, hogy ezen különbözősnek előidézésére egy különös vagy több egymás után következett, de különkülön teremtoi tény kívántatott, együtt az elemekkel, mint a melyeknek önhatálya a kisvilág-szerkezetben történő alakulásokhoz hasonlólag minden terem-tési ténynek multhatatlan feltétele, lesznek tehát ez alkotó elemekkel együtt maga a kisvilágszerkezet, a világtestek és azoknak tömérdek nagyságu rendszerei, a műtanilag ható erők befoglalásával, a mi vizsgálódásunk előtt különös teremtoi munkásság tárgyaivá. Még pedig annál teljesebb és a szer-ves lények egymástól származási hasonyszerűségével annál öszhangzóbb értelemben, ha ezen másodrendű tényezőket is az előttünk levő metaphysicai és tapasztalati adatok bizonyi-tékai alapján olyanokul vesszük, melyek sajátyszerű életel-vek hordozói s az elemek önhatályának törvényeit magukban foglalók, s így foglaljuk össze a célossági szempontnak meg-felelő nagy egész láncolatá. Így áll elő szerintünk a folyton előre haladó teremtesi életfolyamnak fogalma, mely kezdetét vevén ama, már eredetüknél erőtani hatálylyal felruházott világelemi anyagok első lerakodásánál, az átalakulások soha meg nem szakadó sorozatán keresztül, melyeket szabad le-gyen itt általában szervesekül tekintenünk, a teremtményi lépcsőzetek legfelső fokára vezet, melyen az értelmes lény, az istenség képmása áll.

Agassiz úgy vélekedik, hogy a valódi teremtoi tények által előidézett lényssorozatnak az értelmes lény- az emberrel befejeztetve kell lennie. A tovább és felebb fokozódást nem tartja lehetőnek. Darwin már erre szabad tért enged a vég-telenségig, habár csupán az általa fenhagyott uton, csak immanens vagy benmaradólágos fejlődés által. Nekünk úgy látszik, hogy a jól értett vallási érdek szintugy, mint az ala-pos tudományi vizsgálódás szelleme, az átváltozási elmélet-nek itt adott fogalmazása szerint, annak ez irányban nem csak előre, hanem ellenkezőleg visszafelé továbbvitelét is nemcsak lehetőnek állítja, de szükségkép követeli is.

A részletesebb kitéréseket pl. az emberi nemzet előál-lását illetőleg most abbahagyjuk, miután az e tekintetben csak valamennyire kimerítő elmélkedés is nagyon messze vinne. Hogy az átalakulási vélelemnek már csak Darwin ál-tal fogalmazott alakjában is szigorú alkalmazása és keresz-

tülvitele mily fontos következtetéseket hoz magával, mindenki előtt könnyen belátható; részünkről meg vagyunk győződve, hogy mihelyt e részben bármely kísérletet teszünk arra nézve, hogy e vélelmet a vallásos hit érdekeivel összeegyeztessük, az okvetlenül a fentebb előadott módosításra fog vezetni. Hanem hogy ez által amannak kételyei miként oszlatnak el, annak kimutatását máskorra hagyjuk, valamint azt is, hogy a vélelemnek ily alakban keresztülvitelénél mily értékű lehet a fajkülönböztetés nagyszerű ténye, a legujabban kiderített őslénytani vizsgálatok idevonatkozólag érvénybe hozásával. Berekesztésül itt még csak két pontra kell a figyelmet irányoznunk. Egyik az, hogy naponként a mi körünkben ismétlődő tapasztalást szerezhethünk arról, miszerint a láthatatlan munkás teremtmői erő szünetlenül beavatkozva, majd előzőleg majd utánkövetve intézi vagy vezeti, egy szóval tovább folytatja az átalakulási illetőleg fejlődési életfolyamot; mely azonban már ez idő szerint nem kézzelfoghatólag, külszerűleg is tapasztalható eredményekben nyilatkozik többé. Ez, az embernek lelki és szellemélete. Itt aztán csak a vallási életjelenések benső, nagyszerű élettapasztalati adataira kell hivatkoznunk, melyek értelmezésére s valódi értékben méltánylására kulcsul szolgál a keresztyénség. Ennek segítségével jutunk azon biztos tudalomra, hogy a látható teremtésnek, mely a világegyetem általunk észlelhető körében az emberi nem fajszervezetének előhozásával legalább ideiglenes végcélját elérte, mintegy első rendbeli befejeztetése után az isteni szellem teremtmői munkássága az emberi szellem benső életvilágában, hogy úgy szóljunk tartott fenn bizonyos nyílt tért önmagának. E téren most szintugy, mint a kültermészetben az előtt, sőt azoknál magasztosabb jelentőségű, a szó teljes értelmében vett teremtmési csodákat mivelni soha meg nem szűnik. Ezeket is pedig a már létezőnek alapján, s mindenkor és mindenütt a biztosan megállapított természeti törvények szerint, melyek azonban az újabb teremtmény lét-körének megfelelő alakú és tartalmi gazdag változatosság- és fokozódásnak minden újabb teremtmői ténynél hozzájárulását ki nem zárják; s e szerint a szerves lét körében történő átalakulási életfolyamhoz egészen hasonlólag. Ez az ujszövetségi sz. iratokban nevezett ujjászületés az emberben, mintegy új teremtmény a sz.-lélek által nem képes kifejezés gyanánt, hanem a szónak igaz értelmében véve. Sokan, kiket pedig

hitetlenség vádjával terhelnünk még sem lehetne, ebben is a Darwin-féle nézet szerint csak természetes fejlődési életfolyamot látnak; holott mindazok, kiknek a kedélyvilágukban ily módon történt nemesbülő átváltozást a sz. okmányokban talált kifejezésekkel öszhangzatba hozni sikerült, önként bevallani fogják, hogy ezen elméletnek sejtelmes magyarázgatása ama szellemi nagy változást aligha teljesen indokolni vagy kifejteni képes. Ugyanezek továbbá elismerendik annak is lehetőségét sőt nagyon valószínűségét, hogy a lét nagy világára általában kiható ezen teremtfői munkásságnak már csak a teremtményi folytonosság s kiegészítettség szempontjából is, valamint az emberi nemzet nagy egészére, úgy az összes teremtettségre is elkövetkezendő alkalmazásának kell lennie. A keresztyénségről, a mint annak egyetemes hitvallása már az apostoli gyülekezetekben megalakult, tudjuk, hogy az nemcsak az egyesek részéről hit által történő szellemi újjászületést, a lelki életnek mostaninál magasabb fokra leendő emelkedését teszi kilátásba; hanem hogy ez vár egykoron az egész nemre is testi és szellemi tekintetben történendő teljes átváltozási állapot által; sőt épen a Mesternek tulajdon szavait birjuk (Mát. 24, 37 s köv.), melyek szerint az egykor bekövetkezendő világvége s az azt előidéző természeti jelenségek közvetlen összefüggésbe hozatnak amaz őstörténelmi világkezdetbeli forradalommal, melytől számítjuk nem ugyan a most létező emberi nemzet első eredetét, hanem a világalkotmánynak azon korbeli alakulását s a jelenkorig fenmaradt külső és belső életföltételeit. Nem volna itt helyén azon kijelentési nyilatkozatnak jóslatszerűségét közelebbi tárgyalás alá venni. Hanem egy másik körülmény, melyet figyelembe ajánlunk, merül fel ismét. Ez az, hogy mi ugyan jó lelkiösmerettel és tudományos alapokon meggyőződve lehetünk a természeti törvények és általános lényalakok szilárdul meghatározott állandóságáról, melyek egymással mint törvények és azok valósulata válhatlan kapcsolatban állanak; de valamint ezen meggyőződés az ó dogmatica sok tévhiedelmétől megmentett már ez ideig bennünket, úgy jövőre tán újabb tévelygéssé fajulna, ha magából kizárni akarná annak hívését, hogy ezen törvények bizonyos ruganyossággal birván, e szerint fenáll még más nemű létezési alakok lehetősége is, olyanoké t. i. melyek szűkebb vagy szélesebb körben a mostan létezők helyére lépndvén, egy-

szersmind másként módosult természettörvényeket is hoznának magukkal. Isten valamint kezdetben teremtői hatályával munkált, úgy maig sem érte végét az ő munkássága, s hihetőleg azt mind az örökkévalóságig sem érendi, habár hosszú időközön át rejtve marad; s legalább a mi illeti a mostani általános világállapotok s létalakok nagy egészét, csak azon alkalmas pillanatra várakozik, míg ez állapotok s létalakok az ő szünet nélkül csöndes folyamatban levő fejlődéseik útján arra megérlelődnek, hogy új s mindig magasabb rendű, gazdagabb és tökélyesb teremtésnek helyet adjanak.

Ennyi elég lesz arra, hogy figyelmet ébreszsen s méltó érdekeltséget támaszson az illetőknél. Vagy tán ezen túl vagyunk már s csak az kell, hogy nyilatkozatokra várjunk? ... Hadd fűzze bátran ikarusi szárnyait a böleselkedő természettudós, merész röpteért nem várja napjainkban máglyatűz, s midőn aléltnan lehanyatlanék, a kijelentésben nyilatkozó isteni szeretet tengere fogadja őt; nem oly időben élünk, hogy megkövesült orthodoxismussal kiirthatnók a „Système de la Nature“-féle könyveket. Meg van mutatva, hogy a sz. könyvekben foglalt örök igazságok becsét nemhogy leszállítsák, sőt csak emelheti az emberi tudvány fürkésző s néha tán kételkedéssel küzdő nyugtalansága és a vívmányok, melyekhez ily módon eljuthat. Megállapodott tényigazságul vehetjük azt, miként „a naponkint gyarapuló kutatások eredményei kivétel nélkül Mózes állításainak igazolására szolgálnak, s a legujabb felfedezések között egyetlen egy sem képes bizonyítani azok ellenében“*) Sőt kézbe is van már szolgáltatva a legtisztább valláserkölciség vezérfonala az e tárgyú elmélkedésekhez ily egyszerű igékben: „Magában kell értenünk, hogy midőn itt természeti törvények jönnek említésbe, egyedül csak azon módra mutatunk, mely által az isteni hatalom gyakoroltatik. Tehát ez csak más szólásforma az örökké jelenvaló és fentartó Isten által gyakorlott cselekvés

*) Lásd ily c. munka előbeszédét: „A föld és az emberi nem őstörténete, Mózes könyve s a tudományos kutatások eredményei szerint. Muval Sebestyén, ford. V. E. Pest. 1858.“

helyett. Ily szempontból nézve a természetet, a tudomány üzése nem egyéb a végtelennel való mélyebb ismeretség keresésénél. A törekvés, a teremtés történetének minden eseményeit megmagyarázni, bármily nagyok és titokteljesek legyenek is azok, éppen annyi, mit gyermekként anyánk lábainál ülve, vágygyal tudakozódni oly dolgok felől, mik születésünk előtt történtek.“ Így ajánlja magát olvasója figyelmébe „A teremtés természettörténelme“ c. fentebb dícsért munka. Ez is pedig megíratott: „Si le catholicisme périt, c' est que, surtout en ce qui tient au dogme, la nature de l' institution le renferme inflexiblement dans une enceinte rigide, qui ne lui a pas permis de proportionner son développement au développement de la raison humaine. Guidée par lui d' abord, elle l' a dépassé. Il ressemble déjà à ces ruines silencieuses de villes immenses, qui indiquent dans le désert qu' un grand peuple a séjourné là.“ Protestáns theologiai műveltség soha nem jöhet zavarba, akármely pontján közelebbi érülködésbe jönni az ugynevezett exact tudományokkal.

Gonda László.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET ÉS LEGÚJABB KÉZIKÖNYVEI.

A magyar nemzeti irodalom története. Irta Toldy F. III. javított kiadás Pest 1862. A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlata. Irta Környei János. Pest 1861. A magyar nyelv irodalom és műveltség története a mohácsi vészig. Irta Lóskai Bekény. Pesten. 1863.

Irodalma minden népnek főkincse, főkép pedig nekünk, kik úgy tekinthetjük és úgy is szeretjük azt, mint tűzvészéből csak minap kiragadott drága kincset, mely napról napra inkább fénylik, melyben közelebbi évtizedek alatt életmentő talizánt vélünk birni, mely ben a honban dicsekedésünk, a külföld irányában pedig nemzetiségünket nemzeti becsületünket óvja biztosítja De éppen azért, hogy oly értékes és oly kedves birtokunk ez, félő, hogy nagyon is szívvél szenvedélyvel szeretjük és buzgólkodunk körülte, hogy valódi értékét kiismerni, kellőleg használni, s e végre úgy mint

kell, kiművelni vonakodunk, palladiumnak nézzük, melyet csak imádni csak őrizni kell, hogy nemzetiségünk erős várát megtartsa nem oly szellemi örökségnek, fundusnak melyet művelni kell és felszerelni, hogy a szükség idején, a válságos időkben kitarsson.

Irodalmunk és így szellemi örökségünk értékünk megősmérésére az irodalomtörténet vezérel, mely tudomány történelmünk legnemesebb és leggyümölcsözőbb részét teszi, sőt a művelődés összes történelmének is legmagasabb szakaszát, nem csak azon közhelylyé vált igazság miatt, hogy a lélek drágább a testnél, a szellem művei maradandóbbak és becsesbek a hadi tetteknél, hanem mivel csak ez az irodalomtörténeti tanulmány ősmertethet meg atyáink szellemi értékével, azon iránynyal, melyet mint törvényhozók államférfiak, mint emberek és világ polgárok kezdtek és folytattak, s melynek folytatására mi is hivatva volnánk.

Sajnos dolog, hogy jeles történetiróink, még a legalapossabbak sem érzik át maig is azon szoros kapcsolatot, mely az irodalom és a közállapotok fejlődése között van, s hogy egy Horváth, vagy Szalay a XV. XVI. század ótai történeteink tárgyalásában alig térnek ki egy pár sorral szellemi állapotunk tárgylagosabb ismertetésére, ha egy Bethlen Gábort vagy Pázmányt areképeznek, nem jut hely és figyelem arra, hogy ezek szellemi élete hatása működése, az a lelki, vallási, erkölcsi légkör megismertetessék s mintegy megéreztessek a melyben éltek, mi által természetesen a történelem lelke vagy legalább pathológiája maradt ismeretlenül. Külföldön nem meri magát rendszeres történetírásnak nevezni oly mű, mely az irodalmat beolvastva vagy külön szakaszolva nem adná; a miénk ezen tárgyalásmódot nem akarják. Macaulay Anglia történetében csak nem teljes képét adja az akkori vallási és költői irodalomnak. Grote és Curtius Erneszt belefoglalják Göröghon polgári történetébe az irodalom fő szereplőit és termékeit. Mommsen hasonlót cselekszik a római történetekkel s épen a társadalmi, irodalmi rugók teljes megismertetése által nyeri, hogy műve Róma minden korának és eseményének, minden jelesb férfinak oly éles vonásokba foglalt oly erőteljesen ható leírását adta. Nálunk, meglehet, e két tanulmány együtt nehéz volna, azonban nem is sok munkásunk akad egyegy irodalmi ághoz. Meglehet, hogy némely időben az irodalom fejlődése távolabb

áll a közélettől, sőt vele alig is kapcsolatos, más korban meg alig is van irodalom, és hogy ilyenkor némelykor nézve gyümölcstelen tanulmány levén, másokra nézve is mellőzhetőnek látszik az irodalom története. Lehet ilyenben mentség; de a mit Spangár és Bod Péter s utóbb Fessler megtettek: azt ma megtenni sem nyaktörő munkának sem szükségtelennek nem tarthatni.

De ez nem azt teszi, hogy irodalmunk története komoly tanulmányul nem üzetett volna. Elég csak Pray, Révai, Tóldi, Döbrentei, Jászai nevét említenem, hogy oly meggyőződés vallójának ne láttassam. Csak azt akarom állítani, hogy e tanulmánynak, mely Németország felsőbb népiskoláiban s lányiskoláiban is általán s nagy sikerrel tanítatik, kellő elterjedése még nálunk nincs, s hogy, mert ez tartozik felvett tárgyamhoz, az etanhoz való kézikönyveink sok oly gyarlósággal rakottak, melyek miatt célszerűen nem használhatók.

Tehát a meglevő irodalomtörténeti iskolai könyvek hibáiról akarok szólni, előbb az irodalomtörténetírás némely kellékeit sorolván csak rövid vonásokban elő.

Hiányuk ezeknek a töredékesség vagy nemteljeség. Bod Péter 1766-ban, Wallaszki 1785-ben, Horányi 1792-ben, s hogy compendiumokat is említsek Belnai, Simonchich és Gruber 1790—1830, idő és betűrendes könyveiket saját idejükhöz képest teljesen kívánták adni. Mi hetven év alatt Wallaszki első kiadása óta nem mentünk annyira, hogy egy maig lejövő, eléggé teljes kézikönyvet adjunk. Legtöbbet kétségtelenül Tóldi tett, ki rendkívüli gonddal, úgy szeretettel lehozta maig a költészet történetét. Ferenczi az összes irodalom történetét akará egészben összeállítani; de munkája alig egyéb, mint az általa Grubernél és egykét Catalogus Bibliothecaeban megtalált könyv címeknek hiányos regestruma, melyből olykor a legjobb szerzők nevei és művei maradtak el, mely sorozatban szerves kapcsolat, historiai okfejtés épen nem található s melyből csak azt sem láthatjuk át, mily állapotban volt a bölcészet, vagy a természettudomány a XVI. v. XVII. században, mik hatottak kedvezőtlenül vagy kedvezően arra, vagy bármely más irodalmi ágra. Igaz, hogy mindenki annyit ad a mennyit akar (már t. i. a tudós közönségnek), és úgy tanulmányoz a hogy tetszik; de én iskoláink s

nagy közönségünk hiányát és szükségét emlegetem. Azt ál-lítom, hogy iskoláinkban a magyar irodalom történetéből annyit adni, mennyit Lonkai olvasókönyve vagy Ferenczi és általában az alább említendők adnak, kik ha megadják e tan kellő hosszúságát s egészet alkotnak: rendkívül sovány-nyá teszik, ha kissé bővebben nedvteljesebben tárgyalnak, az egész tan végére jutni nem képesek és adni annyit, mennyi kivált a kéziratos tanítás mellett szokásban volt (már nincs?), midőn kiki csak egy-két időszak u. n. irodalmát, az archaeo-logus és lingvista az ősi korszakokét, az aesthetikus a legu-jabbakét, a patrióta a XVII, XVIII. századét, a theologus a XVI-dikét tanította, a többivel csakugy nem gondolván mint Sinai N. Sándornak a Bucephaluson kívüli lovaival: így tanítani mondom csakugyan nagy kár és botrányos vétek vol-na a nemzeti tudományosság szent érdeke ellen.

Hiányunk az önálló történetirói nézetek és szabad ál-láspont nemléte is, nem látok e kézikönyvekben határozott meggyőződést, öntudatos hajlandóságot erre vagy amarra tartani a szellemi művek ösmertetésében, vagy ha ez megvan, elég szabad történetirói állást. Némely tanárunkban, a meny-nyire irodalomtörténeti munkái tanusítják, vádlóját találjuk a reformáció vandalismusának, magasztalóját a legendák szel-lemének, bajnokát ezek tartalmi igazságának. A protestán-sok és törökök néhol együtt említettnek. Azt nem adja elő, mily kicsapongásokat, dulásokat követtek el amazok mint olyanok, azt nem akarja érteni, hogy a reformáció, mely egyébiránt nálunk nem dulással jutott birtokba, ha csaku-gyan dult is, egy bastille-t dult fel, dulia pedig kellett, mert az illetők nem alakították egyébbé, s félelmetességét nem szüntették meg; s ha aztán eme feldult alkotmányba egy-két műre-mek volt falazva, vagy ha falait érdekes freskók díszít-tették: annak a reformáció nem kedvezhetett. Mert van va-lami elébb való, becsesb tulajdon is a művészetnél: a szel-lemi szabadság, mely helyre állítja s nemesebben állítja hely-re a miket építése kezdetén el kelle dönten. (A történelem igazolja e tételt; ha Shakespeare-re gondolunk, ki már a XVI. század végén adott kárpótlást, s ha elismerjük, hogy a festészetben Michel-Angelo és mások épen a szellemi szabadság s tiszta evangyéliomi felfogás által alkották min-den előbbieket meghaladó remekeiket) A művészet nagy be-csét nem szabad tagadni, valamint a XVI. század durvaságát

sem; de a nagyobb érdeket mindig fölebb helyezni, s főkép megtartani mit Schiller énekelt: ne rettegj a bilincsét szét-törő néptől. Másik világosan sejteti, hogy a magyar szellemi művelődés virágát a zárdai emlékekben keresi és találja fel, Mohácsot a szellemi életre és irodalomra nézve is Mohácsnak tekinti; azonban örül a renaissance-nak, Mátyás latin irodalmi rokonszenveinek, a római nyelven jobb stillal, de sok affectatióval és semmi naivitással készült verseknek, oratióknak. Ha történetírói határozott elve volna, vagy elvéhez hű tudna lenni: valamint a reformációt bizonynyal az emberi nemzet második elesésének (harmadik a forradalom) tartja, úgy a renaissance-nak is igen csinján kellene örülnie, Mátyásra pedig, ki egy némely zárdát eltörölt, Rómába keményen befelelt, sőt némely hitvitázókat nemesen, de elég keményen letorkolt, legalább is gyanus szemmel kellene néznie. Azt tán rossz néven sem vehetni, hogy a költők sorában Berzsenyi, Kisfaludi Sándor, Kazinczi, Verseghi, Vörösmarti, Petőfi mellett foglalnak helyt, hogy a sokat emlegetett francia iskola franciasága oly kevésbé értelmeztetik; hogy az idő szellemének azon mozzanata, mely a Petőfi-Arany iskolát szülte, iskolai könyveinkben említve nincs. Mert nagyobb dolgokat péld. a bölcsezszt és természettudományok állapotát s ezek leírása által az idöszakok szellemi légkörének megéreztetését, mire nézve pedig elég adat van Weszprémnél sőt Wallaszkinál és egynémely pályairatban is; kívánni sem mernék iskolai compendiumoktól. Igaz, hogy ez a tanulmány nálunk még csak fejlődésében van; de sebesebben fejlődhetnék s fejlődési erőlködését több ponton éreztethetné.

De, hogy visszatérjek, hát elfogult legyen a történetíró? Hát előleg felvett elvek kidolgozása legyen a történelem és így az irodalomtörténet is? Vagy csak épen a szabadelvű igen sok értelmű nevezet! történetíró adhat ily nemű jó kézikönyvet? Mindenesetre oly író és tanár, ki sem egyháza sem nemzeti hagyományok által nem zárkódzott el a történetírási elvek eltanulásától és alkalmazásától. Megvallom a magyar nemzet szellemi és így irodalomtörténetét sem tartom oly disciplinának, mely az események folyamának sok érdekes phasisai által eléggé tanulságos volna a történetírói helyes nézetek és elvek megszerzésére. Ezt csak a világtörténelem komoly és valóban bölcsejszi tanulmánya okozhatja. E tanulmányt pedig oly sok nemes lélek üzte főkép a közelebbi ráz-

kódások óta, hogy bátrak lehetünk feltenni, miszerint ma már ezen elveket ismerhetni s könnyen és általán alkalmazhatni. A történetírók e tekintetben, úgy látszik választottak, s a nagyobb rész, hihetően jól választott. A történetírók főelve ma már a tiszta és legfelebb az evangyéliom által korlátolt szabad emberiség eszményéhez mérni az eseményeket és azok tényezőit. Saját idejéhez mérni mindent; de saját idejének magas eszméihez s nemesb lelkeihez, elengedni a kor előítéleteinek, korlátainak sokat, de tulengedékenyen mindent nem. Mind a be- mind a leszámításban tekintetbe venni, hogy van valami maradandó és soha el nem tagadható ösztöne a jónak az ember öntudatában, a lelkiismeret, a jónak és rosznak érzékeny mérlege, mely szerint ítéltetnek meg az apostol szerint a pogányok is. Elismerni, hogy van az emberiség felett egy korlátozó hatalom, a társaságban élő emberi nemnek öntudata, vallása, s közakarata; de tisztában lenni a felől, hogy ez nem az egész embert elnyomni, egyéniségét megsemmisíteni, lelki életét összesugorítani; minden spiritualismusa mellett is a lélek rovására a testet, a jövőért a jelent feláldoztatni hivatott, mint a zsarnokság vagy a szintoly nemtelenné válhatott theokratia tette. Elismerni, hogy az emberiségnek vezetés kell, de nem bilincsen tartás, s hogy ama vezetésnek az ész és tisztán felfogott keresztyénség nyomán kell mennie. Nem hiszem, hogy bármily töredékesen, rövid általánosságban mondtuk is ezeket, belőle nem volna sejdíthető, mit kívánnék meg az irodalom historiographusától, s hogy ezen felfogás által a fanatismust és általában az elfogultságot kívánnám kirekeszteni, mely most némely könyveinkben oly botrányosan, oly kiskoruságot tanusítólag tűnik fel.

Meglehet, hogy ez álláspont protestáns. Elfogadom; de úgy hogy épen protestáns szempontból szintugy megrovassék az a ki Keplert üldözte, vagy Colensot üldözi, szintugy ha az öreg Rákóczi az orthodox püspökkel az oláhok lassan diplomatiai uton megtérítése végett cselelt szö, vagy a ki apácai Cserét üldözi, mint Szaitz Leo Mária, ki szerint magyar ember csak az, ki római hitü s a b. szüz hűi alattvalója.

Tehát emberies józan nézetek által vezettessék a magyar irodalomtörténetének vizsgálója, e célra pedig szükségnek ismerje nemzetünk irodalomtörténetét más nemzetekéihez

mérni, saját szellemi fejlődésünket így emberiségileg, hogy így mondjam tanulmányozza. Nem gondolhatni képtelenebbet, mint ha valaki elősorolja a XVII. század vagy más időszak elmeműveit; de azokat az európai általános műveltségi s tudományos állapotokhoz, a kül és hazai szellemműveltségi színvonalhoz nem méri s így ki nem tünteti, mely magasan vagy alant állott egykor máskor a magyar szellem a művelt emberiségéhez képest.

Tudom hogy e célt iskolában, melynek érdekében szólok, nem oly igen eszközölhetni, legroszabb volna pedig e célra deklamációkat, fanatizáló s kiméretlen invectivákat, vagy egész horderejökkel fel nem foghatott célzásokat, mindent roszaló embergyűlölési szellem kitöréseit használni; de a helyes, a szabad keresztyén emberiségi elvek átvonulhatnak iskolai könyveinken is, a klasszikai irodalom s némileg tán az új német irodalom tárgyalása jól intézve megadja azt a mi e végre kell. Hadd legyenek tehát velünk s tanulmányunk felől tisztában tanítványink és olvasóink, ne keressenek e tanulmányban sem dicsérő beszédet a magyar szellemre, sem őstörténetkutatói ábrándokat. Az elsőt meg fogják találni illő mértékben, ha e tantárgy a legkomolyabban és legszigorubb történetirói bírálattal fejtegettetik is.

Végre nagy baj, ha olykor kézikönyveink és tanításunk sejteti, hogy az irodalomtörténeti kézikönyvek köréről nincs tiszta ismeretünk. Ezt a külföldi jobb művekből könnyen lehetne szereznünk. Más az irodalom, más a művelődés történet. Ha mi az összes hazai művelődés történetét fel akarjuk ölelni, s kapcsolatban az egészt irodalomtörténeti kézikönyveinkben és óráinkon előadni: a hazai történelemtől azt vesszszük el, a mit nem lehet, ide pedig azt foglaljuk a mit nem szabad. Ha e részben eleinte zavarban valánk, ha irodalomtörténeti tanításunk többet adott nyelvbölcsészetből, költészet és szónoklattanból mint a mi saját tárgya lett volna, ha adtunk régiségtant, pénztudományt, őstörténelmet: megengedhető volt; de most már tudnunk kell, mi szorosabban iskoláink és épen e tantárgy körébe való, mi a történelmi tanulmány más ágaihoz sorozandó, mi az iskolán kívül az életre hagyandó. Az iskolák állapota például, és azok története érdekes tanulmány s az irodalom fejlődéséhez elég közeletről tartozik; de csak bensejére és szellemére nézve. Rendeztetésök részletei, kültörténeteik ide épen nem vonhatók.

A polgári viszonyok érintendők, de főkép a társadalmiak s azok is a szerint a mint a szellem-változást tényezik, s az irodalom némely ágára például a költészeti műízlésre módosítólag hatnak. Mit mondjak a nyelvtörténetről (mert azt emlitem sem kell, hogy a grammatika nem ide tartozó, ha szinte Pápai az irodalom neve alatt főkép azt értette, Gruber pedig az irodalomét a nyelv történetébe foglalta be, Wallaszki pedig a magyar nyelv történetére nem is gondol)? Nézetem szerint ebből is csak annyi kell, a mennyi az irodalomban lüktető erőnek a szépirodalmi műízlésnek és a tudományos fejlődésnek a nyelvre tett hatását megérteti, tehát a nyelv gyakorlatbeli fejlődésének s ennek is épen nem nyelvészeti felsőbb szempontokból tárgyalása. Ha azonban a nyelvtörténet bővebb tárgyalását elnézzük kézikönyveinknek, sőt megrójuk azokat, melyek ezt nem igen adják elő: arra saját okaink vannak. Egy az, hogy a nyelv fensőbb ismeretére nézve tájékozódást adni fensőbb iskoláinkban azért szükséges, hogy ez által a nyelvtudományban és őstörténetek kutatásában mindenlépten előforduló tulzások, elfogult nézetek, kiskori előítéletek oszoljanak, más az, hogy nálunk a nyelvtörténet azt a függetlenséget s terjedtséget nem nyerte, s legfensőbb iskolai előadásokban, philologiai semináriumokban, egyetemi tanárok magán leckéin mint a művelt külföldön, épen nem taníttatik, holott külföldön ezen ismeretnek terjesztésére is számtalan folyóirat, nyilvános és magán tanfolyam sőt a nagyon praktikus Angolhonban népszerű felolvasások is szolgálnak. Tehát ha mi az irodalomtörténet folytában a nyelvtörténetet kissé bővebben érintjük s ekkép mellékesen a történelemre nézve oly fontos tanulmányhoz a fensőbb nyelvészethez, quasi aliud agendo alapokat rakni igyekszünk: a magunk szegénységéhez képest helyesen cselekszünk. Azonban a nyelvtörténetből sem szabad ide annyit foglalni, hogy az irodalomtörténet mintegy grammatikai disciplinává váljék: mint előbb némelyeknél, s némelyek felfogásában ma is; különben úgy teszünk mint ha a történetíró a háboruk leírását hadtudományi kitérésekkel vagy a geográfus a hegyek völgyek leírását geologiai részletekkel nem illusztrálná, hanem elhalmozná.

Mikép leszén hát az irodalomtörténet részarányosan szerkesztve? Ha megemlítetik minden, a mi az irodalom fejlődésére hatott, az országos állapot, a társadalmi változások,

az iskolák, a sajtó s több eff. de csak a mennyiben ide hatottak. Mikép külföldiesedett el a XVIII. században főnemesiségünk a francia társalkodás, izlés és erkölcsök utánzása, a német illuminatusság hatása, a megcsökkent polgári élet miatt; hogyan divatoztak M. Terézia alatt az iskolai ünnepélyek, színészkedések, szavalások: megemlitendők mert érdekesek. Ama körülmény sok fordított és eredeti műveken hagyta nyomát, eme sajátságos szemcsiklandozó mázzal vont a jesuiticus nevelés büzhödtségét, mely igen soká kápráztatta hazánkfiain szemeit; de egyszersmind ez utolsó az iskolai élet élénkségének szükségét is tanítja, mely azonban már nem irodalomtörténeti tárgy. Viszont vajjon a székelők Attila egyenes utódai-e, s a palóczok voltak-e a kabarók: nem ide tartozónak vélem. E pár vonást csak például az irodalomtörténet részarányosságának s köre szabatos megtartásának kitüntetésére.

Lehetetlen még meg nem említenem ama zavart, melyben íróink és irodalmi műveink nyelvénél fogva vagyunk. Kiket kell, akár iskolai akár tudományos közönségnek szánt irodalomtörténeti előadásban „magyar írók“ közé számítani? Oda sorozandók-e a kik latinul írtak magyarhoniak lévén? Igenis, mivel a latin nem idegen nemzeté, hanem a tudomány köz nyelve volt, s így semleges körülmény ennek használata, mely nemzetiséget sem ad sem el nem vesz. De hát a kik magyarhoniak lévén németül írtak, mint Engel, Feszler vagy épen Seivert? Ha magyarhoni dolgokról írtak s Magyarhonban születtek, nézetem szerint igen is. Magyar elmék szüleménye az ő művek, a magyar szellemi képesség tanuja a hon és a külföld előtt. Ide számítánám még Teleki József francia művét, Pulszki újabb, angol nyelven kiadott nyelvtudományi munkáját, Körösi Csomáét és valamennyit, kőről élettörténetéből tudva van, hogy a magyar nemzetiségtől tény vagy ellenszenv által el nem szakadt. A kik pedig merőben külföldieknek tekinthetők vagy magokat nem magyarokul tekintették (mint tán az említett Seivert továbbá Dankovszki, Saffarik és többek), ha magyar dolgokról írtak is, és például Schlötzer, Montalambert, Miss Pardoe az amerikai Stiles, a francia Chassin és sok más, külön volnának sorozandók, de mindenesetre irodalomtörténeti célból megemlitendők. Így cselekszik néhol Toldi is, sőt így kívánta egykor valaki a bécsi Annalisok-

ban, ki Zachot az akadémia egykori külső tagját Zechentert, Glatzot magyar írók közé tétetni sürgette. *)

Ez átalánosság után áttérek a felvett kézikönyvek ismertetésére:

Töldi kézikönyvének nagy becsét az összes közönség elismerte. Általa egy nagy óhajlás egy szép remény teljesült. Benne bár több előmunkálat nyomán sőt némely rendszeres bár nem teljes dolgozat virágos felhasználásával annyi új adat és önálló nézet foglaltatik, hogy egy időre a további kutatást mintegy felesleggé látszott tenni. S valóban a mely nyomozó munkák azóta megjelentek, ehhez képest kevés újat kevés eltérőt adnak, a mely compendiumok kiadattak Toldyt ismétlik vagy vonják ki. Oly mű, melyre Horváth Mihály mint kútfőre hivatkozik. Előadása lelkes, a hol csak a tárgy engedi, stilja erőtetés nélküli műgonddal csinosított s példásan szép.

Azonban még sem oly munka ez, a költészettörténetről nem szölok e helyen, mely akár az irodalomért buzgó nagy közönséget kielégítené, akár az iskolákat kellőleg tekintetbe venné s így azokba vezérfonalul vagy magántanulási segédkönyvül határozottan és minden tekintetben ajánltathatnék, akár végre az irodalomtörténész minden kívánságának megfelelné, ott hol az irodalmi dolgokat valódi történettannal nyozói lélekkel, teljes összefüggésben s bölcsészileg kívánja

*) Mily tökéletlenek teljesség és következetesség tekintetében az eddigi dolgozatok, lehetetlen mellékesen meg nem említenem, bár ezért vádolni senkit sem kívánok. Danielik dolgozata, bár maga az első kötet is úgy látszik valami egész vagy teljes kívánt lenni, most miután második ép oly vastag kötete is van, hézagokkal teljes. Az hogy mindkét kötetből kimaradtak oly nevek mint Ajtai erdélyi bölcsész, Fejes János több latin német és szláv mű szerzője s a m. nyelv közügyi használatának nem tanulatlan és hatástalan ellenzője, tanult és lelkes ember, Kölcseri S. orvos Thezarovich Gábor (nvárad kanon. több phil. mű, prédikáció s vallási vitáit magyar szerzője, sajtóságos nyelvújító), ellenben sok oly név áll benn, sok oly aránytalanul hosszú életírás, mely nem érdemlé a helyet vagy legalább a nagy helyet: mindez még keveset látszik jelenteni; de ha emlitem, hogy Seivertnek a Siebenb. Quartalschrift V. VI. kötetében megjelent mintegy 60-ra menő életrajzait D. egész könyvével összevetve, emebben a 60 közül 25-t nem találunk fel, s hogy ily forma eredményre jutunk, ha Szilágyi S. Új m. muzeumbeli erd. irodalomtörténetét vesszük is hozzá: az már tanusítani fogja, mily sok e téren is a teendő!

tárgyaltatni. A külföldről befolyt ösmeretek, az onnan ide átvirrasztott szellemi életmozgalmak történetét összehatását, mit fogadtunk el a külföldtől, mit alkottunk magunktól, nem fejt ki úgy mint kellene s mint, azt hiszem, lehetne is. A renaissance hatásait oly kevésbé méltatja figyelmére akár egyes férfaink például Mátyás szellemének és kortársaiénak ismertetésében, akár egyes irodalmi ágak leírásában, hogy elvégre is csak annyit tudunk, miszerint a klasszikai latin irod. tanulmánya hatást tett, mi erő által, mi körben, mi volt abban hatályos, ragadós, micsoda régióra terjedt ki a szellemi életnek, a tudományos és szépirodalmi működésnek: azt nem teljesen nem világosan láthatjuk! Annyival kevésbé azt, mi volt a társadalomban az egyházban rothadt, mi korlátozta a lelkeket, mi törpítette el az írók lelkét, mi tette kis körben mozgóvá félszeggé a nyelvkezelést, micsoda szempontból kell tehát a nyelvemlékekben fenmaradt kincset tekinteni a nemzet vagy a nép, avagy csak bizonyos osztály sajátjául-e? Különösen érdekes lett volna Mátyásnak és udvarának szellemét csoportozva adni elő. Mert azt hiszem már itt lehetne éreztetni azon rugókat, melyek utóbb előtörnek, és igazolni a magyar szellem természetes szabadsági hajlamát, mely I. Istvánban is kitünik, Kálmanban pedig és Mátyásban példásan és dicsően nyilatkozik.

Ezenkívül meg kell említenem, hogy Toldi derék munkájának sok oly szakasza van, melyben összehalmozva adatik elénk a szerzők és munkák neve, a szerzők vagy művek és az illető korszakok közötti szoros kapcsolat érintése vagy az adatok s jelenségek összeillesztése nélkül. Természetes, hogy ez is sokat ér, hiszen maga Wallaszky is nagy hasznót tett, pedig ő legtöbb írónak egyedül nevét említi meg, sőt hasznót tesznek a bibliographiai művek is, pedig ezekben csak címek adatnak; de mindenesetre hiány, melynek tudomásul vétetnie és pótoltatnia szükséges. Hogy csak egy példát említsék, honnan tudja meg az irodalomtanuló s a tanító ki ezt használja vezérkönyvül, honnan magyarázza meg, mit kerestek azok a husszitapapok Moldvában, a husszitaság mi hatást tett a magyar szellemre, s hogy értelmezi Apáthi feddő énekét, melyek bizonyynyal összefüggésben voltak a XVI. századbeli némethoni népdalokkal, melyek előbb ostromolták meg a hierarchiát s úgy hiszem hatalmasab tényezők lettek a reform. elterjedésében mint Luther és társainak tudományos munkái. S a pragmatikusabb kifejtést azért kell főleg

emlitenem, mert igen természetes, hogy olyat csakis Toldi és egy-két oly helyzetű ember adhat; még főiskoláink tanárainak sem levén módjába a történetkutatási eszközökhöz férni. Ha továbbá egy magyarázó szóval sem kísér Sz. efféléket: góth rideg írás, s a mi külföldi írókból irodalmakból olykor átvétetik az *Acta Sanctorum* és egyéb könyvcim és szerző neve: ez sem előnyére szolgál a könyvnek, melyet Sz. nem iskolai könyvül irt, de ügyfeleink úgy használnak. Egy *Conv. Lexicon*, igaz, segíthet; megtaníthat reá, ki volt Aeneas Sylvius, vagy mi az a Kipcsák; egy kis türelemmel és nem kevés észnélkülözéssel pedig Cornides és Pray, Pázmán és Komáromi Csipkés neveit már az első lapokon is megtanulhatja; de a könyv használhatósága nagyobb s hatása sem kisebb lett volna, ha az idegen nevek mellé egy ismertető mondat vagy jelző tétetik.

Nem igen lehet az irodalomtörténetet az írók élettörténete nélkül sem megérteni és megizlelni. E részben e kézikönyvében kevesebbet ad T. mint Wallászky is. Sajátságosan esik ez. Ott állanak a nevek, a könyvcimek, utánok itt-ott az indokolatlan dicséret, vagy általában megítélés, mint felszinen a habok, magát a mozgalmat, mely ezeket felveti senki sem érzi, hallatta elébb, de külön tárgyalva . . . Lehetetlen az írókat, irodalmi termékeket másképp mint időrendben elsorolni, lehetetlen ez elsorolást érdekessé sőt érthetővé is tenni, ha a szerzők és művek, hogy így fejezzem ki, be nem foglaltatnak az idő folyamának medrébe, ha ki nem fejtetik melyik író, melyik művet mi okozott mi szükségelt. Ez okokat e szükségletet akár hazai polgári vagy művelődési, akár mi nem példátlan, külföldi rugók adják, meg kell említeni, s az írók életkörülményeit egy-két vonásban megjegyezni. Vannak kiváltképen ha szabad így szólnom, irodalmi életű íróink, kik folyvást az irodalmi eszmékkel foglalkoztak, a tanulmányok az iskolák légkörében éltek; kiknek élettörténete egy-egy kisszerű, de nem kis értékű épőszá mintegy vagy drámája a szellem fejlődésnek. Az ilyek életrajzainak egyes adatai terjesztik előnkbe a társadalmi állapotok képét, a színpalak mögötti rugóit az irodalmi mozgalmaknak, temérdek apróságot, minek tudása sokkal nemcsak a kíváncsiak, hanem az emberi szellem komoly tanulmányozójának a legélvezetesebb és legtanulságosabb dolog. Csak Révai vagy Kazinczi nevét kell említenem, csak ezek és némely pálya- és

kortársaik élettörténetére utalnom, melyeket t. szerzőnk jobban ismer mint bármely ma élő magyar. Van-e ezekben egyetlenegy mozdulat, mely nem az irodalmi élethez tartoznék, s nem irodalomtörténeti részlet volna? Ellenben Zrínyi, Kohári s több ilyen életében igen kevés van, a mi az irodalomra tartoznék. Náluk az irogatás az életre nem tartozott, életcél épen nem volt, csak kedves élvezete, mulatsága szün-óráiknak; tehát épen megfordítva mint az elébb jellemzeteknél. Itt játék, időtöltés, amott erőfeszítés, küzdés, áldozat... A két különböző helyzetnek hatása mindég feltűnik az elme-termékeken. Emezek rendesen költők, vagy dilettans bölcsészek államtudósok, műveik correctségének hiányát hiába mentegetjük; amazok az ismeretek nagyszörgalmu bányászai. Ezekből váltak a Keplerek, Newtonok és olyanok, amazokból a Mark-Aurélok, Montaigneek stb.

Meglehet, hogy a t. szerző az ily irodalmi életképeket vagy rövid jellemzéseket azért mellőzte, mivel tudósoknak akart írni, nem elemileg nem iskolailag s nem népszerűen. Az élet e nézetet megcáfolta; könyve iskolai könyvvé lett. S nem is tudom van-e nálunk oly nagy köre a tudósoknak, mely eme száraz elsorolásokhoz oda venné a szerte szélyel Horányinál vagy Bod Péternél található életrajzokban az életteljesb részleteket, vagy épen hajlandó lenne, minden pontnál a segédkönyvek egész halmazából keresni felvilágosodást. És nem tudom hazai irodalomtanítóink legnagyobb részének nem inkább szívügye-e, mint legelől mondtam, az irodalomtörténet, s nem több van-e, a ki inkább mintsem Pontiusból Pilátusig menjen arra, hogy egy némely tételt megérthessen, kihuzza a nem értett tételt, az oda vetett ember vagy helynevet, s kihuzatja az illetőkkel is. És nem tudom nincs-e erre kényszerítve legnagyobb részünk a könyvtárak és sok egyéb segédeszköz nagy hiányában. Általában kétlem, hogy az így az élettől elvontan, a lehetséges olvasókörtől távol tartva, csak mintegy bírálatilag szerkesztett története az irodalomnak tehet-e oly hatást, mint kellett volna tennie. A t.szerző vádolja azokat s nyílt és kemény szókkal (Magy. nemz. irod. tört. III. kiad. Előszó l.) kik utána ilyesmit irtak. Igaza van; de még inkább az volna, ha nála kisebb elméjű, mindenesetre pedig segédeszközök s munka-idő hiányában szenvedhető utódainak törebb utat készített, vonzóbb példát adott volna.

Tehát az írók életének, irodalmi rugóknak bővebb, tel-

jes és összefüggő előadása, mint költészet történetében maga Sz. is adja a kellék, melyről itt szólni kívántam, s melynek már most tekintetbe kell efféle munkák dolgozóiról vetetnie.

Iskolai szempontból s a nagyobb közönség érdekéből szólok. A tudomány magasb kívánatainak nem akarok és sok tekintetben nem is tudok itt tolmácsa lenni. Csak azt jegyzem meg, hogy különben nagy becsű s részletes gonddal kifejtett és lehozott nyelvtörténeti adatai közt sok kifejtetlen, vagy nem jól értelmezett van. Így kissé indokolatlanul s nem leghelyesben történik, hogy a hun- és fejedelemerkori műveltség együvé foglaltatik. Feltűnő, hogy a magyarral rokon hangzású görög és latin szók oly kicsiny számmal s nagyobb részben hibásan soroltatnak el, hogy a kezdő vagy szövégi, ajak és egyéb szelletek valamint az általa ugynevezett kihangzás eredete s természeti mivolta nem emlittetik, hogy itt ott nyelvfejlési változásnak tulajdonítja a tájszólási sajátsgot, hogy a szókötéssel határos s iskolában és életben nagyon érdekes stilfejlődést, nyelvkezelést előhaladást nem igen érinti, s hogy példatárában egyik másik igen jellemző darab értelmezését mellőzi, így például tanító és tanuló előtt érthetlen marad a már többször érintett feddő ének. Mert a Battyáni codexet nem mindenik tanító tekintheti meg, annak látása nélkül pedig igen természetesen ama darab értelmezéséhez senki sem foghat.

De elég lesz. A becses művet melyről szólok nem lerántani akarom, mire a munka sem alkalmas, ismertető sem képes vagy hajlandó. Csak hiányait akarám általánosságban s főkép iskolai szempontból megemlíteni. Az érdemes szerző irodalmi élete munkálkodása egyik szebb lapját fogja betölteni a magyar szellemi művelődés történetének. Neve a magyar remekírókéi mellett fog említettetni, mint azok lelkes tolmácsaé. Ohajtjuk pályája még hosszasan terjedjen, hogy Kazinczy Vörösmarty s Bajza nevéhez méltón véggezhesse be a mit kezdett, mivel a nemzetnek, önmultja iránti tekintetből is tartozik.

Más két szerzőnkhez térek át.

Környei munkája iskolai kivonat akar lenni. Felfedezésekre új eredményekre nem törekszik. Összeállítani a mit Toldi s az előtte és utána dolgozott könnyebben felfalálható írók adtak, minél használhatóbban az egészet dol-

gozni ki, mert csak is az egész tüntetheti fel egy látatban egy képben a magyar szellem irodalmi képességét, az iskolai ifjuságnak oly taneszközt adni, mely által magát a szerzők és munkák között jól tájékozthassa: a lehetett feladata. Összegyűjtötte tehát a mint lehetett a tudomány adatait, s rendezte életrajzi vagy tanágak, szakok szerinti csoportozatokban. Az utóbbi módszert követte a meddig Toldi vezérletén eljuthatott, a régiek közül úgy látom egyet sem használt, az előbbit ott a hol már a szakszerinti csoportozáshoz szükséges általános történelmi és kritikai nézeteket készen nem kaphatta újabb időbeli írótól. Innen a munka gyarlósága. Böven sikerült ott dolgoznia, hol biztos vezére volt, mely után kivonva vagy másolva bizton haladhatott; de szűken és csak rövid életrajzi adatokkal, ott hol az irodalmi szakok, tudomány ágak fejlődéséről önálló nézetek szerint kellett volna szólnia, vagy a hol az elemek összeszedése, ezekből egy egésznek megalkotása, a megalkotott egésznek megítélése, jellemzése forgott volna szóban, mi bizony nehéz s tán szerző idejéhez, segédeszközeihez képest lehetetlen is volt. Nem várta Sz. mert tán nem várhatta, míg a magyar irodalmi termékek minden időszakbeli mozgóerővel, viszonyaival, értékével jól megismerkedhessék, nem tehetette magát az ide tartozó műveltség-történet alapos tanulmányozójává annyival inkább leírójává, történetírójává, mi amattól véghetetlen távolságra van, meg kellett elégednie azzal, hogy az iskolák számára egy hézagpótló munkát irt. Gyakran fordul elő ilyen eset nálunk s huzamos iskolai tapasztalás tanított meg, hogy ily célzatért senkit el ne ítéljünk. Jól emlékezünk oly időkre, midőn a kéziratokban tanítás s a tanmód és tanrendszer sőt a tudományos elvek ez általi homályban tartása mi korán sem mindig szándékos volt, igen sok ferdeségnek, sok követelt lángelme gyarlóságának, vagy különködő nagy tudós igen rossz hatású zugfilozófiájának s még több hivatlan egyén kontárkodásának volt palástolója. Itt legalább nyilván mutattatik be a közönségnek, mit adnak s adhatni mai napság a tanulóknak, a szerző nyílt térre áll ki s tanítását a közérdek szempontjából bíraltatja, s munkája előnyei s hiányai által tanulságot nyújt. Itt legalább egészt, az egésznek teljes folyamát kapja a tanuló, nem a tanár egyéni szeszélyeihez képest ferdített vagy csonkitott részt. Az egész adatik nagy igények nélkül, szerényen. A tudományt előbb

egy fokkal sem viszi, de az iskolában segítségül szolgál s vezérletet ajánl, ha nem igen jártast és mindenben tájékozottat is, de legalább hivet, becsületest.

Mert itt az irodalomtörténet főbb eszméiről, történelmi és bölcsészeti magasb vonatkozásairól szó sincs. Ebből ugyan s részben még más nagyobb igényű ilyféle dolgozatokból sem tanulhatja meg a mi főiskoláink növendéke, hol vette magát, hogy épen ezt említsem Petőfi, hogy értse azt a rendkívüli tetszést, melyet ő nyert, s azt a sikert, mely által ő és társai a klasszikai új iskolát egy pár évtized alatt teljesen félre taszították; miért van az, hogy ma a tiszta magyar kedélyű Tompa, a nép költői eszméit és alakjait átfinomított, mondhatni, megdicsőített Arany foglalták el a tért annyira, hogy azon ugyan többé a klasszicizmusnak hely nem juthat, ha csak nem úgy mint tanulmánynak. Nem látja által sem azt, hogy alakult az az 1770 körüli bécsi írói kör, s vele (ha ugyan vele?) az u. n. francia költői iskola, és hogy ez mennyiben francia iskola, sem azt hogy alakult az a Révai-Virágféle latinos klasszikai vagy a Kazinczy Vörösmartyféle új klasszikai iskola. Ismeretlen marad előtte a XVII. századbeli magyar eredetiség sajátsága, ez a tudományos sok oldalúság, ez a nagyszerű tudományos mozgalmak nagy ideje. És mindenütt csak is a tüneményeket s nem a termő erőket látja; mi nézetem szerint még a mi nem igen jó iskolai intézkedéseink szerint sem maradhat már így.

A könyv részleteire kitérnem nem szükséges. Életrajzi adatai oly sokak, hogy többet kívánni céltalan dolog lenne, sőt már ennyi is a könyv terjedtségéhez képest rendkívül szárazzá, évszámok és oda alig tartozó adatok halmazává teszi azt. Sajnos az a felületesség is, melylyel Sz. a nyelvtörténetet tárgyalja. A két első korszakból felemlített nyelvtünemények is elég hézagosan és magyarázatlanul állanak ott, mintha Sz. megismertetni, sőt megismerni is unta volna e dolgokat. Határozatlan szabályokat, tökéletlen elveket hanyagul elsietve hord fel. A XVI. XVII. századok és utóbbi korszakok nyelvfejlődéséről pedig már mondani valót sem talál. És így a XVII. század magas nyelvfejllettsége sőt a XIX-nek nyelvújítása is kívül maradnak e tankönyv körén; míg ellenben meg kell látnia az irodalomtörténet tanulójának, mely évben melyik várat védte Kohári vagy Balassa,

s mely évben változtak némely íróink egyik gimnáziumból a másikba.

Áttérek harmadik szerzőnkhez.

Lóskai ur „Magyar nyelv irodalom és műveltség története, a legrégebb időtől a mohácsi vészig, tanodai és magán használatra“ alig egy év előtt jelent meg. Benne oly melegség, oly ügyszeretet nyilatkozik, mely a legjobb lelkű tanárok egyikére mutat. A nemzeti művelődés és szellemi előnyök érzése úgy áthatották sz-t, hogy sehol szárazon beszélni, indulat nélkül magyarázni nem tud. Nem tűrheti a hidegséget, nem az ellenmondást, mely talán őseink mulasztásait, gyarlóságait, annyiaval inkább egykori barbárságát merné állítani. Ily buzgóságról ismerünk Horváth István iskolájának növendékére, a múlt század végén s jelennek elején kitűnt azon papi és szerzetesi körök tanítványára, kik a jelesek lelkes ügyszerelmével együtt azok minden gyengeségeit öröklik s minden újabb fejlemények dacára megtartják.

A lelkesedés ily mértékben, ily ügyben ártalmas dolog. Oly tévedésekbe bonyolítja az embert, melyeket előbb-utóbb észrevévén lehetetlen magának nem restelni, hogy történetírói állásáról leszédült; mert ismételjük az irodalomtörténet is történelmi tanulmány, ez is a világot ítélő szellemi hatóság gyakorlására készít. Az ifjúságot lelkesülten oktatni e komoly tanulmányra lehet és kell, de elfogultsággal s fanatizálva nem szabad, s a mai időhöz nem is méltó. Tudom én, hogy az ifju kedélyhez képest az oktatói előadás nyelve érzelmes tartozik lenni, a mellett hogy értelmező. Tudom hogy van sok oly dolog, mit jólelkű tanító sem mondhat el hidegen, az ifju sem foghat fel mással mint szívével; sőt többet mondok, úgy hiszem egy tanulmány sincs, mely mellett csupán az értelemnek volna foglalkozása, ilyennek hiszem, még a matematikát is, mely ha a szívet kevésbé, csak olykori s nem igen részletes kitéréseivel érdekli is, de az értelmét mindig oly mozgalomban tartja, mely az értelem vagy ész gyönyörködésének mondható. De hogy a históriai tanulmány, midőn nemzetünk szellemi értékének kell számba vétetni, a szellemi fejlődés tényezőinek kell megítéltetni, s Isten és ember előtt őseink ebbeli képességének s teljesítményeinek megbiráztatni, mindig a forró láz nyelvén szólhasson: tilalmasnak hiszem és állítom.

Nincs egyszerűbb a fenségnél és nincs ékesszólóbb az

egyszerű igazságnál. Mily ékesszólás fér össze a legegyszerűbb tudományos tárgyalással, mily ékesszólás van Grimm szótára előszavában, mily jellemfenség ennek a grammatikusnak és lexicographnak élettörténetében. De mily vonzó egyszerűség például Wackernagel irodalomtörténetében is. Csak egyszerűen kellett volna szerzőnek is felmutatni a középkor alakjait, művelődési állapotait, az emberiség örök eszméihez mérve, ez elég lett volna tetszés nyeresére szónoki erőlködés, phrasisok összekeresgetése és halmozása nélkül is.

De tekintsük munkáját kissé részletesen. Nyelvtörténetet akar főkép adni, nézzük mikép adja.

A finn rokonságot elutasítja s azon rokonságról való véleményt ábrándszerűnek nevezi 8. 9. l. egyszersmind azon érdekes adatot közli, hogy Reguly „míg a rokonokat kutatta, saját édes anyai nyelvét is csak töredékekben hozta vissza.“ Indokokat nem lelünk itt, mert Eccard ellenében Stilling neve egyszerű felemlítése csakugyan nem indok. Érdekesekek Sz. szófejtései (l. 21.) **Betű**=be-tűz, mint Kolmár is akarta volt, **robot**=rovóbot, **rovás**=róva ás, **álmos**=almus=szent l. 45. Így l. 46. **em** gyökben „rejlík a tápanyag forrása“, **aba** „más néven“ =obo, l. 84 — Mily magyarázatot ad Sz. a Jerney-féle András korabeli könyörgésről, arra nézve a könyvre utasítjuk az érdekeltet. — Menti a „szent aszsonyt hívők“-ben a tárgyragot, állítja, hogy e szó **bódog** 1548 előtt **bödög** volt, magyarázza **Stepánt'** — **Bernátot** Bere-naldból származtatja, **futua** ebből értelmezi: **futó**a.

Mikép magyarázza a H. B. szövegét, arra egy két példát. **Ysa** valódi értelmét homály fedi, a későbbi emlékekben hiába nyomozzuk. Igaz, de említeni kellene, hogy tisztába hozta e szó értelmét a nyelvhasonlítás, vagy mivel azt Sz. bizonyynyal megveti, a magyar **eskü**, **isten**, **esennen**, **esedezem**, szók analogiája. **Teremtéve** az elbeszélési mult képzőjével (é) és a személyraggal (e=ö) úgy, mint **hadláva**, **hallanája**, **ennéjek** s több ilyen. Képtelenség itt az időrag kettőztetését keresni. — **Eleve** értelmezésében az eddigi magyarázatoktól eltér és **eleve**=elő (mindkettő ma is élő igehatározó, az utóbbi ilyekben: **oda elő!** péld. még **oda elő** történt az) szónak tekintti, így elemezvén **el+eve**, mely utóbbi =**eu=ö**. Legalább így vehetni ki a nem igen világos kifejtésből l. 98. De ha itt az ismeretes **eleve** állana, mire tán a latin eredetiben levő

primum mutatna, nem is kellene értelmezés. Csakhogy ezt elfogadni Révay s az utóbbiak is azért nem merték, hogy ekkép az Isten kifejezése teljesen kimaradna, s itt is mint sok helyen a leíróra hárítani a kihagyást: igen kényelmes, de nehezen elfogadható magyarázasmód. — **Miv.** ebben a pótló szelletet a pótló hangzóval (ezekben **almu** = almo, **lélu** = lelu, **bölcső** = bulczu) veszi egynek Sz. s egyiket a másikból magyarázza. Csakugyan is analóg a két tünemény. A **khangzás** (nevezzük így németes műszóval Toldi után) természetes óvszer a mássalhangzók szóvégi összetorlódása ellen, vagy épen a mássalhangzók természetes hangpótléka, melyet Arisztotelesz parabolának nevez vala (Steinthal Geschichte der Sprachwissenschaft,) mely épen az A. kifejtésének megfelelőleg az u. n. **continuák** (Sz. l. r.) után nem is jó elő vagy nem oly gyakran és nem eredetileg, s mely utóhangzik, midőn a kimondó beszédsszervek, főkép az ajkak a közöny vagy nyugalom állapotára visszahelyezkednek. E kihangzás által lettek aztán a rokon nyelvekben az egytaguakból kéttaguak, legalább erre hozzák fel például **kesi** = kéz, **vesi** = víz és több ilyest; miből **Maury** egy helytt azon szabályt vonja le, hogy a finn fajta nyelvek az egytaguságot kerülik, mi legalább a magyar nyelvre nézve nem áll. A pótló szelletek ellenben az u. n. hiatus pótlására valók, és az ily leírások: **homuv** (szándékosan irom így, mert a **ch** csak úgy egyszerű **h** helyett iratott, mint Erasmus obscurus embereinél a **michi** e. h. mihi) az együgyüen, szónkint megkülönböztetve beszélő s mesterkélten, tulgondosan leírni erőlködő baráttól azért eredhetett, mert a kimondásban ilyest hallott és önmagánál is sejtett hangzani: **hamuv** és **por**. Így írta **rejá**, **maji**, mint mi is írjuk: **hijány**, **fjam**. E tünemény teljes magyarázatát adni, a sémi nyelvek hasonlatából, hol mind a három szelletnek saját külön jegye is van, s a héber digamma egybevetéséből főkép a természeti hangtan után, mi körül **Brücke** derék dolgozatai nagybecsű források nem ide tartozik. Csak azt kell említnem, hogy a magánhangzói pótlék Toldi szerint s aligha nem helyesen ebben is: **asziü**, **hosziü** (a. i.) a szelleti pótlékkal egy eredetű ugyan, mert a természetes hangtan egy azon törvényén épül; de épen nem azonos, — **házoá**, itt azt kellene beszélni, hogy a **v** kimaradt s Sz. egyikét példával azt tanusítgatja hogy a **h** is kimaradt néha; — **munda élnie** magyarázni kellene mit keres az **u** az **o** helyén, a **mond** mit

fejez ki, s az infinitívus szerkesztésében mi különös van; Sz. pedig azt beszéli, hogy „a személyes határozatlan vergődött tulsulyra“ ki érti ezt? Tehát volt idő, midőn ez a személyragos infinitívus nem használtatott. Vagy mit akar mondani? — **heon**; a mit abból az öt codexből felhoz Sz. az ide nem tartozik. Beszél az utóbbi korszakok megfelelő és azonos gyökből eredő alakjairól, csak hogy a **he** és **heit** gyökről mindent elmondhasson; s elvégre is magyarázatlan marad a **heon** értelme — **hian**, és constructiói sajátága. Miért gyötri hallgatóit ily alig a dologra tartozókkal s miért nem foglalkozik syntaxissal, mi életre tartozó és nem oly száraz dolog? **ge** (sajtóhibából: **be**) = **de**; a **d** és **gy** felcserélése nem oly igen általános. Igazabban így volna mondva: a **gy** hangnak **g** vel s a; **dj**-nek **d**-vel kifejezése, a **gy** is **dj** és így az egyszerűek felcserélése szokásban volt stb. — **emdul**; kérdés, hogy a jövő raga=**nd**, lehetett-e valaha **md**? Sokkal egyszerűbben vehetni fel a jövő ezen ragát, mint lényegesen szenvedői mozzanatot kifejezőt, ha az ismeretes **ad ed** képzőhöz vonjuk, mint ha benne még egy névképzőt **am em** is keresünk. De hogy az **eszik** tőnek jövője hajdan **emd** volt, az a H. B-től fogva Komjáthi biblia-fordításaig mindenből igazolható. — **urdung**=ördög: Sz. úgy elemezi és értelmezi mint **S z i r m a i**-nál (Hung. in parabolis) található s mint az összetételekből elemező nyelvészeink szokták volt = **ör**+**dög**, mint **betű**=**be-tűz** stb. — **munkás**; megint oly dolgokat hord fel, melyek ide nem tartoznak. A **mukást**-ott említné meg, hol helye van. S Virág idézett **mókázó** szavai után, melyeket ugyan rosszul mondatjelezve hoz fel, még sem tudjuk ajánlja-e hát ügyesrető tanítványinak az **l** használatát vagy nem. A dolgot nem oly könnyű eldönteni. Néhol az **l** valóban gyökhöz tartozó, máshol nem. Utóbbi eset forog fenn ilyekben: **ó**talom gy. **ó** v. **öv**, — **átal** gy. **át** vagy inkább **á** a mutató **a** hosszitva és a helyrag **t**, — ebben is **bolcsát**, **bóldog**. De gyökhöz tartozónak látszik ebben: **köldus** gy. **kal**, — noha van **kódorog**, **kóborog**, **kórász** stb. A dolog bővebb tanulmányt kíván; az **l**-t elvetni a népies főképp palóctól vonzott tiszai népszólás kedvéért nem szabad, hol az eredeti gyök lényeges részéül mutatkozik, — **feze**; Sz. eláll Hunfalvynak csakugyan nem kielégítő magyarázatától, és vagy **vésznek** — mi elfogadható volna Révai tekintélyére is másképp is, de hang analogiáját nem találni, — vagy **félsznek** magyarázza. Ily szót a nép

mond, de nem komoly vagy rendes beszédben, hanem tréfásan. Nem találjuk e szót sem régibb sem újabb könyveinkben. A naivul könyörgő vagy komolyan vallásosan elmélkedő ember kedélyével pedig éppen nem egyez. A kedély különböző állapotánál fogva különbözőkké lesznek az írók szótárai is, — s ennek megítélése szükséges a nyelvésznek, ha célt akar érni. Különben a **vész** ha hálót jelenthetne, csakugyan elfogadhatóbb lenne, mint a „fészekrei erőszakolás.“ — A mit a 111—119 lapokon a H. B. nyelvről elmond, abban főkép a H. B. magyar és nem idegen eredete, a hangrend elleni alakok, a **belől, bele=ből, be,** továbbá a **vel v-**je körül forog. Ezekről L. ur gondolkozott, nyomozódott, adatokat szerzett s hord fel nagy mennyiségben s közöttük sok érdekest is; de némely képteleneket is. Így 112. l. „Ha idegen szerkeszti e beszédet“ stb. Ugyanott „András imájában **vazil** a helyesebb görög **krállal** pótoltaték“. Továbbá l. 114. „Sándor I. heves elragadtatásában azt állítá, hogy őseink a **nak** és **ban** ragokat nem ismerték.“ Nem kell ahoz elragadtatás. A nyelvtörténet szép csendesen meggyőz róla. Ugyanott „a névrag azon részét“; tán alakját. — A 115. lapon ad vocem (?) a betűcseréről szól, mi ide éppen nem tartozik. — A 116. lapon jól beszél a **muk, tuk** ragról, de a lap alján már érthetlenkedik. „Mennyire ragaszkodtak a harmadik személyhez gyöki vagy kiindulási szempontból (érti ezt Sz.?), kitűnik a M. leg. szavaiból:“ **De maga te is imágy.** Hol itt a harmadik személy kifejezése? Hiszen azt lehetlen nem tudni hogy **maga** a XVII. századig egyértékű ezzel: **de, pedig,** s hogy itt is ez fordul elő. Sőt állítani merjük, hogy az annak gyakoribb jelentménye. — Ilyféle a mi 117. l. található „a **bele** betű- helycsere által összevonva (betűhelycsere általi összevonás!) **bél,** mint főnév ma is használtatik, szintugy személyragozva: **belém.** Tehát: **belém, beléd** ebből van **bélem, béled.** És így **bél** ebből **bele,** — tehát egy ősi rövidségű főnév egy harmadszemélyi raggal álló főnévből, sőt éppen maga magából eredne a mint harmadszemélyi raggal áll vagy állott. Micsoda beszéd ez?! Elfeledi Sz. hogy valamint **fel-ből felé, felém, el-ből elő v. elé** és **elém** stb., ugy **benből** (**ben: bel – hon: hol,** — **hon** előfordul nem csak a népies **hon hun**-ban s az **otthon**-ban, hanem világosan Komjáthinál) lett: **belé, belém** és a többi. — Ugyan ott: „mint igekötő egyedül e szerepben (!) működik (!).“ — Ismét: „A vég e helyrei igyekvést, törekvést fejez ki.“ Ezt

nem elég így kimondani; bár igaz is, hogy a **vá vé** = **á é** helyrag a népnél is (bele, fele) az irodalmi nyelvben is meg-
rövidül néha (tova, hova), s ez ígyis úgyis helyre mozdulást
fejez ki (ebben is: **haza**); de azt kellene mondani, hogy az **a**
e az **á, é** v. **vá vé** rövidülése, s pedig, a mint mondani szok-
tuk, szabálytalan rövidülése. — A 146. l. a nyelvátala-
kulása c. cikk kezdődik. Mily érdekes dolog volna kifej-
teni, mi hatás által, mikép alakult meg egyik másik idegenes
kifejezés, hogy küzdött meg a magyar szellem a scholasztika
theologia egyik másik nyelvtermékével, hogy tűntek fel, s
mily stadiumokon által új fogalmak a nemzet szellemvilágá-
ba, hogy honosodtak meg abban, hogy kallódtak el az ősi
nevekkel az ősi hit és jogköri fogalmak, hogy váltotta fel a
forbát, utóbb **fantonfánt** (Montesquieu névtelen fordítójánál) a
torlás-t, — mily befolyással voltak és mely nyelvek a ma-
gyar hangrendszerre, szóképzésre, szókötésre: Sz. azonban
csak annyit mond, hogy a magyar nyelv Zsigmond alatt Bu-
dán az istenitisztelet vagy hitszónoklat köréből kizárva lett,
hogy Albert alatt „az idegen elem a birói jogfolytonosságot(!)
magának követelte“ s hogy majd az „ország határait három
tengerpart hullámai fodrozták“ és akkor a „folytonos elegye-
dés az eredeti nyelvet beiszapolta“, s hogy a magyar család-
neveket lefordították, mire a XVI. századbeli Sylvestert és
Lupust idézi (idézhethné a XVIII. sz. végéről is Sylvanust =
Szilágyi!), és hogy nyelvvazar lett „melynek **salakjait** száza-
dokon át tépte s szaggatta a nyelvbuvár szelleme (tehát a
nyelvvazar **salakjait** tépte a szellem!). Adat egyetlenegy
sincs felmutatva. Mert azt vártuk volna, hogy egynehány
szón, egykét mondatszerkezeten mutat példát szerző, mikép
vettük azokat a szerbtől, olasztól, némettől, oláhtól, (sőt L.
ur szerint a besönyőtől és küntől is a XIV. XV. században!)
Erre pedig Toldi is ad bár igen csekély utmutatást. Vártuk
hogy az akkori írók életviszonyaiból kimutatja mily korláto-
zottságban és egyoldaluan fejlődhetett a nyelv t. i. az iroda-
lomé, mily tévedéseket okozott a latin nyelv nem tudása és a
vulgata félreértése a biblia fordításban, mikép látható a hu-
sziták hatására lassudan ébredni kezdő nemzeti vagy népi
szellem szabadabb mozgása egy némely énekdarab versalak-
ján, a nép verselésének itt-ott feltűnő nyomain. Említeni kel-
lene az egyházi énekeket, mikép és honnan fordítottak, vagy
utánozásból, hogy származtak. Erről is szól Toldi valamit,

mi Sz.-nek ösztönül szolgálhatott volna szélesb értelemben vett nyelvkutatásra, ha csakugyan a nyelvtörténetet akarta főképp adni, de nem annyit mint kellene s hiszem segédeszközeiből lehetne is. De lássunk még egy-két kifejezését. Miután valamit mond Erdősi nyelvtanáról s a sajátlagos mult **mastani** (így szereti írni; Döbrentei is irt egy ízben **tahát**-ot, Kassainál is találni ily szépségeket) nyomáról, mit azonban nem érthetek, az igék időalakjairól érdekes „felleplezést” tesz (et nunc Hunfalvii, Czuczores et Fogarasii intelligite et erudimini qui judicatis grammaticam) „az időkre nézve őseink, mint határozott jellemű harcos nemzet, mely keveset beszélt, de annál többet tett, csakis a határozott alap-időket használták” tovább: „E határozottság nyomait még Székely I. krónikája is, mint az egykori életerő fenségét némi tépett sugárokban átrezegteti. A latin befolyás s általa eszközlött nyelvbővítés tette szükségessé a mellék idők általános alkalmazását . . . E feltevés mellett bizonyít azon modor, hogy a mellékidők jellemzését segédigék s nem a gyökhöz függesztett időragok által eszközlék.” Ez azt teszi, hogy a latin nyelv befolyására többféle idő-alaknak kellett szülemelni, s a latin befolyás okozta, hogy a mellékidők ujonnan alakulván, miután t. i. nem lett sok harca a nemzetnek, segédigével alkottassanak. A nyelvtörténet pedig azt tanítná s nem csak a magyarra, hanem másokra nézve is, hogy akármily határozott és harcos volt is valamely nemzet (mind az volt!) többféle idő és más igealakot használt, mint az utóbbi kevésbé harcos és határozott nemzedék. Erre mutat avagy csak az a két mult is (láttam—láték) melyet őseink bizonyynyal nem az újabb nyelvek hatására alakítottak. Erdősi és a többi fordítók e halottas beszéd erőteljes nyelvezetétől indokolatlan eltérésekbe hanyatlottak.” 196. l. De hogy indokolatlan, vagy ha indokolatlan is, de nem indoktalan. A negyedfél században az indok. Nehezebb volna Sz. „elhatárolásait” igazolni . . . „A halottas beszéd és (tán: az) András-ima korától csak a betűk egyszerűsítése által hajlik el, mi ugyan magában is kedvező eredmény, de korán sem megfelelő azon óriás-időköznek, mely a két emlék közt nyugszik.” Denique nagy szavak nélkül semmit sem mondhatni. Tudjuk hogy a két emlék közt 100—110 év „nyugszik.” András 1060-ban halt meg s a H. B. származását (Sz. szerint keltetést kellene mondanunk) 1170-re teszik. Az elsőre, mi

nem is értékes irodalmi emlék, hanem irodalmi rongy, vagy nem sokkal tisztességesebben Budenzként szólva, hulladék, nyelvtörvényt építeni alig lehet.

Sajnálhatni hogy Sz. a mit gondolkozás kutatás által használhatott volna, azt felfogásával tárgyalásmódjával teljesen bezavarta, úgy hogy nyelvtörténeti tanulmány végett nem hozzá hanem tőle el kell utasítunk, a ki valamit komolyan akar.

Történetírói felfogásának s előadásának egy pár példáját! Bevezetésében IV. VI. l. a humán képződést alázza s a középkorit emeli. — l. 11. a franciákról írja Porphyrogenitus, — a 11—14. l. bizonyítja, hogy őseink nem voltak barbarok. — l. 18. említi a crumhildi csatát, őseink hieroglyphokat és rendezett alphabetumot irtak 20. l. a görögöknél Cadmus Milesius és Acusilaus Archivus kezdék a történetet az események századai után, habár tudjuk, hogy a görögök igen kíváncsi nép voltak 57. l. — őseink nyelv körüli kimondhatatlan fáradalmaik, a betűsurlódás, mely 1800 évig tartott l. 61. — a 127. l. az egyházat magasztalja, mert minden átjutott eszmének, ismeretnek (nem épen mindennek!) öröke s átdője volt (kivéven az elnyomottakat!). A 128. l. minden kort magához a korhoz mérve kíván megítéltetni. Megkülönböztessünk; máskép oly elvet állítunk fel, melylyel minden felmerülő vétket elcsinálhatni, elpalástolhatni, egyeseket a non temperantum, nehéz körülmények, csábok és effélék által kimenthetni. Ezt csak azért említem, hogy az irodalomtörténet tanára a történelmi öntudatot ne rontsa le; a történelmi tanulmányok erkölcsi értékét ne vegye el. A 131. l. a latin nyelv középkori használata igazoltatik. „Azzal vádolják, mondja többek közt őseinket, hogy ez által a tudományos fejlődés sirja ásatott meg. Valóban nevetséges ábránd! Hiszen nem is volt mit sirba dönthetett volna!“ Nem akarja Sz. érteni a dolgot; mert ha érteni akarná nem beszélne így. Az a fél (nem is fél az, hanem egész, a művelt emberek általános többsége) melyet Sz. cáfolni akar, azt fájlalja, miért irtak a középkorban egyedül latin nyelven, miért létesítettek s tartottak fenn oly szellemi mozgalmat, mely a nemzetnek nemcsak alsóbb hanem fensőbb osztályait is érdeketlen hagyta, miért nem fejlesztette a tudományos mozgalom a nép szellemi életét s mért nem vetett ez által nagyobb, szélesebb, erősb alapot magának. Ha erre ezt feleli Sz. hogy másutt is legtöbb helyt így

volt, mond mentségül valamit, de nem eleget. Mert bizony-nyal ismeri a középkori német költészetet, tudja mily szoros kapcsolatban fejtett ki a német nép szellemével a középkorban s általában a fejletlenebb időkben, úgy hogy épen ezért mondhatjuk, hogy a német irodalom a régi görög után legdusabb, mert csaknem tizenkét századig fejlődhetett, e hosszas művelődés által a latin nyelv ottani uralma ellenére is, a mű-remekek nagy kincsét mutathatja fel, mit a miénkről épen nem mondhatni s bizonynyal a latin egyházi nyelv és művelt-ség által elnyomott szellem miatt. S minő okoskodás az, midőn Sz. azzal igazolja a latin nyelv kirekesztő használatát, hogy így a külföld is megismerkedhetett s utóbb minket is megismerkedtetett saját nemzetünk történetével, melyet a közül értett latin nyelven irtak meg Hartvik és mások. Más-kép nem ismerszett volna fel becsők, s elvesztek volna, mint más irodalmi adataink. Figyelmeztetjük Sz-t történetirői ko-moly hivatására, mely tanítói minősége által még komolyab-bá lesz: ne kívájon ott igazolni, hol nem lehet, vagy nem kell, s ne vegye el a történettudomány erkölcsi értékét, a hisztóriai eszmék és elvek hatását az által, hogy minden má-sodik lapon ellenmondóvá vagy érthetlenné válik, s hogy be-szédjének szó-özönében a történetirői nézetek és eszmék minden rend nélkül teljes zavarban lebegnek. Lehetetlen meg nem jegyeznünk azt a sok érdektelen nevet, mely itt iskolák és családok számára szánt könyvben minden szükség nélkül egymást kergeti, a Canisiusok Inchoferek, Saavedrák (itt Saavadra), Pincusok neveit, a terjedelmet, mely a dolog érdektelenebb részének adva van, melylyel Sz. péld. Hart-vikról beszél. Mit fog tenni majd az irodalom nagyobb érdekű korszakaival s azokban egy Telegdivel, Pázmánnal, ha itt Hartvikról egy lapot ír. Végre minő logikának mond-juk azt a mi ebben kifejezve áll; „a historiás ének keltezési idejét illetőleg nehéz határozott ponton megállapodnunk“ (csak ezt tenné: a h. é. származásának korát nehéz biztosan meghatározni), mert sok gyásza volt e nemzetnek, Sz. István és László halálakor 3—3 évig gyászoltak. Továbbá: az ének krónikai beccsel nem bír, mert a történeti jegyzetek I. István korában megszűntek versekbe foglaltatni. Van arra adat, hogy I. István előtt versekben irattak volna? Mert a nép historiás énekeit csak nem nevezi Sz. történeti jegye-teknek!

Írásmódjának botrányos hibáit, folyvást lázas és e miatt határozatlan előadását már volt alkalmam sejtetni. Még csak egy-két példát hozok fel. Az 51 l. mondatik: „két költőnk igen jeles egyénisége teremtetett új világot, melynek fényét a jelen ragyogványaitól kölesönözvén le, mint kegyeletes nemzeti adót a messze mult megdült nagyságának sötét romjain szétáraszták.“ „Homály ködell.“ 57. l. „A megsanyart élet-rész bádjadtt világításban átrezg a XVI. századig, hol Tinó-diban láncolatának utolsó kapcsa is széttörik. 56. l. „A világot reszkető (így!) vihar lassanként ezer ellentállással találkoztván, kezdé veszteni erejét, a megcsorbult élet szívesen borult a béke keblére, mely oly ingerlőn feszíté ki ölelő karjait feléje“ l. 67. „Szívós életirány“ l. 68. „Az érdem három százados babérát, mint a köz kegyelet emlékvilágát (így) méltán borítja az utókor a turul nemzetség befátyolozott címerlapjára“ l. 74. „A cser koronája lombjait egyénként hullatja el, de gyökeréből új erőt facsar“ l. 89. „nehézkés értelem szakadozik át sorain“ l. 90. „szavai s mondatai nem megvetendő fénynyel ragyogják be az ókor százados pusztaságát“ l. 90. „Káldi 200 évi előzetre hivatkozik“ l. 185. „az író neve elül és hátul szerepel“ l. 188. (szerzőnél lenni = szerepelni, származni = kelteztetni stb.). Még csak egy-két példány mondatát a 227. lapról. „A népvándorlások zaja elnémult még István korában s mint kidühöngött vihar szállt vissza az ázsiai vándornép rajongós csendes ősi nyugalamába. A keresztyénség állandó haza s földhöz kötő a vágyakat melyek lassanként megtisztulva véres ingereiktől, a család-élet nyugalma után epekedtek. Ég felé fordultak a boszut lehelő arcok s marcona vonásaikból a szeretet ihlete kifagyasztá a gyűlölet átkát.“ — Őh

in quale scuola

Da qual maestro s' apprendre

La tua sì lunga e dubbia arte di — parlare?!

De legyen elég. Oly münél mint ez utóbbi gazdag aratása van a bírálónak ha botrányt keres, vagy embergyűlölettel ítéletet. E sorok írója ily bőséggel sem szólott volna, ha komolyan s egész indokoltsággal nem kellene megróni egy irodalomtörténeti munkát, melyben ennyi botrányos hiba találtatik együtt, s mely kivált írásmód tekintetében mind saját mind az ifjuság nagyobb körében végtelenül rossz hatást tehet.

Mi azt hittük, hogy a nyelvújítási forrongás által okozott nyelvezeti badarságoknak már végét értük, hogy e csendes komoly időkben a kedély és stíl vagy a szellem és a nyelv természetesen együtt fejlődhetnek s mintegy összenőhetnek, hogy nem kell többé ama „forróhideg dadogása“-féle írásmóddal találkozni, még ifju költőink első kísérleteiben sem, milyekkel egy korszakunk másodrendű költői s írói csúfították el irodalmunkat. . És ime irodalomtörténeti kézikönyvben találkozunk ama ferdeséggel. Ezt kellett megrónunk, ez ellen kellett tiltakoznunk. .

Még egy megjegyzést, ha szabad.

Ideje volna, hogy az irodalomtörténet tanulmánya prot. tanároktól is nagyobb és munkásabb részvétet nyerne. Ez a tudomány eddig főképp egy bizonyos köré volt. Okát könnyű kitalálni. A censura kegyei csak egy osztálynak vagy félnek jutottak. Másikra nézve történetet írni lehetetlen, tanulni gyötrelme volt. Innen érthető azon dicsőség mit a jesuita rend történelmi művei által aratott, az a történetírási irány, mely maig is tart, melyet Szalay és Horváth munkálkodása sem javíthat meg; mert a szellemi fejlődést ezek oly gonddal nem fejtegetik, a történelem benső rugóit úgy ki nem tüntethetik, mint az irodalom történetírója, s midőn a protestantizmus és az ellenirány és így a két legfőbb művelődési és országalulási elv között a dolgot eldöntetlen hagyják sőt e két ellenirány küzdését nem is eléggé s gyökerestül fejtik ki és tüntetik fel, azt ugyan kieszközlik, hogy mindkét fél politikusainak eleget tessenek s az események egymásutániját felforgatják, de a történelmet bölcsészettel tanuló s az időben erélyesen megállani kívánó magyar protestáns kívánságának eleget nem tehetnek. Ennek csak a tények legbensőbb ösztöneit és így a vallási elveket is kutató protestáns történetírás adhat teljes kielégülést, mely nem elégszik azzal, hogy szól a polgári élet és hadfolytatás hőseiről, hanem szólni kíván a lelki élet, a művelődés hőseiről is, nemcsak az alkotmány egyik másik §-ának csonkításáról, hanem arról is igyekszik felvilágosítani, mily hatást tettek például a jesuitai vagy protestáns iskolák, irodalmi működések a közéletre, egyesek jellemeire. Ennek kifejtését H-tól vagy Sz-tól kívánni nem méltányos. Miért ne mondhatnák ezek s mintha mondanák is már: itt már ti szóljatok! Tehát művelődés- és irodalomtörténet protestáns szakférfiaktól! Ilyenhez, ha már az „iniquitas

temporum“ elmúlt, vagy legalább szűnik, ha már majd munkálódási alappont és kör is létesül: csak erőt és kitűrést kell kívánnunk szakférfiainknak!

AZ EMBER HALHATATLANSÁGA.

(Töredék gondolatok a társadalmi bölcsészet mezejéről)

Az emberi test szerveinek feloszlásával a halálban egy halhatatlan elv emelkedik ki. Minő természettel bír e halhatatlan elv, e sorok folyamán kívánom előterjeszteni. Ha a halhatatlanság tekintetében az eddigi bölcsészetnek hiszünk: egyedül a szellem éli túl az anyagot. Már a skeptikus Salamon bölcsessége szerint a szellem megtér Istenhez, a test pedig porrá lészen, melyből vétetett volt. Holott az ember fogalma, mint olyan, nem is képzelhető a tudva levő ketteség elve, a szellem és anyag egyesültsége nélkül.

Hibáztatom tehát a pszichologokat, midőn az Ént szoros és természetes kapcsolatából, a szellemtestből kiszakítva, egymagát elvontan tárgyalják, s így az ember teljes fogalmát tevő tömör alap egyikét eldobva, oly mindenféle tulajdonokat, mondományokat kötnek ahhoz, melyek egyedül a szoros összefüggésben álló szellemtest lényét illethetik. Mert hiszen ha az emberi én-ről van szó, annak az emberi természet jellemével is kell birnia, e pedig se a szellemen, se a testen elkülönítve nem találhatik. Ezen állításom mellett pedig annál szilárdabbul megmaradhatok, mivel akármiként szeldelték szét a pszichologok az embert, implicite csakugyan egy egész ember értelmezését szándékoztak adni, az emberről elmélkedni az emberen kívül nem lehetvén.

Ha elvalahára e külön tárgyalása az emberlénynek a folytonos tökéletesedés eszméje szerint megszűnik, és a dialektikai egyezmény létre jön, nekem úgy látszik, hogy a bölcsészet ama két gránitsziklája, melyet spiritualismus, és materialismus nevek alatt ismerünk ma, szinte elmállik, szétporlik, és a két ellentétes rendszer kezét fogva egymással szilárdabb alapra építendi az ember fő javát. És ez eset annyival inkább bekövetkezendő, mivel valljuk meg, akár eszme, akár anyagelvűek vagyunk, mikép magában véve

mind egyik rendszer egyaránt erőnélküli és gyenge; egyiket a másikkal lerontani nem lehet; relativ befolyásuk most vonz, majd taszít, s úgy hintálódunk közöttük mint parafa két ellensarkias villanyosság közt. Az igazi, és valódi emberélet fogalmában minden bizonynyal ott van mind a szellem, mind a test.

Különben adjuk meg minden kornak és időnek, mi őt jogosan illeti. Szerencse, hogy minden oldalon vannak emberek, kik az anyag mellett a szellemet, és viszont fenn tudják tartani; s mikor egyik oldalon a mérleg tulterhelve, a húr tulfeszítve van, a súly azonnal a másikba is nyomakodik, a húr ereszkedik. Véleményem szerint ez is oda mutat, hogy különszakítva se egyik, se másik elv győzelmet nem arathat.

Azonban én fel is bírom fogni, miért hogy mind e napig, a bölcészet terén materialismus, és spiritulismus folyvást külön tárgyalatnak; sőt gondviselészerűnek tartom, hogy most egyik, majd másik elv tulnyomólag lép elő, vagy szorul háttérbe. Arról ugyan teljesen tisztában vagyok magammal, miszerint az emberiség minden élet állapotainak fejlődéseiben egy felsőbb alanyi, de egyszersmind tárgylagos, és egyetemes ok a művezető; a mai theologia nagyon is óvatos kifejezése szerint, ez közli magát, már akár kegyelem útján akár azonulva az embervilág szellemével; hanem e mellett csalódás félelme nélkül hiszem azt is, mikép az egyoldalúság kutfeje az emberi alany részlegében, s az egyén korlátolt, és véges erejében is, természetesen feltaláltatik. Az általános okból, mint végetlen és felmérhetlen Oceánból folyvást merithetünk, meritünk is a nélkül, hogy azt valaha fogyni vagy apadni látnók. Minthogy még a világ különben is nagyon ifju, és felujulás reménye nélkül soha teljesen meg se vénhedik; úgy látszik, hogy mindeddig a gondolkodó egyén, nagyon is szűkkörű téren vala kénytelen nézeteit fejtegetni, mire őt életviszonyai szerinti neveltetése, eszének, értelmének egy határozott irányban fejlesztése kényszerítik, így nála az egyoldalúság tulnyomóságban nőtte ki magát. Még tán nem is bír meg az egyes minden tárgyat a szellem örök törvényei szerint méltányolni; nem tudja, vagy nem is akarja, kivált ha még valami negély is járul hozzá, a külön álló, sőt ellentétes eszmei tárgyakat az egység és egyetemesség kategóriájába ráamázni.

De mondom gondviselészerű is a két elv külön fejtege-

tése, nem lehetvén együtt és egyszerre mindent kimeríteni. Innen ama kiészleelő, puhatóló, kutató, fürkésző, experimentáló részletek és elméletek, a tudományok rendszereiben, még tulhajtásaikban is méltánylandók. Csakhogy nem kell szó nélkül hagyni az oly badarságokat, minők például nálunk is a legközelebb multban, és épen a bölcsészet terén fel kezdtek tűnni, midőn egynémely az új kor filozofiáját fitymálni akarván, magyar embereknek való filozofiát kezdett csinálni, vagy midőn az újabb magyar lyrai irodalomban sokan a tiszta eszmeiséget annyira félre tolják, hogy a komolyabb lelkek megdöbbenve állanak némely költők műveivel szemben. Kiket Erdélyi János csakugyan rendre is utasított (Bölcsészeti jelene, és A legújabb magyar lyra).

Bizonyosnak tartom, mikép valamely tudomány egyes ágainak művelése, és kiállítása által, az észnek a véges idő is térben a végetlen, azaz, a tökélyfelé közeledése biztosabban eszközölhető. A tudományok, művészetek, a különféle ipar egyes ágai külön mivelve, sokkal tökéletesebbek lehetnek, mintha egy egyén az összes tudomány, művészet és ipar körét teljes bevégeztséggel akarná adni; vagy az ösztűvészetet tanulmányozva, mindenben kitűnő mester kívánna lenni. Hogy pedig olykor ilyesmi is történik, az felfogásom ellen mit sem bizonyít.

Kimondom tehát, mikép engem nem nagyon bánt, ha fizikusok, és metafizikusok sok ideig fognak is még a két ellentétes oldalon járni. Hadd kövessen el a világ tulhajtásokat, félszegségeket is, ez sorsa; de majd kiforrják magukat az ellentétes eszmék, kimerítendő mindegyik fél érveit, felismerendi a részleges eszmék balságait, mikor a sokféle analízis után előálland a részek összerakása, a compact szintézis. Én minden esetre az emberiség jó, és igaz oldalának diadalát hiszem élet- és tudományban. Mert nekem az emberiség nem mai csak, hanem a közös fogalomba zárt egyéneivel, holnap is élendő, folyvást felujuló, a tapasztalati tér és idő folyamán végetlenül alakulandó, és a keresztyén polgárosulás végetlen elve szerint, az egység, és egyetemesség keretében olvadandó.

Azon tárgyat is, mely jelenleg theologiai irodalmunkat foglalkodtatja, értem a feltámadást és halhatatlanságot, né-

mely tanulmányaim után, én úgy gondolnám megfejthetőnek, ha az embert alkotó két elemet, midőn azok fenmaradásáról van szó, nem folyvást különállókul, hanem együtt, szinthétikus egységekben vennők és vizsgálnók; mert az én elfogadott eszméim és elveim szerint az ember se nem szellem, se nem anyag, hanem a kettő együtt adja az ember fogalmát: sőt az ember még nem is pusztán állat, hanem az ész és okosság által átalakult, és az emberiséggel egyesült állat. Külön szakítva a kettőt, elhiszem hogy lehet, s van a spiritualistáknak igazuk, mint lehet s van a materialistáknak is; de oly filozófiát nem tudok képzelni, mely az embert alkotó kettős elem összetétele nélkül, emberlényt a valódiságban előállítani képes legyen.

Ha tehát a bölcsészet terén, feltámadás és halhatatlanság tekintetében, nem az üres nihilizmus kopárságain s mélységeiben sülyedezni, hanem valami reale positivumhoz jutni akarunk, természetesen az egész a teljes emberlény számára kell kiszolgáltatnunk a feltámadást és halhatatlanságot. Hogy a szellem nem esik a mulandóság, és megsemmisülés birodalma alá, az úgy látszik számtani biztonsággal állitható tény; de hisz a megsemmisülés az anyagot sem illeti, a mennyiben Istenországában semmi sem vész el; Csakhogy még ezzel nincs megmentve, és biztosítva az emberlénynek, mint ilyennek feltámadása és személyes halhatatlansága; mert ő mint főnebb említők, a két alkatrésznek valódi külön nem választható egysége, melynek mint egyénnek központja, gyökere amaz absztrakt lényben, az emberiségben él, és van; következőleg ott s abban követeli számára a feltámadást és halhatatlanságot.

Nézetem szerint tehát, az oly feltámadási rendszer, mely az emberlény fogalmába nem veszi fel a test anyagot, a lélek vagy szellem mellett, hibás, teljetlen és tökéletlen rendszer; és kimondom, mikép véleményem szerint a ki nekem kollektív egységén kívül az emberi szellem halhatatlanságát mutoztatja, fölösleges munkát csinál, a ki pedig a test feltámadását magában, egyszerűen bizonyítgatja, az ember fogalmán kívül félre beszél, a mennyiben se nem a test, se nem a szellem magában az, mely túléli a halált, hanem egyenesen az ember.

Állításomat, gondolatimat a következőkkel akarnám érvényre emelni:

Oly kötelékekkel vagyunk mi az anyaghoz csatolva, melyek nemcsak az állati életre vannak szoros vonatkozással, hanem a gondolat és szellem munkáira is. E finom gyöngéd, e kedves-édes kötelékek kell, hogy fenmaradjanak, és kísérik egyéni szellemünket folyvást az emberiség kebelén maradvá mostani tökéletlen s darabos lételünk útján, egy átalakult, magasabb létezésre. A halál egy ismeretlen valamtól fosztja meg az agyat; ez az ismeretlen valami szellem és anyag egyszersmind. Miért volna pedig ez valami odorjas állitmány, hiszen az egész ember csakugyan szellemmel keresztül tört anyag. A halál csak az alsóbb rendű durvább és érzékelhető állományt öli meg, és oszlatja fel: a testet és vért; de a jelenlegi testben sokkal vékonyabb és finomabb organikus elvek is rejlenek, melyek az emberlény jövőd, biztosabb fejlődése menetére tartatnak fenn. Azon járókelő részecskékkel, ha úgy tetszik parányokkal, melyek sajátlag nem tisztán hozzánk, hanem más élő testekhez is tartoznak, mi nyilatkozványos életünk utolsó napján bevégezzük teendőinket, s szívesen elfogadom, mikép a mi énünket, személyiségünket nem egyenesen illető feltételek megszűnnek lenni a halál óráján; hanem ama csodálandó gépezete az agynak, mely egy tudósnak, egy bölcsnek elméjében az egész teremtettséget átöleli, mely egy eszmének szellemünkben hallgatólag előállítását, megfogalmazását érzékeinkkel tudatja, nem; a szerveknek e gyöngéd finom rendszere nyomtalanul el nem veszhet. A szellem tökéletesedését az emberben, a szervek tökéletesedésétől különválasztani, se jelen, se jövő állapotunk terén nem lehet. A halál oly természetszerű jelenet, mely az egyént magához téríti, összébb vonja: Oly tünémeny, mely a lényembert erőhatályos állapotba teszi, egyszerűbb kivonatban állítja elő, megfosztván őt legalább részben, nyilatkozatos életének, az élő anyagnak azon állapotától, melyben gondolatát, érzelmét és akaratát kifejezte. Már aztán, hogy mit tart meg a haldokló ember nyilatkozatos élete anyagából, azt még eddig senki meg nem mondhatja, de hogy fentart részére valamit, az megint kétségtelen.

A szellem ezen anyaggal, finom magcsira állapotban a testi állomány azon legvékonyabb, leggyöngébb részecskéjét viszi el, mely az értelemmel volt közvetlen érintkezése által élővé lett, és átszellemült.

Más fölvételt most nem tehetünk. Hanem a történelem

mezején tett nyomozások világos igazsággal tüntetik fel, miszerint ha nem volt az ókori tudományos műveltség fészke, a távol keletnek oly népe, mely a szellem fenmaradását tagadta, olyan se találtatott, mely a szellem örök létezését, valamely látható, érzéki alakkal össze nem kötötte volna. Tudjuk, e kérdés fejtegetésével senki se bibelődött annyit, mint a mély elméjű Plató, kit Ciceró Istenének nevez (Deus iste noster Plato). Plátó az ókor népeinek minden képtelen véleményeit felveszi ugyan, halhatatlanságról irt műveibe; meghordozza a lelkeket a képtelen metempszikhosis minden iszapos örvényeiben, mintha tetszeni kívánna magának a mélységes tanfogalmak sokféle nemeinek összehalmazása által; azonban utoljára az emberi lelkeket, a sok vándorlások fáradozásai után, mindig az emberiség testében ébreszti fel, s hozza életre. Maga a keresztyén egyház minden misztikus iránya, s törekvése mellett, a jövő élet tekintetében óvást tett a spiritualismus tulhágásai ellen, köröm szakadtig védelmezvén a test feltámadásának homályos, és hibásan értelmezett dogmáját. Ha még az anyag se lesz teljesen semmivé, hát azon forma, melyben az anyag alapját bírja, mikép veszne el végképen? A különféle vallásrendszerek babonás tradíciói, legendái, mindig valami látszatos külsővel ruházták fel a lelkeket, kik a halál után a földre, mint maradandó, meghatározott helyiségekre vissza-vissza térni állítottak. Annyi igaz, hogy a csapongó képzelet a lény elvének ezerféle változatos alakokat tud adni: Az Ossianféle költemények árnyai többnyire gőztesttel ruházzák fel; hanem ezért e határozatlan légi alakokban, e most sötétben, majd bolygótüzi fényben szétröppenő ábrándos lényekben, mindig felismerhetők a valódi élet feltételei, a költő eredeti tervének alapvonalai. Ki megjelenésekről beszél, azzal egyszersmind azon eszmét is kifejezi, miszerint a megholtak oly érzéki tehetőséggel is bírnak, hegy az élők előtt nyilatkozványra jöhessenek. Tagadhatatlan, hogy az efféle hitek csodákkal vannak tarkítva és éktelenítve, de legalább, mint a történelem folyamán álló tényleges valódíságok, azon filozófiai igazság nyomára vezetnek, miszerint az én, a személy nem kevésbé marad fenn folytonosan a formában, mint az anyagban és eszmében. Az ember fogalma elemeire szaggatva üres, összetéve teljes fogalom.

Ezek után, úgy látszik, hogy ha szabad így szólani az

ember két alkotmányos étellel bir; az egyik a jelen, másik a jövő életre vonatkozik; hanem mind a kettő folytonossági viszonyban áll egymással. Halandó és érzékelhető testünkben, jelenleg egy láthatatlan organismus készülődik, mely a szünetleni fejlődés eszméjéhez tartja magát. Jövő rendeltetésünk typusa, énünk, személyiségünk mostani elemeibe van fektetve. A természet Istene, az örök Isten, oly erőket zárt a formákba, s azokat oly maradandó tulajdonnal ruházta fel, hogy ez alakok folyvást reprodukálják magukat. Azt pedig ész és okszerűen nem hihetjük, hogy ama szükségképeni átmenőleges esemény, a halál, az anyag szétmállása, e természeti erőkön diadalmaskodhassék. Az élet sajátos jellegével megtartja folytonosságát, azzal a különbséggel, mit véleményünk biztosítékául a keresztyénség okmányai bőviben erősítenek, miszerint egyenesen csak a föld felé nehézkedő állati test helyébe, az énünket vezető természet Istene, oly testet készített általunk kebelén, a halál után, üres, vagy nyilatkozványtalan terén az emberlénynék, mely test magasabb, emelkedettebb, terjedtebb tulajdonokkal leszen felékesítve.

Napjainkban a világ igen is hasonló a testi Izráelhez. Elvesztette hitét, reményét, magasb vallásos, erkölcsi, metafizikai eszméit s ezek helyét elfoglalta az aljas emésztő anyagiasság, a tények és érdekek imádása, a konok kételkedés, és tagadásba fuladt szellem, s ennek folytán az érzéki élvezetelen vadászata. Mintha vége akarna lenni világnak társadalomnak, vakon tódulnak az eszmeiség skeptikus tagadása a sors javaival való materialis visszaélések felé. Csak némely választottak birják az Isten lelkét, és erejét. Kétségkívül igen nehéz tehát felfogatni az intraktábilis részzsel, miként lehessen a holt élővé, miként folytathassa az életet, ki láthatólag megszűnt élő lenni; pedig mindenütt szemünk előtt van a halálból felujuló élet. Ujj mutatás volna ez a természet részéről a teljes ember palingenesiájára ujjászületésére is. Az ész és okosság használatára unszolna ez per analogiám. Ha az alsóbb foku életrend, mely távol sem oly magas életnyilatkozo, mint az emberé, mégis folytonossági viszonyban következik egymásután; miért adnók fel mi emberlények oly petyhüdt resignációval, énünknek, és teljes lényünknek test és szellem szerinti felujulását, midőn induktive oly fényesen biztató érveink vannak? Tán az bánt titeket, hogy a

kétségbeesésig szerelmesek lévén mostani alaktokban, gyógyíthatatlan seb ejtetik rajtatok, ha annak szétmállására gondoltok? Hát feleditek, hogy a feloszlódás, és ujból helyre állás jelenlegi testetek részeiben is naponként megtörténik? Mire való ez a szertelen megbántódás? Gondoljátok meg, hogy a kettesség föltételei alatt élő és érző lényekről mindig lehullik az, mi lehullani való, de csak azért hogy e lények ismét felöltözködjének a természetökhöz illő ruhába. És ha hisztek az emberlény tökéletesedési eszméjében, mely a történelemben is eléggé nyilvánul, az alakok szétfoszolásán nem csak kétségbe esnetek nem kell, de örülni van okotok. Tudom, mit mond titkon epedő lelketek: a hasonlítások mindig sántikálnak; de hisz nem is akarom, hogy azok számtani biztonságu érvvül, hanem hogy világításul szolgáljanak. Ti szorosán véve, semmihez se vagytok hasonlók, vagy éppen egyenlők a földi teremtettt lényekkel; de éppen azért, mert ilyenek nem vagytok, magasabb álláspontra kell emelkednetek; szellemmel kell nyomoznotok az anyagot, és abba be- s viszont abból kifelé gondolkodnotok. Igaz, hogy a természet mind a három országából egészültök ki; de ezeken felül tul is birtok olyasmivel, mely igen közel atyafiságba hoz a magasabb élet erkölcsi rendével. Ti hát a legfelsőbb erkölcsi rend befolyásos, tevőleges részei is vagytok a nagy mindenségben. Ne akarjatok mint emberek elszakaszkodni e magas erkölcsi világ örök folytonosságától; különben igen gyarlók, fejetlenek vagytok. Nincs még, vagy igen téveteg eszmevilágtok; nincs, vagy hiányos filozofiátok; nincs a természetben tapasztalástok, melynek tanulmányait, saját személyiségtek érdekében, önmegnyugtatóstokra, magasabb állásponton, magatokra átvinnétek.

Az ember fogalma, személyes énjének mostani jelleme, akármennyi halál következék reá, mindig az marad. Testtel és szellemmel összekötve kell neki élnie, hogy embernek mondathassék; a természet Istene sem akarhatja, hogy ő egyéb legyen mint ember. Csak azt ne higyjétek azért, hogy az ekép kiállított embervilág és annak egyedei sysiphusi munkán dolgoznának örökké; hogy egy bolond Mephisto, Lucifer, Ördög, vagy bármi nevű költeményes tagadó szellemaek, mely az örök egy ellentétes mellékleteül gondoltatott ki, befolyása és uralma alatt, tespedni és vesztegelni fognának végetlenül. . Mondva volt már főnebb, hogy a világ még igen ifju, és meg se vénheszik soha. A mi még ma nincs

előáll holnap. Csak ti merítsetek az örök lét és lény kutfejéből; Ő mint alanyi és tárgylagos okfő, örülni fog rajta, és ti is, mint szellemmel áttört lény emberek örülni fogtok ő benne, a véges idő és tér végetlen rendében. Akarom mondani, miszerint ti a tapasztalati idő és térben, a végesben is végetlenek vagytok; mert végetlen szellemtek, midőn közösségbe hoz benneteket az öröklétű és végetlen okfővel, természetesen, a bennetek lakozó szellemmel, kiegészítetteti azon fogalmat, mely titeket, mint emberiséget és egyes embereket képvisel. Az erkölcsi és anyagi világ Istentől jön, és Istenen áll. Ő azt meg nem változtatja úgy hogy ketté szakítsa össze tépje, hanem azokból alkot teremt folyvást egy kompakt egészet. Hogy ti egyből kettőt csináltok — jól van, — de azt csak abstrakciótok teszi közelebbi ismerkedés és tudni-vágyásból; de az örök egy okfő eszméjében mindazok együtt léteznek és tenyésznek. A mit tehát Isten bennetek, veletek összekötött, minek választanátok ti el? miért követnétek el oly félszogséget, hogy a kikerekített teljes fogalmat csonka-bénává törpítvén, miatta megsemmisüljete. Csodálatos, hogy annyira önímádók vagytok, még sem akartok az emberiségben emberek maradni!

Nem tudok, nem is akartam szónoklatot írni; de úgy vagyok meggyőződve, hogy midőn egy részről a jövő emberéletnek a jelenben foglaltatását hiszem és vallom; más részről nem kevésbé állíthatni vélem, mikép mostani szervületünk elvei kell, hogy az élet kettős ekonómiájának válpontján, a halál óráján, nagyszerű változásokon essenek át.

Tegyünk még a mennyire lehet egy kissé szabatosabb elméletet a változások tárgyában:

A halál a lény ujjá szülesztője. Új test, új föld, s az értelem új elvei ígértetnek nekünk. Emberi természetünk legmagasztosabb öröme a gondolkodás; hanem a dolgok mostani rendében, szerveink még oly tökéletlenek, hogy a szellem gyönyöreinél kevésbé édes, sőt sokkal keserűbbek élvezetére sietünk. Jövő tökéletesedésünk elemei, mulandó létünk anyagi feltételei által vannak elleplezve. De majd a halál romboló kezei alatt, egy új plasztikai erő emelkedik fel. Ha már minden egyénben, mint főnebb emlitém ujjá születésünk, megéledésünk elemei, eleve léteztek: a jövő, a halál utáni tér és idő, alkalmat nyújtand azoknak, hogy az őket lenyomott szervületek tökéletlensége lerontatván, emelkedettebb

álláspontot véve, szebb és fejlettebb alakban előtünjenek és fejlődjenek. Ebben áll a feltámadásnak egész misztériuma. A természet Istene halandó testünkbe már kezdetben romolhatatlan elvet, durvább érzékeinkbe finomabb, drágább, megmerevült tagainkba, a szellem haladó mozgalmainak megfelelőbb tagokat alkotott.

Az állatiság előhaladása tökéletesebb érzékeket igényel; ugyanazért az emberlény jövő ujjá születése, megelégedése, őt a létezés magasb fokára, tágasb körébe állítván, kell, hogy érzékeit is megnöveszsze, tökéletesebbé tegye. Még most az érző tehetség nálunk, szerveinknek igen alsó fokozatára van szorítva; de majd a tüneményes és látható világ új rende, a felújult organumok által megnövesztendi és nemesítendi egész lényünket. Nézzétek a csecsemőt, és mondjátok meg, hogy teste- és szellemével együtt, mi célja van a teremtető Istennek ő benne? Más bizonyosan nincs mint az, hogy ő emberi állapotra jusson, azaz, hogy éljen, és fejlődjék, folytonosan haladva a tökélynek bizonyos előképe felé. Szelleme legelőbb az idegrendszer nagyszerű központján jelenkezik, és az organikus haladás minden fokozatának az értelmi előmenetel új stádiuma felel meg. Ha már jelen nyilatkozó életünkben is, a csecsemő életkora, és a gyakorlat, emberi természetünk korlátait távolabb, messzebb állítja fel; annál nagyobb okunk van himni, miszerint jövő organikus életünk, a végetlen fejlődések tere leend. Világkezdeté óta a mindennemű civilizáció útján előkészített haladás csirája, az első emberben, kinek gyöke, ha szabad így szólani az egyetemes emberiségben él, már megvolt, a nélkül hogy ő azt valaha gyanította volna. Hát már ennek felytán a jelen élet, mely annyira korlátozva van még érzékeink száma, és természet által, nem leendene-e képes mindegyikünkben hasonló átalakulásokra?

És ha igen, komoly figyelmet kérek! minő létköre nyílik itt meg előttünk a vallás, morál és filozófiának, sőt minden tudománynak, mi az embervilág körébe vág!! Ha a teljes ember fogalmát simpliciter el nem dobjátok, s ennek folytán, ha érzékeit a kétkedő és anyagvitató elv iszapjában meg nem semmitítitek, hanem tuléletítitek az egész emberrel a halált, folyvást tisztulva, tökéletesedve egyik életvilágról másikra; ha elismerenditek, miszerint a jelenélet benyomásai, észleletei, tapasztalatai, képző, és ismerő tehetségei,

maradandó nyomokat hagynak hátra a felujuló lények személyiségében: ebből a kettős halhatatlanság következtében, két mellőzhetlen kötelesség foly minden egyéni emberre: Ő felelős mind teste, mind szelleme irányában.

Sőt a tökéletesedés elve és eszméje, a tiszta észtan fonálán, nem csak jelenlegi érzékeink tökéletesedését veszi igénybe, hanem azt is lehetőnek tartja, hogy újabb érzéseket nyerünk, melyek által az élet és munkásság elvei is megsza-
porodnak. Nekünk a teremtet világ, csak organumaink száma és mértéke szerint létezik; azontul eltűnik. Eszmélni se bírjuk azon gyönyörök és ismeretek összegét, melyekben csak egy új érzék nyereménye által is részesülne az emberiség. Gondoljunk arra, mennyi millió lények soksága tűnt fel szemeink előtt egyszerre, pusztán a táv- és görcsövek feltalálása folytán! mennyi új tárgyak, s azok viszonyai fedeztetek fel égen és földön! minő haladást tettek a tudományok! Ha már egy egyszerű üvegtalálmány mostani érzékeinkhez mellékesen csatolva, egy új világ ismeretét, s élményeit tárta fel; mennyivel teljesebb és kimerítőbb leend ez, érzékeinknek lényünkhöz kötött oly benső növekvése és szaporodása által, mely látásunk körét megkettőztetendi vagy szorozandja.

Mi mulandó és maradandó szervekkel bírnak. Azon kötelekek, melyek e földön, romolhatlan testünket, azaz, a főnebb említett maradandó elvet, a romlékony testtel összetartják, a halálban megszakadnak. Szent Pál mondja (1. Kór. 6. 13.). Az eledelek a hasnak rendeltettek, a has pedig az eledeleknek, de az Isten mind a kettőt eltörli. Lehet hogy ez, és más hasonló állítmányainál fogva Pál apostolnak, állapította meg a régi keresztyén egyház, rendszerében a test megöldöklését, tulzott megfeszítését. Innen a magányba vonult keresztyén misztikusok, halhatatlanságuk eszméjébe mélyedve, főgondjuknak tartották elnyomni, megöldökölni testök azon részét, mely kevésbé vala alkalmas egy dicsőbb átalakulásra. Az ókor remetái böjt és szigorú megtartózkodás által egy ujja születendő test elemeit, önmagukban előkészíték, elnyomták azon szervek működését, melyek felől azt tartották, hogy nem kell tulélniök a halált; ellenben feszített erővel igyekeztek azon tehetségek fejlesztésén, melyeket a sirtontul is felmaradni véltek. Különösen pedig két életmun-

kásságot hittek a jövő életben eltöröltetni: az eledeleket, és az újból nemződést, vagy újraszületést. A zárdai élet szabályai abban állottak, hogy a felavatottak testökben a Krisztus halálának körülményeit tükrözzék vissza. A cenobiták közösen oda működtek, hogy szoktatás és gyakorlat útján, a romlékony szerveknek halhatatlansági működést és alakot kölcsönözzenek.

Ez mindenesetre a dolog tulhajtása, tulfeszítése volt az egyház tanaiban; ok nélkül lett a jelenélet a jövőnek feláldozva. A léleknek ez a szigorkodó tulmerengése, nézelődő kegyeskedése, ha szabad így szólani megbántás és vád az Isten ellen, ki úgy akará, hogy az ember kül- és belvilága ne legyen megvetendő és méltatlan a társadalmi ember figyelme, részvéte és észinte szeretetére.

Hanem e félszegségekből is kijön annyi, hogy az emberek valami ösztönszerű vonzalomnál fogva, kezdet óta minden utat módot megpróbáltak, hogy mint emberek, a mulandó szervek mellett, önmaguk javára, halhatatlanságára, valami maradandót fentartsanak.

A régi egyház spiritualismusának ezen tulfeszítése is, kétségkívül azon analitikai felfogásban gyökerezik, miszerint az egyházi tudósok a lelket mindig külön tárgyalták a testtől. Holott az evangéliomokban is hasztalan keressük az anyagtóli teljes elszakaszkodás eszméjét. Inkább az mondatik az írásokban, hogy a halál után valami vékony, megtisztult, étheri testet öltözendünk fel, mely rendkívüli finomságánál fogva, tulteendi magát minden változáson.

Rövidletben:

Én nem a lélek, vagy szellem, hanem az ember feltámadását hiszem és vallom.

Emberi természetünk két elvei: a szellem és anyag, az újjászületés vagy megéledés rendszerében, benn foglaltatnak.

A halál csak a kiegészítő részek egyszerű módosulata, oly változás felelven meg annak, mely a lénynek kitünőbb tehetségekben leendő felujulását mutatja fel.

KOVÁCS JÁNOS.

AZ EGYHÁZI HATALOM TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN.

View of the State of Europe during
the middle ages. By Henry Hallam in three
volumes; twelfth edition, London 1860.

Hallam középkori történelmét a remekművekben gazdag angol irodalomnak kitűnő termékei közé sorozta az angol, s illetőleg európai közvélemény. Az alább olvasható közlemény célja, bár benne sok érdekes adat látható, nem annyira az, hogy mint értekezés szerepeljen, hanem inkább, hogy mutatványul szolgáljon a magyar olvasó közönség azon részének, mely e munkát még talán nem ismerné.

Hallam olyan olvasók számára írt, a kik már jártasok a történelemben. Mellőzi a csaták leírását, s általában minden oly részletet, melyek a kézikönyvekben is föllelhetők, s melyeket, mint előre fölteszi, tud minden olvasója. De annál nagyobb gonddal nyomozza, s adja elő az államok, népek életét, s fejlődését; részletesen kiterjeszkedik az alkotmány, egyház, társas élet, műveltség, ipar ismertetésére.

Ámbár e közleménytöredék is mutatja az idézett munka szép, s tartalomdus voltát, mégis sokkal tartalmasabb az, mint a milyennek e közleményből látszik; részint mert, rövidség végett, sok olyat kihagytam belőle, mit az összefüggés megzavarása nélkül kihagyhattam; részint mert egyetlen egy kivétellel, érintetlenül hagytam szerzőnk nagy fontosságú jegyzeteit. Hallamnak egyik fényoldala, hogy szövegének majd minden tételét meglepően érdekes idézetekkel indokolja, melyeket csaknem kivétel nélkül egykoru írókból, vagy az illető szereplők irataiból vesz, igen ritkán folyamodik későbbi írókhoz, s szóval a forrásból merít.

Az északi népek, midőn a római birodalomba berontottak, a ker. papságot már nagy kiterjedésű földek birtokában találták, melyek azonban ki voltak téve az elkobzás veszélyének. Konstantin nem csak vagyonbiztosságot adott az egyháznak, hanem törvényes jogot is a birtokszerzéshez. Így p. o. milanói híres rendeletében elősmeri az egyház tényleges birtokállapotát, egy másik 321-ben kelt rendeletében pedig minden alattvalójának megengedi, hogy vagyonukat az egy-

háznak hagyhassák. Másfelől a germán népek mint keresztyének sem vetkezték le a papság iránti babonás tiszteletöket, csalásra utat nyitó hiszékenységeket, s azon hitöket, hogy a kegyes adományok által megkönnyebbednek bűneik terhei. Igen természetes, ha ily körülmények közt mindent elkövettek a papok, nem annyira saját kincsszomjukat kielégíteni, mint rendjök érdekeit előmozdítani, s mélyen becsapegették hiveik lelkébe a purgatorium s a holtakérti mise jövedelmező hitágazatait. E dogmák hatása a ragadozó, és mégis bőkezű, feslett életű és mégis áhitatos barbárokra azt eredményezte, hogy özönlött a gazdagság átalában ugyan a papságra, különösen pedig a szerzetesekre. A mily rohanó gyorsasággal ment át az egyház a nyomorból a dús gazdagságra, épen oly gyorsasággal el is aljasodott, és a papság épen oly mértékben játszott a jövő kor becsülését, mint a mily mértékben birta kortársainak tiszteletét. A birtokszerzés eszközeiben nem válogatott. Fejébe verte a haldoklónak, hogy Isten előtt semmi törődés nem lehet oly kedves, mint az ő földi szolgálai részére tett hagyományozás. Meghalni az embernek a nélkül, hogy valamit hagyott légyen „szent célokra“, öngyilkosságnak tekintetett, s méltónak arra, hogy megtagadtassék az illetőtől a haldoklók szentsége. Sőt az egyház egyenes megcsalásával egyenlőnek tekintetett az ilyen vétkes közönyösség, melyet akként kell büntetni, hogy az egyház a meghaltnak minden vagyonát magának foglalja.

Jelentékeny jövedelmi forrás volt a papi tized is. Csalódnak azok, kik a tized átalánosságát nagyon régi időkben keresik. Sőt világos bizonyítványok vannak arra, hogy az egyház csak lépcsőnkint, s nem egy gátló akadály legyőzése után jutott a jövedelem birtokába. A tized fizetését Frankországban, a VI. század vége felé tartott zsinat kánonja parancsolja legelőször. A IX. századtól a XII-ig folyvást ismétlik a köteleességet mind a pápák, mind a zsinatok. Azon körülmény, hogy a VIII-ik században majd minden predikáció fő tárgya volt a hivekben erre való készséget ébresztetni azt bizonyítja, hogy a nép annál kisebb hajlamot érzett ezen állandó adóra, minél inkább tanusította vallásosságát önkénytes adakozásai által. Nagy-Károly volt az első fejedelem, ki polgári törvény által kötelezte alattvalóit a tizedfizetésre, legalább szerzőnk nem ösmer ide vonatkozólag régebbi okmányt, mint Károly Capitulare-i. Azonban kétségtelen egy-

felől az, hogy már ekkor nagyon el volt terjedve a tizedfizetés szokása, másfelől, hogy még Károly rendeletei után sem lett egyszerre átalánossá.

De volt a középkor szellemének a fentebbiekkel ellenkező, olyan nyilatkozata is, mely nagyon sok kárt tett az egyháznak, u. m. a nagyok rablásvágya. A barbár erőszak korszakában semmi sem képes tökéletesen ellensúlyozni a fizikai erő hiányát. A középkori egyháztörténet előnkbe tárja a csalás és rablás egymás elleni küzdelmeit, elsorolván egyfelől azon birtokszerzési módokat, melyeket fentebb érintettünk, másfelől az egyház ellen elkövetett erőszakos rablási tényeket. Ugyanazon emberek, kik betegségük, s haláluk óráján pazar kézzel szórták ajándékaikat az oltárra, éltök fénykorában gyakran voltak szentségtörő rablók. Rablásvágy, mely épen oly telhetetlen volt, mint az abbásoké, szinte mindennapinak tűnik föl a világiaknál. E csapás leginkább sújtotta a parochialis egyházak szegényebb papjait, s illetőleg azok tizedeit. A X. és XI. században semmi sem volt közönségesebb, mint az egyházak jövedelmeit világiak kezében látni, kik aztán gondoskodtak arról, miszerint úgy, a hogy mindenesetre a lehető legolcsóbban, elláttassák a meg-rabolt lelkészség teendőit.

E kellemetlenségek dacára is roppant nagy volt a papság, az egyház gazdagsága; ezek és a későbben keletkezett megszorító törvények nélkül talán minden földbirtok a papoké lett volna; így is övék volt Angolországban fele, másutt több is.

Nagy sulyt vetett a papság mérlegébe a biráskodás és a szemlátomást fejlődő politikai befolyás is. Szerzőnk csak röviden érinti ugyan a papság biráskodását, de azt mégis kiemeli, hogy kiterjedt az nem csak az ugynevezett egyházi ügyekre, hanem másokra is. Így p. o. már III. Valentinian császár megengedte 450 tájban, hogy a polgári perek is a papság által ítéltessenek, ha mind két peres fél azt kívánja; Justinian pedig azt rendelte, hogy a pápok elleni polgári perekben a püspök biráskodjék, s csak azon esetben vitessék az ügy világi bíróság elibe, ha az ellenfél nem volna megelégedve a püspök ítéletével; továbbá a papot érdeklő akár polgári, akár bűnügyi pert nem lehet véglegesen elintéztetnek tekinteni, míg a püspök vagy a császár bele nem egyezett. A Meroving királyok törvényei szerint sem lehetett a papok pereit intézni a püspök, vagy megbízottja jelenléte nélkül.

Károly teljesen kivette az összes papságot a világi bírák ítélete alól. Végre oly nagy kiterjedést nyert a papság bíraskodása, hogy alig volt olyan ügy, melyet hatáskörébe ne vont volna.

A mi a politikai befolyást illeti: már a római császárok korában is megnyíltak a papok előtt a palota ajtói, nem csak, hanem gyakran voltak miniszterek, még gyakrabban titkos tanácsosok, szükséges sőt félelmes szövetségesek. Még nagyobb hatalommal bírtak az új királyságokban. A nemzetgyűléseknek nélkülözhetetlen tagjai voltak, míg ellenben igen kevés példa van arra, hogy a kánonok szerkesztésére világiak is befolytak volna. Általában nagyon hajlandó volt a papság természetes hatásköre tulszárnyalására, s ha módja volt, vagy lett volna benne, örömet megragadta, vagy ragadta volna a politikai teljhatalmat is. Így p. o. egy 787-ben tartott angol zsinat elhatározta, hogy csak törvényes házasságból született hercegek ülhetnek a királyi székbe. A VII-ik századbéli spanyol-góth zsinatokról pedig bajos elhatározni, hogy egyházi vagy politikai gyűlések voltak-e? Egyébiránt a papok nagy befolyásának igen természetes oka volt, hogy egyedül ők értették az írás mesterségét, ők bírtak némi tudományos ismerettel, egyedül őket lehetett megbízni a törvények szerkesztésével, politikai levelezésekkel, mint szintén a királyfiak nevelésével is. A papok befolyásának lehet és kell tulajdonítani, hogy midőn a római birodalom a germán népek zsákmányává lett, a szolgaság koránsem volt oly terhes, mint különben lett volna. Valamint hajdan a leigázott Görögország szelleme meghódította a hódító Rómát, úgy most azt eszközölte a ker. papság, hogy a megigázott Róma vallása, nyelve, sőt jó részben törvényei is átplántáltattak az új udvarokba, s nagy mértékben enyhítették ezeknek vadságát és kegyetlenségét.

De bár tagadhatlanul nagy befolyást gyakoroltak is a papok a germán államok fejedelmeire, dacára e nagy hatalomnak, s még nagyobb hatalomvágnak, teljesen alá voltak vetve illető fejedelmeiknek még a tisztán egyháziakban is. A császárok magok hívták össze vagy oszlatták föl a zsinatokat; a frank és nyugoti góth királyok hasonló jogokat gyakoroltak; a keleti góth királyok Olaszországban magok szabták meg a rokonsági ízeket, melyekben lehetséges a házasság. A Kis-Pipin a 744. évi zsinaton a püspökök és nemesek

megegyezésével fogadta el a nicaei hitformát, s ítélte el egy eretnekséget. Fija Károly még tovább ment. Károly Capitulare-inak (melyeknek egyházi gyűlésen alkottatása még szóba se hozatott komolyan) nagyobb része egyházi ügyekkel foglalkozik. Így p. o. megszabja, hogy a templomokban nem szabad olvasni egy kétes hitelű legendát sem, hanem csak canonicus könyveket; és hogy csak olyan szenteket lehet tisztelni, kiket az egész ker. egyház ilyenekül ösmer. Szóval a theologiai kérdéseket sem tartotta hatáskörén kívül esőknek, s általában semmitől sem volt idegenebb, mint azon gyöngye fejedelmek bigottságától, kik papjaikat nevökben uralkodni hagyják.

Természetes, hogy a nagyravágyó papság nem örömet sürte Károly nagy hatalmát, de lehetetlen volt ellenszegülni e félelmes embernek, kitől másfelől sokat is várhatott. Annál nagyobb mértékben kitört a papság nehéztelése Károly gyöngye fija Lajos alatt, ki komolyan próbálta ugyan fékezni az egyháziak visszaéléseit, de elegendő lelkierő, és tapintat nélkül. Köztudomás szerint a püspökök voltak főfő izgatók azon gyakori lázongásokban, melyeket fiai támasztottak elene, ők adtak ekkor egy következményeiben fölszámíthatlanul fontos példát, letevéen a királyt az egyház hatalmával. A körülmények lehetségessé tették ugyan Lajosnak visszaülni a királyi székbe, de az egyház megizlelte a koronás főntapodás kábitó gyönyörét, s vágyott a kísérletet ismételni. Lajos utódainak gyöngye, s viszálykodó kormánya alatt nem egyszer használták a püspökök a kínálkozó alkalmat világi hatalmuk gyarapítására. A gyáva Karoling királyok egymás elleni civódásaikkal bátorították föl közös ellenségeket, a papságot. Kopasz Károly és Német Lajos elüzvén testvéröket Lothárt országából, összegyűjtötték a püspököket, s ezek, miután érdemetlennek nyilvánították Lothárt az uralkodásra, s ígéretet vettek a másik két testvértől, hogy jobban uralkodnak, megengedték, sőt megparancsolták nekik, hogy osszák föl egymás közt Lothár birtokait. A kopasz Károly, ki jelentékeny tényező volt a püspökök ezen nagyszerű térfoglalásában, csak magát vádolhatta volna, midőn később panaszkodott, hogy a püspökök őt is megfosztották koronájától, alattvalóit föloldozták a hűségi eskü alól, s országát átadták a német Lajosnak. Azonban még ily helyzetében sem tagadta

meg azon elvet, melynek áldozatává lett, s nem hivatkozott sem a fejedelmek jogaira, sem azon népekre, melyeket azok képviselnek. „Senkinek, így szól a Nagy Károly korcs unokája, senkinek sem lehetett engem letenni a trónról, melyre fölszenteltettem, míg ki nem hallgattak, s el nem ítélték azon püspökök, kik által fölkenettem, kik Isten trónjainak hivatnak, kikben Isten székel, kiknek atyai veszszejének eddig is aláadtam, most is nyugodtan aláadom magam!”

E nyilatkozat nagy figyelmet érdemel, s döntő bizonyítványul szolgál arra, hogy az a nagy hatalom, melylyel már ekkor bírtak a püspökök, vagyis, mint mondani szokás, a nemzeti egyházak, éppen oly veszélyes volt a polgári társadalomra nézve, mint a pápák későbbi bitorlásai, mely utóbbiak ellen pedig egyedül szokták intézni a protestáns írók megrovásaikat.

Azonban míg a germán államok püspökjei ekkint növelték hatalmukat a világiak fölött: nagy titokban egy egészen új hatalom képződött az egyház kebelében, mely csakhamar elnyelte mind a püspökök, mind a fejedelmek egyházi hatalmát s egyetemes monarchiává nőtt. Nem lehet tagadni, hogy a ker. egyház legrégibb korában is úgy tiszteltetett a római püspök, mint első a hasonlók között. Ezen elsőség természete komoly és élénk vitatkozás tárgya. Azt azonban magok a mérsékelt katolikusok is elismerik, hogy ezen elsőség alapja nem egyéb, mint egy részről annak következménye, hogy a római egyházat „az apostolok feje” alapítá, más részről Rómának, mint császári fővárosnak méltósága. Ezen elsőség kifolyása volt bizonyos fő felügyelőség, melyre Róma püspökjei jogosítva, sőt kötelezve voltak, t. i. hogy remonstráljanak, ha valami tévedésnek vagy szabálytalanságnak az egyházba becsuszásáról lenne tudomásuk. De bár ez természetesen vonta is maga után a római püspök hatalma növekedését a nyugoti egyházban, melynek nagy része a római püspök ültetvénye: nem egy körülmény gátolta ezen hatalom kiterjesztését keletre is. P. o. az antiochiai, alexandriai, s későbbben a konstantinápolyi pátriarchaság létrejövetele; a keleti és nyugoti szertartások, s egyházi fegyelem közötti különbség; mindenek fölött pedig keletnek nyugottól idegenkedése, mely végre is teljessé tette a szakadást a IX-ik században. A nyugoti egyházban hova tovább nagyobb lett a

római püspök tekintélye. Az egyháznak azon szerkezete, miszerint kormányzati fölosztása a birodalom polgári fölosztásának szakaszott mása volt, azt eredményezte, hogy minden provinciának volt külön metropolitája, s minden vicariatusnak külön exarchája vagy primása. Így állt a róm. püspök hatalma alatt a római vicariatus, melyhez tartozott alsó Italia, s a közép tenger 3 fő szigete. Ezen provinciák római patriarchatusnak neveztettek, s a róm. püspök elsőnek tartatott a provincia patriarchái közt, kik közül mindegyik alatt állt néhány metropolita.

Szerzünk nem látja fölöslegesnek tiltakozni azon vád ellen, mintha itt oly dolgokat emlegetne, melyek csak egyházi férfiak előtt bírnak érdekel; nagyon fontosnak állítja a patriarchaság, s az ugynevezett primatus közti különbséget. Mert — ugymond — a déli Italiában alkalmazott kormányzási elveknek az egész nyugoti egyházra kiterjesztése forgatta föl a metropolita-kormánysszerkezetet, s ez volt első lépés a későbbi nagy bitorlásokra. E téren az volt első lépés, hogy patriarchaságához kapcsolta Illyricumot, midőn megtiltotta, hogy itt püspököt szenteljenek föl az ő megegyezése nélkül. Történt pedig ez a IV. sz. vége felé. A VI. sz. közepe táján már azt látjuk, hogy megerősítette a Milanóban választott érseket. Probálgatta azt is, hogy fölebbviteli bíróságot gyakoroljon a provincialis zsinatoknak a püspökök ügyében hozott ítélete fölött, csak hogy e téren folytonos ellenzéssel találkozott, és ritkán boldogult. Ilyes követeléseit a Sardicában 374-ben tartott zsinat azon határozatán alapította, mely haugyan hiteles e kánon megengedte, hogy a zsinat ítéletét revideálhassa, de azt nem, hogy az ítéletet megváltoztathassa. Még többet tett III. Valentiniának a Nagy Leó kérésére kiadott azon rendelete, mely csaknem korlátlan birói hatalmat biztosított a római széknek. De a metropoliták teljességgel nem akartak lemondani kiváltságaikról, s ennél fogva Italián kívül semmi jelentékeny előnyt nem nyert a pápaság a Nagy Gergely koráig.

Gergely (590—604.) e nagy hírű egyházférfi, nem dicsekedhetett tudományossággal; műveit a középszerűség színvonalára sem emelik a kritikusok; de annál inkább megvoltak benne a céljához szükséges tulajdonok, u. m. nagyra-vágyás, bátorság s lankadatlan munkásság. Folytonos leve-

lezésben állt a bizanci udvarral, a nyugoti államok fejedelmivel, s az egyház kitünőbb papjaival; váltva használván a körülmények szerint az áhitat, hetykeség vagy hizelgés hangját. Kezei közt határozottabb alakot öltöttek az addig még rejtegetett, s kétségbe vont igények. Elődeinél nagyobb súlyt fektetett a kulcsok hatalmára, melyek kizárólag vagy legalább főleg Sz. Péter kezére bizattak, mely kulcsokról még eddig az volt a vélemény, hogy a püspökök egyetemének kezei közt állnak. A patriarchák egyházi jogait mestersegesen összezavarta, s illetőleg elmerítette a pápai szék mindenhatóságában. Gergely korától fogva, úgy látszik széthányták a pápák a patriarchaság alkotmányát, s egész biztonsággal támaszkodtak egyfelől a népeknek a római szék iránti nagy tiszteletére, másfelől azon körülményekre, melyek hova tovább könnyebbé tették uralmuk megszilárdítását.

Szerzőnk nem hiszi, hogy Gergely utódai, mintegy 150 esztendőn keresztül, valami új szerzeményhez jutottak volna a hatalom terén; sőt midőn utódai közül egy sem birt az övéhez hasonló erélylyel, s egy sem részesült olyan tiszteletben, mint ő, inkább hanyatlani látja a pápák hatalmát. És mégis úgy van meggyőződve, hogy folyvást mélyebb gyökeret vertek a pápaságot támogató eszmék. Történtek esetek, hogy a zsinatok ítéletével elégedetlen püspökök hozzá folyamodtak; a zsinatok a pápa tekintélyével alkották végzéseiket, ha bár a francia és angol egyházak meglehetősen függetlenségnek örvendtek is. E téren az első nagy változást Winfrid Sz. Bonifacius eszközölte, ki mint német térítő és püspök formaszerű hódolati esküt tett a pápa kezébe, s egész életén át buzgó támasza volt a pápai székeknek. A mily nagy volt a siker, melyet Bonifacius aratott a térítés mezején, s a mily nagy volt az ő fejét környező tisztelet: olyannak kellett lenni azon forradalomnak is, mely az ő fentebb említett lépésének következménye volt.

II. Pelagius 580 tájban palliumot küldött az Arlesi püspöknek, mint a római szent szék galliai vicariusának, s Gergely hasonló ajándékot adott minden metropolitának. Ekkor még egy metropolita sem sejtette, hogy ezt mulhatlanul kérni s kinyerni kell a fölszentelés előtt; de már 742-ben a francia- és németországi püspökök frankfurti zsinatján kivitte sz. Bonifacius, mint Zakariás pápa megbízottja, hogy minden metropolita tartozzék kérni a palliu-

mot, mint a szent szék iránti önkénytes engedelmesség jelét, s engedelmeskedni azon szék törvényes rendeleteinek.

E frankfurti zsinat korszakot alkot a pápaság történetében, mert nem sokára oly politikai események következtek, melyek bámulatos gyorsasággal a legmagasabb pontig hágni segítették a pápák bitorlását. A pápák, mint a bizánci császár alattvalói csak kérőleg, s intőleg avatkozhattak a világi kormány dolgaiba. Arra, hogy valamely nemzet kötelességei, s valamely korona jogai a pápa ítélete alá terjesztettek, első példa ama köztudomású részvétel volt Childerik frank király letételésében. A frankok, kik egy nekik tetsző királyt paizsukra emeltek, nem is álmodták, hogy az ő királyukra egy idegen pap ruházta a kormányzó hatalmat, s mégis mily könnyű volt Róma későbbi ügyvédeknek úgy tüntetni föl ezen eseményt, mint nagyon kedvezőt Róma világra szóló hatalomvágyának!

Csak röviden érintsük, mond szerzünk, az ezutáni politikai forradalmakat, p. o. Pipinnek Italiába nyomulását, a sz. szék részére tett adományozását, Lombardiának Károly által meghódíttatását stb. melyek mind előmozdították a pápaság hatalmát. Fontosabbak az ál Decretaliák. Ezeknek feladatuk volt kisebbiteni a metropoliták hatalmát suffraganeus püspökeik fölött, azon tételt állítván föl, hogy a római sz. szék minden ügynek legfőbb fölebbviteli hatósága, ennek engedelme nélkül nem lehet nemzeti zsinatot tartani; minden püspök egyedül a római pápa birói széke elibe idézhető; bár kinek szabadságában áll nem csak fölebbezni perét a sz. székhöz, mint legfőbb fölebbviteli hatósághoz, hanem a még be nem végzett pert is a pápa elé vinni; új püspöki székek nem állíthatnak, a püspökök egy helyről másra át nem tétethetnek, hivatalukról le nem mondhatnak a pápa engedelme nélkül; a püspököt illető metropolitája szenteli ugyan föl, de a pápa nevében.

Nem ok nélkül gyanították, hogy e Decretaliákat néhány ingerült püspök gyártotta a metropolitára haragjában. Mert nagyon hatalmasok voltak a metropoliták suffraganeus püspökeikhez viszonyítva, s e hatalmukkal gyakran visszaéltek. De a püspöki arisztokraciának nem sokára lett oka megbánni, hogy beleegyezett oly rendszerbe, melynek csak első áldozatai voltak a metropoliták. A püspökök rö-

vidlátása, az általuk készített, vagy legalább meggondolatlanul elfogadott rendeletgyűjtemény volt a fő tényező, hogy gyorsan fölépüljön a pápa mindenhatóságának alkotmánya, mely még azóta is fönnáll, mióta alapja elkorhadt. Mert már több mint 200 év óta senki sincs, ki tagadni merné, hogy nagyon szembetűnő a csalás azon decretaliákban, melyeknek csak egy nagyon hiszékeny kor tudott hitelt adni.

A francia egyház, egy darabig, erélyes, bár sikertelen harcot folytatott az emelkedő pápai despotismus ellen. IV. Gergely, midőn Franciaországba ment a Jámbor Lajos fiai által támasztott zendülést szítani, s kiátkozással fenyegette azon püspököket, kik az öreg császárhoz ragaszkodtak, a püspökök méltó megvetéssel utasították vissza, s azt mondták neki, „ha kiátkozási szándékkal jöttél ide, kiátkozva fogsz innen távozni.“ Kopasz Károly alatt Hincmar rheimsi érsek volt az egyházi függetlenség kitűnő hőse, korának legnagyobb államférfija. Ugyanis már divatba jött, hogy a legalsóbb rendű pap is egyenesen Rómába folyamodott, s a nemzeti egyházaknak mind törvényhozási, mint bíraskodási tekintélye szembetűnő hanyatlásnak indult; az engedetlen püspök biztos lehetett Róma pártfogása felől. Hincmar ily körülmények közt nem egy győzelmet aratott az egyház védelmére Róma ellen folytatott harcában. Azonban a francia püspökök többsége nem tudta megóvni magát a babonás előítéllettől, az egymás elleni irigységtől; másfelől arról győződött meg, hogy a pápa mindenhatóságának eszméje már mély gyökeret vert a hívők lelkében. Így történt, hogy ám-bár hangosan zugolódott, s mint a haldokló állam polgárai szokták, segítségül hívta azon szabadság nevét és eszméjét, mely már nem létezett: mégis megadta magát a szent széknek.

Még szokatlanabb bitorlás eszközeül is használták a pápák az egyházi teljhatalmat. „Minden világi fejedelem tartozik aláadni magát annak, ki isteni megbizásból uralkodik a ker. egyházon.“ Ha — pedig úgy történt — a püspökök, rendjök közös hatalmával megtudták fékezni a fejedelmeket, miért ne tehetett volna hasonlót az összes egyháznak és így a püspököknek is átalános feje? Arra, hogy a római pápa tettelegesen megpróbálta fegyvere erejét egy koronás fő ellen, első példa volt Jámbor Lajos unokájának Lothár lothringeni királynak kiátkozása, azért, hogy elvált törvényes nejétől, s

házasságra lépett ágyasával. I. Miklós pápa két követet küldött az eset megvizsgálása, s a kánonok szerint intézkedés végett. Ezek zsinatot tartottak Metzben, s megerősítették az elválást. Ekkor az ingerült pápa zsinatot tartott Rómában, megsemmisítette a metzi határozatot, letette a kölni és trieri érseket, s megátkozta Lothár királyt. A letett főpapok, és a király kezdetben a megvetés és szenvedély hangján szóltak a pápához, de nem sokára töredelmesen folyamodtak Miklós utódjához, II. Adorjánhoz kegyelemért, melyet meg is nyertek.

A mi az excommunicatiót illeti, bár mit tartsanak is némelyek annak vallásos hatályáról, eredetileg semmi egyéb nem volt, mint azon minden társulatnál meglevő jog gyakorlata, mely szerint eltávolíthatja kebeléből az engedetlen tagot. Azonban, minthogy ez a legszigorubb egyházi büntetés volt, s azt eredményezte, hogy később nem csak az egyházból, hanem a polgári társadalomból is kirekesztve látták magokat az általa sujtottak: ritkán, s csak a legnagyobb szükség esetében használtatott. Majd midőn az egyház hatalmasabbá s nagyravágyóvá lett, gyakran igen könnyelműen alkalmazta e kemény büntetést. Ismét később, midőn átalánossá lett azon tapasztalás, hogy e büntetés roppant befolyást gyakorol a nép kedélyére, a fejedelmek is ezzel támogatták különben gyöngye törvényeik tekintélyét. Így p. o. Nagy Károlynak nem egy Capitularéja ezt rendeli alkalmaztatni a gyújtogatók és szökött harcosok ellen; Kopasz Károly hasonló büntetést szab az engedetlen vasallusokra. Ekként hova tovább jobban elmosódott a polgári és egyházi vétségek közti természetes hatás, s nem csuda, ha a papság hatalma gyarapítására ehez folyamodott, mint hathatós eszközhöz. Még nagyobbá tette e büntetés hatását azon körülmény, hogy Pipin és N. Károly törvényei világosan megparancsolták a világi hatóságoknak, hogy nyujtsanak segédkezet azok végrehajtására, mi aztán nem sokára általános törvénynyé és szokássá lett Európa minden országában.

Azonban bármily rettenetessé tették is a későbbi fogalmak s szokások a kiátkoztatást: az is megtörtént, hogy nem eredményezett óhajtott hatást, s ilyen esetben interdictumhoz nyult a szent szék. Valamely gróf bűnéért az egész grófságot, a királyáért az egész országot büntette olyformán, hogy felfüggesztette az istentiszteletet. A templomok bezárattak,

a harangok elnémultak, a halottak temetetlenül hagyattak, s csak a keresztséget, és az utolsó kenetet volt szabad kiszolgáltatni. Azokat is érte e büntetés, kik sem részt nem vettek a bűnben, sem annak elkövetését meg nem gátolhatták. VII. Gergely előtt oly ritka volt az interdictum, hogy némelyek őt tartják ezen intézmény feltalálójának, holott világos, hogy már előbb Róbert francia király excommunicaltatása interdictummal volt összekötve.

Ez volt amaz emeltyű, melylyel a papság kimozdította sarkából a világot. Mert azon általános érvényre emelkedett vallásos fogalmak, hogy az egyházi szertartások mulhatlanul szükségesek az idvességre, természetesen vezették oda a félénk lelkeket, hogy bár mi világi áldozatra készebbek legyenek, mint ama lelki kincsektől megfosztassanak. Inkább lehet csudálkoznunk azon, hogy néha még az ilyes fegyvereknek sem volt hatásuk, mint azon, hogy többnyire kívánt eredményre juttatták a papságot mind a fejedelmek, mind általában a nép ellenében. Szerencsés körülmény volt Európa népeire nézve, hogy e fegyverek még ama legsötétebb korban ritkán használtattak. A VIII. és IX. században nagyobb és szolgálabb engedelmességet biztosítottak volna az egyház számára; ellenben VII. Gergely után, midőn az egyházi bitorlás már nagyon erőszakossá lett, a laicus világban fejlődni kezdett az ellenzéki szellem, mely bár lassu fokozatokon, az egyháztól elidegenedéssé érlelődött, s meggyőződést szerzett ama szent igazság felől, hogy semmi zsarnok hatalom nem alapulhat Isten akaratan.

Szerzőnk miután elmond a kiátkozásnak néhány kitünőbb példáját a X. és XI. századból, áttér a pápa s papság jellemzésére a Marózia korban. A fő romlottsága, ugymond, kiterjedt az egyház minden tagjára. Minden író egyformán megbélyegzi azon feslettséget, s illemmel nem gondolást, mely ekkor a papságnál uralkodott. Magoknak a püspököknek, kiknek kötelességek lett volna az erkölcsi s fegyelmi törvények végrehajtásáról gondoskodni, volt legtöbb okuk félni azon törvények szigorától. Ők is olyan eszközök által jutottak székökbe mint római fejők, u. m. megvesztegetés és erőszak által. Egy 5 éves gyermek rheimsi érsekké lett; egy másiknak 10 éves korában vásároltatott meg a narbonnei főpapság. A papságnak a népre gyakorolt befolyása szembe-tünő hanyatlásnak indult. A szerzetesek, kik legalább lát-

szólag folyvást gyakorolták az önkinzás szemfényvesztéseit, nagyobb tiszteletben részesültek, ámbár szabályaik eredeti szigorán köztudomás szerint sokat tágitottak.

A XI. sz. a papságnak leginkább két bűnét találta nagyon botrányosnak, u. m. a házasságot és a simoniát. A nőtlenség már régi idők óta kötelessége volt a papságnak. A nyugoti egyház nem csak a házasságkötést tiltotta meg papjainak, hanem azt is megrendelte, hogy a kik még felszentelésük előtt megnősültek, váljanak el nőjüktől. De e tilalom sokáig csak a kánon betűiben élt. A lelkészek nős életet éltek, s ezt annyira elnézték illető főnökeik, hogy ezen elnézést bátran vehetjük tetteleges beleegyezésnek. A visszaélés, ha úgy lehet nevezni folyvást tartott a XI. sz. közepéig. IX. Léo, ki szíven hordta az egyház reformját, komolyan hozzá fogott a papi nőtlenségi törvény valószínűségének nehéz munkájához, melyet utódai sem tévesztettek szemök elől. A nép is demonstrált a nős papok ellen, a kik aztán vagy gyalázatra, s nyomorra jutottak, vagy kényszerültek széttépní legdrágább köteleiket. Németország némely részeiben nem volt többé ki végezze az isteni szolgálatot. Talán egy állam sem volt, mely oly keveset gondolt volna a papi nőtlenség törvényivel, mint Angolország, hol I. Henrik korában nyíltan elösmertetett, hogy a papság jobb része nős, s a király világosan megengedte, hogy a papok továbbra is nősök lehessenek.

A papságot terhelő másik vád volt a simonia. Ezen visszaélés korlátozásának eszközei különös figyelemre méltók, mint a melyek a középkor legnevezetesebb eseményeinek indokai voltak. Az egyház ős szokása szerint a város népe, s püspöki megye papsága választotta a püspököt, kit a provincialis kormányforma megszilárdulása után, megerősíthetett, vagy visszavethetett a metropolita, suffraganeusaival egyetértve. Nagyon valószínű, hogy a papság vezérszerepet vitt a választásban, de a nép beleegyezése mulhatlanul szükséges volt a választás érvényességére. Azonban hova tovább jobban kizárattak a laikusok a választásban tetteleges részvétből, még pedig előbb a keleti, azután a nyugoti egyházban. De e kizáratás későcskén ment tökéletességre, mert p. o. még a XI. században megvolt a milanói nép választási joga; s ugyanezen korból mind Francia- mind Németországban vannak a népválasztásnak világos jelei.

A régi császárok nem igen avatkoztak e dologba más-

kint, mint úgy, hogy magoknak tartották fel a két fő (konstantinápolyi, és római) patriarcha megerősítését; és hogy kétes választások esetében övék volt a döntő határozat. A kel. góth és lombárd királyok hasonló eljárást követtek Italiában, de Frankországban nagyobb hatalmat vettek magoknak a királyok. A Karolingek, később a szász dinasztia királyai vagy egyenesen magok nevezték ki a püspököket, vagy a mi ehhez hasonló volt, a választókhoz intézett ajánló levelek által vitték ki kegyeltjeik elválasztatását. Angliában, a hódítás előtt, a nemzeti gyűlésben választottak a püspökök, sőt a hódítás után is, Vilmos alatt, a parlament által emeltetett Lanfranc a canterbury érsekségre. De más eszköz is volt a fejedelmek kezében, melylyel ellensúlyozhatták a püspökválasztást. Nevezetesen, azon jószágok, melyekből került a püspökök főfő jövedelme, és a melyek nélkül a tisztán vallásos jogok bajosan hozták volna kisértetbe ama kincsvágyó kort, a királyok által adattak, s mint ilyenek hűbéri formásokkal voltak összekötve, u. m. a király részéről investitúrával, az elfogadó részéről hűbéri esküvel. Ugy mondják, N. Károly hozta be ezen gyakorlatot, mely aztán érvényben volt több mint két századig, a nélkül, hogy botrányt okozott, vagy ellenszegülésre talált volna.

Azonban a X. és XI. században mind a fejedelmek, mind általában a világi és egyházi patronusok a legféltékennebb zsarolás eszközévé aljasították az investitúrát. A régi kánonok szerint, bármely püspökválasztás megsemmisültnek tekintendő volt, ha simonia jött közbe; úgy de ha e törvény végrehajtatik, csaknem az egész egyház papok nélkül marad. Legnagyobb volt e botrány az alsó papságnál; így p. o. a milanói megyében egy pap sem állta volna ki a próbát, minthogy az érsek megfizettette magát minden állomásért.

A római püspököt a nép és papság választotta ugyan, de addig nem szenteltetett föl, míg az uralkodó meg nem erősítette. A római nép a választás után, folyamodványt küldött Konstantinápolyba, vagy a ravennai exarchához, kérvén a megerősítést. Míg Róma a keleti császárok hatalma alatt állt, igen ritkán volt, ha ugyan volt kivétel ezen szabály alól. Nagy Károly más császári kiváltságok közt ezt is föntartotta magának. Sőt császárrá koronáztatása előtt is, mint Itália ura, kétségtelen hatalmat gyakorolt ő a szent szék fölött, midőn nyomozást tartott a III. Leó ellen emelt vádak-

ban. Károly császársága alatt nem jött üresedésbe a szent szék, és így nem tudhatjuk határozottan mit tett volna ő annak betöltésénél. De azt már világosan tudjuk, hogy midőn fija a Jámbor Lajos alatt pápává lett IV. István, fölszenteltetett a nélkül, hogy kikérte volna a császár megerősítését; ellenben közvetlen utódjának IV. Gergelynek fölszenteltetését megelőzte a császár megerősítése. A karolingek korszakát követett nagy zavarok alatt pedig, midőn tulajdonképen nem is létezett a császárság, a főváros pártos bandái osztogatták a pápai hivatalt. Majd midőn a Nagy Ottó fejére tétetett a császári korona, ő köztudomás szerint N. Károly nyomdokaiban járt. Sőt maradt fenn VIII. Leónak egy okmánya, mely jogot ad Ottónak, és leendő utódainak a pápák kinevezésére, de a mely okmány hitelességét tagadják az olaszok. A szász dinasztia császárai nem mentek ugyan olyan messze, hogy egyenesen magok nevezték volna ki a pápákat, (kivéve az V. Gergely esetét 996-ban), de többnyire ők is megerősítették a pápaválasztást. III. Henriknek ismét határozott jog adatott a pápák kinevezésére 1047-ben, mivel egyedül így lehetett megszüntetni az ismét elhatalmazott visszaéléseket; s e kinevezési jogot használta is.

E nagyszerű kiváltság aligha szándékoltatott kiterjesztetni Henrik utódaira is. De ha épen kiterjesztetett volna is, egyfelől IV. Henrik gyermekkorá, másfelől az ekkori pártviszályok lehetetlenné tették e jog gyakorlatát. Azonban lényeges fordulatot okozott II. Miklósnak 1059-ben közzé tett ama rendelete, melyben visszaállítja a római nép választási jogát, de fontos módosítással. Nevezetesen a legfőbb püspökök, (episcopi cardinales) kiknek eredeti száma 7 volt, válaszszaak a pápát a római papság, és nép meg egyezésével, s az így eszközölt választás terjesztessék Henrik király, s leendő utódai megerősítése alá; de Henrik utódai közül csak azok fogják e jogot gyakorolni, kikerre egyénileg kiváltságot nyertek. E rendeleten alapszik amaz elhírhedt választási mód, abibornokok conclavejában, mely azóta folyvást dönt a pápaválasztásnál. Arra volt e rendelet számítva, hogy a választási jogból zárassék ki a nép, mely a kizáratást meg is érdemelte; és hogy előkészíttessék a pápaságnak a császárok ellenőrzése alól végleges felszabadulása.

E rendeletnek, s általában mind annak, a mit az e korbeli pápák akár saját függetlenségök, akár az egyházi fegyelem érdekében tettek, főfő szerzője Hildebránd volt, a római egyházban archidiaconus, s a XI. sz. legnagyobb embere. E férfi, rendkívüli esze segélyével, korlátlan befolyást gyakorolt az olasz papságra, mely már korán úgy tekintette őt, mint választott fejét, s mindnyájok közös ügyének egyetlen reményét. IX. Leó halálakor egyedül ő bizatott meg, hogy tetszése szerint válaszszon egyházfőt, s III. Henriket is rá tudta venni, hogy nyugodjék meg az általa elválasztott II. Viktorban. Egy halandó sem tört még célja felé merészebb lélekkel, mint Hildebránd. A lelkiösmereti akadályokat semmibe sem vette. Bár II. Miklós rendelete világosan biztosította is Németország ekkori ifjú királyának a megerősítési jogot, mégis fölszenteltette Hildebrand II. Sándort, a nélkül, hogy csak figyelembe is vette volna a császári tekintélyt. Sándor pápasága alatt már úgy nézték őt, mint a ki nagyobb a pápánál, tudva levén, hogy minden az ő tanácsa szerint történik. Végre Sándor halálakor roppant lelkesedés közt pápává tétetett.

A II. Sándorral szerencsésen sikerült kísérlet dacára sem látta még Gergely nagyszerű terveit annyira megérve, hogy a gyűlölt jármot azonnal teljesen lerázza, s nem hagyta magát fölszenteltetni, míg ki nem nyerte a német király beleegyezését. De e mérséklet nem tartott sokáig. Németország ekkori helyzete hamar nyújtott kedvező alkalmat nagyraívása leleplezésére. Ugyanis Henrik feslett életű, s önkényeskedő volt; a szászok elszánt forradalmi harcba voltak keveredve; s a német fejedelmek közt a király iránt titkos bár, de általános gyűlölet fejlett ki, melyet a pápa jobban felösmert, mint a király. A pápa először is kiátkozott Henriknek néhány miniszterét, állítólagosan a simoniaért, s midőn a miniszterek nem bocsáttattak el rögtön, vádat emelt maga a király ellen is. Második lépése az volt, hogy megújította II. Sándornak a világi investitura ellen kiadott rendeletét. Ezen investitura eltörlése kedvenc eszméje volt VII. Gergelynek; ez volt sarkpontja azon nagyszerű tervének, hogy nem csak emancipálja a pápaságot, hanem meg is igáz minden világi hatalmat. A püspöki gyűrű, s bot mondák a szent szék szószólói, azon hatalom jelképei, melyet egy világi monarcha sem adhat; sőt ha az investitúrának valami kevésbé

bántó szimbolumát lehetne is föltalálni, még ez is megalázná az egyház méltóságát, s megfertőztetné tisztaságát, ha t. i. az egyház szolgálai arra lennének kényszerítve, hogy valamely világi embernek pártfogását vagy megerősítését szorgalmazák. Igaz ugyan, hogy a püspökök jószágai földiek, de mint-hogy ezek elválaszthatlanul össze vannak kötve a lelki jogokkal, azt kívánja az osztó igazság, s a vallás méltósága, hogy a fönségesebb, és így lényegesebb vonja maga után azt ami csak járulék. Nem lehet tagadni, hogy e rendelet most szükségesebb volt mint valaha, még pedig azon botrányos vásároknál fogva, melyekkel történt az egyházi javadalmoknak, s hivataloknak a fejedelmek által osztogattatása.

Az investitura fölötti küzdelem ámbár VII. Gergely által kezdetett is, nem emelkedett az ő életében valami nagy fontosságra, mert háttérbe szorították ezt más rendkívül érdekes kérdések, s ezekből származott élethalál harcok a pápaság és császárság között. A pápa, miután egy darabig ármánykodott a németországi elégyületlenek felekezetével, birói széke elibe rendelte Henriket, hogy tisztázza magát az ellene emelt vádak alól. Ez természetesen ingerültségbe hozta a fiatal és szenvedélyes királyt annyira, hogy összegyűjtött Wormsban néhány püspököt, és más vasallust, s kimondatta, hogy Gergely nem tekintendő többé törvényes pápának. Tudva van, mivel válaszolt VII. Gergely; minden elődjét messze hátra hagyta maga után, oly vakmerő ténynyel lépven meg a világot, melyet bármely utódja is alig lesz képes felülmulni.

Henriknek, midőn értesült a pápa merénységéről, első gondolata a bosszuállás volt. De mint más tapasztalatlan és félrevezetett fejedelmek, tulbecsülte erőforrásait. Egy régóta forrongó összeesküvés, melynek élén a sváb, és karinthei hercegek állottak, tettekben kezdett nyilvánulni. Némely országnagyokat büneivel tett idegenekké magától, mások családi hatalmára voltak féltékenyek; a pártütő szászok neki bátorodtak; s a püspökök a kiátkoztatás által megrémitve, elhagyták a királyt, ki most egyszerre egyedül látta magát országában. Híveinek ilyenén elpártolásában, s az által okozott páni félelmében folyamodott aztán ama tudva levő nyomorult eszközhöz. A megalázódás, a helyett hogy kiengesztelte volna a király elleneit, elpártoltatta barátait is. Még eddig hathatós segélyre számolhatott Henrik a tekintélyesebb lombard városoknál, melyekben igen nagy befolyással bírtak a nős papok. Ugy de Henrik megalázódása azon pápa előtt, kit ők

már bitorlónak tartottak, annyira rosszul esett nekik, hogy haragjukban bezárták előtte kapuikat és nyíltan emlegették letevését. Ily sajátságos helyzetben az ellentétes veszedelmek között, hirtelen félbeszakította Henrik a pápa kiengesztelésére kezdett alkudozásait azon elszántsággal, hogy ha csakugyan buknia kell, a császári jogoknak inkább védelmezője, mint árulójakint fog elesni. Németország pártos fedelmei ellenkirálylává választották Rudolf sváb herceget, kire némi halasztás után, a pápa is átruházta a méltóságot, élve „a Sz. Pétertől nyert fölhatalmazással.“ De a pápának ezen ügyben tanusított rettenthetetlen bátorságával nem állott arányban a siker, a melyet aratott. Ugyanis Henrik diadalt vett németországi ellenein, s Olaszországban is oly erőt fejtett ki, hogy Rómában császárrá koronáztathatta magát azon ellenpápa által, kit párthiveivel Gergely helyére emeltetett. Gergely számkivetésben halt ugyan meg, de palástja utódaira szállt. II. Orbán és Paschalis ernyedetlenül folytatták az egyház függetlenségiharcát, ellenségeket támasztottak Henrik ellen saját családjában, pártütésre bírván a császár két fiját, előbb Konrádot, s azután Henriket. Azonban Róma, mely csaknem az apagyilkosságig csábította az ifju Henriket, hamar kiábrándult, midőn látta ennek váratlanul konok ragaszkodását azon kiváltságához, melynek védelme oly sok nyomor forrása volt az öreg Henrikre nézve. Az ifju Henrik határozottan vonakodott az investitura-jog megosztásától, minél fogva ő ellene is küzdenie kellett az egyháznak 15 éven át. Ugy de, minthogy őt jobban támogatta a német birodalom, mint szerencsétlen apját, egy pápának sem volt bátorsága a IV. Henrik ellen használt fegyverekhez nyulni. Végre miután mind két fél beleunt a terhes küzdelembe, létrejött a wormszi concordatum.

A wormszi concordatumban mind két küzdő fél oly sokat engedett, miszerint alig tudja az ember elhatározni, melyiket tekintse győztesnek. A választási jog visszaállítása oly kiváltságtól fosztá meg a királyt, mely csaknem mulhatlanul szükséges volt tekintélye föntartására oly egyének fölött, kik nem épen a legbékésebb lakói voltak országának. Másfelől ugyan ezen concordatum értelmében megmaradt a kiralynál a hűbéruri fölségjog a püspöki jószágok fölött, s épen e tekintetben mondhatni, hogy vesztett a pápa, II. Calixtus. Ugyanis még VII. Gergely világosan kimondta volt az 1080-ban tar-

tartott laterani zsinaton, hogy a mely főpap elfogadja világi ember kezéből az investitúrát, megszűnt püspök lenni. Hasonló elvet hirdettek utódai is, II. Calixtus pedig még tovább ment, midőn megparancsolta, hogy egy főpap se merjen a királynak semmi féle szolgálatot tenni birtokaért. Nagyon világos, hogy ha azon rend, melynek kezében volt Európa földbirtokának körülbelül fele, határozottan kivétetik a hűbéri terhek alól, alapjában meg van rendítve az európai társadalom egész épülete. A mily fontos kérdése volt ez a társadalomnak, épen oly nagynak vehetjük az ifju Henriknek fentebb említett diadalát.

A németországihoz sokban hasonló módon oldatott meg az investitúra kérdése Angol- és Franciaországban is; Spanyolországban pedig máskint történt. Nevezetesen Castilia királyai föltétlenül engedelmeskedtek Rómának, s ezért jutalmul kapták II. Orbán pápa azon rendeletét, melyben Castilia királyainak megengedtetik, hogy a püspököket magok nevezzék ki.

Azonban ámbár a püspökválasztásnak a fent említett országokban visszaállításából önkényt következett volna, hogy ama jog az illető papságra és népre szálljon vissza, ez mégsem történt, mert már a XII. században nem csak a nép, de általában a papság sem tekintetett erre érdemesnek, s e jog most kizárólag a káptalanokra szállt. A káptalanok eredete régi időkben keresendő. Már a püspökségek legrégibb korában föltaláljuk azon presbyteri kollégiumot, mely mint tanácsadó testület, sőt mint valami parlament forma állt a püspökök mellett, midőn a parochialis beosztás, s illetőleg rendes helyi lelkészség még nem létezett. Azon központi papság, kanonokok, szigorú szabályok alá volt vetve, melyek keveset különböztek a szerzetesekétől. Közös asztalnál étkeztek, közös hálóteremben aludtak, ruházatuk is egyforma volt, de a szerzetesektől abban különböztek, hogy egyéni birtokjoguk volt. Ezen szabályok, melyek leginkább a Jámhor Lajostól származtak, a fegyelem fokozatos tágulása folytán kimentek divatból. Majd rendkívül meggazdagodtak a káptalanok, s midőn a püspökválasztási jog is rájuk szállott, oly keresetté vált a kanonokság, hogy a nemes családok vettek edve igyekeztek bejuttatni kisebb fiaikat a káptalanokba, mint a honnan biztos ut nyílt az egyházi fény, és gazdagság felé. És bár az egyház általában véve nem sokat adott is a

születésre, a gyakorlat mégis kizárta az alacsony születésűeket a káptalanokból.

Ámbár lehet is védokokat hozni föl Gergely terve mellett, miszerint orvosolni akarta ama botrányos visszaéléseket, melyek mintegy 200 éven át elégtelenítették az egyházat, de menthetetlenek az eszközök, melyeket e célra alkalmazott. Sőt Gergely állítólagos reformszeretét teljesen meg is hazudtolja azon arrogancia és nagyravágyás, mely egyetemes és pedig korlátlan monarchia után nyújtotta ki kezét. Minden fejedelem közös ellenségének lehet őt nevezni. I. Filep francia királyt, mivel elnézte néhány olasz kereskedő és zarándok kiraboltatását, nem csak egyházi átokkal, de letevással is fenyegette. Követelte, hogy a spanyol királyság Sz. Pétert illeti, s ezen alapított elévülhetlen jogánál fogva bizonyos Rouci nevű grófnak adományozta a királyság mind azon részét, melyet visszahódítand az araboktól, melytől aztán meghatározott adót fog a sz. székeknek fizetni. Hasonló igényt formált Magyarországhoz is, s keservesen szemére hányta Salamon királynak hogy a német császárnak hódolt, Sz. Péternek mint törvényes urának sérelmével. Már megszokta a világ úgy tekinteni őt, mint legfőbb hűbérurat, miután ama kornak törvénytudományi eszméi is nagy ügyességgel felhasználhattak, hogy még erősebbé forraszszák a babona láncait.

Midőn még a fejedelmek is kevés erővel szegültek ellene a bitorlás ama rendszerének, mely mind az előzményekkel, mind a társadalom közelveivel ellentétben állott, nem lehetett józan észszel várni, hogy majd a nemzeti egyházak hiusítják meg azon törekvéseket, melyeknek utja folyvást egyengettett már néhány század óta. VII. Gergely bevégezte a nemzeti egyházak jogainak megsemmisítését. Isidorus Decretaleit, bármily ellentétben álltak is azok a nemzeti egyházak érdekével, félrevetette, mint céljához elégteleneket. Még mint Hildebránd adatott ki II. Sándor pápa által egy rendeletet, mely szerint „a kath. egyház egy püspökjének sem szabad hivataloskodását megkezdeni, míg ki nem nyeri a szent szék megerősítését.“ Roppant fontosságu rendelet! ennek segítségével tartotta fenn Róma, s tartja jelenleg is mind egyházi főségét, mind világi befolyását. A nemzeti egyházak, miután jogaik már régóta folyvást nyirbáltattak, most leplezetlen és ellenállhatatlan despotismus martalékaivá lettek. Gergely kötelezte a metropolitákat,

hogy személyesen menjenek Rómába palliumért; ide rendeltettek a legmesszebb fekvő országok püspökei is, hogy személyesen vegyék át a lelki monarcha parancsolatait. A hódító Vilmos némi ellenvetéseket tett püspökeinek illetén ráncigálása ellen; és VII. Gergely, ámbár meglehetősen jó lábón állott a királylyal, úgy tekintette amaz ellenzést, mint „a pogányok közt is hallatlan üldözést.”

VII. Gergely után egy pápa sem gondolt többé arra, hogy megerősítesse magát a császár által, mielőtt ünnepelesen beültetné Sz. Péter székébe. Sőt most már azt vitatták, hogy a császárnak kell megerősítést kérni a pápától. Igaz ugyan, hogy már mintegy 2 századdal Gergely előtt VIII. János ejtett el valami ilyen forma szót: de még akkor oly doctrina volt ez, melyről maga a szent szék sem reménylette, hogy általános elfogadtatásra talál. Azonban a pápák fölhasználták minden alkalmat, melyeket a fejedelmek lanyhasága, sőt hanyagsága, s bigottsága nyújtott nekik. Midőn Lothár Rómába ment elfogadni a császári koronát, ezen esemény egy festmény által örökítettett meg, s egy pár verssorral ¹⁾ melyekben Lothár úgy szerepel, mint a ki hódol a pápának. Majd midőn I. Frigyes hasonló célból ment Rómába, elmellőzte megfogni IV. Adorján kengyeljét, a pápa pedig e miatti nehéztelelésében megtagadta tőle a szokott békecsókot. Az ebből támadt kellemetlenségnek csak akkor lett vége, midőn végre is belenyugodott a császár, hogy megteszi mit elődei tettek. Ugyan ezen Adorján midőn civódott Frigyesel némi aprólékos sérelmek fölött, figyelmeztette őt a császári koronára, melyet egyenesen tőle nyert, s kijelentette készségét még nagyobb adományokkal is elhalmozni, ha érdemes lesz reá. Az itt használt kifejezés (beneficium) világosan hűbéri viszonyra célozott. Ugyde Adorjánnak ezt tartalmazó levele nagy szóharcot támasztott a német fejedelmek gyűlésén, mi közben úgy nyilatkozott a pápa legatusa: „de hát kitől is nyerhetné a császár koronáját, ha nem a pápától.” Erre oly ingerültségbe jött a Wittelsbachi herceg, miszerint alig lehetett visszatartóztatni, hogy a legátus koponyáját ketté ne hasítsa. IV. Adorján volt köztudomás szerint az egyetlen egy pápa az angol nemzetből. Midőn ő II. Henrik

¹⁾ Rex venit ante fores, jurans prius Urbis honores:
Post, homo fit Papae, sumit quo dante coronam.

angol királynak adományozza Irland királyságát, e tettét lehet ugyan úgy is tekinteni, mint természetes ura iránti kedvezményt, de a donatio hangja hogy t. i. minden sziget kizárólagosan Sz. Péteré, alig lehetett kedves a Szigetország királya fülének.

Azonban III. Ince kora volt az, melyben legszembetűnőbb volt a pápák bitorlása. Neki jutott a szerencse jelentékeny hódítást tenni azon 3 lényeges ügyben, melyekre kiválóan függesztve voltak Róma szemei, u. m. független fejedelemség; az összes ker. egyház fölötti legfőbb hatalom; és a földi fejedelmek ellenőrizése. Alatta megvalósult elődeinek édes reménysége, u. m. a közép Italia fölötti uralom. Az ő pápasága alatt elfoglalták a nyugotiak Konstantinápolyt, s ámbár úgy látszott, hogy fáj neki a keresztesek e diversiója, mely lehetetlenné tette a szent föld visszahódítását: tomboló örömmel várta a konstantinápolyi patriarcha engedelmességét, s ebből kifolyólag a keleti egyháznak a nyugotival egyesítettését. Talán soha, sem az előtt, sem azóta nem látszott oly könnyen eszközölhetőnek megorvosolni a két egyház közötti szakadást. Bulgaria és Armenia királyai is elismerték III. Ince egyházi főségét. Most már megérték VII. Gergely eszméi annyira, hogy legalább a szent szék kétségtelen attributumaként tekintetett tapodni a királyok nyakán. „Valamint az égen a nap, és hold világitanak, ezek Ince tulajdon szavai és valamint a nap világa nagyobb, a holdé kisebb: úgy van az egyházban is két hatalom, u. m. a pápáé ez a nagyobbik, mint a melyre a lelkek bízva és a királyé, mely kisebb, s mely az embereknek csak testére terjed ki.“ Ezen eszme által elkábitva, úgy hitte, hogy a fejedelmeknek bármi viszálya az ő birói széke elibe tartozik. „Ámbár nem ítéltetek is a hübéri jog fölött, mondja Ince a francia és angol királyoknak: de igen is hatáskörömhöz tartozik ítélni ott, hol bűn követtetett el, s kötelességem minden közbotrányt megelőzni.“ Filep Auguszt, kire nézve ekkor nem igen jól folyt a háboru Richárd ellen, megnyugodott ezen sophismában; Richárd dacosabb volt, de csak addig, míg meg nem fenyegette a legatus az egyház szigorával. Azonban mind két ellenséges király jónak látta megalázni magát Róma előtt az egymás fölött nyerendő mulékony előnyért. Fenmaradt Incének a navarrai királyhoz intézett levele, melyben egyházi büntetéssel fenyegetés mellett parancsolja

neki, hogy adja vissza azon várakat, melyeket Richárdtól elfoglalt. Azért is a pápa közbenjárásához folyamodott Richárd, hogy visszakaphassa azon pénzösszeget, melyet a császárnak, s az austriai hercegnek váltságul fizetni kényszerült. Így játszottak Európa fejedelmei folyvást legnagyobb ellenségeknek, a pápának kezére, midőn vakon fölálodozták a nagyobbat a kisebbnek, a jövőt a jelennek.

Azt mondja szerzőnk, hogy bár nem tud is esetet, miszerint III. Ince valamelyik előde határozottan magát nyilvánította volna a fejedelmek viszályai bírójának, s a keresztyén világ békéje oltalmazójának: de a terv már régen megvolt, sőt a közvélemény is meglehetősen elő volt készítve annak elfogadására. Gerohus, egy a XII. sz. elején élt író közölt egy örök béke-tervet, mely szerint a fejedelmek viszályai a pápa elibe viendők, és ha valamelyik fél vonakodik engedelmeskedni:

Róma ítéletének, kiközösítendő, s leteendő; hasonló büntetés alatt kötelessége minden fejedelemnek kardot huzni a dacos bűnös ellen. Az ilyen forma terv nem csak az egyház nagyravágyásának hízelt, hanem mély benyomást tett azon jámbor lelkekre is, kik megunták a fejedelmek telhetetlenségét, s erőszakosságát. Olyan korszak volt ez, melyben egyedül a vallás látszott képesnek ellensúlyozni a társadalom visszaéléseit. Világosan mutatta a vallásnak e téren is jótékony hatását egyfelől az istenbéke, mely először vetett némi gátot a harci szenvedélynek; majd a keresztesek védelme minden bántalom ellen, melynek szent foglalkozásuk alatt kitéve lehetnének.

Kétségenkívül voltak esetek, melyekben jótékony eredményeket is szült a III. Ince által bitorolt világi hatalom. Igyp. o. egyik legatusának kötelességévé tette, hogy Castilia és Portugallia királyait az általok kötött béke fentartására utasítsa, ha máskint nem lehet, excommunicatio és interdictum által. Arragonia királyának kötelességévé tette, hogy javítsa meg pénzeit, melyeket megvesztegetett, s melyek miatt sok panasz támadt országában. Szerzőnk nem hozza kétségbe Incének őszinte jóakarátát a világi ügyekbe avatkozás ezen s más ezekhez hasonló eseteiben. Oly nagy lélek, mint az övé, bár hajlandó is hiúságának mindent fölálodozni, nem lehet közönyös a társadalmi rend szépsége, s az emberi nemzet boldogsága iránt. De azért meg van győződve, hogy Ince

legnagyobb öröme a korlátlan hatalom mutogatása volt. Levelei általában, különösen pedig a papokhoz írottak, telvék provocálatlan nyerseséggel. Erőszakos volt, mint VII. Gergely; olyan, ki kedvezésnek köszönni semmit sem akar, kivánata megtagadását mindenütt megelőzni látszik, maga magát haragra hevíti, a mit buzditással kezdett, ritkán végzi be fenyegetés nélkül. Az egyházi törvényekben nagy jártasság; mindennek mi a világban történik, gondos szemlélése, s lankadatlan szorgalom voltak bátor nagyravágyásának szokott eszközei. Ily lelkiület, s ily előnyök mellett félelmesebb volt minden elődénél s talán minden utódánál. A fejedelmek fejére sűrűn csapkodtak Róma menykövei. Átok alá vetett egy bizonyos Svenot, ki bitorolta a norvég koronát. A magyar király letartóztatott egy országán keresztül utazó legatust, s Ince meglehetősen szelid hangon írt ugyan a királynak, de nem mulasztotta el megjegyezni, hogy majd kényszerülve talál lenni meggátolni a király fijának trónra juthatását. Leon királya feleségül vett egy unokahugát, castiliali hercegnőt, s Ince nem késett kihirdetni Leonban az interdictumot. Majd keservesen panaszkodott előtte a leoni papság, hogy ha ők nem teljesítik a papi teendőket, a nép sem fizeti a tizedet s eretnek tanoknak nyitja meg füleit. Ekkor megengedte ugyan a zárt ajtók közt tartandó istentiszteletet, de a temetkezési engedélyt most is megtagadta. Végre is engedett a király, s elvált nejétől. Még fényesebb győzelmet nyert Filep Augusztón, ki elválván dán születésű nejétől Isemburgától, más házasságra lépett. Filep Auguszt büne nem volt ugyan példátlan, de mindenesetre megrovást érdemelt a közel rokonságnál fogva. És a pápa nem késett általános interdictummal büntetni a király bűneért az egész ország népét, mely büntetés eltartott mindaddig, míg a király vissza nem vette elűzött nejét. E király hódolata, ki nem volt babonás, mint elődje Róbert, s nem félhetett lázongó alattvalóitól, mint IV. Henrik, ki vitéz, szilárd és fölvilágosodott ember volt, e király hódolata mond szerzőnk alkalmasint legfényesebb diadaloszlopa a sz. székeknek. Ince másik diadala Anglia nyomorult királyán Jánoson igen olcsón vásároltatott meg, ámbár egy hatalmas királyságnak pápai hűbérré tétele egyfelől mint bámulatos aljasság, másfelől mint nagy vakmerőség tűnik föl előttünk. De mutatott Ince más ilyen példát is. Arragonia királya II. Péter Rómában Ince kezéből vette a lovagi övet

és királyi koronát, s ez alkalommal hűségi és engedelmes-ségi esküt tett neki és utódainak, átadta királyságát a szent széknek, s úgy kapta ismét vissza „az apostoli szent szék oltalmaért fizetendő évi adó mellett.“ A királyságoknak ilyen átalakítása egyházi hűbérekké úgy tekintetett mint a nagyravágyó szomszédok elleni biztonságnak ára, s olyan forma volt, mint az allodialis birtoknak hűbérré, vagy helyesebben e világi hatóságnak egyházivá átváltoztatása, s igen gyakori volt ama sötét korban.

Főlebb említve volt, hogy a szent szék által ujabban követelt előnyök egyike volt a császárválasztás megerősítése. De ez inkább esetlegesen, mint rendszeresen, s állandó törvényként vitattatott. Azonban VI. Henrik halála után Filep és Ottó kétes választatása igen jó alkalmat nyújtott III. Ince-nek mind elvileg, mind tettelegesen érvényesíteni ama jogot. Nevezetesen az itt említett viszály alkalmával levelet intézett a Zähringeni herceghez intván őt, hogy hagyja el Filepet, és álljon Ottó mellé. Azt is elmondja e levélben, miként kell történni a császárválasztásnak, s kijelenti, hogy „a pápának egyenes joga van az elválasztott császárt megbírálni, megerősíteni, fölkeni, megkoronázni és fölszentelni, ha ugyan erre méltónak találja; ellenben joga van visszavetni ha részesnek találja némely nagy bűnökben. p. o. szentségtörés, eretnokség, esküszegés, vagy az egyház üldözésében; továbbá joga van a választás megtörténteig helyettest nevezni, vagy a szavazatok egyenlősége esetében annak adni a császárságot, kinek akarja.“ A német fejedelmek nem sokat hajtottak e merész követelésre, mely inkább jellemzi Ince, és udvara gondolkozás módját, mint hatalmát. IV. Ottó pedig római koronáztatása alkalmával oly capitulatiót irt alá, mely lényegesen megnyirbálta még azon jogokat is, melyeket II. Calixtus concordatuma értelmében folyvást élveztek a német királyok.

Ladányi Gedeon.

EGYHÁZI KÖLTÉSZET.

ISTEN MINDEN, MINDENEKBEN.

Teremtő ura a nagy mindenségnek!
 Ámbár előtted ezer napok égnek,
 Ugy, mint magadban, senki sem láthat:
 Lételed kiált teremtményeidben
 Erőd, jóságod csodás egyezményben,
 Mint bölcs gondviselés, mindent áthat.

Ha a természet csodáit szemlélem
 S rajtuk merengve szebb óráim élem:
 Téged imádlak, téged tisztellek,
 Te szólasz az örök szükségességben
 És az úgy látszó történetességben
 Bölcseséged s gondod a vezérek.

A zsenge tavasz uj nyilatkozása
 Gyönyörre hívó szádnak mosolygása,
 Melytől a holt természet föltámad.
 És a haragos szélveszek moráján,
 Küzdő elemek rendítő csatáján,
 Rettegve ismerem meg hatalmad.

Ha madárének zeng a ligetekben,
 Ha a mennydörgés ordít a hegyekben
 S dél, kelet, észak összerendülnek:
 Hallom szavad a kis madár nyelvéről,
 És a riadó viszhang rejtekéből
 Meggyőzőleg szólsz nekem, hívőnek.

Kelő reggel a zöld mezőkön járván,
 Előmbe jössz a virág illatszárnyán
 S érzésimet imává szenteled.
 Ha hajnalpir száll a hegyek ormára,
 Felséges voltod sugárzik le arra,
 S gyermekörömmel dicsérem neved.

Hova gondoljak, uram, hogy nem volnál?
 Téged látlak az égnek csillagínál,
 Midőn őrzöd a nyugvó világot.
 Ha beágyalnám magamat a földbe,
 Holott a mélység titka van elfödve:
 Ott is, bölcseséged gyújt világot.

Végetlen erő, világoknak ura!
 Gondjaid tárgya szinte a föld pora,
 Melyből teremtel s szállásul adál:
 De mi vagyok én elmulandó pára,
 Hogy vől engem is gondjaid karjára,
 Sőt Jézusban fiaddá fogadál?

De szerelmedet hatalmadhoz méred
 S parányi létem épen úgy esméred
 Mint a nagy egek roppant testeit.
 Istene vagy az egynapi féregnek,
 Mint ama kiterjesztett erősségnek,
 Melynek csak te tudod esztendeit.

Midőn az öröm dobogtatja szívem,
 Nyilván érzem hogy Isten vagyon bennem;
 Bánatimat is csak te enyhited.
 Te világolsz le kétségim éjére
 S csüggesztő pályám rideg ösvényére
 A reménynek uj virágit hinted.

A lét ölére midőn felfogattam
 — Te vagy az élet, — reád mosolyogtam
 És játszottam kisdéd örömmel.
 Majd, ha napjaím elérik a véget
 S végsohajomban elröpül ez élet,
 Hozzád olvadok ismét lelkeimmel.

Köztem s közötted nincs semmi távolság,
 És nem ismerem mi a mulandóság:
 Mert te én bennem, én benned élek.

Földi életem minden pillanata,
 Siromnak álma is, csak folyamata
 Egy meg nem szakadó örök létnek.

Miskolci Pál.

ÉNEK
(Inséges évben.)

A 37. dicséret nótájára: „Jövel szent lélek” stb.

Uram! felemeléd vessződ,
 Hogy megfenyítsd a bűnhődőt.
 Búsulásod tölt pohara
 Bűnös fejünkre csordula
 Csapásidat küldéd reánk
 De nem nyitjuk panaszra szánk;
 S nem zúgolódunk ellened,
 Te adtál mindent — az életet —
 Tőlünk vissza is veheted.

A puszta föld, kopár mező,
 A bezárolt méhű felhő:
 Hatalmatat mutogatja,
 — Nem nyitjuk szánkat panaszra.
 Bár — hol verejtékünk hullott —
 Könyeink harmatja hull most:
 Nem zúgolódunk ellened.
 Áldjuk atyai kezeidet,
 Bár büntetésre emeled.

Ha nincsen testi kenyérünk,
 Ha jutalmat itt nem nyerünk,
 S fáradságunk mind hasztalan;
 Házainkban siralom van:
 Ama mennyei kenyérrel,
 Örökélet beszédével,
 Melyet szent fiad hirdetett;
 Tápláld, vigasztald meg lelkünket,
 Enyhítsd súlyos inségünket!

Egyházi költészet.

Ég, föld ura! szánd népedet,
 Oszlasd el a bú felleget!
 Hozz reánk boldog napokat,
 Adj: — mutatván jóságodat —
 Kenyeret az éhezőnek,
 Reményt a reménykedőnek;
 Nehéz keresztünket könnyítsd;
 És inségünk sötét éjére
 Az öröm hajnalát derítsd!

ESTVELI ÉNEK.

(A LXVI. Sólt. nótájára: »Örvendj egész föld.« stb.)

Ezer világok nagy királya!
 Kiben nem ingadoz hitünk
 A földi porból, a magasba
 Hozzád száll hála énekünk.
 Alkonyatra hanyatlott immár
 A nap, hordoztuk terheit,
 S mit a világi zaj nem adhat:
 Nyugalmunk, feltaláljuk itt.

Egy nappal ismét rövidebb lett,
 Romlandó földi életünk,
 Közelgetünk a sir mélyéhez,
 Mulandóságra születünk;
 De mig eljönne a nagy éjjel,
 Mely örökéletre virad:
 Dicsőítsd meg rajtunk addig is
 Gondviselő hatalmadat

Küldj csöndes álmot szemeinkre,
 A szenvedőnek küldj vigaszt,
 S mit az igaz hittel vár tőled:
 Óh add meg, teljesítsd be azt.
 Bátorítsad a csüggedezőt
 Kit az élet-gond terhe nyom;
 Ne menjen le a nap egünkről,
 Gyűlöleten és haragon.

A szeretet világa égjen
 Sziveinkben olthatlanul,
 Ha majd elhagy a világosság,
 S napunkra sötét éj borul.
 Te légy velünk a sötétségben
 Hű pásztor! Őrizd nyájadat!
 Ujító legyen pihenésünk,
 Védelmező szárnyad alatt.

Nyilas Alajos.

T Á R C A.

PROT. EGYH. TÖRTÉNELMI KÚTFŐK.

A protestans papok ellen 1674-ben Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklete alatt Pozsonyban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve.

Harmadik közlemény. *)

V é g t á r g y a l á s é s í t é l e t.

Pro A. Quibus praevio judicialiter productis, inhaerendoque, tam eorundem, quam etiam aliorum antecederet productorum suorum Documentorum continentiis procurator D. Actoris, ulterius quoque allegabat, manifestissima, luceque meridiana clariora esse testimonia, quibus non tantum Actio Fisci R. in omnibus punctis, et clausulis comprobatur, sed alia etiam enormia scelera suprafactorum r. conventorum notam perpetuae infidelitatis juxta leges patrias involventia, utpote Regii et Capitularis hominum in citatione procedentium violenta et hostilis invasio, servorumque eorundem interemptio, vulneratio, et verberatio, turcarum auxilii imploratio, recursusque ad turcas diversorum confiniorum factus. Item propugnaculi Veszprémiensis violatio et perforatio, ultro et manifeste comperiuntur, subnectendo, quod, si memorati r. conventi a criminibus, contra se objectis innocentes, suaeque Matti fideles fuissent, ad talem tyrannum christiani nominis ho-

stem non recurrissent, neque se a facie juris, et justitiae absentassent. Ac proinde instabat, ut universae suae allegationes, rationes, probae, et documenta diligenter calculentur, factaque calculatione, secundum Deum, et ejus justitiam finale pronuncietur judicium; reservando sibi ulteriorem replicandi facultatem.

pro II. Procurator autem r. conventorum priusquam ad allegata, et producta D. Actoris respondisset, postulabat sibi paria productorum cum solito respiro elargiri, cum reservata sua ulteriori facultate. Ad cujus instantiam

DELIBERAVIMUS:

Concedi eidem collateraliter paria productorum cum respiro 1-ae juris.

Pro A. Qua demum recurrente, nobisque iterum die 3. Apr. pro Tribunali considentibus, antelatus procurator. D. Actoris hesternam suam instantiam pro repetita habendo, ulterius etiam instabat pro finali judicio.

pro II. Quo audito procurator in causam attractorum penes reservatam suam procuratoriam facultatem, ad praeexhibitas ex superabundanti per procuratorem D. Actoris in fulcimentum actionis suae quadruplices litteras attestatorias, testesque inibi contentos replicabat, et primo quidem

Quantum ad litteras Ven. Capituli Agriensis dicebat, eandem contra I. nihil militare. Licet enim fateantur testes: plurimos praedicantes visos fuisse in castris rebellium: quia tamen non specificarent nominetenus, quinam illi fuerint? ideo concludi, et induci non posse, quod praesentes I. fuerint tales.

Pari ratione, ubi faterentur, quod praedicantes non postrema causa fuerint hujus Rebellionis, similiter invalidam esse hanc fassioem afferebat vel ex eo, quod nullam rationem assignent testes, ex qua juste et indubitate inferri, seu verificari posset, quod omnino causa fuerint rebellionis; in tam arduo autem negotio, praesertim crimen laesae Mattis involvente, non simplex, sed evidens, et radicalis assertio et fassio requiritur cum sufficienti fundamento, ex qua luce meridiana clarius comprobari possit, quod omnino ita res se habeat, prout praetenditur.

Quantum porro ad testes, qui fateantur praedicantem Cibiniensem Ven. Sacramentum ad terram effudisse, dicebat esse factum particulare, unum tantum praedicantem concernens, ac proinde ad reliquos praedicantes, praesertim praesentes r. conventos, velut facti illius inscios, extendi non posse, nec debere.

Quo vero ad testes, qui fatentur, quosdam praedicantes ablegationes in Transylvaniam instituisse, replicabat, hanc etiam fassionem extendi non posse ad modernos II., si quidem neque testes faterentur, quod omnino ab istis fuissent institutae illae ablegationes.

Similiter quoad attestatorias Hon. Conventus Csornensis, et Ven. Capituli Veszprémiensis, reponebat procurator II. insufficientem esse probam ad demonstranda, et comprobanda tam enormia crimina, contra praesentes II. objecta; ubi enim testes faterentur, quod praedicantes cum rebelle Vitnyédio correspondentiam habuerint, fassio haec, velut simplex, et absque ulla fundamentali ratione, coram iudicio stare non posset, nisi clarioribus rationibus, et fassionibus edoceat, eosdem omnino in negotio rebellionis cum eodem correspondisse, et talis correspondentia ubi fuit, quibus mediis, quomodo, et quando?; superaddendo, quod plures sint praedicantes, qui Vitnyédium nec viderunt, nec noverunt.

Pari ratione, ubi testarentur testes, plebem, et auditores esse bene affectos, et obedientes suis praedicantibus, dicebat, per hoc nullam perniciosam ligam, et confoederationem induci posse, cum dignum, et justum sit, ut Auditores suis spiritualibus, pastoribus, velut curam animarum habentibus, obedientes sint, et obsequiosi.

Similiter quoad praetensa clandestina conventicula, replicabat, non sufficere appellare conventiculum, sed necessarium esse demonstrare, quod in talibus conventiculis (si tamen conventicula dicenda sunt) aliquid perniciosi contra Regem vel regnum practicatum sit; quia autem hoc evidenter demonstrari non posset, ideo hac etiam in parte dictorum testium fassionem, velut simplicem, rejiciendam, praesertim cum praedicantibus Synodi, seu congregationes, ad bene regendas, et gubernandas suas Ecclesias non fuerint hactenus prohibitae.

Quantum autem ad praetensam blasphemiam: si quidem neque testes faterentur talem commissam esse a praedicantibus, verum a secularibus hominibus, ideo, velut ad praesentem causam non spectantem, rejiciendam. Ubi vero similis blasphemia praetenderetur esse commissam a quodam studioso Pápeni, eatenus reponebat, studiosum illum, pro hoc excessu, fuisse per praedicantem loci, et Scholae rectorem incaptivatum, iteratisque vicibus statum catholicum requisivisse, quod parati sint eatenus iudicium impendere, quod autem D. catholici noluerint iudicium acceptare, per hoc, culpam in praedicantes redundare non posse.

Porro, quantum ad praetensas ablegationes, si quidem testes

non specificarent, ad quos, et utrum ad fideles, vel infideles sint institutae, ideo simpliciter esse rejiciendas

Uterius, quantum ad praetensum applausum rebellium dicebat, non constare ex testium fassionibus, utrum praedicantes, vel seculares homines dictis rebellibus applauserint, ideoque non esse probam sufficientem.

Quo vero ad perforationem propugnaculi Veszprémiensis respondebat, negotium hoc jam esse complanatum coram Exc. D. Comite Montecuculi, consilii bellici praeside, ac proinde amplius resuscitari non posse.

Ubi vero assereretur parochum Sz. Grótiensem per praedicantes esse interentum, dicebat, rem aliter se habere, si quidem manifestum esset, eundem per certos milites fuisse occisum.

Quantum ad Tabellionem in scholis Pápensibus detentum, id procurator I. I. simpliciter negabat.

Ubi autem faterentur 12 praedicantes ad Passam Kanizsaiensem recurrisse, si quidem illos nominatenus, quinam illi fuerint, non specificarent, ideo allegabat rejiciendos.

Similiter ubi assererent, quod praedicantes publicas instituerint preces pro adventu Rebellium, et quod plebem animaverint, dicebat istam quoque fassionem esse rejiciendam, si quidem non specificaretur, quinam sint illi praedicantes, qui tales preces instituerint

Pari ratione, quoad ablegatos, ad rebelles expeditos, si quidem non specificaretur, a quibus sint ablegati, et in quali materia, insufficiens esse hoc quoque testimonium.

Quo vero ad litteras 7 vel 8 sigillis communitas, dicebat, modernos I. I. tales nec vidisse, nec percepisse, et quia testes nullum praedicantem nominarent, cuinam sint tales litterae expeditae, ideo rejiciendas.

Quantum denique ad binas litteras, unam quidem D. Episcopi Agriensis, alias vero D. Praepositi Oródiensis attinet eatenus dicebat, litteras illas sonare de praedicantibus in partibus illis commorantibus, mutuaque ligam cum modernis I. I. nullatecus habentibus, et consequenter modernos I. nec involvere, nec eatenus culpari posse, praesertim cum appareat ex ipso contextu litterarum, quod dicti praedicantes ideo ad Turcam recurrerint, ne illos ad iudicium hoc extraordinarium comparere permittat. Cum autem moderni I. ultro comparuerint, constare vel exinde, non illos, sed alios esse, qui modo praevis ad Turcas recurrerunt. His itaque refutationibus praemissis, subnectebat insufficientes esse probas et rationes per procuratorem D. Actoris allatas.

Cum autem in tam grandi materia, ubi et caput, et universa

bona periclitarentur, proba deberet luce meridiana esse clarius, ideo nisi procurator D. Actoris evidentius actionem suam probaverit, instabat pro absolutione, offerendo ulterius, etiam in supplementum comprobandae innocentiae corporale juramentum, vel si juri ita videbatur, parati erunt in alio certo termino, contrariis testimoniis innocentiam suam comprobare.

pro A. Super quibus procuratoris in causam attractorum replicis et inanibus insufficientibusque refutationibus procurator D. Actoris solemniter protestando, inhaerendoque tam praefatorum testium fassionibus, quam etiam aliis probis, et documentis reponebat vanas, frivolas, illegales, refutationeque indignas esse replicas ex adverso allatas.

Nihilominus, ne sibi imaginetur procurator I. firmas, luceque meridiana clariores probas, per procuratorem D. Actoris allatas superasse, punctuatim ad refutationes ejusdem replicabat tali modo:

Primo quidem, quoad testes in attestatione Ven. Capituli Agriensis denotatos, clarissima esse eorum testimonia, de et super eo, quod praedicantes sint causa hujus rebellionis; quod autem testes illi neminem nominetenus specificent, sed fateantur de omnibus in communi, id ipsum non labefactare, quin potius juvare, et stabilire actionem D. Actoris contra omnes praedicantes in communi propositam. Pariformiter, ubi diceret procurator partis adversae testes illos absque fundamentali ratione, et simpliciter tantum fateri de praedicantibus, quod fuerint causae rebellionis, ideoque rejiciendos:

replicabat procurator D. Actoris, hanc quoque exceptionem esse valde frivolam, et impertinentem, tum ex eo, quod testes fateantur se scire pro certo, rem ita esse; quae certitudo in jure nostro excludit omnem dubietatem; tum vero ex combinatione, et confrontatione testium Conventus Csornensis, et Capit. Veszprémiensis, ubi rationes illae fundamentales, quas procurator in causam attractorum cuperit edoceri, sunt clarissimae, et lucidissimae, nimirum cum rebelle Vitnyédio secreta correspondentia, plebis confoederatio, et adventu rebellium animatio, ad Turcas, Transylvanos, et rebelles ablegatio, taci-taque correspondentia, et his similia.

Similiter quoad testes in litteris attestatoriis conventus Csornensis et Capit. Veszprémiensis replicabat procurator D. Actoris, frustra imo sine ratione eosdem impugnari, nam ubi diceret procurator ex adverso, non sufficere probare tantum, quod praedicantes habuerint cum rebelle Vitnyédio correspondentiam, sed oportere probari, quod talis correspondentia fuerit perniciosa, et rebelliosa:

respondere procurator D. Actoris p r i m o: praesumptionem esse juris, et de jure, tales secretas correspondentias cum primario rebelle

habitas non tendere ad fidelitatem Suae Matti servandam, sed ad seditionem, et rebellionem concitandam. *Secundo*: abunde hunc scrupulum procuratoris I. tolli tum per tot clandestina conventicula, sub nota infidelitatis prohibita, ac nihilominus per praedicantes tam in istis, quam superioribus partibus cum praefato Vitnyédio celebrata, tum vero per interceptas litteras ejusdem Vitnyédii, in quibus se ultro fatetur, negotium rebellium ubique cum praedicantibus contulisse, Ecclesiasque eorundem bene dispositas esse, cum vero per subsecutum rei effectum.

Ubi autem diceret, plurimos esse praedicantes, qui Vitnyedium nec viderunt, nec noverunt, ad hoc replicabat: non esse sufficientem hanc quoque rationem, dato enim, non tamen concesso, quod aliqui ipsum non noverint immediate, noverunt tamen mediate, idest median-
tibus suis superintendentibus, et senioribus, quos Vitnyédius disposuit ad rebellionem, uti in litteris suis clarissime fatetur, ac demum ipsi reliquos disposuerunt praedicantes, quem in finem tam crebra in diversis, imo singulis fere comitatibus habuerunt conventicula

similiter quoad coloratam Procuratoris ex adverso exceptionem, ubi interpretari niteretur dependentiam plebis a praedicantibus fuisse tantum in spiritualibus, talemque dependentiam nihil mali comprehendere, respondebat procurator D. Actoris impertinentem hanc exceptionem ne quidem responsionem mereri, cum tot infiniti prope testes uno contextu fateantur, plebem cum praedicantibus adeo esse confoederatam, ad internecionemque catholicorum paratissimam, ut ad minimum suggestum parata si arma capere et rebellare, prouti in plurimis locis rebellavit, cum interemtionem tot suae Mattis fidelium, utpote Protonotarii regni Joan. Bársony, item Tricesimatoris Szeniczien-
sis aliorumque nobilium. Item famulorum Regii et Capit. hominum. Item parochi Boychensis, Sz. Gróthiensis, Puchoviensis et aliorum passim, vulnationeque D. Episcopi Váradiensis et aliorum religiosorum Canonicorumque cum eodem existentium, imo de facto etiam plebs illa, adventu rebellium animata per praedicantes internecionem Catholicorum publice comminari non formidaret; quo in passu referebat se ad fassiones suprascriptorum testium.

Pari ratione quantum ad conventiculorum celebrationem, ubi procurator partis adversae assereret, non sufficere celebrata esse conventicula, sed demonstrari oportere, utrum quid mali in illis actum et conclusum sit?

dicebat, hanc quoque impertinentem et insufficientem esse refutationem; dato enim, non tamen concesso, etiamsi nihil mali in ejusmodi conventiculis tractatum fuisset, cum tamen ea, sub poena notae

infidelitatis sint interdicta, ex vi interdicti non licuisset talia celebrasse. Quod autem conventicula illa fuerint pernicioſa, et rebellionem molientia, patere manifeste ex eo, quod primurios rebelles, uti Steph. Vitnyédium ad ejusmodi conventicula adhibuerint. Item quod plerumque nocturno tempore, clandestine talia conventicula habuerint. Item, quod in iisdem conventiculis ablegationes partim ad Turcas, partim ad rebelles et Transylvanos instituerint, finitis autem conventiculis, adventu rebellium, Turcicoque auxilio se se animaverint. Item quod in illis conventiculis oppugnationem, et interruptionem civitatis Viennensis tractaverint. Item quod sub poena lapitationis, et internecionis interdixerint, revelationem eorum, quae in ejusmodi conventiculis tractabantur. Item, quod ubi per magistratus moniti fuissent, ne talia conventicula celebrent, monitionem illam cum turcis communicaverint, Monentes autem interimere voluerint, quae omnia manifesta sunt ex fassionibus testium superius denotatorum. Neque talia conventicula salvari, aut excusari posse per hoc, quod illa non per modum conventiculi, sed ad normam synodi et congregationis pro bono ipsorum Ecclesiae fuerint celebrata, cum clarum sit, ea, quae in synodo tractantur, non debere occultari, revelatioque sub poena internecionis prohiberi, quin potius pro futura, et perpetua Ecclesiae directioni typis deberent mandari, et divulgari; quia vero in conventiculis istis contrarium fuisset factum, ideo exquisitam hanc excusationem, veluti ipsi rationi contrariam, amovendam.

Quo vero ad blasphemiam per studiosum Pápensem contra B. V. Mariam factam ea in parte protestabatur solemniter procurator D. Actoris super confessatis, si quidem non negarent factum.

Ubi autem assereret procurator I. I. paratos fuisse praedicantes, et Scholae Rectorem loci ejusdem, judicium superinde impendere, verum tale judicium per catholicos acceptatum non fuisse, ad hoc respondebat procurator D. Actoris: de nullo jure, et nulla lege competere tale judicium praedicantibus, si quidem Schola Pápensis non esset Academia, Bullis, et aliis immunitatibus privilegiata, ac proinde dictos praedicantes antelatum blasphemum studiosum competenti Magistratui supremo, utpote Vice-Comitibus pro ferendo judicio tradere, et assignare debuisse. Quod si quidem non solum facere neglexerunt, imo ad iteratam D. Supr. Comitum requisitionem, uti testis 1-us inquisitionalis Csornensis fatetur, contumaciter denegarunt; ideo, tum ex eo, tum vero quod studiosus ille sit membrum Ecclesiae ipsorum, culpam, poenamque et reatum ejusdem in memoratos praedicantes redundare. Quantum autem ad aliquos blasphemos, catenus quoque non esse sufficientem rationem, quod illi non sint praedicantes, sed

seculares. Hinc enim apparet, qualiter praedicantes instituant suo auditores, qui nisi audivissent a praedicantibus honori sanctorum et ipsius B. Virg. Mariae multum derogari, nunquam tam temere contra sanctos blasphaemare ausi fuissent; praefertim, si quidem ipse procurator I. I. in superioribus suis allegationibus recognosceret, auditores omnino dependere in spiritualibus a praedicantibus, velut animarum directoribus.

O pulcram dependentiam, cujus fructus sunt: in statum catholicum detonare, ipsosque idolatras, canes papisticos, exterminationeque dignos intrepide appellare, in publicas catholicorum processiones irruere, templa profanare, sacerdotes, sacrum celebrantes, de medio Missae, e templo expellere, verberare, detentare, et interimere; Ven. Sacramentum per terram sacrilege dispergere, ac in publica catholicorum processione (uti in civitate Bártfensi factum est) in catholicum sacerdotem, Ven. Sacramentum gestantem irruere, eundem ad terram prostratum, hinc inde per lutum et fimum lancinare, trudere, et trahere, ipsum autem Ven. Sacramentum non Deum, sed Diabolum appellare.

Quo in passu reproduxit item procurator D. Actoris suprascriptas litteras Ven. Capituli Agriensis, in quibus testis 1-us (folio 210) circumspectus Augustinus Kisczicz Bártfensis, et testis 3-us (folio 211) nobilis Joan. Szegedi Tricesimator Bártfensis nefandum hoc facinus historice et genuine recensent.

Item in Ven. sacramentum jaculari, blasphaemando: si deus catholicorum es, juva illos; uti Szeniczii factum est; quo in passu referebat se ad testes in Attestatoriis Ven. Capituli strigoniensis denotatos superiusque jam insertos, reflectendo se hic ad publicos tumultus, et rebellionem Arvensensem, in cottu Treneséniensi Turolukensem et Szeniczionsem, in Cottu Nyitrensi; Bártfensem, Késmárkiensem et Cibiniensem in Cottu Scepusiensi; Radvánensem in Zóliensi, Szőptensen in Soproniensi, et alibi passim, ubi ad instigationem et animationem praedicantium aliquot millia auditorum eorundem congregata, catholicos suae Matti fideles, ejusdemque militiam, et sacerdotes catholicos hostiliter persequabantur, quo in passu referebat se etiam ad Testimonia, processui anni praeteriti 1673. inserta, ex quibus civitates quoque montanas in similes seditiones conspirasse manifestissimum evaderet.

Quo vero ad ablegationes institutas, quas procurator II. cuperet rejici ex eo, quod non constaret evidenter ex fassionibus testium, utrum ad fideles, vel infideles Suae Mattis sint institutae: respondebat procurator D. Actoris, hanc quoque exceptionem nullius esse vigoris,

tum ex eo, quod testes manifeste, et clare, directeque fateantur tales ablegationes partim ad Turcas, partim ad Transylvanos, partim vero ad rebelles institutas esse.

Quo in passu referebat se ad fassionem eorundem testium, tum vero quod etiamsi ex testibus elici non posset, utrum ad fideles, vel infideles tales ablegationes sint missitatae, cum tamen evidens sit, tales ablegationes ex clandestinis, gravissimeque prohibitis conventiculis, secrete, sine scitu catholicorum, imo sub interminatione mortis, si quis talem ablegationem propalaret, esse expeditas: clarissimam esse consequentiam tam ex praemissis rationibus, quam vero ex concatenatione eorundem cum Turcis, Transylvanis, et rebellibus habita, effectuque multis locis subsecuto; item ex applausu de felici successu rebellium, item ex animatione, quod brevi sint ipsis a Turcis, Transylvanis, et rebellibus subsidia ventura, aliisque multifariis circumstantiis, de quibus memorati testes, sat superque faterentur, non ad Suae Mattis fideles, sed ad infideles, hostesque Ejusdem, praefatorum r. conventorum protectores, in quibus spem firmam ponerent, fuisse institutas. Pari ratione frustra per procuratorem I. I. illud quoque impugnari, quod non constet, utrum praedicantes, vel seculares applauserint rebellibus, si quidem infiniti prope testes, uno ore fateantur tam praedicantes, quam eorum auditores talem applausum habuisse; imo publicas preces (quod sine praedicantibus fieri non sole-ret) pro felici rebellium adventu institutas esse.

Quantum porro ad perforationem propugnauli Veszprémiensis, quam procurator I. I. per hoc eludere vellet, quod jam hoc negotium sit sopitum coram Exc. Comite D. Montecuculi, protestabatur procurator D. Actoris super confessatis, quod factum illud alias notorium non negarent. Et quia non constaret coram Tribunali, negotium hoc esse compositum, simplicique assertioni eatenus ex adverso, et nullo probabili documento fulcitae locus in Judiciis dari non soleret: ideo in hoc quoque puncto stare probam et assertionem D. Actoris, subnectendo, quod, dato, non tamen concesso, etiamsi per tales quales sinistras, et coloratas informationes factum hoc coram memorato D. Comite Montecuculi palliassent, quia tamen concatenata r. conventorum cum turcis, et rebellibus, aliisque Suae Mattis infidelibus correspondentia, (cujus intuitu perfractionem dicti propugnauli factam fuisse nemo unquam negabit) praefato D. Comiti tam clare ac evidenter prouti nunc, non constitisset, ex eo etiam capite antelatos I. I. a debita poena reatus sui nequaquam enodari quum fraus, et dolus nemini patrocinari soleret.

Ubi autem procurator I. I. parochum Sz. Gróthiensem nona

praedicatoribus, sed quibusdam militibus interemptum esse assereret, ad hoc dicebat procurator D. Actoris, per talem elusionem minime excusari praedicantes ab hoc sacrilego homicidio, si quidem manifeste constaret ex fassione suprascriptorum testium parochum illum ad instigationem praedictantium esse interfectum, et consequenter necis ejusdem primariam esse causam praedicantes.

Quoad ablegatos 12 praedicantes ad Turcas, similiter non stare excusationem procuratoris I. I. frustra que eundem intendere notorium et scelestum hoc facinus subterfugere tali sub praetextu, quod non constet de nominibus et cognominibus illorum praedictantium ablegatorum, cum enim ex supra recensitis probis et documentis manifestum sit omnes praedicantes regni hujus Hungariae in unum conspirasse, et concatenatos esse, non esse amplius necessarium ut demonstretur specificce, et nominetenus, a quo, et quinam praedicantes sint ad Turcam ablegati, sed sufficere ex vi praedeclaratae conspirationis, et confoederationis probari antelatos 12 praedicantes a reliquis praedictantibus esse ad Turcas ablegatos.

Demum ubi procurator I. I. allegaret litteras illas 7 vel 8 sigillis obsignatas nec vidisse, nec percepisse, neque constare ex fassionibus testium, cuinam praedictanti exhibitae tales essent: ad hoc procurator D. Actoris reponebat, non esse sufficientem talem simplicem negativam, ubi contraria adsunt documenta, et manifesta indicia. Unde enim potuissent praedicantes scire, plebemque, et auditores suos animare, quod certo certius rebelles, et Transylvani venient in ipsorum succursum, nisi ex talibus litteris. Unde item habuissent notitiam, ubi, quando, et qualem successum habuerunt rebelles, quibus praedicantes toties applauserunt, nisi ex talibus litteris; superaddendo, quod etiamsi praefatae litterae non praedictantibus, sed eorum auditoribus fuissent allatae, per hoc tamen a crimine rebelliosae correspondentiae praedicantes minime excusari, si quidem auditores ipsorum ex vi confoederationis cum praedictantibus habitae, superiusque luce meridiana clarius comprobatae, minima quaeque, tanto magis tales litteras, concatenatam eorundem cum rebellibus correspondentiam concernentes, praedictantibus manifestare solerent; quem in finem iidem praedicantes primarios, et potiores auditores suos ad privata, et clandestina conventicula adhibere consueverunt.

Quod vero ad litteras Reverendorum D. Episcopi Agriensis, et Praepositi Oródiensis, ratione recursus praedictantium ad Turcas emanati attinet, replicabat procurator D. Actoris, in vanum fatigari ingenium procuratoris ex adverso in enodationem principalium suorum ab ejusmodi recursu Turcico, frustra que culpam rejicere ad illarum par-

tium praedicantes, in quibus dictae litterae sunt emanatae, si quidem clarissime constet ex attestationibus Ven. Capituli Veszprémiensis et Csornensis, praedicantes transdanubianos ad Vezirium Budensem, et Passam Kanizsaiensem; ex litteris item attestatoriis Ven. Capituli Strigoniensis praedicantes Szeniezienses cum reliquis, sibi confoederatis cisdanubianis praedcantibus ad Passam Ujváriensem; Item ex litteris attestatoriis Iudicis Nobilium, et Jur. Assessoris Cottus Honthenensis, litterisque suprafati D. Praepositi Oródiensis praedicantes illarum partium cum suis confoederatis ad Begum Neogradiensem;

Item ex litteris memorati D. Episcopi Agriensis praedicoantes in partibus dedititiis ad Passam Agriensem, eis autem et ultra tibiscanos ad Várdiensem, adeoque omnes praedicantes regni hujus Hungariae ad Turcam, christiani nominis naturalem hostem confugisse; per hocque regnum hoc Hungariae, totius christianitatis antemurale, quod a tot seculis constantissime contra Turcam dimicavit, toties vires Turcarum, vicinis Suae Mattis provinciis inhiantium, gloriose repressit, toties tot millia animarum, et christianorum captivorum, ex regno hoc Hungariae aliisque provinciis in diram Barbarorum captivitatem deductorum, de manibus, et potestate turcica liberavit, tot denique gloriosa certamina pro salute, et permansione regni hujus totiusque christianitatis subivit, et sanguinem suum copiose effudit, nunc jam, cum publica totius regni pernicie, Turcis in perpetuum qaasi mancipium offerre, statumque totius christianitatis perturbare, et in certissimam Turcarum praedam disponere non formidantes.

Nec obstore hic vanam illam procuratoris I. I. excusationem, ubi diceret, apparere vel ex eo, praesentes modernos I. I. ad Turcas non confugisse, si quidem illuc recurrentes instabant pro patrocínio, ne videlicet Turca permittat illos ad Iudicia haec extraordinaria comparere, cum autem moderni I. I. personaliter coram iudicio comparuerint, manifestam esse sequelam, illos ad Turcas non recurrisse. Ad quod procurator D. Actoris refutabat, non posse bene inferri ex eo, quod coram iudicio comparuerint, ergo ad Turcas non confugerunt, cum ex litteris Suprafati D. Episcopi Agriensis luculenter constet, memoratos praedicantes tristem a Vezirio Budensi recepisse consolationem, ipsisque per memoratum Vezirium demandatum esse, ut se se coram iudicio sistant, si quidem non potentia mediante, sed jure impeterentur. Deinde dupliciter praedicantes ad Turcam recurrisse, et primo quidem pro auxilio ejusdem contra statum catholicum, et Suam SS. Mattem, secundo vero, ne ipsos coram iudicio juri stare permittat. Deinde, dato, non concesso, etiamsi aliqui inveniri possent, qui ratione judiciariae comparitionis, ad Turcam non confugerint, inferri tamen

per hoc non posse, quod in altero puncto recursum non fecerint, ac proinde non stare argumentationem ex adverso factam.

Quibus omnibus per procuratorem D. Actoris modo previo refutatis, tandem, pro ultimo, referendo se ad binas praementionatas sceleratissimi illius rebellis Vitnyédii litteras, quas pro basi, et fundamento actionis suae ponebat, subnectebat prioribus suis allegationibus, lucidissime apparere tam ex iisdem litteris, quam etiam ex praementionatorum tot centenorum testium fassionibus, execrandam illam praedicantium cum Vitnyédio, aliisque rebellionis hujus capitibus, item Transylvanis, Turcis, et aliis Suae Mattis hostibus concatenatam confoederationem; apparere item tam ex iisdem litteris, et testibus, quam etiam ex subsecutis, in plurimis locis, effectibus, praeconceptam eorundem praedicantium, ad exstirpandum, persequendum, et eliminandum Statum catholicum, regnumque hoc Turcis venundandum, execrandam destinationem et deliberationem; apparere ad rebellandum Suae Matti paratissimam, et determinatam eorundem, et auditorum suorum resolutionem; apparere omnium confusionum, seditio-num, rebellionum, aliorumque malorum, et periculorum, quae in regno hoc Hungariae annis praeteritis subsecuta sunt, fontes, et originem fuisse, et esse praedicantes; apparere denique eosdem non tantum hic in Hungaria diversas factiones, Regiaeque Matti et toti regno perniciosas machinationes moliri, quin etiam in haereditariis Suae Mattis provinciis fideles ejusdem subditos ad foedam hanc rebellionem con-spirationem, et confoederationem disponere, confessionisque ipsorum Christianos Principes, sicut et Regem Galliae diversis, iisque falsissimis argumentis et figmentis contra Suam Mattem concitare, et concordiam christianorum Principum per hujusmodi zizania in hostilitatem transmutare, et pervertere.

Ac proinde idem procurator D. Actoris instabat ulterius etiam, praefatas litteras Vitnyédianas cum suprascriptis testium fassionibus, et in diversis Regni hujus Hungariae Comitatibus subsecutis, tot conventiculorum, et confoederationum pessimis, longoque tempore deplorandis effectibus confrontari, confrontatasque una cum reliquis suis Documentis, probis, rationibus, et argumentis diligenter calculari, ac tandem juxta leges patrias in Actione sua superius expressas, contra memoratos r. conventos, tamquam pestem Patriae, factiosos, rebelles, et omnium malorum Incentores finale judicium.

pro I. I. E converso procurator in causam attractorum, inhaerendo prioribus suis allegationibus, quas hic pro repetitis habebat, subnectebat, non stare refutationes et argumenta procuratoris D. Actoris, si quidem in specie et in individuo contra antelatos I. I. nihil pro-

barent; ut autem aliquis vita et Bonis suis privetur, necessarium esse crimen ipsius specificè comprobare, et non solum in genere asserere, quod talia crimina sint per nonnullos facta, nam ex tali generalitate non bene currit hæc consequentiâ: Petrus peccavit, ergo Paulus suspendatur.

quantum autem ad excessum per Bártfenses, et alios similes in particulari commissos, dicebat: patratores talium criminum omnino puniri debere; cum autem moderni I. I. tales excessus nec patrassent, nec in eosdem consensissent, imo velut in longinquo residentes, neque audivissent quidquam de similibus, ideo neque culpan- dos esse pro factis, excessibus aliorum. Instando ulterius etiam, si quidem proba procuratoris D. Actoris esset, respectu comparentium I. I. insufficiens, quatenus ab actione ejusdem judicialiter absolvantur, offerendo in supplementum contestandæ innocentiae, propriis in personis corporale juramentum.

Pro A. Procurator vero D. Actoris, protestando super impertinenti instantia, et replica ex adverso facta, dicebat, jam habere superius ad ejusmodi frivolum exceptionem, et impertinentem instantiam sufficientem replicam, neque ulteriorem responsionem mereri, si quidem ex suprascriptis probis et documentis constaret manifeste, omnes omnino regni hujus Hungariae praedicantes concatenatos, confoederatos, et implicitos esse huic rebellionem, nemine prorsus excepto; quo in passu referebat se idem procurator etiam ad reversales ducentorum prope et ultra, praedicantium, velut complicum modernorum I. I., in quibus ultro recognoscerent, se se ministeriis suis abusos fuisse, plebem ad seditionem concitasse, in Rebellionemque consensisse. Ac proinde, cum omnes universaliter in rebellionem hanc conspirassent, et consensissent, consequenter omnes, omnino, nemine excepto, poena, contra ejusmodi rebelles sancita puniendos, optimeque currere argumentum (quod alias procurator ex adverso impugnare intenderet) nimirum: omnes praedicantes regni Hungariae sunt rebelles, ergo et praedicans Poseniensis, Kőszegiensis, Soproniensis, et sic de reliquis praesertim, si quidem nemo reperiatur, qui ex illis, contra ejusmodi confoederationem contradixisset, aut protestatus fuisset.

pro I. I. Ad quod procurator I. I. iterum reponebat, frustra ob- jicere hic contradictionis, et protestationis neglectioem, nam per ejusmodi contradictionem declarassent se conscios rebellionis, de qua, si quidem nihil ipsis constitisset, consequenter eosdem neque contra- dicere potuisse.

pro A. Procurator autem D. Actoris replicabat: effrenem esse illam excusationem. Contradictio enim ex natura non involvere, sed

potius enodare solet contradicentem ab ejusmodi facto, et crimine, contra quod peragitur contradictio, uti recens esset Exemplum in causa perduellionum, quin potius contradixerunt, absoluti sunt, reliqui autem consentientes, neque contradicentes, condemnati. Ubi autem assereret, rebellionem hanc ipsis nec constitisse, dicebat: assertionem hanc veritati esse contrariam cum vel ex sola plebis concitatione, adventu Rebellium animatione, pro felici Rebellium successu precum institutione, aliisque circumstantiis, et testium supradecuratorum testimoniis, ad quae se idem procurator D. Actoris relegabat, contrarium manifeste appareret.

His itaque pro et contra factis ultro citroque allegationibus, responsionibus, refutationibus, et replicis, tandem partes memoratae, inhaerentes ab utrinque suis rationibus, probis, et documentis, submiserunt earundem calculationem iudicio nostro, et deliberationi.

Unde nos, cum praementionatis D. Baronibus, Magnatibus, Magistris, Proto-Notariis, Tabulaeque Regiae Judiciariae Assessoribus, aliisque Regni hujus Ordinariis Judicibus, et eorum vices gerentibus, quos sat frequenti numero ad latus nostrum habuimus, habito inter nos mutuo consilio, calculatisque ac diligenter ruminatis universis praedecratarum ambarum partium praemissis allegationibus, propositionibus et argumentis, ac in medium ultro citroque allatis rationibus, documentis, et probis, prouti etiam primaevi, hac in materia, contra alios praedicantes complices instituti, et per procuratorem D. Actoris reproducti processus genuino tenore, in altiorei iudicii discussionem assumtis, et ponderatis,

DELIBERAVIMUS

Constare manifestè, quod, licet praementionati I. I. ad Actionem contra eosdem propositam partim qualificative, partim vero negative respondissent, ejusmodi tamen qualificativam, et negativam responsionem suam, nullo penitus evidenti, et sufficienti documento comprobassent, tantominus ab impetitione, et Actione antelati D. Actoris se se enodare potuissent,

E converso autem ex praemissis praedecrati D. Actoris procuratoris assertionibus, productis, Documentis, aliisque litteralibus Instrumentis manifestum evaderet, sufficienterque comprobatum esset, memoratos I. I. alioquin ad fidelitatem antememoratae Suae Matti SS. ejusdemque Sacro Diademati illibate observandam, ex vi eorundem homagii, veluti caeteros regnicolas, et inhabitatores Regni tamquam

Domino et Regi eorundem clementissimo obstrictos, et obligatos, ejusmodi tamen obligationis suae immemores, postposito Dei, hominumque, ac totius Magistratus timore, sed et legum severitate contempta, ministerio suo depravate abusos, contra praetitulatam SS. Suam Mattem, ac alias quoque personas eximiae dignitatis, consequenterque catholicum Statum Regni, tam in suis publicis concionibus et declamationibus, quam etiam privatis colloquiis, conventiculis, et discursibus contumeliose debachari, eorundemque honorem infami, christianoque homini penitus indigna dehonestatione proscindere, ipsam denique Suam Mattem SS. regem utpote Apostolicum, ac totum catholicum statum fidefragos, impios, idololatrias, canes papisticos scelerata lingua impie calumniari et infamare, et, quod magis impium est, contra Sanctos, et Electos Dei, imo ipsam quoque Beatissimam Dei Genitricem Virginem Mariam depravata licentia foedis uxoribus suis aequiparare, aliasque dictu, et auditu indignas, et horrendas blasphemas evomere nil pensi duxissent; et quidem sceleratissimum damnandae memoriae Paulum Regium, praedicantem cibiniensem, Ven. Sacramentum e ciborio, abominabili perfidiae abusu, in terram effudisse, ibidemque plus, quam sacrilegis pedibus, in manifestum Divinae Majestatis contemptum conculcasse, sacrilegoquo scelere contaminasse. Praeterea vero reliquos specificatos I. I. diversis temporibus et locis perniciose conventicula celebrasse, occultas conspirationes fovisse, litteras conspirationales Rebellibus partium Regni superiorum, ac eorundem Transylvanis complicitibus imo et ipsis Turcis, ad se recepisse, ipsorum denique rebellionis occultae ligae ac nefariae conjurationis non solum toti Regno Hungariae, verum universae quoque christianitati, cum unione Turcarum intentatae, se se complices reddidisse, alios etiam occultae ligae ac detestandae conjurationis interessatos in Montanis civitatibus Posonii, et aliis convicinis civitatibus, item Szeniczii, Szobotiszti, aliisque adjacentibus locis, imo et ultradanubianis Regni provinciis et civitatibus, utpote Pápae, Jaurini, Sopronii, Kőszegini, Veszprémi, aliisque adjacentibus locis commorantes ad eandem rebellionem concitasse; sed et propter ejusmodi depravata conventicula, tot legibus Regni prohibita, tanto occultius celebranda, Praesidii quoque Veszprémiensis murum in propugnaculo cum evidenti regni, adeoque totius christianitatis periculo perfregisse. Et sic contra praetitulatam Suam Caes. Regiamque Mattem, prouti et publicum Regni Statum conspirasse, hostilia quaeque machinando, diversorum Comitatum ac Parochiarum homines ac populos, alioquin Suae Matti SS. simili fidelitatis homagio pariformiter adstrictos, in occulto ad rebellionem disposuisse et animasse. Imo ad contestandam majoris perfidiae evi-

dentiam, vicinarum quoque provinciarum facinorosos complices sibi ipsis ad invicem intimasse. Tributum a toto Regno Turcis pendendum, et se se cum rebellibus unius cordis, et animi futuros decretas, ad eosdemque certos legatos missitas.

Insuper autem a Rege Galliarum tale tributum praestolatus fuisse, et sperasse, ac eorundem adventu, favore, et assistentia plebem animasse, publicas preces pro felici rebellium adventu instituisse, revelationem occultarum nefariarum consultationum et conspirationum suarum sub interminatione lapidationis, et horrendae necis severe inhibuisse; cum aliis vero praelibatae Suae Mattis SS. et Regni infidelibus jam quidem simili jure mediante condemnatis, rebelliosae videlicet machinationis Auctoribus, primariisque antesignanis, veluti execrandae commemorationis Stephano Vitnyédio, Telekio, Petrócizio, ac reliquis ejusdem abominandae perfidiae sequacibus mutuam correspondentiam habuisse, ipsis consilio, auxilio pecuniarioque subsidio, et consensu, nec non hospitalitate, applausu, ac victu adfuisse; litteras conspirationales in ordine ad concitandos tumultus et rebellionem erigendam, ad exterarum quoque nationes, et eorum confessionis principes cum sinistra delatione et expositione missitas. Libros famosos scommaticos, seditionem, conspirationem, manifestamque rebellionem redolentes scripsisse, typis mandasse, et sub specie quarundam precum simulato praetextu, et adumbrato colore in plebem divulgasse, distribuisse, ac per hoc etiam ad eandem rebellionem instigasse Auditores suos, et populum; occultatas nihilominus ejusmodi conspirationes neque memoratae Suae Matti SS., nec ejusdem praecipuis ministris unquam revelasse.

Praeterea per litteras cum Turcis quoque correspondisse, ab iisdemque reciproce animatorias recepisse, et quod longe detestabilius est, eosdem I. I. nonnullos praedicantes, complices videlicet suos jam ad Budensem Vezirium, jam vero Begum Neogradiensem, imo etiam in Kanizsaense praesidium, Agriam, Váradinum et Albam Regalem ablegasse, eorundemque Turcarum protectionem consilium, succursumque, contra expressam Regni legem art. 13. 1659. sancitam implorasse, ac illuc recursum habuisse.

Ad extremum vero nonnullos etiam ex praeattactis I. I. se se potius mahometicae perfidiae et sectae adhaesuros, quam coram praesenti Judicio comparituros per expressum declarasse, ac per hoc detestanda eorundem flagitia praelibato huic Regno Hungariae Christiano, veluti aliorum quoque vicinorum Regnorum et provinciarum, adeoque totius christianitatis antemuralis, consequenterque ipsis etiam

universae christianitatis tot Regum ac Principum Regnis extremam ruinam et excidium causare intendisse.

Testantibus hoc ipsum subsecutis earundem sceleratarum dispositionum, et conspirationum horrendis, et in auditis exemplis, signanter Szeniczii, et alibi in Cottibus Nitrensi, Trenchiniensi, Árvensi aliisque diversis, tam videlicet partium superiorum Regni, quam Cisdanubiarum locis cum atrocissima plurium innocentium Suae Mattis fidelium internecione nefarie perpetratis.

Propter quae quidem enormia scelera, et detestandae perduellionis flagitia memoratos I. I., a praelibate Sua Matte Caesarea, ejusdemque Sacri Regni hujus Diadematis fidelitate illibate observanda defecisse, rebellionis, insurrectionis internae et externae conspirationis in perniciem praetitulati Domini et Regis sui clementissimi, ejusdemque Regni Hungariae se se contra C. R. Mattem statumque publicum erectionis conscios, complices, et cooperatores effecisse, poenas severissimas in legibus et constitutionibus Regni sancitas, et infligi debitas incurrere non formidando:

Unde praespecificatos I. I. juxta tenorem et continentias legum patriarum, per procuratorem D. Actoris procitatarum, utpote S. Stephani Regis libri 2. Cap. 51; Sigism. Decr. I. ad frontem et calcem; ac ejusdem decr. 3. art. 9; Tripart. part. I. Tit. 13, 14, 16, 49; P. II. Tit. 12, 51; porro 1556: 14, 15; 1536: 40; 1556: 23. Sed et anni 1622: 20 in poena criminis laesae Mattis, consequenter notae perpetuae infidelitatis, amissione videlicet capitum et universorum bonorum suorum, mobilium pariter ac immobilium, tam intra istius Regni Hungariae ambitum, quam etiam Partibus eidem adnexis, ac sub jurisdictione Sacrae regni H. coronae ubicumque habitorem et existentium fisco Regio applicandorum.

Et nihilo minus antelatum Paulum Regium praedicantem cibiniensem propter praedecaratam Ven. Sacramenti indignam, et contemptuosam effusionem, sacrilegamque conculcationem ad mentem art. 7: 1553, et Math. Decr. VI. art. 61, praevia amputatione manuum ambarum et pedum, tandem viva combustionem convinci, et aggravari.

Ipsis quidem praerecensitis I. I. in poenam demeritam, ut videlicet omnis eorumdem posteritas reatus sui poenam, et poenam, et poenalem afflictionem in perpetuum lugeat, aliis vero similia fors molituris terribile ac formidolosum cedat in exemplum et refrenamentum aeviternum.

A. Qua deliberatione nostra partibus memoratis pro more solito pronunciata, procurator suprafati D. Actoris, inhaerendo firmiter

eidem deliberationi subnectebat ulterius, quod si quidem de jure, et consuetudine regni hujus, exigentiaque justitiae, ejusmodi judicariae deliberationes debitae quoque executioni demandari solerent, ac deberent, alioquin frustra fierent judicia, nisi debitae quoque executioni mandarentur: ideo ut eo competentiùs memorata Executio effectui mancipetur, et alias etiam, tam de lege, et consuetudine in similibus notoriis causis observari solita, in causis criminalibus, et tanto eminentius in crimine laesae Mattis, juris ordine convicti ad vincula, et carceres conjici solerent, postulabat supra mentionatos I. I. sententialiter condemnatos, omnes et singulos incarcerari et incaptivari

Super qua antelati procuratoris D. Actoris instantia

DELIBERAVIMUS:

Si quidem tum intuitu pluralitatis personarum judicialiter, ut praefertur, condemnatarum, tum vero ob defectum tot compedum, memorati I. I. et condemnati omnes et singuli commode incarcerari non possent: ideo ex speciali gratia sedis istius judicariae ita cum iisdem dispensatur, ut nimirum iidem intra ambitum istius civitatis Posoniensis se se contineant usque ad ulteriorem resolutionem, nemoque eorundem se exhinc subducere, aut discedere praesumat, sub poena executionis jam latae sententiae ipso facto, irremissibiliterque, et absque ulla dilatione contra tales exequendae.

Proclamatio: His itaque judiciis peractis, idem procurator D. A. discretos Petrum Sterba ex Felső-Lehota, Joan. Neranny Zolio Lipchensem, Petrum Kajári Sár-Kereszturiensem, Andr. Ó-Budai Abaiensem, Paulum Udvari in Seregélyes, Steph. Sári Kajáriensem, Steph. Czene Polgárdiensem, Laur. Kiss in Bottyán, Joan. Garanai in Fok-Szalad, Mich. Tóth, Mich. Bölyei, Mich. Mikóczy in Csajágh, Joan. Bölyei in Fok-Szalad; Joan. Ráczkőy in Berhida, Petr. Buý in Kiliti; Mich. Gombay; item praedicantes Pere-Mártoniensem, Ladányensem, Lánghiensem, Kalócziensem, Hórhokiensem, Föl-Egressiensem, Vain-Enyengiensem, Hidvégiensem, Csurgóiensensem, Bodajkiensem, Mohaiensem, Mező-Sz.-Györgyiensem, Szilassiensensem, Lepsiniensem, Adandiensem, Chériensem, Komáromiensem, Keresztes-Majoriensem, Tótiensem, Bozsókiensem, Öskiensem, Marossiensem, Tachiensem postulabat prae foribus judiciariis ad personaliter comparandum legitime proclamari.

Pro A Et si quidem plurimi praedicantium in locis Turcis deditiis existentes, facto propterea ad Turcas recursu, per comminationes Turcicas, uti ex relatione judicium, citationem praedicantium peragentium, appareret manifeste, ejusmodi citationem nefarie, et ausu pure

rebelli impedire non formidassent, ideo postulabat tales quoque pro citatis et proclamatis haberi, ac una cum reliquis contumacibus proscribi, et condemnari.

Quibus proclamatis, ac nihilominus non comparentibus, idem procurator D. Actoris solemniter protestabatur super ejusmodi notoria proclamatorum I. I. contumacia, produxitque coram nobis novas litteras suprascripti capituli Veszprémiensis, et Judicis Nob. Cottus Zóliensis, ex quibus tam praefatos praedicantes nominatenus proclamatos, legitime pro praesenti judiciorum termino fuisse citatos, quam etiam respectu aliorum, qui ob Turcarum comminationem citari non poterant, praefatae citationis impeditorem comprobatur.

Et si quidem contra absentes et contumaces omnia jura clamarent, ideo superiora universa sua documentas allegationes, rationes, ac ipsam actionem hic loci pro repetitis habendo, efflagitabat, tam citatos, quam citationem per recursum ad Turcas factum nefarie subterfugientes in totali actione sua convinci, proscribi, litterasque proscriptionales contra eosdem sibi extradari. Cujus instantia exaudita.

DELIBERAVIMUS:

Si quidem ex suprafatis litteris relatoriis constaret manifeste, supranominatos praedicantes, pro praesenti termino et loco, ad jus extraordinarium legitime esse citatos, eosdemque nihilominus, in manifestum culpabilitatis suae indicium, se se a facie juris, et justitiae contumaciter absentasse, reliquos vero, quo minus ad praesens judicium citari possint, ad Turcas recursum fecisse, taliterque per multifarias turcarum comminationes dictam citationem impeditisse;

Ex eo eosdem universos, et singulos in totali actione procuratoris praefati D. Actoris convincendos, proscribendos, litterasque sententionales, et proscriptionales contra eosdem extradandas. Harum nostrarum litterarum vigore, et testimonio mediante. Datum in Curia nostra Archiepiscopali Posoniensi, die 30 apr. anno D. 1674.

Georgius Szelepcsényi m. pr.

Archiepiscopus Strigoniensis.

(L. S.)

(Vége.)

Közli **Ladányi Gedéon.**

HIVATALOS ELŐTERJESZTÉS

a miskolci helv. hitvallású főgimnázium s vele kapcsolatban álló elemi főiskola 186²/₃-k tanévi állásáról.

Tanintézetünk eddig ismertetett élettörténetéhez örömmel csatoljuk a lefolyt 186²/₃. tanév eseményeit is, mint a melyek egy részről híven mutatják szentegyházunk éber öröködését az általa oly feltékenyül őrzött kincs főgimnáziuma s elemi főiskolái fölött, más részről nyilvános tanubizonyosságai a nevelés és oktatás ügyeit kezelő tanárok lélekismeretes munkálkodásának s egyszersmind az érdekelt szülék s tanügybarátoknak a tanintézet kül és bel állapotáról világos tudomást nyújtanak.

A tanév megnyittatott 1862-ik év szeptember első napján, a rendes előadások főtiszteletű Zsarnay Lajos szuperintendens ur által tartott buzgó ima s az iskolai fegyelmi szabályok ünnepélyes kihirdetése után megkezdettek ugyan azon hó 5-én, ez ünnepélyes alkalom is egyelőre kezességet nyújtott a tan és nevelés ügy iránti érdekeltségről, melylyel a tanév folyamában folytonosan találkoztunk. Ugyan is az egyházi tanács által kinevezett tanügyi küldöttség az egyház buzgó lelkészeinek elnökletök alatt rendes látogatásokat tőn az egyes osztályokban, intvén buzditván a tanulókat köteleességek hű teljesítésére, segédkezet nyújtva a tanároknak magasztos feladatuk megfejtésében, hogy így tanintézetünk ne csak fentartassék, hanem teljes virágzásra emelkedjék. Buzgó résztvevő volt ez ügy előmozdításában iskolai világi kormányzónk, ki legfőbb gondjai közzé számítá, megtenni mindent mi kormányzói hatáskörébe esett, miben szükségét látott és a mi iránt jó és nemes törekvést vett észre. A tanintézeti külgazgatóság illetén éber gondoskodása, de különösen a tanárikar tagjainak ismeretes buzgalma, lélekismeretesen teljesített köteleessége, a tudomány vallás s közértelmiség érdekében kifejtett együttes fáradozásának eredménye lőn, hogy már a tanév első felében tartott vizsgálat alkalmával is, a vizsgáló küldöttségek elnökeinek iskolai tanácsunkhoz, írásban beadott hivatalos előterjesztéseikből örömmel emelhetjük ki teljes és tökéletes megelégedésünket úgy a tanárok buzgó fáradozásával, mint a tanítványoknak tudományokban tett sikeres előhaldásukkal.

E buzgalom a tanárok részéről úgy szintén a tanítványoknak lelkes előre törekvésök nem csüggedt a tanév második felében sem.

De mielőtt erről részletesebben nyilatkoznánk, meg kell említe-

nünk, hogy a tanév második felében iskolánk életében egy új intézkedés történt, jelesen: a testgyakorda régen táplált eszméje valósulást nyert. A tanári kar s annak nevében igazgató tanárunk Pásztor Dániel 1862-k év november 12-én a nevelés és oktatás ügy barátaihoz következő felhívást intézett:

„A nevelés teljes és általános célja: hogy az egészséges testben ép és egészséges lélek lakjék. E kettős cél csak úgy érthetik el, ha az elme szív és akarat kiképzése mellett a testi erők is célszerűen kifejtetnek; mert a lélek s annak minden tehetsége mint erő a testi életművel, összenőtt s benne vele és általa él, fejlődik itt a természetben.

E kettős irányu törekvés emelte a népeket minden időben a művelt nemzetek sorába, ettől függött és függ a nemzetek ereje, ép-sége és műveltsége.

E törekvésnek kell jelenben is minden jobbak keblében élni.

Tagadhatlan igazság hogy a miskolci ref. szentegyháznak is kiváló gondja volt eleitől fogva, tanintézetét úgy rendezni föntartani és kormányozni, hogy az a hazai tanintézetek között megállhasson, a nevelés eredményeiben a vallásosságot közértelmiséget előmozdítsa s általában a nemzeti élet céljainak megfelelően, de más részről az is igaz, hogy míg a szellemi kiképeztetésre, minden tőle telhető áldozattal meghozott, a testi erők kifejtésére korlátolt anyagi erejénél fogva mit sem tehetett.

Mit az egyház, mint egyház nem létesíthetett, kell hogy egyesek által történjék...

E hiány érzet ösztönzött, de az idő lelke is arra int, hogy tanintézetünkben a testi erők kifejtésére célszerű intézkedések tétessenek, s e végre a tanuló ifjuság használatára már jövő 1863-ik év tavasz nyitával egy kellőleg fölszerelt testgyakorda nyitassék meg.

A nevelésügy ezen fontos és hasznos ágát vagyok bátor a miskolci ref. főgimnázium tanári kara nevében a nevelés és oktatásügy barátainak s az érdekelt szüléknek figyelmébe ajánlani, kérvén mindenkit, hogy becses adományait, s a cél előmozdítására szükséges eszközök följajánlását (mineműek fa- és vasanyag, kötélgyártmány stb.) ezen ivre följegyezni méltóztassanak.

A nevelés célja előmozdítására teendő bármi kis áldozat a jelen és utókor hálájára méltán számot tarthat.

E felhívó szózat buzgó pártolókra talált s oly örvendetes eredményt mutatott, hogy a nemes célú terv csakhamar azon pontra jutott, hogy a kivitel munkájához nem csak hozzá lehetett kezdeni, hanem

kellőleg be is végeztetett s a testgyakorda közhasználatra leendő ünnepélyes megnyitása elrendeltetett.

Azonban mint minden oly nemű vállalat és intézkedésnek, mely szentegyházunk és tanintézetünk javát célozza s becsültetését eszközli, kellett hogy ez is egyháztanácsunk helybenhagyását s megerősítését megnyerje. Egyháztanácsunk helybenhagyó s megerősítő határozatát im e szavakban nyilvánítá:

„Örömmel adja egyháztanácsunk megegyezését oly intézet létesítéséhez, mely gimnáziumunkban a szellemi képzés mellett a növendékek testi erőinek kifejtését célozza s midőn e tekintetben a tanári karnak a testgyakorda kezdeményezése s létrehozása körüli buzgalmaért szíves fáradozásaiért méltó elismerését s köszönetét jegyzőkönyvbe iktatja, a testgyakorda szervezése iránt tett minden intézkedéseit helyesli, jóváhagyja, megerősíti, s a felterjesztett aláírási ívnek az egyházi előjáráságnak nevében a nevelés- és tanügy iránt buzgó hívek s szülők között a nevezett intézett fölsegelésére történendő segítségnyújtás végett széthordását elrendeli s a felterjesztett alapszabályokat egyháztanácsunk által tett módosításokkal helyesli, jóváhagyja, megerősíti.“

Ily előzmények és intézkedések után nyitattott meg testgyakordánk folyó évi május hó 3-án, iskola kormányzónk röviden előadván annak keletkezése történetét, igazgató tanárunk a nagyszámu közönség és tanuló ifjuság előtt nyomos értekezésben mutatván föl a testgyakorlás szükségességét nevelés és lélektani szempontból. Igy nyitattott tér tanintézetünkben a szellemi tehetségek kiművelése mellett a testi erők fejtesére, mely azóta Kun Ábrahám tanár lelkes felügyelete alatt, kinek a testgyakorda létrehozása körül kifejtett érdemeit lehetetlen föl nem említenünk, naponkint szembetűnőbb és fényesebb eredményben mutatkozik.

A kiképeztetés ezen ága mellett, mint említők e tanév második felében sem lankadott a nevelés és oktatás ügy iránti buzgalom. Iskolánk küligazgatósága karöltve a tanárikarral legszentebb kötelességének tartá ernyedetlenül oda működni, hogy tanintézetünk növendékei erkölcsi, értelmi és tudományos tekintetben a hazai tanintézetek növendékeivel versenyezihessenek. E nemes törekvés gazdag eredményét mutatta föl a lefolyt tanév végével július 28-án megkezdett vizsgálat, mely Lévy József tanár tudós és minden figyelmet megragadó értekezésével nyitattott meg ezen korszerű kérdést fejtegetvén: „Mit várhat a jövő a hazai protestáns tanuló ifjaktól“ s a következő hónap ötödik napjáig folytonos szigor s kitűnő részvétel mellett tartatott, a midőn meggyőződhetett minden elfogulatlan résztvevő,

mind a tanítványok értelmi és tudományos előhaladása s lelki tehetségeik összehangzatos fejlődése, mind a tanárok által vallott józan nevelési elvek, előadási mód és törvények felől.

E tanév folyama alatt érkezett tanintézeti igazgatóságunkhoz főtitiszteletű Zsarnay Lajos szuperintendens urnak hivatalos levele, melyben mellékelve a N. M. M. K. helytartótanács folyó évi május 30-án 37722 sz. alatt kelt azon intézvényét közli, mely az érettségi vizsgálat hol? és minő feltételek mellett lehető megtartását rendeli el.

E magas intézvény szellemében csak teljesen szervezett gimnáziumokban tartathatván érettségi vizsgák, miután tanintézetünk főtitiszteletű Zsarnay Lajos szuperintendens ur elismerése szerint is ilyenül tekintetik, addig is, míg a főtitiszteletű egyházkerületi közgyűlés e tárgyban véglegesen intézkednék, tanintézeti igazgatóságunk tanuló ifjaink jövőjét tartva szem előtt célszerűnek látta az érettségi vizsgát főtitiszteletű szuperintendens ur elnöklete alatt elrendelni, mely csakugyan folyó évi június 29- és 30-k napjain a legnagyobb szigorral megtartatott, a midőn tizennégy megvizsgált tanuló közül 13 érettnak ítéltetett 1 visszautasított. Kijelentvén ez alkalommal a vizsgáló küldöttség ezen VIII-ik osztályt végzett s érettségi vizsgálatra bocsátott tanuló ifjakra nézve, hogy valamint egész tanulói pályájukon általában mindig a legkitünőbb tanulók közé soroztattak, ugy ez alkalommal is, mind az írás, mind a szóbeli vizsgatétel által, nemcsak a tanárok, de a vizsgáló küldöttség teljes meglegedését, méltánylatát és becsülését is kiérdemelték.

A tudományos képzés mellett nagy súlyt fektetett a vallási és erkölcsi ügyre is. Az isteni tisztelet nem annyira kényszer, mint belső ösztön s erkölcsi érzetből rendesen gyakoroltatott s arról fontos ok nélkül ritkán maradt el egyetlen tanuló is. A lecke órák mindig imával kezdettek és végeztek. Fegyelmezésben az atyai intésen és feddésen kívül keményebb eszközökhöz alig kellett folyamodni, ugy hogy e tekintetben is bátran kinyilatkoztatjuk, hogy az 186 $\frac{2}{3}$ tanév tanintézetünk s az érdekeltekre nézve a legszerencsésebben lefolyt tanévek egyike.

Az iskolai kiszabott tantárgyak tanulása s az egyes osztályokban kívánt fogalmazások s feladatok megfejtése mellett nyitva volt a tér ez évben is a tanuló ifjuság előtt a magyar olvasó könyvtár használatára s a Kazinczy körbe léphetés által az önképzés és tökélyesítésre, melynek az abban részt vett tanuló ifjak folyó év június 28-án tartott Kazinczy kör ünnepélye alkalmával a legmeglepőbb tanujeleit mutatták föl, ugy hogy e részben is örömmel jegyezzük az arról vezetett jegyzőkönyv eme szavait. „Valóban kétszeres öröm lelkesítheti min-

den vallását igazán szerető protestáns ember keblét, ha látja, hogy a még csaknem gyermekkorban levő növendékek, mily meglepő eredményt mutatják föl az irodalom terén kifejtett önmunkásságnak, az ékesszólás körébe a választott és saját művek átértett és ihletett előadásának, kezességet nyujtva mintegy arról, hogy belőlök egykor a haza vallás és emberiség méltó tagjai leendenek. Mely dús eredményért az illető Kazinczykör elnöke ismert költőnk Lévay József tanár fogadja tanintézeti igazgatóságunk méltó elismerését és köszönetét.

Hogy a klasszikai nyelvek és irodalom s a rendes tantárgyként tanított német nyelv tanulásán kívül más élő nyelv is taníttassék, intézkedés lőn téve, hogy a francia nyelvben egy szakavatott nyelvmes-ter adjon oktatást. Ezen intézkedés jótékonyágát ez év folyama alatt 49 tanuló élvezé.

A mi az ösztöndíj és jutalmi ügyet illeti: e tekintetben is a leglélekismeretesebben járt el tanintézeti igazgatóságunk. Ösztöndíjakat és jutalmakat osztogatott, részint a szorgalom növelése, részint az önmunkásság ébresztése s előmozdítására.

I. Ösztöndíjban részesültek nevezetesen:

1. Az Óváry-féle 25 ft. 20 kr. tevő három ösztöndíjban Fodor Pál, Tóth Pál és Szűcs Péter VIII-ik osztálybeli tanulók.

2. A 8 ft. és 21 krt. tevő nyolc ösztöndíjt nyerték: Fodor Gyula, Csontó Károly, Diószegi György, Debreczeni Gyula, Szebeni József, Éles Béla, Brezányi József VIII-ik és Csordás Dániel VII-ik osztálybeli növendékek.

3. A Bodnár-féle 6 frt. 30 krt. az alapító végrendelete szellemében csak VI-ik osztályu tanuló Takács Endre.

4. A Barkasi-féle 2 ft. 52 krt. tevő hat ösztöndíjban részesültek Tóth Károly, Bodolay Kálmán, Domján János, Bereghszázi Mihály VII-ik Simon Andor és Homolya István V-ik osztálybeli tanulók.

5. A Debreczeny-féle 6 ft. 30 krt. nyerte Törös Kálmán IV-ik osztálybeli tanuló.

6. A Bogdányi Farkas-féle 2 ft. 52 krt. tevő két ösztöndíjban részesültek Nagy Károly IV-ik és Szabó Gábor II-ik osztálybeli növendékek.

7. A Lossonczy-Bárczay 2 ft. 40 krt. tevő ösztöndíjt nyerte Vadászi Pál VI-ik osztályu tanuló.

Jegyz. Megemlítendőnek véljük itt azon nemesszivűséget, melylyel Vadnay Lajos hites ügyvéd ez alkalommal is tanintézetünk iránt viseltetett, ki a Lossonczy-Bárczay Klára urhölgy által adományozott s kisorsolás útján birtokába jutott nyeremény tárgyat újabb kisorsolás végett tanintézetünk részére visszaajándékozván, ez

által a Lossonezy-Bárczay-féle ösztöndíji alaptőkét 20 o. é. forinttal növelé. Az öntudat legédesebb jutalma mellett fogadja tanintézeti igazgatóságunk méltó elismerését és köszönetét.

II. Jutalmak osztattak részint kitűzött pályakérdések megfejtéseért részint szónoklatért. Nevezetesen:

A Kazinczykör több kitűnő szavaló tagjai közül az igazgató tanári 2 forintos tallér jutalom Tóth Pál VIII-ik osztálybeli jeles tanulónak íteltetett.

A Kazinczy három rendbeli u. m. egyházi 10 és 8 polgári 4 ft. 80 kr. o. ért. pályadíjra következő feladatok tűzettek:

1. A reformáció befolyása a nemzeti művelődésre (ért.)
2. A művészet kútforrásai, elemei, kellékei és viszonyai az élet-hez (ért.)

3. Ballada történeti költemény.

4. A Kovács Gyula-féle díjra Óda szabad választás után.

A beadott pályaművek megbirálására kinevezett választmány beadott véleménye s jelentése szerint a II-ik számmal jegyzett ily című értekezést. „A művészet kútforrásai, elemei, kellékei és viszonya az élethez“, nem csak a feladat hű megoldása, önálló kombinációja s a tárgy körüli feltűnő olvasottsága, hanem folyékony szép nyelvére nézve is a bíráló választmány egyezőleg Kazinczy egyházi első díjra érdemesíti, jutalma 10 ft. o. é.

A Kazinczy egyházi második díjt a IV-ik számú ily című értekezést: A reformáció befolyása a nemzeti művelődésre, tartalmassága és szabatos stíljánál fogva tartja érdemesnek jutalma 8 ft. o. é.

A polgári Kazinczy díjt a 10-ik számú „Enyészet“ című költeménynek ítéli. E költeményt társai fölött erőteljes tartalom és a szokatlanabb műalak eléggé szerencsés kivitele jellemzi; jutalma 4 ft. 80 kr.

A Kovács Gyula díjra a VII-ik szám alatti „Zrinyi Ilona“ szép és könnyű menetű, költői kedves képekkel bíró költeményt tartja méltónak, jutalma 8 ft. 16 kr.

A pályázók nevei fölfedeztetvén kitűnt, hogy a II-ik számmal jegyzett s a Kazinczy első díjra érdemesített értekezés szerzője Tóth Pál VIII-ik osztálybeli tanuló.

A Kazinczy második díjjal jutalmazandó I-ső számú értekezés szerzője Szücs Péter VIII-ik osztályu növendék.

A Kazinczy harmadik pályadíjt nyert IV-ik számú költemény szerzője Fodor Gyula VIII-ik osztályu tanuló.

A Kovács Gyula díjjal jutalmazandó VII-ik számú költemény szerzője Fodor Pál szintén VIII-ik osztályu tanuló.

Általában a bíráló válaszmányt édes örömmel tölté el a pályázó ifjak nemes törekvése, s biztos zálognak tekintí ezt a felől, hogy egykor szép hivatásuknak hiven megfognak felelni s képző tanáruk nyomdokait követve, azon szerény koszorut, mit most tanintézeti igazgatóságunk fejökre tűz elhervadni nem engedik, sőt életpályájukon szebb és maradandóbb virágokkal diszesitendik.

Tanintézeti igazgatóságunk kiváló gondot fordított a lefolyt tanévben is a tanuló ifjak rajz és szépirászatbani maguk tökélyesítésére nézve. A művészet ezen ágában lehető nagyobb szorgalom kifejtését s kitünőbb előhaladás előmozdítását részint e végre alapított egyházi díjak, részint kegyes adomány útján begyűlt jutalmak osztásával eszközöl.

E célból a rajzműi jutalmazásokra alapított 170 ft. tőke 10 ft. 56 kr. kamatát, valamint az e végre begyűlt kegyes adományt részint pénzben, részint rajzpéldányokban és könyvekben 20 jó igyekezetű rajz tanuló közt osztotta ki. A kiállított nagyszámu rajzművek közül első jutalomra érdemesíttetett „Hunyadi László“ szerzője Diószeghy György, másodikra Kovács János, „Eger vár ostromának szerzője, harmadikra Szabó Károly a „Mohácsi csata“ szerzője.

A rajzműi kiállítás rendesen egyik meglepő tárgya levén közvizsgálatunknak, fényesen sikerült e tanév végé vel is. A látogató nagy sokaság örömmel telve s megelégyűlten távozott a kiállítási helyről, szívéből mondva tanintézeti előljáróságunkkal együtt szíves köszönetet rajztanár Fínkei József szíves fáradozásaiért.

A vizsgálati ünnepély fényét nem kevésbé emelte a közönséges templomi és összhangzatos éneklésből tett próbatét. Énektanár Singler György ez alkalommal is újabb repkényt tűzött eddig is szerzett érdem koszorujához, s megmutatta, hogy a minden jóra szépre kész és hajlandó ifjuság, szerény bánás s tanítói buzgalom mellett mily bámulatos előhaladást tehet. Ennek elismerő bizonyosága, hogy a vizsgálati ünnepélyen megjelentek méltányolva a tanári buzgalmat és tanítványok részéről kifejtett előhaladást, önkénytes adomány útján néhány perc alatt 85 o. ért. forintot tettek le az igazgatóság kezébe, fele részben az énektanár fele részben az éneklő kar tagjai közt leendő kiosztás végett. Ily lelkesedés és áldozatkészség valóban a reformátusi időszakra emlékeztet, szívet lelket magasztos öröme gyulaszt, mert benne, mint tiszta körben a taintézetek iránt viseltető buzgó részvét és érdekeltség legszebb jelenségét szemlélhetjük.

Hogy tanintézetünk népességi tekintetben sem áll hátrább hazai más ily geographiai helyzetű tanintézeteinknél mutatja a következő létszám:

A gimnázium népessége az 186²/₃ tanévben tett 312. Ebből

helybeli : 152, borsodmegyei : 82. külmegyei 78, helvéthitvallásu 266. ágostai hitvallásu 17, r. katolikus 9, görög katolikus 1, Mózes vallásu 19.

Tandíjfizető : 289, tandíjmentes : 23.

Rajztanuló volt : 84.

Francia nyelvtanuló : 49.

Az elemi főosztályok létszáma tett : 183.

Ebből helybeli : 153, borsodmegyei 30, helvéthitvallásu 179, r. katolikus 1, Mózes vallásu 1, ágostai hitvallásu 2, Tandíjfizető : 170, tandíjmentes : 13.

Rajztanuló 15.

És így összes népesség 495. Ebből helybeli 305, borsodi 112. Külmegyei 78. Helvét hitvallásu 445, ágostai hitvallásu 18, r. katolikus 10, görög katolikus 1. Mózes vallásu 21. Tandíjfizető 459, tandíjmentes 36. Rajztanulók összes száma 99. Ezek közül díjfizető 81, ingyen tanuló 18.

A mi az anyagi állást illeti : a tanárok szerény fizetése, tanosztályok felszerelése, tanintézet és tanári lakok, tűzkárelleni biztosítása rendesen teljesítettik. A könyvtár és fizikum muzeum öregbitése lehetőleg eszközöltetik. Így a lefolyt tanévben is a könyvtár és fizikum muzeum részére 284 ft. 51 $\frac{1}{2}$ kr. fordítottatott. Ezen összegből könyvek vásároltattak 162 ft. 94 $\frac{1}{2}$ osz. ért. a felül eső mennyiség a fizikum muzeum javára fordítottatott.

Ezen kívül könyvtárunk kegyes adomány útján is több darab könyvvel növekedett, úgy szintén a régi pénz gyűjtemény hat darab becses értékű régi pénzzel szaporodott ; mikért hálás köszönötet nyilvánítunk.

Ezekben mutathattuk föl tanintézetünk mult 186 $\frac{3}{4}$ iskola évi állását, nyugodtak lévén, hogy megtenni igyekeztünk mindent mi hatalmunkban állott, mit a nevelés és oktatás ügy előmozdítására a protestantizmus, vallás, tudomány és közértelmiség minden protestáns egyház és közönségtől vár és követel.

Kelt Miskolcon 1863. év szeptember hó tartott tanácsülésünkből.

IRODALMI SZEMLE.

Jézus élete Renantól.

(Vie de Jesus. Par Ernest Renan. Paris, Michel Lévy frères)

Régi tapasztalás, hogy egy-egy megjelenő új könyv érdekét s kelendőségét alig emelheti inkább valami, mint akár az egyház, akár a politikai hatóság tilalma s kárhoztatása. Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata. Az emberi természetnek a költő által följegyzett im ezen vonásáról tesz bizonyosságot mindazon számos régibb és újabb tiltott könyv, mely ezer meg ezer példányban szállong az olvasó világ kezén s gyakran érdem fölötti részvétnak örvend csupán azért, mivel érdekesség színét adta reá a nyilvános kárhoztatás és tilalom. Alig hagyá el a sajtót, ez év folytán Renan francia író „Jézus élete” című könyve, rögtön szokatlan mértékben fordult a felé az olvasó közönség figyelme, nemcsak a mű saját érdekes volta miatt, hanem főleg azon akadályok által is gerjesztve, melyek a könyvnek Párisban leendő megjelenését gátolták. A mint pedig fölötte a római szent szék kárhoztató ítélete kimondatott: mohó sürgellemmel nyult annak példányai után a mivelt olvasó világ. A hirlapok élénk színekkel rajzolák a hatást, melyet e mű Francia- és Németországban előidézett; sőt legközelebb egyik német ujság sietett tudunkra adni, hogy Bécsben nem sokára nyilvános egyházi szónoklatokban fognak sikra szállni Renan könyve ellen. A német irodalom csakhamar az eredetivel majdnem egykorulag saját nyelvére fordítá az érdekes irodalmi újdonságot, s mint hirlapi jelentések mutatják, készülöben van annak magyar forditmánya is.

Bármily különböző legyen e könyv felett az olvasó különböző vallási álláspontja szerint, a közönség ítélete: egyet aligha megvonhatni tőle részrehajlás nélkül: az érdekességet. Nem ismerhetjük feladatunknak, bíráló tekintetet vetni e mű fölfogása, iránya és nézeteire: de azt hisszük, nem teszünk épen felesleges vagy unalmas munkát, ha a könyv lényeges tartalmát, főbb vonásaiban megismertetjük olvasóinkkal addig is, míg az egész mű jó fordításban átadhatnák irodalmunknak.

Renan munkája Jézus életéről, első része egy nagyobb műnek, melyet az író a keresztyénség eredetéről írni célba vett. Terjedelmes előbeszédében a forrásokat említi és ismerteti, melyeket műve írásánál használt, s tervét adja mintegy, célba vett nagy

munkájának. Eljárásában tisztán történelmi alapokat és tényeket keres és követ. A négy evangyélista közül majd erre, majd amarra támaszkodik erősebb bizalommal. Szerinte Máté leghűbb fentartója Krisztus beszédeinek, Márk a történelmi anyagoknak. Utánok áll Lukács, kinek iratai szembetűnőleg zsidó keresztyén irányuak. János evangéliomában találhatók a történeti emlékeztetések ker. Jánosra és tanítványaira, ezért az jelentékeny historiai becsesél bir; de Jézus beszédei az ephézusi gnosticus iskola színét viselik magokon. Az evangéliomok nagy részt legendszerűek, telve csodákkal és természet fölötti jelenetekkel. Azonban a kritikai történelem írója nem szöheti elbeszélésébe a csodákat. Minden csoda vagy könnyen hívőseget vagy csalódást tesz fel; a történelemíró kötelessége vizsgálni, mi abban a való, mi a tévedés. Előnyére szolgált a szerzőnek, hogy keleten azon vidékeket, melyeken az evangéliomi történet játszik, 1861- és 62-ben színről színre tanulmányozhatá. „Minden irányban beutaztam ugymond az evangéliomi tartományt, meglátogattam Jerusálemet, Hebront és Samariát; Jézus történetének egy fontosabb helyisége sem kerülé el figyelmemet. S azon egész történet, mely a távolból egy valódiság nélküli világ felhőiben látszék lebegni, testet, szilárdságot öltö magára. előtttem úgy annyira, hogy egészen bámulatba ejte. A szentírás és a helyek feltűnő egybehangzása, az evangéliomi ideál csodás öszhangja a tájékkal, mely annak mintegy keretül szolgált, reám nézve, bizonyos tekintetben, kijelentés vala. Egy ötödik széttépett, de még olvasható evangélium álla szemem előtt s ettől fogva, Márk és Máté tudósításain keresztül, azon élvont lény helyett, kiről azt mondhaták, hogy sohasem létezett, csodás emberi alakot láték előtttem élni és mozogni Könyvemet egészen azon helyek közelében szerkesztém, hol Jézus született és fejlődött stb.“ A szerző előadásában szorosan az életrajzi alakhoz ragaszkodik. A keresztyénség Jézus, Pál és János apostolok műve. E három férfiú életírása a keresztyénség eredetének történelme. Hogy a rég mult idők ily nagy szellemeit fölelevenitse, némi hozzávetési és divinatiói engedélyt kell adnunk az írónak. Ily nagyszerű élet egy szerves egész, mely nem domborodik ki előttünk apró részletes tények egyszerű összerakása által. S vajjon ki Phidias Minerváját, a róla fenmaradt hagyományok szerint, a részletekből, izléssel s öszhangzatosan egyberakná vonásról vonásra ama görög alakot fognók-e birni? Nem! de legalább nem lenne az torzkép. „Ha egy tárgy szeretete így végzi előrajzát a szerző“ annak megértetését előmozdítja, talán el fogják ismerni, hogy nálam e föltétel nem hiányzott. Hogy valamely vallás történetét megirhassuk, először is szükség, hogy abban hittünk lé-

gyen, különben nem foghatjuk meg, mint gyönyörködteté s mint elégité az ki az emberi szívet, másodszor, hogy többé ne higyjünk abban föltétlenül, mert a föltétlen hívés nem fér össze a történelem igazságával. De a szeretet hit nélkül is lehetséges (!) Ha nem kötjük is magunkat azon formákhoz, melyekhez az emberek imádása csatlakozik, nem mondunk azért le annak élvezéséről, a mi azokban jó és szép. Semmi mulandó tünemény nem meríti ki az istenséget. Isten kijelenté magát Krisztus előtt; isten kifogja magát jeleníteni ő utána. Az emberi kebelben elrejtett isten kijelentései, melyek igen különbözőek s annyiival isteniebbek, mennyivel fenségesebbek és szabadabbak, ép ahhoz tartoznak. Jézus nem kizárólag azoké, kik magokat az ő tanítványainak nevezik. Neki hódol minden, kinek kebelében emberi szív dobog. Dicsősége nem abban áll, hogy a történet határain kívül helyezzük: nagyobb tiszteletet tanusítunk iránta, ha megmutatjuk, hogy nélküle az egész történet megfoghatlan.

A keresztyénség a zsidóságból származott. A zsidók, miután önállóságukat a babiloniak által elveszték, egészen vallási irányban haladtak. Nem törődtek a politikai hatalommal, készséggel alkalmazkodának minden idegen uralomhoz, csak istenitiszteletüket hagyta legyen meg; nem ismertek más ellenséget, mind az egy istenségét, nem más hazát, mint a törvényt. S e törvény egészen társadalmi és erkölcsi volt. Oly férfiak műve volt az, kik át valának hatva egy jövő élet magas eszméjétől, melynek valóítására, úgy hívék, a legjobb eszközöket találták. A paradicsomot az egész ind-európai régiség, a világ első idejére, tehát a multba helyezi; költői meghatólag siratták az eltűnt arany kort: Izrael a jövőbe állítá ezen arany időt; érzette, hogy a jövő az övé. Valóban és kizárólag isten népe volt az, melyből a Messiásnak születni kellett, hogy e világot a pogány népek babonáitól és vallási materialismusától megváltsa. Antiochus Epiphanes üldözései ez eszméket szenvedélylyé fokozták. Nyomor és kétség, az álmok és ábrándok világába lökték a hívőket. Az első apokalypsis, Dániel könyve megjelenék; vele újra föléledt a profétaság s kifejezést ada a messiási reményeknek. De itt a Messiás nem vala többé király, mint azt Dávid és Salamon rajzolgaták; hanem az embernek fíja, a ki az égnek felhőiben jó vala és méne a régi idejűhöz. (Dániel); egy természet fölötti lény, ember alakban, azon hivatással, hogy a világot megítélje s az arany időt előhozza. Dániel könyvének ismeretlen szerzője minden esetre határozott befolyást gyakorolt a világot átalakító vallási mozgalom létesülésére. Színezetet és technikai kifejezéseket szolgáltatott az új messiassághoz. Bármilyen mély és szenvedélyes volt is ez új mozgalom a zsidók között, még sem valamely

határozott dogmákból indult az ki, mint az később a keresztyénség kebelében támadt minden küzdelemnek sajátja volt. Amaz idők zsidója legkevesbé sem volt theologus; nem szemlélődött az istenség lényege fölött. Az angyalokról, az ember végrendeltetéséről az istenség személyeiről való hit, melynek első csirái már észrevehetők voltak, nem jelent vala meg dogma alakjában. A heves viták mindig csak a törvényt, soha nem a theologiai speculatiokat illették. A dogmatizálás már a keresztyénség első századainak szüleménye. A zsidóság tisztelget parancsol a törvénynek, mert a törvény jó és boldogságra vezető; de credot, szimbolumot nem ismer. Herodes uralkodása alatt az izgalom mindinkább növekedett. Az állami formák átalakulása, Augustus által hatalmasan fölzaklatá a szellemeket a római birodalomban is. A háborúk és forradalmak tartós időszaka után, Augustussal a béke ideje következék be s többé kevésbé fellengő reményeket ébreszte mindenütt.

Imezen időkorban Róma építése után 750-ik év körül, születék Jézus, Galiläa egyik kis városában, Názarethben. A legenda Bethlehemet, a Dávid városát, mondja születéshelyének. Származását a nép sorából vette; neve is (Jézus, vagy Josue) egyike volt az akkor legközségesb neveknek. Apja József, anyja Mária, szegény sorsu kézművesek, a kik kézi munkájukból táplálkozva, sem jóllétben, sem épen nyomorban nem valának. A család meglehetősen számos tagokból állott. Jézusnak több fi- és nőtestvére vala, kik között, mint látszik, ő volt a legidősebb. Azok, kik az evangéliumban testvéreinek hivatnak, hihetőleg csak nagybátyjai voltak: anyja és igazi testvérei, csak halála után nyertek némi fontosságot. Húgai Názarethben voltak férjnél: ott élte le ő is első ifjusága éveit. Názareth vidéke kellemes és termékeny, s alig lehet a világon alkalmasb hely a föltétlen boldogság álmái és ábránd képeihez. E nagyszerű és egyszersmind mosolygó természet volt Jézus egész nevelése. Tanult írni és olvasni, mint keleten akkor szokás vala; kétségtelen azonban, hogy a héber iratokat, eredeti nyelvökön, jól értette; de úgy látszik a görög nyelvet nem tanulta. E nyelv Judeában akkor kevésbé vala elterjedve; főleg csak a kormány emberei s a pogányoktól lakott némely városok, mint Caesaräa, értették azt. A nyelvjárás, melyet Jézus beszélt, a héberrel vegyes sziriai szóejtés vala: ez használtaték akkor Palästinában. Nem volt előtte ismeretes a jeruzsálemi írástudók scholastikája, sem az essäusok ascetikája: de valószínűleg ismeré Hillel életét és elveit. Hillel mintegy 50 évvel élt Krisztus előtt: számos rövid tanelvét találjuk ismételve Jézusnál, s az alázatosság és türelemben, melylyel a szegénységet hordozá, a szelidségben, s a képmutató

és szenteskedő papok ellen tanúsított viseletben példányképe volt ő Jézusnak. A szentírás olvasásából nem a törvények szörszálhasogató fejtegetéséhez merite Jézus anyagot: inkább a titokszerű és költői vonzotta őt a zsoltárokból és profétákban s különösen az, mi a messiási időre vonatkozik. Hódolt a kor izlésének az allegorikus magyarázatok által is. Legerősb hatást gyakorolt reá Dániel könyve. E könyv szerzője, a történet filozofiájának valódi teremtője, első mérészetle kimondani, hogy a világ mozgalma, a birodalmak változásai mind csak másodrendű jelenségek, melyek a zsidó nép hivatását betölteni segítik. Olvasgatta Jézus, meglehet, Enoch könyveit is, és más hasonnemű iratokat, melyek őt a legfellengzőbb reményekkel tölték el. A Messiás eljövetele az ő dicsőségében és rettenetességében, a nemzetek kölcsönös megsemmisülése, az ég és föld egybeomlása volt állandó tápláléka képzelődésének s mivel ezen forradalmat általában közel levőnek gondolák, sőt elérkezése idejét is sokan előre számították, ő neki ez álomlátások természetfölöttisége eleitől fogva igen is természetesnek tűnt fel. Az ekkori világ valódi helyzetéről bizonynyal semmi ismerettel nem bírt; ez tűnik ki legjobb beszédeinek minden vonásából. Látköre csupán saját elzárt vidéke keskeny határait szorítkozék, hová a külvilágról semmi értesülés be nem hatolt. A fensőbb társas körökről, melyeket nem ismert, egy vidéki ifju gyermekségével gondolkozott, ki faluját soha el nem hagyá. A királyok és földi nagyok, emberek ő előtte, a kik cifra öltönyt viselnek. Semmi határozott fogalma nem volt Róma hatalmáról s alig juthozzá egyéb a Caesar névnél. Leginkább szerette egyszerű galilaeai falvait, a kunyhók, gazdasági épületek, kutak, patakok, olaj és figefák eme tarka vegyületét. Még kevésbé volt sejtelve a görög tudomány újabb haladásáról, mely az isteneket ábránd képeknek nyilvánítá, a csudákat s a magasabb lények természet fölötti hatását tagadta, állítván, hogy a világ meghatározott természeti törvények szerint kormányoztatik. Ő is osztozott kortársainak előítéletében, kiket akkor a csodák iránti különös rokonszenv szállott vala meg. Hitte az ördögöt mint a gonosznak egy külön istenségét, némely idegnyavalyában mint akkor minden más, a gonosz szellemek hatását látta. A csodálatos ő előtte nem szokatlan, hanem természetes állapot vala. Meg volt győződve, hogy az ember az istennel bizalmas viszonyba léphet s jól ismeré a hit erejét.

Sajátságos jelleme korán fejlődött. A legenda mintegy tetszik önmagának abban, hogy őt gyermeksége óta ellentétbe helyzi a szülei tekintélylyel, eltér a szokott ösvénytől, hogy hivatását betöltse. Annyi való, hogy a rokonsági kötelékekre keveset adott. Mint min-

den, a ki kizárólóg egy eszmétől van áthatva, nem sokat tart a vérség kötelékeiről, sőt később a természet elleni merész felindulásában még tovább ment s mindazt, a mi emberi: rokonságot, szeretetet, hazát eltaszita magától amaz egyetlen eszméért, melyben előtte a jó és igaz abszolút alakja jelentkezék.

Napkelet nem ismeri a test és lélek külön létét, mint azt a görög filozofok tanították. A zsidóknak büntetés vagy jutalom, nem egy földöntuli hazában; hanem e látható világon ígértetik. A törvény hív kiszolgáltatása kezeskedett nékiek a boldogságról e földön. De a valóság nyílt ellentétben állt akkor ez ígéretekkal. Sohasem követték a zsidók bővebben a törvényt, és sohasem voltak szenvedéseik nagyobbak, mint épen akkor. A böles Antigonus elve, hogy az erényt nem szolgálomódra jutalomért, hanem a jutalomra való kilátás nélkül is kell gyakorolnunk, nem eléghetné ki a néptömeget. A farizeusok, a halottak feltámasztásának tanában kerestek vigasztalást a jövőre: az igazak a Messiás idejében újra fognak élni, hogy a világ királyai s ítélő bírái legyenek. E hit, habár nem dogmatikai meghatározással s különböző alakban lépe föl, rendkívüli forrongást idézett elő a zsidók kedélyében. Jézus is korán át volt attól hatva, lelkében semmi kétség nem támadt az ellen, sőt megerősíté mindaz a mi körülötte történt vala. A törvény mellett buzgólkodók nyílt lázadásban törtek ki a római hatalom ellen s állhatatosan és örömmel szenvedtek érte kint és halált. Ekkor lépe föl a galilaeai Juda és a pharizaeus Sadok a rómaiak által behozott adók ellen; számos pártot alakítanak melyek aztán nyílt fölkelésben törtek ki, hirdetvén elvöket minden felé: nem ismerni más urat magok fölött, mint az istent s jobban szeretni a szabadságot, mint az életet. A lázadást Coponius procurator elnyomta ugyan: de a párt folyvást fentartá magát. Jézus bizonyynyal ismeré ezen férfiak törekvéseit s talán épen az ő elvök ellenében állítá föl ismeretes intelmét: adjátok meg a császárnak a mi a császáré! Más országról s más megszabadulásról álmodott ő, s távol állt minden lázongási törekvésektől.

Galilaea ez időben mintegy olvasztó tégelye volt a legkülönműbb nyugtalan elemeknek. A halál rendkívüli megvetése, vagy inkább rohanás a halálba, lőn következménye e fanatikus izgalomnak. A forradalom, vagy más szóval, a messiásság tölte el minden főt. Általánosán hitték, hogy a dolgok nagyszerű ujjá születésének előestéjén állanak s maga a szentírás, ezerféle kényszerített értelmezése által, élénk tápot szolgáltatott a legtulzóbb reményeknek. Galilaeával ellentétet képezett a sajátlagos Judaea s különösen Jeruzsálem. E város merev, száraz és rideg természete, a merevség s mozdulatlanság bélyegét nyomva a lakosokra. Ez volt a talmudos casuistik, a szórshál-

hasogató írástudók és ascetikus szenteskedők hazája. Jézus évenként meglátogatá szüléivel Jeruzsálemet az ünnep napjaiban: de mindig hamar visszavonták vágyai mosolygó szülőföldje felé.

József meghalt, mielőtt fia nyilvános szerepet játszott volna. Mária lett a család feje s innen magyarázható, hogy Jézus kiválólag Mária fiának nevezteték. Férje halála után az özvegy, Nazarethből Kanába vonult, a hol talán épen született, s vele családja is. Itt tölté Jézus ifjúsága egy részét s itt lépe föl először. Ő is atyja foglalkozását üzte, t. i. az ácsmesterséget. Efféle foglalatosság választását a zsidó szokás hozta magával. A leghiresb rabbik egyuttal iparűzők valának. Pál, a ki különben jó nevelést kapott, szőnyegkészítő vagy kárpitos volt. Jézus nem nősült meg. A szeretet egész hatalmát arra fordítá, mit mennyei hivatásának tekintett. A hozzá ragaszkodó nőket testvériül fogadta. Benne a szív gyöngédsége végtelen nyájassággá, bizonyos meghatározatlan költészetté: általános búbájjá alakult, szeretetreméltó jelleme s hihetőleg elragadó szép alakja, minők a héberfajnál itt-ott mai nap is felmerülnek, bizonyos varázskört vontak körülötte, melyhez hölgyek és férfiak önkénytelenül hajlani sietének. Kána volt tehát a hely, hol Jézus először érzé magát hivatottnak, a mindenektől várt Istenországát hirdetni. Az Istenországa bennetek vagyon, így szóla azokhoz, a kik a közelgő Istenország külső jeleit kívánták. Tiszta volt még tanítmánya minden dogmatikai keveréktől; még nem tanita egyebet, mint hogy isten a mi atyánk s mi az ő gyermekei vagyunk. Tanítását azon kor divatja szerint, rövid, gyakran talányos, sőt bezárt mondatokban közlé. Némelyeket a szentírás könyveiből meritett, mások régibb bölesek mondatai valának, mint Antigonusé, Jézus Siráché, Hillelé stb., melyek ő hozzá hagyomány útján jutottak. Ajánlották az alázatosságot, önmegadást, könyörületet, szigorúságot magunk, szelidséget mások iránt, az istenben való bizodalmat stb. A Mózes törvényét nem veté el, habár annak megtartására különös fontosságot nem helyezett. Külön iskolát vagy felekezetet alakítani még eszébe sem jutta. Ez volt működésének legszebb időszaka.

„Azon nap tehát így folytatja Renan, melyen az ifju ácsmester föllépni kezdett ez emlékmondatokkal, melyek nagy részint már ismeretesek voltak, de ő általa kellett a világ újjászületésére hatniok, nem vala épen nagy esemény napja. Egy rabbival volt több, kinek oldala mellett néhány lelkesült ifju gyülekezék. Még nem valának keresztyének, de a valódi keresztyénség már meg volt alapítva s kétségkívül, sohsem volt az tökéletesebb, mint e pillanatban. Jézus többé semmi állandót nem toldhatott már ahhoz; sőt bizonyos értelemben, később maga ártott annak. Az ember sohsem távozik el némi folt nélkül az

élet küzdelméből. A jót tanítani nem elég: igyekezni kell annak érvényt is szerezni az emberek között. Erre aztán kevésbé tiszta eszközök is szükségeltetnek. Valóban, ha az evangéliom Máté és Lukács néhány fejezetére szorítkoznánk, bizonyosan tökéletesebb volna s nem adna most alkalmat oly számos ellenvetésre. Ha Jézus, pályafutásának e pillanatában meghal, életének nem volnának némely bántó részletei; de istennél ugyan teljes nagyságában ismeretlen maradt volna az emberek előtt; elveszett volna az ismeretlen nagy lelkek tömegében épen ő, a mindenek között legjobb; az igazság nem terjedett volna el és a világ nem vette volna hasznát azon felséges morálnak, melyet az atya nékie kijelentett. Jézus, a Sirach fia, Hillel és mások hasonló fenséges erkölcsi mondatokat tanítanak: mégsem tartandják őket soha a keresztyénség alapítóinak. Az erkölcsi világban, mint a művészetben, a beszéd semmi, a cselekedet minden. Az eszme, mely Rapháel képeinek alapul szolgál, magában keveset ér; csak a kép maga jó tekintetbe. A morálban az igazság csak akkor nyer értéket, ha az érzelemben meggyát s egész jelentőségét csak akkor éri el, ha a világon, mint cselekedet valósul. Közepes erkölcsű emberek gyakran igen szép elveket irtak, más oldalról igen erényes emberek épen semmit sem tettek az erény tradíciójának folytatására. A pálma itt azt illeti, a ki szóval és tettel hatalmasan működött, a ki a jót érzette s vérével győzelemre is juttatta. Imezen kettős szempontból már Jézus hasonlíthatatlan; dicsősége sértetlen marad s örökké meg-megújuland.

Jézus életének mintegy forduló pontját képezi a kereszttelő Jánossal való érintkezés, a ki Krisztus után 28-dik évben kezdé működését. Ez érintkezés inkább arra szolgált, hogy a názárethi ifju profétát utjától eltérítse, mint hogy azon elősegítse, habár némely fontos pótlékokat szolgáltatott is vallási intéstitiójához. János, mint térítő, s talán nem minden összeköttetés nélkül az essaeusokkal, bűnbánatot predikált: mert ugymond az isten országa közel vagyon. A vízzel való kereszttelés a zsidóknál s kivált az essaeusoknál, szokott jelképe volt a bűnöktől megtisztulásnak. János kemény, szigorú jellemmel bírt; beszédei telve voltak heves szemrehányásokkal; hihetőleg a politikától sem maradt távol. Tanítványai szigorú életet folytattak; sokat böjtöltek s komoly arcot öltének. Már közöttök nyomai mutatkoztak a javak közösségének s azon elvnek, hogy a gazdag a szegénnyel oszta-kozzék. A szegénnyt úgy tüntetik föl, mint ki első sorban leendő részese az isten országának. János hire Galilaeába is elhatott. Jézus hozzá vándorolt kevés számú tanítványaival s megkeresztelteték magokat, mint mások. János jó szívvel fogadta a galilaei kisdied kört, s nem bánta, hogy ez az ő követőivel nem egyesült. A két mester, ifju

volt, birtak közös eszmékkel, kölcsönösen megnyerték egymást s versenyeztek a nép előtt a viszonos előzékenységben. Jézus utánzója lón Jánosnak; ő is keresztelt s vele együtt tanítványai. Csakhamar egy sorban említék őt mesterével s keresztelése igen keresett vala. Ebből féltékenység támadt a két fél tanítványai között, de melytől a mesterek távol maradtak. János felsőbbbsége s tekintélye szilárdabban állt, sem hogy a fiatal Jézus annak megingatására gondolhatott volna. Csak ennek árnyékában akart ő növekedni s azt hívé, hogy a tömeg megnyerése végett ugyanazon eszközöket kell alkalmaznia, melyeket János oly nagy sikerrel használt vala. Ezért ment ő, mint János és más próféták ő előtte, jövő hivatására leendő előkészület végett, a pusztába. Ott maradt negyven napig és szigorú böjtöt tartott. E künn tartózkodás, a tanítványok képzelmenek bő anyagot szolgáltatott. A pusztá, a néphit szerint, gonosz szellemek tartózkodási helye volt, ezért azt képzelék, hogy ott Jézusnak szörnyű megpróbáltatásokat kellett kiállnia; a Sátán rettentő tüneményekkel ijesztgette s csábító ígéretekkel csalogatta; végre angyalok jövének, kik nekie győzedelme díjául szolgáltak. Hihetőleg a pusztából visszatérőleg hallá keresztelő János elfogatását. Nem volt többé oka a Jordán mellett maradnia, talán féltette is önmagát. Így tapasztalásokban éredten vándorolt vissza Galilaeába.

Keresztelő Jánosnak átalában nem volt kedvező hatása Jézusra nézve, sőt zavarta mintegy az ő sajátságos fejlődését. A keresztség, melyet tőle kölcsönzött, csak külső szokás volt s így ellenkezésben állott azon vallás fogalmával, melyet ő minden külsőségtől mentnek óhajtott. Az egyetlen, mit Jánosnak köszönhetett az volt, hogy tőle tanulta, mikép kell a nép előtt szólni és cselekedni. Ettől fogva ő is nagyobb erővel predikált s mindinkább érvényesíteni tudta tekintélyét. Az Istenországról való eszméi mind határozottabb alakot öltenek és beszéde már azon örvendetes kijelentés, hogy az Istenországa közel van. Nem az a kedves morálista többé, ki rövid, élő mondatokban böles tanításokat ad; hanem egy tulzó forradalmár, ki a világot átalakitni akarja. A jelen világ fedelme a Sátán, s minden annak engedelmeskedik. A királyok megölik a profétákat: de isten föl fog támadni s boszut áll az ő szenteiért. A nap közel van; mert a gonoszság már tetőpontra jutott: ezentul a jónak országa kezdődik. Erre nézve mindennek meg kell változnia e világon: az elsők utolsók lesznek s ő érzi magát hivatottnak ezen országot megalapítani. Elszánt akaraterejével hitte, hogy ur lesz ég és föld fölött, az egész természet, egészség és betegség, élet és halál fölött: mindenhatónak érezte magát. Ha a világ nem

a csodatételekhez, utoljára a tömeg tett volna azt ő helyette s legnagyobb csoda épen az volna, ha pályája csodatétel nélkül folyik le.

Minél inkább közelített Jézus élete végéhez, annál merészebbek, annál fantasztikusabbak lőnek eszméi. Az emberiség jelen állapota vége felé jár. Eljön az óra és leszen aggodás és gyötrellem, valamint a szülő asszonyiállaté. És jelek lesznek az égen, melynek felhőit szélvész szakítja szélyel és lángsugár szökellik által keletről nyugot felé. Az ember fia megjelenik a felhőkön az ő dicsőségében angyalaitól környezve. A tanítványok trónokon ülnek oldalánál; a holtak feltámadnak és ő megfogja tartani az ítéletet stb. Harcot predikál a természet ellen s teljes szakítást a vér kívánságaival. Követői mindent tünni kötelesek: életöket megtartani annyi mint azt elveszíteni, ő érte s Istenországáért odadni, annyi mint megtartani. Őt magát is némi rohamos vágy lepte meg a szenvedések és halál után. Ugy látszék előtte saját vére, mint egy második keresztség, melylyel újra meg kell kereszteltetnie. És ő bizonyos gyorsasággal ment e keresztség elé. Nem titkolá a vihart, melyet felköltend a világon: „nem azért jöttem, hogy békét hozzak, hanem, hogy kardot . . . azért jöttem, hogy tüzet bocsássak e világra; annál jobb, ha már meggerjedett!“ Elragadtatása mindig magasb fokra hágott. Szenvedélyes vérmérséklete minden pillanatban tul emelte az emberi természet korlátain. Mivel műve nem a száraz ész műve volt; mindenek fölött hitet követelt. S ép ezért nem tűrt ellenmondást. Előbbi szelidsége elhagyta s most már gyakran hevesnek és zordnak mutatkozék. Tanítványai nem érték többé s bizonyos félelmet érzettek előtte. Minden ellenkezést visszautasító kedélye gyakran magyarázhatlan s értelmetlen tetteire ragadá: így midőn a neki gyümölcsöt nem adó figefát megátkozta. Fölındult, ha a földet érinté; zaklaták, ingerlék az akadályok. A hangulat, melyet felvőn nem tarthatott immár sokáig. Ideje volt, hogy a halál e rendkívül tulfeszített helyzetet feloldja, s őt egy kimenet nélküli ut lehetlenségeiből kitagadja és megpróbáltatásokon keresztül büntelenül vezesse mennyei dicsőségébe. Mert szent működését nem követte várt eredmény. Saját szülőföldjén sem fogadtaték az szívesen „Jaj neked, Korázin! jaj neked Bethsaida! így kiálta föl és te Kapernaum, mely mind az égig felmagasztatál, mind a pokolig lenyomattatol!“ Változó, nyugtalan élete, melyet eleinte kedvellett, most már terhére van. „A rókáknak barlangjok vagyon, az égi madaraknak fészkek, de az ember fiának nincsen, fejét holott lehajtsa!“ Nyilatkozatai mind keserűbbek és hevesbek levének; a szenvedély mely jellemében gyökere-

zett, a legsujtóbb kifejezésekre ragadta. Ellenségei szaporodtak. Maga sietett a veszedelem elé.

A 32-ik évben ismét Jeruzsálembe utazott a sátoros ünnepekre. Rokonai hívták őt fel arra. János evangyélista azt látszik sejtetni, mintha e fölhevást az ő megrontására gondolták volna ki nem hívó rokonai „Jelentsd ki magadat a világ előtt mondák neki, ilyen dolgok nem történhetnek titokban. Eredj el Judaeába, hogy lássák a te tudományodat.“ Jézus vonakodott eleinte: de azután a mint a kegyes vándorok elvonulának, titkon utnak indult, hogy Galilaeába soha többé vissza ne térjen. Bethániában, egy Jeruzsálemtől másfél órányira fekvő kedves falueskában, szíves fogadtatást nyujta nékie egy igénytelen hajlék, melyben Lázár és két nőtestvére Mártha és Mária lakozának. Itt talált vigasztalást a barátság meghitt körében, azon fájdalom és felizgató küzdelmekért, melyeket neki Jeruzsálemben ellenségei okoztanak. A templom újra szentelésének ünnepe után kevéssel még egy utat tett Peraeába, a Jordán vidékére, hol egykor Jánossal együtt keresztelt és tanított. Bethaniába visszatérvén, a tanítványok, kiket a jeruzsálemi rossz eredmény némileg bátortalanokká tőn, jelt kívántak tőle, mely a leghitlenebbeket is meggyőzze. S ily jelt ada nekik Jézus a holt Lázár föllesztése által. Lehet, hogy a halálos beteg Lázárt, a kedves barátjának visszatérte fölötti öröm ismét életre hívta, vagy hogy a Lázár családja, jó barátjuk ügyeért örömet alkalmat adott egy jámbor csalódásra. Maga Jézus sem állhatott már ellent tanítványai és a tömeg csudák után epedő szomjának. Mint nagyszerű, isteni életpályákon történni szokott, inkább tűrte, mint tette a csudákat, melyeket a közvélemény tőle követelt. És valóban a csudatétel látszék siettetni élete végét. A zajos feltűnés, melyet az okozott, döntő lépésekre ösztönzé ellenségeit. Érdekében volt a zsidó arisztokrátiának, melynek élén Hannas és Kaiphas főpapok állottak, minden pártot elnyomni, melyből politikai mozgalom keletkezhetett az uralkodó római hatalom ellen. Habár a Jézus által előidézett mozgalom nem volt is politikai színezetű, mégis egy indokot láttak abban, mely a római jármot nehezítheti s végre a templom lerontására s a nép felbomlására vezethet. S gyanúsításuk nem is volt minden alap nélkül, mert ha Jézus győz, a zsidó nemzet bukása bizonyos. Azért némileg a jog terén állottak ők, midőn kimondák, hogy: „inkább egy embernek halála, mint az egész népnek veszte!“ Mióta az emberiség fennáll, mindig ez volt a conservatív elemek főelve. A „rend pártja“ mindig és mindenütt ugyanaz volt. A Jézus által vezérlett mozgalom tisztán szellemi természetű vala; de mégis csak mozgalom: s így a „rend emberei“, azon meggyőződésben, hogy az emberiségre

nézve legjobb a mozdulatlanság, kötelességöknek tarták minden áron gátolni az új szellem terjedését. Soha sem volt azonban meglepőbb példa rá, hogy az ily eljárás mikép szokott célt téveszteni. Ha Jézust szabadon bocsátják, maga magát csakhamar kimerítette volna a lehetetlenség elleni küzdelemben. Most ellenségei vak gyűlölete eldöntő ügyének diadalát s isteni voltára reá nyomta a pecsétet.

Jézus nem volt csalódásban a reá váró események iránt. Közel végéről beszélgetett tanítványai előtt; ő maga bátoritá azokat azon gondolattal, hogy halála a világot szabaditandja meg. A vég katasztrófát megelőzte Jézus megkenetése Mária által, a Simon házában; ezt követé a győzelmi-bevonulás Jeruzsálembe, melyet számára galilaeai honfitársai készítének, majd a kalmárok és szatócsok kiűzése a templomból oly tények, melyek a mozgalomnak csakugyan némi politikai szint kölesönözhettek. Ugy látszik, ez utolsó napokban Jézus lelkét nagy szomorúság töltötte el. Minden tudósítás egybehangzólag állítja, hogy elfogatása előtt egy pillanatig némi nyugtalanság s ingadozás vett erőt rajta. Vállaira sulyosodni érezte fölvett hivatása terhét; talán kétségek is támadhattak benne az iránt. De csakhamar győze a műve melletti lelkesedés s elhatározá, a poharat fenekig üríteni. Judás Ischarióth, talán pillanati felindulásában némi kemény szóért, melyet neki a mester a fölkenés alkalmával mondott vala, tartózkodás helyét elárulá a főpapok előtt. Jézus megtartá az utolsó vacsorát tanítványaival. Midőn elfogatása végett a csapat közeledett, egy pillanatilag ellentállásra gondolt s kérdezte „vajjon volna itt szablya?” Van kettő felelének a tanítványok. „Elég lesz” viszonzá Jézus. Azonban mindjárt lemondá e gondolatról, előre látva, hogy félénk társai Jeruzsálembe a fegyveres erő által minden bizonynyal előbb utóbb legyőzetnének. Péter mégis némi hiu kísérletet tőn védelmére. Az elfogatás megtörtént. Népámitással s istenkáromlással vádoltaték a tanács előtt. Saját vallomása, hogy ő az isten fia, okozta elítéltetését, mely egészen a törvény betűi szerint történt. Azután Pontius Pilatus római helytartónak, kit az ítélet megerősítése illetett, ugy adták által, mint néplázító, ki magát a zsidók királyának nyilatkoztatta. Pilatus kérdezte tőle, vajjon valóban a zsidók királya-e? s Jézus nyíltan, de a nála szokásos absztrakcióval felelé, hogy ő igenis a zsidók királya; de az ő országa nem e világból való; azért született, hogy az igazságot megbizonyítsa. Pilatus mitsem érte ezen eszményi beszédekbeől s hihetőleg egy ártalmatlan ábrándozónak tekinté őt, kit az által remélt megmenthetni, hogy az ünnep alkalmával leendő megkegyelmeztetését a népnek följajánlá. A papokat azonban sérté a gunyos és megvető mód, melyen az ajánlat téteték és a kik ebben, tán nem

minden alap nélkül, némi eselfogást láttak, oda hangolák a népet, hogy egy más fogolynak, Barrabásnak, a ki mint lázongó hazafi, Jeruzsálemben igen ismeretes és népszerű volt, szabadon bocsátását kívánja. Pilátus még egy kísérletet tőn, hogy könyörületet ébresztszen Jézus iránt: megkorbácsoltatá s harci szolgáinak guny tárgyaul engedé. Végül azon észrevételre, hogy Jézus elbocsátása nem egyéb mint az ugynevezett király elismerése s így a császár elleni felségsértés, engedett a sürgetéseknek s átadta őt katonáinak, hogy keresztre feszíttessék. Jézus élete, az ő utolsó lehelletével bevégeződik a történetíróra nézve. De tanítványainak s néhány igen hiv és ragaszkodó barátainak szívében oly erős benyomást hagyott, hogy ő azokra nézve még néhány hétig halála után is élt s őket vigasztalta. Elvitték-e holt testét a sirból, vagy halála után költé a regét a könnyen hívő lelkesedés, mi által a föltámadás hitét megalapítani óhajta? adatok hiányában soha föl nem világosítható. E ténynél a magdalai Mária élénk képzelődése bizonynyal nagy szerepet játszó. Isteni hatalma a szeretetnek! megszentelt pillanat! melyben egy elragadtatott hölgy szenvedélye föltámadott istent ajándékoz a világnak.

Bármily jelentéktelennek látszó állást foglaltak el Jézus követői közvetlen az ő halála után, az általa világra hintett eszme fötényezője lőn a Caesárok birodalma feloszlásának. A keresztyénség, a nép egyik fiának öntudatából eredve, a nép szeretetétől s csodálásától felkaroltatva, ős eredeti jellem bélyegét viseli magán, mely soha el nem enyész. Ez volt a forradalom első diadala, a népéret győzelme, a sziv-egyszerűség fölvirágzása, a szép eszméjének fölszentelése, a mint azt a nép értelmezi. Jézus a hajdankor arisztokrata-társaságain oly rést tört, melyen mindenek át fognak járni. Az ő szenvedésének története, mely kitörülhetlenül véste magát a világ lelkiismeretébe, érzékeny csapás minden fennálló hatalomra. Mikép ölthetni föl csalhatlanság színét a szegény nép ellenében, ha a lelkiismeretet a gethse-máni hibás lépés sulya terheli!?

Az érdekes könyv utolsó fejezete Jézus művének lényeges jelleméről szól. Jézus műve főleg abban állott, hogy egy tanítványi kört teremte maga mellett, melybe határtalan ragaszkodást önte, s melynek keblébe tanításainak esiráját lerakta. Ugy szeretettetni magát, hogy e szeretet még halála után sem szűnt meg, ez volt Jézus mesterműve, mely kortársaira legnagyobb benyomást tőn. Tudománya oly kevésé volt dogmatikai, hogy annak följegyzésére, vagy följegyeztetésére soha nem is gondolt. Csak az volt tanítványa, a ki az ő személyéhez ragaszkodott s azt, az Istenországára való tekintetből, szerette. Ha közénk visszatérne bizonynyal nem fogná tanítványainak ismerni azokat, kik őt néhány katekizmusban teljesen birni gondolják, hanem

azokat, a kik őt tovább folytatni törekszenek. Az örök dicsőség minden téren abban áll, hogy az alap letétetett. Semmi forradalom nem fog állandó hatással birni, mely a vallásban nem azon értelmi és erkölcsi irányt követi, melynek élén Jézus neve ragyog . . . Ez értelemben vagyunk mi keresztyének. Más ugyan nekünk az isten országa, mint melyet az első keresztyének a felhőkben látni reméltek: de az érzelem, melyet Jézus e világba oltott vala, a mienk is. Ő teremte a tiszta lelkek azon mennyországát, melyben az található, mit e földön hiába keresünk: az isten gyermekeinek tökéletes nemessége, teljes tisztasága, mentség a világ szennyétől s végre a szabadság, melyet a tényleges társadalom, mint lehetetlenséget, kizár magából, s mely csupán a gondolatok világában éri el teljességét. Azok nagy mestere, kik isten ezen eszményi országába menekülnek, még mindig Jézus. Először jelenté ő ki a szellem országát, először mondá legalább cselekedetei által: „az én országom nem e világból való.“ Az igaz vallás megalapítása az ő műve. Utána már azt csak fejteni s gyümölcsözővé tenni szükséges.

„E fenséges személyt, így végzi könyvét a szerző, ki a világ sorát még most is vezérli, valóban isteninek mondhatni, nem oly értelemben, mintha Jézus minden istenit magában foglalt, vagy azzal egyenfoku (adaequat) lett volna: de igen is, hogy Jézus volt az, ki az emberiséget legközelebb vitte az istenséghez . . . Ő azon legmagasb oszlop, mely mutatja az embernek, honnan eredt s hova törekedjék. Ő benne mind egyesült a mi természetünkben jó és fenséges van. Ő sem volt képtelen a vétkezésre; de legyőzte azon szenvedélyeket, melyekkel mi is harcolunk; nem az isten anyyala, hanem saját jó lelkiismerete erősítette őt; nem más Sátán kísértette őt mint az, melyet mindenki érez szívében. Valamint nagyszerű oldalának számos részlete elveszett ránk nézve tanítványai mulasztása által, úgy hihetőleg némely fogyatkozásai sem juthattak hozzánk. Azonban soha senkinél sem uralkodott az emberiség érdeke magasabban az önszeretet apróságai felett, mint nála. Tekintet nélkül csak eszméjének élve, mindent ennek rendelt alá oly annyira, hogy élte vége felé a világ már nem is létezett reá nézve. E hősies akaraterő által hódítá meg az eget. Senkinek sem adatott, talán Cakya-Mounit kivéve, hogy a családot, a világ örömeit és minden világi gondot ily mértékben lábbal tiporjon. Csak mennyei atyjának élt ő s azon isteni hivatásnak, melyet meggyőződése szerint be is töltött.

„Mi örök gyermekek, kik aléltságra kárhoztatva, dolgozunk a nélkül, hogy aratnánk, a kik vetésünk gyümölcsét soha sem látjuk, tisztelettel tartozunk meghajolni az ily fél istenek előtt. Ők értettek

ahhoz, mit mi nem tudunk teremteni, hatni, cselekedni! Fel fog-e még valaha újra éledni e teremő erő, vagy megelégszik a világ azon ösvények járdalásával, melyeket előtte a régi kor merész teremőői felnyitának? nem tudjuk. De bármint alakuljanak is a jövődő jelen-segei, Jézust soha sem fogják felűlmulni. Az ő kultusa örökké meg-megujul; szent regéje könnyet csal a szemekbe; szenvedései megindítandják a jók sziveit s minden századok hirdetni fogják, hogy az emberfiak között Krisztusnál nagyobb soha sem született."

Renan irata mond egyik ismertetője *) valóban megérdemli az általa felköltött nagy érdekeltségét. Méltóságos és egyszersmind népszerű előadása bizonynyal hatni fog a vallási nézetek tisztázása s világosítására. Tudományos érdeme, hogy egészben hív történeti jellemképét s valószínű lélektani fejlődés menetét rajzolja a nagy vallásalapítóknak.

L. J.

Münkel, Dr. K. K., Pastor zu Oiste. „**Karl Johann Philipp Spitta.**“ Ein Lebensbild. Leipzig, Verlag von P. Friesche. 1861. A. VIII. 286.

Spitta, mint vallási énekek költője, alkalmasint többek előtt ismeretes; sokkal kevésbé ismerjük őt mint egyházi férfit. Ha kisebbet nagyobbat összehasonlítani szabad, majdnem párhuzamot vonhatnánk Spitta és Gerhardt P. között; legalább az elsőről emlékezésnél sokszor élénken jut eszünkbe az utóbbi. Mindkettő egyszersmind szigoruan hitvalláshoz ragaszkodó lutheri irányu. Valamint Gerhardt az evang. egyházban, mint e. költő, mindenütt és mindenkor szeretettni és nagyra becsültetni fog, midőn szigoru lutheranizmusát régóta elfeledni fogtuk, minthogy most is nagyon kevesen tudjuk; épen azt hiszszük történendőnek Spitta költeményeit illetőleg, azon távol jövődőre is, melyben az ő szigoru felekezetisége még a mostaninál sokkal csekélyebb mértékben fog ismertetni. Jelen életírat ép ezen oldalról ismerteti őt; mi pedig a költeményeivel kivívt kedves jó nevéért adunk itt abból rövid kivonatot.

Született Spitta Hannoverában 1801., atyja után francia reformált vallásu levén. Életkora első éveiben gyakorta betegeskedett, negyedik évében atyátlanul maradott, a ki sajátlag kereskedő levén, midőn vagyonát elveszté, könyvvezető segédeskedés és francia nyelv-

*) Magaz. f. die Literat. der Ausl. Nro. 55. melyet magán a munkán kívül, mi is követünk.

tanítás által tartogatta fel magát és övét. Fiát tanulásra, tudományoknak szentelé az édes anya; de az atya holtá után kényszerítve érte magát arra, hogy az iskolából kivegye s tanítványul egy órási mesterhez adja. Ez pedig a gyermek hajlamaival nem egyező hivatás volt; szabad óráiban folyvást azon igyekezett, hogy az iskolában kezdett tanulmányaiban folytatva előmehessen s mintegy önmagát tovább képezze. Ezen korban tevé első költői kísérleteit is. Egy fítestvére halála után lehetővé lesz az, hogy ő ismét tanulói pályára lépjen, és 1818. őszén odahagyta az órásműhelyt. 1821-ki husvétig még gimn. tanuló volt, ekkor lépett a göttingai egyetembe, hol az akkoriban volt tanárokkal kevésbé elégtelt levén, választott szakmáján a theológián kívül másnemű, jelesen széptani tanulmányokkal foglalkozék, s egyebek közt Heine H. barátságába jutott. Egyetemi tanéveinek végére esik az ő magasabb eszméletre ébredése, melyről maga bevallja, hogy különösebben de Wette és Tholuck írásainak köszönheti azt. Pappjelöltsége éveiben (1824—1828) Lüneben, Lüneberg mellett, mint házi növelő töltötte idejét. Itt kezdett először prédikálni, ugyaninnét tette le (1825.) a lelkészi vizsgát s ezután kétrendbeli utazást tett u. m. egyiket Brémába, másikat Lübeck- és Rostockba. Ez idő alatt megszakadt Heinevel kötött barátsági viszonya. Majd pappá lett Sudwaldeben (1828—1830.), azután várbeli és fegyencek papja Hamelnben (1830—1837.). Ez időszakban jelent meg dalainak első gyűjteménye („Psalter und Harfe“ 1833.). Miután Hamelnból eltávozása előtt kevéssel megnősült, wachaldi pappá lett, mely idő alatt dalainak második gyűjteményét 1843-ban kiadta. Ugyancsak itt léte korára esik az, hogy konfesszionális iránya mindinkább kifejlett és tetőpontját érte (1837—1847). Azután szuperintendenssé neveztetett, s élt eleinte Wittingenben (1847—1853.), majd Peineben (1853—1859.), végre Burgdorfban, hol meg is halt 1859. szept. 28. nője hat gyermekével túlélte őt. — Életrőjének elvitázhatlan érdeme az, hogy művében nagyon is tárgyalatosan járt el, s különösebben ki kell róla emelnünk s javára betudnunk azon körülményt, hogy Spittát, könyveiből és naplójából szedett idézetekben nagyban és sokszor, majdnem tulzásig, beszélteti az olvasóhoz.

VEGYES.

Külföld. Prága, Dr. Stein tanár f. é. jul. 10-dikén az itteni egyetem bölcsészeti osztályában a tanártestület dékányául választott. E választás annyiban fontos, mert Dr. Stein protestáns; e szerint az ő megerősítése azon elvnek nyilvános elismerését foglalná magában, miszerint a hitfelekezeti egyenjogúság az egyetemekre is alkalmaztatik, s tehát egyetemi méltóságokra protestánsok is kifo-gástalanul emelkedhetnek. Egyébiránt úgy értesültünk, hogy a bécsi egyetemen is ugyancsak a bölcsészeti szakban a közelebbi tan-év-re protestánsnak dékánul választatására volt biztos kilátás, mely szándék azonban az illető tanár ellenvetései és vonakodása miatt nem sikerülhetett.

Az angol egyházi lapokban legközelebb a legmelegebb részvétellel volt ismertetve a moldva-oláhországi ref. magyar misszio. Az ango-lok a pro testántizmus diadalát üdvözik a magyar reformátusok missziót alapító lelkesedésökben. Őszinte elismeréssel szólnak a misz-szió alapítója s fentartója Czelder Mártonról, kivel több angol misz-szionárius érintkezett. E szellemi elismerés után az angol egyházi lapok közsegélyezéssel kívánják segíni a moldva-oláhországi ref. magyar missziót s e végre az ottani szerkesztőségekhez már több rendbeli adakozás folyt be.

A bukaresti cs. k. osztrák konszultatos legközelebb a római kath. püspökséggel egyetemben érzékeny folyamodást nyújtott be egye-nest a császárhoz a moldva-oláhországi s így nem az osztrák terü-leten levő ev. ref. magyar misszió megszüntetéseért több okokból, melyek közül ki van emelve, hogy mivel a római egyháznak ma-gyar ajku misszionáriusai nincsenek, mi fog itt történni a római egyházzal. (De hogy nincs, úgy tudjuk, hogy Oláhország minden nagyobb városában van római egyház s magyar ajku szerzetes. Szerk.) Czelderrel nem boldogulván, már most a misszió ellen fordu-lának. E baj el fog oszolni mint annyi más, s csak az óhajtható, hogy ezen első annyi akadályokkal küzdő prot. magyar misszió ré-szülnkről a nehéz idők dacára is melegen pártfogoltassék.

Belföld. A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány a következő népiskolai munkákra hirdet pályázatot. 1865. március 15-re. 1. Bibliai szent történetekre; 2. földrajzra; 3. állat-, 4. növény-, 5. ásványtanra; 6. történelemre.

A pályázat feltételei nyilvánosan közzé fognak tétetni.

A tiszáninneni ref. egyházkerület folyó év november 17-én rendkívüli közgyűlést tartott Sárospatakon, leginkább az érettségi és államvizsgák ügyében. Az érettségi vizsgákat illetőleg felolvastatott a n. m. magyar kir. helytartótanácsnak azon leirata, melyben értesítettik egyházkerületünk a felől, miszerint a királyi akadémia és egyetem igazgatóinak meghagyatott, hogy a sárospataki és miskolci hely. hitv. 8 osztályu teljes gimnáziumok érettségi bizonyítványait érvényesekül tekintsék. Az államvizsgaadás joghallgatóinktól a jogi tudományok teljes bevégezése után kívántatik, leginkább a polgári magánjogról és büntető törvényről. Egyházkerületi közgyűlésünk ez intézkedést teljesen feleslegesnek tartja; mert ifjaink három év alatt hat vizsgát adván: nincs szükségök ismétlésekre. Tehát feliratban megkéri a n. m. magyar kir. helytartótanácsot, hogy méltóztassék megbizni a tek. királyi ítélő Táblát arra nézve, hogy végzett ifjaink képessége felett, mint eddig ugy ezentul is, a szokás és országos törvények értelmében, előleges államvizsgaadás nélkül, ítéletet mondhasson.

Értesítés. A „Sárospataki Füzetek“ jövő évi szerkesztéséről lemondván: t. e. munkatársaink és előfizetőink fogadják legszívesb köszönetemet azon becses bizalmukért, melylyel engemet öt év alatt megajándékoztak, a teher hordozásában folytonosan segíttek és pártfogoltak. Jutalmuk legyen azon tudat, hogy áldozatkészségük nem hasztalan célra, hanem a tudományosság előbbre vitelére fordított.

Minthogy a szerkesztés mellett a kiadók kötelességét is teljesítem, és hogy ezt is teljesen bevégezhessem: tisztelettel kérem mindazokat, kik tudományos folyóiratunkat hitelbe rendelték meg, hogy tartozásaikat új évig sziveskedjenek hozzám küldeni.

Az 1859. 1860. 1861. 1862. és 1863. évi folyamokból felmaradandó példányokat jövő 1864. január havában helybeli könyvkereskedő Eperjesi József ur fogja átvenni bizományba. E szerint a venni szándékozók megrendeléseiket egyenesen ő hozzá méltóztassanak intézni.

Sárospatak, december 10. 1863.

Antalfi János.

ELŐFIZETÉSI FELHIVÁS!

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

1864. évi folytatása vagyis

UJ FOLYAMA

IRÁNT.

Hiven az eredeti alaprajzhoz, de a sárospataki főiskolának újabb berendezéséhez, illetőleg az írói és tanári erők helybeli szaporodásához és munkásságához képest a „Sárospataki Füzetek“

„UJ FOLYAMA“

iránt vagyok bátor fölkérni a magyar protestáns tudományosság barátainak figyelmét, pártolását, midőn a szerkesztést jövő 1864. évtől kezdve újra én veszem által. Munkássági köröm változása, mely szerint ezután mint könyvtárnok kevesebb tanítási órával leszek elfoglalva, megengedi, hogy több időt szentelhessek az irodalomnak. Örömmel teszem azt. Társaim a tanári karból helyben és több lelkes protestáns író az országból, mint a folyóiratnak kezdet óta hivei, azon kellemes állapotba helyeznek, hogy részvétre számítsak s csalódástól ne tartsak. Vajjon vége lenne-e a világnak, ha egy protestáns folyóirat tulélné a hetedik évfolyamot s megélne a nyolcadikon is? Én messzebb nyujtom reményeimet. Szokjunk tovább gondolkozni a mai napnál s foglaljuk munkásságunkba a jövőt, hogy az utódok legalább ne kárkoztatással emlékezzenek reánk.

A nyolcadik vagyis „Uj Folyam“ időhöz nem kötve kisebb szállítmányokban fog megjelenni mint az eddigiek. Az előfizetési árak maradnak.

Egész évre postán	6 frt. — kr.
„ „ magán uton	5 „ — „
Félévre postán	3 „ — „
„ „ magán uton	2 „ 50 „

Sárospatak, november 20. 1863.

Erdélyi János,

kiadó, szerkesztő.